THE

VIRĀṬAPARVAN

BEING THE FOURTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

CRITICALLY EDITED BY

RAGHU VIRA

PROFESSOR OF SANSKRIT, SANATAN DHARMA COLLEGE, AND DIRECTOR,
INTERNATIONAL ACADEMY OF INDIAN CULTURE, LAHORE

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1936

Printed at cost of a subvention from
the Trustees of the Mahabharata
Fund of Great Britain
in London

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona Printed by Ramchandra
Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26–28, Kolbhat Street, Bombay

CONTENTS OF VOLUME FIVE

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN VOLUME FIVE

Facsimile of a page from the Sāradā MS ⟨ paper ⟩ of the Virātapar
belonging to the Asiatic Society of Bengal

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

The MSS. utilized for this edition of the Virāṭa are as follows:

I. N(orthern) Recension.

(*a*) *North-western Group.*

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

$Ś_1$ = Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No. 3312 (4065). Probable date ca. A D. 1708.

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kaśmīrī) Version (K).

K_1 = London, India Office Library, No. 3226 (2137) Probable date ca. A.D. 1783.

K_2 = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15 (purchased through Dr. N. G. Sardesai of the Oriental Book Agency, Poona). Dated V. Sam. 1828 (ca. A.D. 1772).

(*b*) *Central Group.*

Bengali Version (B).

B_1 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 727. Dated Śaka 1721 (ca. A.D. 1799).

B_2 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 11 D.

B_3 = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 563.

B_4 = Calcutta, Sanskrit Sahitya Parishad Library, No. 100.

B_5 = Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No. III G 156.

Devanāgarī Versions *other than K* (D).

Devanāgarī Version of Nīlakantha (Dn), "the Vulgate".

Dn_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 187 of 1891-95. Dated Śaka 1606 (ca. A.D. 1684).

Dn_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 1497. Dated V. Sam. 1670 (ca. A.D. 1614).

Devanāgarī Composite Version.

D_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 113 of 1884-87. Dated V. Sam. 1493 (ca. 1437).

D_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 115 of 1884-87.

D_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A 1879-80.

D_4 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 3949. Dated V. Saṁ. 1700 (ca. A D. 1644).

D_5 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 5. Dated V. Saṁ. 1716 (ca A.D. 1660).

D_6 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 10803. Dated V. Sam. 1745 (ca. A.D. 1689).

D_7 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 114 of 1884-87. Dated V. Saṁ. 1550(?) (? ca. A.D. 1494).

D_8 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 59 of 1882–83. Dated V Sam. 1595 (ca A.D 1539).
D_9 = Madras, Adyar Library, No. 34 M 8.
D_{10} = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 473.
D_{11} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 8315 (1103).
D_{12} = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 8322 (1272).

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).
T_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No 155
T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809 (8245)
Grantha Version (G).
G_1 = MS lent by Rao Bahadur Professor Dr. S. Krishnaswami Aiyangar, M.A., Ph.D., F.A S.B., Madras
G_2 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).
G_3 = Poona, BORI, Mbh. Collection, No 54.
Malayālam Version (M).
M_1 = Trivandrum, Palace Library, No. 377 (in Devanāgarī transcript).
M_2 = Trivandrum, Palace Library, No. 378 (in Devanāgarī transcript).
M_3 = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 33.
M_4 = Cochin, State Library, No 14. Dated Kollam 1006 (ca. A.D. 1831).
M_5 = MS belonging to Mankavu Padinnare Kovilakam of Calicut. Dated Kollam 1013 (ca. A.D. 1838).

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

$Ś_1$

Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No. 3312 (4065). Folios 37 (of which some are stuck together), with about 29 lines to a page; size $13\frac{1}{2}'' \times 10''$. Śāradā Characters. Old Indian unglazed paper.

This is the only Śāradā MS. extant of the Virāṭa, and unfortunately even this is incomplete and fragmentary though generally correct. The beginning and the end are both missing. We have now only folios 2-31 and 36–42, of which folios 2 to 5 are considerably damaged. — The extant portion commences with stanza 17 of adhy. 8, and breaks off at stanza 10 of adhy. 65.[1] — The MS was collated at the society's premises in Calcutta under difficult conditions, and the Institute is greatly obliged to Mr. K. N. Dikshit, M.A., of the Archaeological Survey Department of the Government of India, for his disinterested and willing co-operation, which alone made the collation of the MS. possible. A facsimile of a page of this MS. appears as the frontispiece. It contains the text beginning with 4. 32. 20^{cd} and includes the first 14 lines of passage No. 32 given in App. I.

Besides the fragmentary character of the MS, there was still another most disconcerting circumstance. The folios of the MS were generally stuck together,

[1] The references to stanzas and adhyāyas are to the Critical Edition, and not to the MS.

probably on account of moisture penetrating their substance. It was with considerable difficulty that the collator, Shankar Sastri Bhilavadikar, Head Sastri of the Mahābhārata Department of the Institute, who was specially deputed by the Institute to Calcutta to collate the MS., succeeded in separating most of them a most delicate task Still some of the folios could not be disjoined. So that now we have no Śāradā collations for: 4. 17. 1 to 18. 24, 20. 5 to 21 21^{a}, 21. 39^{ab}, 40, 41^{a} (with the last word of st. 41), 42–43, 50–58, 22 12 to 25. 10; 34. 4^{cd} to 36 4^{cd}; 51. 17^{ef} to 56 4. In the process of separating the folios, the ink has sometimes slightly peeled off with the paper, thus blurring the letters. This can be seen in the facsimile. — Here and there one meets with variae lectiones noted between the lines in smaller letters, e g. 4. 21. 28^{d}, 27. 18^{b}; 29. 8^{c}, 11^{a}; 30. 18^{d}. Occasionally one reading is struck off in favour of another, e g. 4. 32. 30^{d}. The margins (which are one inch broad) are generally clean. Only in a few cases are variants noted thereon, e g. 4. 29. 11^{d}, 25^{a}, 38. 35^{cd} (a whole line). Remarkable is an additional colophon after 4. 38. 35, and a passage of four lines, 536*, after 4. 27 12, which have been taken on to the margin from some Devanāgarī MS. of the central group, for none of them is contained in the K version, the additional colophon is also missing in D_4. All other N and S MSS. have them This illustrates the process of contamination. A marginal gloss, an explanation of the word क्षमा, has even crept into the body of the text, after 4. 27. 26^{ab} That belongs to an earlier marginal stratum. — Another distinguishing feature of the MS. is the substitution of ब् by व् In the entire North of India the Sanskrit व् has been very often confounded with ब् for the last more than a thousand years. In the Ātharvana literature a specific ancillary work "Dantyosthyavidhi" was compiled with the sole purpose of discriminating between the dento-labial व् and the pure labial ब्. It occupies an important place in the Lakṣana literature (being one of the five) While there were scholars who mispronounced every व् as a ब् because of the speech-habit of their own mother-tongue (e. g Bengali, Hindi), there were still others who blundered on the other side, hyper-sanskritization, every ब् altered to a व्. This was reflected in the orthography of MSS. and inscriptions. It is very unsafe at this stage of the enquiry to surmise percentages, but I am on safe ground in stating that an unexpectedly large number of northern MSS show this tendency to hyper-sanskritization. Among my own Devanāgarī MSS. of the Virāta which I have before me now (14 in number) there are no less than three In Kashmir, the house of a purer and more ancient tradition, there must have been a strong current of hyper-sanskritization (cf. K_2, which goes back to a Śāradā original). In the Paippalāda recension of the Atharvaveda (of which the only known exemplar comes from Kashmir, a birch-bark MS written in Śāradā characters, superbly reproduced by chromophotography by Garbe and Roth, Gottingen, 1901) *brahma, brhaspati, bravīti* and *pibati* are throughout spelt with a *v*. — It is also worth noting that in our MS. the superscript ए and ऐ signs are the Devanāgarī sloping signs, and not the horizontal Śāradā signs. — Red ink has been used mostly for names of speakers, such as जनमेजय, वैशपायन such as also for the colophons. — Some of the colophons are in Devanāgarī characters! — Besides the Virātaparvan, the MS contains the Āranyaka, Karna and Bhīṣma parvans. At the end of the Āranyaka, the date of the copying of the MS is given as Śaka 1630 (ca. A.D. 1708) and V. Sam. 84 (?).

K_1

London, India Office Library, No. 3226 (2137) Folios 48, size $16\frac{1}{4}'' \times 9''$. Devanāgarī characters of the Kaśmīrī type; probable date ca. A D **1783**. Indian Paper.

This is also K_1 of the Ādiparvan, and has been minutely described in the Prolegomena, pages xi–xii Besides the Virāta and the Ādi the codex contains also the Bhīsma and a portion of the Anuśāsana. The Bhīsma and Anuśāsana are dated V. Saṁ 1839 (ca. A.D. **1783**). — Of all our MSS., K_1 is the most corrupt, orthographically. Generally the Mahābhārata MSS. are fairly accurate; unlike the MSS of the Vedic literature. One of the contributive causes in that is that it has been copied from the Śāradā by one who was not well practised in the intricacies of the various ligatures of the script. Without the comparison of other MSS, especially K_2, whole strings of syllables would be insoluble riddles. One of the mislections of the Śāradā, उत्प्रेक्ष्य for तत्प्रेक्ष्य, is common with K_2 (4 2 3^c) Deaspiration of the voiced plosives is rather common, e g मूड (for मूढ), दीयते (for धीयते), अदोमुख (for अधो°) — In the उवाच formulae, श्री is often prefixed to the speaker's name, e. g श्रीसहदेव (for सहदेव उवाच), श्रीयुधिष्ठिर·, श्रीधौम्य, श्री शं य (for वैशंपायनः, leaving the alternate syllables to be written in red ink later on), उवाच being omitted. Independently G_3 shows several श्रीs. Once T_1 also has it, just in the beginning. — K_1, together with K_2, writes *uniformly* सुदोष्णा ("of charming arms") for सुदेष्णा (apparently without any connotation). It is an ancient Kaśmirian hyper-sanskritization, preserved by Kṣemendra in his Bhāratamañjarī.

K_2

Poona, BORI, Mbh. Collection, No 15. Folios 59, with about 14 lines to a page, each line containing about 44 syllables. Size $13'' \times 6\frac{1}{2}''$, written space $10\frac{1}{2}'' \times 4\frac{1}{2}''$. Devanāgarī script. Unglazed paper, with watermarks. Dated V Saṁ. 1828 (ca. A.D. **1772**).

It was purchased from Dr. N. G. Sardesai of the Oriental Book Agency, Poona, and is the most fortunate acquisition made by the Institute in recent years; for besides $Ś_1$ and K_1 it is the only MS. really representative of the Kashmiri tradition. — The MS. is neatly written and fairly correct. There are hardly any marginal or interlinear notes. No red ink has ever been used. Red chalk is freely used for rubbing over colophons and *uvācas*. The use of व् for ब् is very regular—व्रह्म, व्राह्मण, वहुना, महावाहो, अव्रवीत्, व्रवीष्वं, व्रुवाणो, सहवान्धवै, वह्नवो, वलिनो, महावला, पिनद्धकम्वु, अश्ववन्धो, यथावुद्धि, निवोधत, etc, etc., and even in the case of the reduplicated वीभत्सु.

B_1

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 727. Folios 79. Bengali characters. Dated Śaka 1721 (A.D **1799**). Paper.

Copied by one Utsavanandana Devaśarman. — *Collated at the Visvabharati.*

B_2

Santiniketan, Visvabharati Library, No 11 D. Folios 55, with 8 lines to a page. Bengali characters. Undated. Paper.

Copied by one Vrajamohana of Navadvīpa from an exemplar belonging to Mādhavānanda Nyāyālamkāra Bhattācārya. The MS. appears to be fairly old. — *Collated at the Visvabharati.*

B_3

Santiniketan, Visvabharati Library, No 563 Folios 90, with 5 lines to a page. Bengali characters. Undated. Palm-leaf.

The MS. has been revised and corrected with occasional variants and additions, e. g. 4. 32. 9[a], 702*, 888*, 960*, 966*. — *Collated at the Visvabharati.*

B_4

Calcutta, Sanskrit Sahitya Parishad Library, No. 100. Folios 112, with three lines to a page. Undated. Palm-leaf.

Some leaves slightly worm-eaten — *Collated at the Visvabharati.*

B_5

Calcutta, Library of the Asiatic Society of Bengal, No. III G 156 (entered at p. 140 of the old catalogue of the Society). Folios 122. Bengali characters. Indian Paper.

This is MS N of the Tentative Edition of the Virātaparvan by the late Mr. Utgikar. The last two folios appear to be substitutes. There are a few marginal corrections. — *Collated at the Visvabharati.*

Dn_1

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 187 of 1891–95. Folios 100, with about 11 lines to a page and 34 syllables to a line. Size 12½″ × 6″; written space 16″ × 3½″. Devanāgarī characters. Unglazed Indian paper.

The colophon at the end reads· शके १६०६ (ca. A.D. **1684**) देशमुखरघोजी पंडिनां विराटपर्वं गोविन्द्भटेन लिखितम् The margins are clean. No red chalk or pigment has been used. The deletion, wherever necessary, has been carried out by black ink. A neat and fairly accurate MS.

Dn_2

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 1497 of Viśrāmbāg I. Folios 88, with about 10 lines to a page, and 47 syllables to a line. Size 16″ × 7½″; written space 11½″ × 4½″. Devanāgarī characters. Unglazed European paper (with the watermark "A GERVINO" on the last folio). Dated V. Sam. 1670 (ca. A.D. **1614**).

Red ink used for double daṇḍas enclosing *uvācas*, colophons or the introductory and closing lines of certain chapters. Yellow pigment for deletion. व् has usurped the entire sphere of ब्

D_1

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 113 of 1884–87. Folios 51 (of which 1, 28, 30–32, 34, 38 are missing) A page has about 15 lines, every line about 45 syllables. Size 10½″ × 5″, written space 8½″ × 3½″. .Old Devanāgarī characters. Dated V. Sam 1493 (ca A.D. **1437**). Unglazed old Indian paper.

This is MS. F of the Tentative Edition — The colophon, containing the date, the provenance and the name of the writer is इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि शतसाहस्त्या संहिताया विराटपर्व

समाप्तमिति ॥ अत परसुद्यम(sic!)पर्वे भविष्यति ॥ संवत् १४९३ वर्षे फाल्गुन शुदि २ द्वितीयायां गुरौ etc. — 1437 A.D. is no doubt the genuine date of the writing of this MS, as is indicated by the characteristic ancient pṛṣṭhamātrās, and other letter-forms. The MS. is slightly worm-eaten. It is the oldest MS. of our critical apparatus and *probably the oldest dated MS. of the Mahābhārata now available.* The margins are generally clean No red ink has been used. Red chalk is rubbed over colophons and *uvācas.*

D2

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 115 of 1884–87. Folios 80 (of which 1, 22, 23, 25–30 are substituted folios). A page has about 12 lines, and a line about 38 syllables. Size 10¾″ × 4½″; written space 8½″ × 3″. Old Devanāgarī with pṛṣṭhamātrās. Unglazed Indian paper.

This is MS. A of the Tentative Edition. — Considerable repairs have been done to several pages The MS. has been much used, but still easy to handle, not being brittle. The colophon at the end reads संवत् १४ चैत्रा (the rest missing). The writing is not neat and the margins for the first 50 folios are very dirty. The margins and the substituted folios show more than one hand. Pigment has been freely used for deletion of letters. The punctuation *daṇḍas* are indiscriminately rubbed over with red chalk. The margin supplies a number of variant readings and additions, apparently derived by comparison with inferior MSS., e g. 362*, 614*, 652*, 679*. There are also some unique marginal additions not shown by any other MS., e. g. 598*, 600*.

D3

Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No. 29 of A 1879–80. Folios 67. A page has about 15 lines, and a line about 38 syllables. Size 12″ × 7½″, written space 9″ × 5″. Devanāgarī characters. Unglazed thin paper, with water-marks.

This is MS. M of the Tentative Edition. The writing is neat and uniform. Red ink used for punctuation *dandas* and colophons Marginal notes are rare.

D4

Baroda, Oriental Institute Library, No. 3949. Folios 72. A page has about 13 lines, and a line about 44 syllables. Size 11″ × 5″; written space 9″ × 4″. Devanāgarī characters. Unglazed Indian paper. Dated V Sam. 1700 (**1644** A.D.).

The margins are worn out, the folio numbers in some cases have thus been lost Pṛṣṭhamātrās are used in letters compounded particularly with रे. Red chalk is rubbed over colophons and *uvācas.* A remarkable feature is the use of white pigment in lieu of the yellow pigment for the deletion of *daṇḍas, mātrās,* single syllables and even words The writing is not uniform. The margin supplies variants here and there, even complete lines, e. g. 601*. After 4. 29. 19 the margin has an additional passage of as many as 22 lines (App I, No. 20).

D5

Baroda, Oriental Institute Library, No 5. Folios 130, with three supplementary folios appended to folios 55, 60, 86 and written on one side only. A page has about 10 lines, every line with about 28 syllables. Size 10″ × 5″, written space 8″ × 3″.

Devanāgarī characters. Unglazed paper with watermarks. Dated V. Sam. 1716 (ca. A D. 1660).

Red chalk has been used for colophons, *uvācas* and punctuation *dandas*. Instead of the usual yellow pigment, black ink has been utilized for deletion. The MS. has been revised, corrected, compared and annotated on the margin. The number of variants supplied to our critical apparatus by the margin is very large Among these variants there are whole lines too, e. g. 601*, 631*, 632*, 703*, 718*, 719*. Paper and writing are not uniform. Some of the folios have grown brittle.

D_6

Baroda, Oriental Institute Library, No. 10803 Folios 88, with two *supplementary folios*, marked 8 and 9, for Durgāstava. [App. I, No 4 (F)]. A page has 10-14 lines and a line 40-56 syllables. Size 12″ × 5½″, written space 9½″ × 4″ Devanāgarī characters. Unglazed old Indian paper. Dated V. Sam. 1745 (ca. A.D. 1689).

Red chalk rubbed over *daṇḍas*, *uvācas* and colophons. Yellow pigment used for deleting dots, *mātrās* and single syllables. The MS is neatly and carefully written. — Besides the text, it contains the commentary of Caturbhuja in a finer hand. Only the epic text was collated. The colophon at the end, however, reads शाण्डिल्यलक्ष्मणकृतो विराटपर्वप्रकाशः समाप्त ॥ Occasionally variants appear interlineally or on margins.

D_7

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No 114 of 1884-87. Folios 101. A page has about 11 lines, and a line about 34 syllables Size 11½″ × 5″; written space 9″ × 3½″. Devanāgarī characters. Unglazed Indian paper. Dated V Saṁ. 1550 (corrected to 1553 or 1557), i. e. ca. A D. 1494 (?) The writting is not uniform. Pṛṣthamātrās are frequent. Red chalk has been rubbed over *daṇḍas* and colophons. Of all our MSS. it contains the largest number of marginal variants. The space between the lines has also been utilized for this purpose. There are numerous short glosses too. In one case, 651*, it is four lines. For additions, see 472*, 752*, 753*, 777*, 784*, 805*, 811*, 832*, 845*, 855*, 879*, 882*, etc Several of the colophons appear only in the margin, e. g. for adhyāyas 42, 45, 49, 51, 55. Sometimes original readings are cancelled and other readings are substituted, cf. v. l. 4. 53. 6^{ab}.

D_8

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 59 of 1882-83. Folios 80 (of which folio 24 is a later substitute) A page has about 12 lines, and a line about 38 syllables Size 11″ × 5″, written space 9″ × 4″. Old Devanāgarī characters. Unglazed Indian paper. Dated V Sam. 1595 (ca. 1539 A D).

In the beginning and at the end, the edges are worn out. The prsthamātrās are of frequent occurrence. Red chalk is rubbed over *uvācas* and colophons. Marginal variants are rare.

D_9

Madras, Adyar Library, No. 34 M 8. Folios 115 (of which folio 7 is missing). A page has about 9 lines, and a line about 36 syllables. Size 11″ × 5″; written

space 9″ × 3½″. Old Devanāgarī characters (with frequent pṛṣṭhamātrās) Unglazed Indian paper.

A folio 7″ × 5″ is appended to folio 51 with the words at the end: विराटपर्वणि साङ्कपृष्ठे एकपञ्चाशत्तमे पत्रे सर्वाधस्तनचरमपंक्तिस्थ. शोध. Folio 11 is doubly numbered. 11, 12 Up to this point all the folios are late substitutes. With folio 13 begins the original old MS Folio 99 is again a substituted folio The substituted folios are much later in age and hence do not show any pṛṣṭhamātrās.

A late hand has been very busy with the yellow pigment by which it covered the original successfully and over it gave it own version This hand also utilized the interlinear spaces and margins for variant readings, additions and colophons, e g. 4. 4 8^b, 9^b; 15 15^b, 401*, 777*, 795*, 966*; colophons for adhy 19, 31.

D_{10}

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No 473 of Viśrāmabag I. Folios 67. A page has about 11 lines, and a line about 52 syllables. Size 14″ × 6″, written space 11″ × 4″. Devanāgarī characters. Glazed old Indian paper.

It is written in a beautiful hand. Only the punctuation *daṇḍas* are in red ink. Like $Ś_1$ and K_2, it also substitutes व् for ब्.

D_{11}

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 8315 (1103) Folios 90, with about 10 lines to a page. Size 13½″ × 6″. Devanāgarī characters. Paper.

The total number of *granthas* noted on the margin is 2700. The Devanāgarī is of the Bengali style. A few marginal and interlinear variants. — *Collated at Tanjore.*

D_{12}

Tanjore, Saraswathi Mahal library, No. 8322 (1272). Folios 66, with about 11 lines to a page. Size 13½″ × 6″. Devanāgarī characters. Paper.

The total number of *granthas* noted is 2574. The Devanāgarī is of the Bengali style. — *Collated at Tanjore.*

T_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library No. 155. Folios 23 (numbered 212–234), some damaged; 14 lines to a page, and every line about 140 syllables. Telugu characters. Palm-leaf.

The complete MS. contains the first five parvans of the Mahābhārata. There are a few marginal and interlineal additions, e. g. 4. 34. 4^d; 1050*; 62. 7^b. Copied by Dupagunta Saṅkarappa. — *Collated at Tanjore.*

T_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809 (8245) Folios 47. 12–14 lines on a page. Size 21½″ × 2¼″. Telugu characters. Palm-leaf.

This MS., which contains the first five parvans, has the appearance of being very old, and is slightly damaged (see v. l. 4 43. 12, 43 colophon; 44. 7, 15). — *Collated at Tanjore.*

G_1

MS. lent by Rao Bahadur Professor Dr. S. Krishnaswami Aiyangar, M. A., Ph. D, F. A. S. B, of Madras. Folios 153, with 9 lines to a page, and 40-45 syllables to a line. Size 11 8″ × 1 1″. Palm-leaf.

Written by one Subramanyam.

G_2

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS (without number). Folios 68 (numbered 194–261), with 15-17 lines to a page, and 65-75 syllables to a line. Size 14 5″ × 2 1″. Palm-leaf.

The MS. contains the first four parvans of the Mahābhārata.

G_3

Poona, BORI, Mahābhārata Collection, No. 54. Folios 65, with 12-14 lines to a page, and 70-80 syllables to a line. Size 15 4″ × 2 3″. Palm leaf.

Besides the Virāta, the MS. contains also the Āranyaka.

M_1

Trivandrum, Palace Library, No 377. Malayālam characters. Palm-leaf.

The collations are from a Devanāgarī transcript kindly supplied by the Darbar.

M_2

Trivandrum, Palace Library, No 378. Malayālam characters. Palm-leaf.

The collations, as in the case of M_1, are from a Devanāgarī transcript kindly supplied by the Darbar.

M_3

Poona, BORI, Mahābhārata Collection, No. 33. Folios 110. A page has 8 lines, and a line 50-55 syllables. Size 19″ × 1 6″. Malayālam characters. Palm-leaf.

The first and some subsequent folios are missing. In these folios are lost 4. 22. 1-25°; 63 29-54, and adhy. 64-65 entirely.

M_4

Cochin, State Library, No. 14. Folios 126, with 9 lines to a page, and 48 syllables to a line. Malayālam characters. Palm-leaf Dated Kollam 1006 (ca. A D. 1831).

There is a large number of interlinear variant readings.

M_5

MS. belonging to Mankavu Padiññare Kovilakam of Calicut. Folios 156, with 7 lines to a page, and 45 syllables to a line. Size $15\frac{3}{4}$″ × $1\frac{1}{2}$″. Malayālam characters. Palm-leaf

Written by Nānu of Chavayur at Tiruvannur. Dated Kollam 1013 (ca A.D. 1838). The MS has some few interlinear variants.

Besides these thirty-two MSS, eleven others were examined. Two of these latter are the Śāradā MSS. deposited in the Raghunath Temple Library, Jammu (Kashmir).

These unfortunately turned out to be recent copies of Nīlakantha's text, and hence of no value as Śāradā codices. The remaining nine were Devanāgarī MSS.:

1 Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 268 of Viśrāmabāg.
2 Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 194 of Viśrāmabāg
3 Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 472 of Viśrāmabāg.
4 Saraswathi Mahal Library, Tanjore, No. 8316 (1130).
5 Saraswathi Mahal Library, Tanjore, No. 8321 (1249).
6 Adyar Library, Madras, No. 36 C 18.
7 Adyar Library, Madras, No. 11 E 6.
8 D. A. V. College Library, Lahore, No. II 14.
9 D. A. V. College Library, Lahore, No. II 16.

The variants of all these nine MSS. had been carefully recorded on the collation sheets, but the MSS. were rejected at the final stage as being of little value for critical purposes, with the exception of the last two, which, though moderately good Devanāgarī MSS., were fragmentary and would have hence burdened and complicated the critical apparatus without bestowing a corresponding advantage. As a misch-codex, No. 3 above contains the largest number of alien (viz. Southern) passages. Nos. 4 and 5 have undergone a strong Telugu influence. Occasionally however any and every one of these nine MSS. may support a good reading. But that is the limit. I recollect just one single occasion when one of these MSS. did supply a superior reading (cf. v. l. 4. 53 63), not preserved elsewhere. In the constitution of the critical text every variant of these MSS. was utilized to the same extent as of others, though clarity, smoothness and uniformity did not permit me to register them partially, i. e. for certain passages only, in the critical apparatus. Thus though to the reader only 32 MSS are available for the variae lectiones, to the editor there were no less than 41. This, however, does not apply to the additional passages, where the editor ignored these "rejected MSS." altogether.

TESTIMONIA

The *commentaries* are the first thing that deserve consideration. On the Virāṭaparvan they are not less than fifteen. In some cases, e. g. that of Devabodha, Arjuna, Vādirāja and Nīlakantha, it is possible to assign, tentatively, definite versions to them — Devabodha: K; Arjuna B; Vādirāja: T G, Nīlakantha: a sub-version of D. Their value suffers enormously because they are mostly unaccompanied by the text used by the commentators themselves. So it is only stray words cited and explained that are to be found there. Eight of these commentaries were published at the Gujarati Printing Press, in 1915, by Mahadeva Shastri Gangadhara Bhatta Bakre. The one by Vādirāja was fragmentary, another Durghatārthaprakāśinī was too meagre. The six remaining, those of Arjunamiśra (Ca), Caturbhuja (Cc), Nīlakantha (Cn), Rāmakrsna (Cr), Sarvajña-Nārāyana (Cs) and another of unknown authorship, the Visamapadavivarana (Cv), were utilized for the critical apparatus The other commentaries were left unexamined.

Among the *epitomes* of the Great Epic, that of the Kaśmīrian Ksemendra, ca. 1000 A.D., needs be noticed here. The Virātaparvan of the Bhāratamañjarī is a

running summary of the original. Ksemendra was good at turning out verses and hence the entire book is his own composition The version which he has reproduced is very close, even in many appreciable details, to our Ś1 K. This we can see in the orthography of proper names, *Sudosna* (Mañjarī 4 36 and passim), *Vallabha* (cf. K in 4. 7 5[c], and Ś1 in 4. 39. 5[c]), but *Mānini* for our *Mālinī* (Mañjarī 4. 43) is an easy corruption. There is just one stanza which Ksemendra has borrowed almost *verbatim* from the epic (Crit Ed. 4. 5. 27[cdef] Mañjarī 4. 27)·

विवर्जयिष्यन्ति नरा दूरादेव शमीमिमाम् ।
आबद्धं शवमत्रेति गन्धमादाय पूतिकम् ॥

आदाय (for आघ्राय of the Crit Ed.) in the last quarter is preserved in K_1 (with B_2). — वेशकर्मणि कोविदा of the Mañjarī (4 8) is found only in $K_{1\cdot 2}$ (K_2 वेष°), other MSS. read केश°. In another line जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्रथ (Mañjarī 4. 28[ab]: Crit. Ed. 4. 5. 30[ab]), however, जयद्रथ (for जयद्बल) is a unique reading of the Mañjarī, but probably only a mistake. The first word in अन्येद्युर्भीमसेनोऽपि भीमसेन समाययौ of the Mañjarī (4 34) is not warranted by our MSS भ्रामयित्वा शतावर्तं (Mañjarī 4. 57) is after B D S (भ्रामयित्वा शतगुणं) and not after Ś1 K, which have भ्रामयित्वा भुजगतं (see Crit. Ed. 4. 12. 23[a] v. l.). The discrepancy shown in Mañjarī 4 103.

गच्छ सैरन्ध्रि किं मिथ्या द्यूते विघ्नकरी हि नः ।
समीहितं विधास्यन्ति पतयः सन्ति ते यदि ॥

is of Ksemendra's own creation (cf Crit. Ed. 4. 15 33–34). Ksemendra has taken licence elsewhere also, e g·

तमर्थयस्व सारथ्ये विसृज्य क्षिप्रमुत्तराम् ।
पत्न्या इवास्याः प्रणयाद्वचो न न करिष्यति ॥
(Mañjarī 4. 209: Crit. Ed 4. 34. 16)

विलम्बमानेऽत्र शवे विशङ्कां मा त्वं कृथा गूढमसौ हि माया ।
(Mañjarī 4. 240 Crit. Ed. 4. 38 12).

The great value of Ksemendra lies in his being a worthy evidence that the Northern version, as a whole, has not undergone any appreciable change during the last thousand years approximately. It also proves the genuineness of our manuscripts of the Kaśmirian version. It makes no mention of the Durgāstava.

From the Bhāratamañjarī we pass on to a prose epitome, the one made in the ancient Hindu colony of Java, likewise in the eleventh century A.D., by orders of king Śrī Lokeśvara Dharmavamśa Airlangānanta Vikramottuṅgadeva.

It opens:

अविघ्नमस्तु ॥
शाक्तेयो यस्तपस्व्यन्धकरिपु र व न ष्ट सं ला स नि ते ? वै
पुंसा युक्तोपलेभे विशल पु स लि नि यं ? पुनः कन्यकार्थे ? ।
आपद्धर्मप्रतीकारजननकुशलो यस्तयोरात्मपुत्रः
कृष्णद्वैपायनाख्यः स जयति भगवान् श्रोत्रियाणां विशिष्टः ॥

[The MSS read: (L 1) शत्रेयो (for शाक्तेयो), °तपस्यन्धक° (for °तपस्व्यन्धक°). — (L. 2) पुङ्गा युक्तोपलेसे (for पुंसा युक्तो°) — The metre is Sragdharā. It is to be noted that this stanza replaces the Northern maṅgala नारायणं नमस्कृत्य etc.]

अपि च ।

यस्माच्चमेति ? गुणशालिकादेया ?
सार्धान वर्षा शत रोहिनास्पिते ? ।
यद्धैर्यवर्षासितकारयस्तु सा ?
श्रीधर्मवंशह्रु अनन्तविक्रम ? ॥

[This is as three MSS AGH read. Variations in other MSS are: (L. 1) B °शलितदेय, C °शलितादेय, D °शालितादेय, E same as above — (L. 2) BC विरोहनस्, D विरोहनास्, E रोहिनस् — (L 4) BCD त्गुहू, E ह्रुहू. — F and I are lost in a missing Folio. — The word ह्रु is a Javanese word. The rest is hopelessly corrupt Sanskrit. The metre is Trstubh.]

The old Javanese paraphrase of these stanzas runs. "There was a *brahmarsi siddha Mahāpurusa*, son of *bhagavān S'akti*, mighty (śakti) in the practice of *tapa*, having the one aim of worshipping the *pāda-pankaja* of *S'rī Kanthanātha* (rendering of Andhakaripu). — (L. 2) Furthermore, there was a *ratnānganā* of *Ksatriyāms'a* (? Ksatriyavamśa), having the characteristic of possessing a *durgandha śarīra* She was regenerated ... (? *kadadin muuah kānandarān* ?). Then she remained embraced by a man. That was her sin for which he practised *tapa* so *tībra*, and she became a *s'uddha kanyā*. They had a son, who was *prasiddha* in his *pramāna* for *pāpanās'a*; who was *vidagdha* in the healing of *strī* such as had been struck by *āpaddharma*. His name was *Bhagavān* Krsna Dvaipāyana who, among the knowers of *Catur Veda*, was *pinakottunga Jaya* was his *svabhāva*. He did not *vyabhicara* his *prayojana*." After this paraphrase follows a short remark that it is the same Krsna Dvaipāyana who has composed the *Astādas'aparva*[1] (i. e. Mahābhārata), and that adoration is due to him so that there be no hinderance in the way.

The *trstubh* is further explained thus· "There was a *cakravartī* king. Unbounded was his excellence, *s'raddhā* and the whole earth was happy as long as he reigned. *Sarva-guṇa* (all virtues) were in *vrddhi*, and *sarva-bījā*, namely *taṇḍula*, *tila*, *mudga-prakāra* (i. e. "and others") grew in abundance, for *anavarata* and *avicchinna* fell the rain for long periods. But what was the ground for *ās'carya* about him? It was that though (?) his *ripukula* neither prospered nor took root in the ground on account of his *vīrya* and *pratāpa*, there was likewise rain. The *Mahārāja* whose *prabhāva* was such was *S'rī Dharmavams'a* of the name Anantavikrama". The following sentence says that under his auspices was composed the *Byāsamata* (i e. Mahābhārata), so that it may be heard also in the future.

The real beginning of the Vīrāta is made on page 8, line 13, with the word *Svasti*. But the first paragraph is merely an introduction of the story which has nothing corresponding in our Sanskrit texts: *Mahārāja* Janamejaya has heard the narration of the *Āranyakaparva* (sic!) from *Bhagavān* Vaiśampāyana and has heard in *s'uddhi* the anecdotes of the sons of Pāṇḍu during their *das'a* (sic! for *dvādas'a*) *varṣa* stay in the forest. The next day, again holding a *goṣṭī* with the *yativara* (scil. Vaiśampāyana), he requests him to relate the *carita* of the Virātaparva and asks as to the *svāstha* of the sons of Pāndu in the *trayodas'a varsa....*" The invocation to Nārāyana (नारायणं नमस्कृत्य etc.) is missing. After the citation of the first verse कथं विराटनगरे etc. and

[1] Cf *Dās'atayī* ("a book of ten chapters") for Ṛgveda, *Dvādas'ādhyāyī* for Yāska's Nirukta, *Astādhyāyī* for Pānini's S'abdānus'āsana, etc.

its Javanese paraphrase (mark that another verse in some of our MSS. referring to Draupadī is missing in the Javanese) follows an exhortation to tell with *vistāra,* but *yathābhūta,* without *bhūsaṇāna* and *buddhi-racanā,* as well as without the use of *dṛṣṭānta,* so as to hear to [the original] *kavilīlā-lālana* and so as to let the entire book remain unaltered. Vaiśampāyana's reply to this is similarly different from the Sanskrit texts. He promises to narrate precisely, *yathā bhūta,* without *vakrokti* and *vāk-vistāra.* Apparently this is the composition of the author of the Javanese Virāta and has no background in Sanskrit.

Like the introductory matter the closing paragraphs are also of varying interest. The Sanskrit stanzas, and the English translation of the Javanese paraphrase thereof is appended below:

(1) एवं रथोद्भवाघारे ? वसन्ति स्म तदा नृपाः ।
अज्ञातवासे कथनं यन्मा त्वं परिपृच्छसि ॥

[रथोद्भवाघारे is to be corrected to something like विराटनगरे. MSS. read न्म (for स्म), नृप and कथान यत्]

The paraphrase runs thus "Thus was the *krama* of the sons of Pāṇḍu when they resided in Virātapura in *ajñāta vāsa.* Thus is the *carita* of Virātaparva, which thou, O *mahārāja,* hadst asked me, the *Bhujanga*".

(2) Vaiśampāyana adds. "The *kathā* is *samāpta* and *vispars'a* (a word incorrectly used!)".

(3) "Thus spoke *Bhagavān* Vaiśampāyana as he effected the *upasamhāra* of the *carita.* Thereafter he told the effect of making *pavitra* of *Virāta-samkathā. Mahottama* and *vis'eṣa* is the *tattva* of Virātaparva, one with the *āgamas'āstra, sākṣāt* a *tīrtha* in my opinion. Thus says the *grantha* (i. e. a stanza ?):

विराटपर्वं श्रृणुयात् पठेद्वा
नरः सदा मुच्यते पापकर्मणः ।
स्वकार्यसिद्धिं लभते च संततिं
जयमवाप्नोति समेत्य बन्धुभिः ॥"

[MSS. read [a]) पर्व्वं, [c]) °कार्यसिद्धिर्, व शान्तितं, [d]) जयन्तवाप्नोति, वन्दुभि.]

The Javanese paraphrase runs: "Such as will read *athavā* hear this, those will *byakta* (surely) be freed from *pāpa-karma,* all their *kārya* will become *saprayojana siddha,* they will attain *vrddhi,* there will be increase in *kulasaṁtāna,* they will be loved of their *kula-gotra-bāndhava,* they will have *jaya* over their *svabhāva,* they will be *nirvikāra,* out of the zone of *s'atru, māra* and *upadrava.* This is the *lābha* for those who hear the Virātaparva, may thou, O *Parames'vara,* know. "Thus related *Bhagavān* Vaiśampāyana, and *mahārāja* Janamejaya thanked".

(4) After the above follows a conversation between a *parames'vara* (king) and a Brahmin (*mahāmuni, maharṣi, bhujaṅga*). The king wants to know as to how long the *gosti* has lasted. He himself could not remember it. The Brahmin first gives the date of the beginning: *pañcadas'ī, krsna, asuji* (correct *as'vayuja*) *māsa, tuṁle kaliwon* (first of the six-day and five-day week respectively of the Javanese Calendar), *budhavāra pahaṅ* (the 16th of the 30th *uāku* decade of the Javanese Calendar), 918 *S'aka-kāla.* The day for "to-day" (i. e the day of conversation) is given as: *mavulu vage* (the 6th and

5th day respectively of the six-day and five-day week of the Jav. Calender), *vrhaspati*, *nin*, *madankunan* (the 20th of the 30th *wuku*), *caturdas'ī*, *krsna* in *kārttika māsa*.

"This makes *ekona-trimś'ad-rātri-divasa*, a day less than a month [October-November 996 A.D.]" That this was also the period for the composition of the Javanese Virāta is made definite by the words *kāla nin kathā pinrākrta* [corruption of 'Prākrta'] "

(5) Immediately after the above:

अचिरेण मया विलसेन विहितं प्राकृतमेतद्दृष्टवोधैः ।
प्रतिपादितपर्वे विराटं ग्रथितं वाक्यहासेन दुर्ग्रहेण ॥

[MSS , in the first line, विलसयरा (for विलसेन) and, in the second line, प्रतिपायित° (for °पादित°).]

The paraphrase is lacking. This concludes the work.

TABLE SHOWING THE CORRESPONDENCES BETWEEN THE JAVANESE VIRĀṬAPARWA AND CRITICAL EDITION.

Javanese Virāṭaparwa (Pages and lines refer to Juynboll's edition)	Critical Edition
Introduction.	
Chapter I (beginning page 9, line 8)	Adhyāya **1 - 5**
II	**6 - 11**
III	**12**
IV	**13 - 24.** 4
V	**24.** 5 - **29.** 19
VI	**29.** 20 (?) - **35**
VIIa (up to page 84, line 6)	**36 - 62**
VIIb (p. 84, l. 7 to p. 91, l. 17)	**63 - 64**
VIII (p. 91, l. 18 to p. 97, l. 6)	**65 - 67**
Conclusion.	

THE JAVANESE VERSION AND THE CRITICAL EDITION COMPARED.

Adhy. 2. Yudhisthira's eulogy of Arjuna, recounting his numerous heroic deeds, stanzas 9–20[c], is omitted in Jav. For the whole there appears only 20[d].

Adhy. 4. The sermon of Dhaumya is essentially different from the Sanskrit texts. There is extraneous matter too. There is nothing corresponding to S in particular, which in this adhyāya has a widely different text from N.

Adhy. 5. Stanzas 16–25 are missing. It is to be marked that there is no trace of the Durgāstotra.

Adhy. 6–11. Introducing the five Pāndavas and their wife Draupadī into Virāta's service are differently arranged in N and S The Javanese agrees with N, only introducing Arjuna after Bhīma.

Adhy. 12. The beginning and end are fairly close in the two texts. The middle, however, containing the struggle between Ballava and Jīmūta (Mallojña in Javanese) is after S (with slight variations).

Adhy. 13. Kīcaka's speech in Jav. is differently cast. St. 11–12 are here used to open and not to conclude the speech.

Adhy. 16–21. Contain a long conversation between Bhīma and Draupadī The beginning in Jav. corresponds very well with our edition. The Jav., however, misses several portions. 18. 1–7, 11–23, 25–26, 28–30, 20 22–25, 21. 24–37, 58, etc. The struggle between Bhīma and Kīcaka, likewise, is differently cast.

Adhy. 27. In the Jav. the speech of Bhīsma is divided into two parts, that of Bhīsma and Droṇa. The contents are not exactly the same In some particulars the Jav. comes closer to S than to N.

Adhy. 28. The Jav. has incorporated two new stanzas not found in any of the Virāta MSS. These are, moreover, pronounced by Bhīsma and not Krpa.

Adhy. 32. The struggle between Bhīma and Suśarman is differently painted in Jav. than in N or S. There are both additions and omissions.

Adhy. 38. The Jav. describes only Arjuna's Gāndīva. The rest (st. 42–58) is omitted.

Adhy. 39–40. The first portion of adhy 40 (st 1–22) is placed before adhy. 39 in the Jav. A notable omission in the Jav. is our App. I, No. 39.

Adhy. 50. Altogether missing in Jav.

Adhy. 51–52. Are both found in an abridged form in the Jav. On the whole the Jav. stands nearer to N than to S.

Adhy. 56. The Jav. misses the first 15 stanzas as, otherwise it agrees with N.

Adhy. 58. Is altogether missing in the Jav., although it is hard to believe with K. Wulff that it must have been missing in the Sanskrit original which the Javanese author followed.

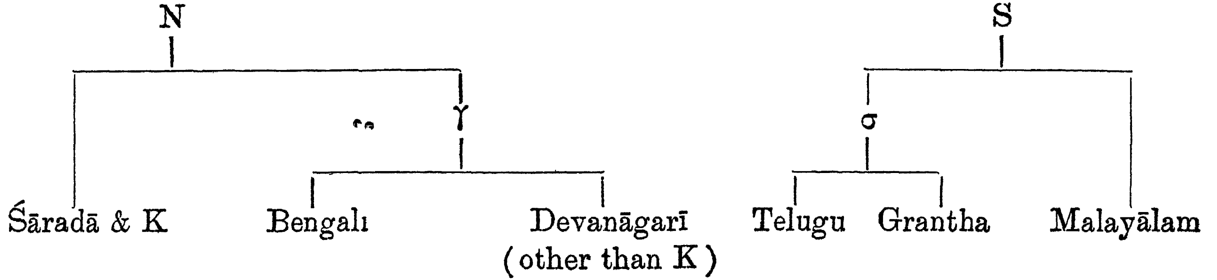
Adhy. 59. The Jav omits two pieces, 59 10–20, 28–36. In the following adhyāyas the battle scenes in Jav. are based on N.

Adhy. 63–64. Whilst N and S present one text the Jav. has a version different from both. The scene between the Virāta king and Yudhisthira has an entirely different character. Yudhisthira's behaviour is more gentle and sober, whilst that of the Virāta king is violent. As compared with the Vulgate, the Jav. misses about 400 stanzas altogether. It must at the some time be borne in mind that the Jav. is not an exact translation but an *abridged* version, and it is but natural that several details be passed over in silence. What concerns us here most is that the Jav. is based on a Northern text, which had received certain Southern traits.

PEDIGREE OF VIRĀṬAPARVAN VERSIONS

Vyāsa's Bhārata

Ur-Mahābhārata

Our Ś and K are equally good Kaśmīrī MSS. They do not form separate categories.

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

Nowhere in the entire Mahābhārata do the two recensions recede from each other so widely as in the Vīrāta. The Virāta is one of the shortest of the major parvans, full of action and excitement, the audience remaining enraptured with different sentiments, as they listen to and visualize the everchanging scenes. The arguement is as follows:

The five Pāndava brothers emerge out of the wild forest with their wife, and their priest and teacher Dhaumya, whose advice at the time of his taking leave is a good piece of Nīti literature. They repair to the Virāta country for a life of incognito servility. Arjuna, the great hero, a eunuch, and Draupadī, the tender queen, going about in dirty clothes as a servant-maid, do not fail to excite the deepest and strongest emotions The madness of Kīcaka for Draupadī and its sequal, the powerful, pungent appeal of Draupadī to Bhīma in the darkness of night followed by the death of Kīcaka, the relatives of Kīcaka in vengeance taking Draupadī, bound hand and foot, to the crematory to be burnt alive with her dead lover whom she hated and got murdered Bhīma, hearing the cries of Draupadī for help, in the true giant fashion, uproots a mighty tree and kills all the hundred and five Upa-Kīcakas.

Soon after, without any loss of time, the spies of the Kauravas, while intimating their inability to discover the Pāṇḍavas, give the glad tidings that the indomitable Kīcaka, the commander of the Virāta forces, is dead with his train of brave Upa-Kīcakas. The fine and big stock of Virāta's cattle was the envy of his neighbours. To wreak vengeance for events in the past, the king of Trigartas plans with Duryodhana to

invade the Virāta country and carry away the cattle. He does so The king of Virāta and the four Pāṇḍavas pursue the Trigarta forces Bhīma plays the hero in the ensuing battle and rescues the Matsya king, who had been captured alive In the meanwhile the Kauravas invade the country from the other side. Uttara, the heir-apparent, the śūnyapāla (4. 33. 11), in a spirit of bravado, brags in the harem of his valour and prepares to fight all the Kaurava heroes, only if someone could act as his charioteer. Draupadī recommends the eunuch Bṛhannaḍā, who, at the request of Uttara's sister, his pupil in dance and song, agrees. At the actual sight of battle, Uttara's heart begins to sink and he jumps out of the chariot and flies. Arjuna catches him by his locks, and brings him back, reveals to him his identity, and goes to battle. The battle scenes are described vividly. The honour of Arjuna and the Pāṇḍavas stands vindicated. With gladdened hearts the audience follows back to the final scenes at the court of Virāta. There is a small unfortunate incident The Virāta king strikes Yudhisthira at his impudence in insisting that the reported victory of Uttara was due to the eunuch Bṛhannaḍā, whom he yet does not know to be the famous Arjuna. When Uttara comes and reveals the identity of the five brothers and Draupadī, the king is repentent, and in gratefulness for what the Pāndavas did for him and his country, he offers to Arjuna his daughter in marriage, who in a most befitting manner declines her for himself, but accepts her as his daughter-in-law Thus ends the career of incognito exile, full of excitement and human interest.

It was natural that such a piece should enjoy a greater popularity than any other parvan of the Mahābhārata. It even, in a way, supplanted the Ādi. The Mbh. reciters commenced their sessions with the Virāta and not with the Ādi. The Virāta came to be the *mangala* of the Mahābhārata recitation. In the North as in the South, it passed through an intensive life. Taking the North and the South separately, as we have the text for the last one thousand years, the uniformity of the text is well nigh established, but between the North and South there has arisen a barrier for the greater part of the total length in the form of alterations of varying heights, which does not permit a view of the common source. In the very extent there is the proportion of 22 (N): 35 (S) The division of the text into adhyāyas shows an excess of 10 in the Southern, which is highly significant. In S every item of any consideration has an inflated character as compared with N. It leaves nothing unsaid, it anticipates too much, thus leading to partial repetitions. It accounts for incidents which are simply mentioned or passed over in silence in N. It is the Northern text plus comment and extension in the same literary form and style as the original (style by itself would be a poor criterion for distinguishing what is early and what is late). There lies the crux of the Mahābhārata text problem. If the redactors and pseudo-redactors had only delivered their explanatory remarks in prose form, the usual literary vehicle of comment of any kind, the Mahābhārata would have been saved hundreds of surreptitious intrusions; for the *conscious* interpolations, meant to be understood by the readers and listeners as the work of Vyāsa himself, could not have been very many at any period of the growth of the epic. But the fathers of our agglutinous text were so much at home with the epic verse that prose came to them with difficulty, while the metrical verse was their natural medium of expression. So the inevitable has happened.

In three important cases, those of change of sequence, it would not be possible to be dogmatic as to the genuineness of N or S, although the present editor is inclined in favour of N.

Firstly, there is the inter-parvan transposition. The last chapter of the Āraṇyaka in N appears as an organic part of the first chapter of the Virāta in S.

Secondly, the entry of Pāndavas and Draupadī into the Virāta capital is in the order of their ages in S, viz, Yudhisthira, Bhīma, Arjuna, Sahadeva, Nakula and Draupadī. In N, however, the order is Yudhisthira, Bhīma, Draupadī, Sahadeva, Arjuna and Nakula.

Thirdly, the battle scenes, which are smooth and clear in N, but in S are handled in an awkward manner and are unnecessarily complicated. Arjuna, single-handed fights the entire Kaurava army, and enters into duel contests with the Kaurava leaders, one by one The order of N is as follows:

(1) Adhy. 49, stanzas 3-20. Arjuna fights Vikarna and others who were sheltering Karṇa. Vikarṇa has to fly away, Śatrumtapa is killed. Karna's brother Śonāśvavāha is killed. Karna takes up the fight.

(2) Adhy. 49, stanzas 21-23. Karna flees from battle-field.

(3) Adhy. 50. Arjuna describes to Uttara the chariots and the distinctive flags of Krpa, Drona, Aśvatthāman, Duryodhana, Karna and Bhīṣma.

(4) Adhy. 51. The gods come in their aerial cars to witness the battle.

(5) Adhy 52, stanzas 1-25 Arjuna gives fight to Krpa. (N further: Krpa is wounded and rescued and removed from the field by the infantry)

(6) Adhy. 53. Arjuna's duel with Drona, whose chariot Arjuna completely covers over with arrows. His son Aśvatthāman comes and engages Arjuna. Droṇa makes his escape.

(7) Adhy 54, stanzas 1-14. In the course of fight Aśvatthāman's quiver is exhausted, that of Arjuna, being inexhaustible, remains as full as ever. (N further. Karṇa comes in).

(8) Adhy. 55, stanzas 1-21. Fight with Karna. (N further. Karṇa's armour is shattered and arrows pierce his body. In great agony he leaves the battle-field).

(9) Adhy. 56. Arjuna turns towards Bhīsma, but he is confronted first by Duhśāsana, then by Vikarna, and finally by Dussaha and Vivimśati, who make a joint attack Their horses are killed and themselves they get wounded. Other soldiers carry them away.

(10) Adhy. 57. All the great Kaurava heroes come to fight Arjuna. Arjuna slaughters a large part of the army.

(11) Adhy. 58. There is another rally under Duryodhana, Karna and others. The attack on Arjuna is launched by Kṛpa, Karna and Drona. They are all routed and take to flight.

(12) Adhy. 59. Bhīṣma seeing the great slaughter comes forward and meets Arjuna. They use divine missiles. Arjuna pierces him in the chest by ten arrows. Bhīṣma becomes unconscious and is carried away.

The order of these twelve items in S is 4, 3, 1, 8, 2, 6, 7, 5, 10, 12, 9, 11! Of course the scenes are at the same time more elaborately spun out.

Transpositions of pādas and stanzas are too numerous to be noted here. They have to be carefully picked out from the labyrinth of the critical apparatus Small discrepencies were also bound to arise To quote one instance. In N, Nakula climbs the Śamī tree and deposits the weapons thereon. In S, however, it is Yudhiṣṭhira himself who goes up the tree, and after invoking and paying obeisance to Indra, Kubera, Varuṇa and a host of other deities, he puts the weapons on the tree as a trust to them, which they are to hand over, at the expiry of one year, to none but himself or Arjuna, but in no case to Bhīma. Yudhiṣṭhira then orders Sahadeva to pick the carcass of a *gomṛga* lying near by, to flay it and cover the bows against heat, cold, wind and rain

Coming to the additions, S has them in plenty They are ubiquitous. The motives are easy enough to be guessed in most cases Here are some examples. The Pāṇḍavas have decided to play certain rôles at Virāṭa's court In N, immediately afterwards, every one of them is seen coming to the court in his proper dress. The question must have been put by the inquisitive audiences of the South wherefrom did the erstwhile foresters procure their dresses? The raconteur's answer is After making the decision as to the rôles they were to play, the party repaired to the Ganges, and there Yudhiṣṭhira invokes Dharma In a moment, miraculously, they are dressed for Virāṭa

Kīcaka, on whom hangs in a sense the entire story of the parvan, is not properly introduced in N. He is described just as the brother of the queen, and the commander of Virāṭa's forces The Southern readers and audiences must know more. So, a whole chapter is devoted in S (after our adhy. 13) detailing Kīcaka's parentage and family history, and describing his heroic deeds, the battles which he won and how he rose to be the commander of Virāṭa's army.

The scene of the meeting of Sudeṣṇā and Kīcaka is long drawn out in S. In N (our adhy. 14) Kīcaka declares that he would die if she does not get Draupadī for him. Sudeṣṇā feels pity for her love-stricken brother, ponders for a moment, and then proposes to Kīcaka to celebrate a feast day when she would send Draupadī to fetch liquor, and then Kīcaka could try his persuasions with her. S spins it out into a long rigmarole Sudeṣṇā delivers a long speech · to begin with Draupadī is a charming but virtuous woman Sudeṣṇā makes a very instructive disclosure as to how her own husband had been captivated by Draupadī's charms, but was cured by the fear of the Gandharvas. As to the Gandharvas, Kīcaka is dauntless. He would kill them by the hundred and the thousand As to Draupadī's being virtuous, he declares the deep feminine secret (Sastri's ed. 4. 15. 19–20):

पुत्रं वा किल पौत्रं वा भ्रातरं वा मनस्विनम् ।
रहसीह नरं दृष्ट्वा नानागन्धविभूषितम् ।
योनिरुत्क्लिद्यते स्त्रीणाम्—

here he realises that he is speaking to his sister and hence adds the delimiting clause:

असतीनां मया श्रुतम् ॥ (Cf Ādi 1189*).

Sudeṣṇā also forecasts the destruction of Kīcaka and his relatives, which comes true.

As here Sudeṣṇā is able to make a correct forecast, so in the sequel. Duryodhana makes in S an equally correct guess as to the identity of Sairandhrī, and her husband

Gandharva, who could reduce Kīcaka to pulp. Duryodhana also infers therefrom that all the other Pāṇḍavas too must be in Virāta. All this is directly against N.

The same mind is also working to supply the why and the wherefore of an action. The Virāta king had struck Yudhiṣṭhira with a dice-piece in the face Yudhiṣṭhira's nose bleeds. Draupadī brings a golden cup and receives the blood therein (our adhy. 63). In N the matter ends here. But in S, being questioned by the king, Sairandhrī explains: "For so many years would there be no rain in thy kingdom, as many drops of blood fall on the ground".

S develops the scene further. Bhīma and Arjuna, coming to know, propose to kill Virāta and install Yudhisthira in his place. Yudhisthira says · Wait till tomorrow. We shall go in royal attire, and occupy the throne at the court of Virāta. If the Virāta king objects to that, we shall kill him and his relatives.

Set against this, N has an insignificant quota of additional matter, such as is alien to S. Worthy of mention among these is particularly the Durgāstava, an addition after adhy. 5. This, however, is missing in the Kaśmīrī and Bengali versions, and even in some commentaries. It is, hence, a comparatively recent addition.

A love of duels has ever existed in the human mind. The wrestling contest between Bhīma and Jīmūta is amplified in N (App. I, No 11). Similarly, in the contest between Bhīma and Kīcaka, N has 40 additional lines (App. I, Nos. 23–24) Still another addition concerns the valour of Bhīma (App. I, No. 32) It is, however, a badly fitting replica of a scene in the Āranyaka.

The differences in the adhyāya divisions in the two recensions may be seen from the variants of our colophons. The Southern recension, as already observed, contains ten adhyāyas above the concordant Parvasamgraha figure. In this matter, the Critical Edition can be safely taken as representing a more ancient state of N than even the majority of N MSS.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Śāradā Version

The representative of this version is a single late fragmentary codex Ś$_1$. Unfortunately even this has been contaminated with Devanāgarī (and possibly Bengali) MSS. Ś$_1$ has 679* in common with B Dn and seven (inferior) D MSS., but against K and five (mostly superior, e g D_{1-8}) D MSS. together with S. Passage 805*, an intruder from the South, is found in B Dn, six inferior D MSS. and Ś$_1$. Further, 254* is copied out from Nīlakantha's *commentary* by an ignorant scribe! This incidentally throws light on the main source of contamination. But that is not the only one. Ś$_1$ shows readings which are not met with in K and Dn It has a good number of individual readings, which can be seen in the critical apparatus of any page. The number of additional passages of the same type is, however, only four: 612*, 717*, 896* and 1006*. The additional passages where K appears with Ś$_1$ are: 320* and 613*. In four other passages (732*, 822*, 888* and 1060*), Ś K are supported by some other Northern MSS.

All these passages together comprise no more than 12 lines. These additions are, however, counter-balanced by some very significant omissions, e. g. App. I, No. 44 (26 lines), found in *all* MSS. except Ś1 K D1. 2 4 8 1026*, otherwise a Northern line, is missing in Ś1 K.

It is, moreover, the close relationship between Ś1 and K that has been of great value. Neither Ś1 by itself nor K alone would have given that strength to the edition, which they conjointly have bestowed on it. Ś1, K1 and K2 are independent MSS., with their vagaries and conflations (specially Ś1 and K2), but they represent the same version. For the determination of the adhyāya division, Ś1 K form the rock basis, though undoubtedly some Devanāgarī MSS. lent to them their very welcome support. Now we believe that the adhyāya division is firmly fixed, a statement which is hard to make in many other respects.

The "K" Version

In the Virātaparvan, K has a slightly different value than in the case of most of the other parvans. Here K is a Kaśmīrī version, as good as Ś1, only that it is not written in Śāradā but in Devanāgarī. The two manuscripts forming the K group are undeniably copies from Śāradā.

K1, though very corrupt, is freer from outside influences than K2. In that respect it is superior even to Ś1 K2 has been freely compared with MSS. of the Central and Eastern group. It can be properly illustrated by citing the numbers of additional passages: 29*, 43*, 45*, 53*, 59*, 65*, 75*, 202*, 220*, 224*, 246*, 263*, 264*, 278*, 794*, 945*, 1028*, and Nos. 12, 14 of App. I Some passages have percolated through D (and perhaps B) from S. 5*, 22*, 113*, 209*, 882*, 1032*. The specific additions of K2 are 275*, 787*, 992*, 1121* along with passage No. 2 of App. I; and with K1, 1137*. K1 alone has *no specific additional passage* a most remarkable circumstance. Together with Ś1 and K2 (with or without other MSS.) it appears only six times, noted under Ś1. Without Ś1, but with K2 and some others, it appears twice: 44*, 78* (the points of insertion are, however, different in both places). And there is just one additional line, 701*, where K1 sides with B and D, unaccompanied by K2. The value of K1 is further enhanced by its omission of passage No 57 of App. I, which is found in all other MSS. Besides other considerations, the text of K1 derives support from the fact that N MSS. do not all insert it at the same point. This establishes the great purity of K1.

The Bengali and Devanāgarī Versions

Bengal was a continuous plain with the Devanāgarī provinces, and hence B and D are constantly running into each other. Curiously enough the Durgāstava did not find entry into Bengal. There are no such things as *specific* B or D passages, i. e. passages found in the whole of B or the whole of D, but nowhere else. B's closest approach to D is Dn and D11. 12 D11. 12 are so near to Dn that (but for a few minor variations) they might as well have been marked Dn3. n4.

Taken one by one, B D MSS. show the following *specific* additions, not found elsewhere:

B_2 258*.
B_3 41*, 702*, 781*.
B_4 699*, 846*, 887*.
B_5 778*.
Dn_1 865*, 919*.
D_2 2*, 3*, 42*, 65*, 80*, 319*, 645*, 656*, 765*, 833*, 1063*, and App. I, No. 4 (A).
D_3 128*, 174*, 875*, 909*, 1039*, and App I, No. 4 (E).
D_4 10*, 34*, 37*, 86*, 91*, 168*, 173*, 201*, 249*, 250*, 657*, 693*, 796*, 931*, 1029*, 1030*, 1037*, 1097*, and App. I, No. 56.
D_5 150*, 786*, 1104*
D_6 18*, 142*, 171*, 971*, 1016*, 1091*; and App I, No. 4 (B, F).
D_7 316*, 651* (a gloss), 653*, 681*, 784*, 845*, 855*, 914*, 1056*, 1109*; and App. I, No. 42.
D_8 11*, 118*, 256*, 1038*, 1042*.
D_9 66*, 196*, 199*, 233*, 248*, 266*, 1048*; and App I, No. 4 (G).
D_{10} 46*, 115*, 786*; and App. I, No 38.

Among these there are also incorporated lines from the margins, and that serves as an incidental indication of still other MSS. from which these marginalia have probably been quoted

Only B_1 Dn_2 $D_{1\ 11\ 12}$ of the B D group have no *specific* additions.

D_4 has not only the largest number of additions, but in readings of single words and lines it shows a preponderance of *individual* readings. Against the whole of N, D_4 sometimes sides with S, e. g the last adhyāya of the Āraṇyaka is brought over to the Virāta by D_4 S (except T_2) But it also sides with $Ś_1$ and K, and forms a group with D_{1-3}

D_{1-3} (which are the F, A, M of the Tentative Edition) are highly valuable MSS. If I had widened the K sphere and included within it not only the genuine and demonstrably Kaśmīrī MSS. but also allied MSS, then D_{1-3} would have been marked K_{3-5}.

Telugu, Grantha and Malayālam Versions.

Only two Telugu MSS were utilized for this edition; one clearly conflated, the other purer. The conflated one, T_2, omits the last adhyāya of the Āraṇyaka, reads Durgāstotra as well as passage No. 12 of App I, and exhibits Northern readings here and there. T_1, alone, with N is rare, e. g 1111*.

Among our Grantha MSS, direct accretions from North are not very conspicuous. In one case, however, 263*, a Northern stanza, has clearly crept into G_2. It may have been through some conflated Telugu MS. different from ours.

The Telugu and Grantha are near neighbours, and in the Mbh. text they stand closer together than Grantha and Malayālam. Against more than 90 additional passages in common exclusively between T and G (singly or in groups) there are only 5 exclusively common between G and M (singly or in groups). T alone with M, I have noted only twice: 90* (T_1 M_5), 124* (T_1 M_2)

Being intercepted by T and G, M was free from direct Northern influence It kept the Southern tradition comparatively undefiled Five MSS. represent this version in our apparatus. The purity of this version is further proved by the paucity of additional passages. While T and G MSS (5 in all), separately, together or in groups, contain about 135, M (also 5) contain no more than about 20 of such passages.

There are two instances where M has kept free of an interpolation which has penetrated every other version, irrespective of where it started, viz. 862* and 1082*. But there is a puzzling line, 106*, which has pervaded N and M, but of which the intermediate T G know nothing

OLDER (PRINTED) EDITIONS

Of the numerous available versions of the North and the South (Ś, K, B, D including Dn, T, G, M) only three—and they the inferior ones, viz, Dn, T, G—have so far been published. Dn, the Nīlakantha version, here termed the Vulgate, was the first to be put in print in 1836, and has ever since been reproduced with slight alterations in several editions, sometimes with comments and translations in the Indian languages. For purposes of this edition we utilized only three of them: (1) The *editio princeps* (Calcutta 1836), comprising 2376 stanzas arranged in 72 adhyāyas. References to this and the following edition appear on the outward margins of the pages of this edition. (2) The *pothī*-form edition published by Ganpat Krishnaji, of Bombay, in Śaka 1799. References to this edition are made in the outward margins of our pages. (3) The edition of the late Mahadeva Gangadhara Bhatta Bakre, with eight commentaries, those of Nīlakantha, Arjunamiśra, Caturbhuja, Vimalabodha, Rāmakrṣna, Sarvajña-Nārāyana, Vādirāja, and an unknown author (of the commentary Visamapada-vivarana), and with variant readings from 14 MSS. (with or without commentary), as well as from two printed texts, the Kumbhakonam edition, and the Jagadīśvara Press (Bombay) edition (1887). The editor made great efforts for securing the manuscript material for the commentaries and the footnotes, the latter embodying a fairly large number of important variations and even additions. The text of the commentaries is well presented and is, on the whole, reliable. With the exception of Durghaṭārthaprakāśikā of Vimalabodha, which is very meagre, and the Southern Laksābharana of Vādirāja, which is printed only partially, i. e. as far as its explanations concern stanzas common with the Vulgate, we have utilized the remaining six commentaries for our critical apparatus. Further this

edition has been used in the making of Table A in the Concordance. Attention in that table may be drawn to 4. 24. 8^{ab}; 55. 44^{ab}, which do not occur in *any* of our MSS., and to 4. 36. 10–13, 20, which have no counterparts in N! This edition comprises 72 adhyāyas and 2272 stanzas.

The Grantha edition (Sarfojirajapuram 1896) and the old Telugu edition (Madras 1855) were not available to me.

"The Southern Recension, critically edited" by Prof. P. P. S. Sastri (Madras, 1932) is merely a partial reproduction of one single Telugu MS., the property of Mr. Krishnaswami Sastrigal, Sub-Registrar, Tanjore District. The MS. bears a date corresponding to 2nd July 1604 A.D. Professor Sastri had acquired seven more MSS., five Grantha and two Malayālam. Six of these he has occasionally utilized in his footnotes, citing here and there variants and additional lines (*adhika-pāṭha*). The seventh, a Malayālam MS., which was acquired at a late stage of the work, forms the basis of his Appendix II, where only the number of additional lines and stanzas is noted. The edition, I am bound to say, is far from being critical. From the editor of a critical edition we expect at least a faithful registration of the contents of the MSS. collated, e. g. their variations from each other, their colophons, the repetitions, the transpositions and even characteristic faults. The editor must place at the disposal of his readers all the material he possibly can, so that they might be able to appreciate and even disagree with the editor's treatment of this material. Prof Sastri does not evidently believe in such a procedure. His labours as an editor have been acutely concentrated on getting at the Parvasamgraha figures for the Virāta, viz, 67 adhyāyas and 3500 ślokas. *All* his MSS. divide the text into 76 (or 77) adhyāyas! He has, however, evolved for himself "the principle of grouping one (sic!) or more chapters together, if either the Northern or the Southern Texts favour it" (Introduction, p. viii). Prof. Sastri goes on: "We easily arrive at the figure, sixty-seven, which is what has been fixed by the Anukramanikādhyāya, according to both Recensions" (*ibid.*). Again, "We are happy to note that, according to our printed edition, the Virāta Parvan contains all the 3,500 stanzas claimed for it. The actual number of stanzas in all the 67 chapters, according to the Principal Text edited comes to 3283 stanzas. The additional stanzas, given as अधिकपाठ: in the several footnotes, yield after re-examination as specified in the last page of the Text 217 stanzas making thus a total of 3,500 stanzas for the whole Virāta Parvan" (*ibid.*).

Prof. Sastri apparently wants us to believe that he has produced a text which is true to a stanza to the original. Of course the idea is absurd. A study of our Table B in the Concordance mentioned above will convince him that his text and footnotes, which contain some adventitious matter from the North and which exhibit repetitions and omissions, do not always reflect faithfully even the Southern Recension. Moreover, it is highly problematic as to how far the Parvasaṁgraha figures are reliable for the *original* Mahābhārata. In the Virātaparvan, as in several others, they are different in the different versions. The *original* Mahābhārata must go far beyond the versions. The figures have clearly been revised from time to time and brought into consonance with the text. The figures that we have now are the latest, pertaining to a time, undefinable yet Prof. Sastri has hardly expended any time and labour on the editing of the text. The

only merit of his text is that it gives a continuous Southern version, in howsoever uncritical a form. A really good edition of the Southern recension made on sound principles would still be welcome.

The Kumbhakonam edition of the Virataparvan by T R Krishnacharya and T. R Vyasacharya described on its title page as "a new edition mainly based on the South Indian texts with footnotes and readings", and printed at the Nirnaya Sagar Press, Bombay, in 1909, comprises 78 adhyāyas and 3494 stanzas. Among the editions it is a "misch-edition", a counterpart to our misch-codices, taking in both the Northern and the Southern versions and placing them side by side, to the utter bewilderment of the reader The Durgāstava, which is totally missing in the K and Bengali versions as well as in the entire Southern recension, is of course included in this edition!

The correspondences of the stanzas and the chapters of the Calcutta, Bombay and Kumbhakonam editions have been shown on the outward margins of the pages of this edition These also serve to show the transposition of the adhyāyas, and with the help of our tables in the Concordance a fair idea may be obtained of its correspondence to the Vulgate and the Southern versions.

Last of all, there is the Tentative Edition of the Virātaparvan prepared by the late Mr N. B Utgikar, M A., and published by this Institute in 1923. It was based on eleven Devanāgarī MSS. (our $D_{1-3\ 7\ 8\ 10}$ Dn_1 n_2, the others having been rejected by me as of little critical value), one Bengali (our B_4), one Telugu, one Grantha and two Malayālam MSS (our $M_{1\ 2}$) Out of these 16 MSS, Mr. Utgikar had chosen three (F A M = our D_{1-3}) as the basis of his text The chief reason of his preference for these seems to have been their division of the Virātaparvan into 67 adhyāyas, exactly the number given in the Parvasamgraha Further by effecting certain omissions favoured by the Southern recension, Mr. Utgikar was able to arrive at a text of just 2050 stanzas, not a stanza less or more 2050 is, again, the Parvasamgraha figure. Relying on the Kumbhakonam edition as the Southern recension, which is in reality a hopeless blend of the Northern and the Southern, and which at this particular point (Parvasamgraha) has the Northern text, Mr. Utgikar came to believe that the Parvasamgraha data in both the recensions are the same, that the Parvasamgraha has not been tampered with, and that having been known to Kumārila in about the 7th century A.D, it must reflect the Mahābhārata of a still more ancient age, and hence his own text which tallies with this data so perfectly must be as old as "fourth century. A D *at least*". Mr. Utgikar thought that he could go even further back, beyond the Parvasamgraha age, by purging the text of 34 lines which had already crept into the Mahābhārata when the Parvasamgraha was composed. Every one of these 34 lines is the *third* line of a six-pāda stanza, and as such could not have been original, for the norm of the stanza was four pādas forming two lines So though found in all MSS, Mr. Utgikar did not admit them into the text, which was thus curtailed by him to 2033 stanzas. Since the time of Mr. Utgikar more MS material has been discovered, notably $Ś_1$ $K_{1.2}$, which represents a tradition superior to the three basic MSS. of Mr. Utgikar, and a prolonged and intensive study of the Mahābhārata MSS has established definitively that too much reliance on any group of MSS. is unwarranted and misleading, and that the Parvasaṁgraha figures, even when uniform, can be no sure guide in our effort at going beyond the versions.

4

THE CRITICAL EDITION

The general principles observed in the making of this edition of the Virātaparvan are necessarily the same as those laid down in the first volume of this Epic, the Ādi. For their perusal the reader is referred to the Prolegomena (pp LXXVI ff). But the application of those principles has not been as straightforward and smooth as elsewhere. As it is true, in a general way, of the Mahābhārata text, that it is a problem *sui generis*, so within the Mahābhārata itself it is equally true that the Virāta problem is *sui generis*. Here every difficulty is accentuated to the highest degree Here the material, out of which the editor struggles to evolve and reconstruct a tolerably reliable text, that according to the procedure adopted, should logically launch us some distance further to the splitting up of the Mahābhārata text into numerous versions, that material fails him. If it were the alternating divergence and convergence alone of the versions, the editor would have a chance of finding his way through them up to the objective in view But when the versions begin to run parallel, smooth in their own channels, without coinciding, the reconstruction becomes only partial Out of a total of 1834 stanzas of the constituted text the editor is sure for only about 300 stanzas. The rest bear the wavy line, either for a part or for the whole, an indication that the manuscripts do not permit a clear view of the common source. And then, for one-fourth of the entire extent of the Virāta, the *sequence* of stanzas, connected or even disconnected with the order of events, is far from certain. Not willing to create a greater chaos than already exists, we have uniformly kept the sequence of the North, that being, on the whole, the purer tradition. The wavy line is subjected to the same principle Only in rare cases have we found reason strong enough to override this principle and put above the wavy line an S reading, e. g. 4. 4. 39^{ab}, 62. 11^{abcd} This leaning on N must not be understood to be anything more than "āpaddharma". Wherever S has been helpful in the fixing of the text and the detection of the accretions to the whole of N (about 200 lines = 100 stanzas), we have taken good advantage of it. We have not given undue weight to either of the recensions. At the same time we have avoided emendations so far as possible. Only in three instances have we effected emendations, such as are suggested by and explain the diversity in the mass of variants, viz, 4. 13. 19^{a} *अशक्यरूपै , 14 7^{d} *सुपरिस्रुताम्, and 25. 2^{c} *उदीक्षध्वम्

A word about the Parvasamgraha too. The Parvasamgraha figures for the Virātaparvan are 67 adhyāyas and 2050 ślokas The best Northern manuscripts have preserved the division into 67 adhyāyas and because S did not assist us to proceed further, so the Critical Edition also shows the same figure for adhyāyas. But for ślokas, S has been of greater aid and hence we have been able to reduce the figure to 1834.

We issue this edition in the belief that with the existing manuscript material it is not possible to get better results. The technique of reconstruction has been perfected to such a degree that the personality of the editor has been almost eliminated. That is the triumph of our labours. But let us warn the uninitiated that there are pit-falls and traps quite invisible to his eye, should he try to judge too hastily.

At the end of my labours extending over three years I look back with pleasure to the assistance afforded to me in this heavy task by the Mahābhārata staff of the

Institute. The preparation of the collation sheets and the critical apparatus, and no less the correcting of the proof sheets, as they came in week after week, lightend my burden immensely. It is, however, to Dr. V. S Sukthankar that I owe the greatest debt of gratitude. From the start to the finish he has been ever ready to come to my help His vigilant eye and his experience of the last eleven years in the Mahābhārata MSS vagaries has often stood me in good stead I hope and pray that he may be able to lead and guide the course of this truly great edition to its completion

My sincere thanks are also due to Prof. A. B Gajendragadkar, Principal Karmarkar, Dr. P. L. Vaidya and Rao Bahadur Dr. S. K Belvalkar who with Dr V. S. Sukthankar, recommended my name to the Regulating Council of the Institute as an editor of the Virātaparvan

Poona,
August 1936.

RAGHU VIRA.

CONCORDANCES

A. Concordance of Adhyāyas and Ślokas between the Bombay Edition (Gujarati Printing Press, 1915) and the Critical Edition of the Virāṭaparvan.

Bom. Ed.	Critical Edition		Bom. Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.		Text	Foot-notes & App
Adhy. 1	**Adhy. 1**		19		96*
1		1*	20–22	17^{cd}–19	
2	1		23	,,	99*
3		5*			
4		7*	**Adhy. 4**	**Adhy. 4**	
$5–13^{ab}$	2–9		1–5	1–5	
13^{cd}		13*	6		103*
14–25	10–21		7–8		105*, 106*
26		25*	9^{ab}	6^{ab}	
27–28	22–23		9^{cd}		107*
			$10–12^{ab}$	6^{cd}–8	
Adhy. 2	**Adhy. 2**		12^{cd}		108*
$1–4^{ab}$	1–3		13–19	9–15	
4^{cd}–5		33*	20–21		113*
6–13	$4–11^{cd}$		$22–31^{ab}$	16–24	
14^{ab}		40*	31^{cd}		116*
$14^{cd}–20^{ab}$	$11^{ef}–17^{ab}$		32–45	25–38	
20^{cd}		44*	46^{ab}		117* v. l.
$20^{ef}–21^{ab}$	$17^{cd}–18^{ab}$		46^{cd}	39^{cd}–43	
21^{cd}		45*	51^{ab}		119*
22–25	18^{cd}–21		51^{cd}–56	44–49	
26^{ab}		58*	57–58		127*
26^{cd}	22^{ab}				
27^{ab}		59*	**Adhy. 5**	**Adhy. 5**	
27^{cd}–32	22^{cd}–27		$1–2^{ab}$	$1–2^{ab}$	
			2^{cd}		131*
Adhy. 3	**Adhy. 3**		[2^{cd}]		132*
1		63*	2^{ef}	2^{cd}	
2^{ab}	1^{ab}		3–4	3–4	
2^{cd}		64*	5^{ab}		137*
$2^{ef}–3^{ab}$	$1^{cd}–2^{ab}$		5^{cd}–10	5–10	
3^{cd}		70*	11		148*
4–5	2^{cd}–4		$12–14^{ab}$	$11–13^{ab}$	
6^{ab}		76*	14^{cd}		152*
6^{cd}		78*	15^{ab}	13^{cd}	
$7–18^{ef}$	$5–17^{ab}$		15^{cd}		157*

Bom Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
$16–24^{ab}$	$14–22^{ab}$	
24^{cd}		166*
25^{ab}	22^{cd}	
25^{cd}		167*
26–27	23–24	
28		170*
29–36	25–31	
Adhy. 6		App I,
1–4		No 4 (D). 1-8
5		No. 4 (C,E) 9-10
6–35		No. 4 (D). 9-71
Adhy. 7	**Adhy. 6**	
$1–4^{ab}$	$1–4^{ab}$	
4^{cd}		177*
5–9	$4^{cd}–8$	
10^{ab}		179*
$10^{cd}–18$	9–16	
Adhy. 8	**Adhy. 7**	
1–4	1–4	
5–6		186*
7–13	5–11	
Adhy. 9	**Adhy. 8**	
1^{ab}	1^{ab}	
1^{cd}		195*
2–12	$1^{cd}–12$	
13		200*
14	13	
15		202*
$16^{ab}–18^{ab}$	$14^{ab}–16^{ab}$	
18^{cd}		209*
19–27	$16^{cd}–25$	
28		216*
29–34	26–31	
35^{ab}		220*
$35^{cd}–36$	$32–33^{ab}$	
37^{ab}		224*
37^{cd}	33^{cd}	

Bom Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 10	**Adhy. 9**	
1	1	
2		227*
3–16	2–15	
Adhy. 11	**Adhy. 10**	
$1–11^{ab}$	$1–11^{ab}$	
11^{cd}		239*
12–14	$11^{cd}–13$	
Adhy. 12	**Adhy. 11**	
1–13	1–13	
Adhy. 13	**Adhy. 12**	
1–2	1–2	
3		243*
$4–12^{ab}$	$3–11^{ab}$	
$12^{cd}–13^{ab}$		246*
$13^{cd}–15^{ab}$	$11^{cd}–13^{ab}$	
15^{cd}		247*
16–22	$13^{cd}–19$	
23^{ab}		251*
$23^{cd}–24^{ab}$	20	
$24^{cd}–33$		App. I, No. 11. 1-21
$34–44^{cd}$	21–31	
44^{ef}		257*
45		262*
46	32	
Adhy. 14	**Adhy. 13**	
$1–3^{ab}$	$1–3^{ab}$	
$3^{cd}–4^{ab}$		263*
$4^{cd}–11$	$3^{cd}–10$	
12–31		App. I, No 12. 1-42
32–37	11–16	
38–46		App. I, No. 14.
47–51	17–21	
52		278*

Bom. Ed.	Critical Edition Text	Critical Edition Foot-notes & App
Adhy. 15	**Adhy. 14**	
1–2^{ab}	1–2^{ab}	
2^{cd}		285*
2^{ef}–6	2^{cd}–6	
7^{ab}	7^{ab} v. l	
7^{cd}	7^{cd}	
8^{ab}	8^{ab} v l.	
8^{cd}–21	8^{cd}–21	
Adhy. 16	**Adhy. 15**	
1–2^{ab}	1–2^{ab}	
2^{cd}		301*
3–5	2^{cd}–6^{ab}	
6–8		307* 1–12
9–14	6^{cd}–11	
15–16^{ab}		312*, 313*
16^{cd}		314*
17^{ab}	12^{ab} v l	
17^{cd}	12^{cd}	
18–19		317*
20–31	13–24	
32	26^{cdef}	
33	25	
34		326*
35–37	27–29	
38		332*
39–44^{ab}	30–34	
44^{cd}		337*
45–51	35–41	
Adhy. 17	**Adhy. 16**	
1–6^{ab}	1–5^{cd}	
6^{cd}		343*
7	5^{ef}	
8	10	
9–10		349*
11–12^{ab}	6–7^{ab}	
12^{cd}		345*
13	7	
14^{ab}		346*
14^{cdef}	8	

Bom. Ed.	Critical Edition Text	Critical Edition Foot-notes & App.
15–21	9–16	
Adhy 18	**Adhy. 17**	
1–20	1–20	
21–23		360*
24^{abc}	21^{abc}	
24^{de}	”	361*
24^{f}	21^{d}	
25–29	22–26	
30		362*
31–33	27–29	
Adhy. 19	**Adhy. 18**	
1	1	
2–5		363* 1–8
6	2	
7^{ab}		364*
7^{cd}–12	3–8^{ab}	
13^{ab}		367*
13^{cd}–16	8^{cd}–11	
17		370*
18–19	12–13	
20	20	
21–26	14–19	
27–28		374*
29–33^{ab}	21–25^{ab}	
33^{cd}		379*
34	25^{cdef}	
35–38	26–29	
39–40		382*
41–47	30–36	
Adhy. 20	**Adhy. 19**	
1–3	1–3	
4^{ab}		387*
4^{cd}	3^{cd}	
5^{abcd}	4	
5^{ef}		388*
6–31	5–30	

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
Adhy. 21	**Adhy. 20**	
1–2^{ab}	1–2^{ab}	
2^{cd}–4		397*
5–9	2^{cd}–6	
10^{ab}	7^{ab} v. l	
10^{cd}–14	7^{cd}–11	
15		401*
16–28^{ab}	12–24^{ab}	
28^{cd}–37^{ab}		App I, No 21.
37^{cd}–41^{ab}	24^{cd}–27^{cd}	
41^{cd}–42^{ab}		405*
42^{cd}–49	28–34^{cd}	
50–51^{ab}		407*
51^{cd}	34^{ef}	
51^{ef}		408*
Adhy. 22	**Adhy. 21**	
1–36^{ab}	1–36^{ab}	
36^{cd}		431*
37–44^{ab}	36^{cd}–44^{ab}	
44^{cd}–45^{ab}		441*
45^{cd}–47	44^{cd}–46	
48		444*
49	47^{abcd}	
50–51		445*
52–54^{ab}	47^{ef}–49	
54^{cd}–64		App. I, No 23. 1–21
65–73	50–58	
74–81		App. I, No. 24. 1–17
82–84	59–61	
85–88^{ab}		450*
88^{cd}–92	62–66	
93–94^{ab}		455*
94^{cdef}	67	
Adhy. 23	**Adhy. 22**	
1–19^{ab}	1–18	
19^{cd}–21^{ab}		466*. 1–5
21^{cd}		466*. 6 v. l.
22–24	19–21	
25–27	23–25	
28^{ab}		470*
28^{cd}–34	26–30	
Adhy. 24	**Adhy. 23**	
1–7	1–7	
8^{ab}	—	—
8^{cd}–23	8–23	
24–25		487*
26–28^{cd}	24–26	
28^{ef}		490*
29–30	27–28	
Adhy. 25	**Adhy. 24**	
1–14^{ab}	1–14^{ab}	
14^{cd}		501*
15–22	14^{cd}–21	
Adhy. 26	**Adhy. 25**	
1–5	1–5	
6^{ab}	6^{ab} v. l.	
6^{cd}–13	6^{cd}–13	
14^{ab}		517*
14^{cd}		518*
15–18	14–17	
Adhy. 27	**Adhy. 26**	
1–10	1–10	
Adhy. 28	**Adhy. 27**	
1–6^{ab}	1–6^{ab}	
7^{abcd}		530*
7^{ef}–10	6^{cd}–9	
11^{ab}		531*
11^{cd}–13	10–12^{ab}	
14		533*
15^{ab}	12^{cd}	
15^{cd}–16		536*
17–24	13–20	
25^{ab}		539*

Bom. Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App
25^{cd}–33	21–28	
Adhy. 29	**Adhy. 28**	
1–14	1–14	
Adhy. 30	**Adhy. 29**	
1–25^{ab}	1–27^{ab}	
25^{cd}–26^{ab}		551*
26^{cd}–27	27^{cd}–28	
Adhy. 31	**Adhy. 30**	
1–2	1–2	
3		553*
4–27	3–24	
28		562*
29^{ab}	25^{ab}	
29^{cd}		563*
30–34^{ab}	25^{cd}–28	
34^{cd}		567*
35^{ab}–36^{cd}	29^{ab}–30^{cd}	
Adhy. 32	**Adhy. 31**	
1–4^{ab}	1–4^{ab}	
4^{cd}		570*
5^{ab}	4^{cd}	
5^{cd}–6^{ab}		571*
6^{cd}–7^{ab}	5	
7^{cd}		572*
7^{ef}–15^{ab}	6–13	
15^{cd}–16^{ab}		575*
16^{cd}–17^{ab}	14	
17^{cdef}		577*
18^{ab}	10^{ab} v l.	
18^{cd}	10^{cd}	
19	15^{abcd}	
20^{ab}		580*
20^{cd}–24	15^{ef}–19	
25		582*
26–30	20–24	

Bom. Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App
Adhy. 33	**Adhy. 32**	
1–21	1–21	App I,
22–26		No. 31. 1–10
27		12–13
28^{ab}		11
28^{cd}–30		14–19
31–35^{ab}	22–25^{cd}	
35^{cd}		596*
36–42	25^{ef}–31	
43–45		599*
46^{ab}	32^{ab}	
46^{cd}–47^{ab}		601*, 602*
47^{cd}	32^{cd}	
48–49		604*
50–52^{ab}	33–35^{ab}	
52^{cd}–61		App. I, No 32. 1–19
Adhy. 34		
1–2^{cd}		20–23
2^{ef}–18^{ab}	35^{cd}–49	
18^{cdef}		614*
19	50	
Adhy. 35	**Adhy. 33**	
1–20^{ab}	1–20^{ab}	
20^{cd}–21^{ab}		621*
21^{cd}–22	20^{cd}–21	
Adhy. 36	**Adhy. 34**	
1–9	1–9	
10–13	—	—
14–19	10–15	
20		627* v l.
21–24	16–19	
Adhy. 37	**Adhy. 35**	
1–5		629*
6–10	1–5	
11		632*
12–32	6–26	

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
33–34		643*
Adhy. 38	**Adhy. 36**	
1–5^{ab}	1–4	
5^{cd}		644*
6–26	5–24	
27		652*
28–41^{cd}	25–38^{cd}	
42		671*
43–48^{ab}	39–44^{ab}	
48^{cd}		679*
49^{ab}–51	44^{cd}–47	
Adhy. 39	**Adhy. 37**	
1–9	1–9	
10		686*
11–13^{ab}	10–12	
13^{cd}		687*
14–17	13–16	
Adhy. 40	**Adhy. 38**	
1–8^{cd}	1–8	
8^{ef}	5^{ab}	
Adhy. 41		
1–7^{ab}	9–15^{ab}	
7^{cd}		695*
8^{ab}	15^{cd}	
8^{cdef}		696*
9–12	16–19	
Adhy. 42		
1–10	20–29	
11^{ab}		701*
11^{cd}–16^{ab}	30–34	
16^{cd}–17		703*
18	35	
Adhy. 43		
1–3	36–38	
4^{ab}		710*

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
4^{cd}–7^{ab}	39–42^{ab}	
7^{cd}		712*
8–23	42^{cd}–58	
Adhy. 44	**Adhy. 39**	
1–8^{ab}	1–8^{ab}	
8^{cd}		732*
9^{ab}		733*
9^{cd}–12^{ab}	8^{cd}–10	
12^{cd}		738*
13–25	11–23	
Adhy. 45	**Adhy. 40**	
1–4	1–4^{cd}	
5		753*
6–26^{ab}	4^{ef}–24^{ab}	
26^{cd}–29^{ab}		764*
29^{cd}–31^{ab}	24^{cd}–26^{ab}	
31^{cd}		767*
31^{ef}–32	26^{cd}–27	
33–41		App I, No. 39. 1–17
Adhy. 46	**Adhy. 41**	
1–5^{ab}	1–5^{ab}	
5^{cd}–6^{ab}		772*
6^{cd}–16	5^{cd}–15^{ab}	
17^{ab}		777*
17^{cd}–19^{ab}	15^{cd}–16^{ef}	
19^{cd}		779*
20	17	
21		785*
22	18	
23		790*
24–29^{ab}	19–22	
29^{cd}–32^{cd}		798*
32^{ef}–33	23	
Adhy. 47	**Adhy. 42**	
1–11^{ab}	1–11	
11^{cd}		805*
12–13^{c}	12–13^{c}	

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
13^{de}		807*
13^{f}–19	13^{d}–19^{d}	
20^{ab}		810*
20^{cd}–22	19^{ef}–21	
23^{ab}		811*
23^{cdef}	22	
24		812*, 813*
25–31^{ab}	23–29^{ab}	
31^{cd}–32^{ab}		815*
32^{cd}–34	29^{cd}–31	
Adhy. 48	**Adhy. 43**	
1–12	1–12	
13		823*
14–16	13–15	
17		826*
18–23	16–21	
Adhy. 49	**Adhy. 44**	
1–6	1–6	
7^{ab}		832*
7^{cd}–23	6^{ef}–22	
Adhy. 50	**Adhy. 45**	
1–6^{ab}	1–5	
6^{cdef}		841*
7–26	6–25	
27		847*
28	26	
Adhy. 51	**Adhy 46**	
1–9	1–9^{cd}	
10		852*
11^{ab}–13	9^{cd}–11	
14–15		853*
16–22	12–18	
Adhy. 52	**Adhy. 47**	
1–16^{ab}	1–16^{ab}	

Bom. Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
16^{cd}		862*
17–18^{ab}	16^{cd}–17^{ab}	
18^{cdef}		863*
19^{ab}	17^{cd}	
19^{cd}		865*
20–21		868*
22–23	18–19	
Adhy. 53	**Adhy. 48**	
1–7	1–7	
8		879*
9		882*
10–18^{ab}	8–16	
18^{cd}		888*
19	17	
20–24^{ab}	18–22^{ab}	
24^{cd}		895*
25	22^{cd}–23	
Adhy. 54	**Adhy 49**	
1–20	1–20	
21–33		App. I, No. **44.** 1–52
34–36	21–23	
Adhy. 55	**Adhy. 50**	
1–2^{ab}	1–2^{ab}	
2^{cd}		App I, No **45.** addl. line before line 1
3–6^{cd}		App. I, No. **45.** 1–8
6^{ef}		Addl. line
7–8^{ab}		16–18
8^{cd}		19 v. l.
9^{ab}		20
9^{cd}–10^{ab}		21–22 v. l.
10^{cd}–11		23–25
12		28–29 v. l.
13		30–31
14^{ab}		34
14^{cd}		36

Bom. Ed	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App
15		Addl line
16^{ab}		37
16^{cd}		Addl. line
17^{ab}		38
17^{cd}		40
18^{ab}		42 v l.
18^{cd}		43
19		Addl. line
20^{ab}		50
20^{cd}		51 v. l.
$21–27^{ab}$		52–64
27^{cd}		65 v. l.
28–31		66–73
32^{ab}		76 v l.
$32^{cd}–33^{ab}$		77–78
$33^{cd}–34$		82–84
$35–36^{ab}$		86–88
$36^{cd}–37^{ab}$		90–92
37^{cd}		93 v. l.
$38–39^{ab}$		100–102
$39^{cd}–43$	$2^{cd}–6$	
44^{ab}	—	—
$44^{cd}–60$	7–23	
Adhy. 56	**Adhy. 51**	
$1–2^{cd}$	1–2	
2^{ef}		912*
$3–4^{ab}$	$3–4^{ab}$	
4^{cd}	4^{cd} v. l	
5^{abcd}	5	
5^{ef}		915*
6–17	6–17	
$18^{cd}–19$		916*
Adhy. 57	**Adhy. 52**	
1–11		App I, No. 47
12^{ab}	1^{ab}	
12^{cd}	1^{cd} v. l.	
13^{ab}	1^{ef}	
$13^{cd}–14$		920*
15	2	

Bom. Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
16		922*
17–43	3–28	
Adhy. 58	**Adhy. 53**	
1–2		937*
3–21	1–19	
22		944*
23–58	20–54	
59–60		958*
$61–65^{ab}$	$55–59^{ab}$	
65^{cd}		960*
66–76	$59^{cd}–69$	
Adhy. 59	**Adhy. 54**	
1^{ab}		963*
$1^{cd}–6$	1–6	
7^{ab}		965*
7^{cd}		966*
8–21	7–20	
Adhy. 60	**Adhy. 55**	
1	1	
2		969*
3–6	2–5	
7		970*
8–27	6–25	
Adhy. 61	**Adhy. 56**	
1–2	$1–2^{cd}$	
$3–17^{ab}$		App I, No 49. 1–31
$17^{cd}–23^{ab}$	$2^{ef}–7$	
23^{cd}		979*
24–27	8–11	
28		982*
$29–30^{ab}$	$12–13^{ab}$	
30^{cd}		984*
$30^{ef}–34$	$13^{cd}–17$	
35		989*
$36–40^{ab}$	$18–22^{ab}$	
$40^{cd}–46$		

Bom Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App	Bom. Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App
Adhy. 62	**Adhy. 57**		**Adhy. 68**	**Adhy. 63**	
1–18^{ab}	1–18^{ab}		1–3^{ab}	1–3^{ab}	
18^{cd}–21^{ab}		1005*	3^{cd}		1060*
21^{cd}–22	18^{cd}–19		4^{ab}–26^{ab}	3^{cd}–26^{ab}	
Adhy. 63	**Adhy. 58**		26^{cd}	26^{cd} v. l	
1–11^{ab}	1–11^{ab}		27–42	27–42	
11^{cd}		1015*	43–44		1082*, 1083*
12^{ab}	11^{cd}		45–48	43–46	
12^{cd}	12^{ab} v l.		49^{ab}	47^{ab} v. l	
13–14	12^{cd}–13		49^{cd}–56	47^{cd}–54	
Adhy. 64	**Adhy. 59**			**Adhy. 64**	
1–9	1–9		57–74	1–18	
10–11		1019*	75–76		1111*
12	10		**Adhy. 69**		
13^{ab}		1020*	1–8	19–26	
13^{cd}–26^{ab}	11–24^{ab}		9	27 v. l.	
26^{cd}		1024*	10–19	28–37	
27–39	24^{cd}–36		**Adhy. 70**	**Adhy. 65**	
40		1025*	1–5^{ab}	1–5^{ab}	
41	37		5^{cd}		1127*
42		1026*	6–9	5^{cd}–8	
43–49	38–44		10–15		1128*
Adhy. 65	**Adhy. 60**		16^{ab}–28	9^{ab}–21	
1–19	1–19		**Adhy. 71**	**Adhy. 66**	
Adhy. 66	**Adhy. 61**		1–11	1–11	
1–22^{cd}	1–22		12^{ab}		1135*
22^{ef}		1040*	12^{cd}–17		1136*
23–29	23–29		18^{ab}		1137*
30		1047*	18^{cd}–36	11^{cd}–29	
Adhy. 67	**Adhy. 62**		**Adhy. 72**	**Adhy. 67**	
1–6	1–6		1–19^{ab}	1–19^{ab}	
7–15		App I, No 57. 1–38	19^{cd}		1151*
16^{ab}	7^{ab}		20–36	19^{cd}–35	
16^{cd}		1055*	37		1169*
17	7^{cd}		38–39	36–37	
18–20	8–10		40^{ab}		1173*
21		1057*	40^{cdef}	38	
22–23		1059*			

CONCORDANCES

B. Concordance of Adhyāyas and Ślokas between Professor P. P S Sastri's Edition (Southern Recension) and the Critical Edition of the Virātaparvan.

N. B—In the enumerations of stanzas of Professor Sastri's edition, (′) takes the place of Sastri's ‖ (i e ½)

Sastri's Ed.	Critical Edition		Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App		Text	Foot-notes & App.
Adhy. 1	**Adhy. 1**		1^{cd}–7′^{ab}		27*
1	1		7′^{b}	23^{d}	
2		5*			
3–6^{ab}	2–5^{ab}			**Adhy. 2**	
6^{cd}–7		9*	8′	1	
			9′^{ab}		30*
8–17		App. I, No. 1. 1–20	9′^{cd}	2^{ab}	
18	—	—	10′		31*
18′–37′^{ab}		22–59	11′	3 v. l.	
37′^{cd}–42^{ab}			12′–13′^{ab}		36*
42^{cd}–47		60–70	13′^{cd}–14′	5^{cd}, 6 v. l.	
			15′–16′		35*
Adhy. 2			17′		38*
1–2		8*	18′	7	
2′	5^{ab}		19′^{ab}	8^{cd}	
3′^{ab}			19′^{cd}		39*
3′^{cd}		11*	20′–40		47*
4′–5′	7–8		41		55*
6′–7	9 v l.		42^{ab}		56*
8–9′		14*, 15*	42^{cd}	21^{ab} v. l.	
10′–12′	11–13		43^{ab}		57*
13′		19*	43^{cd}	21^{cd}	
14′–16′	14–16		44	22	
17′–18′^{ab}		20*	45^{ab}	23^{ab}	
18′^{cd}–20	17–18		45^{cd}	25^{ab}	
20′		21*	45′	23^{cd}	
21–23′	19–21		46′	24	
24–29		22*, 23	47′^{ab}		61*
30	22		47′^{cd}–48′	25^{cd}–26	
31^{ab}		24*	49′		62*
31^{cd}	23^{ab}		50′	27	
Adhy. 3			**Adhy. 4**	**Adhy. 3**	
1^{ab}		26*	1	1	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
2^{ab}		67*
2^{cd}		68*
3	2	
3′		71*. 1
4′	3	
5′		74*
6′	4	
7		83*
8–$10'^{ab}$		84*
$10'^{cd}$–$12'$	5–7^{ab}	
13′–15		88*
15′	7^{cd}	
$16'$–$19'^{b}$	8–11^{ab}	
$19'^{cd}$	11^{cd}	
20′	13	
21′	15	
22′	12	
23′	14	
24′–26′		94*. 1–6
27′	16	
$28'^{ab}$	17^{ab}	
$28'^{cd}$–$29'^{ab}$		97*. 2–3
$29'^{cd}$–$30'^{ab}$	18	
$30'^{cd}$	17^{cd}	
31′	19	
Adhy. 5	**Adhy. 4**	
1–5^{cd}	1–5^{cd}	
6		104*
7–9	6–8	
10–11		109*, 110*
12		112*
13		113*. 3–4
14		113* 1–2
15	9	
16–$29'^{ab}$		120*. 1–28
29^{cd}	—	—
30–56		29–81
56′–75′		82–120

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
76′	44	
77′–78′		123*
Adhy. 6		
1^{ab}	49^{ab}	
1^{cd}		126*
2–3	45–46	
4–4′		125*
$5'^{ab}$	49^{cd}	
$5'^{cd}$		129*
	Adhy. 5	
$6'^{ab}$	1^{ab}	
$6'^{cd}$	1^{cd} v. l.	
7′	3^{cd}–4^{ab}	
$8'^{ab}$	2^{ab}	
$8'^{cd}$		132*
$9'^{ab}$	2^{cd}	
$9'^{cd}$–$10'$		133*
11′		135*
$12'^{ab}$	3^{ab}	
$12'^{cd}$		136*
13	4^{cd}	
14		139*
$14'$–$15'^{ab}$	5	
$15'^{cd}$		141*
16′	6	
17′–24		143*, 144*
24′	7^{cd}	
$25'^{ab}$		145*
$25'^{cd}$	8^{ab}	
26–27		146*
27′	8^{cd}	
28	9^{ab}	
29		147*
30	10	
31^{ab}		148*. 1
31^{cd}		149*.
32^{ab}		cf. 148*. 2
32^{cd}		148*. 3
33	11^{cdab}	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
34-35		151*
36	12	
37	13^{cdab} v. l	
38		153*
38′	14^{ab} v. l.	
$39'^{ab}$		154*
$39'^{cd}$	14^{cd}	
40		155*
41	15	
42		158*
43^{a}	16^{a}	
43^{b}–$43'^{a}$		160*
$43'^{b}$–46^{b}	16^{b}–18^{b}	
46^{cd}–48^{ab}		161*
48^{cd}	18^{cd} v. l.	
49–51^{ab}	19–21^{ab}	
51^{cd}–53^{ab}		162*
53^{cd}	21^{cd}	
54–56		163* 1–6
57^{ab}	22^{ab}	
57^{cd}		4
57′		cf 6
58–59′		7–10
$60'^{ab}$	cf 23^{ab}	164*
$60'^{cd}$		cf 163*. 10
61′	24 v. l.	
62′–$64'^{ab}$		App I, No 3. 1–5
$64'^{c}$		7 prior half
$64'^{d}$		8 post. half
65–75′		9–34
76′–79^{ab}		175* 1–6
79^{cd}		
79′–95		7–37
Adhy. 7		
1–7		
8		App. I, No. 5. 1–28
9–11^{ab}		29–38

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
	Adhy. 6	
11^{cd}	1^{cd}	
12^{ab}	1^{ab}	
12^{cd}–52′		180*
53′	16	
Adhy. 8	**Adhy. 7**	
1^{ab}	1^{ab} v l	
1^{c}		181*
1^{d}	1^{c}	
2		182*
3	2	
4–6		183*
6′–11		184*, 185*
11′	5^{ab} v. l.	
12′–14′		187*–190*
15	6^{ab}	
16–20^{ab}		191*
20^{cd}–21^{ab}	8	
21^{cd}–22′		192*
$23'^{ab}$	9^{cd}	
$23'^{cd}$		193*
24′–25′	10–11	
Adhy. 9	**Adhy. 10**	
1	1 v l.	
2^{ab}		231*
2^{cd}	2^{ab}	
3^{ab}		232*
3^{cd}–5	2^{cd}–4	
6–10′		App. I, No
11′–16′		234*
17′	8 v. l.	
18	10^{ab}	
19–20′		236*
$21'^{ab}$		238*
$21'^{cd}$–23	12–13	
Adhy. 10	**Adhy. 11**	
1–2^{ab}	1–2^{ab}	
2^{cd}–3		240*

Sastri's Ed.	Critical Edition		Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.		Text	Foot-notes & App.
4	3		$44'^{cd}$	17^{cd} v. l	
5–6		241*	$45'^{ab}$		211*
7–10	5–8		$45'^{cd}$	19^{ab}	
11–12		242*	46–53'		App. I, No. 7
13–16	9–12		54'	20 v. l.	
			55'		212*
Adhy. 11	**Adhy. 9**		$56'^{ab}$	21^{ab}	
1–11		App. I, No. 8	$56'^{cd}$		213*
12–18'	4^{cd}–11^{cd}		57'	22 v. l.	
19'		228*	58'–59'	23–24	
20'–21'	12–13		60'–65'		215*, 216*
22'–23'		229*	66'	26	
24'	14		67'		217*
25'		230*	$68'^{ab}$	27^{ab}	
	Adhy. 11		$68'^{cd}$		218*
26'	13		$69'^{ab}$	27^{cd}	
			$69'^{cd}$	28^{ab} v. l.	
Adhy. 12	**Adhy. 8**		70'–74		219*
1^{ab}		194*	75–77	29–31	
1^{cd}	1^{ab} v l.		77'–82		221*, 223*
1'	1^{cd}		83^{ab}	33^{ab} v. l.	
2'	2		83^{cd}–84^{ab}		225*
$3'^{ab}$		197*	84^{cd}	33^{cd} v l.	
$3'^{cd}$–8^{ab}	3–7^{ab}		85		226*
8^{cd}–12'		App. I, No. 6. 1–10			
			Adhy. 13	**Adhy. 12**	
$13'^{ab}$		10 v l	1–7	1–7	
$13'^{cd}$–14'		Addl. lines	8–9	29–30	
15'–31		11–44	10	9	
32–34^{ab}	10–12		11		245*
34^{cd}	13^{cd} v. l.		12^{ab}	8^{ab} v. l.	
35^{ab}		203*	12^{cd}		244*
35^{cd}	14^{ab}		13	8	
36^{ab}	11^{ab}		14–$19'^{ab}$	10–15^{ab}	
36^{cd}–37^{ab}	14^{cdef} v. l.		$19'^{cd}$	15^{cd} v l.	
37^{cd}–38		205*	$20'^{ab}$	16^{ab} v. l.	
39	15 v. l.		$20'^{cd}$–$33'^{ab}$		App. I, No. 10
40–41		208*	$33'^{cd}$		Addl. line
42^{ab}	16^{ab} v. l.		34–37	16^{cd}–19	
42^{cd}–$43'^{ab}$		209*, 210*	37'		252*
43^{cd}–44^{ab}	16^{cd}–17^{ab}		38'	20	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
39′–40′		253*
41–47′	21–27	
48′		255*
49′–53^{ab}	28–31	
53^{cd}		261*
54	32	
Adhy. 14	**Adhy. 13**	
1–4	1–4	
5–6	10–11	
7–14		267*
15–22		App. I, No. 13. 1–30
23	13	
24–25		269*. 1–4
26–29		269*. 6–13
29′	14^{cd} v. l.	
30′		269*. 5–6
31′–32′	15–16	
$33'^{ab}$	14^{ab}	
$33'^{cd}$–34		270*
$35'^{ab}$	17^{cd}	
$35'^{cd}$		272*
$36'^{a}$	18^{a}	
$36'^{bc}$		274*
$36'^{d}$–$37'^{ab}$	18^{bcd}	
$37'^{cd}$–$38'^{ab}$		276*
$38'^{cd}$–39	19^{cdef} v. l.	
39′	19^{ab}	
40′–44′		280*. 1–18
$45'^{ab}$		282*
$45'^{cd}$–47		280*. 19–26
Adhy. 15	**Adhy. 14**	
1^{ab}	1^{ab} v. l.	
1^{cd}–2^{ab}		283*
2^{cd}	1^{cd}	
3–4		284*
5	2 v. l.	
6^{ab}–29^{ab}		App. I, No. 15. 1–47

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
29^{cd}	5^{ab}	
30^{ab}		286*
30^{cd}–31	5^{cd}–6	
31′–$33'^{ab}$		287*, 288*
$33'^{cd}$	8^{ab}	
$34'^{ab}$	8^{ab} v. l.	
35′–42		289*
43	10	
44^{ab}–45^{ab}		290*
45^{cd}–45′	11	
46′–47′	13–14 v. l.	
48		291*
49	15	
50–$54'^{ab}$		292*–294*
$54'^{cd}$	17^{ab}	
55		295*
56	17^{cdef} v. l.	
57	18	
Adhy. 16		
1–3^{ab}		297*
3^{cd}–4′	19–20	
5′		298*
6′	21	
7		299*
	Adhy. 15	
8	1	
9		300*
10	2 v. l.	
10′–11		302*
12	3	
13–17		303*
18^{ab}	4^{ab} v. l.	
18^{cd}		304*
19^{ab}	4^{cd} v. l.	
19^{cd}		305*
20^{ab}	5	
20^{cd}		306*
20′–22′	6–7	
23′–24		309*

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.	Sastri's Ed	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
25–26	8–9		117′	35 v. l.	
27–27′		310*	118′–125′		338*, 339*
$28'^{ab}$	10^{ab} v. l.		$126'^{ab}$	38^{ab}	
$28'^{cd}$	10^{cd}		$126'^{cd}$		340*
29′–30		311*, 312*	$127'^{ab}$	38^{cd} v. l.	
31	11		$127'^{cd}$–128′		341*
32–38′		314*, 315*	129′–130	39–40^{ab}	
39′	12		131^{ab}		342*
40′–43^{ab}		318*	131^{cd}–132	40^{cd}–41	
43^{cd}–44′	13–14		133–141′		App. I, No. **18**
45′–63^{ab}		App. I, No. **16**. 1–36	142′		App. I, No. **19**. 1–2
63^{cd}–63′		Addl. line	143′–167^{ab}		3–51
64′–70′		37–50	167^{cd}		Addl. line
71′–72′	24–25		167′–$174'^{ab}$		52–65
73′		325*	$174'^{cd}$		66–67
74′–$75'^{ab}$	26		175′–179′		68–77
$75'^{cd}$		328*			
76′	27				
77′–$80'^{ab}$	15^{ab}–18^{ab}		**Adhy. 17**	**Adhy. 16**	
$80'^{cd}$		321*	1–4′	1–4	
81–86	18^{cd}–23		5′–6	5^{abefcd}	
87–88		324*	7^{ab}–8^{ab}	6^{abefcd}	
89	28		8^{cd}–9^{ab}		344*
90		331*	9^{cd}	7^{ef}	
91	29		10^{ab}	7^{cd} v. l.	
92–98		333*	10^{cd}	7^{ab} v. l.	
98′	30^{ab}		11–13′		347*
99′	—	—	14′	8 v. l.	
100–101^{ab}	30^{cd}–31^{ab}		15′–16′	9–10	
101^{cd}		334*	17′		350*
102^{ab}	31^{cd}		18′	11	
102^{cd}–102′		335*	$19'^{ab}$		351*
103′–104′	32–33		$19'^{cd}$–$20'^{cd}$	12^{ab}–13^{ab}	
105′–$113'^{ab}$		App. I, No. **17**. 1–17	$21'^{ab}$		352*
			$21'^{cd}$–24′	13^{cd}–16	
$113'^{cd}$	—	—	25′–26′		353*
114′–115		18–20			
116^{ab}	34^{cd} v. l.				
116^{cd}	34^{ab} v. l.			**Adhy. 17**	
116′		336*	27′–28′	1–2	

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App
29′–32		354*
33–34	3–4	
35–38		356*
39–40	5–6	
41–43		357*
44–46	7–9	
47–53		358*
54	10	
55	11 v. l.	
56–73	12–29	
	Adhy. 18	
74–75	1–2	
75′		363*. 8
$76'^{ab}$		364*
$76'^{cd}$–$81'^{ab}$	3^{cd}–8^{ab}	
$81'^{cd}$–82		368*
82′–83′	8^{cd}–9^{cd}	
84	16^{cd}	
85–87^{ab}	10–12^{ab}	
87^{cd}–87′		371*
88–91	12^{cd}–15	
92–98	17–23	
99–103		378*
104	31	
105		384*
105′–$106'^{ab}$	33 v. l.	
$106'^{cd}$–107	32	
108^{ab}	34^{ab}	
108^{cd}	24^{ab}	
109^{ab}	30^{ab}	
109^{cd}	24^{cd} v. l.	
110–114′	25–29	
$115'^{ab}$		383*
$115'^{cd}$	30^{cd}	
116–118	34^{cd}–36	
Adhy. 18	**Adhy. 19**	
1–28′	1–28	
29′–30′		393*
31′–32′	29–30	

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 19	**Adhy. 20**	
1–3′		394*
4′	1	
5		395*
6–8′	2^{ab}–4^{cd}	
9^{ab}–15^{ab}		398*
15^{cd}	4^{ef} v l.	
16–17	5–6	
17′		399*
18′–$19'^{ab}$	9–10^{ab}	
$19'^{cd}$		400*
20	10^{cd}	
21	11 v. l.	
22–23	7–8	
23′	12^{ab}	
24′		402*
25′–26	12^{cd}–13	
26′–29		403*
29′	14^{ad}	
30′–33		404*
34–54′	15–34	
Adhy. 20	**Adhy. 21**	
1–4	1–4	
4′		409*
5′–6′	5^{ab}–6^{ab}	
7′		412*
8^{ab}–12^{ab}	6^{cd}–10^{ab}	
12^{cd}		413*
13–14′	10^{cd}–12^{cd}	
$15'^{ab}$		416*
$15'^{cd}$–20	13–17	
21–24		417*
25–32	18–25	
33^{ab}		420*
33^{cd}–36	26^{ab}–29^{ab}	
37^{ab}		421*
37^{cd}–40	29^{cd}–32^{cd}	
41^{ab}		422*

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
41^{cd}	33^{ab}	
41′		423* 2
42′–44		424*, 425*
45^{ab}		426*
45^{cd}	34^{cd}	
46–47′		427*, 428*
48′	35 v. l.	
49′–50		430*
51–52	36–37	
53^{ab}		434*
53^{cd}		435*
54		436*
55	38	
56^{ab}	39^{ab} v. l.	
56^{cd}		438*
57^{ab}–58^{ab}	40 v. l.	
58^{cd}	41^{ab}	
58′–59′	42^{ab}–43^{ab}	
60	43^{cd}	
61	44 v. l.	
62	45	
63–63′		442*
64	46^{ab}	
65–66		443*
66′–68	46^{cd}–47	
69	58 v. l.	
70–71	48–49	
72–73		447*
74^{ab}–77^{ab}	50–53^{ab}	
77^{cd}	53^{cd} v. l.	
78	54	
79	55 v. l.	
80–81	56–57	
82	58 v. l.	
83–84		448*
85–85′	59^{ab}–60^{ab}	
$86'^{ab}$		449*
$86'^{cd}$	60^{cd} v. l.	
87–87′	61	
88′		450*. 5–6
89′	62	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
90′		452*
91′–94	63–65	
95^{ab}		453*
95^{cd}–95′	66	
96		455*. 1
97	67	
Adhy. 21	**Adhy 22**	
1–3^{ab}	1–3^{ab}	
3^{cd}–4^{ab}		458*
4^{cd}–6^{ab}	3^{cd}–5^{ab}	
6^{cd}		459*
7^{ab}–8^{ab}	5^{cd}–6^{cd}	
8^{cd}–11′		460*, 461*
12′	8	
13′–16′		462*
17′–18′	11–12	
$19'^{ab}$		464*
19^{cd}	12^{cd}	
20′–21′	13–14	
22′		465*
23′–26	15–17	
27^{ab}	18^{ab} v. l.	
27^{cd}	18^{cd}	
28–30^{ab}		466* 1–5
30^{cd}		466*. 6 v. l.
30′	19^{ab}	
$31'^{ab}$		467*
$31'^{cd}$–36^{ab}	19^{cd}–23^{ab}	
36^{cd}		468*
36′–37′	23^{cd}–24^{cd}	
38′	25	
39^{ab}–40^{ab}		471*
40^{cd}–41	26	
42	27^{abcd}	
43^{ab}		472*
43^{cd}	27^{ef}	
43′–47		474*
48–49	28–29	
50		475*
51		476*

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
52	30	
Adhy. 22	**Adhy. 23**	
1–7	1–7	
$8–15'^{ab}$	8–15	
$15'^{cd}–16$		483*
17^{ab}	16^{ab} v. l.	
17^{cd}		484*
18	16	
19		485*
$20^{cd}–29'^{ab}$	$17^{cd}–26$	
$29'^{cd}–33$		491*
34–35	27–28	
36–39		493*
Adhy. 23	**Adhy. 24**	
1		495*
2–2′	$1^{ab}–2^{ab}$	
$3'^{ab}$	2^{cd} v. l.	
$3'^{cd}$		496*
$4'^{ab}–7'^{ab}$	$3^{ab}–6^{ab}$	
$7'^{cd}$	6^{cd} v. l.	
$8'^{ab}$		497*
$8'^{cd}$	7^{ab}	
$9'^{ab}–10'^{ab}$		498*
$10'^{cd}$	7^{cd}	
11′–13′	8–10	
14′	11 v. l.	
15′–16′	12–13	
17′–18′		500*
19′–21	14–15	
22^{ab}	16^{ab}	
$22^{cd}–23^{ab}$		503*
23^{cd}	16^{cd}	
24–24′		504*
25′–27′	$17^{ef}–20^{ab}$	
28′–31′		505*
$32'^{ab}$		506*
$32'^{cd}$	20^{cd} v. l.	
$33'^{ab}$		508*
$33'^{cd}–35'$		509*

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
36′	21	
Adhy. 24	**Adhy. 25**	
1–5	1–5	
6		513*
7–8	6–7	
9^{a}	8^{a}	
9^{bcd}	8^{bcd} v. l.	
9′–10′	$9–10^{ab}$	
11	11^{cd}	
12	12	
13	$10^{cd}–11^{ab}$	
14	13	
14′	14^{ab}	
15′		522*
16′	14^{cdef} v. l.	
$17'–18'^{ab}$	$15–16^{ab}$	
$18'^{cd}–19'^{ab}$		524*
$19'^{cd}$	16^{cd}	
20′–21	$14^{cd}–15^{ab}$	
22	17 v. l.	
Adhy. 25	**Adhy. 26**	
$1–8^{ab}$	$1–8^{ab}$	
$8^{cd}–9^{ab}$		526*
9^{cd}	8^{cd} v. l.	
10	9	
11	10 v. l.	
	Adhy. 27	
12	1	
13	2 v. l.	
14^{ab}	3^{ab}	
14^{cd}		527*
15	3^{cdef}	
16^{ab}	4^{ab} v. l.	
$16^{cd}–17^{ab}$	5^{a}, 4^{dc}, 5^{b}	
$17^{cd}–22$	$5^{cd}–10$	
23–23′		532*
24′–25	$11^{ab}–12^{ab}$	
25′		534*

Sastri's Ed.	Critical Edition		Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.		Text	Foot-notes & App.
26–27	12^{cd}–13^{cd}		40–$49'$	5^{cd}–15^{ab}	
28^{ab}		536*. 1	$50'^{ab}$		547*
28^{cd}		536*. 3 v. l.	$50'^{cd}$	15^{cd} v. l.	
$28'$		536*. 4	$51'$–$53'$	16–18	
$29'$–$32'^{ab}$	14^{ab}–17^{ab}		$54'^{ab}$		548*
$32'^{cd}$	17^{cd}		$54'^{cd}$–60	19–24	
$33'^{ab}$	18^{ab} v. l.		61–62		549*
$33'^{cd}$	18^{cd}		63–66	25–28	
$34'^{ab}$		538*	$66'$		552*
35	19				
36^{ab}–38^{ab}	21^{ab}–23^{ab}		**Adhy. 27**	**Adhy. 30**	
38^{cd}	24^{ab}		1–3	1–3	
39^{ab}	23^{cd} v. l.		4–10		App. I,
39^{cd}	23^{ef}		11^{ab}		No. 29. 1–14
40		540*	11^{cd}		15
41–42	25–26		$11'$	4^{ab}	
43^{ab}	27^{ab} v. l.		12		554*
43^{cd}–44^{cd}	27^{cd}–28^{cd}		13^{ab}	6^{ab} v. l.	
$44'$		543*	13^{cd}–14^{ab}	5	
			14^{cd}	6^{cd} v. l.	
Adhy. 26	**Adhy. 28**		15–$15'$	7	
1–6	1–6		$16'^{ab}$		555*
7^{ab}		544*	$16'^{cd}$–18	8–9	
7^{cd}–$8'$	7–8		19		557*
9^{ab}–10^{ab}	9 v. l.		20–21	10–11	
10^{cd}	10^{ab}		22–23	13–14	
$10'$	6^{ab}		24	12	
11^{ab}–12^{ab}	10^{cd}–11^{ab}		25	15 v. l.	
12^{cd}	14^{cd}		26	16	
13^{ab}	11^{cd} v. l.		27^{ab}–28^{ab}	17–18^{ab} v. l	
13^{cd}–$13'$	12		28^{cd}	18^{cd}	
$14'$	13		$28'$–31		559*
15	14^{ab} v. l.		$31'$–$32'^{ab}$	19^{abcd}	
16–35		App. I, No. 27	$32'^{cd}$	21^{ab}	
	Adhy. 29		33^{ab}–35^{ab}	19^{ef}–20^{ef}	
36^{ab}	1^{ab}		35^{cd}–$36'$	21^{cd}–22^{ef}	
36^{cd}		545*	$37'^{ab}$	23^{ab} v. l.	
$36'$–$38'^{ab}$	1^{cd}–3^{ab}		$37'^{cd}$–$39'$	23^{cd}–25^{ab}	
$38'^{cd}$	4^{ab} v. l.		$40'$		563*, 564*
$39'^{ab}$	4^{cd}		$41'$	25^{cdef}	
$39'^{cd}$	5^{ab} v. l.		$42'$–$44'$		65*

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
$45'^{ab}$	26^{ab}	
$45'^{cd}$	27^{ab}	
$46'^{ab}$	26^{cd}	
$46'^{cd}$	27^{cd}	
$47'^{ab}$	30^{cd}	
$47'^{cd}$	30^{ab}	
48	29^{cd}	
49^{ab}	28^{ab}	
49^{cd}		566*
50^{ab}–51^{ab}	28^{cd}–29^{ab}	
51^{cd}		569*
Adhy. 28	**Adhy. 31**	
1–13	1–13	
14		576*
15	14	
16–19		579*
20–21′	15–16	
22′		581*
$23'^{ab}$	17^{ab}	
$23'^{cd}$	17^{cd} v. l.	
24′–25′	18–19	
$26'^{ab}$		584*
$26'^{cd}$	21^{cd} v. l.	
27′	22	
28		585*
29	23	
30^{ab}	24^{ab} v. l.	
30^{cd}	24^{cd}	
Adhy. 29	**Adhy. 32**	
1–7	1–7	
8–9		586*
10^{ab}	8^{ab}	
10^{cd}–11^{ab}		587*
11^{cd}–13^{ab}	8^{cd}–10^{ab}	
13^{cd}		588*
14^{ab}	10^{cd}	
14^{cd}		589*
15–16′	11^{ab}–13^{ab}	
17′		590*

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
18	13^{cd}	
19		591*
20–21^{a}	14–15^{a}	
21^{b}	15^{d} v. l.	
21^{cd}	15^{cb}	
22	16 v. l.	
23–24′	17–18	
$25'^{ab}$		592*. 1
$25'^{cd}$		592*. 3
26′–28′	19–21	
29′		594*
30′		593*
31′	22 v. l.	
32′	22	
33′	23	
34–35^{ab}		595*
35^{cd}	24^{cd} v. l.	
36	24^{abef}	
37	25^{abcd}	
38^{ab}	25^{ef} v. l.	
38^{cd}		597*
39^{ab}–$48'^{ab}$	26^{ab}–35^{ab}	
$48'^{cd}$–58		App. I, No 32. 1–20
59^{ab}		22 v. l.
59^{cd}		23
59′	35^{cd}	
Adhy. 30		
1	36	
1′		609*
2′–6′	37–41	
7′		610*
8′–13′	42^{ab}–47^{ab}	
14–18^{ab}		App I, No. 33. 1–8
18^{cd}		9 v. l.
18′–22		10–17
23^{ab}–$25'^{ab}$	47^{cd}–49	
$25'^{cd}$–27		615*, 616*
28^{ab}	50^{cd} v. l.	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
28^{cd}		617*
Adhy. 31	**Adhy. 33**	
$1–13^{ab}$	$1–13^{ab}$	
13^{cd}		618*
14^{ab}	13^{cd}	
14^{cd}		619*
$15–17^{ab}$	$14–16^{ab}$	
17^{cd}	16^{cd} v. l.	
18^{ab}		620*
$18^{cd}–21'$	17–20	
Adhy. 32		
1	21	
	Adhy. 34	
2–4	1–3	
5	4 v. l.	
6–11	5–10	
12–19′		623*, 624*
20	13^{cd} v. l.	
21^{ab}	14^{ab} v. l.	
$21^{cd}–22$	$14^{cd}–15$	
22′–24		625*
25		627*
26–26′		628*
27′–28′	16–17	
29′	18	
$30'^{ab}$		629*. 1–2
$30'^{cd}–31'$		630*
$32'–33'^{a}$		629*. 5–9
$33'^{b}$		10 v. l.
$33'^{cd}$		11–12
34		17–18 v. l.
35^{a}		19
35^{b}		20 v. l.
35^{cd}		21–22
36–41′		633*
	Adhy. 35	
42′–44′	9–11	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
45′–48	14–15	
51–54		636*, 637*
55	17	
$56–58^{ab}$		638*
$58^{cd}–60$		639*, 640*
61^{ab}	21^{ab}	
61^{cd}		641*
61′–65′	$21^{cd}–25$	
66′–68′		642*, 643*
Adhy. 33	**Adhy. 36**	
$1–11'^{ab}$	$1–10^{ab}$	
$11'^{cd}$		646*
$12'–15^{ab}$	$10^{cd}–12$	
$15^{cd}–17'$		647*
18′	13	
$19'^{ab}$		648*
$19'^{cd}–21'$	$14^{cd}–16$	
22′		649*
23′–25′	17–19	
26–27		650*
28–32	20–24	
33^{ab}		652*. 1
33^{cd}		654*
$34–36^{ab}$	$25–27^{ab}$	
$36^{cd}–36'$	$27^{ef/cd}$	
$37'^{ab}$		658*
$37'^{cd}–38'$	$28–29^{ab}$	
$39'^{ab}$		659*
$39'^{cd}–40$	$29^{cd}–30^{ab}$	
41–42′		660*
$43'^{ab}$	30^{cd}	
$43'^{cd}$		661*
44′–45′	31–32	
46		662*
47	33	
47′		663*
$48'^{ab}$	34^{ab} v. l.	
$48'^{cd}–49$		664*
$50–51^{ab}$	$34^{cd}–35$	
51^{cd}		665*. 2

Sastrī's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
52	36^{abcd}	
52′–55		666*
56^{ab}	36^{ef}	
56^{cd}–58		667*
59	37	
59′		669*
60′	38	
61′		673*
$62'^{a}$	39^{a}	
$62'^{bcd}$		674*
63′–64	39^{cd}–40	
64′–65′		675*
66′–67	41–42^{ab}	
67′		678*
68′–71′	42^{cd}–45	
72		680*
73–74	46–47	
75–75′		682*
Adhy. 34	**Adhy. 37**	
1–6	1–6	
7^{ab}	7^{ab} v. l.	
7^{cd}	—	—
8–8′	7^{cd}–8	
9–12′		683*. 1–10
$13'^{ab}$		684*
$13'^{cd}$		683*. 11
14′–17′	9–12	
18		688*
19–22	13–16	
	Adhy. 38	
23	1	
24^{ab}		689*
24^{cd}–26^{ab}	2–3	
26^{cd}–27		690*
27′–33^{ab}	4–8	
33^{cd}		691*
34^{ab}	9^{ab} v. l.	
34^{cd}	9^{cd}	
35^{ab}	10^{ab} v. l.	

Sastrī's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
35^{cd}	11^{cd} v. l.	
36–37		694*
38–44^{c}	12–18^{c}	
44^{d}–44′ prior half		697*
44′ post. half–46 prior half		698*
46 post. half–47	18^{d}–19	
Adhy. 35		
1–13^{ab}		704*. 1–25
13^{cd}		705* v. l.
14		706*
15–22′		704*. 26–43
23′	35	
Adhy. 36		
1	36 v. l.	
2^{ab}		709*
2^{cd}	37^{ab}	
3^{ab}	38^{ab}	
3^{cd}	39^{ab}	
4^{ab}	38^{cd}	
4^{cd}–5^{ab}	39^{cd}–40^{ab}	
5^{cd}	40^{cd} v. l.	
5′	41^{ab}	
6′		711*
7′	41^{cd}–42^{ab}	
8′		713*
9	43^{ab} v. l.	
10		715*
11^{ab}	43^{cd}	
11^{cd}		716*
12^{ab}	42^{cd} v. l.	
12^{cd}–13^{ab}		714*
13^{cd}–26′		720*
Adhy. 37	**Adhy. 39**	
1		723*

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
2	1	
3–5		724*. 1–6
6–7	3–4	
7′–9′		726*. 1–5
10′–11′	5–6	
12		730*
13	7 v. l.	
14^{ab}	8^{ab}	
14^{cd}		734*
15	8^{cdef}	
15′–16′		736*, 737*
$17'^{ab}$	9^{ab}	
$17'^{cd}$	9^{cd} v. l.	
18′–22	10–13	
23–24^{c}		740*, 742*
24^{d}–26^{b}	15^{d}–17^{b}	
26^{cd}		744*
26′	17^{cd} v. l.	
27′	18	
28′	14	
29′–30		741*
31^{ab}	19^{ab} v. l.	
31^{cd}	19^{cd}	
31′–45′		App. I, No. 37. 1–29
$46'^{ab}$		Addl. line
$46'^{cd}$–48		30–33
Adhy. 38		
1	21 v. l.	
2–3^{a}	22^{abcde}	
3^{bc}		747*
3^{d}–4^{d}	22^{f}–23	
4′–5′		748*
–		
	Adhy. 40	
$6'^{ab}$	1^{ab}	
$6'^{cd}$	1^{cd} v. l.	
7′–8′	2–3	
$9'^{ab}$		751*
$9'^{cd}$–11^{ab}	4	

Sastri's Ed.	Critical Edition: Text	Critical Edition: Foot-notes & App.
11^{cd}		754*
12–13^{ab}	5–6^{ab}	
13^{cd}		755*
13′–$20'^{ab}$	6^{cd}–13^{ab}	
$20'^{cd}$		758*
21′–$26'^{ab}$		757*
$26'^{cd}$–30′	13^{cd}–17	
31′		760*
32′–33′	18–19	
34′	21	
35′	20	
36′	22	
37–38		761*, 762*
39	23 v. l.	
40^{ab}		763*
40^{cd}–$43'^{ab}$	24–27^{ab}	
$43'^{cd}$–$44'^{ab}$		768*
$44'^{cd}$	27^{cd}	
Adhy. 39	**Adhy. 41**	
1	1	
2	2 v. l.	
3	3^{cdab}	
3′–$4'^{ab}$	4	
$4'^{cd}$		770*
5′–$7'^{ab}$	5–7^{ab}	
$7'^{cd}$	7^{cd} v. l.	
8–9′		775*
$10'^{ab}$	8^{ab} v. l.	
$10'^{cd}$	8^{cd}	
$11'^{ab}$	9^{ab} v. l.	
$11'^{cd}$–$12'^{ab}$		776*
$12'^{cd}$–20′	9^{cd}–16	
21′		780*. 1–2
22	—	—
23^{ab}		780*. 3
23^{cd}–23′	17	
24′–25		783*
26	18	
27		793*
28	19	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
29		797*
$30–31^{ab}$	$20–21^{ab}$	
31^{cd}	21^{ef}	
32^{ab}	22^{ab}	
32^{cd}	22^{cd} v. l.	
33^{ab}	22^{ef}	
$33^{cd}–36^{ab}$		799*
$36^{cd}–37^{ab}$	23^{abcd}	
$37^{cd}–38$		800*, 1–3
38′	21^{cd}	
$39'–42'^{ab}$		800*. 4–10
$42'^{cd}$	23^{ef}	
43′		801*
Adhy. 40	**Adhy. 42**	
1–8	1–8	
9	9 v. l.	
10^{a}	10^{a}	
10^{bc}		804*
$10^{d}–12^{b}$	$10^{b}–11^{d}$	
$12^{cd}–13^{cd}$		805*, 806*
14–19	12–17	
20^{ab}		809*
20^{c}	18^{a} v. l.	
$20^{d}–22^{b}$	$18^{d}–19$	
$22^{cd}–26'$	20–24	
27′–28′		814*
29′–35′	25–31	
36		816*
Adhy. 41	**Adhy. 43**	
1	1	
2^{ab}		817*
$2^{cd}–2'$	2 v. l.	
3′–5′	4,3,5	
$6'^{ab}$		818*. 1
$6'^{cd}–7'$		4–6
8′–9′	17–18	
10′		828*
$11'–12'^{ab}$	$6–7^{ab}$	
$12'^{cd}$	7^{cd} v. l.	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
13′	8	
14′		819*, 820*
$15'^{ab}$		821*
$15'^{cd}$	9^{ab}	
16′	11 v. l.	
17′	15	
18′		827*
19′	10	
20′	12	
$21'^{ab}$	13^{ab} v. l.	
$21'^{c}$,22′,23′		824*, 823*, 825*
24′–25′	19–20	
26′	16	
27′	21	
Adhy. 42	**Adhy. 44**	
1		830*
2–6	$1–5^{ab}$	
7^{ab}		831*
$7^{cd}–8$	$5^{cd}–6^{cd}$	
9^{ab}	6^{ef} v. l.	
$9^{cd}–10'$	7–8	
11′		834*
12′–21′	9–18	
$22'^{ab}$		836*
$22'^{cd}–23'^{ab}$	19	
$23'^{cd}–24'$		837*, 839*
25′	20	
26		838*
Adhy. 43		
$1–7^{ab}$		App. I, No. 41. 1–13
7^{cd}	—	—
7′–8′		14–16
	Adhy. 45	
9′	1	
10′		840*
11′–16	2–6	
17		842*, 3–[illegible]

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
18	7	
19^{ab}	8^{ab}	
19^{cd}	8^{cd} v. l.	
20^{ab}	10^{cd}	
20^{cd}	10^{ab} v. l.	
21	9	
22–37	11–26	
Adhy. 44	**Adhy. 46**	
1		848*
2^{ab}	1^{ab}	
2^{cd}		849*
$3–5'^{ab}$	$1^{cd}–4^{ab}$	
$5'^{cd}–7'$		850*
$8'^{ab}–22$	$5^{ab}–18$	
Adhy. 45	**Adhy. 47**	
1–4	1–4	
$4'$		854*
$5'–15$	5–14	
$16–16'$		858*
$17'$	15	
$18'–19'$		860*, 861*
20	16^{ab} v. l.	
21^{ab}	16^{cd} v. l.	
$21^{cd}–22^{ab}$	$16^{ef}–17^{ab}$	
22^{cd}		864*
23^{ab}	17^{cd}	
23^{cd}		866*
24–25		868*
$25'$		867*
$26'$	18	
$27'–28$		869*
29	19	
30–32		870*
Adhy. 46		
1–3		917*. 1–6
4^{ab}		918*
$4^{e}–22^{d}$		917*. 7–44

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 47	**Adhy. 48**	
1–2	1–2	
$3–8'$		871*
$9'^{ab}–11^{ab}$	3–4	
$11^{cd}–13^{ab}$		874*
13^{cd}	5^{ab}	
14		876*
15^{ab}	6^{ab} v. l.	
15^{cd}		877*
16^{ab}	6^{cd} v. l.	
$16^{cd}–17$		878*, 879*
18	7	
19–21		881*, 882*
Adhy. 48		
$1–1'$		883*
$2'$	8 v. l.	
$3'–4'$		884*
$5'^{ab}$	9^{ab}	
$5'^{cd}–14'$		885*
$15'–18'$		886*
$19'–21'$	15–17	
$22'–27'$		889*
$28'^{ab}$	18^{ab} v. l.	
$28'^{cd}$		890*
$29'^{ab}$	18^{cd} v. l.	
$29'^{cd}$		891*
$30'^{ab}$	19^{ab} v. l.	
$30'^{cd}$		893*. 1
$31'^{ab}$		892*
$31'^{cd}$	19^{cd}	
$32'$		893*. 2–3
$33'^{ab}$	20^{ab} v. l.	
$33'^{cd}$	20^{cd}	
$34'^{ab}$		894*
$34'^{cd}$	21^{ab}	
35	21^{cd} v. l.	
36	22	
37^{ab}		897*
$37^{cd}–37'$	23 v. l.	
$38'–45$		App. I, No. 43

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
	Adhy. 49	
46^{ab}	1^{ab}	
46^{cd}	2^{cd}	
47^{ab}	2^{ab}	
47^{cd}		898*
Adhy. 49		
1–5		899*
6–28^{ab}		910*. 1–45
28^{cd}	—	—
Adhy. 50		
1–19		App. I, No. 46. 1–38
20^{ab}		Addl. line
20^{cd}–21		39–41
22–36′		App. I, No. 45. 1–31
37′–42^{ab}		32–41
42^{cd}		Addl. line
43–66^{ab}		42–88
66^{cd}	—	—
67–72′		89–101
Adhy. 51		
1–4		102–111
5	3	
6–7		903*
8–9	4–5	
9′		905*
10′	6	
11′–15		908*
16–27′	9–20	
$28'^{ab}$		App. I, No. 44. 1–2
$28'^{cd}$–$29'^{ab}$		Addl. lines
$29'^{cd}$		3–4 v. l.
30′–38′		5–40
39′–43		Addl. lines
	Adhy. 55	
44	1	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
45–46	2–3 v. l.	
47–48^{ab}	4–5^{ab}	
48^{cd}	5^{cd} v. l.	
49–50	6,13	
51^{ab}	14^{ab} v. l.	
51^{cd}	14^{cd}	
52–57	7–12	
58	15	
58′	16^{ab} v. l.	
$59'^{ab}$	16^{cd}	
$59'^{cd}$–60′		972*. 1–3
61′		5–6
$62'^{ab}$	17^{ab}	
$62'^{cd}$–65′		973*
$66'^{ab}$	20^{ab}	
$66'^{cd}$–67		974*
68	21	
69–70		975*
71		App. I, No. 44. 41–44 v. l.
72–73		Addl. lines
74		45–48
75		49–52 v. l.
	Adhy. 49	
76–78	21–23	
Adhy. 52		
1–14		App. I, No. 48
	Adhy. 53	
15–16^{ab}	1	
16^{cd}		938*
17	2^{abef}	
18^{ab}		939*
18^{cd}	2^{cd}	
19′–$20'^{ab}$	3–4 v. l.	
$20'^{cd}$	5^{cd}	
$21'^{ab}$		940*
$21'^{cd}$	5^{ab} v. l.	
$22'^{ab}$	6^{ab}	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
$22'^{cd}$	6^{cd} v. l.	
$23'^{ab}$		941*
$23'^{cd}$–$24'^{ab}$	7 v. l.	
$24'^{cd}$		942*
25'	8 v. l.	
26'	9	
27'		943*
28'–29'	16–17	
30'	10	
31'–33	18–20^{ab}	
34	11 v. l.	
35^{ab}	14^{cd}	
35^{cd}	14^{ab} v. l.	
36	13	
37	20 v. l.	
38	12	
39–39'	21 v. l.	
40'–$42'^{ab}$	22–23	
$42'^{cd}$–$43'^{ab}$	24 v. l.	
43^{cd}		946*
44'	25 v. l.	
45'	26	
46'	27 v. l.	
47–48		947*
49	28^{abcd}	
49'		948*
$50'^{ab}$	28^{ef}	
$50'^{cd}$–51	29 v. l.	
52	30	
53		949*
54	31	
55–56^{ab}		950*
56^{cd}	34^{cd} v. l.	
56'		952*
$57'^{ab}$	34^{ab} v. l.	
$57'^{cd}$	33^{cd} v. l.	
58–59'		951*
60'–61'	35–36	
62'	37 v. l.	
63		953*
64	38	
65–66	39–40 v. l.	
67	41	
68–70^{ab}	43–45^{ab}	
70^{cd}–71^{ab}		955*
71^{cd}	45^{ef} v. l.	
72	42	
73		954*
73'–$74'^{ab}$	46^{cd}–47^{ab}	
$74'^{cd}$	47^{cd} v. l.	
75		956*
76–85	48–57	
86		959*
87–93	58–64	
94^{ab}		961*
94^{cd}–98'	65–69	
99'		962*
Adhy. 53	**Adhy. 54**	
1–7^{ab}	1–6	
7^{cd}		964*
8–9	7–8	
10		967*
11–16	9–14	
Adhy. 54	**Adhy. 52**	
1–1'	1	
2'		921*
3'–4'	2–3 v. l.	
5		923*
6	4 v. l.	
7–8^{ab}		924*
8^{cd}–9^{ab}	5 v. l.	
9^{cd}–10^{ab}	6	
10^{cd}		925*
11^{ab}	7^{ab}	
11^{cd}		926*
12–13^{ab}	7^{cd}–8^{ab}	
13^{cd}–18		928*, 93
19–21'	21–24^{ab}	
22'		929*
23'	18^{abcd}	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
24	18^{ef} v. l.	
25^{ab}		930*
25^{e}	24^{c}	
25^{d}–$25'^{b}$		933*
26′	25	
$27'^{a}$–$30'^{a}$		934*. 1–7 prior
$30'^{b}$–31^{b}		7 post.–9
32–33′		998*
	Adhy. 57	
$34'^{ab}$	1^{ab} v. l.	
$34'^{cd}$–$37'^{ab}$	1^{cd}–4^{ab}	
$37'^{cd}$	4^{cd} v. l.	
$38'^{ab}$	5^{ab} v. l.	
$38'^{cd}$	5^{cd}	
$39'^{ab}$		999*
$39'^{cd}$–42^{ab}	6–8^{ab}	
42^{cd}		1000*
42′	9^{ab} v. l.	
$43'^{ab}$	9^{cd}	
$43'^{cd}$		1001*
$44'$–$48'^{ab}$	10–14^{ab}	
$48'^{cd}$		1002*
49′–50′	14^{cd}–15	
51′		1003*
$52'^{ab}$	16^{ab} v. l.	
$52'^{cd}$	16^{cd}	
$53'^{ab}$		1004*
$53'^{cd}$–$54'$	17–18^{ab}	
55–56		1007*. 2–4
57^{ab}–$59'^{ab}$		1008*, 1009*
$59'^{cd}$	18^{ef}	
60′	19	
Adhy. 55		
1–13′		App. I, No. 50. 1–27
	Adhy. 59	
14′	1 v. l.	
$15'$–$18'^{ab}$	2–5^{ab}	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
$18'^{cd}$–$19'$		1017*
$20'^{ab}$	5^{cd}	
$20'^{cd}$–$29'$		App. I, No. 51.
30′–31′	6–7	
$32'$–$33'^{ab}$		1018*
$33'^{cd}$	9^{ab} v. l.	
34′	10	
35′		1021*
36′	11	
37′	12 v. l.	
$38'^{ab}$	13^{cd}	
$38'^{cd}$	13^{ab} v. l.	
$39'$–$41'^{ab}$	14–16^{ab}	
$41'^{cd}$–$43'$		1022*, 1023*
44′	17 v. l.	
45–50	18–22	
51^{ab}	23^{ab} v. l.	
51^{cd}–73	23^{cd}–44	
Adhy. 56		
1–24′		App. I, No. 52
Adhy. 57	**Adhy. 56**	
1–2	1–2 v. l.	
3–4^{ab}		977*
4^{cd}	2^{cd}	
$4'$–$5'^{ab}$	3 v. l.	
$5'^{cd}$–$6'$	4	
7′	5 v. l.	
8′	6	
9′		978*
$10'^{ab}$	12^{ab}	
$10'^{cdb}$		983*
11	12^{cd}	
12^{ab}	7^{ab} v. l.	
12^{cd}–$12'$	7^{cdef}	
13′	13	
$14'^{ab}$	8^{ab}	
$14'^{cd}$	8^{cd} v. l.	
$15'^{ab}$	9^{ab}	
$15'^{cd}$–17^{ab}		980*

Sastri's Ed.	Critical Edition		Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.		Text	Foot-notes & App.
17^{cd}–18^{ab}	11		46′–48′		1032*
18^{cd}	9^{cd}		$49'$–$50'^{ab}$	17–18^{ab}	
18′		981*	$50'^{cd}$		1033*
19′	10		51–52	18^{cd}–19	
$20'^{ab}$	14^{ab}				
$20'^{cd}$		985*	**Adhy. 59**	**Adhy. 61**	
$21'^{ab}$	14^{cd}		1–2	1–2	
$21'^{cd}$–22		987*	3–6′		1034*
23′	16		$7'$–$19'^{c}$	3–15^{c}	
24′	17 v. l.		$19'^{d}$–$21'^{b}$		1035*
25–26^{ab}		990*	$21'^{cd}$	15^{cd}	
26^{cd}–27	18^{cd}–19		22′		1036*
28		991*	$23'$–29^{ab}	16–21	
29–31	20–22		29^{cd}	22^{ab} v. l.	
31′	28^{ab}		29′	22^{cd}	
32′–36′	23–27		30′–32′		1041*
37′		993*	$33'$–$35'^{c}$	23–25^{c}	
$38'^{ab}$	28^{cd}		$35'^{d}$	27^{d}	
$38'^{cd}$–41′		994*	$36'^{a}$–$38'^{c}$		1043*
			$38'^{d}$	25^{d} v. l.	
			39		1044*
	Adhy. 58		40–40′	26–27^{ab}	
42′–44′	1–3 v. l.		41′		App. I, No. 57. 1–4
$45'^{ab}$	4^{cd} v. l.				
$45'^{cd}$		1011*	42′–43′		1046*
46′	5 v. l.		$44'^{ab}$	29^{cd}	
47′	6		$44'^{cd}$–45		1049*
48′	8				
$49'^{ab}$		1014*	**Adhy. 60**	**Adhy. 62**	
$49'^{cd}$	7^{cd} v. l.		1–4	1–4	
50′	9 v. l.		5–7		1052*
51′	10		8	6	
52′	11 v. l.		9^{ab}		1053*
53′–55	12–13		9^{cd}–16′		App. I, No. 57. 5–36
Adhy. 58	**Adhy. 60**		17		37–38 v. l.
1–20′		App. I, No. 53	17′–18	7^{cdab}	
21–34′	2–15		19–22	8–11	
35′–44′		App. I, No. 54			
$45'^{ab}$	16^{ab}		**Adhy. 61**	**Adhy. 63**	
$45'^{cd}$	16^{cd} v. l.		1–9	1–9	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
10		1062*
11–16	11–16	
17	10	
18–22	17–21	
23		1064*
24–24′	22	
25′		1065*
26′–27′	23–24	
28′–29′		1066*
30′–31′	25–26	
$32'^{ab}$		1067*. 1
$32'^{cd}$		1068*
33′–35′		1067*. 2–13
$36'–42^{c}$	$29–34^{c}$	
$42^{d}–43^{a}$		1073*
43^{b}	34^{d}	
$43^{cd}–45^{ab}$		1074*
$45^{cd}–45'$	35	
$46'^{ab}$		1075*
$46'^{cd}–47'^{ab}$	36	
$47'^{cd}$		1076*
48	37^{ab}	
49		1077*
49′	37^{cd}	
50′–54′		1078*
55′	40	
56–59		1079*
60^{ab}	41^{ab} v. l.	
$60^{cd}–64$		1080*
64′	41^{cd} v. l.	
$65'^{ab}$	42^{ab}	
$65'^{cd}$		1081*
66	42^{cd} v. l.	
$67–68^{ab}$		1086*
$68^{cd}–69$	$43–44^{ab}$	
70		1087*
70′–71	$44^{cd}–45^{ab}$	
72–73		1088*
$74–75^{ab}$	$45^{cd}–46$	
$75^{cd}–77^{ab}$		1089*
$77^{cd}–77'$	47 v. l.	

Sastri's Ed	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
78′–80′		App. I, No. 58. 1–6
Adhy. 62		
1–10′		7–27
11′	—	—
12′–26		28–56
27	48 v. l.	
28–30		1092*
$31–32^{a}$	$49–50^{a}$ v. l	
32^{bc}		1094*
32^{d}	50^{b}	
33^{ab}		1095*
33^{cd}	50^{cd} v. l.	
34		1096*
34′–37′	51–53	
$38'^{ab}$	54^{ab} v. l.	
$38'^{cd}$	54^{cd}	
39′–41′		1098*
	Adhy. 64	
$42–43^{ab}$	1	
43^{cd}	2^{ab} v. l.	
$43'–45'^{cd}$	$2^{cd}–4$	
46′		1101*
$47'–50'^{ab}$	$5–8^{ab}$	
$50'^{cd}$	8^{cd} v. l.	
$51'–53'^{ab}$	$9–11^{ab}$	
$53'^{cd}$		1106*
54–55′	$11^{cd}–13^{ab}$	
$56'^{ab}$		1107*
$56'^{cd}$	13^{cd}	
57′	18	
58′–59	15	
60	17	
61–64		1108*
65	16	
66		1110*
$67–68^{a}$	$19–20^{a}$	
68^{bc}		1114*
$68^{d}–72'$	$20^{b}–24$	

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
$73'^{ab}$		1115*
$73'^{cd}$–$77'^{ab}$	25–28^{ab}	
77^{cd}	28^{cd} v. l.	
78	29	
79–85		1116*
86–87	30–31	
88		1117*
89–91^{ab}	32–34^{ab}	
$91'^{cd}$–$92'^{ab}$		1118*
93'	35 v. l.	
94'–98		App. I, No. **59.** 1–18
99–$109'^{a}$		19–55 prior half
$109'^{b}$		55 post. half
$109'^{cd}$		56
110'–111'		1120*
Adhy. 63	**Adhy. 65**	
1–4	1–4	
5^{ab}	5^{ab} v. l.	
5^{cd}–6		1124*, 1125*
7–13	5–11	
14	12 v. l.	
14'		1130*
15'	13 v. l.	
16'–23'	14–21	
Adhy. 64	**Adhy. 66**	
1–2^{ab}	1–2^{ab}	
2^{cd}	2^{cd} v. l.	
3–5	3–5	
6		1133*
7–8	6–7	
8'	—	—
9'	8	
10'–14'		1134*
15'–19'	10–14	
20		1141*. 1
21–22		1142*
23–26'		1144*. 1–9

Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.
Adhy. 65		
1–22		1144*. 10–60
Adhy. 66		
1–2'		1144* 61–65
3'–4'	27–28	
5'		1145*
6'	29	
	Adhy. 67	
7'–19'	1–13	
20'–33'		App. I, No. **60**
Adhy. 67		
1	14	
1'		1146*
2'		1147*
3'	20^{abcd}	
4'		1153*
5'–6		1148*
7	20^{ef}–21^{ab}	
8^{ab}		1155*
8^{cd}	21^{cd}	
8'		1156*
9'	22	
10'	23 v. l.	
11'	24	
12'–23		App. I, No. **61**
24–26^{ab}	16–18^{ab}	
26^{cd}–28^{ab}		1150*
28^{cd}–29^{ab}	18^{cd}-19^{ab} v.l.	
$29'^{cd}$		1151*
30'	25^{abcd}	
31'–32		1157*
33^{ab}		1158*
33^{cd}	25^{ef} v. l.	
34	26	
35	27 v. l.	
36	28	
37		1159*
38–40	29–31	

Sastri's Ed.	Critical Edition		Sastri's Ed.	Critical Edition	
	Text	Foot-notes & App.		Text	Foot-notes & App.
41–41′		1161*	50′ab		1166*
42′–43′	32–33		50′cd–51	35	
44′–45′		1162*	51′–52′		1167*, 1168*
46′ab	19ab v. l.		53′–54′	36–37	
46′cd	19cd		55		1171*, 1172*
47′	34		56′	38	
48′		1164*	57′–59		1174*, 1176*
49′		1165*			

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding
addl = additional.
adhy = adhyāya(s).
App = Appendix
Arj. = Arjunamiśra.
B = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
Bom. *or* Bomb. = Bombay (edition).
C. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
Cal. *or* Calc. = Calcutta (edition).
comm = commentary.
cont = continue(s)
corr = corrected, correction.
Dev = Devabodha.
ed = edition
fig. = figure(s).
fol = folio(s)
foll = following.
fragm = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf lin = *infra lineam.*
int lin = *inter lineas*
interp. = interpolate(s).
introd = introduction, introductory.
K = Kumbhakonam edition of the Mbh.
Kumbh = Kumbhakonam (edition)
M = Madras edition of the Mbh (of P. P S Sastri, 1931-1936).
Mad = Madras (edition).
m *or* marg = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu = Manusmrti (ed. N. S. P).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl = Nīlakantha
om = omit(s), omitting.
orig = original(ly).
p = pāthāntara (added to the abbreviation of the name of a commentator, e. g. Arjp, Nīlp, or to the symbol denoting a commentary e g. Cap).
Rām. = Rāmāyana (ed N. S. P.).
ref. = refer(ence)
resp = respective(ly)
sec. m = *secunda manu.*
st = stanza(s)
subst = substitute(s)
Suparn = Suparnādhyāya (ed. Grube).
suppl = supplementary.
sup. lin = *supra lineam.*
transp = transpose(s), transposition.
v = verse
(var) = (with variation)
v. l = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings.

(superior star) in the text indicates an emendation.

(in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

〰 printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

जनमेजय उवाच ।

कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्योधनभयार्दिताः ॥ १ C. 4. 1. 1 B. 4. 1. 1 K. 4. 1. 1

☞ Ś1 commences with adhy 8, st 17. — The first folio of D1 is missing, the second fol begins with विहरिष्याम भारत (14^{d}). — The first fol of D2 is a substituted fol, written in a different hand, it contains the portion of the text from the beginning up to अर्जुन उवाच before st 7, the original MS (fol. 2) begins with जीवधन्विना। नकुलः सहदेवस्य वासं समभिमंत्रये । followed by a *repetition* of 4^{ab} (with v l), om 4^{c}–5^{d} and cont with 6 — The first fol of M3 also is missing

The introductory mantra

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found only in N (except D4, D1 2 orig missing) and T2 K1 B4 Dn2 D3 8–12 T2 read व्यासं (for चैव) in the second line

Before the introductory mantra, K1 ins ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥ शुभमस्तु । ॐ; K2 B3 श्रीकृष्णाय नमः; B1 ॐ नमः श्रीकृष्णाय; B2 D7 ॐ नमो भगवते (D7 ins श्री) वासुदेवाय; B4 ॐ नमो नारायणाय । ॐ; B5 ॐ गणेशाय नमः; Dn1 श्रीगणेशाय नमः। श्रीसरस्वत्यै नम । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; Dn2 D5 9. 11 12 श्रीगणेशाय नमः, D2 (subst fol) स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; D3 श्रीगणेशाय नमः । श्रीरामकृष्णाय नमः; D6 ॐ नमः श्रीगुरुगोविंदगौरीगणपतिभ्यः; D8 ॐ नमो श्रीगणेशाय । व्यासाय नमः; D10 श्रीगणेशाय नमः । स जयति सिन्धुरवदनो देवो यत्पादपङ्कजस्मरणम् । वासरमणिरिव तमसां राशिं नाशयति विघ्नानाम् ॥; T2 गणाधिपतये नमः

After the introductory mantra D2 (subst. fol.) ins..

2* द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं
पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥
तदेव लग्नं सुदिनं तदेव
ताराबलं चन्द्रबलं तदेव ।
ग्रहाश्च सर्वे सुमुखास्तदेव
लक्ष्मीपतेरङ्घ्रियुगं स्मरेद्यदा ॥
भाति सर्वेषु शास्त्रेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु ।
तारणं सर्वलोकेषु तेन भारत उच्यते ॥

[Stanza 1 = 1 2 242 Stanza 3 = (var) lines 3-4 of No 2 of App I of Ādi]

This is followed (marg *sec m*) by

3* भारतं भानुमा(मे)निन्दुर्यदि न स्युरमी त्र[यः] ।
ततोऽज्ञानतमोन्ध[स्य] कावस्था जगतो [भ]वेत्॥
[= (var) Ādi 66*]

D4 T1 G1 3 M4 5 (which, like G2 M1 2, om the introductory mantra) begin as follows D4 begins with जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः । * * * * * * (folio damaged) [Cf Ādi 1*] । श्रीकृष्णाजी सत्य, T1 श्रीगुरुभ्यो नमः; G1 3

4* व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥
[= Ādi 7* and 11* (with v l)]

M4 begins with हरिः स्वस्ति। श्रीवेदव्यासाय नमः; M5 हरिः । श्रीगणपतये नमः

---

1 Owing to missing first folios, stanzas 1–14^{c} are lost in D1, and 1–4 are lost in M3, D2 *orig* is missing for this portion (see above) — ^{a}) D3 °भवने (for °नगरे). — ^{c}) D4 8 अवसन्, Ca उषिताः (as in text). — After 1, M1 (which om. 2–3) reads the last adhy of Āraṇyaka (cf v l. 3–5 and App. I, No 1), while K2 B5 Dn D10–12 S (except M1. 5) ins

वैशंपायन उवाच ।
तथा तु स वरांल्लब्ध्वा धर्माद्धर्मभृतां वरः ।
गत्वाश्रमं ब्राह्मणेभ्य आचख्यौ सर्वमेव तत् ॥ २
कथयित्वा तु तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरः ।
अरणीसहितं तस्मै ब्राह्मणाय न्यवेदयत् ॥ ३
ततो युधिष्ठिरो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
संनिवर्त्यानुजान्सर्वानिति होवाच भारत ॥ ४
द्वादशेमानि वर्षाणि राष्ट्राद्विप्रोषिता वयम् ।
त्रयोदशोऽयं संप्राप्तः कृच्छ्रः परमदुर्वसः ॥ ५
स साधु कौन्तेय इतो वासमर्जुन रोचय ।

5* पतिव्रता महाभागा सततं ब्रह्मवादिनी ।
द्रौपदी च कथं ब्रह्मन्नज्ञाता दुःखितावसत् ।

[(L 1) T1 G3 सुखभागिनी, T2 G1 2 M2 4 सत्यवादिनी — (L 2) T1 G M2 4 सा (for च) G1 3 M2 4 अज्ञातं]

M2 4 cont

6* ते च ब्राह्मणमुख्याश्च सूता· पौरोगवैः सह ।
अज्ञातवासमवसन्कथं च परिचारकाः ।

2 After वैश॰ उ॰, N (except B1–3 D5 7, D3 adds the lines marg *sec. m*, D1 missing, D2 on subst fol) T2 ins

7* यथा विराटनगरे तव पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषितास्तच्छृणुष्व नराधिप ।

T2 cont D4 T1 G M1 2 4 5 ins after the last adhy (transposed) of Āranyaka (cf v l 3–5).

8* निवृत्तवनवासास्ते सत्यसंधा यशस्विनः ।
अकुर्वत पुनर्मन्त्रं सह धौम्येन पाण्डवाः ।
अथाब्रवीद्धर्मराजः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातॄन्कृष्णां च संप्रेक्ष्य धौम्यं च कुरुनन्दन ।

[T2 om line 3 and ins line 4 after 4^{ab}.]

— D1 2 (orig) M3 missing (cf v 1 1), T2 om. 2^{a}–3^{b}, M1 om 2–3 — ^{ab}) B1 3 Dn2 D3 9 11 12 ततः; Cc तथा (as in text) B2 4 5 Dn1 D3 (by transp) स तु, T1 G1 स तान्, G2 3 तान् (for स). B2 5 D3 3 धर्मो, Cs धर्मात् (as in text) S (T2 M1 om , M3 missing) धर्मराजो युधिष्ठिरः D4 युधिष्ठिरपुरोगास्ते धर्मा- ल्लब्धवरास्तथा — After 2^{ab}, D4 reads lines 1–2 of a passage given in App I (No 1), cf v 1 4 — ^{d}) G3 M (M1 om , M3 missing) ह्याचख्यौ D4 सर्वं- माचख्युरेव तत्; T1 G °ख्यौ वृत्तमात्मनः.

3 D1 2 (orig) M3 missing (cf v 1 1), D5 M1 om 3, T2 om 3^{ab} (cf v 1. 2) — ^{b}) D4 समाहिताः (for युधि°). — ^{c}) D7 (marg) Crp अरणीयुगुलं; Cv अरणीयुग्मं(!); Ca c r s as in text B1 3 4 Cap np rp मंथं (cf Cs), D4 चाग्निं; S (except T2 M4, M1 om , M3 missing) भांडं; Ca c तस्मै (as in text) — ^{d}) D4 ब्राह्मणेभ्यो निवे° Ca cites ब्राह्मणाय, Cr न्यवेदयत् (both as in text) — After 3, M (for M1 cf v 1 1, M3 missing) reads the last adhy of Āranyaka (cf App I, No 1), followed by 8*

4 D1 M3 missing (cf v 1 1), M om 4 For D2 cf v 1 1 — ^{b}) D2 °पुत्रो महाबलः (subst fol) and मध्यमं वाक्यमब्रवीत् (orig fol), T1 G कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः (T1 *inf lin* G1 दृढव्रतः, G2 धृतव्रतः) — After 4^{ab}, T2 ins line 4 of 8*. — D2 (orig) om 4^{c}–5^{d}, T2 om 4^{cd} — ^{c}) K2 D3 संनिवृत्य; B (except B5) Dn2 D5 6 (m as in text) 9 11 12 Cnp संनिकृष्य, D2 (subst. fol) 7 m 10 संनिमंत्र्य; T1 G समाहूय; Cv संघ- टय्य; Cap संनिकर्ष्य (with the remark इति पाठः प्रायशः), and संनिवेश्य; Ca c n r s as in text — After 4, D4 reads the last adhy of Āranyaka (cf App I, No 1), followed by 8* (reading, however, lines 1–2 of the first passage after 2^{ab})

5 D1 missing, D2 (orig) om 5 (cf v. 1 1) — ^{a}) D2 (subst fol) 10 एतानि (for इमानि). — ^{b}) B1–4 D2 (subst fol) 5 6 10 स्वराष्ट्रात्प्रो°; B5 Dn1 राज्य- विप्रो°; T1 G2 राज्ञा विप्रो° Cc cites विप्रोषिताः (as in text) — After 5^{ab}, T1 G ins

9* छद्मना हृतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ।
उषिताश्च वने कृच्छ्रं यथा द्वादश वत्सरान् ।
अज्ञातचर्यां वत्स्याम छद्मा वर्षं त्रयोदशम् ।

[(L. 3) G2 शेष- (for छद्मा). G1 अज्ञातवासं वत्स्यंतः कथयंती महाबलाः]

Thereafter T1 G read the last adhy of Āranyaka (App I, No. 1), followed by 8*, and a *repetition* of 5^{ab}, cf H Luders, *Ueber die Grantharecension des Mahābhārata*, p. 54 — ^{c}) K1 °शोधनप्राप्तः(?), K2 °शोब्दः सं°; D4 °दशमिमं प्राप्तं. — ^{d}) B1 5 Dn D6 11 12 कृच्छ्रात्; Cs as in text D6 °दारुणः (for °दुर्वसः). Cr cites दुर्वसः (as in text). D4 छन्नं तद्ब्रूहि पार्थिव. — After 5, D4 ins :

10* संवत्सरमिमं यत्र विहरेम निरामयम् ।

For 5^{c}–6^{b}, S subst. a line for which cf v. 1. 6.

6 D1 missing (cf. v. 1. 1). For D2 see above.

यत्रेमा वसतीः सर्वा वसेमाविदिताः परैः ॥ ६

अर्जुन उवाच ।

तस्यैव वरदानेन धर्मस्य मनुजाधिप ।
अज्ञाता विचरिष्यामो नराणां भरतर्षभ ॥ ७
किं तु वासाय राष्ट्राणि कीर्तयिष्यामि कानिचित् ।
रमणीयानि गुप्तानि तेषां किंचित्स्म रोचय ॥ ८
सन्ति रम्या जनपदा बह्वन्नाः परितः कुरून् ।
पाञ्चालाश्चेदिमत्स्याश्च शूरसेनाः पटच्चराः ।
दशार्णा नवराष्ट्रं च मल्लाः शाल्वा युगंधराः ॥ ९
एतेषां कतमो राजन्निवासस्तव रोचते ।
वत्स्यामो यत्र राजेन्द्र संवत्सरमिमं वयम् ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा स भगवान्प्रभुः ।
अब्रवीत्सर्वभूतेशस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ ११
अवश्यं त्वेव वासार्थं रमणीयं शिवं सुखम् ।
संमन्त्र्य सहितैः सर्वैर्द्रष्टव्यमकुतोभयम् ॥ १२ C 4 15 B 4 1 16 K 4 2 12

— ^{a}) K1.2 ततो, D2 (subst fol) इमं; Cc r इतो (as in text). D2 (orig fol) तत्र कौंतेय त्वरितो; D7 9 स साधु वद (D9 -वादं) कौंतेय. — For 5^{c}–6^{b}, S subst त्रयोदशमिदं (T G3 M5 °मिमं, M1–4 संवत्सरमिदं) प्राप्तं क्व नु वत्स्यामहेऽर्जुन — After 6^{ab}, D8 ins

11* अबुद्धा धार्तराष्ट्राणां सहिताः सह कृष्णया ।

(see below), while M5 ins

12* संवत्सरमिदं यत्र विचराम यथासुखम् ।

— ^{cd}) B2 D5 सर्वे; D3 तात (for सर्वा) B (except B2) Dn D2 (orig and subst. fol) 3 4 7–9 11 12 Cap cp r संवत्सरमिमं यत्र; Ca rp यत्रेमा वसतीः सर्वे Cc cites इमा वसतीः B1 3 4 Dn2 D3 5 6 9 11 12 Cnp r वत्स्यामो, B2 D2 (orig and subst. fol.) 7 10 Ca rp वसामो (for वसेम). D7 वयं; D8 स्वयं (for परैः). S अबुद्धा धार्तराष्ट्रैश्च (M3 अविज्ञाता धार्तराष्ट्रैः) समग्राः सह कृष्णया

7 D1 missing (cf v 1 1) The subst fol of D2 ends with अर्जुन उ°, for the orig fol, see note at the beginning (p 3) — ^{b}) D7 धर्मस्यैव महात्मनः. — ^{d}) D2 4 8 जनानां (for नराणां) B5 Dn1 °णां नात्र संशयः

8 D1 missing (cf v. 1 1) — ^{a}) B5 Dn1 तत्र (for किं तु). D10 यानि वै पुरराष्ट्राणि, S यानि राष्ट्राणि वासाय — ^{b}) M1 2 तानि च (for कानि°). — ^{d}) T1 वि-; T2 G M5 तु; M1–4 सु- (for स्म).

9 D1 missing (cf v 1 1) — ^{a}) D2 पुण्या (for रम्या) T G1 रम्या (T2 राजन्) जनपदाः संति — ^{b}) K1 बहुलाः; S बहवः. S त्वभितः; Ca. v परितः (as in text). — ^{c}) A few MSS पंचालाः. T G M3 चैव म(T2 G2 मा)त्स्याश्च. — ^{d}) S साल्वा वैदेहबाल्हिकाः. — ^{e}) B1 4 5 Dn D9 11. 12 नवराष्ट्राश्च, S शूरसेनाश्च — ^{f}) K1 मल्लासाल्वा; K2 मल्लशाल्वा; D2 मल्लाः साल्वा; D7 शाल्वाः पांचा° D3 सिंधुभद्राश्च कोशलाः; D4 सिंधुर्मत्स्यः सकोशलः; D9 सिन्धु-शाल्वा° सकोशलाः; S कलिंगा मा(T2 G2 3 M2 4 म)गधा अपि — After 9, N ins

13* कुन्तिराष्ट्रं च विस्तीर्णं सुराष्ट्रावन्तयस्तथा ।

[Dn2 D11 12 कुंतिराज्यं. B1 3 4 D3 5 6 8–10 सु- (for च) B3 5 Dn1 विपुलं (for विस्तीर्णं)]

On the other hand after 9, S ins

14* विराटनगरं चापि श्रूयते शत्रुकर्शन ।
रमणीयं जनाकीर्णं सुभिक्षं स्फीतमेव च ।
नानाराष्ट्राणि चान्यानि श्रूयन्ते सुबहून्यपि ।

10 D1 missing (cf. v 1 1) — ^{a}) B1 3 Dn2 D7 11 12 तेषां तु (for एतेषां). D3 4 कतमे राष्ट्रे. — ^{c}) D7. 8 वसामो. B5 Dn1 D2–4 यत्र वत्स्यामहे राजन् (D2–4 गूढाः) — For 10, S subst

15* यत्र ते रोचते राजंस्तत्र गच्छामहे वयम् ।
कतमस्मिञ्जनपदे महाराज निवत्स्यसि ।

T G1 3 cont

16* मा विषादे मनः कुर्याद्राज्यभ्रंश इति क्वचित् ।

11 D1 missing (cf v. 1 1) — ^{a}) B5 Dn1 श्रुतम् (for एवम्) B1–3 G2 M1 2 एव (for एतन्) — ^{b}) D10 धर्म° (for यथा) G2. 3 गुरु°; Cr प्रभुः (as in text). — ^{d}) T G1 M2–5 तथैतत्, G2 3 तथैव; M1 तथेदं (for तत्तथा). T1 एवम्, T2 एतद् (for the second तद्).

12 D1 missing (cf v 1 1) — ^{a}) B1 3. 4 Dn2 D3 7 11 12 G2 3 om. तु. K2 D5 8 T1 M1 च (for तु). T1 नि- (for एव) Cn त्वेव (as in text). D4 किं तु देश सुबह्वन्नं. — ^{b}) D8 सुसमिद्धं (for रम°) G2 3 सुखं (for शिवं) B1 3 D10 G2 3 शुभ; D8 पुरं (for सुखम्). D8 T1 Cv transp. शिवं and सुखम् Cr सुखं शुभं (शुभं a v. l for सुखं?) Ca रमणीयं शिवं सुखं (as in text). — ^{d}) B D (except D6 7 9, D1 missing) वस्तव्यम् (for द्रष्टव्यम्). K1 B3m 5 D (except D3 6–9, D1

मत्स्यो विराटो बलवानभिरक्षेत्स पाण्डवान् ।
धर्मशीलो वदान्यश्च वृद्धश्च सुमहाधनः ॥ १३
विराटनगरे तात संवत्सरमिमं वयम् ।
कुर्वन्तस्तस्य कर्माणि विहरिष्याम भारत ॥ १४
यानि यानि च कर्माणि तस्य शक्ष्यामहे वयम् ।
कर्तुं यो यत्स तत्कर्म ब्रवीतु कुरुनन्दनाः ॥ १५
अर्जुन उवाच ।
नरदेव कथं कर्म राष्ट्रे तस्य करिष्यसि ।
विराटनृपतेः साधो रंस्यसे केन कर्मणा ॥ १६
मृदुर्वदान्यो ह्रीमांश्च धार्मिकः सत्यविक्रमः ।
राजंस्त्वमापदा क्लिष्टः किं करिष्यसि पाण्डव ॥ १७
न दुःखमुचितं किंचिद्राजन्वेद यथा जनः ।
स इमामापदं प्राप्य कथं घोरां तरिष्यसि ॥ १८
युधिष्ठिर उवाच ।
शृणुध्वं यत्करिष्यामि कर्म वै कुरुनन्दनाः ।
विराटमनुसंप्राप्य राजानं पुरुषर्षभम् ॥ १९

---

missing) M1 2 Ca °भयैः. — After 12, D3 4 7 8 ins ·

17* देशः पुण्यः समुद्दिष्टः सर्वबाधाविवर्जितः ।;

while D6 ins ·

18* यस्य यस्य वचो हीदं समहर्षत पाण्डवान् ।

13 D1 missing (cf v 1 1) — ^{a}) S (mostly) मात्स्यो. K1 2 D4 भगवान्; G2 3 नृपतिः (for बल°). — ^{b}) B5 Dn1 अभिरक्तोथ; D4 अभिरंस्येत्स D5 बांधवान् (for पाण्ड°). T1 M महाभौमश्च नः (T1 M5 वि-) श्रुतः; T2 महाभौम इति श्रुतः; G महाभागश्च नः (G1 °ग इति) श्रुतः — ^{c}) S दान(M1 4 राज)शीलो — ^{d}) K स महा°; B4 D4 8 °बलः; B5 Dn1 सततं प्रिय°; Dn2 D2 3 11 12 °यशाः S वृद्ध° सत्सु च संमतः. — After 13, S (T2 G1 om line 1) ins

19* गुणवाँल्लोकविख्यातो दृढभक्तिर्विशारदः ।
तत्र मे रोचते पार्थ मत्स्यराजान्तिकेऽनघ ।

14 In D1, 14^{abc} is missing (cf v 1 1) — ^{ab}) K रम्ये, D10 तत्र (for तात) B1 3 transp विराट° and संवत्सरमिमं. S °रे तात मासान् (G मासा) द्वादश संश्रितान् (T1 संमितान्; G M2 3 संश्रिताः; M1 संज्ञितान्). — K1 (hapl) om 14^{c}-15^{b} — ^{c}) D2-4 कुर्वाणास्. — D1 sets in with 14^{d}. — ^{d}) S (except T2) वसामेतीह रोचये.

15 K1 (cf v 1 14) T2 om 15^{ab} — ^{a}) S (except T1, T2 om) इह (for च) — ^{b}) Dn2 D5 11 12 M1 2 5 तानि (for तस्य) K2 B Dn D5 6 9 11 12 Ca r s वक्ष्यामहे; D1-4 7 8 शिक्ष्या(D3 °क्षा)महे — ^{c}) B1-3 D5 6 10 योग्यः स; B4 Dn2 D11 12 योग्या स्म; D4 योग्यश्च; D9 योग्यानि (for यो यत्स). Dn2 D10-12 यत्कर्म; D4 यः कर्म; D9 तान्येव. B5 Dn1 आसाद्य मत्स्यं तत्कर्म; D3 कर्तुं यच्छक्यते कर्म; D7 कर्तुं योग्यं भवेत्कर्म; Ca कर्तुं योग्यः स तत्कर्म. Cr cites कर्तुं योग्यः स. — ^{d}) B5 Dn1 Cn प्रब्रूत; Dn2 D9 11. 12 ब्रवीध्वं; D5. 10 ब्रुवंतु; Ca r as in text K1 B4 D3 8 M4 °नंदनः, K2 B3m D4 T G M1-3 5 °नंदन; Ca as in text

16 D1 पाण्डव उ°; D2 3 पांडवा ऊचुः — ^{ab}) G2 3 M1 जनदेव. B4 तात; D6 तस्य (for कर्म) B5 Dn1 D5 10 transp कर्म and तस्य B3 D1-3 11 G2 3 M2 4 5 transp. राष्ट्रे and तस्य. B1 तस्य राज्ये; Dn2 D12 राज्ये तस्य; D4 तस्य गेहे; D7 गृहे तस्य; D11 राज्ये कर्म; M1 मत्स्यराष्ट्रे; M3 मत्स्यराज्ञः (for राष्ट्रे तस्य) D6 राष्ट्रे त्वं विचरिष्यसि — ^{c}) K2 B5 Dn1 विराटनगरे. D10 विराट्नृपतिं स त्वं; S मानुषेंद्र (M5 मानवेंद्र) विराटस्य. — ^{d}) B1 3 4 Dn2 D5-7 9 11. 12 वत्स्य° (for रंस्य°) — After 16, S ins

20* अक्लिष्टवेषधारी च धार्मिको ह्यनसूयकः ।
न तवाभ्युचितं कर्म नृशंसं नापि कैतवम् ।
सत्यवागसि याज्ञीको लोभक्रोधविवर्जितः ।

[(L 3) T G2 3 याज्ञीयो G1 सत्यसंधोसि वाग्मीयो]

17 D3 om 17-18 — ^{a}) K D1 2 9 G3 M1 2 धीमान्, Ca ह्रीमान् (as in text) — ^{b}) T1 धर्मवान् (for धार्मिकः). N (except K B5 Dn1, D3 om) Ca c सत्यसंगरः. — ^{cd}) K2 B5 Dn1 आपदाक्रुष्टः; D7 8 आपदि क्लिष्टः; K1 corrupt K चिकीर्षसि (for करि°) S स राजंस्तपसा क्लिष्टः कथं तस्य (T2 G1 कर्म) च(T G1 3 क)रिष्यसि. — Cf. H Luders, *Ueber die Grantha-recension*, p 62.

18 D3 om 18 (cf v 1 17) — ^{b}) K D1 राज्ञो; B Dn D4-6 8-12 राजा; D7 राष्ट्रे (for राजन्). S राजन् पापजनो (T G1 3 °मतेर्) यथा. — ^{c}) D1 M2 चेमाम् (for इमाम्) — M1 (hapl) om 18^{d}-19^{c}. — ^{d}) M2 4 5 वासं; M3 पापं (for घोरां). D1 4 8 तरिष्यति; D10 चरि°; M2 3 करि°. — After 18, S (except M1) ins ·

21* अर्जुनेनैवमुक्तस्तु प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।

19 M1 om. 19^{abc} (cf. v. l. 18). T2 G1 M2 om.

सभास्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः ।
कङ्को नाम द्विजो भूत्वा मताक्षः प्रियदेविता ॥ २०
वैडूर्यान्काञ्चनान्दान्तान्फलैर्ज्योतीरसैः सह ।
कृष्णाक्षाँल्लोहिताक्षांश्च निर्वर्त्स्यामि मनोरमान् ॥ २१
आसं युधिष्ठिरस्याहं पुरा प्राणसमः सखा ।
इति वक्ष्यामि राजानं यदि मामनुयोक्ष्यते ॥ २२
इत्येतद्वो मयाख्यातं विहरिष्याम्यहं यथा ।
वृकोदर विराटे त्वं रंस्यसे केन कर्मणा ॥ २३ C 4 27 B 4 1 28 K 4 3 7

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

युधि° उ°. T1 G2 3 M3–5 वैश° (for युधि° उ°) — ^{a}) T2 शृणु पार्थ, G1 श्रवणं यत्; G2 3 M (M1 om) अहं तु यत् — ^{b}) D1–4 9 अहं (for वै) K1 D3 T G1 °नंदन. G2 3 M (M1 om) तन्मे कर्म निबोधत. — ^{c}) D1 3 8 S (M1 om) °टं समनुप्राप्य. — ^{d}) B2 4 5 Dn1 D4–6 8 10 11 °र्षभा'; Dn2 D7 9 12 मनुजर्षभाः (D9 °भं); S म(T1 मा)त्स्यनंदन.

20 ^{b}) S विराटस्येति मे मतिः. — ^{c}) S ब्रुवाणोहं (for द्विजो भूत्वा). — ^{d}) K1 प्रियवेदिता, K2 °वेदिनः, B Dn D2 4–6 9–12 **Cc** s (cf **Ca**) °देवनः, D1 °देविनः, D3 8 °वादिनः; S साधुदेविता (G2 °दैवता., M5 °सेविता). **Cr** cites only -देवन-, **Crp** -देविता.

21 ^{a}) A few MSS (and **Ca** n r) वैडूर्यान्, **Cc** s वैडूर्यान् (as in text) D7 9m अक्षान्, **Cr** s दांतान् (as in text) — ^{b}) B4 D1–3 ज्योति°, all comm ज्योती° (as in text) T G स्फाटिकान्राजतानपि; M स्फाटिकांश्च मणींस्तथा. — ^{c}) D9 कृष्णांल्लोहितवर्णांश्च; **Ca** as in text (cf **Cc** r s.v). — ^{d}) K D4 निवेत्स्यामि, K2 (*sup lin*) B (except B5) D5 6 10 **Cap** विधास्या°; D1 2 T2 M5 निवप्स्या°, D3 T1 G1 M1–4 निवत्स्या°; D7 9 वर्तयिष्ये; G2 3 निवपिष्ये, all comm as in text. Cf H Luders, *Das Wurfelspiel im alten Indien*, pp 15, 16, 21, 65 — After 21, K2 D4 7 8 S (M1 om lines 1–3) ins

22* अरिष्टान्राजगोलिङ्गान्दर्शनीयान्सुवर्चसः ।
लोहितांश्चाश्मगर्भांश्च सन्ति तात धनानि मे ।
दर्शनीयान्सभानन्दान्कुशलैः साधु निष्ठितान् ।
अप्येतान्पाणिना स्पृष्ट्वा संप्रहृष्यन्ति मानवाः ।
तान्विकीर्य समे देशे रमणीये विपांसुले । [5]
देविष्यामि यथाकाम स विहारो भविष्यति ।

[(L 1) K2 D4 7 8 अदृष्टा राजगोष्ठीषु, T2 °ष्टा राजगोलिंगाः; G1 अदृष्टो राजलिंगैश्च, G2 3 अक्लिष्टान् श्रीमतो (G3 राजतो) लिंगान्. K2 D4.7 8 दर्शनीया मनोरमाः — (L 2) K2 D4 7.8 लोहिताक्षाः सुगर्भाश्च संति मे बहवः शुभाः. — (L. 3) K2 D4 7 8 T G1 दर्शनीयाः K2 D4 7 8 सुखस्पर्शाः; T G1 सभानंदाः. K2 D4.7 8 समधिष्ठिताः; T1 साधु निष्ठिता ; T2 G1 साधु निर्मिताः; G2 3 M4 5 साधु निश्चितान् — (L. 4) K2 D4 7 8 यद्येते पाणिना स्पृष्टा.. — (L 5) G2 M5 प्रकीर्य, M1–4 प्रकीर्णान् K2 D4 7 8 ते विकीर्णाः शुचौ देशे. M रमणीयान् — (L 6) K2 D4 7 8 G1 देविष्यंति. K2 यथाकालं.]

S cont

23* कङ्को नाम्ना परिव्राट् च विराटस्य सभासदः ।
ज्योतिषे शकुनज्ञाने निमित्ते चाक्षकौशले ।
ब्राह्मो वेदो मयाधीतो वेदाङ्गानि च सर्वशः ।
धर्मकामार्थमोक्षेषु नीतिशास्त्रेषु पारगः ।
पृष्टोऽहं कथयिष्यामि राज्ञः प्रियहितं वचः । [5]

[(L 1) M1 5 परिव्राजः; M2 4 विराटस्य (for परिव्राट् च) M2 4 परिव्राजः; M5 भविष्यामि (for विरा°) — (L 2) G2 3 M1 2 शकुनि°. — (L 3) T1 ब्राह्मा वेदा मयाधीता°, M4 ब्राह्मं वेदमधीयानः — (L 5) T1 G1 3 M2 प्रियतमं]

T1 G M1 3 cont : T2 M2 4 5, ins after 22

24* विराटनगरे छन्न एवंयुक्तः सदा वसे ।

[M1–3 कृष्णया च सहानुजैः M5 कृष्णया सह भारत (for एवं° etc)]

N ins after 21 (K2 D4.7 8, after 22*)

25* विराटराजं रमयन्सामात्यं सहबान्धवम् ।
न च मां वेत्स्यते कश्चित्तोषयिष्ये च तं नृपम् ।

[(L 1) D4 विराटं रमयंस्तात सामात्यं सपुरोहितं. — (L. 2) D4 रमयिष्ये च; D8 तोषयिष्यामि.]

22 T1 G1 3 read 22 after 23^{ab} — ^{c}) B2 4 D (except Dn1) नृपतिं (for राजानं) — ^{d}) B1 4 सोनुयोक्ष्यति; B3 D2 G3 M5 अनुयोक्ष्यति, B5 Dn D9 11 12 सोनु°, D3 अनुपृच्छते; M1 अनवेक्षते. **Ca** cites अनुयोक्ष्यति; **Ccp** प्रतिमंस्यते; **Crp** अभिमंस्यते(?); **Cc** r s अनुयोक्ष्यते (as in text) D4 7m यदि प्रक्ष्यति मां स्वयं; D7 यदि संप्रति पश्यते — After 22, T2 M2 4 5 ins 24*.

23 T1 G1 3 read 23^{ab} before 22. — ^{a}) Dn2 D11 12 ते (for वो) D1–4 समाख्यातं (for मया°). - S इत्येवं (T G1 M4 5 इत्येतन्) मत्प्रतिज्ञातं. — ^{b}) S विचरिष्यामि. — S ins after 23^{ab} (T1 G1.3 after 22) a

२

C 4 28
B 4 21
K 4 38

भीम उवाच ।

पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं बल्लवो नाम नामतः ।
उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥ १
सूपानस्य करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे ।
कृतपूर्वाणि यैरस्य व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः ।
तानप्यभिभविष्यामि प्रीतिं संजनयन्नहम् ॥ २
आहरिष्यामि दारूणां निचयान्महतोऽपि च ।
तत्प्रेक्ष्य विपुलं कर्म राजा प्रीतो भविष्यति ॥ ३

---

colophon (*adhy no* T1 G M2, T2 1), and begins a fresh adhy with the following lines (M1-3 om. the posterior half of line 1 and prior half of line 2).

26* वैशंपायनः ।
एवं निर्दिश्य चात्मानं निःश्वसन्नुष्णमार्तिजम् ।
विमुञ्चन्नश्रु नेत्राभ्यां भीमसेनमुवाच ह ।

— ^{cd}) B3 4 Dn2 D5 6 11 12 वत्स्य° (for रंस्य°). B5 Dn1 हेतुना (for कर्म°) — For 23^{c}, S subst

27* युधिष्ठिरः ।
भीमसेन कथं कर्म तस्य राष्ट्रे करिष्यसि ।
हत्वा क्रोधवशांस्तात पर्वते गन्धमादने ।
यक्षान्क्रोधाभिताम्राक्षान्राक्षसांश्चातिपौरुषान् ।
प्रादाः पाञ्चालकन्यायै पद्मानि सुबहून्यपि ।
बकं राक्षसराजानं भीषणं पुरुषादकम् ।
जघ्निवानसि कौन्तेय ब्राह्मणार्थमरिंदम ।
क्षेमा चाभयसंवीता सैकचक्रा त्वया कृता ।
हिडिम्बं च महावीर्यं किम्मीर चातिपौरुषम् ।
त्वया हत्वा महाबाहो वनं निष्कण्टकं कृतम् ।
आपदं चापि संप्राप्ता द्रौपदी चारुहासिनी ।
जटासुरवधं कृत्वा वयं च परिमोक्षिताः ।
मत्स्यराजान्तिके तात वीर्यपूर्णोऽत्यमर्षणः ।
वृकोदर विराटस्य बलवान्दुर्बलीयसः ।
समीपे नगरे तस्य.

[(L. 1) T1 G मत्स्य- (for तस्य). — (L. 4) M2 पुष्पाणि (for पद्मानि). — (L 8) T G1 चैव राक्षसं (for चाति°). — T1 ins. after line 13. G1, after line 14.

28* मध्ये निवासं भीमस्य दुष्करं तस्य भूपतेः ।

— (L. 14) M1-3 तात (for तस्य).]

— After 23, K2 D3.7 8 ins.

29* श्रुत्वा स देवो नरदेवकर्म
प्रपूज्य वाक्यं तमुवाच धीमान् ।
स्वकर्मयुक्तं च हितं च काले
विमृश्य वाग्मी प्रविहाय चिन्ताम् ।

Colophon om. in D7. Ś1 missing. — *Sub-parvan:* D6 पाण्डवप्रवेश. — *Adhy. name:* B1.3 4 संमंत्रणे युधिष्ठिरवाक्यं; B2 संमंत्रणं; B5 युधिष्ठिरवचनं; D1-3 युधिष्ठिरकथनं (D2 °कथानकं); D4 9 युधिष्ठिरवाक्यं; D6 मंत्रणं; T2 G1 अज्ञातवासमंत्रः, G2 M4 युधिष्ठिरच्छन्नवास(M4 °वासोपाय)कथनं. — *Adhy no* (figures, words or both) K B2 4 5 Dn2 D5 6 9-12 T2 1, T1 G M 2. — *S'loka no* D1 M1 28, G3 31.

2

1 K B2 4 Dn D6 8-10 भीमसेन उ°. G1 first reads 1^{ab} as in S (with v. l), and then as in text (with वललं for बल्लवो)! — ^{a}) S सूदोहं वललो नाम्ना. — ^{b}) Dn1 भारत, Ca v नामतः (as in text). S सूपकारो (M1 3 °री) नियोधकः (T G1 नराधिप) — ^{c}) D5 नृपति (for राजानं). — ^{d}) S रोचये (for मे मतिः). — After 1, S ins

30* रसान्नानाविधांश्चापि स्वादुवन्मधुरांस्तथा ।

2 ^{a}) K2 D5.8 सूपांस्तस्य; D6 भूपालस्य; S सूपांश्चापि (G2 3 सूपं चैव) Cc cites सूपानि, Ca as in text — For S see below — ^{c}) K2 वै रम्यैः; Dn1 D1 (by corr) 2-4 8 यान्यस्य; Dn2 D11 12 चैवास्य. — ^{d}) D1 4 भविष्यंति (for व्यञ्ज°); cf 32* — G1 reads 2^{cd} also as in text (cf. 32*). — ^{e}) Dn1 D2 4-6 8 9 11 12 G1 तानि (for तान्). D10 अस्य (for अपि). K तान्यपि भावयिष्यामि. — For 2^{cdef}, S (for G1 see above) subst :

31* पूर्वमप्राशितांस्तेन कर्तास्मि सगुणान्वितान् ।
स्वादु व्यञ्जनमास्वाद्य मन्ये प्रीतो भविष्यति ।

G1 cont

32* कृतकृत्या हि ये तस्य भविष्यन्ति सुशिक्षिताः ।

=(var) 2^{cd}

3 ^{b}) K संचयान्; Ca निचयान् (as in text). D1-3 महतो निचयानपि; S पा(M1 4 *sup lin* स्फा)टितानां शतं शतं. — ^{c}) K ड (mislection for Śāradā त)त्प्रेक्ष्य; Dn1 यत्प्रेक्ष्य. D8 राजा (for कर्म). D5 तत्कर्म प्रेक्ष्य विपुलं; S राजा कर्माणि मे दृष्ट्वा. — ^{d}) K Dn1 D1-4 राजा संयोक्ष्यते (K1 °प्रेक्षते, K2 °प्रेक्ष्यते) स (D4 हि) मां; B1.3 (m as in text) राजा तोषं गमिष्यति; D8 संयोक्ष्यति महानसे; S न

C. 4 39 B 4 2.12 K. 4 3.23 सोऽयं किं कर्म कौन्तेयः करिष्यति धनंजयः ।। १०
योऽयमासाद्य तं दावं तर्पयामास पावकम् ।
विजित्यैकरथेनेन्द्रं हत्वा पन्नगराक्षसान् ।
श्रेष्ठः प्रतियुधां नाम सोऽर्जुनः किं करिष्यति ।। ११
सूर्यः प्रतपतां श्रेष्ठो द्विपदां ब्राह्मणो वरः ।
आशीविषश्च सर्पाणामग्निस्तेजस्विनां वरः ।। १२
आयुधानां वरो वज्रः ककुद्मी च गवां वरः ।
ह्रदानामुदधिः श्रेष्ठः पर्जन्यो वर्षतां वरः ।। १३
धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिष्वैरावतो वरः ।
पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरा ।। १४
यथैतानि विशिष्टानि जात्यां जात्यां वृकोदर ।
एवं युवा गुडाकेशः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।। १५
सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवाच्च भारत ।
गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वो बीभत्सुः किं करिष्यति ।। १६
उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वेश्मनि ।
दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्तानि देवरूपेण भास्वता ।। १७
यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् ।
यस्य बाहू समौ दीर्घौ ज्याघातकठिनत्वचौ ।
दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव वहः कृतः ।। १८
हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव ।
त्रिदशानां यथा शक्रो वसूनामिव हव्यवाट् ।। १९
मृगाणामिव शार्दूलो गरुडः पततामिव ।

बाहुर्महासत्त्वो महामतिः.

11 For S cf v 1 20 — ^{a}) D4 8 योयमिंद्रमपाकृत्य. — ^{c}) K Dn D5 10–12 एव (for इन्द्रं). — After 11^{cd}, N ins

40* वासुकेः सर्पराजस्य स्वसारं हृतवांश्च यः ।
[Cr कृतवान् (for हृतवान्)]

— ^{e}) D3 वापि; D8 लोके (for नाम). B1 Dn D4 9–12 श्रेष्ठो यः (D4 यथेष्ट-) प्रतियोधानां, B2 श्रेष्ठ· प्रतियुधानां (sic), D5. 6 श्रेष्ठः प्रतियुधानानां; D7 यः श्रेष्ठः प्रतियुद्धानां; Ca as in text. Cc cites प्रतियुधानानां — After 11, B3 ins.:

41* पर्वतानां च हिमवान्कुरुक्षेत्रं च तीर्थतः ।
ग्रहाणामपि शीतांशुर्गरुडः पक्षिणामपि ।
वायुर्बलवतां श्रेष्ठस्तापसो भृगुसत्तमः ।

12 For S cf. v 1 20.

13 For S cf v 1 20 — ^{a}) K1 च यो व्रजः, B1 3 5 Dn1 D5 8 9 वरं वज्रं; Dn2 D11 12 तथा वज्रं. — ^{b}) B2 3 Cr ककुद्मान्; B4 ककुद्वृश; Cc as in text — After 13^{ab}, D8 ins 15^{ab} (v 1 स्वस्यां जात्यां for जात्यां जात्यां) — ^{d}) K गर्जं° (for वर्षं°) D1–3 7 m नदीनां जान्हवी यथा; D4 यक्षाणां धनदस्तथा

14 For S cf v 1 20 — ^{a}) B4 D10 हंसानां, Cc नागानां (as in text) — D3 om 14^{bc} — ^{b}) N (except B2. 4 D4; D3 om) ऐरावणो; Cv as in text — After 14, D2 ins.:

42* माता गुरूणां प्रवरा वर्षतां जलदो वरः ।

15 For S cf v. 1 20. — ^{b}) D4 पांडवेषु; D8. 9 जातौ जातौ. — ^{c}) D3 एवं हि सर्ववीराणां.

16 For S cf. v. 1. 20. — ^{a}) D1–4. 7. 8 Ca. rp अनवमो; D2 m लब्धवरो; Cap अवरजः; Cap c r as in text — ^{b}) Dn D11 12 महाद्युतिः, D4 महामतिः (for च भारत) Ca cites च (as in text) — ^{cd}) D2 3 9 गांजीव°. B1 2 (m as in text) 3 5 Dn D5–9 11 12 transp श्वेता° and बीभ°. D4 ह्यर्जुनः (for बीभ°).

17 For S cf v 1 20 — ^{b}) D10 मंदिरे (for वेश्मनि). K D4 सहस्राक्षे पुरंदरे; D1–3 8 °क्षनिवेशने. — After 17^{ab}, K2 D1–3 8 ins

43* ब्रह्मचर्यव्रते युक्तः सर्वास्त्रेषूद्यतोऽभवत् ।

K2 D1–3 cont K1 B2 4 5 Dn D4–7 9–12 ins after 17^{ab}

44* अस्त्रयोगं समाज्ञाय स्ववीर्यान्मानुषाद्भुतम् ।
[Dn D1 9 11 12 समासाद्य. D1 3 स्वधिया (for स्ववीर्यान्). K °द्भुतान्; Ca as above Ca r cite अस्त्रयोगं]

— ^{c}) K दैवानि (for दिव्यानि). B1 Dn D3 8 11 12 चाप्तानि (for अवा°).

18 For S cf v 1. 20 — After 18^{ab}, K2 D (except D5 6 9) ins

45* वसूनां नवमं मन्ये ग्रहाणां दशमं तथा ।

— ^{e}) B2 वामे (for सव्ये). — ^{f}) D6 10 योस्त्राण्यस्यति संगरे (D6 संयुगे); Ca as in text Cc r cite only वहः; Cs गवामिव वह-.

19 For S cf v 1 20. — ^{d}) D4 पावकः; Ca हव्यवाट् (as in text) — After 19, D10 ins.:

46* ग्रहाणामिव वै सूर्यो नक्षत्राणां निशाकरः ।
मेरुः सर्वगिरीणां च सर्पाणामिव वासुकिः ।

20 For S see below. — ^{b}) B2 4 D5 गरुत्मान्; Ca. v as in text. K B1. 8 D4 पक्षिणाम्; Cc. s. v पतताम्

वरः संनह्यमानानामर्जुनः किं करिष्यति ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

प्रतिज्ञां षण्ढकोऽस्मीति करिष्यामि महीपते ।
ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्तुं नृप दुष्करौ ॥ २१
कर्णयोः प्रतिमुच्याहं कुण्डले ज्वलनोपमे ।
वेणीकृतशिरा राजन्नाम्ना चैव बृहन्नडा ॥ २२

C 4 54
B 4 2 27
K 4 3 44

(as in text) — ^{d}) B4 5 Dn1 D7 8 सोर्जुन॰ (for अर्जुनः).

☞ For 9–20, S subst :

47* युधिष्ठिरः ।
(9^{ab}) अग्निर्ब्राह्मणरूपेण प्रच्छन्नोऽन्नमयाचत ।
(9^{c}) महाशनं ब्राह्मणं मां प्रमुञ्चार्जुन खाण्डवे ।
संशुश्रुवे च धर्मात्मा यस्तमर्थं चकार ह ।
तस्मै ब्राह्मणरूपाय हुताशाय महायशाः ।
यस्तु देवान्मनुष्यांश्च सर्वांश्चैकरथोऽजयत् ।
(16^{cd}) स भीमधन्वा श्वेताश्वः पाण्डवः किं करिष्यति ।
आसीविषसमस्पर्शो नागानामिव वासुकिः ।
(12^{cd}) दृष्टीविष इवाहीनामग्निस्तेजस्विनामिव ।
(19^{ab}) समुद्र इव सिन्धूनां शैलानां हिमवानिव ।
(19^{c}) महेन्द्र इव देवानां दानवानां बलिर्यथा ।
सुप्रतीको गजानां च युग्यानां तुरगो यथा ।
(20^{a}) कुबेर इव यक्षाणां मृगाणां केसरी यथा ।
राक्षसानां दशग्रीवो दैत्यानामिव शम्बरः ।
रुद्राणामिव कापाली विष्णुर्बलवतामिव ।
रोषामर्षसमायुक्तो भुजंगानां च तक्षकः ।
(20^{b}) वायुवेगबलोद्धूतो गरुडः पतताामिव ।
(12^{ab}) तपतामिव चादित्यः प्रजानां ब्राह्मणो यथा ।
(13^{cd}) ह्रदानामिव पातालं पर्जन्यो ददतामिव ।
(13^{ab}) आयुधानां वरो वज्रः ककुद्मांश्च गवां वरः ।
(14^{ab}) धृतराष्ट्रश्च नागानां हस्तिष्वैरावतो वरः ।
(14^{cd}) पुत्रः प्रियाणामधिको भार्या च सुहृदां वरा ।
गिरीणां प्रवरो मेरुर्देवानां मधुसूदनः ।
ग्रहाणां प्रवरश्चन्द्रः सरसां मानसो वरः ।
(15^{ab}) यथैतानि विशिष्टानि स्वस्यां जात्यां वृकोदर ।
(15^{cd}) एवं युवा गुडाकेशः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
(16^{ab}) सोऽयमिन्द्रादनवमो वासुदेवाच्च भारत ।
(17^{ab}) उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षस्य वेश्मनि ।
ब्रह्मचारी व्रते युक्तः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
(17^{cd}) अवाप चास्त्रमस्त्रज्ञः सर्वं सर्वज्ञसंमतः ।
क्षिप्रं चाशुं च चित्रं च ध्रुवं च वदतां वरः ।
अनुज्ञातः सुरेन्द्रेण पुनः प्रत्यागतो महीम् ।
धार्तराष्ट्रविनाशाय पाण्डवानां जयाय च ।
(18^{ab}) यं मन्ये द्वादशं रुद्रमादित्यानां त्रयोदशम् ।
(18^{cd}) यस्य दीर्घौ समौ बाहू ज्याघातेन किणीकृतौ ।
(18^{ef}) दक्षिणं चैव सव्यं च वाहावनडुहो यथा ।
तलाङ्गुलित्राभ्युचितौ नागराजकरोपमौ ।
श्यामो युवा गुडाकेशो दर्शनीयश्च पाण्डव ।
(16^{cd}) गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः किरीटी वानरध्वजः ।
किंरूपधारी किंकर्मा किंचेष्ट किंपराक्रमः ।
(20^{cd}) बीभत्सुर्भीमधन्वा च किं करिष्यति चार्जुन ।
कुन्तीपुत्रो विराटस्य रंस्यते केन कर्मणा ।

[N B The corresponding text-lines are shown by the figs in paranthesis above — (L 1) M छन्नमन्नम् (for प्रच्छन्नोऽन्नम्). — (L 2) M2 3 हुताशनं (for महा°). — (L 4) G3 महातपाः — (L 5) T G1 सर्वानेक°; G2 3 सर्वांस्त्वेक°. — (L 8) G1 M5 दृष्टिविषः; G3 दृष्टिविष. T1 दृष्टिविषवदहीनां; T2 अहीनां दृष्टिविषवद्; G2 यथा दृष्टिविषोहीनां — M1 4 5 (hapl) om line 9; T2 (hapl) om lines 10–14. — After line 10, T1 G1 ins

48* गन्धर्वाणां चित्ररथ सिद्धानां कपिलो यथा ।

— (L 11) T1 °कं गजेंद्राणां; G1 °कोपि नागानां — (L. 12) G3 रुद्राणां (for मृगा°). T1 °णामिव केसरी — T1 (hapl) om lines 15–18 — (L 17) M (except M5) पतताम् (for तपताम्) — (L 18) G1 वृष्टिमान् (for ददताम्). — (L 19) T1 वरं वज्रं (for वरो वज्र). G2 3 इव (for वरो) — (L 20) M1 अनंत इव (for धृतराष्ट्रश्च). — (L 23) T1 G2 मानसं. G2 सरः. — (L 24) M3 तथैव तानि शिष्टानि. G3 स्वस्व॰ (for स्वस्यां). — (L. 30) G2 3 चाशुं T G1 विचित्रं (for च चित्रं). M2 विबुधाधिपान् (for वदतां वरः) M5 क्षिप्रश्चाशुश्च चित्रश्च ध्रुवश्च etc — (L 31) M (except M1) प्रत्यागमत्. — After line 31, M1–3 read 11^{ab} of the text followed by 40* (cf v 1 11) — M om line 32 — (L 35) T G1 °णश्चैव (G1 °णश्चापि) सव्यश्च. T1 °डुहाविव; T2 M3–5 °डुहौ यथा; G2 3 °डुहोपमौ. — After line 36, T1 ins.:

49* जनौ परिघसंकाशौ सदा मृदुतरौ शुभौ ।

After line 38, T1 ins .

50* वासुदेवसमो लोके यशसा विक्रमेण च ।

T1 cont . G1 ins. after line 38.

51* सोऽयं राज्ञो विराटस्य भवने भरतर्षभ ।

G1 cont.· G2 3 M4 5 ins after line 40:

52* अर्जुन त्वं कथं कर्म तस्य राष्ट्रे चरिष्यसि ।

— (L. 39) T1 M5 किंपरायणः (for °क्रमः). — (L. 40)

C 4 55 B 4 2 28 K 4 3 45 पठन्नाख्यायिकां नाम स्त्रीभावेन पुनः पुनः ।
रमयिष्ये महीपालमन्यांश्चान्तःपुरे जनान् ॥ २३
गीतं नृत्तं विचित्रं च वादित्रं विविधं तथा ।
शिक्षयिष्याम्यहं राजन्विराटभवने स्त्रियः ॥ २४

प्रजानां समुदाचारं बहु कर्मकृतं वदन् ।
छादयिष्यामि कौन्तेय माययात्मानमात्मना ॥ २५
युधिष्ठिरस्य गेहेऽस्मि द्रौपद्याः परिचारिका ।
उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टो राज्ञा च भारत ॥ २६

T1 भीमकर्मा (for भीमधन्वा). — After line 40, G2 3 M4 5 ins 52* — (L 41) M4 5 कुंतीपुत्र and रंस्यसे]

21 After अर्जुन उ°, K2 D2 (marg) 10 ins

53* शप्तोऽहमासं पूर्वं वै उर्वश्या कारणान्तरे ।

D10 cont :

54* तच्छापं प्रेरयन्राजन्विहरिष्यामि भारत ।

On the other hand, after अर्जुनः (v l. for अर्जुन उ°), S ins

55* इमौ किणीकृतौ बाहू ज्याघाततलपीडनात् ।
नित्यं कञ्चुकसंछन्नौ नान्यथा गोप्तुमुत्सहे ।

T2 G M1–4 cont T1 ins after 57*. M5 after 60*.

56* किं तु कार्यवशादेतदाचरिष्यामि कुत्सितम् ।

T2 M cont.. T1 ins after 55*: G, after 21^{ab}.

57* बाहू मे भरतश्रेष्ठ महाव्यञ्जनलक्षितौ ।

— ^{a}) B2 3 D10 Cc प्रकृत्या; S आख्याता (for प्रतिज्ञां). — ^{b}) B2 3 वदिष्यामि; D1–4 10 चरि°; S प्रतिज्ञातं. B5 D4–6 8 विशां पते; S हि पापकं (G1 °रकं; G2 M5 °तकं; G3 घातकं). — After 21^{ab}, G ins. 57*. — ^{c}) D10 किणवंतौ (for हि महा°). B2 D7 Cc rp ज्याघातकिणवंतौ; S ज्याघातेन म°; Ccp r as in text. — ^{d}) K1 संवर्तौ, K2 संवृतौ; Cc as in text Dn2 D11 12 मम (for नृप) S गूहितुं नान्यथोत्सहे (T1 G ग्रहीतुं ना°; M1 नान्यथा गोप्तुमुत्सहे). — After 21, N (except K1 D1, 4, D2 marg. *sec. m.*) ins

58* वलयैश्छादयिष्यामि बाहू किणकृताविमौ ।
[B2 4 5 D2m 6–8 कृतकिणौ (for किणकृतौ). K2 B3 4 D6–8 10 उभौ (for इमौ).]

D3 cont : K2 B Dn D2m 5 6 9–12 ins after 22^{ab}:

59* पिनद्धकम्बुः पाणिभ्यां तृतीयां प्रकृतिं गतः ।

(from which Ca c r s cite some words). — T1 G M4 ins after 21 M5, after 55*.

60* सोऽहं क्लैब्येन वेषेण षण्ढकोऽहमिति ब्रुवन् ।

which, in M5 is followed by 56* and 57*.

22 ^{a}) D1–4 8 प्रविमुच्य; Ca c as in text. S उभौ कंबू (M4 कंबुक-) प्रतीमुच्य (G1 विप्र°; G2 प्रति°; G3 प्रतिछन्नौ; M2, 3 5 समा°; M4 संछन्नौ). — ^{b}) B1 Dn1 D9 ज्वलनप्रभे; S परिपाड्डुके. — After 22^{ab}, K2 B Dn D2m, 5, 6, 9–12 ins. 59* (from which Ca, c, r, s cite some words) — ^{c}) K2 M °शिरो. S भूत्वा (for राजन्) — ^{d}) S भविष्यामि (for नाम्ना चैव) K Dn1 D2 4, 7 8 बृहन्नडा (as in text) (cf. Cn s), the rest °न्नला, and °न्नळा.

23 ^{a}) B2 4 Dn D1–3 11 12 Cc °यिकाः, Cv as in text. B Dn D5 6 10–12 चैव (for नाम). D4 पठनाख्यायको विद्वान्. — ^{b}) G2 स्त्रीस्वभावे (for स्त्रीभा°). D4 नृत्ये गीते विशारदः. — After 23^{ab}, S (for M5 see below) reads 25^{ab} — ^{c}) S रमयिष्यामि राजानं. — ^{d}) D1–3 सर्वं; D4 T G1 M अन्यं (M2 अन्यत्) (for अन्यान्). D1 2 4 T G1 M (except M2) जनं; D8 स्त्रियः (for जनान्). G2 3 अन्याश्चांतःपुरस्त्रियः. — After 23, M5 reads 25^{ab} followed by a *repetition* of 23^{cd} (v. l. रमयिष्यामि राजानं तथैवान्तःपुरजनं).

24 ^{a}) K1 Cv नृत्तं (as in text), the rest of N नृत्यं (cf S below) B1 3 D4 transp गीतं and नृत्यं (v. l. for नृत्तं) K D4 10 हि (for च). S नृत्तं गीतं च वादित्रं (G2 3 वाद्यं च). — ^{b}) S दिव्यं (T1 वृत्तं) च; Cv वादित्रं (as in text). B3 T G तदा. — ^{c}) B1 3 5 °ष्यामि राजेंद्र, D1–3 विराटान्तःपुरे राजन् — ^{d}) D1–3 रमयिष्याम्यहं; S विराटनगरे. Dn D7–9 11 12 विराटस्य पुरे (Dn1 °र-) स्त्रियः; D4 विराटांतःपुरे स्थितः. — S ins. after 24 D8, after 25^{ab}:

61* स्त्रीभावसमुदाचारो नृत्तगीतकथाश्रयैः ।
[D8 T2 M1–3 °चारैः. M3 °गीतसमा°]

25 S reads 25^{ab} after 23^{ab} (M5, after 23). — ^{a}) K समुपाचारं; Ca c r s as in text. — ^{b}) T2 M बुद्धि-; G1 एवं (for बहु). D1–4 रूपकृतं; T1 G2, 3 नर्म°; G1 विद्धि कृतं; Cr as in text. B3 च यत् (for वदन्). — After 25^{ab}, D8 ins 61*. — ^{c}) K2 B3 D4 S राजेंद्र; D1–3 अहं राजन् (for कौन्तेय). — ^{d}) B3 D4 T2 G1 स्वयमा°; Cc मायया° (as in text).

26 ^{a}) K B2 4 5 Dn D5–8 11, 12 गेहे वै; B1, 3 D4 भवने; D1 3 S (except G3 M2, 4) गेहेस्मिन्; D9 गेहेहं. — ^{b}) D10 S द्रौपदी-. — ^{c}) T G M2 भविता (for उषिता). T1 चाख्यामि (for वक्ष्या°). — ^{d}) B1, 3 विशां पते; Dn D7 9 11, 12 च पांडव. S धर्म(G2, 3 महा)राजस्य संमता. — After 26, T1 ins.:

एतेन विधिना छन्नः कृतकेन यथा नलः । विहरिष्यामि राजेन्द्र विराटभवने सुखम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

युधिष्ठिर उवाच ।

किं त्वं नकुल कुर्वाणस्तत्र तात चरिष्यसि ।
सुकुमारश्च शूरश्च दर्शनीयः सुखोचितः ॥ १

नकुल उवाच ।

अश्वबन्धो भविष्यामि विराटनृपतेरहम् ।
ग्रन्थिको नाम नाम्नाहं कर्मैतत्सुप्रियं मम ॥ २ C 4 63 B 4 34 K 4 45

62* उर्वश्या अपि शापेन प्राप्तोऽस्मि नृप षण्डताम् ।
शक्रप्रसादान्मुक्तोऽहं वर्षाणां तु त्रयोदशम् ।

27 ^{a}) G_1 M_{3-5} छन्नं. — ^{b}) K_2 यथाविधि, T G $M_{1\ 2}$ °बलं. M_{3-5} अज्ञातश्चापि केनचित्; Ca कृतकेन (=भस्मना) यथानल. Cc r cite कृतकेन (=भस्मना), Cs has only कृतकं (=कपटं). — ^{d}) D_4 S विराटनगरे. D_{10} शुभे (for सुखम्) — K_2 $D_{1-4\ 7-10}$ ins after 27 Dn $D_{11\ 12}$, before the first st of the next adhy :

63* इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
स्तदार्जुनो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
वाक्यं तदासौ विरराम भूयो
नृपोऽपरं भ्रातरमाबभाषे ।

[Before line 1, Dn $D_{11\ 12}$ ins वैशं° उ°. — (L 2) K_2 Dn_2 $D_{7\ 8\ 11\ 12}$ तथा (for तदा). D_9 पृथासुतो (for तदार्जुनो). $D_{1\ 3\ 4\ 8}$ वरिष्ठं. — (L 3) Dn $D_{11.\ 12}$ तथा (for तदा). — (L. 4) K_2 Dn_2 नृपोवरं; D_{10} भूयोपरं. D_9 अभ्यभाषत (for आबभाषे)]

Colophon om in D_4. Ś$_1$ missing — *Adhy name* $B_{1\ 3}$ D_6 अर्जुनवाक्यं, B_4 संमंत्रणं, D_8 रूपविन्यासमंत्रिणं; D_{10} पांडवमत्रः; T_2 भीमार्जुनात्मगूहनः; G_1 M_1 भीमार्जुनगूहनं, G_3 भीमार्जुनच्छन्नवासकथनं — *Adhy no.* (figures, words or both) K B_4 $D_{1\ 3\ 5\ 6\ 9\ 10}$ T_2 2, T_1 G M 3. — *S'loka no* . D_1 33, G_3 51, M_1 50.

3

1 Before 1, Dn $D_{11\ 12}$ ins. 63* (cf v. l. 27 of the preceding adhy). — T_1 reads 1^{ab} here (with v 1), and repeats it (as in text) after 68* (see (below) — ^{a}) T_1 किंकर्मा किंसमाचारो — ^{b}) T_2 G M तस्य (for तत्र). $D_{1\ 5}$ करि°; G_3 चिकीर्ष्य°. $B_{1\ 2}$ तत्रस्थो विचरि°; T_1 नकुलोयं भविष्यति. — After 1^{ab}, N ins.:

64* कर्म तत्त्वं समाचक्ष्व राष्ट्रे तस्य महीपते. ।

[D_{1-3} कर्मैतन्नः समा°. Dn $D_{6.\ 11.\ 12}$ राज्ये (for राष्ट्रे). $D_{7\ 9}$ महात्मनः (for मही°)]

Thereafter K_2 $D_{4\ 7\ 8}$ *repeat* 4 1 16^{cd} (v 1 °नगरे for °नृपतेः). — K_1 $D_{1\ 3\ 5}$ om. 1^{cd}. — ^{c}) K_2 च सौम्यश्च; $G_{2\ 3}$ सुशीलश्च (for च शूरश्च). — ^{d}) K_2 सुखोच्यते; $B_{1\ 3}$ T_2 G_1 M (except M_3) सुखैधितः. — After 1, D_2 (marg) ins

65* त्वत्समो रूपसंपन्नो न पश्यामि महीतले ।;

D_9 ins :

66* ईदृशीमापदं प्राप्य कथं तत्र निवत्स्यसि ।;

S ins .

67* अदुःखार्हश्च बालश्च लालितश्चापि नित्यशः ।

(followed, in G_1, by a *repetition* of 1^{ab}, with तस्य for तत्र). — T M cont.: G_1 ins. after the *repetition* of 1^{ab}:

68* सोऽयमार्तश्च शान्तश्च किं नु रोचयिता त्विह ।,

followed, in T_1, by a *repetition* of 1^{ab} (as in text). — $G_{2\ 3}$ ins. after 67*.

69* स त्वं मृदुश्च शूरश्च किं नु ते रोचते त्विह ।

2 ^{a}) S अश्वाध्यक्षो, Ca c as in text. Cr cites बन्ध., Crp (Dev) बन्धा. — ^{b}) S विराटस्येति मे मतिः. — After 2^{ab}, N ins :

70* सर्वथा ज्ञानसंपन्नः कुशलः परिरक्षणे ।

[K_2 सर्वार्थज्ञान°; $D_{4.\ 8}$ संपन्नश्चाश्वविद्यायां; D_9 सर्वाश्वज्ञान°. Cv cites ज्ञानसंपन्नः]

— ^{c}) S दामग्रंथीति (for ग्रन्थिको नाम). Cvp दाम्ना, Cv नाम्ना (as in text). $D_{1.\ 8}$ असा; Cv अहं (as in text). — After 2, S ins ·

71* दामग्रन्थीति विख्यातः कुशलो दामकर्मणि ।
न मा परिभविष्यन्ति जना जातु हि कर्हिचित् ।

[(L. 1) M दामग्रन्थिपरिज्ञातः (for prior half). — (L. 2) T G मां (for मा). $M_{3.\ 5}$ वाजिनो जातु कर्हि°.]

C 4 63 B, 4 3 4 K 4 4 7 कुशलोऽस्म्यश्वशिक्षायां तथैवाश्वचिकित्सिते ।
प्रियाश्च सततं मेऽश्वाः कुरुराज यथा तव ॥ ३
ये मामामन्त्रयिष्यन्ति विराटनगरे जनाः ।
तेभ्य एवं प्रवक्ष्यामि विहरिष्याम्यहं यथा ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

सहदेव कथं तस्य समीपे विहरिष्यसि ।
किं वा त्वं तात कुर्वाणः प्रच्छन्नो विचरिष्यसि ॥ ५

सहदेव उवाच ।

गोसंख्याता भविष्यामि विराटस्य महीपतेः ।
प्रतिषेद्धा च दोग्धा च संख्याने कुशलो गवाम् ॥ ६
तन्तिपाल इति ख्यातो नाम्ना विदितमस्तु ते ।
निपुणं च चरिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ७

---

3 ^{a}) D1–3 अश्वरक्षायां; D4 अश्वविद्यायां — ^{b}) B1 3 Dn D11. 12 °चिकित्सने. — After 3, B2 3 4 (om line 1) D2 3 10 ins

72* नदुष्टाश्च भविष्यन्ति किशोरा वडवा अपि ।
नदुष्टाश्च भविष्यन्ति पृष्ठेषु च रथेषु च ।

[Cf 74* — (L 1) D10 निर्दुष्टाश्च, B3 न दुष्टाश्चा, D3 अदुष्टाश्च. — (L 2) B2 4 D2 10 अदुष्टाश्च; B3 शिक्षिताश्च; D3 न च दुष्टा. B2 D2 पृष्ठेषु रथवर्त्मसु.]

B2 cont B1 ins after 4

73* पुरा युधिष्ठिरस्याहं हयज्ञो भरतर्षभ ।
[Read हयज्ञो.]

On the other hand, S ins after 3

74* न मां परिभविष्यन्ति किशोरा वडवास्तथा ।
नदुष्टाश्च भविष्यन्ति पृष्ठे धुरि च मद्रताः ।

4 ^{a}) B D5 6 ये च मां मंत्र°; D1–3 ये मां त्वामंत्र°; S प्रेक्षंति (T1 G2 3 प्रेक्षंते; T2 प्रेक्ष्यंति, G1 प्रेष्यंति; M5 प्रक्ष्यंति) ये च (G1 येन; M5 चैव) मां केचित्. Cc cites आमंत्र°. — ^{c}) B1 3 (m as in text) D4 तेषां (for तेभ्य). B1 3 (m as in text) मन्त्रं; Cv एवं (as in text) Dn2 D11 विवक्ष्यामि; Cv as in text — ^{d}) K तथा (for यथा). B1 3 D4 विहरिष्ये यथासुखं; D2 3 यथा ह्यासमहं पुरा; D7 9 पांडवस्य महीभुजः. — After 4, B1 ins 73*, followed by a *repetition* of 4^{cd} (v l. तेषां मंत्रं for तेभ्य एवं, and विहरिष्ये यथासुखं), K2 D2–4 10 ins ·

75* पाण्डवानां नरेन्द्राणामश्वपालोऽतिशोभनः ।;

Dn D11 12 ins

76* पाण्डवेन पुरा तात अश्वेष्वधिकृतः पुरा ।;

and, finally, D7 9 ins ·

77* युधिष्ठिरस्याश्वबन्धो वेद मां तेषु तेष्वहम् ।
परिभ्रमन्निहायातस्तव मत्स्यपते पुरम् ।

Then follows in D7 a variation of 10 (v l. तुरगान् for वृषभान्). — K1 B D1. 5 6. 8 ins after 4 · K2 D2–4 10, after 75* Dn D11. 12, after 76*. D7 9, after 77*:

78* विराटनगरे छन्नश्चरिष्यामि महीपते ।

[D1–3 तत्रैव नगरे; D4 चरिष्यामि पुरे. K D1–4 विराटस्य (for चरिष्या°) K1 D1–4 °पतेः; D5 विशां पते; D8 यथासुखं]

B1. 3 4 D6 cont G2 3 ins after 7

79* न च मां वेत्स्यते कश्चित्तोषयिष्ये च तं नृपम् ।

[=line 2 of 25* — G2 3 तत्ते रोचतु पार्थिव (for the posterior half)]

D2 ins after 78*

80* वैराटे भूप संछन्नो विहरिष्याम्यहं यथा ।

After 4, T1 G1 ins

81* अहं परिचरिष्यामि विराटं राजसत्तमम् ।

T1 cont G2 3 ins after 79*

82* इत्येतन्मत्प्रतिज्ञातं विहरिष्याम्यहं यथा ।

(which is a v l of 4 2 8^{cd}) — T1 cont.: T2 G2 3 M ins after 4 G1, after 81*

83* नकुलेनैवमुक्तस्तु धर्मराजोऽब्रवीद्वचः ।

5 After युधिष्ठिर उ°, S (G1 om lines 3–5) ins.:

84* बृहस्पतिसमो बुद्ध्या नये चोशनसा समः ।
मन्त्रैर्नानाविधैर्नीतिः पथ्यैः सुपरिनिष्ठितैः ।
सुप्रणीतैः सुमार्गस्थो राजतन्त्रमपालयत् ।
न चास्य चलितं किंचिद्ददृशुस्तद्विदो जनाः ।
सुनीतनायी शूरश्च सर्वमन्त्रविशारदः ।
अधिकं मातुरस्माकं कुन्त्याः प्रियतरः सदा ।

[(L 2) T1 वान्यैः; G1 पार्थैः; G2 3 शास्त्रैः (for पथ्यैः). — (L 3) M3 अचारयत्; M5 अपारयत्. G2. 3 राजपुत्रः प्रियंवदः — (L 4) T1 सदृशं; G2 3 स्खलितं (for चलितं). — (L 5) T सुनीतिज्ञश्च-शू°; G2 3 सुनीतो नयशू°]

— ^{a}) D10 T °देवः. S कर्म (for तस्य) — ^{b}) B1. 3 °पे विचरि°; D10 °पे तु चरि°; S तस्य (G2 मत्स्य-) राष्ट्रे च(T1 क)रिष्यसि (T °ति) — After 5^{ab}, M5 ins ·

85* माद्रीपुत्र विराटस्य रंस्यसे केन कर्मणा ।

— ^{c}) B1 3 तात; D9 कर्म (for वा त्वं). B1 3 4 Dn1 D4 कर्म; Dn2 D9 11 12 तत्र (for तात). — ^{d}) K B2. 5 Dn D7 11 12 विहरि°. D3 पृच्छन्नस्य भविष्यसि; D9 तात छन्नो भविष्यसि. — After 5, D4 ins .

86* वर्षं विराटनगरे-बहुव्यालसमावृते ।

अहं हि भवता गोषु सततं प्रकृतः पुरा ।
तत्र मे कौशलं कर्म अवबुद्धं विशां पते ॥ ८
लक्षणं चरितं चापि गवां यच्चापि मङ्गलम् ।
तत्सर्वं मे सुविदितमन्यच्चापि महीपते ॥ ९
वृषभानपि जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ।
येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वन्ध्या प्रसूयते ॥ १०
सोऽहमेवं चरिष्यामि प्रीतिरत्र हि मे सदा ।
न च मां वेत्स्यति परस्तत्ते रोचतु पार्थिव ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

इयं तु नः प्रिया भार्या प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
मातेव परिपाल्या च पूज्या ज्येष्ठेव च स्वसा ॥ १२
केन स्म कर्मणा कृष्णा द्रौपदी विचरिष्यति । C 4 74 B 4 3 15 K 4 4 24

---

6 ^{a}) D3 गोवताहं, T2 गोसंख्यानो, G1 गोसंख्योहं, Cv as in text — ^{b}) D4 °स्य महात्मनः; D5 विराटनृपतेरहं, S °स्येति रोचये. — ^{c}) S प्रतिमोक्ता (G1 प्रमुमोक्ता); Ca c r as in text G2 3 गोप्ता (for दोग्धा) — ^{d}) S सख्यान-, Cr s as in text K अभवत् (for गवाम्)

7 ^{a}) B D1 5 6 तंत्रि(B1 2 °त्री)पाल; Cr v as in text. Cvp cites तन्त्रपाल., Cs तन्ति. D4 S तंत्री(T1 °त्रि)पालेति मे नाम (T1 नामेदं). — ^{b}) B1 3 मे (for ते) Dn D11 12 नाम्नाहं विदितस्तथा; D4 S स्वयं प्रोक्तं (D4 कृतं; G2 3 प्रोक्तो) भविष्यति. — After 7^{ab}, G2 3 ins

87* अभिमानात्तु मां राजन्प्रवदिष्यन्ति पाण्डवाः ।
[G3 प्रपतिष्यंति.]

On the other hand, S ins after 7^{ab} (G2 3, after 87*)

88* अरोगा बहुलाः पुष्टाः क्षीरवत्यो बहुप्रजाः ।
निष्पन्नसत्त्वाः सुभृता व्यपेतज्वरकिल्बिषाः ।
नष्टचोरभया नित्यं व्याधिव्याघ्रविवर्जिताः ।
गावः सुसुखिता राजन्निरुद्विग्ना निरामयाः ।
भविष्यन्ति मया गुप्ता विराटपशवो नृप ।

[(L 2) G2 निभृता, M सुहृदो (for सुभृता). — (L 3) M (except M1) व्याल- (for व्याधि-).]

— ^{c}) K2 सं-; B5 Dn2 D5 6 8 11 तु; D1 2.4 10 वि-; G2 3 त्वा- (for च). — ^{d}) S प्रीतिरत्र परा हि मे. — After 7, G2 3 ins 79* and 82* (cf v l 4)

8 ^{ab}) K3 भवतां; D1 6 T G1 3 °तो; D3 M (except M4) भविता. Dn1 transp भव° and सत° T1 प्रसृतं; T2 व्यापृतः (for सततं). G M transp सत° and प्रकृ°. B Dn D5 6 9.11 12 Ca प्रहितः; D8 सत्कृतः; D10 प्रहितं; Cc r.v प्रकृतः (as in text) — D1 om. 8^{c}–9^{b}. — ^{c}) B5 Dn D4 5 9–12 S (except M1) सर्वं; D2.8 पूर्वं (for कर्म). — ^{d}) K व्यवबुद्धं; B1 D6 ह्यनु°; B2.3m ह्यनुबद्धं; B3 ज्ञानबद्धं; B4 ह्यनुबंधं; D7 स्वनुबंधो; D8 ह्यव°; T1 अन्वबुध्यं; T2 G1 M4 अनु°; Cc अनुबंधं. D3 एतज्ज्ञातं च पार्थिव; G2 3 अनुबुध्यस्व भारत.

9 D1 om. 9^{ab} (cf v. l. 8). — ^{a}) T2 M रक्षणं (for लक्ष°). D2.9 वापि; D3.4 S चैव. — ^{b}) S गवां मंगललक्षणं. Cc cites पूजितलक्षणं (?), Cv मंगलं — ^{c}) D7 9 अस्ति (for सु-). — ^{d}) D1–3 विशां पते; T1 महामते — After 9, B1 3 5 ins (an anticipation of) 4 9 10, repeating the stanza in its proper place

10 ^{a}) B2 D5 6 S Ca r ऋषभान्

11 ^{b}) D3 4 तस्य; Cv अत्र (as in text) K सदा मम; D3 4 भविष्यति, S परा हि मे (for हि मे सदा) — T1 G2 3 ins after 11^{ab} M5, after 90* (see below)

89* विराटनगरे गूढो रंस्येऽहं तेन कर्मणा ।
तोषयिष्येऽपि राजानं मा भूच्चिन्ता तवानघ ।

— ^{c}) D4 स; M2 5 हि (for च). M1 मे, M2 4 मा (for मां). B2 4 5 Dn D2 5 6 8–12 वेत्स्यते (D2 वित्सिति; D2m वेत्सिते) कश्चित् (D2 परः) — ^{d}) B1 3 D4 पांडव (for पार्थिव). K वसतस्तत्र भारत; B2 4 5 Dn D5 6 9–12 तोषयिष्ये च (D5 °यिष्यामि) पार्थिवं (B2 4 तं नृपं); D7 तत्ते पार्थिव रोचते. — After 11, T1 M5 ins

90* इत्येतद्वः प्रतिज्ञातं विचरिष्याम्यहं यथा ।
[=(var) 4 2 8^{cd}. — M5 इत्येव मत्प्रति°.]

In M5, 90* is followed by 89*

12 S (except G2 M4 5) reads st 12–15 in the order 13, 15, 12, 14, for G2 M4 5 cf v l 14 — ^{a}) B1 4 Dn D6 7 9 11 12 M2 हि; M5 च (for तु). — After 12^{ab}, D4 ins .

91* किं करिष्यति पाञ्चाली राजसूयाभिषेचिता ।

— ^{d}) S transp इव च and स्वसा.

13 For S cf v l 12. — ^{ab}) K1 केनास्य; B5 केनस्मि; Dn2 केनस्वी; D1–4 केन सा; D7 T G1 केनात्र; D8 केनेह; D9.11 M3 केन स्वित्; D10 केनासौ; M1 2 केनास्मि (? स्मि). K B1 3 Dn D1–4.11 12 transp. कर्म° and द्रौप°. — D7 om 13^{c}–14^{d}. — ^{c}) G2.3 इह (for हि). K D4 3 M किंचन (for किंचिद्वि-).

14 For sequence of T G1 3 M1–3 cf. v 1. 12; G2 M4.5 transp. 14 and 15; D7 om 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) D2.4.8 सुकुमारा; Cc as in text. D1.2 सुबाला;

C 4 74 B 4 3 15 K 4 4 24 न हि किंचिद्विजानाति कर्म कर्तुं यथा स्त्रियः ॥ १३
सुकुमारी च बाला च राजपुत्री यशस्विनी ।
पतिव्रता महाभागा कथं नु विचरिष्यति ॥ १४
माल्यगन्धानलंकारान्वस्त्राणि विविधानि च ।
एतान्येवाभिजानाति यतो जाता हि भामिनी ॥ १५

द्रौपद्युवाच ।
सैरन्ध्र्योऽरक्षिता लोके भुजिष्याः सन्ति भारत ।
नैवमन्याः स्त्रियो यान्ति इति लोकस्य निश्चयः ॥ १६
साहं ब्रुवाणा सैरन्ध्री कुशला केशकर्मणि ।
आत्मगुप्ता चरिष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि ॥ १७

S सुशीला. Cc r v cite बाला — K1 om 14ᶜ–15ᵈ — ᶜᵈ) D1–3 हि (for नु) D4 सुखार्हा दुःखसागरे; D3 कथं चानुचरिष्यति. S कथं वत्स्यति कल्याणी विराटनगरे सती. — After 14, M4 ins ·

92* वैशं° ।

इत्येवमुक्त्वा भ्रातॄणां पाञ्चालीं द्रौपदीं प्रति ।

On the other hand, M ins after 14 (M4, after 92*)

93* अथोवाच तदा कृष्णा युधिष्ठिरमिदं वचः ।

15 For T G1 3 M1–3 cf v. 1 12, G2 M4 5 transp 14 and 15, K1 om 15 (cf v 1 14) — ᵃ) B1 3 5 G2 3 माल्यं गंधम्; D1 2 T G1 M (except M2) माल्यान्गंधान्. B1 3 G2 3 अलंकारं. D3 माल्यान्गंधा[न्] रतिकारान् — ᵇ) G2 3 मृदूनि शयनानि च — ᶜ) B1 3 M2 4 °न्येव विजा°; D1 3 °न्येव हि जा°. — ᵈ) T2 G2 3 M (except M2) च (for हि). B (except B4) D5 7 9 10 साधु साध्वीव्रते स्थिता (=19ᵈ) Cs.v cite यतो जाता. — After 15, M4 repeats 12

16 After द्रौपदी (v 1 for द्रौपद्युवाच), S (M1 3–5 om line 7) ins.

94* अहं वत्स्यामि राजेन्द्र निर्वृतो भव पार्थिव ।
यथा ते मत्कृते शोको न भवेन्नृप तच्छृणु ।
यथा तु मां न जानन्ति तत्करिष्याम्यहं विभो ।
छन्ना वत्स्याम्यहं यन्मां न विज्ञास्यन्ति केचन ।
वृत्तं तच्च समाख्यास्ये शमाप्नुहि विशां पते । [5]
सैरन्ध्री जातिसंपन्ना नाम्नाहं व्रतचारिणी ।
भविष्यामि महाराज विराटस्येति मे मतिः ।

[(L 2) G2 3 जातु; M तात (for नृप). — (L. 3) M1 एषां तु मनुजानां तु; M2 तेषां तवानुजातानां; M3 4 एषां तवानुजानां च, M5 एषाहं त्वदनुज्ञाता (for the prior half). T G प्रभो (for विभो) — (L. 4) M2 राजन्; M4 5 ये मां (for यन्मां). — (L 5) G2 3 तदाख्यास्ये.]

— ᵃ) T G M5 सै रं ध्र्यो र क्षि ताः (T2 °ता; G2 °तां); M1 2 सै रं ध्री रक्षणा; M3 सै रं ध्री र क्षि ताः; M4 सै रं ध्या र क्षि ता. S(except M2 3 5) स्त्रीणां (for लोके). Ca सैरंध्र्योऽरक्षिताः. Cap रक्षितस्त्रीकाः (prob. for ऽरक्षिता लोके). Cv सैरंध्र्यो रक्षिता लोके; Cr (in prose order) as in text. Cs np रक्षिता (for ऽरक्षिता). — ᵇ) Cr अभुजिष्याः; Ca. c. s as in text D1–3 भूभृतां (for भारत) — ᶜ) K1 B3 D6 नव मान्याः; B2 5 D5 9 न वै मान्याः; B4 नरैर्मान्याः D1 3 संति (for यान्ति) S एकपत्न्यः (cf. Ca) स्त्रियश्चैता· Ca cites in prose order स्त्रियो ऽन्यं न यान्ति (?); Cr also in prose order मान्या· स्त्रियो न यान्ति, Cv paraphrases our text ❀Cr निश्चय इत्यनन्तरं एकपत्नीव्रताश्चैता इति लोकस्य निश्चय इति जनार्दनटीका ।❀ — ᵈ) D1 2 त्विति; D3 कृत- (for इति). G2 3 लोकेषु. B2 यथैताः प्राकृताः स्त्रिय· — After 16, B2 D6 ins :

95* एकपत्नीव्रताश्चैता इति लोकस्य निश्चयः ।

[Cf Cr above. B2 °व्रतोपेता]

17 ᵃ) K1 वेश°; K3 वेष° (for केश°). — After 17ᵃᵇ, N ins .

96* युधिष्ठिरस्य गेहेऽस्मि द्रौपद्याः परिचारिका ।
उषितास्मीति वक्ष्यामि पृष्टा राज्ञा च भारत ।

[=(var) 4 2 26 — (L. 1) K B Dn D4–8 10–12 गेहे वै; D1 गेहेस्मिन्; D9 गेहेहं. — (L. 2) B1 3 विशां पते (for च भारत). Cr cites परिचारिका.]

On the other hand, S ins after 17ᵃᵇ.

97* प्रमदाहारिका लोके पुरुषाणां प्रवासिनाम् ।
नाहं तत्र भविष्यामि दुर्भरा राजवेश्मनि ।
कृता चैव सदा रक्षा व्रतेनैव नराधिप ।

[(L 1) T1 °चारिका; T2 G1 M2 °भारिका; G2 °हारिणी. G1 केषां (for लोके) — (L 3) G2 कृशा (for कृता). G2 क्षामा; G3 M1–3 रक्ष्या.]

— S transp 17ᶜᵈ and 18 — ᶜ) K गुप्तगुप्ता; S अनुगुप्ता; Cc as in text. D4 10 भवि° (for चरि°). — ᵈ) D1–3 यत्त्वं मां; D4 यथा त्वं; M5 यन्मा त्वं. B D (except D1 3) परिपृच्छसि (for अनु°). T1 G2.3 युष्माभिस्तत्र तस्थुषी. ❀Cr आत्मभूषकत्वात् (cf. the gloss on 16 परि भूषणे) मामुद्दिश्य पृच्छसि ।❀

18 S transp. 17ᶜᵈ and 18 — ᵃ) K सुदेष्णां. — ᵈ) N (except D1–3) M4.5 मा भूत्ते. — After 18, T1 G2 3 ins.:

98* इत्येवं मत्प्रतिज्ञातं विहरिष्याम्यहं यथा ।

[=(var.) 4. 2. 8ᶜᵈ. — T1 एतत् (for एवं), and यन्मां त्वमनुपृच्छसि (for the posterior half).]

सुदेष्णां प्रत्युपस्थास्ये राजभार्यां यशस्विनीम् ।
सा रक्षिष्यति मां प्राप्तां मा ते भूद्दुःखमीदृशम् ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।
कल्याणं भाषसे कृष्णे कुले जाता यथा वदेत् ।
न पापमभिजानासि साधु साध्वीव्रते स्थिता ॥ १९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

युधिष्ठिर उवाच ।
कर्माण्युक्तानि युष्माभिर्यानि तानि करिष्यथ ।
मम चापि यथाबुद्धि रुचितानि विनिश्चयात् ॥ १
पुरोहितोऽयमस्माकमग्निहोत्राणि रक्षतु ।
सूदपौरोगवैः सार्धं द्रुपदस्य निवेशने ॥ २
इन्द्रसेनमुखाश्चेमे रथानादाय केवलान् ।
यान्तु द्वारवतीं शीघ्रमिति मे वर्तते मतिः ॥ ३
इमाश्च नार्यो द्रौपद्याः सर्वशः परिचारिकाः ।
पाञ्चालानेव गच्छन्तु सूदपौरोगवैः सह ॥ ४
सर्वैरपि च वक्तव्यं न प्रज्ञायन्त पाण्डवाः । C 4 87 B 4 45 K 4 55

---

19 a) S भाषते. D8 भद्रे, S कृष्णा — b) D4 सती; G2 3 तथा (for वदेत्). B1–4 Dn D5–7 9.11.12 जातासि (B4 हि) भामि(B1 3 4 Dn2 D5 6 11 °वि)नि. T G1 M यथा कौलेयकी तथा. — c) D1–3 अपापाम् (for न पापम्). Dn1 D1–3 10 अभि(D2 °पि)जानामि; S अनवद्यांगी — d) K B2 Dn1 D4 8 transp साधु and साध्वी- (K D8 साध्वि) D5 साध्वि (for साध्वी-). D1–3 स्थितां. S भाषते चारुहासिनी. — After 19, N ins.:

99* यथा न दुर्हृदः पापा भवन्ति सुखिनः पुनः ।
कुर्यास्तथा त्व कल्याणि लक्षयेयुर्न ते यथा ।

[(L. 2) B4 D1.3 9 कुर्यात्. B2 तथा हि; Dn1 D4–6 तत्त्वं हि (for तथा त्वं). Dn1 तथा; D2m.3 जनाः (for यथा). Cc cites दुर्हृदः and लक्षयेयुः, Cv दुर्हृदः.]
D2–4 8 cont.:

100* इति निगदितवृत्तां धर्मसूनुर्निशम्य
प्रथितगुणगणौघालंकृतां राजपुत्रीम् ।
व्यसनशतनिमग्ना विक्रियन्ते न साध्व्यो
मुदितहृदयवृत्तिर्वाक्यमेतज्जगाद ।
[(L. 2) D3.4 प्रथितनिजगुणौघा°.]

Colophon om. in D4.7. Ś1 missing. — *Adhy. name:* B1–4 संमंत्रणं; D3 द्रौपदीवाक्य; D8.10 रूपविन्यासः; D9 स्वस्वकर्मनिरूपणं; T2 अज्ञातवाससमंत्रः; G1 कृष्णागूहनं; M4 यमकृष्णाच्छन्नवासोपायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both). K B4 D1.5.6.10 T2 3; T1 G M 4. — *S'loka no.:* G3 36.

4

1 b) B1 Dn D5 7–9 11 12 यानि (for तानि). T2 G M4.5 चरि° (for करि°). — c) B1.3 यथाबुद्धिः; B2 4 D5–7 यथाबुद्ध्या. — d) K रुचितास्ति (K1 °स्वि); D4 रुचितापि; D5 रुचितो हि; D8 रुचितां तां; T M5 रुचिता हि; G2 रुचितेति; M1–4 रुचिताभि- (for रुचितानि) D4 भविष्यति; D8 निबोधत; G2.3 T1 विनिश्चिता (for विनिश्चयात्). B1.3 भवित्री सुविनिश्चिता; Dn D9.11.12 रुचिता विधिनिश्चयात्; D1–3 रुचिताभिविनिश्चये; G1 रुचिताभिविनिश्चयः.

2 c) N (except K B2 D7 9) M1 सूत-; T1 G3 M2.3.5 (*sup. lin.*) सूदाः; T2 G1.2 M4.5 सूताः (cf. v. l. 4). Cs सूदाः (=पाचकाः), and पौरोगवाः.

3 a) B D6.8–10 M5 Cv इंद्रसेनादयश्च. Dn2 D4.11.12 M5 एव; D1 इमान्; D3 एतान्; T G M1–4 एते (for इमे). — b) K केवलं; Cc as in text. — d) K निश्चिता (for वर्तते).

4 b) B1.3 S (except M3.5) सर्वतः; B2.4.5 D (except D1 3.4.7.9) सर्वांश्च. G2 M1 °चारकाः. — c) A few MSS. पंचालान्. — d) N (except K Dn1 D7.9) M1.4 सूत-; T G2 M2.5 सूदाः; G1 M3 सूताः (cf. v. l. 2). — T1 ins. after 4 G1, after 102* (see below).

101* गत्वा द्वारवतीं चैव काम्पिल्यं च पुरोत्तमम् ।

5 b) K D5.9 ज्ञायंते हि (D5 च); B Dn D1.3.4.6–8.10–12 T M1 प्राज्ञायंत. — After 5ab, T1 G1 ins.:

102* अर्धरात्रे महात्मानो भिक्षादान्ब्राह्मणानपि ।,
which in G1 is followed by 101*. — c) D1.3.7–9 G3 om. हि. Dn1 S अपाहाय; D5 अवा°; D7 अपाकृत्य; Cc as

C 4 87 B 4 4 5 K 4 5 5

गता ह्यस्मानपाकीर्य सर्वे द्वैतवनादिति ॥ ५

धौम्य उवाच ।

विदिते चापि वक्तव्यं सुहृद्भिरनुरागतः ।
अतोऽहमपि वक्ष्यामि हेतुमात्रं निबोधत ॥ ६

हन्तेमां राजवसतिं राजपुत्रा ब्रवीमि वः ।
यथा राजकुलं प्राप्य चरन्प्रेष्यो न रिष्यति ॥ ७
दुर्वसं त्वेव कौरव्या जानता राजवेश्मनि ।
अमानितैः सुमानार्हा अज्ञातैः परिवत्सरम् ॥ ८

---

in text — [d]) B1 3 5m D10 इतः; D7 अपि (for इति). — After 5, N (except K1 D1 3 4 8, B2 om line 2, D2 marg) ins

103* वैशंपायन उवाच ।
एवं तेऽन्योन्यमामन्त्र्य कर्माण्युक्त्वा पृथक्पृथक् ।
धौम्यमामन्त्रयामासुः स च तान्मन्त्रमब्रवीत् ।;

while S (G1 M3 om line 2) ins

104* वैशंपायनः ।
तानन्वशात्स धर्मात्मा सर्वधर्मविशेषवित् ।
धौम्यः पुरोहितो राजन्पाण्डवान्पुरुषर्षभान् ।

[G1 M om वैशं°. — (L 1) G2 M तानन्वशासद्धर्मात्मा. M1 °मंत्र° (for °धर्म°)]

6 After धौम्य उ°, N (except D2) M (except M2) ins

105* विहितं पाण्डवाः सर्वं ब्राह्मणेषु सुहृत्सु च ।
याने प्रहरणे चैव तथैवाग्निषु भारत ।
त्वया रक्षा विधातव्या कृष्णायाः फाल्गुनेन च ।

[(L 1) B1 4 D4 6 10 M5 विदितं; B2 5 D5 6m विदिताः (for विहितं) B2 5 Dn1 D3 5 6 10 M5 सर्वें; Cc v सर्वं (as in text) M1 3 4 विदिते चापि वक्तव्यं; Ca विहितं पांडवाः सर्वें; Cn v as above — (L 2) D1 3 Ccp प्रवहणे; D4 Crp प्रवहने, Ca c r s as above K याने च वाहने चैव; M1 वाहनं चायुधेष्वेवं; M3–5 यानेषु वाहने चैव. B1 3 तथाग्निषु च, B4 यथा चाग्निषु — (L 3) M (except M2) फल्गु°]

N M (except M2) cont (D2 ins. after धौम्य उ°):

106* विदितं वो यथा सर्वं लोकवृत्तमिदं नृप ।

[D4 वै; D6 नो; D10 M3 वा; M5 ते (for वो) B2 4 5 Ca न्यायं, D8 -पूर्वं (for सर्वं) K2 लोकव्रतम्, D7 लोके वृत्तम्; Cv इतिवृत्तम्; Ca as above D2 4 6 इमं (for इदं). B D5–9 नृपाः; Dn तव (for नृप)]

— After 6[ab], B Dn D2 (marg) 5 6 9–12 ins

107* एष धर्मश्च कामश्च अर्थश्चैव सनातनः ।

[B4 Dn2 D9 11 12 एवं (for एष) D6 स्वार्थश्च (for अर्थश्च) B D2 5 6 10 अपि (for एव) D9 वर्धतेर्थः (for अर्थश्चैव).]

— [d]) K1 B Dn D2 5–7. 9–12 G1 Cc हेतुमन्त्र. Cr cites only हेतुं- .

☞ For st 7–43 cf Vidhurapandita Jātaka (ed. Fausboll, vol 6, pp 292 ff), Gāthās 126 ff See also H Luders, *Ueber die Grantharecension*, pp 63 ff

7 [a]) K M1 2 °वसतीं, D2 °वद्वारं; Cc r v as in text — [b]) Dn D11 12 अहम् (for वः) — [d]) G1 प्रेक्ष्यो, M3–5 भृत्यः (for प्रेष्यो) T1 G1 M1 भविष्यति; M2 5 न दूष्यति, M3 damaged, M4 तरिष्यसि; only G2 3 न रिष्यति (as in text)! N T2 सर्वान्दोषांस्तरिष्यथ (D8 सर्वदुःखं तरिष्यतं).

8 [a]) K1 दुर्वसैः, K2 दुर्वासैः, T G1 M दुर्वासं (M1 °सः); Cc r s v as in text K om तु B2 4 Dn2 D1 7 8 11 12 T2 G1 चैव; Dn1 बत; D9 ननु (for त्वेव). D4 निवसंस्त्वेव; G2 3 दुर्वसं(G3 °स)स्त्येव. B2 Dn1 G2 M1 4 Cc कौरव्य; Dn2 D11 12 T2 कर्तव्यं; T1 M2 कौतेय. — [b]) K जानतै; D5 10 Ccp जानतां; D5m 9m सततं, S (except T2) जातेन; Cc r v as in text K D1–4 °वेश्मसु; T1 G M कुरुवेश्मनि; Cv as in text — [c]) B2 4 अमानिताः; Cc as in text B1 3 Dn1 Cc मानितैर्वा, Dn2 D2 4 9–12 तु (D2 4 10 च; D5 स्व) मानार्हा (D2 9 °र्हैः) K अमानितेषु राज्यार्हैः; D1 3 8 S °नितेन मानार्हा (T1 M °र्है) Cv cites अमानितेन. — [d]) B2 4 त्वज्ञाताः; B5 D5–7 त्वज्ञातैः; D4 अज्ञाताः; S गूढेन. D8 प्रतिवत्सरं; G1 परिवर्तितुं; Cc as in text — K2 B4 5 Dn D2 (marg. *sec m*) 5 7. 9–12 ins after 8 B1 D3 6, after 109*

108* ततश्चतुर्दशे वर्षे चरिष्यथ यथासुखम् ।

[❀Cr परिवत्सरमित्यनन्तरं ततश्चतुर्दशे वर्षे चरिष्यथ यथासुखमिति जनार्दनः ।❀]

B4 cont B1–3 D3 6 S ins. after 8

109* पाण्डवाग्निरयं लोके सर्वशस्त्रमयो महान् ।
भर्ता गोप्ता च भूतानां राजा पुरुषविग्रहः ।

[(L 2) Ca cites भर्ता गोप्ता च and explains पुरुषविग्रहः]

In B1 D3 6 this is followed by 108*, in S by

110* सर्वात्मना वर्तमानं यथा दोषो न संस्पृशेत् ।
राजानमुपजीवन्तं तस्य वृत्तं निबोधत ।,

which in turn is followed in T G M2–5 by 112*, and in M1 by·

दिष्टद्वारो लभेद्द्वारं न च राजसु विश्वसेत् ।
तदेवासनमन्विच्छेद्यत्र नाभिषजेत्परः ॥ ९
नास्य यानं न पर्यङ्कं न पीठं न गजं रथम् ।
आरोहेत्संमतोऽस्मीति स राजवसतिं वसेत् ॥ १०
अथ यत्रैनमासीनं शङ्केरन्दुष्टचारिणः ।
न तत्रोपविशेज्जातु स राजवसतिं वसेत् ॥ ११
न चानुशिष्येद्राजानमपृच्छन्तं कदाचन ।
तूष्णीं त्वेनमुपासीत काले समभिपूजयन् ॥ १२
असूयन्ति हि राजानो जनाननृतवादिनः ।
तथैव चावमन्यन्ते मन्त्रिणं वादिनं मृषा ॥ १३
नैषां दारेषु कुर्वीत मैत्रीं प्राज्ञः कथंचन ।
अन्तःपुरचरा ये च द्वेष्टि यानहिताश्च ये ॥ १४
विदिते चास्य कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि ।
एवं विचरतो राज्ञो न क्षतिर्जायते क्वचित् ॥ १५ C 4 101 B 4 4 19 K 4 5 14

111* क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत मेधावी कृशानपि कदाचन ।
एतत्त्रयं च पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ।
राजा तस्माद्बुधैर्नित्यं पूजनीयः प्रयत्नतः ।

M1 cont T G M2–5 ins after 110*

112* नातिवर्तेत मर्यादां पुरुषो राजसंमत. ।
व्यवहारं पुनर्लोके मर्यादां पण्डिता विदु· ।

S cont K2 B Dn (Dn1 om lines 1–2) D5 6 10–12 ins after 15

113* गच्छन्नपि परां भूमिमपृष्टो ह्यनियोजितः ।
जात्यन्ध इव मन्येत मर्यादामनुचिन्तयन् ।
न हि पुत्रं न नप्तारं न भ्रातरमरिंदमाः ।
समतिक्रान्तमर्यादं पूजयन्ति नराधिपाः ।

[S transp lines 1–2 and 3–4 — (L 1) T2 G2 M2 4 5 भूतिं, M3 प्रीतिं (for भूमिं). K2 °ष्टश्चानुयो°; B4 °ष्टोप्यनियो°; D5 °ष्टोप्यनुयो°; D6 °ष्टो विनियो°; D10 °ष्टोयो नियो°; S भूमिपालनियो°. Cn cites the first three pādas, Cr only परां — (L 3) K2 D5 न पुत्रं न च पौत्रं हि (D5 नप्तारं)]

9 Cf Vidhurap Jātaka (*loc cit*), Gāthā 145, Luders, *op cit* p 63 — [a]) K B1 Dn D5 7 8 11 12 Cs इष्ट-, Ca c v np दिष्ट- (as in text) D6 न ते; D8 विशेद्; Ca लभेद् (as in text) Cr राजदिष्टद्वार· K D2 राष्ट्रं; B1 4 5 Dn D1 3 5–7 9–12 Ca v द्रष्टुं (cf Cs द्रष्टुमिच्छेत्), D8 वेश्म (for द्वारं) S सृष्ट(T2 दोष)द्वारं सदा पश्येत्. — [b]) K B1 5 Dn1 D1–4 7 8 9m 10 Cv राजस्वेषु न वि°; B2–4 Dn2 D5 6 11 12 Cc np sp रहस्येषु न वि°; D9 राजन्येषु न वि°. — [d]) D2.9 G2 3 यच्च; T2 यत्तु; G1 यत्त्वां; Cv यत्र (as in text) B1 Dn D11 12 नाभिपतेत्; D3 °भवेत्; D4 8 9 S (except M1 3 4) °लषेत्, D10 °व्रजेत्, Ca c v as in text (cf Cr अभिषङ्ग. = पराभवः). K मनः, Cv परः (as in text).

☞ For st. 10–43, S subst. a passage which, besides containing some additional stanzas, differs from the text in other respects also The text of the Southern passage (with its variants) is given separately, under v l 43

10 Cf Vidhurap Jātaka (*loc cit*), Gāthā 141. Cf Luders, *op cit* p 64 For S cf v l 43 — [a]) N यो न (for नास्य) — [b]) K नवं (for गजं). B4 हयं (for रथम्) D4 न पीठं न वरासनं.

11 For S cf. v l 43 K Dn1 D5 8 (? hapl) om. 11 — [a]) B1 2 Dn2 D11 12 Cn यत्र; Ca अथ (as in text) D4 तत्र, Ca v यत्र (as in text) — [c]) N (K Dn1 D5 8 om) यो वै (for जातु).

12 For S cf v l 43 D4 om 12 — [a]) B Dn1 D1 3 5 6 9 10 Ca चानुशिष्याद्; Dn2 D11 12 जातु शिक्षेद्; D7 जातु शिष्याद् Cc n s cite अनुशिष्यात् — [c]) D1 3 8 एवम् (for एनम्) — [d]) B1 Dn2 D2 7 9 11 12 Cn s समभिपूजयेत् (cf Cv).

13 For S cf v l 43. — [a]) Dn1 D1 3 इह; D4 च (for हि) — [b]) D4 नरान् (for जनान्)

14 For S cf. v l 43 — [a]) Cap rp (Dī) दारैस्तु (Cap does not cite तु); Ca r as in text — [b]) B Dn1 D1 3 7 9 कदाचन (for कथं°). — [d]) K D5 द्वेष्टि तान्न हिताश्च ये; D3 दुष्टपानहिताश्च ये; D7 (m as in text) दृष्टिपातगताश्च ये; D8 द्वेष्टारो नहिताश्च ये; D9 विद्विषंत्य· हिताश्च तं, Ca as in text.

15 For S cf v l. 43. — [ab]) K1 D10 विदिते वा; K2 °तो वा; D1–3 विदितानि; D4 विहिते च. Dn2 D11 12 transp कुर्वी° and कार्यां°. Dn1 D10 सुबहूनि; Cc सुलघूनि (as in text) — After 15[ab], D4 8 ins

114* न चापि चरणौ प्राज्ञो धुनोज्जातु भुजौ क्वचित् ।

— [c]) B1 2 5 Dn D1. 2 7–12 Cs राज्ञि; Cc r as in text. — [d]) D10 च्युतिः; Ca v क्षतिः (as in text) — After 15, K2 B Dn (Dn1 om lines 1–2) D5. 6. 10–12

C 4 104 B 4 4.22 यत्नाचोपचरेदेनमग्निवद्देववच्च ह ।
अनृतेनोपचीर्णो हि हिंस्यादेनमसंशयम् ॥ १६
यच्च भर्तानुयुञ्जीत तदेवाभ्यनुवर्तयेत् ।
प्रमादमवहेलां च कोपं च परिवर्जयेत् ॥ १७
समर्थनासु सर्वासु हितं च प्रियमेव च ।
संवर्णयेत्तदेवास्य प्रियादपि हितं वदेत् ॥ १८
अनुकूलो भवेच्चास्य सर्वार्थेषु कथासु च ।
अप्रियं चाहितं यत्स्यात्तदस्मै नानुवर्णयेत् ॥ १९
नाहमस्य प्रियोऽस्मीति मत्वा सेवेत पण्डितः ।
अप्रमत्तश्च यत्तश्च हितं कुर्यात्प्रियं च यत् ॥ २०
नास्यानिष्टानि सेवेत नाहितैः सह संवसेत् ।
स्वस्थानान्न विकम्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ २१
दक्षिणं वाथ वामं वा पार्श्वमासीत पण्डितः ।
रक्षिणां ह्यात्तशस्त्राणां स्थानं पश्चाद्विधीयते ।
नित्यं विप्रतिषिद्धं तु पुरस्तादासनं महत् ॥ २२
न च संदर्शने किंचित्प्रवृद्धमपि संजपेत् ।
अपि ह्येतद्दरिद्राणां व्यलीकस्थानमुत्तमम् ॥ २३
न मृषाभिहितं राज्ञो मनुष्येषु प्रकाशयेत् ।

ins 113*

16 For S cf v 1 43 — a) K1 B3 om. च. K चैनम्; B2 एकम् (for एनम्). — b) K सह; B1 2 Dn D6 8.10–12 त्विह; Ca सदा (for च ह). — c) D1.3.10 अनृते च; Ca.r °तेन (as in text) D4 10 उपकीर्णो; Cc अपची°; Ca उपची° (as in text). — d) B1 2.5 D (except D5.7 8 10) हन्याद् (for हिंस्याद्). B1.2 5 Dn D6.10–12 एव; D3 एष; Ca एनम् (as in text) Some B and inferior D MSS. (incl. Dn) न संशयः, न संशयं, असंशयः (for असंशयम्)

17 For S cf v. 1 43 — a) B1 2 Dn D7 11 12 यद्यद्; D2 यत्र; Ca यत्तु (for यच्च) D1–3 राजा; Ca v भर्ता (as in text) D9 नियुंजीत; Ca c अनुयुंजीत (as in text). — b) B2 Dn1 Cn तत्तदेवानु°, B3 D3 9 तदेवाभ्यनुवर्ण(B3m °र्त)येत्; Dn2 D2 7 9 11 12 तदेवास्यानु°. Ca cites अभ्यनुवर्णयेत्, Cv.rp (Dev) -वर्ण-, Cr -वर्त-. — c) B (except B2) Dn D5 9 11 12 Ca r अवलेपं; D7 परिवादं, Crp (Dev) अपरेषां; Cc v अवहेलां (as in text). — d) D1–3 7 क्रोधं; Ca as in text (cf. Cv कोपः).

18 For S cf v 1 43 — a) K अपार्थिवासु; Ca c. r.v समर्थनासु (as in text) — b) D4 आचरेत् (for एव च). — c) D4 वर्णयेद्यत् (for संव°). — d) D1 हितात् (for प्रियाद्). D1 प्रियं; Ca v हितं (as in text). B2 Dn D10–12 भवेत्; D7 च यत् (for वदेत्). D9 हिताद्धिततरं भवेत्.

19 For S cf. v 1. 43 — b) D1.2 सर्वासु च (for °र्थेषु). — c) K transp. अप्रियं and अहितं. B3 D1–3.8 हितं; Cc r अहितं (as in text). — d) B4 Dn2 D5 11.12 °वर्त°; Cc °वर्ण° (as in text).

20 For S cf. v. 1. 43. — b) Cnp खंडितः (for पण्डितः). — c) B1 2 Dn D9 11 12 सततं; D1.3 दांतश्च; D2 शांतश्च; D4.7 दक्षश्च (for यत्तश्च). Ca.c cite यत्तः. — d) D1 3 4 तत् (for यत्).

21 For S cf v. 1. 43. — a) B2 D4 कुर्वीत (for सेवेत). — b) Dn D5.6 8.10–12 Ccp rp संवदेत्; D2–4 संविशेत्; Cc r as in text. — c) D5 विकल्पेत; Ca c as in text.

22 For S cf. v. 1 43. — b) Cn rp पार्श्वे; Cr as in text — c) K D2 रक्षणं; D4 पृष्ठतो; Ca v as in text. D2 शत्रु- (for ह्यात्त-). — d) D8 पार्श्वस्थानं; D9 पश्चात्स्थानं (by transp). D4 आसनं त्वभिधीयते. — e) B1 Dn D1 3 11 12 हि; D2 च; Cc वि- (as in text) B2 4.5 D5 6 8 10 च; D1 हि (for तु) — f) B1 3 च यत्; B5 मतं; D10 त्यजेत् (for महत्). — After 22, D10 ins..

115* अप्रमत्तः सदा तिष्ठेदेवं राज्ञः प्रियो भवेत् ।

23 For S cf. v 1 43 — a) B1 D8 अस्य दर्शने, B3 D4 Crp (Dev) अस्यादर्शने; Ca असंदर्शने (cf Cv); Cc.r s संदर्शने (as in text). — b) K D5 7–9 Ca प्रबुद्धं; Dn1 D10 अवद्धं; Dn2 D11.12 Cc.n rp (Catur) प्रवृत्तं (cf. Cs प्रवर्तित); Cap अवद्यं; Cr (cf. Cv) प्रवृद्धं (as in text). K Dn D4 6 10–12 संजयेत्; D5 संत्यजेत्; D7.9 संवदेत्; Cc s as in text. B3 पुरक्रमपसंवसित् (sic), D3 प्रवृद्धमभिसंवदेत्

24 For S cf v 1 43. — a) Cc वृथा (for मृषा). K Dn2 D6 7 9.11 12 Cn राज्ञा; B2 4 Dn1 D8.10 राज्ञां. — cd) N असूयंति हि (D6 च) राजानो जनान् (K1 B1 Dn D4 9 11.12 नरान्; Cn नृपान्) अनृतवादिनः. — After 24, N ins ·

116* तथैव चावमन्यन्ते नरान्पण्डितमानिनः ।

[K D5 जनान्; D1.3 नराः; D4 राजन् (for नरान्). D8 नरं पंडितमानिनं.]

यं चासूयन्ति राजानः पुरुषं न वदेच्च तम् ॥ २४
शूरोऽस्मीति न दृप्तः स्याद्बुद्धिमानिति वा पुनः ।
प्रियमेवाचरन्राज्ञः प्रियो भवति भोगवान् ॥ २५
ऐश्वर्यं प्राप्य दुष्प्रापं प्रियं प्राप्य च राजतः ।
अप्रमत्तो भवेद्राज्ञः प्रियेषु च हितेषु च ॥ २६
यस्य कोपो महाबाधः प्रसादश्च महाफलः ।
कस्तस्य मनसापीच्छेदनर्थं प्राज्ञसंमतः ॥ २७
न चोष्ठौ निर्भुजेज्जातु न च वाक्यं समाक्षिपेत् ।
सदा क्षुतं च वातं च ष्ठीवनं चाचरेच्छनैः ॥ २८
हास्यवस्तुषु चाप्यस्य वर्तमानेषु केषुचित् ।
नातिगाढं प्रहृष्येत न चाप्युन्मत्तवद्धसेत् ॥ २९
न चातिधैर्येण चरेद्गुरुतां हि व्रजेत्तथा ।
स्मितं तु मृदुपूर्वेण दर्शयेत प्रसादजम् ॥ ३०
लाभे न हर्षयेद्यस्तु न व्यथेद्योऽवमानितः ।
असंमूढश्च यो नित्यं स राजवसतिं वसेत् ॥ ३१
राजानं राजपुत्रं वा संवर्तयति यः सदा ।
अमात्यः पण्डितो भूत्वा स चिरं तिष्ठति श्रियम् ॥ ३२
प्रगृहीतश्च योऽमात्यो निगृहीतश्च कारणैः ।
न निर्बध्नाति राजानं लभते प्रग्रहं पुनः ॥ ३३
प्रत्यक्षं च परोक्षं च गुणवादी विचक्षणः ।　C 4. 123 B 4 4. 41

25 For S cf v 1 43 — a) D4 वीरो (for शूरो). Dn2 D11. 12 Cv धृष्ट°; Cc दृप्तः (as in text). — c) D4. 7 आचरेद् D2 8 9 प्राज्ञ., Ca राज्ञः (as in text). — d) D7 9 गौरवात्; Ca c v भोगवान् (as in text).

26 For S cf v 1 43 — a) K1 दुर्वापं; K2 दुर्वार्यं; B4 D10 दुष्प्राप्यं. D4 प्रयत्नेनैव तु राजेद्र; D6 ऐश्वर्यं दुर्लभं प्राप्य. Cv cites ऐश्वर्यं. — b) K1 D2 श्रियं (for प्रियं). B2. 4 D6 Cr भारत; Cc. rp (Catur) राजतः (as in text). D4 प्रियं चैवाचरेज्जनः; D5 प्रियं वा प्राप्य भारत. — c) B4 प्राज्ञः (for राज्ञः).

27 For S cf. v. 1. 43. — b) K महाबलः; Cv °फलः (as in text). — d) D4. 5 अप्रियं; D10 अनर्थान्; Cc as in text D1 प्राप्य संमतः; D8 प्राज्ञसत्तमः.

28 For S cf. v. 1 43. D2 om 28a–40b. — a) B2 4 5 Dn D10–12 Cr न भुजौ; D3 विभुजेत्; D7 विभजेत्; D8 निर्धुतेत्; D9 विलिहेत्; Ca c rp (Catur.) s v निर्भुजेत् (as in text) B2 4 5 Dn D10–12 Cr जानू; D5 बाहु; Ca. rp (Catur.) जातु (as in text). D1 न चोष्ठौ विभुजिह्वा तु; D4 न च प्रष्टो वदेज्जातु; Cap न चोष्ठौ न भुजौ जानू (with the remark इत्यपि पाठो वृद्धपुस्तकेषु । स्पष्टार्थः । स च हेय एव ।). — b) B1. 3 वाचं; Cv वाक्यं (as in text). Ca has वाचं वाक्यं. — c) K Dn2 D1 3 8. 10–12 Ca वाचं; B Dn1 D5. 6 वातं; D4 पातं; D7 9 वाक्यं (for क्षुतं). ❀Cr सदावातं श्वासं । Cv: घातं क्षुतादिरूपं ।❀ B Dn1 D5 6 वाचं; Ca वातं (as in text). — d) K D1 3 चरेत् (for आचरेत्).

29 For S cf. v 1 43. D2 om 29 (cf. v 1. 28). — a) K चात्यंतं; B1 Dn D11. 12 चान्यस्य; D4 सर्वेषु (for चाप्यस्य). — b) Dn2 D5. 11 केनचित्; D4 केषु च. — c) B4 प्रहास्येत, D5 प्रहस्येत (for प्रहृष्येत) — d) K D1. 3 8 वदेत् (for हसेत्).

30 For S cf v 1 43 D2 om 30 (cf v 1 28). In D9, st 30–49 are lost on a missing fol — a) Cr cites नातिधैर्यं; Crp (Catur) नाधैर्येण, Ca c अतिधैर्येण (as in text) B4 5 नातिधैर्यं चरेत्तत्र; D10 न चातिदैन्यमीरेत; Crp (Dev) as in text — b) Dn1 D10 ततः (for तथा) B2 °तां हि ततो व्रजेत्; D8 भ्रुकुटिं न समाव्रजेत्. — d) D10 Ca प्रमादजं (for प्रसा°) B D1 3–8 दर्शयेद(B1 3 °येच्चा-; D1. 3 °येता-; D7 °येत्तत्)प्रमा(B2 D7 °सा)दजं.

31 For S cf. v 1. 43. D9 missing, D2 om 31 (cf. v. 1. 30, 28) — b) D6 om. यः B3 D6 8. 10 °मानतः. D5 न व्यथेतावमा°. — c) B2 D1 3 10 तु (for च). — After 31, D1 3 read 41

32 For S cf v 1. 43 D9 missing, D2 om 32 (cf. v. 1 30, 28) — b) B1 2 4 Dn1 D1 3 8 10 Ccp संवर्णयति; D4 सवर्धं°, D5 समर्चं°, Ca c. s np as in text. — d) K सु- (for स). B1 3 Dn D1 11 12 तिष्ठते. B2 5 श्रियां; B4 D1 3 श्रियः; Dn D10–12 प्रियः; D4 श्रिये; D6 स्वयं; D7 श्रिया.

33 For S cf. v. 1 43 D9 missing; D2 om. 33 (cf. v. 1. 30, 28). — a) D4 8 यो नित्यं. — b) B1. 2 5 Dn D11 12 स्वकारणैः; D7 8 च कारणात्. Ca cites कारणै°. — c) K निर्वपति; B1 4 D5 10 निबध्नाति; B5 Dn1 D7 m. 8 Cn. v निर्वदति; Dn2 D11 12 निर्विंदति; D8 निंदयति; D4 विनिंदति; Cap निन्दति च; Ca. c as in text. — d) K D8 लभेत; D4 लभेत्स. B1 2. 3 (m as in text). 4 Dn D6 7. 11. 12 संपदं; D1 च श्रियं; Ca आस्पदं; Cap. r प्रग्रहं

C 4 123 B 4 4 41 उपजीवी भवेद्राज्ञो विषये चापि यो वसेत् ॥ ३४
अमात्यो हि बलाद्भोक्तुं राजानं प्रार्थयेत्तु यः ।
न स तिष्ठेच्चिरं स्थानं गच्छेच्च प्राणसंशयम् ॥ ३५
श्रेयः सदात्मनो दृष्ट्वा परं राज्ञा न संवदेत् ।
विशेषयेन्न राजानं योग्याभूमिषु सर्वदा ॥ ३६
अम्लानो बलवाञ्शूरश्छायेवानपगः सदा ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजवसतिं वसेत् ॥ ३७
अन्यस्मिन्प्रेष्यमाणे तु पुरस्ताद्यः समुत्पतेत् ।
अहं किं करवाणीति स राजवसतिं वसेत् ॥ ३८
उष्णे वा यदि वा शीते रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
आदिष्टो न विकल्पेत स राजवसतिं वसेत् ॥ ३९
यो वै गृहेभ्यः प्रवसन्प्रियाणां नानुसंस्मरेत् ।
दुःखेन सुखमन्विच्छेत्स राजवसतिं वसेत् ॥ ४०
समवेषं न कुर्वीत नात्युच्चैः संनिधौ हसेत् ।
मन्त्रं न बहुधा कुर्यादेवं राज्ञः प्रियो भवेत् ॥ ४१
न कर्मणि नियुक्तः सन्धनं किंचिदुपस्पृशेत् ।

(as in text). B5 D5 संपदं लभते पुनः.

34 For S cf v l 43 D9 missing, D2 om 34 (cf v l 30, 28) — ^{b}) K गूढ° (for गुण°) — ^{d}) B5 Cn यो, Dn D1 3 8 10–12 वा (for च) B5 Cn वा (for यो) B1 2 Dn D10–12 भवेत् (for वसेत्)

35 For S cf v l 43 D9 missing, D2 om 35 (cf v l 30, 28) — ^{a}) B5 D5 8 10 अपि (for हि) K भुक्तं (for भोक्तुं). — ^{b}) K1 B1 2 Dn D4 7 8 11 12 प्रार्थयेत; B4 °येच्च (for °येत्तु) — ^{c}) D1 3 सं-, D4 च (for स) K B3 4 D1 3 4 6–8 Cc स्थाने; D5 कालं. — ^{d}) D1 3 स गच्छेत्प्राण°.

36 For S cf v l 43 D9 missing, D2 om 36 (cf v l 30, 28) — ^{b}) K B2 4 D3 10 पर- (for परं) B2 5 संवसेत्; Cc संवदेत् (as in text) — ^{c}) D4 न विश्वसेत्; all comm as in text B1 2 Dn D1 3–5 7 11 12 च, D6 तु; Ca c r s v न (as in text) — ^{d}) B (except B4) Dn D1 3 4 7 11 12 Cs ap rp योग्य°; D5 योग्योहमिति; D10 योग्यो भू°; Ca c r v as in text

37 For S cf v l 43 D9 missing, D2 om 37 (cf v l 30, 28) — ^{a}) K2 अव्यग्रो, B1 3 4 D5 6 अग्लानो, Ca c v as in text — ^{b}) N (except K1 D10) Cv छायेवानुगतः सदा. — ^{d}) D8 सदा संनिहिताश्रयः

38 For S cf v l 43 D9 missing, D2 om 38 (cf v l 30, 28) — ^{a}) K1 D1 Cv प्रेक्ष्यमाणे, D3 4 7 10 प्रेक्ष°; Cvp as in text — ^{c}) K1 हि (for किं). B3 m अहमेतत्करोमीति — D1 3 4 read 41^{cd} after 38, for further transpositions cf v l 31, 39, 41

39 Cf Vidhurap Jataka (*loc cit*), Gāthā 132, Luders, *op cit* p 64 — For S cf v l 43 D9 missing, D2 om 39 (cf v. l 30, 28), D8 om 39. — For 39^{ab}, N (except D2 9) subst

117* अभावे चैव भावे च राज्ञा यश्चैव सर्वदा ।

[K B4 D3 10 Ca c rp अभारे (Cv has only the paraphrase लघुनि कार्येऽनुचिते); Dn D11 12 आंतरे; D4 अंतरे, Cr अभावे (as above) K B4 D3 10 Cc rp भारे (Cv has only the paraphrase गुरुकार्ये), Dn D4 11 12 बाह्ये; Cr भावे (as above) D1 आरभेतैव भारे च B2 अपि; Dn D11 12 अथ (for एव)]
— ^{c}) K B2 4 D1–4 6 7m 8–10 Cv न विकंपेत; B1 Dn D11 12 नैव कंपेत; Cr as in text — After 39, D4 reads 41^{ab} (cf v l 38, 41)

40 For S cf v l 43 D9 missing (cf v l 30). K Dn1 D3 om 40, D2 om 40^{ab} (cf v l 28) D8 transp 40 and 41^{ab} — ^{b}) B4 प्रियं नैव (for °णां न). Ca as in text — ^{c}) D2 न चाभि- (for दुःखेन). D1.7 दुःखम् (for सुखम्) — After 40, D8 ins

118* समं यानं समं भोज्यं नात्युच्चैर्बहुधा हसेत् ।

41 For S cf v l 43 D9 missing (cf v l. 30) D2 om 41. D1 3 read 41 after 31, repeating 41^{cd} after 38, D4 reads 41^{ab} after 39, and 41^{cd} after 38, D8 transp 40 and 41^{ab} — ^{a}) K B1 3 समवेशं; B2 5 D5 समं वेशं; B4 D8 10 समं वेषं. Cs cites समं, Ca वेशं. — ^{b}) D1 3 समितौ (for संनिधौ). B2 वसेत्; D1.3 विशेत्, D8 भवेत् (for हसेत्) B1 3–5 Dn D5–7 11 12 नोच्चैः संनिहितो वसेत् (B3.4 D5–7 हसेत्). — ^{c}) N (except K1 B4 D4 5 7 8) transp मन्त्रं and न. — ^{d}) D1 3 स राजवसतिं वसेत्

42 For S cf v l 43 D9 missing (cf v l 30), K1 om 42–43 — ^{b}) D7 द्रव्यं (for धनं) B1 3 D1–3 Ca तत-; B2 4 5 Dn D5–8 11 12 अपि (for उप-). — ^{c}) D1–3 चाहरन् (for हि हरन्) — ^{d}) Crp भर्त्सनं; Cr बंधनं (as in text) D2 12 धनं (for वधम्). D1 3 °नं वधमेव वा (D3 च).

43 For S see below. D9 missing, K1 om. 43

प्राप्नोति हि हरन्द्रव्यं बन्धनं यदि वा वधम् ॥ ४२
यानं वस्त्रमलंकारं यच्चान्यत्संप्रयच्छति ।
तदेव धारयेन्नित्यमेवं प्रियतरो भवेत् ॥ ४३
संवत्सरमिमं तात तथाशीला बुभूषवः ।

C 4 133
B 4 4 51
K 4 5 82

(cf v l 30, 42) — ^{d}) K2 D4 8 10 राज्ञः प्रियो; B3 राज्ञस्तरो. — After 43, Dn D4 11 12 ins

119* एवं संयम्य चित्तानि यत्नतः पाण्डुनन्दनाः ।

☞ For 10–43, S subst

120* यत्रोपविष्टः संकल्पं नोपहन्याद्बलीयसः ।
तदासनं राजकुले ईप्सेत मनुजो वसन् ।
(11^{ab}) यथैनमत्र चासीनं शङ्केरन्दुष्टचारिणः ।
(11^{cd}) न तत्रोपविशेज्जातु यो राजवसतिं वसेत् ।
स्वभूमौ काममासीत तिष्ठेद्वा राजसंनिधौ ।
न त्वेवासनमन्यस्य प्रार्थयेत कदाचन ।
परासनगतं ह्येनं परस्य परिचारकाः ।
परिषद्यपकर्षेयुः परिहास्येत शत्रुभिः ।
(22^{ef}) नित्यं विप्रतिषिद्धं तु पुरस्तादासनं मतम् ।
अर्थार्थं हि यदा भृत्यो राजानमुपतिष्ठति ।
(22^{ab}) दक्षिणं वाथ वामं वा बाहुमाश्रित्य पण्डितः ।
तिष्ठेद्विनीतवद्राजन्न पुरस्तान्न पृष्ठतः ।
(22^{cd}) रक्षिणामात्तशस्त्राणां पश्चात्स्थानं विधीयते ।
मातृगोत्रे स्वगोत्रे वा नाम्ना शीलेन वा पुनः ।
संग्रहार्थं मनुष्याणां नित्यमाभाषिता भवेत् ।
पूज्यमानोऽपि यो राज्ञा नरो न प्रतिपूजयेत् ।
नैनमाराधयिष्यन्ति शास्ता शिष्यानिवालसान् ।
(10^{ab}) नास्य युग्यं न पर्यङ्कं नासनं न रथं तथा ।
(10^{cd}) आरोहेत्सान्त्वितोऽस्मीति यो राजवसतिं वसेत् ।
(40^{ab}) यो वै गृहेभ्यः प्रवसन्क्रियमाणमनुस्मरेत् ।
उत्थाने नित्यसंकल्पो निस्तन्द्री संयतात्मवान् ।
परीतः क्षुत्पिपासाभ्यां विहाय परिदेवनम् ।
(40^{cd}) दुःखेन सुखमन्विच्छेद्यो राजवसतिं वसेत् ।
(38^{ab}) अन्येषु प्रेष्यमाणेषु पुरस्ताद्धीर उत्पतेत् ।
(38^{cd}) करिष्याम्यहमित्येव यः स राजसु सिध्यति ।
(39^{ab}) उष्णे वा यदि वा शीते रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
(39^{cd}) आदिष्टो न विकल्पेत यः स राजसु सिध्यति ।
नैवं प्राप्तोऽवमन्येत सदा मर्त्यो विशारदः ।
(37^{cd}) ऋजुर्मृदुः सत्यवादी यः स राजसु सिध्यति ।
(31^{ab}) नैव लाभाद्धर्षमियान्न व्यथेच्च विमानितः ।
(31^{cd}) समः पूर्णतुलेव स्याद्यो राजवसतिं वसेत् ।
(37^{ab}) अल्पेच्छो मतिमाञ्श्रीमाञ्छायेवानपगः सदा ।
दक्षः प्रदक्षिणो धीरः स राजवसतिं वसेत् ।
इतिहासपुराणज्ञः कुशलः सत्कथासु च ।
वदान्यः सत्यवाक्चापि स राजवसतिं वसेत् ।
(24^{ab}) न मिथो भाषितं राज्ञो मनुष्येषु प्रकाशयेत् ।
(24^{cd}) यं चासूयन्ति राजानः पुरुषं न वदेच्च तम् ।
(42^{ab}) नैषां कर्मसु संयुक्तो धन किंचिदपि स्पृशेत् ।
(42^{cd}) प्राप्नुयादाददानो हि बन्धं वा वधमेव वा ।
तुल्योपस्थितयोः पश्यन्मम चान्यस्य चोभयोः ।
अन्यं पुष्णाति मद्धीनमिति धीरो न मुह्यति ।
श्रेयांसं हि परित्यज्य वैद्यं कर्मणि कर्मणि ।
पापीयांसं प्रकुर्वीरन्शीलमेषां तथाविधम् ।
(14^{ab}) नैषां दारेषु कुर्वीत प्राज्ञो मैत्रीं कथंचन ।
रक्षिणश्च न सेवेत यो राजवसति वसेत् ।
यदा ह्यभिसमीक्षेत प्रेष्यस्त्रीभिः समागतम् ।
बुद्धिं परिभवेत्तस्य राजा शङ्केत वा पुनः ।
शङ्कितस्य पुनः स्त्रीषु कस्य भृत्यस्य भूमिपः ।
जीवितं साधु मन्येत प्रकृतिस्थो बलात्कृतः ।
(29^{ab}) हर्षवस्तुषु चाप्यत्र वर्तमानेषु केषुचित् ।
(29^{cd}) नातिगाढं प्रहृष्टः स्यात्तान्येवास्यानुपूजयेत् ।
हर्षाद्धि मन्दः पुरुषः स्वैरं कुर्वीत वैकृतम् ।
तदस्यान्तःपुरे वृत्तमीक्षां कुर्वीत भूमिपः ।
अन्तःपुरगतं ह्येनं स्त्रियः क्लीबाश्च सर्वश ।
वर्तमानं यथावच्च कुत्सयेयुरसंशयम् ।
तस्माद्गम्भीरमात्मानं कृत्वा हर्षं नियम्य च ।
नित्यमन्तःपुरे राज्ञो न वृत्ति कीर्तयेद्बहिः ।
यथा हि सुमहान्मन्त्रो भिद्यमानो हरेत्सुखम् ।
एवमन्तःपुरे वृत्तं श्रूयमाणं बहिर्भवेत् ।
या तु वृत्तिरबाह्यानां बाह्यानामपि केवलम् ।
उभयेषां समस्तानां शृणु राजोपजीविनाम् ।
न स्त्रियो जातु मन्येत बाह्यो वाभ्यन्तरोऽपि वा ।
अनुजीविनां नरेन्द्रस्तु सृजेद्धि सुमहद्भयम् ।
मत्वास्य प्रियमात्मानं राजरत्नानि राजवत् ।
अराजा राजयोग्यानि नोपयुञ्जीत पण्डितः ।
अराजानं हि रत्नानि राजकान्तानि राजवत् ।
भुञ्जानं न नरं राजा तितिक्षेतानुजीविनम् ।
तस्मादव्यक्तभोगेन भोक्तव्यं भूतिमिच्छता ।
तुल्यभोगं हि राजा तु भृत्यं कोपेन योजयेत् ।
न चापलेन संप्रीतिं राज्ञः कुर्वीत केनचित् ।
अधिक्षिप्तमनर्थं च द्वेष्यं च परिवर्जयेत् ।
एतां हि सेवमानस्य नरसीमां चतुर्विधाम् ।
द्विधा विच्छिद्यते मूलं राजमूलोपजीविनः ।
एतैस्तु विपरीताया नरसीमा नराधमैः ।
तया कुर्वीत संसर्गं न विरोधं कथंचन ।
बन्धुभिश्च नरेन्द्रस्य बलवद्भिश्च मानवैः ।
साधु मन्येत संसर्गं न विरोधं कथंचन ।
ताभ्यां तु नरसीमाभ्यां विरुद्धस्याल्पतेजसः ।

प्रथमं छिद्यते निद्रा द्वितीयं जायते भयम् ।
उद्धतानां च यो वेषः कुहकानां च यो भवेत् ।
राजवेषं च विस्पष्टं तान्सर्वान्परिवर्जयेत् ।
इतराभ्यां तु वेषाभ्यां परिहास्येत बान्धवैः ।
अपुंभिश्चैव पुंभिश्च स्त्रीभिः स्त्रीदर्शिभिर्नरैः ।
शक्ये सति न संभाषां जातु कुर्वीत कर्हिचित् ।
प्रतिसंभाषमाणो हि त्रिभिरेतैरचेतनः ।
श्येनः पेशीमिवादत्ते पुरुषो भूतिमात्मनः ।
ये च राज्ञा च सत्कारं लभेरन्कारणादिव ।
तैश्च सामन्तदूतैश्च पूज्यमानो मुनिर्भवेत् ।
न चाप्यचरितां भूमिमसंदिष्टो महीपतेः ।
उपसेवेत मेधावी यो राजवसतिं वसेत् ।
(23ab) न च संदर्शने राज्ञः प्रबन्धमपि सजपेत् ।
(23cd) अपि चैतद्दरिद्राणां व्यलीकस्थानमुत्तमम् ।
अर्थकामा च या नारी राजानं स्यादुपस्थिता ।
अनुजीवी तथायुक्तां निध्यायन्दूयते च सः ।
तस्मान्नारीं न निध्यायेत्तथायुक्तां विचक्षणः ।
(28cd) तथा क्षुतं च वातं च निष्ठीवं चाचरेच्छनैः ।
न नर्मसु हसेज्जातु मूढवृत्तिर्हि सा स्मृता ।
(30cd) स्मितं तु मृदुपूर्वेण दर्शयेत प्रसादजम् ।
(28ab) न चाक्षौ न भुजौ जातु न च वाक्यं समाक्षिपेत् ।
न च तिर्यगवेक्षेत चक्षुर्भ्यां सम्यगाचरेत् ।
भ्रुकुटीं न च कुर्वीत न चाङ्गुष्ठैर्लिखेन्महीम् ।
न च गाढं विजृम्भेत जातु राज्ञः समीपतः ।
न प्रशंसेन्न चासूयेत्प्रियेषु च हितेषु च ।
श्रूयमाणेषु वा तत्र दूष्यमाणेषु वा पुनः ।
अथ संदृश्यमानेषु प्रियेषु च हितेषु च ।
श्रूयमाणेषु वाक्येषु वर्णयेदमृतं यथा ।
न राज्ञः प्रतिकूलानि सेवमानः सुखी भवेत् ।
पुत्रो वा यदि वा भ्राता यद्यप्यात्मसमो भवेत् ।
अप्रमत्तो हि राजानं रञ्जयेच्छीलसंपदा ।
उत्थानेन तु मेधावी शौचेन विविधेन च ।
स्नानं हि वस्त्रशुद्धिश्च शारीरं शौचमुच्यते ।
असक्तिः प्रकृतार्थेषु द्वितीयं शौचमुच्यते ।
राजा भोजो विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एतैः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ।
तस्माद्भक्तो हि युक्तः सन्सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
मेधावी धृतिमान्प्राज्ञः संश्रयेत महीपतिम् ।
कृतज्ञं प्राज्ञमक्षुद्रं दृढभक्तिं जितेन्द्रियम् ।
वर्धमानं स्थितं स्थाने संश्रयेत महीपतिम् ।
एष वः समुदाचारः समुद्दिष्टो यथाविधि ।
यथार्थान्संप्रपत्स्यन्ते पार्थ राजोपजीविनः ।

[(L. 1) T2 G2 बलीयसा. — (L. 2) T1 सेवेत; G1 M1 ईप्सितो. — (L. 6) M1.4 अन्विच्छेत् (for अन्यस्य). G3 प्रार्थये तु; M प्रार्थयीत. — (L 8) G2 परिगृह्याप°; G3 परिनिद्याप° (for the prior half) — (L 11) T1 G2 3 M4 5 अपि (for अथ) — (L 14) G1 मातृगोत्रेषु वा नाम्ना; G2 मातृगोत्रेण गोत्रेण; G3 °त्रे स्वगोत्रेण G1 पितृशीलेन वा पुनः. — (L. 15) M1–3 वसेत् (for भवेत्). — (L 16) T1 न चैनं; G2 M1 (also as in text). 4 नराश्च (for नरो न). — (L. 17) T G1 2 नैनमाराधयेज्जातु; M1 (also as in text) नैनमाराधयिष्यति. G1 गास्ताः शिष्यानिवारलान् (sic). — (L. 19) M4 (*sup. lin* as in text) संमतो (for सान्त्वितो). — After line 19, T1 M4 5 read lines 24–25 — (L 20) M नात्मानमनुसंस्मरेत् (M1 3 °रन्) — (L 21) M °संहृष्टः M1 4 संकल्पः; M2 3 संकल्पे (for निस्तन्द्री) — (L. 23) G1 दुःखम्, G2 समम् (for सुखम्) — T1 M4 5 read lines 24–25 after line 19 — M3 om lines 25–31 — (L 25) G2 अद्य; G3 अस्य (for इति). T G1 M1 एवं. — (L 26) G3 राज्ञादिष्टो नरः सदा (for the posterior half) — (L 27) M1 आधिष्ठन्; M2 आतिष्ठन्; M4 5 आतिष्ठेत् (for आदिष्टो). — (L. 28) T2 न यं; G1 एवं; G2 3 M5 नैनं. — (L. 30) G1 राजा (for लाभाद्), and इयं (for इयान्). T G2 3 व्यर्थेच्चावमा°. — (L. 31) T1 पूर्णां; G1 M1 पूर्णे (for पूर्ण-). — (L. 32) G1 3 अल्पेच्छु°. T G धृतिमान् (for मति°). T G राज्ञः (for श्रीमान्). T2 छायेवानुगतः — (L 33) T1 नित्यं (for धीरः). T1 M1–3 यो (for स). — (L 34) T2 °पुराणेषु; G1 °पुरावृत्तः — (L 35) G3 °न्यः सत्यवादी यः. — (L 36) G3 न मर्त्येषु (for मनु°) — (L 37) G3 परुषं; M परेषां (for पुरुषं) — (L 38) T G1 3 उप- (for अपि). — (L 39) T2 G1 3 अपि (for हि). T2 बंधनं; G1 वधं वा; M1 दंडं वा (for बन्धं वा) G1 बंधम् (for वधम्). — (L. 40) M1–3 तुल्यावस्थि°. — (L. 42) G1 श्रेयस्यं; M1–3 श्रेयांसि M (except M4) निष्ठितं (for the second कर्मणि). — (L. 44) M3 transp प्राज्ञः and मैत्रीं. M1–3 कदाचन (for कथं°). — (L. 45) G1 रक्षणज्ञ; G3 रक्षिणं; M1 रक्षणं. — (L. 46) T2 G2 M5 प्रेष्यं, G1 प्रेक्ष्यं. — (L 48) M (except M4) स्त्रीभिस् (for स्त्रीषु) M तस्य (for कस्य) T2 भूपतिं; G1–3 भूपतिः (for भूमिपः). — (L 49) T1 दुर्बलस्य बले स्थितः (for the posterior half). — (L 51) T1 G2 3 प्रहृष्येत (for °ष्टः स्यात्). — (L. 53) T1 तत्तस्यांतः°; T2 G1 तस्य चांतः°; G2.3 तदास्यांतः°. T2 वृत्तिम् (for वृत्तम्). — (L. 54) T G2 3 °गता; G1 °गतो. T G1 च सर्वतः; G2.3 तथैव च. — (L. 57) T1 transp राज्ञः and वृत्तिं. M4.5 वृत्तं. G1 बुधः (for बहिः) — (L. 61) M1 सुनिर्दोषं (for सम°). — (L. 62) M1 यः

अथ स्वविषयं प्राप्य यथाकामं चरिष्यथ ॥ ४४

युधिष्ठिर उवाच ।

अनुशिष्टाः स्म भद्रं ते नैतद्वक्तास्ति कश्चन ।

कुन्तीमृते मातरं नो विदुरं च महामतिम् ॥ ४५

यदेवानन्तरं कार्यं तद्भवान्कर्तुमर्हति ।

तारणायास्य दुःखस्य प्रस्थानाय जयाय च ॥ ४६ C 4 135 B 4 4 53 K 4 6 3

(for न). T2 G2 बाह्ये T2 वाभ्यंतरे, G2 बाह्यांतरे (for वाभ्यन्तरो) — (L 63) Hypermetric! G अनुजीवी (for °जीविनां). — (L 65) G1 नोपजीवति; G3 °युज्येत. — (L 66) G1 M1 अराजा न, G2 अराजं न — (L. 67) G1 तं; G2 तु (for न). M प्रभुं (M5 प्रयुं) जानं हि को राजा (M4 भुंजानमिह को राजा) — (L. 70) T2 चापथ्येन; M2 3 चातिथ्यं न. — (L 73) T1 द्विधापोच्छि°; G2 द्विधा हि च्छि°. T2 G1 M4 °सेविनः; M1 5 °जीविनां; M2.3 °सेविनं. — After line 73, M4 ins :

121* अर्थाः सिध्यन्ति कौरव्य न चार्थाः प्रतियान्ति च ।

— (L. 74) M1 °तां यां, and °सीमां. T1 °क्षिपः; T2 °धिपः. — (L. 78) G3 प्रसिद्धस्य; M1 विहीनस्य (for विरुद्ध°) M °ल्पचेतसः. — (L 79) G2 भिद्यते; G3 जायते (for छिद्यते) G1 नयते (for जायते) — (L 80) G1 उत्थितानां (for उद्धृ°), and कुपितानां (for कुहका°). — (L 81) T1 राजतेषां; M4 5 °वेषः. T1 विस्पष्टान्; T2 G1 विद्विष्टं; M4 5 विस्पष्ट·. — After line 81, G M4 ins .

122* राजवेषं हि विस्पष्टं सेव्यमानो न वध्यते ।

(M4 °वेषः. G1 विद्विष्टं, M4 विधिना. G1 सेवानोपि न; M4 सेव्यमानेन. G2 वर्धते; M4 सेव्यते) — (L. 82) M2 3 शत्रुभिः (for बान्धवैः). — (L. 85) T1 G1 M1–3 5 स्त्रीभिर् (for त्रिभिर्). — (L. 87) T1 राज्ञाभिसत्कारं; M5 राज्ञोथ सत्कारं. — (L 88) T1 G2 3 न संसज्येत कर्हिचित् (for the posterior half). — (L. 89) T2 M5 चाप्या°; G1 चान्य°; G2 3 चान्यां°. G1 संदिष्टोपि (for असंदिष्टो). — (L. 91) M4 (*sup. lin* ; orig. as above) प्रलब्धम्; M5 अबद्धम् (for प्रबन्धम्). M4 (marg) repeats this line (with v 1 ह्यबद्धम् for प्रबन्धम्) — (L 92) M2 3 व्यलीके (for व्यलीक-) — (L 94) G1 2 °जीवितया (G1 °यो) युक्तां. T2 G2 3 M5 दूष्यते. M1 च कः; M2 3 नरः; M4 वशः; M5 परं (for च सः). — (L 96) M1–3 ष्ठीवनं; T2 ष्ठीवं च (for निष्ठीवं). G1 अपरैः (for आचरेत्). — (L. 97) M4 5 ना (for न). — (L. 98) M1–3 स्मृतं (for स्मितं). T2 M1 4.5 दर्शयीत. — (L. 99) M4 (*sup. lin.* as in text). 5 पादौ (for वाक्यं). M4 (*sup. lin.*; orig. as in text). 5 प्रासारयेत् (for समाक्षिपेत्). — (L. 101) G2 M5 भ्रुकुटिं. — (L. 104) Om. in M1. T G2 M4 स्तूयमानेषु (for श्रूय°). M5 वाक्येषु (for वा तत्र). M2.3 ततः (for पुनः). — M1 om line 105. — (L 106) T2 कंठयेत्; G1 कर्णयोः (for वर्णयेद्). — (L. 107) M1 न राज्ञां प्रतिकूलेषु. — (L 108) M1 4 5 अस्य (for अपि). M2 3 सखा; M5 -पि वा (for भवेत्) — (L 110) T1 M5 द्विविधेन, T2 विनयेन. T M2 3 तु (for च) — (L. 112) Om in G1. M4 5 प्राक्°. — (L 113) G1 3 M1–3 राज- (for राजा). G1.2 नृपतिः (for भूपतिः) T1 G3 M1–3 नृप; G1 पतिः. — (L 116) M2 3 वृत्ति°, M5 स्मृति° (for धृति°). T2 M2 संश्रयीत; G1 स सेवेत. — (L 117) Om. in G2. G1 3 °भक्तं. — (L 118) Om. in G2. T2 G1 M2 संश्रयीत. — (L 119) G2 3 युधिष्ठिर; M3 महीपतिं; M4 यथामति. — (L. 120) M यथार्थाः. T1 M4 (*sup. lin*) °पद्यंते; G3 °पत्स्यंतः; M1 °कल्पंते; M2 3 °कल्प्यंते. T2 G पार्थाः. M1 5 °जीविनां; M2 3 °जीविभिः.]

44 D9 missing (cf. v. 1 30) — [a]) Dn2 D11 M (except M5) इदं; Cn इमं (as in text). B3 ताता·; B4 D6 तातः; D5 S तावत् — [b]) K1 यथाशीलं, K2 यथाचारा; D2.4 8 यथाशीला; S एवंशीला, Ca v as in text B2 3 5 Dn D4.11 12 T2 G1 M4 C3 बुभूषत (cf Cv), D2 बभूवथ; T1 G2.3 M5 °षथ; M1 °षतः; M3 4 (*sup. lin*) °षया. — [c]) B2.3 स्वसमयं; B4 इमं विषय (for स्ववि°) — [d]) B1 5 Dn2 D11.12 T2 M2 Cn 3 करिष्यथ — After 44, S ins.:

123* वैशंपायनः ।

तं तथेत्यब्रुवन्पार्थाः पितृकल्पं यशस्विनम् ।
प्रहृष्टाश्चाभिवाद्यैनमुपातिष्ठन्परंतपाः ।
तेषां प्रतिष्ठमानानां मन्त्रांश्च ब्राह्मणोऽजपत् ।
भवाय राष्ट्रलाभाय पराय विजयाय च ।

[(L. 1) M ते (for तं). M1 3 4 ऋषिकल्पा; M2.5 ऋषिकल्पं — (L. 4) G2 क्षेमाय; G3 भव्याय (for भवाय). M2 वराय (for पराय)]

Thereafter T2 G M1 3–5 ins. a colophon (*adhy. no.*: T2 4, G M1.3–5 5), on the other hand, T1 M2 (om. lines 1, 4–5) cont.:

124* ततोऽब्रवीदसौ विप्रो वाचमाशीः प्रयुज्य च ।
स्वद्रव्यप्रतिलाभाय शत्रूणां मर्दनाय च ।
स्वस्ति वोऽस्तु शिवः पन्था द्रक्ष्यामि पुनरागतान् ।
इत्युक्ता हृष्टमनसो गुरुणा तेन धीमता ।
युधिष्ठिरमुखाः सर्वे गन्तुं समुपचक्रमुः ।,

which is followed by a colophon (*adhy. no.*: 5). Thereafter S begins a fresh adhy. with 49[ab] (preceded by वैशंपायनः).

C. 4 4 136 B. 4. 4. 54

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्ततो राज्ञा धौम्योऽथ द्विजसत्तमः ।
अकरोद्विधिवत्सर्वं प्रस्थाने यद्विधीयते ॥ ४७
तेषां समिध्य तानग्नीन्मन्त्रवच्च जुहाव सः ।
समृद्धिवृद्धिलाभाय पृथिवीविजयाय च ॥ ४८
अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ।
याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य षडेवाथ प्रवव्रजुः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वैशंपायन उवाच ।
ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्तथायुधकलापिनः ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः कालिन्दीमभितो ययुः ॥ १
ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ।

45 D9 missing (cf v 1 30) — a) S °शिष्टोस्मि. — b) T G1 तत् (for एतद्). — c) K1 D5 वा; D1-3 10 G2 3 M च (for नो). — d) T M1 3 पितरं (for विदुरं). B Dn D4-8 11 12 वा (for च)

46 D9 missing (cf v 1 30) — a) K अत्र (for एव). — b) Dn1 D2 4 5 7 10 S वक्तुम् (for कर्तुम्). A few MSS अर्हसि — c) D5 वारणाय. T G1 तु; G2 3 M सु- (for अस्य). — d) T1 G भवाय; T2 M अभयाय (for जयाय).

47 D9 missing (cf v 1 30) T2 om. 47-48, T1 G M om 47.

48 D9 missing (cf v 1. 30) T2 om. 48 (cf v 1. 47). — b) K आदरात् (for मन्त्रवत्). K D8 transp च and सः. — For 48, S (T2 om) subst

125* तेषां प्रतिष्ठमानानां धौम्यो मन्त्रांस्तथाजपत् ।
सर्वविघ्नप्रशमनानर्थसिद्धिकरांस्तथा ।
ततः पावकमुज्ज्वाल्य मन्त्रहव्यपुरस्कृतम् ।

[(L 1) T1 G1 अथ; M1 3 5 तदा (for तथा). — (L. 2) G2 3 सर्वं° (for अर्थं°).]

Thereafter S (except T2) reads 49cd

49 D9 missing (cf v 1 30) S reads 49ab after the colophon mentioned at the end of v 1 44. Before 49ab, D6 S ins वैशं°. — a) B2 Dn1 D1-3 7. 8. 10 अग्नीन्, T1 G2 3 M तेऽग्निं, T2 तेऽग्नीन्; G1 ते तं (for अग्निं) B4 Dn1 D8 10 11 T2 प्रदक्षिणीकृत्य; D5 G3 °क्षिणीकृत्वा. — b) S ब्राह्मणं च (T M1-3 °णांश्च) पुरोहितं. — After 49ab, S (except T2) ins

126* अभिवाद्य ततः सर्वे प्राद्रवन्सह कृष्णया ।

[T G1 3 प्रस्थातुमुपचक्रमुः (for the posterior half)] — S (except T2) reads 49cd after 125* (cf v 1 48). — d) D1-3 पांडवास्ते प्र°; D4 7 पांडवाथ प्र°; S सर्व एव महारथाः. — After 49, N (D9 missing for lines 1-3) ins

127* गतेषु तेषु वीरेषु धौम्योऽपि जपतां वरः ।
अग्निहोत्राण्युपादाय पाञ्चालानभ्यगच्छत ।
इन्द्रसेनादयश्चैव यथोक्ताः प्राप्य यादवान् ।
रथानश्वांश्च रक्षन्तः सुखमूषुः सुसंवृताः ।

[Cf 140* — (L 1) B1 3 पार्थेषु; B2 D2 धीरेषु; Dn2 D11 12 दूरेषु (for वीरेषु). B (except B4) Dn D5-7 11 12 अथ (for अपि) — (L 2) Many MSS पंचालान्. D4 अभ्यपद्यत. — (L 3) D1 3 इमान्; D8 अपि; D10 अथ (for एव). K1 D1-3 5 यथोक्तान्; D7 यथोक्तं — (L 4) D4 सुसंयताः; D5 सुसंहताः]

D8 (corrupt) cont

128* तेन व्यपुर्यदुदरे मुदिताः परिवारिताः ।
इति युधिष्ठिरशासनमक्ष्यते
नतिपरा रथसूतससादिनः ।
द्रुततरं समुपेत्य तदा सुत
प्रतिदिनं व्यदधुर्हृदि मङ्गलम् ।

On the other hand, S (except T2) ins after 49:

129* प्राद्रवन्सह धौम्येन बद्धशस्त्रा वनाद्वनम् ।

Colophon. — *Adhy. name:* B1 3 D10 धौम्यवाक्यं; B2 5 D6 धौम्यशिक्षा; B4 धौम्यशिक्षा अज्ञातवासप्रस्थानं; D1-3 धौम्यानुशासनमानुयात्रिकसंप्रेषणं (D2 °त्रिकमंत्रणं); D4 धौम्यानुशासनं; G2 M1 अनुजीविवृत्तकथनं (M1 °जीविवर्तनं) — *Adhy. no* (figures, words or both) K B4 D5-7 9 10 T2 4, D4 3, T1 G M 5 — *S'loka no.:* D1 55, G3 78.

5

1 S (except T2) om वैशं°. — b) K यथायुध°; B1 Dn D2.4 7 9 11 12 तथा बद्ध°; D1 3 8 तथायुध°; D5 तत्रायुध°; S धनुर्बाण°; Ca np as in text. ❀ Cs पाठान्तरे सज्जीकृतधनुषः। (cf. Cn) ❀ — cd) S अगच्छन्भीमधन्वानः

वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ॥ २
विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महाबलाः ।
उत्तरेण दशार्णांस्ते पाञ्चालान्दक्षिणेन तु ॥ ३
अन्तरेण यकृल्लोमाञ्शूरसेनांश्च पाण्डवाः ।
लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ॥ ४
ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् ।
पश्यैकपद्यो दृश्यन्ते क्षेत्राणि विविधानि च ॥ ५
व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति । C 4. 147 B 4. 5. 6 K. 4. 6. 17

काम्यकाद्यमुनां नदीं — After 1, S reads 3^c–4^b

2 ^a) Cc rp तस्याः; Cr ततः (as in text) D6 T G ते तस्या, M1–3 कालिंदी°, M4 5 कालिंद्या (for ततस्ते) G2 3 कूलं (for तीरं) — B2 ins after 2^ab D6, after 2

130* सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च मारयन्ति च सर्वशः ।
[D6 सारवंतश्च सर्वतः.]

N ins after 2^ab (B2, after 130*)

131* निवृत्तवनवासा वै स्वराष्ट्रं प्रेप्सवस्तदा ।
[K1 °वासा यैः; K2 °त्ता वनवासाद्वैः; B1 3 5 Dn D11 12 °वासा हि; B2 °त्ता वनवासा हि; B4 D2 6 °त्ता वनवासाद्वै; D5 निर्गता वनवासाद्वै; D7 °वासाद्वै; D8 10 °वासास्ते K1 D1 3 5 9 स्वराष्ट्र°; B2 स्वराज्यं, D4 स्वराज्य°. B3 5 D1–3 तथा, D4 12 सदा.]

On the other hand, S ins after 2^ab

132* ततः प्रत्यक्प्रयातास्ते संक्रामन्तो वनाद्वनम् ।

— ^cd) S (except M1 3) वसाना (for वसन्तो). D8 transp गिरि° and वन°. S वन° (for गिरि°). D4 S रमणीयेषु (for वन°) D7 9 धन्विनः कवचान्विताः (for वन° etc) — After 2, D8 ins 130*; while S ins..

133* पल्वलेषु च रम्येषु नदीनां संगमेषु च ।
द्रुमान्नानाविधाकारान्नानाविधलताकुलान् ।
कुसुमाढ्यान्मनःकान्ताञ्शुभगन्धमनोरमान् ।
[(L 3) T2 M4 5 °गन्धान्मनो°.]

T1 cont

134* चम्पकान्बकुलांश्चैव पुंनागान्केतकीस्तथा ।
पारिभद्रान्करञ्जांश्च अन्यांश्च विविधान्द्रुमान् ।

T1 cont G M ins after 133*

135* पार्थां निरीक्षमाणाश्च तान्द्रुमान्पुष्पमालिन° ।
जिघ्रन्तः पुष्पगन्धांश्च सुसुगन्धान्मनोरमान् ।
[(L. 1) T2 पुष्पशालिनः]

3 ^a) K मृगजातीश्च; B5 D7 9 °यूथानि. — After 3^ab, S ins .

136* उषित्वा द्वादश समा वने परपुरंजयाः ।

— S reads 3^c–4^b after 1 — ^c) B4 °र्णान्वै; D6 10 °र्णांस्तु; S °र्णानां — ^d) A few MSS पंचालान्. K B2 5 D (except D6 7. 9) च (for तु) Ca cites entire line as in text

4 For S cf. v. l. 3. — ^a) B3 4 D6 सकृल्लो°; D1–3 8 बृहल्लो°; D7 तु मत्स्यानां; S यकृल्लोम्नां (T G1 °म्नः); Cy as in text K अनंतरेण स(K1 श)कृल्लोमा(K2 °मान्). ❀Ca यकृल्लोमशूरसेनानां मध्येन ।❀ — ^b) D7 9 पटच्चरान् (for च पाण्डवाः) Ca cites पांडवाः. — ^c) K2 D1m गुणान्, D2 लुब्धान्; D7 लब्धु; D10 ऋद्धि; S वेदं (T2 देशं, G1 देवं, M5 वेदान्) D6 कराला; D7 प्रसादं; G2 पुराणं (for ब्रुवाणा). S (except T1 G1) मात्स्य°. Cc cites लुब्धाः, Cr v लुब्धा ब्रुवाणाः. — ^d) B4 D8 विषयान्. S तदा (for वनात्) K प्राविशन्विषयं शनैः — Cs cites (in prose order) मत्स्यस्य लुब्धा ब्रुवाणा विषयं प्राविशन्; Ca cites entire line as in text. — After 4, N ins..

137* धन्विनो बद्धनिस्त्रिंशा विवर्णाः श्मश्रुधारिणः ।
[K °स्त्रिशान् K2 विवर्णान् K1 विवर्णं अपयुधा° (sic).]

B1 3 D5 cont

138* गवाढ्यमर्थसंपन्नं हृष्टपुष्टजनावृतम् ।
[B1 °मतुलं°; B3 °मव्रजं°. D5 °समायुतं (for °जनावृतम्)]

On the other hand, S ins after 4

139* तत्र धौम्यं महात्मानं पाण्डवेया व्यसर्जयन् ।
अग्निहोत्रं परिचरन्सोऽबुद्धोऽवसदाश्रमे ।

T1 cont

140* ततस्तेषु प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
इन्द्रसेनमुखाश्चैव यथोक्तं प्राप्य निर्वृताः ।
रथानश्वांश्च रक्षन्तः सुखमूषुः सुसंवृताः ।
[Cf 127*]

5 Before 5^cd, S (except G1 M2) ins. द्रौपदी. — ^c) K M3 4 (*sup lin.* as in text) एकपद्यो; all *comm* एकपद्यः (as in text), Crp (Dev) एकपद्याः and एकमार्गाः (?) B1 3 प्रासादाः पथि दृ°. — ^d) D4 च गृहाणि (for विविधानि) S क्षेत्र(T2 °त्रं; M5 °त्रे)गो(T1 को)ष्ठसमावृताः (M1 °वृते; M4 *sup. lin.* °गताः; M5 °श्रिताः) — After 5, S ins.

141* वृक्षांश्चोपवनोपेतान्ग्रामाणां नगरस्य च ।

6 ^c) B Dn D1–7 10–12 °मेहापरां (Cr also अपरां) रात्रिं; D8 वसामोद्यात्र वै रात्रिं, D9 °ह वयं रात्रिं; T2 G1 वसामोत्र परां रा°. — After 6, D8 ins .

142* तच्छ्रुत्वा वचनं तस्याः प्राह राजा युधिष्ठिरः ।;

while S (M om. line 1) ins

143* युधिष्ठिरः ।
इमां कमलपत्राक्षीं द्रौपदीं माद्रिनन्दन ।
बाहुभ्यां परिगृह्यैनां मुहूर्तं नकुल व्रज ।

C. 4 147 B. 4.5 6 K. 4.6.17 वसामेह परां रात्रिं बलवान्मे परिश्रमः ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

धनंजय समुद्यम्य पाञ्चालीं वह भारत ।
राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराडिव ।
संप्राप्य नगराभ्याशमवतारयदर्जुनः ॥ ८
स राजधानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत् ।
क्वायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ ९
सायुधाश्च वयं तात प्रवेक्ष्यामः पुरं यदि ।
समुद्वेगं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ १०
ततो द्वादश वर्षाणि प्रवेष्टव्यं वनं पुनः ।

नेतो दूरे विराटस्य नगरं भरतर्षभ ।
राजधान्यां निवत्स्यामः सुमुक्तमिव नो वनम् ।
नकुलः ।
पूर्वाह्णे मृगयां गत्वा वने विद्धा महामृगाः ।
अटवी च मया दूरं सृता मृगवधेप्सुना ।
विषमा ह्यतिदुर्गा च वेगवत्परिधावता ।
सोऽहं घर्माभितप्तो वै नैनामादातुमुत्सहे ।
युधिष्ठिर. ।
सहदेव त्वमादाय मुहूर्तं द्रौपदीं नय ।
राजधान्यां निवत्स्यामः सुमुक्तमिव नो वनम् ।
सहदेवः ।
अहमप्यस्मि तृषितः क्षुधयाभिप्रपीडितः ।
श्रान्तो घर्माभितप्तो वै नैनामादातुमुत्सहे ।

[M transp. lines 2 and 3. — (L. 2) T_2 transp. बाहु° and मुहू°. M °भ्यां नकुलादाय T_1 °र्तं नकुलोद्वह; M °र्तं द्रौपदीं नय — (L 3) M इतो दूरे (*or* दूरं). T_1 G नगरी. — (L 5) G_2 M_5 मया (for महा-). — (L. 6) G_2 श्रांता; M_4 (*sup. lin.* as above) गता (for सृता). — (L. 11) T_1 G_2 $M_{1.5}$ खिन्नश्च (for तृषितः). T_2 G_2 °या परिपी°; M_5 °या च प्रपी°. — (L. 12) T_2 परिश्रांतश्च भद्रं ते (for the prior half).]

7 ^{ab}) $B_{1.3}$ उपागम्य; D_5 समुद्गम्य. D_{1-3} द्रौपदीं (for पाञ्चालीं). — For 7^{ab}, S subst.

144* एहि वीर विशालाक्ष वीरसिंह इवार्जुन ।
इमां कमलपत्राक्षीं द्रौपदीं द्रुपदात्मजाम् ।
परिगृह्य मुहूर्तं त्वं बाहुभ्यां कुशलं व्रज ।

[(L. 1) T_2 G_1 भो भो (for एहि). T_1 G M_1 द्रुत° (for वीर°).]

— ^{c}) $D_{4.8}$ °धानीं. D_8 प्रवेश्यामो (for निव°). — ^{d}) D_4 तु; $D_{8.10}$ स्म (for च). S सु(G M_3 वि)मुक्तमिव नो वनं (cf. 143*).

8 After वैशं°, S ins.:

145* गुरोर्वचनमाज्ञाय संप्रहृष्टो धनंजयः ।

— ^{a}) M_4 ततः (for अर्जुनस्). S पार्थः (for तूर्णं). — ^{b}) B_2 नाग°, D_4 पक्षि°; S हस्ति° (for गज°). — After 8^{ab}, S ins.:

146* प्रवव्राज महाबाहुरर्जुनः प्रियदर्शनः ।
जटिलो वल्कलधरः शरतूणधनुर्धरः ।
स्कन्धे कृत्वा वरारोहां बालामायतलोचनाम् ।

[(L. 1) $M_{2.5}$ °दर्शनां; M_3 परवीरहा. — (L. 2) T_2 G_2 °तूणी.]

— ^{c}) S (M_4 *sup lin*) आनीय (M_{2-4} आगम्य) (for संप्राप्य). Some MSS. अभ्यासं. — ^{d}) B_4 $D_{5.7}$ अवा°. K_2 M (except M_5) अच्युतः (for अर्जुनः). $D_{1.3.4}$ G_1 °यतार्जुनः (D_4 °च्युतः). — After 8, S ins. (an additional) colophon (*adhy no.* 6).

9 Before 9, S reads वैशं°. — ^{b}) S पार्थिवो (for कौन्तेयो). — ^{c}) D_4 समावेश्य; D_{10} समाधाय; Cc as in text. — ^{d}) D_{1-3} प्रविशामः. — For 9^{cd}, S subst.:

147* इमानि पुरुषव्याघ्र आयुधानि परंतप ।
कस्मिन्न्यासयितव्यानि गुप्तिश्चैषां कथं भवेत् ।

10 ^{ab}) D_4 S हि (for च) K समं (for वयं). B D (except D_{1-4}) transp वयं तात and प्रवे°. — ^{cd}) D_4 आशंकां तु (for समु°). $D_{8.10}$ पुर° (for जन°). B_2 D_{4-6} transp. जनस्यास्य and करि°. — After 10, B Dn $D_{5.6.10-12}$ S ins.:

148* गाण्डीवं च महद्गाढं लोके च विदितं नृणाम् ।
तच्चेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयम् ।
क्षिप्रमस्मान्विजानीयुर्मनुष्या नात्र संशयः ।

[(L. 1) S हि (for च). D_5 महाह्लादं; D_6 महागाढं; D_{10} महाभागं; S नरव्याघ्र (M_3 महच्चापं). $B_{1.3}$ धनुः (for नृणाम्). S त्रिषु लोकेषु विश्रुतं (for the posterior half). — After line 1, S ins .

149* कथं नाविष्कृताः स्यामो धार्तराष्ट्रस्य मारिष ।

— (L. 2) T G यदीदं धनुरादाय. D_5 M_{3-5} गच्छेम; M_2 गच्छाम. T G चरेम सजने पुरे (T_2 पदे). Ca cites तच्चेदायुधं, Cr तच्चेत्, Crp (Di.) तदेव. — (L. 3) $D_{5.6}$ क्षिप्रं नः संविजा°; T G क्षिप्रं नः प्रतिजा°; M क्षिप्रं नः संप्रजा°.]

D_5 marg. cont.:

150* आशंकां च करिष्यामो जनस्यास्य न संशयः ।

एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ ११
अर्जुन उवाच ।
इयं कूटे मनुष्येन्द्र गहना महती शमी ।
भीमशाखा दुरारोहा श्मशानस्य समीपतः ॥ १२
न चापि विद्यते कश्चिन्मनुष्य इह पार्थिव ।
उत्पथे हि वने जाता मृगव्यालनिषेविते ॥ १३
समासज्यायुधान्यस्यां गच्छामो नगरं प्रति ।
एवमत्र यथाजोषं विहरिष्याम भारत ॥ १४
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा स राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
प्रचक्रमे निधानाय शस्त्राणां भरतर्षभ ॥ १५
येन देवान्मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत् । C 4 159 B 4.5.18 K 4 7.19

---

11 S transp 11^{ab} and 11^{cd} — ^{a}) S भूयो (M_3 बुध्या) (for ततो) — ^{b}) K_2 D_{1-3} वनवासो ; B_3 $D_{5-7\ 9}$ वस्तव्यानि; S प्रविशेम (for प्रवे°). K_2 D_{1-3} हि नः; $B_{1.3-5}$ Dn $D_{5-7\ 9\ 11\ 12}$ वने, T_2 G_3 $M_{1-3\ 5}$ वयं (for वनं). T_1 $G_{1\ 2}$ M_4 वयं; T_2 G_3 $M_{1-3\ 5}$ वनं (for पुन.). K_1 प्रवेष्टव्यानि नः पुनः. Cv cites (in prose order) न एकस्मिञ्ज्ञातेऽपि. — D_{10} om 11^{cd} — ^{d}) B_3 D_5 °ज्ञानं; D_3 °ज्ञाते; D_4 °ज्ञाता; D_8 परिज्ञाता B_2 पुरा, $D_{5\ 7}$ तदा (for तथा) Cv cites नस्तथा. S समयं न (T_2 $G_{2\ 3}$ नो; G_1 ना-) व्यतीत्य च. — After 11, S ($M_{1\ 2}$ om lines 1 and 2) ins .

151* तस्माच्छस्त्राणि सर्वाणि प्रच्छाद्यान्यत्र यत्र वा ।
प्रविशेम पुरं श्रेष्ठं तथा सम्यक्कृतं भवेत् ।
वैशंपायनः ।
अजातशत्रोर्वचनं श्रुत्वा चैव महायशाः ।
उवाच धर्मपुत्रं तमर्जुनः परवीरहा ।

[(L. 1) T_2 $G_{2.3}$ transp. शस्त्राणि and सर्वाणि. M_3 प्रच्छन्नं न्यस्य यत्र ह; M_4 प्रच्छन्नान्यत्र तत्र वै (*sup lin.* प्रच्छन्नं न्यस्य कुत्रचित्); M_5 प्रच्छन्नान्यत्र यत्र वा. — (L. 2) T_2 पुरश्रेष्ठं]

12 S om अर्जुन उ°. — ^{a}) S वने (for कूटे). — ^{b}) B_4 $D_{1\ 3\ 5.7}$ Cr गहने, Cc v rp (Catur) as in text. D_3 वर्तते; Ca v महती (as in text) S महती दृश्यते शमी.

13 S transp 13^{ab} and 13^{cd}. — ^{a}) $D_{6\ 9}$ m अत्र; D_9 अद्य (for अपि). S न चास्यां चारयि(T G संचरि-, M_1 च चरि)ष्यंति. — ^{b}) K_2 Dn_1 इव; B Dn_2 D_{5-12} इति (for इह). K भारत; B D (except D_{1-4}) मे मतिः (for पार्थिव). S मनुष्याः पार्थ (T_2 पथि) केचन ($G_{2.3}$ कानने). — After 13^{ab}, N ins :

152* योऽस्मान्निदधतो द्रष्टा भवेच्छस्त्राणि पार्थिव ।

[$D_{1-3\ 8}$ दृष्ट्वा (for द्रष्टा), and हरेत् (for भवेत्). B_3 $D_{4-6\ 8.10}$ अस्त्राणि (for शस्त्राणि). $B_{1.3}$ D_4 भारत; $B_{2\ 4\ 5}$ $D_{2.5-7\ 9.10}$ पांडव; Dn $D_{11\ 12}$ पांडवाः; D_8 पांडवः. Cc cites (in prose order) शस्त्राणि निदधतोऽस्मान् द्रष्टा भवेत्. Ca. v cite निदधतः.]

S transp 13^{ab} and 13^{cd}, and then after 13^{ab} ins :

153* धनुर्भिः पुरुषं कृत्वा चर्मकेशास्थिसंवृतम् ।
उद्बन्धमिव कृत्वा च धनुर्ज्यापाशसंवृतम् ।
[(L 2) M मनुजं (M_5 पुरुषं) पाश°.]

M cont T G ins. after 14

154* एवं परिहरिष्यन्ति मनुष्या वनचारिणः ।

T G cont. M ins after 14

155* अत्रैवं नावबुध्यन्ते मनुष्याः केचिदायुधम् ।

— ^{c}) S °थे चापि जातेयं. — ^{d}) K_1 D_6 मृगव्याडनि°; T G अमनुष्य° (G_1 °ष्यानुषेवितं); M निर्जने गहने वने. — After 13, T_2 ins :

156* विपुलाकीर्णशाखा च वायसैरुपसेविता ।
स्नेहानुबद्धां पश्यामि दुरारोहामिमां शमीम् ।

T_2 cont N ins. after 13

157* समीपे च श्मशानस्य गहनस्य विशेषतः ।

[Dn_2 D_{11} वा; D_{1-3} हि (for च). D_{10} समीपतः (for °पे च). D_4 दुःप्रवेशो (for गह°).]

14 ^{a}) B_2 Dn $D_{11\ 12}$ समाधायायुधं शम्यां. Ca cites समासज्य S अस्यामायुधमासज्य. — ^{b}) T G_1 M गच्छाम (M_2 गच्छेम). $B_{1\ 3.4}$ D_4 S वयं (for प्रति). — ^{c}) B (except B_2) Dn $D_{5.6\ 11\ 12}$ यथायोगं; $D_{2\ 4\ 8.10}$ °सौख्यं; Ca. c °जोषं (as in text). — ^{d}) S विहराम (G_1 विच°; $G_{2\ 3}$ °रामो; M_1 °रेम) यथासुखं. — After 14, T G ins. 154*, M ins 155*, and finally K_2 ins a passage given in App. I (No 2)

15 M_{1-3} om वैशं°. — ^{b}) $B_{1\ 3}$ धर्मपुत्रं; B_2 Dn_1 D_4 धर्मराजं (for धर्मा°). S धनंजयः (for युधि°). — After 15, S ins :

158* तानि सर्वाणि संनह्य पञ्च पञ्चाचलोपमाः ।
आयुधानि कलापांश्च निस्त्रिंशांश्चातुलप्रभान् ।

[(L. 1) T_1 G_3 संगृह्य. M (except M_2) °चलोपमान्. — (L 2) M_5 कलापानि. $M_{1.3.4}$ (*sup. lin.* as in text) °तुलोपमान्; M_5 °चलप्रभान्.]

T_1 G (G_1 om. line 3) cont.:

159* ततो युधिष्ठिरो राजा सहदेवमुवाच ह ।

C 4 159
B. 4 5 18
K. 4. 7 20

स्फीताञ्जनपदांश्चान्यानजयत्कुरुनन्दनः ॥ १६
तदुदारं महाघोषं सपत्नगणसूदनम् ।
अपज्यमकरोत्पार्थो गाण्डीवमभयंकरम् ॥ १७
येन वीरः कुरुक्षेत्रमभ्यरक्षत्परंतपः ।
अमुञ्चद्धनुषस्तस्य ज्यामक्षय्यां युधिष्ठिरः ॥ १८
पाञ्चालान्येन संग्रामे भीमसेनोऽजयत्प्रभुः ।
प्रत्यषेधद्बहूनेकः सपत्नांश्चैव दिग्जये ॥ १९
निशम्य यस्य विस्फारं व्यद्रवन्त रणे परे ।
पर्वतस्येव दीर्णस्य विस्फोटमशनेरिव ॥ २०
सैन्धवं येन राजानं परामृषत चानघ ।
ज्यापाशं धनुषस्तस्य भीमसेनोऽवतारयत् ॥ २१
अजयत्पश्चिमामाशां धनुषा येन पाण्डवः ।

आरुह्येमां शमीं वीर निधत्स्वेहायुधानि नः ।
इति संदिश्य तं पार्थः पुनरेव धनंजयम् ।
अब्रवीदायुधानीह निधातुं भरतर्षभ ।

16 Before 16, T1 G2 ins वैशं°; G3 युधिष्ठिरः — After 16^{a}, S ins

160* पिशाचोरगराक्षसान् ।
निवातकवचांश्चापि पौलोमांश्च परंतपः ।
कालकेयांश्च दुर्धर्षान्

— ^{b}) B (except B4) Dn2 D1 3 6 10–12 S सर्वांश्च (for सर्पांश्च) — ^{d}) K B1 3 5 Dn D7 9 11 12 कुरुपुंगवः; B4 °नंदन, D1–3 पांडु°

17 ^{a}) D5 T1 M2 तं (for तद्). T1 G M उदग्रं (for उदारं) T2 तदग्रं च (for तदु°). B (except B5) D1–5. 7 8 10 T G1 M1 महाघोरं; G2 3 °वेगं. — ^{b}) K °सेवितं; Dn D11 12 संपन्नबल°; D2 °जन°. — ^{c}) S (except T2) असज्यं — ^{d}) D3 4 7. 9 गांजीवं. B Dn2 D3 5 6. 11 12 सु-(D3 स; D6 च)भयंकरं (for अभ°).

18 M3 om 18^{ab} — S ins after 18^{ab} (M3, om. lines 1 and 2, after 17)

161* जृम्भिते च धनुष्यस्त्रं न्यासार्थं नृपसत्तमः ।
धर्मपुत्रो महातेजाः सर्वलोकवशीकरम् ।
भुजंगभोगसदृशं मणिकाञ्चनभूषितम् ।
वित्रासनं दानवानां राक्षसानां च नित्यशः ।

[(L 1) G2 3 धनुश्रेष्ठे; M1 4 (*sup lin*) धनुष्यस्मिन्; M5 °ष्यत्र. T1 अजृंभयत तच्छ्रेष्ठं. — (L 2) T1 °वशंकरं; G2 3 °वशीकृतं. — (L 3) T1 M1 4 मणिप्रवर°; G1 3 °भूषणं; G2 महाकांचन°.]

— ^{cd}) S धनूरत्नं महातेजा जृंभयामास पांडवः.

19 ^{a}) A few MSS पंचालान्. — ^{c}) D4 प्रत्ययुध्यत्; G1 विप्रषेधत्. — ^{d}) S (except M1 2) अपि (for एव).

20 ^{a}) S (except T1) Ca विष्फारं; Cc as in text — ^{b}) B1 व्यद्रव्यंश्च, B4 D1 7–9 S विद्रवंति; B5 प्राद्रवंत; D4 विद्रवंते. Dn1 रणात् (for रणे) B1 3 रिपून् (for परे).

21 ^{a}) D5 7 चैव (for येन). M5 संग्रामे (for राजानं). — ^{b}) B2 4 D4 10 Ca c पर्यामृषत; B5 D1–3. 6 पर्यामृशत; D5 पर्यामर्षत; D7 पर्यमर्षत; D9 प्रत्यषेधत; Cv as in text. B (except B2) D2 5–8 चानघः (D8 °घं); D4 भारत; D9 पांडवः. Dn D11 12 पर्यामृषितवानथ; S जित्वा क्रुद्धः परामृशत् — After 21^{ab}, S (M5 om line 3) ins .

162* येन क्रोधवशाञ्जघ्ने पर्वते गन्धमादने ।
दिव्यं सौगन्धिक पुष्पं येनाजैषीत्स पाण्डवः ।
त्रिगर्तान्येन संग्रामे जित्वा त्रैगर्तमानयत् ।
इन्द्रायुधसमस्पर्शं वज्रहाटकभूषितम् ।

[(L 1) M5 तत्र (for जघ्ने). G3 राक्षसान् (for पर्वते). — (L 2) M4 *sup lin.* अनैषीत् G परंतपः (for स पाण्डवः)]

— ^{c}) B1 3 ज्यां तस्य; Dn2 D11 ज्यां तां स; D12 ज्यांतं स; Cc ज्यापाशं (as in text) B1 3 वीरो (for तस्य). — ^{d}) K °नोप्यवातरत् — After 21, S ins

163* नकुलं पुनराहूय धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उवाच येन संग्रामे सर्वशत्रूञ्जिघांससि ।
सुराष्ट्राञ्जितवान्येन शार्ङ्गगाण्डीवसंनिभम् ।
सुवर्णविकृतं सारमिन्द्रायुधनिभं वरम् ।
तवानुरूपं सुदृढं चापमेतदलंकृतम् ।
तत्स्रंसयित्वा ज्यापाशं निधातुं धनुराहर ।
सहदेवं च संप्रेक्ष्य पुनर्धर्मसुतोऽब्रवीत् ।
कलिङ्गान्दाक्षिणात्यांश्च मागधांश्चारिमर्दन ।
येनैव शत्रून्समरे अधाक्षीररिमर्दन ।
तत्स्रंसयित्वा ज्यापाशं निधातुं धनुराहर ।

[M2 4 5 transp lines 1–6 and 7–10 G1 om. lines 1–2 After line 2, M1 reads line 6 (for the first time) and then 22^{ab} — (L 3) Om in G1 M1 3 M2 4 सुराष्ट्रं. M2 °धन्विनं (for °संनिभम्). — After line 3, M4 reads 22^{ab}. — (L 4) Om. in G1 M2 3 °युधवरोपमं. — G1 M1 3 om line 5. — (L 6) Om in G1. T ज्यापाशान् T2 निधाय. M1 धनुराहरत्; M2 समुपाहर. — M3 om lines 7–10. — (L 8) T1 °मर्दनान्; G1 3 M2 °मर्दनः; M1 4 (*sup. lin.*) अपि दिग्जये — (L 9) G2 3 संग्रामे (for समरे). T1 न्यधाक्षीः, T2 व्यधा°; G1 M5 °क्षीद्; G3 ह्यधा°; M1. 2 व्यधा°. — (L 10) T ज्यापाशान् T2 निधाय.]

— M1 cont. M2 ins. after line 6 of the same

तस्य मौर्वीमपाकर्षच्छूरः संक्रन्दनो युधि ॥ २२
दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाजयत्प्रभुः ।
अपज्यमकरोद्वीरः सहदेवस्तदायुधम् ॥ २३
खड्गांश्च पीतान्दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान् ।
विपाठान्क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह ॥ २४
तामुपारुह्य नकुलो धनूंषि निदधत्स्वयम् ।
यानि तस्यावकाशानि दृढरूपाण्यमन्यत ॥ २५
यत्र चापश्यत स वै तिरो वर्षाणि वर्षति ।
तत्र तानि दृढैः पाशैः सुगाढं पर्यबन्धत ॥ २६
शरीरं च मृतस्यैकं समबध्नन्त पाण्डवाः ।
विवर्जयिष्यन्ति नरा दूरादेव शमीमिमाम् ।
आबद्धं शवमत्रेति गन्धमाघ्राय पूतिकम् ॥ २७ C 4 173 B 4 5.32 K 4.7.45

---

passage (cf 22^{ab})

164* अजयद्दक्षिणामाशां धनुषा येन पाण्डवः ।

Thereafter M1 repeats line 10 of 163*. — M2 ins. after 164* M3, after 22^{ab}

165* तदसज्यं धनुश्चक्रे नकुलो धनुरात्मनः ।
कलिङ्गान्दाक्षिणात्यांश्च येनाजयदरिंदमः ।

22 T G M5 om 22–23, M2 om 22. M1 4 read 22^{ab} after line 3 and 6 of 163*. — After 22^{ab}, N ins

166* माद्रीपुत्रो महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषिता ।

[B (except B4) D3 7 9 ताम्राक्षो B1 3 5 D6 [ऽ]मितविक्रम, B2 Dn1 D1 9 °भाषितः; B4 D3 °भाषिणः; D7 मृदु°]

— After 22^{ab}, M3 ins 165* (cf v l 21) — M1.3 om 22^{cd}, M4 om 22^{c}–23^{d} — ^{c}) D1–3 तस्मान् (for तस्य) K2 समाकर्षत्; D7 अपावर्षत्; D8 अपाकार्षीत्; Ca as in text. — ^{d}) B1 3 संहननो; Ca.c v संक्रन्दनो (as in text) B1 3 D4 युवा (for युधि). — After 22, N ins ·

167* कुले नास्ति समो रूपे यस्येति नकुलः स्मृतः ।

[D4 बले (for कुले), and यस्य (for रूपे). B3 कुले यस्यास्ति न समो, Cc r as above (but in prose order) B3 रूपेण (for यस्येति) D1–3 नकुलस्तेन स (D3 सं-) स्मृतः. D4 reads रूपेण यशसा श्रिया for the posterior half, and cont. ·

168* तेन तस्याभवन्नाम नकुलेति धनंजय ।]

23 T G M4 5 om 23 (cf. v l 22) — ^{ab}) M1 अजयद्दक्षिणामाशां धनुषा येन पाण्डवः (=164*) — After 23^{ab}, M1 ins line 10 (with v. l धनुराहरत्) of 163*, while M2 3 ins

169* यस्माल्लघुतरो नास्ति किंचिद्योद्धासि चर्मणि ।

M1 om 23^{cd}. — ^{c}) M2.3 असज्यम् (for अपज्यम्) — ^{d}) B3 M2 3 स्वमायुधं; D2–4 8 तथायु°.

24 ^{a}) D1–4 सु- (for the first च) K1 पानान्; B1.2.5 Dn D6.11 12 दीप्तान्; D5 दीर्घान् (for पीतान्). B4 तीक्ष्णाग्रान्; Dn2 D3 दीर्घांश्च; D5 दीप्तां च. B3 (m as in text) खड्गान्दीर्घान्कलापांश्च, D7 खड्गान्दीर्घानदीप्तांश्च; D9 खड्गान्दीर्घान्प्रदीप्तांश्च; S दीर्घांश्च खड्गान् सुदृढान् (M3 विमलान्); Cc पीतान्दीप्तांश्च खड्गांश्च Ca cites पीतान् and दीर्घान्, Cr अदीर्घांश्च, Crp (Dev) पीनदीर्घांश्च — ^{b}) B3 तोमरांश्च (for कला°); cf Cs तोमरो हस्तक्षेप्यो बाणः. S निशितान् (M2 विमलान्; M3 विपुलान्) कनकत्सरून्. Ca v cite कलापान् and महाधनान् — ^{c}) S विविधान्क्षुरनाराचान् — ^{d}) Dn2 D11 12 निदधे S निस्त्रिंशां(M2 3 अस्त्रज्ञां)श्च शरानपि — After 24, Dn D9 11 12 ins ·

170* वैशंपायन उवाच ।
अथान्वशात्स नकुल कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आरुह्येमां शमीं वीर धनूंष्येतानि निक्षिप ।

[(L 1) D9 Cn °न्वशासत् (for °न्वशात्स)]

— After 24, S ins a passage given in App I (No 3)

☞ For st 25–31, S subst a passage which, besides containing some additional stanzas, shows other differences. The Southern passage (with its variants) is given separately, under v l 31.

25 For S cf v l 31 — ^{b}) K B1–3 न्यदधत्; B4 Dn1 D4 7 9 निदधे; B5 D6 8 10 अवदधे, D1–3 अभ्यादधत्; D5 अवदधत् — After 25^{ab}, D6 ins .

171* गाण्डीवं चापरं तत्र चतुर्भिर्निदधे सह ।

— ^{c}) B1 3 तस्यावगाहानि; D10 °वशाखानि; Cn s तस्यावकाशानि (sic), Cv as in text — ^{d}) B2 Dn1 D12 दिव्य°; D1–4 दृश्य°, D7 9 दृष्ट° (for दृढ°).

26 For S cf v l 31. — ^{a}) Dn2 D8 12 वा (for च). K2 D3 यत्र चा(D8 वा)पश्यति स वै; D4 यत्र पश्यत वर्षं वै; D7 यत्र चापश्यतः सर्वे; D9 यत्रामन्यन्त जलदो; D10 यत्र चापश्य तस्यैव.

27 For S cf v l 31 — ^{a}) Dn1 च मृतं च; D1 3 8 9 मृतकस्य (for च मृतस्य). Ca v as in text (Cv does not cite च). — ^{b}) D5 10 समबंधंत; D7 8 समबंधत; D9 पर्यबध्नात्स; Ca as in text. D1–4 समादाय न्यबंधत (D3 निबंधयत्; D4 निबंधत). 27^{cdef}=(var.)

C. 4 173 B. 4 5 32 K 4 7 59 अशीतिशतवर्षेयं माता न इति वादिनः ।
कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वैराचरितोऽपि च ।
समासजाना वृक्षेऽस्मिन्निति वै व्याहरन्ति ते ॥ २८
आ गोपालाविपालेभ्य आचक्षाणाः परंतपाः ।
आजग्मुर्नगराभ्याशं पार्थाः शत्रुनिबर्हणाः ॥ २९

जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
इति गुह्यानि नामानि चक्रे तेषां युधिष्ठिरः ॥ ३०
ततो यथाप्रतिज्ञाभिः प्राविशन्नगरं महत् ।
अज्ञातचर्यां वत्स्यन्तो राष्ट्रे वर्षं त्रयोदशम् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

Mañj. 4 27. — [e]) K विवर्जयंति च ; D1–3 वर्जयिष्यंति हि — [d]) D1–3 हि तां शमीं (for शमीमिमाम्). — [e]) K शावम् (for शवम्), cf. v 1. 1. 36. 24[e]. — [f]) K1 B2 आदाय (for आघ्राय).

28 For S cf v 1 31 — [a]) ❀Cc अशीतिः शतं च वर्षाणि यस्याः । टीकान्तरं पाठान्तरे । ❀ — [b]) D6 मातामहीति वा°. Ca cites माता and नः. — After 28[ab], K2 D4 5 ins.:

172* यया जाता स्म वृद्धा स्म इति वै व्याहरन्ति ते ।

(cf. 28[f]) — [d]) B2 Dn D7 11. 12 वा (for च). — [e]) B Dn D5–12 Cr (Dev.) समासज्याथ (for °सजाना). D4 समासज्यायुधानीत्थं. — [f]) D4 अन्योन्यं (for इति वै). K च (for ते). — After 28, D4 ins

173* तस्माद्वृक्षादपाक्रम्य व्याहरन्तस्ततस्ततः ।

29 For S cf v. l. 31. — [b]) Dn2 D11. 12 आचक्षुस्ते; D1–3 आचक्षेयुः; D4 9 आचक्षंतः; D8 ह्याचक्षाणाः; Ca. r as in text — [c]) A few MSS °भ्यासं. — After 29, D2 (marg). 6 ins. a short passage each, given in App I (No 4 A & B), a variant version of the so-called Durgāstava.

30 For S cf v. l. 31. — [c]) B2 गुप्ता°; B4 नामा° (for गुह्या°). D4 5 transp. गुह्या° and नामा°. B4 गुप्ता° (for नामा°). — [d]) K B2. 4 D4–6 transp. चक्रे and तेषां — After 30, D4 10 ins. an addl adhy. given in App. I (No 4C), which D5 ins. after adhy 5, a variant version of the so-called Durgāstava

31 For S see below. D4 om 31. — [a]) B1 3. 4 D9. 10 °ज्ञातं; D6 °ज्ञाते — [b]) D1–3 transp. प्राविशन् and नगरं. — After 31, D3 ins ·

174* रामाभिरामसुरपादपतुल्यगन्धैः
पुष्पैरलंकृतधरं सुनिविष्टवप्रम् ।
प्राकारतोरणगृहैरिव मन्दराद्रि-
* * * कूटमथ ते ददृशुः पुरं[हि] तत् ।"

☞ For 25–31, S subst.:

175*
(29) आगोपालाविपालेभ्यः कर्षकेभ्यः परंतपाः ।
आजग्मुर्नगराभ्याशं श्रावयन्तः पुनः पुनः ।
(28[ab]) अशीतिशतवर्षेयं मातास्माकमिहेति च ।
बहुकालपरीणामान्मृत्योस्तु वशमेयुषी ।
(28[c]) न चाग्निसंस्कारमियं प्रापिता कुलधर्मतः ।
यः समासाद्यते कश्चित्तस्मिन्देशे यदृच्छया ।
(28[e]) तमेवमूचुर्धर्मज्ञाः कुलधर्मो न ईदृशः ।
अथाब्रवीद्धर्मराजः सहदेवं परंतपः ।
इदं गोमृगमभ्याशे गतसत्त्वमचेतनम् ।
एतदुत्कृत्य वै वीर धनूंषि परिवेष्टय ।
एवमुक्तो महाबाहुः सहदेवो यथोक्तवत् ।
(25[ab]) शमीमारुह्य त्वरितो धनूंषि परिवेष्टयत् ।
शीतवातातपभयाद्वर्षत्राणाय दुर्जयः ।
तानि वीरो यदाजानान्निराबाधानि सर्वशः ।
पुनः पुनः सुसंवेष्ट्य कृत्वा सुकृतकारिणः ।
अथापरमदूरस्थमुञ्छवृत्तिकलेवरम् ।
प्रायोपवेशनाच्छुष्कं स्नायुचर्मास्थिसंवृतम् ।
तच्चानीय धनुर्मध्ये विनिबध्य च पाण्डवाः ।
उपायकुशलाः सर्वे प्रहसन्तः समब्रुवन् ।
(27[f]) अस्य गन्धस्य दौर्गन्ध्यान्मनुष्या वनचारिणः ।
(27[cde]) दूरात्परिहरिष्यन्ति सशवेयं शमी इति ।
अथाब्रवीन्महाराजो धर्मात्मा स युधिष्ठिरः ।
रज्जुभिः सुदृढं प्राज्ञ विनिबध्नीहि पाण्डव ।
(25[cd]) यानि चात्र विशालानि रूढमूलानि मन्यसे ।
तेषामुपरि बध्नीहि इदं विप्रकलेवरम् ।
विश्रावयन्तस्ते हृष्टा दिशः सर्वा व्यनादयन् ।
स्वर्गतेयमिहास्माकं जननी शोकविह्वला ।
वने विचरमाणानां लुब्धानां वनचारिणाम् ।
(28[cd]) कुलधर्मोऽयमस्माकं पूर्वैराचरितः पुरा ।
एवं ते सुकृतं कृत्वा समन्तादवघुष्य च ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रावुभावपि ।
युधिष्ठिरश्च कृष्णा च राजपुत्री सुमध्यमा ।
(31[ab]) ततो यथासमाज्ञसं नगरं प्राविशंस्तदा ।

६

वैशंपायन उवाच ।
ततो विराटं प्रथमं युधिष्ठिरो
राजा सभायामुपविष्टमाव्रजत् ।
वैडूर्यरूपान्प्रतिमुच्य काञ्चना-
नक्षान्स कक्षे परिगृह्य वाससा ॥ १

नराधिपो राष्ट्रपतिं यशस्विनं
महायशाः कौरववंशवर्धनः ।
महानुभावो नरराजसत्कृतो
दुरासदस्तीक्ष्णविषो यथोरगः ॥ २
बलेन रूपेण नरर्षभो महा- C 4 216 B 4 7 3

मत्स्यराज्ञो विराटस्य समीपे वस्तुमञ्जसा ।
(31^cd) अज्ञातचर्यां चरितुं वर्षं राष्ट्रे त्रयोदशम् । [35]
(30^cd) अथ छन्नानि नामानि चकारैषां युधिष्ठिरः ।
(30^ab) जयो जयेशो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
आपत्सु नामभिस्त्वेतैः समाह्वामः परस्परम् ।

[M om the posterior half of line 1 and the prior half of line 2 — (L 1) G2 3 परंतप — (L 3) T G °मिहान्तिके. — (L 4) T1 M4 5 इह; M1-3 मृता (for बहु·) — (L 5) M4 5 प्राप्ता हि (for प्रापिता) — (L 6) M1 यस्मिन्नासाद्यते; M2 5 योस्मिन्नासा°; M3 न समासा°. G1 M (except M4) पुमान् (for तस्मिन्) — (L. 7) M2 5 आहुः; M3 आह (for ऊचु·). M3 धर्मज्ञः G1 M2 4 यम् (for न) M3 °धर्ममनुस्मरन् — (L 10) G2 धीर; M5 चर्म (for वीर) — (L 11) M4 राज्ञो वचनमाज्ञाय (for the prior half) — (L 12) M2 विधिवद्; M3 महतीं (for त्वरितो). — (L 13) T2 G1 दुर्जयात्. — (L 14) T2 राजा; G1 राजन्; G2 M2 जानन्. — (L 15) T1 सुकृतमारवं; T2 G1 °माचरत्; G2 °मावरं; G3 °मंबरं. — (L 17) T1 M1 स्नायुमज्जास्थि°; T2 G °संयुतं. — (L. 18) T1 G1 निर्बंबंधुश्, T2 विनिबंधुश; G2 3 विनिर्बध्य — (L 19) T1 प्रहसंश्च T1 इदमब्रुवन्; G1 च दुद्रुवन्, M1 5 ततोब्रुवन्, M2 तमब्रुवन्. — (L 20) M5 देह° (for गन्ध°) T1 शवस्यास्य च दौ°, G2 अस्यागमस्य दौ° — (L 21) G1 M2-4 ससत्वेयं. T1 शमीमिति; T2 G शमीति ह (G1 हि) — (L 22) G2 3 M2 महातेजाः; M4 °राज. T2 G2 (by transp) स धर्मात्मा; G1 3 धर्मराजो; M1 5 सहदेवं. — (L 23) G सुकृतं (for सुदृढं) M1 °भिः सहदेवाशु G विनिर्बध्नीहि; M5 °बध्यस्व. — (L 25) M1 4 5 बध्यस्व; M2 बद्धस्व (for बध्नीहि). — After line 25, M5 ins

176* तथा तत्सर्वमकरोत्सहदेवो यथोक्तवान् ।

— (L 26) T2 सर्वांस्ते; G1 सर्वांस्ते; G2 3 ते सर्वे (for ते दृष्टा). — (L 28) G3 M2-5 बुद्धानां; M1 सिद्धा° (for लुब्धा°). — (L 29) G2 3 M2 4 आचरितं. — (L 30) T1 समयं (for सुकृतं). — M1 3 4 transp. lines 31 and 32 — (L 31) M5 माद्रीपुत्रौ च तावुभौ — (L. 34) T1 G1 समीपं — G1 M1 3-5 om line 38.]

☞ After adhy 5, Dn D3 5-7 9 11 12 T2 ins. an additional adhy. given in App I (No. 4 C, D, E, F, G), one of the versions of what is popularly known as the Durgāstava, cf v. 1 29, 30. All reference to Durgā is missing in K B D1 3 and in S (except the composite MS T2).

Colophon om in D4 10 T2 — *Adhy name*. B1 3 नगरगमनं; B2 अस्त्रनिधानं; B4 अस्त्रन्यसनं; B5 D5 6 G3 M1 2 आयुधन्यासः, Dn D9 11 12 पुरप्रवेशः; D1-3 आयुधनिक्षेपः; D7 शस्त्रन्यासः, G1 नगरप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) K2 B4 D5 6 9 5, T1 G M 7. — *S'loka no.* D3 37, G3 67.

6

1 After वैशं°, S ins a passage given in App I (No. 5). — S transp 1^{ab} and 1^{cd} — ^{b}) S ददर्श दूरात्सुसमृद्धतेजसं — ^{c}) A few MSS वैदूर्य°. D1-3 °नद्धान्; D9 °बिंदून् (for °रूपान्). K D1 2 प्रवि°; B D4-7 °गृह्य; Cs प्रतिमुच्य (as in text) S निबध्य (T G1 °द्ध·) वैडूर्यचितान्सकांचनान् (M1 वैडूर्यचित्रान्सुगुणान्मृगासितान्). — ^{d}) S (except M1) नृपस्तदाक्षान् (for अक्षान्स कक्षे). B3 D5 7 Ca cp rp परिरभ्य; D4 प्रतीगृह्य; S °वेष्ट्य; Cc. r. s as in text. K D1 10 वाससि; D2 4 8 °सी; Cc r s as in text.

☞ For st. 2-15, S subst a passage which, besides containing some additional stanzas, shows other differences. The Southern passage (with its variants) is given separately under v. 1. 15.

3 For S cf v. 1. 15. — ^{a}) D1 2 4 8 परेण (for बलेन). *B1 3 (m as in text) तथैव तेजसा; D4 यथा पुरंदरः (for नरर्षभो महान्). — ^{b}) B4 तथार्चि°; B3 Dn

C. 4. 216 B 4. 7. 3 नथार्चिरूपेण यथामरस्तथा ।
महाभ्रजालैरिव संवृतो रवि-
र्यथानलो भस्मवृतश्च वीर्यवान् ॥ ३
तमापतन्तं प्रसमीक्ष्य पाण्डवं
विराटराडिन्दुमिवाभ्रसंवृतम् ।
मन्त्रिद्विजान्सूतमुखान्विशस्तथा
ये चापि केचित्परिषत्समासते ।
पप्रच्छ कोऽयं प्रथमं समेयिवा-
ननेन योऽयं प्रसमीक्षते सभाम् ॥ ४
न तु द्विजोऽयं भविता नरोत्तमः
पतिः पृथिव्या इति मे मनोगतम् ।
न चास्य दासो न रथो न कुण्डले
समीपतो भ्राजति चायमिन्द्रवत् ॥ ५
शरीरलिङ्गैरुपसूचितो ह्ययं
मूर्धाभिषिक्तोऽयमितीव मानसम् ।
समीपमायाति च मे गतव्यथो
यथा गजस्तामरसीं मदोत्कटः ॥ ६
वितर्कयन्तं तु नरर्षभस्तदा
युधिष्ठिरोऽभ्येत्य विराटमब्रवीत् ।
सम्राड्द्विजानात्विह जीवितार्थिनं
विनष्टसर्वस्वमुपागतं द्विजम् ॥ ७
इहाहमिच्छामि तवानघान्तिके

D11. 12 अपूर्वं°; D1–3 गंधर्वं°; D6. 7 Cr अथ स्व° (D6 m आर्चिस्व°); D8 मनुष्य°; D10 नरस्व°; Cc. rp (Catur) अथा(Cc om अथ)र्चिरूपेण (as in text). K D9 अथ(D9 °पू)र्वरूपेण यथा पुरंदरः; B1. 3 निगूढभावो ज्वलनो यथा प्रभुः; B2. 3 m अथ स्वरूपेण महारथ(B3 m यथामर)स्तथा; D4 अथर्वरूपेण नरर्षभस्तथा.

4 For S cf. v l. 15. — ^{a}) B2 दुरितं नृपोत्तमं; B3 (m as in text) सहसा निरीक्ष्य; D4 त्वरितं नरोत्तमं (for प्रसमीक्ष्य पाण्डवं) Cc cites प्रसमीक्ष्य. — ^{b}) D4 नृपो विराटोभ्रगतं यथा रविं. — After 4^{ab}, N ins

177* समागतं पूर्णशशिप्रभाननं
महानुभावं नचिरेण दृष्टवान् ।

[(L. 1) D1. 3–9 सभागतं (D6 7 °तः). — (L 2) D4 om. line 2. K B3. 4 D1–3 5–8 10 सहा(D5 °भा)नुचारैर्-(K D6 °नै)श्चि°; D9 सभासदैर्नीतिचि°.]

— ^{c}) K विराटराट्; B2 3 (m as in text) मत्तद्विजान्; B4 D1–3. 7–10 स तु (D1–3 च) द्विजान्; D4 समुद्विजन् (for मन्त्रि°). D9 मंत्रि° (for सूत°). K द्विजांस्; Ca c विशस् (as in text) D1–3 transp विशः and तथा. K D4 तदा; Ca तथा (as in text) — ^{d}) D2 ये चानुगास्तं; D9 येन्येपि केचित्; Ca as in text B Dn D2 5–12 Ca c परितः (B3 पुरतः; Dn1 परतः); D4 पुरुषाः (for परिषत्) D4 समागताः, Ca समासते (as in text). D1 3 ये चानुगास्तत्परिषत्सु ते स्थिताः — ^{e}) K D1 3. 8 वः (for ऽयं) Cf. Cv अयं वः युष्माकं कः संबन्धीयः. K D5. 6. 10 Ca समीयिवान्; Cc v as in text — ^{f}) B Dn D5. 7. 9 11. 12 नृपोपमोयं (D9 यः); D1–3 8 नरो हि येषां (D2 योयं; D8 यो वै); D4 मानेन योयं; D6 रूपोपमोयं; D10 इहागतोयं (for अनेन योऽयं). B1 2. 5 Dn D3 10–12 समवेक्षते (for प्रस°).

5 For S cf v. l 15 — K1 om 5^{c}–6^{b}. — ^{c}) K2 दासी; B1 2 3(m as in text) 4 5 D5–7 9 वाजी; D1–4 दासा (for दासो). B Dn2 D5–7 9 11 12 कुंजरः (for कुण्डले). — ^{d}) D4 सभागतो (for समी°)

6 For S cf. v. l 15. K1 om 6^{ab} (cf v. l. 5). — ^{b}) B1 °षिक्त इति मे मनोगतं; B3 4 Dn D5–9 11 12 °षिक्तस्त्वि(Dn D11 12 °क्त इ-; D8 °क्तो ह्य)ति मेत्र मानसं; D1–3 °षिक्तो मम चेतसि स्थितं; D4 मूर्धावसिक्तः प्रतिभाति मे हृदि. — ^{c}) D1–3 °व्यथं — ^{d}) D1. 3 महीं; D2 6 महान्; Ca गजस् (as in text) Cap तामरसी; Cr s as in text. D1–3 महागजः; Ca मदोत्कटः (as in text).

7 For S cf v. l. 15 — ^{a}) K2 B5 D5 च; D8. 10 स (for तु). K2 B5 D5–7 9 °र्षभं. B1. 2 Dn2 D7. 9. 11. 12 तथा; B3 यथा (for तदा). D1–3 वितर्कयामास च तं नरर्षभः. — Before 7^{cd}, B3 4 D5 ins युधिष्ठिर उ°. — ^{c}) Dn D11 12 विजानीहि हि; D1 3 विजानामिह. B1. 4 Dn2 D3–9 जीवनार्थिनं. — After 7, D7 9 ins .

178* विद्धि प्रभो मत्स्यपते कुलोत्तमं
सेवार्थिनं सेवकमानवर्धनम् ।

8 For S cf. v. l 15 — ^{a}) K D10 °कं (for °के). — ^{b}) D1–3 तथा(D2 °वा)भिभो. — ^{d}) D4 Cv प्रतिसंग्रहेण; Ca. c. vp as in text. Cr cites only गृहाण. D8 प्रहृष्टरूपो जगृहे तथागतं. — After 8, N (except K1 D1) ins :

179* तं राजसिंहं प्रतिगृह्य राजा
प्रीतात्मना चैवमिदं बभाषे ।

वस्तुं यथा कामचरस्तथा विभो ।
तमब्रवीत्स्वागतमित्यनन्तरं
राजा प्रहृष्टः प्रतिसंगृहाण च ॥ ८
कामेन ताताभिवदाम्यहं त्वां
कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः ।
गोत्रं च नामापि च शंस तत्त्वतः
किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा
वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि ब्राह्मणः ।
अक्षान्प्रवप्तुं कुशलोऽस्मि देविता
कङ्केति नाम्नास्मि विराट विश्रुतः ॥ १०

विराट उवाच ।

ददामि ते हन्त वरं यमिच्छसि
प्रशाधि मत्स्यान्वशगो ह्यहं तव ।
प्रिया हि धूर्ता मम देविनः सदा
भवांश्च देवोपम राज्यमर्हति ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

आप्तो विवादः परमो विशां पते
न विद्यते किंचन मत्स्य हीनतः ।
न मे जितः कश्चन धारयेद्धनं
वरो ममैषोऽस्तु तव प्रसादतः ॥ १२

विराट उवाच ।

हन्यामवध्यं यदि तेऽप्रियं चरे-
त्प्रव्राजयेयं विषयाद्द्विजांस्तथा ।
शृण्वन्तु मे जानपदाः समागताः
कङ्को यथाहं विषये प्रभुस्तथा ॥ १३
समानयानो भवितासि मे सखा
प्रभूतवस्त्रो बहुपानभोजनः ।
पश्येस्त्वमन्तश्च बहिश्च सर्वदा C 4 228 B 4 7 16

[(L 1) K2 परिगृह्य, B3 D8 प्रसमीक्ष्य — (L. 2) B Dn D2 9–12 प्रीत्यात्मना; D8 प्रीतात्मवान्. B3 4 D4. 5 चैनम् (for चैवम्).]

9 For S cf v 1 15 Before 9, B3 D2 4 7–10 read विराट उ°. — b)=4 9 7^a — c) D4 8 नाम्ना सह (for नामापि च). — d)=4. 9 7^b

10 For S cf v 1 15. K1 श्री * * णः; K2 ब्राह्मण उ°; D8 कंक उ° (for युधि° उ°) — a) Dn2 D1–3 9 transp पुरा and सखा. D4 °रस्यास्मि सखा प्रतीतो; Cnp °रः स्याहमहं (sic) सखा — b) B4 प्रवरोस्मि; D4 पुनरेव (for पुनरस्मि). B1 3 4 वै द्विजः; B5 Dn1 D4 Cn r s विप्रः; D5 चैव ह; D7 8 गोत्रतः; Cnp (cf also Csp) ब्राह्मणः (as in text) — c) K D1 7 प्रवक्तुं; B Dn D3–6. 8–12 Cc प्रयोक्तुं; Cs प्रकर्तुं; only D2 exactly as in text! K वेदिता; B1 देविनां; D2–4 8 देवने. — d) K नामा°; Cv नाम्ना° (as in text).

11 For S cf. v 1 15. — a) B4 ददानि. K D7 अहं तु; Cv हंत (as in text). K प्रतीच्छसि; B4 यदि°; D6 यथे°. — b) D1–3 10 अस्मि (for हि). D1–3 ते द्विज (for अहं तव). — c) B1 Dn1 D12 च (for हि) — d) D1. 4 °र्हसि.

12 For S cf v. l. 15 — a) K गुरोर्; B1–3. 5 Dn2 D6. 7m 8 11 12 Cc n s प्राप्तो; Cr v आप्तो (as in text). N (except K D6. 10) Cv प्रथमं; Cc प्रथमः; Cr cp परमः (as in text) Cap cites आप्तो विवादः परमः and प्राप्नोतु वादं प्रथमं विशां पते, Crp आप्नोतु वादं प्रथमं (and प्रथमः). — b) B (except B4) Ca कश्चन; Dn D11 12 Cs कं च न; D6 किं न च, Cr किंचिन्; Cv ap as in text. Ca cites (in prose order) मत्स्य विशां पते हीनतः कश्चन न विद्यते मम विवादः [इति] प्रथमं प्राप्तः [वरः]. — c) D2 8 Cv जितं, Ca c r s as in text K दापयेद्धरं; Ca. c. r. s v धारयेद्धनं (Cr om धनं) (as in text) — d) N (except K B2 4 D3 10) Cv प्रसादजः.

13 For S cf v.1 15 — a) B1(m as in text) 3 5 Dn D5 6 10–12 अवश्यं (for अवध्यं). — b) D1–4 विवास° (for प्रव्राज°). D4 द्विजर्षभान् (for द्विजांस्तथा). — B2 om. 13^{cd} — c) K पौरजनाः (for जान°). D4 समेताः (for समा°). — d) D3 transp प्रभु° and तथा.

14 For S cf v 1 15. — a) K संपन्नजातो; B2–4 D1–10 Ca r v °जातो; B5 °यातो. D1–3 अस्मि भवांश्च; Ca भवितासि (as in text). — b) K बहुमान°; D10 °भोजनं. — c) D7 9 संपश्य मे (for पश्येस्त्वम्). Cv संमदा (for सर्वदा). — d) B3 D5 तव; D1–3 मया (for च ते). B3 अनावृतं; Ca. c अपा° (as in text). D1–3 यतः (for मया).

C 4 228
B, 4 7 16

कृतं च ते द्वारमपावृतं मया ॥ १४
ये त्वानुवादेयुरवृत्तिकर्शिता
ब्रूयाश्च तेषां वचनेन मे सदा ।
दास्यामि सर्वं तदहं न संशयो

15 ^{a}) K ये बांधवा वेयुरवृत्तिकर्षिता; B_{4} D_{10} ये त्वानुयाचेयुर°; Dn $D_{11\ 12}$ ये त्वानुवादैः पुर°; $D_{1\ 3}$ ये त्वानुसंधेयुर°; $D_{2.4\ 5}$ ये त्वानुबाधेयुर°; $D_{6.7\ 9}$ Cr ये त्वां च याचेयुर°; D_{8} ये त्वानुधावेयुर°. Crp (Catur.) cites त्वानुवादेयुः (as in text) A few MSS. °कर्षिताः. — ^{b}) B Dn $D_{6.7.9.11\ 12}$ मां सदा; D_{10} सर्वदा. — ^{c}) D_{1-3} सततं (for तदहं). — ^{d}) Dn_{2} $D_{2\ 7.11}$ विद्यते; D_{4} तिष्ठति. $D_{1.3}$ न विद्यते ते मम संनिधौ भयं.

☞ For 2–15, S subst.:

180* अनन्ततेजोज्वलितं यथानलं
(2^{d}) दुरासदं तीक्ष्णविषं यथोरगम् ।
सभागतं प्राञ्जलिभिर्जनैर्वृतं
विचित्रनानायुधशस्त्रपाणिभिः ।
उपायनौघैः प्रविशद्भिराचितं
द्विजैश्च शीक्षाक्षरमन्त्रधारिभिः ।
गजैरुदीर्णं तुरगैश्च संकुलं
मृगद्विजैः कुब्जगणैश्च संवृतम् ।
सितोच्छ्रितोष्णीषनिरुद्धमूर्धजं
विचित्रवैडूर्यविकारकुण्डलम् ।
विराटमाराच्च युधिष्ठिरस्तदा
बृहस्पतिः शक्रमिव त्रिविष्टपे ।
(4^{a}) तमाव्रजन्तं प्रसमीक्ष्य पाण्डवं
(4^{b}) विराटराजो मुदितेन चक्षुषा ।
(4^{c}) पप्रच्छ चैनं स नराधिपो मुहु-
(4^{c}) र्द्विजांश्च ये चास्य सभासदस्तदा ।
(4^{e}) को वा विजानाति पुरास्य दर्शनं
(4^{f}) युवा सभां योऽयमुपैति मामिकाम् ।
(3^{a}) रूपेण सारेण विदारयन्महीं
(3^{b}) श्रिया ह्ययं वैश्रवणो द्विजो यथा ।
मृगेन्द्रराड्वारणयूथपोपमः
प्रभात्ययं काञ्चनपर्वतो यथा ।
विरोचते पावकसूर्यसंनिभः
सचन्द्रनक्षत्र इवांशुमान्ग्रहः ।
(5^{c}) न दृश्यतेऽस्यानुचरो न कुञ्जरो
न चोष्णरश्म्यावरणं समुच्छ्रितम् ।
(5^{c}) न कुण्डले नाङ्गदमस्य न स्रजो
विचित्रिताङ्गश्च रथश्चतुर्युजः ।
(5^{ab}) क्षात्रं च रूप हि बिभर्त्ययं भृशं
गजेन्द्रशार्दूलमहर्षभोपमः ।
अभ्यागतोऽस्माननलंकृतोऽपि स-
न्विरोचते भानुरिवाचिरोदितः ।
विभात्ययं क्षत्रिय एव सर्वथा
विराट इत्येवमुवाच तं प्रति ।
ससागरान्तामयमस्य मेदिनीं
प्रशासितुं चार्हति वासवोपमः ।
नाक्षत्रियो नूनमयं भविष्यति
(6^{b}) मूर्धाभिषिक्तः प्रतिभाति मां प्रति ।
तुल्यं हि रूपं प्रतिदृश्यतेऽस्य
व्याघ्रस्य सिंहस्य महर्षभस्य ।
यदेष कामं परिमार्गते द्विज-
स्तदस्य सर्वं क्रियतामसंशयम् ।
प्रियं च मे दर्शनमीदृशे जने
द्विजेषु मुख्येषु तथातिथिष्वपि ।
धनेषु रत्नेष्वथ गोषु वेश्मसु
प्रकामतो मे विचरत्ववारितः ।
एवं ब्रुवाणस्तमनन्ततेजसं
विराजमानं सहसोत्थितो नृपः ।
अनेन रूपेण समीपमागतं
त्रिदण्डकुण्ड्यङ्कुशशिक्यधारिणम् ।
समुत्थिता सा च सभा सपार्थिवा
सविप्रराजन्यविशा सशूद्रका ।
सभागतं प्रेक्ष्य तपन्तमर्चिषा
विनिःसृत राहुमुखाद्यथा रविम् ।
स तेन पूर्वं जयतां भवानिति
द्विजातिनोक्तोऽभिमुखः कृताञ्जलिः ।
जयं जयार्हेण समेत्य वर्धितो
विराटराजो ह्यभिवादयच्च तम् ।
(8^{c}) तमब्रवीत्प्राञ्जलिरेव पार्थिवो
(8^{d}) विराटराजो मधुराक्षरं वचः ।
प्राप्तः कुतस्त्वं भगवन्किमिच्छसि
क्व यास्यसे किं करवाणि ते द्विज ।
श्रुतं च शीलं च कुलं च शंस मे
(9^{c}) गोत्रं तथा नाम च देशमेव च ।
सत्यप्रतिज्ञा हि भवन्ति साधवो
विशेषतः प्रव्रजिता द्विजातयः ।
तवानुरूपं प्रचरामि ते ह्यहं
न चावमन्ता न श्रुताभिभाषिता ।
अपूजिता ह्यग्निसमा द्विजातयः
कुलं दहेयुः सविषा इवोरगाः ।
सर्वां च भूमिं तव दातुमुत्सहे
सदण्डकोशं विसृजामि ते पुरम् ।
(9^{b}) कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः

(9d) किं कर्म चात्राचरसि द्विजोत्तम।
एवं ब्रुवाणं तमुवाच पार्थिवो
युधिष्ठिरो धर्ममवेक्ष्य चासकृत्।
सत्यं वचः को न्विह वक्तुमुत्सहे-
द्यथाप्रतिज्ञं तु शृणुष्व पार्थिव।
श्रुतं च शीलं च कुलं च कर्म च
शृणुष्व मे जन्म च देशमेव च।
गुरूपदेशान्नियमाच्च मे व्रतं
कुलक्षमार्थं पितृभिर्नियोजितम्।
द्विजो व्रतेनास्मि न च द्विजः प्रभो
समुण्डितः प्रव्रजितस्त्रिदण्डभृत्।
इदं शरीरं मम पश्य मानुषं
समावृतं पञ्चभिरेव धातुभिः।
ममेह पञ्चेन्द्रियगात्रदर्शिनो
वदन्ति पञ्चैव पितॄन्यथाश्रुति।
मनुष्यजातित्वमचिन्तयन्नहं
न चास्मि तुल्यः पितृभिः स्वभावतः।
(10d) कङ्को हि नाम्ना विषये तवागतो
व्रती द्विजातिः स्वकृतेन कर्मणा।
द्यूतप्रसङ्गादधनोऽस्मि राजन्
सत्यप्रतिज्ञा व्रतिनश्चरामहे।
(10a) युधिष्ठिरस्यास्मि सखाभवं पुरा
गृहप्रवेशी च शरण्यमेव च।
गृहे च तस्योषितवाहनं सुखं
राजास्मि तस्य स्वपुरेऽभवं पुरा।
ममाज्ञया तत्र विचेरुरङ्गना
मम प्रियार्थं दमयन्ति वाजिनः।
मया कृतं तस्य पुरे तु यत्पुरा
न तत्कदाचित्कृतवाञ्जनोऽन्यथा।
सोऽहं पुरा तस्य वयःसमः सखा
चरामि सर्वां वसुधां सुदुःखितः।
न मे प्रशान्तिः क्वचिदाश्रयामि वै
व्रतोपदेशान्नियमेन हारितः।
(10b) वैयाघ्रपद्योऽस्मि नरेन्द्र गोत्रत-
स्तदेव सौख्यं मृगयामहे वयम्।
कृतज्ञभावेन मयानुकीर्तितं
युधिष्ठिरस्यात्मसमस्य चेष्टितम्।
इमं हि मोक्षाश्रममाश्रितस्य मे
युधिष्ठिरस्तुल्यगुणो भवानपि।
न मेऽद्य माता न पिता न बान्धवा
न मे स्वरूपं न रतिर्न संततिः।
सुखं च दुःखं च हि तुल्यमद्य मे
प्रियाप्रिये तुल्यगतिर्गतागते।
मुक्तोऽस्मि कामाच्च धनाच्च सांप्रतं
त्वदाश्रयो वस्तुमिहाभ्युपागतः।
संवत्सरेणेह समाप्यते त्विदं
मम व्रतं दुष्कृतकर्मकारिणः।
ततो भवन्त परितोष्य कर्मभिः
पुनर्व्रजिष्यामि कुतूहलं यतः।
(10c) अक्षान्निवप्तुं कुशलो ह्यह सदा
पराजितः शकुनिरुतानि चिन्तयन्।
मृगद्विजानां च रुतानि चिन्तय-
न्निराश्रयः प्रव्रजितोऽस्मि भिक्षुकः।
तमेवमुक्ते वचने नराधिपः
कृताञ्जलिं प्रव्रजितं विलोक्य च।
अथाब्रवीद्धृष्टमनाः शुभाक्षरं
मनोनुगं सर्वसभागतं वचः।
(11a) ददामि ते हन्त वरं यदीप्सितं
(11b) प्रशाधि मत्स्यान्यदि मन्यते भवान्
(11c) प्रिया हि धूर्ता मम चाक्षकोविदा-
(11d) स्त्वं चापि देवो मम राज्यमर्हसि।
(14ab) समानयानासनवस्त्रभोजनं
प्रभूतमाल्याभरणानुलेपनम्।
स सार्वभौमोपम सर्वदार्हसि
प्रियं हि मन्ये तव नित्यदर्शनम्।
(15a) ये त्वाभिधावेयुरनर्थपीडिता
द्विजातिमुख्या यदि वेतरे जनाः।
(15b) सर्वाणि कार्याण्यहमर्थितस्त्वया
(15cd) तेषां करिष्यामि न मेऽत्र संशयः।
(13a) ममान्तिके यश्च तवाप्रियं चरेत्
(13b) प्रवासये तं प्रविचिन्त्य मानवम्।
यच्चापि किंचिद्वसु विद्यते मम
प्रभुर्भवांस्तस्य वशी वसेह च।
युधिष्ठिरः।
(12ab) अतोऽभिलाषः परमो न विद्यते
(12c) न मे जितं किंचन धारये धनम्।
न भोजनं किंचन संस्पृशे त्विह
हविष्यभोजी निशि च क्षितीशयः।
व्रतोपदेशात्समयो हि नैष्ठिको
न क्रोधितव्यं नरदेव कस्यचित्।
एवंप्रतिज्ञस्य ममेह भूपते
निवासबुद्धिर्भविता तु नान्यथा।
(12d) एवं वरं मात्स्य वृणे प्रवारितः
कृती भविष्यामि वरेण तेऽनघ।
वैशंपायनः।
एवं तु राज्ञः प्रथमः समागमो
बभूव मात्स्यस्य युधिष्ठिरस्य च।
विराटराजस्य हि तेन संगमो

C 4 220
B 4 7 17

न ते भयं विद्यति संनिधौ मम ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
एवं स लब्ध्वा तु वर समागमं
विराटराजेन नरर्षभस्तदा ।
उवास वीरः परमार्चितः सुखी
न चापि कश्चिच्चरितं बुबोध तत् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षष्ठोऽध्याय ॥ ६ ॥

बभूव विष्णोरिव वज्रपाणिना । [160]
तमासनस्थ प्रियरूपदर्शन
निरीक्षमाणो न ततर्प भूमिप ।
सभा च तां प्राज्वलयद्युधिष्ठिर
श्रिया यथा शक्र इव त्रिविष्टपम् ।

[(L 1) T G हुताशन (for यथानल) — (L 2) M1-3 सदस्तीक्ष्णविषो यथोरग — (L 4) T2 M1 2 नानाविध, M3-5 नानाविधशस्त्रधारिभि — (L 6) T G1 शिक्षा — (L 8) T2 M2 3 °णै समावृत M1 4 5 मृगद्विजइयेनगणाभिनादित — (L 11) T2 M5 आयात् (for आरात्) — (L 16) G1 3 M4 द्विजाश्च M1 3-5 सदा सुभासद (for सभासदस्तदा) M2 वैश्याश्च राजा स सभागतास्तथा — (L 18) M1-3 मामिमा (for मामिकाम्) G2 योय त्विहाभ्येति हि मामिका सभा — (L 23) T2 G विराजते (for विरो) — (L 32) G1 विराजते (for विरो) — (L 37) G3 M (except M5) असौ (for अय) — (L 38) M3-5 मूर्धावसिक्त G2 3 प्रतियाति — (L 39) G1 न तुल्यरूप, M2 क्षात्र च रूप G2 परिदृश्यते, M2 प्रतिपद्यते M2 शुभ (for ऽस्य) — (L 40) M1 3 5 transp व्याघ्र and सिंह T1 तदर्ष°, T2 तथर्ष, G1 यथर्ष, M1-3 नरर्षभस्य च — (L 41) T1 M4.5 यमेष, G1 येनैष, G2 M2 3 य एष, M1 यमेव — (L 42) T G1 स चास्य, M2 तथास्य T G1 सर्व — (L 49) G1 3 M3-5 अन्येन (for अनेन) G1 समागत त (for समीपमा) — (L 50) T2 G1 शच्छत्रधा, M2 3 कुडयाकुश — (L 56) G3 °भिमुख, M2 विमुख — (L 61) M1 3 4 इच्छसे M3 कुतोद्य सप्राप्स्यसि वै किमिच्छसे — (L 64) G3 तदा, M1 3 4(*sup lin*) 5 च ते, M4 च मे (for तथा) M2 गोत्र च देश च ममाद्य विप्र — (L 67) T2 G यथा (for तव) T2 G1 वितरामि — (L 68) M1 5 हि, M2-4 च (for the second न) T G2 3 तव (for श्रुता) T2 षित, G3 M5 षित G1 न चाभिमंन्ये वचसास्मि तोषित — (L 74) G2 M कि चापि कर्म समुदाचरन्भवान् — (L 75) M (except M2) पाडवो (for पार्थिवो) — (L 77) G1 उत्सुक, G2 M3 उत्सहे — (L 78) G1 M3 5 ज्ञा, M2 °ज्ञा — G3 M read lines 79–80 after line 82 — (L 79) M2 3 कुल (for श्रुत) G2 M1-3 4 (*sup lin* as in text) बल (for कुल) — (L 81) M2 देश (for देशात्), and नियम (for नियमात्) T1 वने व्रत, G1 च ते व्रत, M2 दृढव्रत — (L 82) T1 G2 3 कुलक्रमार्थ — (L 84) T2 M4 सुमुडित, G2 सुम, M5 समुज्झित T2 G2 दडधृक्, G3 दडवान् — After line 84, G3 M read lines 79–80, while G2 repeats them — (L 87) G2 यमात्म दर्शिनो, G3 यमात्र — (L 88) T2 G2 M4 (*sup lin*) श्रुति, G1 श्रुत — (L 89) M चितयाम्यह (M4 *sup lin* °चित्ययाम्यह, and चिंतयन्नह as above) — (L 90) G3 M प्रभावत (for स्व) — (L 91) G3 M1 4 5 ककोस्मि — (L 93) M गाद्भनगोस्मि पार्थिव — (L 94) T2 G1 2 चराम (for चरा) — (L 95) T G अपि (for अस्मि) — (L 96) T G शरीरम् (for शरण्यम्) — (L 98) T2 G1 2 M2 गृहे (for पुरे) T2 G1 2 transp अभव and पुरा — G1 om lines 99–104 — (L 99) M1 चरति ये गजा (for विचेरुरङ्गना) — (L 101) M1-3 4 (*sup lin* as in text) पुरेषु (for पुरे तु) — (L 105) T G1 2 M4 च (for मे) T G दासवाहन (for दाश्रयामि वै) — (L 106) T1 मेन भाति न, G1 मेन वारित, M1 3 मोभिहारिक, M2 मोभिकारित, M4 5 माभिभारि(M5 र)क — (L 107) T1 G1 वैयाघ्रपादो, T2 M5 पाद्यो — (L 112) M4(*sup lin* as in text) 5 छिरे — (L 113) M1 सतति, M4 *sup lin* बाधवो — (L 114) T2 G1 2 न मेस्ति रूप M1 बाधवा (for सतति) — (L 116) T1 G2 तुल्यगते, G3 गती — T2 reads lines 123–126 after line 138 — (L 123) G1 °स्त्रिवासु, G3 M3 निवर्तु, M1 त्रिवस्तु, M2 °णि वासु G1 M1 4 5 अस्मि (for हि) M5 राजन् (for अह सदा) — (L 124) T2 G1 शत्रुकृतानि (for शकुनिरु) — (L 127) G2 3 तेनैव, M5 तदेव — (L 128) T1 विमृश्य, M विपृच्छय (M2 प्रविश्य) — (L 130) G2 3 मनोगत G1 सर्वभवानुग वच, M3 सर्वगत सभागत — (L 131) M3-5 ददानि T2 हृतु — (L 134) T1 G1 2 M2 हैति — (L 135) G1 स मानयन्नास, M1 3 5 °भोजन — (L 136) M1 3 5 लेपन — After line 138, T2 reads lines 123–126 — (L 146) M1 भवेह (for वसेह) — (L 147) G2 3 M4 5 अतोतिलाभ, M1 अतो निवास, M2 3 ततोतिलाभ — (L 149) T1

७

वैशंपायन उवाच ।
अथापरो भीमबलः श्रिया ज्वल-
न्नुपाययौ सिंहविलासविक्रमः ।
खजं च दर्वीं च करेण धारय-
न्नसिं च कालाङ्गमकोशमव्रणम् ॥ १

स सूदरूपः परमेण वर्चसा
रविर्यथा लोकमिमं प्रभासयन् ।
सुकृष्णवासा गिरिराजसारवा-
न्स मत्स्यराजं समुपेत्य तस्थिवान् ॥ २
तं प्रेक्ष्य राजा वरयन्नुपागतं C 4 233 B 4 8.3 K 4 10 7

सस्पृशाम्यह, G1 3 शेच्च मे, G2 M2 3 शे त्वह, M5 शेत ह — (L 151) M1 4 5 गुरू (for व्रतो) — (L 155) M3 5 मत्स्य M2 मत्स्यपते (for मात्स्य वृणे) T प्रपूर्यंता, M1 3 प्रदापित, M2 प्रचारित, M5 त्ववारित — (L 163) T G M4 प्रज्वलयन्]

16 S (except M1–3) om वैश° उ — a) K D2 transp स and तु B3 D4 6 परम, B5 Dn2 D5 8 9 11 12 तु पर, T1 प्रथम, T2 G1 नृपति, G2 3 M नृवर (for तु वर) Cn cites वर B2 D1 3 समागमे, D5 गत — b) B4 Dn2 D11. 12 टराज्ञा तु B4 5 D12 तथा (for तदा) — c) B (except B5) D11 धीर (for वीर) D4 सुख — d) D4 S चास्य T2 G1 M3 3 5 किंचित् D4 व्य बुध्येत, T2 निबोध तत्, G1 कथचन, M5 ध स

Colophon — *Adhy name* B1–3 5 D (except D5) युधिष्ठिरप्रवेश, T2 M1–3 युधिष्ठिरविराटसमागम (T2 विराट सवाद), G1 युधिष्ठिरसमयसवाद, M4 नगरप्रवेशे युधिष्ठिर- समागम, M5 युधिष्ठिरनगरप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) K2 B4 D7 9 10 6, D4 6 5, D5 7, S 8 — *S'loka no* D1 3 17, G3 53

7

1 B2 om 1^{a}–2^{b} — a) D7 9 त्विषा (for श्रिया) S अथापरस्या दिशि भीमदर्शनो (T2 G1 भीमसेनो) — b) D7 9 सिहबलोरु, Cc सिहविलास (as in text) S वृकोदरोदृश्यत सिहविक्रम — After 1^{ab}, T G ins

181* असिं प्रवेके प्रतिमुच्य शाणके
[T2 प्रवेशे (for प्रवेके)]

— c) K D8 T2 G1 खज, B Dn D5–7 9–12 Ca c n r s खजा (Dn1 खजा), D1 खड्ग, D4 खर्वं, Cv as in text — After 1^{c}, T G ins

182* त्वच च गोचर्ममयीं सुमर्दिता
समुक्षिता पानकरागषाडवै ।
कीलासमालम्ब्य करेण चायस
सश्रङ्किभेराद्र्दकभूस्तृणाङ्कुरम् ।

Thereafter T2 G1 *repeat* 1^{c} — T1 G2 3 om 1^{d} — d) Dn2 D9 11 कालाननकोशम, D4 मिकोशभीषण, D12 T2 G1 कालायसकोशम, M कालाशनिकाशम Cc n r s v cite कालाङ्गम् (as in text), Cn s अकोशम् (as in text), Cv अकोश and भीषणम् (cf D4 above).

2 B2 om 2^{ab} (cf v 1 1) — a) K D9 (m as in text) असूद, D8 सुसूद, S Cv गभीर T G तेजसा, Cv वचसा (as in text) — b) B (B2 om) D (except D4) T2 G1 प्रकाशयन्, M विभासयन् — c) K1 अकृष्ण, K2 B (except B5) D (except D2 4 7 9) G2 3 स कृष्ण, T2 सुश्लक्ष्ण Cs गिरिराजसार (cf also Ca n v) — d) B (except B3) Dn D1 5 6 11 12 त (for स) — After 2, S ins

183* सभा हि ता वारणयूथपोपम-
स्तमिस्रहा रात्रिविवावभासयन् ।
सहस्रनेत्रावरजान्तकोपम
स्त्रिलोकपालाधिपतिर्यथा हरि ।
तमाव्रजन्त गजयूथपोपम
निरीक्षमाणो नवसूर्यवर्चसम् ।
भयात्समुद्विग्नविषण्णचेतनो
दिशश्च सर्वा प्रसमीक्ष्य चासकृत् ।
तमेकवस्त्र परसैन्यवारण
सभाविदूरान्नृपतिर्नृपात्मजम् ।
समीक्ष्य वैक्लव्यमुपेयिवाञ्शनै-
र्जनाश्च भीता परिसर्पिरे भृशम् ।

[M transp lines 1–4 and 5–8 — (L 1) M °यूथपाकृति — (L 7) M1. 2 समुदीक्ष्य (for द्विग्न-). M लोचनो (for चेतनो) — (L 12) T1 G2 3 परित- ससर्पिरे, M1–3 प्रससर्पिरे भृश]

3 For S see below — a) B1 Dn1 D1 3. 8 रमयन् (for वरयन्) B2 3 D5–7 10 राजानमिवातिकागत, B3 m D4 राजा रमयतमागत, B4 राजाकसमीपमागत, B5 राजार्क- मिवातिकागत, Dn2 D9 11. 12 राजा सभयोंतिकागत, D2 राजा वरज ह्युपा (m राजा रमणीयमा वा) — b) D4. 5

C 4 283
B 4 8.3
K 4 10 7

ततोऽब्रवीज्जानपदान्समागतान् ।
सिंहोन्नतांसोऽयमतीव रूपवा-
न्प्रदृश्यते को नु नरर्षभो युवा ॥ ३
अदृष्टपूर्वः पुरुषो रविर्यथा
वितर्कयन्नास्य लभामि संपदम् ।
तथास्य चित्तं ह्यपि संवितर्कय-
न्नरर्षभस्याद्य न यामि तत्त्वतः ॥ ४
ततो विराटं समुपेत्य पाण्डवः
सुदीनरूपो वचनं महामनाः ।
उवाच सूदोऽस्मि नरेन्द्र बल्लवो

(m as in text) गतो (for ततो) — For 3, S subst

184* अथाब्रवीन्मत्स्यपति सभागता .
न्भृशातुरोष्ण परिनि श्वसन्निव ।
योऽय युवा वारणराजसंनिभ
सभामभिप्रैति हि मामिकामिमाम् ।

[(L 1) T_2 M_{1-3} मात्स्य — (L 3) T_2 G को (for यो) T_1 राजसमत , G यूथपोपम — (L 4) M इमामभिप्राप्स्यति मामिका सभा]

S cont

185* को वा विजानाति पुरास्य दर्शन
मृगेन्द्रशार्दूलगतेर्हि मामक ।
व्यूढान्तरासो मृगराडिवोत्कटो
य एष दिव्य पुरुष प्रकाशते ।
राजश्रिया ह्येष विभाति राजव-
द्विरोचते रुक्मगिरिप्रभोपम ।
नाक्षत्रियो नूनमय भविष्यति
सहस्रनेत्रप्रतिमस्तथा ह्यसौ ।
रूपेण यश्चाप्रतिमो ह्यय महा-
न्महीमिमा शक्र इवाभिपालयेत् ।
नाभूमिपोऽय हि मतिर्ममेति च
च्युत समृद्ध्या नभसीव नाहुष ।
वैशपायन ।
वितर्कमाणस्य च तस्य पाण्डव
सभामतिक्रम्य वृकोदरोऽब्रवीत् ।
जयेति राजानमभिप्रमोदय-
न्सुखेन सभ्य च समागत जनम् ।

[(L 6) G_2 विराजते (for विरो) — (L 7) T_2 G $M_{2\ 4}$ (*sup lin*) असौ (for अय) — (L 9) $M_{1\ 2}$ रूपेण यस्य प्रतिमो न विद्यते — (L 16) T $G_{2\ 3}$ $M_{1.3}$ समागत]

4 S om 4 — ^{a}) $D_{4\ 6\ 10}$ अदृष्टरूप K दधिर् (for रविर्) — ^{b}) Dn_1 D_1 लभाम, D_8 लभेय, Cc लभामि (as in text) B D (except D_{1-4}) निश्चय, Cv सपदम् (as in text) — ^{c}) Dn_1 $D_{11\ 12}$ चित्ते, Cv चित्त (as in text) K ह्यविस , $B_{3\ 4}$ ह्यनिश वि „ D_3 ह्यनि स°, D_4 ह्युपस , $D_{7\ 9}$ ह्यपि सप्र Cv cites ह्यपि — ^{d}) B Dn_1 $D_{1.2\ 10-12}$ अस्य, D_5 अनु (for अद्य) Cap rp (Dev) सपद , Ca r s v तत्त्वत (as in text) — After 4, N ins.

186* दृष्ट्वैव चैन तु विचारयाम्यह
गन्धर्वराज यदि वा पुरदरम् ।
जानीत कोऽय मम दर्शने स्थितो
यदीप्सित तल्लभता च माचिरम् ।
विराटवाक्येन तु तेन चोदिता
नरा विराटस्य सुशीघ्रगामिन ।
उपेत्य कौन्तेयमथाब्रुवस्तदा
यथा स राजावदताच्युतानुजम् ।-

[(L 1) $D_{7\ 9}$ रूप, D_{12} चैव K_1 $B_{1\ 3}$ D_8 च, $B_{4\ 5}$ $D_{3-7\ 10}$ Cc न, $D_{9\ 11\ 12}$ नु (for तु) B_4 Cc विभावयामि (for विचा) Cr परिभाव २ (sic) — (L 2) B (except B_3) Dn $D_{5-7\ 9\ 11\ 12}$ राजो, and पुरदर — (L 4) B_3 यदीप्सिते, $D_{5\ 7}$ यदिच्छते, $D_{6\ 9}$ यदीच्छते, D_{10} यदिप्सते — (L 5) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{7\ 9\ 11\ 12}$ च (for तु) $B_{2\ 3}$ $D_{5-7\ 9}$ ते प्रचोदि , D_{1-3} तेन नोदिता D_4 विराटराजेन तु चोदिता नरा — (L 6) D_3 जना (for नरा) Dn_2 $D_{11\ 12}$ समीपगामिन , $D_{2\ 3}$ तु शीघ्र , D_8 च शीघ्र D_1 विराटराजस्य तु शीघ्र , D_4 गताश्च वेगे सुशीघ्र कारिण — (L 7) $B_{2\ 4}$ $D_{1-3\ 5\ 6\ 10-12}$ तथा (for तदा) — (L 8) $B_{3\ 4}$ $D_{5\ 6}$ अवदत् (for अवदत) K अच्युताग्रज (K_2 त), $B_{2\ 3m}$ Cap rp अर्जुनानुज Ca c r v as in text Cs cites only अच्युत- $D_{2\ 9}$ यथैव राज्ञो वदनाच्युता गिर]

5 ^{a}) S ततो नृप वाक्यमुवाच पाडव (G_1 पार्थिव) — ^{b}) B_1 Dn_1 $D_{4\ 7\ 9\ 10}$ त्व(D_4 ह्य)दीनरूप ($D_{9\ 10}$ पो), D_8 ह्यदीनसत्त्व B_4 सुशील , Dn_2 $D_{11\ 12}$ स भीमरूपो D_3 महातपा S यथानुपूर्व्यात् (T_2 तुष्येत्, M_{1-3} पूर्व्यं, $M_{4\ 5}$ पूर्व्यां) कृपयान्वितोत्तर (T_2 G_1 तो नृप , M_1 तोक्षर; M_{2-4} तातुर, M_5 यत्नातुर) — ^{c}) K_1 $D_{3\ 4\ 6}$ वल्लभो; Cv वल्लवो, Cc as in text — For 5^{cd}, S subst

187* त्वा जीवितु शत्रुदमागतोऽस्म्यह
त्वमेव लोके परमो हि सश्रय ।

6 S om विराट उ° and reads 6^{ab} after 190*

भजस्व मां व्यञ्जनकारमुत्तमम् ॥ ५

विराट उवाच ।

न सूदतां मानद श्रद्दधामि ते
सहस्रनेत्रप्रतिमो हि दृश्यसे ।
श्रिया च रूपेण च विक्रमेण च
प्रभासि तातानवरो नरेष्विह ॥ ६

भीम उवाच ।

नरेन्द्र सूदः परिचारकोऽस्मि ते
जानामि सूपान्प्रथमेन केवलान् ।
आस्वादिता ये नृपते पुराभव-
न्युधिष्ठिरेणापि नृपेण सर्वशः ॥ ७
बलेन तुल्यश्च न विद्यते मया
नियुद्धशीलश्च सदैव पार्थिव ।
गजैश्च सिंहैश्च समेयिवानहं
सदा करिष्यामि तवानघ प्रियम् ॥ ८

विराट उवाच ।

ददामि ते हन्त वरं महानसे
तथा च कुर्याः कुशलं हि भाषसे । C 4 241 B 4 8 11

— ^{a}) B_1 Dn $D_{7\ 9\ 11\ 12}$ बल्लव (for मानद) S न शूद्रता काचन लक्षयामि ते — ^{b}) B_1 Dn $D_{7\ 9\ 11\ 12}$ विराजसे, B_2 सि दृश्यते, $B_{3\ 5}$ D_3 हि दृश्यते S कुबेरचन्द्रेन्द्र-दिवाकरप्रभ (T_1 G_1 करोपम, G_3 $M_{1\ 2}$ प्रभ) — S om 6^{cd} — ^{c}) Dn_2 $D_{7\ 11\ 12}$ om the last च — ^{d}) K_1 प्रभासितामानवरो, K_2 सि वाचानवमो, B Dn $D_{5-7\ 9\ 11\ 12}$ प्रभाससे त्व नृवरो, D_1 प्रशासिताता , D_2 प्रशासि(m प्रभासि)ता तेन , D_3 प्रशासि मत्व नृवरे, D_8 सि ताराधिपतिर्, D_{10} सि राजेव वरो Dn_2 ष्विव, D_8 तथा भवान् Cc cites प्रभाससे

7 T_1 M om भीम उ B_2 $D_{4\ 6\ 11\ 12}$ भीमसेन उ — ^{a}) $D_{1\ 7\ 9}$ om ते — For 7^{a}, S subst

188* नरेन्द्र शूद्रोऽस्मि चतुर्थवर्णभा-
ग्गुरूपदेशात्परिचारकर्मकृत् ।

— ^{b}) K_2 $D_{3\ 5}$ पृथिवीश, B Dn $D_{6\ 7\ 9\ 11\ 12}$ प्रथम न ($B_{1\ 5}$ Dn $D_{11\ 12}$ च, $D_{7\ 9}$ हि) B_2 केवलम् Cc cites न केवलम्, Cr न केवलान्, Cv प्रथमेन and केवलान् Cf Ca न केवल प्रथममह सामान्यसूपाञ्जानामि — For 7^{b}, S subst

189* जानामि सूपाश्च रसाश्च सस्कृता
न्मासान्यपूपाश्च पचामि शोभनान् ।

S cont

190* रागप्रकाराश्च बहून्फलाश्रया-
न्महानसे मे न समोऽस्ति सूपकृत् ।
वैशपायन ।
तमब्रवीन्मत्स्यपति प्रहृष्टव-
त्प्रिय प्रगल्भ मधुर विनीतवत् ।

[(L 4) G_2 प्रधृष्ट, M_5 प्रहृष्ट (for प्रगल्भ)]

Then follows 6^{ab}, after which S cont

191* हुताशनाशीविषतुल्यतेजसो
न कर्म ते योग्यमिद महानसे ।
न सूपकारी भवितु त्वमर्हसि
सुपर्णगन्धर्वमहोरगोपम ।
अनीककर्णाग्रधरो ध्वजी रथी
भवाद्य मे वारणवाहिनीपति ।
न नीचकर्मा भवितु त्वमर्हसि
प्रशासितु भूमिमिमा त्वमर्हसि ।
भीम ।
चतुर्थवर्णोऽस्म्यहमित्युवाच त
न वै वृणे त्वामहमीदृश पदम् ।
जात्यास्मि शूद्रो वलवेति नाम्ना
जिजीविषुस्त्वद्विषय समागत ।
युधिष्ठिरस्यास्मि महानसे पुरा
बभूव सर्वप्रभुरन्नपानद ।
अथापि मामुत्सृजसे महीपते
व्रजाम्यह यावदितो यथागतम् ।
त्वमन्नसस्कारविधौ प्रशाधि मा
भवामि तेऽह नरदेव सूपकृत् ।

[After line 3, G_2 reads line 8 (for the first time) — G_1 om lines 4–7, M_3 om 4–8 — (L 16) M व्रजामि या(M_2 ता)वद्विषय (M_1 याद्)]

8 ^{a}) K B_3 transp च and न $D_{3\ 4\ 7\ 9}$ न हि (for च न) — ^{b}) S अस्मि (for च) K न च, $D_{7\ 9\ 12}$ तथा (for सदा) S (except T_2) हि (for एव) — ^{c}) S गजाश्च सिंहाश्च K B_2 D_6 Cc समीयिवान् — ^{d}) D_{1-3} च ते नृप (for तवानघ) Cv cites अनघ — After 8, S ins

192* न नीचकर्मा तव मादृश प्रभो
बलस्य नेता त्वबलो भवेदिति ।
स्वकर्मतुष्टाश्च वय नराधिप
प्रशाधि मा सूदपदे यदीच्छसि ।
ये सन्ति मल्ला बलवीर्यसमता-

C 4 241
B 4 8 11
K 4 10.22
न चैव मन्ये तव कर्म तत्समं
समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ ९
यथा हि कामस्तव तत्तथा कृतं
महानसे त्वं भव मे पुरस्कृतः ।
नराश्च ये तत्र ममोचिताः पुरा
भवस्व तेषामधिपो मया कृतः ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।
तथा स भीमो विहितो महानसे
विराटराज्ञो दयितोऽभवद्दृढम् ।
उवास राजन्न च तं पृथग्जनो
बुबोध तत्रानुचरश्च कश्चन ॥ ११

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशंपायन उवाच ।
ततः केशान्समुत्क्षिप्य वेल्लिताग्राननिन्दितान् ।
जुगूह दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना ॥ १
वासश्च परिधायैकं कृष्णं सुमलिनं महत् ।

स्नानेव योत्स्यामि तवाभिहर्षयन् ।
वैशपायन ।
तमेवमुक्ते वचने नराधिप
प्रत्यब्रवीन्मत्स्यपति प्रहृष्टवत् ।
[(L 1) T1 G तादृश (for मादृश)]

9 S om 9[ab] — [a]) K1 D6 ददानि B1 Dn D11 12 वरान् (for वर) K महानस — [b]) B2 4 Dn2 D2 8 10–12 हि, D3 अत्र, D4 तु, D6 Cc अधि- (for च) K B4 5 Dn1 D5 प्रभा , D1 3 च भा (for हि भा) — [c]) S एव न (M4 *sup lin* एव हि) (for न चैव) B1 2 Dn D11 12 यत्सम, G1 मत्सम , M (except M3) कुत्सित — [d]) B1 D6 T2 Crp (D1) नेमी, Ca r as in text D4 नेमि त्वमिहार्हसि ध्रुव — After 9, S ins

193* त्रिलोकपालो हि यथा विरोचते
तथाद्य मे विष्णुरिवाभिरोचसे ।

10 [a]) S तु (for हि) B4 D1 3 काम B1–3 5 Dn D11 12 भवतस् (for तव तत्) M5 अस्तु (for कृत) T2 G1 तव कर्म तत्तथा — [b]) T1 G3 M मे, T2 G1.2 वै (for त्व) D7 9 च मया, M स्वपुरे (for भव मे) T1 G3 वै (for मे) — M1–3 स्कृत, Ca c as in text — D1 (hapl) om 10[cd] — [c]) B4 ता, T1 G2 M (except M5) मे (for ये) B1 2 Dn D6 9 11 12 समाहिता (Dn1 समागता), D3 विमो , D4 तवो , D8 मयोदिता , D10 समा D4 मता (for पुरा) T G1 3 M3–5 मया सदा- (T2 M3 सदा मया)र्चिता , G2 M1 2 मया सम(G2 दा)- र्पिता (for ममोचिता पुरा) — [d]) B Dn D2 3 5 6 9–12 G1 भवाश्च, D7 भवाद्य, T G2 3 भवापि (for भवस्व)

11 T2 G1 M1 2 4 om वैश उ° — [a]) B2 तत स, B4 स तत्र, D1 तथा हि, G1 तदा स B3 D4 निहितो, Crp (Catur) विदितो, Cc r विहितो (as in text) — [b]) B2 D6 महान् (for दृढम्) S विराटराजस्य बभूव वै प्रिय — [c]) B1 2 5 Dn D11 12 राज्ये, D7 9 राष्ट्रे (for राजन्) — [d]) S तस्य (for तत्र) B (except B1) D चरा(D5 गता, D10 गमा)श्च केचन, M3 चरश्च नापर

☞ The sequence of adhy 7–12 in S is 7, 10, 11, 9, 8, 12 Cf Luders, *Ueber die Grantha-recension*, p 54

Colophon — *Adhy name* B Dn2 D1 2 5 8 11 12 भीमप्रवेश , Dn1 D6 7 9 10 M5 भीमसेन(M5 सेननगर)- प्रवेश , D4 भीमागम , T2 G1 भीमविराटसवाद , M1–3 भीमविराटसमागम — *Adhy no* (figures, words or both) K B4 D6 9 10 7 (as in text), D4 6, D5 8, S 9 — *S'loka no* D1 12, G3 25

8

☞ For sequence of adhy in S cf v 1 4 7 11

1 After वैश , S ins

194* तत कृष्णा सुकेशी सा दर्शनीया शुचिस्मिता ।
[T G2 3 सुकेशाता (for सुकेशी सा)]

— [a]) S वेणी (for तत) G1 M1 4 केशातसुत्सृज्य, M2 -केशातसुत्क्षिप्य D5 समुद्धृत्य, M4 (*sup lin*) C3 संसु त्क्षिप्य (as in text) — [b]) B4 D3 विल्लि , D3 4 10 M2 वल्लि , T1 G2 वल्गि°, all comm as in text (Cap कल्पिताग्रान्) T2 G1 3 M1 3–5 पीनवृत्तकुचा शुभा — After 1[ab], N (except K1 D1 2 4 8 10) ins

कृत्वा वेषं च सैरन्ध्र्याः कृष्णा व्यचरदार्तवत् ॥ २
तां नराः परिधावन्तीं स्त्रियश्च समुपाद्रवन् ।
अपृच्छंश्चैव तां दृष्ट्वा का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ३
सा तानुवाच राजेन्द्र सैरन्ध्र्यहमुपागता ।
कर्म चेच्छामि वै कर्तुं तस्य यो मां पुपुक्षति ॥ ४
तस्या रूपेण वेषेण श्लक्ष्णया च तथा गिरा ।
नाश्रद्दधत तां दासीमन्नहेतोरुपस्थिताम् ॥ ५
विराटस्य तु कैकेयी भार्या परमसंमता ।
अवलोकयन्ती ददृशे प्रासादाद्द्रुपदात्मजाम् ॥ ६
सा समीक्ष्य तथारूपामनाथामेकवाससम् ।
समाहूयाब्रवीद्भद्रे का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ७
सा तामुवाच राजेन्द्र सैरन्ध्र्यहमुपागता ।
कर्म चेच्छाम्यहं कर्तुं तस्य यो मा पुपुक्षति ॥ ८
सुदेष्णोवाच ।
नैवंरूपा भवन्त्येवं यथा वदसि भामिनि ।
प्रेषयन्ति च वै दासीर्दासांश्चैवंविधान्बहून् ॥ ९ C 4 252 B 4 9 9

195* कृष्णान्सूक्ष्मान्मृदून्दीर्घान्समुद्ग्रथ्य शुचिस्मिता ।
[K2 transp सूक्ष्मान् and दीर्घान् Dn D8 12 समुद्ग्रथ्य, D5 समुत्क्षिप्य, Ca c r as above]
— T2 G1 3 M1 3 4 om 1cd — c) K2 D10 जग्रहे, Dn1 D11 12 जगृहे (but Dn2 as in text), D5 गृहीत्वा, M2 जग्राह, Ca n s v as in text

2 b) Dn1 कृष्णा, D3 8 कृष्णा G1 सुविमल — After 2ab, D9 ins

196* नरनार्यश्च सप्रेक्ष्य विस्मय परम गता ।
— c) K1 B (except B4) वेश, G1 रूप B Dn2 D6 7 9 11 12 G3 तु (B4 हि) (for च) K सिरध्रीणा, D4 पुरध्रीणा (for च सैरध्र्या) B (except B1) D6 सैरिंध्र्या D1–3 कृत्वा (D2 ष्णा) सैरध्रिवेष तु — d) Dn1 तत , D2 कृत्वा (for कृष्णा) K अतिकात् (for आर्त) B Dn2 D5–7 9–12 कृष्णा (B4 ष्ण) सा (B1 3–5 D5 10 च) व्यचरत्तदा — After 2, T G1 (om from the posterior half up to 4a inclusive) 2 3 M (except M1) ins

197* प्रविष्टा नगर भीरु सैरन्ध्रीवेषसयुता ।

3 G1 om 3 (cf v 1 2) — a) Dn2 D11 12 पौरा , D7 9 दूरात्, Ca नरा (as in text) K धावती, B1 3 धावत , B2 4 Dn2 D3 5 6 10–12 धावति, D7 9 धावत्य , T2 M गच्छमाना तु T1 G2 3 नरा स(G3 तु)गच्छमाना ता — c) S (G1 om) ते च (for चैव) — After 3, M3 ins

198* अथ सा छिन्नपट्टाभ्या वल्कलाजिनसवृताम् ।

4 =(var) 8 — G1 om 4a (cf v 1 2) — b) B4 D6 सैरिंध्री K B4 Dn D2 D6 11 12 इहागता (for उपा) — cd) B4 M5 अह (for वै) B1 3 transp कर्तुं and तस्य K1 Dn1 D3 5 7 10 Cn s rp युयुक्षति, Dn2 D9 11 12 Cc np पुपूष , D4 6 बुभूष , D3 Ca v rp (Dev) बुभूर्ष , T1 भविष्य , T2 G1 M1–4 सु(M3 स)रक्ष , G2 M5 भरिष्य , G3 हरिष्य , Cr ap sp (like K2 B D1 2) as in text ※Ca पुपु(? read युयु)क्षतीत्यपपाठ एव ।※

5 Before 5, D1–3 S (except G1) ins वैश उ (resp वैश) — a) D9 transp रूपे and वेषे K1 B1 2 5 D5 6 वेशेन — b) D1–3 S (except T2) transp तथा and गिरा — c) B3 Dn D5 11 12 T2 न श्रद्दधत, D1 3 न श्रद्दधुस्ते, D2 नाश्रद्दधुस्ते, D4 न श्रद्धत, D7 9 नाश्रद्दधत, D8 10 न श्रद्दधुश्च, T1 M1 2 4 5 न श्रद्दधति, G1 M3 न श्रद्दधाति, G2 3 न श्रद्दधीरन् — d) D5 6 अर्थं (for अन्न)

6 a) K अस्ति, B4 D8 च (for तु) — b) D8 परमशोभना, T2 हर्षिता — c) Hypermetric! B1 3–5 Dn D4 7 9 11 12 S आलोक , B2 D1–3 8 10 विलोक — d) D4 G1 प्रासादे, Ca r as in text

7 b) Dn1 D3 4 G1 वाससा, G2 M वाससी — A passage given in App I (No 6) is ins in S after 7ab (in M2–5, after 7) — T G M1 om 7c–9d, M2–5 om 8–9

8 =(var) 4 — S om 8 (cf v 1 7) — a) K प्रोवाच (for उवाच) — b) B3–5 D6 सैरिंध्री K B2 D6 इहा (for उपा) — c) B1–3 Dn2 D1–3 5 6 8 11 12 वै (for अह) — d) K1 Dn1 D1 3 7 10 युयुक्षति, Dn2 D4 9 11 12 पुपूष , D2 बुभूष , D5 युयुक्ष , D6 प्रयुक्ष , D8 बुभूर्ष , K2 B as in text

9 S om 9 (cf v 1 7) — K1 सुदोष्णा (for सुदेष्णा उ) — a) B3 (m as in text) नैवविधा K B3 D8 भवति K Dn1 D1 7–9 एव (for एव) — b) B3.4 D5 6 10 भाविनि — c) K पोषयती च, B1 3 प्रेक्षयिष्यामि, B2 4 5 Dn D5 6 8 11 12 प्रेषयतीव (B2 4 D8 ती तु, B5 D6 ती ह, Dn2 D11 12 ती च), B3 m यामि तु, D7 9 यिष्यसि, Cc rp यामि च (Cc om च) Cr op cite प्रेषयन्ति, C3 rp प्रेषयन्ती D1–3 10 तु (for च) — d) K2 B Dn D4–6 10–12 विविधान् (for एवविधान्).

C 4 253
B 4 9 10
K 4 14 29

गूढगुल्फा संहतोरुस्त्रिगम्भीरा षडुन्नता ।
रक्ता पञ्चसु रक्तेषु हंसगद्गदभाषिणी ॥ १०
सुकेशी सुस्तनी श्यामा पीनश्रोणिपयोधरा ।
तेन तेनैव संपन्ना काश्मीरीव तुरंगमा ॥ ११
स्वरालपक्ष्मनयना बिम्बोष्ठी तनुमध्यमा ।
कम्बुग्रीवा गूढसिरा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १२
का त्वं ब्रूहि यथा भद्रे नासि दासी कथंचन ।
यक्षी वा यदि वा देवी गन्धर्वी यदि वाप्सराः ॥ १३
अलम्बुसा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ मालिनी ।
इन्द्राणी वारुणी वा त्वं त्वष्टुर्धातुः प्रजापतेः ।
देव्यो देवेषु विख्यातास्तासां त्वं कतमा शुभे ॥ १४

द्रौपद्युवाच ।

नास्मि देवी न गन्धर्वी नासुरी न च राक्षसी ।
सैरन्ध्री तु भुजिष्यास्मि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १५

---

10 ^{a}) Dn D1-3 9-12 Cs ap rp (Dev) नोच्च-, Ca c r v गूढ- (as in text) K1 D2 9 10 सहतोरू, S समानोरू (T2 M1 2 4 5 रु)

11 ^{a}) D10 सुकेशा D10 सुस्तना, S सुस्वरा — ^{b}) Dn2 पीनोन्नतपयो — S reads 11^{cd} after 14^{ab} — ^{c}) D1-3 रूपेण, T2 सम्प्राप्ता, Ca सपन्ना (as in text) D4 लक्षणैश्च सुसपन्ना — ^{d}) K1 कावीरी, K2 कावेरी, G1 2 किशोरी, Ca r काश्मीरी (as in text) B Dn1 D1 3-6 8 10 Ca तुरगमी (cf Cv कश्मीरदेशोद्भवा तुरगी), Dn2 वरानना, D11 12 वरागना — After 11, D9 (marg) ins

199* सार्वभौमस्य महिषी रक्तै पञ्चभिरङ्गना ।,

followed by a *repetition* of 11^{cd}

12 ^{a}) B1 4 5 Dn2 D4 6 9-12 T1 G2 Cc n r s ap vp अराल, B2 8 D2 3 5 8 Ca v मरालपक्ष्म (D3 पद्म), Dn1 आरालपद्म, D1 7 मृणाल — ^{c}) N (except K1) T2 Ca c s v गूढशिरा — After 12, K2 B Dn D2 (marg *sec m*) 5-7 9-12 ins

200* शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया ।
शारदोत्पलसेविन्या रूपेण सदृशी श्रिया ।
[(L 1) K2 नेत्राभा, and गधिनी]

On the other hand D4 ins after 4

201* सर्वलक्षणयुक्ता च भार्या त्व पृथिवीपते ।

13 S om 13^{ab} — ^{a}) D1 2 सा (for का) — ^{cd}) S दानवी (M3 भार्गवी) किंनरी वा त्व गन्धर्वी वनदेवता — After 13, K2 B Dn D2 (marg *sec m*) 5 6 10-12 ins

202* देवकन्या भुजङ्गी वा नगरस्याथ देवता ।
विद्याधरी किंनरी वा यदि वा रोहिणी स्वयम् ।
[(L 1) K2 B4 असि, D2 6 10 अस्य, D5 अपि (for अथ)]

On the other hand, S ins after 13

203* अप्सरा वापि नागी वा तारा वा त्व विलासिनि ।

14 ^{a}) =1 59 48^{a} K2 B Dn D1 3 5 6 10-12 T2 अलबुषा — ^{b}) D8 का तिलोत्तमा, T G2 3 M °काक्ष- मालिनी, G1 का त्वमागता — After 14^{ab}, S reads 11^{cd}, while B1 3 ins

204* मेनका वा अहल्या वा रम्भा वापि तिलोत्तमा ।

— G3 om 14^{cd} — ^{c}) D8 रुद्रा (for इन्द्रा) K D4 6 वरुणानी त्व (D4 च, D6 वा), S (G3 om) त्वथ (G1 M3 4 वाथ) रुद्राणी (T2 शर्वाणी) — ^{d}) S (G3 om) स्वाहा वाप्यथवा रति — ^{e}) S देवी (G1 2 वि) — ^{f}) S ब्रूहि का त्वमिहागता — After 14, S ins

205* तव ह्यनुपम रूप भूषणैरपि वर्जितम् ।
त्वा सृष्ट्वोपरत मन्ये लोककर्तारमीश्वरम् ।
न तृप्यन्ति स्त्रियो दृष्ट्वा का नु पुसा रतिर्भवेत् ।
[(L 3) M (except M3) तृप्यते G1 M3 न (for नु)]

M (except M3) cont

206* प्रवालपुष्पस्तबकैराचिता वनदेवता ।
त्वामेव हि निरीक्षन्ते विस्मिता रूपसपदा ।
अन्त पुरगता नार्यो मृगपक्षिगणाश्च ये ।
सर्वे त्वामेव कल्याणि निरीक्षन्ते सुविस्मिता ।
न त्वादृशी काचन मे त्रिषु लोकेषु सुन्दरी । [5]
दृष्टपूर्वा श्रुता वापि वपुषा विद्यते शुभे ।

M (except M3) cont G3 ins after 205*

207* एवमुक्ता सुदेष्णा ता कृताञ्जलिपुटा स्थिता ।
अब्रवीद्विस्मयाविष्टा द्रौपदी योषितां वरा ।

15 ^{b}) B4 D5 T1 G M यक्षी (for आसुरी) T1 G2 M1 पन्नगी, G1 3 M2-5 किंनरी (for राक्षसी) T2 न च यक्षी न किनरी — ^{c}) B3-5 सैरिंध्री T1 G M ध्री नाम मे जाति (G2 जातिर्मे), T2 ध्री नामतश्चाह — ^{d}) S वन्यमूलफलाशना (T1 शना, G2 शिना) — After 15, S ins

208* पतीना प्रेक्षमाणाना कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
केशपक्षे परामृष्टा साह त्रस्ता वन गता ।
तत्र द्वादश वर्षाणि वन्यमूलफलाशना ।
चराम्यनिलया सुभ्रु सा तवान्तिकमागता ।

16 ^{a}) S transp केशान् and जानामि D4 सस्कर्तुं, D6 उपस्कर्तुं, S ग्रथितु (for अह कर्तुं) — ^{b}) Dn1 D4 पिष्ये, D5 11 12 पिंष्ये K पिपि (K2 °पि)षे सानुलेपन, S

केशाज्ञानाम्यहं कर्तुं पिंषे साधु विलेपनम् ।
ग्रथयिष्ये विचित्राश्च स्रजः परमशोभनाः ॥ १६
आराधयं सत्यभामां कृष्णस्य महिषीं प्रियाम् ।
कृष्णां च भार्यां पाण्डूनां कुरूणामेकसुन्दरीम् ॥ १७
तत्र तत्र चराम्येवं लभमाना सुशोभनम् ।
वासांसि यावच्च लभे तावत्तावद्रमे तथा ॥ १८
मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवी चकार सा ।
साहमभ्यागता देवि सुदेष्णे त्वन्निवेशनम् ॥ १९

सुदेष्णोवाच ।

मूर्ध्नि त्वां वासयेयं वै संशयो मे न विद्यते ।
नो चेदिह तु राजा त्वां गच्छेत्सर्वेण चेतसा ॥ २०
स्त्रियो राजकुले पश्य याश्चेमा मम वेश्मनि ।
प्रसक्तास्त्वां निरीक्षन्ते पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २१
वृक्षांश्चावस्थितान्पश्य य इमे मम वेश्मनि ।
तेऽपि त्वां संनमन्तीव पुमांसं कं न मोहयेः ॥ २२
राजा विराटः सुश्रोणि दृष्ट्वा वपुरमानुषम् ।
विहाय मां वरारोहे त्वां गच्छेत्सर्वचेतसा ॥ २३
यं हि त्वमनवद्याङ्गि नरमायतलोचने ।
प्रसक्तमभिवीक्षेथाः स कामवशगो भवेत् ॥ २४
यश्च त्वां सततं पश्येत्पुरुषश्चारुहासिनि । C 4 270 B 4 9 27

जानामि ग्रथितु मणीन् — After 16^{ab}, K_2 B Dn $D_{5\ 6\ 10-12}$ S ins

209* मल्लिकोत्पलपद्मानां चम्पकानां तथा शुभे ।

[T_1 G_2 मालाना (for पद्माना) S जानामि ग्रथितु स्रज (G_1 ग्रथितु केशकर्मणि)]

S cont

210* सिन्दुवारकजातीना रचयाम्यवतंसकान् ।
पत्त्र मृणालमगरु पिंक्ष्ये च हरिचन्दनम् ।

[(L 1) G_1 सुगन्धीन्पुष्कराञ्जातीन्, M_3 सिन्दुवारित — (L 2) T_1 $G_{1\ 3}$ मृगागम्, T_2 G_2 मृगाकम् (for मृणालम्) T_2 पिष्ये च]

— ^{c}) $B_{1\ 2}$ $D_{1-4\ 8\ 9}$ S ग्रथयिष्यामि चित्राश्च (D_9 G_1 चित्राणि, G_3 त्राश्च) — ^{d}) $D_{8\ 9}$ माल्यानि परमाणि च

☞ Here sets in the fragm. Śāradā MS ($Ś_1$), beginning with st 17^{a}

17 ^{a}) $Ś_1$ M_3 आराधयन् — ^{c}) $B_{1\ 3}$ तु (for च) S पार्थाना (T_2 G_1 M_4 नारीणा) (for पाण्डूना) — ^{d}) S नारीणा(T_2 G_1 M_4 पार्थाना)मुत्तमा तथा — After 17, S ins

211* तयास्मि सुभृता चाहमिष्टलाभेन तोषिता ।

[T_2 सुभृशा, G_1 M_{1-4} सुहृदा T_2 G_1 मिष्टालापेन]

18 S om 18 — ^{a}) $D_{1\ 3}$ चरिष्ये, D_2 वसामि (for चरामि) B_2 D_6 एका, $D_{1\ 3}$ अह (for एव) — ^{b}) $Ś_1$ $B_{1\ 3}$(m as in text)$_{5}$ Dn $D_{2\ 5\ 8m\ 9\ 11\ 12}$ सुभोजन — ^{c}) $Ś_1$ K वास च (for वासासि) $Ś_1$ यावत्तु, Dn_1 यावति

19 ^{a}) S चेति (for इत्येव) — ^{b}) $D_{4\ 7\ 8}$ S ह (for सा) — After 19^{ab}, S (which om 19^{cd}) ins a passage given in App I (No 7) — ^{c}) $B_{1\ 2\ 3}$(m as in text)$_{5}$ D (except $D_{2\ 5\ 6\ 10}$) मद्यागता — ^{d}) Here and in the sequal, $Ś_1$ K_1 सुदोष्णा (for सुदेष्णा)

20 ^{a}) $Ś_1$ त्वा (for त्वां) T G न भरेयमह भद्रे — ^{b}) D_8 T G_2 अत्र (for न) G_1 यो मेभिवर्तते — ^{cd}) B Dn $D_{4\ 6\ 11\ 12}$ न (for नो) K_2 त्वा, B_3 D_5 च (for तु) B_{1-3} Dn $D_{11\ 12}$ इच्छति (for इह तु) K_2 हि (for त्वा) S राजा त्वय हि त्वा दृष्ट्वा मति पापा करिष्यति — After 20, S (G_1 om line 2) ins

212* साह त्वा न क्षमा मन्ये वसन्तीमिह वेश्मनि ।
एष दोषोऽत्र सुश्रोणि कथ वा भीरु मन्यसे ।

21 G_1 om 21^{ab} — ^{a}) S (G_1 om) स्थिता (for स्त्रियो) B Dn $D_{5\ 6\ 11\ 12}$ याश्च, S (G_1 om) नार्यं (for पश्य) — ^{b}) $Ś_1$ राज- (for मम) — ^{c}) $D_{2\ 3}$ निरीक्षति — For 21^{cd}, S (except G_1) subst

213* त्वामेवैता निरीक्षन्ते विस्मयाद्वरवर्णिनि ।

22 ^{a}) K चक्रान् (for वृक्षान्) S उपस्थितान्, Cv अवस्थि (as in text) — ^{b}) $Ś_1$ K तावत्त्व (for य इमे) — ^{c}) K_1 ह, K_2 हि (for अपि) $Ś_1$ ते हि त्वामेव पश्यति, B_3 (m as in text) तेपि त्वा च निरीक्षते, D_8 त्वां च प्रसभमीक्षते, T G_2 $M_{4\ 5}$ नमत्येते हि त्वा दृष्ट्वा, G_1 M_{1-3} न मन्येते हि त्वा दृष्ट्वा, G_3 नमते तेपि दृष्ट्वा त्वां — ^{d}) $=21^{d}$ G_1 पुमान्कस्त्वा (for पुमास क) T_2 $G_{2\ 3}$ M_{3-5} लोभये , G_1 $M_{1\ 2}$ लोभयेत् (for मोहये) — After 22, T_1 G ins

214* बिभर्षि परम रूपमतिमानुषमद्भुतम् ।
तिर्यग्योनिगताश्चापि निरीक्षन्ते सविस्मया ।
तव रूपमनिन्द्याङ्गि किं पुनर्मानवा भुवि ।

23 ^{b}) S दृष्ट्वा ते परम वपु — ^{c}) D_6 S transp विहाय and मा — ^{d}) B_4 transp त्वा and गच्छेत् K

C 4 270 B 4 9 27 एवं सर्वानवद्याङ्गि स चानङ्गवशो भवेत् ॥ २५
यथा कर्कटकी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः ।
तथाविधमहं मन्ये वासं तव शुचिस्मिते ॥ २६
द्रौपद्युवाच ।
नास्मि लभ्या विराटेन न चान्येन कथंचन ।
गन्धर्वाः पतयो मह्यं युवानः पञ्च भामिनि ॥ २७
पुत्रा गन्धर्वराजस्य महासत्त्वस्य कस्यचित् ।
रक्षन्ति ते च मां नित्यं दुःखाचारा तथा न्वहम् ॥ २८
यो मे न दद्यादुच्छिष्टं न च पादौ प्रधावयेत् ।
प्रीयेयुस्तेन वासेन गन्धर्वाः पतयो मम ॥ २९
यो हि मां पुरुषो गृध्येद्यथान्याः प्राकृतस्त्रियः ।
तामेव स ततो रात्रिं प्रविशेदपरां तनुम् ॥ ३०

B1–3 5 Dn D7 9 11 12 गच्छेत्सर्वेण चेतसा (=20^{d})

24 ^{b}) B1 Dn D11 12 तरलायत → ^{c}) S सुप्रसन्नाभि (T2 M3 न्ना हि)वी (for प्रसक्तमभि) — After 24, S ins

215* सुस्नातालकृता च त्व यमीक्षेथा हि मानवम् ।
ग्लानिर्न तस्य दु ख वा न तन्द्री न पराजय ।
न शोचेन्न च सतप्येन्न क्रुध्येन्नानृत वदेत् ।
य त्व सर्वानवद्याङ्गि भजेथा समलकृता ।
न व्याधिर्न जरा तस्य न तृष्णा न क्षुधा भवेत् । [5]
यस्य त्व वशगा सुभ्रु भवेरङ्कगता सती ।
पञ्चत्वमपि सप्राप्त यदि त्व परिषस्वजे ।
बाहुभ्यामनुरूपाभ्या स जीवेदिति मे मति ।
यस्य हि त्व भवेर्भार्या य च हृष्टा परिष्वजे ।
अतिजीवेत्स सर्वेषु देवेष्विव पुरदर । [10]

[(L 1) T2 य वीक्षे, G1 M2 3 समीक्षे —(L 3) T1 G2 न शोको न च सतापो, G3 न हि शोच्यो न सतप्यो — (L 6) G1 M1–3 5 सुभ्रू — (L 7) M2 त (for त्व) T2 M2–5 पुरुष स्वजे — (L 9) T2 G1 3 M4 तु (for हि) T1 G1 M भवेद् (for भवे) — (L 10) T1 देवे, M1 5 मर्त्ये (for सर्वे) T1 G2 लोके (for देवे)]
S cont B Dn D5 6 11 12 ins after 25

216* अध्यारोहेद्यथा वृक्षान्वधायैवात्मनो नर ।
राजवेश्मनि ते सुभ्रु गृहे तु स्यात्तथा मम ।

[(L 1) B2 4 S वृक्ष S वधाया(T2 G2 यथा वा)रुह्य तिष्ठति (G2 तक्षति) — (L 2) B4 लेखाभ्रु (cf Cc), Crp (Catur) लेखाभ्रू, D6 लेखभ्रू, T1 लेखाभ्य, T2 G3 लेखाभ्रू, G2 लेखा तु, M1 लेखाढ्य, M2 3 लेखाग्रा, M4 लेखाढ्या, M5 लेखढ्या, Crp चित्रभ्रू (for ते सुभ्रु) B2 रजवा रक्ता च लेभ्यश्रु (sic), Ca रजवा बद्धा च लेखाभ्रु B2 वासत्ते (sic), B3 4 D6 Ca r रोहिते (D6 त, cf Cc), D5 लोहिते, Dn D11 12 गेहे तु (for गृहे तु) S (except M1) ननु (T2 न तु, M2 नर) स्यास्त्व (G1 3 M5 त्व) तथा मम]

25 D3 7 9 S (except M3) om 25 — ^{d}) B3 D4 5 10 Cv कामवशगो भवेत् — After 25, B Dn D5 6 11 12 ins 216*

26 ^{a}) B (except B4) Dn D5 11 12 G1 Cs च (G1 वा) कर्कटी (Cs om च), D4 हि कर्कटी (m हि वृश्चिकी), Cv कर्कटकी (as in text) ❀Cs कर्कटी जलचरो जन्तु 'खेकडा' इति प्रसिद्ध ।❀ — ^{d}) B2 D6 सुमध्यमे (for शुचि) S तव सुभ्रु इहासन (T G3 M5 सहासन, G1 समागम) — After 26, S ins

217* अनुमानये त्वा सैरन्ध्रि नावमन्ये कथचन ।
भर्तृशीलभयाद्भद्रे तव वास न रोचये ।

27 D4 8 S सैरन्ध्री (for द्रौपद्यु) — ^{a}) S नाह शक्या वि — ^{b}) B Dn D5 6 10–12 कदाचन, D7 9 तु केनचित् S नापि चान्येन (G3 न चैवान्येन) केनचित् — After 27^{ab}, S ins

218* देवगन्धर्वयक्षैश्च द्रष्टु दुष्टेन चेतसा ।
[M2 3 स्प्रष्टु (for द्रष्टु)]

— M2 om 27^{c}–28^{b} — ^{c}) T1 G2 3 वौ पालयते मा, T2 वौ गोपयते मा, G1 M (M2 om) वौ कामयते मा — ^{d}) B3 4 D5 6 भाविनि S सुकुल्या (T1 G2 कुला, T2 M4 स, G1 M1 कल्या) पच सुव्रता

28 M2 om 28^{ab} (cf v l 27) — ^{ab}) S (M2 om) पुत्रा देवादिदेवाना सूर्यपावकवर्चस (G2 वर्चसा, M5 सुव्रता, *sup lin* वर्चस) — ^{d}) D9 दु खाराध्या N हि (B2 D5 अपि, D2 m as in text) (for तु) — For 28^{cd}, S (M2 om line 1) subst

219* यश्च दु शीलवान्मर्त्यो मा स्पृशेद्दुष्टचेतसा ।
स तामेव निशा शीघ्र शयीत मुसलैर्हत ।
यस्यापि हि शत पूर्णं बान्धवाना भवेदिह ।
सहस्र वा विशालाक्षि कोटिर्वापि सहस्रिका ।
दुष्टचित्तश्च मा ब्रूयान्न स जीवेत्तवाग्रत । [5]
न तस्य त्रिदशा देवा नासुरा न च पन्नगा ।
तेभ्यो गन्धर्वराजेभ्यस्त्राण कुर्युरसशयम् ।
सुदेष्णे विश्वस त्व मे स्वजने बान्धवेषु वा ।
नाह शक्या नरै स्प्रष्टु न च मे वृत्तमीदृशम् ।

29 ^{b}) Ś1 m प्रशोधयेत्, T G2 प्रसारयेत्, Co r प्रधाव° (as in text) — ^{c}) Ś1 प्रहृष्टास्, B1 Dn D11 12 प्रीणेरस्, B2–5 D5 6 8 10 T1 G1 3 प्रीयेरस्, D7 स्फीता स्युस्, D9 प्रीता स्युस्, G2 व्रजयुस्, M1 2 प्रीयते, M3–5 प्रीयेय

न चाप्यहं चालयितुं शक्या केनचिदङ्गने ।
दुःखशीला हि गन्धर्वास्ते च मे बलवत्तराः ॥ ३१
सुदेष्णोवाच ।
एवं त्वां वासयिष्यामि यथा त्वं नन्दिनीच्छसि ।
न च पादौ न चोच्छिष्टं स्प्रक्ष्यसि त्वं कथंचन ॥ ३२
वैशंपायन उवाच ।
एवं कृष्णा विराटस्य भार्यया परिसान्त्विता ।
न चैनां वेद तत्रान्यस्तत्त्वेन जनमेजय ॥ ३३ C. 4. 279 B. 4. 9. 37 K. 4. 14. 83

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

30 ^{a}) B4 D2 गृध्नेत्; D10 गृध्येत्; Ca. c. v as in text. — ^{b}) G2 अन्यां; M1. 2 अन्यः. B D (except D4. 6) T1 G M3 Ca प्राकृताः स्त्रियः (G2 प्राकृतां स्त्रियं). — ^{c}) B1 Dn D10–12 निवसेत्; B4 D5 सततं; D1. 3 वसतो; D4 स हतो; D8 संततो; S स इमां (for स ततो). B3 (m as in text) रात्रौ (for रात्रिं). — ^{d}) Ś1 K transp. प्रविशेत् and अपरां. B1. 3 Dn1 D10 प्रविश्य च परां तनुं. Cn (in prose order) परां तनुं प्रविश्य, Cs अपरां तनुं प्रविशेत्. Ca cites अपरां तनुं, Cc परां.

31 ^{d}) D10 न (for च). D4 एव (for मे). B1. 3 (m as in text) दयिताः प्रियाः; B2 D T2 M (except M5) Cv बलवत्प्रियाः; G1. 3 बलिनः प्रियाः. B4 बलवंतश्च मे प्रियाः. — After 31, K2 B Dn D4–7. 9–12 ins.:

220* प्रच्छन्नाश्चापि रक्षन्ति ते मां नित्यं शुचिस्मिते ।
[D4 °न्नास्तेभिरक्षंति नित्यं मां तु शु°.]

On the other hand, S ins. after 31:

221* एवं निवसमानायां मयि मा ते भयं ह्यभूत् ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्ता तु सैरन्ध्र्या सुदेष्णा वाक्यमब्रवीत् ।

32 S om. सुदेष्णोवाच. — ^{b}) K D7 नंदनि; Ca. c नंदिनि (as in text). — ^{d}) Ś1 K1 प्रेक्षसे; K2 प्रोक्षिसे (sic); B3 स्पृश्यसि; Dn2 D8. 11. 12 प्रेक्षसि; D4 स्पृशसि; D5 प्रेक्ष्यसि. B2 कदाचन; D4 असंशयं. — For 32, S subst.:

222* वसेह मयि कल्याणि यदि ते वृत्तमीदृशम् ।
कश्च ते दातुमुच्छिष्टं पुमानर्हति शोभने ।
प्रधावयेच्च कः पादौ लक्ष्मीं दृष्ट्वेव बुद्धिमान् ।

[(L. 1) G1 M1. 2 यदि (for मयि). T G2 व्रतं (for वृत्तं). — (L. 3) T2 इह; G2 M4. 5 इव (for एव).]

S cont.:

223* एवमाचारसंपन्ना एवं दैवपरायणा ।
रक्ष्या त्वमसि भूतानां सावित्रीव द्विजन्मनाम् ।
देवता इव कल्याणि पूजिता वरवर्णिनि ।
वस भद्रे मयि प्रीता प्रीतिर्हि मम वर्तते ।
सर्वकामैः समुदिता निरुद्विग्नमनाः सुखम् । [5]

[(L. 1) T2 G1. 3 देव° (for दैव°). — (L. 2) T1 G2 M2. 4 त्वमपि. M2 विजानतां; M3. 4 द्विजातिनां. — (L. 3) G2 M5 °वर्णिनी. — (L. 4) M2 वर्तेने; M4 (*sup. lin.* as in text) वर्धते. — (L. 5) T2 G प्रमुदिता.]

33 ^{ab}) D8 °रक्षिता (for °सान्त्विता). S सुदेष्ण-यैवमुक्ता सा सुप्रीता चारुहासिनी. — After 33^{ab}, K2 B D (except D1–3) ins.:

224* उवास नगरे तस्मिन्पतिधर्मवती सती ।;

while S ins.:

225* निर्विशङ्का विराटस्य विवेशान्तःपुरं तदा ।
याज्ञसेनी सुदेष्णां तु शुश्रूषन्ती विशां पते ।

— ^{cd}) D7. 9 चैतां. B4 D8 transp. तत्रान्यः and तत्त्वेन. D6 तत्वतः (for तत्त्वेन). S अवसत्परिचारार्हा सुदुःखं जन°. — After 33, S ins.:

226* एवं विराटे न्यवसन्त पाण्डवाः
कृष्णा तथान्तःपुरमेत्य शोभना ।
अज्ञातचर्यां प्रतिरुद्धमानसा
यथाग्नयो भस्मनिगूढतेजसः ।

Colophon. — *Adhy. name:* B D Ca द्रौपदीप्रवेशः; T2 M2 द्रौपदीसुदेष्णासमागमः (M2 °सुदेष्णासंवादः); M3. 4 नगरप्रवेशे द्रौपदीसुदेष्णासंगमः (M4 °संवादः); M5 द्रौपदी-नगरप्रवेशः. M4. 5 cont. नगरप्रवेशः समाप्तः (M5 °शं °सं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 D2. 4 7; K B4 D9. 10 8; Dn1 D5. 6 (*sup. lin.*). 11. 12 9; S 13. — *S'loka no.:* G3 84.

9

☞ For sequence of adhy. in S cf. v. l. 4. 7. 11.

1 For 1–4^{ab}, S subst. a passage given in App. I (No. 8). — ^{b}) Ś1 K1 B2. 5 D5 वेशं. — ^{d}) D6 °टं समुपाययौ; D7. 9 °टमुपजग्मिवान्; Ca as in text. — After 1, N ins.:

९

C 4 280 B 4 10.1 वैशंपायन उवाच ।
सहदेवोऽपि गोपानां कृत्वा वेषमनुत्तमम् ।
भाषां चैषां समास्थाय विराटमुपयादथ ॥ १
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य भ्राजमानं नरर्षभम् ।
समुपस्थाय वै राजा पप्रच्छ कुरुनन्दनम् ॥ २
कस्य वा त्वं कुतो वा त्वं किं वा तात चिकीर्षसि ।
न हि मे दृष्टपूर्वस्त्वं तत्त्वं ब्रूहि नरर्षभ ॥ ३
स प्राप्य राजानममित्रतापन-
स्ततोऽब्रवीन्मेघमहौघनिःस्वनः ।
वैश्योऽस्मि नाम्नाहमरिष्टनेमि-
र्गोसंख्य आसं कुरुपुंगवानाम् ॥ ४
वस्तुं त्वयीच्छामि विशां वरिष्ठ
तान्राजसिंहान्न हि वेद्मि पार्थान् ।
न शक्यते जीवितुमन्यकर्मणा
न च त्वदन्यो मम रोचते नृपः ॥ ५
विराट उवाच ।
त्वं ब्राह्मणो यदि वा क्षत्रियोऽसि
समुद्रनेमीश्वररूपवानसि ।
आचक्ष्व मे तत्त्वममित्रकर्शन
न वैश्यकर्म त्वयि विद्यते समम् ॥ ६
कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः
किं चापि शिल्पं तव विद्यते कृतम् ।
कथं त्वमस्मासु निवत्स्यसे सदा
वदस्व किं चापि तवेह वेतनम् ॥ ७
सहदेव उवाच ।
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ।
तस्याष्टशतसाहस्रा गवां वर्गाः शतं शताः ॥ ८
अपरे दशसाहस्रा द्विस्तावन्तस्तथापरे ।

227* गोष्ठमासाद्य तिष्ठन्त भवनस्य समीपत ।
राजाथ दृष्ट्वा पुरुषान्प्राहिणोज्जातविस्मय ।
[(L 2) D4 राजा दृष्ट्वा तु पुरुष Ś1 विस्मयान्]

2 For S cf v 1 1 — ^{a}) D4 आगतम् (for आयान्तम्) — ^{b}) D8 10 नरोत्तम (for नरर्षभम्) — ^{c}) Ś1 तमुप , K3 Dn2 D1.4 8 समुपा , Cc as in text B2 राजा वै (by transp), D4 7 9 राजा त, D8 10 राजा तु

3 For S cf v 1 1 — ^{b}) D4 किं च, D6 किमु (for किं वा) D8 इह (for तात) — ^{c}) D8 मया (for हि मे) D4 असि (for त्व) — ^{d}) D1 2 तथ्य, D7 9 ब्रूहि, D8 10 सत्य (for तत्त्व) D7 9 सत्य (for ब्रूहि)

4 For S cf v 1 1 — Before 4, B2–4 D8 9 ins वैश° उ — ^{a}) B D (except D1 8) स (for स) Ś1 B Dn1 D2 7 9 तापन, Dn2 कर्शन, D4 8 11 12 कर्शन — ^{b}) Dn2 D11 12 तथा (for ततो) Ś1 K मेघगभीर , Ca as in text — ^{d}) Dn2 D9 11 12 गोसख्ययान , Cv as in text B2 D1 8 7 कुरुपाडवाना, D10 पुगवस्य

5 ^{b}) D1–3 राजपुत्रान् K T1 M4 च (for हि) D10 वेद, Cr v वेद्मि (as in text) T2 G1 M पार्थिवान्, G2 3 पाडवान्, Cv पार्थान् (as in text) — ^{c}) B D (except D10) अपि (for अन्य) S न जीवितु शक्य(G1 कर्तुं)मतो॰न्यक° — ^{d}) D3 4 7 9 T G1 3 M1–3 नृप

6 ^{a}) B2–4 D1 3 6 8 S transp यदि and वा B2 वा क्षत्रियोसि, B3 4 D6 वासि (B3 च) क्षत्रियो, S भूमिपाल (for क्षत्रियोऽसि) D7 9 क्षत्रियपुगवो वा (for यदि वा क्षत्रियोऽसि) — ^{c}) Ś1 कर्षण , K1 D9 10 कर्षण, K2 मर्षण — ^{d}) S वल्लवत्व (for वैश्य) D5 तव (for त्वयि) Ś1 B5 Dn1 D4 10 क्षम, Ca r v सम (as in text) T1 वीर विद्यते, T2 वीर ते सर्म (for विद्यते समम्)

7 7^{ab} = 4 6 9^{bd} — ^{b}) B3 4 Dn1 D5 6 9 वा (for च) D1 3 10 त्वयि, D4 न च (for तव) — ^{d}) D1–3 ब्रवीहि (for वदस्व) Ś1 वा (for च)

8 ^{b}) B D भ्राता (for राजा) — ^{c}) B3 m ष्टदशसा , S ष्टौ शतसाहस्रा (G2 3 M1–3 स्र), Cc as in text — ^{d}) Ca rp वर्णा , Cc r ap वर्गा (as in text) Cf also Cv सजातीयसमुदायो वर्ग । एकवर्णगोसमूहा दशसहस्राणि Dn D6 11 12 S शत (for शता)

9 ^{a}) B1 3 Dn D1 7–9 11 12 G3 M3–5 शतसाहस्रा (D7 स्रे), M1 2 स्र — ^{d}) Ś1 B3–5 D3 5 6 T1 G3 तत्रिपाले , T2 G2 M1. 2 4 5 तन्त्रीपाले , G1 M3 ततीपाले

10 ^{a}) K2 B D (except D1 3 7 8) T1 G1 3 M3 5 भविष्य च — ^{b}) B3 m च सज्ञागत, Dn1 D10 प्रसगागत (cf Cv प्रसगादागत), D1 च गतागत, D2 9 च सगागत, S चान्यद्गोगत (M1–3 शत), Cn च सख्या° (as in text) B

तेषां गोसंख्य आसं वै तन्तिपालेति मां विदुः ॥ ९
भूतं भव्यं भविष्यच्च यच्च संख्यागतं क्वचित् ।
न मेऽस्त्यविदितं किंचित्समन्ताद्दशयोजनम् ॥ १०
गुणाः सुविदिता ह्यासन्मम तस्य महात्मनः ।
आसीच्च स मया तुष्टः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ११
क्षिप्रं हि गावो बहुला भवन्ति
न तासु रोगो भवतीह कश्चित् ।
तैस्तैरुपायैर्विदितं मयैत-
देतानि शिल्पानि मयि स्थितानि ॥ १२
वृषभांश्चापि जानामि राजन्पूजितलक्षणान् ।
येषां मूत्रमुपाघ्राय अपि वन्ध्या प्रसूयते ॥ १३

विराट उवाच ।
शतं सहस्राणि समाहितानि
वर्णस्य वर्णस्य विनिश्चिता गुणैः ।
पशून्सपालान्भवते ददाम्यहं
त्वदाश्रया मे पशवो भवन्त्विह ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।
तथा स राज्ञोऽविदितो विशां पते
उवास तत्रैव सुखं नरेश्वरः ।
न चैनमन्येऽपि विदुः कथंचन
प्रादाच्च तस्मै भरणं यथेप्सितम् ॥ १५ C 4 295 B 4 10 16 K 4 13.26

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

(except B5) Dn D3 7 9 11 12 गवा, M4 (*sup lin*) 5 रुजा (for क्वचित्)

11 [a]) B1–3 Ca गुणै, Cv as in text B4 Dn2 D6 11 12 T2 G1 om हि — [b]) T G1 2 मया, Cv मम (as in text) — [c]) T G असकृत् (for आसीच्च) D1–3 transp च and स Dn1 D6 10 S हृष्ट (M2 पृष्ट) — After 11, S ins

228* अनेकगुणिता गावो दुर्विज्ञेया महत्तरा ।
बहुक्षीरतरा गावो बह्वय सद्य सपुत्रका ।

[(L 1) G2 M1–4 अनेक(G2 न, M4 का)गणिता — (L 2) T2 G1 3 ता वै (for गावो) T2 बह्वपत्या (for बह्वय सद्य) T1 सत्य, G1 3 सति, G2 सम्यक् (for सद्य) T G1 सुपुत्रिका, G2 M4 सुपुत्रका]

12 [a]) B3 Dn D2 4 7 9 11 12 S च (for हि) T1 G2 न तासु (for भवन्ति) — [b]) Ś1 K1 चासु, D1 3 गोषु B3–5 Dn D6 8 11 12 कश्चन (for कश्चित्) T1 G2 रोगा भवतीह नरेंद्र केचित् — [c]) Ś1 K1 B5 D4 5 11 12 T2 G1 2 M4 (*sup lin*) 5 मयै (as in text), the rest ममै

13 [a]) B (except B4) Dn D1 5 6 9–12 S ऋषभान् B2 3 D1–4 8 10 T2 G1 M4 5 om च T1 G° 3 M1–3 एव, M5 अभि (for अपि) — [d]) D8 10 T1 G2 ह्यपि (for अपि) — After 13, S ins

229* वैशपायन ।
मत्स्याधिपो हर्षकलेन चेतसा
माद्रीसुत पाण्डवमभ्यभाषत ।
नैवानुमन्ये तव कर्म कुत्सित
मही समग्रामभिपातुमर्हसि ।
अथ त्विदानीं तव रोचित विभो [5]
यथेष्टतो गव्यमवेक्ष मामकम् ।
त्वदर्पणा मे पशवो भवन्तु वै
नृपो विराटस्तमुवाच सत्तमम् ।

[(L 5) T2 G2 3 रोचते (for रोचित) — (L 8) T सत्तम]

14 S om विराट उ — [a]) T1 G° 3 गवा ममात्र, T2 M गवा ममास्ति, G1 ममास्ति वै गवा — [b]) B1 5 सवर्ण वर्णस्य, B3 4 Crp वर्गस्य वर्णस्य, D4 वृषस्य वर्णस्य, D5 6 10 Ccp r वर्गस्य वर्गस्य, D8 वर्णस्य वर्णं Crp वर्णस्य वर्णस्य (as in text) B D4 5 7 9 10 Cr वि(B2 सु)निश्चितानि, D1 3 च निश्चिता गुणै, D2 ममाहिता गुणै, D6 Crp विनिश्चितान्गुणै, S पृथग्गणाना (G1 M2 ग्जनाना, M1 ग्गुणाना) Ś1 Dn D11 12 सवर्णवर्णस्य विमिश्रितान्गुणै (Ś1m वर्णस्य वर्णस्य विमिश्रिता गुणै) — [c]) D7 9 च गोपान्, D8 सुपालान्, Ca as in text K D4 5 8 भवतो S ददामि (M2 3 5 नि) तेह वरमीप्सित यत् (M4 ते हत वर यदीप्सित) — [d]) B4 तदाश्रया, S त्वदर्पणा (T1 G2 णान्) D4 M1 5 om इह D10 T G M2–4 इति (for इह)

15 [a]) Ś1 उवाच, Dn2 D. 7 9 11 1. तदा स, D4 तत स K2 D8 राजा, B4 Dn2 D1 3 5 9 11 1 राज्ञा, Cn राज्ञो (as in text) S1 K B1 2 Dn D4 6 7 विशा पते, D8 महात्मना — [b]) B2 4 D1–4 7 9 सुखी Ś1 नरेंद्र, K1 D2 10 श्वर, K2 श्वर, B2 Dn D7 9 11 12 नरोत्तम, B4 नरोत्तम, B5 D5 जनेश्वर — [c]) D5 नरा न च (for न चैनम्) * Dn2 D12 एतम्, D4 एवम् (for एनम्) Ś1 तु, D1–3 अत्र (for अपि) D4 8 10 विविदु (for ऽपि विदु)

१०

C 4 297
B 4.11 1
K 4 11 1

वैशंपायन उवाच ।
अथापरोऽदृश्यत रूपसंपदा
स्त्रीणामलंकारधरो बृहत्पुमान् ।
प्राकारवप्रे प्रतिमुच्य कुण्डले
दीर्घे च कम्बू परिहाटके शुभे ॥ १
बहूंश्च दीर्घांश्च विकीर्य मूर्धजा-
न्महाभुजो वारणमत्तविक्रमः ।
गतेन भूमिमभिकम्पयंस्तदा
विराटमासाद्य सभासमीपतः ॥ २
तं प्रेक्ष्य राजोपगतं सभातले
सत्रप्रतिच्छन्नमरिप्रमाथिनम् ।
विराजमानं परमेण वर्चसा
सुतं महेन्द्रस्य गजेन्द्रविक्रमम् ॥ ३
सर्वानपृच्छच्च समीपचारिणः
कुतोऽयमायाति न मे पुरा श्रुतः ।
न चैनमूचुर्विदितं तदा नराः
सविस्मितं वाक्यमिदं नृपोऽब्रवीत् ॥ ४
सर्वोपपन्नः पुरुषो मनोरमः

— ^{d}) D10 स (for च) B2 नेरद्र (for यथेप्सितम्) — For 15, S subst

230* एव विराटेन समेत्य पाण्डवो
लब्ध्वा च गोवल्लवता यथेष्टत ।
अज्ञातचर्यामवसन्महात्मा
यथा रविश्चास्तगिरिं निविष्ट ।,

followed by 4 11 13 (q v)

Colophon — *Adhy name* B D (except D12) सहदेवप्रवेश , T2 G2 सहदेवसमागम , G1 विराटसहदेव सवाद , M2 8 सहदेवविराटसमागम , M5 सहदेवनगरप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K B4 D6 (*sup lin*) 10 9 (as in text), D9 8, D11 10, S 12 — *S'loka no* D1 16

10

☞ For sequence of adhy in S cf v 1 4 7 11

1 ^{a}) S वर्णवान्युवा (T2 वर्णसपदा) (for रूप°) — ^{b}) D7 9 बृहन्नडा (for बृहत्पुमान्) S स्त्रीवेषधारी समलकृतो भृश — ^{c}) Ś1 प्राकारवक्ष , D1–3 स्थित्वा च वप्रे, S प्रवाल चित्रे, all comm as in text K B3 m D1–5 8 9 T2 M3 Cap प्रविमुच्य, Cc परि , Ca s as in text — ^{d}) S उभे (for दीर्घे) Ś1 K D1 3 4 7–9 Cc परिहारके, S (except T2) पादुके, Cr s v as in text S तथा (for शुभे) — After 1, T G ins

231* कृष्णे च दीर्घे च निबध्य वाससी
शरीरवान्शक्रबृहस्पतिप्रभ ।

2 ^{ab}) G2 केशाश्च (for दीर्घांश्च) B1 8 (m as in text) च विमुच्य, Dn Cs vp प्रविकीर्य, D4 प्रविमुच्य Cv cites विकीर्य (as in text) D1 Cn बाहू च दीर्घान्प्रविकीर्य मूर्ध (Cn in prose order) Ś1 D8 वारणराजविक्रम , B5 Dn1 D1 5 °तुल्य°, D7 9 S मत्तगजेंद्र D1 reads 2^{ab} twice and D2 reads it thrice D1 2 बाहू(D2 हु)श्च दीर्घौ(D2 र्घां)श्च विकीर्ण(D2 र्य)मूर्धजान्दीर्घां च वेणीं विदधे महाबल , D2 स दीर्घकेश प्रविकीर्य मूर्धजान्दीर्घां च वेणीं विदधे महाबल , D1 2 स दीर्घकेश प्रविकीर्य मूर्धजान्महाभुजो वारणमत्तविक्रम — After 2^{ab}, T G ins

232* क्लैब्येन वेषेण न भाति भाति च
महाभिपन्नो नभसीव चन्द्रमा ।

— ^{c}) K B2 D3–5 भूमीम्, T G चोर्वीम् K अतिकप , B1 5 Dn D1 11 12 प्रति , B4 S परि , D2 ह्यभि , D4 अपिक , D7–10 सम — ^{d}) M4 5 आयाच (for आसाद्य)

3 ^{b}) Ś1 K मन्त्रप्र , B3 5 Dn1 Dn11 12 व्याजात्प्र , B4 D7 9 छद्मप्र , Dn2 वस्तु प्र , D3 स त प्र , D4 सत्वप्र , D5 छन्नप्र , T G1 M3 5 तत्र प्र , G2 3 तत परि , Ca c v as in text Cr cites only सत्र Ś1 अरिमर्दन (sic), K अरातिमर्दन, T1 G1 M1 अमित्रघातिन — After 3^{ab}, D3 repeats 2^{ab} (with v l. as in D2) — ^{c}) D1–3 विभ्राजमान, M2 विराटराज (for विराज) B2 ण तेजसा; D4 S सुरराजवर्चस (D4 सा) — ^{d}) Ś1 K D10 नरेंद्रस्य, D4 S सुरेंद्रस्य (for महेन्द्रस्य) D1–3 यथा धरागत, D6 गजेंद्रगामिन, D9 महेंद्रवि , Ca as in text

4 ^{a}) D1 2 नरान् (for सर्वान्) B4 D1 2 6 10 G2 3 M5 स, D4 स्व- (for च) Dn1 सभानु , M5 समीपवर्तिन — ^{b}) B Dn D5–7 9–12 transp न मे and पुरा Ś1 K transp पुरा and श्रुत — ^{c}) D1 6 10 एवम् (for एनम्) S transp तदा and नरा — ^{d}) Ś1 सुविस्मित, K1 B3 4 D1–3 5–8 10 स विस्मितो, B1 2 5 Dn D4 11 12 S सविस्मय

श्यामो युवा वारणयूथपोपमः ।
विमुच्य कम्बू परिहाटके शुभे
विमुच्य वेणीमपिनह्य कुण्डले ॥ ५
शिखी सुकेशः परिधाय चान्यथा
भवस्व धन्वी कवची शरी तथा ।
आरुह्य यानं परिधावतां भवा-
न्सुतैः समो मे भव वा मया समः ॥ ६

वृद्धो ह्यहं वै परिहारकामः
सर्वान्मत्स्यांस्तरसा पालयस्व ।
नैवंविधाः क्लीबरूपा भवन्ति
कथंचनेति प्रतिभाति मे मनः ॥ ७
अर्जुन उवाच ।
गायामि नृत्याम्यथ वादयामि
भद्रोऽस्मि नृत्ते कुशलोऽस्मि गीते । C 4 305 B 4.11 8 K 4 11 18

D1–3 जगाद (for अब्रवीत्) — After 4, S ins a passage given in App I (No 9)

5 For S cf v 1 7 — Before 5, D1–4 ins विराट उ — a) B Dn D5 6 9–12 सत्वो (for सर्वो) Ś1 B1 2 5 Dn D4 5 7 9 11 12 षोमरोपम — b) D4 वारण मत्तविक्रम — After 5^{ab}, D9 ins

233* जानीत कोऽय मम दर्शने स्थितो
यत्काङ्क्षते तल्लभता ममाचिरम् ।
एव वितर्कन्तममित्रघातिन
सप्राप्य राजानममित्रहाब्रवीत् ।
बृहन्नडाह नरदेव नर्तकी
त्वा सेवितु शत्रुदमोपयामि ।
त्व मा भजस्वाद्य यथा त्वदागता
भवामि ते पार्थिव नर्तकी ह्यहम् ।

— c) Ś1 B1 Dn D11 12 आमुच्य, D4 निर्मूच्य (sic) K D1 3–5 7–9 हारके — d) D4 विमूच्य (sic) B4 समनह्य, D1 3 8 अपनह्य, D7 9 उपनह्य, Ca as in text

6 For S cf v 1 7 — a) Dn1 D2 3 5m 7–10 स्रग्वी, D1 सुखी (for शिखी) B (B1 3 both marg as in text) D5 8 सुकेशी, D3 सुवेश — b) B1–3 5 Dn D11 12 शुशोभ, B4 D5 6 8 Cr शोभस्व, D1 3 10 शोभेत, D2 शोभेच्च, D4 9 वासोथ, D7 शोभत्सु (for भवस्व) B1 3 5 Dn D10–12 यथा, D4 रथी (for तथा) — After 6^{ab}, D6 reads 4 11 3^{cd} (for the first time) — d) D1 3 सुरै (for सुतै) D1–3 त्व, D7 9 स्याद् (for मे) Dn2 D1–4 11 (before corr) 12 भविता, D7 9 अथवा (for भव वा) Ś1 मे (for वा)

7 For S see below — a) Ś1 अस्मि (for हि) D1–5 8 9 परिहर्तुं, D6 Ca परिहातु, D10 प्रतिहार°, Cs as in text Cr cites हातु-, Crp (Dev) -हार- — b) B2 अनुपालय, D1 3 पालय त्व B3 4 D2 8 सर्वांस्तु (D2 सर्वान्, D8 श्च) मत्स्यान् परि(D8 मम)पाल — d) D4 10 मति (for मन) — For 5–7, S subst

234* नार्हस्तु वेषोऽयमनूर्जितस्ते
नापुस्त्वमर्हो नरदेवसिंह ।
तवैष वेष शुभवेषभूषणै
र्विभूषितो भूतपतेरिव प्रभो ।
विभाति भानोरिव रश्मिमालिनो
घनावरुद्धे गगने रवेरिव ।
धनुर्हि मन्ये तव शोभयेद्भुजौ
तथा हि पीनावतिमात्रमायतौ ।
प्रगृह्य चाप प्रतिरूपमात्मनो
रक्षस्व देश पुरमद्य सुस्थित ।
पुत्रेण तुल्यो भव मे बृहन्नले
वृद्धोऽस्मि वित्त प्रतिपादयामि ते ।
त्व रक्ष मे सर्वमिद पुर प्रभो
न षण्डता काचन लक्षयामि ते ।
प्रशाधि मत्स्यास्तरसाभिवर्धय-
न्ददामि राज्य तव सत्यवागहम् ।
वैशपायन ।
तस्याग्रत स्वानि धनूषि पार्थिवो
बहूनि दीर्घाणि च वर्णवन्ति च ।
दधौ स सज्यानि बलान्वितानि
जिज्ञासमान किमय करिष्यति ।
ततोऽर्जुन क्लीबतर वचोऽब्रवी-
न्न मे धनुर्धारितमीदृश प्रभो ।
न चापि दृष्ट धनुरीदृश क्वचि-
न्न मादृशा सन्ति धनुर्धरा भुवि ।

[(L 1) M3 4 (*sup lin* as in text) 5 नाह स्ववेषा वृतमूर्जित सन् (M5 तासु) — (L 10) T G1 3 सुस्थिर — (L 15) T1 G2 3 M3 तपसा (for तरसा) M1 2 5 प्रवर्ध (for -भिवर्ध) — (L 18) G1. 2 वर्णयति च, M1 2 वर्जयन्निव, M3–5 वर्णयन्निव — (L 19) M शुभज्यानि (for स स) — (L 20) M जिनासनार्थं M1 3 करोति च (for करि)]

8 G2 om 8 T G1. 3 M om अर्जुन उ D4 बृहन्नडा

C. 4 305 B 4 11 8 K 4 11 18 त्वमुत्तरायाः परिदत्स्व मां स्वयं
भवामि देव्या नरदेव नर्तकः ॥ ८
इदं तु रूपं मम येन किं नु त-
त्प्रकीर्तयित्वा भृशशोकवर्धनम् ।
बृहन्नडां वै नरदेव विद्धि मां
सुतं सुतां वा पितृमातृवर्जिताम् ॥ ९
विराट उवाच ।
ददामि ते हन्त वरं बृहन्नडे
सुतां च मे नर्तय याश्च तादृशीः ।
इदं तु ते कर्म समं न मे मतं
समुद्रनेमिं पृथिवीं त्वमर्हसि ॥ १०
वैशंपायन उवाच ।
बृहन्नडां तामभिवीक्ष्य मत्स्यराट्
कलासु नृत्ते च तथैव वादिते ।
अपुंस्त्वमप्यस्य निशम्य च स्थिरं
ततः कुमारीपुरमुत्ससर्ज तम् ॥ ११

उ — a) S (G2 om) नृत्यामि गायामि च वादयाम्यह — b) D7 भद्रा and कुशला N (except Ś1) नृत्ते B2 D3 10 भद्रोस्मि गीते कुशा नृत्ते, S (G2 om) प्रनर्तने (T G3 प्रणर्तने, G1 प्रनृत्तके) नैपुणकौशलं मम — c) S (G2 om) तद् (for त्वम्) K2 B D उत्तरायै, G1 उत्तरा मे Ś1 B3 5 Dn1 D10 प्रदिशस्व, K B2 4 D1–3 T1 G1 3 M Ca परि(T1 प्रवि)धत्स्व, B1 Dn2 D4–9 11 12 T2 Cc as in text Crp (Dev) cites धत्स्व, Crp (Cat) -दत्स्व S (G2 om) नर्तक (T2 G1 M1 न, M5 ने) (for मा स्वय) — d) M1 तेह (for देव्या) T1 नर्तके, M1 नर्तना, M3 नर्तका, M4 नर्तन D1–3 मि देव्यास्तव नर्तको ह्यह, M5 मि राजेन्द्र कुरुष्व तत्तथा

9 S om 9 — a) Ś1 इम च, D3 इम तु (for इद तु) B2 3 D7–9 Crp(Dev) vp समयेन, D4 मम किं तु, Cr मम येन (as in text) K2 केन तत्, B1 3 D6 किं तत्, B4 D1–3 5 किं तु तत्, Dn1 D10 किं तव, Dn2 D11 12 किं तु, D4 येन तत्, D7–9 केनचित् (for किं नु तत्) Cap cites इद तु रूप समयेन किं तु तत् — b) B (except B5) D3 Cap प्रकीर्तयिष्ये, D1–3 प्रतर्कयित्वा, D7 प्रकीर्य राज्ञो, D9 प्राप्त हि राज्ञो D4 6 8 मम (for भृश) Cf Ca इद रूप येन केनचित् प्रकीर्तित मम शोकवर्धनम्, Cn 8 येनेद रूप मम (C8 मम रूप) तत्कीर्तन व्यर्थं (Cn adds शोककर च), Cv इद तु रूप येन केनचित् and कीर्तयित्वा मेऽतिशयेन शोक वर्धयति — c) B Dn2 D5 6 11 12 बृहन्नला, D1–3 Cvp बृहद्नला, Cv as in text Ś1 B1.4 5 Dn D6 9–12 मा (for वै) B2 3 D4 5 7 8 transp वै and मा Ś1 B1 4 5 Dn D6 9–12 om मा — d) K2 D1 3 शुभैर्विहीना, D4 समागता हि, Cc 1 सुत सुता वा (as in text) Ś1 वर्जित

10 a) K1 B3 M1–3 4 (*sup lin*) ददानि D6 7 9 तेह तु, T2 G2 M2 5 तेह हि, G3 M3 ते त हि (for ते हन्त) G1 मि तेह परम बृ MSS बृहन्नले (*or* ळे) and बृहद्नले also, cf v 1 9 — b) S (except G2 3 M3) हि (for the first च) D4 नर्तयथास्, D10 दर्शय याश् T1 G1 ताश्, T2 ता (for याश्) D4 T2 त्वम् (for the second च) D4 T2 ईदृशी, M तादृशा — After 10ab, T1 G1 3 ins

235* न मद्गृहे चास्ति भवान्यकिंचन (?)
प्रतीपकर्ता पुरुष स्त्रियोऽपि वा ।

T1 G1 3 cont T2 G2 M2–5 ins after 10ab M1 ins after 10

236* ततो विराट स्वयमाह्वयत्सुता
नृपाधिपस्ता च सुमध्यसुन्दरीम् ।
उवाच चैना मुदितेन चेतसा
बृहन्नला नाम सखी भवत्वियम् ।
सुगात्रि सप्रीतिसुबद्धसौहृदा [5]
तवाङ्गने प्राणसमा च नित्यदा ।
प्रकामभक्षाभरणाम्बरा शुभा
चरत्विय सर्वजनेष्ववारिता ।
न दुष्कुलीना त्वियमाकृतिर्भवे
न्न वृत्तभेदी भवतीदृशो जन । [10]

[(L 2) G2 M4 5 नरा (for नृपा) — (L. 5) G1 2 सुगात्रस, M4 5 सुबद्धसप्रीतिनिबद्ध]
T1 G1(both om lines 3–4) 3 M (M5 om line 4) cont

237* इतीदमुक्त्वा पुरुषैर्यथाक्रम
परीक्ष्य राजा प्रमदाभिरागताम् ।
सुता च ता नर्तयितु शशास वै
बृहन्नला क्लीबमवेक्ष्य वेश्मनि ।

T1 G1 3 M cont T2 G2 ins after 236*

238* तथा समादिश्य सुता नराधिप
प्रवेश्यता साधु गृह तवेति च ।

— S om 10c–11d — c) Ś1 K1 Dn2 D10–12 च (for तु) D1 3 स- (for मे)

11 S om 11 (cf v 1 10) — a) Hereafter the

स शिक्षयामास च गीतवादितं
सुतां विराटस्य धनंजयः प्रभुः ।
सखीश्च तस्याः परिचारिकास्तथा
प्रियश्च तासां स बभूव पाण्डवः ॥ १२

तथा स सत्रेण धनंजयोऽवस-
त्प्रियाणि कुर्वन्सह ताभिरात्मवान् ।
तथागतं तत्र न जज्ञिरे जना
बहिश्चरा वाप्यथवान्तरेचराः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

वैशंपायन उवाच ।
अथापरोऽदृश्यत पाण्डवः प्रभु-
र्विराटराज्ञस्तुरगान्समीक्षतः ।
तमापतन्तं ददृशे पृथग्जनो
विमुक्तमभ्रादिव सूर्यमण्डलम् ॥ १

स वै हयानैक्षत तांस्ततस्ततः
समीक्षमाणं च ददर्श मत्स्यराट् ।
ततोऽब्रवीत्ताननुगानमित्रहा　　C 4 313 B 4 12.2 K 4 12.2

---

variants of बृहन्नडा will be ignored D4 समवेक्ष्य (for अभि) — b) K2 D7 9 10 नृत्ये च, B Dn D4–6 8 11 12 नृत्येषु D7 9 वादने (for वादिते) D1–3 सु नृत्येन च (D2 स्त्वेथ) गीतवादने (D2 दिते) — After 11ab, B1 Dn D11 12 ins

239* समस्य राजा विविधैः स्वमन्त्रिभिः
परीक्ष्य चैनं प्रमदाभिराशु वै ।

(cf 237*) — c) D4 निशाम्य, Cc s as in text D1 3 च निश्चय (for निशम्य च) Ś1 वै (for च) K1 D5 स्थित, D6 अस्थिर — d) Ś1 D5 6 पुरे, Cv पुर (as in text) K B1 3 4 Dn1 D4–10 ताम्, D1–3 तत् (for तम्)

12 T2 om 12ab — a) K2 D1–3 8 गीतवादन (K2 नै), D4 गीतनर्तन, D7–9 G2 3 दिता, M5 दिते — c) D6 सखाश्च, M सखी M (except M5) चारकस् B3 4 D9 शुभा (for तथा) — d) S तस्या (for तासां) K1 G3 प्र (for स) D1–3 तथोचितान्यानपि तत्र पा

13 a) K2 सु, D3 T2 G3 च (for स) K मन्त्रेण, D5 यत्नेन, D8 S तत्रैव, D9 वेषेण, Cs सत्रेण (as in text) N (except B3 4 D4–6 9) वसन् (for ऽवसत्) — b) D7 9 अर्जुन, Cv आत्मवान् (as in text) M3 सहसाभिरात्म, M5 स सदाभिरामयन् — c) B1 4 D7 9 यथा (for तथा) B Dn D1 2 4 6–12 च त, D3 चरन् (for गत) D5 तथा चरत न हि ज — d) K च, D5 ये (for वा) Ś1 अथवातरे तदा, K2 Dn1 D4 8 अथ चातरेचरा, B3 अथवा वने, B4 तथातरे, D10 M1–4 वातरे जना, T G M5 अथ वे(G2 3 चे, M5 ने)तरेजना, B1 corrupt

Colophon — *Adhy name* B1 3 4 D3 10 धनजयप्रवेश, B2 5 Dn2 D1–7 9 11 12 अर्जुनप्रवेश, T2 G1 बृहन्नळाविराटसवाद, M1–3 नगरप्रवेशे (M1 om it) धनजयविराटसमागम, M5 अर्जुननगरप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K B4 D6(*sup lin*) 9 10 S 10, D5 11 — *S'loka no* D1 13, G3 24

11

☞ For sequence of adhy in S cf v 1 4 7 11

1 T M1 2 om वैश उ — a) D5 G1 तथा (for अथ) D3 9 पश्यत (for ऽदृश्यत) — b) Text as in K1 only! Ś1 B1 2 विराटराजस्, D2 राज्ञा, S राजे D1–3 विबुधोपमाकृति (D2 m तुरगा समीक्षित) Ś1 S समीक्षति, B1 3 4 D4 °क्षयन्, B2 निरीक्ष्यते, B5 D6 निरीक्षितु, D5 समीक्षितु, D8 10 निरीक्षयन् Dn D11 12 विराटराज तरसा समेयिवान्, D7 9 राजेश्वरमतिकागत — c) G2 तदा (for तम्) T2 G1 आव्रजत (for आप) D4 6 7 9 S ददृशु, and जना Ca जन (as in text) — d) S प्रमुक्तम्, and चद्रमडल — After 1, D7 repeats 4 10 5ab

2 a) T1 त (for स) D2 ईक्षत तान्, S निष्पतितान् (T2 निष्पतनात्) B2 D1 2 4 S इतस्तत, D6 ततस्तु त, D8 10 च तत्वत (for ततस्तत) — b) Ś1 K1 समीक्ष्यमाण, T2 निरीक्ष, Cc as in text Ś1 अपि, K1 Dn D11 12 स, K2 स्म (for च) — c) B4 वशगान् (for अनुगान्) Dn1 नरेश्वर (for अमित्रहा) — d) Ś1 मनोरम प्रभु, B2 4 D10 नरोमरप्रभु, Dn1 D5 नरोमरोपम, D1–4 नरो गतव्यथ — For 2cd, S subst

240* दृष्ट्वा तथैनं स कुरूत्तमं तत
पप्रच्छ तान्सर्वसभासदस्तदा ।

C 4 313 B 4 12 2 K 4 12.2

कुतोऽयमायाति नरोऽमरप्रभः ॥ २
अयं हयान्वीक्षति मामकान्दृढ
ध्रुवं हयज्ञो भविता विचक्षणः ।
प्रवेश्यतामेष समीपमाशु मे
विभाति वीरो हि यथामरस्तथा ॥ ३
अभ्येत्य राजानममित्रहाब्रवी-
ज्जयोऽस्तु ते पार्थिव भद्रमस्तु च ।
हयेषु युक्तो नृप संमतः सदा
तवाश्वसूतो निपुणो भवाम्यहम् ॥ ४

विराट उवाच ।

ददामि यानानि धनं निवेशनं
ममाश्वसूतो भवितुं त्वमर्हसि ।
कुतोऽसि कस्यासि कथं त्वमागतः
प्रब्रूहि शिल्पं तव विद्यते च यत् ॥ ५

नकुल उवाच ।

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां ज्येष्ठो राजा युधिष्ठिरः ।
तेनाहमश्वेषु पुरा प्रकृतः शत्रुकर्शन ॥ ६
अश्वानां प्रकृतिं वेद्मि विनयं चापि सर्वशः ।
दुष्टानां प्रतिपत्तिं च कृत्स्नं चैव चिकित्सितम् ॥ ७
न कातरं स्यान्मम जातु वाहनं
न मेऽस्ति दुष्टा वडवा कुतो हयाः ।
जनस्तु मामाह स चापि पाण्डवो

को वा विजानाति पुरास्य दर्शन
योऽस्य युवाभ्येति हि मामिका सभाम् ।
प्रियो हि मे दर्शनतोऽपि समतो
ब्रवीतु कश्चिद्यदि दृष्टवानिमम् ।

[(L 1) M$_{1-4}$ एव च, M$_{5}$ हि च (for तथा) — (L 5) M धर्मतो (for समतो)]

3 M om 3 — ^{a}) B Dn D$_{1-3\ 5\ 6\ 8\ 10-12}$ T$_{2}$ ईक्षति, D$_{7\ 9}$ T$_{1}$ G पश्यति (for वीक्षति) D$_{1-3}$ कामगान्, T$_{1}$ G मामिकान् T$_{1}$ G मुहु (for दृढ) Ś$_{1}$ अय हया न्मामकानीक्षते वै D$_{6}$ reads 3^{cd} here for the second time, reading it for the first time after 4 10 6^{ab} — ^{c}) T$_{1}$ G वै (for मे) — ^{d}) K$_{2}$ स्थित (for तथा) — For 4, S subst

241* वितर्कयत्येव हि मत्स्यराजनि
त्वरन्कुरूणामृषभ समागमत् ।
तत प्रणम्योपनत कुरूत्तमो
विराटराजानमुवाच पार्थिवम् ।
तवागतोऽह पुरमद्य भूपते
जिजीविषुर्वेतनभोजनार्थिक ।
तवाश्वबन्ध सुभृतो भवाम्यह
कुरुष्व मामश्वपति यदीच्छसि ।

[(L 2) M$_{1}$ समागत, M$_{2-5}$ सभामगात् — (L 7) M$_{1}$ सुकृतो (for भृतो)]

4 ^{a}) B$_{3\ 4}$ D$_{1-4\ 6\ 10}$ सोभ्येत्य Ś$_{1}$ अथाब्रवीत्तदा (for अमित्रहाब्र°) — ^{b}) Ś$_{1}$ B$_{4}$ D$_{1-7\ 9}$ ते, K$_{2}$ B$_{1-3\ 5}$ Dn D$_{10-12}$ व (for च) — D$_{1\ 3}$ om 4^{c}–5^{b} — ^{c}) Ś$_{1}$ K D$_{8}$ तथा, D$_{2}$ तदा (for सदा)

5 D$_{1\ 3}$ om 5^{ab} (cf v 1 4) — ^{a}) B$_{4}$ D$_{5\ 6}$ G$_{2\ 3}$ M$_{3-5}$ ददानि D$_{6}$ रत्ना (for याना) D$_{2}$ धन तवेप्सित, D$_{5}$ T$_{1}$ G धनानि वेतन, D$_{10}$ निवेशन च ते — ^{b}) M$_{5}$ न मा (for मम) T$_{2}$ G$_{1}$ अश्वबन्धो — ^{c}) Ś$_{1}$ कस्यापि Dn$_{1}$ कुत (for कथ) B$_{3}$ (m as in text) Dn$_{1}$ D$_{4}$ समा (for त्वमा°) — ^{d}) S ब्रवीहि (for प्रब्रूहि) B$_{4}$ D$_{8}$ om च Dn$_{1}$ कृत, D$_{1\ 3}$ च तत्, D$_{4}$ ह यत्, D$_{5}$ तु यत्, T$_{1}$ हि यत्, M$_{5}$ अनघ D$_{6}$ प्रब्रूहि शिल्प त्वयि यच्च विद्यते

6 6^{ab}=4 9 8^{ab} — ^{b}) Ś$_{1}$ B D भ्राता (for राजा) — ^{d}) B Dn D$_{3\ 5\ 6\ 11\ 12}$ Cc नियुक्त, D$_{1\ 2\ 4}$ सत्कृत, D$_{7\ 9}$ T$_{1}$ प्रयुक्त, T$_{2}$ प्रक्लृप्त (for प्रकृत) Some MSS कर्षण

7 ^{c}) D$_{8}$ M$_{2\ 3}$ ना प्रकृति चैव Cr s v प्रति (as in text) — ^{d}) D$_{1\ 3}$ सर्वं, M$_{2\ 3}$ कर्म (for कृत्स्न) Ś$_{1}$ D$_{5}$ G$_{3}$ अपि (for एव)

8 ^{a}) S (except T$_{2}$) वाजि (for जातु), cf 9^{a} — D$_{10}$ (hapl) om 8^{b}–9^{a} — ^{b}) G$_{2}$ M$_{4\ 5}$ spell बडवा — ^{c}) S (except G$_{1}$) जानस्तु — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ रो ग्रथिक नामदेवत (K$_{2}$ देव), K$_{1}$ रो ग्रथिकनामधर्मणा Cv cites (in prose order) दामतो ग्रन्थिकम् — After 8, S ins

242* मातलिरिव देवपतेर्दशरथनृपते सुमन्त्र इव यन्ता ।
सहसाहो जामदग्नेस्तथैव तव शिक्षयाम्यश्वान् ।
युधिष्ठिरस्य राजेन्द्र नरराजस्य शासनात् ।
शतसाहस्रकोटीनामश्वानामस्मि रक्षिता ।

[(L 2) T$_{1}$ सुमहा इव, T$_{2}$ सहसा इव, G$_{1\ 3}$ M$_{3}$ सह इव, G$_{2}$ समभा इव (for सहसाहो) T$_{2}$ G$_{2}$ M$_{1\ 2}$ जमदग्नेस्]

9 D$_{10}$ om 9^{a} (cf v 1 8) — ^{a}) Ś$_{1}$ यद्यस्ति D$_{1}$ वाहनादिक, D$_{3}$ वाहन कृत, D$_{4\ 8}$ जातु वाहन (for वाजि°),

युधिष्ठिरो ग्रन्थिकमेव नामतः ॥ ८

विराट उवाच ।

यदस्ति किंचिन्मम वाजिवाहनं
तदस्तु सर्वं त्वदधीनमद्य वै ।
ये चापि केचिन्मम वाजियोजका-
स्त्वदाश्रयाः सारथयश्च सन्तु मे ॥ ९
इदं तवेष्टं यदि वै सुरोपम
ब्रवीहि यत्ते प्रसमीक्षितं वसु ।
न तेऽनुरूपं हयकर्म विद्यते
प्रभासि राजेव हि संमतो मम ॥ १०
युधिष्ठिरस्येव हि दर्शनेन मे
समं तवेदं प्रियदर्श दर्शनम् ।
कथं तु भृत्यैः स विनाकृतो वने
वसत्यनिन्द्यो रमते च पाण्डवः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

तथा स गन्धर्ववरोपमो युवा
विराटराज्ञा मुदितेन पूजितः ।
न चैनमन्येऽपि विदुः कथंचन
प्रियाभिरामं विचरन्तमन्तरा ॥ १२
एवं हि मत्स्ये न्यवसन्त पाण्डवा
यथाप्रतिज्ञाभिरमोघदर्शनाः ।
अज्ञातचर्यां व्यचरन्समाहिताः
समुद्रनेमीपतयोऽतिदुःखिताः ॥ १३ C 4 324 B 4 12 13 K 4 13 27

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकादशोऽध्याय ॥ ११ ॥

---

cf 8^a — ^b) B4 D4 मे (for वै) — ^c) D1–4 वाजिवाहका, D6 योधका, T1 G M1 2 वाजियोधा, T2 मुख्ययोधा, M3–5 वाजियौधा — ^d) D3 7 9 तु (for च) S om मे

10 Ś1 K1 om 10-11 — ^a) K2 D3 तु चेष्ट (for तवेष्ट) B2 D5 S विहि(M4 sup lin दि)त, D4 यदि वा — ^b) B3 D4 7 9 T M प्रब्रूहि (for ब्रवीहि) S वर (for वसु) — ^c) D4 S दृश्य (for विद्य) — ^d) D9 हि मे (for मम) S विभासि (M3 4 ति) राजेव च कर्म वाजिना

11 Ś1 K1 om 11 (cf v 1 10) — ^a) B3 4 D4 6 11 1° T2 M1 2 एव (for इव) Dn D11 12 om मे D3 10 वै (for मे) — ^b) B2 4 Dn1 D3 5 7 9 प्रियमत्र, Cv प्रियदर्श (as in text) K2 D3 10 M4 प्रियदर्शन मम (D3 तव), M5 प्रियरूपदर्शन — ^c) B1 2 Dn1 D5 6 11 T2 G3 M1–4 तु, D2 3 M5 स, D4 हि (for तु) D1–3 च, M1–3 सु (for स) D1 2 विना धनेन च (for विना वने) — ^d) S चरति (for वसति) B4 अरण्ये, D. अचिन्त्यो, T1 G2 3 अनिद्रो, G1 अनन्यो (for अनिन्द्यो) D1–3 हि वने, Cv रमते (as in text) D1–3 M3 स (for च) D9 वसन्वन घोरतर च पाडव

12 ^a) Ś1 K इत्थ (Ś1 एव) यथेष्ट हि सुरोपमो युवा — ^c) B2 D6 10 एवम् (for एनम्) B1 3 हि, D3 10 S (except G2 M3) वि- (for ऽपि) B2 तदा जना (for कथ) — ^d) B4 श्रियाभि, G1 प्रिया हि काम, Co as in text S एकदा, Co अन्तरा (as in text)

13 S reads 13 after 230* (of 4 9 15) — ^a) S विराटे (for हि मत्स्ये) Dn2 D11 12 निवसति, D3 निवसत, D8 अद्य वसति, T1 G2 सश्च, G1 3 M3 सस्तु — ^b) S विक्रमा (for दर्शना) — ^c) D4 अज्ञातवास, T1 G2 3 M1–3 अबुद्ध D1 3 विरहन् (sic), D2 4 S चरितु, D3 विचरन् S यथातथ — ^d) S नेमीमभिव(T1 G2 3 शा)स्तुमीश्वरा (T1 G2 मुद्यता)

Colophon — *Adhy name* Ś1 K1 नगरप्रवेश, B D नकुलप्रवेश, G1 M3 नकुलविराटसवाद (M3 विराटसमागम), M1 2 नगरप्रवेशे (M1 om it) विराटनकुलसमागम — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K B4 D6 (*sup lin*) 9 10 S 11, D4 10, D5 11 12 — *S'loka no* D3 12, G3 16

12

1 D3 3 om 1 — ^a) B (except B4) D (except D4.6, D3 3 om) एव ते मत्स्यनगरे (cf v 1 2), S एव विराटनगरे, Ca as in text — ^b) Dn1 प्रच्छन्ना कुरुनदना (=2^b), S वसत (M त ऊषु) सत्यविक्रमा — ^c) D1 2 4 S नरव्याघ्रा (for महा) — ^d) K1 B Dn D1 6 9 11 12 T1 G कुर्वत (cf v 1 2^d) D4 भारता., D10 वै

१२

C 4 4 325
B 4 13 1
K 4 15 1

जनमेजय उवाच ।
एवं मत्स्यस्य नगरे वसन्तस्तत्र पाण्डवाः ।
अत ऊर्ध्वं महावीर्याः किमकुर्वन्त वै द्विज ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः कुरुनन्दनाः ।
आराधयन्तो राजानं यदकुर्वन्त तच्छृणु ॥ २
युधिष्ठिरः सभास्तारः सभ्यानामभवत्प्रियः ।
तथैव च विराटस्य सपुत्रस्य विशां पते ॥ ३
स ह्यक्षहृदयज्ञस्तान्क्रीडयामास पाण्डवः ।
अक्षवत्यां यथाकामं सूत्रबद्धानिव द्विजान् ॥ ४
अज्ञातं च विराटस्य विजित्य वसु धर्मराट् ।
भ्रातृभ्यः पुरुषव्याघ्रो यथार्हं स प्रयच्छति ॥ ५
भीमसेनोऽपि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ।
अतिसृष्टानि मत्स्येन विक्रीणाति युधिष्ठिरे ॥ ६
वासांसि परिजीर्णानि लब्धान्यन्तःपुरेऽर्जुनः ।
विक्रीणानश्च सर्वेभ्यः पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ७
सहदेवोऽपि गोपानां वेषमास्थाय पाण्डवः ।
दधि क्षीरं घृतं चैव पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ८
नकुलोऽपि धनं लब्ध्वा कृते कर्मणि वाजिनाम् ।
तुष्टे तस्मिन्नरपतौ पाण्डवेभ्यः प्रयच्छति ॥ ९
कृष्णापि सर्वान्भ्रातॄंस्तान्निरीक्षन्ती तपस्विनी ।
यथा पुनरविज्ञाता तथा चरति भामिनी ॥ १०

द्विजा , S पाडवा

2 D3 8 om वैश उ — ^{a}) Ś1 एव तत्र वसतस्ते, B4 D1–3 6–9 एव ते मत्स्यनगरे, B1 3 Dn1 D10 एव मत्स्यस्य नगरे (cf 1^{a} and v 1) — ^{d}) K1 B (except B4) Dn2 D2 5 9 11 12 T G2 3 कुर्वंत (cf v 1 1^{d}) — After 2, N ins

243* तृणबिन्दुप्रसादाच्च धर्मस्य च महात्मन ।
अज्ञातवासमेव तु विराटनगरेऽवसन् ।

[(L 1) B1 2 3 (m as in text) D6 8 बिंदो प्रसादेन (D8 दाच्च), B4 5 D1–5 प्रसादेन — (L 2) B4 अज्ञात वर्षम् Ś1 B4 Ca rp (Dev) एक, Cr एव (as in text) B1 3 समेकाते, D1–4 अज्ञातचर्यामेकत्र, D8 समवसन्, D10 वासिक ते तु D8 तदा (for ऽअवसन)]

3 ^{b}) Ś1 B Dn D2 5 7 9–12 मत्स्या (for सभ्या) K1 अवसत् (for अभवत्) — ^{c}) M1–3 स (for च) — ^{d}) Ś1 विशेषत , K1 B4 विशा पते

4 G1 om 4^{a}–5^{a} — ^{a}) D5 च (for हि) D5 7 9 त (for तान्) Dn2 D11 12 स ह्यक्षकुशलस्तान्वै Ca स चाक्षहृदयज्ञ — ^{b}) K पार्थिव (for पाण्डव) — ^{c}) T2 G2 M4 5 अक्षबधान्, G3 बधून्, M1 2 बद्धान्, M3 वत्या D4 यथान्याय

5 G1 om 5^{a} (cf v 1 4) — ^{a}) Dn1 D1 3 10 अज्ञातस्य (for त च) — ^{d}) T M यथेष्ट (for यथार्हं) B3 (m as in text) Dn D3 4 7–12 यथार्हं सप्र , D1 2 यथालब्ध प्र , G यथेष्ट सप्र

6 ^{c}) K अभिसृ , D1 3 अज्ञातानि च, D2 अनुज्ञातानि, Ca c v as in text B3 m D5 Crp (Catur) मूल्येन, D9 (m as in text) मत्स्यस्य, T G2 M (except M5) मात्स्येन, Cr as in text — ^{d}) Ś1 B Dn D5–7 9 11 12 T2 विक्रीणीते T2 च बधुषु (for युधि) T1 G M विक्रीणन्नाम भ्रातृषु

7 ^{a}) D4 च महार्हाणि, T G2 च महाबाहु , Ca r v परिजीर्णानि (as in text) — ^{b}) K लब्ध्वापि, D7 9 T1 G2 3 लब्ध्वा हि, D8 लब्धा च (for लब्धानि) — ^{cd}) K2 T1 G M त्रिक्रीणन्नाम, B1 3 4 D7 9 विक्रीणन्नथ, B5 D5 8 विक्रीणन्नि (D8 न्ने)व, Dn2 D1 3 11 12 T2 विक्रीणाति च D4 भ्रातृभ्य पुरुषव्याघ्रो यथेष्ट सप्रय — After 7, T1 G read 29–30 (for the first time)

8 D1–4 S transp 8 and 9 — ^{ab}) K गोपाल- (for गोपाना) Ś1 पि गोपालान्वेशमानीय पा , S वो गवा नित्य (G1 कृत्ये) कृते मगलकर्मणि — S ins after 8^{ab}

244* अध्यक्षत्वाच्च यल्लेभे राज्ञ कल्याणकार्यवान् ।
[T2 G2 M लब्ध (for लेभे)]

In G1, 244* is followed by a *repetition* of 8^{ab}, with text reading — ^{c}) D1 10 G3 क्षीरघृत

9 D1–4 S transp 8 and 9 — ^{b}) Ś1 तथा, K कृत्वा (for कृते) K कर्माणि, Ca v as in text — After 9, S ins

245* विनीतानृषभान्दृष्ट्वा सहदेवेन भावितान् ।
स तु हृष्टश्च सप्रादात्तदा राजा धन बहु ।

10 D8 om 10 — ^{a}) B4 D7 च, Dn1 तु (for अपि) D8 T2 G2 भर्तॄन् (for सर्वान्) Dn2 D7 9 सर्वभर्तॄंस् (for सर्वान्भ्रातॄस्) B (except B4) D1 2 10–12 T1 G1 3 M3–5 भर्तॄंस्, D8 T2 G2 सर्वांस् (for भ्रातॄंस्) — ^{b}) D7 9

एवं संपादयन्तस्ते तथान्योन्यं महारथाः ।
प्रेक्षमाणास्तदा कृष्णामृषुश्छन्ना नराधिप ॥ ११
अथ मासे चतुर्थे तु ब्रह्मणः सुमहोत्सवः ।
आसीत्समृद्धो मत्स्येषु पुरुषाणां सुसंमतः ॥ १२
तत्र मल्लाः समापेतुर्दिग्भ्यो राजन्सहस्रशः ।
महाकाया महावीर्याः कालखञ्जा इवासुराः ॥ १३
वीर्योन्नद्धा बलोदग्रा राज्ञा समभिपूजिताः ।
सिंहस्कन्धकटिग्रीवाः स्ववदाता मनस्विनः ।
असकृल्लब्धलक्षास्ते रङ्गे पार्थिवसंनिधौ ॥ १४
तेषामेको महानासीत्सर्वमल्लान्समाह्वयत् ।
आवल्गमानं तं रङ्गे नोपतिष्ठति कश्चन ॥ १५
यदा सर्वे विमनसस्ते मल्ला हतचेतसः ।
अथ सूदेन तं मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ॥ १६
चोद्यमानस्ततो भीमो दुःखेनैवाकरोन्मतिम् । C 4 344 B 4 13 20 K 4 15 35

वीक्षमाणा, Cv as in text B_2 D_1 यशस्विनी, Ca v as in text — ^{c}) Ś$_1$ पैरॄ, G_3 पुर, Ca पुनर् (as in text) K $D_{1\ 3}$ इवाज्ञाता, B_3 $D_{5\ 8}$ Ca rp (Dev) इवाजाता, D_2 इवादीता (sic), Cr अजातेव, Cc rp as in text Cv cites अजाता, Cvp अज्ञाता B_4 यथा न ज्ञायते कैश्चित् — ^{d}) Ś$_1$ तथाचरत Ś$_1$ भारत, $B_{3\ 4}$ $D_{5\ 6}$ भाविनी

11 ^{a}) K ससारयतस्, T G सभाव, M स(M_5 प्र)छाद°, Cc s as in text — ^{b}) $B_{1\ 3-5}$ Dn1 $D_{1-3\ 5\ 8-10}$ T_1 $G_{1\ 2}$ तदा, D_{11} यथा (for तदा) D_{1-3} अ(D_1 त्व)न्योन्य च (for तदान्यो) Ś$_1$ नराधिपा (for महा) — After 11^{ab}, K_2 B D (except $D_{1\ 3}$) ins

246* विराटनगरे चेरु पुनर्गर्भधृता इव ।
साशङ्का धार्तराष्ट्रस्य भयात्पाण्डुसुतास्तदा ।

[(L 1) K_2 चेह (for चेरु) B_3 D_5 गर्भे धृता, $D_{4\ 6}$ गर्भगता, D_8 गर्भस्थिता, D_{10} गर्भभृता, Cs as above — (L 2) K_2 B_{2-4} $D_{2\ 5-7\ 9\ 10}$ सशका, $D_{4\ 8}$ प्रच्छन्ना] — ^{c}) D_4 G_1 M (except M_4) सदा, D_6 T_1 तथा (for तदा) — ^{d}) B_3 (m as in text) $D_{7\ 9}$ सुप्रच्छन्ना, D_4 सुसछन्ना, D_5 सप्रच्छन्ना (for ऋषुश्छन्ना) B_2 नरर्षभा, $D_{2\ 4\ 5\ 7-9}$ G_3 $M_{1\ 2}$ धिपा, D_6 नरर्षभ, T_2 महारथा — After 11, K_2 D_{1-4} ins (an additional) colophon

12 Before 12, K_2 D_{1-4} ins वैश उ (cf v 1 11) — ^{b}) Ś$_1$ K_2 M_3 °ण स महो, D_2 णस्तु महो, D_6 ब्राह्मणेषु महो, T G M_1 शक्रस्य महोत्सव — ^{c}) T_1 M (except M_5) मात्स्येषु

13 ^{a}) D_4 समाजग्मु — ^{b}) D_4 S महाबला (for सह) $D_{2\ 3}$ नानादिग्भ्य समागता — After 13^{ab}, N ins

247* समाजे ब्रह्मणो राजस्तथा पशुपतेरपि ।

[$D_{1\ 3}$ समाजो, Ca r as in text D_4 जे देवदेवस्य $B_{1\ 3\ 5}$ Dn $D_{5\ 11\ 12}$ यथा, $D_{4\ 8}$ तदा (for तथा) $B_{2\ 3\ m\ 5}$ Dn $D_{4\ 5\ 8\ 11\ 12}$ इव (for अपि) ❀Cr यथा ब्रह्मण समाजे ब्रह्मलोके पशुपतेस्तथात्रापि पशुपते समाज इत्यर्थ ।❀]

— ^{c}) G_3 बला, M (except M_2) माया (for काया) K महावीरा — ^{d}) B_{2-4} $D_{5\ 6}$ कालकजा, S °केया $D_{8\ 10}$ यथा (for इव)

14 ^{a}) Ś$_1$ D_{10} वीर्योदग्रा (see below), B Dn $D_{5\ 11\ 12}$ Ca r वीर्योन्मत्ता, $D_{4\ 7\ 9}$ S वीर्यवतो, D_6 Cc rp (Dev) वीर्योन्नता, Crp (Cat) वीर्योन्नद्धा (as in text) Ś$_1$ बलोन्नद्धा (see above), D_{7-9} बलोपेता, Ca c बलोदग्रा (as in text) — ^{d}) K_2 सर्वोदाना, D_2m अवदाता, D_3 G_3 त्ववदाता, Ca c s v स्वव (as in text) $D_{5\ 8}$ मनीषिण

15 ^{ab}) K सर्वान् (for सर्वं) Ś$_1$ य आह्व°, K_1 यथाह्व, B $D_{5\ 6\ 10}$ T_1 M_4(*sup lin* as in text)$_5$ समाह्वयन्, Dn $D_{4\ 8\ 11\ 12}$ अथाह्व D_{1-3} युयुत्समाना सरब्धा मल्ला अन्योन्यमाह्वयन् — ^{c}) K_2 वल्गुमान तु, $D_{1\ 3}$ आहूयमानास् (D_3 नास्), D_2 आवल्गमानास्, D_{10} वल्गमान तु, Ca v as in text D_{1-3} तान् (for त) S व्यावल्गमानो ददृशे — ^{d}) $D_{1-4\ 8}$ °तिष्ठेत B_4 $D_{6\ 10}$ °ष्ठति केचन, S गर्जितो गतिभि (T_2 G_2 M_5 गतभी) स्थित (G_3 तोग्रगतिर्यथा) — After 15, D_3 ins (for the first time) lines 10–14 of a passage given in App I (No 11), followed by a *repetition* of 15, those lines (10–14) being repeated in their proper place On the other hand, D_9 ins after 15

248* कीचकोऽपि तदा मल्ल व्यशेषयत नो बलात् ।

16 ^{ab}) S वित्रस्तमनस सर्वे मल्लास्ते हतचेतस (G_1 °वैं न किंचित्प्रवदति ते) — After 16^{ab}, S ins a passage given in App I (No 10) — ^{c}) D_{1-3} सूतेन, $D_{8\ 10}$ मल्लेन, Cs सूदेन (as in text) D_8 त सूद, D_{10} त सूत, G_3 मल्ल वै — ^{d}) B_3m चोदया, D_8 योजया, G_3 प्रेषया°, D_4 S पार्थिव (for मत्स्यराट्) — After 16, D_4 ins

249* उभाभ्यामेव घर्षोऽभूद्यथा शैलौ परस्परम् ।,
followed by lines 7–10, 12–15 of App I (No 11); there follows

250* कीचकोऽपि तदा मल्ल योधयामास मत्स्यराट् ।

C 4 344 B 4 13 20 K 4 15 35

न हि शक्नोति विवृते प्रत्याख्यातुं नराधिपम् ॥ १७
ततः स पुरुषव्याघ्रः शार्दूलशिथिलं चरन् ।
प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिहर्षयन् ॥ १८
बबन्ध कक्ष्यां कौन्तेयस्ततस्तं हर्षयञ्जनम् ।
ततस्तं वृत्रसंकाशं भीमो मल्लं समाह्वयत् ॥ १९
तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ तीव्रपराक्रमौ ।
मत्ताविव महाकायौ वारणौ षष्टिहायनौ ॥ २०
चकर्ष दोर्भ्यामुत्पाट्य भीमो मल्लममित्रहा ।
विनदन्तमभिक्रोशञ्शार्दूल इव वारणम् ॥ २१
तमुद्यम्य महाबाहुर्भ्रामयामास वीर्यवान् ।
ततो मल्लाश्च मत्स्याश्च विस्मयं चक्रिरे परम् ॥ २२
भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् ।

(cf 16^{cd} and 248*)

17 ^{a}) Ś1 K2 Dn D1-3 7-9 11 12 नोद्य, B5 D5 प्रोच्य (for चोद्य) B2 Dn D4 5 11 12 तदा, D6 तथा (for ततो) D1-3 सूतो (for भीमो) — ^{b}) D7 9 सुदु खेन (for दु खेनैव) K धृतिं, S पद (for मतिम्) — D8 om 17^{c}-18^{b} — ^{c}) T G2 3 M3 4 (*sup lin*) शक्नोमि, G1 शक्नोपि Ś1 वचसा, B D5 6 8 10 M Ca c v विवृत, D1 2 निवृत्त, T G अशक्तोपि, Cs as in text

18 D8 om 18^{ab} (cf v 1 17) — ^{b}) Ś1 K B Dn D4 6 8 10-12 Ca c r शिथिलश्, G3 सदृश D5 7 9 शार्दूलसमविक्रम — ^{d}) Ś1 B Dn D1-3 6 7 9-12 अभिपूजयन् D8 विराटेनाभिपूजित

19 D4 om 19 — ^{a}) S बद्धकक्ष्योथ (for बबन्ध कक्ष्या) Ś1 B (except B3) D Cc r s कक्षा, Cnp कच्छा Ca cites कक्ष D1-3 सूतोपि (for कौन्तेय) — ^{b}) Ś1 तथा, Dn2 सूद (for ततस्) Ś1 B D सहर्षं, T G M4 तान्हर्षं (for त हर्षं) B4 S जनान् (for जनम्) — ^{c}) S (except T2) तत्र (for ततस्) Ś1 B1 2 5 Dn D11 12 T2 तु (for त) — ^{d}) D1 3 सूते, D2 ततो (for भीमो) D1-3 T G2 3 अथाह्वयत् — After 19, N T2 ins

251* जीमूत नाम त तत्र मल्ल प्रख्यातविक्रमम् ।

[D7-10 नामतस् (for नाम त) B1 3 4 D4 6 8 विख्यात, Dn2 T2 प्रथित (for प्रख्यात)]

On the other hand, S (except T2, T1 after line 3 of 253*) ins after 19

252* कक्षे मल्ल गृहीत्वा तु ननाद भुवि सिंहवत् ।
[T1 G बहु (for भुवि)]

20 ^{a}) M1 2 तु (for सु-) — ^{b}) T1 तथा, G3 वीरौ (for उभौ) B5 Dn D11 12 भीम, D5 तीक्ष्ण, D10 प्रख्यातविक्रमौ, T1 लब्ध°, T2 G2 3 M तुल्य, G1 बद्ध (for तीव्र) — ^{c}) M4 *sup lin* मदोन्मत्तौ (for महा) — ^{d}) D1-3 10 T G M1-3 5 सनिपेततु, D4 समपेततु M4 भीममल्लौ निपेततु — S ins after 20 (T2 ins, however, lines 3-4 after passage No 11 of App I)

253* वृषतुल्यबलौ वीरौ सिंहतुल्यपराक्रमौ ।
गजाविव मदोन्मत्तौ भीममल्लौ निपेततु ।
उत्पपाताथ वेगेन मल्ल कक्षे गृहीतवान् ।
पार्श्वे निगृह्य हस्तेन पातयामास मल्लकम् ।

[For line 2, M4 subst 20^{cd} — After line 2, T2 ins a passage given in App I (No 11) — (L 3) G2 अथोत्पपात (for उत्पपाताथ) M4 भीमस्तु (for वेगेन) — After line 3, T1 ins 252* — (L 4) G1 M1 5 पार्श्वे G3 परिगृह्य च (for पार्श्वे नि)]

On the other hand, N ins after 20 a passage given in App I (No 11), a passage which T2 ins after line 2 of 253*, for D8 cf v 1 16 also

21 ^{a}) Co उत्पाट्य — ^{c}) Ś1 K1 Dn D9 11 12 T2 G1 निनदतम्, D1-3 विनर्दतम्, D6 बलवतम्, D8 निर्नदतम् K2 T G2 अभिक्रोधात्, B3 D6 7 अतिक्रोशन्, D1-4 8 M5 अतिक्रोधात्, D9 अभिक्रोध, D10 महाक्रो (sic), G3 M1-3 अभिक्रोशात् — ^{d}) D1 4 शार्दूलम् S (except T2) दारुण (for वारणम्)

22 ^{a}) K2 B3 5 Dn D3 11 12 समुद्यम्य, D7 9 तमुत्पाट्य D8 10 महावीर्यं — ^{b}) M3 पात (for भ्राम) B2 D1-4 7 9 S पाडव — ^{c}) D1-3 तत्र (for ततो) M1-3 transp मल्ला and मत्स्या D1-3 तु (for the first च) T G2 मात्स्याश् D1-3 तत्प्रेक्ष्य (for मत्स्याश्च) — ^{d}) G2 विस्मया-, M1 2 विनाद D5 परम (for चक्रिरे) B2m जना, D5 गता, T G M4 5 भृश (for परम्) — After 22, Ś1 ins

254* आकृष्टक्रोडीकरण प्रकर्षणमुदाहृतम् ।
आकर्षण लीलयैव सम्मुखीकरण स्मृतम् ॥

[This is a stanza cited by Nil in his comm on lines 17-18 of a passage given in App I (No 11)!]

23 ^{a}) Ś1 K भुजगत, Crp (Arj) शतपर, Ca r शतगुण (as in text) — ^{b}) K B1m 2 D4 7 9 10 अचेतसं — ^{c}) Ś1 K प्रचिक्षेप, D1 4 7 9 प्रत्यपेषन् D5 महातेजा (for महाबाहुर्) D8 प्रत्यपेषन्महाबाहून् — D8 om 23^{d}-26^{a} — ^{d}) D5 मल्ल भीमो महाबल'

प्रत्यपिंषन्महाबाहुर्मल्लं भुवि वृकोदरः ॥ २३
तस्मिन्विनिहते मल्ले जीमूते लोकविश्रुते ।
विराटः परमं हर्षमगच्छद्बान्धवैः सह ॥ २४
संहर्षात्प्रददौ वित्तं बहु राजा महामनाः ।
बल्लवाय महारङ्गे यथा वैश्रवणस्तथा ॥ २५
एवं स सुबहून्मल्लान्पुरुषांश्च महाबलान् ।
विनिघ्नन्मत्स्यराजस्य प्रीतिमावहदुत्तमाम् ॥ २६
यदास्य तुल्यः पुरुषो न कश्चित्तत्र विद्यते ।
ततो व्याघ्रैश्च सिंहैश्च द्विरदैश्चाप्ययोधयत् ॥ २७
पुनरन्तःपुरगतः स्त्रीणां मध्ये वृकोदरः ।
योध्यते स विराटेन सिंहैर्मत्तैर्महाबलैः ॥ २८
बीभत्सुरपि गीतेन सुनृत्तेन च पाण्डवः ।
विराटं तोषयामास सर्वाश्चान्तःपुरस्त्रियः ॥ २९
अश्वैर्विनीतैर्जवनैस्तत्र तत्र समागतैः ।
तोषयामास नकुलो राजानं राजसत्तम ॥ ३०
तस्मै प्रदेयं प्रायच्छत्प्रीतो राजा धनं बहु । C 4 369 B 4 13 44 K 4 15. 60

24 D8 om 24 (cf v 1 23) — a) K1 विहासिते, K2 विहसिते, D1 दिने हते, D2 विनिहिते Dn D11 12 वीरे (for मल्ले) — b) S (except T2) वज्रेणेव महाचले — K2 om 24cd — d) B8 D4 7–10 G1 अगमत् Ś1 पांडवै सह, D5 सह बाधवै (by transp), S सह बधुभि

25 D8 om 25 (cf v 1 23) — a) B Dn D11 12 प्रहर्षात्, D1 2 4 5 7–10 स हर्षात्, S हर्षाद्धि T1 G2 राजा (for वित्त) — b) D1 2 महाधन , D8 महात्मने T1 G2 वित्त बहु मह्रा — Ś1 K om 25cd — c) S वललाय (G2 लोय)

26 D8 om 26a (cf v 1 23) — a) Ś1 च (for स) — d) N (except Ś1) आहरद् (for आवहद्)

27 a) D1–3 तत् (for अस्य) B2 T1 G transp तुल्य and पुरुष — b) B2 D1–3 भुवि (for तत्र) Dn2 D11 12 वर्तं , D1–3 S दृश्य (for विद्य) B1 3–5 D5 प्रत्यदृश्यत, D7 9 प्रतिदृश्यते (for तत्र विद्यते) — c) B1 2 5 D1 2 5 10 G1 तदा (for ततो) D6 transp व्याघ्रै and सिंहै — d) D1–3 दै समयोधयत्, S (except T2) दैश्चाप्ययुध्यत — After 27, S ins

255* विराटेन प्रदत्तानि रत्नानि विविधानि च ।
स्थितेभ्य पुरुषेभ्यश्च दत्त्वा द्रव्याणि जग्मिवान् ।
[(L 1) T G2 वस्त्राणि, M3 4 चित्राणि (for रत्नानि)]

28 ab) D1–3 M3 पुनरत पुरे स्त्रीणा मध्यवर्ती (M3 मध्ये चैव) वृको — c) D1 3 S युध्यते B1 3 5 Dn D4 5 8 11 12 स (for स्म) S विराटस्य — d) K2 S गजै सिंहैर्, D1–3 वृषैर्मल्लैर् B2 D1 2 4 महागजै , T G M4 महाबल

29 T1 G read 29–30 (for the first time) after 7, repeating them here — a) T G2 नृत्तेन (for गीतेन) — b) Ś1 स्ववृत्तेन, K1 D7 9 सुवृत्तेन, K2 सुव्रतेन, B D1 4–6 8 10 सुनृत्येन, Dn D11 12 स्वनृत्येन, D3 सुवृत्येन, T G2 गीतेनापि, T1 G3 सुकृतेन (first time), G1 3 M नृत्तेनापि (for सुनृ°) — d) Ś1 B3 5 Dn1 D1–3 5 7 9 T1(first time) 2 G1(first time) 2(second time) 3 (first time) M1 2 5 पुरस्त्रिय (as in text), the rest पुरे स्त्रिय

30 T1 G read 29–30 (for the first time) after 7, repeating them here — cd) B D transp नकुलो and राजान T1(second time) 2 G2 (second time) विराट (for राजान) B1–3 5 Dn D11 12 नृपसत्तम (B1 म , B3 5 म), D1–3 7–9 G2 (first time) राजसत्तम , T1(second time) 2 G2 (second time) त्तम, M2–4 राजसमत

31 ab) D4 प्रददौ (for प्रायच्छत्) S तस्मै देय ददौ (G3 ततो) राजा बहु द्रव्य शुभ मुदा — After 31ab, D8 ins

256* अरोगा बहुलक्षीरा दृष्ट्वा गास्ता नराधिप ।
प्रीत प्रादान्महावित्त मत्स्यराजो बली महान् ।
— c) S विनीतत्व गवा दृष्ट्वा — d) D8 10 सहदेवाय, Ca as in text Ś1 चाभिभू , K1 D7 चाभिभो , K2 चाविभो , B1 Dn D3 9m 11 12 चाभित , B2 3 D8 10 Crp (Arj) वा विभो, B4 वै प्रभो, B5 D5 6 वै विभो, D1 2 पार्थिव ; D4 च प्रभु , Cr च प्रभो S सहदेव (M1 2 वे) च तुष्टवान् — After 31, B1 Dn D4 11 12 ins

257* धन ददौ बहुविध विराट पुरुषर्षभ ।,
B2 ins

258* तथैव प्रददौ वित्तमनेक मत्स्यराट् स्वयम् ।,
D3 8 ins

259* धन प्रादात्सुबहुल तस्य तुष्ट स पार्थिव ।,
D7 9 ins

260* गाव प्रसूता वत्सैश्च विराटो विस्मितोऽभवत् ।,
and, finally, S ins

261* तस्मिन्काले ददौ तस्मै धन प्रीतो नृपो बहु ।
[M1 2 ह्यदात्तत्र, M3 5 (*sup lin*) प्रदात्तस्य, M4 ददात्तस्मै, M5 ददौ तस्य (for ददौ तस्मै) G1. 3 ले नृपः

C. 4 369 B 4 13 44 K 4 15. 61 विनीतान्वृषभान्दृष्ट्वा सहदेवस्य चाभिभो ॥ ३१
एवं ते न्यवसंस्तत्र प्रच्छन्नाः पुरुषर्षभाः ।
कर्माणि तस्य कुर्वाणा विराटनृपतेस्तदा ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं वैराटपर्व ॥

१३

वैशंपायन उवाच ।
वसमानेषु पार्थेषु मत्स्यस्य नगरे तदा ।
महारथेषु छन्नेषु मासा दश समत्ययुः ॥ १
याज्ञसेनी सुदेष्णां तु शुश्रूषन्ती विशां पते ।
अवसत्परिचारार्हा सुदुःखं जनमेजय ॥ २
तथा चरन्ती पाञ्चाली सुदेष्णाया निवेशने ।
सेनापतिर्विराटस्य ददर्श जलजाननाम् ॥ ३
तां दृष्ट्वा देवगर्भाभां चरन्तीं देवतामिव ।
कीचकः कामयामास कामबाणप्रपीडितः ॥ ४
स तु कामाग्निसंतप्तः सुदेष्णामभिगम्य वै ।
प्रहसन्निव सेनानीरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
नेयं पुरा जातु मयेह दृष्टा

प्रादात्तस्य प्रीतो धन बहु]
— B1 Dn D4 11 12 ins after 257* B2 ins after 258* B3–5 D2 5 6 10 ins after 31 D3 8 ins after 259* D7 9 ins after 260*

262* द्रौपदी प्रेक्ष्य तान्सर्वान्क्लिश्यमानान्महारथान् ।
नातिप्रीतमना राजन्नि श्वासपरमाभवत् ।

[(L 2) Dn1 D2 प्रीति , D4 8 °प्रीतिमती B2 D5 भूत्वा (for राजन्)]

32 ^{b}) D6 कुरुनदना (for पुरुष) — ^{c}) S (except T2 M1 2) तानि (for तस्य) D1–3 कुर्वंति (for कुर्वाणा) — ^{d}) T1 G1 टस्य पते

Colophon — *Adhy name* B1 3 ब्रह्मणो महोत्सव , B2 Dn D9 11 12 जीमूतवध , B4 जीमूतमल्लयुद्ध वध , B5 D4 5 8 10 M4 मल्लयुद्ध, D1 2 मल्लविजय , D3 मल्लयुद्धे विजय , D6 मल्लयुद्धे जीमूतवध , D7 वध , G1 मल्लयुद्धकथन, M1–3 भीममल्लयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K B4 D6(*sup lin*) 9 10 12, D5 13, S 14 — *S'loka no* D1 39, G3 53

13

1 ^{a}) D1–3 एव वसत्सु, D7 9 वसत्सु तत्र, Ca वसमानेषु (as in text) — ^{b}) Ś1 D6 विराट , S (except G1) मात्स्यस्य, Ca मत्स्यस्य (as in text) — ^{d}) D6 transp मासा and दश Ś1 B2 Dn समाययु , K B1 3–5 D समभ्य(D7 9 तदा य-)यु (for समत्ययु)

2 ^{b}) Ś1 नराधिप, B2 मनस्विनी, S शुचिस्मिता (for विशा पते) — After 2^{ab}, D6 ins 263* — ^{c}) Dn2 D11 12 आवसत् Dn1 D1 7–9 परिचर्यार्हा, Dn2 D11 12 चारार्थं (for चारार्हा) — After 2, K2 D9 ins line 2 of 263*, which is followed by 264*

3 ^{a}) N (except Ś1 D2 4) चरती (B1 3 वसती, D7 9 वसतीं) पाचाली (D7 9 ली) — B Dn D3 5 10–12 G2 ins after 3^{ab} D6, after 2^{ab} K2 D9 (both om line 1), after 2

263* ता देवीं तोषयामास तथा चान्त पुरस्त्रिय ।
तस्मिन्वर्षे गतप्राये कीचकस्तु महाबल ।

[(L 1) B4 D5 10–12 G2 चात पुरे स्त्रिय — (L 2) K2 D3 6 सूतनदन , B2 4 D10 सूतसत्तम , B3 D5 शूरसमत , D9 तदनतर (for तु महाबला) Ca cites line 2 — After line 2, B2 *repeats* 3^{ab}]

K2 D9 cont

264* सेनापतिर्द्वारदेश जित्वा सग्राममागत ।

— ^{d}) G3 ददृशे (for ददर्श) B1 3–5 Dn D5–7 9 11 12 द्रुपदात्मजा, S जलजेक्षणा (for जाननाम्) B2 द्रुपदस्य निवेशने — After 3, T2 G2 ins

265* सारमेयो मन्त्रपूत वेदिपार्श्वगत हवि ।

4 ^{d}) D8 S कामबाणेन (T2 बाणैर्नि) पीडित — After 4, S (which om 5) reads 10–11 (with v 1)

5 S om 5 — ^{a}) D1–3 स वै D5–7, 9 कामाभिस — ^{b}) D1–3 तो गत , D8 गम्य च

☞ For 6–9 and 12, S (which transp 10–11) subst a passage given under v 1 12

6 For S cf v 1 12 — ^{a}) K Dn D3 7 8 10–12

राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभा ।
रूपेण चोन्मादयतीव मां भृशं
गन्धेन जाता मदिरेव भामिनी ॥ ६
का देवरूपा हृदयंगमा शुभे
आचक्ष्व मे का च कुतश्च शोभना ।
चित्तं हि निर्मथ्य करोति मां वशे
न चान्यदत्रौषधमद्य मे मतम् ॥ ७
अहो तवेयं परिचारिका शुभा
प्रत्यग्ररूपा प्रतिभाति मामियम् ।
अयुक्तरूपं हि करोति कर्म ते
प्रशास्तु मां यच्च ममास्ति किंचन ॥ ८
प्रभूतनागाश्वरथं महाधनं
समृद्धियुक्तं बहुपानभोजनम् ।
मनोहरं काञ्चनचित्रभूषणं
गृहं महच्छोभयतामियं मम ॥ ९
ततः सुदेष्णामनुमन्त्र्य कीचक-
स्ततः समभ्येत्य नराधिपात्मजाम् ।
उवाच कृष्णामभिसान्त्वयंस्तदा
मृगेन्द्रकन्यामिव जम्बुको वने ॥ १०
इदं च रूपं प्रथमं च ते वयो
निरर्थकं केवलमद्य भामिनि ।
अधार्यमाणा स्रगिवोत्तमा यथा
न शोभसे सुन्दरि शोभना सती ॥ ११
त्यजामि दारान्मम ये पुरातना
भवन्तु दास्यस्तव चारुहासिनि ।
अहं च ते सुन्दरि दासवत्स्थितः C 4 411 B 4 14 35 K 4 16.33

transp पुरा and मया — ^{cd}) D1 3 जात्या, Ca जाता (as in text) ❀Cv नीलोत्पलसमो गन्धो यस्या क्रोशात्प्रवायति [=1 155 43, 175 10]। गन्धे सुपक्का (cf Ca जाता=पक्का)। जात्या उत्कृष्टा।❀ D3 च सुरेव (for मदिरेव) B3 4 Dn2 D5 6 10–12 Crp (Dev) भाविनी, D4 कामिनी, Ca r भामिनी (as in text)

7 D2 om 7^{ab} For S cf v 1 12 — ^{a}) B4 5 D5–7 9 10 शुभा (for शुभे) D1 3 का (D3 का) देवरूपा (D1 पा) हृदयगमामिमा (D3 गमानि) — ^{b}) Dn1 ह्याचक्ष्व N (except K D3, D2 om) कस्य (for का च) B Dn D5 11 12 कुतोत्र (B4 कुत सु-), D3 कुलस्य Dn शोभने, D1 3 10 भामिनी — ^{c}) D1–3 हृद (for चित्त) D5 7 9 वि-, D3 च (for हि) D1–3 कामस्य (for निर्मथ्य) — ^{d}) N (except K D1–4 10) अस्ति (for अद्य)

8 For S cf v 1 12 — ^{a}) B1 D11 12 बतेय, D1 न मे स्यात् (for तवेय) — ^{b}) D4 प्रतिमेव, Ca c r प्रतिभाति (as in text) D4 काचनी, D3 भामिनी (for मामियम्) — ^{c}) D4 अयुक्तमेतत्, D3 अयुक्तिरूप D1–4 तु (for हि) D1 3 न (for ते) D3 om ते — ^{d}) D1 3 प्रशास

9 For S cf v 1 12 — ^{a}) B D4–9 सभाजन, Dn1 D10 महागज, Dn2 D11 12 महाजन — ^{b}) Ś1 K मधुपान° — ^{c}) D1–3 चित्रमुत्तम, D4 °रत्नभूषण — ^{d}) D4 तां त्विय मम

10 S reads 10–11 after 4 — ^{a}) D1 2 गत°, D4 3 तथा (for तत) Ś1 D1–4 8 अभिमन्त्र्य, D7 अनुमान्य T G M1–3 5 तथा च (G1 M1 5 तु) दृष्ट्वा ज्व(T2 च)लिता (M1–3 5 ज्वलती) च (G1 तु) कीचक , M4 तथा ज्वलती मवलोक्य की — ^{b}) Ś1 तदा, K2 B1 2 4 D6 7 10 तथा (for तत) G1 3 नृपाधिपा — ^{c}) D5 अनुसात्व , S परिसात्व — After 10, B D (except D1 2 4 8) T2 ins a passage given in App I (No 12), which K2 ins after 4 14 1

11 Before 11, S ins कीचक S reads 10–11 after 4 — ^{a}) Dn D11 12 T2 हि, G1 3 M तु (for the first च) Ś1 अतुल, K ह्यतुल (for प्रथम) Dn D9 11 12 T2 नव, G1 3 तु ते (for च ते) — ^{b}) B3 केवलमेव B (except B1) D5 6 भाविनि, D7 9 भाति, Cv भामिनी — ^{c}) B (except B2) Dn D11 12 शुभा (for यथा) — ^{d}) D2 4 न शोभते Ś1 शोभती सती

12 For S see below — ^{a}) B2 त्यजानि D1 3 दारा D2 या, D4 यान् (for ये) D4 8 9 पुरातनान् D2m समयस्तवातिके — ^{b}) K1 भवति B1. 3 D2m तव ते (D2m सतत) भजस्व मा — Ś1 K1 D1 om 12^{cd}, D2 reads it in marg — ^{cd}) K2 सर्वेत स्थित , D4 8 दास्यमास्थित (for दास) B4 D6 सदा भविष्यामि वशो वरानने (D6 वशस्तवानघे) D3 अह तवादेशकरो हि किंकर° स्थाने भव त्व मम मडन गृहे — After 12, D9 ins

266* त्वदीयसौन्दर्यगुणाकृत मनो

C 4 411
B 4 14 35
K 4 16 33

सदा भविष्ये वशगो वरानने ॥ १२

द्रौपद्युवाच ।

अप्रार्थनीयामिह मां सूतपुत्राभिमन्यसे ।
विहीनवर्णां सैरन्ध्रीं बीभत्सां केशकारिकाम् ॥ १३
परदारास्मि भद्रं ते न युक्तं त्वयि सांप्रतम् ।
दयिताः प्राणिनां दारा धर्मं समनुचिन्तय ॥ १४

निरर्थकं सुन्दरि जन्म यत्तव ।

☞ For 6-9 and 12, S subst the foll passage (reading 10-11 after 4)

267*

(6ᵃ) न त्वं पुरा जातु मयेह दृष्टा
(6ᵇ) राज्ञो विराटस्य निवेशने शुभे ।
(6ᶜ) रूपेण मे नन्दयसे मनस्त्वं
(7ᵇ) सुगात्रि कस्यासि कुतोऽसि का वा ।
(12ᶜ) दासस्तवाहं पृथुताम्रलोचने
(12ᵈ) वशानुगो वारणखेलगामिनि ।
कन्दर्पवेगाभिहतोऽस्म्यनिन्दिते
खगो वसन्तेष्विव पुष्पमूर्छितः ।
त्वमेवमाचारपरीतदर्शना
(8ᵃ) नान्या स्त्रियं सपरिचर्तुमर्हसि ।
किं राजवेश्मन्यसितायतेक्षणे
करोषि केशान्स्वयमेव भामिनि ।
अन्या हि नार्यस्तव कर्म कुर्युः
प्रतीतरूपास्तव चारुनेत्रे ।
(11ᶜ) अधार्यमाणेव जनेन मञ्जरी
सुगात्रि किं जीर्यसि चारुहासिनि ।
(12ᵃ) त्यजामि दारान्मम ये पुरातना
(12ᶜᵈ) भवामि दासश्च वशानुगश्च ते ।
सुगात्रि मह्यं सुकृतेन ते शपे
यथा मम त्वं हृदये प्रतिष्ठिता ।
ममानुरूपा त्वमनिन्द्यलोचने
स्वयं तथात्मानमिहानुचिन्तय ।
प्रत्यक्षमेतत्तव चारुदर्शने
यथा वयस्तुल्यवपुर्हि चावयोः ।
(9ᵃ) प्रभूतरत्नोपहितं सुभाजनं
(9ᵈ) पैरर्हि चाद्यैव ममोत्तमं गृहम् ।
प्रासादमालाप्रविशालतोरणं
कुबेरपर्जन्यनिवेशनोपमम् ।
यदस्ति तत्रावसथे मदर्पणं
वसुप्रभावोपगतं ममान्तिके ।
ददामि तत्सर्वमधीरलोचने
त्वमस्य सर्वस्य सुगात्रि भाजनम् ।

[(L 7) M कदर्पबाणाभि — (L 9) T G1 3 M2 त्वमेव मे चारुपरीतदर्शना (G1 लोचने, M2 °दर्शने), M1 3 त्वमेवमाचारवती सुदर्शना — (L 10) G2 नान्य स्त्रियं, M1 2 नार्यस्त्रियं, M3 नान्या स्त्रियं — (L 15) M (except M4) र्यमाणा विजनेन म — (L 16) G1 3 जीवसि, G2 जीर्यसि (for जीर्यसि) — (L 19) T2 G2 मे (for ते) — (L 22) M1 3 4 तदा, M2 त्वं, M5 तव (for तथा) — (L 25) M त्नावसथ G1 3 सुशोभनं (for सुभा) — (L 26) T2 G2 M4 परे (for पैरर्) — After line 28, M1 ins

268* प्रभूतशय्यासनपानभोजनं
प्रविश्य तत्रैव सुखी चिरं वस ।

— (L 30) G1 3 वसुप्रतापोपनत M4 मदतिके]

S cont with a passage given in App I (No 13)

13 B4 5 Dn2 D4 5 7 9 11 12 सैरध्री (for द्रौपदी) — ᵃ) D1 3 त्वं प्रार्थनीयाम् B5 D5 10 मां त्वं हि (D10 वै), D4 सुभगा, S कामार्ता (for इह मां) — ᵇ) Ca अतिमन्यसे, Cc v as in text — ᶜᵈ) K1 B4 Dn2 D2 6-9 निहीन°, Dn1 D4 5 10 न हीनं, S चतुर्थं, Ca विहीन (as in text) B4 D6 सैरिंध्रीं S विहीना (for बीभत्सां) Dnᶜ D4 केशकारिणीं D1 3 विहीनवर्णा सैरध्री बीभत्सा केशकारिता — After 13, S ins

269* एतेनैव च वित्तेन यत्नेन च मनोरमा ।
शक्या चान्या त्वया प्राप्तुं स्वजातिकुलवर्धिनी ।
स्वेषु दारेषु मेधावी कुरुते यत्नमुत्तमम् ।
स्वदारनिरतो ह्याशु नरो भद्राणि पश्यति ।
परदाररतो मर्त्यो न च भद्राणि पश्यति ।
न चाधर्मेण लिप्येत न चाकीर्तिमवाप्नुयात् ।
स्वदारेऽभिरतिर्धर्मो मृतस्यापि न संशयः ।
स्वजातिदारा मर्त्यस्य इह लोके परत्र च ।
प्रेतकार्याणि कुर्वन्ति निवापैस्तर्पयन्ति च ।
तदक्षयं च धर्म्यं च स्वर्ग्यमाहुर्मनीषिणः ।
स्वजातिदारे ये पुत्रा जायन्ते कुलपूजिताः ।
ते क्षेत्रजाश्च पुत्राश्च श्रूयन्ते कुलवर्धनाः ।
तस्मात्स्वदारनिरता भवन्ति पुरुषाः शुभाः ।

[(L 2) T2 G2 अन्या शक्या — M om line 5 — (L 6) T2 G2 च धर्मेण and च कीर्तिम् — (L 8) T2 G2 मर्त्येषु — (L 10) T2 G2 धर्मं च G2 स्वर्गम्]

14 S reads 14ᵃᵇ after 16 (T2 G2, after 271*) — ᵃ) D1 भर्तृदारा, D4 दारा स्म, G2 M4 5 परदारो, Cap दारा स्म, Crp अन्यदारा स्म, Ca r as in text (Cr only दारास्मि) — ᵇ) Dn1 D5 6 तव (for त्वयि)

परदारे न ते बुद्धिर्जातु कार्या कथंचन ।
विवर्जनं ह्यकार्याणामेतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ १५
मिथ्याभिगृध्नो हि नरः पापात्मा मोहमास्थितः ।
अयशः प्राप्नुयाद्घोरं सुमहत्प्राप्नुयाद्भयम् ॥ १६
मा सूतपुत्र हृष्यस्व माद्य त्यक्ष्यसि जीवितम् ।
दुर्लभामभिमन्वानो मां वीरैरभिरक्षिताम् ॥ १७
न चाप्यहं त्वया शक्या गन्धर्वाः पतयो मम ।
ते त्वां निहन्युः कुपिताः साध्वलं मा व्यनीनशः ॥ १८
अशक्यरूपैः* पुरुषैरध्वानं गन्तुमिच्छसि ।
यथा निश्चेतनो बालः कूलस्थः कूलमुत्तरम् ।
तर्तुमिच्छति मन्दात्मा तथा त्वं कर्तुमिच्छसि ॥ १९
अन्तर्महीं वा यदि वोर्ध्वमुत्पतेः C 4 428 B 4 14 52 K 4 17 19

S नाह शक्या त्वया सदा (T2 G2 त्वयासता, M3 सदा त्वया) — After 14^ab, S ins

270* स्प्रष्टु द्रष्टु च वा सूत कामदग्धेन चेतसा ।
मा हि त्वमभिमन्वान सूतपुत्र नशिष्यसि ।
आशु चाद्यैव न चिरात्सपुत्रपशुबान्धव ।

[(L 1) G2 तथा प्राशु (for च वा सूत) — (L 2) G2 त्वमवमन्वान, and विनश्यसि — (L 3) G2 सहबाधव] — ^c) S प्रिया हि (for दयिता) — ^d) S तस्मात्त्व धर्मभाग् (M वान्) भव

15 ^a) Ś1 D3 8 परदारेषु ते, G3 दाररता D6 तुष्टिर् (for बुद्धिर्) — ^b) D1 3 8 न तु, Cc जातु (as in text) D6 कुर्यात् S transp जातु and कार्या — ^c) D4 S om हि D5 तु (for हि) — ^d) Ś1 B1 4 Dn D3 5 7 9–12 सुपुरुष, B2 सुचलित, D2 सपुरुष

16 ^a) B3 D7 Ca भिगृद्धो, D1 मिथ्यागर्द्धनो (sic), T G °भिलाषी, M वृत्तिस्तु, Cc s v भिगृध्नो (as in text) Cr cites गृद्ध, Crp (Sr) गृध्नु D3 मिथ्याचारो नर पापो — ^b) S कामात्मा Ś1 K D1–3 6 8 10 लोभमा, B4 पापमोहित, Dn2 D11 12 मोहस — ^cd) D5 लोके (for घोर) B Dn D5 11 12 महद्वा, D1–3 तथैव, D8 प्राप्नुयात् (for सुमहत्) D1–3 8 सु (D3 च) महद्भय, D4 भयमेव च, D6 प्राप्नुते भय S अधर्ममयशश्चापि (M शो घोर) प्राप्नुयाच्च महद्भय — After 16, K2 B Dn D3 5–7 10–12 ins a passage given in App I (No 14), while T2 G2 ins

271* परदाररते पुस सततिस्तस्य नश्यति ।
पतन्ति पितरश्चैव स्वय पश्चात्पतत्यध ।

S reads 14^ab (followed by 270*) after 16 (T2 G2, after 271*)

17 S om 17^ab Before 17, B D (except D2 4 8 9) ins सैरन्ध्र्युवाच — ^a) K2 B Dn D4–6 8 11 12 Cr मुह्यस्व, Crp कुप्यस्व, Ca हृष्यस्व (as in text) D7 सूतपुत्र प्रहृष्यस्त्व — ^b) D1–4 मा त्व, D5 मा च, D10 परि· (for माद्य) Dn1 D4 त्यक्ष्यस्व(?) D6 मात्यत्याक्षी· स्त्वजी — B4 *repeats* 17^cd (with v l) — ^c) Ś1 K अलभ्यामिति वै मत्वा, B Dn D11 12 जानीहि पचभिर्नित्य (Dn D11 12 वीरैर्), B4 (second time) अलभ्यामपि सर्वैश्च, D5 7 9 अलभ्यामभि(D7 पि)मन्वानो (D5 मत्वा वै) — ^d) B2 Dn D11 12 नित्य माम् (for मा वीरैर्) K2 अभ्यरक्षिता, D3 रक्षिता सदा — After 17, S ins

272* पतिष्यस्यवशस्तूर्णं वृन्तात्तालफल यथा ।

M1 2 cont

273* कामवेगोद्धताङ्गेन स्प्रष्टु दुष्टेन चेतसा ।

18 ^a) B (B3m as in text) Dn D4–7 11 12 Ccp लभ्या, Cc शक्या (as in text) — After 18^a, T G ins

274* स्प्रष्टु दुष्टेन चेतसा ।
कामवेगोद्धताङ्गेन,

which is a transp of 273* — ^c) B3 निहन्यु सक्रुद्धा, D3 विह[? हिं]स्यु कुपिता, D5 7 9 हन्यु प्रकुपिता — ^d) B2 D4 6 साध्वस, B3 तदल, B4 तद्बलात्, D7 9 शूरास्त्वां (D7 °स्त्व), Ca r साध्वल (as in text) Cc cites अल Ś1 Cr विनीनश, Cc rp as in text S सानुबन्धममर्षिण. (T2 G1 3 M1 2 र्षणा) — After 18, K2 ins

275* कोऽय कण्ठे शिला बद्धा तर्तुमिच्छति सागरम् ।
केन शक्य विष भोक्तु चास्यते पुरुषाधम ।,

while S ins

276* सीतार्थं हि दशग्रीव यथा राम सबान्धवम् ।
पतिष्यसि तथा मूर्ख पाताले क्रूरदर्शने ।

[(L 1) M1 3 सानुबन्धममर्षिण (for the posterior half) — After line 1, M1 3 ins

277* रामो हत्वा तु मुदितस्तथा त्वां पतयो मम ।

— (L 2) G2 घोरदर्शने]

19 S reads 19^ab after 19^cf — ^a) N अशक्य(D1–3 सह्य, D3 गम्य)रूप, S अभव्यरूपै D1–3 यत्कर्म (for पुरुषै) — ^b) B3 D3 G3 अर्हसि (for इच्छसि) D1–3 मा त्व तत्कर्तुमि — ^d) Ś1 K स्थ(Ś1 स्थू)लस्थ, D3 कूट, T1 G M5 तीर°, M1–4 कूप Ś1 K B3 कूलमुत्तम, D3 कूटमुत्तर, T1 G1 2 M5 कूपमुत्तरन्, G3 कूपक तरन्, M1–4 तीरमुत्तरन् Ca cites उत्तर — ^ef) D4 बाहुभ्या (for मन्दात्मा) — D2 3 10 तद्वत्व (for तथा त्व) K D7

C 4 428
B 4 14 52
K 4 17 19

समुद्रपारं यदि वा प्रधावसि ।
तथापि तेषां न विमोक्षमर्हसि
प्रमाथिनो देवसुता हि मे वराः ॥ २०
त्वं कालरात्रीमिव कश्चिदातुरः
किं मां दृढं प्रार्थयसेऽद्य कीचक ।
किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशु-
श्चन्द्रं जिघृक्षुरिव मन्यसे हि माम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कर्तुमर्हसि, B1 8 Dn2 D6 11 12 तर्तुमि , D4 अपि कीचक S यथा लघितुमिच्छेत तथैव त्वन्मनोगत

20 For S cf v 1 21 — ^{b}) D6 पारेसमुद्र (for समुद्र) D4 वाभिधावसि — ^{c}) B4 D6 8 तेभ्यो (for तेषा) D5 विमोकुमर्हसि — ^{d}) D8 शूराश्च मे (for प्रमा) B4 D5 ते वरा , Dn D11 12 खेचरा , Cv मे वरा (as in text)

21 For S see below — ^{b}) D1–8 बलादिव, T1 कि मादृशीं (for कि मा दृढ) D6 भृश (for दृढ) — D6 ins after 21^{ab} K2 Dn D2 (marg) 11 12, after 21

278* तेषा प्रिया प्रार्थयतो न ते भुवि
गत्वा दिव वा शरण भविष्यति ।
न वर्तते कीचक ते दृशा शुभ
या तेन सजीवनमर्थयेत सा ।

[Only Cn s comment on this stanza — (L 1) D6 प्रार्थयसे न ते भृश Cnp न मे भुवि — (L 2) D2m राजा कदा (for गत्वा दिव) — (L 3) K2 D2 6 नि (for न) D2 वर्तता K2 कीचक नेदृशी शुभा — (L 4) K2 त्यजेय सजीवितमस्तु मे प्रिय, D2 6 जात शिव (D2 त्यजष्यति) जीवितमद्य सुप्रिय Cs np या ते च सजीवनमर्थयत्त]

K2 D2 cont

279* पाप न वेत्सि न नय दुरात्म-
न्दुर्वृत्तबुद्धे किल कीचकाधम ।

[(L 1) D2 प्रभव (for न नय) — (L. 2) K2 बुद्धेरिव]

— ^{c}) Ś1 हृषितो, K1 सुपितो, K2 क्षुधितो (for शयितो) — ^{d}) Ś1 B4 D4–6 8 10 जिघृक्षस्तिव

☞ For 20–21, S subst

280* यो मामज्ञाय कामार्त अवद्धानि प्रभाषते ।
अशक्तस्तु पुमाञ्शैल न लङ्घयितुमर्हति ।
पतन्हि पातालमुखे महोदधौ
(20^{a}) क्षिति प्रविष्टो यदि चोर्ध्वमुत्पतेत् ।
दिश प्रपन्नो गिरिगह्वराणि वा
गुहा प्रविष्टोऽन्तगतोऽपि वा क्षिते ।
जुह्वअपन्वा प्रपतन्गिरेस्तटे
हुताशनादित्यगति गतोऽपि वा ।
भार्यावमन्ता पुरुषो महात्मना
(20^{c}) न जातु मुच्येत कथचनाहत ।
मोघ तवेद वचन भविष्यति
प्रतोलन वा तुलया महागिरे ।
(21^{cd}) त्व तारकाणामधिप यथा शिशु-
र्न मा बलात्प्राप्स्यसि दुर्लभा सतीम् ।
दाराभिमर्शी पुरुषो महात्मना
गत्वापि देवान्शरण न विन्दति ।
इमा मति कीचक मुञ्च कामिना
मा नीनशो जीवितमात्मन प्रियम् ।
हुताशन प्रज्वलित महावने
निदाघमध्याह्न इवातुर स्वयम् ।
प्रवेष्टुकामोऽसि वधाय चात्मन
कुलस्य सर्वस्य विनाशनाय च ।
न देवगन्धर्वमहर्षिसनिधौ
न नागलोकेऽसुरराक्षसालये ।
इह स्थिता मामवमत्य चेतसा
न जीवितार्थे शरण त्वमाप्स्यसि ।

[(L 1) G2 M4 5 प्रभाषसे — T G3 4 om line 2 — (L 6) G2 3 द्योतरितो G2 क्षितौ — (L 9) G2 M2 3 भार्याभिमर्शी, M4 5 °भिमता — G4 (hapl) om lines 10–15 — After line 14, T1 ins ,

281* त्व कालरात्रीमिव कश्चिदातुर
किं मादृशीं प्रार्थयसेऽद्य कीचक ।

— After line 18, T1 G ins

282* त्व कालपाश प्रतिमुच्य कण्ठे
प्रवेष्टुमिच्छस्यथ दुष्प्रवेशम् ।

— (L 22) G कुलस्य धर्मस्य — (L 25) G गूढस्थिता, M2 3 गृहस्थिता]

Colophon — *Sub-parvan* B2 4 5 Dn D5 8 10–12 M1–3 Cr कीचकवध — *Adhy name* D1–3 कीचक-प्रतिषेध , D4 कीचकवाक्य, D5 द्रौपदीवाक्य, M1–3 द्रौपदी प्रत्याख्यान, M5 द्रौपदीवचन — *Adhy no* (figures, words or both) K2 B4 D6 7 9 10 13, D8 S 16, D5 14

१४

वैशंपायन उवाच ।
प्रत्याख्यातो राजपुत्र्या सुदेष्णां कीचकोऽब्रवीत् ।
अमर्यादेन कामेन घोरेणाभिपरिप्लुतः ॥ १
यथा कैकेयि सैरन्ध्या समेयां तद्विधीयताम् ।
तां सुदेष्णे परीप्सस्व माहं प्राणान्प्रहासिषम् ॥ २
तस्य तां बहुशः श्रुत्वा वाचं विलपतस्तदा ।
विराटमहिषी देवी कृपां चक्रे मनस्विनी ॥ ३
स्वमर्थमभिसंधाय तस्यार्थमनुचिन्त्य च ।
उद्वेगं चैव कृष्णायाः सुदेष्णा सूतमब्रवीत् ॥ ४
पर्विणीं त्वं समुद्दिश्य सुरामन्नं च कारय ।
तत्रैनां प्रेषयिष्यामि सुराहारीं तवान्तिकम् ॥ ५
तत्र संप्रेषितामेनां विजने निरवग्रहाम् ।
सान्त्वयेथा यथाकामं सान्त्व्यमाना रमेद्यदि ॥ ६
कीचकस्तु गृहं गत्वा भगिन्या वचनात्तदा । C 4 437 B 4 15 7 K 4 18 82

14

1 ^{a}) S च (M तु) पाचाल्या (for राजपुत्र्या) — ^{b}) Here and in the sequel Ś1 K1 uniformly सुदोष्णा for सुदेष्णा K2 पुनस्ता (for सुदेष्णा) S कीचक काम· मोहित — After 1^{ab}, S (M om line 1) ins

283* प्रविश्य राज्ञो भवन भगिन्या अग्रत स्थित ।
सोऽभिवीक्ष्य सुकेशान्ता सुदेष्णा भगिनीं प्रियाम् ।

— ^{d}) M स्वचित्ते (for घोरेण) D5 अति-, D8 अपि-, Cv अभि (as in text) — After 1, K2 ins a passage given in App I (No 12), followed by a *repetition* of 1^{ab}, while S ins

284* स तु मूर्ध्न्यञ्जलिं कृत्वा भगिन्याश्चरणावुभौ ।
समोहाभिहतस्तूर्णं वातोद्धूत इवार्णव ।
प्रोवाच हि सुदु खार्तो भगिनीं नि श्वसन्मुहु ।
अव्यक्तमृदुना साम्ना शुष्यता च पुन पुन ।

[(L 1) T2 G2 च (for तु) G3 स मूर्धन्यजलिं M1 2 चरणाम्बुजौ — (L 2) T2 G3 स मोहाभि G1 M4 वातोद्धूर्णे — (L 3) M4 मुखेन परिशुष्यता (for भगिनीं नि)]

2 Before 2, B1 4 D1-3 5 6 S ins कीचक उवाच (S om उवाच) — ^{ab}) S सुदेष्णे (for कैकेयि) K2 B3 Dn D2 5-7 9 11 12 सैरध्री समे(B3 4 D5 6 मामि)यात्, D1 3 सैरध्र्या समय S सगच्छेय सकामया (for समेया तद्वि) — After 2^{ab}, N ins

285* येनोपायेन सैरन्ध्री भजेन्मा गजगामिनी ।

— ^{c}) Ś1 B Dn D4 9-12 त (D4 तत्) सुदेष्णे, D1-3 सुदेष्णे तत् S तथा शीघ्र कुरुष्वाद्य — ^{d}) B5 D1-3 9 T2 M3 नाह प्राणान्, Dn1 D11 12 मोहात्प्राणान्, Dn2 प्राणान्मोहात्, D7 M2 अह प्राणान् K2 D2 जहामि वै (D2 मे), D1 7 9 T G2 M3 अहासिष, D3 जहासिष — After 2, S ins a passage given in App I (No 15)

3 Before 3, N ins वैश उ S om 3-4 — ^{ab}) Dn D11 12 सा, D4 ता (for ता) D3 transp तस्य and ता Ś1 (by transp) वाच श्रुत्वा, D4 श्रुत्वा वाचो, D8 तस्य वाचा D3 तथा (for तदा) — ^{c}) D3 शुश्राव मत्स्यदेवी सा — ^{d}) D1 3 क्रिया, D2 प्रिया (for कृपा)

4 S om 4 (cf v 1 3) — ^{a}) Ś1 Dn स्वमन्त्रम्, Cv स्वमर्थम् (as in text) K2 अपिसधाय, Dn2 D5 7 9 11 12 अनुस , D3 सरयाय, Cv अभिस (as in text) — ^{b}) B3 D1-4 8 10 अभिचिन्त्य — ^{c}) B1 2 5 Dn D3 11 12 उद्योग, Cv उद्वेग (as in text)

5 Before 5, K2 B2 4 D1-3 5 6 ins सुदेष्णोवाच — ^{a}) Ś1 K2 B Dn D2 5-9 11 12 पर्वणि त्व, K1 यक्षिर्णीं (sic) त्व, D1 पर्विणि त्व, D4 पार्वती त्व, D10 पार्वणेंदु, S किंचित्कार्य (M1-4 स्कृत्य), Cv पार्वरीण, only D3 exactly as in text ! Cc r s cite पर्वणि, Crp पर्वणीं D1 3 समुद्दश्य — After 5^{ab}, S ins

286* कृते चान्ने सुराया च प्रेषयिष्यसि मे पुन ।

— ^{c}) D3 तत्रेमा, S तामह — ^{d}) S मध्वन्नार्थं (for सुराहारीं) K1 तवातिकात्, D5 तिके

6 ^{a}) D3 4 S तत (for तत्र) D3 सम्प्रेक्षितां, D4 तु प्रे D1 3 त्वेना, D7 9 एता — ^{b}) Ś1 B Dn D1-4 6 10-12 Cc s निरवग्रहे — ^{c}) D1 3 परिसात्व (D1 त्वय hypermetric !), D2 सात्वये त्व S यथान्याय — ^{d}) K B Dn2 D10 12 सात्वमाना, D3 साध्यमाना, D3 सात्वनाय Ś1 D1-3 रमेद्यथा, K2 रमेदिति, D6 रमिष्यसि, D7 च रस्यते S यदि साम (T2 G2 साम्ना, G1 सा न, G3 साम, M1 सा स्म) सहिष्यति (G1 3 ते) — After 6, S ins

287* सद्य कृतमिद सर्वं शेषमत्रानुचिन्तय ।

7 For S see below — ^{a}) B1 3 एवमुक्त स निष्क्रम्य, B2 4 5 Dn D5 7 9 11 12 इत्युक्त स विनिष्क्रम्य, B3m D1-3 8 10 कीचकस्तु विनिष्क्रम्य, D4 कीचकोथ विनिष्क्रम्य,

C 4 437
B 4 15 7
K 4 18.33

सुरामाहारयामास राजार्हां *सुपरिस्रुताम् ॥ ७
आजौरभ्रं च सुभृशं बहूंश्चोच्चावचान्मृगान् ।
कारयामास कुशलैरन्नपानं सुशोभनम् ॥ ८
तस्मिन्कृते तदा देवी कीचकेनोपमन्त्रिता ।
सुदेष्णा प्रेषयामास सैरन्ध्रीं कीचकालयम् ॥ ९

सुदेष्णोवाच ।

उत्तिष्ठ गच्छ सैरन्ध्रि कीचकस्य निवेशनम् ।
पानमानय कल्याणि पिपासा मां प्रबाधते ॥ १०

द्रौपद्युवाच ।

न गच्छेयमहं तस्य राजपुत्रि निवेशनम् ।
त्वमेव राज्ञि जानासि यथा स निरपत्रपः ॥ ११
न चाहमनवद्याङ्गि तव वेश्मनि भामिनि ।
कामवृत्ता भविष्यामि पतीनां व्यभिचारिणी ॥ १२
त्वं चैव देवि जानासि यथा स समयः कृतः ।

D6 एतच्छ्रुत्वा तु निष्क्रम्य — ^{b}) B (except B1) D1–3 7–10 भवनात् (for वचनात्) Ś1 K तथा D6 भगिनी भवनात्तत — ^{d}) Ś1 K1 सुपरिश्रुता, B3 m Crp स परिस्रुता, the rest of N (incl Cc r, for K2 see below) सुपरिष्कृता K2 (corrupt) राजाहारा पुरस्कृता — For 7, S subst

288* सुदेष्णयैवमुक्तस्तु कीचक कालचोदित ।
त्वरमाण प्रचक्राम स्वगृह राजवेश्मन ।
आगम्य च गृह रम्य सुरामन्न चकार ह ।

[(L 1) T1 M (except M5) काममोहित — (L 3) G3 शीघ्र (for रम्य)]

8 B2–4 D5 6 read 8^{ab} *twice*, first as in text (with v l), and again as in Dn (with v l) — ^{a}) Ś1 K B1–4 (B2–4 second time) Dn D4–12 (D5 6 second time) भक्षा(*or* क्ष्या)श्च (K2 स्तु) विविधाकारान्, B4 (first time) आजोरण च सु , D1–3 आज शौ(D2 सौ)करमन्यच्च, D6 (first time) आजौ बभ्रु च सु°, S अजैलक च सुकृत (G2 तान्) Cc cites आज and बभ्रु — ^{b}) B2 (first time) ह्रस्वाश्चो , D1 3 भक्ष्याश्चो , G1 बहुशो° B2 (second time) om च B1.4 (second time) Dn D11 12 तदा, B2 3 D6 (all second time) तथा, D10 अपि (for मृगान्) D6 (first time) बहु चोच्चावच तथा — K1 om 8^{c}–9^{b} — ^{d}) Ś1 B D (except D1–3) M (except M4) अन्न पान Ś1 B D4–9 च शोभन, Dn2 D11 12 च भोजन, S सुसस्कृत

9 For S see below K1 om 9^{ab} (cf v l 8) — ^{a}) Ś1 तस्मिन्गते K2 महादेवी — ^{c}) D7 द्रौपदीं (for सुदेष्णा) — ^{d}) B4 सैरिंध्रीं (here as elsewhere) कीचक प्रति — For 9, S subst

289* त्वरावान्कालपाशेन कण्ठे बद्ध पशुर्यथा ।
नावबुध्यत मूढात्मा मरण समुपस्थितम् ।
आनीताया सुराया तु कृते चान्ने सुसस्कृते ।
कीचक पुनरागम्य सुदेष्णा वाक्यमब्रवीत् ।

कीचक ।

मधुमास बहुविध भक्ष्याश्च विविधा कृता ।
सुदेष्णे ब्रूहि सैरन्ध्रीं यथा सा मे गृह व्रजेत् ।
केनचित्त्वद्य कार्येण त्वर शीघ्र मम प्रियम् ।
अह हि शरण देव प्रपद्ये वृषभध्वजम् ।
समागम मे सैरन्ध्र्या मरण वा दिशेदिति ।

वैशपायन ।

सा तमाह विनि श्वस्य प्रतिगच्छ स्वक गृहम् ।
एषाहमपि सैरन्ध्रीं सुरार्थं तूर्णमादिशम् ।
एवमुक्तस्तु पापात्मा कीचकस्त्वरित पुन ।
स्वगृह प्राविशच्छीघ्र सैरन्ध्रीगतमानस ।
कीचक तु गत ज्ञात्वा त्वरमाणा गृह स्वकम् ।
सैरन्ध्रीं तत आहूय सुदेष्णा वाक्यमब्रवीत् ।

[(L 2) G1 M नावबुध्यति — (L 5) G1 मद्य, G3 मद्य- (for मधु) — (L 7) M transp मम and प्रियम् — (L 8) T1 G2 प्रपद्येह (T1 य) वृषध्वज — (L 9) T G2 दिशेति च — (L 10) G3 transp स्वक and गृहम् — (L 11) M सुरार्थे — (L 13) G1 3 तूर्णं (for शीघ्र) T G2 °चेतन (for मानस) — (L 14) T G1–3 transp गृह and स्वकम् — (L 15) M तत सैरध्रिमाहूय]

10 D1–3 G1 2 M om the ref — ^{a}) S गच्छ सैरध्रि मत्प्रीत्या — ^{c}) B3 m S सुराम् (for पानम्) Ś1 K D1–3 आहर (for आनय) S सुश्रोणि D4 सुरामहारय क्षिप्र — ^{d}) S तृषिताह विलासिनि (T G °नी) — After 10, S ins

290* वैशपायन ।
सुदेष्णयैवमुक्ता सा नि श्वसन्ती नृपात्मजा ।
अब्रवीच्छोकसतप्ता नाह तत्र व्रजामि वै ।
सूतपुत्रो हि मा भद्रे कामात्मा चाभिमन्यते ।

11 S om the ref B4 5 Dn D4–6 11 12 सैर(B4 D6 °रिं)ध्र्यु(B4 ध्रु)वाच — ^{b}) B1–3 कीचकस्य (for राजपुत्रि) D1 3 निकेतन — ^{c}) D1–3 देवि, S भद्रे (for राज्ञि)

12 Dn1 (hapl) om 12^{c}–13^{d}, S om 12 — ^{b})=

प्रविशन्त्या मया पूर्वं तव वेश्मनि भामिनि ॥ १३
कीचकश्च सुकेशान्ते मूढो मदनदर्पितः ।
सोऽवमंस्यति मां दृष्ट्वा न यास्ये तत्र शोभने ॥ १४
सन्ति बह्व्यस्तव प्रेष्या राजपुत्रि वशानुगाः ।
अन्यां प्रेषय भद्रं ते स हि मामवमंस्यते ॥ १५

सुदेष्णोवाच ।

नैव त्वां जातु हिंस्यात्स इतः संप्रेषितां मया ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

इत्यस्याः प्रददौ कांस्यं सपिधानं हिरण्मयम् ।
सा शङ्कमाना रुदती दैवं शरणमीयुषी ।
प्रातिष्ठत सुराहारी कीचकस्य निवेशनम् ॥ १७

द्रौपद्युवाच ।

यथाहमन्यं पाण्डुभ्यो नाभिजानामि कंचन ।
तेन सत्येन मां प्राप्तां कीचको मा वशे कृथाः ॥ १८ C 4.448 B. 4.15 18 K 4 18 55

13ᵈ B3 4 D5 6 10 भाविनि (B4 नी) (for भामिनि)

13 Dn1 om 13 (cf v l 12) — ᵃᵇ) B2 om च Dn2 D11 12 transp चैव and देवि Ś1 K B4 D4 7 9 मे (for स) S समयश्च कृतो भद्रे त्वया (G1 M1–3 यथा) प्रथमसगमे — ᶜᵈ) Ś1 प्रविशत्यैव वै D4 यथा (for मया) K1 सार्धं (for पूर्वं) B1 4 D5 6 11 12 भाविनि (B4 नी) S त्वया नि(T1 G1 3 तदानीं, T2 M2 4 5 तथा नि-, M3 तदा नि)वसमानाया (M1–3 माना वै) यथाह नान्यचारिणी — 13ᵈ=12ᵇ

14 ᵃ) Ś1 K2 Dn1 D6 8 10 M1–3 तु (for च) K1 कीचकश्चकमे काते — ᵇ) Dn2 D11 12 मदनदीपित, G1 3 °मोहित — ᶜ) D5 स न मृष्यति मा दृष्ट्वा, D7 9 दृष्ट्वाभिमस्यते (D7 भर्त्स्यते) सो (D7 -सौ) मा, S स मामिहागता दृष्ट्वा — ᵈ) S व्यवस्यति निराकृति (T2 G2 ति) — After 14, S ins

291* कथ नु वै तत्र गता मर्षयेन्मामबान्धवाम् ।

15 ᵃ) D1–3 सति चान्या, S (by transp) बह्व्य सति Dn2 D11 12 तु ते (for तव) D4 सति ते बहव· प्रेष्या — ᵇ) G1 तवागता, G3 M5 तवानुगा (for वशा°) — ᶜ) D1 3 8 अन्यान्, D2 10 अन्या, D4 तास्त्व S कैकेयि (for भद्र ते) — ᵈ) Ś1 मामवमन्यते, K मामभि° S रक्ष्या ह्यह(T1 G1 3 सरक्ष्याह)मिह त्वया — After 15, S ins

292* कीचकस्यालय देवि न यामि भयकम्पिता ।
यद्यस्त्यन्यच्च ते कर्म करोम्यतिसुदुष्करम् ।
वैशपायन ।
एवमुक्ता तु पाञ्चाल्या दैवयोगेन कैकयी ।
ता विराटस्य महिषी क्रुद्धा भूयोऽन्वशासत ।

[(L 2) T2 G2 3 मे (for ते) M1 यद्यन्यद्विद्यते कर्म]

16 ᵃ) K2 न वै त्वा, D4 6 8 नैव त्वा Ś1 न चैव त्वा तु हिं° — ᵇ) K Dn D6 7 9 10 सप्रेषिता (for °ता) — For 16, S subst

293* कीचक त्वेव गच्छ त्व बलात्कारेण चोदिता ।
नास्ति मेऽन्या त्वया तुल्या सा त्व शीघ्रतर व्रज ।
अवश्य त्वेव गन्तव्य किमर्थं मा विलम्बसि ।
शीघ्र गच्छ त्वरस्वेति मत्प्रीतिवशमाचर ।
न हीदृशो मम भ्राता किं त्व समभिशङ्कसे ।

[(L 1) T2 G1 2 चैव, M3–5 दे वि (for त्वेव) M गच्छस्व — (L 2) G1 3 M2 5 मे (for त्व) — (L. 3) T G1 2 एव (for त्वेव) M गतव्ये G3 M2 वा, M1 3. 5 त्व (for मा) T G3 M2 4 विवक्षसि (for विलम्बसि) — (L 4) M1–3 त्वरस्वेह — (L 5) M1 2 कि त त्वमभि]

17 N om वैश उ — After वैश, S (which om उवाच) ins

294* उक्त्वा चैना बलाच्चैव विनियुज्य प्रभुत्वत ।

— ᵃ) B1. 2 Dn D4 8 9 11 12 इत्युक्त्वा B1 3 5 Dn D2 11 12 पात्र, Ca काश्य, Cv rp काश्य, Cap c r v कास्य (as in text) ❀Cv कशस्येद निक्षेपणस्थान काश्य पात्रम् । छान्दसत्वाद्बिन्दुयोग ।❀ S भाजन प्रददौ चास्यै — ᵇ) K M5 सविधान, D1 3 सोप°, D10 सप्र, T1 G M4 Ca सापि°, M1–3 पिधान च, Cc as in text — After 17ᵃᵇ, S ins

295* या सुजाता सुगन्धा च तामानय सुरामिति ।

— ᶜ) D4 सुदती (for रुदती) — ᵈ) Ś1 B3 4 D1–4. 6 Cc r देव, K देवी (for दैव) D2 7 शरणमेयुषी S वेपन्ती (M ती) द्रुपदात्मजा — ᵉᶠ) S दैवते(T1 G1 3 देवता)भ्यो नमस्कृत्य (M त्वा) श्वशुरेभ्यस्तदा(M3–5 °था)-ब्रवीत्

18 Dn D11 12 G3 सैरध्री (for द्रौपदी) — ᵃ) B4 Dn D8 10–12 भर्तृभ्यो, S पार्थे° (for पाण्डु) — ᵇ) G1 न हि जानामि, G3 नाह जा° Ś1 D9 किचन, S मानव D8 न जानामि कथचन — ᶜ) S दृष्ट्वा (for प्राप्ता) — ᵈ) K वशीकृथा, D4 6 वशेकरोत्, S वश नयेत्, only Ś1 D1–3 as in text ! B Dn D5 7–12 मा कुर्यात्कीचको वशे — After 18, S (except M1) ins

296* यथाह पाण्डुपुत्रेभ्य पञ्चभ्यो नान्यगामिनी ।
तेन सत्येन मा दृष्ट्वा कीचको मा वश नयेत् ।

[(L 1) M (except M1) नान्यचारिणी]

C 4 449
B 4 15. 19
K. 4. 19. 8

वैशंपायन उवाच ।
उपातिष्ठत सा सूर्यं मुहूर्तमबला ततः ।
स तस्यास्तनुमध्यायाः सर्वं सूर्योऽवबुद्धवान् ॥ १९
अन्तर्हितं ततस्तस्या रक्षो रक्षार्थमादिशत् ।
तच्चैनां नाजहात्तत्र सर्वावस्थास्वनिन्दिताम् ॥ २०
तां मृगीमिव वित्रस्तां दृष्ट्वा कृष्णां समीपगाम् ।
उदतिष्ठन्मुदा सूतो नावं लब्ध्वेव पारगः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

कीचक उवाच ।
स्वागतं ते सुकेशान्ते सुव्युष्टा रजनी मम ।
स्वामिनी त्वमनुप्राप्ता प्रकुरुष्व मम प्रियम् ॥ १
सुवर्णमालाः कम्बूश्च कुण्डले परिहाटके ।
आहरन्तु च वस्त्राणि कौशिकान्यजिनानि च ॥ २
अस्ति मे शयनं शुभ्रं त्वदर्थमुपकल्पितम् ।

Thereafter S ins a colophon, relegating stanzas 19–21 to the next adhy

19 After वैश , S (which om उवाच) ins

297* अकीर्तयत सुश्रोणी धर्मं शक्र दिवाकरम् ।
मारुत चाश्विनौ देवौ कुबेर वरुण यमम् ।
रुद्रमग्नि भग विष्णु स्कन्द पूषणमेव च ।
सावित्रीसहित चैव ब्रह्माण पर्यकीर्तयत् ।
इत्येव मृगशावाक्षी सुश्रोणी धर्मचारिणी ।

[(L 2) $M_{4\ 5}$ चैव (for देवौ) G_3 कुबेरवरुणौ — (L 3) G_1 श्रिय (for स्कन्द)]

— [b]) $Ś_1$ $B_{3\ 4}$ $D_{5\ 6}$ अवशा, Dn_2 $D_{1\ 3}$ अचला (for अबला) S तदा D_4 तैमवलोक्य च — [cd]) K_1 subst 21^{ab} for 19^{cd}, repeating 21^{ab} in its proper place D_4 तत्तस्यास्, G_2 $M_{1\ 4}$ तदस्यास्, $M_{2\ 3\ 5}$ तदास्यास् (for स तस्यास्) K_2 व्यबुद्ध्यत्, D_8 -वबुद्धमान्, D_{10} $M_{4\ 5}$ नुबुद्धवान् (for ऽवबुद्धवान्) D_{1-3} तत्तस्याश्चितित सूर्यस्तत्र सर्वं बुबोध ह

20 [c]) $Ś_1$ K_1 तदैना, B_2 D_8 T_1 तत्रैना, $D_{1\ 3}$ तथैना, M स चैना $G_{1\ 3}$ न जहात्, M न जहौ (M_5 नाजहत्) D_4 न चैना चाजहत्तत्र — [d]) D_{1-3} M_{1-4} सर्वावस्था(M_4 °स्थ)मनिं° — After 20, S ins

298* सा प्रतस्थे सुकेशान्ता त्वरमाणा पुन पुन ।
विलम्बमाना विवशा कीचकस्य निवेशनम् ।

21 [a]) B D (except $D_{4\ 5\ 10}$) सन्त्रस्ता — [b]) T_1 $G_{1\ 3}$ transp दृष्ट्वा and कृष्णा M हृष्ट (for कृष्णा) B_2 अनिंदिता, D_6 सुशोभना, S (except M_{1-3}) समागता (for समीपगाम्) — [c]) $D_{4\ 7}$ उपातिष्ठत् D_{1-3} तदा (for मुदा) S उत्पपातासनात्तूर्णं — [d]) M (except M_4) सागरे (for पारग) — After 21, S ins

299* श्लक्ष्ण चोवाच वाक्य स कीचक काममोहित ।

Colophon — *Sub-parvan* K_1 $B_{2\ 4\ 5}$ Dn D_{8-12} M_{1-4} कीचकवध — *Adhy name* B_4 कीचकालयगमन, D_{1-3} M_{1-4} द्रौपदीप्रेषण (D_{1-3} °ण), D_4 द्रौपदीकीचकसमागम — *Adhy no* (figures, words or both) K B_4 D_6 14, $D_{5\ 9}$ 15, S 17 — *S'loka no* D_1 21

15

1 S om the ref (cf v l 4 14 18) — [a]) B_3 वरारोहे, D_5 सुप्रकाशे, D_{10} स्तु कल्याणि (for सुकेशान्ते) — [c]) S साधु मे (for स्वामिनी) D_3 त्वमनुप्राप्या, D_8 त्व परिक्रम्य, D_{10} त्व मम प्राप्ता, T G समनुप्राप्ता — [d]) D_{1-3} यथेप्ससि (D_3 °प्सित) (for मम प्रियम्) S चिरस्य भवन शुभे — After 1, S ins

300* कुरुष्व च मयि प्रीति वश चोपानयस्व माम् ।
प्रतिगृह्णीष्व मे भोगान्स्त्वदर्थमुपकल्पितान् ।

2 [a]) D_{6-8} सुवर्णमाला, D_{10} माल्य $Ś_1$ K_1 $B_{1\ 4}$ $D_{4\ 6-8\ 11\ 12}$ कबूश्च Ca cites कम्बून्, Cv कम्बू (as in text) S सर्वरत्नमयीं माला — [b]) K_1 $D_{1\ 2\ 4\ 5\ 7}$ Cv परिहारके, S च हिरण्मये, Ca s as in text — After 2^{ab}, N ins

301* नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्न च शोभनम् ।

[=(var) 1 67 2^{cd} — D_2 नानारत्नमये D_6 सुभ्रु K मणिरत्नानि K $B_{2\ 4}$ $D_{8\ 10}$ शोभने]

— [cd]) B_{1-3} D_{10} आहर तव, B_4 आभर चैव, D_5 भूषणानि च, D_6 आभरणानि च, $D_{7\ 9}$ आहृतानि च (for आहरन्तु च) Cc cites आहर D_{1-3} तव प्रेष्या (for च वस्त्राणि) $D_{1.\ 10}$ कौशिक्यान्य°, $D_{3-6\ 9}$ कौशेयान्य , D_8 कोशजान्य° (for कौशिकान्य°) Ca cites कौशेयानि S वासासि चदन

एहि तत्र मया सार्धं पिबस्व मधुमाधवीम् ॥ ३

द्रौपद्युवाच ।

अप्रैषीद्राजपुत्री मां सुराहारी तवान्तिकम् ।
पानमानय मे क्षिप्रं पिपासा मेति चाब्रवीत् ॥ ४

कीचक उवाच ।

अन्या भद्रे नयिष्यन्ति राजपुत्र्याः परिस्रुतम् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

इत्येनां दक्षिणे पाणौ सूतपुत्रः परामृशत् । C 4 456 B 4 16 5 K 4 19 21

माल्य धूपशुद्धा च वारुणीं — After 2, S ins

302* प्रतिगृह्णीष्व भद्र ते विहरस्व यथेच्छसि ।
प्रीत्या मे कुरु पद्माक्षि प्रसाद प्रियदर्शने ।

3 ^{ab}) B D दिव्य (for शुभ्र) S स्वास्तीर्णमस्मच्छयन सितसूक्ष्मोत्तरच्छद — ^{c}) S अत्रारुह्य (for एहि तत्र) — ^{d}) S पिबेमा वरवारुणी — After 3, S ins

303* वैशपायन ।
स मूढ कीचकस्तत्र प्राप्ता राजीवलोचनाम् ।
अब्रवीद्द्रौपदीं दृष्ट्वा दुरात्मा ह्यात्मसमत ।
कीचक ।
भजस्व मा विशालाक्षि भर्ता ते सदृशो ह्यहम् ।
उपसर्प वरारोहे मेरुमर्कप्रभा यथा ।
वैशपायन ।
कीचकेनैवमुक्ता तु पाञ्चाली वरभाषिणी ।
अब्रवीन्न ममाचारमीदृश वक्तुमर्हसि ।
नाह शक्या त्वया स्प्रष्टु श्वपाकेनेव ब्राह्मणी ।
मा गमिष्यसि दुर्बुद्धे गतिं दुर्गान्तरान्तराम् ।
यत्र गच्छन्ति बहव परदाराभिमर्शका ।
नरा सभिन्नमर्यादा कीटवच्च गुहाशया ।

[(L 2) M कृष्णा (for दृष्ट्वा) — (L 5) T$_{1}$ G$_{2}$ सा (for तु) G$_{1\ 3}$ द्रौपदी (for पाञ्चाली) — (L 6) M साब्रवीन्न — (L 7) T G$_{1}$ श्वपचेनेव — (L 8) T$_{1}$ G$_{2}$ गतुमिच्छसि, G$_{1}$ नागमिष्यति T$_{1}$ G$_{2}$ दुर्गांतरान्त्वरन्, T$_{2}$ दुर्गतरातरा, G$_{1}$ दुर्गांतरातर, M$_{5}$ दुर्गगतातरा — (L 9) M$_{2\ 3}$ तत्र (for यत्र)]

4 S om the ref , Dn$_{1}$ om 4 — ^{a}) D$_{5}$ साप्रैषीत्, D$_{7}$ अप्रैक्षीत्, Ca r अप्रैषीत् (as in text) S मा सुराहारीं (for राजपुत्री मा) — ^{b}) Ś$_{1}$ K सुराहारी Ś$_{1}$ तवातिके S सुदेष्णा त्वन्निवेशन — After 4^{ab}, S ins

304* तस्यै नयिष्ये मदिरा भगिनी तृषिता हि ते ।
[T$_{2}$ G$_{2}$ तव (for हि ते)]

— ^{cd}) B$_{1\ 2\ 5}$ Dn$_{2}$ D$_{1\ 2\ 4\ 7\ 9\ 11\ 12}$ पानमाहर D$_{4\ 7\ 9}$ transp मे and क्षिप्र K चेति, Cn r मेऽति Ś$_{1}$ K साब्रवीत् B$_{4}$ D$_{1-3\ 6}$ मा (B$_{4}$ मे) प्रबाधते, D$_{8}$ ता च साब्रवीत् (for मेति चाब्र) S पिपासिता च कैकेयी तूर्णं मामादिशत्तत — After 4^{cd}, S ins

305* दीयता मे सुरा शीघ्र सूतपुत्र व्रजाम्यहम् ।

5 ^{a}) D$_{9\ 10}$ S हरिष्यति (for नयि) — ^{b}) Ca सुदेष्णाया (for राज) Ś$_{1}$ B$_{1\ 3\ 5}$ D$_{4-9\ 11\ 12}$ परिश्रुत, K$_{2}$ परिस्कृत, B$_{4}$ Dn D$_{5\ 10}$ प्रतिश्रुत, D$_{1-3\ 7}$ (*inf lin*) सुरादि(D$_{2}$ वि)क, S सुरामिमा, Cc परिस्नुता, Ca v परिस्रुत (as in text) — After 5, S ins

306* किं त्व यास्यसि सुश्रोणि मदर्थं त्वमिहागता ।
[M ममार्थमिह चागता]

6 N om the ref — ^{a}) B$_{1\ 3}$ (m as in text) इत्येव, B$_{2}$ D$_{3\ 4\ 7}$ इत्येता, D$_{1\ 2}$ इति ता, D$_{6\ 9}$ S इत्युक्त्वा — ^{b}) Ś$_{1}$ K परामृषत् — After 6^{ab}, N (Ś$_{1}$ K B$_{2-5}$ D$_{1\ 3\ 5-7\ 9\ 10}$ om lines 1–4, D$_{2}$ reads lines 1–8 in marg) ins

307* द्रौपद्युवाच ।
यथैवाह नाभिचरे कदाचि
त्पतीन्मदाद्वै मनसापि जातु ।
तेनैव सत्येन वशीकृत त्वा
द्रष्टासि पाप परिकृष्यमाणम् ।
वैशपायन उवाच ।
स तामनुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा
जिघृक्षमाण परिभर्त्सयन्तीम् ।
जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे
स कीचकस्ता सहसाक्षिपन्तीम् ।
प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन
मुहुर्विनि श्वस्य च राजपुत्री ।
तया समाक्षिप्ततनु स पाप
पपात शाखीव निकृत्तमूल ।

[Cf B 3 268 21, 23^{ab}, 24, 25^{ab} — (L 1) D$_{4\ 8}$ यथा हि नाह व्यभिचारयुक्ता — (L 2) D$_{4}$ कदापि नो वै, D$_{8}$ कदाचिदास (for पतीन्मदाद्वै) D$_{4\ 8}$ Cv राजन् (for जातु) — (L 3) D$_{4\ 8}$ वशीकृतापि (for कृत त्वा) — (L 4) D$_{4\ 8}$ मुच्ये यथा(D$_{8}$ हि चा)नेन विकृष्यमाणा — (L 5) B$_{1}$ Dn D$_{11\ 12}$ अभिप्रेक्ष्य D$_{10}$ विलोलनेत्रा — (L 6) K जिघृक्षमाणा (K$_{2}$ ण) — (L 7) Ś$_{1}$ K उत्तमवस्त्रदेशे — (L 8) B$_{2}$ D$_{5}$ सा कीचक K B$_{2}$ D$_{5\ 10}$ त (for ता) Ś$_{1}$ K क्षिपत्सा, D$_{4\ 8}$ चचलमुत्क्षिपतीं (for ता सहसाक्षि) — (L 10) B$_{2\ 3}$ D$_{5\ 7\ 9}$ मुहुर्निशश्वास Cr cites विनि श्वस्य (as in text) Ś$_{1}$ K$_{1}$ B$_{4}$ D$_{6\ 7\ 9}$ तु (for च) — After line 10, B$_{2\ 4}$ D$_{6}$ ins

308* चिक्षेप त गाढसमृष्यमाणा

C 4 460 B 4 16 9 K 4 19 21 सा गृहीता विधुन्वाना भूमावाक्षिप्य कीचकम् ।
सभां शरणमाधावद्यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ६
तां कीचकः प्रधावन्ती केशपक्षे परामृशत् ।
अथैनां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदावधीत् ॥ ७
ततो योऽसौ तदार्केण राक्षसः संनियोजितः ।
स कीचकमपोवाह वातवेगेन भारत ॥ ८

स पपात ततो भूमौ रक्षोबलसमाहतः ।
विघूर्णमानो निश्चेष्टश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ९
तां चासीनौ ददृशतुर्भीमसेनयुधिष्ठिरौ ।
अमृष्यमाणौ कृष्णायाः कीचकेन पदा वधम् ॥ १०
तस्य भीमो वधप्रेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः ।
दन्तैर्दन्तांस्तदा रोषान्निष्पिपेष महामनाः ॥ ११

प्रवेपमानातिरुषा शुभाङ्गी ।
— (L 11) Ś1 तथा, B4 भयात् (for तया) B2 समाक्षिप्तवपु, D8 समुत्क्षिप्ततनु Ś1 K समतात् (for स पाप)]
— ᵃ) Ś1 गृहीत्वा S विधून्वती — ᵈ) S भूमौ निक्षिप्य भाजन — ᵉ) B1 2 5 Dn D6 11 12 शरणमागच्छद्
7 ᵃ) M transp ता and कीचक — ᵇ) Ś1 B2 Dn2 D2 4 11 12 केशपाशे, Ca c as in text Ś1 K परामृषत् — ᶜ) T G पातयित्वा च (T2 तु) ता भूमौ — ᵈ) T G सूतपुत्र (for पात) Ś1 परामृषत्, K D1–8 6 10 पदाहनत् — After 7, S (M om line 1) ins
309* सभाया पश्यतो राज्ञो विराटस्य महात्मन ।
ब्राह्मणाना च वृद्धाना क्षत्रियाणा च पश्यताम् ।
तस्या पादाभितप्ताया मुखाद्रुधिरमास्रवत् ।
[(L 3) M8 शोणितम् (for रुधिरम्) T2 आप्लवत्, M आसृजत् (M8 उद्वहत्) (for आस्रवत्)]
8 ᵃ) B Dn D5–12 तस्या, D1–8 युक्तो (for ततो) D8 किल (for तदा) S ततो दिवाकरेणाशु — ᶜᵈ) S (except G1 8) वायुवेगेन D1–8 अदृश्यो वायुरूपेण अपोवाहत भारत
9 ᵃ) B4 D (except Dn2 D11 12) तदा, G2 हतो (for ततो) — ᵇ) B2 D1–8 °समाहित , T G समीरित — ᶜ) G1 विवर्णमानो, G8 विकीर्णं B Dn2 D4 8 10–12 निश्चेता (for निश्चेष्ट) — After 9, S ins
310* ता दृष्ट्वा तत्र ते सभ्या हाहाभूता समन्तत ।
न युक्त सूतपुत्रेति कीचकेति च मानवा ।
किमिय वध्यते बाला कृपणा वाप्यबान्धवा ।
[(L 1) T2 G2 त (for ता) — (L 2) T1 तेब्रुवन् (for मानवा) — (L 3) M5 बाध्यते बाला T2 G2 M4 च (for वा)]
10 ᵃ) K2 तत्रासीनौ, D7 9 सभासीनौ T G2 तस्या मासन्हि ते पार्थौ — ᵇ) T G2 सभाया भ्रातरस्तदा, G1 8 M युधिष्ठिरवृकोदरौ — ᵈ) D9 M1 कीचकस्य B1 Dn D11 12 G1 पराभव, B2 8 D5 8 पदाहत (B8 °भव) — After 10, S ins
311* ता दृष्ट्वा भीमसेनस्य क्रोधादस्रमवर्तत ।

S cont B2 Dn D6 11 12 ins after 11
312* धूमोच्छ्वास समभवन्नेत्रे चोच्छ्रितपक्ष्मणी ।
सस्वेदा भ्रुकुटी चोग्रा ललाटे समवर्तत ।
[(L 1) B2 Dn D6 11 12 धूमच्छाया ह्यभजता D6 चोत्फुल्लपक्ष्मणी — (L 2) M5 सरभात् (for सस्वेदा)]
11 ᵃ) D4 ततो (for तस्य) N (except Ś1 K1 D4 5) M1 वध प्रेप्सु — ᶜᵈ) D7–9 तथा (for तदा) Ś1 K D4 8 महाबल D1–8 दतैर्दतातरान् (D8 °र) स्पृष्ट्वा क्रोधाद्भृकुटिमानयत् — After 11, B2 Dn D6 11 12 ins 312*, and cont
313* हस्तेन ममृदे चैव ललाट परवीरहा ।
B2 Dn D6 11 12 cont S ins after 11
314* भूयश्च त्वरित क्रुद्ध सहसोत्थातुमैच्छत ।
[S सहसोत्थाय चासनात्]
S cont
315* निरैक्षत द्रुम दीर्घं राजान चान्ववैक्षत ।
वधमाकाङ्क्षमाण त कीचकस्य दुरात्मन ।
आकारेणैव भीम स प्रत्यषेधद्युधिष्ठिर ।
तस्य राजा शनै सज्ञा कुर्वन्कुन्तीसुतोऽनघ ।
चकार भीमसेनस्य रोषाविष्टस्य धीमत । [5]
उपाख्यान तदा चाह कङ्कनामा युधिष्ठिर ।
कङ्क ।
सूद मा साहस कार्षी फलितोऽय वनस्पति ।
नात्र शुष्काणि काष्ठानि साधनीयानि कानिचित् ।
यदि ते दारुकृत्य स्यान्निष्क्रम्य नगराद्बहि ।
समूल शातयेर्वृक्ष श्रमस्ते न भविष्यति । [10]
यस्य चार्द्रस्य वृक्षस्य शीता छाया समाश्रयेत् ।
न तस्य पर्णं द्रुह्येत पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ।
न क्रोधकालसमय सूद मा चापल कृथा ।
अपूर्णोऽय द्विपक्षो नो नेद बलवता बहु ।
[(L 3) M आकारेण तु भीमस्य — (L 4) T1 G1 कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर (for the posterior half) — (L 5) T1 G1 पाडुपुत्रस्य (for रोषाविष्टस्य) M चकार पाडुपुत्रस्य भीमस्यामिततेजस — (L 14) G1 8 विपक्षो नो M नैतत् (for नेद)]
12 ᵃᵇ) D8 पदागुष्ठेन B D5 7 9 अवमृद्नन्, D8

अथाङ्गुष्ठेनावमृद्नादङ्गुष्ठं तस्य धर्मराट् ।
प्रबोधनभयाद्राजन्भीमस्य प्रत्यषेधयत् ॥ १२
सा सभाद्वारमासाद्य रुदती मत्स्यमब्रवीत् ।
अवेक्षमाणा सुश्रोणी पतींस्तान्दीनचेतसः ॥ १३
आकारमभिरक्षन्ती प्रतिज्ञां धर्मसंहिताम् ।
दह्यमानेव रौद्रेण चक्षुषा द्रुपदात्मजा ॥ १४
द्रौपद्युवाच ।
येषां वैरी न स्वपिति पदा भूमिमुपस्पृशन् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १५
ये दद्युर्न च याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १६
येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयतेऽनिशम् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १७
ये ते तेजस्विनो दान्ता बलवन्तोऽभिमानिनः ।
तेषां मा मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १८
सर्वलोकमिमं हन्युर्धर्मपाशसितास्तु ये । C 4 477 B 4 16 26 K 4 20 20

अवगृह्यात्, T1 G2 चामृद्नात्, G3 मृद्नात्त S तत्र (for तस्य) Dn D11.12 अथावमृद्नदिगुष्ठमगुष्ठेन युधिष्ठिर, D1-3 अगुष्ठे नावमृद्नात्तु अगुष्ठ तस्य ध, D4 अगुष्ठेनाथ तद्वात्रमगुष्ठ तस्य ध° — ^{cd}) B (B3 transp राजा and भीम) D (except D5) राजा (for राजन्) K2 B (B3 transp राजा and भीम) Dn D5 6 8 11 12 भीम त, D1-4 7 9 भीम स Dn2 D11 12 प्रत्यषेधत — After 12, D7 ins

316* त्रिशकोद्वादशाङ्गस्य चतुर्विंशतिपर्वण ।
यस्त्रिषष्टिशतारस्य एकाश न क्षमी कथम् ।

[*Commented on by Cv only! — (L 1) Cvp त्रिंशकद्वादशा]

On the other hand, after 12, D8 11 (marg *sec*, *m*) ins

317* त मत्तमिव मातङ्ग वीक्षमाण वनस्पतिम् ।
स तमावारयामास भीमसेन युधिष्ठिर ।
आलोकयसि कि वृक्ष सूद दारुकृतेन वै ।
यदि ते दारुभि कृत्य बहिर्वृक्षान्निगृह्यताम् ।,

while S ins

वैशपायन ।

318* भीमसेनस्तु तद्वाक्य श्रुत्वा परपुरजय ।
सहसोत्पतित क्रोध न्ययच्छद्धृतिमान्बलात् ।
इङ्गितज्ञ स तु भ्रातुस्तूष्णीमासीद्वृकोदर ।
भीमस्य च समारम्भ दृष्ट्वा राज्ञश्च चेष्टितम् ।
द्रौपद्यभ्यधिक क्रुद्धा प्रारुदत्सा पुन पुन । [5]
कीचकेनानुगमनात्कृतताम्रायतेक्षणा ।

[(L 1) M स भीमसेनस्तद्वाक्य — (L 2) M2 3 नियच्छन् (for न्ययच्छत्) — (L 3) M च पाडव (for वृकोदर) — (L 4) M तु (for च both times) — (L 6) M कृष्णा (for कृत)]

13 ^{a}) Dn2 D1-4 11 12 मागत्य, D8 10 °मागम्य (for °मासाद्य) S सभाद्वारमुपागम्य — ^{b}) K2 D1-5 8 9 T2 रुदती S वाक्यम् (for मत्स्यम्) — ^{d}) D7 9 स्वान् (for तान्) D1-3 M4 5 तौ पती (M4 *inf lin* 5 पती तौ) दीनमानसौ

14 ^{a}) D6 8 10 अभिवीक्षती, S परिरक्षती — ^{b}) B (except B2) Dn D5 7 11 12 Cr प्रतिज्ञा, Crp as in text B1 2 5 Dn1 Cn सहिता, B3 (m as in text) सश्रया, B4 सश्रय, Dn2 D5 7 9 11 12 सयमात्, G1 सश्रिता, G2 सज्ञिता, G3 M (M4 *sup lin*) सयुता, Ca सहित, Cr सश्रयात्, Crp (Dev) as in text D6 धर्मज्ञानसमाहिता — ^{c}) D1 4 6 दह्यमानेव (D6 न), D7 9 निर्दहतीव, D8 दहतीवाति· (for दह्यमानेव) D5 रोषेण, Cr रौद्रेण (as in text) — ^{d}) D4m कोपेन (orig चक्षुषा as in text) — After 14, D2 marg ins

319* इद ब्रुवन्ती सा देवी राजान च वश नयेत् ।,

while S ins a passage given in App I (No 16), which is followed by st 24–27

15 D1 3 om the ref, D2 ins it in marg M5 सैरंध्री (for द्रौपदी) — ^{a}) B1 3 D5 अरि (for वैरी) S transp वैरी and न D1-3 येषामवध्यो नैवारि, Ca as in text — ^{b}) B2 D7 सुख (for पदा) B4 5 Dn D4-8 9 (*sup lin* as in text) 11 12 Cc s v ap rp (Cat) षष्ठेपि (D9 सुख स्व·) विषये वसन् (Cc s do not cite वसन्), Ca r cp सुख भूमिमुपस्पृशन् — 15^{cd} = 16^{cd}, 17^{cd} etc — ^{c}) M3 दयिता (for मानिनीं), cf v l 16, 17 etc

16 Ś1 D1-3 (? hapl) om 16, D10 transp 16 and 17 — ^{a}) S ये च (G1 3 वै, M ते) दद्युर्न — 16^{cd} = 15^{cd}, 17^{cd} etc — ^{c}) T1 G1 M5 दयिता (for मानिनीं), cf v l 17, 18 etc

17 B2 D3 4 8 G3 M3 om 17, Ś1 transp 17 and 18 — ^{ab}) M1 2 तेषा (for येषा) M1 महान्, M2 भृश (for ऽनिश) D10 श्रूयते हि अहर्निश — After 17^{ab}, Ś1 K ins

C 4.477 B 4 16 26 K 4 20.20 तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदावधीत् ॥ १९
शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम् ।
चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क्व नु तेऽद्य महारथाः ॥ २०
कथं ते सूतपुत्रेण वध्यमानां प्रियां सतीम् ।
मर्षयन्ति यथा क्लीबा बलवन्तोऽमितौजसः ॥ २१
क्व नु तेषाममर्षश्च वीर्यं तेजश्च वर्तते ।
न परीप्सन्ति ये भार्यां वध्यमानां दुरात्मना ॥ २२
मयात्र शक्यं किं कर्तुं विराटे धर्मदूषणम् ।
यः पश्यन्मां मर्षयति वध्यमानामनागसम् ॥ २३
न राजन्राजवत्किंचित्समाचरसि कीचके ।
दस्यूनामिव धर्मस्ते न हि संसदि शोभते ॥ २४
न कीचकः स्वधर्मस्थो न च मत्स्यः कथंचन ।
सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य इमं पर्युपासते ॥ २५
नोपालभे त्वां नृपते विराट जनसंसदि ।

320* येषा ज्यातलनिर्घोषात्समकम्पत मेदिनी ।
— ^{cd}) = 15^{cd}, 16^{cd} etc S (G_3 M_3 om) दयिता (for मानिनीं), cf v l 15, 16 etc — After 17, K_1 repeats 15

18 $D_{8\,12}$ G_1 om 18, $Ś_1$ transp 17 and 18 — ^{a}) $B_{2\,4}$ Dn_1 $D_{4\,5\,7\,9\,10}$ च (for ते) $D_{1\,2}$ ये लोकपूज्या सतत, S (G_1 om) तेजस्विन सदा क्षान्ता — ^{b}) $B_{1\,5}$ Dn D_{7-10} तिमानिन, B_2 मनस्विन, T $G_{2\,3}$ च मानिन — S (except G_1) ins after 18^{ab} (M_3 subst for 18^{ab})

321* महेष्वासा रणे शूरा गर्विता मानतत्परा ।
— 18^{cd} = 15^{cd}, 16^{cd} etc — ^{c}) S (G_1 om) दयिता (for मानिनीं), cf v l 15–17 — T_2 ins after 18 T_1 ins after 19

322* येषा नास्ति सम कश्चिद्वीर्ये सत्ये बले दमे ।
तेषा मा दयिता भार्यां सूतपुत्र पदावधीत् ।
येषा न सदृश कश्चिद्धनौघैर्भुवि मानव ।
तेषा मा दयिता भार्यां सूतपुत्र पदावधीत् ।
तवाग्रतो विशेषेण प्रजाना च हितैषिण । [5]
पश्यतो निहता राजस्तेनेह जगतीपते ।

19 K_1 om 19, B_2 subst 20^{ab} for 19^{ab} — ^{a}) D_5 G_2 सर्वं लोक M_5 सर्वान् लोकानिमान्हन्यु — ^{b}) D_{1-4} धर्मपाशस्थि($D_{2\,4}$ ह)ताश्च $Ś_1$ $D_{1-4\,9}$ च (for तु) S यदि क्रुद्धा महाबला — 19^{cd} = 15^{cd}, 16^{cd} etc — ^{c}) M_2 दयिता (for मानिनीं), cf v l 15–18 — After 19, D_6 repeats 18, while T_1 ins 322*

20 B_2 subst 20^{ab} for 19^{ab} — ^{a}) $D_{1\,3}$ शरणाय (for शरण ये) Ca c cite शरण, Cc also ये — ^{d}) B_2 वै (for ऽद्य) B_1 S महाबला (for रथा)

21 ^{a}) $Ś_1$ तु (for ते) — ^{b}) $D_{7\,9}$ दुरात्मना, M_5 अनागसीं (for प्रिया सतीम्) — D_7 ins after 21^{ab} $D_{1\,3}$ (both om line 2), after 22 D_2 (om line 2) $_4$ (in reverse order), after 23^{ab}

323* धर्मवैतसिको नून न धर्ममपि पूजयेत् ।
पश्यन्मा मर्षयति यो वध्यमाना दुरात्मना ।
— ^{c}) Dn_1 भर्त्सयती, D_2 पर्तयति (for मर्षयन्ति) — ^{d}) D_5 S तितेजस, D_8 महौजस (for ऽमितौजस)

22 D_7 reads 22 in marg — ^{b}) D_1 बल (for वीर्यं) K तच्चाद्य (for तेजश्च) $D_{6\,7m\,9}$ प्र (for च) S तद्बल (for वर्तते) — ^{c}) D_8 ते (for ये) — ^{d}) $Ś_1$ K D_{1-3} प्रिया सतीं (cf 21^{b}), D_4 दुरात्मभि (for दुरात्मना) — After 22, $D_{1\,3}$ (which om 23^{ab}) ins (line 1 of) 323* (omitting line 2 altogether)

23 $D_{1\,3}$ om 23^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ $B_{4\,5}$ $D_{4-7\,9}$ तु, B_3 D_{10} S अपि, D_2 न, D_8 नु (for अत्र) D_4 transp शक्य and कर्तुं D_8 कार्यं (for कर्तुं) — ^{b}) B_2 Dn_1 D_4 $M_{1\,4\,5}$ धर्मदूषके, Dn_2 $D_{11\,12}$ T G_1 $M_{2\,3}$ °दूषणे, G_2 भूषणे, G_3 दूषिणि — After 23^{ab}, D_2 (om line 2) $_4$ (in reverse order) ins 323* (cf v l 21) — ^{c}) Cv मा (for मा) D_9 मर्षयते, Cv यति (as in text) D_{1-3} पश्यन्मा मर्षयति यो, S मा मर्षयति य ($G_{1\,3}$ स) पश्यन् — ^{d}) D_7 दुरात्मना, S अनागसीं (for अनागसम्) — After 23, S ins

324* धर्मो विद्धो ह्यधर्मेण सभा यत्रोपतिष्ठति ।
न चेद्विशल्य क्रियते सर्वे विद्धा सभासद ।
यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्य यत्रानृतेन च ।
हन्यते प्रेक्षमाणाना हतास्तत्र सभासद ।

24 For the sequence of S cf v l 14 Before 24, S ins द्रौपदी — ^{a}) B_2 Dn_1 $D_{2\,3}$ न राजा, D_6 राजन्न (by transp) G_1 इह यत्, G_3 नृपवत् (for राजवत्) — ^{b}) $Ś_1$ Dn_1 $D_{2\,3}$ समाचरति, $D_{1\,3\,4}$ त्वमाचरसि — ^{c}) B_2 $D_{1-3\,8}$ S ते धर्मो (by transp) — ^{d}) D_8 यत् (for न) K $D_{5\,10}$ शोभसे, D_1 शस्यते S न सत्सु परिवर्तते — After 24, $B_{1\,5}$ Dn $D_{2\,7\,11\,12}$ read 26^{cdef}

25 For the sequence of S cf v l 14 — ^{a}) $B_{2\,3}$ $D_{7\,9}$ च, B_4 सु, D_{10} तु (for स्व) Dn $D_{11\,12}$ कीचको न च धर्मज्ञ — ^{b}) S (except T_2 G_2 M_5) मात्स्य $D_{8\,10}$ कदाचन — ^{c}) M_2 हि (for अपि) D_8 अधर्मस्था,

नाहमेतेन युक्ता वै हन्तुं मत्स्य तवान्तिके ।
सभासदस्तु पश्यन्तु कीचकस्य व्यतिक्रमम् ॥ २६

विराट उवाच ।

परोक्षं नाभिजानामि विग्रहं युवयोरहम् ।
अर्थतत्त्वमविज्ञाय किं नु स्यात्कुशलं मम ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तु सभ्या विज्ञाय कृष्णां भूयोऽभ्यपूजयन् ।
साधु साध्विति चाप्याहुः कीचकं च व्यगर्हयन् ॥ २८

सभ्या ऊचुः ।

यस्येयं चारुसर्वाङ्गी भार्या स्यादायतेक्षणा । C 4 488 B 4 16 37 K 4 20 32

Cv as in text — ^{d}) Ś1 K2 Dn1 D10 एन, K1 एव, Dn2 D11 12 इमे (for इम) — After 25, S ins

325* न धर्मं कीचको वेत्ति राजभृत्यास्तथैव च ।
न राजा विनय ब्रूते अमात्याश्च न जानते ।

26 For the sequence of S cf v l 14 — ^{ab}) S (except G1 3) नृपससदि (for जन) For 26^{ab}, N (except K, Ś1 damaged) subst

326* वैशपायन उवाच ।
एवविधैर्वचोभि सा तदा कृष्णाश्रुलोचना ।
उपालभत राजान मत्स्याना वरवर्णिनी ।

[B1–4 D1 4 6 om the ref, B5 reads वैश in marg — (L 1) D1–3 एवविध विलपती वचोभि कटुकाक्षरै] — Ś1 om 26^{cd}, B1 5 Dn D2 7 11 12 read 26^{cdef} after 24 — ^{c}) Dn1 D1 3 8 युक्त, Cr युक्ता (as in text) — ^{d}) B4 D1 3 T2 वस्तु, M2 गतु, Cr हतु (as in text) S मात्स्य — ^{e}) K Dn1 अस्य, Dn2 D1–4 6 7 9 11 12 च, D5 प्र- (for तु) — ^{f}) S कीचक धर्मलघक (G3 M1 लघिन, M2 3 5 लघन) — After 26, D9 ins

327* यत्पार्थिवस्तु भयकृद्विषयस्य लोके
यद्वै पितापि जननी नु विष ददाति ।
ते ते शरीरवरुणो ज्वलते महान्त
तत्कस्य यातु शरण भयवत्स लोक ॥,

while S ins

328* विराट नृपते पश्य मामनाथामनागसीम् ।

T G2 cont

329* न साम फलते दुष्टे दुष्टे दण्ड प्रयुज्यते ।
अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्डयन् ।
स राजा न भवेल्लोके राजशब्दस्य भाजनम् ।
दीनान्धकृपणानाथपङ्गुकुब्जजडादिकान् ।
अनाथबालवृद्धाश्च पुरुषान्वा स्त्रियोऽपि वा ।
दुष्टचोराभिभूताश्च पालयेदवनीपति ।
अनाथाना च नाथ स्यादपितृणा पिता नृप ।
माता भवेदमातृणामगुरूणा गुरुर्भवेत् ।
अगतीना गती राजा नृणा राजा परायणम् ।
विशेषत पैर्दुष्टै परामृष्टा नरोत्तम ।
स्त्रिय साध्वीमनाथा च पालयेत्स्वसुतामिव ।
त्वद्गृहे वसति राजन्नेतावत्कालपर्ययम् ।
अधिका त्वत्सुतायाश्च पश्य मा कीचकाहताम् ।

27 For sequence of S, cf v l 14 — ^{a}) D5 परोक्षे — ^{b}) D1–3 विवाद, Cc विग्रह (as in text) M2 अपि, M5 इति (for अहम्) — ^{c}) D1 3 कार्यस्यार्थम्, D6 अथ तत्वम् B4 D10 अभिज्ञाय — ^{d}) D9 10 तु (for नु) B Dn D5 10–12 Cs कौशल (B4 शोभन) (for कुशल) D6 S किं स्यादकुशल

28 Ś1 om 28 (with the ref) D1–4 8 om the ref — After the ref, T1 ins

330* तस्यास्तत्कृपण श्रुत्वा सैरन्ध्र्या परिदेवितम् ।

— ^{ab}) D1 3 transp तु and सभ्या K सर्वे (for भूयो) D1–3 कृष्णावाक्यमपूजयन् Cc v cite भूय S तत सभ्यास्तु ते सर्वे भूय कृष्णामपूजयन् — ^{c}) D1–4 ते सर्वे (for चाप्याहु) — ^{d}) B2 5 D9 11 12 च विगर्हयन्, S चाप्य(G3 प)गर्है — After 28, S ins

331* केचित्कृष्णा प्रशसन्ति केचिन्निन्दन्ति कीचकम् ।
केचिन्निन्दन्ति राजान केचिद्देवीं च ते नरा ।

29 ^{a}) Dn2 D6 11 12 एषा (for इय) T G2 M3–5 चारुपीनागी — ^{b}) B2 भार्या परमशोभना — ^{c}) M1 2 वरो (for परो) D10 लोकश्च (for लाभश्च) Ś1 Dn1 तु, D1 2 4 अद्य (for च) K तस्य च स्यात्परो लाभो — ^{d}) S1 Dn D3 7–9 च (for स) B4 T G2 M2 स शोच्य (M2 *inf lin* जीवेत्), D5 शोच्य स (for स शोचेत्) S1 B3 4 Dn D1 2 4 7 9 11 12 कथचन — After 29, K2 B Dn D2 3 5 6 10–12 ins

332* न हीदृशी मनुष्येषु सुलभा वरवर्णिनी ।
नारी सर्वानवद्याङ्गी देवीं मन्यामहे वयम् ।

[(L 1) B4 वनिता (for सुलभा) — (L 2 D2 3 10 देवी]

On the other hand, S ins after 29

333* यस्या गात्र शुभ पीन मुख जयति पङ्कजम् ।
गतिर्हंस स्मित कुन्द सैषा नार्हति पद्वधम् ।
द्वात्रिंशद्दशना यस्या श्वेता मासनिबन्धना ।
स्निग्धाश्च मृदव केशा सैषा नार्हति पद्वधम् ।
पद्म चक्र ध्वज शङ्ख प्रासादो मकरस्तथा ।
यस्या पाणितले सन्ति सैषा नार्हति पद्वधम् ।
आवर्ता खलु चत्वार सर्वे चैव प्रदक्षिणा ।

C 4 488 B 4 16 37 K 4 20 32 परो लाभश्च तस्य स्यान्न स शोचेत्कदाचन ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

एवं संपूजयंस्तत्र कृष्णां प्रेक्ष्य सभासदः ।
युधिष्ठिरस्य कोपात्तु ललाटे स्वेद आसजत् ॥ ३०
अथाब्रवीद्राजपुत्री कौरव्यो महिषी प्रियाम् ।
गच्छ सैरन्ध्रि मात्र स्थाः सुदेष्णाया निवेशनम् ॥ ३१
भर्तारमनुरुध्यन्त्यः क्लिश्यन्ते वीरपत्नयः ।
शुश्रूषया क्लिश्यमानाः पतिलोकं जयन्त्युत ॥ ३२
मन्ये न कालं क्रोधस्य पश्यन्ति पतयस्तव ।
तेन त्वां नाभिधावन्ति गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ॥ ३३
अकालज्ञासि सैरन्ध्रि शैलूषीव विधावसि ।
विघ्नं करोषि मत्स्यानां दीव्यतां राजसंसदि ।
गच्छ सैरन्ध्रि गन्धर्वाः करिष्यन्ति तव प्रियम् ॥ ३४

द्रौपद्युवाच ।

अतीव तेषां घृणिनामर्थेऽहं धर्मचारिणी ।
तस्य तस्येह ते वध्या येषां ज्येष्ठोऽक्षदेविता ॥ ३५

सम गात्र शुभ स्निग्ध यस्या नार्हति पद्वधम् ।
अच्छिद्रहस्तपादा च अच्छिद्रदशना च या ।
कन्या कमलपत्राक्षी कथमर्हति पद्वधम् ।
सेय लक्षणसपन्ना पूर्णचन्द्रनिभानना ।
सुरूपिणी सुवदना नेय योग्या पदा वधम् ।
देवदेवीव सुभगा शक्रदेवीव शोभना ।
अप्सरा इव सौरूप्यान्नेय योग्या पदा वधम् ।

[M_5 reads lines 7–8 *before* line 1 — (L 1) G_2 स्फीत (for पीन) — G_3 om lines 5–6 — (L 6) M_3 सा वध (for पद्वध) — (L 8) G_3 M_4 सैषा (for यस्या) M_3 सा वध (for पद्वध) — (L 10) M सा वध (for पद्वध)]

30 S om the ref — ^{a}) S इति (for एव) $Ś_1$ $B_{1\ 3\ 5}$ Dn $D_{5-9\ 11\ 12}$ सपूजयतस्ते, B_4 सपूजयति स्म, D_{1-4} पूजयतस्ता तु, T G_2 M स्मा(T_2 M_3 स्म)पूजयस्तत्र, G_1 ता पूजयामासु — ^{b}) $Ś_1$ वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य) D_4 transp कृष्णा and प्रेक्ष्य — ^{c}) D_6 कोपेन (for कोपात्तु) B_4 च, D_5 वै (for तु) — ^{d}) S_1 आभजत्, B Dn $D_{5\ 6\ 9-12}$ आगमत्, D_{1-3} आगत, D_4 आविशत्, S आस्रवत् (for आसजत्)

31 ^{ab}) S अब्रवीद्धर्मपुत्रोथ सैरन्ध्रीं etc — After 31^{ab}, S ins

334* कृष्णा तत्र नृपाभ्याशे परिव्राजकरूपधृक् ।

— Before 31^{cd}, S ins युधिष्ठिर — ^{c}) B_4 D_6 सैरिंध्रि D_{1-4} मुक्तासि, S मा भैस्त्व, Cc s as in text — After 31, S ins

335* राजा ह्यय धर्मशीलो विराट परलोकभी ।
यतस्त्वा न परित्राति सत्ये धर्मव्रते स्थित ।

[(L 1) M (except M_3) परलोकवित् — (L 2) M_2 यत्र (for यतस्) G_3 न परित्राता T G_2 $M_{4\ 5}$ सत्यधर्मव्यव(M_4 पथ)स्थित]

32 ^{a}) $Ś_1$ B $D_{5\ 6\ 8-12}$ Ca c अनुरुध($D_{10\ 12}$ °ध्य)त्य, D_{1-4} वर्तंत्य S भर्तारस्तव पश्यति — ^{b}) $D_{7\ 9}$ वीर योषित, Ca r पत्नय (as in text) S क्लिश्यतो धीर(T_2 दीन)चेतस — ^{c}) D_8 पत्युरर्थे (for क्लिश्य) — ^{d}) $B_{3\ 4}$ $D_{5-7\ 10}$ M_3 पतिलोकान्, D_8 पत्युर्लोक, T_2 M_1 परलोक $D_{1\ 3}$ व्रजति (for जयन्ति) — After 32, T_1 (om lines 1–8) ins a passage given in App I (No 17), cf v l 33

33 T_1 om 33 — ^{a}) G_2 M (except M_4) काल D_5 कोपस्य — ^{b}) K पश्यते — ^{c}) $D_{1\ 3}$ येन, G_3 अत (for तेन) $Ś_1$ K त्वा G_1 नाभिजानति — After 33, S (for T_1 cf v l 32) ins a passage given in App I (No 17)

34 S transp 34^{ab} and 34^{cd}, and om 34^{ef} — ^{a}) B_4 D_6 सैरिंध्रि T G तस्मात्त्वमपि ($G_{1\ 3}$ सि) सुश्रोणि, M तस्मात्त्व मन्यसे सवै (M_5 तस्मात्त्वमद्य सर्वेषा) — ^{b}) $Ś_1$ B_4 Dn $D_{5\ 6\ 10\ 11}$ (orig) वि(Dn_1 च)रोदिषि, $D_{1-3\ 7-9\ 11}$ (marg *sec m*) $_{12}$ प्रधावसि, D_4 प्रभाषसे, S विभासि न (for विधावसि) — ^{c}) T G_2 दु ख करोषि भद्र ते, $G_{1\ 3}$ M दु ख रोदिषि वै भद्रे — ^{d}) $G_{1\ 3}$ दीना त्व, M निर्लज्जा (for दीव्यता) — S (which om 34^{ef}) ins after 34^{cd}

336* वैशपायन ।
एवमुक्ता तु सा भद्रा समुद्वीक्ष्याब्रवीदिदम् ।

— ^{e}) B_4 D_6 सैरिंध्रि, D_{1-4} गच्छेति — ^{f}) $D_{1\ 2}$ transp तव and प्रियम् — After 34, K_2 B Dn D_2 (marg) $_{5-7\ 9-12}$ ins

337* व्यपनेष्यन्ति ते दु ख येन ते विप्रिय कृतम् ।

35 N (except D_{1-3}) सैर(B_4 D_6 रिं)ध्री (for द्रौपदी) — ^{ab}) D_{1-3} बहुदु खान्विता येषा, D_6 अतीव घृणिना तेषा (by transp) $B_{2\ 3}$ D_6 मन्ये (for अर्थे) S सत्यमुक्त त्वया विद्धन्शैलूषीं विद्धि मा पुन — ^{c}) B_2 m $D_{6\ 9}$ कस्य कस्य, Cc rp यस्य तस्य, Cr s v ap cp तस्य तस्य

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा प्राद्रवत्कृष्णा सुदेष्णाया निवेशनम् ।
केशान्मुक्त्वा तु सुश्रोणी संरम्भाल्लोहितेक्षणा ॥ ३६
शुशुभे वदनं तस्या रुदन्त्या विरतं तदा ।
मेघलेखाविनिर्मुक्तं दिवीव शशिमण्डलम् ॥ ३७

सुदेष्णोवाच ।

कस्त्वावधीद्वरारोहे कस्माद्रोदिषि शोभने ।
कस्याद्य न सुखं भद्रे केन ते विप्रियं कृतम् ॥ ३८

द्रौपद्युवाच ।

कीचको मावधीत्तत्र सुराहारी गतां तव ।
सभायां पश्यतो राज्ञो यथैव विजने तथा ॥ ३९

सुदेष्णोवाच ।

घातयामि सुकेशान्ते कीचकं यदि मन्यसे ।
योऽसौ त्वां कामसंमत्तो दुर्लभामभिमन्यते ॥ ४० C 4 501 B 4 16 50 K 4 20 69

(as in text) K2 B (except B4) Dn D4 10–12 एव, D6 9 न (for इह) B4 वै राध्या, D9 वध्याह (for ते वध्या) D5 m 7 तेषा साधु शुभ कि नु, S शैलूषकस्य तस्याह Ca कस्य कस्यैव तेऽवध्या — [d]) Ca श्रेष्ठो (for ज्येष्ठो) K अक्षवेदिता, S अक्षकोविद, Ca as in text

36 For S cf v 1 37 — [c]) Ś1 B1 5 Dn D11 12 च, D8 अथ (for तु) D6 सैरिंध्री (for सुश्रोणी) — [d]) D10 सैरध्री (for सरम्भात्)

37 For S, see below — [b]) Cv रुदितात् (for रुदन्त्या) B1 3–5 Dn2 D3 6 11 12 रुदितायाश्चिर, D2 10 रुदत्या(D10 दिता)वनत, D8 रुदितोपरम (for रुदन्त्या विरत) Ś1 विनद, B2 Dn1 सुचिर, D1 साबक, D5 7 9 रुचिर, Ca v विरत (as in text) — [c]) D1 3 मेघलेखा(D3 °षा)द्, Cr मेघलेखा (as in text) — [d]) D1–8 रवि (for शशि)

☞ For st 36–37, S subst

338* वैशपायन ।
एवमुक्त्वा वरारोहा परिमृज्यानन शुभम् ।
केशान्प्रमुक्तान्सयम्य रुधिरेण समुक्षितान् ।
पासुकुण्ठितसर्वाङ्गी गजराजवधूरिव ।
प्रतस्थे नागनासोरूर्भर्तुराज्ञाय शासनम् ।
विमुक्ता मृगशावाक्षी निरन्तरपयोधरा ।
प्रभा नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृता ।
यस्या ह्यर्थे पाण्डवेयास्त्यजेयुरपि जीवितम् ।
ता ते दृष्ट्वा तथा कृष्णा क्षमिणो धर्मचारिण ।
समय नातिवर्तन्ते वेलामिव महोदधि ।
सा प्रविश्य प्रवेपन्ती सुदेष्णाया निवेशनम् ।
रुदन्ती चारुसर्वाङ्गी तस्यास्तस्थावथाग्रत ।
तामुवाच विराटस्य महिषी शाठ्यमास्थिता ।

38 After the ref, S ins

339* किमिद पद्मसकाश सुदन्तोष्ठाक्षिनासिकम् ।
रुदन्त्या अवसृष्टास्र पूर्णेन्दुसमवर्चसम् ।
बाष्पोष्ण कृष्णताराभ्यामत्यर्थं रुचिरप्रभम् ।
नयनाभ्यामजिह्माभ्या मुख ते मुञ्चते जलम् ।

— [a]) K कस्त्वा (K2 स्त्वा) वदेत्, B5 Dn D6 11 12 कस्त्वा वधीत्, D1–3 समाश्वस Cc cites त्वा B4 D7 दुरारोहे (for वरा) D4 आश्वासयद्वरारोहा — [b]) B5 D5 सुप्रभे, D1 4 भामिनि (for शोभने) D2 3 कस्मात्त्व रोदिषि शुभे — After 38[ab], S ins

340* को विप्रयुज्यते दारै सपुत्रपशुबान्धवै ।

— [cd]) D4 क स्याद्याकुलितो भद्रे D7 9 येन (for केन) K असि (for ते) S कस्याद्य राजा कुपितो वधमाज्ञापयिष्यति — After 38, S ins

341* ब्रूहि किं ते प्रिय कुर्मि क त्यजे घातयामि वा ।
वैशपायन ।
ता नि श्वस्याब्रवीत्कृष्णा जानन्ती नाम पृच्छसि ।
भ्रात्रे त्व मामनुप्रेष्य किमेव त्व विकत्थसे ।

39 S om the ref — [a]) B4 D2 4 11 12 मा (B4 मा also) वधीत् Cc cites मा B5 मा कीचकोवधीत्तत्र — [b]) S इतो गता (for गता तव) K1 तथा (for तव) — [d]) Ś1 तदा, B4 Dn D11 12 वने (for तथा) S यथा वै निर्जने वने

40 [a]) S सुदतोष्ठि (for सुकेशान्ते) — [b]) D1 transp यदि and मन्यसे — After 40[ab], S ins

342* भ्राता यद्येष मे व्यक्त योनितो धर्मचारिणीम् ।

— [cd]) Ś1 K1 त्वा (for त्वा) D8 कामेषु (for त्वा काम°) Ś1 °सपत्नो, D4 5 10 सतप्तो (for समत्तो) S यस्त्वा कामाभिभूतात्मा, Crp (Dev) यस्त्वानवरत मत्त, Cr as in text Ś1 अपि मन्यसे, K B Dn D6 8 11 12 T G (except G1) Ca अव(B2 अपि)मन्यते (K2 से), Crp (Dev) अभिमन्यते (as in text) D4 सुलभामिति मन्यते D1–3 गृह गताया मद्वाक्याद्येन ते विप्रिय कृत

41 Ś1 om the ref Dn D4 8 10–12 सैरध्री (for द्रौपदी) — [a]) S अद्यैव (for अन्ये वै) Ś1 वा त, K2 D8 चैन, B2 5 D6 7 9 10 त वै, B4 चैव, Dn1 चैव, Dn2 D11 12 तस्य, D1–4 अपि त (for वै त) D1–3 8 10 S हनिष्यति (for वधि°) — [b]) T G येषामागस्करो हि स, M विप्रकर्तारमव्यय — [c]) B1 2 5 Dn D11 12 चैवाद्य (for

C 4 502
B 4 16 51
K 4 20 70

द्रौपद्युवाच।
अन्ये वै तं वधिष्यन्ति येषामागः करोति सः।
मन्ये चाद्यैव सुव्यक्तं परलोकं गमिष्यति ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

वैशंपायन उवाच।
सा हता सूतपुत्रेण राजपुत्री समज्वलत्।
वधं कृष्णा परीप्सन्ती सेनावाहस्य भामिनी।
जगामावासमेवाथ तदा सा द्रुपदात्मजा ॥ १
कृत्वा शौचं यथान्यायं कृष्णा वै तनुमध्यमा।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ २
चिन्तयामास रुदती तस्य दुःखस्य निर्णयम्।
किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम ॥ ३
इत्येवं चिन्तयित्वा सा भीमं वै मनसागमत्।
नान्यः कर्ता ऋते भीमान्ममाद्य मनसः प्रियम् ॥ ४
तत उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकम्।
प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती।
दुःखेन महता युक्ता मानसेन मनस्विनी ॥ ५
सा वै महानसे प्राप्य भीमसेनं शुचिस्मिता।
सर्वश्वेतेव माहेयी वने जाता त्रिहायनी।
उपातिष्ठत पाञ्चाली वाशितेव महागजम् ॥ ६

चाद्यैव) S मन्येहमद्य वा श्वो वा — ^{d}) Ś$_1$ D$_{n1}$ D$_5$ यम (for पर) — After 41, S (M$_{2-5}$ om lines 13–19) ins a passage given in App I (No 18)

Colophon om in D$_{1\ 8}$, D$_{2\ 7}$ read it in marg — *Sub-parvan* K$_1$ B$_{2\ 4\ 5}$ Dn D$_{2\ 5\ 11\ 12}$ G$_2$ M$_{1-8}$ कीचकवध — *Adhy name* B$_{1\ 3\ 4}$ D$_9$ सुदेष्णावाक्य, D$_4$ द्रुपदीवाक्य, M$_{1-8}$ द्रौपदीप्रलाप — *Adhy no* (figures, words or both) B$_4$ D$_{2\ 6\ 10}$ 15, D$_5$ 16, S 19 (T$_2$ 20)

☞ After adhy 15, S (except M$_{2\ 3\ 5}$, M$_4$ marg ins lines 1–3 here and the whole adhy after the last adhy of this parvan) ins an (addl) adhy given in App I (No 19), followed by (an addl) colophon

16

1 ^{a}) S सा सूतपुत्राभिहता — ^{b}) Ś$_1$ B$_2$ Dn D$_{11\ 12}$ राजपत्नी B$_{2\ 4}$ Dn D$_{6-8\ 11\ 12}$ यशस्विनी, D$_{1-4}$ सुदुःखिता, Cv समज्वलत् (as in text) — ^{c}) Ś$_1$ एव (for वध) — ^{d}) S सूतपुत्रस्य (for सेना) K$_1$ भाषिणी, B$_{3\ 4}$ D$_{5\ 6}$ भाविनी — ^{e}) D$_{1-3}$ एव सा (for एवाथ) — ^{f}) D$_{1-3}$ शोकोद्विग्नमानसा

2 ^{b}) B$_2$ Dn D$_{1\ 3\ 5-7\ 9}$ T G सा, M अपि (for वै) — ^{d}) D$_{1\ 3}$ वै, T G M$_3$ च (for सा)

3 ^{b}) D$_{n1}$ स्वस्य, D$_2$ वन (for तस्य) D$_{10}$ T G$_2$ निश्चय, Cr निर्णय (as in text) — ^{c}) D$_{n1}$ कथ कार्यं (for क्व गच्छामि) — ^{d}) D$_{n1}$ सौख्य (for कार्यं) Ś$_1$ K D$_{1\ 2\ 3}$ मया (for मम)

4 ^{b}) S त (for वै) — ^{cd}) B कर्तास्त्यृते भीमात् (B$_4$ भीम), D$_7$ कर्तास्ति वै भीमात् S अन्य कर्ता विना भीम न मेद्य मनसेप्सित

5 ^{a}) D$_8$ transp रात्रौ and सा D$_{n2}$ D$_{11\ 12}$ तदुत्थाय च रात्रौ सा, S प्रादुर्भूते क्षणे रात्रौ — ^{b}) K$_1$ B$_4$ सुख, D$_3$ स्वय, D$_6$ M$_{1\ 5}$ शुभ, M$_2$ शुभे, M$_{3\ 4}$ शुभा (for स्वकम्) — S transp 5^{cd} and 5^{ef} — ^{d}) S (except M$_{2\ 4\ 5}$) तथा (for कृष्णा) D$_2$ बाष्प (for नाथ) — After 5^{cd}, N ins

343* भवन भीमसेनस्य क्षिप्रमायतलोचना।
[D$_{4\ 9}$ जगाम (for क्षिप्रम्)]

— ^{e}) D$_{1\ 2\ 5}$ आविष्टा, D$_9$ तप्ता (for युक्ता) — ^{f}) D$_{1\ 2}$ यश (for मन) — After 5, B D$_{5-7\ 9}$ read st 10 (with 349*)

6 ^{a}) D$_{2\ 3}$ त (for वै) S$_1$ B (except B$_4$) Dn D$_{1\ 3\ 10-12}$ S Cv महानस, Ca as in text Ś$_1$ D$_{7\ 9}$ प्राप्ता, Cav प्राप्य (as in text) — S transp 6^{cd} and 6^{ef} (G$_1$ om 6^{cdef}), K$_2$ om 6^{cd}, — ^{d}) T G (G$_1$ om)

सा लतेव महाशालं फुल्लं गोमतितीरजम् ।
बाहुभ्यां परिरभ्यैनं प्राबोधयदनिन्दिता ।
सिंहं सुप्तं वने दुर्गे मृगराजवधूरिव ॥ ७
वीणेव मधुराभाषा गान्धारं साधु मूर्च्छिता ।
अभ्यभाषत पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ॥ ८

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन यथा मृतः ।
नामृतस्य हि पापीयान्भार्यामालभ्य जीवति ॥ ९
तस्मिञ्जीवति पापिष्ठे सेनावाहे मम द्विषि ।
तत्कर्म कृतवत्यद्य कथं निद्रां निषेवसे ॥ १०
स संप्रहाय शयनं राजपुत्र्या प्रबोधितः । C 4 517 B 4 17 16 K 4 22 16

M4 5 वृद्धा, M1-3 विद्धा (for जाता) B2 4 5 Dn1 D5 T1 M Ca c n r (first time) त्रिहायणी, Cr (second time) v as in text — After 6cd, S (except G1, T om line 1) ins

344* उपातिष्ठत पाञ्चाली भीम कौरव्यमच्युतम् ।
मृगर्षभं यथा हस गन्धिनी वननिर्झरे ।

[(L 2) T1 G2 महर्षभ T1 G2 3 सुप्त (for हस) T1 G2 अर्थिनी (for गन्धिनी)]
— e) T1 G3 M उपासर्पत — f) N वासितेव (K1 corrupt वाशिवते) B3 m 5 D1-5 Ca r vp महावृष, Dn D11 12 Cc वरर्षभ, D7 8 10 Cv महर्षभ, D9 नरर्षभ, Ccp rp as in text

7 S reads 7ef, 7cd then 7ab — ab) K1 महासाल S सुजात गोमतीतीरे साल (G1 जाती) वल्लीव पुष्पिता — After 7ab, N (except K D8 10) ins

345* परिष्वजत पाञ्चाली मध्यम पाण्डुनन्दनम् ।

[D1-3 7 पर्यष्वजत, Ca परिष्वजति D4 बाहुभ्या (for पाञ्चाली) D2 सा भीम, Ca r मध्यम (as above)]
— cd) D1-4 om 7cd D6 सुप्त प्राबोधयत्पति, D8 वायो सुतमबोधयत् (for d) S अभिप्रसार्य बाहुभ्या पतिं सुप्त समाश्लिषत् — e) S स- (T1 G2 सा) प्रसुप्त तदा (T G1 2 °था) स्थाने (T1 G2 सिंह) — After 7, N ins

346* भीमसेनमुपाश्लिष्यद्धस्तिनीव महागजम् ।

[K2 B2 4 D5 6 8 10 उपाश्लिष्य ह , D1-4 9 समाश्लिष्य ह]
— T G M4 5 ins after 7 B4 D2 6 (all om line 6) M1-3, after 8 (!)

347* परिस्पृश्य च पाणिभ्या पतिं सुप्तमबोधयत् ।
श्रीरिवान्या महोत्साह सुप्त विष्णुमिवार्णवे ।
क्षौमावदाते शयने शयानमृषभेक्षणम् ।
यथा शची देवराज रुद्राणी शकर यथा ।
ब्रह्माणमिव सावित्री यथा षष्ठी गुह यथा । [5]
दिशागजसमाकार गज गजवधूरिव ।
भीम प्राबोधयत्कान्ता लक्ष्मीर्दामोदर यथा ।

[(L 1) B4 D2 6 परिसस्पृश्य, M परिष्वज्य च B4 D2 6 सुप्त प्राबोधयत्प्रिय (B4 तदा) (for पतिं सुप्तम) — (L 2) B4 श्रीनिवेश (for श्रीरिवान्या) B4 D2 6 कृष्णम् (for विष्णुम्), and महा (for इव) — (L 3) B4 श्यामा सुकेशी (for क्षौमावदाते) — (L 4) B4 D2 6 सा शचीव सहस्राक्ष रुद्राणीव च शकर (B4 महेश्वर) — (L 5) B4 D2 6 सावित्री चैव (B4 श्रीव च) ब्रह्माण गुह षष्ठीव भाविनी — (L 7) B4 D2 6 M1 कृष्णा, G1 कान्त (for कान्ता)]

B4 D2 6 cont

348* देवगर्भसमाभास प्रिय प्रियमुदा प्रिया ।

[D2 वच , D6 वचा (for मुदा)]

8 a) D1 3 वाणी च (for वीणेव) Ś1 Dn D11 12 मधुरालापा, D1-4 स्वरसंपन्ना, S मधुरा(T G1 2 र)रक्ता, Ca as in text — b) Ś1 Dn D11 12 Cc मूर्छेती, Cr मूर्च्छिता (as in text) B1-3 Cap साधु गाधारमूर्छिता (cf Cv), D1-5 गाधारस्वर(D4 ग्राम)मूर्छिता, S स्वर गाधार(G3 गाधर्व)माश्रिता, Ca as in text — d) D10 भीमसेन-समीपगा, S कौरव्य पाडुनदन — After 8, B4 D2 6 M1-3 ins 347*

9 Before 9, T G3 ins द्रौपदी — b) G1 यथालस — c) D5 10 इह, D7 अपि (for हि) K ना मृत स हि पापेयो, T G न मृतस्ते स (T2 हि) पापीयान् — d) S भार्यामालभ्य

10 B D5-7 9 read (like the older printed ed) 10 (with 349*), after 5 — Before 10, B D5-7 9 ins द्रौपद्युवाच, Dn D8 8 सैरन्ध्र्युवाच — b) D7 सेनानाथे, D8 सेनाध्यक्षे D3 8 महद्विषि — c) Ś1 B1 5 Dn2 D1 7 11 12 Cn कृतवानद्य, G1 3 कृतवत्येव (G1 व) — d) K तत्त्व (for निद्रा) — After 10, N ins

349* वैशपायन उवाच ।
एवमुक्त्वाथ ता शाला प्रविवेश मनस्विनी ।
यस्या भीमस्तदा शेते मृगराज इव श्वसन् ।
तस्या रूपेण सा शाला भीमस्य च महात्मन ।
सम्मूर्छितेव कौरव्य प्रजज्वाल च तेजसा ।

[(L 1) K1 B2 D8 तु (for अथ) D8 शयने (for ता शाला) D8 Cv सविवेश D2 यशº (for मन) — (L 2) Dn1 तथा, D1-4 सदा (for तदा) — (L 3) K2 D10 शय्या Ca cites whole line as in text — (L 4) K1

C. 4. 517 B 4 17 16 K 4 22. 16 उपातिष्ठत मेघाभः पर्यङ्के सोपसंग्रहे ॥ ११
अथाब्रवीद्राजपुत्री कौरव्यो महिषी प्रियाम् ।
केनास्यर्थेन संप्राप्ता त्वरितेव ममान्तिकम् ॥ १२
न ते प्रकृतिमान्वर्णः कृशा पाण्डुश्च लक्ष्यसे ।
आचक्ष्व परिशेषेण सर्वं विद्यामहं यथा ॥ १३
सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
यथावत्सर्वमाचक्ष्व श्रुत्वा ज्ञास्यामि यत्परम् ॥ १४
अहमेव हि ते कृष्णे विश्वास्यः सर्वकर्मसु ।
अहमापत्सु चापि त्वां मोक्षयामि पुनः पुनः ॥ १५
शीघ्रमुक्त्वा यथाकामं यत्ते कार्यं विवक्षितम् ।
गच्छ वै शयनायैव पुरा नान्योऽवबुध्यते ॥ १६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

इव, B8 अति, D8 अथ (for च) K1 ओजसा (for तेजसा) D4 प्रज्वलत्स्वेन तेजसा (for posterior half) Ca cites whole line as in text]
— On the other hand, S ins after 10

350* वैशंपायन ।
सुखसुप्तश्च त शब्द निशम्य स वृकोदर ।
सवेदित कुरुश्रेष्ठस्तोत्रैरिव महागज ।

11 a) S स वै विहाय — b) S यस्मिन्सुप्त (for राजपुत्र्या) D6 अवबोधित, D7 9 विबोधित — c) K1 उपायामृदद (sic) K D8 10 मोघाश, B8 4 D5 6 सोभ्यासे, D7 बाहुभ्या, D9 वाभ्यास (for मेघाभ) D1–4 उद(D4 पा)तिष्ठत्तदा तूर्णं, S उदतिष्ठदमेयात्मा — d) D6 पर्यकात् S सोत्तरच्छदे Cv cites सोपधाने — After 11, S ins

351* उपविश्य च दुर्धर्षं पाञ्चालकुलवर्धिनीम् ।
[T G2 8 उपवेश्य G पाचालीं कुल]

12 b) D8 बीभत्सुर् (for कौरव्यो) — Before 12cd, T M1 2 ins भीम — c) Ś1 K D8 8 अपि (for अस्ि) D5 केनात्र हेतुना प्राप्ता, T केनार्थेन च स — d) D8 M8 ममातिके

13 a) D1 8 transp न and ते — b) S त्व भीरु (T G2 त्वमपि) (for पाण्डुश्च) — After 13ab, S ins

352* प्रकाश यदि वा गुह्य सर्वमाख्यातुमर्हसि ।
— c) D5 अद्य विशेषेण, S (except G1 8) त्वमशेषेण, Ca परिशेषेण (as in text) — d) Ś1 D8 विद्यामहे, D1–8 विद्यामहे (for विद्यामह) Ca v cite विद्या

14 b) B1 8 5 प्रिय, D1–8 8 10 S शुभ, Cc द्वेष्य (as in text) B1 8 5 अप्रिय, D1–8 8 10 S अशुभ (for प्रियम्) — cd) Ś1 B2 8 5 D5–7 9 स्या(Ś1 B8 धा, D9 स्य)स्यामि, Cv ज्ञास्यामि (as in text) D1–8 अह, D8 Cv तत् (for यत्) B2 8 5 Dn D5 7 9 11 12 क्षम, Cv पर (as in text) S यद्यप्यसुकर कर्म कृतमित्युपधारय

15 a) D8 कृष्णेति (for ते कृष्णे) — b) D4 विश्राव्य, Ca विश्वास्य (as in text) D1–8 सर्ववस्तुषु — c) D7 9 अहमापद्गता च त्वा — d) D8 मोचयामि, D10 मोक्ष्यामि च D1–8 मोक्षयिष्याम्यसशय

16 a) D8 यथाकार्यं — b) B8 M2 काम (for कार्यं) — c) Ś1 K D4 M5 त्व, D1–8 8 स्व (for वै) D1 8 4 8 शयन चैव — d) Ś1 K B2 यथा (for पुरा) D2 तु, D7–9 च (for न) Ś1 नान्येन बुध्यसे B1 8–5 D5 6 S यावदन्यो न (B1 तु, G1 हि) बुध्यते Cv cites अन्योऽवबुध्यते — After 16, S ins

353* वैशंपायन. ।
सा लज्जमाना भीता च अधोमुखमुखी तत ।
नोवाच किंचिद्वचन बाष्पदूषितलोचना ।
अथाब्रवीद्भीमपराक्रमो बली
वृकोदर पाण्डवमुरयसमत ।
प्रब्रूहि किं ते करवाणि सुन्दरि [5]
प्रिय प्रिये वारणखेलगामिनि ।
[(L 2) T1 बाष्पवारितलोचना, T2 बाष्पपूरित°, G1 बाष्पलोलेक्षणा तदा — (L 6) T2 राज°, G1 वाम, M8 °मत्त (for खेल°)]

Colophon om in D7 S, D9 reads it in marg — *Sub-parvan* K1 B2 4 5 Dn D4 6 8 10–12 कीचकवध — *Adhy name* B1 8 भीमानुमन्त्रण, B4 भीमाभिमन्त्रण, D1–4 भीम(D2 भीमसेन)प्रबोध — *Adhy no* (figures, words or both) K1 B4 D6 10 16, D5 9 11 17

17

1 a) B Dn D5–7 9–12 अशोच्यत्व, T G अशोच्यता (for अशोच्य तु) Ś1 K1 D1–4 तु, K2 न, D8 वै (for तु) — After अशोच्य तु, Ś1 *collations up to 4 18 24 are not available, as the pages of the MS are stuck together.* T2 G1 2 तस्य (for तस्या) — b) D1

१७

द्रौपद्युवाच ।
अशोच्यं नु कुतस्तस्या यस्या भर्ता युधिष्ठिरः ।
जानन्सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १
यन्मां दासीप्रवादेन प्रातिकामी तदानयत् ।
सभायां पार्षदो मध्ये तन्मां दहति भारत ॥ २
पार्थिवस्य सुता नाम का नु जीवेत मादृशी ।
अनुभूय भृशं दुःखमन्यत्र द्रौपदी प्रभो ॥ ३
वनवासगतायाश्च सैन्धवेन दुरात्मना ।
परामर्शं द्वितीयं च सोढुमुत्सहते नु का ॥ ४
मत्स्यराज्ञः समक्षं च तस्य धूर्तस्य पश्यतः ।
कीचकेन पदा स्पृष्टा का नु जीवेत मादृशी ॥ ५
एवं बहुविधैः क्लेशैः क्लिश्यमानां च भारत ।
न मां जानासि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ॥ ६
योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत । C 4 529 B 4 18 7 K 4 2.42

राजा (for भर्ता) — ^{d}) D4 कथ मा परि , S कि मा (M मा) भीमानुपृच्छसि

2 Ś1 missing — ^{a}) T2 G3 M यन्मा Cc cites मा D4 10 प्रमादेन, Cv as in text — ^{b}) K1 D3 4 प्रतिकामी, T1 प्रतिगामी, Cc s v as in text K2 D7 पदाहनत् — ^{c}) K1 D7 9 M4 पर्षदो मध्ये, B1 3 5 T G M1–3 5 परिषन्मध्ये, B2 D1 3 Cc परिषदो मध्ये B4 Dn D8 10 सभा(B4 D8 10 भा)परिषदो (cf Cs v) मध्ये — ^{d}) M मा (for मा) T G तन्मे मर्माणि कृतति — After 2, S ins

354* विकृष्टा हास्तिनपुरे सभाया राजससदि ।
दु शासनेन केशान्ते परामृष्टा रजस्वला ।
क्षत्रियैस्तत्र कर्णाद्यैर्दृष्टा दुर्योधनेन च ।
श्वशुराभ्या च भीष्मेण विदुरेण च धीमता ।
द्रोणेन च महाबाहो कृपेण च परतप । [5]
साह श्वशुरयोर्मध्ये भर्तृमध्ये च पाण्डव ।
केशे गृहीत्वैव सभा नीता जीवति वै त्वयि ।

[(L 7) G1 3 M केशे गृह्य सभा नीता त्वयि जीवति पाडव (M3–5 भारत)]

T1 cont

355* विप्रमुक्ता ततश्चाह नवे राज्याद्वन गता ।
साह वने दुर्वसति वसन्ती चाध्वकर्शिता ।
जटासुरपरिक्लेशात्प्राप्तापि सुमहद्भयम् ।

☞ The sequence of st 3–6 in B2 5 is 5, 6, 3, 4, while in D5 6 9 it is 5, 4, 3, 6,

3 Ś1 missing — ^{a}) Dn2 D11 12 नाथ (for नाम) — ^{b}) B1 2 5 Dn D5 7 10–12 जीवति, G1 3 जीवेच्च — ^{c}) B Dn D5–7 9–12 ईदृश, D1–4 महद् (for भृश) — ^{d}) B4 D5 7 9 अत्यत, D6 अन्या तु, Cv अन्यत्र (as in text) B4 5 D5–7 9 ऋते (for प्रभो)

4 Ś1 missing, D7 om. 4–5 — ^{a}) T G2 M (except M3) वनवासगता चाह — ^{c}) Dn D4 11 12 परामर्श (some MSS र्षं), S परामृष्टा, Ca मर्षं, Cc as in text B4 द्वितीयस्य, Dn D11 12 यो वै D1–3 तत्, D4 तु (for च) — ^{d}) B4 D9 अत्र, Dn1 D1–3 10 तु (for नु) — After 4, S ins

356* पश्चा पर्यचर चाह देशान्विषमसस्थितान् ।
दुर्गाश्वापदसकीर्णास्त्वयि जीवति पाण्डव ।
ततोऽह द्वादशे वर्षे वन्यमूलफलाशना ।
इद पुरमनुप्राप्ता सुदेष्णापरिचारिका ।
परस्त्रियमुपातिष्ठे सत्यधर्मपथे स्थिता । [5]
गोशीर्षक पद्मक च हरिश्याम च चन्दनम् ।
नित्य पिषे विराटस्य त्वयि जीवति पाण्डव ।
साह बहूनि दु खानि गणयामि न ते कृते ।

[(L 1) M5 विषमसश्रितान् — (L 5) M4 5 पुरस्त्री॰ मुपतिष्ठामि — (L 7) All MSS पिष्ठे (for पिंषे)' — (L 8) M1, 2 5 कृते न ते (for न ते कृते)]

5 Ś1 missing, D7 om 5 (cf v 1 4) — ^{a}) B1 D4 S मत्स्यराजसमक्ष, D10 ॰राजसमीप B3 5 Dn D2 S तु (for च) — ^{c}) Dn1 D2 3 10 M1 5 परामृष्टा, Dn2 D11 12 पदा मृष्टा — ^{d}) Dn D5 3 11 12 जीवति

6 Ś1 missing — ^{a}) D5 3 10 S दु खै (for क्लेशै) D1–3 एव सुबहुभि क्लिष्टा — ^{b}) S पाडव (for भारत) — ^{cd}) D7 transp न and मा D3 तव जानामि दु खार्ता (for ^{c}) M2 साह बहूनि दु खानि गणयामि न ते कृते (=line 8 of 356*) — After 6, S ins

357* द्रुपदस्य सुता चाह धृष्टद्युम्नस्य चानुजा ।
अग्निकुण्डात्समुद्भूता नोर्व्यां जातु चरामि भो ।
कीचक चेन्न हन्यास्त्व शिला बद्ध्वा जले म्रिये ।
विषमालोड्य पास्यामि प्रवेक्ष्याम्यथवानलम् ।
आत्मान नाशयिष्यामि वृक्षमारुह्य वा पते । [5]
शस्त्रेणाङ्ग च भेत्स्यामि किं फल जीवितेन मे ।

[(L 1) M5 प्रिया पुत्री (for सुता चाह) — (L 2) M1 5 समुत्पन्ना M1 नोर्वी, M5 उर्वी T G2 चराम्यह, G1

C 4 529 B 4 18 7 K 4 22 42 सेनानीः पुरुषव्याघ्र स्यालः परमदुर्मतिः ॥ ७
स मां सैरन्ध्रिवेषेण वसन्तीं राजवेश्मनि ।
नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मम भवेति वै ॥ ८
तेनोपमन्त्र्यमाणाया वधार्हेण सपत्नहन् ।
कालेनेव फलं पक्वं हृदयं मे विदीर्यते ॥ ९
भ्रातरं च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्द्यूतदेविनम् ।
यस्यास्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकम् ॥ १०
को हि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह ।
प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्द्यूतदेविनम् ॥ ११
यदि निष्कसहस्रेण यच्चान्यत्सारवद्धनम् ।
सायंप्रातरदेविष्यदपि संवत्सरान्बहून् ॥ १२
रुक्मं हिरण्यं वासांसि यानं युग्यमजाविकम् ।
अश्वाश्वतरसंघांश्च न जातु क्षयमावहेत् ॥ १३
सोऽयं द्यूतप्रवादेन श्रिया प्रत्यवरोपितः ।

चरामहे — (L 3) T1 G2 M5 ग्रीवा (for शिला) — (L 5) M4 पातये (for वा पते) — (L 6) G2 छेत्स्यामि (for भेत्स्यामि)]

7 Ś1 missing — [b]) B2 सारथि, D1–3 नामत (for भारत) — [d]) N (except K1 D10, Ś1 missing) श्याल (for स्याल)

8 Ś1 missing — [a]) K1 B2 5 वेशेन, B4 सैरिंध्रि — [b]) K2 B2 3 m 5 D1 3 5 7 10 M2 चरतीं (for वसन्तीं) — [d]) B2 D1–4 6 8 S (except T2 M5) transp मम and भव

9 Ś1 missing — [a]) T G तेनैवमुच्यमानाया, M तेनैव (M3 व) चोद्यमानाया — [b]) B (except B4) D5 7 सपत्नजित्, D1 3 सपत्नहा, S अरिसू(G3 षू)दन — [c]) B5 एव, D10 च, S (except T2) एव (for इव) — [d]) B1 3 व्यदीर्यत — After 9, S ins

358* शरणं भव कौन्तेय मा सगच्छ युधिष्ठिरम् ।
निरुद्योग निरामर्ष निर्वीर्यमरिमर्दन ।
मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ।
विजानामि तवामर्षं बलं वीर्यं च पाण्डव ।
ततोऽहं परिदेवामि चाग्रतस्ते महाबल । [5]
यथा यूथपतिर्मत्तः कुञ्जरं षाष्टिहायनम् ।
भूमौ निपतितं बिल्वं पद्भ्यामाक्रम्य पीडयेत् ।
तथैव च शिरस्तस्य निपात्य धरणीतले ।
वामेन पुरुषव्याघ्र मर्द पादेन पाण्डव ।
स चेदुद्यन्तमादित्यं प्रातरुत्थाय पश्यति । [10]
कीचकः शर्वरीं व्युष्टां नाहं जीवितुमुत्सहे ।
शापितोऽसि मम प्राणैः सुकृतेनार्जुनेन च ।
युधिष्ठिरस्य पादाभ्यां यमयोर्जीवितेन च ।
यत्कीचकवधं नाद्य प्रतिज्ञास्यसि भारत ।

[(L 1) T1 G2 स्म गच्छेर्, M1 2 स्म गच्छ (for सगच्छ) — (L 2) G2 M1 5 नदन (for मर्दन) — (L 5) G2 M5 वृकोदर (for महा) — (L 7) T1 G1 3 आक्षिप्य (for आक्रम्य) — (L 8) M2 5 तथोपम (for तथैव च) — (L 12) T2 G2 M5 अर्जुनस्य (for अर्जुनेन) — (L 14) T2 G2 M2 3 जानासि (for ज्ञास्यसि)]

10 Ś1 missing — [a]) D7 ते, D8 वै (for च) D1 3 विगर्ह स्व, D5–7 विगर्हेय (D6 ह) — [b]) D4 दुर्द्यूतदेवन, D10 वादिन, Ca as in text — D4 (hapl) om 10[c]–11[d] — [c]) D8 कारणात् (for कर्मणा) — [d]) B2 D3 T1 M2 अनतर, D7 अनर्थक (for अनन्तकम्) — After 10, T1 ins

359* एषा मुख्यतमो ज्येष्ठो भवेत्तु कुलपांसन ।
भ्रातर त्वरमन्वीयुस्तेऽपि शालीनबुद्धय ।

11 Ś1 missing, D4 om 11 (cf v 1 10) — [b]) B2 सर्वस्वमनुजै सह, S सपुत्रपशुबाधव — [c]) K प्रव्रज्यायै तु, D5 यै च (for यैव) Ca cites प्रव्रज्याय (cf Cr) D5 m 7 प्रव्रज्यामुपसेवेत, D8 प्रव्रज्यायै प्रदीप्येत, S प्रव्रजेत महारण्य (M1–4 ण्ये) — [d]) S अजिनै (T G2 अनुजै) परिवारित (T1 G3 त)

12 Ś1 missing — [a]) K D1–3 7 सहस्रस्य, B2 5 S Cap सहस्राणि, Ca (cf Cv) as in text — [b]) Dn2 D11 12 यथा, Ca यच्च (as in text) G3 M2 3 वा (for च) K2 D2 4 8 G2 M2 3 5 सारवर्धन, Ca v वद्धनम् (as in text) D1 3 बध्नात्सारयेद्धन — [c]) Ca rp (Arj) प्रातदेयम्, Cr (cf Cv) सायप्रातर् (as in text) — [d]) S अपि सवत्सरायुत

13 Ś1 missing — [a]) K रत्न, D5 रूप्य, D6 वस्त्र, Ca v रुक्म (as in text) K सुवर्ण, Ca r s v हिरण्य (as in text) — [b]) D1–4 दासीदासम्, D7 9 M यानयुग्यम्, Ca c यान युग्यम् (as in text) Cs cites युग्य — [c]) K2 B (except B4) Dn D6 9–12 सघाश्च, D1 2 7 सघात, D3 सधान, D8 सघाता, S अश्वाश्च रथसघाश्च, Ca as in text — [d]) D1–4 M आनयेत्, T G आव्रजेत्, Crp (Arj) आवहेत् (as in text) D8 क्षय ननु समाविशेत्, Ca as in text

14 Ś1 missing — [a]) T G2 योय D1–4 प्रमा(D4 प्रसा)देन, G1 3 प्रसगेन, M1 प्रभावेन, Ca as in text — [b]) B2 D7–10 T G M5 Cv श्रिय (G2 य) T G

तूष्णीमास्ते यथा मूढः स्वानि कर्माणि चिन्तयन् ॥ १४
दश नागसहस्राणि पद्मिनां हेममालिनाम् ।
यं यान्तमनुयान्तीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ॥ १५
तथा शतसहस्राणि नृणाममिततेजसाम् ।
उपासते महाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम् ॥ १६
शतं दासीसहस्राणि यस्य नित्यं महानसे ।
पात्रीहस्तं दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ १७
एष निष्कसहस्राणि प्रदाय ददतां वरः ।
द्यूतजेन ह्यनर्थेन महता समुपावृतः ॥ १८
एनं हि स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।
सायंप्रातरुपातिष्ठन्सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १९
सहस्रमृषयो यस्य नित्यमासन्सभासदः ।
तपःश्रुतोपसंपन्नाः सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ २०
अन्धान्वृद्धांस्तथानाथान्सर्वान्राष्ट्रेषु दुर्गतान् ।
बिभर्त्यविमना नित्यमानृशंस्याद्युधिष्ठिरः ॥ २१
स एष निरयं प्राप्तो मत्स्यस्य परिचारकः । C 4 547 B 4 18 25 K 4 22 69

चैवाव, M पर्यंव (for प्रत्यव) D1-3 ऐश्वर्यादवरोपित — ^{d}) K D7 कार्याणि (for कर्माणि) K G2 M (except M5) अचिंतयन्

15 Ś1 missing — ^{a}) S पुरा शत(M दश)सहस्राणि — K2 (hapl) om 15^{b}–16^{a} — ^{b}) B1 Dn D11 12 हयाना, S दतिना, Cc r v पद्मिना (as in text) D8 पद्मिनो हेमशालिन, Ca as in text — ^{c}) B1 3 अनुगच्छति (for अनुयान्तीह) S स्म (for इह)

16 Ś1 missing — ^{a}) K2 om 16^{a} (cf v l 15) Dn D11 12 G4 रथा, T1 M3 यथा (for तथा) M1 4 दश (for शत°) — ^{b}) B1 3-5 D6 राज्ञाम्, S स्त्रीणाम् (for नृणाम्) B2 Dn1 नृपाणाममितौजसा, Dn2 D3 8 11 12 नृपाणामति(D3 पि)तेजसा — B4 om 16^{c}–18^{d} — ^{c}) B Dn D5 9-12 उपासत, D1-4 °सते, D7 सति D4 महात्मान, S स्म राजान (for महाराजम्)

17 Ś1 missing, B4 om 17 (cf v l 16) — ^{a}) B (B4 om) Dn D5-7 11 12 S सहस्राणा — ^{b}) B3 5 D5 8 transp यस्य and नित्य D1-4 यस्य विप्रानुपासते — ^{c}) K1 पात्रीहस्ता, K2 B1 Dn1 D1-3 6 8 °हस्ता, S पात्रहस्ता (T1 स्त) D1-4 दिवा रात्रौ, T2 यथान्याय — ^{d}) D3 7 9 G2 भोजयत्युत

18 Ś1 missing, B4 om 18 (cf v l 16) — ^{a}) D4 एव, D6 एको, D8 हेम (for एष) B5 D4 7 9 सहस्राणा — ^{b}) B5 प्रदात्वा, D2 6 9 प्रदाता, D4 प्रादाच्च, D5 प्रददे (for प्रदाय) S दत्वा प्रातर्दिने दिने — ^{d}) K समुपाहृत, B2 Dn D3 11 12 Cvp(?) श्रित, D8 कृत, Cv as in text

19 Ś1 missing — ^{a}) K B2 D4 एव हि, T यमेन, G M एन सु- (for एन हि) K रससपन्ना — ^{c}) S सुस (for साय) — After 19, T1 ins a passage of 9 lines given in App I (No 20)

20 Ś1 missing — ^{c}) D1-3 वृत्त- (for तप) — ^{d}) B4 प्रपूजिता, D1 2 सुपूजिता, D3 तु पूजिता (for उपस्थिता) D7 9 10 सर्वकामसुखोचिता, D8 सर्वे कामैरुपाश्रिता — After 20, B Dn D2 (marg) 4 (om lines 5-6) 5-7 9-12 ins

360* अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिन ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिर ।
अप्रतिग्राहिणा चैव यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
दश चापि सहस्राणि सोऽयमास्ते नरेश्वर ।
आनृशस्यमनुक्रोश सविभागस्तथैव च । [5]
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि सोऽयमास्ते नरेश्वर ।

[(L 1) Cc r cite स्नातका — (L 2) B (except B1) D2 6 द्दासीकमेकैक — (L 4) Cr cites दश चापि सहस्राणि — (L 5) B3 4 D5 7 10 अनुक्रोश, D2 अनुग्राह्य D6 सविभागित्वमेव च Cc cites सविभाग — (L 6) D2 युधिष्ठिर (for नरे)]

21 Ś1 missing B (except B1) D5 7 9 transp 21^{ab} and 21^{cd} — ^{a}) K आर्तान् (for अन्धान्) B4 D1 3 9 बालान्, D8 सर्वे (for अनाथान्) — ^{b}) B1 Dn2 D6 8 11 12 बालान्, D1-4 S सर्वे (for सर्वान्) D2 4 S दु खितान्, D8 निर्गतान् (for दुर्गतान्) B3-5 D5 7 9 स्वराष्ट्रे सर्वदुर्गतान् — ^{c}) B1 om 21^{c} K2 अविधिना, D4 मतिमान्, S अन्नार्थिनो (for अविमना) B2-5 Dn D5 7 9 11 12 बिभर्ति विविधान्राजा (D7 9 धाकारान्) — B Dn D5 7 9 11 12 ins after 21^{c} (B1, which om the first line also, ins after 21^{ab})

361* धृतिमान्सत्यविक्रम ।
सविभागमना नित्य

[(L 2) B D5 य सविभज्य विनयाद् Cf Cc]

22 Ś1 missing K G1 om 22, D4 (hapl) om 22-25 — ^{a}) M2 एव (for एष) D1 3 निलय, Ca s v निरय (as in text) — ^{b}) T2 M मात्स्यस्य — ^{c}) S (G1 om) विदितो (G3 विहिता) (for देविता) B D (except

C 4 548 B 4 18 25 K 4 22 69 सभायां देविता राज्ञः कङ्को ब्रूते युधिष्ठिरः ॥ २२
इन्द्रप्रस्थे निवसतः समये यस्य पार्थिवाः ।
आसन्बलिभृतः सर्वे सोऽद्यान्यैर्भृतिमिच्छति ॥ २३
पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन्वशवर्तिनः ।
स वशे विवशो राजा परेषामद्य वर्तते ॥ २४
प्रताप्य पृथिवीं सर्वां रश्मिवानिव तेजसा ।
सोऽयं राज्ञो विराटस्य सभास्तारो युधिष्ठिरः ॥ २५
यमुपासन्त राजानः सभायामृषिभिः सह ।
तमुपासीनमद्यान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम् ॥ २६
अतदर्हं महाप्राज्ञं जीवितार्थेऽभिसंश्रितम् ।
दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद्धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ २७
उपास्ते स सभायां यं कृत्स्ना वीर वसुंधरा ।
तमुपासीनमद्यान्यं पश्य भारत भारतम् ॥ २८
एवं बहुविधैर्दुःखैः पीड्यमानामनाथवत् ।
शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ॥ २९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

Dn D9 11 12, D4 om) राजा, G3 राज्ञा — d) B D (except Dn1, D4 om) कक ब्रूते (D8 ककव्याजो), T G3 M5 कको नाम, G2 M1–4 ककनामा B3 (m as in text) 4 Dn2 D5 6 10 11 युधिष्ठिर Cn (in prose order) कको ब्रूते युधिष्ठिर (as in text), Cnp ककब्रतयुधि

23 Ś1 missing, D4 9 om 23 (cf v l 22) — b) T2 G2 M3 तस्य — c) K सुलभते, D7 S (except M3) बलिकरा, D8 बलिप्रदा, Cc as in text D6 सद्य (for सर्वे) — d) B3 D5 7 सोद्य वै, D6 सोन्याद्वै, S (except M3) Cv सोन्येभ्यो (for सोऽद्यान्यैर्) K Dn2 D1 5 11 T2 G1 2 M4 5 भूतिम्, D3 M2 भूमिम् (for भृतिम्) Cc has भृति D5m बलिजीविक, D7 भृतिजीविक (for भृतिमिच्छति)

24 Ś1 missing, D4 om 24 (cf v l 22) — a) D5 7–9 पृथिव्या, Ca c r पार्थिवा (as in text) — c) T2 स च वै, G1 समरे (for स वशे) D10 T G राज्ञा, M1 2 राज्ञ (for राजा) — d) D10 अनु (for अद्य)

25 Ś1 missing, D4 om 25 (cf v l 22) — a) S सप्राप्य (for प्रताप्य) D8 मेदिनीं, T2 G2 वसुधा (for पृथिवीं) — b) B D5 6 12 S रश्मिमानिव — c) S (except M1 2) सोद्य (for सोऽय)

26 Ś1 missing — a) B1 3 यमुपासत, D10 समुपासत, M यमुपासति T G M5 राजान — b) D1 3 वृष्णिभि सह, S ऋषिसत्तमा — c) = 28c D2 उपासतम्, D7 °सतम् (for उपासीनम्) B3 एन (for अन्य) D4 सोद्य मत्स्यमुपासीत — d) D4 T2 G2 पश्य भारत भारत (= 28d) — After 26, N (except K1 D1 3 4 8, D2 marg sec m) ins

362* सदस्य समुपासीन परस्य प्रियवादिनम् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिर शोको न विशेत्कमसशयम् ।

[Ca cites the pratika of this stanza, while Cv cites उपासीन — (L 2) B1 Dn D11 12 कोपो (for शोको) D2 अत पर (for असशयम्) K2 D10 न स्यात्कस्य न सशय, B1 Dn D11 12 वर्धते मामसशय]

27 Ś1 missing, D4 om 27–28, D8 om 27 — a) D2m हृतमर्थं, D7 9 तदनर्हं, S अनवद्य (for अतदर्हं) B3 D9 महत्प्रज्ञ, D1–3 महाभाग — b) K2 D10 जीवितार्थो, D7 तार्थी K2 हि सप्रिय, B1 3 D1–3 भि(D1–3 हि)सवृत, Dn D11 12 भिसस्थित, D2m समाश्रित, D5 7 न्य(D7 न)सश्रित S जीविता(M4 का)र्थेन सवृ(T2 साप्र)त — c) D1–3 त दृष्ट्वा कस्य नो दु ख — d) S धर्मराज (for धर्मा°)

28 Ś1 missing, D4 om 28 (cf v l 27) — a) G1 3 उपासते (for उपास्ते स) D7 9 उपास्ते य समस्तेय — b) B5 कृत्स्ना देवी, D10 (by transp) वीर कृत्स्ना, S कृत्स्नापि च (M4 कृत्स्ना चापि), Ca as in text — c) = 26c B2 तद् (for तम्) B2 D5 7 9 उपासतम् B1 5 Dn D11 12 अपि (for अद्य) D1–3 तमुपासीन(D3 °त)मत्स्यस्य — d) D1–3 पश्य भारत पाडव, D5 (before corr) T G2 पश्य पाडव पाडव (= 26d), D6 पश्यता बत भारत, D8 जीवितार्थिनमागत

29 Ś1 missing — b) D6 अथाब्रवीत् (for अनाथवत्) — d) G1 चापि (for भीम) D1 3 प्रपश्यसि, M4 अनुपृच्छसि (for न प)

Colophon om in S — *Sub-parvan* B Dn D9–12 कीचकवध — *Adhy name* B1 3 5 द्रौपदीवाक्य, D1–4 8 द्रौपदीवि(D4 8 प्र)लाप — *Adhy no* (figures, words or both) K1 B4 D6 10 17, D5 11 18

१८

द्रौपद्युवाच ।
इदं तु मे महद्दुःखं यत्प्रवक्ष्यामि भारत ।
न मेऽभ्यसूया कर्तव्या दुःखादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ १
शार्दूलैर्महिषैः सिंहैरागारे युध्यसे यदा ।
कैकेय्याः प्रेक्षमाणायास्तदा मे कश्मलो भवेत् ॥ २
प्रेक्षासमुत्थिता चापि कैकेयी ताः स्त्रियो वदेत् ।
प्रेक्ष्य मामनवद्याङ्गी कश्मलोपहतामिव ॥ ३
स्नेहात्संवासजान्मन्ये सूदमेषा शुचिस्मिता ।
योध्यमानं महावीर्यैरिमं समनुशोचति ॥ ४
कल्याणरूपा सैरन्ध्री बल्लवश्चातिसुन्दरः । C 4 565 B 4 19 9 K 4 22 82

18

☞ Collations of Ś1 not available up to 24 (cf v 1 4 17 1)

1 S (which cont the preceding adhy) om the ref — a) S (except M5) दु खतर (for महद्दु ख) B (except B2) D5 7 9 इद तु दु ख कौतेय — b) T G त्वां, M त्वा (for प्र) G1 3 तच्छृणु (for भारत) B4 5 D5 7 9 ममा(D9 माम)सह्य निबोध तत् — c) B5 D1 3 न ते, D7 ते न (for न मे) D8 M2 ह्यसूया (for ऽभ्यसूया) — d) G1 3 दु खम् (for दु खाद्) T2 G2 एव, M2 एव, M3 एत (for एतद्) B1 D5 M5 ब्रवीमि ते — After 1, N (K1 D8 om lines 3–4, D1 om lines 3–6, D8 10 om lines 7–8) ins the foll passage, of which T G ins line 8 only after 2

363* सूदकर्मणि भीम त्वमसमे भरतर्षभ ।
ब्रुवन्बल्लवजातीय कस्य शोक न वर्धये ।
सूपकार विराटस्य बल्लव त्वा विदुर्जना ।
प्रेष्यत्व समनुप्राप्त ततो दु खतर नु किम् ।
यदा महानसे सिद्धे विराटमुपतिष्ठसि ।
ब्रुवाणो बल्लव सूदस्तदा सीदति मे मन ।
यदा प्रहृष्ट सम्राट् त्वा सयोधयति कुञ्जरै ।
हसन्त्यन्त पुरे नार्यो मम तूद्विजते मन ।

[Before line 1, D6 ins

363a* सर्वेषा बलिना श्रेष्ठस्त्व च भीम महाबल ।

— (L 1) K1 हीन, K2 B4 Dn1 D1 2 4 5 Cn हीने (for भीम) K त्वाम् K D8 असम, B4 D10 आत्मान, D4 अधमे, Cv असमे (as above) — (L 2) K जातीय, Cr जातीय (as above) D1–4 ब्रुवन्मे (D2 °वस्ते) बल्लवो नाम (D4 ब्रुवन्बल्लवनामेति) तेन मे शुष्यते (D4 मुह्यते) मन — (L 3) D4 बुधा (for जना) — (L 4) B2 प्राप्त , D6 प्राप्य (for प्राप्त) — (L 5) D6 10 तिष्ठसे — (L 6) D6 करालो (for ब्रुवाणो) D4 7 9 बल्लव सूद — (L 7) K Dn2 D7–9 11 12 च हृष्ट (for प्रहृष्ट) D7 9 सप्राप्य (for सम्राट् त्वा) K B4 D5 स (for त्वा) D1 2 स यदा हृष्टसाम्राज्य (for prior half) K B4 D1 2 5 7 9 त्वा योधयति, D6 योधयिष्यति (for सयोध) — (L 8) D7 9 वै वेपते (for तूद्विजते) T G मम चेष्टा निरीक्ष्य च (for posterior half)]

2 Ś1 missing — a) S नागै (for सिंहै) — b) B3 D1 4 8 11 S अगारे, D7 अपरैर्, D9 अपरैर् (for आगारे) B1 Dn1 D10 12 योध्यसे, B5 D3 6 योध्यते, S योत्स्यसे (for युध्यसे) D3 11 S सदा (for यदा) — c) B3 4 D5 कैकेय्या माणाया — d) B1–3 D1–4 5(by corr) 7 Cc s कश्मल, Ca as in text Dn2 D6 11 12 S (except G3) भवत् (for भवेत्) — After 2, T G ins line 8 of 363* — Dn D6(marg) 11 12 M ins after 2 T G, after line 8 of 363*

364* तत उत्थाय कैकेयी सर्वास्ता प्रत्यभाषत ।

3 Ś1 missing, S om 3^{ab}, D6 reads 3 in marg — a) K1 प्रेक्ष्य समुत्थिता, B D प्रेष्या (B1–3 5 क्षा , B4 D6 क्षा , D8 क्ष्या) समुत्थिता (D1 3 प्रेक्ष्य ते उत्थिता, D2 प्रेक्ष्या समुचिता, D4 प्रेक्षे समुत्थिता) Cc rp (Cat) cite प्रेक्षा, Cr प्रेष्या and समुत्थिता K2 D1–3 वापि — b) B1 2 5 Dn D4 7 8 11 12 कैकेयीं K1 भवेत्, B D1 6 7 वदत्, Dn1 ब्रुवन्, Dn2 D2 8–12 वदन् (for वदेत्) — c) N (except D1 4–6 10, Ś1 missing) G2 अनव द्याङ्गीं — d) S कश्मलाभि

4 Ś1 missing — a) D1–3 स्नेह D1–3 सवासज, T G M2 3 सवासनाद्, M1 4 5 सवादजाद् B1 5 Dn D11 12 धर्मात्, S एव (for मन्ये) — b) D6 सूदस्य (for सूदम्) B5 एव, D8 एन (for एषा) S सदा (T2 यथा, G2 यदा) वै चारुहासिनी — After 4^{ab}, B2 D6 ins

365* एकान्तार्पितभावेन बल्लव चारुहासिनी ।,

while B4 ins

366* तस्माच्छोचति भावेन दुष्कर चारुहासिनी ।
युध्यमान मृगैर्व्याघ्रैर्नूनं च समबुध्य तम् ।
सौहार्दादगतत्रासाद्यस्मात्समनुशोचति ।

— c) B5 S युध्यमान K D6 महावीरै., D1–3 महावीर्यं

C. 4. 566
B. 4. 19. 10
K. 4. 22. 82

स्त्रीणां च चित्तं दुर्ज्ञेयं युक्तरूपौ च मे मतौ ॥ ५
सैरन्ध्री प्रियसंवासान्नित्यं करुणवेदिनी ।
अस्मिन्राजकुले चेमौ तुल्यकालनिवासिनौ ॥ ६
इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमवेदयत् ।
क्रुध्यन्तीं मां च संप्रेक्ष्य समशङ्कत मां त्वयि ॥ ७
तस्यां तथा ब्रुवत्यां तु दुःखं मां महदाविशत् ।
शोके यौधिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ८
यः सदेवान्मनुष्यांश्च सर्पांश्चैकरथोऽजयत् ।
सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ॥ ९
योऽतर्पयदमेयात्मा खाण्डवे जातवेदसम् ।
सोऽन्तःपुरगतः पार्थः कूपेऽग्निरिव संवृतः ॥ १०
यस्माद्भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात् ।
स लोकपरिभूतेन वेषेणास्ते धनंजयः ॥ ११
यस्य ज्यातलनिर्घोषात्समकम्पन्त शत्रवः ।

— d) B1.4.5 Dn D5.7–12 इयं; M2 भीमं; M3 इदं (for इमं). B4.5 D5 यदनु°; D1–3 °शोचते; D9 यदभि°.

5 Ś1 missing. — a) B4 D6 सैरिंध्री. — b) S वलल: (for बल्लवः). B2.3 Dn D4.5.10–12 T G2 M अपि सुंदरः; G3 अरिसूदनः. — c) B1.3.5 तु चित्तं; Dn1 D1.2.4.5 M चित्तं च; Dn2 D9.11.12 वृत्तं च; D3 च वृत्तं; D6.8 G3 चित्तं हि; D7 वृत्तं हि; T G2 चित्तं तु; G1 हि चित्तं (for च चित्तं). B4 त्वज्ञेयं; D1 विज्ञेयं (for दुर्ज्ञेयं). — d) D1.12 युक्तरूपं; G1.3 °रूपो. B1.3 D5 तु; D8 S हि (for च). G1.3 मे मतिः.

6 Ś1 missing. — a) B4 D6 सैरिंध्री. B1.3.4 T G2.3 M5 प्रियसंवादा; Dn1 D1.2.4.6.12 M1–4 °संवासा; D5.9 च प्रिया चास्य; D8 चिरसंवासा; Cs as in text. — b) K B5 Dn D4.6.7.9.11.12 Cs.v करुणवादिनी; D5 कल्याणवादिनी. — c) Dn D11.12 T G2 चोभौ (for चेमौ). — d) G1 °निवेशिनौ; G3 चिरकालनिवासिनं.

7 Ś1 missing. — b) D2.8 समां; T M2.4 साम्ना; M5 सा वै (for सा मां). B1.3 D6 Cc.r अखेदयत्; B2.5 Dn D9.11.12 अतर्ज°; B3m.4 D5 Crp अतेज°; D2 अनोद°; D3.4.8 Cv अवेक्षते (D4 °ति); S अजीजपत् (for अवेदयत्). — c) K1 क्रुधंतीं; K2 कुप्यंतीं; D1.3.4 क्रुद्धीं (D4 °द्धा) च; D2 त्रस्यंतीं (for क्रुध्यन्तीं). D7.9 अपि (for मां च). D1.3.4 ततः प्रेक्ष्य (for च संप्रेक्ष्य). — d) D1.3 समाशंकेति; D4.5 S पर्यशंकत (for सम°). Dn1 मे; D2.4 सा (for मां). D1 इति; D3 अति; D7.9 इयं (for त्वयि).

8 Ś1 missing. — Before 8, M4 ins. वैशं. — a) D1–3 तस्यामेवं; D6 (by transp.) तथा तस्यां; D7.9 तस्यास्तथा. K1 Dn1 D1–3 G1 M4.5 ब्रुवंत्यां तु; D8 वदंत्यास्तु; D9 ब्रुवंत्यास्तु; G3 ब्रुवाणायां; M2 ब्रुवत्यां च. — b) D1–4 मे (for मां). D8.10 समुपाविशत् (for महदा°). S भीमो भीमपराक्रमः. — After 8^{ab}, N (except K1 D1–4.8) ins.:

367* त्वय्येवं निरयं प्राप्ते भीमे भीमपराक्रमे ।

[K2 B3 निरये. B4 भीम भीमपराक्रमैः. Ca cites निरयं.]

On the other hand, S ins. after 8^{ab}:

368* नोवाच किंचिद्वचनं संरम्भाद्रक्तलोचनः ।
ज्ञात्वा तु रुषितं भीमं द्रौपदी पुनरब्रवीत् ।

[(L. 2) T2 अति-; G3 तं (for तु).]

9 Ś1 missing. — Before 9, D2 T2 ins. द्रौपद्युवाच. — a) B1.3 D5 G1.3 M5 तु; B4 D8.10 च (for स-). — b) B Dn D4.9.11.12 S सर्वान्; D5.6 साध्यान् (for सर्पान्). T G2 om. च. — $9^{cd}=16^{ab}$. — d) B2 D2 कन्यानां वर्तको; D10 कन्यां नर्तयते; S कन्यानर्तनको. — After 9, B4 ins.:

369* यस्य ज्यातलनिर्घोषात्समकम्पत मेदिनी ।
सोऽद्य पार्थो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ।

[Line $1=17^{ab}$ (with v. l.). — Line $2=9^{cd}$ (with v. l.).]

10 Ś1 missing. — b) D2 हव्यवाहनं (for जातवेदसम्). — c) T1 G1.3 M3 पार्थ (for पार्थः). — d) K कुंभे; Dn1 क्षंयो (? अक्षययो); D4 कोपे; D8 गर्ते (for कूपे). D5 सीदति (for संवृतः).

11 Ś1 missing. — b) D5.10 पुरुषर्षभ. — d) K1 B2.5 वेशेन. D1 च; D3 इव (for आस्ते). — N (except D4) ins. after 11 (D7.9, after 14):

370* यस्य ज्याक्षेपकठिनौ बाहू परिघसंनिभौ ।
स शङ्खपरिपूर्णाभ्यां शोचन्नास्ते धनंजयः ।

[(L. 1) K D1.8 ज्याक्षेपविहितौ; D2m ज्याघातकठिनौ; D7 (m as in text).9 ज्याघोषनिहतौ. D1.3 परिघसंमतौ; D6 कृतकिणावुभौ. Cv glosses on both lines.]

— After 11, the sequence of M3 is: 19^{cd}–23, 378* (lines 1–8), 12^{ab}, 371*, 12^{cd}–19^{ab}, 378* (lines 9–10), 31, 33^{cd}, 32, 34^{ab}, 24^{ab}, 30^{ab}, 24^{cd}–30, 34^{cd}–36!

12 Ś1 missing. M5 reads 12–13 after 16^{ab}. D3 om. 12^{ab}. — a) B4.5 ज्याक्षेप(B5 °घोष)निर्घोषात्; D7.9 M5 ज्यातलघोषेण. — After 12^{ab}, S ins.:

371* षण्डरूपं वहन्तं तं गीतं नृत्तं च लस्वनम् ।

स्त्रियो गीतस्वनं तस्य मुदिताः पर्युपासते ॥ १२
किरीटं सूर्यसंकाशं यस्य मूर्धनि शोभते ।
वेणीविकृतकेशान्तः सोऽयमद्य धनंजयः ॥ १३
यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि ।
आधारः सर्वविद्यानां स धारयति कुण्डले ॥ १४
यं स्म राजसहस्राणि तेजसाप्रतिमानि वै ।
समरे नातिवर्तन्ते वेलामिव महार्णवः ॥ १५
सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ।
आस्ते वेषप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥ १६
यस्य स्म रथघोषेण समकम्पत मेदिनी ।
सपर्वतवना भीम सहस्थावरजङ्गमा ॥ १७
यस्मिञ्जाते महाभागे कुन्त्याः शोको व्यनश्यत ।
स शोचयति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥ १८
भूषितं तमलंकारैः कुण्डलैः परिहाटकैः ।
कम्बुपाणिनमायान्तं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ १९
तं वेणीकृतकेशान्तं भीमधन्वानमर्जुनम् । C 4 576 B 4 19 20 K 4 22 99

कुर्वन्तमर्जुन दृष्ट्वा न मे स्वास्थ्य मनो व्रजेत् ।
[(L 1) T_2 G_2 नृत्तावलबन, G_3 नृत्तादिलबन]
— ^{c}) S (except M_5) स्वनात् (for स्वन) Dn_2 $D_{11\ 12}$ द्रष्टु (for तस्य) D_8 त स्त्रियो गीतवाद्यार्थं, D_9 स्त्रियो गीत विनीतस्य

13 $Ś_1$ missing For M_5, cf v 1 12 — ^{b}) All MSS (except K $D_{1-4\ 6\ 10}$ G_2) अशोभत (for शोभते) — ^{c}) $D_{1\ 3\ 4}$ स वेणीकृतकेशात, $D_{5\ 6}$ वेणीविकृतवेषात (D_6 केशात), $D_{7\ 9}$ M_3 त वेणीकृतकेशात — ^{d}) B_4 $D_{1\ 3}$ शोचन्नास्ते धनजय, D_9 अद्य पश्ये धनजय — After 13, K_2 B Dn $D_{3-6\ 11\ 12}$ read 20

14 $Ś_1$ missing — ^{a}) M_3 सर्वाणि (for अस्त्राणि) B_2 T सर्वाणि (for दिव्यानि) — ^{b}) B_2 T दिव्यानि च (B_2 सु-) महात्मनि (B_2 न) — ^{cd}) Dn_1 भूताना (for विद्याना) $D_{1\ 3}$ सर्वसत्त्वाकर श्रीमान्सर्वविद्यासु निश्चित — After 14, $D_{7\ 9}$ ins 370* (cf v 1 11)

15 $Ś_1$ missing — ^{a}) K_1 य स, K_2 B Dn $D_{5\ 6\ 9\ 11\ 12}$ Cap यस्य, D_2 यस्मिन्, S य वै, Ca स्प्रष्टु (for य स्म) — ^{b}) Dn_1 D_8 तेजसाप्रतिमेन वै, $D_{1\ 3\ 4}$ पुरा व्यूढानि पाडव (D_3 व), D_9 समस्तानि महात्मन, S तेजसाप्रतिम भुवि — ^{c}) B Dn $D_{5-7\ 10-12}$ नाभ्य(B_3 त्य)वर्तत, $D_{1\ 3}$ तानि वर्तते, D_2 नापि वर्तते — ^{d}) K D_7 महार्णवा, $D_{1\ 3\ 4\ 9}$ महोदधे, D_8 M_5 महोदधि, T G M_{1-4} महोर्मय

16 $Ś_1$ missing, $D_{7\ 9}$ om 16^{ab} — $16^{ab} = 9^{cd}$ — ^{b}) $D_{8\ 10}$ किंकर समुपस्थित, S कन्यानर्तनको युवा — After 16^{ab}, M_5 reads 12–13 — ^{c}) K $B_{2\ 4\ 5}$ Ca वेश, $D_{1\ 3}$ परिच्छन्न, $D_{2\ 10}$ प्रविच्छन्न $D_{7\ 9}$ सोत कन्यापुरगत — ^{d}) $D_{7\ 9}$ किंकर, D_{10} मत्स्याना (for कन्याना) Dn_2 $D_{11\ 12}$ प्रति (for परि°) D_{1-4} पश्य दैवविपर्यय

17 $Ś_1$ missing — ^{a}) $D_{2\ 7-9}$ वै, D_3 स्व, D_5 अश्व (for स्म) T G रथनिर्घोषात् — ^{b}) K_1 D_7 समकपति $D_{1\ 3\ 4}$ कपतीव (D_3 कपयती) वसुधरा — $D_{1\ 3\ 4}$ ins after 17^{ab} $D_{2\ 7}$, after 17

372* आपतन्त रणे दृष्ट्वा शात्रवा यान्ति सभ्रमम् ।

$D_{2\ 7}$ cont

373* एवविधमिम श्रुत्वा कुन्त्या शोको भविष्यति ।

— D_4 om 17^{cd} — ^{c}) B_4 वनद्वीपा, S वनाकाशा (M_1 कारा) — ^{d}) M (except M_5) जगमै

18 $Ś_1$ missing — ^{a}) S महेष्वासे (for महा) — ^{b}) D_2 प्यनश्यत, D_3 विनश्यते, D_7 व्यनीनशत्, Cv as in text S कुत्या प्रीतिरवर्धत — ^{c}) K स शोषयति, Dn_2 $D_{2\ 11}$ स शोकयति, D_4 सतापयति, G_{1-3} M न स (G_3 स तु, M_3 न हि) शोचति D_8 स षढवद्व्रजत्यत्र

19 $Ś_1$ missing — ^{a}) S (except M_{1-3}) विभूषितमलकारै — ^{b}) K परिचारकै, $D_{1\ 3\ 4}$ उपशोभित, $D_{2\ 5\ 7\ 9\ 10}$ हारकै, S पादुकै, Cv हारके (for हाटकै) — ^{c}) B_4 D_6 S (except M_5) कबुपाणि (G_2 कठ) तथा(B_4 तमा, T तदा, M_{1-3} अथो, M_4 अथा)यात, $D_{1\ 3}$ वे(D_3 चि)त्रपाणि समायात, D_4 वेत्रपाणिनमायात — After 19^c, D_5 reads 20^{bc} for the first time, repeating it in its proper place — ^{d}) $D_{4\ 5}$ भीम (for दृष्ट्वा)

20 $Ś_1$ missing K_2 B Dn $D_{3-6\ 11\ 12}$ read 20 after 13 (B_1 repeats it here) K_1 (hapl) om 20 — ^{a}) S वेणीविकृतकेशात — ^{d}) S शोक गच्छति मे मन — After 20, N ins

374* यस्य नास्ति समो वीर्ये कश्चिदुर्व्यां धनुर्धर ।
सोऽद्य कन्यापरिवृतो गायन्नास्ते धनजय ।
धर्मे शौर्ये च सत्ये च जीवलोकस्य समतम् ।
स्त्रीवेषविकृत पार्थं दृष्ट्वा सीदति मे मन ।

[(L 1) D_3 वीर (for वीर्ये) D_5 अन्यो (for उर्व्यां) — After line 1, $D_{1\ 3\ 6\ 7}$ ins

375* य स्वराष्ट्र समासाद्य सादितोग्रारिरस्त्रवित् ।
बिभ्रच्छौर्यं पर तिष्ठेत्स्वसेनामभिहर्षयन् ।

C 4 576
B 4 19 20
K 4 22.99

कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा भीम सीदति मे मनः ॥ २०
यदा ह्येनं परिवृतं कन्याभिर्देवरूपिणम् ।
प्रभिन्नमिव मातङ्गं परिकीर्णं करेणुभिः ॥ २१
मत्स्यमर्थपतिं पार्थं विराटं समुपस्थितम् ।
पश्यामि तूर्यमध्यस्थं दिशो नश्यन्ति मे तदा ॥ २२
नूनमार्या न जानाति कृच्छ्रं प्राप्तं धनंजयम् ।
अजातशत्रुं कौरव्यं मग्नं दुर्द्यूतदेविनम् ॥ २३
तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं युधां पतिम् ।
गोषु गोवेषमायान्तं पाण्डुभूतास्मि भारत ॥ २४
सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती पुनः पुनः ।
न विन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् ।
यस्मिन्नेवंविधं दुःखं प्राप्नुयात्सत्यविक्रमः ॥ २५

(D6 7 reading यो हि सम्रामसासाद्य for prior half of line 1 of 375*) — (L 2) D8 अय (for अद्य) D4 धनुर्धर (for धन) — (L 3) K D2 4 8 transp शौर्ये and सत्ये (D4 reading वीर्ये for शौर्ये) D1–4 समत — (L 4) D6 प्राप्त (for पार्थं) D1 3 तदद्य षढक दृष्ट्वा (for prior half) B2 D1 3 भीम (for दृष्ट्वा) Cc glosses on स्त्रीवेषविकृत]

21 Ś1 missing, B4 om 21 — ^{a}) D7 यथा, T2 G2 M2–4 यदि (for यदा) D1 3 पुन , D9 G2 ह्येव (for ह्येन) — ^{c}) S प्रच्छन्नमिव D1 3 स्तबेरम यथा मत्त — ^{d}) D7 9 प्रविकीर्णं, T G1 3 M3–5 परिपूर्णं (for परिकीर्णं)

22 Ś1 missing — ^{a}) S मात्स्य पार्थं च गायत — After 22^{ab}, D7 ins

376* सदृश्येम मनस्त्वासीद्दु खे परमके तदा ।

— ^{c}) K भूतमध्य(K1 ध्य)स्थ, D1–3 परिषन्मध्ये, S स्त्रीषु मध्यस्थ Cs cites तूर्यं — ^{d}) K2 D2 7 9 दृशो, D8 दृष्टि , T G3 M1 3 4 दृष्ट्वा, G1 2 परि-, M2 5 तदा (for दिशो) D4 S मुह्य(D4 M1 3 ह्य)ति (for नश्यन्ति) B4 5 D1 3 7 12 सदा, T G M4 5 मन , M1–3 दिश (for तदा)

23 Ś1 missing — ^{a}) D1 3 4 आर्यौ, D2 पार्थौ, Ca c s आर्या (as in text) G1 विजानाति — ^{b}) Dn2 D1–3 7–9 कृच्छ्रप्राप्त, M5 दु ख प्राप्त — D4 ins after 23^{ab} D1 3 subst for 23^{cd}

377* अनर्हवेषप्रच्छन्न भस्मच्छन्नमिवानलम् ।

— ^{c}) D5 धर्मज्ञ, D8 कौंतेय (for कौरव्य) G3 M (except M5) अजातशत्रौ कौरव्ये — ^{d}) T2 G2 त च, G1 अश्नन् (for मग्न) M °देविनि (for देविनम्) G3 अनिश द्यूतदेविनि — After 23, S ins

378* ऐन्द्रवारुणवायव्यब्राह्माग्नेयैश्च वैष्णवै ।
अग्नीन्सतर्पयन्पार्थ सर्वांश्चैकरथोऽजयत् ।
दिव्यैरस्त्रैरचिन्त्यात्मा सर्वशत्रुनिबर्हण ।
दिव्य गान्धर्वमस्त्र च वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ब्राह्म पाशुपत चैव स्थाणुकर्णं च दर्शयन् । [5]
पौलोमान्कालकेयांश्च इन्द्रशत्रून्महासुरान् ।
निवातकवचै सार्धं घोरानेकरथोऽजयत् ।
सोऽन्त पुरगत पार्थं कूपेऽग्निरिव सवृत ।
कन्यापुरगत दृष्ट्वा गोष्ठेष्विव महर्षभम् ।
स्त्रीवेषविकृत पार्थं कुन्तीं गच्छति मे मन । [10]

[T G M4 5 transp posterior halves of lines 2 and 3 — (L 7) T1 G1 3 M4 सर्वान् (for घोरान्) — (L 9) M4 5 परिवृत (for पुरगत) T G महावृष (for महर्षभम्)]

— After 378*, S reads st 31, 33, 32 and 34^{ab}

24 Ś1 missing G1 om $24–25^{ab}$ — ^{a}) D7 9 कनीयास (for यवी°) — ^{b}) B2 परा गतिं, B4 Dn2 D5–7 9 11. 12 गवा पतिं, D1 3 उपस्थित (for युधा पतिम्) — After 24^{ab}, S (T2 G1 om) reads 30^{ab} — ^{c}) D1 गोभ्यदम्, D2 गोवृदम्, D3 4 गोव्यदम्, D6 8 10 Ca v गोविदम्, Cs गोवेषम् (as in text) Cc rp (Cat) गोषु गोविदम् K2 गोपवेषसमायात, B2–4 गोपालवेषमा , D7 9 गोपालतुल्यमा , S (G1 om) दु खशोकपरीतागी Cr cp cite गोपालवेश (Ccp ष) — ^{d}) D1 3 4 स्थाणुभूतास्मि Ca c cite पाण्डुभूता D4 T G2 3 पाडव (for भारत)

25 Ś1 resumes from st 25 — G1 om 25^{ab} (cf v 1 24) — ^{b}) M2 पुन सदा (for पुन पुन) — After 25^{ab}, N ins

379* न निद्रामभिगच्छामि भीमसेन कुतो रतिम् ।

[K1 B4 Dn1 D5 8 अधि , D6 उप , D10 अत्र (for अभि) D1 3 कथचन (for कुतो रतिम्) Cc cites रतिं]

— D1 3 (which om 25^{cdef}) cont

380* युवानमृषभ राज्ञा सर्वशास्त्रविशारदम् ।
दृष्ट्वा गोपालवेष त भृश मुह्यति मे मन ।

— ^{c}) S पश्यामि (for विन्दामि) D8 न स्वल्पमभिगच्छामि — ^{e}) T2 G2 तस्मिन्, G1 3 M4 5 यस्माद् T2 G2 एवविधे D8 कृच्छ्र, S क्लेश (for दु ख) — ^{f}) D8 प्राप्तवान्, T2 G2 प्राप्नुया D2 7 T2 G2 सत्यविक्रम

26 ^{a}) Ś1 K D2 7 10 दूये च, B4 दूयेत; D4 6 m 8 दूयेह, D9 ह्रिये च, G1 क्रियाम, Cs दूयामि (as in text) Cc cites दूये D1, 2 T2 G2 M1–3 भरतश्रेष्ठ — ^{b}) D2

दूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते भ्रातर प्रियम् ।
गोषु गोवृषसंकाशं मत्स्येनाभिनिवेशितम् ॥ २६
संरब्धं रक्तनेपथ्यं गोपालानां पुरोगमम् ।
विराटमभिनन्दन्तमथ मे भवति ज्वरः ॥ २७
सहदेवं हि मे वीर नित्यमार्या प्रशसति ।
महाभिजनसंपन्नो वृत्तवाञ्शीलवानिति ॥ २८
ह्रीनिषेधो मधुरवाग्धार्मिकश्च प्रियश्च मे ।
स तेऽरण्येषु बोद्धव्यो याज्ञसेनि क्षपास्वपि ॥ २९
तं दृष्ट्वा व्यापृतं गोषु वत्सचर्मक्षपाशयम् ।
सहदेवं युधां श्रेष्ठं किं नु जीवामि पाण्डव ॥ ३०
यस्त्रिभिर्नित्यसंपन्नो रूपेणास्त्रेण मेधया ।
सोऽश्वबन्धो विराटस्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ३१
अभ्यकीर्यन्त वृन्दानि दामग्रन्थिमुदीक्षताम् ।
विनयन्तं जवेनाश्वान्महाराजस्य पश्यतः ॥ ३२ C 4 599 B 4 19 43 K 4 22 111

चापर (for भ्रातर) — c) D10 गोष्ठे (for गोषु) D7 9 गोविदसकाश — d) T2 G2 3 M4 5 मात्स्येन D4 6 अतिनिवेशित (D4 शन), T G विनिवेशित, M अभिसमीक्षित B2 मत्स्यराजनिवेशित

27 a) K1 corrupt S सरभ(G3 रक्त)तररक्ताक्ष — b) T2 G2 गोपाना च (for गोपालाना) D1 3 4 पुर सर — c) G1 विराटमनभिज्ञात — d) D1 3 क्षिप्र, D2 तनौ, D7 9 तथा, D8 अत्र, T2 G2 चित्ते, G1 3 अपि (for अथ) D1 3 व्यथा, Cc ज्वर (as in text) Ś1 D4 दृष्ट्वा (D4 अतर्) भवति मे ज्वर

28 ab) D7 9 सहदेव च, T G2 M5 देवस्य B5 D5 महावीर (for हि मे वीर) D2 ते (for मे) D7 9 वीर D6 transp मे and वीर S transp वीर (T G1. 2 M3 वीर्यं) and नित्य D1 3 दृष्ट्वा कुतीप्यु(D3 ह्यु)वाच मा (for b) — After 28^{ab}, D1 3 (which both om. 28^{cd}) ins

381* त्वया सदैव रक्ष्योऽय कृष्णे मद्वाक्यगौरवात् ।
कथ मया विहीनो हि वने दु ख निवत्स्यति ।

— d) B Dn D2 5–7 9 11 12 transp वृत्त(B4 बल , D7 9 श्रुत)वान् and शीलवान् D8 10 शीलवानिति मे मति , S नीतिमाञ्शीलवानपि

29 a) K1 ह्रीनिषिद्धो; K2 ह्रीयुक्तश्च, B Dn D1–3 5 6 9–11 Cr ap ह्रीनिषेवो (B2 ह्रीनिवेशो, B5 जानीषे वो), Crp (Dev) as in text (cf Ca v) T1 G1 3 ह्यनुपमो, T2 G2 M ह्यनवमो (for मधुर) — b) D1 3 सु (for the first च) — c) D7 9 तु (for ते) Ś1 B Dn D5–12 Ca c वोढव्यो (for बोद्धव्यो) K2 स तेरण्ये सेवितव्यो, D1 3 सुसेनैतेन बोद्धव्य, T2 G2 M स तेरण्येवबोद्धव्य — d) B1 3 D6 च (for अपि) D1 3 पाचालि विषमेष्वपि, S पाचालि रजनी(M3 शर्वरी)ष्वपि — After 29, N ins

382* सुकुमारश्च शूरश्च राजान चाप्यनुव्रत ।
ज्येष्ठापचायिनमिम स्वय पाञ्चालि भोजये ।
इत्युवाच हि मा कुन्ती रुदती पुत्रगृद्धिनी ।
प्रव्रजन्त महारण्य त परिष्वज्य तिष्ठती ।

[(L 1) D1 3 8 सुकुमार च शूर च राजान व्रत — (L 2) B2 3 5 D1 3 5 10 Ca ज्येष्ठानुयायिन, B4 नुजामिन, Dn D4 7 11 12 ज्येष्ठोपया , Cc n s v as above Cr cites अनुयायिन, Crp (Cat) अपचायिन B1 Dn D8 11 12 वीर, D4 अमु, D7 9 नित्य (for इम) D2 पूजय (for भोजये) — (L 3) D1 3 प्रस्थिता हस्तिनापुरात् (for posterior half) — (L 4) K B2–4 D2 4–7 9 10 प्रव्रजत्सु तदा(B3 D5 महा)रण्य (K पथे) (for prior half) D5 त परिष्वजती सती (for posterior half)]

30 S (except T2 G1, which om 30^{ab} altogether) reads 30^{ab} after 24^{ab} — a) T1 G2 च ते (for दृष्ट्वा) K2 D2 4 10 व्यावृत, D1 3 तु वृत, Ca c व्यापृत (as in text) S (T2 G1 om) गोषु गोसख्य (for व्यापृत गोषु) — b) K वत्सक(K1 व)र्मैविवासिन, B4 कृतासन, Dn1 कृताशय, D1 3 4 वत्सकर्मक्रियापर, D2 5 7 8 क्षिपाशय, S (T2 G1 om) वत्सकर्मक्षितीशय Ca c n s v explain वत्सचर्मक्षपाशय — S ins after 30^{ab} (T2 G1, which om 30^{ab}, after 29)

383* त दृष्ट्वा गोषु गोपालवेषमास्थाय विष्ठितम् ।

— d) D6 न जानासि (for नु जीवामि) K2 D10 M2 भारत (for पाण्डव)

31 S reads $31–34^{ab}$ after 378* (cf v l 23) D8 om 31^{ab} — a) G M5 स्त्रीभि (for त्रिभि) — b) Ś1 तेजसा, D2 मेधसा (for मेधया) Cf Cv — d) D1 3 4 10 T G M3 कालविपर्यय (for कालस्य प) Cc cites पर्यय — After 31, S ins

384* राजकन्याश्च वेश्याश्च विशा दुहितरश्च या ।
सर्वा सारयुता नार्यो दामग्रन्थिवश गता ।

32 D4 S transp 32 and 33 (cf also v l 23) — a) B4 Ca अभ्याकीर्यंत, D1 3 4 T2 G2 M1 3 5 अभिकीर्यंति, D5 अभ्यकीर्यं च, D6 10 अभ्यकीर्यंत, G1 3 अभिशीर्यंत, M2 अभिकीर्यंत, M4 अभिकीर्यंत, Cc s v अभ्यकीर्यंत

C 4 600 B 4 19 44 K 4 22 110 अपश्यमेनं श्रीमन्तं मत्स्यं भ्राजिष्णुमुत्तमम् ।
विराटमुपतिष्ठन्तं दर्शयन्तं च वाजिनः ॥ ३३
किं नु मां मन्यसे पार्थ सुखितेति परंतप ।
एवं दुःखशताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ॥ ३४
अतः प्रतिविशिष्टानि दुःखान्यन्यानि भारत ।
वर्तन्ते मयि कौन्तेय वक्ष्यामि शृणु तान्यपि ॥ ३५
युष्मासु ध्रियमाणेषु दुःखानि विविधान्युत ।
शोषयन्ति शरीरं मे किं नु दुःखमतः परम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

द्रौपद्युवाच ।
अहं सैरन्ध्रिवेषेण चरन्ती राजवेश्मनि ।
शौचदासि सुदेष्णाया अक्षधूर्तस्य कारणात् ॥ १
विक्रियां पश्य मे तीव्रां राजपुत्र्याः परंतप ।

(as in text) D7 अभ्यकीर्याश्ववृन्दानि — b) Ś1 B (except B5, B8m as in text) Dn D7 8 11 12 Cr उदीक्ष्य त, K D9 उदीक्षित, S उदीक्षितु, Ca c v rp (Dev) as in text D1 3 4 हयाना वातरहसा — c) D1 3 आशु, G1 अश्व, Cc (cf Ca) as in text — d) D7 G1 3 मत्स्यराजस्य, T2 G2 M धर्मराजस्य D1 3 अश्वाना वेगमुत्तम

33 D4 S transp 32 and 33 (cf also v 1 23) — a) Dn2 D9 11 12 एव, D10 एव, Ca n एन (as in text) D9 ह्रीमत D1 3 प्रधावमान भीम त्व, T1 G1 3 प्रेष्यकर्मणि त दृष्ट्वा, T2 G2 M प्रेक्ष्य कर्माणि चाश्वाश्च (M4 5 °ना) — b) D8 अह, D9 रूप- (for मत्स्य) B5 भ्राजिष्णुकुण्डल D4 विराटस्य पुर सर, S शोचामि विलपामि च — d) D6 दमयत D8 10 M8 वाजिन

34 For sequence of S cf v 1 23 — a) D10 किं तु, G1 त्व तु, G3 कि त्व D8 पापा (for पार्थ) — b) K1 सुखितोपि, K2 B1 Dn D5 7 9 11 12 नीति, D2 तेपि (m as in text) — After 34ab, M1-8 repeat 30cd — c) Ś1 B4 Dn1 D10 शताविष्टा, Dn2 D11 12 °शताधिक्य, D1 3 M1 2 समाविष्टा — After 34, D1 marg ins

385* अपश्यमेव श्रीमन्त विराटस्य पुर सरम् ।

(cf v 1 33)

35 a) S पुन (for अत) D10 प्रत्यवशिष्टानि, T2 G2 °निविष्टानि, G1 निवृत्तानि, Cc as in text D2 7 9 अतस्तु (D9 अतोपि) प्रविशिष्टानि — b) S शृणु (for अन्यानि) — c) D4 12 मम, D10 यानि (for मयि) K कौरव्य (for कौन्तेय) — d) G1 3 दु खानि (for वक्ष्यामि) S अन्यानि (for शृणु) T2 G2 ते, G1 3 M (except M4) मे (for अपि) D1 3 शृणु तानि विशेषत , D4 यानि तान्यपि मे शृणु, D8 शृणु वक्ष्यामि तान्यपि

36 b) Ś1 B3 4 D1 3 5 7-10 G1 3 च, D4 अपि, T1 अथ (for उत) — c) D1 3 4 यच्च (D4 कि तु) दासी सुदेष्णाया — d) S (except M5) कि नु दु खतर तत — After 36, T2 G2 ins

386* एकभर्ता तु या नारी सा दु खेनैव वर्तते ।
पञ्च मे पतय सन्ति मम दु खमनन्तकम् ।

Colophon lost in T1 on a broken fol — *Subparvan* K B Dn D2 5 7 9-12 M1 2 कीचकवध — *Adhy name* D1 3 दु खकीर्तन , D4 द्रौपदीदु खकथन, D10 भीम प्रति द्रौपदीवाक्य, M8 भीमप्रोत्साहन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 B4 D2 6 18, D8 G1 M2-5 20, D5 9 10 19, T2 G2 3 M1 21

19

1 a) Ś1 K1 B2 4 सैर(B4 °रि)ध्रिवेशेन, B8 D6 सैरिंध्रिवेषेण (D6 रूपेण) — b) S वसती Ś1 राजसदसि — c) B (B8m as in text) D6 8 10 S वशगास्मि, D2 किंकरीव, C3 rp शौचदास्मि (as in text) Cr cites वशगा — d) K1 व्यक्षधूतस्य (sic), B4 तस्य धूर्तस्य, G3 M ह्यक्षधू

2 D2 om 2 — a) B2 पश्य या विक्रिया तीव्रा — D4 om 2cd — c) Ś1 आस्से कालम्, K1 आस्से का°, K2 D8 G1 3 M1-8 आस्ते का , B2 4 5 Dn D6 10-12 आत्मका , D1 स्थास्ये का°, T2 आस्ये का , Ca v as in text Ś1 B2 Dn2 D5 7 11 12 उदीक्षति, B5 Dn1 D9 उदीक्षती, D6 अपेक्षती, Ca c v rp (as in text) — d) Ś1 K1 D11 12 सर्वे दु ख, Dn1 D8 10 सर्वेदु ख, Cv दु ख सर्वे (in prose order) Ca cites सर्वे Ś1 B Dn D6 7 10 Cv अतवत् (for आर्तवत्) D5 9 सर्वेदु खार्णव (D5 °वे) किल,

आसे कालमुपासीना सर्वं दुःखं किलार्तवत् ॥ २
अनित्या किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ ।
इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तॄणामुदयं पुनः ॥ ३
य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः ।
पराजये च हेतुः स इति च प्रतिपालये ॥ ४
दत्त्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा वध्यन्ति चापरे ।
पातयित्वा च पात्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् ॥ ५
न दैवस्यातिभारोऽस्ति न दैवस्यातिवर्तनम् ।
इति चाप्यागमं भूयो दैवस्य प्रतिपालये ॥ ६
स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव तिष्ठति ।
इति पर्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षाम्युदयं पुनः ॥ ७
दैवेन किल यस्यार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते ।
दैवस्य चागमे यत्नस्तेन कार्यो विजानता ॥ ८
यत्तु मे वचनस्यास्य कथितस्य प्रयोजनम् ।
पृच्छ मां दुःखितां तत्त्वमपृष्टा वा ब्रवीमि ते ॥ ९
महिषी पाण्डुपुत्राणां दुहिता द्रुपदस्य च । C 4 614 B 4 20 11 K 4 23. 11

S सर्वंदु खसहा पुन

3 ^{a}) $D_{1\ 3}$ S (except M_3) अनित्या , D_4 चक्रवत्, D_9 अन्यथा (m as in text), Cv as in text T G खलु (for किल) — ^{b}) T G_2 अर्थाश्चैव सुखान्युत, $G_{1\ 3}$ M अर्थाश्च व्यसनानि (M_5 विविधानि) च (G_1 उत) — D_{10} om 3^{cd} — ^{c}) B_4 D_5 S (except G_1) मत्वा (for कृत्वा) — ^{d}) D_4 भ्रातॄ (for भर्तॄ) — After 3, N (except K D_4, D_5 in marg) ins

387* चक्रवत्किल मर्त्यानामर्थाश्च व्यसनानि च ।

[B_1 Dn_1 चक्रवत्परिवर्तन्ते ह्यर्थाश्च व्य ❀Ca अर्थं पुरुषार्थं भ्रशन भ्रश ।, Cv अर्था पुरुषार्था व्यसनानि च पुरुषार्थभ्रशा ।❀]

Thereafter the same MSS (except D_5) repeat 3^{cd}

4 $D_{1\ 3}$ transp 4 and 5 — ^{b}) B_4 जयाय हि, M_1 सुखावह , Ca as in text — ^{c}) Dn_2 $D_{11\ 12}$ पराजयाय, G_3 अपजये च (for पराजये च) $B_{2\ 4}$ $D_{5\ 8}$ स, $D_{1\ 3}$ अपि (for च) Ś1 K $B_{2\ 4}$ $D_{5\ 8}$ स्यात्, Dn $D_{7\ 11\ 12}$ च (for स) — ^{d}) Dn $D_{7\ 11\ 12}$ स इति, $D_{1\ 3\ 4}$ इति वै, G_1 इत्यह (for इति च) T_2 G_2 इति मत्वा प्रपालये — After 4, Dn $D_{11\ 12}$ ins

388* किं मा न प्रतिजानीषे भीमसेन मृतामिव ।,

while D_2 marg ins

389* पराभवनिमित्तानि तथैवाचरते नर ।

5 $D_{1\ 3}$ transp 4 and 5, B_3 $D_{5\ 7\ 9}$ read 7 before 5 — ^{b}) Ś1 बध्वा (for हत्वा) D_1 चापरै T_2 G_2 हत्वा हन्यत एव ते — ^{c}) D_2 याचकाश्चैव याच्यते, S मानयित्वाव(T_2 G_2 त्वा च)मान्यते — ^{d}) B_4 वि-, D_2 M_5 न (for मे) T_2 G_2 नरा दैवविपर्यये

6 Ś1 B_1 om. 6 D_2 reads 6 in marg and repeats it (with v 1) after 8 — ^{a}) T_2 G_2 M_5 देवस्य (for दैवस्य) — ^{b}) T_2 G_2 M_5 देवस्य (for दैवस्य) $G_{2\ 3}$ अनिवर्तन, M_1 अनुव , Ca v निव° (for अतिव°) K Dn_1 D_{10} न चैवास्ति (Dn_1 °स्य) निवर्तन, $B_{2\ 3}$ न दैवस्यानि(B_2 ति)व , B_5 Dn_2 $D_{11\ 12}$ Cn न चैवास्यातिव , $D_{1-3\ 5}$ न दैवस्याभिव , $D_{4\ 6}$ न दैवस्य निव° — ^{c}) S मत्वा (for चापि) T_2 $G_{1\ 2}$ गति (for आगम) — ^{d}) B_2 T_2 G_2 देवस्य G_1 परिपालये

7 B_3 $D_{5\ 7\ 9}$ read 7 before 5 — ^{a}) K_1 $D_{1\ 3\ 7\ 9}$ स्थितपूर्वं (K_1 र्वं-), K_2 स्थित पूर्व- T_2 G_2 M_5 जय (for जल) — ^{b}) T G_2 न, G_3 तु, M_2 इव (for एव) Ś1 B_3 Dn $D_{6\ 11\ 12}$ गच्छति (for तिष्ठति) G_1 न पुनस्तत्र ति — ^{c}) D_2 इति कृत्वा प्रतीक्षामि Ca cites पर्यायम् — ^{d}) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{11\ 12}$ प्रतीक्षे, D_2 भ्रातॄणाम् (for प्रतीक्षामि) A few N MSS प्रतीक्ष्यामि

8 ^{a}) K_2 कार्यार्थं (for यस्यार्थं) — ^{b}) D_4 विहन्यते, $D_{7\ 10}$ न विद्यते (for विपद्यते) — ^{c}) $D_{7\ 9\ 10}$ M एव (for च) Ś1 $D_{3-5\ 8}$ दैवस्यागमने, K_1 D_6 दैवस्याव(D_6 स्योप)गमे, D_2 तद्दैवस्यागमे, T G स(G_1 त)दा दैवागमे, Cs as in text — ^{d}) $D_{1\ 3\ 4}$ कर्तव्यो हि, D_2 कार्यस्तेन (by transp) — After 8, D_2 repeats 6 (v 1 न चैवास्ति निव for न दैवस्यातिव)

9 ^{a}) Ś1 यच्च, K_1 या तु, D_6 यत्त्वा, D_8 किं तु, S किं नु (for यत्तु) B_2 $D_{1\ 3}$ $G_{1\ 3}$ transp वचनस्य and कथितस्य (in ^{b}) D_9 अर्थं, T_2 $G_{2\ 3}$ अद्य (for अस्य) K_2 यत्नादेव चरस्यास्य — ^{c}) $D_{1\ 3}$ पश्य (for पृच्छ) K_1 D_8 एव, $D_{1\ 3}$ तच्च, T_2 $G_{2\ 3}$ $M_{2\ 3\ 5}$ एनाम्, $M_{1\ 4}$ एवम् (for तत्त्वम्) — ^{d}) $D_{4\ 5}$ S च, $D_{7\ 9}$ अपि (for वा) Ś1 B (except B_4) Dn $D_{11\ 12}$ पृष्टा चात्र, $D_{1\ 3}$ तमेष्टामि (sic), D_8 सपृष्टा प्र- (for अपृष्टा वा)

10 ^{a}) D_8 राजपुत्राणा — ^{c}) G_1 अवज्ञा (for अवस्था) K_1 D_{1-3} सम्प्राप्ता, T_2 G_2 सम्प्राप्य — ^{d}) Ś1 $B_{1\ 3\ 5}$ Dn $D_{9\ 11\ 12}$ transp का and मदन्या $D_{5\ 7}$ कथमद्य (for का मदन्या)

11 ^{a}) Ś1 $B_{2\ 5}$ Dn $D_{11\ 12}$ Cs परिभवेत्, $D_{1\ 3\ 10}$

C 4 615 B 4 20 11 K 4 23. 11 इमामवस्थां संप्राप्ता का मदन्या जिजीविषेत् ॥ १०
कुरून्परिभवन्सर्वान्पाञ्चालानपि भारत ।
पाण्डवेयांश्च संप्राप्तो मम क्लेशो ह्यरिंदम ॥ ११
भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैर्बहुभिः परवीरहन् ।
एवं समुदिता नारी का न्वन्या दुःखिता भवेत् ॥ १२
नूनं हि बालया धातुर्मया वै विप्रियं कृतम् ।
यस्य प्रसादाद्दुर्नीतं प्राप्तास्मि भरतर्षभ ॥ १३
वर्णावकाशमपि मे पश्य पाण्डव यादृशम् ।
यादृशो मे न तत्रासीद्दुःखे परमके तदा ॥ १४
त्वमेव भीम जानीषे यन्मे पार्थ सुखं पुरा ।
साहं दासत्वमापन्ना न शान्तिमवशा लभे ॥ १५
नादैविकमिदं मन्ये यत्र पार्थो धनंजयः ।
भीमधन्वा महाबाहुरास्ते शान्त इवानलः ॥ १६
अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः ।
विनिपातमिमं मन्ये युष्माकमविचिन्तितम् ॥ १७
यस्या मम मुखप्रेक्षा यूयमिन्द्रसमाः सदा ।
सा प्रेक्षे मुखमन्यासामवराणां वरा सती ॥ १८
पश्य पाण्डव मेऽवस्थां यथा नार्हामि वै तथा ।

अभिभवन्, S परिहर(M1 2 स)न् (for परिभवन्) D7 9 transp परिभवन् and सर्वान् — b) D1 3 8 पचालान् — c) B3 5 D5 7 9 पाडवाश्चैव (B3 श्चापि) सप्राप्तो, D1 3 4 पश्य त्व समनु(D4 मम स)प्राप्तो

12 D1–3 read $12–13^{ab}$ after 19 — a) D2 4 भर्तृ (for भ्रातृ) — b) D4 भ्रातृ, M5 बधु (for बहु) B Dn D2 5–12 परिवारिता, G1 परिवारितान् — c) D5m 7 9 सुविदिता (for समुदिता) — d) Ś1 K B1 3 4 Dn D1–3 5 11 12 का त्व(may be read as न्व in some MSS)न्या, D4 8 10 मदन्या, D6 का त्वस्या, D7 9 का नु वै (for का न्वन्या) B2 5 का मदन्या सुदु खिता (B5 जिजीविषेत्), S का न्वे(M2 त्वे)व दु खभागिनी

13 For sequence of D1 3, cf v 1 12 — a) K तु (for हि) S बालतया (for हि बालया) — b) D2 अपि (for वै) Dn1 न प्रिय (for विप्रिय) — c) D2 5 8 यस्याप्रसादाद्, D4 S त(D4 M4 य)स्य प्रभावाद् D1 3 4 सुमहत्, D7 9 दुरित, G1 अमित (for दुर्नीत) — d) D1 3 दु ख प्राप्तास्मि भारत, D4 दु ख परमदारुण

14 D4 om 14 — a) D6 T2 G2 Cc वर्ण(T2 G2 °र्णं)विकारम्, M1 2 वर्णावसादम्, Ca r s v as in text D1 अप्येक, D3 अप्येव (for अपि मे) — b) B2 D5m 6 (*sup lin*) 7 8 तादृश, G3 मादि[? दृ]शा (for यादृशम्) — c) Ś1 यादृश, K2 Dn तादृशो, S ईदृशो (for यादृशो) D1 3 यादृशोनैव (for यादृशो मे न) D2 कस्य, Cv तत्र (as in text) — d) Ś1 K2 दु ख, Cs as in text Ś1 परमक, D1 3 परमिके (D3 ते) D1 3 सति, S पुरा (for तदा) K परमकाम्य(K2 म)या, Cv परमके and तदा (as in text)

15 a) D2 3 तावत्, D6 पार्थ (for भीम) B3–5 D1–6 8–10 जानासि K इम भीम न (K2 transp भीम and न) जानामि, M3 स मे भीम न जानीषे — b) D6 G3 भीम, T2 G2 अत्यत, G1 स्याद्धि (for पार्थ) D1 3 4 यन्मे सुखमभूत्, D9 यन्ममासीत्सुख (for यन्मे पार्थ सुख) Ś1 तदा, D5 पुरे, D7 पर (for पुरा) — c) B Dn D5 6 8–12 S दासीत्वम्, D1 3 4 दीनत्वम् — d) S मनसा (G1 3 M1 2 5 सो) (for अवशा) — After 15, B4 D6 ins

390* का प्रीतिर्जीवितेनाद्य ममानेन वृकोदर ।

16 a) Dn D12 अह (for इद) T1 G1 3 नैतद्दैवादृते मन्ये, T2 G2 तद्दैविकमह मन्ये, M (except M5) न दैविकमिद मन्ये — b) B4 यत्तु (for यत्र) Ś1 धनुर्धर (for धन) — c) Ś1 धनजयो (for भीम) S महारगो (for °बाहुर्) — d) S (except M4 5) चास्ते (for आस्ते) Dn1 D8 छन्न (for शान्त) D11 12 इवापर (for इवानल)

17 a) Ś1 K न शक्या, M5 अशक्य D1 3 विदित (for वेदितु) — b) D9 हि (for वै) T G परै (for नरै) — c) D8 11 12 S (except T1 G3 M1) इद (for इम) S (except G1 M1 2) पश्य (for मन्ये) — d) B1 2 Dn D1–3 6–12 ins हि before अविचि D6 अविचिंतय; T2 अपि चिंतित, G3 अविहिंसित

18 D4 om 18–19 — a) D7 9 आसन् (for मम) K2 सुखप्रेक्ष्या, D1 3 सुख प्रेष्या, G2 M1–3 मुख प्रेक्ष्य Cv glosses on मुखप्रेक्षा (as in text) A few N MSS प्रेक्ष्या D6 यस्यायमसुखे प्रेक्ष्य, D8 यस्या सुखमनुप्रेक्ष्या — b) B1 3 D7 9 पुरा, D8 युधि (for सदा) — c) B4 प्रेक्षे सा (by transp), G1 सा प्रेक्ष्य, M3 सावेक्ष्य K2 D12 सुखम् (for मुखम्) B2–4 अन्येषाम् (for अन्यासाम्) D1–3 सहामि दु खमन्यासा

19 D4 om 19 (cf v 1 18) — a) D1–3 transp पाण्डव and मे — b) Crp नार्हति, Cr as in text — c) D3 दु खासु (for युष्मासु) — d) $=4\ 18\ 31^{d}$ B3 D1 3 4 कालविपर्यय Ca cites पर्यय S पाचालेषु च

युष्मासु ध्रियमाणेषु पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १९
यस्याः सागरपर्यन्ता पृथिवी वशवर्तिनी ।
आसीत्साद्य सुदेष्णाया भीताहं वशवर्तिनी ॥ २०
यस्याः पुरःसरा आसन्पृष्ठतश्चानुगामिनः ।
साहमद्य सुदेष्णायाः पुरः पश्चाच्च गामिनी ।
इदं तु दुःखं कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत् ॥ २१
या न जातु स्वयं पिंषे गात्रोद्वर्तनमात्मनः ।
अन्यत्र कुन्त्या भद्रं ते साद्य पिषामि चन्दनम् ।
पश्य कौन्तेय पाणी मे नैवं यौ भवतः पुरा ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

इत्यस्य दर्शयामास किणबद्धौ करावुभौ ॥ २३

द्रौपद्युवाच ।

बिभेमि कुन्त्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन ।
साद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किंकरी ॥ २४
किं तु वक्ष्यति सम्राण्मां वर्णकः सुकृतो न वा ।
नान्यपिष्टं हि मत्स्यस्य चन्दनं किल रोचते ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

सा कीर्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य भामिनी ।
रुरोद शनकैः कृष्णा भीमसेनमुदीक्षती ॥ २६
सा बाष्पकलया वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
हृदयं भीमसेनस्य घट्टयन्तीदमब्रवीत् ॥ २७
नाल्पं कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा । C 4 638 B 4 20 29 K 4 23 29

मानद (M1 2 भारत) — After 19, D1–3 read 12–13^{ab}

20 Ś1 K (? hapl) om 20^{cd} — c) D4 5 (after corr) 7 9 सास्मि, D5 (before corr) साह (for साद्य) — d) D1–4 भीतास्मि, D10 तिष्ठामि, S पाचाली (for भीताह)

21 a) Before आसन्, Ś1 K D1–3 5–9 T G M1 2 5 ins हि, B (except B5) D4 10 M3 4 च — b) B4 अभि (for च) Ś1 अनुवर्तिन, B D5–9 अनुयायिन, Dn2 D11 12 अनुजीविन (for अनुगामिन) — c) D1–3 अस्मि (for अद्य) — d) Ś1 भामिनी, K यायिनी (for गामिनी) D1 3 साद्य पीष्यामि चदन, S पश्चाद्यामि भयार्दिता — e) M1 2 हि (for तु) D1–3 transp तु and दुख — f) Dn1 ममासाद्य, G1 3 ममासीद्यत् K2 Dn2 D8 11 12 निबोधय, B4 निवेदित

22 a) K1 D2 पिष्ये, K2 D1 3 पिष्ये, D7 कुर्यात्, D10 पिषेत्, S पिक्षे (for पिषे) — b) S (except G1) गात्रोन्मर्दनम् Ś1 आत्मना — D4 om 22^{cd} — c) D1–3 निमित्त हि सुदेष्णाया Cr cites अन्यत्र, Cc अन्यत्र कुन्त्या — d) D1–3 पिष्यामि, S पिक्षामि (for पिषामि) Ś1 K1 B Dn D5 6 8 11 12 सा पिनष्म्य(K1 B1 स्त्य)द्य चदन, D7 9 सा पिपिषे(D7 ष्ये)द्य च, D10 (corrupt) सा पिनाद्येद्य च° — D4 om 22^{e}–23^{b} — e) B4 D1–3 5 M4 मे पाणी (by transp) — f) B2 4 D5 यौ नैव (by transp) D8 हि, T G वै, M मे (for यौ) Ca भवत (as in text) Ś1 Dn D11 12 नैवाभूता हि यौ पुरा, D1–3 नो (D2 न) दृष्टौ भवता (D1 3 °त) पुरा, D10 नैवभूतौ हि तौ पुरा

23 MSS om वैश° उ। — a) D5 10 सा, S असै (for अस्य) M5 प्रददौ पाणी (for दर्शयामास) — b) Ś1 B Dn1 D5 6 10 Ca c n किणव्रतौ, D9 किणकाकौ (for किणबद्धौ) D1–3 पाणी कृतकिणौ तदा (D2 था)

24 MSS om द्रौपद्युवाच। D4 om 24^{ab} — a) D5–7 9 नैवाह (for या नाह) D1–3 नाह बिभेमि कुत्या वै — b) D8 च, D10 न (for वा) D1–3 कथचन, D8 विशेषत (for कदा) — c) D10 सा च (for साद्य) D1–4 यथा (D4 साह) नित्य सुदेष्णाया — d) S किकरा — After 24, D1–4 ins

391* तदाग्रतो विराटस्य किकरीव स्थिता ह्यहम्।

25 a) D1–3 9 10 तु, D4 ते (for नु) K मे, D5 स, S वै (for मा) D1–4 8 असौ राजा, D5 m 7 9 असावद्य (for सम्राण्मा) Ca cites सम्राट्ट and मा — b) G1 3 M2 3 वर्णत (M3 व), Ca c r s as in text G1 3 M1–3 सुकृतेन वा, M5 सुकृतोपि वा — c) Ś1 नान्यशिष्ट, D6 इत्यपिष्ट, G1 नात्यपिक्ष, G3 नाद्य पिष्ट S विराटस्य (for हि मत्स्यस्य)

26 a) D6 सा कीर्णयती, T1 G3 सकीर्तयती — b) B4 D5 भाविनी D1 4 भीमस्य किल (D1 lacuna for किल) भामिनी, D8 भामिनी सातिमानिनी — d) D1 3 उदीक्षत S (T1 torn) भीमस्योर समाश्रिता

27 a) D5 8 बाष्पाकुलया, Cs as in text (cf Ca v) D8 बाला (for वाचा) — b) Ś1 मुहुर्मुहु (for पुन पुन) — d) K1 चद्रयती, K2 व्यदीर्यती, D1 घर्षयती, D2 दारयती, D3 वर्षयती, D8 पाटयती, Ca c s v घट्टयती (as in text) B2 समब्रवीत्, D1–3 च भामिनी (for इदमब्र) — After 27, D1 (om lines 1–3) 2 3 ins

392* इद तु समुपालम्भ त्वत्तो राजा युधिष्ठिर ।

C. 4 638 B 4 20 29 K 4 23 29 अभाग्या यत्तु जीवामि मर्तव्ये सति पाण्डव ॥ २८
ततस्तस्याः करौ शूनौ किणबद्धौ वृकोदरः ।
मुखमानीय वेपन्त्या रुरोद परवीरहा ॥ २९
तौ गृहीत्वा च कौन्तेयो बाष्पमुत्सृज्य वीर्यवान् ।
ततः परमदुःखार्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

भीमसेन उवाच ।
धिगस्तु मे बाहुबलं गाण्डीवं फल्गुनस्य च ।
यत्ते रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकिणावुभौ ॥ १
सभायां स्म विराटस्य करोमि कदनं महत् ।
तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण न्यवारयत् ।
तदहं तस्य विज्ञाय स्थित एवास्मि भामिनि ॥ २

श्रृणुयाद्यदि कल्याणि कृत्स्न जह्यात्स जीवितम् ।
धनजयोऽपि सुश्रोणि यमौ चापि शुचिस्मिते ।
रुरोद शनकै कृष्णा पुनर्वाक्यमभाषत ।
[(L 1-3)=(var) 4 20 5-6^{ab} — (L 4) Prior half= 26^{c}]

28 ^{a}) B4 पुरा (for मया) G1 3 पूर्वं (for भीम) — ^{b}) B2-4 D1-7 विप्रिय, Cv किल्बिष (as in text) B4 मया, D8 पुन (for पुरा) — ^{c}) Ś1 K B1 3 5 D (except D7 9) यत्र, B2 येन, T2 G2 या तु (for यत्तु) — ^{d}) K2 D4 मृतव्ये, B5 D2 Cn कर्तव्ये D8 मर्तव्यमिति पाडव, M4 5 त्यक्तमिच्छामि जीवित — After 28, S ins

393* कीचक चेन्न हन्यास्त्व स्वात्मान नाशयाम्यहम् ।
विषमालोड्य पास्यामि प्रवेक्ष्याम्यथवानलम् ।
अभाग्याहमपुण्याह नित्यदु खा च विक्लवा ।
पापेन पातितायाश्च कि फल जीवितेन मे ।
[(L 3) G3 विह्वला (for विक्लवा) — (L 4) G1 कृच्छ्रे निपति, G3 पापे निपति, M2 पापेन पातिताया च — After line 4, T2 G1-3 *repeat* 23]

29 Before 29, Ś1 B Dn D6 7 9 11 12 ins वैश उ — ^{a}) Ś1 B1-3 Dn2 D11 12 सूक्ष्मौ, K शूर, B4 वध्यौ, B5 Dn1 D1-3 5 6 8-10 Cr शून्यौ, D4 रम्यौ, D7 रक्तौ, T (T1 damaged) G2 M पीनौ, G1 3 वीर, only Crp v शूनौ (as in text) — ^{b}) B (except B1) D5-7 10 किणवतौ (for किणबद्धौ) — ^{c}) Ś1 K B Dn D1-3 11 12 वै पत्न्या, D10 पत्न्यास्तु (for वेपन्त्या)

30 ^{a}) K D6 10 T2 G2 M3 तु, D1-3 स (for च) — ^{b}) D5 पाडव (for वीर्यवान्) — ^{c}) S (except M4 5, T1 damaged) दु खार्ताम्

Colophon om in D7, D9 reads it in margin — *Sub-parvan* K1 B Dn D5 6 10-12 M1-3 कीचकवध — *Adhy name* D1-4 द्रौपदीविलाप, D8 द्रौपदीवाक्य, M3 भीमपरिदेवन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 B4 D6 10 19, D3 M2-5 21, D5 9 20, T G M1 22

20

1 After the ref, S ins

394* श्रृणु भद्रे वरारोहे क्रोधात्तत्र तु चिन्तितम् ।
त्वा वै सभागता दृष्ट्वा मात्स्याना कदन महत् ।
कर्तुकामेन भद्र ते वृक्षश्चावेक्षितो मया ।
तत्र मा धर्मराजस्तु कटाक्षेण न्यवारयत् ।
तच्छ्रात्वावाङ्मुखस्तूष्णीमास्थितोऽस्मि महानसम् ॥[5]
श्रृणुष्वान्यत्प्रतिज्ञात यद्वदामीह भामिनि ।
वैशपायन ।
आश्वासयन्हि पाञ्चालीं भीमसेन उवाच ह ।
[Line 4 = 2^{cd}]

— ^{b}) D2 3 7-9 गाजीव N (except Ś1 K1) T2 फाल्गुनस्य D4 8 धिक् (for च) — ^{c}) M यौ (for यत्) G1 3 transp रक्तौ and पाणी (in ^{d}) K पु(K1 प)रा भूतौ, D2 करौ भूत्वा, D8 इमौ भूत्वा — ^{d}) K1 B1 4 Dn2 D8 11 12 T2 इमौ (for उभौ) — After 1, S ins

395* तदद्य मानुतपति यत्कृत न मया पुरा ।
M4 cont

396* द्यूते न निधन भीरु कुरूणा पापकारिणाम् ।

2 ^{a}) K1 सभावो (for सभाया) Ś1 K Dn1 B1 3 5 D5-9 तु, B2 स, D2 च, D10 न, D11 12 कि (for स्म). — After 2^{ab}, N ins

397* तत्र मे कारण भाति कौन्तेयो यत्प्रतीक्षते ।
अथवा कीचकस्याहं पोथयामि पदा शिर ।

यच्च राष्ट्रात्प्रच्यवनं कुरूणामवधश्च यः ।
सुयोधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ॥ ३
दुःशासनस्य पापस्य यन्मया न हृतं शिरः ।
तन्मे दहति कल्याणि हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
मा धर्मं जहि सुश्रोणि क्रोधं जहि महामते ॥ ४
इमं च समुपालम्भं त्वत्तो राजा युधिष्ठिरः ।
शृणुयाद्यदि कल्याणि कृत्स्नं जह्यात्स जीवितम् ॥ ५
धनंजयो वा सुश्रोणि यमौ वा तनुमध्यमे ।
लोकान्तरगतेष्वेषु नाहं शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ ६
सुकन्या नाम शार्याती भार्गवं च्यवनं वने । C 4 650 B 4 21 10 K 4 24 20

ऐश्वर्यमदमत्तस्य क्रीडन्निव महाद्विप ।
अपश्य त्वा यदा कृष्णे कीचकेन पदा हताम् ।
तदैवाह चिकीर्षामि मत्स्याना कदन महत् ।

[D1-8 read lines 4-5 before line 1 — (L 1) K1 तत्तु, B4 Dn2 D11 12 तच्च (for तत्र) B1 8 विद्धि (for भाति) D1-8 तत्र कार्यं मया किं तु (for prior half) Cs cites कारण D7 9 कौंतेय तु प्रतीक्ष्य वै (D7 °क्षते) (for posterior half) Ca s cite प्रतीक्षते — (L 2) D4 8 दुष्टस्य (for अथवा) K2 पेषयामि, B4 चूर्णयामि, Ca c v पोथयामि (as in text) D7 तदा, D11 12 महा (for पदा) — (L 3) D1-8 नागो बिल्वमिवाक्रम्य न चेद्राजा न्यवारयत् — (L 5) Cf 2[ab] B8 D5 6 तत्र (for तदा) D1-8 कर्तुमिच्छामि (for अह चिकीर्षामि)] — [c]) D5 च, T2 G2 M4 वै (for तु) — [d]) D8 8 निवारय(D8 ये)त्, D10 अभ्यवारयत् — [e]) D1-8 अस्य चा(D8 वा)ह (for अह तस्य) — [f]) D1-8 स्थितवान् (for स्थित एव) Ca cites स्थित B4 Dn2 D5 11 भाविनि, S शासने (for भामिनि)

3 D2 marg repeats 3[ab], with v l — [a]) D2m लब्ध- (for यच्च) D2m 4 राज्यात् D1 8 व्यवसन, D8 प्रव्यजन (for प्रच्यवन) — [b]) Dn1 D9 G8 अवधि, Dn2 अधिक, D11 12 M8 अधिप (for अवध) D1-8 एव पश्यता, M1 2 4 अधिपस्य न, M5 अपि वचन (for अवधश्च य) Ś1 K D2m 4 5 8 यत् (for य) — [c]) B4 D9 दुर्योधनस्य — [d]) D7 9 यत् (for च)

4 [a]) S दु शासनचतुर्थाना — [b]) D1-8 यच्च तन्, D4 8 S (M2 missing) यच्च मे (for यन्मया) K2 B8-5 Dn D11 12 नाहृत, B1 अलकृत, B2 D8 corrupt D7 9 न मयापहृत शिर, D10 हृत यच्च तदा शिर — [c]) T G मा, M (M2 missing), मा (for मे) K2 B D (except D4 7-9) गात्राणि (for कल्याणि) — [d]) T G2 M (M2 missing) शल्य इवार्पित — After 4[cd], S (M2 missing) ins

398* अपि चान्यद्वरारोहे स्मरिष्यसि वचो मम ।
पुण्ये तीरे सरस्वत्या यत्प्रतिष्ठाम सगता ।
तत्राहमब्रुव कृष्णे पूर्वक्लेशाननुस्मरन् ।
न चाहमनुगच्छेय धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
धनजय च पाञ्चालि माद्रीपुत्रौ च भ्रातरौ ।
कृत्वैता च मति कृष्णे युधिष्ठिरमगर्हयम् ।
परुष वचन श्रुत्वा मम धर्मात्मजस्तदा ।
ह्रीमान्वाक्यमहीनार्थं ब्रुवन्राजा युधिष्ठिर ।
सर्वानन्वनयद्भ्रातॄन्मुनेर्धौम्यस्य पश्यत ।
मा रोदी राज्ञि लोकाना सर्वागमगुणान्विते ।
रक्षितव्य सदास्माभि सत्यमप्रतिम भुवि ।
अनुनीतेषु चास्मासु अनुनीता त्वमप्युत ।

[(L 2) G2 M (M2 missing) यत्र तिष्ठाम (M1 °मि) सगता (M1 त) (for posterior half) — (L 3) M1 8 यत्र (for तत्र) — (L 5) T2 महाबलौ (for च भ्रातरौ) — (L 8) M5 अदीनात्मा (for अहीनार्थं) M1 8 ब्रुवन्नास्ते (for ब्रुवन्राजा) — (L 9) M (M2 missing) अनुनयन् (for अन्वनयद्) — (L 10) M1 8 मा रोद (for मा रोदी) T1 G1 8 गुणान्विता (for न्विते) — (L 12) M1, 8 त्वमेव हि (for त्वमप्युत)] — [ef]) D1 8 कुरु (for जहि) D1 8 कोप (for क्रोध) D4 त्यज (for जहि) K2 D5m 7 सुशोभने, D1 3 4 शुचिस्मिते, D2 6 सुमध्यमे (for महामते) Dn1 D8 क्षिप्र(Dn1 कृत्स्न)जह्यात्स जीवित (for [f]), cf 5[d] also S (T1 broken, M2 missing) माधर्मतो (M5 धर्म्यं त्व) वच कृष्णे क्रोधज (M1 8 न) समुदाहर

☞ From 4 20 5 up to 4 21 21[a], Ś1 could not be collated, the fol being stuck together

5 Ś1 M2 missing Dn1 D1 8 om. 5, D1 om 6[ab] also — [a]) B4 Dn2 D2 8 6 10 12 इद् (for इम) B1 8 वा, B4 5 Dn2 D2 8 6 11 12 तु (for च) S (T1 M2 missing) एव चोक्तमुपालभ — [b]) S (T1 broken, M2 missing) त्वया (for त्वत्तो) — [c]) B1 2 5 Dn2 D11 12 वापि (for यदि) — K1 (hapl) om 5[d]-6[a] — [d]) T2 G2 कृच्छ्र, Cr कृत्स्न (as in text) D6 स्व (for स) K2 सोद्द जह्यात्मजीवन

6 Ś1 M2 missing K1 om 6[a], D1 om 6[ab] (cf v l 5) — [a]) B2 D8 4 T1 अपि, T2 M (M2 missing) च (for वा) D2 कल्याणि, M (M2 missing) दुर्धर्षौ (for

C 4 651 B 4 21 10 K 4 24 20

वल्मीकभूतं शाम्यन्तमन्वपद्यत भामिनी ॥ ७
नाडायनी चेन्द्रसेना रूपेण यदि ते श्रुता ।
पतिमन्वचरद्वृद्धं पुरा वर्षसहस्रिणम् ॥ ८
दुहिता जनकस्यापि वैदेही यदि ते श्रुता ।
पतिमन्वचरत्सीता महारण्यनिवासिनम् ॥ ९
रक्षसा निग्रहं प्राप्य रामस्य महिषी प्रिया ।
क्लिश्यमानापि सुश्रोणी राममेवान्वपद्यत ॥ १०
लोपामुद्रा तथा भीरु वयोरूपसमन्विता ।
अगस्त्यमन्वयाद्धित्वा कामान्सर्वानमानुषान् ॥ ११
यथैताः कीर्तिता नार्यो रूपवत्यः पतिव्रताः ।
तथा त्वमपि कल्याणि सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ १२
मादीर्घं क्षम कालं त्वं मासमध्यर्धसंमितम् ।

सुश्रोणि) — b) D2 यमौ चानुत्तमाविमौ, D3 T G यमौ चापि सुमध्यमे (D3 शुचिस्मितौ), M (M2 missing) माद्रीपुत्रौ तथैव च — c) K1 एव (for एषु) M (M2 missing) गते चा(M5 त)स्मिन् — d) B2 D2 5 6 शक्यामि, B4 शक्या हि, D3 शक्यास्मि, D9 रक्ष्यामि (for शक्ष्यामि) D8 9 जीवित D1 3 M (M2 missing) नाहं जीवितुमुत्सहे — After 6, S (M2 missing) ins

399* धर्मं शृणुष्व पाञ्चालि यत्ते वक्ष्यामि भामिनि ।
[M1 4 सतीनामिह भामिनी, M5 सतीनामुत्तमा सती]

7 Ś1 M2 missing S (M2 missing) reads 7–8 after 11 — a) B2–4 Dn D5 11 12 सु(B4 प)रा सुकन्या (for सुकन्या नाम) K1 शार्यातिं, D1 3 भार्यासीद्, D2 स्वर्याती, T1 G1 3 M4 5 शय्यातिर्, T2 M1 शय्यातेर्, G2 शय्याति, M3 चान्वेति, Cv as in text — b) T G M1 भार्गव — c) K1 D2 3 वाल्मीकभूत, Cs as in text K1 शाम्य त, D10 पश्यत, T2 G2 साध्वी त्व, G1 तप्यत, Ca s v शाम्यत (as in text) — d) B (except B2) Dn2 D5 6 11 12 भाविनी

8 Ś1 M2 missing For sequence of S, cf v 1 7 — a) B Dn D5 6 10–12 नारायणी, D1 3 4 दाक्षायणी, S (M2 missing) नाळायणी ❀Cv डलयोरैक्येन नाडायनी नलस्य सुता ।❀ K D2–4 6 8 चद्रसेना, D5 चान्द्रसेनी, D7 10 चैंद्रसेनी — b) S (M2 missing) रूपेणाप्रतिमा भुवि — D3 4 (hapl) om 8c–9b — c) T2 G2 दृष्टा (for वृद्ध) — d) B4 D1 10 S (T1 M2 missing) वर्षसहस्र(B4 M1 3–5 स्रि)क

9 Ś1 M2 missing For sequence of S, cf v 1 7 D3 4 om 9ab (cf v 1 8) — a) S (M2 missing) आसीद् (for अपि) — d) B4 महारण्य, D3 अरण्येपि, T2 G2 महारण्ये

10 Ś1 M2 missing For sequence of S, cf v 1 7 — a) B (except B3) D5 6 10 रक्षसो, Cc रक्षसा (as in text) D1 3 अयोनिजा महाभागा, S (T1 M2 missing) वस(T2 G स)ती च महारण्ये — After 10ab, S (T1 M2 missing) ins

400* रावणेन हृता सीता राक्षसीभिश्च तर्जिता ।
[T2 G2 साध्वी (for सीता)]

— c) D10 प्रक्लिश्यमाना, T2 G1 3 M (M2 missing) सा क्लिश्यमाना (for क्लिश्यमानापि)

11 Ś1 M2 missing For sequence of S, cf v 1 7 — a) T1 G1 3 M1 3 5 तु वैदेही, T2 G2 M4 तु वैदर्भी (for तथा भीरु) — b) S (M2 missing) भर्तारमृषिसत्तम — cd) B (except B4) Dn D7 अगस्तिम् D1 3 अन्वगात्, D2 4 8 10 अन्वियात् (for अन्वयात्) K2 स्म मानुषान् (for अमा) S (M2 missing) भगवतमगस्त्य सा वनायैवान्वपद्यत — After 11, Dn D9 (marg) 10–12 ins

401* द्युमत्सेनसुत वीर सत्यवन्तमनिन्दिता ।
सावित्र्यनुचचारैका यमलोक मनस्विनी ।
[(L 1) D10 सत्यसेनम् (for वन्तम्) — (L 2) D3 अन्वचरच्चैका (for अनुचचारैका)]

12 Ś1 M2 missing — a) K1 उषै(mislection for Śaradā तथै?)तत्, D4 यच्चैता (for यथैता) S (T1 M2 missing) कीर्तितास्ते मया नार्यो — b) Dn2 D1–3 12 रूपवत्य — After 12ab, S (T1 M2 missing) ins

402* नल राजानमेवाथ दमयन्ती वनान्तरे ।
अन्वगच्छत्पुरा कृष्णे तथा भर्तृस्त्वमन्वगा ।

— c) D6 अनु, D3 अति (for अपि) D1 3 सुश्रोणि (for कल्याणि) — d) K B4 प्रमुदिता (for समु°)

13 Ś1 M2 missing — a) B1 3 4 D4–9 S (T1 M2 missing) Ca सा(D4 3 सु)दीर्घं, Cs मादीर्घं (as in text) K कालमेव त्व, D4 3 क्षपि(D3 क्षिप)त कालो, Ca क्षम काल त्व (as in text) Cs cites क्षम — b) K D2 5 Cv अप्यर्ध-, B1 5 Dn D11 12 Cs अर्धं च, B2 corrupt, D3 अन्वर्ध-, D4 10 अर्धार्धं, Ca as in text (cf Cr) Ca v cite समित (as in text) D3 मासार्धं सह साम्प्रत, S (M2 missing) त्रिशद्रात्रमनिन्दिते — d) B D (except D1–3 5) राज्ञा राज्ञी — After 13, S (M2 missing, M3–5 om lines 2–6) ins

403* सत्येन ते शपे चाह भविता नान्यथेति ह ।
सर्वासां परमस्त्रीणां प्रामाण्यं कर्तुमर्हसि ।

पूर्णे त्रयोदशे वर्षे राज्ञो राज्ञी भविष्यसि ॥ १३
द्रौपद्युवाच ।
आर्तयैतन्मया भीम कृतं बाष्पविमोक्षणम् ।
अपारयन्त्या दुःखानि न राजानमुपालभे ॥ १४
विमुक्तेन व्यतीतेन भीमसेन महाबल ।
प्रत्युपस्थितकालस्य कार्यस्यानन्तरो भव ॥ १५
ममेह भीम कैकेयी रूपाभिभवशङ्कया ।
नित्यमुद्विजते राजा कथं नेयादिमामिति ॥ १६
तस्या विदित्वा तं भावं स्वयं चानृतदर्शनः ।
कीचकोऽयं सुदुष्टात्मा सदा प्रार्थयते हि माम् ॥ १७
तमहं कुपिता भीम पुनः कोपं नियम्य च ।
अब्रुवं कामसंमूढमात्मानं रक्ष कीचक ॥ १८
गन्धर्वाणामहं भार्या पञ्चानां महिषी प्रिया ।
ते त्वां निहन्युर्दुर्धर्षाः शूराः साहसकारिणः ॥ १९
एवमुक्तः स दुष्टात्मा कीचकः प्रत्युवाच ह ।
नाहं बिभेमि सैरन्ध्रि गन्धर्वाणां शुचिस्मिते ॥ २०
शतं सहस्रमपि वा गन्धर्वाणामहं रणे ।
समागतं हनिष्यामि त्वं भीरु कुरु मे क्षणम् ॥ २१ C 4 666 B 4 21 25 K 4 24 39

सर्वेषा च नरेन्द्राणा मूर्ध्नि स्थास्यसि भामिनि ।
भर्तृभक्त्या च वृत्तेन भोगान्प्राप्स्यसि दुर्लभान् ।
पूर्णाया तु प्रतिज्ञाया महान्त भोगमाप्नुया ।
कुरु भर्तृगत ज्ञात्वा राज्ञा मूर्ध्नि स्थिता भवे ।

[(L 2) T सर्वासा हि वरस्त्रीणा, G3 सर्वेषामपरस्त्रीणा (for prior half) — (L 4) T1 G1 3 युक्तासि, M1 वित्तेन (for वृत्तेन) G2 प्राप्नुहि (for प्राप्स्यसि) T2 G2 M1 भामिनि (for दुर्लभान्) — (L 5) T2 G2 यातायां (for पूर्णाया), and आप्नुहि (for आप्नुया) — (L 6) T1 G1. 3 गुरुभक्तिकृत ज्ञात्वा (for prior half)]

14 Ś1 M2 missing — a) K कृत (for मया) T1 G1 3 M (M2 missing) आर्तप्रलापात् (T1 G1 पा, G3 °प) कौंतेय, T2 G2 स्वात्मान प्रलपे चाह — S (M2 missing) om 14^{bc} — b) K मया वै बाष्पमोक्षण, Dn D2 7 3 10–12 कृत बाष्प(D12 वाक्य)प्रमोचन (D2 3 10 °क्षण) — c) K आराधयत्या, D4 अपश्यत्या तु (for अपारयन्त्या) Cc cites (the nom sg) अपारयन्ती — After 14, S (M2 missing) ins

404* व्यतीत कथयित्वा किं भीमसेन महाबल ।
इद तु दु ख कौन्तेय ममासह्य निबोध तत् ।
योऽस्य राज्ञो विराटस्य सूतपुत्रस्तु कीचक ।
स्यालो नाम प्रवादेन भोजस्त्रैगर्तदेशज ।
त्यक्तधर्मो नृशसश्च सर्वार्थेषु च वल्लभ ।
नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मे भव शोभने ।
अविनीत सुदुष्टात्मा मामनाथेति चिन्त्य स ।

[(L 7) G3 M1 मामनाथा विचिंत्य स (for posterior half)]

15 Ś1 M2 missing — a) K2 B1 3 5 Dn D2 4–9 11 12 T G2 3 M (M2 missing) किमुक्तेन (for विमु) D10 अतीतेन G1 मामनाथामितो मत्वा — c) D3 प्रत्या सन्नस्य कालस्य (cf Cv) — d) D1 3 4 दु ख (for कार्य) S (M2 missing) दु खस्यातकरो भव

16 Ś1 M2 missing — a) D1 मामेव, D3 7 9 G1 3 ममैव (for ममेह) B4 Dn2 D1 3 4 6–8 10–12 transp, भीम and कैकेयी D2 ममेह कैकयसुता, T G2 M (M2 missing) कैकेयी चैव (T2 G2 चापि) मा दृष्ट्वा — b) D2 भीम रूपाभिशकया, D7 9 नियोगपरिशकिता, T G2 रूपेणा प्रतिमा सती (T2 ति), G1 3 M (M2 missing) रूपा(G1 नृपा)द्धि भय(G3 परि-, M1 5 भृश)शकिता — c) D1 3 4 राज्ञ , D7 10 राज्ञि (for राजा) — d) D10 इह (for इति) D1 3 4 इति मे वर्तते मति , D2 कथमायाति मामिति, D7 9 कथमेना विरोधये, D3 कथ नेमा व्रजेदिति, Cv as in text Ca c s cite नेयात्

17 Ś1 missing, M2 resumes — b) T1 अकृत (for अनृत°) D2 नाह स्वस्था कदाचन Ca v cite अनृत दर्शन (as in text) — c) D11 12 स (for सु) D2 कीचको हि स्वय दृष्ट्वा, S कीचकोपि च (M हि) दुष्टात्मा — d) S पुन (for सदा) M2 3 ह (for हि) K1 सा, D10 M3 मा (for माम्)

18 Ś1 missing — a) B2 D2 3 M2 तदह (for तमह) — b) K भविष्यति, D10 नियम्य वा — c) K1 M5 अब्रव K कामसपन्न, D3 तमह मूर्खं

19 Ś1 missing — b) D2 3 सतत (for महिषी) — c) B1 3 Dn1 D4–6 3 M1 2 5 कुपिता (for दुर्धर्षा) — d) K1 °चारिण, D6 7 10 कारिण M5 सानुबधममर्षणा

20 Ś1 missing — a) B2 Dn1 सु-, D2 अपि, T G M1 5 तु, M2–4 च (for स) — K1 om 20^{bc} — b) D4 प्राहसत्तदा, D3 प्रत्युवाच मा, M3 4 (*inf lin* as in text) कुरुते क्षण, M5 पुनरुक्तवान् — c) B4 D6 सैरिंध्रि — d)

C 4 667
B 4 21 26
K 4 24 40

इत्युक्ते चाब्रुवं सूतं कामातुरमहं पुनः ।
न त्वं प्रतिबलस्तेषां गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ॥ २२
धर्मे स्थितास्मि सततं कुलशीलसमन्विता ।
नेच्छामि कंचिद्वध्यन्तं तेन जीवसि कीचक ॥ २३
एवमुक्तः स दुष्टात्मा प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
न तिष्ठति स सन्मार्गे न च धर्मं बुभूषति ॥ २४
पापात्मा पापभावश्च कामरागवशानुगः ।
अविनीतश्च दुष्टात्मा प्रत्याख्यातः पुनः पुनः ।
दर्शने दर्शने हन्यात्तथा जह्यां च जीवितम् ॥ २५
तद्धर्मे यतमानानां महान्धर्मो नशिष्यति ।
समयं रक्षमाणानां भार्या वो न भविष्यति ॥ २६
भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ २७
वदतां वर्णधर्मांश्च ब्राह्मणानां हि मे श्रुतम् ।
क्षत्रियस्य सदा धर्मो नान्यः शत्रुनिबर्हणात् ॥ २८
पश्यतो धर्मराजस्य कीचको मां पदावधीत् ।

D6 गधर्वेभ्य D2 कदाचिच्च न सशय

21 Ś1 missing — a) D1 8 अथ (for अपि) B (except B8) Dn D5 शत शतसहस्राणि (B4 5 D5 णा), D4 सहस्रमपि कल्याणि — b) D1 8 10 महा (for अह) — c) B2 D1 8 समागतान्, D7 9 समायात — d) D7 M1 4 5 तद् (for त्व) K प्रिय, D1 8 क्षम, Ca c s क्षण (as in text) Dn1 भीरु त्व भीरु मा क्षण, D2 कुरु मे चाद्य सगम

22 Ś1 missing — a) T M1 4 5 इत्युक्ता, G M2 8 इत्युक्त्वा K2 सूते, B2 5 Dn1 मत्त, Dn2 D11 12 मूढ, G1 धूर्त (for सूत) — b) D4 वच (for पुन) — c) B5 Dn1 चैषा (for तेषा) — After 22, B5 (which om 23a–24b) ins a passage given in App I (No 21), cf v l 24

23 Ś1 missing B5 om 23–24ab — b) B2 °समाश्रिता — c) KD8 T2 G2 8 M4 5 Ca r किंचित्, T1 केचित् (for कचित्) K मनसा, B4 D6 वध्य तु, D8 वध्य ते, D5 7 वध्य हि, T1 विध्य तु, G8 वध्य त्वा Ca cites वध्य — d) K तत्र, T G तस्मात् (for तेन) M4 (sup lin) 5 जीवति M1 4 सूतज (M4 sup lin °ज), M5 कीचक

24 Ś1 missing B5 om 24ab (cf v l 23) — a) G1 8 M8 तु, G2 सु (for स) — b) B (B5 om) D8 5–9 11 12 प्रा(D6 प्र)हसत् (for प्रहस्य) D7 (inf lin as in text) 9 विनिवृत्य च (for स्वनवत्तदा) D1 तत (for तदा) — A passage given in App I (No 21) is ins in B1–4 Dn D4–7 9–12 after 24ab, in K2 D8 after 24, in B5 after 22, and thereafter D8 repeats 24cd — c) B2 8 5 Dn D11 12 तिष्ठते Dn2 D7 9 10–12 स (for स्म) B4 D1 8 4 G1 च (D1 8 स) तिष्ठति (for तिष्ठति स्म) — d) D1 8 स (for च) B1 8 (m as in text) बुभूत्सति, B4 Cr चिकीर्षति, Crp बुभूर्षति, Cv rp (Dev) as in text D5 7 9 अधर्मं विचिकीर्षति, D10 न च धर्मेबुभूषति, Ca as in text

25 Ś1 missing — a) D2 8 मोहात्मा D2 8 मोह° भावश्च, T1 G1 8 M पापकारी च, T2 G2 कामचारी च — b) K समन्वित, B (except B4) Dn D1 8 7 9m 11 12 कामबाण (D1 कार), Ca as in text — c) D5 दुर्विनीतश्च M1 सु (for च) — e) S दु ख (for हन्यात्) K2 दर्शने भीमसेनाद्य, D7 स ददर्श हि मा नित्य, Cs as in text (cf Cv) — f) K2 D2 तव, B4 D1 8 Cv यथा, Dn D11 12 Cs यदि, D8 तदा (for तथा) Dn2 D11 12 हन्यात्, D1 8 5–7 G8 जह्यात्, M5 त्यज्या, Cn s v as in text D6 स्व° (for च)

26 Ś1 missing — a) D1 8 एव वो, D2 8 स्वधर्मे, D4 T G M1 5 धर्मे प्र, D6 अधर्मे, M2–4 धर्मे हि — b) B2 5 D5 6 8 T G2 अय, B4 D7 9 10 G1 M1 2 महा, D4 सदा (for महान्) B2 5 D10 न सिध्यति, B4 D7 8 Ca नशिष्यते, D6 न शस्यते, D7 (inf lin) विनक्ष्यति, D8 विशिष्यते, G1 भविष्यति — c) T2 G2 काक्ष (for रक्ष) — d) D1 8 S (except M4) दारा, D4 दार (for भार्या) T G भवति च (for भविष्यति)

27 Ś1 missing — a) Some N MSS रक्षमाणाया — D1–8 om 27bc — c) Some N MSS रक्षमाणाया — D4 M8 om 27cd — N (Ś1 missing, D2 om line 2) ins after 27 (D4, which om 27cd, after 27ab)

405* आत्मा हि जायते तस्या तेन जाया विदुर्बुधा ।
भर्ता तु भार्यया रक्ष्य कथ जायान्ममोदरे ।

[(L 1) D1 4 9 यस्मात्, D8 तस्मात् (for तस्या) B2 आत्मा हि रक्षमाणाया (for prior half) D1 8 तस्मात् (for तेन) — (L 2) K जायया (for भार्यया) D4 5 7 9 जायेत्, Cs जायात् (as above)]

28 Ś1 missing Dn1 om 28 — a) B5 T1 G1 Cn धर्मश्च — b) B1 Dn2 D6 11 12 इति, B4 5 D5 मया, D2 8 च मे (for हि मे) B2 8 5 G1 श्रुत — c) D1 8 4 क्षत्रियाणा (D8 °यस्य) तथा धर्म — d) S दस्युनिबर्हणात्

तव चैव समक्षं वै भीमसेन महाबल ॥ २९
त्वया ह्यहं परित्राता तस्माद्घोराज्जटासुरात् ।
जयद्रथं तथैव त्वमजैषीर्भ्रातृभिः सह ॥ ३०
जहीममपि पापं त्वं योऽयं मामवमन्यते ।
कीचको राजवाल्लभ्याच्छोककृन्मम भारत ॥ ३१
तमेवं कामसंमत्तं भिन्धि कुम्भमिवाश्मनि ।
यो निमित्तमनर्थानां बहूनां मम भारत ॥ ३२

तं चेज्जीवन्तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ।
विषमालोड्य पास्यामि मा कीचकवशं गमम् ।
श्रेयो हि मरणं मह्यं भीमसेन तवाग्रतः ॥ ३३

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा भीमस्योरः समाश्रिता ।
भीमश्च तां परिष्वज्य महत्सान्त्वं प्रयुज्य च ।
कीचकं मनसागच्छत्सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ ३४ C 4 692 B 4 21 51 K 4 24 53

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

(M1 विनिग्रहात्)

29 Ś1 missing — ^{b}) M कीचको मानुधावति (M4 5 °न्वधावत) — After 29^{ab}, T1 ins

406* येषा मतिर्न स्वपिति षष्ठेऽपि विषये वसन् ।
तेषा मा मानिनी भार्यां सूतपुत्र पदावधीत् ।
[=(var) 4 15 15]

— ^{c}) D6 तव चापि, D7 8 तव चैव, S तवैव च B4 5 D1 3 4 6 समक्ष च, D2 G3 क्ष हि, D10 महाबाहो — ^{d}) D3 7 8 महाबल

30 ^{a}) D8 पूर्वं, S चाह (M1 एवाह) (for ह्यह) — ^{b}) S भीम तस्मात् (for तस्माद्घोरात्) D1, 3 महा (for जटा) — ^{c}) K1 D1–4 जयद्रथात्

31 Ś1 missing — ^{a}) D2 *inf lin* इम दस, G3 त्व भीम (for इममपि) K1 चापितृ (sic), B1 3 Dn D2 (*inf lin*) 11 12 S पापिष्ठ, D6 त पाप (for पाप त्व) — ^{b}) S असौ (for अय) D1 3 4 यो मा त्वा चावमन्यते, D6 त्व योय मावमन्यसे — ^{c}) D3 राजशालत्वात्, T G राजवन्नित्य (for राजवाल्लभ्यात्)

32 Ś1 missing — ^{a}) D1–4 8 S कीचक (for तमेव) B4 सपत्न, D2 4 8 10 S सतप्त — ^{b}) D2 भित्वा, T1 छिधि (for भिन्धि) D7 T2 अश्मना (for अश्मनि) D6 reads 32^{cd} in marg — ^{c}) K1 यो सदुष्टो ह्यनर्थाणा — ^{d}) B4 सर्वेषा (for बहूना) K अपि (for मम) K B2 पापकृत् (for भारत)

33 Ś1 missing — ^{d}) D2 9 वशे S कीचको मा वश नयेत् — ^{e}) T2 G2 परम (for मरण) K1 D4 मे (K1 म) द्य, M5 मन्ये (for मह्य)

34 Ś1 missing K B1 5 D1–4 8–10 T2 G2 M5 om the ref — ^{a}) K1 प्ररुदत् — ^{b}) Dn भीमस्योरु, D6 रु, D8 रू, Cc as in text T G2 M1 3 भीमस्योरसि सश्रिता, G1 3 भीमसेनस्य सनिधौ — ^{c}) B4 D4 T G2 तु (for च) — ^{d}) K B4 बहुसात्व T G2 M2 नेत्रे सपरिमृज्य च — N (except K1 D1 3 4, Ś1 missing) ins after 34^{cd} (K2 D2 7–9, after 34

407* आश्वासयित्वा बहुशो भृशमार्तां सुमध्यमाम् ।
हेतुतत्त्वार्थसयुक्तैर्वचोभिर्द्रुपदात्मजाम् ।
प्रमृज्य वदन तस्या पाणिनाश्रुसमाकुलम् ।

[(L 1) B4 तामार्तां च सुदु खिता (for posterior half) — (L 2) D10 सपन्नै (for °सयुक्तै) B4 तत्त्वार्थसहितैर्वाक्यैर्बहुभिर्द्रुपदात्मजा — (L 3) D10 प्रगृह्य (for प्रमृज्य) D6 नयन (for वदन) D6 बहुशो श्रममाकुल (for posterior half)]

— K2 D7 9 ins after 34^{cd} D2 8, after the above (407*) B Dn D5 6 10–12, after 34

408* उवाच चैना दु खार्तां भीम क्रोधवश गत ।
[Dn D7 8 11 12 क्रोधसमन्वित, D10 समाकुल]

— ^{e}) D2 गत्वा, T2 गच्छेत्, Cs as in text — ^{f}) B2 सुकरणी, B4 Dn2 D11 G2 M सृ (M4 5 स्र) क्कणी, D1 8 सृग्विणी, D4–6 9 12 T2 सृक्किणी, Cs as in text B2 T G1 2 परिलेलिहन्

Colophon om in D2 9 — *Sub-parvan* B Dn D5 6 10–12 M1 2 4 5 कीचकवध — *Adhy name* D1 3 9 दु खकीर्तन, D4 द्रौपदीदु खकथन, D8 द्रौपदीवाक्य, G2 M2 4 5 द्रौपदीसमाश्वासन, M1 3 द्रौपद्याश्वासन — *Adhy no* (figures, words or both) B4 D6 20, D8 M2–5 22, D5 9 21, T G M1 23 — *S'loka no* D1 38, G3 53

२१

C. 4 694 B 4 22.1 K 4 25 1

भीमसेन उवाच ।

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सहबान्धवम् ॥ १
अस्याः प्रदोषे शर्वर्याः कुरुष्वानेन संगमम् ।
दुःखं शोकं च निर्धूय याज्ञसेनि शुचिस्मिते ॥ २
यैषा नर्तनशाला वै मत्स्यराजेन कारिता ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ॥ ३
तत्रास्ति शयनं भीरु दृढाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् ।
तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ४
यथा च त्वां न पश्येयुः कुर्वाणां तेन संविदम् ।
कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि यथा संनिहितो भवेत् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

तथा तौ कथयित्वा तु बाष्पमुत्सृज्य दुःखितौ ।
रात्रिशेषं तदत्युग्रं धारयामासतुर्हृदा ॥ ६
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय कीचकः ।
गत्वा राजकुलायैव द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ ७
सभायां पश्यतो राज्ञः पातयित्वा पदाहनम् ।
न चैवालभथास्त्राणमभिपन्ना बलीयसा ॥ ८

21

☞ Ś1 not collated for st 1–21, the folios being stuck together

1 ^{a}) D4 यथा भीरु प्रभाषसे — ^{c}) S एन (M5 एव) (for त) D1 8 निहनिष्यामि (for सूदयि) — ^{d}) D2 7–9 S सह बाधवै , D4 सह बधुभि

2 ^{a}) K1 यस्या , D7 9 अद्य (for अस्या) D2 7 9 शर्वर्यां — ^{b}) B D (except D2 8 9) Cs सगत, T G3 M1 4 (*sup lin* as in text) 5 Cc सविद्, G1 2 सौहृद, Cv सगम (as in text) — ^{c}) B4 D2 वि- (for च)

3 For 3^{ab} cf 16^{ab} — ^{a}) D1 4 यथा (for यैषा) B1 8 4 Dn D1 3 4 10–12 इय, D5 6 इह (for वै) D2 8 S य(D2 त)देतन्नर्तनागार — ^{b}) T1 G3 मात्स्यराजेन D2 S कारित — 3^{cd}=16^{cd} — ^{d}) D2 8 यथासुख, D10 तथा गृह, S स्वक गृह — After 3, B4 reads 17^{ab} for the first time (v l निशीथे for तमिस्रे, and गच्छामि for गच्छेथा), repeating it in its proper place

4 ^{a}) B Dn D5–12 दिव्य (for भीरु) — ^{b}) D8 सुगाढ, M2 सुदृढ, Cs v दृढाग (as in text) B2 सुपरिस्थित, B4 D8 सुपरिस्कृत D1 3 4 दृढसधि प्रतिष्ठित — ^{c}) B D6 त (B3 तान्), S एन (for अस्य) — ^{d}) D7 9 पूर्वान्प्रेतान् — After 4, S (M om line 1) ins

409* त्वद्दर्शनसमुत्थेन कामरागेण मोहितम् ।
सकेत सूतपुत्रस्य कारयस्व शुभानने ।

[(L 1) G1 8 कामेनाकुलितेद्रिय (for posterior half)]

5 ^{a}) K2 यथान्ये त्वा, S यथापरे D2 transp त्वा and न D1–8 बुध्येयु (for पश्येयु) — ^{b}) D1 8 कुरव , D10 ब्रुवाणा, S कुर्वंतीं (for कुर्वाणा) B2 तत्र (for तेन) D2 8 Cv सगम, Ca सविद (as in text) — ^{c}) S तथा कुरुष्व कल्याणि — ^{d}) Dn1 G2 सनिहतो, D1 8 T2 G8 M स निहतो, Cv as in text — After 5, T1 ins

410* आवयो सगम भीरु यथा मर्त्यो न बुध्यति ।
कीचकस्य विनाशाय तथा कुरु नृपात्मजे ।

6 After वैश° उ , D2 ins

411* एव सा भीरु तन्वङ्गी आमन्त्र्यैन महानसे ।
वध तस्य परीप्सन्ती आजगाम स्ववेश्मनि ।

— ^{a}) S (except T2) तत्र (for तथा) K2 B2 तु (for तौ) B4 च, D8 तौ (for तु) — After 6^{ab}, S ins

412* भीमेन च प्रतिज्ञाते कीचकस्य वधे तदा ।
द्रौपदी च सुदेष्णाया प्रविवेश पुनर्गृहम् ।

— ^{c}) K2 B2 T2 G2 तदा, B1 8m 4 5 Dn D4 5 11 12 M1 2 तम्, B8 D2 6–8 10 तथा (for तद्) S अत्यग्रा (M2–5 अत्यग्र) (for अत्युग्र) — ^{d}) B4 वाह , D2 पार , Ca c धार (as in text) B4 D1 8 7 9 तदा, B5 Dn D8 11 12 हृदि (for हृदा) S धारयामास वै हृदा (M1–4 दुर्हृदा, M5 तद्धृदि) — After 6, D9 ins a passage given in App I (No 22)

7 ^{a}) D8 ततो (for तस्या) S तस्या रजन्या व्युष्टाया — ^{c}) D7 9 गतो (for गत्वा) G1 8 राजकुल पापो, M3 राजकुले चैव — ^{d}) M2 पुनर् (for इदम्)

8 Before 8, B2 T1 ins कीचक (B2 cont उवाच) — ^{a}) T1 G यस्त्वा(G2 त्व)ह, T2 M2 8 यस्त्वाह, M1 4 5 यदा(M5 द)ह (for सभाया) — ^{b}) K2 हता, Dn1 D4 हता, D1–8 अहनत्, D8 हत, Cn अहन (as in text) S ह्यनु(G2 अप्य-, M8–5 अभ्य)धावनमाचर (T2 ह्यनुधावन्प दाहन) — ^{c}) Dn2 D11 12 transp च and एव Dn

प्रवादेन हि मत्स्यानां राजा नाम्नायमुच्यते ।
अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः ।। ९
सा सुखं प्रतिपद्यस्व दासो भीरु भवामि ते ।
अह्नाय तव सुश्रोणि शतं निष्कान्ददाम्यहम् ।। १०
दासीशतं च ते दद्यां दासानामपि चापरम् ।
रथं चाश्वतरीयुक्तमस्तु नौ भीरु संगमः ।। ११

द्रौपद्युवाच ।

एकं मे समयं त्वद्य प्रतिपद्यस्व कीचक ।
न त्वां सखा वा भ्राता वा जानीयात्संगतं मया ।। १२
अवबोधाद्धि भीतास्मि गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ।
एवं मे प्रतिजानीहि ततोऽहं वशगा तव ।। १३

कीचक उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथा सुश्रोणि भाषसे ।
एको भद्रे गमिष्यामि शून्यमावसथं तव ।। १४
समागमार्थं रम्भोरु त्वया मदनमोहितः ।
यथा त्वां नावभोत्स्यन्ति गन्धर्वाः सूर्यवर्चसः ।। १५

द्रौपद्युवाच ।

यदिदं नर्तनागारं मत्स्यराजेन कारितम् ।
दिवात्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ।। १६
तमिस्रे तत्र गच्छेथा गन्धर्वास्तन्न जानते । C 4 710 B 4 22.17 K 4 25.22

D11 12 आलभसे, D2 अलभयस्, D4 लभते (for अलभथास्) K न चैवात्त (K2 पि) तथा त्राण, S न क च (T1 G1 3 M1 किंचित्, M4 5 कच्चित्) लभसे नाथ

9 ^{a}) K प्रोवाच नेह (for प्रवादेन हि) Cc r v cite प्रवादेन B4 Dn D2 10 M इह, D4 वै, D6 एव, D11 12 च, T G तु (for हि) — ^{b}) D1 3 4 राजा, Ca rp (Dev) नाम (for नाम्ना) Cr cites राजा नाम्ना, Cc r cite अयम् K1 राजो वै राजमर्हति, S अय राजेति चोच्यते — ^{cd}) D4 अत्र, G2 तु (for हि) T2 G2 मात्स्याना M transp मत्स्याना and राजा वै

10 ^{a}) K2 Dn D7 9 11 12 मा (for सा) D1 दुःख (for सुख) D7 9 स्व प्रपद्यस्व (for प्रतिप) — ^{b}) T सखा (for दासो) D10 transp दासो and भीरु — After 10^{ab}, S ins

413* न ह्यह त्वामृते भीरु चिर जीवितुमुत्सहे ।

— ^{c}) K1 अह्नायै तव, Dn1 अह्नि हि भव, D4 अह्नाय तावत्, T1 G अहन्यहनि, T2 अहान्यहानि Ca c v cite अह्नाय — ^{d}) M1 2 शत- (for शत) Dn D11 12 S (except M5) निष्क D1 3 4 S (except M5) ते (for अहम्)

11 ^{a}) K D2 तेद्यास्तु, D4 दास्यामि (for ते दद्या) — ^{b}) B4 चायुत, M1 5 तावतां (for चापरम्) — ^{c}) T G2 3 M रथा and युक्ता, G1 रथान् and °युक्तान् — ^{d}) D2 3 कुरु मे, D4 अस्तु ते, T G2 M सतु ते, G1 3 दद्या (G3 °द्य) ते (for अस्तु नौ) Ca c cite नौ D2 3 सगम, S सगमे (for सगम) D1 अस्तु भीरु सुसगम — After 11, T1 ins

414* तुभ्य दास्यामि सर्वाणि राजार्हाण्यपराणि च ।

12 S (except G1) सैरध्री (for द्रौपद्यु) — ^{a}) B Dn D2 5–12 एव, G3 M (except M4) एतन् (for एक) B4 मा (for मे) K सशय, B4 समये, S वचन, Ca समय (as in text) B3 त वै, B4 ह्यद्य, D1 3 4 S सत्य (for त्वद्य) — ^{b}) G1 सम्प्रद्यस्व च (for प्रतिपद्यस्व) — After 12^{ab}, D5 (marg) 10 ins

415* यदि त्व खलु सयोगमिच्छस्यद्य मया सह ।
[D10 सूत (for खलु)]

— ^{c}) K1 D4 त्वा, B4 त्वे, S ते (for त्वा) — ^{d}) D2 3 8 S सगम (for सगत) D2 3 मम (for मया) — After 12, S ins

416* अनुबोधादनर्थं स्यादयशश्च महद्भवेत् ।

13 ^{a}) B2 D1–4. 8 S अनुबोधाद्धि (G1 त्तु), Dn D11 12 अनुप्रवादाद् — ^{b}) B2 मन (for यश) — ^{c}) S (except M2) एतन् (for एव) B4 त्व, D1 तु, D3 ते (for मे) — ^{d}) S (except G3) वशगाभव

14 After the ref, D4 om 14–15 and the ref before 16 — ^{c}) S एकोहमागमिष्यामि (M मेव यास्यामि)

15 D4 om 15 (cf v l 14) — ^{a}) D1 °गमो हि, D3 गमोस्तु (for गमार्थं) — ^{b}) Dn1 त्वया मदविमोहित, D6 S त्वया मदनदर्पित, D7 9 त्वयाह मदमोहित — ^{c}) K1 त्वा, B5 त (for त्वा) K D1 3 नावबुध्यति (D1 °ते), B1 Dn D11 12 नैव पश्येयु, B2 4 D2 5 7 9 10 नाव(D2 नाभि-, D5 7 9 नैव)वेत्स्यति (D10 ते), S नाव(T2 G2 च न)बुध्येरन्, Ca नावभोत्स्यति (as in text), Cv भोत्स्यते — K1 om 15^{d}–16^{c}, M3 om 15^{d}–17^{a} — ^{d}) T G पतयस्तव (for सूर्य)

16 =(var) 3 — K1 om 16^{abc} with the ref, D4 om the ref, M3 om 16 (cf v l 14, 15) — S

C 4 710 B 4 22.17 K 4 23 22 तत्र दोषः परिहृतो भविष्यति न संशयः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तमर्थं प्रतिजल्पन्त्याः कृष्णायाः कीचकेन ह ।
दिवसार्धं समभवन्मासेनैव समं नृप ॥ १८
कीचकोऽथ गृहं गत्वा भृशं हर्षपरिप्लुतः ।
सैरन्ध्रीरूपिणं मूढो मृत्युं तं नावबुद्धवान् ॥ १९
गन्धाभरणमाल्येषु व्यासक्तः स विशेषतः ।
अलंचकार सोऽऽत्मानं सत्वरः काममोहितः ॥ २०
तस्य तत्कुर्वतः कर्म कालो दीर्घ इवाभवत् ।
अनुचिन्तयतश्चापि तामेवायतलोचनाम् ॥ २१
आसीदभ्यधिका चास्य श्रीः श्रियं प्रमुमुक्षतः ।
निर्वाणकाले दीपस्य वर्तीमिव दिधक्षतः ॥ २२
कृतसंप्रत्ययस्तत्र कीचकः काममोहितः ।
नाजानाद्दिवसं यान्तं चिन्तयानः समागमम् ॥ २३

(except G1, M3 om) सैरध्री (for द्रौपद्यु) — ^{a}) K2 B4 D1–3 8 S (M3 om) एतन् (for इद) B4 (here and below) नर्तकागार — ^{b}) T G2 मात्स्य — ^{d}) D2 यथासुख, D4 10 तथा गृह, T G1 2 M1 4 स्वक गृह

17 M3 om 17^{a} (cf v 1 15) — ^{a}) A few N MSS तमिश्रे, D2 न मिश्र, D10 निशीथे, S (M3 om) निशाया, Ca c तमिस्रे (as in text) K1 गच्छ त्व (for गच्छेथा) — ^{b}) Dn1 D1 2 त, T2 त्वा (for तन्) — ^{c}) K वृतो (for हृतो) — ^{d}) K D7 9 भवतीति (for भविष्यति) — After 17, S ins

417* एक सन्नर्तनागार रात्रौ सकेतमाव्रज ।
तत्राह वशगा तुभ्य भविता नात्र सशय ।
कीचक ।
तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्व भीरु मन्यसे ।
एक सन्नर्तनागारमागमिष्यामि शोभने ।
समागमार्थं सुश्रोणि शपे च सुकृतेन मे । [5]
यथा त्वा नावबुध्यन्ते गन्धर्वा वरवर्णिनि ।
सत्य ते प्रतिजानामि गन्धर्वेभ्यो न ते भयम् ।
अलकरिष्याम्यद्याह त्वत्समागमनाय वै ।

[(L 1) T2 G एकस्त्व (for एक सन्) — (L 3) T2 अह ते (for भद्रे) T2 G1 3 M1 वक्ष्यसि (for मन्यसे) — (L 4) T2 M1 भामिनि (for शोभने) — (L 6) T °बुध्येरन् (for बुध्यन्ते) — (L 7) M2 3 सत्य मे प्रतिजानीहि (for prior half) G1 3 तु नो (for न ते)]

T G2 cont

418* वासासि च विचित्राणि मनोज्ञानि तवापि च ।
यथाह न त्यजेथास्त्व तथा रस्ये त्वया सह ।
द्रौपदी ।
तथा चेदप्यह सूत दर्शयिष्यामि ते सुखम् ।
यन्नानुभूत भवता जन्मप्रभृति कीचक ।

18 ^{a}) B2 अपि, Dn1 अभि, D1 3 10 परि°, S सह (for प्रति) D4 तमर्थं कीचकस्याथ — ^{b}) B D7–9 हि, Dn1 च, D6 तु (for ह) D1 3 S द्रौपद्या (D1 3 कृष्णाया) कीचकस्य च — ^{c}) S क्षणमात्र (for दिवसार्धं) D7 9 समगमत्, S (except G1 3) तदभवत् — ^{d}) M3 भवेत् (for सम) B1 3 विभो, D6 M5 तदा, M3 तत (for नृप) — After 18, B2 4 D2 (marg) 7 9 10 ins

419* तत्र सा भीमसेनस्य तमर्थं समवेदयत् ।

19 ^{a}) D3 अय, G1 3 अपि (for अथ) — ^{b}) G1 स्वक (for भृश) B2 D1 3 5 6 10 हर्षसमन्वित — ^{c}) Here and below (almost uniformly) B4 D6 सौरिध्री D2 4 सैरध्रीरूपसमूढो (D4 पन्नो), T1 G1 3 M सैरध्री (M1–3 ध्रीं) रूपिणीं मूढो D1 3 transp मूढ and मृत्यु (in ^{d}) — ^{d}) D2 S ता (for त) D1 बुद्धते, D3 बुध्यत

20 ^{a}) D1 3 माल्यैश्च — ^{b}) D3 रागीश, Ca व्यासक्त (as in text) B2 परिशोषित, D1 च विशेषत, D2 3 सविशेषवान् — ^{c}) K D2 4 7 9 चात्मान, M स्व देह (for सोऽऽत्मान as in D1 3) B Dn D5 6 8 10–12 अल (D6 एव) चक्रे तदात्मान, T G अलकार चकारासौ — ^{d}) B4 Dn2 D4 5 8 10–12 T1 G2 सत्वर S (except M2) काल चोदित — After 20, D2 reads 23 (for the first time), repeating it in its proper place

21 ^{a}) D2 ततस्तु (for तस्य तत्) — ^{cd}) G1 3 कान्ता (for चापि) D1 3 तत्र चिंतयतस्तस्य सैरध्रीं वामलोचना

☞ Ś1 resumes from 22

22 ^{a}) D10 अभ्यधिक B1 2 5 Dn1 D3 T2 G1 3 M चापि, D4 त्वस्य, T1 G2 चाथ (for चास्य) — ^{b}) B1 स्वय, G2 श्रिया (for श्रिय) D3 प्रमुमुचत, D7 (m as in text) 10 प्रमुमूर्षत G1 श्रिय प्रतिमुमुक्षत — Dn1 M1 (hapl) om 22^{cd} — ^{c}) D1 3 काल° — ^{d}) D1 3 यथावति, D4 यथावृत्ति (for वर्तीमिव)

23 ^{a}) D2 ततस, T1 G2 3 M1–3 श्रुतस, G1 अश्रुस, Cs कृतस (as in text) Ś1 चैव, B (except B3) Dn D5 7 11 12 M1–3 तस्या (for तत्र) — ^{b}) M कीचकोपि समागमे — ^{c}) K1 D2 न जानाद्, Ca r as in text Dn2 D2 10 दिवस यात, S पतन स्वस्य, Ca r as in text (Ca in prose order) — B4 om 23^{d}–25^{a}, — ^{d}) Dn1 समागत D7 9 चितयन्मनसागम, S चितयस्ता शुभानना

ततस्तु द्रौपदी गत्वा तदा भीमं महानसे ।
उपातिष्ठत कल्याणी कौरव्यं पतिमन्तिकात् ॥ २४
तमुवाच सुकेशान्ता कीचकस्य मया कृतः ।
संगमो नर्तनागारे यथावोचः परंतप ॥ २५
शून्यं स नर्तनागारमागमिष्यति कीचकः ।
एको निशि महाबाहो कीचकं तं निषूदय ॥ २६
तं सूतपुत्रं कौन्तेय कीचकं मददर्पितम् ।
गत्वा त्वं नर्तनागारं निर्जीवं कुरु पाण्डव ॥ २७
दर्पाच्च सूतपुत्रोऽसौ गन्धर्वानवमन्यते ।
तं त्वं प्रहरतां श्रेष्ठ नडं नाग इवोद्धर ॥ २८
अश्रु दुःखाभिभूताया मम मार्जस्व भारत ।
आत्मनश्चैव भद्रं ते कुरु मानं कुलस्य च ॥ २९

भीमसेन उवाच ।

स्वागतं ते वरारोहे यन्मा वेदयसे प्रियम् ।
न ह्यस्य कंचिदिच्छामि सहायं वरवर्णिनि ॥ ३०
या मे प्रीतिस्त्वयाख्याता कीचकस्य समागमे ।
हत्वा हिडिम्बं सा प्रीतिर्ममासीद्वरवर्णिनि ॥ ३१
सत्यं भ्रातॄंश्च धर्मं च पुरस्कृत्य ब्रवीमि ते ।
कीचकं निहनिष्यामि वृत्रं देवपतिर्यथा ॥ ३२
तं गह्वरे प्रकाशे वा पोथयिष्यामि कीचकम् । C 4.727 B 4 22.33 K 4 25 43

❀Cr ध्यायमान २ नाभ्यजानात्ससखि यात ध्यायन् (दे)।❀

24 B4 om 24 (cf v l 23) — Before 24, S (except T2 M5) ins वैश — ^{b}) D1 3 4 S भीमसेन महानसे — ^{d}) K2 D4 7 9 अतिके, Dn D11 12 अतिक, G1 अन्वगात् (for अन्तिकात्)

25 B4 om 25^{a} (cf v l 23) — ^{a}) Ś1 स केशात (for सुकेशान्ता) — ^{b}) B4 D5 कीचकेन (for कस्य) S कीचकस्य कृतो (G1 3 स्याश्रुतो) मया — ^{c}) K D5 7 9 समयो, B3 D10 M1 2 4 5 सकेतो (for सगमो) — ^{d}) D1 3 तव वाक्यात्, D7 9 यथात्थ त्व (for यथावोच) S यथा चोक्त नरर्षभ — After 25, S ins

420* कालेन नियत बद्ध कामेन च बलात्कृत ।

26 D1 3 read 27^{c}–28^{b} *before* 26 — ^{a}) G1 transp शून्य and स Ś1 K1 मे, D2 च, G3 तत् (for स) — ^{b}) S सूतज (for कीचक) — ^{c}) D8 एव (for एको) — ^{d}) M1–3 कीचकस् (for क) D8 त्व (for त) Ś1 K B4 D2 M3–5 निसूदय, M2 निभेदय

27 For sequence of D1 3, cf v l 26 — ^{b}) K M (except M5) गर्वित (for दर्पितम्) — ^{c}) Ś1 K1 B4 D2 9 G1 3 त, D8 तत्, D10 तु (for त्व) T2 M2 नर्तनागारे D1 3 शून्येस्मिन्नर्तनागारे — M om 27^{d}–28^{c} — ^{d}) D9 पुगव (for पाण्डव)

28 For sequence of D1 3, cf v l 26 M om 28^{abc} (cf v l 27) — ^{a}) T G गर्वित (for दर्पाच्च) D4 अय (for असौ) — ^{c}) K1 D9 तत्, D1 3 4 T G2 स (for त) — D4 om 28^{d}–29^{c} — ^{d}) Ś1 (orig) नाग कदम्, (*sup lin*) ह्रदान्मूलम्, K2 D10 नग नाग, B कद नाग, Dn D2 9 11 12 Cs ह्रदान्नागम्, D1 3 मत्तनागम्, S ना(T1 M न)ळ नाग (for नड नाग) Ca c cite कद M इवारुज (for इवोद्धर)

29 D4 om 29^{abc} (cf v l 28) — ^{a}) S आ(T2 M1 अ)स्र (for अश्रु) — ^{b}) K1 T2 G2 M (except M2) अपमार्जस्व, B4 परिमा , D1 3 G1 3 मम मार्जय, T1 अव मानस्य (for मम मार्जस्व) S पाडव (for भारत) Ś1 अथ मार्जयसेनघ — After 29^{ab}, S ins

421* बाहुवीर्यानुरूप च दर्शयाद्य पराक्रमम् ।

30 After the ref, B2 4 D6 read 36^{ab} (for the first time), repeating it in its proper place — ^{a}) D1 3 अस्तु सैरध्रि, S सुकेशाते (for वरारोहे) — ^{b}) K2 B Dn D2 4–12 G1 2 Ca यन्मा, D3 M5 यन्मे B4 D2 7–9 S (except T2) Ca वेदयसि, D4 प्रेषयसि B4 D4 प्रिये — ^{c}) Ś1 B (except B3) Dn D5 11, 12 अन्य, D6 7 9 10 M5 अह (for अस्य) D1 3 6 M2 किंचित्, D7 9 क्वचित् (for कंचित्) — ^{d}) B3 Ca r साहाय्य

31 D9 10 (hapl) om 31 — ^{a}) D4 यास्ति (for या मे) B4 D1–4 समा(D4 तवा)ख्याता — ^{b}) Ś1 K D1 3 कीचकेन (for कस्य) — ^{c}) D1 3 हित्वा (for हत्वा) K1 हरिब (sic), D1–4 हिडब S या (for सा) — ^{d}) S सा ममासीच्छुचिस्मिते

32 ^{a}) S पुत्राश् (for धर्मं) — ^{b}) K1 वपु मन्य (sic), Cr पुरस्कृत्य (as in text) Ś1 वदामि, S शपामि — ^{c}) D4 च, D8 हि, D10 त (for नि) — ^{d}) M2 4 केशव केशिन यथा — After 32, T G M1 3 ins

422* प्रसह्य सूदयिष्यामि केशव केशिन यथा ।
[M1 3 कीचक निहनिष्यामि (for prior half)]

33 ^{a}) B4 अधकारे प्रकाशे वा, S रहस्य वा प्रकाशं वा Ca c v cite गह्वरे — ^{b}) D7 9 Cvp योध , S सूद , Ca v पोथ (as in text) — After 33^{ab}, S ins

C 4 728 B 4 22 33 K 4 25. 45

अथ चेदवभोत्स्यन्ति हंसे मत्स्यानपि ध्रुवम् ॥ ३३

ततो दुर्योधनं हत्वा प्रतिपत्स्ये वसुंधराम् ।
कामं मत्स्यमुपास्तां हि कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४

द्रौपद्युवाच ।

यथा न संत्यजेथास्त्वं सत्यं वै मत्कृते विभो ।
निगूढस्त्वं तथा वीर कीचकं विनिपातय ॥ ३५

भीमसेन उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
अदृश्यमानस्तस्याद्य तमस्विन्यामनिन्दिते ॥ ३६
नागो बिल्वमिवाक्रम्य पोथयिष्याम्यहं शिरः ।
अलभ्यामिच्छतस्तस्य कीचकस्य दुरात्मनः ॥ ३७

वैशंपायन उवाच ।

भीमोऽथ प्रथमं गत्वा रात्रौ छन्न उपाविशत् ।
मृगं हरिरिवादृश्यः प्रत्याकाङ्क्षत्स कीचकम् ॥ ३८
कीचकश्चाप्यलंकृत्य यथाकाममुपाव्रजत् ।
तां वेलां नर्तनागारे पाञ्चालीसंगमाशया ॥ ३९

423* अहं भद्रे हनिष्यामि कीचकं मदनान्वितम् ।
यस्त्वा कामाभिभूतात्मा दुर्लभामभिमन्यते ।
[(L 1) M2 वृत्रं देवेश्वरो यथा (for posterior half) — (L 2) G2 3 अवमन्यते (for अभिम)]
— ^{c}) Ś1 B1 3–5 Dn D3 5 6 11 12 अथ चेदपि योत्स्यति, D2 3 अथ योत्स्यामि (D2 त्स्यत) मत्स्यान्वै, D7 9 अथ योत्स्यति मत्स्यास्ते Ca cites भोत्स्यन्ति, Cc योत्स्यन्ति, Cr अवभोत्स्यति (as in text) — ^{d}) Ś1 B4 Dn1 D1 3 हिंसे, B1–3 5 Dn2 D11 12 हिंस्ये (for हंसे) D2 3 निहनिष्यामि तान(D3 न्य)पि — For 33^{cd}, S subst

424* अथ चेदनुबुध्यन्ति सूतपुत्रं मया हतम् ।
निर्मनुष्यं करिष्यामि मत्स्यानामिममालयम् ।

34 ^{ab}) D6 सुयोधनं (for दुर्यो°) D10 प्रतिलप्स्ये (for पत्स्ये) For 34^{ab}, S subst

425* मया हताश्चेन्मात्स्यास्तु धार्तराष्ट्रोऽनुबुध्यति ।
दुर्योधनं ततो हत्वा सानुबन्धं सबान्धवम् ।
कुरूणामखिलं राज्यं प्रतिपत्स्यामि भामिनि ।

T G M2 cont

426* नाहं शक्ष्येऽनुनयितुं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
— ^{c}) B3 D2 मत्स्यान् (for मत्स्यम्) D10 उपास्तो B4 वै, D4 7 9 तु (for हि) S कामं सत्यमुपासीत — ^{d}) D1 3 कुरुराजो (for कुन्तीपुत्रो) G1 कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं — After 34, S ins

427* काममन्ये ह्युपासन्तु विनीता धर्मचारिणं ।
त्वां तु दुःखमिदं प्राप्तां नाहं शक्नोम्युपेक्षितुम् ।
निर्वृता भव पाञ्चालि कीचकस्य वधात्पुनः ।

35 After the ref., S ins

428* कीचकस्य वधं भीम यदि जानन्ति नागराः ।
त्वया कृतं महाबाहो यदि जीवितुमत्सहे ।
— ^{ab}) D7 शुभं (inf lin सत्यं as in text) B4 प्रभो (for विभो) T G कथं सत्याच्च नापेयाद्राजाय मत्कृते (G3 °द्राजा ममकृते) प्र(G1 3 वि)भो, M1–4 कथं सत्यमुपानीयाद्राजानं मत्कृते प्रभो, M5 कथं सत्यं न जह्याद्धि राजानं मत्कृते प्रभो — M3 om 35^{cd} — ^{c}) T G2 3 निशि गूढ, G1 निगृह्णीस्त, M (M3 om) निगूढं त Ś1 B4 Dn D11 12 पार्थ D1 3 S (M3 om) भीम (for वीर) — ^{d}) K1 D1 तं निपातय, B Dn D2–12 तं निषू(or °सू)दय — After 35, T1 ins

429* अनुबुद्धेद्धि कौन्तेयो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पुनर्वनं व्रजेद्धीमाननुजैः परिवारितः ।
कश्च धर्मपरः श्रेष्ठमतिवर्तेत भारत ।
भीम भीतास्मि सबोधात्साधु मा चापलं कृथाः ।

— S ins after 35 (T1, after 429*)

430* यथा न कश्चिज्जानीते सूतपुत्रं त्वया हतम् ।
तथा कुरुष्व कौरव्य बलवन्नरिमर्दन ।
अदृश्यमानस्त्वं तस्य भिन्धि प्राणानरिंदम ।

Thereafter S ins an addl colophon (*adhy. no.* T G 24, M 23)

36 ^{a}) S तथा भद्रे कं — After 36^{ab}, K2 B Dn D5 6 7 (marg.) 8 10–12 ins

431* अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सहबान्धवम् ।
[Dn D11 12 सह बाधवै , D7 8 हि सबाधवं]
— ^{c}) D1–3 अदृश्यमाणस् B1. 2 5 Dn D8 11 12 अथ (for अद्य) — ^{d}) D4 तमिस्त्रेहम् (for तमस्विन्याम्) S तमिस्राया सकुंडलं

37 ^{a}) K बिलम् (for बिल्वम्) K आसाद्य, B4 क्रोधात्, D7 (m as in text) 9 आकृष्य (for आक्रम्य) — ^{b}) B4 S तत् (for अहं) — After 37, T G2 ins

432* मया यदुक्तं पाञ्चालि धर्मराजसुतं प्रति ।
कोपादृते किमन्यत्तु नानुवर्तेत को नृपम् ।

38 M5 om the ref. — After the ref., D9 ins.

433* धर्मप्रसादात्पवनात्मजस्तु
चकार रूपं परिवर्त्य बल्लवम् ।
भीमो महोग्रो बलकालदुर्मदः

मन्यमानः स संकेतमागारं प्राविशच्च तम् ।
प्रविश्य च स तद्वेश्म तमसा संवृतं महत् ॥ ४०
पूर्वागतं ततस्तत्र भीममप्रतिमौजसम् ।
एकान्तमास्थितं चैनमाससाद सुदुर्मतिः ॥ ४१
शयानं शयने तत्र मृत्युं सूतः परामृशत् ।
जाज्वल्यमानं कोपेन कृष्णाधर्षणजेन ह ॥ ४२
उपसंगम्य चैवैनं कीचकः काममोहितः ।
हर्षोन्मथितचित्तात्मा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ ४३
प्रापितं ते मया वित्तं बहुरूपमनन्तकम् ।
सत्सर्वं त्वां समुद्दिश्य सहसा समुपागतः ॥ ४४ C 4. 742 B 4 22 45 K. 4 26 12

स्थितो यथा हस्तिवधाय केसरी ।

— S ins after the ref (M$_{5}$, which om the ref, ins after 37)

434* एवमुक्त्वा महाबाहुस्तत्र पाण्डवनन्दन ।

T$_{2}$ G$_{2}$ cont

435* अर्धरात्रे तदोत्थाय सत्त्ववान्भीमविक्रम ।

T$_{1}$ ins after 434* T$_{2}$ G$_{2}$, after 435*

436* अवदातेन मृदुना पटेनाच्छादितस्तदा ।
द्रौपदीं पृष्ठत कृत्वा यत्रासीन्नर्तनालय ।

— ^{a}) D$_{3\ 7\ 9}$ भीमोपि, S स भीम (for भीमोऽथ) K$_{1}$ भीमो भद्रवट गत्वा — ^{b}) K$_{2}$ छन्न, D$_{4}$ गच्छन्, D$_{8}$ छिन्न, Co as in text S तमिस्रायाम् (for रात्रौ छन्न) — ^{c}) S मृग सिंह इवादृश्य (T$_{2}$ इवोद्दिश्य, M इवादिश्य) Co s cite हरि — ^{d}) K$_{2}$ प्रत्याकाक्षी स, B$_{1-3\ 5}$ Dn D$_{7\ 11\ 12}$ G$_{1\ 3}$ काक्षत, B$_{4}$ T$_{2}$ M$_{5}$ काक्षन्स, D$_{4}$ काक्षच्च, D$_{6}$ °कांक्षश्च, T$_{1}$ प्रीत्याकाक्षत्स D$_{1\ 3}$ क्रुद्धस्तत्र विनिश्वसन् — After 38, D$_{1\ 2}$ (om line 1) $_{3\ 4}$ ins

437* काङ्क्षमाणो वध तस्य कीचकस्य दुरात्मन ।
एतस्मिन्नन्तरे सूतस्तदा चास्त गते रवौ ।

☞ 39^{ab}, 40, 41^{a} with the last word सुदुर्मति. of 41, as also 42 and 43 are not collated from Ś$_{1}$, the folios being stuck together

39 ^{a}) D$_{1\ 3\ 4}$ आत्मानमप्यलकृत्य, S कीचकस्तु शिर स्नातो (T G$_{2}$ स्नात्वा) — ^{b}) B Dn$_{1}$ D$_{2\ 4\ 6\ 8\ 10}$ उपागमत्, Dn$_{2}$ D$_{11\ 12}$ उपागत , D$_{1}$ अपाव्रजत्, D$_{3}$ अनुव्रजत्, D$_{5}$ अथाव्रजत् (for उपाव्र) D$_{7\ 9}$ यथासमयमाव्रजत्, S निशाया समलकृत — After 39^{ab}, S ins

438* सकेतमगमत्तूर्णं शून्यागारमपावृतम् ।
[G$_{1\ 3}$ उपागत , M$_{2}$ उपावृत (for अपावृतम्)]

— ^{c}) S तदे(M$_{2\ 3}$ मे)व (for ता वेला) Ś$_{1}$ B Dn D$_{2\ 5\ 7-12}$ S नर्तनागार — ^{d}) K रमणाशया, B$_{4}$ सगमेच्छया, D$_{4}$ समभाषत, S यद्भाषत (for सगमाशया)

40 ^{a}) D$_{2\ 8}$ तु (for स) S ता मन्यमान सकेते — ^{b}) D$_{4\ 5\ 8}$ अगार B$_{1\ 3}$ यत्, B$_{2\ 4\ 5}$ Dn$_{1}$ D$_{1-3\ 5\ 7\ 9\ 10}$ तत् (for तम्) D$_{4}$ वर (for च तम्) D$_{6\ 8}$ प्रविवेश तत् (for प्राविशच्च तम्) S सैरन्ध्री(G$_{2}$ °न्ध्या)काममोहित — ^{cd}) D$_{6}$ सप्रविश्य च (for प्रविश्य च स) D$_{2\ 3}$ ततो (for स तद्) D$_{5}$ स च (by transp) S प्रविश्य (M$_{1\ 2}$ ततस्तन्) नर्तनागार ततस्त (M$_{1\ 2}$ प्रविश्य, M$_{3\ 5}$ तत स, M$_{4}$ तदेव) पुरुषाधम (T G$_{2}$ पुरुषर्षभ)

41 ^{a}) D$_{1\ 3}$ गत (for तत) D$_{2}$ सूत (for तत्र) S भीमसेन (for ततस्तत्र) — ^{b}) D$_{4}$ S इसम् (for भीमम्) — M$_{5}$ om 41^{cd} S (M$_{5}$ om) reads 41^{cd} after 43^{ab} — ^{c}) D$_{2}$ चैक, D$_{8}$ हित्वा (for चैनम्) B Dn D$_{5\ 11.\ 12}$ एकातावस्थित चैन (B$_{1\ 3\ 5}$ Dn$_{2}$ D$_{11\ 12}$ चैव), D$_{1\ 3\ 4}$ एकाते भीमसेन त, S (M$_{5}$ om) एकाते भीममासाद्य (G$_{1}$ भीम समुपगम्यैन) — ^{d}) N (except K B$_{1}$ D$_{5-7}$) स दुर्मति S (M$_{5}$ om) कीचक कालचोदित (G$_{1}$ अभ्यभाषत दुर्मति , G$_{3}$ कीचक स दुरात्मवान्) — S (except G$_{1}$ M$_{5}$) ins after 41 K$_{2}$ D$_{4}$, after 42^{ab}

439* भीम समुपसगम्य अभ्यभाषत दुर्मति ।
[T भीमसेन सुसरब्ध, G$_{3}$ भीम समुपससृत्य (for prior half) K$_{2}$ D$_{4}$ कीचक काममोहित (for posterior half)]

42 ^{a}) T$_{1}$ G$_{2}$ M$_{1\ 4\ 5}$ त स , G$_{1}$ तूर्णं, G$_{3}$ तस्मिन्, M$_{2\ 3}$ दिव्ये (for तत्र) — ^{b}) Dn D$_{11\ 12}$ सूतपुत्र , D$_{7\ 9}$ मृत्युभूत, S मृत्यु मूढ (G$_{1}$ मूढ पार्श्वे) (for मृत्यु सूत) K$_{1}$ B$_{3-5}$ परामृषत् — After 42^{ab}, K$_{2}$ D$_{4}$ ins 439*, while B$_{4}$ ins

440* पतग पावक दीप्त सिह क्षुद्रपशुर्यथा ।

— ^{c}) K जाज्वल्यमान कामेन — ^{d}) B$_{1\ 3}$ D$_{1.\ 2}$ हि, B$_{5}$ D$_{4}$ T G च, D$_{7\ 9}$ त (for ह) K कृष्णादर्शनजेन वै, M कृष्णाया धर्षणेन च

43 ^{a}) G$_{2}$ सहत्य (for सगम्य) B$_{4}$ तत्रैन, D$_{4}$ वै चैन, D$_{7\ 9}$ चैन वै, G$_{1}$ सोप्येन (for चैवैन) — ^{b}) G$_{1.\ 3}$ °चोदित (for मोहित) — After 43^{ab}, S (M$_{5}$ om) reads 41^{cd} — M$_{1}$ om 43^{cd} — ^{d}) T G$_{2}$ च भारत (for अभ्यभाषत)

44 Before 44, D$_{5}$ (marg) S (except M$_{5}$) ins कीचक — ^{a}) D$_{1\ 3}$ प्राप्त हि, D$_{10}$m कल्पित (इति वा पाठ), S प्रहित (for प्रापित) S भद्रे (for वित्त) — ^{b}) S बहुवित्त (G$_{1}$ द्रव्य) शुचिस्मिते — After 44^{ab},

C 4 742 B 4 22 46 K 4 26 13 नाकस्मान्मां प्रशंसन्ति सदा गृहगताः स्त्रियः ।
सुवासा दर्शनीयश्च नान्योऽस्ति त्वादृशः पुमान् ॥ ४५

भीमसेन उवाच ।

दिष्ट्या त्वं दर्शनीयोऽसि दिष्ट्यात्मानं प्रशंससि ।
ईदृशस्तु त्वया स्पर्शः स्पृष्टपूर्वो न कर्हिचित् ॥ ४६

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।
समुत्पत्य च कौन्तेयः प्रहस्य च नराधमम् ।
भीमो जग्राह केशेषु माल्यवत्सु सुगन्धिषु ॥ ४७
स केशेषु परामृष्टो बलेन बलिनां वरः ।
आक्षिप्य केशान्वेगेन बाह्वोर्जग्राह पाण्डवम् ॥ ४८
बाहुयुद्धं तयोरासीत्क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ।
वसन्ते वाशिताहेतोर्बलवद्गजयोरिव ॥ ४९
ईषदागलितं चापि क्रोधाच्चलपदं स्थितम् ।

Ś1 B Dn D2 5–8 10–12 ins

441* यत्कृत धनरत्नाढ्य दासीशतपरिच्छदम् ।
रूपलावण्ययुक्ताभिर्युवतीभिरलकृतम् ।
गृह चान्त पुर सुभ्रु क्रीडारतिविराजितम् ।

[(L 1) B4 D2 5 6 8 त्व(D2 य)त्कृते Crp (Dev) रत्नाद्य B1 3 दासीशतपरिष्कृत, D7 दासदासीपरिच्छद, D10 दासीशतमनतक — (L 2) Dn D11 12 रूपवद्भिर्, D2 तत्कांताभिर्, D7 कांताभिर्, D8 ताभि स्त्रीभिर् (for युवतीभिर्) D6 नारीभिश्च स्वलकृत (for posterior half) — (L 3) B4 D5 6 8 सा(B4 शा)त पुर, D2 10 शातप(D10 पु)र (for चान्त पुर) D8 क्रीडार्थं मे विनिर्मित]

— cd) D10 उपाविश्य (for समुद्दिश्य) D7 9 रहस्य (for सहसा) Ś1 B1–3 5 Dn D4 6 8 10–12 अहमुपागत , B4 D3 समुपागम S त्वयि तिष्ठतु तत्सर्वं यथासि स्वयमागता

45 a) N (except K) T2 G1 2 M2 4 अ(D1 G2 न)कस्मात्, M3 एतस्मात् (for नाकस्मात्) — b) B2 D5 6 सर्वा (for सदा) — c) S बलवान् (for सुवासा) — d) D8 9 न चान्य , T1 G नान्यस्ते (for नान्योऽस्ति) D1 तादृश , D4 5 (before corr) S सदृश (for त्वादृश) — After 45, S ins

442* अह रूपेण सपन्न स्नानागरुविभूषित ।
नित्यमेव प्रिय स्त्रीणा सौभाग्यात्प्रियदर्शन ।
रूपस्य तन्मया प्राप्त फल कमललोचने ।

[(L 1) T1 G1 स्नातो , M2 4 नाना (for स्नाना°) T2 चदनागरुभूषित , G3 नानाभरणभूषित — (L 3) T1 G1 3 M2 अस्य (for तन्) G2 3 फल प्राप्त मया (for मया प्राप्त फल)]

46 a) B (except B4) Dn D11 12 अथ, T2 M1 च (for असि) — After 46^{ab}, S ins

443* त्वयापीदृग्गुणा नारीं रूपशीलगुणान्वितताम् ।
अदृष्टपूर्वां पश्यस्व यतो जातोऽसि सूतज ।
द्रक्ष्यसि त्व मुहूर्तेन यथेय स्त्री गुणान्विता ।
उपरस्यसि कामाच्च शीघ्र त्व द्रष्टुमर्हसि ।

[(L 1) T G2 M2 °गुणा नारी G1 3 त्वयाप्यसदृशा नारी T G M4 समन्विता (for गुणान्विताम्) — (L 2) T1 G1 3 पश्येमा, T2 पश्य त्व (for पश्यस्व) T1 यतो जातेन सूतज, T2 स्त्रिय यत्तश्च सूतज, G1 3 यथा वदसि सूतज (for posterior half) — (L 3) M द्रक्ष्यसे ता (for द्रक्ष्यसि त्व) — (L 4) M1 2 नोपरस्यसि नारीषु (for prior half)]

— c) D1 10 ईदृशश्च, D4 ईदृग्विध (for ईदृशस्तु) S एवमगस्य स(G1 3 M2–5 °गसम)स्पर्शो — d) B4 D6 स्पृष्टपूर्वो, D1 3 4 दृष्टपूर्वो S न ते दृष्ट कदाचन — After 46, N (except K D1 3 4) ins

444* स्पर्शं वेत्सि विदग्धस्त्व कामधर्मविचक्षण ।
स्त्रीणा प्रीतिकरो नान्यस्त्वत्सम पुरुषस्त्विह ।

47 a) Ś1 M2 एवमुक्त्वा (for इत्युक्त्वा त) D7–9 महाबाहु — K2 om 47^{cd} — c) N सहसोत्पत्य — d) K (K2 om) B1–4 D6 7 9 प्रहस्योवाच कीचक, B5 Dn D1–5 8 10–12 प्रहस्येद(D5 व)मुवाच ह — After 47^{cd}, N ins

445* अद्य त्वा भगिनी पाप कृष्यमाण मया भुवि ।
द्रक्ष्यत्यद्रिप्रतीकाश सिंहेनेव महाद्विपम् ।
निराबाधा त्वयि हते सैरन्ध्री विचरिष्यति ।
सुखमेव चरिष्यन्ति सैरन्ध्या पतयस्तदा ।

[(L 1) Ś1 B (except B2) D2 5 8–12 पाप (for पाप) D1 3 युधि (for भुवि) — (L 2) Ś1 B Dn2 D1–3 7–12 द्रक्ष्यते, Cr प्रेक्षति (for द्रक्ष्यति) K Dn D11 12 महागज (for द्विपम्) — (L 4) Ś1 D2 5 तथा, B2 4 Dn D1 3 6 7–9 11 12 सदा (for तदा) — After line 4, D2 (marg) repeats 47^{ab}, and cont

446* तच्छ्रुत्वा वचन तस्य भीमस्य स महाबल ।
स्वरान्नक्रोध त तदा इद वचनमब्रवीन् ।
* * * त्वा महावीर गन्धर्वोऽसि न सशय ।
अद्य त्वा निहनिष्यामि सहायै सह बान्धवै ।
एवमुक्तस्तथा तेन कीचकेन दुरात्मना ।
तौ द्वावपि महावीर्यौ सहसाभिनिपेततु ।]

— e) N ततो (for भीमो) — f) N महाबल (for

कीचको बलवान्भीमं जानुभ्यामाक्षिपद्भुवि ॥ ५०
पातितो भुवि भीमस्तु कीचकेन बलीयसा ।
उत्पपाताथ वेगेन दण्डाहत इवोरगः ॥ ५१
स्पर्धया च बलोन्मत्तौ तावुभौ सूतपाण्डवौ ।
निशीथे पर्यकर्षेतां बलिनौ निशि निर्जने ॥ ५२
ततस्तद्भवनश्रेष्ठं प्राकम्पत मुहुर्मुहुः ।
बलवच्चापि संक्रुद्धावन्योन्यं तावगर्जताम् ॥ ५३
तलाभ्यां तु स भीमेन वक्षस्यभिहतो बली ।
कीचको रोषसंतप्तः पदान्न चलितः पदम् ॥ ५४
मुहूर्तं तु स तं वेगं सहित्वा भुवि दुःसहम् ।
बलादहीयत तदा सूतो भीमबलार्दितः ॥ ५५
तं हीयमानं विज्ञाय भीमसेनो महाबलः ।
वक्षस्यानीय वेगेन ममन्थैनं विचेतसम् ॥ ५६
क्रोधाविष्टो विनिःश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः ।
जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भृशम् ॥ ५७
गृहीत्वा कीचकं भीमो विरुराव महाबलः । C 4 770 B 4 22.73 K 4 26 37

सुगन्धिषु) — After 47, S reads 58 (with v l) for the first time, repeating it in its proper place

48 [b]) D8 बलिना, Cr बलेन (as in text)

49 [c]) D8 वनासि, T1 G1 वनाते (for वसन्ते) N (except K1) T2 C8 वासिताहेतो — [d]) B4 अन्ययो (for बलवद्) D5 7 9 वने मातगयोरिव, S बलिनोर्नागयोरिव — After 49, N ins a passage given in App I (No 23), while T G ins

447* शार्दूलाविव गर्जन्तौ तार्क्ष्यनागाविवोद्धतौ ।
समयत्तौ समक्रोधौ पतितौ भीमकीचकौ ।
गजाविव मदोन्मत्तौ गर्जन्तौ पतितौ क्षितौ ।
वृषभाविव वल्मीक मृद्नन्तौ समविक्रमौ ।

[For lines 3–4 G1 reads गर्जंतौ पतितौ पश्चा वृषभाविव चोन्मदौ]

50 Ś1 is illegible from 50–58, the pages of the MS being stuck together — [a]) Dn D10–12 आकलित, D1 3 8 9 आलिगित, Ca c rp (Cat) आगलित (as in text) B (except B2) हस्तात्, S (except G2) भीम (for चापि) — [b]) M1. 2 कोपात् (for क्रोधात्) Dn D11 12 द्रुतपद, D4 Ca चलपदे — [c]) D1 3 M2 3 बलवद् (for बलवान्) — [d]) S पातयत् (for आक्षिपत्) D4 तत (for भुवि)

51 Ś1 missing — [a]) D4 भुवि वेगेन, D6 भुवि भीमोथ, S (except M1–3) भीमसेनस्तु — [b]) D4 वृकोदर (for बली) — [c]) D6 अति- (for अथ) — [d]) N (Ś1 missing) दडपाणिरिवातक

52 Ś1 missing — [a]) K अपि, D2 तौ (for च) — [b]) S भीमकीचकौ (for सूत) D8 उभौ पाडव-कीचकौ — D2 om 52[c]–54[b] — [c]) D4 S नि शब्द, Cc निशीथे (as in text) — [d]) Dn D11 12 निर्जने स्थले, D1 इव निर्जने, D4 बलिना वरौ, D5 7 9 निर्जने गृहे (for निशि निर्जने) S अन्योन्यस्य विनिर्जये

53 Ś1 missing, D2 om 53 (cf v l. 52) — [a]) B4 Dn2 D4–6 10–12 भवन श्रेष्ठ — [b]) B2 पुन पुन, B4 D8 S तदा भृश (for मुहुर्मुहु) — [c]) B2 बलवतौ च, D8 बलवतापि (for वच्चापि) S तौ क्रोधवशमापन्नौ — [d]) Dn1 प्रति गर्जता, Dn2 D11 12 भुवि गर्जता, D8 तौ च गर्जितौ, D10 अभिगर्जता, S अभिजघ्नतु

54 Ś1 missing, D2 om. 54[ab] (cf v l 52) — [a]) D8 बाहुभ्या (for तलाभ्या) K2 B (except B4) Dn D4–6 9 11 12 स तु भीमेन, D10 तु समीपेन, S भीमसेनेन (M1. 3 °सेनस्य) — M1 om from 54[b]–55[c] — [b]) Dn2 D11 12 प्रहतो, M3 अनिहते (for अभिहतो) T1 G2 भृश (for बली) — [c]) B4 D8 रोषसपन्न; D10 रोषसरब्ध, S (M1 om) रोषताम्राक्ष — [d]) S न चचाल पदात्पद

55 Ś1 missing, M1 om 55[abc] (cf v l 54) — [a]) Dn2 D11 12 तत्र सवेग; D4 स तु त वेग, D7 9 त तथा वेग, S (M1 om) अशक्तसोढु (for तु स त वेग) — [b]) S (M1 om) वेग तस्य महात्मन — [cd]) D4 ततो (for सूतो) S (M1 om prior half) कीचको भीमसेनस्य पश्चात्पश्चादहीयत (M2–4 तु हीयते)

56 Ś1 missing — [c]) D1 3 4 वक्षस्या(D4 °सा)हत्य, C8 वक्षस्यानीय (as in text) — [d]) K B (except B4) Dn D4 11 12 ममर्दैन, S प्रममाथ (for ममन्थैन) Cr cites ममन्थ Dn2 D6 8 11. 12 T1 G1 2 M2 विचेतन

57 Ś1 missing — [a]) D2 क्रोधाविष्ट, D5 कोपाविष्टो, D10 कोपाविष्ट D4 विनिष्पिष्य — [d]) S भृश तदा (by transp)

58 Ś1 missing — [a]) D2m भीमसेनस्त (for कीचक भीमो) — [b]) B1 Dn D9 11 12 S विरराज, B2. 3 5 D4 5 Cv विरराम, D1 3 8 विननाद, D7 विचचार, Ca विरराम — [cd]) K1 गृहीत्वैव, Dn2 D11 12 Cnp °त्वा च B (except B2) D7 9 गज (for °मृग) S आमिषार्थे (G2 °र्थी, M1 °र्थै) गृहीत्वे(G1. 2 M5 °त्वै)व शार्दूलो मृगयूथप

C 4 770 B 4 22 73 K 4 25 37

शार्दूलः पिशिताकाङ्क्षी गृहीत्वेव महामृगम् ॥ ५८
तस्य पादौ च पाणी च शिरो ग्रीवां च सर्वशः ।
काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक् ॥ ५९
तं संमथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम् ।
कृष्णायै दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥ ६०
उवाच च महातेजा द्रौपदीं पाण्डुनन्दनः ।
पश्यैनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथा कृतः ॥ ६१
तथा स कीचकं हत्वा गत्वा रोषस्य वै शमम् ।
आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमायान्महानसम् ॥ ६२
कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योषितां वरा ।
प्रहृष्टा गतसंतापा सभापालानुवाच ह ॥ ६३
कीचकोऽयं हतः शेते गन्धर्वैः पतिभिर्मम ।
परस्त्रीकामसंमत्तः समागच्छत पश्यत ॥ ६४
तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्तनागाररक्षिणः ।

(M1 4 *inf lin* पोतक) — After 58, N ins a passage given in App I (No 24), while S ins

448* पुनश्चातिबलस्तत्र कीचको बलदर्पित ।
व्यायच्छन्नेव दुर्धर्षं पाण्डवेन तरस्विना ।
मुष्टिना भीमसेनेन शिरस्यभिहतो भृशम् ।
कीचको वृत्तरक्ताक्षो गतासुरपतद्भुवि ।

[(L 3) M1 4 अभ्याहतो (for अभिहतो) — After line 3, T G2 ins a passage given in App I (No 25)]

59 a) B2 D3 8 M5 पाणी च पादौ च (by transp) — b) D2 8 कटि (for शिरो) Ś1 शिरोग्रीवे, T G2 शिरश्चैव, G1 M1 शिरोग्रीव S सकुडल (for च सर्वश) — c) K D4 7 काय (for काये) Ś1 काय च पेषयामास, Cr पादेन पीडयामास, Crp (Dev) पादाष्ठीलैर्जघानाथ Cc cites पादाष्ठीलै — d) Ś1 पिनाकधृत्, K भृत् S मृदित्वागानि सर्वश

60 a) B2 तमुन्मथित, B4 S स त मथित — b) Ś1 स्थित (for कृत) S मासपिडमथा(T G2 मिवा)करोत् — After 60ab, S ins

449* तत्राग्निं स्वयमुज्ज्वाल्य दर्शयामास कीचकम् ।

— M5 om 60cd — c) Ś1 B (except B3) Dn1 D1 3 5 7 9 11 12 Cn कृष्णाया T G कृष्णा प्रोवाच भीमस्तु (T1 G2 3 स्त) — d) S (M5 om) पश्येम (M1–4 पश्यैन) सुभ्रु कामुक

61 a) D2 4 7 8 स (for च) D8 महाबाहो, D10 महत्तेजा — b) Dn D7 11 12 योषिता वरा (for पाण्डु) — After 61ab, D4 ins वैशपायन उ — c) K1 D1 3 इमम् (for एनम्) Ś1 K इह (for एहि) — d) D2 (*inf lin*) 3 कीचको (for कामुको) Ś1 हत (for कृत) S कामुकोय (T G2 कामक्रोध, M5 कामुक ते) कृतागस (T2 M3 स) — After 61, N (except K D1 4 8, B2 om lines 4–7, D2 marg, D3 om line 7) ins the foll passage, of which T G ins at the same point lines 5–6 only

450* एवमुक्त्वा महाराज भीमो भीमपराक्रम ।
पादेन पीडयामास तस्य काय दुरा मन ।
ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य दर्शयित्वा तु कीचकम् ।
पाञ्चालीं स तदा वीर इद प्रोवाच ता पुन ।
प्रार्थयन्ति सुकेशान्ते ये त्वा शीलगुणान्विताम् । [5]
एव ते भीरु वध्यन्ते कीचक शोभते यथा ।
तत्कृत्वा दुष्कर कर्म कृष्णाया प्रियमुत्तमम् ।

[(L 1) B3 D5 °तेजा, D6 बाहु (for राज) — (L 2) B1 3 5 पादाष्ठीलैर्जघानाथ, D6 पादेन घट्टयामास (for prior half) D7 9 महात्म(D7 त्म)ना (for दुरात्मन॰) — (L 3) Cf 449* — (L 4) Ś1 B1 5 Dn D3 5 11 12 इद वचनमब्रवीत् (for posterior half) — (L 5) D3 T G प्रार्थयते T G समन्विता (for गुणान्विताम्) — (L 6) D2 3.6 Crp (Cat Dev) शोभने, Cr शोभते (as in text) T G एव स्वपति ते भीरु शेतेय कीचको यथा — After line 6, T ins

451* यस्त्वामभ्यहनन्मद्रे पदा भूमौ निपात्य च ।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्गन्धर्वेण हत तदा ।
विज्ञापनार्थमन्येषा विरराम महाहवात् ।

62 Before 62, K2 D2 (marg) T2 G M5 ins वैश — a) D6 T2 च, G1 तु (for स) M3 transp हत्वा and गत्वा (in b) — b) D1 3 S निष्कृति (for वै शमम्) Cc cites शमम् — c) B4 भीम, D1 3 भूय, S पश्चात् (for कृष्णा) — d) G3 प्रायात् (for आयात्) — After 62, S (except M3) ins

452* स्नात्वानुलेपन कृत्वा ह्यापूर्य च मनोरथम् ।
सुखोपविष्ट शयने भीमो भीमपराक्रम ।
तत कृष्णा यदा मेने गत भीम महानसम् ।

[(L 1) G2 3 M (except M3) महा (for मनो)]

63 a) B4 D9 M2 पातयित्वा, G1 3 योधयित्वा K1 transp घात and तु T G1 3 M1–4 च, G2 अथ (for तु) — c) D6 S गतसन्त्रासा — d) G M2–4 सा (for ह)

64 c) B4 कामसमूढ, Dn1 S सतत (Dn1 T G2 स), D3 समत्त, D10 कामुक मत्त — d) Ś1 B1 2 5 Dn D11 12 तत्रा, B3 तमा, B4 D5 10 तदा° (for समा)

सहसैव समाजग्मुरादायोल्काः सहस्रशः ॥ ६५
ततो गत्वाथ तद्वेश्म कीचकं विनिपातितम् ।
गतासुं ददृशुर्भूमौ रुधिरेण समुक्षितम् ॥ ६६
कास्य ग्रीवा क्व चरणौ क्व पाणी क्व शिरस्तथा ।
इति स्म तं परीक्षन्ते गन्धर्वेण हतं तदा ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्काले समागम्य सर्वे तत्रास्य बान्धवाः ।
रुरुदुः कीचकं दृष्ट्वा परिवार्य समन्ततः ॥ १
सर्वे संहृष्टरोमाणः संत्रस्ताः प्रेक्ष्य कीचकम् ।
तथा सर्वाङ्गसंभुग्नं कूर्मं स्थल इवोद्धृतम् ॥ २
पोथितं भीमसेनेन तमिन्द्रेणेव दानवम् । C 4 795 B 4 23 3 K 4 27 3

G1 3 पश्यतैन हत भुवि

65 Before 65, G M2 ins वैश — a) D1 3 श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा) — b) In M8, the portion from 4 21 65c to 4 22 25c is lost on a missing fol — c) S (except M2 4, M8 missing) तदा (for समा) — d) S (M8 missing) उल्कामा(M1 4 श्रा, M5 आ)दाय सर्वश — After 65, T1 G3 M (M8 missing) ins

453* तस्यास्त निनद श्रुत्वा कीचकस्य सहोदरा ।
[G3 तस्य तन्निधन, M1 2 तत्र त निनद]

66 M8 missing, D8 om 66ab — a) B3 M2 च, D1-3 तु (for अथ) Dn2 D11 12 वेगेन (for तद्वेश्म) T1 सर्वे चागम्य तद्वेश्म — After 68, D2 (marg) ins

454* नास्य ग्रीवा न चरणौ न पाणी न शिरस्तथा ।, repeating thereafter 67cd (v l निरीक्षते for परी) On the other hand, B2 (om lines 2-3) 4 Dn2 D6 11 12 S (om lines 2-3) ins after 66 D2, after 454*

455* पाणिपादविहीन तु दृष्ट्वा ते व्यथिताभवन् ।
निरीक्षन्ति तत सर्वे पर विस्मयमागता ।
अमानुष कृत कर्म त दृष्ट्वा विनिपातितम् ।

[(L 1) S (M8 missing) पाणिपादशिरोहीन (for prior half) S (M8 missing) विस्मिताभवन् (T2 विस्मय गता) (for व्यथिताभवन्) — After line 1, B2 4 D2 (marg) 6 ins

456* ततो भय ययु शीघ्र सायुधा भरतर्षभ ।
अथैन हृष्टरोमाणो विस्मिता प्रेक्ष्य कीचकम् ।

(B3 D2 सर्वे for शीघ्र) — (L 2) B4 निरीक्षत°, Dn2 D11 12 निरीक्षत — (L 3) D2 अहो कष्ट (for अमानुष)]

67 b) D1 3 4 बाहू (for पाणी) S क्व दृक् (for तथा) — c) T G2 3 M8 transp स्म and त K D1 3 4 परीप्सतो, B D5 6 10 निरीक्षते (for परीक्षन्ते) Dn2 D7 9 11 12 इति ता पर्यपृच्छत — d) B5 D1 3 4 8 10 तथा (for तदा) D6 गधर्वैर्निहत तथा — After 67, K2 D1-4 -9 ins

457* हत हि दृष्ट्वा निशि सैन्यनाथ
राज्ञो विराटस्य बलाभिमुख्या ।
कीलालमिश्र पिशितस्य पिण्ड
त मेनिरे दत्तमुषाधिदेव्या ।
[Cv explains lines 3-4]

Colophon is lost in M8 on a missing fol — *Sub-parvan* All MSS (M8 missing) कीचकवध — *Adhy name* M2 कीचकहनन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 B4 D6 10 21, D8 23, D5 11 22, T G M1 25, M2 4 5 24 — *S'loka no* G3 46

22

☞ In M8, 1-25c are lost on a missing folio

1 K1 reads 2bcd before 1 — a) D1-3 8 10 G3 M1 2 4 तत (for तस्मिन्) D2 काल, D10 कल्य (for काले) T G2 तत्काले तु (for तस्मिन्काले) B2 समाक्रम्य, D4 समागत्य — b) D1 3 4 ते तत्र (for तत्रास्य) — d) K1 सम तथा, D1 3 T2 G M1 2 4 उपतस्थिरे, T1 M5 अभित स्थिता (for समन्तत)

2 T1 om 2-8 — a) B4 सन्त्रस्तमनस, D5 (m as in text) सतस्रमनस (for सहृष्टरोमाण) — b) B4 D5 (m as in text) सतप्ता (for सत्रस्ता) K1 विस्मिता व्याकुला-स्तथा — c) D4 M1 तत (for तथा) Ś1 K B Dn D5 7 9 11 12' सभिन्नसर्वांग, D1-4 6 8 10 T2 G2 3 M4 5 सर्वांगसंभग्न, G1 सर्वांगसलग्न, text as in M1 2 ! — d) K2 D1 2 9 10 M5 कूर्म(D9 10 M5 र्मं)स्थलमिव, D8 कूर्मजाल-

C 4 795 B 4 23 3 K 4 27 4 संस्कारयितुमिच्छन्तो बहिर्नेतुं प्रचक्रमुः ॥ ३
ददृशुस्ते ततः कृष्णां सूतपुत्राः समागताः ।
अदूरादनवद्याङ्गीं स्तम्भमालिङ्ग्य तिष्ठतीम् ॥ ४
समवेतेषु सूतेषु तानुवाचोपकीचकः ।
हन्यतां शीघ्रमसती यत्कृते कीचको हतः ॥ ५
अथवा नेह हन्तव्या दह्यतां कामिना सह ।
मृतस्यापि प्रियं कार्यं सूतपुत्रस्य सर्वथा ॥ ६
ततो विराटमूचुस्ते कीचकोऽस्याः कृते हतः ।
सहाद्यानेन दह्येत तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ७
पराक्रमं तु सूतानां मत्वा राजान्वमोदत ।
सैरन्ध्र्याः सूतपुत्रेण सह दाहं विशां पते ॥ ८
तां समासाद्य वित्रस्तां कृष्णां कमललोचनाम् ।
मोमुह्यमानां ते तत्र जगृहुः कीचका भृशम् ॥ ९
ततस्तु तां समारोप्य निबध्य च सुमध्यमाम् ।

मिव Ś1 K2 उद्वृत (for उद्धृतम्) K1 कूर्मं स्थलगत तथा
3 T1 om 3 (cf v 1 2) — [a]) D8 प्रोज्झित, D10 पातित, T2 G2 M (M8 missing) त हत, G1 3 हत त, Ca rp (Dev) प्रोक्षित, Cr पोथित (as in text) D8 (corrupt) पीष्पित भीम (for भीमसेनेन) — [b]) S (T1 om, M8 missing) महेंद्रेण (for तमिन्द्रेण) D8 10 च (for इव) M1 शबर (for दानवम्) — After 3[ab], S (T1 om, M8 missing) ins

458* कीचक बलसमत्त दुर्धर्षं येन केनचित् ।
गन्धर्वेण हत श्रुत्वा कीचक पुरुषर्षभम् ।
[(L 2) G3 पुरुषाधम (for पुरुषर्षभम्)]

4 T1 om 4 (cf v 1 2) — [a]) Ś1 K1 B2 D5 तदा, K2 तथा (for तत) S (T1 om, M8 missing) अपश्यन्नथ ते कृष्णा — [c]) B1 D11 12 ins च before अनवद्याङ्गीं — [d]) Ś1 आश्रित्य, K आलब्य (for आलिङ्ग्य)
5 T1 om. 5 (cf v 1 2) — [a]) G2 समुपेतेषु (for समवे) Dn D11 12 G3 M1 2 सर्वेषु (for सूतेषु) K2 समवेक्ष्य तदा सर्वे, D1 3 4 8 समवेक्ष्यैव ते सर्वे, D7 9 समवेतास्तदा सवे — [b]) Ś1 तम् (for तान्) K1 एक (for उप) K2 B D (except D2) तामू(B2 D5 तत्रो)चुरुप(K2 स्तेथ)कीचका — After 5[ab], T2 G ins

459* हसन्निव तदामर्षान्निर्दहन्निव चक्षुषा ।

— Before 5[cd], M4 ins उपकीचक — [c]) K D (except D5 11 12) G1 3 असतीं (reading originally, perhaps, हन्म ता for our हन्यता) — [d]) D2 3 यस्यार्थे (for यत्कृते)
6 T1 om 6 (cf v 1 2) — [a]) Ś1 B1 2 5 Dn2 D11 12 नैव, Dn1 वै न, D7 9 इय न, M (M8 missing) एषा न (for नेह) D6 सहाद्यानेन हतव्या — [b]) Ś1 दह्यता सह कामिना — After 6, S (T1 om, M8 missing) ins

460* इय हि दुष्टचारित्रा मम भ्रातुरमित्रिणी ।
यत्कृते मरण प्राप्तो नेय जीवितुमर्हति ।
सहेय दह्यता सूता आपृच्छ्य च जनाधिपम् ।
हतस्यापि हि गन्धर्वैं कीचकस्य प्रिय भवेत् ।

[(L 2) G3 व्यसन (for मरण) — (L 3) T2 G M1 4 5 आपृच्छत (G3 थ) (for आपृच्छ्य च)]
7 T1 om 7 (cf v 1 2) — [c]) Ś1 B1 2 5 Dn D2 4 7–9 11 12 सहानेनाद्य (D2 3 °न तु), B3 D5 सहानयैव, B4 D10 सहैवा(D10 षा)नेन (for सहाद्यानेन) D7 9 दाह्यैषा (for दह्येत) — [d]) K D1 3 4 ताम् (for तद्) D10 अनुज्ञातु त्वमर्हसि — For 7, S (T1 om, M8 missing) subst

461* वैशपायन ।
ततो विराटमागम्य सूता प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ।
सूता ।
कीचकोऽय हत शेते गन्धर्वैं कामरूपिभि ।
सैरन्ध्र्या घातितो रात्रौ त दहेम सहानया ।
मानिता हि त्वया राजस्तदनुज्ञातुमर्हसि ।

[(L 4) T2 G स्म (for हि) M (M8 missing) वीर (for राजन्)]
8 T1 om 8 (cf v 1 2) Before 8, S (T1 om) ins वैश — [a]) K2 त, D1 3 6 च (for तु) — [b]) D1 3 तच्च, T2 G2 3 M (M8 missing) ज्ञात्वा (for मत्वा) D1 3 अन्वमोदयत्, D6 अनुमोदते, T2 G2 3 M4 अन्वमन्यत, G1 अन्वपद्यत, M1 अनुमन्यत, M2 अवमन्यत — [c]) Ś1 K D1–4 8 प्रेक्ष्य(K D2 °क्ष-, D4 °क्ष्य)माणाया (for सूत) — [d]) T2 सह दग्धु (for सह दाह) B1 D4 11 12 विशा पति°, T2 G2 3 M (M8 missing) जनाधिप (M4 5 प)
9 D9 om 9 For S see v 1 10 — [a]) B4 D5 समादाय (for °साद्य) — [b]) D5 कन्या (for कृष्णा) — [c]) Ś1 K समुह्यमाना, D2 3 रोरूयमाणा (D2 णास्), Cc मोमुह्यमाना (as in text) B2 4 D1 3–5 ता (for ते) — [d]) K बलात् (for भृशम्)
10 For S see below — [a]) D1 तु ते, D10 ता च (for तु ता) — [b]) B3 निबध्य तनुमध्यमा — [c]) Ś1 K1 D10 जहुर् (for जग्मुर्) B4 उत्पद्य, D1 3 उद्दिश्य, D6 उद्गम्य, Cc उद्यम्य (as in text) D2 ते वै तदा (for उद्यम्य ते). — [d]) K D4 श्मशानाभिमुखास् (for °नम-

जग्मुरुद्यम्य ते सर्वे श्मशानमभितस्तदा ॥ १०
ह्रियमाणा तु सा राजन्सूतपुत्रैरनिन्दिता ।
प्राक्रोशन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ॥ ११

द्रौपद्युवाच ।

जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्बलः ।
ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १२
येषां ज्यातलनिर्घोषो विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
व्यश्रूयत महायुद्धे भीमघोषस्तरस्विनाम् ॥ १३
रथघोषश्च बलवान्गन्धर्वाणां यशस्विनाम् ।
ते मे वाचं विजानन्तु सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

तस्यास्ताः कृपणा वाचः कृष्णायाः परिदेविताः ।
श्रुत्वैवाभ्यपतद्भीमः शयनादविचारयन् ॥ १५

भीमसेन उवाच ।

अहं शृणोमि ते वाचं त्वया सैरन्ध्रि भाषिताम् ।
तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो न भयं भीरु विद्यते ॥ १६ C 4 808 B 4.23.16 K 4 27 25

भितस्) B_{2} D_{8} $_{12}$ तथा (for तदा)

☞ For 9–10, S (M_{8} missing) subst

462* ततस्ते समनुज्ञाता सर्वे तत्रास्य बान्धवा ।
रुरुदु कीचक दृष्ट्वा परिचार्याभित स्थिता ।
आरोप्य कृष्णामथ कीचकेन
निबध्य केशेषु च पादयोश्च ।
ते चापि सूता वचनैरवोच-
न्नुद्दिश्य कृष्णामभिवीक्ष्य चैनाम् ।
यस्या कृतेऽय निहतो महात्मा
तस्माद्धि सा कीचकमार्गगास्तु ।
अनार्यसत्त्वेन च कीचकेन
गतासुना सुन्दरी स्वर्गलोकम् ।
वैशपायन ।
साशेत कृष्णा शयने निबद्धा
मनस्विनी चैव यशस्विनी च ।
विलम्बमाना विवशा हि दुष्ट-
स्तत्रैव पर्यङ्कवरे शुभाङ्गी ।

[(L 2) T_{2} M_{2} परिवार्योपतस्थिरे (for posterior half) — (L 9) G_{3} M (M_{8} missing) सहार्यसत्वा (for च कीचकेन) — (L 10) G_{3} M (M_{8} missing) कीचकेन (for स्वर्गलोकम्)]

11 Before 11, K_{2} ins वैश° उ° — ^{a}) D_{6} च, T G_{2} M (M_{8} missing) अथ (for तु) D_{1} $_{3}$ $_{4}$ सा तत्र, S (M_{8} missing) सुश्रोणी (for सा राजन्) — ^{c}) B_{4} आक्रोशत् D_{8} मोक्षम् (for नाथम्) — ^{d}) Ś$_{1}$ K_{1} $_{2}$ B_{4} D_{7} $_{9}$ $_{10}$ तदा (for कृष्णा) — After 11, T ins

463* सूतेन सह बद्धाङ्गी निराशा जीविते तदा ।
श्मशानाभिमुखं नीता करेणुरिव रौति सा ।

☞ Ś$_{1}$ missing from 4 22 12 up to 4 25 10

12 12^{ab} = 4 5 30^{ab} — ^{a}) S (M_{8} missing) जयेशो (for जयन्तो) — ^{b}) D_{1-3} जयसेनो, D_{7} जयावह D_{4} बृहद्बल — ^{c}) K_{1} ये ते, K_{2} एते (for ते मे) D_{1} $_{3}$ $_{4}$ विश्रृण्वतु (for विजानन्तु) — ^{d}) T_{2} हरति (for नयन्ति) — After 12, T G_{2} M_{1} $_{4}$ ins

464* येषा दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोष श्रूयते महान् ।, repeating thereafter 12^{cd}

13 B_{8} (hapl) om 13–14 and the ref before 15 D_{10} repeats 13–14 thrice (with corrupt v l) — ^{a}) B_{4} ज्याघातनिर्घोषो — ^{b}) G M_{4} $_{5}$ विष्फूर्जितम् — ^{c}) K_{2} S (M_{8} missing) अश्रूयत S (except G_{8}, M_{8} missing) महान्यु(G_{1} महद्यु)द्धे

14 B_{3} om 14 (cf v l 13), D_{4} G (? hapl) om 14^{ab} — ^{b}) B (B_{3} om) Dn D_{7} $_{9}$ $_{11}$ $_{12}$ T_{1} तरस्विना, D_{5} महौजसा (for यश) — ^{c}) D_{1} $_{8}$ विश्रृण्वतु, G_{3} विजानति — After 14, S (except M_{2}, M_{8} missing) ins

465* येषा वीर्यमतुल्य तु शक्रस्येव बल यश ।
राजसिहा इवाढ्यास्ते मा जानन्तु सुदु खिताम् ।

[(L 1) T येषा तु (T_{2} हि) वीर्यमतुल (for prior half) G_{3} बलीयस (for बल यश)]

15 B_{3} S (except T_{1}) om the ref — ^{a}) D_{1} $_{3}$ $_{4}$ एव सु (D_{4} स), S (M_{8} missing) इत्यस्या (for तस्यास्ता) — ^{b}) D_{6} T_{1} G_{2} द्रौपद्या, G_{3} कृष्णया (for कृष्णाया) B_{1} Dn D_{10-12} G_{3} परिदेवित — ^{c}) B Dn D_{7} $_{8}$ $_{11}$ $_{12}$ अभ्यापतद् (B_{4} अभ्यद्रवद्), S (M_{8} missing) अभ्युत्थितो D_{2} श्रुत्वोत्तस्थौ तदा भीम — ^{d}) K अवधारयन् (for अविचारयन्)

16 D_{1} om 16 (with the ref) D_{8} G_{1} $_{3}$ M (M_{8} missing) om the ref B_{1-3} D_{4} $_{5}$ $_{9}$ T G_{2} भीम (for भीमसेन) — ^{ab}) N (except K B_{4} D_{5-7}) भाषित S (M_{8} missing) अह सैरध्रि ते वाच (G_{3} M_{5} च) श्रृणोमि तव (T G_{2} परि, M_{1} मयि) भाषिता (T_{2} G_{3} M_{2} त) — ^{d}) S (M_{8} missing) जातु (for भीरु) B (except B_{4}) Dn D_{6} $_{10-12}$ भय भीरु न विद्यते, D_{3} $_{4}$ न भय विद्यते

C 4 809
B 4 23.17
K 4.27 26

वैशंपायन उवाच।

इत्युक्त्वा स महाबाहुर्विजजृम्भे जिघांसया।
ततः स व्यायतं कृत्वा वेषं विपरिवर्त्य च।
अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य निर्जगाम बहिस्तदा ॥ १७
स भीमसेनः प्राकारादारुज्य तरसा द्रुमम्।
श्मशानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका गताः ॥ १८
स तं वृक्षं दशव्यामं सस्कन्धविटपं बली।
प्रगृह्याभ्यद्रवत्सूतान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ १९
ऊरुवेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकाः।
भूमौ निपतिता वृक्षाः संघशस्तत्र शेरते ॥ २०
तं सिंहमिव संक्रुद्धं दृष्ट्वा गन्धर्वमागतम्।
वित्रेसुः सर्वतः सूता विषादभयकम्पिताः ॥ २१
तमन्तकमिवायान्तं गन्धर्वं प्रेक्ष्य ते तदा।
दिधक्षन्तस्तदा ज्येष्ठं भ्रातरं ह्युपकीचकाः।
परस्परमथोचुस्ते विषादभयकम्पिताः ॥ २२
गन्धर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम्।

क्वचित् — After 16, D8 ins an additional colophon

17 D3 M1 5 om the ref — b) K2 D1 10 विजिजृम्भे, D2 विजृम्भित, D7 9 G2 व्यजृम्भत, T1 G1 विजृम्भेन (G1 त), Ca c as in text — c) Dn1 सत्व्यायत (analysis of Cv points to an original सव्यायति), T1 G3 स व्यावृत, T2 G2 सोप्यायत, Ca सव्यायन, Cc ap सव्यायत, Cap स व्यायत (as in text) ※Cr [स]व्यायत वाम २ [स]व्यायन दक्षिण(दे)।※ Cc cites व्यायत (cf Cs) S (M8 missing) बध्वा (for कृत्वा) K तस्मात्साध्वायत कृत्वा, D1 3 स व्यायत वपु कृत्वा — d) S (M8 missing) वस्त्र च परिवेष्ट्य च — e) D2 6 8 वि(D6 अभि)निष्क्रम्य, Ca अभ्यवस्कन्द्य (as in text) Cc cites अवस्कन्द्य

18 S om 18^{ab} — a) B3 4 D5–7 9 प्राकारम् (for प्राकाराद्) — b) K1 आसज्य, K2 आदाय, B Dn D5 5–7 9–12 Cr s आरुह्य, D1 3 उत्पाट्य, Ca c v rp (Dev) as in text B2 D5 सहसा, Cv तरसा (as in text) B (except B5) D5–7 9 द्रवत्, D2 6 द्रुत (for द्रुमम्) D4 8 अधिरुह्य (D8 अविभज्य) महाद्रुम — d) T G M5 यतस्ते (for यत्र ते) — After 18, B Dn (Dn2 om lines 1–2) D2 (marg) 4 (om lines 3 4) 5 (om line 1) 6 7 9–12 (D11 12 om lines 1–2) S (om line 1, M8 missing) ins

466* स लङ्घयित्वा प्राकार नि सृत्य च पुरोत्तमात्।
जवेनोत्पतितो भीम सूतानामग्रतस्तदा।
चितासमीपे गत्वा स तत्रापश्यद्वनस्पतिम्।
तालमात्र महास्कन्धमूर्ध्वशुष्क विशा पते।
त नागवदुपक्रम्य बाहुभ्या परिरभ्य च। [5]
स्कन्धमारोपयामास दशव्याम परंतप।

[(L 2) B Dn1 D2 4 5 7 9 पतितो, D6 आपतितो (for उत्पतितो) — (L 3) D6 10 S (M8 missing) समीप (for समीपे) S (M8 missing) तु (for स) and महाबल (for वनस्पतिम्) — (L 4) B Dn D11 12 मूर्ध, D2 5 7 9 10 अर्ध (for ऊर्ध्व) S (M8 missing) वनस्पति (for विशा पते) — (L 5) B4 D2 4 T G2 3 उपाक्रम्य, Cr as in text B3 परिरुज्य, G1 3 M1 परिगृह्य (for परिरभ्य) — (L 6) D3 सह, D7 m शत (for दश) S (M8 missing) वृक्षमुत्पाटयामास भीमो भीमपराक्रम]

19 a) S (M8 missing) ततो (M1 त तु) (for स त) — b) D1 3 9 सुस्कध (for सस्कन्ध) S (M8 missing) निष्पत्रमकरोत्तदा — After 19^{ab}, S (M8 missing) ins

467* त महाकायमुद्यम्य भ्रामयित्वा च वेगित।

[M4 उत्पाद्य (for उद्यम्य) G3 M1 वेगत (for वेगित)] — c) S (except G2, M8 missing) अभ्यपतत् (T2 अपातयत्, M4 अभ्यगमत्, M5 प्राद्रवत्) (for अभ्यद्रवत्)

20 a) D4 ते भग्ना, G1 तस्यास्य (for तस्याथ) — c) B4 Dn1 निपातिता (for निप) — d) Dn2 D11 12 सहतास्, D7 शतशस्, S (M8 missing) स(T3 सु, G1 ते)भग्नास् (for सघशस्)

21 a) D9 ते (for त) D9 क्रुद्ध त, M1 सभग्न (for सक्रुद्ध) — b) D2 गधर्व प्रेक्ष्य ते तदा — c) D8 दुद्रुवु (for वित्रेसु) B4 Dn1 D5 G2 M1 2 सर्वश (for सर्वत) — d) = 22^{f} B1 3 कर्षिता, D1 3 4 मोहिता, S (M8 missing) पीडिता

22 B1 2 5 Dn1 D10 M2 (? hapl) om 22, M1 om 22^{ab} — a) D2 3 T G M4 5 क्रुद्ध (for आयान्त) — b) D2 दृष्ट्वा गधर्वमागत, D4 दृष्ट्वा भीमपराक्रम, T G M4 5 गधर्वभयशकिता — c) B3 D5 6 T G M1 4 5 तथा (for तदा) D3 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) — d) D2 3 कीचक तदा, T1 G2 3 M1 4 5 चोपकीचका, T2 G1 चापि की — f) = 21^{d} B4 क उपायो भवेदिति, D1 3 4 3 गधर्वभयशकिता, D2 पश्य पश्यत कीचका, D7 शकिता, S (except M2, M8 missing) मोहिता (M5 पीडिता)

23 After 23^{ab}, S (M8 missing) ins

सैरन्ध्री मुच्यतां शीघ्रं महन्नो भयमागतम् ॥ २३
ते तु दृष्ट्वा तमाविद्धं भीमसेनेन पादपम् ।
विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ २४
द्रवतस्तांस्तु संप्रेक्ष्य स वज्री दानवानिव ।
शतं पञ्चाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २५
तत आश्वासयत्कृष्णां प्रविमुच्य विशां पते ।
उवाच च महाबाहुः पाञ्चालीं तत्र द्रौपदीम् ।
अश्रुपूर्णमुखीं दीनां दुर्धर्षः स वृकोदरः ॥ २६
एवं ते भीरु वध्यन्ते ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम् ।
प्रैहि त्वं नगरं कृष्णे न भयं विद्यते तव ।
अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसम् ॥ २७
पञ्चाधिकं शतं तच्च निहतं तत्र भारत । C 4 823 B 4 23 32 K 4 27 61

468* प्रबुद्धा सुमहाभागा गन्धर्वा सूर्यवर्चस ।

— [d]) Dn D1 7 11 1० यतो, D8 महान् (for महत्) S (M8 missing) transp महत् and भय B (except B4) D6 वो (for नो) D1 8 भय आगत

24 Before 24, S (M8 missing) ins वैश — [a]) B2 Dn1 D5 7–9 M2 तदाविद्ध, B4 5 तथाविद्ध, D1–3 10 समाविद्ध — [c]) K आविध्यन्, D10 आमुख्य, C8 विमुच्य (as in text) D1 3 4 तूर्णं, S (M8 missing) त्रस्ता (for तत्र) — After 24, T G2 (which both om 25[ab]) ins

469* अथ भीम समुत्पत्य द्रवता पुरतोऽपतत् ।
ते त दृष्ट्वा भयोद्विग्ना निश्चेष्टा समवस्थिता ।
दृष्ट्वा ताञ्शतसख्यानान्स वज्री दानवानिव ।
एकेनैव प्रहारेण दश सप्त च विशति ।
त्रिंशच्चत्वारिपञ्चाशाञ्जघान स वृकोदर ।

[(L 1) G2 समुत्लुत्य (for त्पत्य) T1 भवत् (for ऽपतत्) — (L 3) T2 शतसख्याकान् — (L 5) T1 अष्टादश च (for त्रिंशच्चत्वारि)]

25 T G2 om 25[ab] — [a]) D8 स, G1 8 M1 4 5 च (for तु) M2 समालक्ष्य (for तु सप्रेक्ष्य) — [b]) M2 वृत्रहा (for स वज्री) B4 दानवानिव वासव — M8 resumes from 25[d] — After 25, K2 B1 4 5 Dn D (marg) 6 11 12 ins

470* वृक्षेणैतेन राजेन्द्र प्रभञ्जनसुतो बली ।,

while S ins

471* वायुवेगसम श्रीमान्सर्वान्सूतानशेषत ।
ताग्निहत्य महाबाहुर्भीमसेनो महाबल ।

[(L 2) T G2 ताग्निहत्य महान्भीम शत पच च कीचकान्]

26 [a]) D6 ततश्चाश्वासयत्, S (by transp) आश्वासयत् (M5 यन्) तत (G1 8 तदा) — [b]) K विमुच्यैव, B1 2 5 Dn2 D11 12 स विमुच्य, B4 D6 10 प्रतिमुच्य, Dn1 सविमुच्य S प्रतिमुच्य च बधनात् — [c]) D8 7–9 स (for च) T G2 उवाच श्लक्ष्णया वाचा — [d]) B2 4 5 D5 पाडुनदन, D1 8 4 रहसि (D4 रहिते) त(D1 स्त)दा, S भरतर्षभ (T2 जनमेजय) (for तत्र द्रौपदीम्) — [e]) D4 दृष्ट्वा, D7 9 देवीं, T1 G M8 4 भीता (for दीना) — [f]) G1 8 M उद्धरन् (for दुर्धर्ष) T G2 केशग्रहणवेपिता — After 26, T G2 ins a passage given in App I (No 26)

27 [b]) B8 D2 5 (m as in text) G1 8 M हिंसति, D8 10 हिस्यति, T G2 काक्षति (for क्लिश्यन्ति) D2 अनिंदिते, S मानवा (for अनागसम्) — [c]) D8 6 प्रेहि, S गच्छ, C0 as in text D1–8 8 भद्रे (for कृष्णे) — After 27[cd], D7 (marg) S ins

472* अन्येन त्व पथा शीघ्र सुदेष्णाया निवेशनम् ।

— [e]) D5 9 अज्ञातोह, G1 अनेनाह (for अन्येनाह) C0 r cite अन्येन (as in text) — [f]) D1 2 4 महानसे (for नसम्) — K subst for 27[cdef] D1–4 5 (marg) 7–9 ins after (the interpolated) वैश उ of 28 (cf v 1 28)

473* इत्युक्ता भीमसेनेन अदृश्या सा च तत्क्षणात् ।
अपसर्पत मा कश्चित्पश्येदित्यभिशङ्कया ।

[(L 1) K1 इत्युक्त्वा स च तत्रान्यैरदृष्ट स च तत्क्षणात्]

— After 27, S ins

474* यथा नौ नावबुध्येरन्नात्रावेव व्यवस्थितौ ।
वैशपायन ।
सागच्छन्नगर कृष्णा भीमेनाश्वासिता सती ।
कृतकृत्या सुदेष्णाया भवन शुभलक्षणा ।
शचीव नहुषे शस्ते प्रविवेश त्रिविष्टपम् ।
भीमोऽप्यमितवीर्यस्तु बलवानरिमर्दन ।
सर्वांस्ताम्कीचकान्हत्वा तत्र धर्मात्मजानुज ।
नि शेषान्कीचकान्हत्वा रामो रात्रिंचरानिव ।
जितशत्रुरदीनात्मा प्रविवेश पुर तत ।

28 All MSS except K M1 4 5 (Ś1 missing) ins वैश उ (resp वैश) before 28 — After the ref, D1–4 5 (marg) 7–9 ins 473* — D2 om from 4 22 28 up to 4 23 22 — [a]) G1 8 पचाधिकशत B4 D4 6 10 T G M1 4 तत्र, Dn2 D11 12 यच्च, D5 तत्त, D8 हत्वा, D8 m M5 तेषा, M2 चैव (for तच्च) — [b]) B2 4 S तेन (M2 तत्तु) (for तत्र) D4 निहत तत्पतन्महीं, D8 वृक्षेण स महाभुज (m as in text) — [c]) D8 जगाम नगर भूय (m as in text) — [d]) K चक्रे, D1 8 4 7 8 m.

C. 4 826 B 4 23 32 K. 4 27 61 महावनमिव छिन्नं शिश्ये विगलितद्रुमम् ॥ २८
एवं ते निहता राजञ्शतं पञ्च च कीचकाः ।
स च सेनापतिः पूर्वमित्येतत्सूतषट्शतम् ॥ २९
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं नरा नार्यश्च संगताः ।
विस्मयं परमं गत्वा नोचुः किंचन भारत ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

वैशंपायन उवाच ।
ते दृष्ट्वा निहतान्सूतान्राज्ञे गत्वा न्यवेदयन् ।
गन्धर्वैर्निहता राजन्सूतपुत्राः परःशताः ॥ १
यथा वज्रेण वै दीर्णं पर्वतस्य महच्छिरः ।
विनिकीर्णं प्रदृश्येत तथा सूता महीतले ॥ २
सैरन्ध्री च विमुक्तासौ पुनरायाति ते गृहम् ।
सर्वं संशयितं राजन्नगर ते भविष्यति ॥ ३
तथारूपा हि सैरन्ध्री गन्धर्वाश्च महाबलाः ।

---

8 शेते, Ca शिश्ये (as in text) K1 विचलित°, K2 विवसित° D8 सिहो हत्वा मृगानिव

29 D2 om 29 (cf v 1 28) — ^{b}) D4 पचाधिकीचका, S पचोपकी° — ^{c}) S सूत (G1 चापि) (for पूर्वम्) — ^{d}) G1 पातित (for इत्येतत्) — After 29, T G ins

475* न गन्धर्वभयाच्छेकुर्वक्तु कीचकबान्धवा ।
अशक्नुवन्तस्ता तत्र भयादप्यभिवीक्षितुम् ।

T G cont M ins after 29

476* विराटनगरे चापि सर्वे मात्स्या समागता ।
काल्य पञ्चशत चैतानपश्यन्सारथीन्हतान् ।
[(L 2) G1 चैव, M1–4 सूतान् (for चैतान्)]

30 D2 om 30 (cf v 1 28) — ^{a}) D10 त (for तत्) D10 निहत तत्र, T1 तु महाश्चर्यं (for महदाश्चर्यं) — ^{b}) S (except M8) नागरा (G1 नागता, M5 सयुता) (for संगता) — After 30^{ab}, M5 ins

477* नागराश्च तथा राजन्विस्मय परम गता ।

— ^{c}) D4 6 जग्मुर् (for गत्वा) M5 विस्मिताश्च तथा राजन् — ^{d}) G1 3 किंचिच्च (for किंचन) D4 सूतपुत्रैर्हतैस्तथा

Colophon Ś1 missing, D2 om colophon — *Sub-parvan* K B1 3–5 Dn D7 8 11 12 T1 M1 2 4 कीचकवध — *Adhy name* B2 D5 G2 3 M3 5 उपकीचकवध, B5 कीचकवध, D1 4 9 कीचकभ्रातृवध, D6 10 कीचकाना वध — *Adhy no* (figures, words or both) K1 B4 D6 10 22, D5 9 23, S 26 (M2–5 25) — *S'loka no* G3 50

23

☞ In Ś1 the whole adhy is lost on a missing fol (cf v 1 4 22 12) D2 om up to 22 (cf v 1 4 22 28)

1 After the ref, D7 (marg) ins

478* ततो रजन्या व्युष्टायामुत्थाय सगणो नृप ।
कल्ये शत षडधिक हतान्शुश्राव कीचकान् ।

— ^{a}) B4 D9 तान् (for ते) D4 अभि (for नि°) T2 सर्वान् (for सूतान्) — After 1^{a}, T G ins

479* भीमसेनेन भारत ।
पौराश्च सहिता सर्वे

— ^{b}) D1 3 4 10 गत्वा राज्ञे (D3 °ज्ञो) (by transp) D5 G1 राज्ञो (for राज्ञे) B4 पौरा (for गत्वा) — ^{c}) K1 T1 गधर्वैण हता राजन् — ^{d}) K D8 10 परतपा, B3 m महारथा, B4 Dn D11 12 महाबला, B5 पर गता, D1. 3–7 9 पर शता, T G2 3 M4 (inf lin) पर शत, G1 च षट्शत, M1 5 शतात्पर, M2 3 पर शत (for पर शता)

2 ^{a}) S भिन्न (M1 2 छिन्नं) (for दीर्णं) — ^{c}) K2 B1 4 D4–6 11 12 T G3 Cc विनिकीर्णा, Dn D9 व्यतिकीर्णा, D7 विनिदी(m की)र्णा, Cv विनिकीर्णं (as in text) K2 B (except B3) Dn D3–9 11 12 T G प्रदृश्यते (K2 त, D8 °त) (for प्रदृश्येत)

3 ^{a}) K2 प्रविमुच्य, S चापि मुक्ता (for च विमुक्ता) B4 D8 8 विनिर्मुक्ता (for विमुक्तासौ) D6 10 S सा (for असौ) — ^{b}) K गृहान् (for गृहम्)

4 ^{a}) K Dn D1 3 4 8–12 यथारूपा K Dn D4 6 11. 12 G1. 3 M5 च (for हि) — ^{b}) T G2 बलोत्कटा

पुंसामिष्टश्च विषयो मैथुनाय न संशयः ॥ ४
यथा सैरन्ध्रिवेषेण न ते राजन्निदं पुरम् ।
विनाशमेति वै क्षिप्रं तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ५
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा विराटो वाहिनीपतिः ।
अब्रवीत्क्रियतामेषां सूतानां परमक्रिया ॥ ६
एकस्मिन्नेव ते सर्वे सुसमिद्धे हुताशने ।
दह्यन्तां कीचकाः शीघ्रं रत्नैर्गन्धैश्च सर्वशः ॥ ७
सुदेष्णां चाब्रवीद्राजा महिषीं जातसाध्वसः ।
सैरन्ध्रीमागतां ब्रूया ममैव वचनादिदम् ॥ ८
गच्छ सैरन्ध्रि भद्रं ते यथाकामं चराबले ।
बिभेति राजा सुश्रोणि गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ॥ ९
न हि तामुत्सहे वक्तुं स्वयं गन्धर्वरक्षिताम् ।
स्त्रियस्त्वद्दोषास्तां वक्तुमतस्त्वा प्रब्रवीम्यहम् ॥ १०
अथ मुक्ता भयात्कृष्णा सूतपुत्रान्निरस्य च ।
मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ ११
त्रासितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी ।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ॥ १२
तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन्प्राद्रवन्त दिशो दश । C 4 841 B 4 24 13 K 4 28 17

(for महाबला)

5 a) K1 वेशेन, B Dn D3–9 11 12 M1–3 दोषेण, D10 रूपेण (for वेषेण) — b) S नेद (for न ते) D4 राज्य, G1 राष्ट्र (for राजन्) D4 न ते पुर, S पुर तव (for इद पुरम्) — c) D6 एष्यति (for एति वै) D8 transp वै and क्षिप्र D10 शीघ्र (for क्षिप्र) — d) G1 3 M साधु (for नीतिर्) — After 5, T G2 ins

480* सर्वाङ्गसौष्ठवयुता रूपलावण्यशालिनीम् ।
पश्यतामनिमेषेण चक्षुषा वनिता शुभाम् ।
मनसश्चक्षुषश्चैव प्रतिबन्धो न विद्यते ।
तस्मात्ता य पुमान्दृष्ट्वा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
गच्छेत्कामवश मूढ गन्धर्वै स निहन्यते । [5]
निष्कासयैना भवनात्पुराच्चैव विशेषत ।
काम प्रविश्य सैरन्ध्रीं पुर नाशयते ध्रुवम् ।
[(L 7) T2 काल (for काम)]

6 Before 6, G1 3 M2–5 ins वैश — a) G1 3 M5 तु (for तद्) — b) G1 विराटोप्याकुलेन्द्रिय — c) D1 3 परमा, D8 कृपया (for क्रियताम्) D8 M5 तेषा (for एषा) — d) Ca मृताना (for सूताना) B1 2 4 D5 6 M4 Ca c चरम(D6 मा)क्रिया, Dn D4 8 9 11 12 परमा (D8 °मा) क्रिया (D8 या), D1 3 क्रियता क्रिया, D10 परिस त्क्रिया, T G अ(G1 3 चा)परक्रिया

7 a) B3 अपि (for एव) G1 सवेषु, M4 (*inf lin*) ते देशे (for ते सर्वे) — c) B2 S सर्वै (for शीघ्र) — d) K माल्यैर्गंध, B3 घृतैर्गंधै, D1 3 एधैर्गंधै, D4 वस्त्रैर्गंधै, D5 गधैरद्यै, S सर्वगधै — After 7, T G2 ins

481* एकस्मिन्नेव तान्सर्वे सुसमिद्धे हुताशने ।
अदहन्कीचकान्सर्वान्सस्कारैश्चैव सर्वश ।

8 a) B (except B4) Dn D7 8 11 12 T2 om च — b) T G2 M1 3 5 सभ्रम, M2 °साध्वसा — c) D10 ब्रूहि (for ब्रूया) — d) D3 वचनादिक S इह (for इदम्)

9 b) B1 4 Dn D3 10–12 वरानने, G1 3 M चराधुना (for चराबले) Co cites अबले — c) D1 3 4 M1 2 transp बिभेति and राजा B4 D10 S सैरध्रि (for सुश्रोणि) — d) Dn1 D3 पराभवन्, D8 पराक्रमात्, G1 3 M3 पराभव

10 a) D1 3 च (for हि) N (Ś1 missing, D2 om) त्वाम्, Cv त्वा (for ताम्) ❀Cn हित्वाम् हातु योग्या ।❀ D1 3 5 6 10 उत्सहेद् B4 न त्वामुत्सहते वक्तु — b) D1 3 4 शकित (for रक्षिताम्) — c) B Dn D4 11 12 Cs स्त्रियास् K2 B Dn D1 3 5–9 11 12 Cs त्वदोष (of Cv) K Dn1 D5–7 9 M4 त्वा, D1 3 8 10 तद् (for ता) D4 त्वदोषतो (for त्वदोषास्ता) M5 स एष दोषस्ता वक्तु

11 Before 11, all MSS (Ś1 missing, D2 om) ins वैश — a) B2 corrupt G1 अभि- (for अथ) M1 2 transp मुक्ता and कृष्णा D3 4 भय (for भयात्) — b) T G M5 तु (for च) D4 सूतपुत्रकृताद्भयात् — c) D3 रक्षिता, D4 मोचिता (for मोक्षिता)

12 a) D3 शकिता (for त्रासिता) — b) D4 तप (for मन) — c) S सा तु गात्राणि वासश्च — d) D8 च (for सा) S प्रक्षाल्य प्रविवेश ह

13 a) D1 3 5 m दूरात् (for राजन्) — b) D8 T G M1 2 प्राद्रवति D1 3 4 8 दिश (for दश) — c) B3 D10 भयात्त्रस्ता D6 गधर्वभयवित्रस्ता, T G2 गधर्वेभ्यश्च ते त्रस्ता — d) K B2 Dn2 D4 7 (m as in text) 8 11 12 दृष्ट्वा, B4 T2 G2 M4 दृष्टि (for दृष्टीर्) D1 3 केचिन्नेत्राण्य मीलयन् — After 13, T1 ins

482* प्रदुद्रुवुश्चाप्यपरे तथा जना
हस्तैश्च चक्षूषि पिधाय मोहिता ।
मा पश्यत स्मेति च ता ब्रुवन्त-

C 4 841 B 4 24 13 K 4 28. 17 गन्धर्वाणां भयत्रस्ताः केचिद्दृष्टीर्न्यमीलयन् ॥ १३
ततो महानसद्वारि भीमसेनमवस्थितम् ।
ददर्श राजन्पाञ्चाली यथा मत्तं महाद्विपम् ॥ १४
तं विस्मयन्ती शनकैः संज्ञाभिरिदमब्रवीत् ।
गन्धर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोचिता ॥ १५

भीमसेन उवाच ।

ये यस्या विचरन्तीह पुरुषा वशवर्तिनः ।
तस्यास्ते वचनं श्रुत्वा अनृणा विचरन्त्युत ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

ततः सा नर्तनागारे धनंजयमपश्यत ।
राज्ञः कन्या विराटस्य नर्तयानं महाभुजम् ॥ १७
ततस्ता नर्तनागाराद्विनिष्क्रम्य सहार्जुनाः ।
कन्या ददृशुरायान्तीं कृष्णां क्लिष्टामनागसम् ॥ १८

कन्या ऊचुः ।

दिष्ट्या सैरन्ध्रि मुक्तासि दिष्ट्यासि पुनरागता ।
दिष्ट्या विनिहताः सूता ये त्वां क्लिश्यन्त्यनागसम् ॥

बृहन्नडोवाच ।

कथं सैरन्ध्रि मुक्तासि कथं पापाश्च ते हताः ।
इच्छामि वै तव श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ २०

सैरन्ध्र्युवाच ।

बृहन्नडे किं नु तव सैरन्ध्र्या कार्यमद्य वै ।
या त्वं वससि कल्याणि सदा कन्यापुरे सुखम् ॥ २१
न हि दुःखं समाप्नोषि सैरन्ध्री यदुपाश्नुते ।
तेन मां दुःखितामेवं पृच्छसे प्रहसन्निव ॥ २२

स्तथा जनाश्चुक्रुशुरार्तरूपा ।
तामद्य य पश्यति रूपशालिनी
शयीत भग्नोऽत्र यथैव कीचका ।
इति ब्रुवन्तो भयवेगचेतना
भयेन गन्धर्वगतेन मोहिता ।

14 ^{a}) D_4 T_1 G $M_{3\ 5}$ द्वारे (for द्वारि) — ^{d}) K वाशि(K_2 सि)तेव (for यथा मत्त) B_1 इव द्विप, D_3 T G_2 महागज

15 Dn_1 om 15–18^{ab} — ^{a}) S सा(T_1 G_2 सो)पहास तु श — ^{b}) $D_{1\ 3}$ इद वचनमब्रवीत्, $M_{1\ 2}$ सज्ञया चे(M_2 सज्ञातुरि)दमब्रवीत् Ca c सज्ञाभिर् (as in text) — ^{c}) D_6 T G M_4 नमो गधर्वराजाय — ^{d}) K बत मोचिता, $B_{1-3\ 5}$ $D_{5\ 6\ 10}$ T_2 G_1 M परिमोक्षिता, B_4 D_4 T_1 G_2 परिरक्षिता — After 15, S ins

483* कीचकेभ्यो विनिर्दोषामनाथा वसतीं गृहे ।
यो मा रक्षति सन्त्रस्ता गन्धर्वाय नमोऽस्तु ते ।

[(L 1) $G_{1\ 3}$ $M_{3\ 4}$ अपि निर्दोषा, $M_{1\ 5}$ हि नि (for विनि) — (L 2) T_2 महात्मने, G_3 नमो नम (for नमोऽस्तु ते)]

16 Dn_1 om 16 (cf v l 15) — ^{a}) K $B_{1-3\ 5}$ Dn_2 $D_{1.\ 3-8\ 11\ 12}$ Cn r s पुरा, B_4 D_{10} पुरे, D_9 पुरी (for यस्या) B_2 $D_{5\ 9}$ Cn s विहरति, $G_{1\ 3}$ वै चरति, Cr as in text — ^{b}) M_5 Cc गधर्वा (for पुरुषा) — After 16^{ab}, T_1 G ins

484* तेषा वशगता नित्य विचर त्व यथेष्टत ।

— ^{c}) K अस्या , D_5 यस्या (for तस्या) M_1 transp तस्या and ते $M_{2\ 3}$ तत् (for ते) — ^{d}) B $D_{11\ 12}$ S ह्यनृणा, D_4 जनाद्य, $D_{6\ 10}$ त्वनृणा $B_{1-3\ 5}$ Dn_2 $D_{11\ 12}$ Cn s विहरतु, B_4 T_1 विचरतु, $D_{7\ 9}$ G_2 विहरति B Dn_2 $D_{11\ 12}$ अत (B_4 इत), T_1 इह, G_2 ह (for उत)

17 Dn_1 om 17 (cf v l 15) — After the ref, S ins

485* तयोस्तद्वचन श्रुत्वा जज्ञिरे नेतरे जना ।
तत पाञ्चालराजस्य सुता चापि जगाम ह ।

— ^{c}) D_{10} $G_{1\ 3}$ $M_{1\ 2}$ कन्या — ^{d}) K_2 B_2 S नर्तयत $D_{1\ 3}$ मनस्विन (for महा)

18 Dn_1 om 18^{ab} (cf v l 15) — ^{a}) K_2 त, $D_{1\ 3}$ ता, $G_{1\ 3}$ M_4 सा, G_2 स (for ता) — ^{c}) D_3 गत्वा (for कन्या) D_6 transp कन्या and आयान्तीं — ^{d}) B_2 om 18^{d} Dn_1 (by transp) क्लिष्टा कृष्णाम्, D_{10} ता तु कृष्णाम्, G_1 क्लिश्यमानाम् Dn_1 $D_{1\ 3}$ अनागसा, S (except $M_{1\ 2}$) अनागसीं

19 ^{b}) $D_{1\ 3}$ त्व (for असि) $G_{1\ 3}$ दिष्ट्या पुनरिहागता — ^{c}) D_6 M च (for वि-) — ^{d}) B_2 om 19^{d} D_{10} यत् (for ये) S अनागसीं

20 A few MSS read (with usual variations) बृहन्नला, न्नल, or न्नर (for न्नडा) — ^{a}) K_1 (by transp) मुक्तासि सैरन्ध्रि — ^{b}) Dn_2 $D_{11\ 12}$ सूता (for पापा) D_{10} दिष्ट्यासि पुनरागता (=19^{b}) — ^{c}) K_2 चैव त, S ते कथा (for वै तव) — ^{d}) K सम्यगेव, $B_{1\ 3\ 5}$ सत्यमेतद्, B_4 $D_{1\ 4-6}$ सर्वमेतद्, D_3 एतदेव, S कथयस्व D_4 यथा तथा, T_2 G_2 यथाक्रम

21 ^{a}) Dn $D_{1.\ 3\ 7-9}$ तु (for नु) Dn_1 तया (for तव)

22 ^{a}) D_4 नैव, D_3 न त्व (for न हि) K_1 B_2 D_{10}

बृहन्नडोवाच ।

बृहन्नडापि कल्याणि दुःखमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
तिर्यग्योनिगता बाले न चैनामवबुध्यसे ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

ततः सहैव कन्याभिर्द्रौपदी राजवेश्म तत् ।
प्रविवेश सुदेष्णायाः समीपमपलायिनी ॥ २४
तामब्रवीद्राजपुत्री विराटवचनादिदम् ।
सैरन्ध्रि गम्यतां शीघ्रं यत्र कामयसे गतिम् ॥ २५
राजा बिभेति भद्रं ते गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ।
त्वं चापि तरुणी सुभ्रु रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ २६

सैरन्ध्र्युवाच ।

त्रयोदशाहमात्रं मे राजा क्षमतु भामिनि ।
कृतकृत्या भविष्यन्ति गन्धर्वास्ते न संशयः ॥ २७
ततो मां तेऽपनेष्यन्ति करिष्यन्ति च ते प्रियम् ।
ध्रुवं च श्रेयसा राजा योक्ष्यते सह बान्धवैः ॥ २८ C 4 860 B 4 24 30 K 4 28. 43

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ समाप्तं कीचकवधपर्व ॥

ममाप्नोति, B4 D3–5 G3 M4 अवाप्नोषि, D5m 7(m as in text) 9 विजानासि, D8 (corrupt) आप्नोति (for समाप्नोषि) S न हि तद् दुःखमाप्नोषि — After 22^{ab}, T G2 ins

486* सुखेन वर्तसे येह न तद् दुःखमवाप्यते ।
[T2 यैषा (for येह)

— ^{c}) M1 केन (for तेन) K2 T2 मा, M2 ता (for मा) K1 Dn1 G3 M2 एव (for एव) — ^{d}) K B2 D4 6 8 10 T2 G2 पृच्छसि T G2 प्रहस(G2 र)त्यपि (T2 °सि), Cr (om इव) s as in text

☞ D2 resumes from 23

23 ^{b}) D1 8 आप्नोमि (for ति) T1 अनतर, T2 G2 3 M अनतक (for अनुत्तमम्) — ^{c}) K D2 5 8 गता (for गता) T G2 इवेय, M1 5 भद्रे, Cap बाले (as in text) ❀Ca वाले । वा शब्द इवार्थे । आले हे सखि । ❀ — ^{d}) Dn D9 एताम्, Cr as in text Crp (Cat) न चैना (Ed wrongly चैना) माव (for न चैनामव), cf Cc, which cites only मा — After 23, N (Ś1 missing) T1 (om lines 3–4) ins

487* त्वया सहोषिता चास्मि त्व च सर्वैः सहोषिता ।
क्लिश्यन्त्या त्वयि सुश्रोणि को नु दुःख न चिन्तयेत् ।
न तु केनचिदत्यन्त कस्यचिद्धृदय क्वचित् ।
वेदितु शक्यते नून तेन मा नावबुध्यसे ।

[(L 1) D1 8 नित्य, T1 चाह (for चास्मि) K B2 D2 5 7–10 T1 Cv सर्वैस्त्वदूषिता (K D2 10 का), D1 8 सर्वेषु दूषिका, D4 6 सर्वैस्त्व(D6 षु)दुःखिता — For line 2, T1 subst

488* त्वत्त कृच्छ्रतर वास वसेयमहमङ्गने ।

— (L 3) D5m (orig as in text) 7(m as in text) 9 subst for line 3

489* कस्य वै हृदय केन वेदितु परिशक्यते ।

— (L 4) K B3 D1–3 6 10 अन्येन, B2 4 D5 8 भद्रे, D4 तत्र, D7m अन्यत्र (for नून) D5m 7 9 अज्ञान तव कल्याणि (for prior half)]

24 G2 om the ref — ^{b}) G2 सैरध्री (for द्रौपदी) D1 3 4 6 10 वेश्मनि, D8 ससदि, M4 वेश्मन — ^{c}) D1 प्राविशच्च (for प्रविवेश) K सुदोष्णाया — ^{d}) B Dn D3 10–12 उपगामिनी, D5 अनुगामिनी, T G2 अनपायिनी (for अपलायिनी) ❀Cv सुदेष्णासहोदराणा वधादपि न पलायनशीला । ❀

25 ^{a}) K अवोचत् (for अब्रवीत्) B2 Dn1 D5 6 11 12 T G M5 पत्नी, D2 पुत्रीं (for पुत्री) — ^{b}) D2 नगरात् (for वचनात्) D1–4 तत (for इदम्) — Before 25^{cd}, T1 G M4 5 ins सुदे(T1 धे)ष्णा — ^{c}) S (except T2) तत्र (for शीघ्र) — ^{d}) B2 D8 रति (for गतिम्)

26 26^{ab} = (var) 9^{cd} — ^{a}) Dn D11 12 ते भद्रे, D6 सुश्रोणि, S सैरध्रि — ^{b}) D8 क्रमात्, G1 3 भव, M2 जयात् (for भवात्) — After 26, B1 Dn2 D2–5 7–12 ins

490* पुसामिष्टश्च विषयो गन्धर्वाश्चातिकोपना ।
[Cf 4^{c} and 4^{b}]

On the other hand, S ins after 26

491* चित्तानि च नृणा शुभ्रे रक्तानि स्पर्शजे सुखे ।
तस्मात्त्वत्तो भय मह्य राष्ट्रस्य नगरस्य च ।
गच्छाद्यैव यथेष्ट त्व नगराद्यत्र रस्यसे ।
त्वन्निमित्त शुभे मह्य सर्वे बन्धुजना हता ।
नृशसा खलु ते बुद्धिर्भ्रातॄणा मे कृतो वध ।
तस्माद्गन्धर्वराजेभ्यो भयमद्य प्रवर्तते ।

२४

C. 4 861
B 4 25 1
K. 4 29 2

वैशंपायन उवाच ।
कीचकस्य तु घातेन सानुजस्य विशां पते ।
अत्याहितं चिन्तयित्वा व्यस्मयन्त पृथग्जनाः ॥ १
तस्मिन्पुरे जनपदे संजल्पोऽभूच्च सर्वशः ।
शौर्याद्धि वल्लभो राज्ञो महासत्त्वश्च कीचकः ॥ २
आसीत्प्रहर्ता च नृणां दारामर्शी च दुर्मतिः ।
स हतः खलु पापात्मा गन्धर्वैर्दुष्टपूरुषः ॥ ३
इत्यजल्पन्महाराज परानीकविशातनम् ।

यथेष्ट गच्छ सैरन्ध्रि इह स्वस्ति यथा भवेत् ।
वैशपायन ।
सुदेष्णावचन श्रुत्वा सैरन्ध्री चेदमब्रवीत् ।
[(L 4) G3 सवो बधुजनो हत , M (except M4) सर्वं बधुजन हत (for posterior half) — (L 5) T1 G2 M1 2 5 यत्कृतो (for मे कृतो)]

27 K1 S om the ref before 27 — ^{a}) D2 S तु (for मे) — ^{b}) K1 क्ष*तु, B1-3 5 Dn2 क्षस्यतु, B4 Dn1 D4-7 क्षाम्यतु, T2 क्षमिति B4 5 D5 6 भाविनि D8 राजा क्षमितुमर्हति — ^{c}) B3 गमि (for भवि°) — D12 (hapl) om 27^d-28^a

28 ^{a}) D12 om 28^a (cf v 1 27) B Dn D5 6 10 11 उपने , D1-4 S अपने°, (for तेऽपने) D7-9 ततस्ते मा तु (D8 च) नेष्यति — ^{b}) D7 9 भविष्यति (for करिष्यन्ति) B4 तव, D4 8 च मे (for च ते) — ^{c}) K तु, D1 8 हि (for च) D2 श्रेयसे, M5 तेजसा (for श्रेयसा) — ^{d}) K2 D2 योज्यते (for योक्ष्यते) S (except M3-5) बधुभि — After 28, D5(marg) 7 8 (om line 1) ins

492* एवमुक्ताथ कैकेयी नृपायोक्त्वा परामृशत् ।
पूर्णकामा कृता कृष्णा वायुपुत्रेण चावसत् ।,

while S ins

493* राज्ञा कृतोपकाराश्च कृतज्ञाश्च सदा शुभे ।
साधवश्च बलोत्सिक्ता कृतप्रतिकृतेप्सव ।
अर्थिनी प्रब्रवीम्येषा यद्वा तद्वेति चिन्तय ।
भरस्व तदहर्मात्र तत्ते श्रेयो भविष्यति ।
वैशपायन ।
तस्यास्तद्वचन श्रुत्वा कैकेयी दु खमोहिता । [5]
उवाच द्रौपदीमार्ता भ्रातृव्यसनकर्शिता ।
वस भद्रे यथेष्ट त्व त्वामह शरण गता ।
त्रायस्व मम भर्तार पुत्राश्चैव विशेषत ।
[(L 4) T2 G2 द्वादशाह मा (for तदहर्मात्र)]

Colophon Ś1 missing *Sub-parvan* K B Dn D5-7 9-12 M कीचकवध, to it K B1-3 Dn D5 9-12 M2-5 add समाप्त — *Adhy name* D1-4 8 कीचकसत्कार , G2 सुदेष्णाद्रौपदीसवाद , M2 3 सुदेष्णासैरन्ध्रीसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) K1 13 (erroneously for 23), B4 D6 23, D8 25, D5 24, D10 33, T G M1 27, M2-4 26 — *S'loka no* D1 30, G3 31

24

☞ This adhy is missing in Ś1 (cf v 1 4 22 12), which is therefore ignored here

1 Before वैश उ , D8 ins the gloss

494* इति पाण्डवनिगूढवाससवत्सरचरितमभिधाय पाराशर्य । कीचकवधान्त यत्र त्रयोदशाहमज्ञा(न)तशेषवासनिवृत्तये। कुरुपतिकार्यानुसधानाय दूरान्वेषितफलावाप्तये हि। सुयोधनादीना चारप्रत्याचारमभिधातुमाह ।

— After वैश , S ins

495* कीचके तु हते राजा विराट परवीरहा ।
शोकमाहारयत्तीव्र सामात्य सपुरोहित ।

— ^{a}) B2 D5 7 9 Cr निपातेन, G1 3 विनाशेन, M1 निघातेन, M3 च घातेन, Crp (Dev) तु घातेन (as in text) — ^{b}) D5 G1 सानुगस्य, G3 सजनस्य — ^{c}) Cv अभ्याहृत, Ca c s as in text D7 9 अद्भुत चिंतयित्वा तु — ^{d}) D1 3 7 विस्मयत , D9 T2 G1 3 विस्मयत

2 ^{a}) B2 4 जनपदा , D7(m as in text) 9 जानपदा — ^{b}) B4 D9 सजजल्पुश्च, D7 (m as in text) ससजल्पुश्च, S जजल्पुश्चापि (for सजल्पोऽभूच्च) Ca cites सजल्प Dn D1 7(m as in text) 8 9 11 12 T G2 3 सघश , D2 सशय , G1 सशय, M सगता (for सर्वश) — ^{c}) D1 3 असो यद् (for शौर्याद्धि) Dn2 D11 12 तु, D2 च (for हि) S वीर्यवान्दयितो राज्ञो Ca cites शौर्यात्, वल्लभ and राज्ञ — ^{d}) B3 5 D3 5 6 सत्व स, D4 समवीर्यश्च, D8 °सत्वस्य, T G2 M3-5 दर्पोत्सिक्तश्च, G1 वीर्योत्सिक्तश्च, G3 M1 2 दर्पोद्रिक्तश्च — After 2, S ins

496* सापराये परिक्रुष्टो बलवान्दुर्जयो रणे ।
[T2 सापरायपरिक्लिष्टो, G1 येणापकृष्टो, G2 3 °ये परिक्लिष्टो, M1 ये परिक्रोष्टा]

3 ^{a}) K वृणा च, B1 Dn D1-3 8 10-12 सैन्याना, S

देशे देशे मनुष्याश्च कीचकं दुष्प्रधर्षणम् ॥ ४
अथ वै धार्तराष्ट्रेण प्रयुक्ता ये बहिश्चराः ।
मृगयित्वा बहून्ग्रामान्राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ५
संविधाय यथादिष्टं यथादेशप्रदर्शनम् ।
कृतचिन्ता न्यवर्तन्त ते च नागपुरं प्रति ॥ ६
तत्र दृष्ट्वा तु राजानं कौरव्यं धृतराष्ट्रजम् ।
द्रोणकर्णकृपैः सार्धं भीष्मेण च महात्मना ॥ ७
संगतं भ्रातृभिश्चापि त्रिगर्तैश्च महारथैः ।
दुर्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥ ८
कृतोऽस्माभिः परो यत्नस्तेषामन्वेषणे सदा ।
पाण्डवानां मनुष्येन्द्र तस्मिन्महति कानने ॥ ९
निर्जने मृगसंकीर्णे नानाद्रुमलतावृते ।
लताप्रतानबहुले नानागुल्मसमावृते ॥ १०
न च विद्मो गता येन पार्थाः स्युर्दृढविक्रमाः ।
मार्गमाणाः पदन्यासं तेषु तेषु तथा तथा ॥ ११
गिरिकूटेषु तुङ्गेषु नानाजनपदेषु च । C 4 872 B 4 25 12 K 4 29 16

शत्रूणा (for च नृणा) D7 (m as in text) 9 आसील्प्रहरता नृणा (D9 श्रेष्ठ) Ca cites प्रहर्तां — b) K2 दारानर्थी, D7 (m as in text) दारानर्थी, T G2 3 छिद्रदर्शी, G1 भद्रदर्शी, M दारदर्शी, Ca दारा(व)मर्शी B1 3 D4 6 8 10 M3 4 सु, D7 (m as in text) 9 स, M2 तु (for च) — cd) D1 3 दुष्टपौरुष S स हत किल गन्धर्वैः सैरध्री कारणान्निशि

4 a) D1–3 महाबाहो, D8 नरा राजन् — b) B2 4 Dn D2 5 7 9–12 विनाशन, D6 क विशोभन, D8 निदेशन, S कीचकाना महावध (M1 2 वध महत्, M3 महान्वध, M4 5 महद्वध) — c) K D6 ध्या स्म, D1–3 10 ध्याणा, D9 ध्यास्तु — d) MSS (mostly) दु प्र S विस्मिता (M विस्मयात्) कीचके हते

5 a) D1–3 M1 2 ये, D4 T1 G M4 5 ते (for वै) — b) D7 9 transp प्रयुक्ता and ये D1–3 वै, D4 च (for ये) K1 बहिश्श्रुता, K2 बहिष्कृता, D8 च ते चरा S क्ता बहवश्चरा — c) D4 8 10 S देशान् (for ग्रामान्) — d) B4 देशाश्च, S (except M3) ग्रामाश्च (for राष्ट्राणि) B1 3 5 D1–3 8–10 विविधानि (for नग)

6 Dn1 om 6–7 — a) K B1–3 5 D (except D5 7 9, Dn1 om) T G M1–4 यथा दृष्ट, B4 यथादेश, M5 यथाज्ञप्त — b) B4 यथादृष्ट प्रदर्शित, Dn2 तथादेश, D7 9 देशप्रवेशन, S देश प्रदर्शका (G3 प्रवर्तका) Cc has देशाना निदर्शन, Cr प्रदेशन — c) B (except B4) Dn2 D2 m 5–9 11. 12 Cc n कृतकृत्या, D1 2 कृतचित्ता Cr has कृत्य S कृतसकेतना (G1 3 °का) सर्वे — d) K ये च, B (except B4) D5 6 10 चरा, D1–3 ते वै, D4 सर्वे (for ते च) Dn2 D11 12 ते चरा नगर प्रति, D8 यथा नाम यथा श्रुत, S न्यवर्तत पुर (T G2 पुन) तत (G1 पुन) Ca cites नागपुर — After 6, S ins

497* आगम्य हास्तिनपुर धार्तराष्ट्रमरिंदमम् ।

7 Dn1 om 7 (cf v 1 6) — a) B (except B4) D1 3–5 7 9 च (for तु) — b) K कौरव — After 7^{ab}, S ins

498* प्रणम्य शिरसा भूमौ वर्धयित्वा जयाशिषा ।
आसीन सूर्यसकाशो काञ्चने परमासने ।
उपास्यमान सचिवैर्मरुद्भिरिव वासवम् ।

— T ins after 7 G2 (om hapl 7^{d} and the prior half of line 1) ins after 7^{e}

499* विद्वद्भिर्गायकै सार्धं कविभि स्तुतिपाठकै ।
अनेकैरपि राजन्यै सेवित सपरिच्छदै ।

8 a) K सार्धं, D1–3 चैव (for चापि) — d) B2 D5 (m as in text) इद वचनमब्रु

9 Before 9, K2 B (except B2) D1 2 (marg) 5 6 10–12 ins चरा ऊचु, S (except G1) चारा — a) G1 3 transp अस्माभि and यत्न Dn2 D11 12 T1 पर (for पर) — b) G1 3 अन्वेषण Dn1 M4 5 तदा, D4 नृप, G1 3 प्रति (for सदा)

10 a) B1 3 5 द्रव्य, D7 9 व्याघ्र, S (except T1) व्याल (for मृग°) — b) K1 लताभृते, B1 3 5 D5 7 9 G1 3 M1 °लतायुते, B4 गणावृते, Dn D2 11 12 M2–5 लताकुले, D4 नानामृगलताकुले, T G2 नानाभ्रमरसकुले — K (hapl) om 10^{cd} — c) D4 वल्ली, G1 3 M (except M2) गहने Cc cites लताप्रतान — d) D1–3 शतावृते, D4 T1 G2 M5 समाकुले, D5 तृणावृते, D7 9 10 M2 3 लतावृते, D8 समायुते, T° लताकुले Cc cites गुल्म

11 a) S न च विद्म गति तेषा — b) K2 B1–3 5 Dn D5 6 10–12 सु, D7 9 स्म (for स्युर्) B4 पार्थो शत्रु निबर्हणा, D8 र्थास्तेमित, S पाडवानामरिदम — d) D4 पथि (for the second तथा) S आश्रमेषु वनेषु च

12 M3 om 12^{ab} — a) K transp -कूटेषु and तुङ्गेषु D4 5 M1 दुर्गेषु, D7 (m as in text) 8–10 G1 शृङ्गेषु, T2 G2 मार्गेषु (for तुङ्गेषु) — K1 D4 om 12^{cd}

C 4 872
B 4 25 12
K 4 29 16

जनाकीर्णेषु देशेषु खर्वटेषु पुरेषु च ॥ १२
नरेन्द्र बहुशोऽन्विष्टा नैव विद्मश्च पाण्डवान् ।
अत्यन्तभावं नष्टास्ते भद्रं तुभ्यं नरर्षभ ॥ १३
वर्त्मान्यन्विष्यमाणास्तु रथानां रथसत्तम ।
कंचित्कालं मनुष्येन्द्र सूतानामनुगा वयम् ॥ १४
मृगयित्वा यथान्यायं विदितार्थाः स्म तत्त्वतः ।
प्राप्ता द्वारवतीं सूता ऋते पार्थैः परंतप ॥ १५
न तत्र पाण्डवा राजन्नापि कृष्णा पतिव्रता ।
सर्वथा विप्रनष्टास्ते नमस्ते भरतर्षभ ॥ १६
न हि विद्मो गतिं तेषां वासं वापि महात्मनाम् ।
पाण्डवानां प्रवृत्तिं वा विद्मः कर्मापि वा कृतम् ।
स नः शाधि मनुष्येन्द्र अत ऊर्ध्वं विशां पते ॥ १७

— ^{a}) D1 3 10 नाना, D5 6 जला (for जना) K2 D3 S सर्वेषु, D10 सत्वेषु (for देशेषु) — ^{d}) K2 D3 पर्वतेषु, B1 3 5 D6 Cr v कर्वे, B2 कर्के, B4 सक, Dn D10–12 कटकेषु, D1 3 कटके, D2 ग्रामेषु च, S चत्वरेषु (for खर्वटेषु) Cc explains खर्वट, Cs cites खर्वट, Ca has कर्वटे कर्वटे B1 Dn2 D7–9 11 12 परेषु (for पुरेषु)

13 G1 (hapl) om 13 (with lines 1–3 of 500*) — ^{a}) D1–4 राजेंद्र S (G1 om) सहसा (for बहुशो) K2 दृष्ट्वा, T G2 M1–3 5 नष्टा, G3 M4 नष्टान् (for ऽन्विष्टा) — ^{b}) K D4 T G2 3 M1 2 5 विद्म D3 न विद्म क्व नु ते गता — ^{c}) K D4 अत्यत(D4 ता)भावनष्टास्ते, B1 4 5 Dn D10–12 अत्यत वा विनष्टास्ते (B4 प्रणष्टास्ते, D10 विनष्टेषु), S (G1 om) अत्यतनाशनष्टास्ते (T2 तमेव नष्टास्ते), Ca (on st 16?) as in text ❀Crp (Dev) अतिशयेनान्तभावो मरण यत्र नाशे तथा नष्टा ।❀ — ^{d}) D3 T G2 नराधिप (for नरर्षभ) — S ins after 13 (G1 om lines 1–3)

500* गिरीणा कूटकुञ्जेषु कन्दरान्तरसानुषु ।
नदीप्रस्रवणेष्वेव ह्रदेषु च सर सु च ।
गह्वरेषु च दुर्गेषु ग्रामेषूपवनेषु च ।
दुर्विज्ञेया गतिस्तेषा मृगयन्तेऽस्माभिरेव हि ।
गजव्यालसमीपेषु सिंहान्ते शरभान्तरे ।

[(L 2) T1 M2 नदीकूलेषु सर्वेषु (for the prior half) — (L 3) M (except M1) सर्वेषु (for दुर्गेषु)]

14 ^{a}) K1 (corrupt) धामांत्यनिह्यमानास्तु, K2 धर्मानि निछमानास्तु (sic), B1 Dn D1 2 10–12 वर्त्मन्यन्वे(D1 न्वि)ष्यमाणा वै (D1 2 णास्तु, D10 णाश्च), B2–5 D5 6 वार्तामन्विष्य(B3 D5 न्वेष-, B5 न्विष)माणाश्च, D4 7–9 वर्त्मान्यन्वेष(D4 ष्य)माणाश्च (D4 8 स्तु), S वर्त्मै(G1 M3 पद्मा, M5 वर्त्मा)न्यन्विच्छमानास्तु — ^{b}) B1 Dn D11 12 रथिना, B4 पार्थाना B (except B4) Dn D4 8 11 12 रथिसत्तम, D1–3 रथसत्तमा — After 14^{ab}, B1 Dn D11 12 ins

501* न हि विद्मो गतिं तेषा वास हि नरसत्तम ।

— B3 om 14^{c}–16^{d} — ^{c}) B2 4 5 D (except D1 5 6) S (except M1 4 5) किंचित् (for कंचित्) — ^{d}) Ca मुख्याना (for सूताना) S सूतानानुगता वय

15 B3 om 15 (cf v 1 14) — ^{b}) D1 3 3 S च (for स्म) — ^{c}) T G1 2 पार्थान्, G3 प्राप्तान् (for सूता) — ^{d}) B (B3 om) D (except D1 3) विना (for ऋते) D1–3 M पार्थान्, T G सूता (for पार्थैः) — After 15, T G2 ins

502* सन्तीतरे जनपदा ये पार्थान्वेषिभिर्नृप ।
प्रविचितास्ते ह्यस्माभि पृथिवीमण्डलेऽखिले ।

16 B3 om 16 (cf v 1 14), B2 om 16^{a}–17^{d} — ^{a}) B1 Dn D6 10–12 न तत्र कृष्णा राजेंद्र — ^{b}) K B5 च (for अपि) B1 Dn D6 10–12 पांडवाश्च (D6 वा वा), D5 7 9 कृष्णा चापि (for नापि कृष्णा) B1 Dn2 D3 10–12 महाव्रता, Dn1 D6 महारथा, D1–3 G3 M महाव्रता, G1 परतप (for पतिव्रता) — After 16^{ab}, S ins

503* नरदेव यथोद्दिष्ट नैव विद्म च पाण्डवान् ।
निर्वृतो भव नष्टास्ते स्वस्थो भव परतप ।

[(L 1) T1 G च, T2 हि (for एव) M3 4 विद्म G1 3 अत्र (for च)]

— ^{c}) S एव (for वि-) — ^{d}) B4 द्रव्यस्व, D6 (corrupt) भद्र तुभ्य, D7 9 भ्रष्टाश्च, G1 न भीस्ते (for नमस्ते) B1 D7 9 G3 पुरुषर्षभ, D2 अस्तु नरर्षभ, G1 पुरुषोत्तम

17 B2 om 17^{abcd} (cf v 1 16) For S see below — ^{b}) K1 D4 6 8 9 च (for वा) D1–4 कथचन (for महा) — ^{c}) K D9 न, B1 5 Dn D5 8 10–12 च (for वा) — ^{d}) K विद्म D6 विद्म कर्माणि वा तथा — For 17^{abcd}, S subst

504* सर्वा च पृथिवी कृत्स्ना सशैलवनकानना ।
सराष्ट्रनगरग्रामा पत्तनैश्च समन्विता ।
अन्वेषिता च तत्सर्वं न च पश्याम पाण्डवान् ।

[(L 1) T राजन् (for कृत्स्ना) — (L 2) T G2 ग्राम(G2 ग्रामा)खेटखर्वटपत्तना — (L 3) T G2 मही सर्वा, G1 3 च सर्वत्र, M1 च न सर्वा (for च तत्सर्वं)]

— ^{e}) K मतश्चापि, B2 D5 (m as in text) 6 न ते सति, D10 तन्न शाधि, T G2 अत ऊर्ध्वं, G1 M पुन शाधि, G3 अत शाधि (for स न शाधि) Ca cites स न, Cc स and

अन्वेषणे पाण्डवानां भूयः किं करवामहे ।
इमां च नः प्रियामीक्ष वाचं भद्रवती शुभाम् ॥ १८
येन त्रिगर्ता निकृता बलेन महता नृप ।
सूतेन राज्ञो मत्स्यस्य कीचकेन महात्मना ॥ १९

स हतः पतितः शेते गन्धर्वैर्निशि भारत ।
अदृश्यमानैर्दुष्टात्मा सह भ्रातृभिरच्युत ॥ २०
प्रियमेतदुपश्रुत्य शत्रूणा तु पराभवम् ।
कृतकृत्यश्च कौरव्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २१

C 4 862
B 4 25 22
K 4 29 37

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुर्विंशोऽध्याय ॥ २४ ॥

शाधि — ^{f}) T G2 शाधि भूयो यदिच्छसि

18 ^{b}) D6 10 करवाम ते, G1 करवाणि ते — ^{c}) G1 मे (for न) K चात्र, B वार्तां, Dn1 D1 8 10–12 वीर, Dn2 D6 वीक्ष्य, D2 7 8 ईक्ष्य, D4 धीर, S ईषद्, Ce rp (Cat) ईक्ष (as in text) — ^{d}) B1 4 5 D7m शृणु (for वाच) Dn1 D1–4 8 10–12 S शृणु (for शुभाम्) B2 भद्र तुभ्यो नरेश्वर Cr has वाच शृणु (for Crp see above)

19 ^{a}) K B1 2 5 Dn D5 8 11 12 T1 G1 3 निहता, D9 10 विकृता, Ca as in text D3 (by transp) त्रिगर्ता निकृता येन — ^{b}) S बहुशो (for महता) G1 3 नृपा — ^{c}) S (except G1) मात्स्यस्य — ^{d}) K B1 3 D1 3 5m 6 7 9 पुन पुन , B2 4 5 D4 5 8 10 M दुरात्मना, Dn D11 12 बलीयसा (for महात्मना)

20 ^{a}) D1–8 10 M1–3 पातित — After 20^{ab}, S ins

505* ख्यातो राज्ञो विराटस्य सेनापतिरुदारधी ।
सुदेष्णाया महाज्येष्ठ शूरो वीरो गतव्यथ ।
उत्साहवान्महावीर्यो नीतिमान्बलवानपि ।
युद्धज्ञो रिपुवीरघ्न सिंहतुल्यपराक्रम ।
प्रजारक्षणदक्षश्च शत्रुग्रहणशक्तिमान् ।
विजितारिर्महायुद्धे प्रचण्डो मानतत्पर ।
नरनारीमनोह्लादी धीरो वाग्मी रणप्रिय ।
पुण्यधर्मार्थकामाना भाजन मनुजोत्तम ।

[(L 1) T1 G1 3 M4 विराटराजस्य (for राज्ञो विरा) — (L 5) T1 G1 3 °णशक्तश्च]

T G cont

506* स हतो निशि गन्धर्वै स्त्रीनिमित्त नराधिप ।

T G2 cont

507* गन्धर्वाणा च महिषी काचिदस्ति नितम्बिनी ।
सैरन्ध्री नाम ता ह्यसौ दुष्टात्माकामयद्बली ।

— M om 20^{cd}, but cf line 5 of 509* — ^{c}) T G अमृष्यमाणो दु — ^{d}) D7 9 अप्युत (for अच्युत) K सहबधुससोदर , Dn D11 12 भ्रातृभि सह सोदरै , T G निशीथे सह सोदरै — After 20^{cd}, T G ins

508* सुहृदश्चात्र निहता योधाश्च प्रवरा हता ।

T G cont M ins after 505*

509* इत्येव श्रुतमस्माभिर्गन्धर्वैर्निहतो निशि ।
बान्धवैर्बहुभि सार्धं कीचको निहतोऽभवत् ।
अद्य प्रभृति राजेन्द्र पाण्डवान्वेषण प्रति ।
चारास्तान्सर्वतश्चर्तुं प्रेषयेति मतिर्हि न ।
निहतो निशि गन्धर्वैर्दुष्टात्मा भ्रातृभि सह ।

[(L 1) M1 2 सैरन्ध्रीकारणात् (for गन्धर्वैर्निहतो) — (L 4) T2 M3 च, M1 2 तु (for तान्) M1 स त्व, M2 सर्वान् (for चर्तुं) G1 सर्वांश्चारान्विचरितु (for the prior half) M2 प्रेषिति स्म (for प्रेष) G1 3 सम्प्रेषयितुमर्हसि]

21 ^{a}) S प्रिय तदुपस(M1 तावदुप)श्रुत्य — ^{b}) K B4 D8 10 त्व, B1 3 D7 9 M1 ते, B2 5 Dn D4–6 11 12 M3 च, D1–3 त (for तु) — After 21^{ab}, T G2 ins

510* एतावच्छ्रुतमस्माभिर्भद्र तेऽस्तु नराधिप ।

— ^{c}) G1 3 M तु (for च) T G2 विचार्यं शुद्धया बुद्ध्या

Colophon missing in Ś1, D7 om it, D9 reads it in marg — *Adhy name* B1 चारप्रत्यागम , B2–5 D2–4 6 8 चारप्रत्याचार , Dn D9m 11 12 चारप्रत्यागमन, D1 5 चारप्रचार , D10 चारप्रत्याख्यान, G2 M3 पाण्डवान्वेषण, M1 पाण्डवादर्शननिवेदन — *Adhy no* (figures, words or both) B4 D6 10 24, D5 9m 25, S 28 (M2 4 5 27, M3 broken) — *S'loka no* G3 36

25

1 In Ś1, st 1–10 are missing (cf v 1 4 22 12) — ^{a}) D4 अथाब्रवीन्महावीर्यो — ^{b}) Dn D11 12 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) D4 राजा दुर्योधनस्तथा — D7 ins after 1^{ab} D2(om lines 2–4) 3 ins after 3^{ab}

511* जानन्नपि महाराज सशल्येनान्तरात्मना ।
कीचकस्य वध श्रुत्वा न चाकारमदर्शयत् ।

२५

C 4 883 B 4 26 1 K 4 30 1

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा श्रुत्वा तेषां वचस्तदा ।
चिरमन्तर्मना भूत्वा प्रत्युवाच सभासदः ॥ १
सुदुःखा खलु कार्याणां गतिर्विज्ञातुमन्ततः ।
तस्मात्सर्वे *उदीक्षध्वं क्व नु स्युः पाण्डवा गताः ॥ २
अल्पावशिष्टं कालस्य गतभूयिष्ठमन्ततः ।
तेषामज्ञातचर्यायामस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ॥ ३
अस्य वर्षस्य शेषं चेद्व्यतीयुरिह पाण्डवाः ।
निवृत्तसमयास्ते हि सत्यव्रतपरायणाः ॥ ४
क्षरन्त इव नागेन्द्राः सर्वे आशीविषोपमाः ।
दुःखा भवेयुः संरब्धाः कौरवान्प्रति ते ध्रुवम् ॥ ५
अर्वाक्कालस्य विज्ञाताः कृच्छ्ररूपधराः पुनः ।
प्रविशेयुर्जितक्रोधास्तावदेव पुनर्वनम् ॥ ६
तस्मात्क्षिप्रं बुभुत्सध्वं यथा नोऽत्यन्तमव्ययम् ।
राज्यं निर्द्वन्द्वमव्यग्रं निःसपत्नं चिरं भवेत् ॥ ७
अथाब्रवीत्ततः कर्णः क्षिप्रं गच्छन्तु भारत ।

केवल शौर्यमालम्ब्य गतसत्त्व इव श्वसन् ।
भूय प्रत्यागतप्राणो धृतराष्ट्रात्मजो बली ।
[(L 4) D_{8} प्राणै शरीरस्थैश्च प्रेक्षका]

D_{8} cont

512* श्रुत्वा तेषा वचस्तावच्चिन्तयामास कौरव ।

— ^{c}) K विरमतस्तथा भूत्वा, D_{4} श्रुत्वा तेषा तदा वाक्य, T_{1} G_{1} चिर तु तन्मना भू , G_{3} चिर मदमना भू Ca cites चिरमन्तर्मना (as in text) — ^{d}) D_{4} तानुवाच, S इदमाह (for प्रत्यु)

2 Ś$_{1}$ missing — Before 2, S (except M_{5}) ins दुर्योधन — ^{a}) S अशक्या (for सुदु खा) — ^{b}) D_{10} वै ज्ञातु, S ज्ञातु हि (for विज्ञातु) S तत्त्वत (for अन्तत) Ca cites 2^{ab} entirely as in text — $D_{3\ 9}$ om (hapl) 2^{c}–3^{b} — ^{c}) K B_{1-3} Dn $D_{5\ 11\ 12}$ T_{2} Cc निरीक्षध्व, $B_{4\ 5}$ $D_{1\ 2\ 4\ 7m\ 8}$ ह्युदीक्षध्व, D_{6} ह्युदीक्षध्व, D_{7} विनीक्षध्व, D_{10} प्रतीक्षध्व, T_{1} G M परीक्षध्व — ^{d}) K_{1} केन, K_{2} क्व ते (for क्व नु) B_{3} Dn $D_{11\ 12}$ ते (for स्यु)

3 Ś$_{1}$ missing, $D_{3\ 9}$ om 3^{ab} (cf v l 2) — ^{a}) S वशेष (T$_{2}$ M_{1} वशिष्ट) कालोय (M लस्तु) — ^{b}) K_{1} गतिभू , K_{2} गतिर्भू , B (except B_{5}) Dn_{1} $D_{1\ 2\ 4\ 5\ 10}$ गत भू Cc r cite भूयिष्ठ S गतभूयिष्ठ एव च ($M_{3\ 4}$ तु) Ca cites 3^{ab} entirely as in text — After 3^{ab}, D_{2} (om lines 2–4) $_{3}$ ins 511* (cf v l 1) — ^{c}) K D_{4} चर्यांया , B_{1-3} $D_{6\ 8}$ M (except M_{5}) चर्याणा — ^{d}) K M_{4} तस्मिन्वर्षे, B_{4} वर्षे ह्यस्मिन्

4 Ś$_{1}$ missing — ^{a}) D_{10} तस्य, S अपि (for अस्य) T_{2} वर्षं ह्यशेष Dn_{2} $D_{9\ 11\ 12}$ च, $D_{1\ 3\ 6\ 8}$ वै (for चेद्) — ^{b}) D_{6} G_{1} यदि, G_{3} M_{3} इति (for इह) — ^{c}) G_{1} मनसस् (for समयास्) D_{8} पार्था , T G M_{3} तेपि, M_{5} ते तु (for ते हि) — ^{d}) K सत्यधर्मे°, D_{4} सत्यवृत्त , D_{8} महात्मानो महाबला

5 Ś$_{1}$ missing — ^{a}) D_{6} स्फुरत , Ca क्षरन्त (as in text) D_{8} जीमूता (for नागेन्द्रा) — ^{b}) D_{1-3} सर्पा (for सर्वे) K_{2} $B_{4\ 5}$ Dn_{1} D_{8} T G_{2} $M_{1\ 4\ 5}$ ह्याशी , $D_{6\ 7\ 9}$ चाशी (for आशी) — ^{c}) $D_{2\ 3\ 10}$ S (except M_{4}) दु खाद्, Ca c s दु खा (as in text) — ^{d}) T_{1} कौरव्या , $G_{2\ 3}$ कौरव्यान् D_{1-3} क्षण (for ध्रुवम्) — After 5, S ins

513* विज्ञातव्या मनुष्येन्द्रास्तर्कया सुप्रणीतया ।
निपुणैश्चारपुरुषै प्राज्ञैर्दक्षै सुसवृतै ।
[(L 1) Cf 10^{cd} — (L 2) Cf 11^{b} $G_{1\ 3}$ समावृतै , M_{2} सुसमतै]

6 Ś$_{1}$ missing — ^{a}) $B_{1\ 2}$ Dn_{1} $D_{11}m$ सर्वे, B_{3} अधिक , B_{4} यथा, B_{5} damaged, Dn_{2} $D_{11\ 12}$ अथ, D_{3} वर्षं , Ca c r अर्वाक् (as in text) B_{4} Dn_{2} D_{11}(m as in text) $_{12}$ काले च, Cr काले तु, Ca c rp कालस्य (as in text) Dn_{1} $D_{11}m$ वेत्तार (for विज्ञाता) S अज्ञातसमये ज्ञाता — ^{b}) B_{4} तत , Dn_{1} $D_{11}m$ स्थिता (for पुन)

7 Ś$_{1}$ missing — ^{a}) B_{3} शीघ्र (for क्षिप्र) K B Dn $D_{6\ 8\ 11\ 12}$ बुभूषध्व, D_{1-3} हि बुध्यध्व, D_{4} प्रभाषध्व, S वि(G_{3} प्र)चिन्वध्व, Ca बुभुत्सध्व (as in text) $D_{7\ 9}$ तस्माद्बुभुत्सुभि शर्मं — ^{b}) Dn $D_{11\ 12}$ ते, D_{1} स्व, S च (for नो) B $D_{5-7\ 9}$ प्रतिकर्तव्यमव्यय ($B_{2\ 5}$ D_{5} °मस्य यत्), D_{4} यथा जानीत पाडवान्, D_{8} यथान्योन्य तदव्यय — D_{4} om 7^{cd} — ^{c}) K राज्ञो (for राज्य) $D_{1\ 3}$ अद्वद्वम् (for निर्द्वन्द्वम्) — ^{d}) T G_{2} M असपत्न (for नि स) $D_{5\ 7\ 9}$ स्थिर, D_{10} इद, Cc r चिर (as in text)

8 Ś$_{1}$ missing — Before 8, S ins वैश — T G_{2} cont

अन्ये धूर्ततरा दक्षा निभृताः साधुकारिणः ॥ ८
चरन्तु देशान्संवीताः स्फीताञ्जनपदाकुलान् ।
तत्र गोष्ठीष्वथान्यासु सिद्धप्रव्रजितेषु च ॥ ९
परिचारेषु तीर्थेषु विविधेष्वाकरेषु च ।
विज्ञातव्या मनुष्यैस्तैस्तर्कया सुविनीतया ॥ १०
विविधैस्तत्परैः सम्यक्तज्ज्ञैर्निपुणसंवृतैः ।
अन्वेष्टव्याश्च निपुणं पाण्डवाश्छन्नवासिनः ॥ ११
नदीकुञ्जेषु तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
आश्रमेषु च रम्येषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ १२
अथाग्रजानन्तरजः पापभावानुरागिणम् ।
ज्येष्ठं दुःशासनस्तत्र भ्राता भ्रातरमब्रवीत् ॥ १३
एतच्च कर्णो यत्प्राह सर्वमीक्षामहे तथा । C 4 897 B 4 26 15 K 4 30 17

514* दुर्योधनेनैवमुक्ते वचनेऽतीव दुःखिना ।
— ^{a}) D8 10 तु त (for तत) K अब्रवीत्त तत कर्ण , S तत कर्णोऽब्रवीद्वाक्य — After 8^{a}, T G2 ins

515* सत्यधर्मार्थसंयुतम् ।
कर्ण ।
एते पुनर्न गच्छन्तु

— ^{b}) S अन्ये (for क्षिप्र) — ^{c}) B (except B4) D2 4 अन्ये धूर्ता (D2 र्तै) नरा दक्षा , S शीघ्रवृत्ता नरा योग्या (G1 3 नरव्याघ्रा) Ca cites नो धूर्ततरा — ^{d}) D5 (m as in text) S निपुणा , Ca c निभृता (as in text) S छन्नचारिण (for साधु)

9 Ś1 missing — ^{a}) T1 G M5 विविधान्, T2 M1–4 सचिवा , Ca c v सवीता (as in text) — ^{b}) D4 10 स्फीतान् (D10 ता) जनपदान्बहून्, T G2 अनपदानपि, G3 देशाञ्जन° Cs v cite जनपदाकुलान् (as in text) — ^{c}) Dn2 D11 12 यत्र, Ca rp (Dev) तत्र , Cr तत्र (as in text) S (except T2) गोष्ठेषु (for गोष्ठीषु) K2 रथ्यासु, B Dn D5 6 8 10–12 रम्यासु, D1 3 अथात्मासु, D7 9 अथा न्यत्र, T G M4 (*sup lin*) अरण्येषु, M चान्येषु (for अथान्यासु) — ^{d}) S सिद्धा (G3 द्ध) ब्राह्मणरूपिण — After 9, B2 ins

516* परिचारेषु तीर्थेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।
(=10^{a}+12^{b})

10 Ś1 missing K1 om 10^{a}–12^{b}, K2 om 10^{ab} — ^{a}) B1 S परिणाहेषु, B3 (m as in text) 5 D1 3 10 Cr परिवारेषु, D4 8 सरित्तीरेषु, D7 Ca परीवारेषु, Cc rp (Cat) as in text Cs explains परिचारा — ^{b}) D4 ग्रामेषु नगरेषु च — D6 om 10^{c}–12^{d} — T G read 10^{c}–11^{b} after 12 — ^{c}) D1–4 7 9 10 ते (for तै) K2 विविधे ग्रामनगरे, S व्या मनुष्येंद्र (T2 M1 2 ष्येंद्रा , G1 °ष्यास्ते) — ^{d}) M सुप्रणीतया

11 Ś1 resumes K1 D6 om 11 (cf v 1 10) T G read 10^{c}–11^{b} after 12 — ^{b}) D6 7 9 धूर्तैं (for तज्ज्ञै) K2 निपुणसहितै , D1–3 °सश्रितै , D5 7 9 °माद्दतै , D8 वीक्षिभि , D10 सस्थितै D7 कृतज्ञैर्निपुणै स्वय , S निपुणैस्तज्ज्ञ(T2 णै ज्ञानि , G1 णैरर्थं , G3 णार्थज्ञ)समतै (M1 सत्तमै) — ^{c}) K2 Dn2 D11 12 तु निपुणै (K2 णा), B1 3 च निपुणा , B2 च निपुणै , B5 Dn1 D8 10 सुनिपुणै (D8 10 णा), S मनुष्येंद्र (M4 द्रा) — ^{d}) T1 G1 3 विविधान् (T1 °धा) (for पाण्डवा) K2 B2 S छन्नचारिण , B4 D5 7 9 छद्मवासिन

12 K1 om 12^{ab}, D6 om 12 (cf v 1 10) T G read 10^{c}–11^{b} after 12 — ^{ab}) K2 D8 S नदीकूले-(G2 पे)षु, B4 D4 तीरेषु Ś1 transp तीर्थेषु and ग्रामेषु D2 तीरेषु, D5 7 9 ग्रामेषु, M4 व्रजेषु (for तीर्थेषु) D5 7 9 अरण्य-, T G M2 3 व्रजेषु, M1 ह्रदेषु (for ग्रामेषु) K2 गत प्रश्रवणेषु च, M5 ह्रदेषु च सरस्सु च — G1 om 12^{cd} — ^{c}) B4 सर्वेषु, D1–4 पुण्येषु (for रम्येषु) — ^{d}) S (G1 om) वनेषु (for गुहासु)

13 Before 13, S (except T G2) ins वैश — ^{a}) K2 अथाग्रजात तरसा, Cs as in text — ^{b}) Ś1 B1 3 5 Dn D11 12 नुरागवान्, B4 नुकारिण, T G भ्रातु प्रियहिते रत , M पापभाव सुदुर्मति — ^{c}) T1 G2 दुर्योधन (for दुःशासनस्) — ^{d}) G1 3 भ्रातर स्विदमब्र — After 13, all MSS (except M) ins

517* येषु न प्रत्ययो राजश्चारेषु मनुजाधिप ।
[Before the line, T G ins दुःशासन — T G एष (for येषु) D1 3 च, D2 अस्ति (for न) K B4 मनुजेश्वर, D1–3 7 9 T G मनुजर्षभ, D4 भरतर्षभ]
Ś1 B Dn D2 (marg) 5–7 9–12 cont

518* ते यान्तु दत्तदेया वै भूयस्तान्परिमार्गितुम् ।
[Ś1 पुनस् (for भूयस्)]
On the other hand D2 4 ins after 517*

519* तानहं प्रेषयिष्यामि यतन्तो दृढभक्तय ।
[D4 ये तज्ज्ञा (for यतन्तो)]
D4 cont D5 (marg) ins after 518*

520* एतन्मत महाराज मदीय प्रियदर्शन ।
[D5 महाभाग (for राज), and शुभ (for प्रिय)]
Finally, D8 ins after 517*

521* अपरे तत्र गच्छन्तु चरा प्रच्छन्नचारिण ।

C. 4. 897 B. 4. 26. 15 K. 4. 30. 17 यथोद्दिष्टं चराः सर्वे मृगयन्तु ततस्ततः ।
एते चान्ये च भूयांसो देशाद्देशं यथाविधि ॥ १४
न तु तेषां गतिर्वासः प्रवृत्तिश्चोपलभ्यते ।
अत्याहितं वा गूढास्ते पारं वोर्मिमतो गताः ॥ १५
व्यालैर्वापि महारण्ये भक्षिताः शूरमानिनः ।
अथ वा विषमं प्राप्य विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ १६
तस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा त्वं कुरुनन्दन ।
कुरु कार्यं यथोत्साहं मन्यसे यन्नराधिप ॥ १७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

14 D4 om. 14^{ab}. — Before 14, M ins. दुःशासनः. — ^{a}) S यदाह कर्णो राजेंद्र. — ^{b}) Ś1 B1 ईहामहे; B4 वीक्षा°; Dn D11.12 इच्छा°; some MSS. ईक्ष्या°. B3 वयं; D2 यथा (for तथा). S सर्वमेतदवेक्ष्यतां. — After 14^{ab}, S ins.:

522* घ्राणैः पश्यन्ति पशवो वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ।

[(L. 1) T G2 वेदैरेव द्विजोत्तमाः (T2 द्विजातयः).]
— ^{c}) S यथोक्ताश्चारपुरुषाः. — ^{d}) B1.3 मृगंयतस्; D1–3 विचिन्वंतु. Dn D5.6.11.12 यतस्ततः; D4 नरास्ततः; S पुनः पुनः. — ^{e}) K S (except T1) बहवो. D7.9 भूयो वै (for भूयांसो). — ^{f}) D1.2 देशोद्देशं; D6 देशे देशे (for देशाद्देशं). B4 D1.3 यथा विधिः. S (except T1) देशांश्च नगराणि च. — For S, cf v. l. 16 also.

15 ^{a}) D4 S न च (T1 नेति); D7 ननु (m न तु). D4 क्वचिद् (for गतिर्). — ^{b}) B5 D3.5.7.9 S वा; D2 नः; D8 न (for च). B4 D1.3.7 उपलक्ष्यते; D2 अपि लक्ष्यते. — T1 om. 15^{c}–16^{d}. — ^{c}) Ś1 B (except B2) Dn D4.6.7.9.11.12 अत्यंतं वा निगूढास्ते; D3 °हितं निगूढास्ते; D8 अत्यंतभावं गूढास्ते; S (T1 om.) प्रत्यागताश्च (M4 orig. अत्याहिताश्च; *sup. lin.* °हिता वा) गूढास्ते (M4 *sup. lin.* °ढा वा). — G1 (hapl.) om. 15^{d}–16^{b}, as also line 1 with prior half of line 2 of 524* (cf. v. l. 16). — ^{d}) Ś1 B (except B4) Dn D1.2.4.7.9.11.12 च (for वा). Ś1 ऊर्मिमितो (for °मतो). K परं बोधयतो (K2 °थो) गताः; S (T1 G1 om.) पारमूर्मिगणा इव. Ca.c.s cite ऊर्मिमतः (as in text). — After 15, D7.9 ins.:

523* प्रत्याहर्तुं च मूढास्ते पथि नाशमतो गताः ।

16 T1 om. 16; G1 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^{a}) K1 व्याघ्रैः; Ca व्यालैः (as in text). K om. वा. Ś1 B1.3.4 Dn D3.11.12 च (for वा). — ^{b}) S (except M1.3; T1 G1 om.) निहताः (for भक्षिताः). D8 शूरसंमताः; M3 राक्षसैर्भृशं (for शूर°). — T2 G2.3 M ins. after 16^{ab}: G1 (om. line 1 and the prior half of line 2) ins. after 15^{c} (cf. v. l. 15):

524* द्वीपं वा परमं प्राप्ता गिरिदुर्गं वनानि वा ।
हीनदर्पा निराशास्ते भक्षिता वापि राक्षसैः ।

[(L. 1) T2 G (G1 om.) गिरिदुर्ग(G3 °र्गे)वनेष्वपि. — (L. 2) M1–3 भक्षिता राक्षसैर्भृशं.]
— ^{c}) D4 प्राप्ताः; Cr प्राप्य (as in text). — After 16, S (T1 om.) repeat 14^{c}–15^{b} with v. l. [14^{c}) S (T1 om.) °द्दिष्टाश्. G2 च ते (for चराः). — 14^{d}) S (T1 om.) देशान्गच्छंतु संवृताः. — 14^{e}) S (T1 om.) भूयांसो (for बहवो). — 15^{ab}) S (T1 om.) इति (for न तु), and वा (for च).]

17 ^{a}) B4 आत्मानम् (for मानसम्). — ^{b}) Dn1 D10 तत्; D8 तु (for त्वं). S कृत्वात्मानं नियम्य च. — ^{c}) Ś1 B1–3 Dn D11.12 महो° (for यथो°). — ^{d}) S यन्मन्यसि नरा°.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 गोग्रह. — *Adhy. name:* K1 B Dn2 D3.6.7.9.10–12 चार(D10 om. it)-प्रत्याचारः; D1.2.4.8 चारविचारः (D8 cont. समाप्तः); D5 चारप्रचारः; T2 G2 चारप्रेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 B4 D6.10 25; D5 26; T G M1 29; M2.4.5 28; M3 broken. — *S'loka no.:* G3 22.

26

1 ^{a}) D1.3 महाबाहुः; D2 °बाहो; D6 °वीरः; S सभामध्ये. — ^{b}) D5 (by corr.).7 (m as in text).9 °दर्शनः; S सूक्ष्मार्थदर्शिवान् (G1 M3 °तत्ववित्; M1.2.4.5 °दर्शनः). — D10 om. 1^{c}–2^{b}. — ^{d}) B (except B4) Dn2 D11.12 न प्रयांति; Dn1 न प्राप्स्यंति; D1.3 प्राप्नुवंति; D2 नाप्नुवंति; D6 न ते यांति.

2 D10 om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — ^{c}) D7.9 धार्मिकाः (for धर्मज्ञाः). S धर्मज्ञाः सत्यसंधाश्च. — ^{d}) B3.4 D5 (by corr.).7.9 राजधर्मम्; S युधिष्ठिरम् (for धर्म°). Dn2 D11.12 महेष्वासा महाबलाः.

२६

वैशंपायन उवाच ।
अथाब्रवीन्महावीर्यो द्रोणस्तत्त्वार्थदर्शिवान् ।
न तादृशा विनश्यन्ति नापि यान्ति पराभवम् ॥ १
शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च धर्मराजमनुव्रताः ॥ २
नीतिधर्मार्थतत्त्वज्ञं पितृवच्च समाहितम् ।
धर्मे स्थितं सत्यधृतिं ज्येष्ठं ज्येष्ठापचायिनम् ॥ ३
अनुव्रता महात्मानं भ्रातरं भ्रातरो नृप ।
अजातशत्रुं ह्रीमन्तं तं च भ्रातॄननुव्रतम् ॥ ४
तेषां तथा विधेयानां निभृतानां महात्मनाम् ।
किमर्थं नीतिमान्पार्थः श्रेयो नैषां करिष्यति ॥ ५
तस्माद्यत्नात्प्रतीक्षन्ते कालस्योदयमागतम् ।
न हि ते नाशमृच्छेयुरिति पश्याम्यहं धिया ॥ ६
सांप्रतं चैव यत्कार्यं तच्च क्षिप्रमकालिकम् ।
क्रियतां साधु संचिन्त्य वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम् ॥ ७
यथावत्पाण्डुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृतात्मनाम् ।
दुर्ज्ञेयाः खलु शूरास्ते अपापास्तपसा वृताः ॥ ८
शुद्धात्मा गुणवान्पार्थः सत्यवान्नीतिमाञ्शुचिः ।
तेजोराशिरसंख्येयो गृह्णीयादपि चक्षुषी ॥ ९
विज्ञाय क्रियतां तस्माद्भूयश्च मृगयामहे ।
ब्राह्मणैश्चारकैः सिद्धैर्ये चान्ये तद्विदो जनाः ॥ १० C 4 911 B 4 27 10 K 4 31 11

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

---

3 a) Ś1 नीतितत्त्वार्थतत्त्वज्ञ, B (except B3) Dn2 D5 6 8 11 12 T G M4 तत्त्वज्ञा, D7 9 नीतितत्त्वार्थधर्मज्ञा — b) K पितृभक्त, B4 D6 प्रीतिमत, D8 इन्द्रियेषु (for पितृवच्च) Cc r cite पितृवत् B (except B4) D5–9 T G2 Cr समाहिता, D4 सदा हितम्, G1 3 सदा नृप (G3 पम्) Ś1 पितृसेवासमा — c) D8 सत्यरतिं, M5 सत्यसध ❀Cc स्थिरा धृतिर्यस्य ।❀ — d) D11 12 T2 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) Ś1 D6 Crp ज्येष्ठापचायिन, K2 ज्येष्ठोपयायिन, B Dn D2 3 5 7 9–12 Cr ज्येष्ठानुयायिन (D3 °न), D4 ज्येष्ठोपचारिण, T1 श्रेष्ठोप, T2 G2 ज्येष्ठाभिधायिन (G2 न), G1 3 श्रेष्ठगुणान्वित, M2 ज्येष्ठोप

4 a) B4 S (except G1 3) °त्मानो — b) Ś1 B3 Dn1 D6 M transp भ्रातर and भ्रातर B2 4 5 Dn1 D5 10 नृप, M प्रिय B1 भ्रातरो नृपसत्तम, T G भ्रातरो भ्रातृवत्सल — c) B D5 धीमत, Dn D11 12 श्रीमत, D7 9 भीमश्च, T G M1–3 5 दुर्धर्षं M4 शत्रुदुर्धर्षं — d) Ś1 Dn D8 10–12 सर्वे, D1–4 ताश्च, D6 ते च, D7 9 तौ च D6 व्रतान्, D7 9 °व्रतौ T G2 स च तान्नातिवर्तते, G1 3 स तानपि तथानुजान्, M स (M5 न) चापि हि तथानुजान् (M4 नुजा)

5 c) S प्राज्ञो (for पार्थ) — d) K2 D3 4 तेषा (for नैषां) D1–3 विधास्यति (for करि°) S न श्रेयो (T G2 नि श्रेयो, G1 3 यच्छ्रेयो) न करि

6 a) K यस्मात्, D10 पुन, T G यत्ता (for यत्नात्) Ś1 D1–4 G1 3 प्रतीक्षध्व, K क्षत, T G2 M परीक्षध्व — b) S यावन्न (T G1 2 न तावत्, G3 न यावत्) समयो गत — c) Ś1 अर्छेरन्, K अभ्येरन्, B4 अर्हति, Dn1 D2 इच्छेयु, D1 3 अर्हेयु, D4 एष्यति, D5 Cv ऋच्छेरन् D6 7 9 न ते नाश गता शूरा, S न ते विनाशमृच्छेयु (M1 2 4 मिच्छेयु) — d) B3 इति पश्यामहे वय, S इति मे नैष्ठिकी मति

7 a) S चित्यता, Ca v साप्रत (as in text) M1 2 4 कृत्य, M3 क्षिप्र (for कार्यं) — b) D2 अत्र, D4 भवेत् (for तच्च) G1 अलिंगक, M विचार्य वै (M2 विधीयता), all comm अका (as in text) — After 7[ab], M2 reads line 2 of 526* for the first time, repeating it in its proper place — c) T G चैव (for साधु) D7 9 यश्चित्य, S निश्चित्य (for संचिन्त्य) — d) D6 7 9 G1 M वि- (for प्र-) — After 7, B5 (irrelevantly) ins

525* तथाभिवादिन मत्स्य कौरवेया पृथक्पृथक् ।
ऊचु प्राञ्जलय सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमा ।
प्रतिनन्दाम ते वाक्य सर्वे एव विशा पते ।

8 a) S यथा च (for यथावत्) — b) S हितात्मना, Cap rp (Dev) दृढा°, Ca,r v धृता° (as in text)

२७

C. 4 912
B 4 28 1
K 4 31 13

वैशंपायन उवाच ।
ततः शातनवो भीष्मो भरतानां पितामहः ।
श्रुतवान्देशकालज्ञस्तत्त्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ १
आचार्यवाक्योपरमे तद्वाक्यमभिसंदधत् ।
हितार्थं स उवाचेमां भारतीं भारतान्प्रति ॥ २
युधिष्ठिरे समासक्तां धर्मज्ञे धर्मसंश्रिताम् ।
असत्सु दुर्लभां नित्यं सतां चाभिमतां सदा ।
भीष्मः समवदत्तत्र गिरं साधुभिरर्चिताम् ॥ ३
यथैष ब्राह्मणः प्राह द्रोणः सर्वार्थतत्त्ववित् ।
सर्वलक्षणसंपन्ना नाशं नार्हन्ति पाण्डवाः ॥ ४
श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः साधुव्रतसमन्विताः ।
वृद्धानुशासने मग्नाः सत्यव्रतपरायणाः ॥ ५

— After 8^{ab}, S ins

526* प्रवृत्तिरुपलभ्येत तथा नीतिर्विधीयताम् ।
सर्वोपायैर्यतस्व त्व यथा पश्यसि पाण्डवान् ।

— ^{c}) D1 2 transp शूरा and ते — ^{d}) B1–3 5 Dn D9 11 12 दुरापास्, B4 D6 निष्पापास्, D1 तेपापास्, D2 ते पार्थास्, D5 त्वपापास्, D7 (m as in text) स्वपापास्, D10 ह्यपापास् S रक्ष्या नित्य च (M1 2 हि) दैवतै

9 ^{a}) B2 D5 7 9 बुद्धिमान्, B4 D4 श्रद्धावान्, D6 शुद्धिमान् (for शुद्धात्मा) S (except T2) ज्ञान (for गुण) D1 3 शूर (for पार्थ) — ^{b}) D8 सत्यवाक्, G1 3 सत्यात्मा — ^{c}) D7 (m as in text) तेजोगतिर् D7 9 असज्ञेयो (D7 m इवासख्यो) Cf Ca असख्येयतेजोरश्मित्वात् S राशिभिरापूर्णो — ^{d}) B1 3 5 D5 Cn ap rp (D1) चक्षुषा, Ca r v चक्षुषी (as in text) D1 3 निगृह्णीयाद्धि चक्षुषी, T1 (first time) G1 3 यथा लोके दिवाकर, T (T1 second time) G2 M दहेदपि च चक्षुषा

10 ^{a}) D4 यत्नो (for तस्माद्) B3 तस्माद्विज्ञायता तात, S तस्माद्यत्नश्च क्रियता — ^{b}) D1–3 अपि, D6 7 9 वा (for च) D7 9 मृग्यता बलै (for मृग) — ^{c}) Ś1 K B2 D5 चारणै, B4 चापरै, D7 9 च चरै M गैश्चारपुरुषै — ^{d}) D7–9 तद्विधा T G तापसैर्निपुणैरपि, M सिद्धैस्तापसनैपुणै — After 10, T1 repeats 4 25 11 (v l निर्भीतैस्तज्ज्ञसमतै for 11^{b})

Colophon om in D7 S, D9 reads it in marg — *Adhy name* K D3 4 चारप्रत्याचार, B1 3 Dn1 D5 6 8 9m 11 12 द्रोणवाक्य, B2 4 5 Dn2 D10 चारप्रत्याचारे द्रोणवाक्य, D1 2 चारविचार — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 B4 D6 10 26, Dn2 D5 9m 27

27

1 ^{a}) S (except M4) धीमान् (for भीष्मो) — ^{b}) B4 D1 3 4 T1 G भारताना, D5 कौरवाणा D4 धुरधर (for पिता) — ^{d}) S नीतिमाश्च महामति

2 ^{a}) S तस्मिन्नुपरते वाक्ये — ^{b}) B2 D10 अभ्यनदत, D2 अभिसद्दधेत्, D4 अभिपूज्य च, D5 m 7 9 सवदन् (D7 m अभिनदयन्), Ca c s v as in text S आचार्यस्य महात्मन — ^{c}) K कृतार्थं Ś1 B (except B4) Dn D3 6 11 12 समुवाच (for स उ) Cn cites उवाच B Dn D11 12 एना, Cr इमा (as in text) D5 m 7 (m as in text) हितार्थमाहार्थवतीं, S अनतरमुवाचेद — ^{d}) Dn D3 5 8 9 11 12 भरतान् (for भारतान्) S वाक्य हेत्वर्थदर्शन (T2 G2 र्शिन)

3 ^{a}) B4 Dn2 D10 G1 2 M समायुक्ता (G1 क्तो), Ca सक्ता (as in text) — ^{b}) K1 धर्ममाश्रिता, B1 3 माश्रिता, B2 सश्रिता, Dn D11 12 सवृता, D1–3 T G M2 3 5 सहिता, D4 सस्थिति, D6 सभृता, M1 4 सयुता B4 भीष्म सुधर्मसश्रिता — After 3^{ab}, S ins

527* पाण्डवे नित्यमव्यग्रा गिर भीष्म समाददे ।

— ^{c}) B4 असत्ये, D8 असता — ^{d}) B4 सत्य (for सता) G3 चानुमता — ^{e}) Cn सम वदत्, S त्वभ्यवदत् (for सम) Ś1 क्षत्र, K1 क्षत्ता, D1 2 8 10 क्षिप्र (for तत्र)

4 Before 4, S ins भीष्म — ^{a}) Ś1 K2 D4 5 7 9 10 यथैव, B1 2 5 Dn यश्चैष, B4 यथेह, S यथा नो (M2 5 थाय) B2 भगवान् (for ब्राह्मण) S अवादीत् (for प्राह) — ^{b}) Ś1 D10 धर्म (for तत्त्व) S आचार्य सर्वधर्मवित् — After 4^{ab}, B4 ins

528* तद्वाक्यमभिनन्दामि न मेऽस्त्यत्र विचारणा ।,

while D2 (marg) ins

529* नि सशय तथैवैतद्ब्रूयश्चैना विबोधत ।

— T G1 3 transp 4^{cd} and 5^{ab} — ^{d}) B1 3 4 Dn D4, 7 9 11 12 T G3 साधुव्रत(T G3 वृत्त)समन्विता (= 5^{b}), G1 साधुवृत्तमनुव्रता, G2 न नाश याति पाडवा, M नाश नायाति पाडवा — After 4, Dn1 ins 530* (cf v l 6)

5 T G1 3 transp 4^{cd} and 5^{ab}, Dn1 om 5^{a}–6^{b}, D4

समयं समयज्ञास्ते पालयन्तः शुचिव्रताः ।
नावसीदितुमर्हन्ति उद्वहन्तः सता धुरम् ॥ ६
धर्मतश्चैव गुप्तास्ते स्ववीर्येण च पाण्डवाः ।
न नाशमधिगच्छेयुरिति मे धीयते मतिः ॥ ७
तत्र बुद्धिं प्रणेष्यामि पाण्डवान्प्रति भारत ।
न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यतेऽन्वेषितुं परैः ॥ ८
यत्तु शक्यमिहास्माभिस्तान्वै संचिन्त्य पाण्डवान् ।
बुद्ध्या प्रवक्तुं न द्रोहात्प्रवक्ष्यामि निबोध तत् ॥ ९
सा त्वियं साधु वक्तव्या न त्वनीतिः कथंचन ।
वृद्धानुशासने तात तिष्ठतः सत्यशीलिनः ॥ १०
अवश्यं त्विह धीरेण सता मध्ये विवक्षता ।
यथामति विवक्तव्यं सर्वशो धर्मलिप्सया ॥ ११
तत्र नाहं तथा मन्ये यथायमितरो जनः ।
पुरे जनपदे वापि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १२ C 4 926 B 4 28 15 K 4 31 33

om 5^{ab} — ^{a}) K_2 $B_{3\ 5}$ $D_{7\ 9}$ $G_{1\ 3}$ श्रुतव्रतोपसपन्ना, $B_{1\ 2}$ Dn_2 $D_{11\ 12}$ श्रुतव्रतोपपन्नाश्च, B_4 श्रुतवृत्तो सुसपन्ना (sic), G_2 सर्वलक्षणस ($=4^{c}$) — ^{b}) $B_{1\ 3\ 4}$ Dn_2 $D_{11\ 12}$ नानाश्रुति(B_4 त)समन्विता, $B_{2\ 5}$ $D_{7\ 9}$ नानाश्रुतिसमाहिता, D_8 G_2 M साधुवृत्त, T $G_{1\ 3}$ नाश नायाति पाडवा Cn cites नानाश्रुति — ^{c}) $B_{1-3\ 5}$ $D_{1\ 2}$ M_4 युक्ता, B_4 Dn_2 $D_{5-7\ 9-12}$ लग्ना, $D_{3\ 8}$ सक्ता, T G $M_{1-3\ 5}$ यत्ता (for मग्ना) D_4 शासनरता — ^{d}) D_4 S धर्म (for व्रत)

6 Dn_1 om 6^{ab} (cf v 1 5) — ^{b}) D_4 पारयति, T G_2 पालयति S (except $G_{1\ 3}$) शुभव्रता — K_2 B Dn_2 D_2(marg *sec m*) $_{5-7\ 10-12}$ ins after 6^{ab} Dn_1 (which om $5-6^{ab}$), after 4 D_3, after 7^{ab}

530* क्षत्रधर्मरता नित्य केशवानुगता सदा ।
प्रवीरपुरुषास्ते वै महात्मानो महाबला ।

[(L 1) K_2 B D_5 धर्मपरा, D_6 क्षात्रे धर्मे रता B_4 केशवानुरता, Dn_2 $D_{5\ 6}$ नुमता — (L 2) D_2 शस्त्रशास्त्ररता नित्य, D_{10} उत्तीर्णसमयाचारा (for the prior half)]

— ^{c}) B (except B_4) $D_{2\ 3\ 6\ 11\ 12}$ नावसीदतु, Dn_2 न च सीदितु S न विषीदति ते पार्था — ^{d}) $Ś_1$ K चोद्वहत, D_4 प्राद्वहत, D_{10} ह्युद्वहत

7 ^{a}) S तपसा (for धर्मत) — ^{b}) $Ś_1$ B (except B_4) Dn_1 सुवीर्येण च, D_{1-3} स्वेन वीयण, D_{10} येंणापि — After 7^{ab}, D_3 ins 530* (cf v 1 6) — ^{c}) T G अभिगच्छेयु — ^{d}) S नैष्ठिकी (for धीयते)

8 ^{a}) $B_{1\ 3\ 5}$ Dn $D_{11\ 12}$ प्रवक्ष्यामि, D_4 प्रवेश्यामि, S प्रदास्यामि (for प्रणे) — ^{b}) Ś पाडवान्वेषणे शृणु (M_1 नृप) — Dn_1 om $8^{c}-9^{b}$ — ^{d}) D_9 S वेदितु, Cs अन्वेषितु (as in text)

9 Dn_1 om 9^{ab} (cf v 1 8) — ^{a}) B_4 वाच्य, Cr शक्य (as in text) — ^{c}) K_2 प्रवर्तुं, B (except B_4) Dn D_{9-12} प्रयुक्त, S प्रणेतु, Cr प्रवक्तु (as in text) S तद्बो(T G_2 °त्ते)ह — ^{d}) K विवक्ष्यामि, $D_{1-3\ 8}$ यद्वक्ष्यामि, D_4 तद्वक्ष्या B_4 $D_{4\ 6\ 8}$ $G_{1\ 3}$ $M_{4\ 5}$ निबोधत — After 9, N (except D_4) ins

531* न त्विय मादृशैर्नीतिस्तस्य वाच्या कथचन ।

[$Ś_1$ K_1 अद्य, K_2 अप, B_4 तेषा, Ca r v तस्य (as above)]

10 ^{a}) K_2 $D_{4\ 8}$ साधुभि, D_9 S न त्विय (for सा त्विय) $D_{4\ 8}$ वक्तव्य — ^{b}) D_8 नाविनीत, S तस्य नीति (for न त्वनीति) — ^{c}) $Ś_1$ K M_1 तत्र, Dn_2 $D_{11\ 12}$ नाम (for तात) — ^{d}) $Ś_1$ $B_{1\ 3\ 4}$ Dn $D_{4 .. 7\ 8\ 10-12}$ M_3 तिष्ठता, B_5 तिष्ठते, D_2 $M_{1\ 2}$ तिष्ठत, D_6 निभृता, Cr as in text $Ś_1$ B_4 Dn $D_{4-6\ 8\ 11\ 12}$ सत्यशालिना, $B_{1\ 3}$ $D_{7\ 9}$ शीलिना, D_{10} धर्मशालिना, S सत्यवादिन — After 10, S ins

532* अयुक्त तु मया वक्तु तुल्या मे कुरुपाण्डवा ।
निवास पाण्डुपुत्राणा सचिन्त्य च वदाम्यहम् ।
बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जय ।

11 ^{a}) K हि (for इह) $Ś_1$ K Dn_2 D_8 वीरेण S श्य तु नि(M_1 विनि, M_5 त्वनु)युक्तेन — ^{b}) D_6 S सभामध्ये — ^{c}) $B_{1-3\ 5}$ D_5 मति तु वक्तव्य, B_4 Dn D_6 यथार्थमिति (Dn मिह, D_6 मभि) वक्त, $D_{11\ 12}$ यथार्हमिह वक्त, D_4 T_2 G_2 मति हि वक्त, D_8 मतिर्विव, D_9 मति विवे, T_1 G_3 मतिहि वक्तव्य, G_1 $M_{1\ 2}$ मति च वक्त Cr cites मति तु, Crp (Sr) मति हि, Crp (Dev) मतिरिति, Ca विवक्तव्यम् — ^{d}) B_4 सर्वार्थं, Dn D_{10-12} सर्वथा, S सदृश (G_1 सूनृत) (for सर्वशो)

12 ^{a}) B_3 वक्ष्ये, Cr मन्ये (as in text) — ^{b}) S यथान्ये (M_2 ये चान्ये) मेनिरे जना — After 12^{ab}, N ins

533* निवास धर्मराजस्य वर्षेऽस्मिन्वै त्रयोदशे ।
तत्र तात न तेषा हि राज्ञा भाव्यमसाप्रतम् ।

[(L 1) B_4 विवास, $D_{1-3\ 8}$ विवास, D_4 निवास B_4 D_5 ह्यस्मिन्, $D_{7\ 9}$ स्मिंस्तु — (L 2) D_3 राज्ञो, D_4 राजा, $D_{7\ 9}$ राज्य, D_8 राज्ञा]

On the other hand, S ins after 12^{ab}

534* निवास पाण्डुपुत्राणा शृणुष्व मनुजाधिप ।

C 4 929 B 4 28 17 K 4 31 35 नासूयको न चापीर्षुर्नातिवादी न मत्सरी ।
भविष्यति जनस्तत्र स्वं स्वं धर्ममनुव्रतः ॥ १३
ब्रह्मघोषाश्च भूयांसः पूर्णाहुत्यस्तथैव च ।
क्रतवश्च भविष्यन्ति भूयांसो भूरिदक्षिणाः ॥ १४
सदा च तत्र पर्जन्यः सम्यग्वर्षी न संशयः ।
संपन्नसस्या च मही निरीतीका भविष्यति ॥ १५

रसवन्ति च धान्यानि गुणवन्ति फलानि च ।
गन्धवन्ति च माल्यानि शुभशब्दा च भारती ॥ १६
वायुश्च सुखसंस्पर्शो निष्प्रतीपं च दर्शनम् ।
भयं नाभ्याविशेत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १७
गावश्च बहुलास्तत्र न कृशा न च दुर्दुहाः ।
पयांसि दधिसर्पींषि रसवन्ति हितानि च ॥ १८

T1 cont

535* भ्रातृभिः सहितो वीरैः कृष्णया च महायशाः ।
किमर्थं स महाराजो नात्मश्रेयो भविष्यति ।
पाण्डवो निकृतः पूर्वं यथावद्विदितं तव ।
क्लेशितश्च पुरे नित्यं राज्यकामैश्च साप्रतम् ।
छन्नश्चरति तस्मात्स प्रकृत्या नीतिमान्नृप । [5]
वर्षमेकं सुसछन्नमुष्य वासमनुत्तमम् ।
आयाति चोदये काले क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवम् ।
सोदरैः सहितं वीरं द्रौपद्या च परंतप ।
सविधस्त्वं महाबाहो यथा न स्यात्सुखोदयः ।
यस्मिन्स राजा वसतिश्छन्नः सत्त्वभृतां वरः । [10]
भविष्यन्ति नरास्तत्र रागमोहविवर्जिताः ।
नाधयो हि महाराज न व्याधिः क्षत्रियर्षभ ।

— M4 om 12cd — c) B1 3 5 Dn2 D4 11 12 T G1 2 M3 5 च (for वा) — After 12, all MSS except K (Ś1 marg, D1 3 transp lines 1–2 and 3–4, M1 2 4 5 om line 2) ins

536* दानशीलो वदान्यश्च निभृतो ह्रीनिषेधकः ।
जनो जनपदे भाव्यो यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
प्रियवादी सदा दान्तो भव्यः सत्यपरो जनः ।
हृष्टः पुष्टः शुचिर्दक्षो यत्र राजा युधिष्ठिरः ।

[(L 1) S (except T2) क्षमायुक्त (for वदान्यश्च) B Dn D2 5 6 10–12 Cap षेवक, G1 3 M4 षेधन, Ca c (cf Cv) षेधक (as above) — (L 2) T G M3 पुरे (for जनो) D6 सर्वे, Ca c r v भाव्यो (as in text) — (L 3) D1–3 सत्य (for प्रिय) B3 4 Dn1 D2 5–9 भाव्य, C3 भव्य (as above) D10 भव्य सत्यपरायण (for posterior half) S प्रियवाक् (T1 वान्) सत्यवान् (T2 G2 वाक्) शूरो (T1 G1 3 धीरो) धर्मशीलो जितेंद्रिय — (L 4) Ś1 D1 3 4 8 10 Ca v rp (Dev) तुष्ट, Cr हृष्ट (as above) S तुष्ट (for पुष्ट) Ś1 शुक्लो, B4 D8 Ca rp (Dev) शुद्धो, D1 3 शुक्तो, D10 शक्तो, Cr दक्ष (as above) D2 हृष्टपुष्टशुचिर्दक्ष M1 निवसेद्धर्मतत्पर (for the posterior half)]

13 a) Ś1 D1.4 6–8 चापीर्ष्युं, K1 वापीर्षु, B3 चामर्षी, S वाक् (G1 वै, G3 वा) दुष्टो, Ca v चापीर्षु (as in text) Cc cites only ईर्षु — b) Ś1 नाभिवादी, B Dn D5 7 9 11 12 Ca नाभिमानी, D6 नातिमानी, T G2 M नाल्पभाग्यो, G1 3 नाल्पभोगी (for नातिवादी) — d) B1 2 5 Dn D11 12 T G2 3 M1–4 स्वयं (for स्वं स्वं) G1 यत्र राजा युधिष्ठिर

14 a) B4 धर्मघोषा — b) T G2 3 M1 3 5 पुण्य शब्दा, G1 पुण्या शब्दा, M2 4 शुभशब्दा (for पूर्णाहुत्य) D4 M1 च सर्वश (for तथैव च) — d) M3 यत्र राजा युधिष्ठिर

15 b) T1 G1 2 सम्यग्वर्षेत्यसंशय (T1 य) — c) D6 मही सगधमासाद्य — d) B2 D6 transp निरी and भवि B1 3–5 Dn D1 2 4 7 9–12 Cr निरातका, Ca c rp निरीतिका, Crp निरीतीका (as in text) D3 नैरतर्यां निरीतिका, S भविष्यति निरामया

16 a) K धन, B1 2 5 Dn D4 8 11 12 G1 3 गुण, B3 4 D5–7 9 फल, D1–3 10 स्वादु (for रस) G1 3 सस्यानि (for धान्यानि) — b) B D G1 3 रस (for गुण) K अपि (for च) — c) B3 माल्यानि च सुगधीनि

17 G3 transp 17ab and 17cd — b) Some MSS नि प्रतीप Dn1 निर्भयं वाति सर्वश, S यत्र राजा युधिष्ठिर Ca c n s v cite निष्प्रतीप, Cn also दर्शन — After 17ab, M5 reads 18, 538*, and 19 — T G M1 4 ins after 17ab M5, after 19

537* न रोगास्तत्र विद्यन्ते वधबन्धा न सन्ति च ।
न चोरा न हि दम्भाश्च न च बाधा भवन्ति च ।
नाशक्ता न च दुष्टाश्च यत्र राजा युधिष्ठिरः ।

[(L 1) M1 दृश्यते (for विद्यन्ते), and नाधयो व्याधयो न च (for the posterior half)]

— After 537*, T G read 20, 18, 19 — G1 M1 2 om 17cd — c) Ś1 S (G1 M1 2 om) भयं च नाविशेत्तत्र, B4 भयं नात्राहितं तत्र, Dn D11 12 भयं न त्वावि, D3 न पापीत्यावि°, D10 आपन्नाभ्यावि° Cc cites अत्याहित, Crp (Cat) नात्याहित, Cr अभ्याविशेत् (as in text)

18 B4 (hapl) om 18–19, D5 transp 18 and

गुणवन्ति च पानानि भोज्यानि रसवन्ति च ।
तत्र देशे भविष्यन्ति यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ १९
रसाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणान्विताः ।
दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २०
स्वैः स्वैर्गुणैः सुसंयुक्तास्तस्मिन्वर्षे त्रयोदशे ।
देशे तस्मिन्भविष्यन्ति तात पाण्डवसंयुते ॥ २१
संप्रीतिमाञ्जनस्तत्र संतुष्टः शुचिरव्ययः ।
देवतातिथिपूजासु सर्वभूतानुरागवान् ॥ २२
इष्टदानो महोत्साहः शश्वद्धर्मपरायणः ।
अशुभद्विट् शुभप्रेप्सुर्नित्ययज्ञः शुभव्रतः ।
भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २३
त्यक्तवाक्यानृतस्तात शुभकल्याणमङ्गलः ।
शुभार्थेप्सुः शुभमतिर्यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
भविष्यति जनस्तत्र नित्यं चेष्टप्रियव्रतः ॥ २४ C 4 942 B 4 28 30

19^{ab} — ^{a}) S बहुक्षीरस्रवा (T1 G3 स्रवो, G1 M1 2 5 प्रदा) गाव — ^{b}) Ś1 (*sup lin* as in text) B (B4 om) Dn D1 3 5 6 11 12 दुर्बला, K दुर्महा (for दुर्दुहा) S सुपुष्टाश्च सु(G1 3 ष्टा घट)दोहना — ^{c}) M मधु (for दधि) — ^{d}) K2 फलानि, G1 3 मधूनि, Cc हितानि (as in text) — After 18, S ins

538* सलिलानि प्रसन्नानि सर्वे भावाश्च शोभना ।
[M1 2 यत्र राजा युधिष्ठिर (for the posterior half)]

— After 18, D4 reads 20–21

19 B4 om 19 (cf v l 18), M1 om 19, M2 om 19–20 D5 transp 18 and 19^{ab} — ^{ab}) Ś1 M4 transp पानानि and भोज्यानि K2 Dn D6 10–12 G1 3 पेयानि, B (B4 om) D5 भोज्यानि, Cv पानानि (as in text) B (B4 om) D5 पेयानि, D7 9 भक्ष्याणि (for भोज्यानि) D1–3 च भवति, S (M1 2 om) विविधानि (for रस) — ^{c}) D9 काले, S (M1 2 om) राजन् (for देशे)

20 D9 M3 om 20 M2 also om 20 (cf v l 19) D4 reads 20–21, after 18 T G read 20 after 537* (cf v l 17) — ^{ab}) Ś1 T G2 transp गन्धा and शब्दा G1 3 एव (for अपि) D3 रूपशब्दा (for शब्दा श्चापि) D1–3 7 M1 गुणाधिका — ^{c}) B1 3 5 D1–3 6 8 10 दिशश्चैव, B4 D7 दृश्याश्चैव, D4 दृश्यतेत्र, M1 दृश्याधिक- (for दृश्यानि च) Cc r cite दृश्यानि B3 4 D1–3 6–8 10 प्रसन्नाश्च, Cr प्रसन्नानि (as in text) — After 20, B1 Dn D1–3 6 8 10–12 ins

539* धर्माश्च तत्र दृश्यन्ते सेविताश्च द्विजातिभि ।
[Dn1 D11 m सर्वैस्तु (for दृश्यन्ते)]

21 D4 reads 20–21 after 18 — ^{a}) Ś1 B2 D5 समायुक्ता, B3 5 Dn D1–3 6–8 11 12 S च (D7 तु) सयुक्ता, D4 10 च सपन्ना, D9 सप्रयुक्ता (for सुस) — ^{b}) B1 3 5 Dn D1 2 4 8 10 अस्मिन्, B2 4 D5 6 ह्यस्मिन्, D3 यस्मिन्, T G2 तत्र — ^{c}) D6 तत्र (for देशे) D1–3 चास्मिन्, D4 3 S तत्र, D6 देशे — ^{d}) B4 जना, D3 वर्षा, M1 यत्र (for तात) K1 पाडवसगते, S सश्रिते (G1 विश्रुते)

22 ^{a}) D4 नाप्रीतिमान् (for सप्री) B1 3 5 जनश्चैव, Dn2 D11 12 जनपद (for जनस्तत्र) — ^{b}) D2 सहृष्ट, Cv सतुष्ट (as in text) B3 D6 T1 M3–5 अव्यथ, D5 m 7 9 उज्ज्वल, Cv अव्यय (as in text) D1 हृष्टपुष्टोतिमानद, D3 हृष्टपुष्टोभवत्तदा — ^{c}) Dn2 D11 12 पूजा च — ^{d}) N (except B4 D10) सर्वभावानु

23 ^{a}) K इष्टदाने D5 S इष्टदाना (D5 G1 3 M3 न) महोत्साहा (D5 हृ) — ^{b}) K2 B (except B4) Dn D7 9 11 12 स्वस्वधर्मे, D1–3 सत्यधर्मे, S नित्य (T1 G2 M2 3 5 त्य) धर्मपरायणा — After 23^{ab}, D4 S read 24^{ab} — ^{c}) Ś1 K B (except B4) Dn2 D11 12 अशुभाद्धि शुभ(K भे)प्रेप्सु, S अशुभद्विष (T1 शुभद्विषे, T2 G2 अहिसका, G1 शुभवृत्ता, G3 शुभप्रीता) शुभेच्छाश्च Cn cites अशुभात् — ^{d}) Dn D11 12 इष्टयज्ञ, S नित्य(T1 G2 3 त्य)तुष्टा D4 5 m 7 9 श्रियावृत, T G2 M1 3 शुभा न्विता, G1 3 M2 4 5 श्रियान्विता — ^{e}) S भविष्यति जनास्तत्र — After 23, S (except M1 3) ins

540* नित्योत्सवप्रमुदितो नित्यहृष्ट श्रिया वृत ।
भविष्यति निवासोऽय यत्र राजा युधिष्ठिर ।

24 D4 S read 24^{ab} after 23^{ab} — ^{a}) B2 D1 3 4 सत्यवाक्या(D4 क्यो)नृतस्, D10 शुभवाक्यादतस्, T G M3 व्यक्तवाक्यास्ततस्, M1 2 क्यास्तथा (M2 स्ततस्), M4 व्यक्तवाक्या जनास्, M5 त्यक्तवक्रानृतस् Cv analyses त्यक्त (as in text) D4 त्रस्त, D7 9 M4 तत्र (for तात) — ^{b}) D3 मगल, S मगला Cv cites शुभ (as in text) Cf Cc r — Ś1 om 24^{cd}, S om 24^{cdef} — B2 D6 ins after 24^{cd} B4, after 24

541* सर्वभूतदयायुक्त सदा निर्मलमानस ।
[B4 °भूतहिते युक्त]

Thereafter B4 repeats 23^{ef} D4 (which om 24^{e}–25^{b}) ins after 24^{cd}

C 4 942 B 4 28 30 K 4 31 50 धर्मात्मा स तदादृश्यः सोऽपि तात द्विजातिभिः ।
किं पुनः प्राकृतैः पार्थः शक्यो विज्ञातुमन्ततः ॥ २५
यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं परा शान्तिर्ध्रुवा क्षमा ।
ह्रीः श्रीः कीर्तिः परं तेज आनृशंस्यमथार्जवम् ॥ २६
तस्मात्तत्र निवासं तु छन्नं सत्रेण धीमतः ।
गतिं वा परमां तस्य नोत्सहे वक्तुमन्यथा ॥ २७
एवमेतत्तु संचिन्त्य यत्कृतं मन्यसे हितम् ।
तत्क्षिप्रं कुरु कौरव्य यद्येवं श्रद्दधासि मे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

वैशंपायन उवाच ।
ततः शारद्वतो वाक्यमित्युवाच कृपस्तदा ।
युक्तं प्राप्तं च वृद्धेन पाण्डवान्प्रति भाषितम् ॥ १
धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं तत्त्वतश्च सहेतुमत् ।
तत्रानुरूपं भीष्मेण ममाप्यत्र गिरं शृणु ॥ २
तेषां चैव गतिस्तीर्थैर्वासश्चैषां प्रचिन्त्यताम् ।

542* अनिर्दिश्य स धर्मात्मा द्विजैरपि हि भारत ।

25 D4 om 25ab (cf v l 24) — a) Ś1 स तथा, B (except B4) Dn2 D5–7 9 11 12 सतत, Dn1 शक्यते (for स तदा) Dn1 ज्ञातु (for दृश्य) D1–3 8 धर्मात्माव-स्थितो दृश्य (D1 देशा), S धर्मात्मा स तु (T2 G2 सुधर्मात्मा सु-) दुर्ज्ञेय ❀Cr धर्मात्मासततमित्यत्र नञर्थोऽकारस्तेन अदृश्य इत्यर्थः ।❀ — b) Dn1 न (for सो) D1 3 प्रेक्ष्य, D2 अन्वेष (for सोऽपि) D5m 7 9 सोपि तादृग्विधैर्नृभि, S सर्वज्ञैश्च (T2 विज्ञेयश्च, G2 सुज्ञेयश्च) द्विजा — cd) K transp पार्थ and शक्य Dn D11 12 तात, G1 पापै (for पार्थ) Ś1 K हि ज्ञातुम्, B2 वेदितुम् (for विज्ञातुम्) Dn D11 12 पार्थो विज्ञायते क्वचित्, S शक्यो ज्ञातु वने वसन्

26 a) B1 T G1 2 M2 4 5 तस्मिन्, G3 तस्मात् K दात, B2 D5 6 10 दाक्ष्य (for दान) — b) Ś1 K B4 D1–3 5–10 शक्ति, G3 श्रुति (for शान्ति) Ś1 दम, B4 दया (for ध्रुवा) — After 26ab, Ś1 ins in the text शक्तौ सत्यामपि परापराधसहिष्णुता क्षमा ।, which is an *explanation* of the word क्षमा — c) B2 D5 श्री कीर्तिर्ह्री पर तेज — d) Ś1 तथा, T2 G2 परा (for अथ)

27 a) S तस्मान्निवास (M स) पार्थाना — b) K1 मैत्रेण, K2 B (except B3) Dn D1–4 9m 11 12 यत्नेन, D5 9 मन्त्रेण, Cv सत्रेण (as in text) Cs cites सत्र Ś1 धीमता S चिन्त्यता यद्ब्रवीमि व — c) S (except M2) गतिर् Ś1 B Dn D1–4 6–12 च, D5 तु (for वा) S (except M2) परमा B (except B4) Dn D1–3 11 12 T G3 M1–4 तत्र, G1 3 वक्तु, M5 तेषा (for तस्य)

28 a) B1 D4 S एव, Dn2 D3 11 12 एव, D10 एत (for एतत्) — b) B1 3–5 Dn2 D10 11 T1 G1 3 M (except M3) कृत्य, B2 कृते, D4 द्रुत, T2 G2 क्षिप्र (for कृत) S साधु मन्यसे (for मन्यसे हित) — d) S एतत् (for एव) — After 28, S (except T2) ins

543* कुलस्य हि क्षम तात यदह तद्ब्रवीमि ते ।
[M प्रब्र (for तद्ब्र)]

Colophon om in D1–3, D7 reads it in marg — *Adhy name* K1 चात्याचार (sic), K2 प्रत्याचार, B1 3 Dn D5 7m 9 11 12 T2 भीष्मवाक्य, B2 4 D4 6 8 10 चार(D8 om it)प्रत्याचारे भीष्मवाक्य, M1 3 पाडवपरिज्ञाने (M3 om it) द्रोणभीष्मवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 B4 D6 10 27, D5 11 28, S 30 (M2–5 29) — *S'loka no* G3 47

28

1 a) T अथ (for तत) D4 वाङ्मी, D5 वाच (for वाक्य) — b) D1–3 transp कृप and तदा D4 प्रत्युवाच ततस्तदा — c) Ś1 K Dn1 D1 प्रोक्त, Ca स्वाप्त, Cc n r s प्राप्त (as in text) — d) Ś1 भाषितु

2 a) Dn1 धर्मेण सहित B4 सूक्ष्म, G3 वक्ष्ये, Ca v श्लक्ष्ण (as in text) — b) D6 धर्मतत्व, D9 तत्ववच्च, T1 G1 3 M सर्व तथ्य, T2 G2 सर्व सत्य (for तत्त्वतश्च) Ś1 B D (except D1–3 8) T G2 सहेतुक, M1 तु हेतुमत् K2 तच्च तत्व च हेतुमत् — c) B4 भद्रमुक्त च, D1–3 तत्वा नुरूप, D4 आत्मानु, G1 तवानु, G3 तथानु, M1 5 अत्रानु (for तत्रा) Cr cites अनुरूप (as in text) T G M1 भीष्मस्य — d) T G वचन, M च वच (for अत्र गिर)

3 a) Dn2 D2 9 11 12 गति, Ca गति (as in text).

नीतिर्विधीयतां चापि सांप्रतं या हिता भवेत् ॥ ३
नावज्ञेयो रिपुस्तात प्राकृतोऽपि बुभूषता ।
किं पुनः पाण्डवास्तात सर्वास्त्रकुशला रणे ॥ ४
तस्मात्सत्रं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
गूढभावेषु छन्नेषु काले चोदयमागते ॥ ५
स्वराष्ट्रपरराष्ट्रेषु ज्ञातव्यं बलमात्मनः ।
उदये पाण्डवानां च प्राप्ते काले न संशयः ॥ ६
निवृत्तसमयाः पार्था महात्मानो महाबलाः ।
महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा ह्यतितेजसः ॥ ७
तस्माद्बलं च कोशं च नीतिश्चापि विधीयताम् ।
यथा कालोदये प्राप्ते सम्यक्तैः संदधामहे ॥ ८
तात मन्यामि तत्सर्वं बुध्यस्व बलमात्मनः ।
नियतं सर्वमित्रेषु बलवत्स्वबलेषु च ॥ ९
उच्चावचं बल ज्ञात्वा मध्यस्थं चापि भारत ।
प्रहृष्टमप्रहृष्टं च संदधाम तथा परैः ॥ १०
साम्ना भेदेन दानेन दण्डेन बलिकर्मणा ।
न्यायेनानम्य च परान्बलाच्चानम्य दुर्बलान् ॥ ११
सान्त्वयित्वा च मित्राणि बलं चाभाष्यतां सुखम् । C 4 968 B 4 29 12 K 4 32.12

K D4 5 7 8 10 Cr तथ्या, B3 4 D6 Ca rp (Dev) तर्क्यां, D1 8 तत्वात्, D2 सम्यक्, D9 11 12 सूक्ष्मा, T G2 तत्र, G1 3 M तात, Cs तीर्थैं (as in text) — b) Dn2 D6 11 12 वास, Ca वास (as in text) K2 D1 3 8 वि (for प्र) T G निवासश्चानुचि, M वासश्चैवानुचि — c) D1 3 G1 3 M (except M2) अत्र, T G2 तत्र (for चापि) — d) D4 त या विधीयते

4 b) M2 3 बलीयसा (for बुभूषता) — c) K2 D4 तत्र, S शूरा (for तात) — d) D1 3 8 10 सर्वां(D10 धर्मा)र्थकुशला रणे (D3 इमे), S विद्वांसो बलिनस्तथा

5 a) Ś1 क्षत्र, K मन्त्र, D9 छद्म (gloss), T2 सम्यक्, G1. 3 तत्र, Cs v सत्र (as in text) Ś1 विशिष्टेषु, Cv प्रवि (as in text) D2 तस्मात्सत्यप्रतिष्ठेषु — M4 (hapl) om. 5^{b}–6^{a}

6 M4 om 6^{a} (cf v 1 5) — a) B2 D (except D1 3 4 9 10) स्वराष्ट्रे (D10 ष्ट्रा) परराष्ट्रेषु (Dn D5 11 12 ष्ट्रे च, D6 ष्ट्रे वा) — b) Ś1 फलम्, Cc बलम् (as in text) — c) B3 भावाय, B5 Dn1 D1 3 9 10 S उदय, D4 उदय B2 D5 पाण्डुपुत्राणा, D4 S पाडवेयाना — d) B2 4 Dn2 D2 5 प्राप्तकाले, D9 S प्राप्तकालो — After 6, S ins

544* निवास पाण्डुपुत्राणा दर्शने मृगयामहे ।

7 a) M5 ते हि (for पार्था) — b) D1–3 M5 सत्यव्रतपरायणा, D6 (m as in text) नो महारथा — d) Ś1 K B1–3 5 Dn1 D2 5 G3 M5 ह्यमितौजस, Dn2 D11 ह्यग्नितेजस, D1 3 4 अमितौ, D7 चातिते, D9 चाग्निते, D12 अग्निते (for ह्यतिते)

8 a) Ś1 D (except Dn2 D6 11 12) S (except G M4) कोशश्च, a few MSS कोष — b) S एव (for अपि) — c) Ś1 अथ (for यथा) — d) B4. 5 D10 सदधीमहे, Dn1 D5 सदधीमहि, D11m Cn s as in text Dn2 D11 12 Cnp सम्यक्तेषा विधीयते, S सम्यक् सधामहे (T1 G1 3 सदध्महे) परे

9 D3 om 9 — a) B2 D5 6 इति (for तात) Ś1 K पश्यामि, B4 Dn1 बुद्ध्यापि, D5 मत्वापि, D8 वक्ष्यामि (for मन्यामि) D1 2 तत्राह (for तत्सर्वं) B1 3 D7 m 10 मन्ये तत्र त्वह तात, B5 Dn2 D11 12 य(B5 त)देतन्मन्यसे सर्वं (B5 यत्तु) (D11 m तात बुध्यापि तत्सर्वं), D4 7 9 तात मन्यामहे सर्वं (D4 तत्र), D5 m न ते वक्ष्यामि तत्राह, S यत्र (M1 5 तत्र) यन्मन्यसे श्रेय — b) Dn1 हित (for बल) — G1 om 9^{c}–10^{b} — c) D1 4 नियत, T1 G2 3 निश्चय, Ca c नियत (as in text) G3 शत्रु, M1 5 सत्त्व (for सर्वं) — d) K बलेषु बलवत्सु च, M1 वत्स्वितरेषु च

10 G1 om 10^{ab} (cf v 1 9) — a) T1 G3 M2–4 सार (M2 3 सार-) फल्गु बल ज्ञा, T2 G2 स त्व परबल ज्ञा, M1 5 सारफल्गुफल ज्ञा Crp (Cat) cites दृढ कृत्वा (cf Cc), Cr बल ज्ञात्वा (as in text) — b) T1 मध्यस्थाना च, T2 G2 मध्यस्थाश्चापि — After 10^{ab}, S (except G1 M3) *repeat* 6^{ab} (v 1 in T G2 स्वराष्ट्रे पर) — c) D6 Ca प्रकृष्ट (for प्रहृष्ट) B4 D6 Ca अप्र(B4 प)कृष्ट, D4 G1 3 वाप्रहृष्ट (for अप्रहृष्ट) D4 8 9 S वा (for च) — d) Ś1 K2 D1–3 8 सदधामस्, Dn2 D11 12 Cnp सधनीय, D4 6 सदधानस्, D10 धीमस्, Cn as in text Dn2 D11 12 अथापरै, D5 (m as in text) यथा परै T G तथा (T2 तदा) सदध्महे (T1 ध्म न) परे, M तथा सधामहे परै (M5 मध्योदासीनमेव च)

11 ab) D1–4 7–9 S transp भेदेन and दानेन Dn2 D5 11 12 transp दानेन and दण्डेन D10 साम्ना दानेन दडेन भेदेन बलि° — c) D4 नयेन, Ca c न्यायेन (as in text) B1 2 5 Dn D1 3 10–12 आक्रम्य, D2 अन्येन (for आनम्य) D1–3 च पर, S बलिनो Cc cites परान् — d) D3 T2 om च D8 आक्रम्य (for आनम्य) S

C 4 968
B 4.29 12
K 4.32 13

सकोशबलसंवृद्धः सम्यक्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १२
योत्स्यसे चापि बलिभिररिभिः प्रत्युपस्थितैः ।
अन्यैस्त्वं पाण्डवैर्वापि हीनस्वबलवाहनैः ॥ १३
एवं सर्वं विनिश्चित्य व्यवसायं स्वधर्मतः ।
यथाकालं मनुष्येन्द्र चिरं सुखमवाप्स्यसि ॥ १४

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वैशंपायन उवाच ।
अथ राजा त्रिगर्तानां सुशर्मा रथयूथपः ।
प्राप्तकालमिदं वाक्यमुवाच त्वरितो भृशम् ॥ १
असकृन्निकृतः पूर्वं मत्स्यैः साल्वेयकैः सह ।
सूतेन चैव मत्स्यस्य कीचकेन पुनः पुनः २ ॥
बाधितो बन्धुभिः सार्धं बलाद्बलवता विभो ।
स कर्णमभ्युदीक्ष्याथ दुर्योधनमभाषत ॥ ३
असकृन्मत्स्यराज्ञा मे राष्ट्रं बाधितमोजसा ।

दुर्हृद (for दुर्बलान्)

12 [b]) B3 om च D1 8 बल चाभाष्य मुख्यत , D4 5 बल चाभाष्य वै सुख (D4 5m शुभ), S स्व चाभाष्य बल सुख Ca s cite बल and आभाष्यता, Ca also सुख — [c]) B1 Dn2 D7 11 12 सुकोश , D1–8 स्वकोश(D2 सकोशो)बलसपन्न , D6 सकोषबलबद्ध स्यात्, S स्वकोश° — [d]) S सर्वां (for सम्यक्) K1 Dn1 D7 9 सधिम्, T1 G2 वृद्धिम्, Cn सिद्धिम् (as in text) — After 12, G1 M4 (which om st 13–14) ins a passage given in App I (No 27), cf v 1 14

13 D4 G1 M4 om 13–14 — [b]) D8 अरातिभिरुपस्थितै — [c]) D7 9 च, S (G1 M4 om) वा (for त्व) B4 पार्थिवैर् (for पाण्डवैर्) Dn2 D8 7 9 11 12 Cn च (for वा) — [d]) Ś1 K हीन(K2 न)स्वबलपौरुषै , B4 Dn D7 9–12 हीनैश्च (B4 D10 हीना स्व, D7 9 हीनाश्च) बल , D3 S (except T2 G2, G1 M4 om) हीन स्व , D8 बलमात्मभि

14 D4 G1 M4 om 14 (cf v 1 13) — [a]) Ś1 K विनिक्षिप्य — [b]) D5m 7 9 व्यवहार (for व्यवसाय) D9m स्वकर्मण (orig स्वधर्मत as in text) S (G1 M4 om) व्यवहर्तासि न्यायत (G3 नान्यत) — [c]) D10 यथाकाम — A passge given in App I (No 27) is ins in S after 14 (in G1 M4, which om 13–14, after 12)

Colophon om in S, D7 reads it in marg — *Adhy name* K भीष्मद्रोणकृपानुशासन, B1–3 Dn D4 5 7m 8 9 11 12 कृपवाक्य, B4 5 D6 10 चारप्रत्याचारे कृपवाक्य, D1 2 चारप्रत्याचार , D3 चारप्रचार — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 B4 D6 10 28, D5 29 — *S'loka no* D1 47

29

1 [a]) D4 S ततो, Ca अथ (as in text) — After 1^{ab}, S ins

545* पूर्वमाभाष्य कर्णेन तथा दु शासनेन च ।

— [d]) B2 त्वरित Dn1 D11m 12 S बली (for भृशम्)

2 Before 2, S (except M5) ins सुशर्मा — [a]) Ś1 Dn D6 11 (before corr) Cs निकृता , D4 8 निष्कृत , D7 9 निर्जित G1 3 तेन (for पूर्वं) — [b]) K2 अह (for सह) Ś1 B D मत्स्य(D10 स्यै)शाल्वे(B4 D1 2 8 ल्व)यकै प्रभो (Ś1 B4 सह, D1–3 10 पैरै), S (M4 *sup lin*) मा(T2 M2 म)त्स्यसाल्वेयकेकयै (M4 orig मात्स्यकेकयबाह्लिकै) — [c]) Dn1 transp च and एव M1 अपि (for एव) D8 मत्स्याना, D10 मत्स्येन, S (except G3 M3) मात्स्यस्य — [d]) S पुरा त्वह (for पुन पुन)

3 [a]) M1 3 पातितो, M5 घातितो (for बाधितो) M5 भ्रातृभि (for बन्धुभि) — [b]) G3 Cn बलवता Ś1 विधौ, G3 प्रभो, Cn विभौ — G1 om 3^{cd} — [c]) S (except T2, G1 om) अभि(G2 पि)वीक्ष्य (for अभ्यु) — [d]) M1 2 सुयो (for दुर्यो)

4 [a]) Ś1 मत्स्यराज्ञस्ते, K राज्ञा ते, B4 Dn2 D6 11 12 राजेन S राष्ट्र ममासकृद्राजन् — [b]) Ś1 बाधितुम् S राज्ञा मा(G1 3 M5 म)त्स्येन बाधित — [c]) B1 2 5 Dn2 D7 9 11.12 S तस्य (for चास्य) — [d]) Ś1 K °वान्योभवत्पुरा, D1 S बलमत्तोभव(D1 त्तोभ्यभू)त्पुरा, D2 बले

प्रणेता कीचकश्चास्य बलवानभवत्पुरा ॥ ४
क्रूरोऽमर्षी स दुष्टात्मा भुवि प्रख्यातविक्रमः ।
निहतस्तत्र गन्धर्वैः पापकर्मा नृशंसवान् ॥ ५
तस्मिंश्च निहते राजन्हीनदर्पो निराश्रयः ।
भविष्यति निरुत्साहो विराट इति मे मतिः ॥ ६
तत्र यात्रा मम मता यदि ते रोचतेऽनघ ।
कौरवाणां च सर्वेषां कर्णस्य च महात्मनः ॥ ७
एतत्प्राप्तमहं मन्ये कार्यमात्ययिकं हितम् ।
राष्ट्रं तस्याभियात्वाशु बहुधान्यसमाकुलम् ॥ ८
आददामोऽस्य रत्नानि विविधानि वसूनि च ।
ग्रामात्राष्ट्राणि वा तस्य हरिष्यामो विभागशः ॥ ९
अथ वा गोसहस्राणि बहूनि च शुभानि च ।
विविधानि हरिष्यामः प्रतिपीड्य पुरं बलात् ॥ १०
कौरवैः सह संगम्य त्रिगर्तैश्च विशां पते ।
गास्तस्यापहरामाशु सह सर्वैः सुसंहताः ॥ ११
संधिं वा तेन कृत्वा तु निबध्नीमोऽस्य पौरुषम् ।
हत्वा चास्य चमूं कृत्स्नां वशमन्वानयामहे ॥ १२
तं वशे न्यायतः कृत्वा सुखं वत्स्यामहे वयम् ।
भवतो बलवृद्धिश्च भविष्यति न संशयः ॥ १३
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कर्णो राजानमब्रवीत् । C 4 984 B 4 30 14 K 4 32 47

ह्यधिकृत पुरा, $D_{3\,4\,7\,9}$ वान्स ह्य(D_3 नश्य, D_4 न्सम) भूत्पुरा, D_8 मत्तो मदोत्कट

5 ^{a}) Dn_2 $D_{11\,12}$ क्रोधामर्षी, D_8 शूरोमर्षी, D_{10} क्रूरामर्षी Ca cites क्रूर B_2 Dn_1 $D_{5\,6}$ सु-, Dn_2 $D_{8\,10-12}$ च (for स) S अमर्षी (G_1 स बली) दुर्जयो जेता — ^{b}) $Ś_1$ भूरिविख्यात, B_4 $D_{5\,8\,10}$ भुवि विख्यात°, S प्र(M_5 वि)ख्यातबलपौरुष — ^{c}) B_3 S स (for नि-) $Ś_1$ स हि, $B_{2\,4}$ Dn $D_{11\,12}$ स तु, $D_{5\,7\,9}$ तु स, M_3 किल (for तत्र) — ^{d}) $D_{1-4\,8\,10}$ S नृशसकृत्, D_6 सक

6 ^{a}) $B_{2\,3\,5}$ $D_{5\,10}$ M_4 तु, Dn_1 D_6 T G वि (for च) Dn_1 $D_{1\,10}$ M राजा (for राजन्) — ^{b}) Dn_1 हतदर्पो, $D_{7\,9}$ नष्ट, D_8 क्षीण°

8 ^{a}) D_{10} प्राप्तकालम्, T G एतत्कार्यम् — ^{b}) T G परम्, Ca कार्यम् (as in text) Dn_1 औपयिक, Ca c r v आत्ययिक (as in text) $Ś_1$ S महत्, B (except B_3) D (except $D_{4\,5\,8\,11\,12}$) हि न (for हितम्) — ^{c}) $Ś_1$ D_5 अभियायाशु ($Ś_1$ *sup lin* अर्पयित्वाशु), K अपयात्वाशु, B Dn $D_{2\,8\,10-12}$ अभियास्याम, $D_{1\,3}$ अभियास्यामि, D_6 अपि यास्याम, $D_{7\,9}$ अभिगत्वाशु, S अभियात्वा तु (G_3 गच्छतु) — ^{d}) $Ś_1$ D_4 S धनधान्य, $D_{1-3\,10}$ पशुधान्य, $D_{6\,7\,9}$ धनाकुल

9 ^{a}) $B_{2\,4}$ D_6 आदास्यामो, $D_{3\,10}$ आददानो B_2 हि (for ऽस्य) S आददीम हि रत्नानि — ^{b}) Dn_2 $D_{1-4\,10}$ transp विविधानि and वसूनि K B_4 G_1 बहूनि (for वसूनि) — ^{d}) B_2 D_{10} हरिष्यामि, T_2 गृहीष्यामो

10 ^{b}) $Ś_1$ K_1 B_2 Dn_1 D_5 transp बहूनि and शुभानि $D_{1-3\,10}$ सुबहूनि (for बहूनि च) D_5 सु (for the first च) S बहूनि शुभदर्शन (G_1 ने, M ना) — After 10^{ab}, T_1 ins

546* विधमित्वा हरिष्याम प्रविश्य च पुराद्बलम् ।
[Cf 10^{cd}]

— ^{c}) T G विविध तद्, M विधमित्वा (for विविधानि) — ^{d}) $B_{1\,3\,5}$ S परिपीड्य, D_{1-4} निपीड्य च

11 ^{a}) S कौरवा (T_2 व्या) $Ś_1$ (*sup lin* as in text) D_8 समभ्य, Dn $D_{11\,12}$ T_2 सगत्य, M (except M_5) सहत्य — ^{b}) S त्रिगर्ताश् — ^{c}) K Dn $D_{11\,12}$ अपहरामो, B_4 आहारयाम, D_9 आह्रियताम् K वा, Dn $D_{11\,12}$ अद्य (for आशु) D_8 M_{1-4} गावस्तस्य (D_8 M_1 स्या) हरामाशु, T G M_5 गास्तस्य च (T_2 स्य चा, G_3 गाश्च तस्य) हरामाशु — ^{d}) $Ś_1$ सर्वा सर्वै, M_3 सह सैन्यै $Ś_1$ (m as in text) सुसमता, K सुसहतै, B (except B_2) Dn_2 $D_{7\,10-12}$ सुसगता-, Dn_1m सुसयता, $D_{2\,8\,9}$ सुसहितै (D_8 ता), S महारथै, Ca सुसहता (as in text)

12 ^{a}) Dn $D_{4\,8\,11\,12}$ Cv सविभागेन (for सधि वा तेन) Dn_1 $D_{1\,3\,6}$ आशु, D_4 अस्य, D_{10} अथ (for तु) B_4 सविधा तेन कृत्वाते (sic) — D_1 om 12^{b}–13^{a} — ^{b}) B_4 D_9 निगृह्णीमो, Ca निब (as in text) — ^{c}) T G_1 हृत्वा (for हत्वा) $Ś_1$ K_1 B_1 Dn_2 $D_{2-4\,11\,12}$ T_2 वा (for च) D_4 यश, T_1 $G_{1\,3}$ भुव (for चमू) D_2 M_5 सर्वां (for कृत्स्ना) — ^{d}) D_2 वसु, D_6 वासम् (for वशम्) B Dn_1 D_{11}m एवानयामहे, D_2 सर्वं नया, D_4 कृत्वा नया, $D_{5\,6\,10}$ अद्या(D_{10} द्य)नया(D_6 लभा)महे, D_8 तव नया (for अन्वान°)

13 D_1 om 13^{a} (cf v l 12) — ^{c}) $B_{1\,5}$ $D_{4\,6}$ भवता, Dn_1 भवता, M (except M_5) भद्र वो

14 Before 14, D_5 (marg) S ins वैश — ^{a}) G_3 श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा) — Before 14^{cd}, B_2 G_3 M_5 ins कर्ण उ° (resp कर्ण) — ^{c}) M सर्वं (for वाक्य) B_4

C 4 984 B 4 30 14 K 4 32 48 सूक्तं सुशर्मणा वाक्यं प्राप्तकालं हितं च नः ॥ १४
तस्मात्क्षिप्रं विनिर्यामो योजयित्वा वरूथिनीम् ।
विभज्य चाप्यनीकानि यथा वा मन्यसेऽनघ ॥ १५
प्रज्ञावान्कुरुवृद्धोऽयं सर्वेषां नः पितामहः ।
आचार्यश्च तथा द्रोणः कृपः शारद्वतस्तथा ॥ १६
मन्यन्ते ते यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयताम् ।
संमन्त्र्य चाशु गच्छामः साधनार्थं महीपतेः ॥ १७
किं च नः पाण्डवैः कार्यं हीनार्थबलपौरुषैः ।
अत्यर्थं वा प्रनष्टास्ते प्राप्ता वापि यमक्षयम् ॥ १८
यामो राजन्ननुद्विग्ना विराटविषयं वयम् ।
आदास्यामो हि गास्तस्य विविधानि वसूनि च ॥ १९
ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमादाय तस्य तत् ।
वैकर्तनस्य कर्णस्य क्षिप्रमाज्ञापयत्स्वयम् ॥ २०
शासने नित्यसंयुक्तं दुःशासनमनन्तरम् ।
सह वृद्धैस्तु संमन्त्र्य क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ २१
यथोद्देशं च गच्छामः सहिताः सर्वकौरवैः ।
सुशर्मा तु यथोद्दिष्टं देशं यातु महारथः ॥ २२
त्रिगर्तैः सहितो राजा समग्रबलवाहनः ।

युक्त सुशर्मणो वा — d) Ś1 हित च व , Dn2 D11 12 हित वच , S इद वच

15 a) G1 M1 4 हरिष्यामो, M2 3 हनिष्यामो, M5 गमिष्यामो (for विनिर्यामो) — b) K यूथ (for योज) — After 15ab, S ins

547* यद्येतत्तेऽभिरुचित मम चैतद्धि रोचते ।
[T2 M4 अपि, M1-3 हि (for च)]

— c) D1-3 5 9 वापि, D4 8 तानि (for चापि) S प्रविभज्य च (G1 त) सैन्यानि — d) Ś1 K S मन्यते Ś1 अनघ , K घा , D6 नृप, S भवान्

16 a) Ś1 K Dn1 D1-3 8 प्राज्ञो वा, D4 प्राज्ञोथ (for प्रज्ञावान्) Dn1 कुरुमुख्याना, Dn2 D6 कुलवृद्धोय, D4 कुरुवर्धोय, D7 9 गुणवृद्धोय, S कुरुवृद्धश्च — c) B1 2 5 Dn D11 12 यथा, S कृप (G3 तत) (for तथा) T G विद्वान्, M चापि (M5 चैव) (for द्रोण) — d) S शकुनिश्चापि सौबल

17 a) D1 3 transp मन्यन्ते and ते D8 मन्यति D2 3 हि (for ते) D7 (m as in text) सार्धं (for सर्वे) D4 यथा हि सर्वे मन्यते, S यथा मन्यति (T2 M1 मन्यत, G1 वक्ष्यति, G2 मस्यति, G3 मस्यति) ते सर्वे (T1 यथा ते मन्वते सर्वे) — b) Ś1 D8 10 नीतिर्, D2 तत्र (for यात्रा) — c) D6 आमन्त्र्य (for स°) D7 सुसमन्त्र्य (for समन्त्र्य च) D4 साधु (for चाशु) K1 गच्छाम — d) K1 साधयार्थं, K2 साधयार्थे, D8 साधयार्थान्, Cc as in text K1 D1-3 5 8 G1 M1 3 महीपते

18 a) D1 2 वा, S तु (for च) — After 18ab, G3 reads 22c-23b — c) Ś1 B Dn D1-5 7-12 M3 अत्यत (for अत्यर्थं) Ś1 D4 T1 G2 प्रणष्टास्, Cr as in text D6 अत्यतभाव नष्टास्ते — d) D1-3 गता (for प्राप्ता) D7 9 11 12 M3 च (for वा) — After 18, S ins

548* तद्भवाश्वतुरङ्गेण बलेन महता वृत ।

19 a) Ś1 D4 5 याम, Cc याम (as in text) B1 2 5 Dn2 D11 12 निरुद्विग्ना, D4 अनुज्ञाता (for अनुद्विग्ना) S विराटनगर यातु — b) Ś1 Dn D1-3 11 12 विराटनगर D9 स्वय, D10 वद S सर्वसैन्येन भारत — c) D3 आद दामो, M आदास्याम D8 अथ (for हि) — d) B D5 7 9 धनानि, D1 3 पशूनि, M2 बहूनि (for वसूनि) D8 रत्नानि विविधानि च — After 19, D4 (marg) 5 (on suppl fol) 9 (marg) ins a passage given in App I (No 28)

20 Before 20, B Dn D4-7 9-12 S ins वैश उ (resp वेश) — b) D1-3 तु (for तत्) S वच श्रुत्वा तु (G1 3 च) तस्य तत् (G1 शुश्रुवान्) — d) D4 स्वय (for क्षिप्र) D4 तथा, S तत (for स्वयम्)

21 a) D1 3 G1 3 M नित्ययुक्त तु, D4 नित्यसंसक्त — Before 21cd, S (except T1 G2) ins दुर्योधन — c) D6 10 सर्वै , M3 वृदै , Cv वृद्धै (as in text) B2 4 D4-6 M5 च, Dn2 D11 12 सु- (for तु)

22 a) K D1-4 8 10 यथादेश, Cs यथोद्देश (as in text) T1 हि, G3 तु (for च) — b) Ś1 K2 B4 सह, B1-3 5 Dn D5-9 11 12 तत्र (for सर्व) G3 सर्वबाधवै — G3 reads 22c-23b after 18ab — cd) Ś1 K B2 4 Dn1 D1-3 10 च, G3 (*inf lin* as in text) अपि, M2 अथ (for तु) D9 यथोद्दिष्टा दिश

23 For G3 cf v 1 22 also — a) D9 त्रिगर्तसहितो D8 राजन्, S सर्वै — b) D4 वाहनै , S प्रख्यातबलपौरुषै — c) G1 3 तु (for हि) Dn2 D7 9 11 (m as in text) 12 सुख यातु, T1 G1 3 सुसवृद्धो, T2 G2 सुसरब्धो, M सुसयत्तो, Ca c v सुसवीतो (as in text) — d) Ś1 D10 मत्स्यस्य नगर, T G2 मत्स्यराजपुर, G1 3 M विराटविषय (M1 °नगर)

24 a) G1 अन्यतो हि, M5 प्रागेव हि (for जघन्यतो)

प्रागेव हि सुसंवीतो मत्स्यस्य विषयं प्रति ॥ २३
जघन्यतो वयं तत्र यास्यामो दिवसान्तरम् ।
विषयं मत्स्यराजस्य सुसमृद्धं सुसंहताः ॥ २४
ते यात्वा सहसा तत्र विराटनगरं प्रति ।
क्षिप्रं गोपान्समासाद्य गृह्णन्तु विपुलं धनम् ॥ २५
गवां शतसहस्राणि श्रीमन्ति गुणवन्ति च ।
वयमपि निगृह्णीमो द्विधा कृत्वा वरूथिनीम् ॥ २६
स स गत्वा यथोद्दिष्टां दिशं वह्नेर्महीपतिः ।
आदत्त गाः सुशर्माथ घर्मपक्षस्य सप्तमीम् ॥ २७
अपरं दिवसं सर्वे राजन्संभूय कौरवाः ।
अष्टम्यां तान्यगृह्णन्त गोकुलानि सहस्रशः ॥ २८ C 4 999 B 4 30 27 K 4 32 64

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

D8 T G तस्य (for तत्र) — ^{b}) B1 2 5 Dn D10–12 दिवसांतरे — ^{d}) B8 सुसबद्धं, D5 सुसपन्न, D10 सुप्रवृद्ध D8 सुसहिता, S सुसहित (G1 हित पर) — After 24, S ins

549* सुशर्मणा गृहीते तु मत्स्यराजस्य गोधने ।
विराटः सैन्यमादाय त्रिगर्तैः सह योत्स्यते ।
अपरं दिवसं गास्तु तत्र गृह्णन्तु कौरवाः ।
गवार्थे पाण्डवास्तत्र योत्स्यन्ति कुरुभिः सह ।

[(L 2) G1 सह सैन्येन (for सैन्यमादाय) T1 G2 योत्स्यति — (L 3) G3 M4 5 गावस्, M1. 3 गाश्च, M2 नापस् M1 3 4 तस्य (for तत्र)]

25 ^{a}) Ś1 (m as in text) B1 3 5 Dn D10–12 यातु, B2 4 D1–3 6 8 M गत्वा (for यात्वा) Ś1 B1 5 Dn2 D1–4 8 10–12 सहितास् (for सहसा) T G तथा (T2 G2 तो) गत्वा यथोद्देशं — ^{b}) D8 M विराटविषयं प्रति, T G नगरांतिके (T1 G3 °कं) — ^{c}) S गोष्ठ (for गोपान्) K समागम्य (for साद्य) Dn2 D11 12 क्षिप्रं गोधनमासाद्य

26 G1 om 26^{c}–27^{d} — ^{c}) Dn1 अथ, S (G1 om) अस्य (M2 मात्स्या) (for अपि) S1 K2 अभिगृह्णीमो, B1–3 5 D अनुगृ (Cc cites only अनु), B4 अनुगच्छामो, M2 हि गृ , M4 च गृ (for निगृ)

27 G1 om 27 (cf v l 26) Before 27, all MSS (G1 om) ins वैश उ (resp वैश) — After वैश उ, K2 D2 (marg *sec m*) ins

550* असता सङ्गदोषेण साधवो यान्ति विक्रियाम् ।
दुर्योधनप्रसङ्गेन भीष्मो गोग्रहणे गतः ।

D1 ins after वैश उ K Dn D2 3 7–12, after 27^{ab} S1 B4 D5 (with line 1 in marg), after 27

551* सनद्धा रथिनः सर्वे सपदातिबलोत्कटाः ।
प्रतिवैरं चिकीर्षन्तो गोषु सन्यपतन्परे ।

[(L 1) Dn D8 11 12 सपदाता बलो — (L 2) B4 गोषु सयमतत्परा , Dn D11 12 °षु गृद्धा (Cs cites गृद्धा) महाबला , D1 षु सज्ञपयन्परै , D8 5 7–9 षु सन्यपतस्तदा] Thereafter D2 8 *repeat* 27^{ab} (v l ते for स)

— ^{a}) B D2 4 5 10 स तु (B4 च), Dn D1 3 7m 8 11 12 ते स, D6 तस्य, T2 तस्माद्, M1 स वै, M4 त स, M5 तत्र Dn1 D2–5 7m S (except T2) द्दिष्ट D7 9 स गत्वा तु यथोद्दिष्टा (D7 ष्ट) — ^{b}) D7 (m as in text) S (except T2, G2 om) देश, Cr v दिशं (as in text) Ś1 K अग्नेर्, D2 8 7m ह्याप्य, D7 वात्र, T2 G2 तस्य, G3 मत्स्य , M1 4 5 ह्यह्ने, M2 3 ह्यग्ने, Cr v वह्नेर् (as in text) Dn D1–4 6 7m 8 10–12 T2 G2 3 M महीपते (T2 G2 3 M5 ते) — After 27^{ab}, K Dn D2 3 7–12 ins 551*

— ^{c}) B1 3 5 D9 आददे, B2 4 Dn1 D2 (before corr as in text) 11m आदातु, D7 आत्त वै D1 3 8 S (G1 om) वै, D5 6 तु, D7 9 च (for अथ) — ^{d}) B (except B3) Dn D5 9 11 12 S (G1 om) कृष्णपक्षस्य, D4 घर्ममासस्य, Ca as in text S (G1 om) चाष्टमीं, Cr सप्तमी as in text ꣸Cv आषाढमासकृष्ण(शुक्ल)सप्तम्याम् ।꣸ — After 27, Ś1 B4 D5 ins 551*

28 ^{a}) Dn2 D2 (by corr) 10–12 अपरे दिवसे, T G2 अथान्य दिवस D7 9 प्राप्य, S (except T2 M5) चापि (for सर्वे) — ^{b}) D7 9 सर्वे, S (except T2) सह (for राजन्) — ^{c}) S नवम्यां (for अष्टम्यां) B2 Dn1 D4 10 ते न्यगृह्णत, Dn2 D11 12 तु निगृह्णत , T1 तु ह्यगृह्णन् तु, T2 G2 3 तु न्यगृ , G1 चानुगृह्णतु, M1 त्वनुगृह्णतु, M2 तत्र गृह्णन् तु, M3 प्रतिगृह्णन् तु, M4 अनुगृह्णति (*inf lin* अन्वगृ), M5 अनुगृ — ^{d}) Ś1 K B3 D2 गोधनानि (for गोकु) D10 च सर्वशः (for सहस्र°) — After 28, S ins

552* कौरवास्तु महावीर्या मत्स्याना विषयान्तरे ।

Colophon D7 reads it in marg — *Sub-parvan* K Dn1 D8 गोग्रह, T1 G2 3 M2 गोग्रहण — *Adhy name* Ś1 प्रकाशे चारप्रचार., B2 चारप्रत्याचारे सुशर्मवाक्य,

३०

C 4 1000
B 4 31 1
K 4 31 1

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तेषां महाराज तत्रैवामिततेजसाम् ।
छद्मलिङ्गप्रविष्टानां पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १
व्यतीतः समयः सम्यग्वसतां वै पुरोत्तमे ।
कुर्वतां तस्य कर्माणि विराटस्य महीपतेः ॥ २
ततस्त्रयोदशस्यान्ते तस्य वर्षस्य भारत ।
सुशर्मणा गृहीतं तु गोधनं तरसा बहु ॥ ३
ततो जवेन महता गोपाः पुरमथाव्रजत् ।
अपश्यन्मत्स्यराजं च रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ॥ ४
शूरैः परिवृतं योधैः कुण्डलाङ्गदधारिभिः ।
सद्भिश्च मन्त्रिभिः सार्धं पाण्डवैश्च नरर्षभैः ॥ ५
तं सभायां महाराजमासीनं राष्ट्रवर्धनम् ।
सोऽब्रवीदुपसंगम्य विराटं प्रणतस्तदा ॥ ६
अस्मान्युधि विनिर्जित्य परिभूय सबान्धवान् ।
गवां शतसहस्राणि त्रिगर्ताः कालयन्ति ते ।
तान्परीप्स मनुष्येन्द्र मा नेशुः पशवस्तव ॥ ७

B3 D1 2 6 चारप्रत्याचार , B4 सुशर्मवाक्य चारप्रत्याचार , B5 दक्षिणगोग्रहे सुशर्मवाक्य, Dn2 D10–12 दक्षिणगोग्रह , D3 दक्षिणगोग्रहे गवा ग्रहण, D5 चारप्रचार (followed by समास), D7 9 सुशर्मावाक्य, T2 सुशर्मप्रस्तान, G2 सुशर्मा-प्रस्थापन, M1–3 सुशर्मागोग्रहणे (M2 om it) यात्रानिर्णय — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 B4 D6 10 29, D5m M2–5 30, D7m 28, D9 27, T G M1 31 — *S'loka no* G3 66

30

1 a) M तदा राजन् (for महाराज) — b) Ś1 तथा (for तत्र)

2 b) Dn2 D11 12 ता तत्र वै पुरे, S विराटनगरे सता — c) M (except M5) चरता (for कुर्वता) Ś1 तत्र (for तस्य) — d) Some MSS महीपते, G1 महामते — After 2, N (D4 om line 2) ins

553* कीचके तु हते राजा विराट परवीरहा ।
आसाचक्रे सहामात्य कुन्तीपुत्रश्च वीर्यवान् ।

[(L 1) D5m सभायामुपविष्टोथ, D8 कीचकेषु हतेष्वेषु — (L 2) Ś1 B4 D2 10 12 आशा चक्रे, Cr आसाचक्रे (as in text) ❀Cc आसामपाश्रय प्रणय वा ।❀ Dn1 D11m परा सभावना चक्रे (for the prior half) Cn s cite सभावना B1 3 5 D2 6 कुतीपुत्रेषु वीर्यं , B2 D5(m as in text) 7m पाडवैर्धर्मचारिभि , B4 कौतेयेषु महात्मसु, Dn1 कुतीपुत्रो युधिष्ठिर , Dn2 D11 12 पाडवेषु महात्मसु, D7 8 कुतीपुत्रस्य वीर्यं , D11m कुतीपुत्रे युधिष्ठिरे]

3 a) B4 D4 8 T G2 M2 3 तत्र, D6 तस्य (for ततस्) — b) D6 वर्षस्य भरतर्षभ — c) Ś1 B (except B4) Dn1 D1–4 8 10–12 T तद् (for तु) — d) M2–4 बहुधा (for तरसा) M1 5 मत्स्यराजस्य गोधन — After 3, S ins a passage given in App I (No 29)

4 a) T G2 जवेन महता चैव — b) Ś1 B1 Dn D5 8 9 11 12 गोप K2 B2–5 D4 6 7 10 आव्रजन्, D1 आविशन्, D3 आविशत् D2 S गोपाला पुरमाव्रजन् (D2 °माविशन्) — c) Dn D8 11 12 स दृष्ट्वा, D1 2 5m तत्रैको, D7 (m as in text) अपतन् (for अपश्यत्) B2 D1 2 4 5 10 मत्स्यराजान (for मत्स्यराज च) Dn2 D11 12 तु, D8 वै (for च) — d) B D5(m as in text) 6 10 सिहासनगत प्रभु (B2 विभु) Cc cites अवस्कन्द्य, Cv प्रस्कन्द्य (as in text) — For 4^{cd}, S subst

554 विराटनगर प्राप्य नरा राजानमब्रुवन् ।
[G2 M3–5 नरराजानमब्रुवन् (G2 ब्रवीत्)]

5 S transp 5 and 6 (T2 transp 5 and 6^{ab} only) — a) Ś1 D10 वीरै (for योधै) — cd) B1 Dn D11 12 सवृत, D1–3 सभ्यैश्च, D5(m as in text) 6 षड्भिश्च (for सद्भिश्च) K transp मन्त्रिभि and पाण्डवै T G2 पडितै (for मन्त्रिभि), and मन्त्रिभि (for पाण्डवै) K नरर्षभ, B1 Dn D11 12 M5 महात्मभि , D8 महाबलै , T G2 अपि सवृत, G1 3 M1–4 अमितौजसै (for नरर्षभै) — After 5, S (except T2) repeat 554* (v l G1 3 राजानमिदम् for नरा राजानम्)

6 For sequence of S, cf v l 5 — a) D1 3 महाराज S सभाया राजशार्दूल — b) T G पाडवै सह (for राष्ट्रवर्धनम्) — c) B D6 तेब्रुवन्नुप , S दृष्ट्वा शीघ्र तु गोपाला — d) B (except B1) D6 प्रणतास्तदा, S इदमब्रुवन् — After 6, Dn2 D11 12 repeat 4^{cd} (with v l राजान सिहासनगत प्रभु)

7 Before 7, T2 G2 3 M5 ins गोपाला — b) B2 च बाधवान्, G1 सपालकान्, M5 विशा पते (for सबान्ध) — c) S षष्टि (G1 3 षष्टिर्) गवा सहस्राणि — d) Dn1

तच्छ्रुत्वा नृपतिः सेनां मत्स्यानां समयोजयत् ।
रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् ॥ ८
राजानो राजपुत्राश्च तनुत्राण्यत्र भेजिरे ।
भानुमन्ति विचित्राणि सूपसेव्यानि भागशः ॥ ९
सवज्रायसगर्भं तु कवचं तप्तकाञ्चनम् ।
विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोऽभ्यहारयत् ॥ १०
सर्वपारसवं वर्म कल्याणपटलं दृढम् ।
शतानीकादवरजो मदिराश्वोऽभ्यहारयत् ॥ ११
शतसूर्यं शतावर्तं शतबिन्दु शताक्षिमत् ।
अभेद्यकल्पं मत्स्यानां राजा कवचमाहरत् ॥ १२
उत्सेधे यस्य पद्मानि शतं सौगन्धिकानि च ।
सुवर्णपृष्ठं सूर्याभं सूर्यदत्तोऽभ्यहारयत् ॥ १३
दृढमायसगर्भं तु श्वेतं वर्म शताक्षिमत् ।
विराटस्य सुतो ज्येष्ठो वीरः शङ्खोऽभ्यहारयत् ॥ १४
शतशश्च तनुत्राणि यथास्वानि महारथाः ।
योत्स्यमानाभ्यनह्यन्त देवरूपाः प्रहारिणः ॥ १५ C 4 1016 B 4 31 1 K 4 33 2

न , D4 6 मे (for ते) — e) K1 T G2 M1 4 5 ता , G3 तत् (for तान्) Dn1 S महाराज (for मनुष्येन्द्र) Ś1 B1 Dn2 D11 12 तान्परीप्सस्व राजेंद्र Cv cites परीप्सस्व ❀Ca आस्थामभ्युगम परीप्सु ।❀ — f) D2 (marg sec m) आनेतु, G1 2 मा नश्यत्, M मा नश्यन्, Ca c s मा नेशु (as in text) M1 reads नेशु and नश्यु also as pathantaras — After 7, S ins

555* वैशंपायन ।
श्रुत्वा तु वचन तेषा गोपालानामरिंदम ।

8 a) S स राजा (for तच्छ्रुत्वा) D8 S महतीं (for नृपति) — b) D5 m 7 9 तरसा, D8 विराट , T G2 मात्स्याना S समवाह(M5 चोद)यत् — c) D1-3 सहिता (for कलिला) Ca v cite कलिला — d) D4 पदाति जनसकुला — After 8, D8 ins

556* समादिश्य तदा राजा मत्स्याना परवीरहा ।

9 b) B1 3-5 D5 6 8 T G2 3 अनु , B2 Dn D4 11 12 M1 3 5 अथ, D1-3 वि , G1 अति (for अत्र) D7 9 त्राणानि (for त्राण्यत्र) Cs cites तनुत्र, Cc तनुत्राणि (as in text) — c) S निवातानि (for विचि) — d) B2 4 D10 नृपसेव्यानि, Dn D11 12 शूर , D1 6 रूप , D3 4 सुख , D8 सुखग्राह्यानि, Cc v सूप (as in text) D8 भारत, Ca भागश (as in text) — After 9, S (M2 om line 2) ins

557* पृथक्काञ्चनसनाहान्रथेष्वश्वानयोजयन् ।
उत्कृष्य पाशान्मौर्वीणा वीराश्चापेष्वयोजयन् ।

[(L 1) M1 2 4 (sup lin as in text) श्वानचोदयन् — (L 2) T2 उत्क्षिप्य (for उत्कृष्य) G2 ध्यमाणान्वीराश्च गुणाश्चापेष्व]

10 M2 om 10 — a) Dn2 Cnp sp सनाहायसगर्भ, S (M2 om) दृढमायसगर्भं, Ca as in text Cc s cite वज्रायस — b) B2 Dn1 D10 T2 G2 तत्र (for तप्त-) M3 राजा कवचमाहरत् — d) K2 महाबल , B4 D4.5 G1.3 अभ्यधारयत्, D7 अस्य धार , D9 ह्यधार , Ca c s अभ्यहा (as in text) Cr cites अभिहार

11 K1 (hapl) om 11 — a) B3 4 D2 5 6 सर्वं पारशव, D7 (m as in text) सर्ववर्मोतिग, Ca c as in text Cs cites पारसव D7 (m as in text) तार (for वर्म) — b) D1-3 3 कल्याण पा(D3 प)टल, D7m सर्वं सलोहमय, D10 कल्याण च नव, Cs as in text (cf Ca c r) — d) K2 B1 2 5 D (except D1-3 5 8) T G2 मदिराक्ष B4 D4 5 7 9 G1 3 अभ्यधा

☞ The sequence of st 11-14 in D1-3 is 11, 13, 12^{cd}, 12^{ab}, 14, in T G M1 4 5 11, 13, 14, 12, in M2 11, 13^{ab}, 12 (om 13^{c}-14^{d}), in M3 11, 13, 14^{cd}, 12, 14^{ab}

12 For sequence in D1-3 S, cf v 1 11 — a) Dn1 D10 शतसूर्यं Ca cites शतसूर्यं — b) D4 शतदष्ट्र, D6 T1 G1 3 M4 शतबिंदु, D7 9 सतार च, D8 शतबिंब, M5 शतचन्द्र (for शतबिंदु) Cs cites बिन्दु M5 च भानुमत् (for शताक्षिमत्) — c) S अवध्य (for अभेद्य) Ś1 Dn1 D1-4 7 9 मत्स्यस्य, D8 10 मत्स्यश्च, T G2 मात्स्याना — d) Ś1 D1-4 7 राज्ञ (for राजा) D7 10 आहरन्, G1 3 आवहत् D8 कवच च समाहरत्

13 For sequence in D1-3 S, cf v 1 11 — a) D1-4 पद्माना, Ca s पद्मानि (as in text) — b) K Dn2 D3 4 7 8 शत , D2 सुख , M1 2 गत, Cn s शत (as in text) — M2 om 13^{c}-14^{d} — c) S (except M3, M2 om) मृष्टहाटकपर्यंत — d) D4 5 7 9 G1 3 भ्यधारयत्

14 For sequence in D1-3 S, cf v 1 11 — D4 8 om (hapl) 14, M2 also om 14 (cf v 1 13) — a) Ś1 Dn D10-12 च (for तु) — b) Ś1 श्वेतवर्म Cc cites श्वेत S (M2 om) श्वेत रुक्मपरिष्कृत — d) Cv सख्य (for शङ्ख) D5 7 9 G1 3 भ्यधारयत्

15 a) S ततो नानातनु — b) Dn1 D10 यथास्व ते,

C 4 1016
B 4 31 17
K 4 30 25

सूपस्करेषु शुभ्रेषु महत्सु च महारथाः ।
पृथक्काञ्चनसंनाहान्रथेष्वश्वानयोजयन् ॥ १६
सूर्यचन्द्रप्रतीकाशो रथे दिव्ये हिरण्मयः ।
महानुभावो मत्स्यस्य ध्वज उच्छिश्रिये तदा ॥ १७
अथान्यान्विविधाकारान्ध्वजान्हेमविभूषितान् ।
यथार्हं क्षत्रियाः शूरा रथेषु समयोजयन् ॥ १८
अथ मत्स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं जघन्यजम् ।
कङ्कबल्लवगोपाला दामग्रन्थिश्च वीर्यवान् ।
युध्येयुरिति मे बुद्धिर्वर्तते नात्र संशयः ॥ १९
एतेषामपि दीयन्तां रथा ध्वजपताकिनः ।
कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि च ।
प्रतिमुञ्चन्तु गात्रेषु दीयन्तामायुधानि च ॥ २०
वीराङ्गरूपाः पुरुषा नागराजकरोपमाः ।
नेमे जातु न युध्येरन्निति मे धीयते मतिः ॥ २१
एतच्छ्रुत्वा तु नृपतेर्वाक्यं त्वरितमानसः ।
शतानीकस्तु पार्थेभ्यो रथान्राजन्समादिशत् ।

D6 यथार्हं ते, D8 स्वानि स्वानि, Ca यथास्वानि (as in text) S स्वानि स्वान्यत्र क्षत्रिया (T G2 स्वानि नराधिपा, G1 स्वान्यत्र पार्थिवा) — D8 (hapl) om 15^{e}–16^{b} — ^{e}) Ś1 B1 3 5 Dn1 D11m माना अनह्यत, Dn2 D11 12 °नाभ्यवहरन्, D1–3 ना भ्यनह्यत, D4 °नास्त्वनह्यत, D5 नान्यनह्यत, D6 ना ह्यनह्यत, D9 नापिनह्यत, D10 °नावनह्यत, S युयुत्सवोभ्य(M1–3 °न्व)पद्यत (G1 3 वर्तत) Cnp cites अभ्यनह्यन्त (as in text) — ^{d}) Dn2 D11 12 घोररूपा, S देवकल्पा

16 D8 om 16^{ab} (cf v 1 15) — ^{a}) K D2 सूपस्कारेषु, D1 अयस्का, D4 6 S (except T2) सोपस्क°, Ca c s सूप (as in text) D7 9 शुद्धेषु (for शुभ्रेषु) — ^{b}) D1–3 सहस्र (for महत्सु) S म(M3 बृ)हत्सु समलकृतान् (G1 3 कृता) — ^{c}) D2 3 पृथु-, D5m 9 धृत, D7 धृत, G1 3 M1 2 4 बृहत् (for पृथक्) D1–3 5 7 9 सनाहा — ^{d}) G1 M1 2 5 अचोदयन्, G3 अयोधयन्

17 ^{a}) Ś1 B D (except D10) S सूर्यचन्द्र(T G2 चन्द्रसूर्य)प्रतीकाशे (T1 G M1–4 श) — ^{b}) Ś1 B D (except D5) ण्मये S मणिहेमविभूषित (M5 °त) — ^{c}) D7 9 महानुभावे, S महाप्रमाण, Ca r महानुभाव (as in text) S (except G3) मात्स्यस्य — ^{d}) S (except T2 M5) ध्वजम् B1 Dn2 D8 11 12 T2 M2 3 उच्छ्रियते, T1 G1 3 M1 4 उच्छ्रयते, G2 उच्छ्रीयते, Cn s उच्छिश्रिये (as in text) T G M1–4 रथे (for तदा) M5 ध्वज सिंह समुच्छ्रित

18 ^{a}) D4 3 तथा (for अथ) S ध्वजान्बहुविधाकारान् — ^{b}) B (except B4) D (except D6) ध्वजान्हेमपरिष्कृ(*or* ष्क)तान्, S सौ(G1 M4 वि-, M1–3 सु)वर्णान्हेममालिन — After 18^{ab}, M5 ins

558* वाजिनो विविधाश्चैव तप्तकाञ्चनभूषणान् ।

— ^{d}) Ś1 (*sup lin* as in text) यथास्व (for रथेषु) — After 18, S ins

559* रथेषु युज्यमानेषु कङ्को राजानमब्रवीत् ।
मयाप्यस्त्रं चतुर्मार्गमवाप्तमृषिसत्तमात् ।
दंशितो रथमास्थाय पदं निर्यास्यह गवाम् ।
अयं च बलवाञ्छूरो वल्लो दृश्यतेऽनघ ।
गोसरयमश्वबन्ध च रथेषु समयोजय । [5]
नैते न जातु युध्येयुर्गवार्थमिति मे मति ।

[(L 2) G1 3 मयोपात्त, M1 मया व्यक्त (for मयाप्यस्त्र) — (L 3) M1 रथमास्थाय पदवीमनुयास्याम्यह गवा — (L 4) G1 3 M2 3 शूद्रो (for शूरो) — (L 5) T1 G2 अश्वसख्य, G3 अश्वपाल T G सयोजय रथेषु वै (for the posterior half) — (L 6) Cf 21^{cd} and v 1 M3 इति मे धीयते मति (for the posterior half)]

19 Before 19, S ins वैश° — ^{a}) S (except M1–3) मात्स्यो — ^{b}) Ś1 B1 Dn2 D11m 12 T2 जघन्यक — ^{c}) T G कङ्कश्च वल्लल सूतो (T2 G1 सूदो), M कङ्को वल्लगोपालो — After 19^{cd}, D3 T1 ins

560* तन्तिपालश्च गोसरयो य एतत्पुरुषर्षभा ।

On the other hand, T2 G read 21^{ab} after 19^{cd}, while T1 reads it after 560* — ^{e}) D10 transp मे and बुद्धि

20 20^{cd}=24^{ab} — ^{c}) Ś1 B1 2 5 D11 12 च (for वि-) — ^{d}) B2 transp दृढानि and मृदूनि M2 मृदूनि (for दृढानि) Dn2 D11 12 सु- (for the first च) D4 बहूनि, D6 शुभानि, T G लघूनि, M2 गुरूणि (for मृदूनि) — D8 (hapl) om 20^{e}–24^{b}, Ś1 K (? hapl) om 20^{ef} — ^{f}) D1 2 अपि (for च)

21 D3 om 21 (cf v 1 20) T1 reads 21^{ab} after 560*, T2 G after 19^{cd} — ^{a}) T1 G2 शूराश्च वीरपुरुषा, T2 शूरा सुरूपा पु, G1 3 शूरा सुवीरा पु°, M3–5 वीरांगरागा पु — ^{c}) D10 मन्ये (for नेमे) S (except T2 G1 M5) transp जातु and न Ś1 B3 4 Dn2 D1 2 4 8 11 12 G1 M1 4 5 युध्येयुर्, D10 मुह्यति D7 9 त इमे जातु युध्येरन्

सहदेवाय राज्ञे च भीमाय नकुलाय च ॥ २२
तान्प्रहृष्टास्ततः सूता राजभक्तिपुरस्कृताः ।
निर्दिष्टान्नरदेवेन रथाञ्शीघ्रमयोजयन् ॥ २३
कवचानि विचित्राणि दृढानि च मृदूनि च ।
विराटः प्रादिशद्यानि तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
तान्यामुच्य शरीरेषु दंशितास्ते परंतपाः ॥ २४
तरस्विनश्छन्नरूपाः सर्वे युद्धविशारदाः ।
विराटमन्वयुः पश्चात्सहिताः कुरुपुंगवाः ।
चत्वारो भ्रातरः शूराः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ॥ २५
भीमाश्च मत्तमातङ्गाः प्रभिन्नकरटामुखाः ।
क्षरन्त इव जीमूताः सुदन्ताः षष्टिहायनाः ॥ २६
स्वारूढा युद्धकुशलैः शिक्षितैर्हस्तिसादिभिः ।
राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ॥ २७
विशारदानां वश्यानां हृष्टानां चानुयायिनाम् । C 4 1032 B 4 31 33 K. 4 33 47

22 D_8 om 22 (cf v l 20) — Before 22, S (except M_3) ins वैश — ^{a}) D_6 एव (for एतत्) D_5 वचन (for नृपतेर्) S तच्छ्रुत्वा नृपतेर्वाक्य — G_1 om 22^b–23^a — ^{b}) D_5 राज्ञस्, S शीघ्र (for वाक्य) — ^{c}) $D_{4.7\ 9}$ पाडवेभ्यो, D_{10} च पार्थै , S (G_1 om) स पार्थै Ca cites पार्थेभ्य — ^{d}) $Ś_1$ D_8 राजा (for राजन्) T_1 रथान्राजाज्ञयादिशत् — ^{ef}) B D (except Dn_1 $D_{1\ 2}$, D_8 om) transp राज्ञे च and भीमाय $M_{1\ 2}$ राज्ञेपि

23 D_8 om 23 (cf v l 20), G_1 om 23^a (cf v l 22) — ^{a}) B (except B_4) D_5 ते (for तान्) $Ś_1$ K B_{3-5} Dn_2 $D_{4\ 8\ 11\ 12}$ प्रहृष्टान्, B_2 D_6 प्रदिष्टास् $Ś_1$ तदा (for तत) B_8 $D_{1\ 2}$ शूरा (for सूता) T G_2 तान्दृष्ट्वा सहसा सूता, G_3 M ते वीरा सिहविक्राता — ^{b}) $Ś_1$ K राजभक्तिपुर सरा , B_2 D_6 परायणा , G_3 M बलवतो मन स्विन — G_3 repeats 23^{ab} (with v l as in T G_2) — ^{c}) $Ś_1$ K B (except B_4) Dn D_{10-12} T G निर्दिष्टा, D_8 निसृष्टान्, M सदिष्टा $D_{4\ 7\ 9}$ निर्दिष्टा(D_7 ष्टा)स्तरसा राज्ञा — ^{d}) $G_{1\ 3}$ शीघ्रान्

24 D_8 om 24^{ab} (cf v l 20) — $24^{ab}=20^{cd}$ — ^{b}) $Ś_1$ $B_{1\ 3\ 5}$ Dn_1 $D_{1,2\ 7\ 9\ 10}$ transp दृढानि and मृदूनि D_6 गूढानि (for दृढानि) G_3 लघूनि (for मृदूनि) K समृदूनि दृढानि च, Dn_2 $D_{8\ 11\ 12}$ मृदूनि सुदृढानि च, T G_2 नवानि च लघूनि च, G_1 सारवति दृढानि च, M नवानि रुचिराणि च — Dn_1 (hapl) om 24^c–25^b — ^{c}) T G प्रददौ (for प्रादिशद्) $D_{4\ 5}$ $G_{1\ 3}$ तानि, M राजा (for यानि) — ^{d}) D_2 T_1 G_2 क्लिष्टकारिणा — After 24^{cd}, T_1 ins

561* तानि ते प्रतिगृह्याशु समनह्यन्त पाण्डवा ।
वीराश्च सिहविक्रान्ता बलवन्तो मनस्विन ।

— ^{e}) B_4 D_{10} आ(B_4 अ)मुचन् (for आमुच्य) M तानि ते प्रतिगृह्याशु (=prior half of line 1 of 561*) — ^{f}) M सनह्यत (for दशितास्ते) T G महारथा (for परतपा) — After 24, N (except Dn_1 D_{10}) ins

562* रथान्हयै सुसपन्नानास्थाय च नरोत्तमा ।
निर्युयुर्मुदिता पार्था शत्रुसघावमर्दिन ।

[(L 2) $D_{1-5\ 7-9}$ सघातमर्दिन (D_8 ता , $D_{7\ 9}$ र्दना)]

25 Dn_1 om 25^{ab} (cf v l 24), $Ś_1$ transp 25^{ab} and 25^{cd} — ^{a}) $D_{7\ 9}$ (both marg as in text) चानु (for छन्न) — ^{b}) S सर्वशस्त्रविशारदा — After 25^{ab}, Dn_2 $D_{11\ 12}$ S ins

563* रथान्हेमपरिच्छिन्नानास्थाय च महारथा ।
[S परिष्कारान्समास्था(M_{1-3} दा)य महा°]

S cont

564* पाण्डवा निर्ययुर्हृष्टा दशिता राजसत्तमा ।

— ^{c}) $B_{1\ 2\ 5}$ Dn D_{10-12} पार्थां , D_4 सर्वे (for पश्चात्) — ^{d}) D_4 समेता (for सहिता) $Ś_1$ Dn_2 $D_{6\ 11\ 12}$ कुरुनदना — ^{f}) M_5 सर्वे चेन्द्रपराक्रमा — After 25, S ins

565* दीर्घाणा च दृढाना च धनुषा ते यथाबलम् ।
उत्कृष्य पाशान्मौर्वीणा वीराश्चापेष्वयोजयन् ।
तत सुवासस सर्वे ते वीराश्चन्दनोक्षिता ।
चोदिता नरदेवेन क्षिप्रमश्वानचोदयन् ।
ते हया हेमसछन्ना बृहन्त साधुवाहिन । [5]
चोदिता प्रत्यदृश्यन्त पक्षिणामिव पङ्क्तय ।

[(L 1) $G_{1\ 3}$ च (for ते) — (L 3) G_3 वीराश्चदनरूषिता (for the posterior half) — (L 6) T G_2 पत्रिणा (for पक्षि)]

26 ^{a}) S भीमरूपाश्च मातगा — ^{b}) M_1m $_{2-4}$ प्रभिन्नकटसकुला — S transp 26^{cd} and 27^{ab} — ^{c}) B_4 वर्षंत (for क्षरन्त) Dn_1 D_7 क्षरतश्चैव (D_7 त इव) नागेद्रा (D_7m वर्षंत इव पर्जन्या) — ^{d}) $Ś_1$ K_2 $D_{1-3\ 5\ 6}$ सुदाता , D_4 मदाधा , D_{10} कुजरा D_{10} S षाष्टि

27 S transp 26^{cd} and 27^{ab} — ^{a}) B_4 Dn_2 $D_{1\ 3\ 4\ 6\ 10-12}$ T_2 Cr आरूढा — ^{b}) B_4 Dn_1 शिक्षिता K हस्तिपालकै , D_6 गजसादिभि S महामात्राधिरोहणै (T G_2 M_1 °रोहिता , M_1m रोहणै) — ^{d}) $Ś_1$ $D_{1\ 3}$ चरत, T_1 G M_{1-4} क्रमत, M_5 क्षरत (for चलन्त) — After 27, the sequence in S is 30^{cd}, 30^{ab}, 29^{cd},

C 4. 1083
B 4 31 33
K 4 33. 48

अष्टौ रथसहस्राणि दश नागशतानि च ।
षष्टिश्चाश्वसहस्राणि मत्स्यानामभिनिर्ययुः ॥ २८
तदनीकं विराटस्य शुशुभे भरतर्षभ ।
संप्रयातं महाराज निनीषन्तं गवां पदम् ॥ २९
तद्बलाग्र्यं विराटस्य संप्रस्थितमशोभत ।
दृढायुधजनाकीर्णं गजाश्वरथसंकुलम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रिंशोऽध्याय ॥ ३० ॥

३१

वैशंपायन उवाच ।
निर्याय नगराच्छूरा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
त्रिगर्तानस्पृशन्मत्स्याः सूर्ये परिणते सति ॥ १
ते त्रिगर्ताश्च मत्स्याश्च संरब्धा युद्धदुर्मदाः ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोषु गृद्धा महाबलाः ॥ २
भीमाश्च मत्तमातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः ।

28 and 29^{ab}

28 For sequence of S cf v 1 27 — ^{a}) Ś1 K2 Dn1 D9 मुख्याना, B D8 10 वश्याना, Dn2 D11. 12 देश्याना, D1 8 वन्याना, D2 मत्स्याना, D6 हृष्टाना, T2 अश्वाना, G8 वीराणा, M1 मत्यांना — ^{b}) D1-8 धृष्टाना, D6 वश्याना, D10 पृष्टाना, Dn1 चारुजीविना, D8 चानुगामिना S प्रकृ(M हृ)ष्टाना तदा नृप — After 28^{ab}, S ins

566* विंशतिस्तु सहस्राणि नराणामनुयायिनाम् ।
[T1 G1 8 द्वाविंशति (for विंशतिस्तु)]

— ^{e}) S विंशच्चा(M8 त्र)श्वसह — ^{f}) B2 मत्स्यानामग्रतो ययु , Dn2 D11 12 नामपि निर्ययु , D4 5 पदाता लक्षस मिता , T G मा(G1 8 म)त्स्याना त्वरित (G1 ता) ययु , M म(M1 2 मा)त्स्य तमनुयायिरे (M1 न, but marg °रे), Crp (Sr) पत्तिकोटी च भारत, Cr as in text — After 28, D1-8 7 8 ins

567* पूर्णे शतसहस्रे द्वे पदातीना च भारत ।

D7 cont D5 9 ins after 28

568* एतद्बलमपर्यन्त मत्स्यानामभिनिर्ययौ ।

29 ^{b}) S (except M6) भेतीव भारत — After 29^{ab}, S ins

569* वसन्ते बहुपुष्पाढ्य कानन चित्रित यथा ।
[M8 लसते (for वसन्ते) G1 पत्रपुष्पाढ्य]

— For sequence in S, cf v 1 27 — K om 29^{c}-30^{b} — ^{c}) Ś1 प्रयात च, B4 D1 2 सप्रयात, D8 तत्प्रयात, S त प्रयात, Cr त प्रयात Ś1 B D (except Dn2 D4 11 12) तदा राजन्, T2 G1 8 महाराज — ^{d}) Ś1 B1 2 4 Dn D1-8 9-12 G निरीक्षत, D7 m निरीषत, D8 अन्विष्यन्ब, T2 अन्विषत, M5 जिहीषत, Crp (Dev) निनीषन्त, Crp (Cat) निनीष त, Crp (Sr) निनीषन्त, Ca c निनीषत (as in text)

30 For sequence in S, cf v 1 27 — K om 30^{ab} (cf v 1 29) — ^{b}) D7 9 प्रस्थित समशोभत, S शक्रस्येव तदा बभौ — After 30^{ab}, Ś1 repeats 29^{cd} (with v 1 तदा राजन् for महाराज, and ईक्षमाण for निनीषन्त) — ^{c}) Ś1 समाकीर्णं, D4 8 ध्वजाकीर्णं, D6 ध्वजानीक, D10 हृष्टपुष्ट — ^{d}) B8 रथनागाश्वसकुल, D9 S रथाश्वगज(M1 °जन)सकुल

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K गोग्रह, B Dn D4-9 दक्षिणगोग्रह (D9 ग्रहण), T1 G8 M4 गोग्रहण — *Adhy name* B Dn2 D1-4 8 11 12 M4 सेनानिर्याण (*or* ण), D5 10 विराटनिर्याण, T2 G2 सुशर्माण प्रति विराटनिर्गमन, M1-8 सुशर्मागोग्रहणे सेनानिर्याण — *Adhy no* (figures, words or both) B4 D6 10 30, D3 5 31 D7 29, S 32 (M2-5 31) — *S'loka no* D1 36, G8 51

31

1 ^{a}) Ś1 K B4 D2 8 T1 G2 निर्ययुर् D4 वीरा, M5 तूर्णं (for शूरा) — M4 om 1^{c}-2^{b} — ^{c}) T G मात्स्या — After 1, M2 ins

569* त्रिगर्ता अस्पृशन्मात्स्यान्पूर्वमेव महारथा ।

2 M4 om 2^{ab} (cf v 1 1) — ^{a}) Dn2 D11 12 T G त्रिगर्ताश्चापि (T2 श्चैव) (for ते त्रिगर्ताश्च) T G1 2 मात्स्याश्च — ^{b}) K2 °ब्धा युधि दुर्मदा , S (M4 om) व्यूढानीका प्रहारिण (=1^{b}) — ^{c}) T G M8 अभिवर्तते, M1 2 वर्धते, M4 5 अभ्यवर्तत — ^{d}) D7 9 गवा, Cv गोषु (as in text) K1 Dn D12 G2 M1 2 गृध्रा, D2 T1 G1 8 गृध्रा, Ca c v गृद्धा (as in text)

3 ^{b}) B2 Dn D1-4 7 11. 12 °नोदिता , D8 °पाणश्च

ग्रामणीयैः समारूढाः कुशलैर्हस्तिसादिभिः ॥ ३
तेषां समागमो घोरस्तुमुलो लोमहर्षणः ।
देवासुरसमो राजन्नासीत्सूर्ये विलम्बति ॥ ४
उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्रज्ञायत किंचन ।
पक्षिणश्चापतन्भूमौ सैन्येन रजसावृताः ॥ ५
इषुभिर्व्यतिसंयद्भिरादित्योऽन्तरधीयत ।
खद्योतैरिव संयुक्तमन्तरिक्षं व्यराजत ॥ ६
रुक्मपृष्ठानि चापानि व्यतिषक्तानि धन्विनाम् ।
पततां लोकवीराणां सव्यदक्षिणमस्यताम् ॥ ७
रथा रथैः समाजग्मुः पादातैश्च पदातयः ।
सादिभिः सादिनश्चैव गजैश्चापि महागजाः ॥ ८
असिभिः पट्टिशैः प्रासैः शक्तिभिस्तोमरैरपि ।
संरब्धाः समरे राजन्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ९
निघ्नन्तः समरेऽन्योन्यं शूराः परिघबाहवः ।
न शेकुरभिसंरब्धाः शूरान्कर्तुं पराङ्मुखान् ॥ १०
क्लृप्तोत्तरोष्ठं सुनसं क्लृप्तकेशमलंकृतम् । C 4 1047 B 4 32.12 K 4.34 13

— ^{c}) G1 3 रमणीयै , G2 M4 5 ग्रामणेयै

4 ^{a}) B3 D5 तु (D5 स) समर , Crp (Sr) तु समय , Ca r समागम (as in text) — ^{b}) A few MSS तुमलो Ś1 B4 S (except M3) रोम (for लोम) — After 4^{ab}, N ins

570* घ्नता परस्पर घोरो यमराष्ट्रविवर्धन ।

[D1 3 10 परस्परो Ś1 तत्र, B1 5 Dn2 D4 11 12 घोर, B3m 4 Dn1 D1 3 5 राजन्, D5m 7 9 रौद्रो Dn2 D4 11 12 वर्धन]

— ^{d}) Ś1 K विलबिते, B1 3–5 Dn1 D4 5 7 9 Cn अव लबति, B2 D6 अवलबिनि, Dn2 D1 3 8 11 12 विलबिनि — After 4, N M5 (om line 1) ins

571* पदातिरथनागेन्द्रहयारोहबलौघवान् ।
अन्योन्यमभ्यापतता निघ्नता चेतरेतरम् ।

[(L 1) Ś1 K °हयानीकबलौ — (L 2) M5 शूराणा (for अन्योन्यम्) Dn D1–3 12 अभ्यपतता, M5 युध्यमानाना, Cv अभ्या (as above) D5 6 M5 om च] Thereafter M5 reads 7^{ab}

5 ^{a}) B4 G2 भूमौ, G1 3 भीम (for भौम) — ^{b}) K1 B D (except D2 3 7 8) T M1 2 प्राज्ञायत

6 ^{a}) D4 7–9 इषूणा (for इषुभिर्) B1–3 Dn1 D5 6 10 11m T2 Cc r व्यतिसर्पद्भि , B4 5 सपतद्भिश्च, Dn2 D11 12 चापतद्भिश्च, D2 खे सपतद्भि , D4 अभिसपातै , D7–9 अभि(D8 ति)सपाते, T1 G2 व्यतिषगद्भि , Ca व्यतिसयद्भि (as in text) Crp (Dev) cites सयद्भि — ^{c}) T1 G2 3 M4 5 सपृक्तम्, T2 M1–3 सवृत्तम्, G1 सवीतम् (for सयुक्तम्) — ^{d}) D7 (marg sec m as in text) 9 विराजते, G1 3 अराजत — After 6, D4 3 ins

572* रुक्मपुङ्खै सुतीक्ष्णाग्रैर्वज्राग्निसदृशप्रभै ।

7 M5 reads 7^{ab} after 571* (cf v l 4) — ^{b}) K B1, 2 5 D (except D1–3, D7 before corr) M5 व्यतिषिक्तानि, Cv व्यभिष , Ca c s व्यतिष (as in text) T G M1–4 विचेरु(M1 4 °रेजु°, M2 3 °रेजु)र्विद्युतो यथा — ^{c}) D1 3 यतता, S नदता (T G2 दंता), Ca c v पततां (as in text) — ^{d}) D6 T M सव्य दक्षिण

8 ^{a}) Ś1 transp रथा and रथै — ^{b}) Ś1 B4 Dn1 D1–4 7 8 10 पदातै(D4 ता)श्च, T G पत्तयश्च, M पत्तिभिश्च D4 T1 G पदातिभि — ^{c}) Dn1 D1 3 4 10 transp सादिभि and सादिन B1 3 4 Dn2 D4 11 12 T2 चापि, T1 G M जग्मुर् (for चैव) — ^{d}) Ś1 B2 D5 एव (for अपि) — After 8, T1 ins

573* रथिन सादिनश्चात्र सप्रहारमकुर्वत ।

9 ^{a}) K1 D2 T2 पट्टिसै , B5 मुषलै , D4 पट्टिभि , T1 G M5 पट्टसै , M4 पट्टशै B1 5 D3 प्राशै , D5m 7 9 शूलै , D10 पाशै , T G2 M1 चैव, G1 3 M2–4 चापि — ^{b}) B5 पट्टिशैस् (for शक्तिभिस्) D5 (m as in text) मुशलैर् (for तोमरैर्) M5 इषुभिस्तोमराकुशै — ^{c}) S योधा (M1–4 यौधा, M5 शूरा) (for राजन्) — After 9, D4 ins (cf line 2 of 577*)

574* अन्तरिक्षे गतिर्येषा ददृशुश्चापि वध्यताम् ।

10 ^{a}) T2 G2 निर्जघ्नु (for निघ्नन्त) — ^{b}) T1 G M4 5 हृष्टा , T2 दृष्ट्वा (for शूरा) G1 3 परिघपाणय — D3 om 10^{c}–14^{d} with 577* — ^{c}) B2 3 Dn2 S अतिसरब्धा , D1 रब्धान्, D3 10 अभिसक्रुद्धा — ^{d}) Dn2 D8 9 S (except M3 5) शूरा , D4 कर्तुं D4 काश्चित् (for कर्तुं) T G2 पराभव, G1 3 M2 पराङ्मुख — After 10, D4 reads 15^{abcd}, 580*, 15^{ef}, 16–19, then follows passage No 30 of App I, and finally 11, 12 etc

11 D3 om 11 (cf v l 10) — ^{a}) B1 5 Dn2 D10–12 क्लृप्तोत्त , B2 4 Dn1 D5 दृष्टोत्त , D4 क्लृष्टोत्त , D7 (before corr) क्लिप्तोत्तरीय, D9 क्लृप्तोत्तरीय, S रक्ताधरोष्ठ, Cc दृतोत्तरोष्ठ (sic), Ca (cf Cv) क्लृप्तोत्तरोष्ठ (as in text) — ^{b}) B1 2 5 Dn D10–12 क्लृप्तकेशम्, D4 क्लिष्टकेशम्, Cc r v क्लृप्तकेशम् (as in text) S (except M2 3)

C 4 1048 B 4 32 13 K 4 34 13 अदृश्यत शिरश्छिन्नं रजोध्वस्तं सकुण्डलम् ॥ ११
अदृश्यंस्तत्र गात्राणि शरैश्छिन्नानि भागशः ।
शालस्कन्धनिकाशानि क्षत्रियाणां महामृधे ॥ १२
नागभोगनिकाशैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
आकीर्णा वसुधा तत्र शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ १३
उपशाम्यद्रजो भौमं रुधिरेण प्रसर्पता ।
कश्मलं प्राविशद्घोरं निर्मर्यादमवर्तत ॥ १४
शतानीकः शतं हत्वा विशालाक्षश्चतुःशतम् ।
प्रविष्टौ महतीं सेनां त्रिगर्तानां महारथौ ।
आर्च्छेतां बहुसंरब्धौ केशाकेशि नखानखि ॥ १५
लक्षयित्वा त्रिगर्तानां तौ प्रविष्टौ रथव्रजम् ।
जग्मतुः सूर्यदत्तश्च मदिराश्वश्च पृष्ठतः ॥ १६

क्रूरश्मश्रुस्खलकृत — ^{cd}) Dn1 om 11^{cd} Ś1 K D7 9 transp शिरश्छिन्न and रजोध्वस्त D4 रथोपस्थे, G2 रजोध्वस्त (for रजोध्वस्त) Dn2 D11 12 सुकुडल G1 3 रजोभिर्ध्वं(G3 विध्व)स्तकुडल, M1 4 अनेक हेमकुडल

12 D8 om 12 (cf v l 10) — ^{a}) B D5–7 9 अदृश्यत च, D1 3 10 श्यतात्र, D4 श्यत्नथ, S दृश्यते तत्र (T2 सर्वं) — ^{b}) G1 3 M (except M3) वीरैश्च (for शरैश्च) Dn2 D11 12 सर्वश, D4 8 अनेकश (for भागश) — ^{c}) Ś1 Dn1 शालस्कद, K सालस्कद, S सालस्कध°

13 D8 om 13 (cf v l 10) — ^{a}) D1 2 तु (for च) Ś1 K नामभोगप्रती(Ś1 निरा)काशै, C3 as in text — ^{c}) N (except K1, D8 om) आस्तीर्णा K2 Dn1 D7 9 भाति (for तत्र) — After 13, N (D8 om) ins

575* रथिना रथिभिश्चात्र सम्प्रहारोऽभ्यवर्तत ।
सादिभि सादिना चात्र पादाताना पदातिभि ।

[(L 2) D4 रथिभि (for सादिभि) D6 10 transp सादिभि and सादिना B Dn1 D1 2 5 7 चापि, Dn2 D6 8 9 11 12 चैव, D4 तत्र (for चात्र) Ś1 B Dn D1 2 7–9 11 12 पदातीना, K2 D4 10 पदाताना D4 तथा हयै (for पदातिभि)]

On the other hand, S ins after 13

576* यथा वा वाससी श्लक्ष्णे महारजतरञ्जिते ।
बिभ्रती युवती श्यामा भाति तद्वद्वसुधरा ।

[(L 1) G2 M2 3 महाराजत — (L 2) G3 विभूषितवती श्यामा G1 transp भाति and तद्वद्]

14 D8 om 14 (cf v l 10) — ^{a}) Ś1 B1–3 5 D2 5 6 8–12 T2 G1 M4 5 उपाशाम्यद्, B4 उपशात K2 B4 G2 भूमौ (for भौम) — ^{b}) D4 Cv प्रवर्तता, S प्रवर्षता, Ca vp प्रसर्पता (as in text) — ^{c}) G2 कर्दम (for कश्मल) B4 Dn1 D5 6 10 चाविशद्, D1 2 9 चाभवद् (for प्रावि) Cn s cite आविशत् D4 8 तेषा तु युध्यतामेव — After 14, N (D8 om, for D4 see below) ins

577* उपाक्रोशस्तदान्योन्य शरैर्गाढ प्रवेजिता ।
अन्तरिक्षे गतिर्येषा दर्शन चाप्यरुध्यत ।,

thereafter repeating 10 (with v l similar to those as at 10)

[(L 1) Ś1 K Dn1 उपाविशन्न(K1 द्रु)रुन्मान (Dn1 न्मत्त, cf Cc n r s), D1 2 4m 7(m as above) 8 उपादृश्यत उन्मत्ता, D9 °शस्तदोन्मत्ता Ca n s cite उपाविशन्, Cc उपाक्रोशन् (as above) Dn2 D11(m as above) 12 प्रयोजिता, D7 9 10 प्रचोदिता, Cc n s v as above — (L 2) Ś1 K1 चाप्यबध्यत, K2 °विध्यत, Dn2 D10–12 चाभ्य(D10 प्य)वर्तत, D1 पद्यत, D2 चापि युध्यता, D8 नावदृश्यते (for चाप्यरुध्यत) Cc rp cite अवर्तत, Cr cp अरुध्यत (as above)]

D4, which om 577*, ins after 14 (cf 19^{cd})

578* उपानिघ्नत सुभृश गोषु गोवृषभा इव ।,

followed by 582* (cf v l 19), then follow 20, 21 etc — On the other hand, S ins after 14

579* युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभि सहितस्तदा ।
व्यूह कृत्वा विराटस्य अन्वयुध्यत पाण्डव ।
आत्मान श्येनवत्कृत्वा तुण्डमासीद्युधिष्ठिर ।
पक्षौ यमौ च भवत पुच्छमासीद्वृकोदर ।
सहस्र न्यहनत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर । [5]
भीमसेन सुसक्रुद्ध सर्वशस्त्रभृता वर ।
द्विसाहस्र रथान्वीर परलोक प्रवेशयत् ।
नकुलस्त्रिशत जघ्ने सहदेवश्चतु शतम् ।

15 For sequence of D4, cf v l 10 B2 om 15, K2 M3 om 15^{ab} — ^{a}) Ś1 शतानीकबल (for क शत) T G2 जघ्ने (for हत्वा) — ^{b}) Dn2 D11 12 T2 मदिराक्ष, T1 G M (M3 om) मदिराश्व (for विशा) Ś1 चतुश्चतौ (for चतु शतम्) — ^{d}) D5m S (except M1 5) °बलौ (G1 °बल) (for रथौ) — After 15^{cd}, N G3 ins

580* तौ प्रविश्य महासेना बलवन्तौ यशस्विनौ ।

[B5 Dn1 D11m प्रविष्टौ (for प्रविश्य) D4 प्रविश्य तु महा, D7 9 अप्रतर्क्यबलौ वीरौ, G3 प्रविष्टौ महतीं सेना G3 त्रिगर्ताना (for बलवन्तौ) Ś1 G3 महाबलौ, K D4 6 तरस्विनौ, B1 3 5 Dn1 D5m 7 9 11 12 मन (for यश°)] — ^{c}) D9 T G M1 2 4 5 आर्छेता, M3 आच्छिद्य, Crp

विराटस्तत्र संग्रामे हत्वा पञ्चशतान्रथान् ।
हयानां च शतान्यत्र हत्वा पञ्च महारथान् ॥ १७
चरन्स विविधान्मार्गान्रथेषु रथयूथपः ।
त्रिगर्तानां सुशर्माणमार्च्छद्रुक्मरथं रणे ॥ १८
तौ व्यावहरतां तत्र महात्मानौ महाबलौ ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तौ गोष्ठे गोवृषभाविव ॥ १९
ततो रथाभ्यां रथिनौ व्यतियाय समन्ततः ।
शरान्व्यसृजतां शीघ्रं तोयधारा घनाविव ॥ २०
अन्योन्यं चातिसंरब्धौ विचेरतुरमर्षणौ ।
कृतास्त्रौ निशितैर्बाणैरसिशक्तिगदाभृतौ ॥ २१

C 4 106
B 4 32 27
K 4 34 20

(Dev) अच्छैत्ता, Ca c r v आच्छैता (as in text) Ś1 B1 5 Dn D8 7 11 12 बाहुसरब्धौ, K D8 बहुसरभ (K2 °भे), B3 4 D6 प्रतिसरब्धौ, D4 तत्र सरब्धौ, D10 Cc बाहुसरभात्, M1 भृशसरब्धौ — f) B1 5 Dn D7-9 11 12 T2 G2 M4 5 रथारथि, T1 G1 3 M1 2 रथारथी, Ca s np नखानखि (as in text) D4 5m बाणै प्राणापहारिभि

16 For sequence of D4, cf v l 10 — a) D1 3 क्षिपयित्वा, D4 एव शूरौ (for लक्ष) — b) Ś1 K रथध्वज (Ś1 जै), B2 4 5 D5 10 व्रजान्, D6 S महाचमू — D1 lacuna for 16cd G1 (hapl) om 16cd and 581* — c) B1 4 Dn D3 10-12 अग्रत , D2 G3 जघ्नतु — d) B1 2 Dn D2m 4-8 10-12 मदिराक्षश्च, D2 G3 M1-4 विमलाक्षश्च (M3 क्षश्च), D3 विशालाक्षश्च — After 16, S (G1 om) ins

581* शङ्खो विराटपुत्रस्तु महेष्वासो महाबल ।
विनिघ्नन्समरे शत्रून्प्रविवेश महाचमूम् ।

17 For sequence of D4, cf v l 10 — b) Dn2 D6 11 12 T G M5 शत (for °शतान्) — c) S कुजराणा (for हयाना च) B Dn2 D11 M5 शत तत्र, Dn1 D2 4 5 m 10 शतान्यष्टौ (D10 ष्ट), T G M1-4 शतं चैव — d) Ś1 B2 D1 5 6 8 9 महारथ , K2 महागजान्, D3 7 °रथा D4 5m गजाना च महाबल (D5 रथ), S सहस्र वाजिना (M3 न) तथा — After 17, B2 (which om 18-19) ins 582* (cf v l 19)

18 For sequence of D4, cf v l 10 B2 om 18a-19d — a) T1 विचरन् (for चरन्स) D1 3 सु विविधान्, D3 बहुविधान् — b) B1 3 Dn1 D6 10 S रथेन (for रथेषु) Dn1 D5 (m as in text) रथसत्तम Dn° D11 12 रणे युद्धविशारद , D4 असियुद्धविशारद — c) D4 र्तानां च मुख्योसौ — d) D3 रुक्मरथो D4 मत्स्याना च परतप

19 For sequence of D4, cf v l 10 B2 om 19 (cf v l 18) — a) Ś1 B1 3 5 D2 4 5 7-9 Ca व्यवाहरता, B4 D6 10 तु व्यचरता, Dn1 व्यवहरता, Dn2 D11 1° तु व्यगाहता, D1 व्यवहरेता, S तु प्रहरता D4 युद्धे, T1 M5 श्रेष्ठौ (for तत्र) — b) S (except T2) महेष्वासौ D4 6 T1 M5 महारथौ D6m Cc मत्स्यराजसुशर्मणो — c) S अभिनिघ्नतौ (M3 वर्तते) (for अभिग) — d) B1 5 Dn D1 11 12 गोष्ठेषु वृष°, D4 हतुकामौ परस्पर, G2 गोषु गो , M5 गोष्ठेष्विव महर्षभौ — N ins after 19 (B2, which om 18-19, after 17 D4, after 578*)

582* ततो राजा त्रिगर्ताना सुशर्मा युद्धदुर्मद ।
मत्स्य समीयाद्यत्ताश्च द्वैरथेन नरर्षभ ।

[(L 2) D3 समीपे, D7 समेयात् Ś1 यत्ताश्चो, B Dn D5 6 9 11 12 राजान, D1 दातात्मा, D2 यत्नास्य, D3 गत्वा च, D4 यताश्च, D7 श्वेताश्व, D10 यत्नाश्चो MSS नरर्षभ, र्षभ also B2-4 Dn2 D 11(m as above) 12 द्वैरथ (Dn2 D5 11 12 थे) युद्धमाह्वयत्, D4 द्वैरथे भरतर्षभ, D10 द्वैरथ प्रसमाह्वयन्]

On the other hand, D4 ins after 19 a passage of 11 lines given in App I (No 30), which is followed by 11-14, 578* (cf v l 14), 582*, 20, 21 etc — D5 ins after 582*

583* त्रिगर्ताना च मुख्योऽसौ मत्स्याना च महाबल ।
अभीयतुरथान्योन्य द्वैरथेन नरर्षभ ।

Finally, S ins after 19

584* राजसिंहौ सुसरब्धौ विरेजतुरमर्षणौ ।,

followed by an anticipation of 21cd (with v l °परश्वधै for °गदाभृतौ)

20 b) Ś1 Dn2 D1 2 6 8 11 12 S Cr v व्यतीयाता, K2 B1 व्यतीयाय, B (except B1) Dn1 D11m व्यतीयतुर्, D3 10 योधयित्वा, D4 विचरतौ, D5 व्यतीय च, D7 9 व्यतीत्य च, only K1 Ca rp (Dev) व्यतियाय (as in text) B2 4 5 Dn1 D11m अमर्षणौ, D4 अभीतवत् (for समन्तत) — c) D1-3 7 8 9(m as in text) विसृजता, D6 असृजता, S (except T1) स(M3 5 वि)सृजतु , Cv व्यसृजता (as in text) D6 तत्र (for शीघ्र) D4 प्रावृट्काले घनौ शीघ्र — d) S यथा (for तोय-) Ś1 D 9 घना इव, D3 घनानिव, D8 घनानि च D4 शरवर्षैर्ववर्षतु

21 a) Ś1 D5 7 9 चाभिस , B1 3 5 Dn D3 10-12 चापि स°, B2 D1-4 6 T G1 3 अभिस , G2 M5 इव स , M1-4 अभिसक्रुद्धौ — b) S दत्ताभ्यामिव कुजरौ — M1

C. 4 1063 B 4 32 28 K 4 34 31

ततो राजा सुशर्माणं विव्याध दशभिः शरैः ।
पञ्चभिः पञ्चभिश्चास्य विव्याध चतुरो हयान् ॥ २२
तथैव मत्स्यराजानं सुशर्मा युद्धदुर्मदः ।
पञ्चाशता शितैर्बाणैर्विव्याध परमास्त्रवित् ॥ २३
ततः सैन्यं समावृत्य मत्स्यराजसुशर्मणोः ।
नाभ्यजानंस्तदान्योन्यं प्रदोषे रजसावृते ॥ २४

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

वैशंपायन उवाच ।
तमसाभिप्लुते लोके रजसा चैव भारत ।
व्यतिष्ठन्वै मुहूर्तं तु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ १
ततोऽन्धकारं प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः ।
कुर्वाणो विमलां रात्रिं नन्दयन्क्षत्रियान्युधि ॥ २
ततः प्रकाशमासाद्य पुनर्युद्धमवर्तत ।

---

om 21^{cd} — ^{d}) S (M_1 om) दा(M_5 वा)रयामासतू रणे, Crp (Cat) ततश्चतुररिंदमौ, Cr as in text Cc cites ततश्चतु

22 ^{a}) T G M_4 मात्स्यो राजा, $M_{2\ 3\ 5}$ मत्स्यराज — ^{b}) T G निशितै (for दशभि) — ^{c}) $D_{1\ 3}$ चैव, S (except T_1 M_5) बाणै (for चास्य) B_4 पचभिश्चाथ विव्याध — ^{d}) B_4 चतुर्भि (for विव्याध) D_6 ध च तुरगमान् — After 22, S (except M_3) ins

585* द्वाभ्या सूत तु विव्याध केतु च त्रिभिराशुगै ।
[$G_{1\ 3}$ transp सूत तु and विव्याध]

23 ^{a}) D_6 $G_{1\ 3}$ M_5 म(G_1 मा)त्स्यराज च, T_1 G_2 M_{1-3} °राज तु, T_2 मात्स्य° D_4 ततस्त्रिगर्तराजोपि — ^{b}) K °दुर्मद — ^{c}) K_2 पचाशत, $B_{1\ 2\ 5}$ Dn $D_{11\ 12}$ $G_{1\ 3}$ शन्नि T G_2 पचभिर्निशितै , M (except M_1) पचाशन्निशितै

24 D_6 om 24 with 1^{ab} of the foll adhy — ^{a}) D_4 सैन्या , Cc सैन्य (as in text) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{11\ 12}$ महाराज, B_{3-5} $D_{1\ 2\ 5}$(m as in text)$_{7\ 8}$ समाहत्य, $D_{9\ 10}$ समाहृत्य S तयोर्बलानि (M_1 बाणानि) राजेंद्र — ^{b}) $D_{7\ 10}$ सुशर्मणौ, S समस्तानि महारणे ($G_{1\ 3}$ मृधे) Cop cites सुशर्मणो — ^{c}) $Ś_1$ न जानतां, $Ś_1$m Dn_1 D_9 नाभ्यजानत्, K_2 नाभिजानन्, $B_{1-3\ 5}$ $D_{5\ 11\ 12}$ नाजानीता, B_4 Dn_2 Cc न जानीता, D_7m नाजानता, T G नाजानत, M_3 न जानति, Cop नाभ्यजानात् K ततो, M_4 तु च (for तदा) $M_{1\ 2}$ नाजानस्तानि चान्योन्य — ^{d}) B_2 Dn D_5(m as in text)$_{11\ 12}$ सैन्येन, B_4 सैन्येथ, D_5 सैन्ये च, D_7m सैन्ये तु (for प्रदोषे) $Ś_1$ K D_7m तमसा (for रजसा) $B_{1\ 3}$ Dn $D_{11\ 12}$ आवृत, D_3 आवृत , D_8 आवृता , D_{10} आवृतौ ❀Cn तत सैन्यमिति श्लोक प्राचीनपुस्तकेष्वन्यथा पठ्यते ।

तत सेना समाहृत्य मत्स्यराजसुशर्मणौ ।
न जानीता तदान्योन्य सैन्येन रजसावृतौ ॥ इति । ❀

Colophon om in $D_{6\ 7}$, D_9 reads it in marg — *Sub-parvan* $Ś_1$ गोग्रह, K गोगृह, B Dn $D_{4\ 5\ 8\ 9}$m $_{10-12}$ दक्षिणगोग्रह, M_5 गोग्रहण — *Adhy name* $B_{1\ 3}$ D_2 सुशर्मयुद्ध, B_2 विराटसुशर्मयुद्ध, $D_{1\ 3}$ सुशर्मायुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 D_{10} 31, $D_{3\ 5\ 9}$m M_{2-5} 32, T G M_1 33 — *S'loka no* D_1 30, G_3 32

32

1 D_6 om 1^{ab} (cf v 1 4 31 24) — ^{ab}) $Ś_1$ transp तमसा and रजसा B_4 Dn_1 D_4 विप्लुते (for अभिप्लुते) $G_{1\ 3}$ M समावृते (for एव भारत) — ^{c}) $Ś_1$ $D_{4\ 8\ 10}$ Cv व्यतिष्ठत, K_2 B_4 Dn_1 अतिष्ठन्वै $D_{4\ 6\ 7\ 9}$ S ते (for तु) — ^{d})=4 31 1^{b} $G_{1\ 3}$ महारथा (for प्रहा)

2 ^{b}) D_{1-3} उपातिष्ठत (for उद) D_4 उदतिष्ठत्स चद्रमा , T G छन्निशाकर , M छच्छुभाशुमान् — ^{c}) D_4 प्रकाशयस्तदा लोक — ^{d}) Dn_2 D_9 दर्शयन् (for नन्दयन्) S रणे (for युधि)

3 ^{a}) D_1 प्रकाशमासाद्य तत — ^{b}) Dn_2 अवर्तयन् (for अवर्तत) — B_2 om 3^{c}–6^{b} — ^{c}) B_4 घोररूपस् D_4 T G_2 तदा, D_{10} तमस्, $G_{1\ 3}$ तथा (for ततस्) $B_{3\ 4}$ $D_{1\ 4\ 6}$ तस्मिन्, Dn_2 $D_{11\ 12}$ $M_{1\ 5}$ तत्र, D_3 तेन्य, T G तेषा (for ते स्म) — ^{d}) $Ś_1$ B (B_2 om) Dn_1 $D_{1\ 5\ 7-10}$ नावैक्षत, Dn_2 $D_{11\ 12}$ चैक्षत च, D_3 न्यवेक्षत, $D_{4\ 6}$ न चैक्षत, T_2 $G_{2\ 3}$ अवेक्ष्य तु, G_1 M_5 अवेक्षत, $M_{1\ 3\ 4}$

घोररूपं ततस्ते स्म नावेक्षन्त परस्परम् ॥ ३

ततः सुशर्मा त्रैगर्तः सह भ्रात्रा यवीयसा ।
अभ्यद्रवन्मत्स्यराजं रथव्रातेन सर्वशः ॥ ४

ततो रथाभ्यां प्रस्कन्द्य भ्रातरौ क्षत्रियर्षभौ ।
गदापाणी सुसंरब्धौ समभ्यद्रवतां हयान् ॥ ५

तथैव तेषां तु बलानि तानि
क्रुद्धान्यथान्योन्यमभिद्रवन्ति ।
गदासिखड्गैश्च परश्वधैश्च
प्रासैश्च तीक्ष्णाग्रसुपीतधारैः ॥ ६

बलं तु मत्स्यस्य बलेन राजा
सर्वं त्रिगर्ताधिपतिः सुशर्मा ।
प्रमथ्य जित्वा च प्रसह्य मत्स्यं
विराटमोजस्विनमभ्यधावत् ॥ ७

तौ निहत्य पृथग्धुर्यावुभौ च पार्ष्णिसारथी ।
विरथं मत्स्यराजानं जीवग्राहमगृह्णताम् ॥ ८

तमुन्मथ्य सुशर्मा तु रुदतीं वधुकामिव ।
स्यन्दनं स्वं समारोप्य प्रययौ शीघ्रवाहनः ॥ ९

तस्मिन्गृहीते विरथे विराटे बलवत्तरे । C 4 1076 B 4 33. 10 K 4 35. 13

अवैक्षत, M_2 अवेक्षते

4 B_2 om 4 (cf v l 3) $G_{1\,3}$ read 4–5 after line 1 of 587* (cf v l 8) — ^{b}) D_{10} transp सह and भ्रात्रा B_4 सुधर्मणा, $D_{1-3\,5\,8\,10}$ T_2 $G_{2\,3}$ M_{2-5} सुवर्मणा, D_6 T_1 G_1 M_1 सुशर्मणा (for यवीयसा) — ^{c}) D_4 अभ्यर्दयन् — ^{d}) M शरव्रातेन G_1 $M_{4\,5}$ सर्वत , G_3 सवृत॰

5 B_2 om 5 (cf v l 3) For sequence of $G_{1\,3}$, cf v l 4 — ^{d}) K समभ्याद्र , $G_{2\,3}$ समभिद्र Dn_1 $D_{3\,10}$ रथात्, Dn_2 D_7m $_{11\,12}$ रथान्, $D_{3\,5}$ रणे, T_1 भयात्, $G_{1\,3}$ जवात् (for हयान्) — After 5, $G_{1\,3}$ ins line 2 of 587* (cf v l 8)

6 B_2 om 6^{ab} (cf v l 3) — ^{a}) $D_{7\,9}$ तुमलानि, G_2 M तुमुलानि (for तु बलानि) — ^{b}) $D_{7\,9}$ बलानि, T_2 युद्धानि (for क्रुद्धानि) T_2 G $M_{1\,5}$ च (for अथ) — ^{c}) D_{1-3} खड्गैर्गदाभिश्च, $G_{1\,3}$ $M_{2\,3}$ गदासिपट्टैश्च, $M_{1\,4\,5}$ गदासिशूलैश्च Some MSS परस्वधैश्च — ^{d}) $Ś_1$ तीक्ष्णाग्रसुतीक्ष्णधारै , D_{11}m $_{12}$ Cnp तीक्ष्णायसपीत , T $G_{1\,2}$ तीक्ष्णाग्रसुरूप , G_3 M तीक्ष्णाग्रसुधौ(M_3 धू)त Cs analyses तीक्ष्णानि अग्राणि सुतरा पीता धाराश्च येषाम्

7 ^{a}) S (except G_1 M_3) मात्स्यस्य $D_{5\,7}$ राज्ञ (for राजा) — ^{c}) S निपीड्य (for प्रसह्य) T G_2 मात्स्य, G_1 M मत्स्यान्, G_3 मात्स्यान् $Ś_1$ K प्रमाद्य ($Ś_1$ °थ्य) जित्वा त्व(K_1 च)विषह्यमत्स्य, $D_{2\,7\,9}$ थ्य जित्वा प्रसभ च मत्स्य, $D_{4\,8}$ विजित्य (D_8 प्रमथ्य) वेगेन विगृह्य मत्स्य, D_6 थ्य जित्वा तरसा प्रमह्य, D_{10} प्रसह्य जित्वा बलवच्च मत्स्य — ^{d}) M_1 आससाद (for अभ्यधावत्) — After 7, S ins

586* मत्ताविव वृषावेतौ गजाविव मदोद्धतौ ।
सिंहाविव गजग्राहौ शक्रवृत्राविवोत्थितौ ।
उभौ तुल्यबलोत्साहावुभौ तुल्यपराक्रमौ ।
उभौ तुल्यास्त्रविक्षेपावुभौ युद्धविशारदौ ।

[(L 1) T_1 G_1 $M_{3\,4}$ transp वृषौ and गजौ $M_{1\,2\,5}$ महानागौ (for वृषावेतौ), and वृषौ (for गजौ) $G_{1\,3}$ मदोत्कटौ — (L 2) T_1 $G_{1\,3}$ त्राविवोद्धू(G_1 °द्ध)तौ, $M_{1-3\,5}$ त्राविवोर्जितौ — (L 4) $M_{4\,5}$ विदुषौ (for विक्षेपौ)]

After 7, D_5 *repeats* 4 31 22–23

8 ^{a}) $D_{2\,3\,5\,7\,8\,10}$ T_1 G_2 $M_{1\,2}$ धुर्यान्, D_4 क्रुद्धौ, D_6 वीर्यौ, G_1 सूतौ, Cc v धुर्यौ (as in text) — ^{b}) $B_{1\,3}$ Dn D_{3-12} T $G_{2\,3}$ तौ, D_4 वै (for च) $D_{5\,7}$ तथोभौ, G_1 तावुभौ (for उभौ च) T G_2 हतसारथी, G_1 $M_{1\,2\,4\,5}$ प्राष्टि , G_3 प्रष्ठ , M_3 प्राष्ट°, Cc as in text Cv cites पार्ष्णी — After 8^{ab}, S ins (for $G_{1\,3}$ see below)

587* आस्ता तुल्यधनुर्ग्राहौ विष्णुकसाविवोद्धतौ ।
सुशर्मा परवीरघ्नो बलवान्वीर्यवान्गदी ।

[(L 1) G_2 तनुत्राणौ (for °धनुर्ग्राहौ) G कृष्ण° (for विष्णु°) — After line 1, $G_{1\,3}$ read st 4–5]

— ^{c}) D_4 S (except G_2) विराट (for विरथ) — ^{d}) S अथाग्रहीत् (M_5 अगृह्णत)

9 D_4 reads 9^{ab} twice (with v l) — ^{a}) K उन्माथ्य, B_3(m as in text) प्रगृह्य $B_{1\,3}$ Dn_1 $D_{1\,6}$ अथ, D_8 च (for तु) Ca reads 9^{a} exactly as in text — ^{b}) $B_{1\,4\,5}$ Dn_1 D_4(second time) $_{5\,10}$ युवतीं, B_2 वधुका, D_6 वधूका, D_7m बधुकीं (for रुदतीं) $Ś_1$ युवतीम्, K_1 बधुकाम्, K_2 बधुकीम्, D_2 वधुकीम्, D_3 वधुकीम्, D_8 बुधकीम् B_1 वधूकामुक , $B_{2\,4\,5}$ Dn D_{4-6} $_{10-12}$ इव कामुक (for वधुकामिव) D_4 (first time) अतीव त्वरितो भृश, S विराट भीमविक्रम (T म) B_3m Cr ap युवतीमिव कामुक , Ca rp (Dev) as in text Cf Cv रुदतीं बालवधूमिव — ^{c}) B_2 $D_{4\,5}$(m as in text) समारुह्य

10 ^{a}) D_4 समरे, S नृपतौ (for विरथे) — ^{b}) $B_{3.4}$

C 4 1076 B 4 33 10 K 4 35 14 प्राद्रवन्त भयान्मत्स्यास्त्रिगर्तैरर्दिता भृशम् ॥ १०
तेषु संत्रास्यमानेषु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अभ्यभाषन्महाबाहुं भीमसेनमरिंदमम् ॥ ११
मत्स्यराजः परामृष्टस्त्रिगर्तेन सुशर्मणा ।
तं मोक्षय महाबाहो न गच्छेद्द्विषतां वशम् ॥ १२
उषिताः स्मः सुखं सर्वे सर्वकामैः सुपूजिताः ।
भीमसेन त्वया कार्या तस्य वासस्य निष्कृतिः ॥ १३

भीमसेन उवाच ।

अहमेनं परित्रास्ये शासनात्तव पार्थिव ।
पश्य मे सुमहत्कर्म युध्यतः सह शत्रुभिः ॥ १४
स्वबाहुबलमाश्रित्य तिष्ठ त्वं भ्रातृभिः सह ।
एकान्तमाश्रितो राजन्पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ १५
सुस्कन्धोऽयं महावृक्षो गदारूप इव स्थितः ।
एनमेव समारुज्य द्रावयिष्यामि शात्रवान् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तं मत्तमिव मातङ्गं वीक्षमाणं वनस्पतिम् ।
अब्रवीद्भ्रातरं वीरं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १७
मा भीम साहसं कार्षीस्तिष्ठत्वेष वनस्पतिः ।

D8 10 बलवत्तै — After 10^{ab}, S ins

588* बल सर्वं विभग्न तन्निरुत्साह निराशकम् ।
[T2 G1 निराश्रय, G3 निराजक, M3 निराशिक]

— ^{c}) T G2 3 मात्स्यास् — ^{d}) S रणे (for भृशम्) — After 10, S ins

589* विदिक्षु दिक्षु सर्वासु पलायन्ति च यान्ति च ।

11 ^{a}) K1 B1 4 5 Dn1 D4–6 8 11 12 सन्त्रस्य°, T G M5 विद्राव्यमाणेषु, M1–4 वित्रास्य — ^{c}) B2 3 Dn1 D5 6 प्रत्य (for अभ्य) Ś1 B3 D6 महाबाहु S अभ्यभाषत धर्मात्मा — ^{d}) D4 अनतर, T2 अमर्षण (for अरि)

12 D1 om 12^{ab} Before 12, S (except T2 M3 4) ins युधिष्ठिर — ^{ab}) T G M5 transp परामृष्ट and त्रिगर्तेन Ś1 K D2 5 8 10 त्रैगर्तेन — For 12^{cd}, M5 subst line 2 of 590* (cf v l 13) — ^{c}) K2 B1 3 5 Dn1 D2 11 12 मोचय (for मोक्षय) M1–4 तमेहि (M1 तमाशु) परिमोक्ष्याम — ^{d}) T G मा गमद्, M1 2 मा गमेद् (for न गच्छेद्) Dn2 D8 11 12 विद्विषा (for द्विषतां) D2m न चिरं कर्तुमर्हसि, M4 मा गमिष्यद्विशा वश (sic)

13 ^{a}) Ś1 B (except B4) D11 12 T G2 M4 5 स्म, D10 G3 M1 2 च (for स्म) D8 वय, D10 सुखै (for सुख) — ^{b}) B4 प्रपूजिता, D8 सुपूरिता, G1 च पूजिता G3 कामैश्च प्रतिपू — S ins after 13^{ab} (M5 om line 1 and subst line 2 for 12^{cd})

590* भीमसेन महाबाहो गृहीत त सुशर्मणा ।
त्रायस्व मोक्षय क्षिप्रमस्मत्प्रीतिकर नृपम् ।

— ^{d}) M2 पापस्य, M3 कार्यस्य (for वासस्य) M3 5 निष्क्रय, others mostly नि कृति (for निष्कृति) — After 13, T G ins

591* वैशपायन ।

त तथावादिन तत्र भीमसेनो महाबल ।
अभ्यभाषत दुर्धर्षो रणमध्ये युधिष्ठिरम् ।

14 Ś1 T1 G M भीम (om उ), K1 भीमसेन (om उ), B1 3 D4 7 9 भीम उ°, B5 T2 (erroneously) वैश — ^{a}) D4 मत्स्यराज (for अहमेन) — ^{b}) Ś1 भारत (for पार्थिव) — ^{c}) S (except T1) इद (for मे) — ^{d}) D1 8 10 transp युध्यत and शत्रुभि॰ T G M5 मम, M1–4 तव (for सह) D2 transp सह and शत्रुभि B5 Dn2 D11 12 युध्यमानस्य शत्रुभि

15 ^{a}) Dn2 D11 12 आसाद्य (for आश्रित्य) — S transp 15^{b} and 15^{d} — ^{c}) D4 आस्थितो (for आश्रितो) T1 G2 राजन्नेकातमाश्रित्य — ^{d}) S परेषामसम रणे

16 ^{ab}) T1 reads 16^{ab} twice (with v l) D10 शुष्कस्कध (for सुस्कन्धोऽय) T1 (second time) ऋजुश्चैव (for महावृक्ष) T (T1 first time) G अय वृक्षो महासालो (T2 G1 रो) गिरिमात्रो वनस्पति — ^{c}) Ś1 B4 D4 एतमेव, K D3 एवमेव, B3 5 D11m S अहमेन, D6 एनमेव Cv cites एन K समाभज्य, B2 दाय, B4 D4 10 °रुह्य, Dn2 D1–3 5 7 (m as in text) 11 12 Cv साद्य, D8 °भ्यस्य, D9 °रोप्य, D11m M3 Cn s अपारुज्य Dn1 अहमारुज्य तरसा — ^{d}) B4 D6 दारयि, T G2 पोथयि, G1 3 पातयि D4 अह रिपून् (for शात्र)

17 ^{a}) D4 नागेद्र (for मातङ्ग) — ^{b}) Many MSS वीक्ष्यमाणे — D3 (hapl) om 17^{c}–18^{b} — ^{c}) D4 8 ज्येष्ठो, M1 2 वीरो — ^{d}) Dn2 D6 धर्मपुत्रो, D10 कुतीपुत्रो (for धर्म)

18 D8 om 18^{ab} (cf v l 17) Before 18, G1 ins युधिष्ठिर — ^{a}) B2 D4 5 T1 M5 transp मा and भीम M1 वीर (for भीम) — ^{c}) N (except Ś1 K1 B2) त्वा (for त्वा) — ^{d}) S (except G1) कुर्वंतम् (for

मा त्वा वृक्षेण कर्माणि कुर्वाणमतिमानुषम् ।
जनाः समवबुध्येरन्भीमोऽयमिति भारत ॥ १८
अन्यदेवायुधं किंचित्प्रतिपद्यस्व मानुषम् ।
चापं वा यदि वा शक्तिं निस्त्रिंशं वा परश्वधम् ॥ १९
यदेव मानुषं भीम भवेदन्यैरलक्षितम् ।
तदेवायुधमादाय मोक्षयाशु महीपतिम् ॥ २०
यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ ।
व्यूहतः समरे तात मत्स्यराजं परीप्सतः ॥ २१

ततः समस्तास्ते सर्वे तुरगानभ्यचोदयन् ।
दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणास्त्रिगर्तान्प्रत्यमर्षणाः ॥ २२
तान्निवृत्तरथान्दृष्ट्वा पाण्डवान्सा महाचमूः ।
वैराटी परमक्रुद्धा युयुधे परमाद्भुतम् ॥ २३
सहस्रं न्यवधीत्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमः सप्तशतान्योधान्परलोकमदर्शयत् ।
नकुलश्चापि सप्तैव शतानि प्राहिणोच्छरैः ॥ २४
शतानि त्रीणि शूराणां सहदेवः प्रतापवान् । C 4 1100 B 4 33 34 K 4 35 46

कुर्वाणम्) — e) K2 D10 समनुबुध्येरन्, B4 समभिबुध्येथा, D2 न समबुध्ये , D8 सर्वे विबु — f) D4 मे मति , M1 4 पाडव (for भारत) — After 18, S (G1 3 M om line 2) ins

592* मा ग्रहीस्त्वमिम वृक्ष सिहनाद च मा नद ।
इम वृक्ष गृहीत्वा त्व नेमा सेनामभिद्रव ।
वृक्ष चेत्त्व नयेर्वीर विज्ञास्यति जनो ध्रुवम् ।

19 a) S गृह्य (for किंचित्) — b) D4 गृहीत्वा ह्यत्र (for प्रतिपद्यस्व) Ś1 K मारिष (for मानुषम्) — c) D4 शक्ति (for चाप), and खड्ग (for शक्ति) — d) D4 परिघ (for निस्त्रिंश) Some N MSS परस्वध, D8 M5 परतप, T G M1–4 गृहाण भो (for परश्वधम्)

20 a) D10 वीर (for भीम) — c) D2 आसाद्य (for आदाय) — d) D1–3 S (except T2 M5) मोचय (for मोक्षय) B2 महामति (for महीपतिम्)

21 a) M (except M5) तु (for ते) D3 om 21^{c}–22^{d} — c) Dn1 सहिता , Cc व्यूहत (as in text) B4 Dn1 तत्र, D4 शत्रून् (for तात) Dn2 D11 12 युध्यत समवेतास्तु, S व्यायच्छतस्ते समरे — d) B1–3 Dn1 परीप्सत, D2 परीप्सय, G1 3 परिप्लुत — After 21, Dn D5 (suppl fol) 7 9 11 12 ins a passage given in App I (No 31) — On the other hand, T G M4 ins after 21

593* वैशपायन ।
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमो वृक्ष विसृज्य च ।
चापमादाय सप्राप्तो रथमारुह्य पाण्डव ।

[(L 1) T G1 आदाय (for आज्ञाय) M4 विसर्जयन्]
And finally, M1 5 ins after 21

594* इत्युक्त्वा भीमसेन त स्वयमेव युधिष्ठिर ।
अन्वयाज्जवनैरश्वै परीप्सन्मात्स्यसत्तमम् ।
[(L 1) M5 यमौ चैव (for स्वयमेव)]

22 D3 8 om 22 (cf v 1 21) M1 5 read 22 twice (with the same v 1) — a) Ś1 समस्तास्ते G1 तत समनस सर्वे, M1 5 ते सहता सर्वे एव — b) D1 2 5 7 9 गानभ्यनोदन्, M1 5 हयान्पार्था अचोद — c) K1 स , Dn2 D5–7 G1 3 प्र , T1 G2 च (for वि) M1 5 दिव्यास्त्रकुशला सर्वे — d) K G1 त्रिगर्ते, M1 5 नीतिज्ञा (for त्रिगर्तान्) Ś1 प्रतिमर्षिण , K2 B4 Dn2 D1 7 9 10 प्रत्यमर्षण , Dn1 D4 5 मर्षिण , D2 मर्षितान्, T च व्यपाद्रवन्, G1 3 M3 चाभ्यु(G3 प्यु)पाद्रवन्, M1 5 चास्पृशन्परान्, M2 4 अभ्युपाद्रवन्

23 a) Ś1 Dn1 D1–3 6–8 10 M5 निवृत्ता(Ś1 ता?)न्रथान्, G2 निवृत्तरथ D4 निवृत्तास्तान्रथान्दृष्ट्वा — b) G1 पार्थिवान्, M1 5 चतुर (for पाण्डवान्) B4 T1 स, D1–3 च, G1 3 M2–4 सु- (for सा) D4 7 8 10 पाडवाना महा — c) B1 4 Dn D9 11 12 T G M1 2 वैराटि B1 2 4 Dn D7 9 11 12 T G2 M1 2 4 परमक्रुद्ध , D6 10 परमा क्रु , G1 3 प्रथम (G3 म) क्रुद्ध — d) Ś1 सुमहाद्भुत (for परमा) — After 23, S ins

595* त्रिगर्ता समतिक्रम्य व्ययुध्यन्त जयैषिण ।
तान्भीमसेन सक्रुद्ध सर्वशस्त्रभृता वर ।

[(L 1) M त्रिगर्तान् T1 G1 3 प्रायुध्यत, M4 अयुध्यत, M5 त्वयुध्यत M1–3 जयमत्तान्सुयुध्यत (for the posterior half) — (L 2) G3 M (except M4) भीमसेन सुसक्रुद्ध]

24 S transp 24^{ab} and 24^{cd} — a) Dn D10–12 अवधीत्, D1 3 न्यहनत्, S प्राहिणोत् Ś1 K तात, T G2 वीरो, G1 3 M राजा (for तत्र) B D6 सहस्राण्यवधीत्तत्र — b) D1 युद्धे योद्धा युधि , T G2 रथाना धर्मसभव — c) Ś1 K2 भीमसेन सप्तशतान्, Dn2 D11 12 भीम सप्त सहस्राणि, S द्विसा(T G2 स)हस्र रथान्वीर — d) B D (except D1 3 6 8) यम (for पर) G1 3 प्रवेशयत् (for अदर्श) — e) T G2 पञ्च (for सप्त)

25 cd) Ś1 Dn2 D11 12 भरतर्षभ, K Dn1 D3 5 10

युधिष्ठिरसमादिष्टो निजघ्ने पुरुषर्षभः ।
भित्त्वा तां महती सेनां त्रिगर्ताना नरर्षभ ॥ २५
ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः ।
अभिद्रुत्य सुशर्माणं शरैरभ्यतुदद्भृशम् ॥ २६
सुशर्मापि सुसक्रुद्धस्त्वरमाणो युधिष्ठिरम् ।
अविध्यन्नवभिर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ २७
ततो राजन्नाशुकारी कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
समासाद्य सुशर्माणमश्वानस्य व्यपोथयत् ॥ २८
पृष्ठगोपौ च तस्याथ हत्वा परमसायकैः ।
अथास्य सारथिं क्रुद्धो रथोपस्थादपाहरत् ॥ २९
चक्ररक्षश्च शूरश्च शोणाश्वो नाम विश्रुतः ।
स भयाद्वैरथं दृष्ट्वा त्रैगर्तं प्राजहत्तदा ॥ ३०
ततो विराटः प्रस्कन्द्य रथादथ सुशर्मणः ।
गदामस्य परामृश्य तमेवाजघ्निवान्बली ।
स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि तरुणो यथा ॥ ३१
भीमस्तु भीमसंकाशो रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।

पुरुषर्षभ D4 S दिष्टा निजघ्नु पुरुषर्षभा (G2 °भ) — After 25^cd, N ins

596* ततोऽभ्यपतदत्युग्र सुशर्माणमुदायुधम् ।

[Ś1 (m as above) K न्यपतत् (for ऽभ्यप) Ś1 K B3 D1–3 10 अत्युग्र, D3 उग्र वै D4 5 7 9 ततस्त्वभ्यपतत्तुग्र, D6 ततस्तेभ्यपतञ्छीघ्र Ś1 D4–6 उदायुध, B4 तदायुध, D3 युधे]

— e) B4 Dn1 हत्वा ता, T G प्रविश्य, M तथा ता — f) Ś1 Dn2 D10–12 महारथ, B Dn1 D1 2 8 महारथ, D3–7 9 महारथा, T G महाबला, M रथर्षभा (for नरर्षभ) — After 25, T G ins

597* क्षोभयन्सर्वसैन्यानि सिंह क्षुद्रमृगानिव ।

26 D1 (hapl) om 26^ab — b) T G2 महाबल — After 26^ab, Ś1 K D6 read 27^cd — c) K2 B2 5 Dn D11 12 अभिपत्य, B1 3 अभ्युपेत्य, T1 G2 अभिगम्य (for अभिद्रुत्य) — d) Ś1 B3 4 D5 अभ्यर्दयद्, B1 2 5 Dn D11 12 अभ्याहनद्, D1–4 6 7 m 8 S अभ्यहनद्, D7 9 10 अभ्यतुदद्

27 B2 om 27^ab — a) K B1 5 Dn D5 6 11 12 सुसरब्ध (for क्रुद्ध) Ś1 मौभि (and also पि) सुसरब्ध — Ś1 K D6 read 27^cd after 26^ab — c) Dn2 D11 12 आविध्यन् B4 बहुभिर्, T G दशभिर्, M च त्रिभिर् (for नवभिर्) — d) M3 भिश्च हयोत्तमान्

28 a) T2 G3 राजा (for राजन्) T G क्षिप्र (for आशु) — b) B1–3 Dn2 D3 8 11 12 T G युधिष्ठिर (for वृकोदर) — d) S अश्वास्तस्य न्यपातयत्

29 G1 om 29 — a) Ś1 B1 2 5 Dn1 D5 M1 5 पृष्ठगोपान्, K पार्ष्णिगोप, B3 D7 पृष्ठगोप, D6 पृष्ठरक्षौ D4 पृष्ठगान्पच (for गोपौ च) — d) All MSS except Ś1 K M अपातयत् (for हरत्)

30 a) D2 अस्य, D7–9 अथ, T G M1 5 तु (for the first च) K D1 2 शूरस्य (for शूरश्च) Ś1 B3 D7 9 अस्य, B1 2 4 5 Dn2 D5 6 11 12 वै (for the second च) — b) D3 शोणाक्षो D1–3 भारत, S नामत (for विश्रुत) B Dn D5 (m as in text) 6 11 12 मदिराक्षो (B3 D5 6 श्चे, B4 Dn1 क्षे) तिविश्रुत — c) B1 2 Dn2 D9 11 12 समायाद्, K1 समयाद्, B3 स तु त, B4 D3 स तदा, B5 स च त, Dn1 समीयद्, D3 4 समराद्, D6 समीयाद्, M3 सहयो (for स भयाद्) Ś1 (with sup lin युधिष्ठिर) B D S विरथ (D3 4 विमुख) (for द्वैरथ) K हित्वा, B3 5 त्यक्त्वा, D3 4 कृत्वा (for दृष्ट्वा) Ccp स भयाद्विरथ दृष्ट्वा — d) Ś1 (after corr) B1 4 Dn D1 5 8–12 त्रिगर्तं, Ś1 (before corr) K B2 3 5 D6 त्रिगर्तान् Ś1 (after corr) B Dn2 D6 11 12 प्राहरत् (Ś1 before corr प्राहनत्), K प्राद्रवत्, Dn1 D2 G1 प्रजहात्, D5 10 T1 M4 प्राजहात् Ś1 तत, B2 तथा, D6 भृश (for तदा) D3 4 विचचार समतत, D7 9 Ccp त्रिगर्तं प्र (D9 च) जहार ह, D7m Cv त्रिगर्तं (Cv र्तं) प्राजहात्तदा

31 a) D4 ततो रथादवप्लुत्य, G1 विराट विप्रमुच्याथ — b) D4 विराटोथ, D6 रथादाशु, G1 3 रथात्तस्मात् (for दथ) — c) B3 Dn D11 12 T2 तस्य, D3 चास्य (for अस्य) D3 समादाय (for परामृश्य) — d) B1 2 5 Dn1 D2 5 7 9 11 12 अभ्यद्रवत्, Dn2 D6 S अभ्यहनत्, D4 आन्यपतत्, D10 अभ्यपतत् (for आजघ्निवान्) D1 has a lacuna for 31^d — e) D4 6 8 transp स and चचार G1 2 स च चापगदा — f) D3 तरुणाकृति (for तरुणो यथा) Cf Cv वृद्धोऽपि तरुणो हर्षात् — After 31, D2 (marg sec m) ins

598* तयो स दृष्ट्वा तत्कर्म मत्स्यपाण्डवयोर्मृधे ।
त्वरमाणो रथ त्यक्त्वा पदाति प्राद्रवद्रणात् ।

N ins after 31 (D2, after the above)

599* पलायमान त्रैगर्तं दृष्ट्वा भीमोऽभ्यभाषत ।
अनेन वीर्येण कथ गास्त्व प्रार्थयसे बलात् ।
राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्त पलायनम् ।

त्रिगर्तराजमादत्त सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ३२
तस्मिन्गृहीते विरथे त्रिगर्तानां महारथे ।
अभज्यत बलं सर्वं त्रैगर्तं तद्भयातुरम् ॥ ३३
निवर्त्य गास्ततः सर्वाः पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
अवजित्य सुशर्माणं धनं चादाय सर्वशः ॥ ३४
स्वबाहुबलसंपन्ना ह्रीनिषेधा यतव्रताः ।
संग्रामशिरसो मध्ये तां रात्रिं सुखिनोऽवसन् ॥ ३५
ततो विराटः कौन्तेयानतिमानुषविक्रमान् । C 4 1141 B 4 34 3 K 4 36 1

कथं चानुचरांस्त्यक्त्वा शत्रुमध्ये विषीदसि ।
इत्युक्तः स तु पार्थेन सुशर्मा रथयूथपः ।
तिष्ठ तिष्ठेति भीमं स सहसाभ्यद्रवद्बली ।

[Cf (B) 3 271 58ff — (L 1) D8 प्राह भीमो महाबल (for the posterior half) — B (except B4) Dn D5 11 12 transp lines 2 and 3 — (L 2) D2 transp कथं and गास्त्व D8 नृप (for बलात्) — (L 3) Ś1 K2 transp ते and युक्त — (L 4) D2 हित्वा (for त्यक्त्वा) B2 D6 10 पलायसे, Cv न सीदसि (for विषी) D8 शत्रुसूदन सीदसि — (L 5) D5 7-9 इत्युच्यमानः पार्थेन (D8 स तदा) — (L 6) B2 तं भीम, D8 Cv भीमस्य (for भीमं स) B4 तं, Dn2 D11 12 च (for स) D5 7 9 सुशर्मा, D10 समरे (for सहसा) K प्राद्रवद्]

D2 marg *sec m* cont

600* पञ्चभिस्त्वरितो भीमं जघान समरे बली ।
ता* बाणात्रिणीकृत्य जीवितेप्सुस्ततो रणात् ।

K B3 4 Dn2 D1-3 6 10-12 cont after 599* Ś1 B1 5 Dn1 D4 5 (both marg) 7-9 ins after 32ab

601* प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुशर्मणः ।

[B3 अथात्मन , B4 सुखात्मन , D1-3 8 ततो रणात् (for सुशर्मण)]

32 a) D8 अथ, D8 अपि (for तु) T G2 प्रस्कद्य तावद्भीम स्वात् (T1 तु) — b) B1 5 Dn D11 12 पाडव , G1 3 M5 वीर्यवान्, M2 भारत (for कुण्डली) T G2 रथाद्भीमपराक्रम — After 32ab, Ś1 B1 5 Dn1 D4 5 (both marg) 7-9 ins 601* (cf v 1 31) — Ś1 B1 5 Dn1 D4 5 7-9 cont after 601* K B2-4 Dn2 D1-3 6 10-12 ins after 32ab

602* तं भीमसेनो धावन्तमभ्यधावत वीर्यवान् ।

[B4 भीमसेन प्रथा , D4 7 9 भीमसेनोपि धाव° Ś1 K D1-4 7 9 10 अभ्यद्रवत (for धावत) D6 पश्चामेवा (भ्य)द्रवद्बली]

On the other hand, T G2 ins after 32ab

603* उत्प्लुत्यागत्य वेगेन तद्रथे विनिपत्य च ।
सुशर्माणं शिरोऽगृह्णात्पुनराश्वास्य युध्यत ।

— c) B D (except D1 3 8 10) आदातु, Cv आदत्त (as in text) T G अग्राद्गिरेर्विनिक्षिप्य — d) D1-4 10 क्रुद्धो (D10 क्रुद्ध-) (for क्षुद्र) — After 32, N ins

604* अभिद्रुत्य सुशर्माणं केशपक्षे परामृशत् ।
समुद्यम्य च रोषात्तं निष्पिपेष महीतले ।
पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यत ।
तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ।
स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ।

[(L 2) Ś1 K धावत (for रोषात्त) Dn2 D5 11 12 तु, D4 7 9 स (for त) — After line 3, B4 ins

605* तं निषेधयता भीम यमौ त्रैगर्तमारणे ।
तदा भीमोऽभिसक्रुद्धस्तस्य दर्पं ननाश ह ।

— (L 4) Ś1 B4 D1 3-5 10 जानु, D7-9 जानू (for जानु) Dn2 D2 4 5 7-9 पृष्ठे (for भीमो) D6 तस्य भीमो ददौ जानु Ś1 K1 एवम् (for एनम्) D2 भीमो जघ्ने रुषान्वित , D4 घातयिष्यन्वृकोदर , D10 नि कनिष्ठेन मुष्टिना (for the posterior half) Cf Ca अरत्निना निष्कनिष्ठेन मुष्टिना, and cf also Cc s — (L 5) D1 3 8 10 स (for स) Dn2 D11 12 परि , D1-3 5m 7-10 बल , D6 पर (for °वर)]

On the other hand, T G2 ins after 32

606* ऊर्ध्वमुत्क्षुत्य मार्जार आखोर्यद्वच्छिरो रुषा ।

A passage given in App I (No 32) is ins in Ś1 K after 604*, in B D after 35ab

33 a) D1-4 10 T2 G2 वीरे तु, G1 3 सग्रामे (for विरथे) M तस्मिन्वीरे गृहीते तु — D8 om 33c-34b — c) B3 अभ्यद्रवद् (for अभज्यत) — d) Ś1 भयाकुल (for तुरम्) S त्रिगर्तानां भया

34 D8 (cf v 1 33) 4 om 34ab — a) T G2 3 M2 4 तत्र (for तत) K G1 सवे (for सर्वा) M1 सर्वे शात्रवान्सर्वान् — b) N (except K B4 Dn1, D8 4 om) T G पाडो पुत्रा, M1 कुतीपुत्रा Dn1 D1 2 5m 7-10 T G2 3 M1 5 रथा (for बला) — c) K अविचिंत्य, B2 D4 सु(D4 स)विजित्य, D1-3 10 तान्विजित्य, D6 अभिजित्य, M2 अविजित्य (for अवजित्य) Ś1 K विराटारीन्, D1 3 त्रिगर्तादीन्, D2 सुशर्मादीन्, D10 महात्मानो (for सुशर्माणं)

35 b) Ś1 K2 B Dn D5 6 10-12 ह्रीनिषेवा — After 35ab, B D ins a passage given in App I (No 32), cf v 1 32 On the other hand, S ins after 35ab

607* मोचयित्वा विराटं तं पाण्डवास्ते हतद्विषः ।

— D4 om 35c-36d — d) Dn2 D11 12 सुखत (for

अर्चयामास वित्तेन मानेन च महारथान् ॥ ३६
विराट उवाच ।
यथैव मम रत्नानि युष्माकं तानि वै तथा ।
कार्यं कुरुत तैः सर्वे यथाकामं यथासुखम् ॥ ३७
ददान्यलंकृताः कन्या वसूनि विविधानि च ।
मनसश्चाप्यभिप्रेतं यद्वः शत्रुनिबर्हणाः ॥ ३८
युष्माकं विक्रमादद्य मुक्तोऽहं स्वस्तिमानिह ।
तस्माद्भवन्तो मत्स्यानामीश्वराः सर्वे एव हि ॥ ३९
वैशंपायन उवाच ।
तथाभिवादिनं मत्स्यं कौरवेयाः पृथक्पृथक् ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ४०
प्रतिनन्दाम ते वाक्यं सर्वं चैव विशां पते ।
एतेनैव प्रतीताः स्मो यत्त्वं मुक्तोऽद्य शत्रुभिः ॥ ४१
अथाब्रवीत्प्रीतमना मत्स्यराजो युधिष्ठिरम् ।
पुनरेव महाबाहुर्विराटो राजसत्तमः ।
एहि त्वामभिषेक्ष्यामि मत्स्यराजोऽस्तु नो भवान्॥४२
मनसश्चाप्यभिप्रेतं यत्ते शत्रुनिबर्हण ।
तत्तेऽहं संप्रदास्यामि सर्वमर्हति नो भवान् ॥ ४३
रत्नानि गाः सुवर्णं च मणिमुक्तमथापि वा ।
वैयाघ्रपद्य विप्रेन्द्र सर्वथैव नमोऽस्तु ते ॥ ४४

सुखिन) — After 35, T1 ins
608* स भीमसेन समरे निहत्य
शत्रून्विराटस्य महानुभाव ।
ननाद हृष्टो बलवानमर्षी
सिंहो यथा क्षुद्रमृग निहत्य ।
An addl colophon is ins in S after 35 (in T1, after 608*) (*adhy no* T G M1 34, M2-5 33)

36 D4 om 36 (cf v l 35) Before 36, S ins वैश — [cd]) D10 transp वित्तेन and मानेन D8 सन्मानेन (for मानेन च) Co cites मानेन (as in text) — After 36, S ins
609* वचसा चैव सान्त्वेन स्नेहेन च मुदान्वित ।
[M2-4 समन्वित (for मुदा)]

37 [b]) D1 8 युष्माभि (D8 क) सह तानि वै — [c]) Ś1 B Dn D5 10-12 वै, D1 8 ते, D4 तत् (for तै) D5 सर्वे वै (for तै सर्वे) B2 D7 9 S सर्वैर् (for सर्वे) D8 11m पूजयामि यथान्याय

38 [a]) All MSS except M ददामि — [b]) T1 G2 वस्त्राणि (for वसूनि) M1 2 transp वसूनि and विविधानि — G2 om 38[c]-39[d] — [c]) B2 T1 G1 3 M1-4 मनसा (for मनसश्) Dn2 D11 12 अभिमत (for प्रेत) — [d]) Ś1 K1 यद्वा, K2 Dn2 D11 12 युद्धे, Dn1 यथा, D10 यद्वै, G3 यच्च, M4 यद्यत्

39 G2 om 39 (cf v l 38) — [a]) D6 विक्रमेणाद्य — [b]) D4 S (except M5, G2 om) इति (for इह) — In B5 the portion from 39[cd] up to 15[ab] of adhy 33 is lost on a missing fol — [d]) D4 सर्वे एव तु ईश्वरा

40 B5 missing — [a]) B2 Dn1 D1 8-7 तथै(D4 6 °था)तिवादिन म ; D8 तथानुवमदिन म , S त तथा वादिन सर्वे (T2 तत्र) — [b]) D7 9 पाडवेया , Cv कौरवेया (as in text) — [c]) S ऊचु प्रहृष्टमनस

41 B5 missing — [a]) B2 D10 अभिनदामहे, B4 Dn2 D1-3 8 11 12 अभिनदाम ते, D6 T2 G2 प्रतिनदामहे S वाच (G1 M1 वाच) (for वाक्य) — [b]) Ś1 K2 D8 S सर्वथै(K2 °शै)व, B3 4 D1-5 7 9 10 सर्वं एव, Dn1 सर्वं चैव B2 D6 मनोज्ञ मत्स्य भाषसे (=46[d]) — [c]) D8 अनेनैव, T1 G2 एतावता (for एतेनैव) B3m D6 7 10 च प्रीता , Dn2 D11 12 प्रीणिता , D1 प्रभूता , D8 हि तुष्टा , T G M3-5 अद्य प्रीता (G1 त), M1 च मुक्ता , Ca n s प्रतीता (as in text) B4 Dn1 D1-5 7 9 10 स्म, G1 अस्मि (for स्मो) M2 एतेन मन्ये प्रीता स्म — [d]) K2 S असि (for अद्य) D6 शत्रुत (for शत्रुभि) — After 41, S ins
610* यस्त्व मुक्तोऽसि शत्रुभ्य एतत्कार्यं हित हि न ।
न किंचित्कार्यमस्माक न धन मृगयामहे ।
[(L 1) G1 शत्रुभ्यस्त्व प्रमुक्तोसि (for the prior half) T1 M1 2 5 एतत्कार्यतम हि न , G1 कार्यमेतद्धित च न]

42 B5 missing — [a]) Dn1 ततो, Dn2 D11 12 तथा (for अथ) — [b]) Ś1 कुरुराजो, B2 D1 3-5 7-9 मत्स्यो राजा, T1 G2 मात्स्य — After 42[ab], T1 G2 ins
611* निर्भर प्रीतिपूर्वेण हर्षगद्गदया गिरा ।
— [c]) MSS बाहु and °बाहो also — [c]) D1-3 अभिषिचामि — [f]) B1-3 D (except D4-6 9) T2 G1 3 M3 तु (for ऽस्तु)

43 B5 missing K D8 (hapl) om 43 — [a]) T G M3 4 मनसा (for मनस) — [b]) Dn1 यथेष्ट भुवि दुर्लभ — [c]) T1 G1 3 तुभ्य (for तेऽह) — [d]) B2 D6

त्वत्कृते ह्यद्य पश्यामि राज्यमात्मानमेव च ।
यतश्च जातः संरम्भः स च शत्रुर्वशं गतः ॥ ४५
ततो युधिष्ठिरो मत्स्यं पुनरेवाभ्यभाषत ।
प्रतिनन्दामि ते वाक्यं मनोज्ञं मत्स्य भाषसे ॥ ४६
आनृशंस्यपरो नित्यं सुसुखः सततं भव ।
गच्छन्तु दूतास्त्वरितं नगरं तव पार्थिव ।
सुहृदां प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ ४७
ततस्तद्वचनान्मत्स्यो दूतान्राजा समादिशत् ।
आचक्षध्वं पुरं गत्वा संग्रामे विजयं मम ॥ ४८
कुमाराः समलंकृत्य पर्यागच्छन्तु मे पुरात् ।
वादित्राणि च सर्वाणि गणिकाश्च स्वलंकृताः ॥ ४९
ते गत्वा केवलां रात्रिमथ सूर्योदयं प्रति ।
विराटस्य पुराभ्याशे दूता जयमघोषयन् ॥ ५० C 4 1148 B 4 34 19 K 4 36 27

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

चार्हति (for अर्हति)

44 B5 missing — b) K मणिमुक्तानि, B1 3 4 D6 मणि(B4 णि)मुक्ताम्, M1 2 मणिं मुक्तम् B2 T2 G3 M च (for वा) Dn2 D10–12 मणिमुक्तास्तथापि च (D10 वा), D1–3 5 7–9 क्ता वसूनि (D9 फलानि) च, D4 क्तानि यानि च, T1 G2 क्तादिक तथा

45 B5 missing — a) B2 D6 च (for हि) Dn2 D8 11 12 M3 तेद्य प्रपश्यामि — After 45ab, Ś1 ins

612* एवमुक्तस्तु मत्स्येन तमभाषत पाण्डव ।

— c) K जयसरभ, B (B5 missing) Dn1 D2 (after corr) 3–7 9 T1 G Cn जातसरभ (D2 before corr as in text), Dn2 D11 12 M3 जात(M3 त)सरब्ध Cc s cite सरभ D10 यतस्त्वया च सरब्ध — d) B1 Dn1 D11 12 Cn न (for स) B1–3 Dn1 D1 3–5 7–9 11 12 T2 G1 M1 4 Cn शत्रुवश, M2 शत्रोर्वश Ś1 K विशा पते (for वश गत) Dn2 सर्वशत्रुवश गत Cf Cv स सुशर्मा वश गत — After 45, Ś1 K (which om 46ab) ins

613* विनयेनेति राजान वदन्त तत्र ससदि ।
धर्मराजो महाराज जगाद सदृशीं गिरम् ।
[(L 2) Ś1 महाराज]

46 B5 missing Ś1 K om 46ab — a) D6 राजा, S मात्स्य — b) D6 मत्स्य पुनरभाषत, T G2 3 M पुनरेवा ब्रवीद्वच (M5 वाह धर्मवित्) — c) D1–3 8 G1 3 M1 4 5 प्रतिनदाम ते, D10 अभिनदामि ते, T1 G2 प्रतिनदामहे Cv cites प्रतिनन्दाम T2 G1 3 M4 5 वाच (for वाक्य) — d) G3 M मनोज्ञा T1 G1 2 M1 मात्स्य T1 G1 2 भाषित, G3 M भाषिता

47 B5 missing — b) K D10 T G2 3 M4 5 सुमुख, B1.3 Dn1 D2 4 9 M1 2 Cv सुसुखी, B2 Dn2 D5 11 12 सुमना, B4 ससुख, D1.3.7 8 स सुखी, G1 सुमुख, M3 सुमुखा Dn2 D11 12 भवान् (for भव) — After 47ab, S ins a passage given in App I (No 33) — c) D4 हृष्टा (for दूता) B3 D1–4 8 9 S (except T1) त्वरिता (for त्वरित) — d) D5 प्रति, D6 तत्र (for तव) B1 3 Dn2 D10–12 नगर राज(D10 तव)शासनात् — f) B3 Dn2 घोषयतश्च K जय तव, D8 जय तु ते (for च ते जय)

48 B5 missing — a) B1 3 तस्य (for ततस्) T2 G1 3 तु (for तद्) B1 3 4 Dn2 D11 12 वचन (for वचनान्), and श्रुत्वा (for मत्स्यो) S (except G3 M2) मात्स्यो — b) M5 transp दूतान् and राजा K1 जाया, K2 जय, D4 शीघ्र (for राजा) — c) Ś1 आख्येयुश्च (for आच)

49 B5 missing — a) Ś1 B (B5 missing) D (except D4 6 10) कुमार्यै (for कुमारा) — b) Ś1 D4 7–9 समा , T1 पश्या (for पर्या) Dn2 D11 12 मत् (for मे) — d) D1–3 काश्चा(D2 का स्व)प्यलकृता — After 49, B (B5 missing) D (except D1 3 8 9, D2 marg sec m) ins

614* एतदाज्ञा तत श्रुत्वा राज्ञा मत्स्येन नोदिता ।
तामाज्ञा शिरसा कृत्वा प्रस्थिता हृष्टमानसा ।
[(L 1) B1–3 एता चाज्ञा, Dn1 एता त्वाज्ञा, Dn2 D2 11 12 ते तदाज्ञा, D6 एतामाज्ञा B (B5 missing) Dn2 D6 10–12 चोदिता (B4 ता); Dn1 नोदिता]

On the other hand, S ins after 49

615* प्रत्यायान्तु च ते सर्वे नागरा सर्व एव हि ।
[G1 3 प्रत्यागच्छतु (for यान्तु च) T2 G1.3 मे शीघ्र (for ते सर्वे) T2 M3–5 ते (for हि)]

50 B5 missing — a) Dn1 तत्र ता, D1–3 सकला, Ca r केवला (as in text) — For 50ab, S subst

616* एवमुक्तास्तथा दूता रात्रौ यात्वा तु केवलम् ।

३३

वैशंपायन उवाच ।
याते त्रिगर्ते मत्स्ये तु पशूंस्तान्स्वान्परीप्सति ।
दुर्योधनः सहामात्यो विराटमुपयादथ ॥ १
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्च परमास्त्रवित् ।
द्रौणिश्च सौबलश्चैव तथा दुःशासनः प्रभुः ॥ २
विविंशतिर्विकर्णश्च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चैवान्ये महारथाः ॥ ३
एते मत्स्यानुपागम्य विराटस्य महीपतेः ।
घोषान्विद्राव्य तरसा गोधनं जह्रुरोजसा ॥ ४
षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते ।
महता रथवंशेन परिवार्य समन्ततः ॥ ५
गोपालानां तु घोषेषु हन्यतां तैर्महारथैः ।
आरावः सुमहानासीत्संप्रहारे भयंकरे ॥ ६
गवाध्यक्षस्तु संत्रस्तो रथमास्थाय सत्वरः ।
जगाम नगरायैव परिक्रोशंस्तदार्तवत् ॥ ७
स प्रविश्य पुरं राज्ञो नृपवेश्माभ्ययात्ततः ।

ततोऽन्तरे वै उषिता दूता शीघ्रानुयायिन ।
नगर प्राविशस्ते वै सूर्ये सम्यगथोदिते ।

[(L 1) T1 G1 3 M1 ततो (for तथा) G2 M3 5 केवलान् — (L 3) G2 यें सद्यो यथो, M4 (*sup lin* as above) यें सम्यगनूदिते]

— *c*) Some MSS पुराभ्यासे D7 9 विराटनगराभ्यासे, D8 स्व पुरे गत्वा, S विराटनगर प्राप्य — *d*) S शीघ्र नादी(T1 जय)मघोषयन् — After 50, S ins

617* पताकोच्छ्रयमालाढ्य पुरममतिम यथा ।

Colophon B5 missing — *Sub-parvan* K गोग्रह, B1-4 D Ca दक्षिणगोग्रह (Dn1 ग्रहण) (to it B2 Dn1 D3-9 add समाप्त) — *Adhy name* Ś1 D10 सुशर्म(Ś1 र्मण)पराजय, D8 सुशर्मायुद्ध, T1 सुशर्मविसजन, T2 त्रिगर्तयुद्ध, M1-3 विराटजयघोषण (M3 घोष), M4 सुशर्म गोग्रहण, M5 विराटजयघोष and सुशर्मगोग्रहण (M4 5 cont समाप्त) — *Adhy no* (figures, words or both) B4 D10 32, D3 M2-5 34, D6 31, D9 33, T G M1 35 — *S'loka no* G3 21

33

1 In B5 the portion from 1-15*ab* is lost on a missing fol (cf v 1 4 32 39) — *a*) Ś1 B (B5 missing) Dn D1-3 5 6 10-12 M2-5 त्रिगर्तान्, D4 5m 7-9 T G2 3 M1 त्रिगर्ते, G1 विराटे D4 5m 9 मत्स्यान्, S Ca मात्स्ये, Cv मत्स्ये (as in text) — *b*) D1 2 अन्यान्, D5m ताश्च, D10 स्वान्स्वान्, T1 स्वान्वै, Cv तास्तान् B1 Dn1 D11 12 वै, Dn2 D4 7 9 च, G1 स (for स्वान्) — *c*) S सहामात्यै — *d*) S पुरमेत्य च (M5 पुरमभ्ययात्)

2 B5 missing — *a*) S (except T1 M1 2) भीष्मद्रोणौ (for भीष्मो द्रोणश्च) — D10 (hapl) om 2*b*-3*a* — *b*) M3-5 अथ (for च) K2 om 2*c*-3*b* — *c*) D7m शकुनिश्च (for सौबलश्च) — *d*) B (except B4, B5 missing) D (except D8 9 11 12, D10 om) प्रभो, T1 G शल्य, T2 शठ (for प्रभु)

3 B5 missing K2 om 3*ab*, D10 om 3*a* (cf v 1 2) — *b*) M3 5 सेन प्रतापवान् — *c*) D6 T1 G M3 4 transp दुर्मुख and दु सह (T1 G M3 4 दु षह) B1 Dn D11 12 दु शल, D1 3 दु प्रभ, T2 M1 2 5 दु षह (for दु सह) — *d*) Ś1 K2 तथेवान्ये, K1 तथा वान्ये, B1-3 Dn2 D4 5 11 12 ये चान्ये च (B2 D5 पि), S एते चान्ये

4 B5 missing — *a*) S (except T2) सर्वे (for एते) T1 G1 2 M1 4 मात्स्यान् — *c*) Ś1 D8 S गोपान्, Ca c घोषान् (as in text) — *d*) B2 D1-3 6 Ca c v अजसा, D8 रहसा (for ओजसा)

5 B5 missing — 5*ab*=10*ab* — *a*) S गवा शत सहस्राणि — *b*) D6 कौरवा B1 Dn D11 12 S (except M5) च (for ते) D5 7 9 Cv पर्यकालयन् (for कालयन्ति ते) Dn1 om 5*c*-6*d* — *d*) B2 4 D1-4 5(m as in text) 8 10 T G M1 2 4 Cv गृह्य, M3 5 क्षिप्य (for वार्य)

6 B5 missing Dn1 om 6 (cf v 1 5) — *a*) Ś1 D6 Cn घोषस्य, B1 3 मत्स्यस्य, B2 4 D5 सर्वेषां, Dn2 D11 12 घोषश्च, D1-3 7 8 T1 G1 3 M1 2 4 घोषेण, T2 रोषेण (for घोषेषु) D4 घोषानामनुघोष तु, D9 नाना समूह तु, D10 गोपाना चैव घोषेण — *b*) D1 3 7 हताना, Ca c v हन्यता (as in text) G2 हन्यते दुदुभिर्महान् — *d*) Ś1 सुदारुणे (for भय)

7 B5 missing — *a*) Dn1 गोपाध्यक्षो. Ś1 K1

अवतीर्य रथात्तूर्णमाख्यातुं प्रविवेश ह ॥ ८
दृष्ट्वा भूमिंजयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम् ।
तस्मै तत्सर्वमाचष्ट राष्ट्रस्य पशुकर्षणम् ॥ ९
षष्टिं गवां सहस्राणि कुरवः कालयन्ति ते ।
तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्रवर्धनम् ॥ १०
राजपुत्र हितप्रेप्सुः क्षिप्रं निर्याहि वै स्वयम् ।
त्वां हि मत्स्यो महीपालः शून्यपालमिहाकरोत् ॥ ११
त्वया परिषदो मध्ये श्लाघते स नराधिपः ।
पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्चेति कुलोद्वहः ॥ १२
इष्वस्त्रे निपुणो योधः सदा वीरश्च मे सुतः ।
तस्य तत्सत्यमेवास्तु मनुष्येन्द्रस्य भाषितम् ॥ १३
आवर्तय कुरूञ्जित्वा पशून्पशुमतां वर ।
निर्दहैषामनीकानि भीमेन शरतेजसा ॥ १४
धनुश्च्युतै रुक्मपुङ्खैः शरैः संनतपर्वभिः ।
द्विषतां भिन्ध्यनीकानि गजानामिव यूथपः ॥ १५
पाशोपधानां ज्यातन्त्रीं चापदण्डां महास्वनाम् ।
शरवर्णां धनुर्वीणां शत्रुमध्ये प्रवादय ॥ १६
श्वेता रजतसंकाशा रथे युज्यन्तु ते हयाः ।
ध्वजं च सिंहं सौवर्णमुच्छ्रयन्तु तवाभिभोः ॥ १७
रुक्मपुङ्खाः प्रसन्नाग्रा मुक्ता हस्तवता त्वया । C 4 1166 B 4 35 18 K 4 37 19

त्वसतुष्ट , Dn1 भयत्रस्त , D4 च सन्त्रस्त , D7 G2 M2 तु सक्रुद्ध , G1 तु तत्रस्थ , G3 तु सरब्ध — ^{b}) D1–3 आरुह्य, D6 आदाय (for आस्थाय) — ^{d}) Dn2 D11 12 भृश (for आर्त)

8 B5 missing — ^{a}) Dn D3 6 11 (before corr) 12 M2 4 सप्रविश्य, D8 प्रविश्य च G2 गत्वा तु नगर राज्ञ — ^{b}) B3 Dn2 D1 3 राज (for नृप)

9 B5 missing — ^{a}) K1 Dn1 D2 3 5 8 भूमिजय, Ca n s as in text — ^{b}) S मात्स्य T1 G नदन (for मानिनम्) — ^{d}) Dn1 कौरवै , D8 राष्ट्रेभ्य (for राष्ट्रस्य)

10 B5 missing — $10^{ab}=5^{ab}$ — ^{a}) D4 गवा षष्टिसह , S गवा शतसह — After 10^{ab}, M2 repeats 5^{cd} — ^{c}) D4 7 (m as in text) 9 तान्विजेतु, S प्रतिजेतु — ^{d}) B1 2 Dn2 D1 2 11 12 T M1 5 वर्धन, G1 3 नायक

11 B5 missing — ^{a}) B3 4 D6 8 M2 हित प्रेप्सु — ^{b}) Ś1 B2 च (for वै) B1 3 पुरात् (for स्वयम्) — ^{c}) D1 3 तु (for हि) S (except G3) मात्स्यो — ^{d}) B3m 4 D3 4 5 (by corr from text) 7 (m as in text) 8 G3 सैन्यपालम्, Cv शून्यपालम् (as in text)

12 B5 missing — ^{a}) B2 ता च, B4 D6 त्वा च, D4 सदा, S त्वा वै (for त्वया) B1 च परिषन् , D1 2 4 9 च पर्षदो, G1 3 परिषदां K त्वा (K2 त्वा) चैव प(K2 पा)र्षदो मध्ये, B3 त्वा चैव परिषन्मध्ये, Dn2 D11 12 उवाच परिषदो मध्ये (hypermetric!), D3 त्वया च पर्वसभामध्ये (sic) — ^{b}) D1–4 10 श्लाघ्यते Ś1 K य, D4 च, S हि (for स) — ^{c}) B3 अयम् (for मम) — ^{d}) B1 3 Dn2 D11 12 अपि (for इति) Ś1 D3 4 6 8 M4 कुलोद्वह, D11 12 कुलोद्भव

13 B5 missing — ^{a}) D5 9 T G M4 5 इष्वस्त्र , Cc as in text S योद्धा (for योध) — ^{b}) S सर्वशस्त्र विशारद (G3 विदा वर) — After 13^{ab}, S ins

618* समर्थ समरे योद्धु कौरवै सह तादृशै ।

— ^{c}) G1 M2 सर्वम् (for सत्यम्) — After 13, S ins

619* जयश्च नियतो युद्धे कौरवाश्च ध्रुव हता ।

14 B5 missing — ^{a}) B4 D10 आवर्तयन् — ^{b}) D3 7–9 मति (for पशु) S पशून्पशुपतिर्यथा — ^{d}) K भीमस्य (for भीमेन) D6 शरवह्निना T M भीमेने(T1 M1 2 नै)श्वरतेजसा, G भीमेनैश्वर्यतेजसा

15 15^{ab} is missing in B5 — ^{b}) T2 M चित्रे (for शरै) — B5 resumes — ^{c}) K सैन्यानि (for अनी) — ^{d}) D7m 8 केसरी (for यूथप)

16 ^{a}) S बाणोपवीणा (for पाशो°) — ^{cd}) Ś1 शरकीर्णां, K शरकीला, D4 5m शरकोणा Cr cites वर्ण Cf Cc शरा एव वर्णा यस्या सा, Cs शरा एव वर्णा , Cv शरा एव कोणो वादनदण्ड स्यात् S प्रविश्य महतीं सेना धनुर्वीणा प्रवा Ca cites the entire stanza as in text — After 16, S ins

620* निर्याहि नगराच्छीघ्र राजपुत्र किमास्यते ।

17 Dn1 om 17^{a}–18^{b} — ^{a}) S श्वेता काचनसनाहा — ^{c}) Ś1 रथ, K ध्वजे, D6 ध्वजान् B4 Dn2 D10 T2 G1 2 M1 2 सिहसौवर्ण, Cn as in text Cf Cs सिहाकार सौवर्ण — ^{d}) S उच्छ्रयस्व B1 3–5 Dn2 D1–3 6 11 12 Cr तव प्रभो, B2 D5 10 च ते विभो, D4 M3 तथा विभो, D7–9 तवाभिभो (D7m नरा विभो), T1 रथोत्तमे, T2 G2 महाविभो, G1 पुनर्विभो, G3 तदा विभो, M1 2 रथे प्रभो, M4 5 रथे विभो, Crp (Dev, Sr) तवाभिभो (as in text) Ca cites विभो

18 Dn1 om 18^{ab} (cf v l 17) — ^{a}) D6 सु

C 4 1166 B 4 35 18 K 4 37 19 छादयन्तु शराः सूर्यं राज्ञामायुर्निरोधिनः ॥ १८
रणे जित्वा कुरून्सर्वान्वज्रपाणिरिवासुरान् ।
यशो महदवाप्य त्वं प्रविशेदं पुरं पुनः ॥ १९
त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मत्स्यपतेः सुतः ।
गतिमन्तो भवन्त्वद्य सर्वे विषयवासिनः ॥ २०
स्त्रीमध्य उक्तस्तेनासौ तद्वाक्यमभयंकरम् ।
अन्तःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

उत्तर उवाच ।
अद्याहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदम् ।
यदि मे सारथिः कश्चिद्भवेदश्वेषु कोविदः ॥ १
तमेव नाधिगच्छामि यो मे यन्ता भवेन्नरः ।
पश्यध्वं सारथिं क्षिप्रं मम युक्तं प्रयास्यतः ॥ २
अष्टाविंशतिरात्रं वा मासं वा नूनमन्ततः ।
यत्तदासीन्महद्युद्धं तत्र मे सारथिर्हतः ॥ ३
स लभेयं यदि त्वन्यं हययानविदं नरम् ।

तीक्ष्णाग्रा, D9 सनताग्रा (for प्रसन्नाग्रा) — ^{d}) B1 3 D6 राज्ञामायुर्वि, B2 ज्ञामात्मनि, B4 ज्ञायुर्विनि, D1–3 ज्ञा चायुर्नि, D11m ज्ञा मार्गनिरोधका, S ज्ञामायुर्निरोधका

19 After 19^{ab}, G1 (which om 19^{c}–21^{b}) ins a colophon, followed by 622* (cf v l 20) — ^{d}) Dn2 D11 12 transp पुर and पुन

20 G1 om 20 (cf v l 19) — ^{a}) D1 3 राज्ञोस्य (for राष्ट्रस्य) — ^{b}) B1 3 विभो, D3 7 9 T G3 M4 5 सुत — After 20^{ab}, B2 4 Dn D2 (marg *sec m*) 10–12 ins

621* यथा हि पाण्डुपुत्राणामर्जुनो जयता वर ।
एवमेव गतिर्नून भवान्विषयवासिनाम् ।

[(L 2) B1 2 एव गतिस्त्व मत्स्याना भव वशविवर्धन] — ^{c}) Ś1 B2 Dn1 वय तु (for भवन्तु) — S reads the colophon after 20 (G1, which om 19^{cd}–20, after 19^{ab}) After the colophon T1 G ins

622* वैशपायन ।
महाजनसमक्ष तु स्त्रीमध्ये तु विशेषत ।
गवाध्यक्षेण सप्रोक्त वाक्य तेज प्रवर्धनम् ।

21 G1 om 21^{ab} (cf v l 19) Before 21, K1 Dn D2 (marg) 10–12 M ins वैश उ (M om उ) — ^{a}) D10 आसीत् (for असौ) — ^{b}) K तद्वचो ह्यभय°, D4 तद्वाक्य सुभय, S (G1 om) वाक्य तेज प्रवर्धन — ^{c}) D (except D7 9 11 12) श्लाध्यमान Cf Cv प्रशस्यमान यद्वा स्वय श्लाघमान

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K गोग्रह, B D उत्तरगोग्रह, T2 M1–3 गोग्रहण — *Adhy name* D3 10 गोपवाक्य, G2 उत्तरप्रोत्साहन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 (in *words*) B4 D10 33 (K1 in *figures* 23!), D3 34, D6 32, D7 31, S 36, (M2 4 5 35, M3 broken)

34

1 Before उत्तर, S (which om उवाच) reads 4 33 21, cf v l 4 33 20 — ^{a}) K अन्वगच्छेय, D1–3 अनुगच्छामि — ^{d}) D6 शिक्षित (for कोविद)

2 Dn1 om 2 — ^{a}) B Dn2 D2 5 6 8 10–12 त त्वह, D1 3 स त्वह, D4 नन्वेन, D7 9 न त्वेन, T2 तमेत, M5 तमह (for तमेव) B1 4 D11 12 नावगच्छामि, D4 अनुगच्छामि — ^{b}) T G M1 2 5 समो भवेत्, M3 4 भवेद्धित (for भवेन्नर) — After 2^{ab}, T1 reads 4^{cd} (for the first time), repeating it in its proper place — ^{c}) D5 G2 M1 2 4 पश्य त्व (for पश्यध्व) D4 युक्त, S शीघ्र (for क्षिप्र) — ^{d}) B5 T G युद्ध, D4 क्षिप्र (for युक्त)

3 ^{a}) D1–3 च, D5 7 9 तु (for वा) — ^{b}) K2 मास वा नूनसमत, B3–5 D5 6 न्यून वा मासमतत (D6 मात्रत), D1–3 मास वापि समतत, D4 मासमात्र श्रुत तत् (sic), D7 9 (m as in text) सधानसमनतर, D8 10 मास वा न्यून, S मासो वापि भवेत्तत Cv cites अन्तत and न्यून — ^{c}) T G M1–4 यत्र चासीन् D8 G1 महायुद्ध M5 यत्र युद्ध समभवत्

4 ^{a}) K2 B1 Dn D2 11 12 यदा (for यदि) D8 अद्य (for अन्य) S यद्यह त्वधिगच्छेय — ^{b}) Dn1 हययानविदा वर, Dn2 D9 11 हयज्ञानविद नर, S यो मे यता

त्वरावानद्य यात्वाहं समुच्छ्रितमहाध्वजम् ॥ ४
विगाह्य तत्परानीकं गजवाजिरथाकुलम् ।
शस्त्रप्रतापनिर्वीर्यान्कुरूञ्जित्वानये पशून् ॥ ५
दुर्योधनं शांतनवं कर्णं वैकर्तनं कृपम् ।
द्रोणं च सह पुत्रेण महेष्वासान्समागतान् ॥ ६
वित्रासयित्वा संग्रामे दानवानिव वज्रभृत् ।
अनेनैव मुहूर्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥ ७
शून्यमासाद्य कुरवः प्रयान्त्यादाय गोधनम् ।
किं नु शक्यं मया कर्तुं यदहं तत्र नाभवम् ॥ ८
पश्येयुरद्य मे वीर्यं कुरवस्ते समागताः ।
किं नु पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान्प्रबाधते ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं स्त्रीषु भाषतः स पुनः पुनः ।
नामर्षयत पाञ्चाली बीभत्सोः परिकीर्तनम् ॥ १०
अथैनमुपसंगम्य स्त्रीमध्यात्सा तपस्विनी ।
व्रीडमानेव शनकैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११
योऽसौ बृहद्वारणाभो युवा सुप्रियदर्शनः ।
बृहन्नडेति विख्यातः पार्थस्यासीत्स सारथिः ॥ १२ C 4 1186 B 4 36 16 K 4 38 20

भवेद्युधि (M_{1-4} समो भवेत्, M_5 भवेद्धित), Cn v cite हययान (as in text) In Ś1, the portion from 4^{cd} of this adhy up to 4^{cd} of adhy 36, is lost on folios which are stuck together — T_1 reads 4^{cd} (for the first time) after 2^{ab}, repeating it here — ^{c}) M_1 परवान्, M_2 त्वरमान्, M_3 त्वरवान् B_4 योद्धाह, Dn_1 यास्येह, Dn_2 $D_{11\ 12}$ S यास्यामि, D_2 गताह, D_6 गत्वाह (for यात्वाह) — ^{d}) K B_3 $D_{1\ 8\ 10}$ G_2 समुच्छ्रित्य महा , D_2 समुत्सृत्य महा , Dn_2 $D_{4\ 7\ 9\ 11\ 12}$ T_1(*sup lin* as in text) $_2$ G_1 M महाध्वज

5 Ś1 missing (cf v 1 4) — ^{a}) $M_{1\ 2}$ रथा (for परा) — ^{c}) Dn_2 D_5m $_7$ शस्त्रप्रपात , D_1 शत्रून्प्रताप्य, D_3 शत्रुप्रताप , S शस्त्रप्रतापान् — ^{d}) T_2 G_2 पशूनये (for आनये पशून्)

6 Ś1 missing (cf v 1 4) — ^{b}) K D_3 T_2 $G_{1\ 3}$ नृपम् (for कृपम्) — ^{c}) G_2 द्रौणिं च सौबलं चैव — ^{d}) D_7 महाबलान्, $D_{8\ 10}$ महारथान् (for समा)

7 Ś1 missing (cf v 1 4) — ^{a}) D_{1-3} विनाशयित्वा D_6 वित्रास्य समरे सर्वां — ^{b}) D_6 वृत्रहा (for वज्रभृत्) S दानवान्मघवानिव

8 Ś1 missing (cf v 1 4) — ^{a}) S आज्ञाय (for आसाद्य) — ^{c}) $B_{2\ 3\ 5}$ Dn_1 $D_{1-3\ 5\ 7-10}$ G_1 तु, T_1 M_5 न (for नु) S च तैः (for मया)

9 Ś1 missing (cf v 1 4) — ^{d}) S इति मस्यति मा परे

10 Ś1 missing (cf v 1 4) — ^{a}) $D_{1-3\ 5}$ S श्रुत्वा (for स्त्रीषु) — ^{b}) B_{1-3} Dn $D_{6\ 8\ 11\ 12}$ च, B_4 $D_{4\ 10}$ स (for स्म) S स्त्रीषु चात्मप्रशासन (T_1 चातिप्रशसिन, T_2 $M_{2\ 3\ 4}$ *sup lin* चात्मप्रकीर्तन) — T_2 M_3 om 10^{cd} — ^{c}) B_4 नैवामर्षत पा , Dn_1 न सामर्षत पा°, $D_{2\ 3}$ नामर्षत पा (sic) — ^{d}) K G_1 °कीर्तनात्, $D_{3\ 4}$ कीर्तित

11 Ś1 missing (cf v 1 4) — ^{b}) D_{10} स्त्रीमध्ये सा $B_{1\ 4}$ D (except Dn_1) यश (for तप) — ^{cd}) D_4 सैरन्ध्री (for शनकैर्) — For 11, S subst

623* श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यमुत्तरेण प्रभाषितम् ।
पाञ्चालीमर्जुनो वाक्यमुपांशु तदनुस्मरन् ।
अतीतसमये काले प्रिया भार्यामभाषत ।
द्रुपदस्य सुता राज्ञ पाञ्चालीं रूपसमताम् ।
सत्यार्जवगुणोपेता भर्तु प्रियहितैषिणीम् ।
उत्तरा ब्रूहि पाञ्चालि गत्वा क्षिप्र शुचिस्मिते ।
अय किल पुरा युद्धे खाण्डवे सव्यसाचिन ।
सारथि पाण्डुपुत्रस्य पार्थस्य तु बृहन्नला ।
महाजयो भवेद्युद्धे सा चेद्यन्ता बृहन्नला ।
वैशपायन ।
सा चोदिता तदा तेन अर्जुनेन शुचिस्मिता ।
पाञ्चाली च तदागम्य उत्तराया निवेशनम् ।
ज्ञात्वा तु समयान्मुक्त चन्द्र राहुमुखादिव ।
युधिष्ठिर धर्मपर सत्यार्जवपथे स्थितम् ।
अमर्षयन्ती तद्दु ख कृष्णा कमललोचना ।
उत्तरामाह वचन सखिमध्ये विलासिनी ।

[(L 1) T_2 उत्स्मयित्वार्जुनो वाक्य — (L 2) T_2 हृष्ट (for वाक्य) M_1 उवाच तमनुस्मरन् (*sup lin* उपांशुव्रतमाचरन्), $M_{2\ 3}$ शुव्रतमनुस्म , M_4 शुव्रतमस्मरन् — (L 13) T_1 G_2 $M_{4\ 5}$ र्जवगुणान्वित, T_2 $G_{1\ 3}$ M_3 र्जवपथि स्थित — (L 15) M विलासिनीं]

12 Ś1 missing (cf v 1 4) — ^{c}) MSS बृहन्नला, टा etc also — For $12-13^{ab}$, S subst

624* द्रौपदी ।
योऽय युवा वारणयूथपोपमो
बृहन्नलास्मीति जनेऽभ्यभाषत ।
पुरा हि पार्थस्य स सारथिस्तदा
धनुर्धराणा प्रवरस्य मन्ये ।

धनुष्यनवरश्चासीत्तस्य शिष्यो महात्मनः ।
दृष्टपूर्वो मया वीर चरन्त्या पाण्डवान्प्रति ॥ १३
यदा तत्पावको दावमदहत्खाण्डवं महत् ।
अर्जुनस्य तदानेन संगृहीता हयोत्तमाः ॥ १४
तेन सारथिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वशः ।
अजयत्खाण्डवप्रस्थे न हि यन्तास्ति तादृशः ॥ १५
येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी ।
अस्याः स वचनं वीर करिष्यति न संशयः ॥ १६
यदि वै सारथिः स स्यात्कुरून्सर्वानसंशयम् ।
जित्वा गाश्च समादाय ध्रुवमागमनं भवेत् ॥ १७
एवमुक्तः स सैरन्ध्र्या भगिनीं प्रत्यभाषत ।
गच्छ त्वमनवद्याङ्गि तामानय बृहन्नडाम् ॥ १८
सा भ्रात्रा प्रेषिता शीघ्रमगच्छन्नर्तनागृहम् ।
यत्रास्ते स महाबाहुश्छन्नः सत्रेण पाण्डवः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

[(L 2) T1 G3 M2 जनो (for जने) — (L 3) T G1 3 पुरापि G2 M2 3 सदा (for तदा) — In G1, there follows a passage given in App I (No 34)]

13 Ś1 missing (cf v l 4) For S cf v l 12 — a) B3 D4 5m 7 9 अनवम , Cc अनवर (as in text) D1 3 हि (for च) B4 धनुर्धरवरश्चासीत् — c) K D1 4–8 वीरश् S स दृष्टपूर्वो हि (M1–3 -पि) मया — d) Dn2 D11 12 विचरन् (for चरन्त्या) S पाडवालये (for पाण्डवान्प्रति)

14 Ś1 missing (cf v l 4) — ab) B2 D1–3 5 10 तु (for तत्) B2 D1 3 पाडवो (for पावको) S यदा(T1 यथा , G2 तदा , M1–4 यद्)नेन सहायेन खाडव चादहत्पुरा — c) G1 3 पुरा (for तदा) B D5 6 8 10–12 G1 3 तेन (for अनेन)

15 Ś1 missing (cf v l 4) — b) D6 भागश , D8 अनेकश (for सर्वश) — After 15, S (except M5, M2 om lines 3–4, T2 om line 4) ins

625* वैशपायन ।
तत सैरन्ध्रिसहिता उत्तरा भ्रातुरब्रवीत् ।
अभ्यर्थयेमा सारथ्ये वीर शीघ्र बृहन्नलाम् ।
शिक्षितैषा हि सारथ्ये नर्तने गीतवादिते ।
सैरन्ध्र्याह महाप्राज्ञ स्तुवन्ती वै बृहन्नलाम् ।

[(L 1) G1 3 °सहितोत्तरा भ्रातरमब्रवीत् — After line 2, T1 reads 17 for the first time — (L 3) T2 G1 3 गीतवादने]

T1 G2 cont

626* श्रुत्वोत्तरोत्तरावाक्य सैरन्ध्र्या समुदीरितम् ।
सधार्य मनसा सम्यक्सैरन्ध्रीं पुनरब्रवीत् ।

T1 G2 cont T2 G1 3 M ins after 625* (M5 ins after 15)

627* उत्तर ।
सैरन्ध्रि जानासि मम व्रत हि
क्लीबो न एष पुरुष स्वय हि ।
नाह प्रवक्ष्यामि बृहन्नला शुभे
वक्तु स्वय यच्छ हयान्ममेति ।

[(L 2) T1 G1 3 न वाय, G2 य एष, M1 नु एष — (L 3) G3 M5 प्रशक्ष्यामि — (L 4) G1 भवाम वै यदि (for हयान्ममेति)]

T G cont

628* सैरन्ध्री ।
भयकाले तु सप्राप्ते न व्रत नाव्रत पुन ।
यथा दु ख प्रतरति कर्तु युक्तं चरेद्बुध ।
इति धर्मविद प्राहुस्तस्माद्वाच्या बृहन्नला ।

[(L 2) T यथा युक्त प्रच , G1 3 यथा युक्ता (G3 क्त) प्रत°]

16 Ś1 missing (cf v l 4) — Before 16, M ins सैरध्री — a) G3 M1 सा (for या) — b) B2 4 D5 6 G1 3 यशस्विनी, D4 5m 7 9 कनीयसी, M5 शुचिस्मिता, Ca v यवी (as in text) — c) B1 2 5 T1 सा, D4 सु-, T2 G1 3 M तु (for स) B1 2 5 D2 4 7 9 10 transp वचन and वीर B3 D1 5 6 8 वीरो वचन (for वचन वीर) B4 Dn1 वीर (for वीर) Dn2 D3 11 12 अस्या प्रवीर (D3 रो) वचन

17 Ś1 missing (cf v l 4) T1 reads 17 (for the first time), after line 2 of 625* (cf v l 15), repeating it here with v 1 — a) B1 3 अस्य, B2 5 S (T1 both times) ते, D6 असौ (for वै) D6 तु, T1 (both times) G1 2 सा (for स) — b) D9 जित्वा, T2 हत्वा (for सर्वान्) K न सशय, B D2 3 5 6 8 9 T1 (first time) G1 3 न सशय , Dn1 असशय M3 सर्वाञ्शत्रूनस — c) K समानीय — d) D1.3 T1 (second

३५

वैशंपायन उवाच ।
स तां दृष्ट्वा विशालाक्षीं राजपुत्री सखी सखा ।
प्रहसन्नब्रवीद्राजन्कुत्रागमनमित्युत ॥ १
तमब्रवीद्राजपुत्री समुपेत्य नरर्षभम् । C 4 1202 B 4 37 7 K 4 38 40

time) G2 M1 पुनर् (for ध्रुवम्) — After 17, M5 reads the colophon (*adhy no* 36), which is om in the other S MSS

18 Ś1 missing (cf v 1 4) Before 18, S ins वैश — ᵃ) T1 G2 M1 2 4 तु (for स) — ᵇ) D4 वाक्यमब्रवीत् (for प्रत्य) — ᶜ) K अनुनीयाशु (for अनव) — ᵈ) K समानय (for तामा) MSS बृहन्नला, °न्नटा etc also

19 Ś1 missing (cf v 1 4) S om 19 — ᵃ) D4 साध्वी (for शीघ्रम्) — ᵇ) B4 D8 10 अगमन् B8 D1–4 5 m 7 8 नर्तना(D2 °का)लय

Colophon Ś1 not collated, T G M1–4 om it, M5 reads it after st 17 — *Sub-parvan* K गोगृह, B Dn D (except D8) उत्तरगोग्रह (D7 9 गोग्रह) — *Adhy name* B2 4 Dn1 D8 8 10 सैरन्ध्रीवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K1 B4 D10 34, D8 35, D5 7 32, D6 33, M5 36 — *S'loka no* D1 19, D8 20

35

☞ The collations of Ś1 are not available for this adhy, the folios being stuck together (cf v 1 4 34 4) The MS is ignored in this adhy

1 Before 1, all MSS except K D1–8 7–9, ins the foll passage (S om lines 3–4, 13–16, M2 om lines 17–19, and G1 om lines 20–22 also)

629* वैशंपायन उवाच ।
सा प्राद्रवत्काञ्चनमाल्यधारिणी
ज्येष्ठेन भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी ।
सुदक्षिणा वेदिविलग्नमध्या
सा पद्मपत्राभनिभा शिखण्डिनी ।
तन्वी शुभाङ्गी मणिचित्रमेखला
मत्स्यस्य राज्ञो दुहिता श्रिया वृता ।
तन्नर्तनागारमरालपक्ष्मा
शतह्रदा मेघमिवान्वपद्यत ।
सा हस्तिहस्तोपमसहतोरू
स्वनिन्दिता चारुदती सुमध्यमा ।
आसाद्य त वै वरमाल्यधारिणी
पार्थं शुभा नागवधूरिव द्विपम् ।
सा रत्नभूता मनस प्रियार्चिता
सुता विराटस्य यथेन्द्रलक्ष्मी ।
सुदर्शनीया प्रमुखे यशस्विनी
प्रीत्याब्रवीदर्जुनमायतेक्षणा ।
सुसहतोरु कनकोज्ज्वलत्वच
पार्थं कुमारीं स तदाभ्यभाषत ।
किमागम काञ्चनमाल्यधारिणि
मृगाक्षि किं त्व त्वरितेव भामिनि ।
किं ते मुख सुन्दरि न प्रसन्न
माचक्ष्व तत्त्व मम शीघ्रमङ्गने ।

[After line 2, S (which om lines 3–4) ins
630* भ्रातुर्नियोग तु निशम्य सुभ्रू
शुभानना हाटकरत्नभूषणा ।
सवज्रमुक्तामणिहेमकुण्डला
मृदुक्रमा भ्रातृनियोगचोदिता ।
प्रदक्षिणावर्ततनु शिखण्डिनी
पद्मानना पद्मदलायतताक्षी ।

— (L 4) ❀Cn पद्मपत्राभिनवा शिखण्डिनीति प्राचीन पाठ ।❀ — (L 5) S तन्वी (M2 शखी) समाङ्गी मृदुमद लोचना — (L 6) S (except G8) मात्स्यस्य S विलासिनी (for श्रिया वृता) — (L 7) S (except M5) सा (for तन्) — (L 9) B1–8 Dn2 D 10–12 सहितोरू, S सु(G2 सा)नागनासोपमसह(G8 वृ)तोरू, Ca as in text — (L 10) B8 5 Dn D4 11 12 S अनिदिता (for स्वनि°) B5 Dn2 D6 11 12 सुमध्या (for सुमध्यमा) S वेदिविलग्नमध्या (for चारुदती सुमध्यमा) — (L 11) S तस्थौ (for त वै) — (L 17) B2–5 D4–6 सुशोभनोरु (for सुसहतोरु) S (M2 om) तामागतामायतताम्रलोचना — (L 18) S (M2 om) अवेक्ष्य पार्थ (T2 कृष्ण, G1 वाक्य, M1 4 5 जिष्णु, M8 कृष्णा) समयेभ्य भाषत — (L 19) D10 S (M2 om) किमागता (for गम) — (L 20) S (G1 om) सुगात्रि किंचित् (T1 G8 किं तु, T2 किं च) त्वरितासि सुभ्रु — (L 22) S (G1 om) आचक्ष्व शीघ्र मम चारुहासिनि]

— For S, cf v 1 8 — ᵇ) K राजपुत्रीं (K2 °त्री) सखीं सखी, D4–9 °पुत्रीं सखीं (D4 7 9 °खी°) वृता (D6

प्रणयं भावयन्ती स्म सखीमध्य इदं वचः ॥ २
गावो राष्ट्रस्य कुरुभिः काल्यन्ते नो बृहन्नडे ।
तान्विजेतुं मम भ्राता प्रयास्यति धनुर्धरः ॥ ३
नचिरं च हतस्तस्य संग्रामे रथसारथिः ।
तेन नास्ति समः सूतो योऽस्य सारथ्यमाचरेत् ॥ ४
तस्मै प्रयतमानाय सारथ्यर्थं बृहन्नडे ।
आचचक्षे हयज्ञाने सैरन्ध्री कौशलं तव ॥ ५
सा सारथ्यं मम भ्रातुः कुरु साधु बृहन्नडे ।
पुरा दूरतरं गावो ह्रियन्ते कुरुभिर्हि नः ॥ ६
अथैतद्वचनं मेऽद्य नियुक्ता न करिष्यसि ।
प्रणयादुच्यमाना त्वं परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ७
एवमुक्तस्तु सुश्रोण्या तया सख्या परंतपः ।
जगाम राजपुत्रस्य सकाशममितौजसः ॥ ८
तं सा व्रजन्तं त्वरितं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।

तथा), D_{10} सखीं प्रणयसंयुता — ^{c}) K_2 प्रहसन्त्यब्रवीद् D_{10} वाक्यं (for राजन्) — ^{d}) B D किम् (for कुत्र) D_{1-3} आगमनकारणं (for आगमनमित्युत)

2 For S, cf v 1 8 — ^{a}) D_{1-3} भाषयती, C^{v} भाव (as in text) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{1-3\ 6-12}$ सा (for स्म) — ^{d}) B_4 D_6 सखीमध्यात् (for मध्ये) — After 2, D_5(marg) $_9$ ins

631* उवाच त्वरया युक्ता चोत्तरा मधुराक्षरम् ।

3 For S, cf v 1 8 — ^{b}) Some MSS बृहन्नले (°ट्टे) — ^{c}) K_1 $B_{1\ 3\ 5}$ Dn $D_{3\ 6-8\ 11\ 12}$ ताः (for तान्)

4 For S, cf v 1 8 — ^{a}) $B_{1\ 2}$ D_8 नाचिरं K_2 B_{1-3} Dn_2 $D_{8\ 11}$ निहतस्, Dn_1 $D_{1\ 2\ 7\ 10}$ वहतस्, D_3 हि हतस्, D_{12} सारथिस् (for च हतस्) — ^{c}) D_{10} नास्य (for नास्ति)

5 For S, cf v 1 8 — ^{b}) B_3 वरये त्वा, D_{10} सारथ्यर्थं — ^{c}) K हयस्थाने, D_{10} रथज्ञाने (for हयज्ञाने) — After 5, B_1 Dn $D_{1-3\ 5}$(marg) $_{7-12}$ ins

632* अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ।
त्वयाजयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षभः ।
[(L 2) $D_{5\ 9}$ पाण्डुनदन (for पाण्डव)]

6 For S, cf v 1 8 — ^{ab}) B_2 त, $D_{1\ 2\ 4\ 7-9}$ स (for सा) B Dn_2 $D_{4\ 5\ 7-9\ 11\ 12}$ transp मम and कुरु D_{10} सारथ्यं कुरु भद्रं ते मम भ्रातुर्बृहन्नटे — ^{c}) B_1 $D_{9\ 11\ 12}$ C^{a} पुराद्, B_4 $D_{5\ 6}$ दूराद्, C^{v} rp (A) पुरा (as in text) — ^{d}) D_6 कौरवैर् (for कुरुभिर्)

7 For S, cf v 1 8

8 For S, see below — ^{b}) $D_{1\ 3}$ तनयाख्या (for तया सख्या) B (except B_1) D_4 पुनः पुनः (for परंतप) — ^{d}) D_{1-3} समीपम् (D_3 पे), C^{a} सकाशम् (as in text)

☞ For 1–8, S subst

633* वैशंपायन ।
सा वज्रवैडूर्यविकारकुण्डला
विनिद्रपद्मोत्पलपत्रगन्धिनी ।
प्रसन्नताराधिपसंनिभानना
पार्थं कुमारी वचनं बभाषे ।
हरन्ति वित्तं कुरवः पितुर्मे
शतं सहस्राणि गवां बृहन्नले ।
सा भ्रातुरश्वान्मम संयमस्व
पुरा परे दूरतरं हरन्ति गाः ।
सैरन्ध्रिराख्याति बृहन्नले त्वां
सुशिक्षितां संग्रहणे रथाश्वयोः ।
अहं मरिष्यामि न मेऽत्र संशयो
मया वृता तत्र न चेद्गमिष्यसि ।
तथा नियुक्तो नरदेवकन्यया
नरोत्तमः प्रीतमना धनंजयः ।
उवाच पार्थः शुभमन्दया गिरा
शुभाननां शुक्लदतीं शुचिस्मिताम् ।
गच्छामि यत्रेच्छसि चारुहासिनि
हुताशनं प्रज्वलितं व्रजामि वा ।
इच्छामि तेऽहं वरगात्रि जीवितं
करोमि किं ते प्रियमद्य सुन्दरि ।
न मत्कृते द्रक्ष्यसि तत्पुरं प्रिये
वैवस्वतं प्रेतपतेर्महाभयम् ।
स एवमुक्त्वा कुरुवीरपुंगवो
विलासिनीं शुक्लदतीं शुचिस्मिताम् ।
बृहन्नलारूपविभूषिताननो
विराटपुत्रस्य समीपमाव्रजत् ।

G_2 cont

634* तमाव्रजन्तं वरभूषणैर्वृतं
महाप्रभं वारणयूथपोपमम् ।
गजेन्द्रबाहुं कमलायतेक्षणं
कवाटवक्षं स्थलमुन्नतांसम् ।
तमागतं पार्थममित्रकर्शनं
महाबलं नागमिव प्रमाथिनम् ।
वैराटिरामन्त्र्य ततो बृहन्नलां
गवां निनीषन्पदमुत्तरोऽब्रवीत् ।

अन्वगच्छद्विशालाक्षी शिशुर्गजवधूरिव ॥ ९
दूरादेव तु तं प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽभ्यभाषत ।
त्वया सारथिना पार्थः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ॥ १०
पृथिवीमजयत्कृत्स्नां कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
सैरन्ध्री त्वां समाचष्ट सा हि जानाति पाण्डवान् ॥ ११
संयच्छ मामकानश्वांस्तथैव त्वं बृहन्नडे ।
कुरुभिर्योत्स्यमानस्य गोधनानि परीप्सतः ॥ १२
अर्जुनस्य किलासीस्त्वं सारथिर्दयितः पुरा ।
त्वयाजयत्सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षभः ॥ १३
एवमुक्ता प्रत्युवाच राजपुत्रं बृहन्नडा ।
का शक्तिर्मम सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्धनि ॥ १४
गीतं वा यदि वा नृत्तं वादित्रं वा पृथग्विधम् ।
तत्करिष्यामि भद्रं ते सारथ्यं तु कुतो मयि ॥ १५

उत्तर उवाच ।

बृहन्नडे गायनो वा नर्तनो वा पुनर्भव ।
क्षिप्रं मे रथमास्थाय निगृह्णीष्व हयोत्तमान् ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

स तत्र नर्मसंयुक्तमकरोत्पाण्डवो बहु ।
उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वं जानन्नरिंदम ॥ १७
ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य कवचं शरीरे प्रत्यमुञ्चत । C 4 1219 B 4 37 24 K 4 35 62

9 ^{a}) K B_4 Dn $D_{11\,12}$ तमाव्रजत, B_2 सा त व्र , T_1 तथा व्र° (for त सा व्र) — ^{d}) B_{1-4} $D_{5\,6\,11}$m S गज, B_5 Dn $D_{3\,4\,7-9\,11\,12}$ शिशु, D_2 शत्रुर् (for शिशुर्) G_3 नाग (for गज)

10 ^{a}) K B D (except $D_{1-3\,6}$) ता, S स (for त) — Before 10^{cd}, $M_{1\,2\,5}$ ins उत्तर

11 ^{a}) D_4 पृथ्वीं समजयत्, S पृथिवीं चाजयत् — ^{c}) Dn $D_{1-3\,8\,9\,11\,12}$ G_1 समाचष्टे, S (except G_1) ममाचष्ट — ^{d}) $D_{1\,3}$ सा जानाति च, G_2 M_4 साभिजानाति $B_{3\,5}$ D_5 पाडव B_4 पार्थिवान् (for पाण्डवान्)

12–13 For 12–13, S subst

635* देवेन्द्रसारथिर्वीरो मातलि ख्यातविक्रम ।
सुहोत्रो जामदग्न्यस्य विष्णोर्यन्ता च दारुक ।
अरुण सूर्ययन्ता च सुमन्त्रो दशरथस्य च ।
सर्वे सारथय ख्याता न बृहन्नलया समा ।
इत्युक्तोऽह च सैरन्ध्र्या तेन त्वामाह्वयामि वै ।
आहूता त्व मया सार्धं योद्धु याहि बृहन्नले ।
दूराद्दूरतर गावो भवन्ति कुरुभिर्हृता ।

[(L 2) T_2 G_3 M सहसाहो (G_3 सहो यथा) जामदग्ने , G_2 सुमहो जामदग्नेश्च (for prior half) — (L 3) T $G_{2\,3}$ सुमन्त्रो वा दाशरथे सूर्ययता यथारुण]

14 ^{a}) D_6 इत्युक्ता प्रत्युवाचैन, S त(M_2 अ)थोक्ता प्रत्युवाचेद (T_2 चैन) — Before 12^{cd}, M_4 ins बृहन्नला — ^{c}) $D_{1\,2}$ गतिर् (for शक्तिर्) — ^{d}) D_6 समर° (for सग्राम°)

15 ^{a}) N (except K_1, Ś1 missing) नृत्य (D_4 नृति), Cv नृत्त (as in text) S transp गीत and नृत्त — ^{b}) $D_{1\,2}$ तथाविध, Cv पृथग्विधं (as in text) — ^{c}) D_5 (m as in text) तत्करिष्याम्यह सर्वं — ^{d}) $B_{1\,3}$ Dn $D_{11.\,12}$ S मम (for मयि)

16 ^{ab}) D_2 गायको B_4 $D_{2\,4\,10}$ नर्तको $B_{1-3\,5}$ $D_{5\,6}$ गायनो नर्तनो ($B_{1\,3}$ D_6 नर्तको, B_5 वादनो) वापि वादनो (B_5 नर्तनो, D_6 वादको) वा पुनर्भव — For 16, S subst

636* त्व नर्तको वा यदि वापि गायक
क्षिप्र तनुत्र परिधत्स्व भानुमत् ।

[M_{1-4} नर्तनो (for नर्तको) T_1 $G_{1\,3}$ वासि (for वापि)] — After 16, S ($M_{4\,5}$ om lines 1–4) ins

637* अभीक्ष्णमाहुस्तव कर्म पौरुष
स्त्रिय प्रशसन्ति ममाद्य चान्तिके ।
वैशपायन ।
इत्येवमुक्त्वा नृपसूनुसत्तम-
स्तदा स्मयित्वार्जुनमभ्यनन्दयत् ।
अथोत्तर पारशव शताक्षिम-
त्सुवर्णचित्र परिगृह्य भानुमत् ।
बृहन्नलायै प्रददौ स्वय तदा
विराटपुत्र परवीरघातिने ।
तदाज्ञया मात्स्यसुतस्य वीर्यवा-
नकर्तुकामेव समाददे तदा ।
बृहन्नला ।
यद्यस्ति च रणे शौर्यं शक्ति स्याद्द्विषता वधे ।
अह त्वामभिगच्छामि यत्र त्व यासि तत्र भो ।

[(L 11) T_2 G_2 $M_{4\,5}$ शक्य स्याद्द्विषता वध (for posterior half)]

17 ^{a}) T_2 तत स (for स तत्र) Dn_2 $D_{11\,12}$ त नर्मयुक्तम्, Ca o v नर्मसयुक्तम् (as in text) — ^{b}) Dn_2 $D_{11\,12}$ पाडव बली, D_{1-3} पाडुनदन (for पाण्डवो बहु) — ^{d}) B (except B_5) Dn_1 D_{1-10} S अरिंदम (for °दम)

C 4 1219 B 4 37 24 K 4 38.61 कुमार्यस्तत्र तं दृष्ट्वा प्राहसन्पृथुलोचनाः ॥ १८
स तु दृष्ट्वा विमुह्यन्त स्वयमेवोत्तरस्ततः ।
कवचेन महार्हेण समनह्यद्बृहन्नडाम् ॥ १९
स बिभ्रत्कवचं चाग्र्यं स्वयमप्यंशुमत्प्रभम् ।
ध्वजं च सिंहमुच्छ्रित्य सारथ्ये समकल्पयत् ॥ २०
धनूंषि च महार्हाणि बाणांश्च रुचिरान्बहून् ।
आदाय प्रययौ वीरः स बृहन्नडसारथिः ॥ २१
अथोत्तरा च कन्याश्च सख्यस्तामब्रुवंस्तदा ।
बृहन्नडे आनयेथा वासांसि रुचिराणि नः ॥ २२
पाञ्चालिकार्थं सूक्ष्माणि चित्राणि विविधानि च ।
विजित्य संग्रामगतान्भीष्मद्रोणमुखान्कुरून् ॥ २३
अथ ता ब्रुवतीः कन्याः सहिताः पाण्डुनन्दनः ।
प्रत्युवाच हसन्पार्थो मेघदुन्दुभिनिःस्वनः ॥ २४
यद्युत्तरोऽयं संग्रामे विजेष्यति महारथान् ।
अथाहरिष्ये वासांसि दिव्यानि रुचिराणि च ॥ २५
एवमुक्त्वा तु बीभत्सुस्ततः प्राचोदयद्धयान् ।
कुरूनभिमुखाञ्शूरो नानाध्वजपताकिनः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

---

18 d) Dn1 D2 प्रहसन् (for प्राह) — For 18, S subst

638* तमाददान प्रमदा जहासिरे
ह्यधोमुख वीरवरोऽभ्यहारयत् ।
ततस्तिरश्चीनकृत सपत्नहा
ह्यधोमुख कवचमथाभ्यकर्षयत् ।
सम्यक्प्रजानन्नपि सत्यविक्रमो
ह्यज्ञातवत्सर्वकुरुप्रवीर ।
ऊर्ध्वं क्षिपन्वीरवरोऽभ्यहारय
त्पुनश्च यत्नात्कवच धनजय ।
एवप्रकाराणि बहूनि कुर्वति
तस्मिन्कुमार्य प्रमदा जहासिरे ।

[M2 om lines 3–6, M3 om lines 3–4 — (L 5) G3 M स नाम जानन्नपि (for सम्यक्प्रजानन्नपि) — (L 6) G1 3 सह्यकृतप्र (for सर्वकुरुप्र) — (L 8) G2 M पुनर्नि(G2 पुनश्च)यता वचनात् (M2 3 न) धनजय]

19 a) B (except B5) D2 5 6 8 10 त (for तु) K विमुह्यती, B3 D5 6 पिनह्यत, B4 विमुचत, Dn2 विमुच्यत, D1 3 Cc r विनह्यत, Ccp विपर्यस्त, Cv विमुह्यत (as in text) — b) B2 D4 5 तदा (for तत) D8 तथोत्तर (for उत्तरस्तत) — For 19, S subst

639* तथा विकुर्वन्तममित्रकर्शन
नैवोत्तर पर्यभवद्धनजयम् ।
त राजपुत्र समनाहयत्स्वय
जाम्बूनदान्तेन शुभेन वर्मणा ।
कृशानुतप्तप्रतिमेन भास्वता
जाज्वल्यमानेन सहस्ररश्मिना ।

[(L. 2) G1 2 पर्यहसद् (for °भवद्) — (L 4) T2 जाबू° हढेन, M °नदाताकृपणेन (M1 भरणेन, M3 वरणेन)]

20 a) B D5 6 बभार (for स बिभ्रत्) Dn2 D11. 12 दिव्य (for चाग्र्य) — c) K चारुम्, D7 सैहम् (for सिंहम्) B (except B4) D1 5 6 9 11 12 ध्वज सिंह (D9 सैंह) समुच्छ्रित्य — d) B D5 6 सारथ्यं, Dn2 D11. 12 सारथि (for सारथ्ये) — For 20, S subst

640* अथास्य शीघ्र प्रसमीक्ष्य योजय
द्रथे हयान्काञ्चनजालसवृतान् ।
सुवर्णजालान्तरयोक्तृभूषणा
न्सिंह च सौवर्णमुपाश्रयद्रथे ।

21 a) S विचित्राणि (for महा) — b) D1 3 निषगान्, M5 शराश्च (for बाणाश्च) D4 विपुलान्, G1 विविधान् (for रुचिरान्) K रुचिराननान् (for रान्बहून्) — After 21ab, S ins

641* आयुधानि च वै तत्र रथोपस्थे च सन्यसत् ।

[M1 2 च सन्यधात्, M3 च सह ***, M5 उपाहरत् (for च सन्यसत्)]

— c) S (except T1 G1 M5) आरुह्य (for आदाय)

22 b) S चैव (for ताम्) — d) B Dn D4–7 9–12 M4 (*inf lin* as in text) च (for न)

23 a) B4 पाचालिकानि, G3 (*inf lin*) बालकार्थं च, Ca as in text Cc r s cite पाञ्चालिका B2 3 5 Dn1 D2 5 चित्राणि (for सूक्ष्माणि) — b) B (except B4) Dn1 D5 सूक्ष्माणि, D1–3 दिव्यानि, S रत्नानि (for चित्राणि) B Dn1 D5 च मृदूनि (B4 रुचिराणि) (for विविधानि) — d) Dn2 D8 11 12 G3 बहून् (for कुरून्) D1–3 भीष्मद्रोणपुरोगमान्

24 a) B Dn D5 6 10–12 एव (for अथ) — b) K1 D1 3 8 सहिता , K2 हसिता , G1 सस्मित , G3 सुस्थिता (for सहिता.) K कुतिनदन , S (except T2) कुरुनदन

३६

वैशंपायन उवाच ।
स राजधान्या निर्याय वैराटिः पृथिवींजयः ।
प्रयाहीत्यब्रवीत्सूतं यत्र ते कुरवो गताः ॥ १
समवेतान्कुरून्यावज्जिगीषूनवजित्य वै ।
गाश्चैषां क्षिप्रमादाय पुनरायामि स्वं पुरम् ॥ २
ततस्तांश्चोदयामास सदश्वान्पाण्डुनन्दनः ।
ते हया नरसिंहेन चोदिता वातरंहसः ।
आलिखन्त इवाकाशमूहुः काञ्चनमालिनः ॥ ३ C 4.1233 B 4.38.3 K 4.39.4

(M5 सत्तम) — D1 is missing from 4 35 24^{c} up to 4 36 39^{c} — ^{c}) D4 7 उवाच प्रहसन्पार्थं — ^{d}) G1 ताश्च (for मेघ) D2 3 गभीर Many MSS निस्वन (for नि स्वन)

25 D1 missing (cf v l 24) Before 23, N (Ś1 D1 missing) ins बृहन्नडो(*or* लो)वाच — ^{a}) D8 10 यत् (for यदि) — ^{b}) G1 3 जेत्स्यतेति (for विजेष्यति) D2 3 महारथ — ^{c}) B2 4 5 D5 6 तदा (for अथ) D2 3 आहरिष्यामि वासासि — ^{d}) Dn2 D8 विविधानि (for रुचिराणि) T G2 M सूक्ष्माण्याभरणानि च, G1 3 सूक्ष्माणि विविधानि च

26 Before 26, all MSS (Ś1 D1 missing) ins वैश उ (resp वैश), which latter, in D6, is followed by 643* (see below) — ^{b}) D8 10 प्राणोदयत् (for प्राचोदयत्) — ^{c}) B Dn D5 6 8 10–12 मुख (for °मुखान्) D4 6 8 शूरान् (for शूरो) — For 26, S subst

642* अथोत्तरो वर्म महाप्रभाव
सुवर्णवैडूर्यपरिष्कृत दृढम् ।
आमुच्य वीर प्रययौ रथोत्तम
धनजय सारथिन प्रगृह्य ।

[(L 1) G1 3 प्रताप (for प्रभाव) — (L 3) T1 G2 रथेन (for रथोत्तम) — (L 4) G ins त after प्रगृह्य]

B Dn D5 9–12 S ins after 26 D6, after (the interpolated) वैश उ (see above)

643* तमुत्तर वीक्ष्य रथोत्तमे स्थित
बृहन्नडाया सहित महाभुजम् ।
स्त्रियश्च कन्याश्च द्विजाश्च सुव्रता.
प्रदक्षिण चक्रुरथोचुरङ्गना ।
यदर्जुनस्यर्षभतुल्यगामिन [5]
पुराभवत्खाण्डवदाहमङ्गलम् ।
कुरून्समासाद्य रणे बृहन्नडे
सहोत्तरेणास्तु तदद्य मङ्गलम् ।

[(L 1) S प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) B4 5 D6 रथोत्तम(B4 °र)स्थ — (L 2) S बृहन्नला चैव महाजनस्तदा — (L 3) B2 Dn2 D5 9–12 सुसयतव्रता , B4 द्विजाश्च सन्मता (for द्विजाश्च सुव्रता) — (L 4) B1 3 (m as in text) D6 अथोत्तर तदा, B5 अथो दिशश्च, Dn1 सुहृष्टवत्तदा (for अथोचुरङ्गना) S प्रदक्षिण मगलिनो ह्य(T2 M1 5 °नश्च, G2 नोभ्य-, M2 3 न च, M4 °नस्त्व)पूजयन् (M1 चक्रिरे, M5 चक्रु) — (L 5) B4 यदर्जुनस्यास्य गजेंद्रगामिन , D6 यदर्जुनस्योत्तमगामिन पुरा — (L 8) Dn1 D9 T2 G1 M3 transp अस्तु and अद्य B2 S तव (for तद्)]

Colophon Ś1 could not be collated, D1 missing, D7 om it — *Sub-parvan* K1 गोग्रह, B1–4 Dn D2–6 8 9 11 12 उत्तरगोग्रह, T G2 M1 2 5 गोग्रहण — *Adhy name* B Dn1 D8 10 T2 M2–4 उत्तरनिर्याण, D3 रथारोहण, T1 G2 बृहन्नलासारथ्ये उत्तरनिर्याण — *Adhy no* (figures, words or both) K1 B4 D10 35, D8 9 M2–4 36, D5 33, D6 34, T G M1 5 37 — *S'loka no* D3 29

36

☞ Ś1 is missing up to st 4 (cf v l 4 34 4), D1 is missing up to 39^{c} (cf v l 4 35 22)

1 ^{b}) B2 Dn1 D5 (m as in text) अकुतोभय , Ca पृथिवींजय (as in text) — ^{d}) D2 3 स्थिता (for गता)

2 ^{a}) B Dn1 D5 6 10 सर्वान्, D2 यास्ये, D7–9 याहि; G1 आवा (for यावत्) — ^{b}) D8 जिगीषुर् (for षून्) B4 च विजित्य (for अवजित्य) S (except G1 2) च (for वै) B2 D2 5 6 10 विजिगीषून्विजित्य वै — ^{c}) Dn D11 12 तेषा, S चैता (for चैषा) B1–3 5 D6 गाश्चैवै(D6 ते)षा समादाय, D2 3 8 गाश्च क्षिप्र समादाय — ^{d}) B1–3 5 Dn D5 6 8 10–12 एष्यामि (for आयामि) K Dn1 D2 3 अह, S मत्- (G2 तत्) (for स्व) B4 पुनराया स्वक पुर, D4 5m 7 9 प्रवेक्ष्यामि निज पुर

3 ^{a}) B4 तान्देश°, D2 3 प्रनोद°, D8 तान्प्रेर° (for ताश्चोद) — ^{c}) D8 10 नरदेवेन (for सिहेन) — ^{d}) B2 Dn1 D2–4 7 नोदिता, B4 देशिता, D8 प्रेरिता (for चोदिता) S शीघ्रवाहिन (G1 3 M4 गामिन) (for वातरहस) — D8 om 3^{ef} — ^{e}) K2 B2 आलिहत , D5 आलिखत ,

नातिदूरमथो यात्वा मत्स्यपुत्रधनंजयौ ।
अवेक्षेताममित्रघ्नौ कुरूणां बलिनां बलम् ।
श्मशानमभितो गत्वा आससाद कुरूनथ ॥ ४
तदनीकं महत्तेषां विबभौ सागरस्वनम् ।
सर्पमाणमिवाकाशे वनं बहुलपादपम् ॥ ५
ददृशे पार्थिवो रेणुर्जनितस्तेन सर्पता ।
दृष्टिप्रणाशो भूतानां दिवस्पृङ्नरसत्तम ॥ ६
तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्वरथसंकुलम् ।
कर्णदुर्योधनकृपैर्गुप्तं शांतनवेन च ॥ ७
द्रोणेन च सपुत्रेण महेष्वासेन धीमता ।
हृष्टरोमा भयोद्विग्नः पार्थं वैराटिरब्रवीत् ॥ ८
नोत्सहे कुरुभिर्योद्धुं रोमहर्षं हि पश्य मे ।
बहुप्रवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदम् ।
प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि कुरुसैन्यमनन्तकम् ॥ ९
नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम् ।
रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् ।
दृष्ट्वैव हि परानाजावात्मा प्रव्यथतीव मे ॥ १०
यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ ११
दुर्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः ।

Cc.v आलिखंतः (as in text). D4 आलिखंस्तद्ददाकाशं. — ^{f}) B4 ययुः; Cr बभुः; Cc.rp (Cat.) ऊहुः (as in text). — Ca cites 3^{ef} entirely as in text.

4 ^{a}) B (except B2) D (except D4.7.9; D1 missing) T G2 गत्वा (for यात्वा). — ^{b}) S मात्स्य- (G1 मत्स्य-; M1 राज-). — ^{c}) B4 D5.6 M5 अवैक्षेताम्; Dn1 D4.7 M1.2.4 अवेक्षताम्; D2 अवेक्षितम्; D3 अवेक्षते (for अवेक्षेताम्). S (except T2 G1) अवित्रस्तौ (for अमित्रघ्नौ). — ^{e}) D6 भूत्वा; M2 यात्वा (for गत्वा). — ^{f}) D2.3.8 (for avoiding hiatus!) व्याससाद (for आस°). B4 D4.7.9 तदा; Dn2 D2.3.8.10–12 असौ (for अथ), S शूरौ ददृशतुः कुरून्. — After 4, N (Ś1 D1 missing) ins.:

644* तां शमीमन्ववीक्षेतां व्यूढानीकांश्च सर्वशः ।

[B D5.6 तत्समीपे (for तां शमीम्). K Dn2 D11.12 अन्ववैक्षच्च; B D3.5.6 °वैक्षेतां; D2 °वीक्षेथा; D4.7.9 °वेक्ष्याथ; D7m.10 °वेक्षेतां; D8 °वेक्ष त्वं. B3–5 D5.6 व्यूढानीकं च (for °नीकांश्च). K D2–4.7–9 गच्छतः (for सर्वशः).]

5 Ś1 resumes. — ^{b}) B (except B4) विततं (for विबभौ). Ś1 B4 Dn1 D10 सागरोपमं (for सागरस्वनम्). — ^{c}) Dn1 भ्रम° (for सर्प°). S संसर्प(T G1.3 °स्पर्श)-माण(*or* °न)माकाशे.

6 ^{b}) T G1 सर्वशः; G2 M4 सर्वतः (for सर्पता). — ^{d}) G2 M4.5 दिविस्पृङ्. B1.3.5 Dn2 D10–12 कुरु° (for नर°).

7 ^{a}) Dn1 D3.4.6 तदानीकं. S अथो वी(M1 -द्री)क्ष्य (M2 अथालक्ष्य) (for महद्दृष्ट्वा). — ^{b}) M1.2 रथाश्वगजसं°. — ^{c}) D4 °मुखैर् (for °कृपैर्).

8 ^{a}) D6 अपि (for च). K2 B3 Dn1 D3 G M2.4.5 द्रोणेन सहपुत्रेण. — After 8^{ab}, D2 (marg.) ins.:

645* तेषां तत्सैन्यमतुलं दृष्ट्वा भयविवर्धनम् ।

9 Before 9, N (D1 missing) ins. उत्तरं उवाच; T1 वैराटिः; T2 M5 उत्तरः. — ^{b}) B2.3.5 D2–6.8.10 S च (for हि). — ^{c}) D4 °प्रवीरसंयुक्तं; cf. Cv. — ^{e}) Ś1 B3 D3.6.7 शक्यामि; S शक्नोमि (cf. v. l. 16^{c}). — ^{f}) T1 G भयानकं; T2 M भयंकरं (for अनन्तकम्).

10 ^{a}) M1.4 कौरवीं (for भारतीं). — ^{b}) Ś1 घोर° (for भीम°). — After 10^{ab}, S ins.:

646* देवैरपि सहेन्द्रेण न शक्यं किं पुनर्नरैः ।

— ^{c}) S °कलिलं. — ^{d}) D3 S °समाकुलं. — ^{e}) D4 च; G1.3 तु (for हि). B3 (m as in text).4 D5 (m as in text).6 Cc पुरोया(B3 D6 Cc °जा)तां; D3 परानेतान्; D7 परा ग्लानिर्; S परानीकं (for परानाजौ). — ^{f}) B Dn D5 (m as in text).6.10–12 S मनः (for आत्मा). D5 प्रव्यथितं मम (m प्रव्यथतीव मे as in text).

11 ^{ab}) D6 transp. भीष्मः and कर्णः. Ś1 यत्र द्रोणश्च कर्णश्च कृपश्चैव वि°. — ^{d}) D4.9 सोमदत्तिश्च. B Dn D4.5.7–12 च (for अथ).

12 ^{a}) S तदा (T2 M1.5 °था) राजा (for तथा वीरो). — ^{b}) D5 बलिनां (m रथिनां as in text). Ś1 K राजा परमदुर्लभः (Ś1 °दुर्जयः); S वीरो (M1 ततो) दुर्मर्षणः पटुः (G1 परः). — ^{c}) S धृति° (for द्युति°). — T1 G (G1 om. line 5) ins. after 12: T2 M5, after 13^{ab}: M1.3 ins. lines 1–2 after 13^{ab} and lines 3–6 after 13: M2.4 (om. lines 1–2 along with 13^{ab}), after 13:

647* मत्ता इव महानागा युक्तध्वजपताकिनः ।
नीतिमन्तो महेष्वासाः सर्वास्त्रकृतनिश्चयाः ।

द्युतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १२
दृष्ट्वैव हि कुरूनेतान्व्यूढानीकान्प्रहारिणः ।
हृषितानि च रोमाणि कश्मलं चागतं मम ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।
अवियातो वियातस्य मौर्ख्याद्धूर्तस्य पश्यतः ।
परिदेवयते मन्दः सकाशे सव्यसाचिनः ॥ १४
त्रिगर्तान्मे पिता यातः शून्ये संप्रणिधाय माम् ।
सर्वा सेनामुपादाय न मे सन्तीह सैनिकाः ॥ १५
सोऽहमेको बहून्बालः कृतास्त्रानकृतश्रमः ।
प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि निवर्तस्व बृहन्नडे ॥ १६

अर्जुन उवाच ।
भयेन दीनरूपोऽसि द्विषतां हर्षवर्धनः ।
न च तावत्कृतं किंचित्परैः कर्म रणाजिरे ॥ १७
स्वयमेव च मामात्थ वह मां कौरवान्प्रति ।
सोऽहं त्वां तत्र नेष्यामि यत्रैते बहुला ध्वजाः ॥ १८
मध्यमामिषगृध्राणां कुरूणामाततायिनाम् ।
नेष्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ॥ १९
तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च ।
कत्थमानोऽभिनिर्याय किमर्थं न युयुत्ससे ॥ २०
न चेद्विजित्य गास्तास्त्वं गृहान्वै प्रतियास्यसि । C 4 1 53 B 4 38.23 K 4 39.27

दुर्जया सर्वसैन्याना देवैरपि सवासवै ।
पताकिनश्च मातङ्गा सध्वजाश्च महारथा ।
विप्रकीर्णा कृतोद्योगा वाजिनश्चित्रभूषिता । [5]
ताञ्जेतु समरे शूरान्दुर्बुद्धिरहमागत ।

[(L 4) G_1 योधा मत्ता गजा मत्ता वाजिनो वेगिता भृग] Thereafter $M_{1\,3\,5}$ *repeat* 13^{cd}

13 $M_{2\,4}$ om 13^{ab} — ^{a}) S ($M_{2\,4}$ om) सर्वान् (for एतान्) — After 13^{ab}, T_2 M_5 ins 647*, while $M_{1\,3}$ ins lines 1–2 only of that passage, after 13, M_{1-4} ins lines 3–6 of 647*, after 647*, $M_{1.3\,5}$ *repeat* 13^{cd}

14 ^{a}) K D_7 अपि यातोपि (D_7 तो वि-) या°, B Dn $D_{2\,3\,6\,10}$ Cr ap अविजातो विजातस्य, Cc v rp as in text Cs cites वियात ❀Cn प्राचा तु सयकार पाठ । तदा वियातो धृष्ट । अवियातोऽप्रगल्भ ।❀ — ^{b}) B_3 $D_{2\,3\,6}$m $_3$ मूर्खो, Dn_1 $D_{5\,6}$ Cr ap मौर्य, D_9 मौढ्याद् (for मौर्ख्याद्) — For 14^{ab}, S subst

648* दृष्ट्वा तु महतीं सेना कुरूणा दृढधन्विनाम् ।

— ^{c}) G_1 मद (for मन्द) — ^{d}) D_4 समीपे (for सकाशे) G_1 सेना दृष्ट्वा जनाग्रत Ca cites the whole stanza as in text, with only मूर्खो for मौर्ख्याद्

15 Before 15, K_2 $D_{4\,5}$(marg) $_{7-9}$ T_1 G_2 ins उत्तर — ^{b}) B (except B_4) D_{4-6} अस्मिन्, S वै (for स-) B (except B_4) $D_{5\,6}$ सनि (for प्रणि°) — ^{c}) S समा (for उपा) — ^{d}) $D_{2\,3}$ बले (D_3 न मे) तिष्ठति सैनिका

16 D_3 om 16^{ab} — ^{a}) S अहम् (for सोऽहम्) D_4 एतान् (for बाल) — ^{c}) Ś$_1$ Dn_2 $D_{5\,6\,11\,12}$ शक्यामि, B_2 S शक्नोमि, D_4 पश्यामि (cf v 1 9^{c}) — ^{d}) S निवर्तय (for र्तस्व) — After 16, S ins

649* वैशपायन ।
त तथावादिन तत्र बीभत्सु प्रत्यभाषत ।
सप्रहस्य पुनस्त वै सर्वलोकमहारथ ।

17 N (D_1 missing) बृहन्नडा (*or* ला) (for अर्जुन) — ^{a}) D_3 वातिदीनो (for दीनरूपो) S भयादुदीर्णरूपोसि (T_1 G_2 ह्रिदीर्णहृदयो) — ^{b}) Some MSS हर्षवर्धन — ^{c}) B (except B_4) Dn_1 $D_{3\,8-10}$ transp किंचित् and कर्म (in ^{d}) Ś$_1$ न चैव च परै किंचित्, K भवेन्न च कृत किंचित् — ^{d}) Ś$_1$ कृत (for परै)

18 ^{b}) Ś$_1$ K बहुश (for वह मा) — ^{c}) Ś$_1$ K G_3 अत्र, B (except B_1) $D_{2-7\,10}$ Ca अद्य, D_3 Cv उप- (for तत्र) B_2 रक्षामि, B_{3-5} Ca वक्ष्यामि, Cc v नेष्यामि (as in text) — ^{d}) Ś$_1$ Dn_1 $D_{2\,4}$ $G_{1\,3}$ M_3 ते, D_5 इमे, T_2 एव (for एते) Ś$_1$ M_3 बहवो, K बहुशो (for बहुला)

19 ^{a}) MSS गृद्धाना, गृध्रीना, गृध्नूना etc (for °गृध्राणा) — ^{b}) T_1 G_2 सेनानाम्, M_5 द्विषताम् (for कुरूणाम्) — ^{d}) K_1 पार्थिवाना हि युध्यता, D_9 पृथिवीमपि यु°, S मा त्व हि विमना भव, Ca as in text Cc v cite पृथिव्या, Cr पृथिव्यामपि — After 19, S (M_1 om line 2) ins

650* समुद्रमिव गम्भीर कुरुसैन्यमरिंदम ।
स्त्रीसकाशे प्रतिज्ञाय पुरुषाणा हि शृण्वताम् ।
विकत्थमानो निर्यात्वा ब्रूहि किं नात्र बुध्यसे ।

[(L 1) M_1 भयकर (for अरिंदम) — (L 2) $G_{1\,3}$ अशृण्वता (for हि शृ) — (L 3) M_5 युध्यसे (for बु)]

20 M_1 om 20^{cd}, M_3 om 20 — ^{cd}) Ś$_1$ भिनिर्यात किम°, D_3 उक्तो भवति य पूर्वं किम S ($M_{1\,3}$ om) रथमारुह्य (M_2 स्थाय) निर्यात्वा (M_2 य) किमर्थं न च

C. 4 1253
B 4 38. 23
K 4 39. 27

प्रहसिष्यन्ति वीर त्वां नरा नार्यश्च संगताः ॥ २१
अहमप्यत्र सैरन्ध्र्या स्तुतः सारथ्यकर्मणि ।
न हि शक्ष्याम्यनिर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ॥ २२
स्तोत्रेण चैव सैरन्ध्र्यास्तव वाक्येन तेन च ।
कथं न युध्येयमहं कुरून्सर्वान्स्थिरो भव ॥ २३

उत्तर उवाच ।

कामं हरन्तु मत्स्यानां भूयांसं कुरवो धनम् ।
प्रहसन्तु च मां नार्यो नरा वापि बृहन्नडे ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
त्यक्त्वा मानं स मन्दात्मा विसृज्य सशरं धनुः ॥ २५

बृहन्नडोवाच ।

नैष पूर्वैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।
श्रेयस्ते मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽवप्लुत्य रथोत्तमात् ।
तमन्वधावद्धावन्तं राजपुत्रं धनंजयः ।
दीर्घां वेणीं विधुन्वानः साधु रक्ते च वाससी ॥ २७
विधूय वेणीं धावन्तमजानन्तोऽर्जुनं तदा ।
सैनिकाः प्राहसन्केचित्तथारूपमवेक्ष्य तम् ॥ २८

योत्स्यसे

21 ^{a}) $B_{1\ 3\ 5}$ गास्तास्तु, D_{10} गास्त्वेता, T_1 G गास्त्व वै ($G_{1\ 3}$ हि), T_2 $M_{3\ 4}$ गावस्ता (T_2 स्त्व), $M_{1\ 2\ 5}$ गाश्च त्व (for गास्तास्त्व) — ^{b}) B_4 गृह वै, S नगर (for गृहान्वै) $B_{1\ 3\ 5}$ गृहाश्चैव प्रयास्यसि — ^{c}) Ś$_1$ B (except B_2) Dn $D_{2-4\ 8\ 11\ 12}$ T G_2 M_4 वीरास् (for वीर) — ^{d}) Ś$_1$ सघश, $M_{1\ 4}$ नागरा (for सगता)

22 ^{a}) S (except T_2 $G_{1\ 3}$) अस्मि (for अत्र) Here and below B_4 D_6 सैरिंध्री (for सैरन्ध्री) — D_8 (hapl) om 22^{b}–23^{a} — ^{b}) B_1 Dn $D_{11\ 12}$ ख्याता, D_{10} ख्यात, T_2 तत, M_5 स्थित (for स्तुत) D_7 G_2 सारथिकर्मणि — ^{c}) B (except B_4) Dn_1 D_{5-8} च, S अह (for हि) Ś$_1$ B_3 D_5 शक्यामि, D_6 S शक्नोमि (T_2 शक्नो न, M_4 शक्तो हि), D_8 शिष्यामि (cf v l 9, 16)

23 D_3 om 23^{a} (cf v l 22) — ^{a}) K B_3 एव च (for चैव) — ^{b}) D_6 चैव हि, S चोदित (for तेन च) — ^{d}) S (except T_1) एतान् (for सर्वान्)

24 ^{a}) T_1 G_2 मात्स्याना — ^{b}) Only T_2 M भूयास (as in text), the rest (D_1 missing) भूयास — After 24^{ab}, D_7 ins (what is probably a gloss on the आततायिनाम् of 19)

651* अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापह ।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिन ।
आततायिनमायान्तमपि वेदाङ्गपारगम् ।
जिघासन्त जिघासीयान्न नरो ब्रह्महा भवेत् ।

— ^{d}) B_4 Dn_2 $D_{11\ 12}$ S (except T_1) च (for वा) — B Dn D_2(marg) $_{5-7\ 10-12}$ S (except M_2) ins after 24 (G_1, which om उवाच, ins after उत्तर)

652* सग्रामेण न मे कार्यं गावो गच्छन्तु चापि मे ।
शून्य मे नगर चापि पितुश्चैव बिभेम्यहम् ।

[Before line 1, D_7 ins

653* क्षीर वा दधि वाज्य वा तक्र वा न पिबाम्यहम् ।
आरनाल हि पास्यामि न मे गोभि प्रयोजनम् ।

— (L 1) B_1 Dn_1 सग्रामे न च मे कार्यं, Dn_2 $D_{11\ 12}$ युद्धेन नास्ति कार्यं मे (for prior half) B Dn_2 $D_{5\ 6\ 11\ 12}$ T_2 वा (for च) — For line 2, S (except M_2) subst

654* नगर च प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते बृहन्नले ।

— After line 2, B_{2-4} D_6 cont

655* निवर्तय रथ तूर्णं हृदय मे विदीर्यते ।,

while D_2 (marg) cont

656* वर कालेन जीवक्षभुन् न मे गोभि प्रयोजनम् ।
यद्यह जीवमानस्तु गच्छामि नगर प्रति ।]

On the other hand, D_4 ins after 24

657* भोजन गोरसैर्हीन काञ्जिकेनाप्यत परम् ।
भोक्ष्येऽह बहुभिर्वापि यास्ये बालो मृतेर्भयात् ।

25 ^{a}) D_5 एवमुक्त्वाद्रवद्भीत — ^{c}) Ś$_1$ K आसन, B_3 दर्पं (for मान) B Dn $D_{5\ 11\ 12}$ च दर्पं (B_3 मान) च, $D_{2\ 3\ 7-9}$ सु(D_3 तु)मदात्मा, D_6 च धर्मज्ञ, S सुसत्रस्तो (for स मन्दात्मा)

26 G_1 अर्जुन (for बृहन्नडा) — ^{a}) B_1 Dn $D_{9\ 11\ 12}$ शूरै, D_6 पूर्वं, D_{10} पूर्वै, T_2 M पूर्वै (for पूर्वैः) — ^{b}) B_4 D_8 क्षत्रियाणा (for यस्य) — K_1 (hapl) om 26^{cd} — ^{c}) Ś$_1$ B_2 Dn $D_{11\ 12}$ तु, T_1 G_3 M हि, $G_{1\ 2}$ अस्य (for ते) T_2 श्रेयसे (for श्रेयस्ते) — ^{d}) $B_{1\ 3\ 5}$ न तु श्रेय पलायन, S क्षत्रियस्य पलायनात्

27 ^{a}) S इति चोक्त्वा (for एवमुक्त्वा) T_1 G_2 अथ, G_1 M_4 स, G_3 M_5 च (for तु) — ^{b}) S रथादवततार ह — K S transp 27^{cd} and 27^{ef} — ^{c}) S अन्वधावन्महाबाहु — ^{e}) S दीर्घवेणीं T_1 $G_{2\ 3}$ M_{1-4} वि(G_2 च)धून्वान — After 27, S ins

तं शीघ्रमभिधावन्तं संप्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ।
क एष वेषप्रच्छन्नो भस्मनेव हुताशनः ॥ २९
किंचिदस्य यथा पुंसः किंचिदस्य यथा स्त्रियः ।
सारूप्यमर्जुनस्येव क्लीबरूपं बिभर्ति च ॥ ३०
तदेवैतच्छिरोग्रीवं तौ बाहू परिघोपमौ ।
तद्वदेवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनंजयात् ॥ ३१
अमरेष्विव देवेन्द्रो मानुषेषु धनंजयः ।
एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके धनंजयात् ॥ ३२
एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये संनिहितः पुरे ।
स एष किल निर्यातो बालभावान्न पौरुषात् ॥ ३३
सत्रेण नूनं छन्नं हि चरन्तं पार्थमर्जुनम् ।
उत्तरः सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहिः ॥ ३४
स नो मन्ये ध्वजान्दृष्ट्वा भीत एष पलायति ।
तं नूनमेष धावन्तं जिघृक्षति धनंजयः ॥ ३५ C 4 1269 B 4 38.38 K 4.39 47

658* विक्रमन्त पदन्यासैर्नमयन्निव भूतलम् ।
[T1 G2 3 नमयत च, G1 निर्मथत च (for नमयन्निव)]
28 ^{a}) K धुन्वत (for धावन्त) B4 तथा तमनुधावत — ^{d}) T1 G2 M केचिद्रूपम्, T2 योषिद्रूपम्, G1 3 तस्य रूपम् (for तथारूपम्) D4 3 ता, S च (for तम्)
29 ^{a}) B3 D4 5 8 10 सु (for त) B4 अनु-, D2 4 अपि (for अभि-) S त च शीघ्र प्रधावत — ^{b}) M1 3 अवेक्ष्य (for संप्रेक्ष्य) — After 29^{ab}, S ins
659* सैनिका ।
कोऽयं धावत्यसंगेन पूर्वं मुक्त्वा रथोत्तमम् ।
— ^{c}) A few MSS वेश- (for वेष) Ś1 B1 Dn D2 11 12 T2 सछन्नो (for प्रच्छन्नो) B4 एष वेशपरिछन्नो, G2 एक एवैष प्रच्छन्नो — ^{d}) Ś1 B1 2 Dn D11 12 भस्मन्येव (for नेव) G1 भस्मच्छन्न इवानल
30 ^{ab}) S (except M1 5, M4 *inf lin*) both times तस्य (for अस्य) — After 30^{ab}, S ins
660* इत्येव सैनिका प्राहुर्द्रोणस्तानिदमब्रवीत् ।
आचार्यं कुरुपाण्डूना मतौ शुक्राङ्गिरोपम ।
किं विचारेण व कार्यमेतेनानुसृतेन वै ।
धावन्तमनुधावश्च निर्भयो भयविह्वलम् ।
वेणीकलाप निर्धूय प्रविभाति नरर्षभ ।
[(L 3) T1 G1 3 न (for व) M कि विचारणया कार्यं (for prior half)]
— ^{c}) D4 7–9 स्वरूप, S आकार (for सारूप्यम्) T G ह्यर्जुनस्यैव — ^{d}) D3 क्लैब्य (for क्लीब) — After 30, S (except G1) ins
661* रूपेण पार्थसदृश क्लीवेषसमलकृत ।
31 ^{b}) M1 2 बाहू च (for तौ बाहू) — ^{c}) K तद्वच्चैव, B4 तत्तदेव, S तत् (M5 त) तथैव (T2 तथैव च) (for तद्वदेव) — After 31, M2 4 5 ins 662* (cf v l 32)
32 D2 om 32^{ab} and reads 32^{cd} in marg after 35, D3 M2 4 5 om (hapl) 32 — ^{a}) Ś1 D3 एकदेवेंद्रो, K D7 एक एवेंद्रो, D10 च देवेंद्रो, D11 12 एव देवेंद्रो (for इव देवेन्द्रो) D4 अय सुरेषु देवेंद्रो — ^{b}) MSS मानवेषु, मनुष्येषु also (for मानुषेषु) — ^{c}) Ś1 को नु हि, D3 एको हि, D7 एकोपि (for एक को) B4 उपायुज्येत्, D2 4 उपादी(D4 दे)यात्, D3 6 7 उपायाति (for उपायायात्) T G2 M1 3 एकोस्मानतुयात्येष, G1 कोस्मानेकोनुयाति स, G3 एकोस्मानतुयान्नान्य — ^{d}) D3 7 T1 G2 M1 3 नान्यो, D6 विना, G1 कोन्यो, G3 को हि (for अन्यो) T2 नायमन्यो धनजयात् — S ins after 32 (M2 4 5, which om 32, after 31)
662* द्रोणेन चैवमुक्ते तु कर्णं प्रोवाच बुद्धिमान् ।
[T G1 चैवमुक्तस्तु]
33 Before 33, S (except G1) ins कर्ण K1 om 33^{cd} — ^{c}) D2 4 एव, D7 9 एक (for एष) K2 स एकाकी निनिर्यातो — ^{d}) D7 9 बालत्वान्न तु पौरुषात् — After 33, G2 M1 3 5 ins (cf 34^{cd})
663* क्लीब वै सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद्बहि ।
34 M2 4 om 34^{ab}, T G3 M1.3 transp 34^{ab} and 34^{cd}, G1 reads 34^{ab} after 35^{ab} — ^{a}) D4 छद्मेन, D7 9 वेषेण, Ca सत्रेण (as in text) B4 वै छन्न, D2 सछिन्न, D3 सछन्न (for छन्न हि) Ś1 (by transp) छन्न सत्रेण नून हि, S (M2 4 om) छन्न (G2 न्ना) सत्रेण वा नून — ^{b}) B4 रभसा, D3 जानामि (for चरन्त) S (M2 4 om) जानीध्व यातमर्जुन — After 34^{ab}, S (M2 4 om) ins
664* ते हि न प्रतिसयातु सग्रामे न हि शक्नुयु ।
कथमेकतरस्तेषा समस्तान्योधयेत्कुरून् ।
[(L 2) G1 3 एकरथ (for एकतर)]
— After 664*, T *repeats* 34^{cd}, while G1 *repeats* 34^{cd}–35^{ab} — ^{c}) T G1(all three first time) 3 M1–3 क्लीब वै (for उत्तर)
35 D3 om 35, D4 om 35^{ab} G1 repeats 35^{ab} (cf v l 34) — ^{a}) B2 3(m as in text) 4 5 D5(m as in text) 6 T2 मध्ये (for मन्ये) Ś1 K रथान् (for ध्वजान्) Dn1 Dn m मन्यामहे (for मन्ये ध्व) D2 ततो महाध्वजान्दृष्ट्वा — ^{b}) Ś1 ह्येष, D2 11 12 T2 एव, D6 एक (for एष) Ś1 B D (except D9, D4 8 om , D1

C. 4 1270 B 4 38. 39 K. 4 39. 47 इति स्म कुरवः सर्वे विमृशन्तः पृथक्पृथक् ।
न च व्यवसितुं किंचिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ।
छन्नं तथा तं सत्रेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत ॥ ३६
उत्तरं तु प्रधावन्तमनुद्रुत्य धनंजयः ।
गत्वा पदशतं तूर्णं केशपक्षे परामृशत् ॥ ३७
सोऽर्जुनेन परामृष्टः पर्यदेवयदार्तवत् ।
बहुलं कृपणं चैव विराटस्य सुतस्तदा ॥ ३८
शातकुम्भस्य शुद्धस्य शतं निष्कान्ददामि ते ।
मणीनष्टौ च वैडूर्यान्हेमबद्धान्महाप्रभान् ॥ ३९
हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तं च सुव्रजैः ।

missing) पलायते G1 (first time) भीत प्राद्रवतीह वै (second time as in text) — Before 35^cd, S ins कृप — ^e) S transp त and नून B1 8 S एव (M2 अन्व-), Dn2 D11 12 अभि (for एष) — After 35, S (T G1 2 M2 4 5 om line 1) ins

665* एकोऽस्मानतुयात्येष नान्यो लोके धनजयात् ।
सारथिं ह्युत्तर कृत्वा स्वय योद्धुमिहेच्छति ।

[With line 1 of 32^cd — (L 2) G3 M1 8 5 उत्तर सारथिं कृत्वा]

36 Before 36, all MSS except T1 G3 M1 (D1 missing) ins वैशपायन M2 om 36 — ^b) Ś1 K B2 D5 विमृष(B2 D5 श)न्ति, B4 निर्दिशत , D4 8 विमृशत S (M2 om) पुन पुन — ^c) Ś1 ते, K तु, D4 8 10 एव (for च) K B2 D4 M1 व्यवसित, Ca c as in text S (M2 om) वीरा (G2 वीर) (for किंचित्) — ^d) S (M2 om) अर्जुन (for उत्तर) — S ins after 36^cd (M2, which om 36^abcd, after the ref, for which see above)

666* दुर्योधन उवाचेद सैनिकान्रथसत्तमान् ।
अर्जुनो वासुदेवो वा राम प्रद्युम्न एव वा ।
ते हि न प्रतिसयोद्धु सग्रामे न हि शक्नुयु ।
कथमेकतरस्तेषा समस्तान्योधयेत्कुरून् ।
अन्यो वै क्लीबवेषेण यद्यागच्छेद्गवा पदम् । [5]
शरैस्तीक्ष्णैरर्पयित्वा पातयिष्यामि भूतले ।

[M2 8 om line 1 T G1 2 M2-5 read line 4 after line 6 — (L 3) T2 G2 M2-5 सयातु (for सयोद्धु) — (L 5) G2 M5 रूपेण (for वेषेण)]

— ^e) B8 D5 6 तु (for त) D8 छद्मेन, D4 8 9 वेषेण, G1 8 क्लैब्येन (for सत्रेण) — ^f) S सैनिका (for भारत) — After 36, S ins

667* अर्जुन नेति चेत्येन न व्यवस्यन्ति ते पुन ।
इति स्म कुरव सर्वे मन्त्रयन्ति महारथा ।
दृढवेधी महासत्त्व शक्रतुल्यपराक्रम ।
अभ्यागच्छति चेद्योद्धु सर्वं सशयित बलम् ।
न चाप्यन्यतर तत्र व्यवस्यन्ति धनजयात् ।

[(L 1) T G1.2 चेत्येव (for चेत्येन) — (L. 2) T2 मन्यते ते, G2 8 M2 मन्त्रयतो (for मन्त्रयन्ति) — (L. 5) T2 अन्य नर (for अन्यतर)]

37 ^b) B1 5 Dn D2 8 6 9-12 T2 अभिद्रुत्य, D7 अनुद्रुत्य (for अनुद्रुत्य) — ^c) T G1 2 शतपद (for पदशत) T M पूर्णं, G1 पूर्वं (for तूर्णं) — ^d) D2 केशपाशे, Cv as in text Ś1 K परामृषत् — After 37, T1 G2 ins

668* मा मा गृहाण भद्र ते दासोऽहं ते बृहन्नले ।
इति वादिनमेवाशु धावन्त तरसाग्रहीत् ।

S ins after 37 (T1 G2, after 668*)

669* विराटपुत्र बीभत्सुर्बलवानरिमर्दन ।

38 K om 38^ab — ^ab) B4 पर्यक्रोशत्तदार्तवत्, M1 कृपण पर्यदेवयत् (for ^b) Ś1 परामृष्टस्तदा तेन सोऽर्जुन वाक्यमब्रवीत् — After 38^ab, T1 G2 ins

670* मा मा मारय भद्र ते मुञ्च मामेमि मे गृहम् ।
मुञ्च मा मुञ्च मुञ्चेति तत्पादावग्रहीद्ब्रुवन् ।
दर्शयित्वा तत सर्वानदशत्सोऽङ्गुलिं नृप ।
मा भैस्त्वमिति पार्थेन प्रार्थित पर्यदेवयत् ।

— ^e) B4 बहुश (for बहुल) B4 वाक्य, D6 बालो, D10 चैष, T1 G2 चोक्त्वा (for चैव) — ^d) K अब्रवीत् (for तदा) S (except M1) वित्त प्रा(T चा)वेदयद्बहु — After 38, B Dn D2 5 6 10-12 ins

671* उत्तर उवाच ।
शृणुयास्त्व हि कल्याणि बृहन्नडे सुमध्यमे ।
निवर्तय रथ शीघ्र जीवन्भद्राणि पश्यति ।

D5 cont D7 ins after 38

672* ग्रामाश्चतुर्दश तथा पूर्णांश्च धनगोकुलै ।
ददाम्येतद्धन तुभ्य मुञ्च मा त्व बृहन्नडे ।
अश्वाना तु सहस्रे द्वे शुभ्राणा हेममालिनाम् ।
सर्वलक्षणयुक्ताना मुञ्च मा त्व बृहन्नडे ।

On the other hand, S ins after 38

673* उत्तर ।
सुवर्णमणिमुक्ताना यद्यदिच्छसि दद्मि ते ।
हस्तिनोऽश्वान्रथान्गाव स्त्रियश्च समलकृता ।

39 ^a) Ś1 K1 D4 शातकौंभस्य, Ca v as in text. — For 39^b, S subst

674* - श्रेष्ठस्य रजतस्य च ।
ददामि शतनिष्क ते मुञ्च मा त्व बृहन्नले ।

— G1 M3 om. (hapl) 39^c-40^d. — ^c) Some MSS

मत्तांश्च दश मातङ्गान्मुञ्च मां त्वं बृहन्नडे ॥ ४०

वैशंपायन उवाच ।

एवमादीनि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम् ।
प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिकमानयत् ॥ ४१
अथैनमब्रवीत्पार्थो भयार्तं नष्टचेतसम् ।
यदि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रुकर्शन ।
एहि मे त्वं हयान्यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ४२
प्रयाह्येतद्रथानीकं मद्बाहुबलरक्षितः ।
अप्रधृष्यतमं घोरं गुप्तं वीरैर्महारथैः ॥ ४३
मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परंतप ।
अहं वै कुरुभिर्योत्स्याम्यवजेष्यामि ते पशून् ॥ ४४
प्रविश्यैतद्रथानीकमप्रधृष्यं दुरासदम् । C 4 1282 B 4 38 49 K 4 39 76

वैदूर्यान् — ^{d}) K_2 B_2 $D_{2\ 5\ 7}$ (*sup lin*) नद्धान्, D_8 विद्धान् (for बद्धान्) — D_1 resumes from 39^d

40 G_1 M_2 om 40 — ^{a}) $Ś_1$ K D_{1-3} हेमदण्डै — ^{b}) $Ś_1$ $B_{1-3\ 5}$ हयव्रजै, K_1 च सुभुजै, K_2 B_4 D_{10} च सुध्वजै, Dn_1 $D_{5\ 7-9}$ च वाजिभि, Dn_2 $D_{3\ 4\ 6\ 11\ 12}$ च सुव्रतै, S (G_1 M_2 om) तु वाजिभि — ^{c}) D_{1-3} बहु (for दश) — ^{d}) M (M_2 om) मा (for मा) D_4 हेमबद्धान्महाप्रभान् — S ins after 40 (G_1 M_2, which om 39^c–40^d, ins after 39^{ab})

675* षष्टिं स्वलंकृता कन्या ग्राममेकं ददामि ते ।
मुञ्च मा त्व भृश दीन विह्वल भयकम्पितम् ।
गमिष्यामि पुरं षण्ढ द्रष्टुं मातरमर्दिताम् ।

[(L 1) G_1 M_2 एव (for एक), and अह (for ते) — (L 2) $G_{1\ 2}$ $M_{1\ 2}$ पीडित (for कम्पितम्) — (L 3) M_1 शीघ्र (for षण्ढ)]

T_1 G_2 cont

676* मात्स्यस्य पुत्रो बालोऽहं तेन चास्मि सुखोषित ।
मातृपार्श्वशयानोऽहमस्पृष्टातपवायुमान् ।
अदृष्टबलयुद्धोऽह कुतस्ते कुरव कुत ।
मातृपार्श्वं गमिष्यामि मुञ्च मा त्व बृहन्नले ।
प्रलयार्णवसंकाश दृश्यते कौरव बलम् ।
स्त्रीणा मध्येऽहमज्ञानाद्वीर्यशौर्याङ्किता गिरम् ।
उक्तवान्मदगर्वेण को जेतु शक्नुयात्कुरून् ।
अमुक्त्वा वा यदि नयेर्मरिष्यामि तवाग्रत ।

After 40, D_4 ins a passage given in App I (No 35), of which D_8 ins, at the same point, lines 2–3 only

41 T_1 G_1 $M_{1\ 2}$ om the ref — ^{a}) $Ś_1$ K_1 Dn_2 $D_{1\ 2\ 7\ 11\ 12}$ चान्यानि, K_2 वाच्यानि (for वाक्यानि) — ^{b}) $Ś_1$ $D_{1\ 2}$ $G_{1\ 3}$ $M_{1\ 3}$ अचेतन, B_3 D_6 विचेतस, M_4 (*inf lin*) धनंजय (for अचेतसम्) — ^{d}) D_6 रथान्तिकमुपानयत्

42 ^{b}) S (except T_2 $M_{2\ 5}$) चेतन (for चेतसम्) — After 42^{ab}, T_1 G_2 ins

677* अर्जुन ।
अह योत्स्यामि कौरव्यैर्हयान्संयच्छ चोत्तर ।
आददान किमर्थं त्व पलायनपरो भव ।
युध्यस्व कौरवै सार्धं विजयस्ते भविष्यति ।
यस्य यन्तास्म्यहं युद्धे संयच्छामि हयोत्तमान् ।
राज्ञो वा राजपुत्रस्य तस्य नित्य जयो ध्रुव ।
सर्वथोत्तर युध्यस्व यन्त्रा साकं मया कुरून् ।
जित्वा महीं यश प्राप्य भोक्ष्यसे सकलामिमाम् ।
हतोऽपि प्राप्स्यसे स्वर्गं न श्रेयस्ते पलायनम् ।
अद्य सर्वान्कुरूञ्जित्वा यथा जयमवाप्स्यसि ।
तथाहं प्रयतिष्येऽत्र सहायोऽत्र मतो ह्यहम् ।

T_1 ins after line 5 of 677* T_2 $G_{1\ 3}$ M, after 42^{ab}

678* संयच्छामि हयान्यस्य न स भीत पलायति ।

— ^{d}) $B_{2\ 4}$ D_6 कुरुभि (for शत्रुभि) $Ś_1$ K M_3 शत्रुसूदन, B Dn $D_{5\ 10-12}$ G_1 शत्रुक(B_4 ह)र्षण, D_{1-3} कर्शन, D_4 कर्शन, D_6 सार्धमाहवे, T_1 G_2 कुरुभि सह

43 ^{a}) B_4 प्रयुज्यैतद् (for प्रयाह्येतद्) D_4 बला (for रथा) — ^{b}) $D_{1\ 2}$ S परि — ^{d}) B_4 शूरैर्, S (except $G_{1\ 3}$) घोरैर् (for वीरैर्)

44 D_1 om 44^a–45^b — ^{ab}) B_4 °पुत्रोसि (for पुत्राग्र्य) $G_{1\ 3}$ राजपुत्र क्षत्रियोसि मा भैषीस्त्व परंतप — After 44^{ab}, $Ś_1$ B Dn D_2 (marg) $_{5-7\ 10-12}$ ins

679* कथ पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ।

[$Ś_1$ *repeats* 44^b instead of the posterior half]

— ^{c}) T_2 G_3 M तै (for वै) $B_{1\ 4}$ Dn $D_{2-4\ 7\ 8\ 10-12}$ S (except M_2) योत्स्ये (for योत्स्यामि) T_1 G_2 कुरुभिस्तैरहं योत्स्ये — ^{d}) B_1 Dn $D_{11\ 12}$ विजेष्यामि च, $D_{2\ 3\ 5m\ 8}$ आनयिष्यामि, D_{10} ह्यवजेष्यामि, S प्रत्या(M_2 अप)नेष्यामि (for अवजेष्यामि) D_4 रिपून् (for पशून्)

45 $D_{1\ 2}$ om 45^{ab} (cf v l 44) — ^{a}) D_4 प्राप्य ह्येतद्, D_8 प्रयाह्येतद् (for प्रविश्यैतद्) — ^{b}) $D_{7\ 9}$ मद्बाहुबलरक्षित (= 43^b) — ^{c}) $Ś_1$ यत्तु, K Dn $D_{3\ 5-7\ 10}$ यत्तो, Cv यन्ता (as in text) $Ś_1$ K $B_{2\ 3\ 5}$ $D_{2-5\ 7-10}$ Cv भूत्वा, $B_{1\ 4}$ Dn $D_{1\ 6\ 11\ 12}$ भव, T_2 असि त्व (for भूत्स्व) D_2 नरश्रेष्ठो, G_2 मम श्रेष्ठ — After 45, S ins

680* शूरान्समरचण्डांश्च नयिष्ये यमसादनम् ।

C 4 1282 B 4 36 50 K 4.39.77

यन्ता भूस्त्वं नरश्रेष्ठ योत्स्येऽहं कुरुभिः सह ॥ ४५
एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्वैराटिमपराजितः ।
समाश्वास्य मुहूर्तं तमुत्तरं भरतर्षभ ॥ ४६
तत एनं विचेष्टन्तमकामं भयपीडितम् ।
रथमारोपयामास पार्थः प्रहरतां वरः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

वैशंपायन उवाच ।
तं दृष्ट्वा क्लीबवेषेण रथस्थं नरपुंगवम् ।
शमीमभिमुखं यान्तं रथमारोप्य चोत्तरम् ॥ १
भीष्मद्रोणमुखास्तत्र कुरूणां रथसत्तमाः ।
वित्रस्तमनसः सर्वे धनंजयकृताद्भयात् ॥ २
तानवेक्ष्य हतोत्साहानुत्पातानपि चाद्भुतान् ।
गुरुः शस्त्रभृतां श्रेष्ठो भारद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ ३
चलाश्च वाताः संवान्ति रूक्षाः परुषनिःस्वनाः ।
भस्मवर्णप्रकाशेन तमसा संवृतं नभः ॥ ४
रूक्षवर्णाश्च जलदा दृश्यन्तेऽद्भुतदर्शनाः ।
निःसरन्ति च कोशेभ्यः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५
शिवाश्च विनदन्त्येता दीप्तायां दिशि दारुणाः ।

[T1 G2 स्थापयिष्ये यमालये (for posterior half)]

46 ^{c}) S (except G2 M5) भयार्तं (for मुहूर्तं) B3 D2 6 7 9 तु (for तम्) — ^{d}) B2 Cc r प्रत्यपद्यत, D1 3 8 10 G1 M1 भरतर्षभ (for भरतर्षभ) B3 4 D6 नोत्तर प्रत्यपद्यत (B3 m भाषत)

47 ^{a}) K B2 तत एव, T1 G2 इतस्ततो (for तत एन) — ^{b}) D1-3 तमसा (for अकाम) M2 विह्वल (for पीडितम्) — ^{d}) S परपुरजय (for प्रहरता वर) — After 47, D7 ins

681* कुरूनभिमुख पार्थं प्रययौ शीघ्रवाहन ।
यथेन्द्रो दानवान्हन्तु प्रयाति च समातलि ।,

while S (T2 om line 1) ins

682* तमारोप्य रथोपस्थे विलपन्त धनजय ।
गाण्डीव धनुरादातुमुपायात्ता शमीं प्रति ।
उत्तर स समाश्वास्य कृत्वा यन्तारमर्जुन ।

[(L 1) T1 G2 अनाथवत् (for धनजय) — (L 3) T1 G2 3 तु (for स)]

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 D9 गोग्रह, B Dn D1-8 10-12 उत्तरगोग्रह, M1 2 गोग्रहण — *Adhy name* B1 2 5 D4 8 10 उत्तरभग°, D3 अर्जुनवाक्य, T2 M2-4 उत्तरपलायन, M5 अर्जुननिर्याण — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 B4 D10 36, D3 M2-4 37, D5 6 35, T1 G M1 5 38 — *S'loka no* D3 50, G3 73

37

1 ^{a}) Ś1 K1 B4 D5 °वेशेन, T1 G M1 4 5 °रूपेण — ^{b}) T1 G M4 5 रथ° (G1 रथि) (for नर°) B2 D5 (m as text) चरत पार्थमर्जुन

2 ^{a}) S द्रोणभीष्मा (G1 3 भीष्मद्रोणा, M5 द्रोणकर्णा) दय शूरा — ^{b}) B1 Dn D11, 12 कुरवो (for कुरूणा) — ^{c}) S चासन् (for सर्वे)

3 ^{c}) D1 3 धनुर्भृता (for शस्त्रभृता) — ^{d}) K D4 भरद्वाजो — After 3, D1 ins 686* (cf v 1 9)

4 Before 4, D5 (marg) S (except G2 M5) ins द्रोण — ^{a}) N (except K) Cap चडाश्च, S खराश्च, Ca as in text — ^{b}) Ś1 रूढा (for रूक्षा) B1 3. 5 D2 8-10 शर्करकर्षि(D8 °र्षै)ण, B2 4 Dn D1 3-7 11 12 शर्करवर्षिण Cs cites शर्करा — After 4^{ab}, M3 repeats 3^{c}-4^{b} — ^{c}) S (except G2) वर्षे (for °वर्ण) — ^{d}) B4 D6 रजसा (for तमसा) G1 3 चावृत (for सवृत)

5 B2-4 D5 read 5^{ab} after 6 — ^{c}) K1 M1 2 4 निश्चरति, G1 निस्वनति, Cv as in text A few MSS कोषेभ्य — ^{d}) K विमलानि (for विविधानि)

6 M3 om. 6^{a}-7^{b} — ^{a}) B3 Dn2 D10 M1 2 निनदति D4 7 8 शिवा च वि(D8 नि)नदत्येषा, D9 शिवाया च विनित्येषा (sic) — ^{b}) D4 दक्षिणा, D7 8 दारुणा (for दारुणा) — After 6, B2-4 D5 read 5^{ab}

7 M3 om 7^{ab} (cf v 1 6) B2 3 D5 6 read 7^{ab}

हयाश्वाश्रूणि मुञ्चन्ति ध्वजाः कम्पन्त्यकम्पिताः ॥ ६
यादृशान्यत्र रूपाणि संदृश्यन्ते बहून्यपि ।
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु स्याद्युद्धं समुपस्थितम् ॥ ७
रक्षध्वमपि चात्मानं व्यूहध्वं वाहिनीमपि ।
वैशसं च प्रतीक्षध्वं रक्षध्वं चापि गोधनम् ॥ ८
एष वीरो महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
आगतः क्लीबवेषेण पार्थो नास्त्यत्र संशयः ॥ ९
स एष पार्थो विक्रान्तः सव्यसाची परंतपः ।
नायुद्धेन निवर्तेत सर्वैरपि मरुद्गणैः ॥ १०
क्लेशितश्च वने शूरो वासवेन च शिक्षितः ।
अमर्षवशमापन्नो योत्स्यते नात्र संशयः ॥ ११
नेहास्य प्रतियोद्धारमहं पश्यामि कौरवाः ।
महादेवोऽपि पार्थेन श्रूयते युधि तोषितः ॥ १२

कर्ण उवाच ।

सदा भवान्फल्गुनस्य गुणैरस्मान्विकत्थसे ।
न चार्जुनः कला पूर्णा मम दुर्योधनस्य वा ॥ १३ C 4 1299. B. 4 39 14 K 4 40 29

---

after 8 — ^{a}) $D_{1\ 3}$ अदृश्यानि, D_7 G_1 $M_{1\ 2}$ तादृशानि (for यादृशानि) S (M_3 om) दृश्यते (for रूपाणि) — ^{b}) B_4 $D_{1-5\ 7\ 8\ 10}$ दृश्यते (D_4 ति) सु- ($D_{5\ 7\ 10}$ च) (for संदृश्यन्ते) B_5 Dn_1 D_{10} च (for अपि) S (M_3 om) रूपाणि विविधानि च — ^{c}) $Ś_1$ तिष्ठत, $D_{2\ 3\ 6}$ तिष्ठध्व (for तिष्ठन्तु) — ^{d}) B Dn_1 $D_{5\ 6}$ Ca साध्वस, S युद्ध स्यात् (for स्याद्युद्ध) Dn_2 $D_{1-4\ 7-12}$ महद्युद्धमुपस्थित

8 M_3 transp 8^b and 8^d — ^{b}) $Ś_1$ K वहध्व (for व्यूहध्व) B_4 इत, D_6 इव (for अपि) $Ś_1$ D_4 अपि वाहिनीं (D_4 नी) (for वाहिनीमपि) — ^{c}) D_2 स्यदन, D_4 वैषम्य, D_{10} विषम, Ca c s v वैशस (as in text) B_{2-4} वा (for च) B_{2-4} D_6 Cr परीक्ष(D_6 प्स)ध्व, Crp प्रतीप्सध्व, Ca as in text — ^{d}) D_{1-3} om च — After 8, $B_{2\ 3}$ $D_{5\ 6}$ read 7^{ab}, while S ins

683* एतावदुक्त्वा वचन भीष्ममालोक्य चाब्रवीत् ।
नदीज लङ्केशवनारिकेतु
नैगाह्वयो नाम नगारिसूनु ।
गत्वा सुरेश क्वचिदङ्गनेव
गुरुर्बभाषे वचन तदेव ।
इत्युक्त्वा सञ्जया द्रोणस्तूष्णीमासीद्विशा पते ।
भारद्वाजवच श्रुत्वा गाङ्गेय सञ्जयाब्रवीत् ।
अतीत चक्रमस्माक विषयान्तरमागता ।
अतीत समयश्चोक्तो ह्यस्माभिर्यं सभातले ।
न भय शत्रुत कार्यं शङ्का त्यज नरर्षभ ।
दुर्योधनमथालोक्य सञ्जया द्रोण अब्रवीत् ।

[For lines 2–5 cf 686* — (L 5) T_2 $G_{1\ 3}$ तदानीं (for तदेव) — (L 6) $G_{1\ 3}$ आस्ते (for आसीत्) — After line 5, T_1 G_2 ins

684* देवव्रतेनैवमुक्ते वचने हितकारिणा ।

— (L 11) T_2 $G_{1\ 3}$ द्रोण (for द्रोण)]

9 Before 9, T_1 G_2 M ins द्रोण — ^{b}) T_2 कृष्ण (for सर्व-) — After 9^{ab}, T_1 G_2 ins

685* गवामर्थे हि विक्रान्त सव्यसाची परतप ।

— ^{c}) $Ś_1$ K_1 D_5 वेशेन, B_3 S (except M_2) रूपेण — ^{d}) Dn_1 एव (for अत्र) D_{10} पार्थोस्त्यत्र न सशय — $B_{1\ 2}$ (om lines 1–2) $_{3\ 5}$ Dn $D_{11\ 12}$ ins after 9 D_1, after 3

686* नदीज लङ्केशवनारिकेतु
नैगाह्वयो नाम नगारिसूनु ।
एषोऽङ्गनावेषधर किरीटी
जित्वाव य नेष्यति चाद्य गा व ।

[Lines 1–2 = lines 2–3 of 683* (cf v 1 8) — (L 3) B_2 प्रमाथी, D_1 तरस्वी (for किरीटी) — (L 4) D_1 विजेष्यते सर्वकुरुप्रवीरान् — Cs explains the whole stanza]

After 9, G_2 ins a passage given in App I (No 36)

10 G_2 (hapl) om 10–11 — ^{a}) B_2 Dn_2 $D_{6\ 11\ 12}$ स एव पार्थो, D_2 स ह्येष पार्थो, S (except T_2, G_2 om) एष पार्थो हि — ^{b}) $B_{2\ 3\ 5}$ Dn_1 $D_{1-3\ 5\ 7\ 9}$ धनजय, D_{10} महारथ (for परतप) — A passage given in App I (No 36) is ins in T_1 after 10^{ab}, in G_2 (which om 10–11) after 9 — M_3 om. 10^{cd} — ^{c}) D_3 युद्धे निवर्तते नाय, T_2 $G_{1\ 3}$ M (M_3 om) नाजित्वा विनिवर्तेत — ^{d}) $B_{1\ 5}$ Dn_1 D_4 T_1 सुरासुरै, Co मरुद्गणै (as in text) T_2 $G_{1\ 3}$ M (M_3 om) सर्वानपि मरुद्गणान् (M_5 *inf lin* कुरूनगतान्)

11 G_2 om 11 (cf v 1 10) — ^{a}) K शून्ये, D_7 $G_{1\ 3}$ वीरो (for शूरो) — ^{b}) Dn_1 D_9 अपि, D_2 सु- (for च) D_3 रक्षित (for शिक्षित) — ^{c}) D_{10} अमर्षं च समापन्नो — ^{d}) B Dn $D_{1-5\ 7-12}$ वासवप्रतिमो युधि ($D_{1\ 4\ 8\ 10}$ गुणै, D_2 गुणी, D_3 रणे, D_7 बले)

12 ^{a}) D_{10} नैतस्य, S न ह्यस्य (for नेहास्य) — ^{d}) S (except T_2) युद्ध (for युधि) — After 12, N ins

687* किरातवेषप्रच्छन्नो गिरौ हिमवति प्रभु ।

C 4 1306
B 4 39 15
K 4 40 30

दुर्योधन उवाच ।
यद्येष पार्थो राधेय कृतं कार्यं भवेन्मम ।
ज्ञाताः पुनश्चरिष्यन्ति द्वादशान्यान्हि वत्सरान् ॥ १४
अथैष कश्चिदेवान्यः क्लीबवेषेण मानवः ।
शरैरेनं सुनिशितैः पातयिष्यामि भूतले ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्ब्रुवति तद्वाक्यं धार्तराष्ट्रे परंतपे ।
भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः पौरुषं तदपूजयन् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

वैशंपायन उवाच ।
तां शमीमुपसंगम्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
सुकुमार समाज्ञातं संग्रामे नातिकोविदम् ॥ १
समादिष्टो मया क्षिप्रं धनूंष्यवहरोत्तर ।
नेमानि हि त्वदीयानि सोढुं शक्ष्यन्ति मे बलम् ॥ २
भारं वापि गुरुं हर्तुं कुञ्जरं वा प्रमर्दितुम् ।

[K सछन्नो, B4 सछित्वा (for प्रच्छन्नो)]
On the other hand, G2 ins after 12

688* इत्येव वादिन द्रोण कर्णे क्रुद्धोऽब्रवीद्वच ।

13 a) N (except Ś1) Cv फाल्गुनस्य — b) Ś1 प्रभाषसे, K B2 4 D6 10 T1 M1 Ca c v विकत्थते G1 3 गुणानस्मासु कत्थते — c) Ś1 B Dn D3 5–7 9–12 T M2 3 कलापूर्णे, K D4 8 G1, 3 कला पूर्णे, G2 M1 4 5 कला पूर्ण Cc r s v cite कला — d) B1 2 5 Dn D1–3 10–12 T2 M च (for वा)

14 b) T1 G1 2 इद, G3 M महत् (for भवेन्) — d) B3 5 D5 8 T G1 3 M च, B4 वि· (for हि) Dn D11 12 द्वादशाब्दान्विशा पते, D10 द्वादशानिह वत्सरान्, G2 द्वादशाश्चान्यवत्सरान्

15 Dn1 om 15 — a) Dn2 D7 9 11 12 एक, T1 G1 2 M2 3 वा, M1 एव (for एष) G1 अत्र, G2 अद्य (for अन्य) — b) Ś1 D3 S क्लीब(G1 स वै)रूपेण B4 चागत, T G1 2 M3–5 देवराट् (for मानव)

16 D4 7 om the ref — a) B4 वदति (for ब्रुवति) D7 9 कौरव्ये (for तद्वाक्य) S तस्मिन्वदति ता वाच — b) B Dn D2 4–7 10–12 तप, D1 3 3 तप (for तपे)

Colophon om in S, D7 reads it in marg — *Subparvan* Ś1 K गोग्रह, B2 4 5 Dn2 D1–4 6 8–12 उत्तरगोग्रह — *Adhy name* B1–4 Dn1 D2 4, 5 8, 10 अर्जुनप्रशसा; D3 अर्जुनसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K1 B4 D10 37, D3 9 38, D5 6 36, — *S'loka no* D8 17

38

1 M1 2 4 om the ref B3 read 7e–8f, before 1 — a) Ś1 शमीं ता (by transp) S (except G3 M5) अभि (for उप) — c) K समायात, B1 5 Dn D6 9–12 समाज्ञाय, D4 महाप्राज्ञ, D5 7 अविज्ञात, D8 अविक्रात (for समाज्ञात) S सुखसवर्धित पित्रा — d) S समरा(G2 सग्रामा)णामकोविद — After 1, S ins

689* एहि भूमिंजयारुह्य वैराटे महतीं शमीम् ।
[M1 2 4 5 आरोह (for आरुह्य)]

2 a) D1 2 समाज्ञातो (for दिष्टो) D1 शीघ्र (for क्षिप्र) — b) K2 Dn1 च हर, D7 वह च, D1–4 आहर च (D4 त), D5 m 9 उत्तारय, Cn 3 अवहर (as in text) B3 त्व धनूष्यवतारय, B4 धनु त्व वह उत्तर, S धनुर्गाण्डीवमानय — c) K D10 इ, D6 च (for हि) S नेमानीष्व(G ष्वा)सनानीह — d) Ś1 B4 D3 6 8 शक्यति, D4 रक्षति D10 मद्बल (for मे बलम्)

3 a) B Dn D3–5 7–9 11 12 च (for वा) Ś1 हतु, B D वोढु (B4 D2 सोढु) (for हर्तुं) S नाल भार गुरु हर्तुं (T1 भर्तुं, T2 हतु, G भेत्तु) — b) D6 कुजराश्वान्, D7 9 कुजरान्वा D4 कुजराणा प्रमर्दन — c) B2 D1–3 मम बाहुसुविक्षेप, D4 8 10 मम बाह्वोविनिष्पेष (D10 °क्षेप), D7 9 T2 मम बाहुविनि — After 3, S ins

690* नैभि कामम‍ह कर्तुं कर्म वैजयिक विहृ ।
अतिसूक्ष्माणि ह्रस्वानि सर्वाणि च मृदूनि च ।
आयुधानि महाबाहो तवैतानि परंतप ।

[(L. 1) M1 5 अल (M5 *inf lin* अह, as above)]

4 a) T1 G2 आरुह्य (for आरोह) — b) B3 5 T1 G1

मम वा बाहुविक्षेपं शत्रूनिह विजेष्यतः ॥ ३
तस्माद्भूमिंजयारोह शमीमेतां पलाशिनीम् ।
अस्यां हि पाण्डुपुत्राणां धनूंषि निहितान्युत ॥ ४
युधिष्ठिरस्य भीमस्य बीभत्सोर्यमयोस्तथा ।
ध्वजाः शराश्च शूराणां दिव्यानि कवचानि च ॥ ५
अत्र चैतन्महावीर्यं धनुः पार्थस्य गाण्डिवम् ।
एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ॥ ६
व्यायामसहमत्यर्थं तृणराजसमं महत् ।
सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसंबाधकारकम् ॥ ७
सुवर्णविकृतं दिव्यं श्लक्ष्णमायतमव्रणम् ।
अलं भारं गुरुं वोढुं दारुणं चारुदर्शनम् ।
तादृशान्येव सर्वाणि बलवन्ति दृढानि च ॥ ८

उत्तर उवाच ।

अस्मिन्वृक्षे किलोद्बद्धं शरीरमिति नः श्रुतम् ।
तदहं राजपुत्रः सन्स्पृशेयं पाणिना कथम् ॥ ९
नैवंविधं मया युक्तमालब्धुं क्षत्रयोनिना ।
महता राजपुत्रेण मन्त्रयज्ञविदा सता ॥ १०
स्पृष्टवन्तं शरीरं मां शववाहमिवाशुचिम् ।
कथं वा व्यवहार्यं वै कुर्वीथास्त्वं बृहन्नडे ॥ ११

बृहन्नडोवाच ।

व्यवहार्यश्च राजेन्द्र शुचिश्चैव भविष्यसि ।
धनूंष्येतानि मा भैस्त्वं शरीरं नात्र विद्यते ॥ १२ C 4 1315 B 4 41 4 K 4 40 50

M3-5 एना (for एता) — ^{d}) D1-8 अवहितानि (for निहि) B4 च, D4 8 वै (for उत)

5 T1 G2 transp 5^{ab} and 5^{cd}

6 ^{a}) K T2 एव (for च) K2 हि, D4 6 8 10 S एव (T2 च) (for एतन्) — ^{d}) Ś1 K D1 8 समत, Ca समित (as in text)

7 For sequence of B8, cf v l 1 — ^{a}) K1 D10 अत्युग्र (for अत्यर्थं) — ^{b}) Ś1 K मृग , Ca s v तृण (as in text) — ^{d}) B1 8 D9 °कारण, S सर्वारिक्षयकारक (M °कारिण)

8 For sequence of B8, cf v l 1 — ^{b}) D4 सज्यम् (for श्लक्ष्णम्) — ^{c}) B4 D1 2 7 10 S (except T) सोढु (for वोढु) — ^{d}) G M4 5 वारुण, M2 8 वारण (for दारुण) D1 8 शोभन (for दर्शनम्) M1 कुजर वा प्रमर्दितु (= 3^{b}) — After 8^{cd}, M1 *repeats* 3^{cd} — After 8, N *repeats* 5^{ab} (v l Ś1 K यमयोरपि चोत्तर, B1-4 D1-8 5-10 श्च तथोत्तर for ^{b}), while S ins

691* प्रधानानि विशिष्टानि दुर्दर्शानि भवन्त्युत ।

T1 cont

692* अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटि प्रत्यभाषत ।

— After the *repetition* of 5^{ab}, B Dn D5 6 11 12 ins an addl colophon (*Sub-parvan* उत्तरगोग्रह —*Adhy name* B अस्त्रदर्शन — *Adhy no* B4 38, D6 37) •

9 ^{ab}) D8 8 किलाबद्ध, D10 मृत बद्ध (for किलोद्बद्ध) S शरीरमिह (G3 व) चासक्त शम्या शुष्क पुरा किल (T1 पुरातन)

10 ^{ab}) K1 Dn D8 आलब्ध, K2 आलभ, D1 आरब्धु, D8 आरब्ध, Ca c n as in text S न मामेवविध कर्म कारयस्व बृहन्नले — S om 10^{c}–11^{b} — ^{d}) B (except B1) D1-10 मन्त्रव्रत(D10 प्रति)विदा Dn1 तथा, Dn2 D2-4 7 (before corr) 11 12 सदा (for सता) K1 मन्त्र यज्ञविशारदा, K2 शस्त्रयज्ञविशारद — After 10, D4 ins

693* स्पृशामीह शरीर चेदप्यस्या शोकवर्जित ।

11 S om 11^{ab} (cf v l 10) — ^{b}) K2 Dn2 D11 12 शाववाहम्, B4 D5 (m as in text) शाव (B4 र) व्याधम्, Cr शार व्याधम्, Crp शरवाहम् and शर वाहम्, Ca v शववाहम् (as in text) Cc cites शाव ❀Ca वाह व्याधमित्यपपाठ ।❀ — ^{cd}) Ś1 K2 नाव्यवहार्यं, B3 4 D1 3 4 6 8 अव्यव , Dn2 D11 चाव्यव , D7 आव्यव (for वा व्यव) S कथ वा (M1 वै) शक्यते कर्तुं बुध्या त्व मन्यसे कथ — After 11, S ins

694* वैशपायन ।
तमुवाच तत शूर पार्थ परपुरजय ।
दायाद सर्वमत्स्याना कुले जात विशारदम् ।
जानामि त्वा महाप्राज्ञ शुभ जात्या कुलेन च ।
कथ नु पापक कर्म ब्रूया त्वाह परतप ।

[(L 2) Cf 13^{ab} M1 8 महारथ (for विशारदम्) — (L 3) T G1 शुद्ध (T2 श्र) जात्या, G3 जात्या शुद्ध (for शुभ जात्या)]

12 S om the ref — ^{a}) B3 लोकेस्मिन्, B4 लोकेषु, M1 2 राज्ञासि, M4 राज्ञा त्व (for राजेन्द्र) — ^{b}) S (except T2) शुद्ध (for शुचि) — D2 reads 12^{cd} after 13 — ^{c}) D2 3 7 8 10 मा भैषी (for मा भैस्त्व) Cf Ca मा भै मा भैषी — ^{d}) D3 दृश्यते (for विद्यते)

13 For 13^{ab}, cf 694* — ^{a}) T1 G2 मात्स्यराजस्य, M1 8 सर्वमत्स्याना — ^{b}) B4 D1-8 यशस्विन, Dn2 D4

C 4 1316 B 4 41 5 K 4 40 51 दायादं मत्स्यराजस्य कुले जातं मनस्विनम् ।
कथं त्वा निन्दितं कर्म कारयेयं नृपात्मज ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स पार्थेन रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
आरुरोह शमीवृक्षं वैराटिरवशस्तदा ॥ १४
तमन्वशासच्छत्रुघ्नो रथे तिष्ठन्धनंजयः ।
परिवेष्टनमेतेषां क्षिप्रं चैव व्यपानुद ॥ १५
तथा संनहनान्येषां परिमुच्य समन्ततः ।
अपश्यद्गाण्डिवं तत्र चतुर्भिरपरैः सह ॥ १६
तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्चसाम् ।
विनिश्चेरुः प्रभा दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव ॥ १७
स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव जृम्भताम् ।
हृष्टरोमा भयोद्विग्नः क्षणेन समपद्यत ॥ १८
संस्पृश्य तानि चापानि भानुमन्ति बृहन्ति च ।
वैराटिरर्जुनं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १९

उत्तर उवाच ।

बिन्दवो जातरूपस्य शतं यस्मिन्निपातिताः ।
सहस्रकोटि सौवर्णाः कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २०

मनस्विना — c) Some N MSS त्वा (for त्वा) Dn1 त्वा कथ, S कथ वा — d) D6 कारयेह, S कारये त्वा B4 Dn1 नृपात्मज — After 13, D2 reads 12cd

14 a) D1-3 स त वृक्ष, D7 तदा वृक्ष (m as in text), M5 शमीं शीघ्र (for शमीवृक्ष)

15 After 15ab, N ins

695* अवारोपय वृक्षाग्राद्धनूष्येतानि मा बिभ ।

[B1-3 5 Dn D3-5 7-9 11 12 अवरोपय, B4 अवरोहय, D10 अवरोह च (for अवारोपय) D4 वृक्षात्त्व (for ग्रात्) K1 मा भिरो, K2 मानिन, B1 Dn D11 12 मा चिर, B2 3 5 मे विभो, B4 वै प्रभो, D2 5 मा बिभे, D6 वा विभो, D10 गा बिभी (for मा बिभ)]

— D10 om 15cd — d) Ś1 चापि (for चैव) B2 D3 व्यपानय (for नुद) S सर्वं मुचस्व मा चिर — After 15, N (except D3, D10 om line 1) ins

696* सोऽपहृत्य महार्हाणि धनूंषि पृथुवक्षसाम् ।
परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् ।

[(L 1) ❀Ca पङ्कमवतीर्य ।❀ — K2 om from पृथु (in line 1) up to विमुच्य (in line 2)]

16 a) Ś1 यथा, B1 3 D4 5 10 Ca तत, S तेषा (for तथा) D1 3 सनिहितान्येषा, S सनहनीयानि, Ca सनह नान्येषा (as in text) Cs cites सनहन, Cr v सनहनानि (as in text) — b) D6 S विप्रमुच्य (G1 प्रमुच्य च) (for परिमुच्य) S परतप (G1 नराधिप) (for समन्तत) — c) D3 गाजिव (for गाण्डिव) S तत्र गाडीव (by transp).

☞ The portion from 4 38 17 up to 4 41 21c is lost in D1 on missing folios

18 a) D3 आलक्ष्य, D10 आलभ्य (for आलोक्य) Ś1 K तेषा रूप समालक्ष्य (Ś1 लोक्य) — After 18c, S (except M5) ins

697* प्रवेपिततनुस्तदा ।
अर्जुनेन समाश्वस्त

T1 G2 cont

698* किंचिद्धृष्टो नृपात्मज ।
तेषा सदर्शनाभ्यास स्पर्शाभ्यास पुन पुन ।
आमील्य पुनरुन्मील्य स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा चकार स ।
सम्यग्दृष्ट्वा तदाश्वस्त

After 18, B4 ins

699* तदुपश्रुत्य शत्रुघ्न स तदार्जुनमब्रवीत् ।
सारथे किमिद शेते नागेन्द्रो वापि वा धनु ।

(for line 2 cf line 1 of 704* below)

19 a) B4 सस्पृशस्तानि चास्त्राणि — b) B4 भासुराणि (for भानुमन्ति) D2 3 दृढानि (for बृहन्ति) — After 19, all MSS except Ś1 K D7 (D1 missing, B3 marg) ins an addl colophon (*Sub-parvan* B Dn D2-4 6 8 10-12 उत्तरगोग्रह, M1 2 4 गोग्रहण — *Adhy name* B1 3 अस्त्रप्राप्ति, B2 4 5 D5 अस्त्रदर्शन, D4 शम्यारोह, T2 आयुधदर्शन, G2 M2 3 शम्यारोहण — *Adhy no* B4 D3 9 T G M1 5 39, D6 10 M2-4 38)

☞ For st 20-34, S subst a passage which (with its v 1) is given separately under 34

20 After the ref, D5 7 9 ins

700* न दृष्ट न श्रुत चित्र धनुषो रूपमीदृशम् ।

— a) Ś1m बभ्रवो, K बिभ्रद्वै (for बिन्दवो) D7 9 यस्य सौवर्णा (for जातरूपस्य) — b) D4 शत यत्र, D7 9 शतशोभा (for शत यस्मिन्) K निपातित, Cc as in text Ca reads 20ab as in text — c) K सहस्रकोटि (K2 °टि-) सौवर्ण, B3 5 D6 Ca कोट्य सौ, D2 4 8 सहस्रशोथ (D4m त्र) सौ, D5 7 9 कोष्टा° सौ, D10 गोधा सौ. Cap cites सहस्रकोटी, Cc r कोट्य, Crp (D1) कोटी ❀Cs सहस्रे सहस्रलौ कोटी प्रान्तौ यस्य । (cf Cn)❀

वारणा यस्य सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।
सुपार्श्वं सुग्रहं चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २१
तपनीयस्य शुद्धस्य षष्टिर्यस्येन्द्रगोपकाः ।
पृष्ठे विभक्ताः शोभन्ते कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २२
सूर्या यत्र च सौवर्णास्त्रयो भासन्ति दंशिताः ।
तेजसा प्रज्वलन्तो हि कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २३
शालभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ।
सुवर्णमणिचित्रं च कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥ २४
इमे च कस्य नाराचाः सहस्रा लोमवाहिनः ।
समन्तात्कलधौताग्रा उपासंगे हिरण्मये ॥ २५

विपाठाः पृथवः कस्य गार्ध्रपत्राः शिलाशिताः ।
हारिद्रवर्णाः सुनसाः पीताः सर्वायसाः शराः ॥ २६
कस्यायमसितावापः पञ्चशार्दूललक्षणः ।
वराहकर्णव्यामिश्रः शरान्धारयते दश ॥ २७
कस्येमे पृथवो दीर्घाः सर्वपारशवाः शराः ।
शतानि सप्त तिष्ठन्ति नाराचा रुधिराशनाः ॥ २८
कस्येमे शुकपत्राभैः पूर्वैरर्धैः सुवाससः ।
उत्तरैरायसैः पीतैर्हेमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ २९
कस्यायं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ।
वैयाघ्रकोशे निहितो हेमचित्रत्सरुर्महान् ॥ ३० C 4 1336 B 4 42 12 K. 4 41 16

— D2 (hapl) om 20^{d}–21^{a} — After 20, D8 reads 23

21 For S cf v l 34 D8 reads 21 after 24 — ^{a}) D2 om 21^{a} (cf v l 20) K B2 Dn2 D5–7 9 10 यत्र (for यस्य) — ^{b}) D5 तिष्ठति, D8 भाति च (for भासन्ति) — After 21^{ab}, B2 reads 23^{cd}

22 For S cf v l 34 D8 10 om (hapl) 22 — ^{b}) D9 पृष्ठे (for षष्टिर्) D2 3 7 यत्र (for यस्य)

23 For S cf v l 34 D8 reads 23 after 20 — ^{a}) Ś1 K B3 Dn1 D2–4 यस्य (for यत्र) Ś1 K तु, Dn1 इह (for च) — D4 reads 23^{b}–24^{a} in marg, D7 9 12 om (hapl) 23^{b}–24^{a} — ^{c}) Ś1 K वै, D6 च (for हि) — B2 reads 23^{cd} after 21^{ab}

24 For S cf v l 34 D4 reads 24^{a} in marg, D7 9 12 om 24^{a} (cf v l 23), B2 om 24^{ab}, D2 8 10 om (hapl) 24 — $24^{ab} = 46^{ab}$ — ^{a}) K यस्य (for यत्र) — ^{b}) Dn D6 11 12 विभूषिता, Cr as in text — ^{c}) Dn2 D4 7 11 12 यत् (for च) B2 D5 सुवर्णसुविचित्र च, Ca सुवर्णमणिरचित Cv cites सुवर्णमणिचित्र (as in text) — After 24, D8 reads 21

25 For S cf v l 34 — ^{a}) B4 D4 कस्य च (by transp) — ^{b}) K2 B1 Dn2 D8 10–12 Cn साहस्रा, B2 4 D3–7 9 सहस्र, B3 5 साहस्र K लोमवाहना, all comm as in text — ^{c}) Ś1 K D2–5 8 9 समेता, D10 समता K कालधौताग्रा, B4 D6 Cc (cf Crp) कुदधौताग्रा Ca r cite कलधौत ❀Ca मन्दधौतेत्यपपाठ ।❀

26 For S cf v l 34 — ^{a}) K विपाता, Dn1 D4 विशाला, Cn s v विपाठा (as in text) — ^{b}) Ś1 K D10 गार्ध्र(Ś1 K2 ध्रं)पक्षा, Cs गार्धपत्रा — ^{c}) Ś1 K D4 6 हरिद्र Ś1 च तथा, K1 Cv सुनस, B1 5 Dn D4 11 12 सुमुखा, B3 4 D10 शतश, D6 सुसमा

27 For S cf v l 34 — ^{a}) B1 2 5 Dn D2 6 9–12 असितश् (D9 त) चाप (Dn1 य), D8 असिता बाणा, D5 ह्यसितो बाण, Cc r (cf Cv) as in text D4 corrupt — ^{c}) B (except B3 4) Dn2 D2 4 9–12 °व्यामिश्रान्, Dn1 (cf Cn s v) D3 8 वाराहकर्णव्यामिश्रान् — ^{d}) Ś1 B3 4 D6 शत, D4 7 Cr v शतान् (for शरान्) D5 नित्य भासयते दिश Cc r v cite दश

28 For S cf v l 34 — ^{a}) D7 9 इषवो (for पृथवो) — ^{b}) Ś1 Cc rp (Cat) पारसवा, Ca as in text B1 5 Dn D2–4 7–12 Cv चद्रबिंबार्धदर्श(D7 9 °र्शि)ना Cr ककबर्हिणवासस (?) — D5 repeats 28^{ab} in marg (v l इषवो for पृथवो and चद्रबिंबार्धदर्शना)

29 For S cf v l 34 — ^{a}) D2 3 6 9 शुकपत्राभा, Cr v as in text — ^{b}) B3 पूर्वबधै (for पूर्वैरर्धैः) Ca r (Ā ?) cite चन्द्रबिम्बार्धा (?) — ^{d}) K B2 Dn D2–5 7–12 हेमपुखा, Ca as in text B2 3 5 D2–5 7–10 °शिता (for शितै) — After 29, K1 B (B3 marg) Dn1 D4–6 8 ins

701* गुरुभारसहो दिव्य शात्रवाणां भयकर ।
[B3 D4 8 सह कस्य सायकोय शिलीमुख (B3 भयकर)]

B3 (marg) cont

702* हेमपुङ्खो गार्धपत्र शात्रवाणा भयकर ।

30 For S cf v l 34 — ^{b}) Ś1 K Dn1 D2 5 शिलापृष्ठ, D9 10 Cr शिला(D9 ली)घृष्ट, Ca rp (Dev) (cf Cs) शिलीपृष्ठ (as in text) — After 30^{ab}, D6 repeats 27 — ^{d}) Ś1 हेमचित्रो दुरासद, cf Cv

31 For S cf v l 34 D8 (hapl) om 31^{ab}

C. 4 1336
B 4 42 12
सुफलश्चित्रकोशश्च किङ्किणीसायको महान् ।
कस्य हेमत्सरुर्दिव्यः खड्गः परमनिर्व्रणः ॥ ३१
कस्यायं विमलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः ।
हेमत्सरुरनाधृष्यो नैषध्यो भारसाधनः ॥ ३२
कस्य पाञ्चनखे कोशे सायको हेमविग्रहः ।
प्रमाणरूपसंपन्नः पीत आकाशसंनिभः ॥ ३३
कस्य हेममये कोशे सुतप्ते पावकप्रभे ।
निर्स्त्रिंशोऽयं गुरुः पीतः सैक्यः परमनिर्व्रणः ॥ ३४

— ^{a}) Ś1 सहेम , K सुफेन , B8 D2 8 10 सफल , Dn1 पृथुल , Ca n r as in text Cs cites फल D2 चित्र खड्गश्च (for कोशश्च) Ca cites कोष — ^{c}) Dn1 हेमशत, Ca हेमत्सरु (as in text) — ^{d}) B1 2 5 Dn D10–12 °निर्मल (for निर्व्रण)

32 For S cf v 1 34 D4 (? hapl) om 32 — ^{a}) K1 B2 विपुल (for विमल) — ^{b}) A few MSS कोषे (for कोशे) D8 व्यवस्थित , D5 प्रतिष्ठित (for समर्पित) — ^{d}) D7 निषिद्धो, D9 निषक्तो, Cvp नैषध्य , all comm नैषध्यो (as in text) D7 9 साधक , Ca c v as in text

33 For S cf v 1 34 — ^{a}) Ś1 D2 4–8 पचनखे, Ca c s v as in text — ^{b}) B8 (m as in text) Cv हेमभूषित , D6 हेमविश्रुत , Ca as in text Cs cites विग्रह — ^{c}) B4 प्रमारूपसुसपन्न , Cv as in text — ^{d}) B4 पीतकौशेय , D4 8 10 पीतश्चाकाश

34 For S see below — ^{a}) A few MSS कोषे — ^{b}) B8 प्रतप्ते, D2 सतप्ते, Ca r v as in text B8 D2 8 पावकोपमे D5 तप्तपावकसप्रभे — ^{c}) Ś1 पीतै (for पीत) — ^{d}) Ś1 सर्वा , K सैन्य , B2–5 D4–6 Ca r शैक्य , B8m Crp शैक्ष्य , D8 एक , D10 खड्ग , Cnp sp शिक्य , Cc v सैक्य (as in text) B1 Dn D11 12 सायक परनिर्व्रण (cf 31^d) — After 34, Dn D5 (marg) 7 9 11 12 ins

703* कस्यायमसित खड्गो हेमबिन्दुभिरावृत ।
आशीविषसमस्पर्श परकायप्रभेदन ।
गुरुभारसहो दिव्य सपत्नाना भयप्रद ।

[(L 1) D5 7 9 आर्चित (for आवृत) — (L 2) D7 9 परकायाव(D9 यवि)भेदक]

☞ For 20–34, S subst

704* उत्तर ।
सारथे किमिद दिव्य नागो वा यदि वा धनु ।
सौवर्णान्यत्र पद्मानि शतपत्राणि भागश ।
कुशाग्निप्रतितप्तानि भानुमन्ति बृहन्ति च ।
(20^a) बिन्दवश्चात्र सौवर्णा मणिप्रोता समन्तत ।
शशिसूर्यप्रभा पृष्ठे भान्ति रुक्मपरिष्कृता ।
पुष्पाण्यत्र सुवर्णानि शतपत्राणि भागश ।
विस्मापनीयरूप च भीम भीमप्रदर्शनम् ।
नीलोत्पलनिभ कस्य शातकुम्भपरिष्कृतम् ।
(21^{ab}) ऋषभा यस्य सौवर्णा पृष्ठे तिष्ठन्ति शृङ्गिण ।
तालप्रमाण कस्येद मणिरुक्मविभूषितम् ।
हाटकस्य सुवर्णस्य यस्मिञ्शाखामृगा दश ।
दुरानम महद्दीर्घं सुरूप दुष्प्रधर्षणम् ।
कस्येदमीदृश चित्र धनु सर्वे च दर्शिता ।
चन्द्रार्कविमला भास सुरूपा सुप्रदर्शना ।
हसा पृष्ठे श्रिता यस्य कुशाग्निप्रतिमार्चिष ।
शार्ङ्गगाण्डीवसदृश कस्येद सारथे धनु ।
चतुर्थं काञ्चनवपुर्भाति विद्युद्गणोपमम् ।
नीलोत्पलितमच्छिद्र जातरूपप्रभ धनु ।
मत्स्या यस्य हिरण्यस्य पृष्ठे तिष्ठन्ति सचिता ।
शक्रचापोपम दिव्य कस्येद सारथे धनु ।
उच्छ्रित फणिवद्दीर्घं सारवत्त्वाद्दुरानमम् ।
(20^c) सहस्रगोधा सौवर्णा द्वीपिनश्च चतुर्दश ।
बर्हिणश्चात्र सौवर्णा शतचन्द्रार्कभूषणा ।
जाम्बूनदविचित्राङ्ग कस्येद पञ्चम धनु ।
(25^{ab}) कस्येमे क्षुरनाराचा सहस्र लोमवाहिन ।
पक्षिणस्तीक्ष्णतुण्डाग्रा कस्येमे निशिता शरा ।
(26^{ab}) विपाटा पृथव कस्य गृध्रपत्रार्धवाजिता ।
(27^c,28^{ab})वराहकर्णास्तीक्ष्णाग्रा कस्येमे रुचिरा शरा ।
वज्राशनिसमस्पर्शा वैश्वानरसमार्चिष ।
सुवर्णपुङ्खास्तीक्ष्णाग्रा कस्य सप्तशत शरा ।
(30^a) कस्याय सायको दीर्घो गव्ये कोशे च दर्शित ।
कस्य दण्डो दृढ श्लक्ष्णो रुचिरोऽय प्रकाशते ।
(30^c) वैयाघ्रकोश कस्याय दिव्य खड्गो महाप्रभ ।
(27^{ab}) कस्यायमसिरावापे पञ्चशार्दूललक्षण ।
(32^{ab}) कस्याय निर्मल खड्गो द्वीपिचर्मोधिवासित ।
नीलोत्पलसवर्णोऽय कस्य खड्ग पृथुर्महान् ।
मृगेन्द्रचर्मावसितस्तीक्ष्णधार सुनिर्मल ।
ऋषभाजिनकोशस्तु कस्य खड्गो महानयम् ।
यस्यापिधाने दृश्यन्ते सूर्या पञ्च परिष्कृता ।
(32^a) कस्याय विपुल खड्ग शृङ्गत्सरुमनोहर ।
निहित पार्षते कोशे तैलधौत समाहित ।
(33^c) प्रमाणवर्णयुक्तश्च कस्य खड्गो महानयम् ।
नैतेन प्रतिविद्ध सञ्जीवेत्कश्चन कुञ्जर ।

[(L 3) T1 G1 8 कृशानु° (for कुशाग्नि°) — (L 6) M1–8 सुवर्णस्य (for सुवर्णानि) — (L 7) M1–8 दिव्य

निर्दिशस्व यथातत्त्वं मया पृष्टा बृहन्नडे ।
विस्मयो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महत् ॥ ३५

बृहन्नडोवाच ।

यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनानिबर्हणम् ।
गाण्डीवमेतत्पार्थस्य लोकेषु विदितं धनुः ॥ ३६
सर्वायुधमहामात्रं शातकुम्भपरिष्कृतम् ।
एतत्तदर्जुनस्यासीद्गाण्डीवं परमायुधम् ॥ ३७
यत्तच्छतसहस्रेण संमितं राष्ट्रवर्धनम् ।
येन देवान्मनुष्यांश्च पार्थो विषहते मृधे ॥ ३८
देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः ।
एतद्वर्षसहस्रं तु ब्रह्मा पूर्वमधारयत् ॥ ३९
ततोऽनन्तरमेवाथ प्रजापतिरधारयत् । C 4 1347 B 4 43 5

(for भीम) — (L 9) G2 M4 5 यत्र (for यस्य) — (L 13) M1–3 दिव्य (for चित्र) — (L 14) M1–3 °विमलाभासा (for ला भास) — (L 17) M1–3 द्रुणो (for द्रुणो) — (L 18) G2 M4 5 नीलोपलिप्त (for त्पलित) M1–3 ग्रह (for प्रभ) — (L 19) G2 M4 5 मत्स्याश्चास्य (for मत्स्या यस्य) G2 M4 5 दर्शिता (for सचिता) — (L 21) T1 G1 3 M1 3 4 वर्णं (for फणि) — M om posterior half of line 22 and prior half of 23 — (L 23) T2 G2 M4 5 भूषिता (for °भूषणा) — (L 25) T1 G2 M4 5 रोमवापिन, T2 लोमवाहिन — (L 26) T1 M प्रक्षिप्तास् (for पक्षिणस्) T2 रुचिरा (for निशिता) M1–3 उपासगे हिरण्मये (for posterior half) — After line 26, T ins

705* विप्रक्षिप्तास्तीक्ष्णदष्ट्रा उपासङ्गे हिरण्मये ।

— T cont G1 (om line 1) M1–3 ins after line 26

706* हारिद्रवर्णा कस्येमे शिता पञ्चशत शरा ।
आशीविषसमस्पर्शा गतौ चाजिह्मगा दृढा ।

— (L 27) T1 गृध्रपक्षार्धवाजिता, T2 पत्रार्धपूजिता, G1 °वक्राधेवा, G2 M4 5 पक्षाश्च वा — (L 29) T शिखा र्चिष (for समार्चिष) — (L 33) T2 शखो (for खड्गो) — (L 34) T1 असितावापे, G2 M1 4 5 असिरावास (for असिरावापे) — (L 35) G2 M4. 5 निशित (for निर्मल) M1–3 °चर्मणि दसित (for चर्माधिवासित) — (L 37) M1–3 °वहित (for वसित) — (L 39) G1 3 शत वरा (for परिष्कृता) — After line 39, T G M1–3 *repeat* line 33 (v l शखो महान्पृथु for खड्गो महाप्रभ), and cont

707* यस्यापिधाने दृश्यन्ते शार्दूला काञ्चना शुभा ।

— (L 40) T2 M1–3 °मनोरम (for °मनोहर)]

35 [a]) D2–4 निर्दिश त्व, G1 निदर्शय T G2 यथाकाम, G1. 3 यथा पृष्टा, M यथामार्गं — [b]) Ś1 मया पृष्टे, D2 6 T1 M1–3 मया पृष्टो, D3 मया पृष्ट, G1. 3 यथान्याय Some MSS बृहन्नटे, न्नले — D4 om. 35[cd], while Ś1 reads it in marg — [d]) Ś1 दृष्ट्वापूर्वम् D3 G1 जगत् (for महत्) — After 35, all MSS except K D4 (D1 missing, Ś1 *marg*) ins an addl colophon (*Sub-parvan* B Dn D2 3 5–12 उत्तरगोग्रह, M1 2 गोग्रहण — *Adhy name* B1 3 4 अस्त्रदर्शन, B2 आयुधवर्णन, B5 आयुधदर्शन, Dn1 उत्तरवाक्य, D3 M3 4 आयुधप्रश्न — *Adhy no* B4 D3 T G M1 5 40, D5 37, D6 10 38, D9 33, M2–4 39)

36 Before the ref, T1 G2 ins

708* वैशंपायन ।
उत्तरेणैवमुक्तस्तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
मृद्व्या प्रत्याययन्वाचा भीत शङ्कावश गतम् ।

— S (except M5) अर्जुन (for बृहन्नडा) — [a]) S यत्त्वया प्रथम पृष्ट — [b]) B4 निबर्हण, Dn D11 12 शत्रु (Dn1 त्व तु)सेनापहारिण, D2 3 8 10 निवारण, D5 सर्व-सेना, S शत्रुसेनागमर्दन — [cd]) D4 गाजिवम्, D7 8 गाजीवम् (for गाण्डीवम्) S पार्थस्यैतद्धनुर्दिव्य गाण्डीव मिति विश्रुत — After 36, S ins

709* अभेद्यमजर श्रीमद्दिव्यमच्छेद्यमव्रणम् ।
[M1 अजय, M2 3 अभय (for अजर)]

37 [b]) Ś1 K D2 4 शातकौंभपरिष्कृत, S शातकुंभमय धनु (T1 G2 M5 दृढ), Cv as in text Many MSS परिस्कृत S om 37[cd] — [c]) D3 तदेतद्, D9 एतदेव (for एतत्तद्) — [d]) D3 5 7 8 गाजीव Ś1 धनुरुत्तम (for परमा)

38 D10 om 38 — [a]) S एतत् (for यत्तत्) — [b]) Ś1 K D3 8 समत (for समित) S transp 38[cd] and 39[ab] — [cd]) B1 3m 5 Dn1 D12 विजयते (for विषहते) B4 रणे, D4 युधि (for मृधे) Dn2 D7 9 11 सर्पां(D11 पार्थं)श्चैकरथो मृधे (D7 9 °थोजयत्) S येन देवासुरान्पार्थं सर्वान्विषहते (G1 न्सर्वानजयद्धिक्षतो) रणे — After 38, N ins

710* चित्रमुच्चावचैर्वर्णैः श्लक्ष्णमायतमव्रणम् ।

Thereafter B2 D6 repeat 8[ab]

39 S transp 38[cd] and 39[ab] — [a]) B D2 5 9 °मानुष (for °दानव) Ca cites 39[c]–41[d] as in text

C. 4 1348 B 4 43 6 K. 4. 42 6 त्रीणि पञ्चशतं चैव शक्रोऽशीति च पञ्च च ॥ ४०
सोमः पञ्चशतं राजा तथैव वरुणः शतम् ।
पार्थः पञ्च च षष्टिं च वर्षाणि श्वेतवाहनः ॥ ४१
महावीर्यं महद्दिव्यमेतत्तद्धनुरुत्तमम् ।
पूजितं सुरमर्त्येषु बिभर्ति परमं वपुः ॥ ४२
सुपार्श्वं भीमसेनस्य जातरूपग्रहं धनुः ।
येन पार्थोऽजयत्कृत्स्नां दिशं प्राचीं परंतपः ॥ ४३
इन्द्रगोपकचित्रं च यदेतच्चारुविग्रहम् ।
राज्ञो युधिष्ठिरस्यैतद्वैराटे धनुरुत्तमम् ॥ ४४
सूर्या यस्मिंस्तु सौवर्णाः प्रभासन्ते प्रभासिनः ।
तेजसा प्रज्वलन्तो वै नकुलस्यैतदायुधम् ॥ ४५
शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविचित्रिताः ।
एतन्माद्रीसुतस्यापि सहदेवस्य कार्मुकम् ॥ ४६
ये त्विमे क्षुरसंकाशाः सहस्रा लोमवाहिनः ।

(with only अशीति for अशीति in 40^{d}) — ^{c}) D2-4 8 Cv सहस्राणि, D7 सहस्र हि (for सहस्र तु)

40 Dn1 D10 M2 om (hapl) 40^{ab} Ca cites entire stanza as in text, with only अशीतिं for अशीति in the last pāda — ^{a}) Ś1 K1 अपि, D8 7 8 इद, S (except T2 M1, M2 om) एतत् (for अथ) — ^{b}) D8 मनुरष्टोत्तर शत — ^{c}) Ś1 B4 D8 पचाशत, Cc 8 as in text K वापि (for चैव) S प्रजापतिश्चतु षष्टि — ^{d}) K1 B3-5 D2 6 8 10 T G M4 5 Ca c अशीतिं, M1-3 अशीति Ś1 तथैव च (for च पञ्च च)

41 ^{a}) Ś1 D2 8 पचाशत राजा, S पच सहस्राणि — ^{b}) S च (for एव) — After 41^{ab}, S ins

711* तस्माच्च वरुणादग्नि प्रेम्णा प्राहृत्य तच्छुभम् ।
अग्निना प्रतिभाव्येन दत्त पार्थाय गाण्डिवम् ।

[(L 1) G1 3 प्राप्तवान् (for वरुणाद्) — (L 2) M1 3 प्रतिभाव्यैन (for °व्येन)]

— ^{d}) S कौंतेयो धारयिष्यति (G1 धारयद्धनु) — Ca cites the entire stanza as in text

42 ^{a}) B2 Dn2 D3 4 7-12 महादिव्य (for महद्दिव्य) S एववीर्यं महावेग — ^{b}) S (except M5) च (for तद्) K B1 2 D (except D4 9) एतद्धनुरनुत्तम — After 42^{ab}, N (D1 missing) ins

712* एतन्मामनुसप्राप्त वरुणाच्चारुदर्शनम् ।

[D4 10 उपस (for अनुस) Ś1 K एव तत्समनु(Ś1 °त्समये)प्राप्त, Dn1 एतच्चामानुष प्राप्त, Dn2 D11 12 एतत्पार्थ मनुप्राप्त Cv cites मा]

On the other hand, S ins after 42^{ab}

713* नीलोत्पलनिभ राज्ञ कौरव्यस्य महात्मन ।
बिन्दवश्चास्य सौवर्णा पृष्ठे साधु नियोजिता ।

— M2 om 42^{c}-43^{d} S (M2 om) transp 42^{cd} and 43 — ^{d}) Ś1 धनु (for वपु) S (M2 om) बिभर्ति (T1 विभक्त, T2 G प्रथित) धनुरुत्तम — S ins after 42 (M3, after 42^{ab})

714* तालप्रमाण भीमस्य मणिरुक्मविभूषितम् ।
दुरानम महद्वीर्यं सुरूप दुष्प्रधर्षणम् ।

[=(var) lines 10 and 12 of 704* (cf v 1 34)]

43 M2 om 43 (cf v 1 42) S (M2 om) transp 42^{cd} and 43 — ^{a}) S (M2 om) मिश्रक (T2 माणिक्य) (for सुपार्श्वं) K भीमसेनेन (for °सेनस्य) — ^{b}) B3 4 Dn1 मय धनु, D7 (marg *sec m*) 3 परिष्कृत, S (M2 om) °मय (T2 G1 M1 ग्रह) दृढ (for °ग्रह धनु) Cf Cc जातरूप ग्रहो यस्य — After 43^{ab}, S (M2 om) ins

715* सहस्रगोधा हैरण्या द्वीपिनश्च चतुर्दश ।
ऋषभाश्चापि सौवर्णा पृष्ठे तिष्ठन्ति श्रृङ्गिण ।

[=(var) lines 22 and 9 of 704* (cf v 1 34) — (L 1) T2 G1 3 सौवर्णा (for हैरण्या) — (L 2) T2 M3-5 यस्य (for चापि)]

— ^{c}) K येन पार्थेन यत्कृत्स्ना — T2 G2 M (M2 om) ins after 43 G1 3, after line 1 of 720*

716* पृष्ठे विभक्ता शोभन्ते कुशाग्निप्रतिभाविता ।

[T2 दीपिता, G2 M4 5 तापिता (for °भाविता)]

44 S om 44 (but cf 713*) — ^{b}) Ś1 Dn2 D4 7 9 11 12 दर्शनम् (for °विग्रहम्)

☞ For st 45-58, S subst a passage which (with its v 1) is given separately under 58

45 ^{a}) Ś1 K यस्य तु, B2 D2 3 यस्मिश्च, D4 यत्र च, D6 यत्र तु (for यस्मिंस्तु) — Ś1 K om (hapl) 45^{b}-46^{a} — ^{b}) Dn2 D11 12 प्रकाशते प्रकाशिन

46 For S cf v 1 58 Ś1 K om 46^{a} (cf v 1 45) — 46^{ab} = 24^{ab} — After 46, Ś1 repeats 46^{ab} and cont

717* तपनीयविचित्र च वैराटे नाकुल धनु ।

47 For S cf v 1 58 — ^{b}) Ś1 Dn2 D2 4 8 10 साहस्रा, B2-4 Dn1 D5 6 सहस्र Ś1 K लोमवाहना, D7 9 नाराचा मर्मभेदिन — ^{cd}) D8 आशीविषोपमा,

एतेऽर्जुनस्य वैराटे शराः सर्पविषोपमाः ॥ ४७
एते ज्वलन्तः संग्रामे तेजसा शीघ्रगामिनः ।
भवन्ति वीरस्याक्षय्या व्यूहतः समरे रिपून् ॥ ४८
ये चेमे पृथवो दीर्घाश्चन्द्रबिम्बार्धदर्शनाः ।
एते भीमस्य निशिता रिपुक्षयकराः शराः ॥ ४९
हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुङ्खाः शिलाशिताः ।
नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूललक्षणः ॥ ५०
येनासौ व्यजयत्कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे ।
कलापो ह्येष तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धीमतः ॥ ५१
ये त्विमे भास्कराकाराः सर्वपारशवाः शराः ।
एते चित्राः क्रियोपेताः सहदेवस्य धीमतः ॥ ५२
ये त्विमे निशिताः पीताः पृथवो दीर्घवाससः ।
हेमपुङ्खास्त्रिपर्वाणो राज्ञ एते महाशराः ॥ ५३
यस्त्वयं सायको दीर्घः शिलीपृष्ठः शिलीमुखः ।
अर्जुनस्यैष संग्रामे गुरुभारसहो दृढः ॥ ५४
वैयाघ्रकोशस्तु महान्भीमसेनस्य सायकः ।
गुरुभारसहो दिव्यः शात्रवाणां भयंकरः ॥ ५५
सुफलश्चित्रकोशश्च हेमत्सरुरनुत्तमः ।
निस्त्रिंशः कौरवस्यैष धर्मराजस्य धीमतः ॥ ५६
यस्तु पाञ्चनखे कोशे निहितश्चित्रसेवने ।
नकुलस्यैष निस्त्रिंशो गुरुभारसहो दृढः ॥ ५७
यस्त्वयं विमलः खड्गो गव्ये कोशे समर्पितः ।
सहदेवस्य विद्ध्येनं सर्वभारसहं दृढम् ॥ ५८ C 4 1366 B 4 43 23 K 4 42 24

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्याय ॥ ३८ ॥

Ca c v सर्पविषो (as in text) D7 9 अर्जुनस्य शरा ह्येते लेलिहाना विषोल्बणा (D9 repeats 47^{cd} as in text)

48 For S cf v 1 58 — ^{d}) K गूहत, D7m घनत, Ca v व्यूहत (as in text) — After 48, D5(marg) 9 ins

718* घोराग्रा दीर्घरूपाश्च गिरीणामपि दारणा ।

49 For S cf v 1 58 — ^{a}) Ś1 य इमे (for ये चेमे)

50 For S cf v 1 58 — ^{a}) B4 ये चेमे, Dn2 D11 यत्रैते, D2 ये चैते, D4 ये त्वेमे, D6 सुसमा (for ये त्वेते) — ^{b}) Ś1 K D6 शिलीमुखा, B (except B1) D5 शिता शरा (for शिलाशिता) — ^{c}) D2 3 कलापो नकुलस्यैष, D7 नकुलस्य शरा ह्येते Ca c s cite कलाप (as in text) — D7 om 50^{d}–51^{c}

51 For S cf v 1 58 D7 om 51^{abc} (cf v 1 50) — ^{a}) B2 Dn1 D5 अजयत् (for व्यजयत्)

52 For S cf v 1 58 D2 5 om (hapl) 52 — ^{b}) Ś1 K सर्वगा पारगा, D3 7 9 सर्वे पारशवा, Cn s v सर्वपारसवा, Ca as in text — D10 om 52^{c}–53^{d} — ^{c}) B (except B2) Dn1 D6 7 9 Ca c चित्र॰ — Ś1 K om. 52^{d}–53^{a} — ^{d}) D4 सायका (for धीमत)

53 For S cf v 1 58 D10 om 53, Ś1 K om 53^{a} (cf v 1 52) — ^{c}) B3 D5(m as in text) ॰श्टगास् (for ॰पुङ्खास्) D7 9 सु॰ (for त्रि॰) — ^{d}) D4 8 राज्ञश्चैते

54 For S cf v 1 58 — ^{b}) Ś1 D10 शिलापृष्ठ D10 शिलामुख D2 3 शली(D2 ला)पृथु शलीमुख — ^{d})=57^{d} Ś1 Dn2 D8 11 12 गुरुभार॰ — D3 (hapl) om from दृढ (in 54^{d}) up to भारसहो (in 55^{c})

55 For S cf v 1 58 D3 om 55^{ab} and गुरुभारसहो (in ^{c}) (cf v 1 54) — ^{a}) B Dn1 D4 5 7 9 10 सु॰, D2 च (for तु) Ś1 K तथा (for महान्) — ^{c}) Ś1 Dn2 D8 11. 12 गुरुभार॰ — ^{d}) Dn1 बाणाना च भय

56 For S cf v 1 58 — ^{a}) B3. 4 D5 अव्रणश्च् (for सुफलश्च्) K सुफेनश्चित्रफेनश्च — ^{b}) Ś1 अनिंदित॰ (for अनुत्तम) — ^{c}) D7 इह, D8 एव (for एष)

57 For S cf v 1 58 — ^{a}) Ś1 D2–5 पञ्च (for पाञ्च) — ^{b}) K सेनके, B1 Dn D10–12 साधने, B2 3 5 Ca सीवने, D2 वीर्यवान्, D3 विग्रहे, D4 काचने, D5 दीर्घके, D6 चित्रितत्सरु, D7 चित्रभोभिते, D8 9 साधन, Cn s ॰योधने, only Ś1 B4 D1 सेवने (as in text) Cf Cr से(? सी)वन स्यूति — ^{d})=54^{d} Ś1 D7 गुरुभार॰

58 For S see below — ^{a}) B Dn D5–7 9 11 12 विपुल, D2–4 8 पिंगल (for विमल) Cv यस्त्वय पिगल — ^{b}) Ś1 समन्वित — ^{c}) D2 एत, D4 इम (for एन) D8 निस्त्रिंश (for विद्ध्येन) — ^{d}) Ś1 गुरु (for सर्व॰) B2 4 D5 गुरु (for दृढम्) — After 58, D5(marg) 9

३९

उत्तर उवाच ।

सुवर्णविकृतानीमान्यायुधानि महात्मनाम् ।
रुचिराणि प्रकाशन्ते पार्थानामाशुकारिणाम् ॥ १

क नु स्विदर्जुनः पार्थः कौरव्यो वा युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ २
सर्वे एव महात्मानः सर्वामित्रविनाशनाः ।

ins

719* वैशपायन ।

एवमाख्यातवांस्तत्र स्वायुधानि परतप ।
विराटपुत्राय तदा पार्थं सत्यपराक्रम ।

☞ For 45–58, S subst

720*

(45[a]) बर्हिणश्चात्र सौवर्णा शतचन्द्रार्कभूषणा ।
नकुलस्य धनुस्त्वेतन्माद्रीपुत्रस्य धीमत ।
एतेन सदृश चित्र धनुश्चैतद्यवीयस ।
(50[a]) हारिद्रवर्णं राज्ञश्च कौरव्यस्य महात्मन ।
विपाटा भीमसेनस्य गिरीणामपि दारणा ।
सुप्रभा सुमहाकायास्तीक्ष्णाग्रा सुकृता दृढा ।
भीमेन प्रहिता ह्येते वारणाना निवारणा ।
सुवर्णवर्णा रुचिरा कालदण्डोपमा शुभा ।
(50[c]) नकुलस्य शरा ह्येते वज्राशनिसमप्रभा ।
यांश्च त्व पृच्छसे दीर्घान्समधारान्समाहितान् ।
(52[d]) वराहकर्णास्तीक्ष्णाग्रा सहदेवस्य ते शरा ।
(54[a]) यस्त्वय सायको दिव्यो गव्ये कोशे च दसित ।
(54[d]) पार्थस्यास्त्रमिद घोर सर्वभारसह महत् ।
यस्त्वय निर्मल खड्गो द्वीपिचर्मणि दसित ।
राज्ञो युधिष्ठिरस्याय कुन्तीपुत्रस्य धीमत ।
(55[a],50[d]) वैयाघ्रकोशो भीमस्य पञ्चशार्दूललक्षण ।
वारणाना सुदृप्ताना शिक्षित स्कन्धशातने ।
नीलोत्पलसवर्णाभ खड्ग पार्थस्य धीमत ।
मृगेन्द्रचर्मपिहितस्तीक्ष्णधार समाहित ।
दर्शनीय सुतीक्ष्णाग्र कुन्तीपुत्रस्य धीमत ।
(54[c]) अर्जुनस्यैष निस्त्रिंश परसैन्याग्रदूषण ।
(57[a]) यस्त्वय पार्षते कोशे प्रक्षिप्तो रुचिरत्सरु ।
(57[c]) नकुलस्यैष निस्त्रिंशो वैश्वानरसमप्रभ ।
(58[a]) यस्त्वय पिङ्गल खड्गश्चित्रो मणिमयत्सरु ।
(58[cd]) सहदेवस्य खड्गोऽय भारसाहोऽतिदसित ।
भीमस्याय महादण्ड सर्वामित्रविनाशन ।
वैशपायन ।
भेदतो ह्यर्जुनस्तूर्णं कथयामास तत्त्वत ।
आयुधानि कलापाश्च निस्त्रिंशाश्चातुलप्रभान् ।

[(L 1)=Line 23 of 704* T_2 $G_{1\,3}$ शतचद्रक भूषिता (for posterior half) — After line 1, $G_{1\,3}$ ins 716*, while M_1 ins

721* अन्यत्तु सहदेवस्य धनु श्रेष्ठ महौजस ।

— T_2 $M_{4\,5}$ om line 3 — (L 4) T_2 M_{1-3} °वर्णा (for वर्णं) — (L 6) $M_{1\,3}$ सुतरा (for सुकृता) — (L 7) T_1 G_2 $M_{4\,5}$ वरवारणवारणा (for posterior half) — (L 8) $M_{1\,2}$ सुवर्णपुखा शत्रुघ्ना (for prior half) T_2 शरा, G_2 M शिता (for शुभा) — (L 10) T_2 G_2 $M_{4\,5}$ दीप्तान् (for दीर्घान्) — (L 12) M_{1-3} दीर्घो (for दिव्यो) — (L 13) T_1 G_2 $M_{4\,5}$ पार्थस्याय महाघोर सर्वभारसहो महान् — (L 18) M निर्मल (for धीमत) — (L 19) T_1 G_2 $M_{4\,5}$ मृगेंद्रचर्मावसित, G_1 °र्माभिहित (for prior half) — (L 21) T_1 G_2 $M_{4\,5}$ °खडन (for दूषण) — (L 26) T_1 G_2 $M_{4\,5}$ °विमर्दन (for °विनाशन) — After line 28, T_1 ins

722* कासौ प्रच्छन्नवासाना पाण्डवाना महात्मनाम् ।
न्यस्तान्यत्र महार्हाणि व्रतसिद्धिमुपेयुषाम् ।
इत्युत्तर तु तत्सर्वमर्जुनस्तत्त्वतोऽब्रवीत् ।

Colophon D_1 fol missing — *Sub-parvan* K M_3 गोग्रह, B_{1-4} Dn $D_{2\,6-12}$ उत्तरगोग्रह, $M_{1\,2\,4}$ गोग्रहण — *Adhy name* $B_{1-3\,5}$ Dn_1 $D_{5\,6\,9\,10}$ T_2 G_2 आयुधवर्णन (B_2 G_2 °दर्शन), B_4 आयुधअस्त्रदर्शन वर्णन, $D_{3\,4}$ $M_{2\,3}$ आयुधकथन ($M_{2\,3}$ न) — *Adhy no* (figures, words or both) $Ś_1$ D_5 38, B_4 D_3 T G $M_{1\,5}$ 41, D_6 M_{2-4} 40, D_9 43, D_{10} 39 — *S'loka no* D_3 24

39

☞ In D_1 this adhy is lost on a missing fol (cf v 1 4 38 16)

1 Before the ref, S ins

723* वैशपायन ।

एतस्मिन्नन्तरे पार्थं मूढात्मा न व्यजानत ।
विराटपुत्र प्रमुखे पप्रच्छ पुनरेव तु ।
[(L 2) T G त (for तु)]

— [a]) D_7 विकृतान्येषाम्, S रुचिराण्येषाम् (G_1 °ण्येतानि) — K_1 S (except G_2) om 1[cd], but cf 724* (line 2) — [c]) $Ś_1$ K_2 B_3 प्रभासते (for प्रकाशन्ते) — [d]) D_{10} पचानाम् (for पार्थानाम्) $B_{3\,4}$ $D_{2-6\,8}$ आप्तकारिणा, $D_{7\,9}$

राज्यमक्षैः पराकीर्य न श्रूयन्ते कदाचन ॥ ३
द्रौपदी क्व च पाञ्चाली स्त्रीरत्नमिति विश्रुता ।
जितानक्षैस्तदा कृष्णा तानेवान्वगमद्वनम् ॥ ४
अर्जुन उवाच ।
अहमस्म्यर्जुनः पार्थः सभास्तारो युधिष्ठिरः ।
बल्लवो भीमसेनस्तु पितुस्ते रसपाचकः ॥ ५
अश्वबन्धोऽथ नकुलः सहदेवस्तु गोकुले ।
सैरन्ध्री द्रौपदीं विद्धि यत्कृते कीचका हताः ॥ ६
उत्तर उवाच ।
दश पार्थस्य नामानि यानि पूर्वं श्रुतानि मे । C 4 3 B 4 44 7 K 4 4 19

अमितौजसा (for आशुका)

2 For S see below — a) B4 कुतश्चिद्, D10 क्व नु स्याद् (for क्व नु स्विद्) D4 8 शूर॰ (for पार्थ) — b) D7 9 क्व च राजा युधि — c) K1 B3 4 D5 वा (for च) — d) D7 9 वीर्यवान् (for पाण्डव) — For 2, S subst

724* क्व नु ते पाण्डवा शूरा सग्रामेष्वपराजिता ।
एषामिमानि दिव्यानि श्रिया दीव्यन्ति भान्ति च ।
कस्मिन्वसन्ति ते देशे धर्मज्ञा बन्धुवत्सला ।
क्व धर्मराज कौरव्यो धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
भीमसेनार्जुनौ चापि सर्वे ते मातुला मम ।
नकुल सहदेवो वा सर्वास्त्रकुशलो रणे ।

[(L 2) M4 5 दीप्यति (for दीव्यन्ति) T1 G2 भागश (for भान्ति च) — (L 3) M4 5 देशे च (for ते देशे) — (L 4) T1 G2 कौंतेयो (for कौरव्यो) — After line 4, T1 G2 ins

725* धर्मशीलश्च धर्मात्मा धर्मवान्धर्मवित्सुधी ।
धर्माध्यक्षो धर्मव्रतो धर्मज्ञो धर्ममूर्तिमान् ।
धर्मनिष्ठो धर्मकर्ता धर्मगोप्ता सुधर्मकृत् ।
सत्यार्जवक्षमाधारो घृणी धर्मपरायण ।

— (L 5) T2 वर्तेते (for सर्वे ते) — (L 6) T2 M4 5 कुशलौ (for कुशलो)]

3 a) Ś1 K एते (for एव) — b) Ś1 सर्वे शत्रुनिबर्हणा , B3 4 Dn1 D2 5 7–9 सर्वेमित्रविनाशना , D3 सवे क्लेशविकाशना (sic), D10 G1 सर्वामित्रविनाशिन , T G2 3 सर्वे शत्रुविनाशना — c) S पराजित्य (T2 G1 परित्यज्य), Cc s v पराकीर्य (as in text) — d) B1 3–5 Dn D2 3 11 12 कथचन, B2 वने गता , D6 क्व ते गता , S वन गता (for कदाचन)

4 a) B D5 क्वाथ, Dn2 D2–4 6–12 क्व नु, S चापि (for क्व च) — b) K अति॰, B3 4 भुवि (for इति) B2 या श्रुता, Dn2 न श्रुता, D2–4 7 (before corr) 8 9 न श्रुत, T1 G2 मे श्रुता (for विश्रुता) — c) S जिता चाक्षैस् M2 4 5 तथा (for तदा) — d) B3 M2 ताश्चैव (for तानेव) D3 स्वय, D6 S वने (for वनम्) K1 तामेवागमयद्वश, K2 तानेनाभ्यगमद्वश — After 4, S (M2 om lines 2–3) ins

726* उत्सृज्य धर्मराज्य ते न श्रूयन्ते वन गता ।
पाण्डवान्यदि जानीषे क्व नु ते धर्मचारिण ।
क्व चाद्य निवसन्तीति सत्य ब्रूहि बृहन्नले ।
वैशपायन ।
तत प्रहस्य बीभत्सु कौन्तेय श्वेतवाहन ।
उवाच राजपुत्र तमुत्तर शृणु मे वच ।

[After line 3, T1 G2 ins

727* किमर्थमागतान्यत्र शस्त्रास्त्राणि महात्मनाम् ।
कथ ज्ञातानि भवता तथा मे ब्रूहि शोभने ।

— For lines 4–5, G1 subst

728* तत प्रहस्य कौन्तेयो राजपुत्रमुवाच ह ।

T1 cont

729* मा भैस्त्व राजशार्दूल सर्वं ते वर्णयाम्यहम् ।
नात्र भेतव्यमद्यापि राजपुत्र यथा तथा ।
वय ते पाण्डवा नाम वनवासस्य पारगा ।
अतीते द्वादशे वर्षे छन्नवासमिहोषिता ।
तस्मादशङ्कितमना शृणुष्व महितोत्तर ।

5 T2 G1 M1–3 5 om the ref — a) D12 M1. 2 अपि (for अस्मि) T1 G2 3 M3 नाम्ना, T2 G1 M1 2 4 5 नाम (for पार्थ) — b) S कङ्को नाम (M नाम्ना) — c) Ś1 वल्लभो (for बल्लवो) K B3 Dn2 D2 3 6 11 12 च (for तु) S भीमसेनस्तु वलल — d) D2 चित्राङ्ग॰ (for पितुस्ते) S परिचारक (for रसपाचक)

6 a) B1 3 च, D4 S तु (for अथ) — b) D3 4 8 10–12 अथ, D5 6 च (for तु) D7m 10 S गोपति॰, D8 गोकुलि (for गोकुले) Ś1 सहदेवो गवा पति — d) B1 3 4 D2 5 6 10–12 T2 M यस्यार्थे, B2 5 D3 4 7 8 T1 G यदर्थे (for यत्कृते) D2 5 S कीचको हत — After 6, S ins

730* भीमसेनेन दुर्वृत्त सह भ्रातृभिराहवे ।

T1 G2 cont

731* श्रुत्वैतद्वचन जिष्णोर्विस्मयस्फारितेक्षण ।
पश्यन्ननिमिष पार्थं शनैर्वाचमुवाच ह ।

7 a) T1 G पार्थस्य दश (by transp) Ś1 K D5 6 नामानि पार्थस्य (by transp) — b) S श्रूयते मे (T1 नो, M1 वै) कथासु च Dn1 (hapl) om 7c–8b — cd) B4

C. 4 1373 B 4 44 7 K 4 43 19 प्रब्रूयास्तानि यदि मे श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

हन्त तेऽहं समाचक्षे दश नामानि यानि मे ।
अर्जुनः फल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः ।
बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनंजयः ॥ ८

उत्तर उवाच ।

केनासि विजयो नाम केनासि श्वेतवाहनः ।
किरीटी नाम केनासि सव्यसाची कथं भवान् ॥ ९
अर्जुनः फल्गुनो जिष्णुः कृष्णो बीभत्सुरेव च ।
धनंजयश्च केनासि प्रब्रूहि मम तत्त्वतः ।
श्रुता मे तस्य वीरस्य केवला नामहेतवः ॥ १०

अर्जुन उवाच ।

सर्वाञ्जनपदाञ्जित्वा वित्तमाच्छिद्य केवलम् ।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनंजयम् ॥ ११
अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् ।
नाजित्वा विनिवर्तामि तेन मां विजयं विदुः ॥ १२
श्वेताः काञ्चनसंनाहा रथे युज्यन्ति मे हयाः ।
संग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ १३

त्व ब्रूयास्, D5 प्रब्रूहि (for प्रब्रूयास्) D8 तत्सत्य यदि मे ब्रूयात् (for c) Ś1 K श्रद्धेय, Cv श्रद्दध्या (as in text) S ब्रूयास्त्व यदि जानीषे श्रद्धेय (T1 G ह) वचस्तव

8 Dn1 om 8^{ab} (cf v 1 7) — a) D8 4 7 9 हत (D8 4 अह) ते कथयिष्यामि, S हत तर्हि (G1 अह तर्हि, T1 G2 अह तात) तवाचक्षे — b) K T1 G2 यानि वै, D3 मे पुन, D4 मे दश (for यानि मे) — After 8^{ab}, Ś1 K Dn2 D4 6 11 12 ins

732* वैराटे श्रृणु तानि त्व यानि पूर्वं श्रुतानि ते ।

[Ś1 K ये श्रुता पूर्वमेव हि (Ś1 ते) (for posterior half)]

Dn2 D6 11 12 cont B Dn1 D5 7 10 ins after 8^{ab}

733* एकाग्रमानसो भूत्वा श्रृणु सर्वं समाहित ।

On the other hand, S ins after 8^{ab}

734* ईशानो विदधे देवस्त्रिदिवस्येश्वरो दिवि ।

T1 cont

735* तानि लोके प्रवृत्तानि वैराटे श्रृणु तत्त्वत ।

— e) N T2 फाल्गुनो (Ś1 फल्गुणो, K1 फल्गुनो as in text, D1 missing) D2 पार्थ (m जिष्णु as in text), D12 विष्णु — e) S (except T2) पार्थ (for कृष्ण) — B4 om 8^{f}–10^{a} — After 8, S ins

736* एतानि मम नामानि स्थापितानि सुरोत्तमै ।

9 B4 om 9 (cf v 1 8) — After the ref, S ins

737* गुणतो दश नामानि समवेतानि पाण्डवे ।
चरन्ति लोके ख्यातानि विदितानि ममानघ ।

[(L 1) M1–8 समवेतानि दश नामानि (by transp) — (L 2) G1 तवानघ, G2 3 मयानघ (for ममानघ)]

— a) T1 G नाम्ना (for नाम) — c) D7 9 चैव (for नाम) Ś1 S सव्यसाचीति (Ś1 ची च) केनासि — d) Ś1 किरीटी च (for सव्यसाची) S जिष्णु (M कृष्ण , M5 *sup lin* जिष्णु) बीभत्सुरेव च

10 B4 om 10^{a} (cf v 1 8), D4 om 10 — a) Ś1 फल्गुणो, K2 B D फाल्गुनो (D5 10 फाल्गुणो, D1 missing) D12 विष्णु , G कृष्ण (for जिष्णु) — b) S पार्थ केनासि सारथे — d) B (except B4) Dn D9 11 12 ब्रूहि तन्, D10 ब्रूया हि (for प्रब्रूहि) S शीघ्र वद बृहन्नले — D4 om 10^{ef} — After 10, N (except D4, D1 missing) ins

738* तत्सर्वं यदि मे ब्रूया श्रद्दध्या सर्वमेव ते ।
[K श्रद्दधे (for श्रद्दध्या)]

On the other hand, T1 G2 ins after 10

739* इतस्ततश्चलत्येतन्मनो मे चञ्चल त्वयि ।
अर्जुनो वा भवान्नेति वद शीघ्र बृहन्नले ।

☞ The sequence of Ś1 from 11–20 is 18, 14 (S also reads 14 after 18 !), 19, 15, 13, 16, 12, 20, 17, 11 ! !

11 b) B2 Dn D9 11 12 आदाय, B4 आसाद्य, D6 आश्रित्य (for आच्छिद्य) S धनमाच्छिद्य सर्वंश — c) S तिष्ठत (for तिष्ठामि) — d) Ś1 K1 Dn2 D3 11 12 माहुर्, K2 D4 8 चाहुर्, Dn1 ऊचुर्मां (for आहुर्मां) S तस्मादाहुर् (T G1 2 तन्मामाहुर्, G3 आहुर्मां च) धनजय

12 b) D2 8 दुर्मद, M (except M5) दुर्मद — c) Dn2 D4 8 च (for वि-) S अजित्वा न (M5 अभिजित्वा) निवर्तामि (G1 3 M2 4 5 निवर्तेय) — d) K1 M2 मा (for मा)

13 a) B2 D5 रजतसकाशा, D4 काचनवर्णाभा — b) Dn2 D11 12 युज्यत (for युज्यन्ति) Ś1 युज्यते मे रथे हया — c) S शत्रुभिर् (for सग्रामे) — d) D5 ततोह, G1 3 तेनास्मि (for तेनाह) — After 13, S ins

740* किरीट सूर्यसकाश भ्राजते मे शिरोगतम् ।
रणमध्ये रथस्थस्य सूर्यपावकसनिभम् ।

उत्तराभ्यां च पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फल्गुनं विदुः ॥ १४
पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः ।
किरीटं मूर्ध्नि सूर्याभं तेन माहुः किरीटिनम् ॥ १५
न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथंचन ।
तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति मां विदुः ॥ १६
उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे ।
तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ॥ १७
पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्णो मे दुर्लभः समः ।
करोमि कर्म शुक्लं च तेन मामर्जुनं विदुः ॥ १८
अहं दुरापो दुर्धर्षो दमनः पाकशासनिः ।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुनामास्मि विश्रुतः ॥ १९
कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ।
कृष्णावदातस्य सतः प्रियत्वाद्बालकस्य वै ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततः पार्थं स वैराटिरभ्यवादयदन्तिकात् ।
अहं भूमिंजयो नाम नाम्नाहमपि चोत्तरः ॥ २१
दिष्ट्या त्वां पार्थ पश्यामि स्वागतं ते धनंजय । C 4 1391 B 4 44.4 K 4 44 2

---

14 S reads 14 after 18 — ^{a}) Ś$_{1}$ K D$_{4}$ न, D$_{6\ 8}$ S तु (G$_{1}$ हि), Cnp च (as in text) Dn$_{1}$ फाल्गुनीभ्या, Cnp च पूर्वाभ्यां (as in text) — ^{b}) Ś$_{1}$ फल्गुणीभ्या, K$_{2}$ D$_{3-10}$ फाल्गुनीभ्या, Dn$_{1}$ Cn नक्षत्राभ्या, Cc r as in text G$_{1}$ पुन , Crp यत , Cr दिवा (as in text) — ^{d}) Ś$_{1}$ फल्गुण, K$_{2}$ B D (D$_{1}$ missing) फाल्गुन (D$_{5\ 10}$ °ण) — Ca cites the entire stanza (with v l यत for दिवा, and फाल्गुन for फल्गुन) — After 14, S ins

741* यो ममाङ्गे व्रण कुर्यान्मम ज्येष्ठस्य पश्यत ।
युधिष्ठिरस्य रुधिर दर्शयेद्वा कदाचन ।
पराभवमह तस्य कुले कुर्यां न सशय ।

15 ^{b}) B$_{1\ 3}$ दानवै सह, D$_{7\ 9}$ दानवोत्तमै — For 15^{abc}, S subst

742* अच्छेद्य रुचिर चित्र जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
इन्द्रदत्तमनाहार्यं
[(L 2) G$_{1\ 3}$ दत्त महानर्घ्यं]

— ^{d}) Ś$_{1}$ B Dn D$_{4-12}$ T$_{2}$ तेनाहुर्मां, D$_{2}$ तेन मा वै, T$_{1}$ आहुस्तेन, G$_{3}$ तेन चाहु (for तेन माहु)

16 ^{a}) D$_{2}$ भी स्यान्मे, D$_{3-9}$ बीभत्सु (for बीभत्स) — ^{b}) Ś$_{1}$ K कदा (for कथ) — ^{d}) Ś$_{1}$ बीभत्सुमिह, Cr s °त्सुरिति (as in text) Ca cites बीभत्सु B D (except D$_{2}$, D$_{1}$ missing) विश्रुत (for मा विदु)

17 M$_{2\ 4}$ om (hapl) 17 — ^{a}) S (M$_{2\ 4}$ om) तुल्यकर्माणौ (for दक्षिणौ पाणी) — ^{b}) D$_{3\ 4\ 7\ 8}$ गाजीवस्य Dn D$_{11\ 12}$ विकर्षणौ, Cn s as in text — For 17^{ab}, D$_{2}$ (marg) subst

743* धनुषाह समायुक्त शरवर्षं सृजामि च ।

— After 17^{ab}, S (M$_{2\ 4}$ om) ins

744* भुजौ मे भवत सख्ये परसैन्यविनाशने ।
[G$_{1.3}$ प्र- (for मे) G$_{3}$ °विनाशिनौ, M$_{5}$ निवारणौ (for विनाशने)]

— ^{c}) D$_{2}$ (marg) सव्यदक्षिणतो हन्मि, S (M$_{2-4}$ om) तयो सव्योधिकस्तस्मात् — ^{d}) Ś$_{1}$ अस्मि (for इति) Ś$_{1}$ D$_{7\ 9}$ विश्रुत (for मा विदु) — Ca cites the entire stanza as in text

18 ^{a}) B$_{4}$ चतुरर्णाया, S सागराताया, Ca v as in text — ^{b}) Ś$_{1}$ धवल (for दुर्लभ) B$_{1\ 4}$ यत , D$_{6}$ मत (for सम) — ^{c}) S शुद्ध(M$_{1\ 2}$ क्ल)त्वाद्रूपवत्वाच्च — ^{d}) B Dn D$_{2-4\ 6\ 9-12}$ तस्मात् (for तेन) — After 18, S reads 14

19 ^{ab}) Ś$_{1}$ K D$_{9}$ transp दुर्धर्ष and दमन· S योत्स्यामि यैरह सख्ये (G$_{1}$ M$_{2-4}$ सर्वै) न मे तेभ्य पराभव (T$_{1}$ G$_{3}$ M$_{2\ 4\ 5}$ जय) — ^{d}) Ś$_{1}$ B (except B$_{4}$) Dn$_{2}$ D$_{4\ 6\ 7\ 9\ 11\ 12}$ T$_{1}$ G$_{2}$ M$_{1\ 3}$ जिष्णुर्नामास्मि, D$_{5\ 8\ 10}$ M$_{2\ 4}$ जिष्णुना(M$_{2\ 4}$ र्ना)म्नास्मि — After 19, S (which om 20) ins a passage given in App I (No 37), ending with a colophon

20 S om 20 — ^{c}) K B$_{4}$ कृष्णावतारस्य, Cc s (cf Cr v) as in text K स तत्, B Dn$_{1}$ D$_{5\ 6}$ सदा (for सत) — ^{d}) K बालकेषु (for कस्य) — After 20, D$_{7\ 9}$ ins

745* स्थितोऽस्मि यत्त सग्रामे वैराटे व्येतु ते भयम् ।
एतच्छ्रुत्वा प्रहृष्टात्मा विस्मयोत्फुल्ललोचन ।

21 ^{a}) Ś$_{1}$ Dn$_{2}$ D$_{3\ 7\ 8\ 11\ 12}$ स पार्थं (by transp), S पार्थं च — ^{b}) Dn$_{2}$ D$_{2\ 3}$ अभ्यवादयत (for वादयद्) D$_{7-9}$ अतिके, Cv अन्तिकात् (as in text) S प्राजलिस्त्वभ्यवादयत् (M$_{1}$ लि प्रत्यभाषत) — After 21^{ab}, T$_{1}$ ins

746* तस्य तद्वचन श्रुत्वा वैराटि पार्षतोत्तम ।
प्रहृष्टरोमा हृष्टोऽभूद्विस्मयोत्फुल्ललोचन ।

C 4 1391 B 4 44 24 K 4 44 2

लोहिताक्ष महाबाहो नागराजकरोपम ।
यदज्ञानादवोचं त्वां क्षन्तुमर्हसि तन्मम ॥ २२

यतस्त्वया कृतं पूर्वं विचित्रं कर्म दुष्करम् ।
अतो भयं व्यतीतं मे प्रीतिश्च परमा त्वयि ॥ २३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

उत्तर उवाच ।
आस्थाय विपुलं वीर रथं सारथिना मया ।
कतमं यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ १
अर्जुन उवाच ।
प्रीतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र न भयं विद्यते तव ।
सर्वान्नुदामि ते शत्रून्रणे रणविशारद ॥ २
स्वस्थो भव महाबुद्धे पश्य मां शत्रुभिः सह ।
युध्यमानं विमर्देऽस्मिन्कुर्वाणं भैरवं महत् ॥ ३
एतान्सर्वानुपासङ्गान्क्षिप्रं बध्नीहि मे रथे ।
एतं चाहर निस्त्रिंशं जातरूपपरिष्कृतम् ।

त प्रेक्ष्य वै महात्मानमर्जुन मत्स्यनन्दन ।
प्राञ्जलिश्चाभिवाद्याथ इद वचनमब्रवीत् ।

— ^{c}) S (except T1 G2) नाम्ना (for नाम) — ^{d}) S प्रणतोस्मि धनजय

22 ^{a}) T2 अद्य (for पार्थ) G1 3 दिष्ट्या पार्थं प्रपश्यामि — ^{c}) B4 D2–5 8 10 M2 अजानन् (for अज्ञानाद्) K1 अचक्ष, K2 अवर्त (for अवोच) — After 22^{c}, S ins

747* प्रमादेन नरोत्तम ।
अकृत्वा हृदये सर्वं

23 ^{a}) S यत्तु (for यतस्) S (except M1–3) कर्म (for पूर्वं) — ^{b}) B2 चित्र कर्म सुदुष्कर, S विचित्र वै सुदु (M3 त्र क्रिमिदूषित) — ^{c}) Ś1 S व्यपेत (for व्यतीत) — After 23, D9 ins a passage given in App I (No 38), while S ins

748* दासोऽह ते भविष्यामि पश्य मामनुकम्पया ।
या प्रतिज्ञा कृता पूर्वं तव सारथ्यकारणात् ।
मन स्वास्थ्य च मे जात जात भाग्य च मे महत् ।

[After line 1, T1 ins

749* यदज्ञानादवोच त्वा विस्रब्धेय धनजय ।
यावदर्वागह विद्या त्वा न तत्त्वेन भारत ।
तावन्मेऽभूद्भय तात कुरुभ्यो नात्र सशय ।
यदा त्वज्ञासिषमह छन्न तत्त्वेन भारत ।
विस्मितोऽस्मि महासत्त्व सर्वशत्रून्विनाशय । [5]
त्वद्वाक्यजलससिक्तमुत्पल हृदय मम ।
घर्माभितप्त विजले म्लानपद्ममिव ह्रदे ।

— (L 2) G2 प्रतिज्ञा च मया पूर्वं कृता सारथ्य° — After line 2, T1 ins

750* नेय प्रतिज्ञा पूर्णा मे हर्षश्चार्जुन जायते ।
देवेन्द्रतनयस्येह सारथि स्या महामृधे ।
इति पूर्वं कृतास्माभि प्रतिज्ञा युद्धदुर्मद ।
प्रतिज्ञा मम सपूर्णा तव सारथ्यकारणात् ।

Colophon missing in D1, and om in D2 4 S — *Sub-parvan* Ś1 K1 गोग्रह, B2 4 Dn1 D3 6 7 9 10 12 उत्तरगोग्रह — *Adhy name* B अर्जुनदर्शन — *Adhy no.* (figures, words or both) B4 42, D5 39, D8 41, D7 37 — *S'loka no* D8 25

40

☞ D1 is missing in this adhy (cf v 1 4 38 16)

1 D2 4 S om the ref B2 om 1^{a}–2^{c} — ^{a}) Ś1 K Dn1 रुचिर (for विपुल) — ^{b}) D8 transp रथ and मया — ^{cd}) B8 कतमद् (for कतम) B4 प्रयुक्तो याम्यह त्वया (for ^{d}) S दुर्योधन च जित्वाजौ निवर्तय पशून्मम

2 B2 om 2^{abc} (cf v 1 1) — ^{a}) S राजपुत्राद्य (T2 G2 M3 5 °द्य) (for पुरुष) — G1 om 2^{c}–3^{d} — ^{c}) B1 3 D9 जयामि, B5 D5 8 10 G2 तुदामि, C3 नुदामि (as in text) — ^{d}) D2 3 5 विशारदान्

3 G1 om 3 (cf v 1 2) — ^{a}) B4 5 सुस्थो (for स्वस्थो) Ś1 K2 B1 5 D6 9 T2 G2 युद्धे, B2 Dn D11 12 G3 °बाहो (for °बुद्धे) — ^{c}) D2 3 दिने ह (D3 हि), Ca v विमर्दे (as in text) — ^{d}) S (G1 om) रव (for महत्) — After 3, S (except G1) ins

751* गाण्डीव देवदत्त च शरान्कनकभूषितान् ।

4 M3 om 4^{ab} — ^{b}) B3–5 D5 6 आहर (for बध्नीहि) — ^{c}) Ś1 K2 B5 D3 4 6 7 (by corr) 8 11 12 M1 2 4 एन, B2 Dn2 D11m (*sec m*) G1 3 एक, D9 T2

अहं वै कुरुभिर्योत्स्याम्यवजेष्यामि ते पशून् ॥ ४
संकल्पपक्षविक्षेपं बाहुप्राकारतोरणम् ।
त्रिदण्डतूणसंबाधमनेकध्वजसंकुलम् ॥ ५
ज्याक्षेपणं क्रोधकृतं नेमीनिनददुन्दुभि ।
नगरं ते मया गुप्तं रथोपस्थं भविष्यति ॥ ६
अधिष्ठितो मया संख्ये रथो गाण्डीवधन्वना ।
अजेयः शत्रुसैन्यानां वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ ७

उत्तर उवाच ।

बिभेमि नाहमेतेषां जानामि त्वां स्थिरं युधि ।
केशवेनापि संग्रामे साक्षादिन्द्रेण वा समम् ॥ ८
इदं तु चिन्तयन्नेव परिमुह्यामि केवलम् ।
निश्चयं चापि दुर्मेधा न गच्छामि कथंचन ॥ ९
एवं वीराङ्गरूपस्य लक्षणैरुचितस्य च ।
केन कर्मविपाकेन क्लीबत्वमिदमागतम् ॥ १०
मन्ये त्वां क्लीबवेषेण चरन्तं शूलपाणिनम् ।
गन्धर्वराजप्रतिमं देवं वापि शतक्रतुम् ॥ ११

अर्जुन उवाच ।

भ्रातुर्नियोगाज्ज्येष्ठस्य संवत्सरमिदं व्रतम् । C 4 1407 B 4 45 14 K 4 44 22

एतच् (for एत) B (except B2) Dn1 D5 7 (by corr) आहर, D9 व्याहर (for चाहर) — ^{d}) Many MSS परिस्कृत — After 4^{cd}, D5 7 (both marg) 9 ins

752* गाञ्जीव देवदत्त च तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
रथमारोपयैतन्मे प्रत्यानेष्यामि ते पशून् ।
[(L 1) D5 गाडीव]

D5 7 (both marg) cont B Dn D2 (marg) 6 10–12 ins after 4^{cd}

753* वैशपायन उवाच ।
अर्जुनस्य वच श्रुत्वा त्वरावानुत्तरस्तदा ।
अर्जुनस्यायुधान्गृह्य शीघ्रेणावातरत्तत ।
अर्जुन उवाच ।
[(L 2) B2 D6 सर्वान् (for गृह्य) B3 4 शीघ्रम् (for शीघ्रेण) B4 Dn D5 10 अवतरत्, Cn अवात (as above) B2 D6 रथे शीघ्रमुपाहरत्, B5 रथमावाहदच्युत, D2 शीघ्रेणावगतस्तत, D7 (corrupt) तूर्णमाव्रज तत्पुन]

— ^{e}) Dn2 D11 12 हि (for वै) B4 Dn2 D2–4 8 11 (m as in text) 12 योत्स्ये (for योत्स्यामि) — ^{f}) B4 निवर्तिष्यामि, D7 -प्यवनेष्यामि, D3 T1 अवने, D4 विजेष्यामि च, D8 न्यवजे°, G1 2 M1 2 अपने, G3 आनयि Dn2 D11 (m as in text) 12 तान्, Cc ते (as in text) — After 4, S ins

754* तोषयिष्यामि राजान प्रवेक्ष्यामि पुर पुन ।

5 ^{a}) S सकल्पा(G2 3 °ल्प)गाधपरिघ — ^{c}) K B4 तूर्णं, D7 m (sec m) वेणु°, G त्राण, M1 4 5 °स्थूण°, Cr s v तूण (as in text) — ^{d}) S नैक(M1 3 5 एक-, M4 मेघ)ध्वजसमाकुल — Ca cites the entire stanza as in text

6 ^{a}) T1 M3 क्रोधकर, G1 3 क्रोधनक, M1 2 क्रोधतर Ś1 ज्याक्षेपेण कृत क्रोध, B3 m ज्याक्षेपक्रोधविकृत, T1 M4 5 ज्याक्षेपणक्रोध(M4 *inf lin* क्रोश, M5 क्षोभ)कर, G2 ज्याक्षेपणीरोधकर, all comm as in text — ^{b}) Ś1 K1 B1 3 Dn D11 12 S (except M4) दुदुभिं, K2 D3–8 दुदुभि, cf Cc r v — After 6^{ab}, S (except M2) ins

755* शरजालवितानाढ्यमाक्ष्वेळितमहास्वनम् ।

— ^{d}) Ś1 K1 B3 4 D2–10 Cr (cf Cv) रथोपस्थे, K2 पस्थो, Cc s as in text — Ca cites the entire stanza (with v l क्षेपण and रथोपस्थे)

7 ^{a}) Dn1 D5 स्वधि, Cn अधि (as in text) B5 युद्धे (for सख्ये) — ^{b}) Some MSS गाजीव- (for गाण्डीव) D2–4 7 धन्विना (for धन्वना) — ^{c}) K1 सर्वं (for शत्रु) — ^{d}) M व्यैतु (for व्येतु)

8 ^{a}) Ś1 B2 D6 S एतेभ्यो (for एतेषा) Dn2 D11 12 नाह बिभेमि समरे — ^{b}) K1 त्वा (for त्वा) — After 8, T1 G2 ins

756* बहुना किं प्रलापेन शृणु मे चरम वच ।
नाह बिभेमि कौन्तेय साक्षादपि शतक्रतो ।
यमपाशिकुबेरेभ्यो द्रोणभीष्मशतादपि ।
[(L 1) G2 परम (for चरम)]

9 ^{a}) K1 इत्थ तु, Dn2 D11 12 इद च, T1 G2 तदिद, T2 इद हि (for इद तु) B D9 एव, Dn2 D11 12 नून (for एव) — ^{c}) D3 7 10 वापि (for चापि) Dn2 D11 (m as in text) 12 S नाधि(Dn2 D11. 12 °भि)गच्छामि (for चापि दुर्मेधा) — ^{d}) Dn2 D11 (m as in text) 12 चिंतयन्वै (for न गच्छामि) K कदा (for कथ) S नावगच्छामि (G2 न च जानामि) किचन

10 ^{a}) D4 वाच (for एव) Ś1 रूपाग B Dn1 D2–10 G1 3 Cn युक्ताग (for वीराङ्ग) — ^{b}) B2 Dn1 सूचितस्य, S उदितस्य (for उचितस्य) — ^{d}) K D2 3 7 9 क्लैब्य त्वा (for क्लीबत्वम्) D4 ते भवत्विद, S स(T G2 त्वा)मुपागत (for इदमागतम्) Ś1 तवेद क्लैब्यमागत

11 ^{a}) D2 T1 G2 M1 3 5 °रूपेण, a few MSS वेशेन

C. 4 1407 B 4 45.14 K. 4 44 22 चरामि ब्रह्मचर्यं वै सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १२
नास्मि क्लीबो महाबाहो परवान्धर्मसंयुतः ।
समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ॥ १३
उत्तर उवाच ।
परमोऽनुग्रहो मेऽद्य यत्प्रतर्को न मे वृथा ।
न हीदृशाः क्लीबरूपा भवन्तीह नरोत्तमाः ॥ १४
सहायवानस्मि रणे युध्येयममरैरपि ।
साध्वसं तत्प्रनष्टं मे किं करोमि ब्रवीहि मे ॥ १५
अहं ते संग्रहीष्यामि हयाञ्शत्रुरथारुजः ।
शिक्षितो ह्यस्मि सारथ्ये तीर्थतः पुरुषर्षभ ॥ १६
दारुको वासुदेवस्य यथा शक्रस्य मातलिः ।
तथा मां विद्धि सारथ्ये शिक्षितं नरपुंगव ॥ १७
यस्य याते न पश्यन्ति भूमौ प्राप्तं पदं पदम् ।
दक्षिणं यो धुरं युक्तः सुग्रीवसदृशो हयः ॥ १८
योऽयं धुरं धुर्यवरो वामं वहति शोभनः ।
तं मन्ये मेघपुष्पस्य जवेन सदृशं हयम् ॥ १९

(for वेषेण) — d) Dn1 D3 4 10 चापि (for वापि)

12 a) G1 3 भ्रातुर्नियोगमाज्ञाय — c) B5 व्रत (for ब्रह्म) Dn D11 12 च (for वै)

13 b) Ś1 B3 D3 Ca v धर्मसयत, M1 2 अस्मि धर्मत (for धर्मसयुत) — After 13ab, T1 G2 ins

757* पुराहमाज्ञया भ्रातुर्ज्येष्ठस्याह सुरालयम् ।
प्राप्तवानुर्वशीं दृष्ट्वा सुधर्मायामह तदा ।
नृत्यन्तीं परम रूप बिभ्रतीं वज्रिसनिधौ ।
अपश्य तामनिमिष कूटस्थामन्वयस्य मे ।
रात्रौ समागता मह्य शयन रन्तुमिच्छया ।
अह तामभिवाद्यैव मातृसत्कारमाचरम् ।
सा च मामशपत्क्रुद्धा शिखण्डी त्व भवेरिति ।
श्रुत्वा तमिन्द्रो मामाह मा भैस्त्व पार्थ षण्डत ।
उपकारो भवेत्तुभ्यमज्ञातवसतौ पुरा ।
इतीन्द्रो मामनुग्राह्य तत प्रेषितवान्वृषा ।
तदिद समनुप्राप्त व्रत चीर्णं मयानघ ।,

while T2 G1 3 ins

758* उर्वशीशापसभूत क्लैब्य मा समुपस्थितम् ।

— c) D6 वर्षम् (for व्रतम्) — d) D2 3 नराधिप (for नृपात्मज)

14 b) B1 2 5 Dn D11 12 यतस्तर्कौ, D6 यद्वितर्कौ, D10 प्रतर्कोय (for यत्प्रतर्कौ) Ca cites प्रतर्के D4 8 10 मृषा (for वृथा) — d) B भविष्यति, Dn D11 12 भवति तु, D2-4 7-10 भवतीति, D5 T2 G1 भवति हि (for भवन्तीह) Dn D11 12 नरोत्तम D6 भवति नरसत्तमा

15 b) T2 युध्येय मनुजर्षभ — c) B1 मे, B2 3 5 D5 स, B4 Dn1 हि, Dn2 D11 12 तु, D6 च (for तत्) Ś1 K1 D6 T1 G प्रणष्ट B5 च (for मे) T2 भय मेद्य प्रनष्ट वै — d) Dn2 D11 12 S प्रशाधि (for ब्रवीहि) Dn2 D2 5 7 9 11 12 S मा (for मे) D8 (corrupt) ब्रूहीति यत् (for ब्रवीहि मे)

16 b) D6 रथ, T2 अश्वान् (for हयाञ्) Ś1 K B1-3 Dn D10-12 पर(B1-3 Dn1 D10 शत्रु)रथा(K थान्)रुज, B5 D5 (before corr) M4 Cn s शत्रुरथारुजान्, D2 शत्रुगणाञ्जय, D3 5m शत्रून्प्रयास्यत, D8 छत्ररथध्वजान्, T1 G2 शत्रुनिबर्हण, T2 समरदुर्जयान्, M1-3 5 शत्रूनथारु(M5 न्यु)ज (for शत्रुरथारुज) — c) Ś1 अह स्म (for ह्यस्मि) B3 4 D5-7 9 सारथ्य (for °थ्ये) K शिक्षितोह सुसारथ्ये, D4 8 10 शिक्षितोस्म्यश्वसारथ्य (D8 °थ्ये), M4 सुशिक्षितोस्मि सारथ्ये — d) B4 Cv तत्त्वत, D3 वीर्यत, D10 शास्त्रत, S निष्ठित, Ca c s तीर्थत (as in text) Ś1 नरपुगव, B3 (m as in text) D6 पुरुषर्षभात्, D3 7 9 पुरुषोत्तम (D3 मात्) (for पुरुषर्षभ)

17 d) K शिक्षितो (for त) B4 Dn नरपुगव, B5 च नरर्षभ, G1 3 नृपपुगव — After 17, D7 9 ins

759* एतासु पञ्चस्वश्वाना रथचर्यासु पाण्डव ।
शत्रवो विद्रविष्यन्ति गच्छमानमितस्तत ।,

while S (except T1, G1 om line 2) ins

760* अश्वा ह्येते महाबाहो तवैवाहवदुर्जया ।
योग्या रथवरे युक्ता प्राणवन्तो जितश्रमा ।

18 D7 9 om 18ab, G1 om 18 — a) Ś1 D2-4 10 M1 याने न, T G2 M3-5 यातो न, G3 वाते नु (for याते न) Ca c cite याते — b) Dn D10-12 T1 क्षिप्त (for प्राप्त) Ś1 K इद पद, B (except B4) M1 पर पद, D2m पद पदात्, D3 पद पदी, D8 पद गवा (for पद पदम्) — c) N (except K D2, D1 missing) T1 G2 3 दक्षिणा, M4 (*inf lin* as in text) दक्षिणे G2 सो, G3 वै (for यो) B3m धत्ते, D4 युक्ते, D8 युक्त, T G2 M वोढा, G3 M4 (*inf lin*) वोढु (for युक्त) — d) S (G1 om) सुग्रीवेण समो हय

19 a) K धुर्यो, Cc धुर (as in text) B2 3 D5 G1 3 °वहो, B4 °रोहे, M1 वर्यौ (for वरो) — b) Ś1 B Dn1 D3-5 8-10 वामा, M4 (*sup lin*) वामे (for वाम) D7 T1 हरति (for वहति) G1 corrupt — D4 G1 om

योऽयं काञ्चनसंनाहः पार्ष्णिं वहति शोभनः ।
वामं सैन्यस्य मन्ये तं जवेन बलवत्तरम् ॥ २०
योऽयं वहति ते पार्ष्णिं दक्षिणामञ्चितोद्यतः ।
बलाहकादपि मतः स जवे वीर्यवत्तरः ॥ २१
त्वामेवायं रथो वोढुं संग्रामेऽर्हति धन्विनम् ।
त्वं चेमं रथमास्थाय योद्धुमर्हो मतो मम ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।
ततो निर्मुच्य बाहुभ्यां वलयानि स वीर्यवान् ।
चित्रे दुन्दुभिसंनादे प्रत्यमुञ्चत्तले शुभे ॥ २३
कृष्णान्भङ्गीमतः केशाञ्श्वेतेनोद्ग्रथ्य वाससा ।
अधिज्यं तरसा कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥ २४
तस्य विक्षिप्यमाणस्य धनुषोऽभून्महास्वनः । C 4 1423 B 4 45 30 K 4 44 47

(hapl) 19ᶜ–20ᵇ, K (hapl) om 19ᵈ–20ᶜ

20 K om 20ᵃᵇᶜ, D4 G1 om 20ᵃᵇ (cf v l 19) T G2 3 M transp 20 and 21 — ᵇ) S (G1 om) वाम (M5 मे) (for पार्ष्णि) Dn2 M2 शोभन, D11 12 ना (for °न) — ᶜ) Ś1 B Dn D5 6 11 12 सम, T1 धुर्यं, T2 M धुर, G1 सूर्ये, G2 वर, G3 धुर्ये (for वाम) Ś1 शैन्यस्य, B1 2 4 5 Dn D5 6 11 12 शैब्यस्य, B3 शैवेन (for सैन्यस्य) Ś1 Dn1 S त मन्ये, B1–3 Dn2 D6 11 12 मन्येह (for मन्ये त) — ᵈ) M5 जवेन सदृश हय

21 G1 om 21 T G2 3 M transp 20 and 21 — ᵃ) Ś1 B4 Dn1 D9 मे, S (G1 om) वै (for ते) K1 षष्ठि, S (G1 om) प्राष्ठि (T2 प्राष्ठ, G3 प्राष्ठी, M1–4 प्राष्ठीं) (for पार्ष्णि) D2 3 पार्ष्णि तु (for ते पार्ष्णि) — ᵇ) M5 दक्षिणे B1 2 Dn1 D11 12 अभित स्थित, D2 उदितोद्यत, D3 उचितोधन, D5 7 9 T G3 M1 4 5 अ(M5 स्व)चितोद्यम, D10 अर्चितोदर, Ca c as in text — ᶜ) Ś1 K बलाहकस्यैष जवे, D4 T G2 3 हकादभिमत, D5 m 7 9 हकस्येव समो, D6 हकादनवर — ᵈ) D3 10 जवेन, D5 m भवतो, D9 जवतो, S (G1 om) तेजसा (for स जवे) D2 3 6 10 बलवत्तर, D4 वेगवत्तर, G3 वीर्यवत्तम Ś1 K समतो वीर्यवत्तम, D6 स वीर्यबलवत्तर

22 ᵃ) M5 (sup lin) हयो (for रथो) — ᵇ) D10 सग्रामे बलवत्तर — ᶜ) K त्वमेव (K1 म), Dn2 D4 7 8 10 त्व च मे (for त्व चेम) — ᵈ) D7 9 योद्धुमर्हसि सत्तम — After 22, S ins

761* सर्वशत्रुभिरायातैर्देवराज इवासुरैः ।

23 After the ref, S ins

762* ततो रथादवस्कन्ध वीर्यवानरिमर्दन ।
प्रणम्य देवान्गाण्डीवमादाय रुरुचे श्रिया ।

— ᵃ) B1 2 5 Dn D3 6 7 9 11 12 S Ca विमुच्य, Cc निर्मुच्य (as in text) — ᵇ) S शखचूडानि (M वालानि, M1 °चूडादि also) पाडव (T2 वार्थिन) — ᶜ) D10 चित्र (for चित्रे) Ś1 K1 D3 5 10 दुदुभिसनाहे, B1 2 5 Dn D6 11 m काचनसनाहे (for दुन्दुभिसनादे) (of Cc) S तौ च दुदुभिसनादौ — ᵈ) S प्रतिब(G1 3 °बु)ध्य, Cnp sp पर्यमुचत्, Ca c as in text Dn D6 11 12 तदा शुभे (D6 11 m तले), S तलावुभौ, Cnp sp तदा शुभे, Ca तले शुभे (as in text) Cc r cite तले (as in text) — After 23, S ins

763* इन्द्रदत्ते च ते दिव्ये उद्धृत्यामुच्य कुण्डले ।

[T2 G1 3 प्रतिमुच्य च, M2 4 (sup lin) उत्पाट्य प्रोच्य (M4 प्रेत्य) (for उद्धृत्यामुच्य)]

24 ᵃ) Ś1 B (except B4) Dn1 D5 7 9 10 Ca c n s भगिमत, Dn2 D11 12 ऊर्मिव(D12 म)त, D6 भगायत, D8 सयमितान् (for भङ्गीमत) K2 कृष्णाभाग्धीमत केशान्, S श्लक्ष्णा(M5 कृष्णा)न्केशान्मृदून्स्निग्धान् — ᵇ) B (except B4) D5 (sup lin as in text) 6 तत (for श्वेतेन) K Dn1 D3 M1 2 उद्ग्रथ्य, D4 उद्धृत्य, D5 (sup lin) आग्रथ्य (for उद्ग्रथ्य) — After 24ᵃᵇ, N (D1 missing, D7 om line 2) ins

764* अथासा प्राङ्मुखो भूत्वा शुचि प्रयतमानस ।
अभिदध्यौ महाबाहु सर्वास्त्राणि रथोत्तमे ।
ऊचुश्च पार्थं सर्वाणि प्राञ्जलीनि नृपात्मजम् ।
इमे स्म परमोदारा किंकरा पाण्डुनन्दन ।
प्रणिपत्य तत पार्थ समालभ्य च पाणिना ।
सर्वाणि मानसानीह भवतेत्यभ्यभाषत ।
प्रतिगृह्य ततोऽस्त्राणि प्रहृष्टवदनोऽभवत् ।

[D7 9 ins after line 1 D8, after line 2

765* सस्मार दिव्यान्यस्त्राणि यथावद्भरतर्षभ ।

— (L 2) K अभ्युपेयान् महास्त्रा(K1 सहस्त्रा)णि कुरूणा रथसत्तम — D2 7 ins after 765* D4–6 9, after line 2 of 764*

766* अभ्युपेयुर्महाभाग महास्त्राणि तदार्जुनम् ।

(v 1 D2 4 महाभीममस्त्राणि भरतर्षभ, D6 महास्त्राणि कुरूणा रथसत्तमे) — (L 3) Ś1 K कृ(K1 द्द, K2 वृ) ताञ्जिक (for नृपात्मजम्) — (L 4) D5 6 परमोदार (for °दारा) B4 Dn2 D2–4 7–12 इमानि स्म महाबाहो (Dn2 D8 10–12 महोदार) किंकराणीन्द्रनदन (B4 दर्शन) — (L 5) Ś1 K B4 तु पार्थश्च, Dn2 D2 3 11 12 च पार्थस्तान् (D2 3 थै स), D5 च तान्पार्थ, D7–9 अर्जुनस्तानि (for तत

C 4. 1424
B 4 4 30
K 4 44 47

यथा शैलस्य महतः शैलेनैवाभिजघ्नुषः ॥ २५
सनिर्घाताभवद्भूमिर्दिक्षु वायुर्ववौ भृशम् ।
भ्रान्तद्विजं खं तदासीत्प्रकम्पितमहाद्रुमम् ॥ २६
तं शब्दं कुरवोऽजानन्विस्फोटमशनेरिव ।
यदर्जुनो धनुःश्रेष्ठं बाहुभ्यामाक्षिपद्रथे ॥ २७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

वैशंपायन उवाच ।
उत्तरं सारथिं कृत्वा शमीं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
आयुधं सर्वमादाय ततः प्रायाद्धनंजयः ॥ १
ध्वजं सिंहं रथात्तस्मादपनीय महारथः ।

पार्थ) D4 पार्थस्तानि नमस्कृत्य (for prior half) K तु (for च) — (L 6) Ś1 K सर्वे सुमनसो नित्य (for prior half) Ca cites मानसानि भवत D9 सर्वाणि मम सानिध्य सभवत्वित्यभाषत D7 (m as above) orig, which was as in D9, is cancelled]
— ^{d}) Some MSS गाजीव (for गाण्डीव) D2 3 5 प्राक्षिपद्, M4 विक्षिपन् (M4 inf lin व्याक्षिपद् as in text)
25 ^{a}) K विक्षिप्यमानस्य, B3 4 D4–8 10 व्या(B4 D10 चा)क्षिप्यमान(B3 D4 5 7 ण)स्य, D7 m निर्मुच्यमानस्य, T2 विस्फार्यमाणस्य — ^{b}) Dn1 ध्वनि, D2 धन (for स्वन) — ^{d}) T G2 M अपि (for एव) K2 अभ्यजघ्नत, B1–3 अवजघ्नुषा, B4 Cn अवजघ्नत, B5 Dn1 D5 6 अवजघ्नुष, Dn2 D11 12 Cnp अभिनिघ्नत, D2 4 7–10 T1 G2 अभि(D7 पि)ज(D9 जि)घ्नत, Ca अभिजघ्नुषा G1 3 शैलेनाक्षिप्य जघ्नत
26 ^{a}) G1 सनिपाता (for सनिर्घाता) B (except B1) Cn 3 भूमिद् (for भूमिर्) — B Dn D4–6 11 12 ins after 26^{ab} (B4, after 26)
767* पपात महती चोल्का दिशो न प्रचकाशिरे ।
[B3 4 स्म चकाशिरे, B5 स्म प्रकाशते, Dn D11 12 स्म प्रकाशिरे, D5 स्म चकासते, Cn प्रचकाशिरे (as above)]
— ^{c}) K B Dn D6 10–12 T2 ध्वज (for द्विज) Cs cites द्विजा S अभवत् (for तदासीत्) — ^{d}) T G प्राकपत महाद्रुमा, M5 प्राकपित
27 ^{a}) B4 Dn1 D2 3 6 S राजन्, D4 शृण्वन् (for ऽजानन्) — After 27^{ab}, S ins
768* तार्क्ष्यं शब्दमिव श्रुत्वा वित्रेसुर्दीनमानसा ।
यथेन्द्रो व्याक्षिपद्भीम विस्फोटमशनेर्विभु ।
[(L 2) T1 G1.3 M1 भूमिं (for भीम), and विस्फोटैर् (for विस्फोटम्) M2 इव (for विभु)]
G2 cont
769* महाशनिमहाशब्द सदृशो ज्यास्वनो महान् ।
शत्रून्वीराश्च सत्यज्य निग्रहस्थो रथे स्थित ।
— ^{c}) S तथा (for यद्) — ^{d}) T2 प्राक्षिपद् (for आक्षि) D2 द्रुत, D8 द्रुम, D7 9 10 रणे, S रथी (for रथे) — After 27, N (D1 missing) ins a passage given in App I (No 39), cf B 5 158 28 ff, a parallel passage with which this passage has some lines in common

Colophon missing in D1 — *Sub-parvan* Ś1 K1 गोग्रह, B Dn D2 4 6 7 9–12 उत्तरगोग्रह, M1–3 गोग्रहण — *Adhy name* B1–4 Dn1 उत्तरार्जुनयोर्वाक्य (B3 °र्जुनवाक्य), D3 उत्तरस्याभयप्रदान, D4 8 10 उत्तरसारथ्य, M3 गाडीवग्रहण — *Adhy no* (figures, words or both) B4 T G M1 5 43, D3 6 9 M2–4 42, D5 10 40, D7 38 — *S'loka no* D8 G3 38

41

☞ D1 is missing up to 21^{c} (cf v 1 4 38 16)
1 ^{d}) B1 Dn1 प्रययौ पाडवर्षभ, B -5 D5 6 भ्रातृणा पाडवर्षभ (D6 पाडुनदन)
2 ^{ab}) Ś1 K सिंहध्वज (for ध्वज सिंह) D7 अवतीर्य (m अपनीय as in text) Ś1 भुज, K °ध्वज (for °रथ) S ध्वज च (T2 स) सिह मात्स्यस्य भ्रातृणामायुधानि च — ^{cd}) S प्रणिधाय शमीमध्ये प्रयातुमुपचक्रमे
3 ^{a}) D8 देवीं (for दैवीं) K रणे (for रथे) Ś1 B Dn D2 3–5 9–12 युक्ता (for युक्त्वा) S दिव्य मायामय युक्त (T2 दिव्य श्वेताश्वसयुक्त) — ^{b}) B3 5 S विहित (for

प्रणिधाय शमीमूले प्रायादुत्तरसारथिः ॥ २
दैवी मायां रथे युक्त्वा विहितां विश्वकर्मणा ।
काञ्चनं सिंहलाङ्गूलं ध्वजं वानरलक्षणम् ॥ ३
मनसा चिन्तयामास प्रसादं पावकस्य च ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ ४
सपताकं विचित्राङ्गं सोपासङ्गं महारथः ।
रथमास्थाय बीभत्सुः कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ५
बद्धासिः सतनुत्राणः प्रगृहीतशरासनः ।
ततः प्रायादुदीचीं स कपिप्रवरकेतनः ॥ ६
स्वनवन्तं महाशङ्खं बलवानरिमर्दनः ।
प्राधमद्बलमास्थाय द्विषतां लोमहर्षणम् ॥ ७
ततस्ते जवना धुर्या जानुभ्यामगमन्महीम् ।
उत्तरश्चापि संत्रस्तो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ८
संस्थाप्य चाश्वान्कौन्तेयः समुद्यम्य च रश्मिभिः ।
उत्तरं च परिष्वज्य समाश्वासयदर्जुनः ॥ ९
मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परंतप । C 4 1446 B 4 45 11 K. 4 45 16

विहिता) — ^{c}) B4 D6 शादूल, Cs लाङ्गूल (as in text) S तत (M3 त्र) काचनलागूल (G1 ल)

4 ^{b}) D7 9 त (for च) — ^{d}) B4 Dn1 Cn अदेशयत्, Dn2 D11 12 T2 अयोजयत्, D4 7–9 अनोदयत् (for अचोदयत्) — After 4, S ins

770* ध्वजे वानरमुच्छ्रित्य गाण्डीव विक्षिपन्धनु ।

[T2 G2 M1 3 रथे (for ध्वजे) M1 उत्क्षिप्य (for उच्छ्रित्य) T1 G2 M1 व्याक्षिपद् (for विक्षिपन्) G1 M4 मुहु (for धनु)]

T G2 cont

771* उत्तस्थौ चोत्तरस्तात स्मृत्वा पुनरिहागत ।
त समाश्वास्य बीभत्सुरभियातु प्रतत्वरे ।

[(L 1) T2 G2 तावत् (for तात) G2 मुक्त्वा (for स्मृत्वा) T2 भीत्या पुनरुपाविशत् (for the posterior half) — (L 2) T2 प्रचक्रमे (for प्रतत्वरे)]

5 ^{a}) D3 4 8 12 सुपताक D4 8 10 महाचित्र — ^{b}) K B5 Dn2 D2 3 7 9 11 12 G1 M5 महारथ, B1 3 महावर, B2 D6 M3 हिरण्मय, B4 D4 5 8 10 महारव, Dn1 महाबल (for महारथ) — After 5^{ab}, B Dn D5 6 10–12 ins

772* खात्पपात रथे तूर्णं दिव्यरूप मनोरमम् ।
रथ तमागत दृष्ट्वा दक्षिण प्राकरोत्तदा ।

[(L 1) B2 3 m D5 6 रथ, B4 5 Dn1 रथात्, Dn2 D11 12 रथस् (for रथे) Dn1 °हर, Dn2 D11 12 °रथ (for °रमम्) — (L 2) B1 3 (cf Cc r) रथागत तु त दृष्ट्वा, B4 ध्वज रथागत दृष्ट्वा, D6 अथापतत त दृष्ट्वा (for prior half) D5 प्राकरोपम]

6 ^{a}) Dn2 D2 3 8 11 12 S °तल° (for °तनु°) B Dn1 D5 6 7 (m as in text) 9 10 बद्धगोधागुलित्राण — D9 transp 6^{b} and 6^{d} — After 6, T2 G2 ins

773* सैन्याभ्याशमनुप्राप्य गृहीत्वा भीममुत्तमम् ।

[G2 °सम (for °मनु-), and शखम् (for भीमम्)]

7 ^{b}) S देवदत्त धनजय (M3 °त्तमनुत्तम) — D3 transp 7^{cd} and 8^{cd}, and om 8^{ab} T G2 om 7^{cd} — ^{cd}) D6 प्रदध्मौ, D8 प्राधम्य (for प्राधमद्) K B4 रथम् (for बलम्) D6 आदाय (for आस्थाय) D11 12 रोम (for लोम) S (T G2 om) शशाकरूप बीभत्सु प्रा(G1 3 M3 प्र)ध्मापयदरिंदम — After 7, T G2 ins

774* शशाङ्ककुन्दधवल मुखे निक्षिप्य वासवि ।
उच्छ्वसद्गण्डयुगुल सिराळ्याचितफालकम् ।
आयत्तनिम्ननयन ह्रस्वस्थूलशिरोधरम् ।
अतिश्लिष्टोदरोरस्क तिर्यगाननशोभितम् ।
यावत्स्वशक्तिसामग्र्य त्रैलोक्य क्षोभयन्निव । [5]
मरुद्भिर्दशभिश्चैव प्राध्मापयदरिंदम ।

[(L 1) G2 शख (for कुन्द) — (L 3) T1 आरक्त° (for आयत्त) — (L 4) T2 शिष्टो° (for °श्लिष्टो), and आयत (for आनन) — (L 5) T2 °सामर्थ्य (for सामग्र्य)]

T (T2 om line 3) G2 cont G1 3 M ins after 7

775* शङ्खशब्दोऽस्य सोऽत्यर्थं श्रूयते कालमेघवत् ।
तस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निस्वनेन च ।
वानरस्य च नादेन रथनेमिस्वनेन च ।
जङ्गमस्य भय घोरमकरोत्पाकशासनि ।

[(L 1) T G2 शखशब्द स चात्यर्थं श्रूयतेशनिर्बिंबवत्]

8 D3 om 8^{ab}, and transp 7^{cd} and 8^{cd} — ^{ab}) A few MSS धूर्या S शखशब्देन पार्थस्य मुखेनाश्वा पतन्क्षितौ — ^{c}) B2 D5 (m as in text) सलीनो, D4 सविघ्नो, D6 सभ्रातो (for सन्त्रस्तो)

9 ^{ab}) S अथाश्वान्रश्मिभि पार्थ समुद्यम्य परतप — After 9^{ab}, S ins

776* व्यभ्राजत रथोपस्थे भानुर्मेराविवोत्तरे ।
शङ्खशब्देन वित्रस्त ज्याघातेन च मूर्छितम् ।

[(L 1) T2 G2 M3. 5 विभ्राजति (for व्यभ्राजत) T2 उदित (for उत्तरे) — (L 2) G2 स्वनेन (for °घातेन)] — ^{c}) B5 तु, S स (for च) — ^{d}) B (except B2)

C 4 1446 B 4 46 11 K 4 45 16 कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ॥ १०

श्रुतास्ते शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ।
कुञ्जराणां च नदतां व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ ११

स त्वं कथमिहानेन शङ्खशब्देन भीषितः ।
विषण्णरूपो वित्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ १२

उत्तर उवाच ।

श्रुता मे शङ्खशब्दाश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ।
कुञ्जराणां च निनदा व्यूढानीकेषु तिष्ठताम् ॥ १३

नैवंविधः शङ्खशब्दः पुरा जातु मया श्रुतः ।
ध्वजस्य चापि रूपं मे दृष्टपूर्वं न हीदृशम् ।
धनुषश्चैव निर्घोषः श्रुतपूर्वो न मे क्वचित् ॥ १४

अस्य शङ्खस्य शब्देन धनुषो निस्वनेन च ।
रथस्य च निनादेन मनो मुह्यति मे भृशम् ॥ १५

व्याकुलाश्च दिशः सर्वा हृदयं व्यथतीव मे ।
ध्वजेन पिहिताः सर्वा दिशो न प्रतिभान्ति मे ।
गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥ १६

अर्जुन उवाच ।

एकान्ते रथमास्थाय पद्भ्यां त्वमवपीडय ।
दृढं च रश्मीन्संयच्छ शङ्खं ध्मास्याम्यहं पुनः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ॥ १८

Dn2 D2-8 10-12 प्रत्या (for समा)

10 Before 10, Ś1 K B Dn D5 6 7 (*sup lin*) 11 12 M (except M8) ins अर्जुन उ° (resp अर्जुन) — ^{c}) Dn1 कथ तु पुरुषव्याघ्र

11 =(var) 13 — Ś1 K (? hapl) om 11-12 — ^{b}) D6 वीर (for भेरी) Dn2 D2-4 7-12 S सर्वश (for पुष्कला) — ^{c}) B4 पुष्कराणा (for कुञ्जराणा) Dn2 D4 10 T1 G1 3 च निनदा, D2 8 निनादाश्च, D7 9 विनदता, D8 च नादाना (for च नदता) — ^{d}) B4 रथानीकेषु, D4 व्यूह्यानी T G नित्यश (for तिष्ठताम्)

12 Ś1 K om 12 (cf v l 11), M8 (hapl) om 12-13 — ^{a}) S (except M5, M8 om) इव (for इह) — ^{c}) Dn1 T G2 विवर्ण (for विषण्ण)

13 =(var) 11 — M8 om 13 (cf v l 12), G2 om 13^{a}-14^{b} — ^{a}) Dn2 D2 3 11 12 श्रुता मया शखशब्दा — ^{b}) Dn2 D2 3 7-9 11 12 S (G2 M8 om) सर्वश (for पुष्कला) — ^{c}) Ś1 B2 Dn1 D7 निनदता, B1 3-5 D5 6 8 9 T2 M (M8 om) च नदता, D3 निनादाश्च (for च निनदा) — ^{d}) B4 रथा (for व्यूढा)

14 G2 om 14^{ab} (cf v l 13) — ^{ab}) Ś1 D4 8 S (G2 om) विधा, शब्दा and श्रुता — ^{c}) B3 5 चास्य (for चापि) — ^{e}) T G2 शब्दश्च, G1 नादोय, G3 M घोषश्च (for निर्घोष)

15 Ś1 K1 om (hapl) 15^{b}-16^{e} — ^{b}) Most N Mss नि स्वनेन — After 15^{ab}, B Dn D5 6 7 (marg) 9 (marg) 11 12 ins

777* अमानुषाणा शब्देन भूताना ध्वजवासिनाम् ।
[D6 अमानुषेण (for षाणा)]

— ^{c}) D4 तु, D10 एव (for च) S रथनेमिप्रणादेन — ^{d}) G1.3 M मनो मे मुह्यते भृश

16 Ś1 K1 om all but 16^{f} (cf v l 15) — ^{b}) T G2 M2 च (for मे) D7 9 व्यथते हृदय च मे, D10 हृदयं व्यथतीति च, G1 3 हृदय भ्रमतीव च (G1 मे) — ^{c}) K2 D2 3 7-9 रजसा (for ध्वजेन) — ^{e}) D3 4. 7-9 गाजीवस्य — D8 (hapl) om from शब्देन (in 16^{e}) up to गाण्डीवस्य च (in 18^{c}) — After 16, B5 ins

778* तान् * + परिभाषन्तमुत्तर युद्धदुर्मद ।

B5 cont B1 3 4 Dn2 D11 12 ins after 16

779* स मुहूर्तं प्रयात तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।

On the other hand, S ins after 16

780* वैशपायन ।
पुनर्ध्वज पुन शङ्ख धनुश्चैव पुन पुन ।
समूढचेता वैराटिरर्जुन समुदैक्षत ।
अर्जुन ।
स्थिरो भव महाबाहो सज्ञा चात्मानमानय ।

[(L 1) G1 3 रथध्वज (for पुनर्ध्वज) — (L 3) M8 °बुद्धे (for बाहो) G1 3 सत्व (for सज्ञा) G3 चात्मनि मानय (for चात्मानमानय)]

17 D8 (hapl) om 17 (cf v l 16) S om the ref — ^{a}) B1 2 5 D6 9 11 12 Cs एकात, T2 एकातो, Cr v एकान्ते (as in text) ❀Cn एकान्त सुदृढम् । सप्तम्यन्तपाठस्तु लेखप्रमाद ।❀ — ^{b}) Ś1 B2 Dn2 D11 12 अवपीडयन्, B4 परिपीडयन्, D2 7 9 अनुपीडय (D2 °यन्), D4 पीडयाधुना, D10 अपि पीडय, S अव (G1.3 भि) पीड्य च Cr cites पीडय — ^{c}) K B3 रश्मींश्च (by transp) — After 17, B3 ins

द्रोण उवाच ।
यथा रथस्य निर्घोषो यथा शङ्ख उदीर्यते ।
कम्पते च यथा भूमिर्नैषोऽन्यः सव्यसाचिनः ॥ १९
शस्त्राणि न प्रकाशन्ते न प्रहृष्यन्ति वाजिनः ।
अग्नयश्च न भासन्ते समिद्धास्तन्न शोभनम् ॥ २०
प्रत्यादित्यं च नः सर्वे मृगा घोरप्रवादिनः । C 4 1462 B 4 46 26 K 4 46 5

781* न भयं विद्यते चान्यन्मयि तिष्ठति सयुगे ।
पश्य बाहुबल वीर युध्यतः शत्रुभिः सह ।,
while T1 ins
782* स्थिरीकुरुष्व हृदय यथा शब्दो महान्भवेत् ।
T1 cont T2 G M ins after 17
783* एवमुक्त्वा महाबाहुः सव्यसाची परतप ।
प्रदध्मौ च महाशङ्ख देवदत्तमनुत्तमम् ।
ज्याघोष तलघोषं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ।
18 After the ref, D7 (marg *sec* *m*) ins
784* तत स पुनरेवाथ त शङ्ख प्राधमद्बली ।
द्विषता दु खजनन सुहृदा प्रीतिवर्धनम् ।
D7 cont B Dn D5 6 10-12 ins after the ref
785* तत शङ्खमुपाध्मासीद्दारयन्निव पर्वतान् ।
गुहा गिरीणा च तदा दिश शैलास्तथैव च ।
उत्तरश्चापि सलीनो रथोपस्थ उपाविशत् ।
[(L 1) Dn2 D11 12 पूरयन् (for दारयन्) — After line 1, D6 ins line 2 of 784* (v 1 जनक for °जनन and हर्ष for प्रीति) — (L 2) Dn1 तथा, D10 ततो (for तदा)]
D5 marg cont
786* ततोऽर्जुन शङ्खशब्द चकारातीव दु सहम् ।
— D8 om 18 up to गाण्डीवस्य च (in °) (cf v 1 16) — °) D4 7-9 गाजीवस्य B1 8 Dn2 D11 12 S (except M5) शब्देन (for घोषेण) — ᵈ) D2 8 9 कपयत् (for °कम्पत) — After 18, K2 ins
787* श्रुत्वा शब्द तदा द्रोणो गाङ्गेय वाक्यमब्रवीत् ।,
while B2-4 ins
788* उत्तर तु रथे दृष्ट्वा शङ्खशब्देन मोहितम् ।
But after 18, D10 *repeats* 8ᵃᵇ and cont
789* स रथ सस्मृतस्तेन उपायाद्वानरध्वज ।
B1 Dn D5 6 11 12 ins after 18 B2-4, after 788* D10, after 789*
790* त समाश्वासयामास पुनरेव धनजय ।
D5 10 cont
791* ततो द्रोणो महाबुद्धि सर्वशस्त्रभृता वर ।
उवाच ह कुरोर्मध्ये सर्वे सबोधयन्निव ।
On the other hand, after 18, S ins an addl colophon (*Sub-parvan* T1 M1 2 गोग्रहण — *Adhy no* T G M1 5 44, M2-4 34) — After the addl colophon, T1 ins
792* वैशपायन ।
शङ्खशब्द च त श्रुत्वा मेघस्य निनद यथा ।
गाण्डीवज्यास्वनेनैव विस्मयोत्फुल्ललोचन ।
T1 (om the ref) cont T2 G M ins after the addl colophon
793* वैशपायन ।
भारद्वाजस्ततो द्रोण सर्वशस्त्रभृता वर ।
राजान चाह सप्रेक्ष्य दुर्योधनमरिंदमम् ।
[(L 2) T2 अरिदम, M5 अमर्षण (for अरिंदमम्)]
19 T2 G2 M3 om the ref — K2 D4 7 9 ins after the ref D8 8, after 795* D6 (marg), after 4 48 3 D10, after 4 48 17
794* नदीज लङ्केशवनारिकेतु
नगाह्वयो नाम नगारिसूनु ।
एषोऽङ्गनावेषधरस्तरस्वी
विजेष्यते सर्वकुरुप्रवीरान् ।
[(L 1-2) = lines 2-3 of 683* and lines 1-2 of 686* (cf v 1 4 37 8, 9) — (L 3) K2 किरीटी, D4 प्रमाथी (for तरस्वी) — (L 4) D10 जित्वाव य नेष्यति चाद्य गा व (= last line of 686*)]
— D7 9 (marg *sec* *m*) cont D8 8 ins after the ref
795* एषा न योषा यदि योषिदेषा
तस्यैव या शुम्भनिशुम्भहन्त्री ।
मायामयस्त्रीवपुरातनोति
लीलायित वा पुरुष पुराण ।
— D4 ins after 794*
796* यथेन्द्रजित्क्षत्रियाण्यङ्गनेय
गुरुर्बभाषे वचन किलैतत् ।
— ᵇ) K2 B Dn D2-9 11 12 मेघ (for शङ्ख) D4 न (or वि) दीर्यते D10 यथा मेघस्य नि स्वन — °) D6 प्रकपते (for कम्पते च) — After 19, S (G1 om line 2) ins
797* औत्पातिकमिद राजन्निमित्त भवतीह न ।
न हि पश्यामि विजय सैन्येऽस्माक परतप ।
20 G1 om (hapl) 20ᵃ-21ᵇ — ᵃ) Ś1 न शस्त्राणि (by transp) B4 Dn1 D5 6 अस्त्राणि (for शस्त्राणि) K1 प्रकृष्यते, K2 प्रससते (sic) (for प्रकाशन्ते) — ᵇ) B4 हृष्यति च (for प्रहृष्यन्ति) D2 वा हया, S (except M5, G1 om) वाहना (for वाजिन) — °) Ś1 T2 शोभते, Cv

C 4 1462
B 4 46 26
K 4 46 12

ध्वजेषु च निलीयन्ते वायसास्तन्न शोभनम् ।
शकुनाश्चापसव्या नो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ २१
गोमायुरेष सेनाया रुवन्मध्येऽनुधावति ।
अनाहतश्च निष्क्रान्तो महद्वेदयते भयम् ।
भवतां रोमकूपाणि प्रहृष्टान्युपलक्षये ॥ २२
पराभूता च वः सेना न कश्चिद्योद्धुमिच्छति ।
विवर्णमुखभूयिष्ठाः सर्वे योधा विचेतसः ।
गाः संप्रस्थाप्य तिष्ठामो व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४१ ॥

भासन्ते (as in text) — ^{d}) B4 शोभते (for शोभनम्) S (G1 om) सुसमिद्धा न शोभन (M2 द्धा हुताशना)

21 G1 om 21^{ab} (cf v l 20) — ^{a}) Ś1 K प्रत्यादिष्टा (Ś1 ष्ट), Cc प्रत्यादित्य (as in text) — ^{b}) D2 3 7 9 णादिन (for वादिन) S (G1 om) मृगा घोरा नदति च — S reads 21^{cd} after line 3 of 800* (cf v l 23) — ^{c}) D5 m 7 9 S ध्वजाग्रेषु (for ध्वजेषु च) D5 प्रवि, D8 वि नि (for च नि) G1 ध्वजाग्रे ष्ववलीयते — G1 om 21^{c}–23^{d} — ^{e}) S (G1 om) च (for नो)

☞ D1 resumes from 21^{f}

22 G1 om 22 (cf v l 21) — ^{a}) Ś1 K2 B1–3 5 Dn D3 5 7 9 11 12 T2 G2 सेनाया, B4 D4 T1 M2 3 सेनाना, D8 G3 सैन्याना — ^{b}) Ś1 K2 B1 Dn D1 3 7–9 11 12 T G2 3 M1 Cv (?) रुदन् (for रुवन्) B1 Dn D4 9–12 G3 Cv मध्येन, B2–5 D1–3 5–7 मध्ये प्र, D8 मध्ये च (for मध्येऽनु-) — ^{c}) N MSS (mostly) नि क्रान्तो S (G1 om) चाषा (G3 भासा) नदति चाकाशे — ^{d}) Ś1 भय वेदयते महत्, S (G1 om) वेदयतो महद्भय — Ś1 K om 22^{ef} — ^{e}) S (G1 om) चैव रोमाणि (for रोमकूपाणि) — ^{f}) B3 D7 च, B5 D1–4 7 (*sup lin*) 8 10 प्र; D6 इव (for उप) S (G1 om) सहृष्टा (G3 हृषिता) न्येव (M1 2 नीव, M3 °न्युप-) लक्षये — After 22, N (Ś1 K om line 6, D10 om line 7) ins

798* ध्रुव विनाशो युद्धेन क्षत्रियाणा प्रदृश्यते ।
ज्योतींषि न प्रकाशन्ते दारुणा मृगपक्षिण ।
उत्पाता विविधा घोरा दृश्यन्ते क्षत्रनाशना ।
विशेषत इहास्माक निमित्तानि विनाशने ।
उल्काभिश्च प्रदीप्ताभिर्बाध्यते पृतना तव ।
वाहनान्यप्रहृष्टानि रुदन्तीव विशा पते ।
उपासते च सैन्यानि गृध्रास्तव समन्तत ।
तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडिताम् ।

[(L 1) B2 4 D10 युद्धेषु, B5 युद्धेस्मिन् (for युद्धेन) For line 1, D6 reads line 4 (for the first time), repeating it in its proper place — (L 3) D1–3 विहिता (for विविधा) — (L 4) Dn2 D11 12 इव (for इह) Ś1 K विशेषेणेह चास्माक (for the prior half) — (L 5) D1–4 7 8 10 हि (for च) Dn2 D11 12 उल्काभिरिव दीप्ताभि (for the prior half) Ś1 K उल्काश्चापि प्रदीप्ताग्रा बुध्यते (Ś1 दृश्यते) पृतनातरे — (L 7) D1 3 8 उपासते (for सते) D5 m 7 रौद्रा (for तव) Ś1 K गृध्रास्ते (Ś1 श्च) पर्युपासते सैन्यानि च समतत (Ś1 सैनिकानि न सशय) — Ś1 repeats 22^{ef} after line 7, K D4 after line 8 (v l न प्रहृष्टानि लक्षये for the posterior half)]

On the other hand, S (G1 om) ins after 22

799* अनुष्णाङ्गाश्च सस्विन्ना जृम्भन्ते चाप्यभीक्ष्णश ।
विष्टम्भन्तीह मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिन ।
सदा मूत्र पुरीष च उत्सृजन्ते पुन पुन ।
लोहिताद्रा च पृथिवी दिश सर्वा प्रधूपिता ।
न च सूर्य प्रतपति महद्वेदयते भयम् ।
हस्तिनश्चापि वित्रस्ता योधाश्चापि वितत्रसु ।

23 G1 om 23^{abcd} (cf v l 21) — ^{a}) B4 D7 9 परिभूता, T1 पराहता B4 एव, M (except M3) इव (for च) D5 6 10 M (except M3) न (for व) — ^{c}) T G2 M विषण्ण — ^{d}) Ś1 प्रहारिण (for विचेतस) — S ins after 23^{cd} (G1, which om 21^{e}–23^{d} as also lines 1–3 of the following passage, ins after 21^{cd})

800* दिश ते दक्षिणा सर्वे विप्रेक्षन्ते पुन पुन ।
मृगाश्च पक्षिणश्चैव सव्यमेव पतन्ति न ।
वादित्रोद्घुष्टघोषाश्च न गाढ प्रस्वनन्ति न ।
यथा मेघस्य निनदो गम्भीरस्तूर्णमायत ।
श्रूयते रथनिर्घोषो नायमन्यो धनजयात् ।
अश्वाना स्वनता शब्दो वहता पाकशासनिम् ।
वानरश्च ध्वजो नित्यो नि सङ्ग धूयते महान् ।
शङ्खशब्देन पार्थस्य कर्णौ मे बधिरीकृतौ ।
सर्वसैन्य च वित्रस्त नायमन्यो धनजयात् ।
राजानमग्रत कृत्वा दुर्योधनमरिंदमम् ।

[(L 1) M5 अथ सर्वश (for पुन पुन) — (L 3) T2 M1 3 च (for न) — After line 3, S reads 21^{cd} — (L 7) T रथे दिव्ये, G1 3 रथो दिव्यो, M1 3 ध्वजो

४२

वैशंपायन उवाच ।

अथ दुर्योधनो राजा समरे भीष्ममब्रवीत् ।
द्रोणं च रथशार्दूलं कृपं च सुमहारथम् ॥ १
उक्तोऽयमर्थ आचार्यो मया कर्णेन चासकृत् ।
पुनरेव च वक्ष्यामि न हि तृप्यामि तं ब्रुवन् ॥ २
पराजितैर्हि वस्तव्यं तैश्च द्वादश वत्सरान् ।
वने जनपदेऽज्ञातैरेष एव पणो हि नः ॥ ३
तेषां न तावन्निर्वृत्तं वर्तते तु त्रयोदशम् ।
अज्ञातवासं बीभत्सुरथास्माभिः समागतः ॥ ४
अनिवृत्ते तु निर्वासे यदि बीभत्सुरागतः ।
पुनर्द्वादश वर्षाणि वने वत्स्यन्ति पाण्डवाः ॥ ५
लोभाद्वा ते न जानीयुरस्मान्वा मोह आविशत् ।
हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुमर्हति ॥ ६
अर्थानां तु पुनर्द्वैधे नित्यं भवति संशयः ।
अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति चान्यथा ॥ ७
उत्तर मार्गमाणानां मत्स्यसेनां युयुत्सताम् । C 4 1478 B 4 47 8 K 4 47 8

दिव्यो (for ध्वजो नित्यो) T G1 3 निस्वन (for नि सङ्ग)] — ^{e}) K सस्थाप्य तु, D6 T1 G2 च प्रस्थाप्य, D7 8 T2 M प्रस्थाप्य च (D7 8 तु), G1 3 प्रतिष्ठाप्य (for सप्रस्थाप्य) — After 23, S ins

801* प्रविभज्य त्रिधा सेना समुच्छ्रित्य ध्वजानपि ।
दिक्षु गुल्मा निवेश्यन्ता यत्ता योत्स्यामहेऽर्जुनम् ।
[After line 1, T1 ins
802* शितैर्बाणै प्रतप्येमा चमूमेष धनजय ।
मूर्ध्नि सर्वनरेन्द्राणा वामपाद करिष्यति ।
न ह्येष शक्यो बीभत्सुर्जेतु देवासुरैरपि ।]

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 गोग्रह, B2 4 D (except D5) उत्तरगोग्रह, M1 2 गोग्रहण — *Adhy name* B1–3 D5 औ(B1 ओ)त्पातिक, B4 D10 औत्पातिक, B5 औत्पातक, Dn1 औत्पतिक, D3 4 M2 3 द्रोणवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D5 10 41, B4 M2–4 44, D3 6 43, D7 39, T G M1 5 45 — *S'loka no* D3 33, G3 17

42

1 ^{a}) Ś1 S ततो (for अथ) — ^{c}) D3 9 G2 रथिशार्दूल, D4 T1 G1 3 नरशा, D10 रथमारूढ — ^{d}) B (except B1) D1–5 7–10 °बल (for रथम्) Dn2 D11 12 G1 कृप चैव महारथ

2 ^{a}) D6 Cv अर्थं (for अर्थ) Ś1 B2 3 5 D11 12 Cn आचार्यौ, B1 4 D1–9 S आचार्यं, D10 आचार्यां, Cr v np as in text Cr analyses आचार्य उ सबोधने K उक्तपूर्वोयमाचार्यो — ^{c}) B (except B1) Dn D11 12 प्र (for च) — ^{d}) K नाह, B2 D5 G1 न च, D1 2 नाभि; Cv न हि (as in text) Cv मृष्यामि (for तृप्यामि) Ś1 वै, K ते, Cc त (as in text)

3 Ś1 om 3 — ^{a}) B4 परिज्ञातैर्, Dn1 पराभूतैर् (for पराजितैर्) B1 3–5 D5 नि, B2 Dn2 D7 9 10 12 G1 3 M (except M4) वि, D8 च (for हि) K यदा स्थित वा सत्य तै — ^{b}) Dn2 D11 12 तेर्हि, D1–4 8 वने, D7 एतैर्, D10 तैर्वा, G1 3 एतद् (for तैश्च) K द्वादशैव हि वत्सरान्, B2 4 D5 तैर्द्वादश हि व, D6 तैर्द्वादश समा वने — ^{c}) K पुरे, D1–3 6 10 एक, D4 एको, Cc वने (as in text) K ज्ञाते, D7 त्वेक, D9 चैक (for ऽज्ञातैर्) — ^{d}) K Dn2 D1–3 10–12 एवमेष, B1 3 एव हि स, B2 D5 एक हि स, M4 5 एक एव (for एष एव) K1 स (for न) D1–3 पण कृत (for पणो हि न) B4 D4 6 8 एष न (B4 एव हि, D6 तैरेष) समय कृत, D7 9 अज्ञातै परिवत्सर

4 ^{a}) D2 3 5 10 निवृत्त, T1 G1 3 निर्वृत्तो (for निर्वृत्त) D4 एषा न परिनिवृत्त, D8 तेषा न परिवृत्त तु — ^{b}) K अद्य, B2 3 D5 च, D4 अत्र, D6 हि, T2 तत् (for तु) T1 G M वत्सर तु (T1 रस्तत्, G1 रस्य, G2 र न, G3 र स, M4 5 र तत्) त्रयोदश (T1 G1 3 श) — ^{c}) Ś1 B5 Dn1 D9 वासो, D7 S वासे (for वास) — ^{d}) K B3 तथा (for अथ) K अस्माक (for अस्माभि) D8 सहागत, S परिश्रुत (G1 समाहित) (for समागत)

5 ^{a}) D1 2 6 T2 G1 M1 2 अनिर्वृत्ते D1 3 निवासे तु (for तु निर्वासे) — ^{b}) B2 3 D4 5 बीभत्सुर्यदि चागत

6 ^{a}) B4 G3 मोहाद् (for लोभाद्) — ^{b}) K1 B2 अस्माक (K1 अस्मान्वा also) D4 8 लोभ (for मोह) M1–3 आविशेत् (for शत्) — ^{d}) B4 विज्ञातुमर्हति

7 ^{a}) B2 4 Dn1 D9 10 च, S हि (for तु) K2 अनर्थाना पुनर्द्वैधे Cc r cite अर्थाना (as in text) — B4 ins after 7^{ab} B2 3 D6, after 7

यदि बीभत्सुरायातस्तेषां कः स्यात्पराङ्मुखः ॥ ८
त्रिगर्तानां वय हेतोर्मत्स्यान्योद्धुमिहागताः ।
मत्स्यानां विप्रकारांस्ते बहूनस्मानकीर्तयन् ॥ ९
तेषां भयाभिपन्नानां तदस्माभिः प्रतिश्रुतम् ।
प्रथमं तैर्ग्रहीतव्यं मत्स्यानां गोधनं महत् ॥ १०
सप्तमीमपराह्णे वै तथा नस्तैः समाहितम् ।
अष्टम्यां पुनरस्माभिरादित्यस्योदयं प्रति ॥ ११
ते वा गावो न पश्यन्ति यदि वा स्युः पराजिताः ।
अस्मान्वाप्यतिसंधाय कुर्युर्मत्स्येन संगतम् ॥ १२
अथवा तानुपायातो मत्स्यो जानपदैः सह ।
सर्वया सेनया सार्धमस्मान्योद्धुमुपागतः ॥ १३
तेषामेव महावीर्यः कश्चिदेव पुरःसरः ।

803* स्वार्थे सर्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जना ।
— c) D5 M2 विहितो, Cr चिन्तितो (as in text) — d) B D (except D6) स , G1 न (for च)

8 b) B (except B4) Dn D10–12 मत्स्याना च (D11 12 प्र), T G2 M1 5 मात्स्यसेना — c) D6 10 आयाति (for आयात) — d) B Dn1 D5 6 तदा (for तेषा) Ś1 B Dn D5 6 10–12 कस्यापराङ्मुम (for क स्यात्पराङ्मुख) D7 m कृत कार्यं भविष्यति, S किं न (G1 3 नु) कृत्य(T2 G2 कार्यं)मत पर

9 ab) D1–3 उपागता (for इहागता) S त्रिगर्तानामिद कार्यं पाडवाना च मार्गण — c) Ś1 K मत्स्या हि (for मत्स्याना) Ca विप्रकाराणि (for °कारास्ते) Cv cites विप्रकारान् (as in text) S विप्रकारैर्हि मात्स्येन — d) Ś1 बहूनि (for बहून्) B2 4 Dn2 D1–4 6 7 10 अस्मासु (D4 °न्सु) (for अस्मान्) K प्रकीर्ते , D8 च कीर्ते (for अकीर्ते°) S सुशर्मा बाधित पुरा

10 a) N (except Ś1 K) भयाभिभूताना — After 10a, S ins

804* त्रस्ताना त्राणमिच्छताम् ।
अभय याचमानाना

— b) K2 D4 8 तदा, D10 तथा, Cs तद् (as in text) K D9 परि°, Cs प्रति (as in text)

11 a) Ś1 B1. 2 4 Dn D1–4 7–12 सप्तम्याम् Dn2 D11 12 च (for वै) S अष्टम्या चापराह्णे (T2 G2 om च) तु — b) S इति (for तथा) B4 Dn1 तैश्च, D1 8 चास्मै (for नस्तै) G1 3 समीरित, Ca c v समाहित (as in text) — M2 om 11cd — c) B3 5 D6 अष्टमीं, S (M2 om) नवम्या, Cc अष्टम्या (as in text) — d) S सूर्यस्योदयन प्रति — Ś1 B Dn D5 6 7 (marg) 10–12 S ins after 11 (M2, which om 11cd, after 11ab)

805* इमा गावो गृहीतव्या गते मत्स्ये गवा पदम् ।
[S याते मा(G1 म)त्स्ये (for गते मत्स्ये)]

S cont

806* इत्येष निश्चयोऽस्माक मन्त्रोऽभून्नागसाह्वये ।
पाण्डवाना परिज्ञाने सर्वेषा न. परस्परम् ।
[(L 1) T2 G2 एव (for एष)]

12 a) K1 त्रिगर्ता (obviously taken over into the text from a marg gloss), K2 तेषा, D9 तैर्वा, G1 तेन, Ca ते वा (as in text) Cr s v cite ते D1–3 गाश्च, G1 नागो, Ca गावो (as in text) B1–4 D5 10 Ca नयिष्यति, D6 तु नेष्यति, D8 9 न दृश्यते (for न पश्यन्ति) B5 Dn1 ते गावश्चानयिष्यति, Dn2 D4 11 12 ते वा (D4 तेषा) गा नैव पश्यति — b) Ś1 B (except B1) D1–10 ते, K1 त्रिगर्ता (originally a marg gloss), K2 तै , Cv स्यु (as in text) — c) Ś1 K D6 अभिस (K1 corrupt), B1 4 5 Dn D11 12 ह्युपस°, B3 D1–5 7–10 अप्युपस , Cap rp (Dev) अपस Ca r s cite उपसधाय — d) S (except G1 M5) मात्स्येन B3 m T G1. 3 Ca सगतिं, D3 M5 सगम, Cr s v as in text

13 a) Ś1 समायातो, B1 2 5 Dn2 D1 3–5 8 11 12 Cn s अपाहाय, B3 Dn1 D2 7 9 10 S उपादाय (for उपायातो) — b) S (except G3) मात्स्यो Ś1 B (except B4) Dn D4 9 11 12 T2 जन (for जान) — c) Dn2 D11 m स सर्व·, D8 T1 G1 सर्वथा (for सर्वया) — After 13c, N ins

807* सवृतो भीमरूपया ।
आयात केवला रात्रिम्
[(L 1) Dn1 सवृत्तो, Dn2 D5 11 12 सभूतो, D8 सर्वतो (for सवृतो) D7 °सेनया (for °रूपया) — (L 2) Ś1 D1 8 10 Ca v rp (Dev) आ(Ś1 अ)यात्वा, K1 अथ वा, K2 B3 5 D5 6 आयाद्वा, B4 D7 आगत्य, D4 अयोध्वा, D7 (marg *sec m*) 9 आयाति, Cs आयात (as above) K2 B2 D2 8 9 Cn s केवल, D7 सकला (for केवला)]

— d) D1 मत्स्यान्, D4 यदि, Cs अस्मान् (as in text) Ś1 B (except B4) Dn1 D5 9 Cn s इहागत (for उपागत) S अस्मानेव (T1 °ष) युयुत्सति

14 a) D8 एष, D11 12 एच, S एको (for एव) — b) B (except B5) Dn D5–7 9–12 एष, T1 G1 3 एक. (for एव) — c) D4–6 8 10 योद्धुम् (for जेतुम्) K2 G1 उपायाति, D4 6 8 10 उपायातो (for इहा°) — M2

अस्माञ्जेतुमिहायातो मत्स्यो वापि स्वयं भवेत् ॥ १४
यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः ।
सर्वैर्योद्धव्यमस्माभिरिति नः समयः कृतः ॥ १५
अथ कस्मात्स्थिता ह्येते रथेषु रथसत्तमाः ।
भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव विकर्णो द्रौणिरेव च ॥ १६
संभ्रान्तमनसः सर्वे काले ह्यस्मिन्महारथाः ।
नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति तथात्मा प्रणिधीयताम् ॥१७
आच्छिन्ने गोधनेऽस्माकमपि देवेन वज्रिणा ।
यमेन वापि सग्रामे को हास्तिनपुर व्रजेत् ॥ १८
शरैरभिप्रणुन्नानां भग्नानां गहने वने ।
को हि जीवेत्पदातीनां भवेदश्वेषु संशयः ।
आचार्यं पृष्ठतः कृत्वा तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १९
जानाति हि मतं तेषामतस्त्रासयतीव नः ।
अर्जुनेनास्य संप्रीतिमधिकामुपलक्षये ॥ २०
तथा हि दृष्ट्वा बीभत्सुमुपायान्तं प्रशंसति ।
यथा सेना न भज्येत तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २१
अदेशिका महारण्ये ग्रीष्मे शत्रुवशं गता ।
यथा न विभ्रमेत्सेना तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २२ C 4 1495 B 4.47 23 K 4 47 24

---

om 14ᵈ-16ᵃ — ᵈ) D8 T2 G2 3 M (M2 om) मात्स्यो (for मत्स्यो)

15 M2 om 15 (cf v l 14) — ᵃ) T G1 2 M5 मात्स्याना (for मत्स्याना) — ᶜ) B2 3 (m as in text) D5 तद्वै (for सर्वैर्) M3 अपि च योद्धव्य (for योद्धव्यम स्माभि) — ᵈ) D1 3 एष (for इति) — After 15, M4 ins

808* शरैरेन सुनिशितै पातयिष्यामि भूतले ।

16 M2 om 16ᵃ (cf v l 14) — ᵃ) Ś1 K1 अथाकस्मात् D4 om हि — ᵇ) D4 T1 G1 2 रथि, D6 नर° (for रथ) D5 रथे पुरुषसत्तमा — ᶜ) D4 7-9 T1 G2 कर्णं (for चैव) Dn1 D2 भीष्मद्रोणकृपाश्चैव, T1 G1 भीष्मद्रोण(T1 णौ)विकर्णा(T1 °र्णौ)श्च — ᵈ) T1 G1 कृपश्च (for विकर्णो)

17 ᵃ) B2 5 D5 6 स(B2 वि)भ्रातनयना, B4 सत्रस्त मनस — ᵇ) D5 कार्ये, S प्राप्ते (for काले) D4 समा गता, S धनजये (for महारथा) — G1 om 17ᶜ-23ᵈ — ᵈ) Dn1 D8 प्रणिधीयते, Ca c n s v as in text — After 17, S (G1 om) ins

809* सर्वलोकेन वा युद्ध देवैर्वास्तु सवासवै ।

18 G1 om 18 (cf v l 17) — ᵃ) S (G1 om) अनाच्छिन्ने पुनर्द्रव्ये — S om 18ᵇᶜ — ᵈ) G2 3 M4 5 हस्तिनपुर

19 G1 om 19 (cf v l 17) — ᵃ) Ś1 B D5 7 G3 Cn एभि, K D1-3 10 अपि (for अभि) — After 19ᶜᵈ, B2 D5 read 21ᶜᵈ with 811* (D5 reads 811* in marg), while D7 (marg) ins 811* only — After 19, Dn D10-12 ins

810* दुर्योधनवच श्रुत्वा राधेयस्त्वब्रवीद्वच ।

[D10 राधेयस्त्विदमब्रवीत् (for the posterior half)]

20 G1 om 20 (cf v l 17), M2 om 20-22 — ᵃ) D8 G3 M1 4 5 जानामि, T2 जानति, Cv जानाति (as in text) S (G1 M2 om) च (for हि) K गतिं, Cs v मत (as in text) — ᵇ) K त्रासयते (for यति) K च, B1 Dn1 D3 4 7-10 T2 M1 5 इह (for इव) — ᶜ) B Dn D4-6 8 11 12 M3 अर्जुने चास्य, D10 ने वास्य, T G2 M1 4 5 ने चापि, G3 ने वापि (for नेनास्य)

21 G1 M2 om 21 (cf v l 17, 20), B2 om 21ᵃᵇ — ᵃ) Ś1 D1-4 8 10-12 च, K तु, G3 M3 अपि (for हि) B4 दृष्ट्वा तु (for हि दृष्ट्वा) — ᵇ) Ś1 K D4 T1 G2 उपयात, B3 उपायात, B4 आयात स, G3 M4 5 उपयात (for उपायान्त) — B2 D5 read 21ᶜᵈ (with 811*) after 19ᶜᵈ K om 21ᶜᵈ — ᶜ) D4 भिद्येत (for भज्येत) B3 (m as in text) G2 3 M (M2 om) यथा ते(G2 M ने)नाभिविरयात (G3 त), D6 यथा न विभ्रमेत्सेना, T यथा सेनानभिख्यात — After 21, N (except Dn1, for B2 D5 7 cf v l 19) ins

811* हेषित ह्युपश्रण्वाने द्रोणे सर्वं विघट्टितम् ।

[Ś1 K1 D2 ह्युप, B2 D4 10 ह्यपि (for ह्युप-) D1-3 निवेदये, D7 प्रकाशित, D9 प्रकपित, D10 विद हित, Cvp विचेष्टित, Ca c s v विघट्टितम् (as above)]

22 G1 M2 om 22 (cf v l 17, 20), Dn1 D12 also om 22 — ᵃ) Ś1 अदेषिता, D1-3 8 9 Cv अदेशका, D4 5 आदेशिका, D7 (*sup lin* as in text) ह्यादिशिका, Crp (Cat) अदैशिका, Cc r s as in text S (G1 M2 om) ह्यरण्येस्मिन् (for महारण्ये) — ᵇ) K1 Cs भीष्मे, S (G1 M2 om) कृच्छ्रे (for ग्रीष्मे) Only Dn2 D10 11 Ca शत्रुवश गता (as in text), Ś1 शत्रुविघट्टिता, the rest (with Cap) वश गता — ᶜ) K वित्रसेत्, D1-3 सभ्रमेत्, Cv as in text Ca cites the entire stanza (v l न

C 4 1497 B 4 47 5 K 4 47 25 अश्वानां हेषितं श्रुत्वा का प्रशंसा भवेत्परे ।
स्थाने वापि व्रजन्तो वा सदा हेषन्ति वाजिनः ॥ २३
सदा च वायवो वान्ति नित्यं वर्षति वासवः ।
स्तनयित्नोश्च निर्घोषः श्रूयते बहुशस्तथा ॥ २४
किमत्र कार्यं पार्थस्य कथं वा स प्रशस्यते ।
अन्यत्र कामाद्द्वेषाद्वा रोषाद्वास्मासु केवलात् ॥ २५
आचार्या वै कारुणिकाः प्राज्ञाश्चापायदर्शिनः ।
नैते महाभये प्राप्ते संप्रष्टव्याः कथंचन ॥ २६
प्रासादेषु विचित्रेषु गोष्ठीष्वावसथेषु च ।
कथा विचित्राः कुर्वाणाः पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ २७
बहून्याश्चर्यरूपाणि कुर्वन्तो जनसंसदि ।
इष्वस्त्रे चारुसंधाने पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ २८
परेषां विवरज्ञाने मनुष्याचरितेषु च ।
अन्नसंस्कारदोषेषु पण्डितास्तत्र शोभनाः ॥ २९
पण्डितान्पृष्ठतः कृत्वा परेषां गुणवादिनः ।
विधीयतां तथा नीतिर्यथा वध्येत वै परः ॥ ३०
गावश्चैव प्रतिष्ठन्तां सेनां व्यूहन्तु माचिरम् ।
आरक्षाश्च विधीयन्तां यत्र योत्स्यामहे परान् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४२ ॥

निभ्रमेद्यथा सेना in ^{c}) — B1 Dn D11 ins after 22 D12 (which om 22), after 811*

812* दृष्टा हि पाण्डवा नित्यमाचार्यस्य विशेषत ।
B1 Dn1 cont

813* अ॑सयन्नपरार्थाश्च कथ्यते स्म स्वय तथा ।

[Dn1 आसन्यन्नप , Cn आसयन्नप (as above)]

23 G1 om 23 (cf v l 17), K om 23^{ab} — ^{a}) Ś1 B1 2 4 Dn2 D10–12 ह्रेषित, T ह्येषित (for हेषित) — ^{b}) Ś1 B1 Dn D11 12 क (for का) Ś1 भवेत्परै , B1 Dn D11 12 परो भवेत् (for भवेत्परे) D4 corrupt — ^{c}) K तिष्ठतो वा, Dn2 D7 11 12 T2 स्थाने चापि (for स्थाने वापि) Cr cites स्थाने B3–5 D1–5 7 9 10 व(D3 बृ)हतो, D6 वहस्थो (for व्रजन्तो) D8 स्थाने वा प्रवहतो वा — ^{d}) Ś1 B1 2 4 Dn2 D10–12 ह्रेषत्ति (cf ^{a})

24 ^{a}) D1–3 माधवो (for वायवो) — ^{b}) B4 D4 सदा (for नित्य) — ^{c}) Dn1 D8 घोषश्च, D1 2 सघोष (for निर्घोष) D4 8 तडित्तोयदनिर्घोष — ^{d}) B4 5 T1 G2 3 तदा, Dn2 D4 7 8 11 12 T2 सदा (for तथा) — After 24, S ins

814* भीषयन्पाण्डवेयेभ्यो भवान्सर्वानिमाञ्जनान् ।
प्रमुखे सर्वसैन्यानामबद्ध बहु भाषते ।
यथैवाश्वान्मार्गमाणास्तानेवाभिपरीप्सव ।
हेषितान्येव शृण्वन्ति स्यादिद भवतस्तथा ।

25 ^{a}) D6 मानुष्ये (for पार्थस्य) — ^{b}) D6 M4 स (for स) — ^{c}) D4 8 कामाद्धर्षाद्वा Cv cites कामाद्धर्षात् M5 लोभाद् (for द्वेषाद्) — ^{d}) G1 3 दोषाद्, M5 क्रोधाद् (for रोषाद्) Ś1 B1 2 5 Dn1 D11 12 T2 M1 om वा Ca cites क्रोधाद्वा T G केवल (for °लात्)

26 ^{a}) T2 ते (for वै) B2 D5 आर्या कारुणिका प्राज्ञा Crp कारणिका (for कारुणिका) — ^{b}) B2 D5 वैद्याश् (for प्राज्ञाश्) B1 3 5 Dn2 D7 11 12 Cn अपाप°, T1 G1 3 Cv उपाय , Ca vp अपाय (as in text) — ^{c}) D7 ते (for एते) S महाहवे (T2 °भये) घोरे (for महाभये प्राप्ते)

27 ^{b}) Ś1 B1 4 5 Dn D4 5m 7–9 11 12 उपवनेषु, B2 3 D5 6 Cc उपासनेषु, D1 2 च वनेषु, D3 चेतनेषु, D10 इष्टजनेषु (for आवसथेषु) S गोष्ठीपानाश(T1 G2 स)नेषु च — D8 om 27^{c}–29^{b} — ^{c}) T2 कथा विचित्रा कु — ^{d}) = 28^{d}, 29^{d}

28 D8 om 28 (cf v l 27), B1 D12 M3 also om (hapl) 28 K1 transp 28 and 29 D5 reads 28 in marg — ^{a}) Ś1 K M2 भूतानि, Cs रूपाणि (as in text) — ^{b}) B2 Dn1 D10 M1 कुर्वाणा, Dn2 D11 कुर्वंता, T G2 कुर्व(T1 र्वं)ते D1 3 परेषा गुणवादिन — ^{c}) B2 3 Dn2 D11 T2 Cn s इज्यास्त्रे, Ca v इष्वस्त्रे (as in text) Ś1 B3 Dn2 D11 S चाप , K1 चार , D5 चास्त्र°, D6 चाव , Cv चारु (as in text) Cn s cite उपसधाने Dn1 D1–3 10 इष्वस्त्रेषु च सधाने, D7 इष्वस्त्राचारस — ^{d}) = 27^{d}, 29^{d} K D5 नात्र (for तत्र) — After 28, B5 ins a passage given in App I (No 40)

29 D8 (cf v l 27) M2 om 29^{ab}, K2 D5 om (hapl) 29 K1 transp 28 and 29 — ^{b}) Ś1 B (except B3) D (D5 8 om) T2 C3 मनुष्य° — After 29^{ab}, B1 Dn D11 12 ins

815* हस्त्यश्वरथचर्यासु खरोष्ट्राजाविकर्मणि ।
गोधनेषु प्रतोलीषु वरद्वारमुखेषु च ।

— ^{c}) B3 D1–3 G1 3 M1 3 5 दोषे च, Ca v °दोषेषु (as in text) — ^{d}) 27^{d}, 28^{d}

४३

कर्ण उवाच ।
सर्वानायुष्मतो भीतान्संत्रस्तानिव लक्षये ।
अयुद्धमनसश्चैव सर्वांश्चैवानवस्थितान् ॥ १
यद्येष राजा मत्स्यानां यदि बीभत्सुरागतः ।
अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ २
मम चापप्रमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् ।
नावृत्तिर्गच्छतामस्ति सर्पाणामिव सर्पताम् ॥ ३
रुक्मपुङ्खाः सुतीक्ष्णाग्रा मुक्ता हस्तवता मया ।
छादयन्तु शराः पार्थं शलभा इव पादपम् ॥ ४
शराणां पुङ्खसक्तानां मौर्व्याभिहतया दृढम् ।
श्रूयतां तलयोः शब्दो भेर्योराहतयोरिव ॥ ५
समाहितो हि बीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ च पञ्च च । C 4 1512 B 4 48 6 K 4 48 11

30 D1 om 30^ab — ^b) G1 3 बल (for गुण) — ^d) K तप्येत वै पर, B4 corrupt, B5 Dn1 D3 वध्यो भवेत्पर, D4 5 बा(D5 ब)ध्येत वै पर, T2 broken.

31 ^a) D2 G M एता, T1 एते (for एव) Ś1 प्रतिष्ठतु, K D9 प्रतिष्ठति Cnp गावश्च सम्प्रतिष्ठता — ^b) Ś1 K D1 4 6 G2 M1 2 सेना, B2 D5 सैन्य (for सेना) B4 Dn2 D4 5 7–9 11 12 व्यूहत, D1–3 व्यूहतु D1 3 वाचिरात् (for माचिरम्) Dn1 सेना व्यूह्य समतत T2 broken — ^c) K आशु रक्षा, D6 आरक्ष्याश्च Ca s v cite आरक्षा — ^d) B4 यथा, M यत्ता (for यत्र) B5 S परै (G1 वय) (for परान्) — After 31, S ins

816* यथास्माक जयो वीर चिन्तनीयस्तथा त्वया ।
[M2–5 चिंतनीय (for नीयस्)]

Colophon. D7 reads it in marg — *Sub-parvan* Ś1 K D7 गोग्रह, B1–4 Dn D1–4. 6 8–12 उत्तरगोग्रह, M1 2 गोग्रहण — *Adhy name* B D4 5 8–10 M2 दुर्योधन वाक्य, D7m राजवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D5 42, B4 M2–4 45, D8 6 44, D9 38, D10 41, T G M1 5 46 — *S'loka no* D3 33, G3 36

43

1 ^b) D10 उप- (for इव) — ^c) B2 D8 सर्वे (for चैव) — ^d) B2 D6 धनजयकृताद्भयात्, G M (except M3) सर्वांश्चैता(M1 4 5 नेता)नव(G1 3 नुप)स्थितान् Cr s v cite अनवस्थितान्, Crp (Cat) अनुप° — After 1, S ins

817* यद्येष जामदग्न्यो वा यदि वेन्द्र पुरदर ।
[G1 3 वैष (for वेन्द्र)]

2 G1 om 2 — ^a) Ś1 राजैष (by transp) S (G1 om) वासुदेवेन सहितो — D1 is missing from 2^b up to 4 45 2^b — ^c) Dn2 D2–4. 7 (m as in text) 8–12 अहमावार(D7 °ह)याम्येन, S (G1 om) अहमेन (T G2 M2 °व) निरोत्स्यामि — ^d) Dn2 D2–4 8 10–12 सरिता पति, S (G1 om) वरुणालय (T2 लवणार्णव) Ś1 K वेलामिव महोदधि

3 D1 missing (cf v 1 2) S (T2 broken) transp 3 and 4 — ^a) Ś1 विमुक्ताना, B (except B4) D T1 G प्रयुक्ताना — ^c) D8 S (T2 broken) निवृत्तिर्, Cv नावृत्तिर् (as in text) Ca cites आवृत्ति, Cn s अवृत्ति B2 Dn1 तेषा, S (T2 broken) नास्ति (for अस्ति) — ^d) Dn2 D4 7–9 11 12 G1 3 सर्पतामिव, T1 असतामिव, T2 G2 M2–5 श्वसतामिव (for इव सर्पताम्) M1 वैश्वानर शिखार्चिषा

4 D1 missing (cf v 1 2) S (T2 broken) transp 3 and 4 — ^a) D2 3 S प्रसन्ना (for सुतीक्ष्णा) — ^c) S सूर्यं (for पार्थं) — ^d) B5 D2 3 8 10 पावक (for पादपम्) S पार्थस्यायुर्निरोधका

5 D1 missing (cf v 1 2) — ^a) D3 °युक्ताना, D5 °मुक्ताना (m as in text), D6 शब्दाना, Cs °सक्ताना (as in text) ※Cv बाणो बाणस्य पुङ्खसक्तो याति एकबाण इव ।※ — ^b) D9 निहतयोर्, G अभिहतयोर् (for अभिहतया) Ś1 S भृश (for दृढम्) — ^c) S (except M1 2) श्रूयते (for श्रूयता) — After 5, S (M4 om. lines 2–3) ins

818* एकैक चतुर पञ्च क्वचित्षष्टि क्वचिच्छतम् ।
मया पश्यत मत्स्यानामिषुभिर्निहतान्रथान् ।
एक द्वौ चतुर पञ्च क्वचित्षष्टि क्वचिच्छतम् ।
हतान्पश्यत मातङ्गान्कीर्णानेकेषुणा मया ।
मद्बाहुमुक्तैरिषुभिस्तैलधौतै पतत्रिभि । [5]
खद्योतैरिव सवृत्तमन्तरिक्ष व्यराजताम् ।
[(L 2) G1 रणे (for रथान्) — (L 6) T2 सपृक्त (for सवृत्त) T2 विराजता, G1 विराजतु (for व्यरा)]
— After the above insertion, S reads 17–18 (with 828*)

C 4.1512 B 4 48.6 K 4 48.11 जातस्नेहश्च युद्धस्य मयि संप्रहरिष्यति ॥ ६
पात्रीभूतश्च कौन्तेयो ब्राह्मणो गुणवानिव ।
शरौघान्प्रतिगृह्णातु मया मुक्तान्सहस्रशः ॥ ७
एष चैव महेष्वासस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
अहं चापि कुरुश्रेष्ठा अर्जुनान्नावरः क्वचित् ॥ ८
इतश्चेतश्च निर्मुक्तैः काञ्चनैर्गार्ध्रवाजितैः ।
दृश्यतामद्य वै व्योम खद्योतैरिव संवृतम् ॥ ९
अद्याहमृणमक्षय्यं पुरा वाचा प्रतिश्रुतम् ।
धार्तराष्ट्रस्य दास्यामि निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ १०
अन्तरा छिद्यमानानां पुङ्खानां व्यतिशीर्यताम् ।
शलभानामिवाकाशे प्रचारः संप्रदृश्यताम् ॥ ११
इन्द्राशनिसमस्पर्शं महेन्द्रसमतेजसम् ।

---

6 D_1 missing (cf v l 2) — ^{a}) K B_4 अपि, S च (for हि) — ^{b}) $D_{2\ 3}$ वर्षान् (for वर्षाणि) — B_2 om from 6^c up to नि (of निहतो) in 17^b — ^{c}) $D_{2\ 4}$ °स्नेहस्य, G_1 स्तस्य च, $M_{1\ 4\ 5}$ स्नेहस्तु, M_2 स्नेहात्तु (for °स्नेहश्च) Ca v cite जातस्नेह $Ś_1$ $B_{1\ 5}$ Dn $D_{8\ 9\ 11\ 12}$ युद्धेस्मिन्, K $D_{7\ 10}$ T_2 G_3 युद्धेषु (for युद्धस्य) D_8 जातस्नेह स तु मयि — ^{d}) D_8 पार्थे (for मयि) T_1 G_2 $M_{1\ 2}$ सदर्शयिष्यति (for सप्रहरि) G_3 स सम दर्शयिष्यति

7 D_1 missing (cf v l 2) B_2 om 7 (cf v l 6) — ^{a}) D_7 अथ, T_1 G_2 M तु, $G_{1\ 3}$ स (for च) — ^{c}) S शरमाला स (T_1 $G_{2\ 3}$ M_3 प्र) गृह्णातु — ^{d}) $D_{2\ 3}$ सहस्रधा, Cv सहस्रश· (as in text) S (T_2 broken) मत्प्रसृष्टा स्व(G_2 सु-, M_3 यु)धामिव

8 D_1 missing (cf v l 2) B_2 om 8 (cf v l 6) — ^{a}) D_{10} T_1 G_3 M चापि, G_1 बली, G_2 चाप- (for चैव) — ^{c}) B_3 D_8 चैव (for चापि) $Ś_1$ B_1 Dn_1 $D_{11\ 12}$ नरश्रेष्ठात्, K_2 $B_{3\ 5}$ Dn_2 $D_{2-7\ 9\ 10}$ T G_2 M कुरुश्रेष्ठात् (M_4 महेष्वासात्), D_8 $G_{1\ 3}$ कुरुश्रेष्ठ, only K_1 B_4 कुरुश्रेष्ठा (as in text) — ^{d}) K_2 D_{2-4} अवर , T G_2 नावम , Cv नावर (as in text) Cc cites अवर ❀ Ca· अर्जुनावयव अर्जुनसदृश इत्यर्थ । अर्जुनादवरो नाम पुमान् कश्चित् ।❀ — After 8, S (except M_5) ins

819* मम हस्तप्रमुक्तानां शराणा नतपर्वणाम् ।

T G $M_{2\ 3}$ cont $M_{1\ 4\ 5}$ ins after 9^{ab}

820* निवृत्तिर्गच्छता नास्ति वैश्वानरसमत्विषाम् ।

[Cf 3^{cd} and v l — T_2 यथार्चिषा, G_1 M शिखार्चिषा (for समत्विषाम्)]

— After 820*, M reads 11

9 D_1 missing (cf v l 2) B_2 (cf v l 6) $M_{2\ 3}$ om 9 — ^{a}) S ($M_{2\ 3}$ om) मुक्ताना (for निर्मुक्तै) — ^{b}) $Ś_1$ D_9 °वाससै , $D_{8\ 3}$ °वाजिभि , D_7 °पक्ष्मभि , Ca c s वाजितै (as in text) S ($M_{2\ 3}$ om) शराणा नतपर्वणा (= 3^b) — After 9^{ab}, $M_{1\ 4\ 5}$ ins. 820*, which, in M, is followed by 11 — T G ins after 9^{ab} $M_{1\ 4}$, after 819*

821* तुमुल श्रूयता नाद षट्पदा गायतामिव ।

[T_1 $G_{1\ 3}$ शब्द (for नाद) M_4 सर्पाणा श्वसतामिव (for the posterior half)]

— T G read 11 after 821*, M, after 820* — S om 9^{cd}, but cf last line of 818* — ^{c}) K अत्र (for अद्य) — ^{d}) D_6 शलभैरिव $Ś_1$ K चित्रित (for सवृतम्)

10 D_1 missing (cf v l 2) B_2 om 10 (cf v l 6), B_5 om 10–20 — ^{ab}) D_6 तस्य (for अद्य) S (T_2 broken up to यन्मया) अद्य (G_3 यदि) त्वहमृण (T_1 °णान्) मोक्ष्ये यन्मया तत्प्रतिश्रुत — ^{c}) $Ś_1$ $B_{1\ 3}$ D (except D_6, D_1 missing) धार्तराष्ट्राय, B_4 दुर्योधनाय (for धार्तराष्ट्रस्य) S तत्काले (for दास्यामि) — ^{d}) T_2 निपात्य (for निहत्य) — After 10, $Ś_1$ K $B_{3\ 4}$ $D_{4\ 5}$ (marg) $_{7\ 10}$ ins

822* मत्कार्मुकविमुक्ताना शराणा नतपर्वणाम् ।
क सहेताग्रत स्थातुमपि सर्वैं सुरासुरै ।

[Line 1 = var 3^{ab} — (L 2) B_3 शक्तो हि (for सहेत) $Ś_1$ K नावृत्तिरस्ति ($Ś_1$ आवृत्तिर्नास्ति) कायेषु सर्पाणामिव सर्पताम्]

11 D_1 missing (cf v l 2) $B_{2\ 5}$ om 11 (cf v l 6, 10) D_5 reads 11^a–13^b in marg For the sequence of S, cf v l 8–9 — ^{ab}) K_1 सख्यात-, K_2 सख्येन (for पुङ्खाना) K व्यवशीर्यता, B_3 D_6 Cc °कीर्यतां, B_4 °ईर्यता (for °शीर्यताम्) S (T_2 broken up to शिला) अतरा सपतद्भिस्तु गृध्रपत्रै (T_1 G °पक्षै) शिलाशितै (G_1 तथा हितै) — ^{d}) S छाया (M_3 कुलै) सप्रतिदृश्यता (G_2 °ते) — After 11, S reads 15

12 D_1 missing (cf v l 2) $B_{2\ 5}$ om 12 (cf v l 6, 10) — ^{a}) K_1 समै सधै , K_2 समै सर्वै , B_4 $D_{3\ 4\ 6.7}$ °समस्पर्शै , D_{10} समस्पर्शी — ^{b}) $B_{1.3\ 4}$ $D_{7\ 8}$ S °विक्रम, $D_{2\ 3}$ तेजसा D_5 महेंद्राशनिविक्रम — ^{c}) D_8 दर्शयिष्याम्यह पार्थे — B_1 Dn $D_{11\ 12}$ ins after 12 S (T_2 line 1 broken) ins after 824*.

823* रथादतिरथ शूर सर्वशस्त्रभृता वरम् ।
विवश पार्थमादास्ये गरुत्मानिव पन्नगम् ।

अर्दयिष्याम्यहं पार्थमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १२
तमग्निमिव दुर्धर्षमसिशक्तिशरेन्धनम् ।
पाण्डवाग्निमहं दीप्तं प्रदहन्तमिवाहितान् ॥ १३
अश्ववेगपुरोवातो रथौघस्तनयित्नुमान् ।
शरधारो महामेघः शमयिष्यामि पाण्डवम् ॥ १४
मत्कार्मुकविनिर्मुक्ताः पार्थमाशीविषोपमाः ।
शराः समभिसर्पन्तु वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ १५
जामदग्न्यान्मया ह्यस्त्रं यत्प्राप्तमृषिसत्तमात् ।
तदुपाश्रित्य वीर्यं च युध्येयमपि वासवम् ॥ १६
ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन्भल्लेन निहतो मया ।
अद्यैव पततां भूमौ विनदन्भैरवान्रवान् ॥ १७
शत्रोर्मयाभिपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम् ।
दिशः प्रतिष्ठमानानामस्तु शब्दो दिवं गतः ॥ १८
अद्य दुर्योधनस्याहं शल्यं हृदि चिरस्थितम् ।
समूलमुद्धरिष्यामि बीभत्सुं पातयन्रथात् ॥ १९
हताश्वं विरथं पार्थं पौरुषे पर्यवस्थितम् ।
निःश्वसन्तं यथा नागमद्य पश्यन्तु कौरवाः ॥ २०
कामं गच्छन्तु कुरवो धनमादाय केवलम् ।
रथेषु वापि तिष्ठन्तो युद्धं पश्यन्तु मामकम् ॥ २१ C. 4 1529 B. 4 48 23 K 4 48 23

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्याय. ॥ ४३ ॥

[(L 1) S (T_2 broken) लोके (for शूर) — (L 2) $M_{1\,2\,4}$ आसाद्य (for आदास्ये)]

13 D_1 missing (cf v l 2) $B_{2\,5}$ om 13 (cf v l 6, 10) — [a]) S शरजालमहाज्वाल — [b]) S °गदेंधन — [cd]) For S cf v l 14 $Ś_1$ $B_{1\,3\,5}$ Dn $D_{5\,6\,10-12}$ Cr अहित (for अहितान्)

14 D_1 missing (cf v l 2) $B_{2\,5}$ om 14 (cf v l 6, 10) For S see below — [b]) $Ś_1$ K Dn_1 $D_{4\,8}$ °यित्न(D8 त्नु)वान् Cr cites स्तनयित्नु — [c]) K °धारा (for °धारो) — For 13[c]–14[d], S subst

824* निर्दहन्तमनीकानि शमयिष्येऽर्जुनानलम् ।,

which is followed by 823* (cf v l 12), which latter in its turn is followed by

825* क्षुद्रकैर्विविधैर्भल्लैर्निपतद्भिश्च मामकै ।
समूढचेता कौन्तेय कर्तव्य नाभिपद्यते ।

15 D_1 missing (cf v l 2) $B_{2\,5}$ om 15 (cf v l 6, 10) S reads 15 after 11 — [ab]) S अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टा शरा ($G_{1\,3}$ M_{1-3} शिता) पार्थस्य म(G_1 क)र्मगा· — [c]) S (except G_2) शरीरमभिसर्पंतु (T_2 °वर्षंतु) — After 15, N (D_1 missing, $B_{2\,5}$ om) ins

826* सुतेजनै रुक्मपुङ्खै सुपीतैर्नतपर्वभि ।
आचित पश्य कौन्तेय कर्णिकारैरिवाचलम् ।

[(L 1) Dn_1 $D_{2-4\,6\,8}$ सुतेजसै , C^{a} सुतेजितै , C^{ap} rp सुराजितै , C^{c} r सुतेजनै (as above) Dn_1 D_7 सुधौतैर् (for सुपीतैर्). $Ś_1$ शरै सनतपर्वभि (for the posterior half) — (L 2) Dn_1 $D_{2\,3}$ अर्चित, C^{v} अचित, C^{c} आचित (as above)]

On the other hand, S ins after 15

827* बर्हिबर्हिणवाजानां बर्हिणा बर्हिणामिव ।
पतता पतता घोष पतता पततामिव ।

16 D_1 missing (cf v l 2) $B_{2\,5}$ om 16 (cf v l 6, 10) S reads 16 after 20 — [a]) S लब्ध (T G_2 चाप्त) (for ह्यस्त्र) — [b]) B_3 D_5 सप्राप्त, S दिव्यास्त्र (for यत्प्राप्तम्) — [c]) $Ś_1$ Dn_2 $D_{2\,3\,7\,11,12}$ $M_{4\,5}$ तदुपा° (for तदुपा) B_3 समरे, D_2 वै वीर्यं (for वीर्यं च) — [d]) D_6 अमरैरपि (for अपि वासवम्)

17 D_1 missing (cf v l 2) B_2 om up to नि (cf v l 6) B_5 om 17 (cf v l 10) S reads 17–18 after 818* (cf v l 5) — [a]) S ध्वजाग्राद् (for ध्वजाग्रे) K D_6 वानरश्रेष्ठो, S °रस्तस्य (G_1 °रस्तस्मात्) (for °रस्तिष्ठन्) — [b]) K_2 बलेन, $D_{5\,7\,9}$ भल्लैर् (for भल्लेन) B_4 Dn_2 $D_{2-5\,7-11}$ अभिहतो, S उ(G_3 $M_{1,4}$ अ)पहतो (M_1 °हतो) (for निहतो) — [d]) $D_{2\,3}$ विनर्दन् (for विनदन्) $G_{1\,3}$ भैरवस्वनान्

18 D_1 missing (cf v l 2) B_5 om 18 (cf v l 10) For sequence of S, cf v l 17 — [a]) D_5 m $_7$ शत्रै , Cr शत्रो (as in text) K दयाभि°, B_3 भयाभि°; B_4 D_3 मायाभि , T_2 वशाभि° (for मयाभि°) B_1 $D_{3\,11\,12}$ C^{n} वि°, C^{c} अभि° (as in text) — [c]) D_6 दिक्षु प्रद्रवमाणाना — [d]) $B_{1\,3}$ Dn_1 D_{4-7} दिवगम (for दिव गत·) — After 18, S ins

828* क्रुद्धेनास्त्र मया मुक्त निर्दहेत्पृथिवीमिमाम् ।
स्थित सग्रामशिरसि पार्थमेकाकिन किमु ।

19 D_1 missing (cf v l 2) B_5 om 19 (cf. v l.

C. 4 1530
B 4 49 1
K. 4 49 2

४४

कृप उवाच ।
सदैव तव राधेय युद्धे क्रूरतरा मतिः ।
नार्थानां प्रकृतिं वेत्थ नानुबन्धमवेक्षसे ॥ १
नया हि बहवः सन्ति शास्त्राण्याश्रित्य चिन्तिताः ।
तेषां युद्धं तु पापिष्ठं वेदयन्ति पुराविदः ॥ २
देशकालेन संयुक्तं युद्धं विजयदं भवेत् ।
हीनकालं तदेवेह फलवन्न भवत्युत ।
देशे काले च विक्रान्तं कल्याणाय विधीयते ॥ ३
आनुकूल्येन कार्याणामन्तरं संविधीयताम् ।
भारं हि रथकारस्य न व्यवस्यन्ति पण्डिताः ॥ ४
परिचिन्त्य तु पार्थेन संनिपातो न नः क्षमः ।
एकः कुरूनभ्यरक्षदेकश्चाग्निमतर्पयत् ॥ ५

---

10) — ^{b}) S शोक (for शल्य) D9 हृदि शल्य (by transp) Dn1 S (except G2 M4) चिर स्थित, D7 9 व्यवस्थित (for चिरस्थितम्) — ^{c}) S अप(M5 °व)नेष्यामि (for उद्धरि) — ^{d}) S हरन्पार्थशिर शरै

20 D1 missing (cf v l 2) B5 om 20 (cf v l 10) — ^{b}) Ś1 सम° (for पर्य) — D8 om 20^{cd} — After 20, S reads 16

21 D1 missing (cf v l 2) D8 transp 21^{ab} and 21^{cd} — ^{b}) S गा प्रगृह्य (G1 प्रगृह्य च) परतपा — ^{c}) Dn D7 11 12 T2 चापि, D4 वाति-, G1 3 व्यव-, M वा(M3 चा)व (for वापि) — ^{d}) Ś1 K D2 4 7 m 8 अमानुष, D8 9 कौरवा (for मामकम्) — After 21, D7 9 ins

829* पश्यन्तु वीर्यमिह मामकमद्य नाम
मध्ये जने समनुजा सुरसिद्धसघा ।
शक्रात्मजस्य समरे विरथीकृतस्य
एव पुन स विरराम कृपो बभाषे ।

Colophon om in B2, D1 missing, T2 damaged — *Sub-parvan* Ś1 K गोग्रह, B4 Dn2 D2 4-12 उत्तरगोग्रह, M2 3 गोग्रहण — *Adhy name* B1.3 5 D5 6 कर्णाभिगर्जन, B4 Dn1 D4 7-9 कर्णवाक्य, D8 कर्णगर्जरन (sic), D10 कर्णगर्जन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D5 43, B4 M2 4 46, D3 8 45, D7 41, T1 G M1 5 47, M3 40 — *S'loka no* D8 23, D10 42, G3 26

44

☞ D1 is missing in this whole adhy (cf v l 4 43 2)

1 Before 1, S ins

830* वैशपायन ।
तस्य तद्वचन श्रुत्वा नीतिशास्त्रविशारद ।
आचार्य कुरुवीराणा कृप शारद्वतोऽब्रवीत् ।
[(L 2) M2 4 5 पाडूना (for वीराणा)]

— B2 om 1-5 (with the ref) — ^{b}) B8 °गता, D10 तमा (for तरा) T1 क्रूरमता गति — ^{c}) B4 Ca c r अर्थाना, D6 आत्मान, Cop rp नार्थाना (as in text) Dn1 D2 5 6 8 10 S वेत्सि, Ca वेत्थ (as in text)

2 B2 om 2 (cf v l 1) — ^{a}) K2 D6 तथा, Dn2 D11 12 Cn ap माया, Cap मया, Ca s np नया (as in text) — ^{b}) Dn1 T G2 शास्त्रम्, Ca v शास्त्राणि (as in text) D10 आदृत्य, Ca v आश्रित्य (as in text) — ^{c}) B4 G2 M युद्ध सु-, D4 तु युद्ध, D10 हि युद्ध (for युद्ध तु) Ś1 K तेषा युद्धमुपाविष्ट Cs cites पापिष्ठ

3 B2 om 3 (cf v l 1) — ^{a}) B8 देशे काले च — ^{c}) Ś1 K B3-5 D8 9 काले (for काल) — ^{d}) Dn1 Cn फलं न लभते पुन, Dn2 D7 9 11 12 फलवन्न भवेत् पुन (D7 9 क्वचित्), S (except G1 3) अ(T G2 ह्य)नर्थायोपकल्पते (T G2 पद्यते) — ^{e}) D3 4 8 10 S (except G1 3 M2) Cv देशकालेन — ^{f}) Ś1 K कल्याणमवधीयते

4 B2 om 4 (cf v l 1), T1 M3 om 4^{ab} — ^{a}) D5 B8m आनुपूर्व्येण, Cap पूर्व्या च, Cc v आनुकूल्येन (as in text) B8m देशाना, Cnp मन्त्राणा (for कार्याणा) — ^{b}) S (T1 M3 om) उत्तर (for अन्तर) B1 3 4 Dn D4 6 11 12 Ca.s सविधीयते, D5 सप्रधीयते, S (T1 M3 om) तु विधीयता (T2 G1 2 ते), Cv as in text D7 9 Cap सविधान विधीयते (D7 ता) — Ca cites the entire stanza (v l न विधीयते for सविधीयताम्)

5 B2 om 5 (cf v l 1) — ^{a}) D2 4 7 9 च, D6 स (for तु) Ś1 परिचिन्त्य तमेवार्थं — ^{b}) Dn2 D7 11 12 ते (for न) — Ca cites 5^{ab} (v l सानुयातो) — After 5^{ab}, S ins

831* एको हि समरे शत्रून्समर्थ प्रतिबाधितुम् ।
[T G1 3 M4 शत्रून्समरे (by transp).]

— ^{c}) Ś1 अभिरक्षेत्, D9 अभ्यगच्छत् (for अभ्यरक्षत्).

एकश्च पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ।
एकः सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत् ।
अस्मिन्नेव वने कृष्णो हृतां कृष्णामवाजयत् ॥ ६
एकश्च पञ्च वर्षाणि शक्रादस्त्राण्यशिक्षत ।
एकः सांयमिनीं जित्वा कुरूणामकरोद्यशः ॥ ७
एको गन्धर्वराजानं चित्रसेनमरिंदमः ।
विजिग्ये तरसा संख्ये सेनां चास्य सुदुर्जयाम् ॥ ८
तथा निवातकवचाः कालखञ्जाश्च दानवाः ।
दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः ॥ ९
एकेन हि त्वया कर्ण किं नामेह कृतं पुरा ।
एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वशीकृताः ॥ १०
इन्द्रोऽपि हि न पार्थेन संयुगे योद्धुमर्हति ।
यस्तेनाशंसते योद्धुं कर्तव्यं तस्य भेषजम् ॥ ११
आशीविषस्य क्रुद्धस्य पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
अविमृश्य प्रदेशिन्या दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ १२
अथ वा कुञ्जरं मत्तमेक एव चरन्वने ।
अनङ्कुशं समारुह्य नगरं गन्तुमिच्छसि ॥ १३
समिद्धं पावकं वापि घृतमेदोवसाहुतम् । C 4 1544 B 4 49 15 K 4 49 17

— ^{d}) B3 5 हि (for च) — After 5, B4 D7 (marg) ins 832*

6 ^{a}) B3 एको द्वादश वर्षाणि — ^{c}) D5 आहृत्य, Cc r आरोप्य (as in text) — B1–3 5 Dn D2 3 5 6 9–12 ins, after 6^{cd} B4 D7 (marg), after 5

832* एक किरातरूपेण स्थित शर्वमयोधयत् ।

[B1 Dn D2 9 11 12 रुद्र, Ca c शर्वं (as above)]

— K2 B2 M2 om 6^{ef} D4 reads 6^{ef} in marg, D5, after 8 — ^{e}) Ś1 B5 D3 6 तस्मिन्, D4 3 एक (for अस्मिन्) Ś1 अवसरे (for एव वने) B1 4 5 Dn1 D5 पार्थो, D6 हृष्टो, Ca कृष्णो (as in text) S (M2 om) सैंधव वनवासे तु — ^{f}) S (M2 om) जित्वा (G1 हृत्वा); Cc v हृता (as in text). D5 भार्याम् (for कृष्णाम्) T G2 M (M2 om) अथानयत्, G1 असारयत्, G3 अधारयत् (for अवाजयत्)

7 M2 om 7^{ab}, D4 reads it in marg — ^{a}) D3 सञ्चव (for च पञ्च) — After 7^{ab}, D2 ins

833* एको देवेश्वर जित्वा अस्त्रराजमवाप्तवान् ।

— ^{c}) D3 एष (for एक) Ś1 सायमनि, K1 सायामित, K2 सयमिन, B1 3–5 Dn1 D5 6 सोयमरि (B3 D5 रीन्), B2 योधमरिं; Dn2 D7 चायमरि, D2 9 11 12 चायमरीन्, D3 सयमन, D4 M5 सयमनीं, D8 सोमगिरि, D10 G1 सयमनि; T1 G3 सयमिनीं, T2 broken, only M1–4 *exactly* as in text! G2 एक सपत्नाञ्जित्वा तु

8 ^{a}) K °राज त, Cr °राजान (as in text) — ^{b}) K B4 D4 6 3 G3 M (except M5) अरिंदम (for दम) — ^{c}) K व्यजेष्यत्, D6 T2 विजित्य (for विजिग्ये) — After 8, D5 reads 6^{ef}, while S ins

834* पाञ्चालीं श्रीमतीं प्राप्त क्षत्र जित्वा स्वयंवरे ।
आदाय गतवान्पार्थो भवान्क नु गतस्तदा ।

[(L 1) T2 प्राप, M2 प्राप्य, M4 5 प्राप्ता (for प्राप्त)]

9 ^{a}) M4 कवचान् — ^{b}) B3 5 D6 कालकजा, T G M1–3 5 केया (for खञ्जा) M2 इवासुरा (for च दानवा) M4 कालकेयांश्च दानवान्. — ^{c}) G2 अमरैर् (for दैवतैर्)

10 ^{a}) D2 इह, D6 अपि (for हि) — ^{b}) D4 पुरा कृत (by transp) — ^{c}) B4 D6 एकेन हि, Cr एकेकैन (as in text) B3 4 D5 6 तेन (for तेषा) — ^{d}) B1 Dn2 D2 3 7–12 T G1 2 M (except M5) वशे कृता, G3 वश गता

11 ^{a}) K G3 न हि, G1 नैव (for हि न) — ^{b}) K समरे, B2 D5 7 M3 सङ्ग्रामे (for सयुगे) K इच्छति (for अर्हति) — ^{c}) B2 5 D6 आशस मे, B4 D5 (m as in text) आशससे (for आशसते) B2 3 5 D5 6 युद्ध, B4 त्व तु (for योद्धु) D3 यत्ते तेन सम योद्धु — ^{d}) D3 M1 तत्र (for तस्य) B (except B1) D5 (m as in text) 6 कर्तुं (B4 योद्धु) मुत्तमतेजसा, Cv as in text

12 ^{c}) Ś1 B2 4 D4–6 3 9 Ca अवमृष्य (D4–6, 9 श्य), K1 अविमृष्य, B1 3 5 Dn2 D11 12 अवमुच्य, Dn1 अवमृज्य, D7 (m as in text) अपमृश्य, D10 अगुष्ठेन, S अनुसृत्य — ^{d}) D6 दष्ट्रा व्यादातुमिच्छसि

13 G1 (hapl) om 13 — ^{b}) D3 4 T एकमेव D2 अवश (for चरन्) B4 D3 10 T G2 वनेचर (D10 रन्) ❀Cv चर वने वनेचरम् । व्यत्ययो बहुलम् ।❀ G3 M (except M3) एकमेकचर वने — ^{c}) K Dn2 D6 10–12 अनकुश B4 इवारुह्य — ^{d}) S (G1 om) यातुम् (for गन्तुम्)

14 ^{a}) Ś1 K B2 Dn1 चैव, B4 D7 9 10 S चापि (T1 घोर, G1 क्वापि) (for वापि) — ^{b}) D2 3 वसाप्लुत (D3 °त), D4 वसादन (for वसाहुतम्) T1 घृतदोहसमुक्षित — After 14^{ab}, T1 ins.

835* प्रावृत कुशचीरेण पतितु मूर्ख मन्यसे ।

C. 4. 1545 B. 4. 49. 15 K. 4. 49. 17 घृताक्तक्षीरवासास्त्वं मध्येनोत्तर्तुमिच्छसि ॥ १४

आत्मानं यः समुद्बध्य कण्ठे बद्ध्वा महाशिलाम् ।
समुद्रं प्रतरेद्दोर्भ्यां तत्र किं नाम पौरुषम् ॥ १५

अकृतास्त्रः कृतास्त्रं वै बलवन्तं सुदुर्बलः ।
तादृशं कर्ण यः पार्थं योद्धुमिच्छेत्स दुर्मतिः ॥ १६

अस्माभिरेष निकृतो वर्षाणीह त्रयोदश ।
सिंहः पाशविनिर्मुक्तो न नः शेषं करिष्यति ॥ १७

एकान्ते पार्थमासीनं कूपेऽग्निमिव संवृतम् ।
अज्ञानादभ्यवस्कन्द्य प्राप्ताः स्मो भयमुत्तमम् ॥ १८

सह युध्यामहे पार्थमागतं युद्धदुर्मदम् ।
सैन्यास्तिष्ठन्तु संनद्धा व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ १९

द्रोणो दुर्योधनो भीष्मो भवान्द्रौणिस्तथा वयम् ।
सर्वे युध्यामहे पार्थं कर्ण मा साहसं कृथाः ॥ २०

वयं व्यवसितं पार्थं वज्रपाणिमिवोद्यतम् ।
षड्रथाः प्रतियुध्येम तिष्ठेम यदि संहताः ॥ २१

व्यूढानीकानि सैन्यानि यत्ताः परमधन्विनः ।
युध्यामहेऽर्जुनं संख्ये दानवा वासवं यथा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

— c) Ś1 K च (for त्वं). — d) Ś1 मध्ये वै; K2 मध्ये त्वं (for मध्येन). Ś1 गंतुं; K1 तर्तुं; K2 चर्तुं; Dn1 D7 Cn. s उत्सर्तुं; Dn2 D9. 11. 12 T2 G2 M3. 5 उद्धर्तुं (for उत्तर्तुं).

15 T1 om. 15–17. — a) Dn1 अथ वा (for आत्मानं). Ś1 B5 Dn1 D10 कः (for यः). B4 Dn1 D5 यः समुद्यम्य; Dn2 D11. 12 बंधयित्वा तु; T2 G M1–4 यः समाबध्य. M5 आत्मानं स्वयमाबध्य. — b) Dn2 D11. 12 तु वा; D2–4. 7. 9. 10 G2 M अथ वा; D8 G1. 3 तथा (for महा-). — c) Ś1 B2. 4 Dn1 तरते (for प्रतरेद्). — d) S (T1 om.; T2 broken) क्रणं (for नाम).

16 T1 om. 16 (cf. v. l. 15). — a) Ś1 M4 च (for वै). B2 D5 (by transp.) कृतास्त्रमकृतास्त्रो वै. — c) B3 पार्थं वै; D6 पार्थं त्वं (for यः पार्थं). — d) Ś1 K1 D6 इच्छसि; K2 D10 M1 इच्छति; B2. 3 इच्छेः सु-; D9 T2 G1 M2. 4. 5 इच्छेत्सु- (for इच्छेत्स).

17 T1 om. 17 (cf. v. l. 15). — a) Ś1 B1. 2. 4. 5 Dn D2–4. 7–12 ह्येष; K1 चैष; K2 चैव; B3 D5. 6 M4 एव (for एष). — c) D4 स हि (for सिंहः). D5 T2 G2 M °विमुक्तो वा; Ccp °विनिर्मुक्तः (as in text). Cr cites निर्मुक्तः, Cc पाशविनिर्मुक्तौ वा. — d) K2 ननु; D3. 8 स निः-; D6 न वः (for न नः). S (T1 om.) निः(T2 G2. 3 M2 न)शेषं कर्तुमर्हति.

18 a) M2 आसाद्य (for आसीनं). — b) D4. 6 M2 अग्निरिव (for °मिव). Ś1 संभृतं (for संवृतम्). — c) Ca cites प्रत्यवस्कन्द्य, Cc अवस्कन्द्य. — d) S स्म (for स्मः). — After 18, S ins.:

836* उत्सृष्टं तूलराशौ तु एकोऽग्निं शमयेत्कथम् ।

19 K2 (hapl.) om. 19–20^{ab}. — a) M1 योत्स्या° (for युध्या°). — c) B4 सेनास्तिष्ठंतु; Dn2 D2–4. 7–9 सेना तिष्ठतु. Cc cites सैन्याः. K1 संरब्धा (for संनद्धा). T G2 यत्ता वयं पराक्रांता; G1 युक्ताः सेनापरिक्रांता; G3 M यत्त(M1 या तु; M2–4 यत्तु)सेना(M5 °नाः)पराक्रांता. — d) D2–4. 7. 8 G1 M1 °नीका प्रहारिणी. — After 19, S ins.:

837* युद्धायावस्थितं पार्थमागतं पाकशासनिम् ।,

which is followed by 839*.

20 K2 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). S reads 20 (with 838*), after the S substitute of 21–22 (=839*). — b) D2. 3 चापि (for द्रौणिः). — After 20 (which is transposed in S, see above), S ins.:

838* न ह्यसंहत्य समरे पार्थं जेष्यामहे वयम् ।

21 For S, cf. v. l. 22. — a) Dn1 D6. 8 व्यवसिताः; D5 व्यवस्थितं (for व्यवसितं). — b) Ś1 K1 D2–4. 7–10 °वेगम् (for °पाणिम्). B2. 5 Dn1 D2 उद्धतं; D3 उद्यमं (for उद्यतम्). — d) D4. 8. 10 यदि संगताः; D6 सहिता यदि. Cs cites संहताः.

22 For S see below. — a) D5 m. 7 व्यूह्यानीकानि. B4 D3–5. 7–10 सर्वाणि (for सैन्यानि). — b) B4 तिष्ठंतु (for परम-). — c) Ś1 D10 सर्वे (for संख्ये). — d) B4 Dn D2. 3 दानवा इव वासवं. — For 21–22, S subst. the foll. lines (reading them after 837*):

839* यत्ताः सर्वे रथश्रेष्ठं परिवार्य समन्ततः ।
षड्रथाः परिकीर्यन्तां वज्रपाणिमिवासुराः ।

Colophon missing in D1; D7 reads it in marg.; T2 damaged. — *Sub-parvan:* Ś1 K गोग्रह; B2. 4 Dn D2–6. 8–12 उत्तरगोग्रह; M2 गोग्रहण. — *Adhy. name:* B Dn1 D4–6. 7 m. 8–10 M2 कृपवाक्यं. — *Adhy. no.*

४५

अश्वत्थामोवाच ।
न च तावज्जिता गावो न च सीमान्तरं गताः ।
न हास्तिनपुरं प्राप्तास्त्वं च कर्ण विकत्थसे ॥ १
संग्रामान्सुबहूञ्जित्वा लब्ध्वा च विपुलं धनम् ।
विजित्य च परां भूमिं नाहुः किंचन पौरुषम् ॥ २
पचत्यग्निरवाक्यस्तु तूष्णीं भाति दिवाकरः ।
तूष्णीं धारयते लोकान्वसुधा सचराचरान् ॥ ३
चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि विहितानि मनीषिभिः ।
धनं यैरधिगन्तव्यं यच्च कुर्वन्न दुष्यति ॥ ४
अधीत्य ब्राह्मणो वेदान्याजयेत यजेत च ।
क्षत्रियो धनुराश्रित्य यजेतैव न याजयेत् ।
वैश्योऽधिगम्य द्रव्याणि ब्रह्मकर्माणि कारयेत् ॥ ५
वर्तमाना यथाशास्त्रं प्राप्य चापि महीमिमाम् ।
सत्कुर्वन्ति महाभागा गुरून्सुविगुणानपि ॥ ६
प्राप्य द्यूतेन को राज्यं क्षत्रियस्तोष्टुमर्हति ।
तथा नृशंसरूपेण यथान्यः प्राकृतो जनः ॥ ७ C. 4 1562 B 4 50 8 K 4 50 21

(figures, words or both) K1 44, D6 46, D9 49, D10 43, T1 G M1 5 48, M2-4 47 — *S'loka no* D3 24, G3 26

45

1 Before 1, S ins a passage given App I (No 41) $1-2^{ab}$ is missing in D1 (cf v 1 4 43 2) — c) T G2 हस्तिन — d) K किं च, D4 किं त्व, D5 त्व तु, D6 त्व तु (for त्व च) Ca cites the entire stanza (v 1 त्व तु for त्व च) — After 1, S (except M1-3) ins

840* बहूनि धर्मशास्त्राणि पठन्ति द्विजसत्तमा ।
तेषु किं स्विदिद दृष्टं द्यूते जीयेत यन्नृप ।

2 2^{ab} missing in D1 — a) B1 Dn1 D11 12 च बहून्, S विपुलान् (for सुब°) — D1 resumes from 2^{cd} — c) Dn1 परा सेना, S महीं कृत्स्ना (for परा भूमिं) — d) Ś1 K भूमिपा, B4 D6-8 पूरुषा, Ca पौरुषम् (as in text) S नैव (T1 G1 3 M4 नैव, T2 न हि, G2 नेह) कत्थेत पडित

3 a) B (except B4) Dn D5 6 10-12 Cr ap vp दहति, Ca v rp (Dev) पंचति (as in text) D4 10 G1 अवाक्यो हि, G3 अनिर्वाक्य. (for अवाक्यस्तु) — b) Ś1 भाति चैव, K1 तथा भाति, K2 यथा भाति (for तूष्णीं भाति) — d) D7 G3 च (for स-)

4 a) K D4 9 T1 M1-3 Ca चातुर्वर्णस्य — b) B4 Dn D1-4, 5m 7-12 स्वयभुवा; Ca मनीषिभि (as in text) — c) D1 2 अव (for अधि°) K1 कर्मभिस्त्वधिगतव्य, B D5(m as in text) 6 10 वर्णै(B1 2 बलै)र्ये(B4 D5 °स्त)दिह कर्तव्य Cr v cite यै. — d) K यैश्च, B5 तत्तु (for यच्च) T1 G3 न दूष्यति

5 b) D2 transp याजयेत and यजेत G1 याजयेद्वा K2 B1 3 Dn2 D1-3 7 9 11 12 S वा (for च) — c) D7 S धनमाहृत्य (for धनुराश्रित्य) — d) K1 यजते च, B1-3 5 Dn1 D1 2 5 6 यजेच्चैव, D4 जयत्येव (for यजेतैव) B4 जयेच्च तु पराजये, D8 जयेदवति मा जयेत्, D10 यजेत न च याज — e) B D वित्तानि (for द्रव्याणि) — f) B2 D5 6 कृषि, D10 विप्र, S वार्ता° (G1 वृद्धि), all commentaries ब्रह्म (as in text) — After 5, N ins

841* शूद्र शुश्रूषण कुर्यात्त्रिषु वर्णेषु नित्यश ।
वन्दनायोगविधिभिर्वैतसीं वृत्तिमास्थित ।

[(L 2) K B1-3, 5 D4-6 वचना° (for वन्दना°) B4 वचनावेदविधिभि Ś1 K B5 D4 10 आश्रित (for आस्थित)]

6 M om $6^{a}-8^{b}$ — a) Cap वर्तयत — c) D8 10 Ca शक्नुवति, T G2 अकुर्वन्हि, G1 3 प्रकुर्वंति, Cs as in text Ś1 महाभागान् — d) B4 प्रति, D1-3 6-8 शुचि, D4 स्वान्वि, D10 सर्वे, Ca सुवि° (as in text) Cs cites विगुणान् T G यज्ञान्सुविपुलानपि — After 6, T G (G1, 3 om lines 1-2) ins

842* का जातिस्तेषु सूतेय केऽन्यमन्त्रा क्रियाश्च का ।
केय वर्णेषु या राज्ञो वक्तृभोक्तृनियन्तृषु ।
वैशपायन ।
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य कर्णं च कुरुससदि ।
अश्वत्थामा भृश क्रुद्धो दुर्योधनमतर्जयत् ।

7 M om 7 (cf v 1 6) Before 7, T G2 ins अश्वत्थामा — b) B3-5 D5 6 तुष्टिम्, D1 3, 8 स्तोतुम्, D4 7 9, 10 तोषम्, T G भोक्तुम् (for तोष्टुम्) — c) D2 यथा (for तथा) Dn1 D12 रूपोय (for रूपेण) T G यथावृत्त स्वभावेन — d) T G यथा (for जन) B3 Dn1 धार्तराष्ट्रश्च निर्घृण. — After 7, T G2 ins

C. 4 1563 B 4 50 9 K. 4 50 22 तथावासेषु वित्तेषु को विकत्थेद्विचक्षणः ।
निकृत्या वञ्चनायोगैश्चरन्वैतंसिको यथा ॥ ८
कतमद्वैरथं युद्धं यत्राजैषीर्धनंजयम् ।
नकुलं सहदेवं च धनं येषां त्वया हृतम् ॥ ९
युधिष्ठिरो जितः कस्मिन्भीमश्च बलिनां वरः ।
इन्द्रप्रस्थं त्वया कस्मिन्संग्रामे निर्जितं पुरा ॥ १०
तथैव कतमं युद्धं यस्मिन्कृष्णा जिता त्वया ।
एकवस्त्रा सभां नीता दुष्टकर्मन्रजस्वला ॥ ११
मूलमेषां महत्कृत्तं सारार्थी चन्दनं यथा ।
कर्म कारयिथाः शूर तत्र किं विदुरोऽब्रवीत् ॥ १२
यथाशक्ति मनुष्याणां शममालक्षयामहे ।
अन्येषां चैव सत्त्वानामपि कीटपिपीलिके ॥ १३
द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षन्तुं पाण्डवोऽर्हति ।
दुःखाय धार्तराष्ट्राणां प्रादुर्भूतो धनंजयः ॥ १४
त्वं पुनः पण्डितो भूत्वा वाचं वक्तुमिहेच्छसि ।
वैरान्तकरणो जिष्णुर्न नः शेषं करिष्यति ॥ १५
नैष देवान्न गन्धर्वान्नासुरान्न च राक्षसान् ।
भयादिह न युध्येत कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १६

843* यद्वृत्त प्राकृतैश्चीर्णं लोके सद्भिर्विगर्हितम् ।

8 M om 8^{ab} (cf v l 6) D3 7 8 यथा (for तथा) B D1-3 5 7 9 Ca v प्रा(B4 चा)सेषु (for अवासेषु) Dn1 D6 7m 10 T G तथा (T1 G तेना)धि(D6 °भि)गम्य वित्तानि — ^{b}) K को हि कत्थेद् B4 (? gloss) अवानिश [? read अबालिश] (for विचक्षण) — After 8^{ab}, T G2 ins

844* बुद्धिमान्नीतिमान्राजा क्षत्रियो यदि वेतर ।

— ^{c}) K1 वचनायोगा , D1-4 10 वचनोपायै S न चानृतैर् (T2 G2 ते) योगविधिं — ^{d}) B4 D6 S चरेद् (for चरन्)

9 S transp 9 and 10 (cf v l 10) — ^{a}) Ś1 K कतरद्, B1-4 Dn2 D1-3 8 11 12 कतम, B5 D10 S कतमे (for कतमद्) K1 D1-3 10 S द्वैरथे (for द्वैरथ) D10 युद्धे, S राजन् (T2 राजा) (for युद्ध) — ^{b}) S त्वम् (for यत्र) Many MSS अजैषीद् — ^{c}) D6 S वा (for च) — ^{d}) Ś1 ह्येषा (for येषा)

10 S transp. 9 and 10, transposing at the same time 10^{ab} and 10^{cd}, so that the S sequence becomes 10^{cd}, 10^{ab}, 9 — ^{ab}) D1-3 कच्चिद् (for कस्मिन्) D8 युधिष्ठिरोधिकस्तस्मिन् (for ^{a}) S युधिष्ठिरश्च भीमश्च कस्मिन्युद्धे त्वया जितौ — D10 om (hapl) 10^{bc} — ^{c}) B3 5 D5 इद्रप्रस्थ , B4 Dn1 D6 M प्रस्थे, Cn as in text B4 तदा, D1-3 कदा (for त्वया) D1-3 कच्चित् (for कस्मिन्) — ^{d}) B1 Dn2 D1-4 7-12 विजित, B3-5 D5 6 M1-4 विजि(M1-4 निर्जि)त (for निर्जित) T1 G2 3 पुर (for पुरा)

11 ^{a}) Ś1 B (except B2) D5-9 कतमद् (for कतम) S भूयश्च कतमे युद्धे — ^{b}) B4 S यत्र (for यस्मिन्) B4 हृता (for जिता) B2 5 D5 S transp जिता and त्वया — ^{d}) S क्षुद्र (for दुष्ट),

12 ^{a}) D5 तेषा (for एषा) T1 अपकृत , G1 अपाक्रात , G2 3 M4 5 अपाकृत , M1-3 अपाकृतन् (for महत्कृत्त) — ^{b}) Ś1 सारार्थे चदन , K सरथे चोदने, Cs v as in text — ^{c}) Dn1 कारयिता, D1 3 4 8 कारयत , D5 कारयितु, D7 Cc कारयथा B1 Dn2 D11 12 Cn सूत, B4 शूद्र , Dn1 D3 4 8 Cv शूर , D5 धीर , D7 वीर (for शूर) B2 D2 6 9 10 Cap vp कर्मकार इवाधीर (D2 °शूर), D5m कर्मकार यथा वीर, S क्षुद्रकर्म समास्था(G1 °ज्ञा)य — Ca cites the entire stanza (v l कारयथा)

13 ^{b}) K B2 D4 समम्, Cc s v शमम् (as in text) Ś1 K आलक्षयाम्यह, Cv नालक्षयामहे, Cc r आलक्षयामहे (as in text) Cn s cites लक्षयामहे S अमर्षं लक्षयामहे. — ^{c}) Ś1 B1 Dn1 D1-3 11 12 T2 अपि, B3 D4 8 10 चापि (for चैव) B2 D5 भूताना (for सत्त्वाना) — ^{d}) B (except B2) Dn2 D8 11. 12 T1 Cn r s पिपीलिकै , D1-4 6 पिपीलिका (D4 6 का)

14 ^{a}) B1 3 S तु (M3 च), Dn1 D8 स , Dn2 D11. 12 तत् (for त) — ^{b}) D10 क (for न) T पार्थिवो (for पाण्डवो) — ^{c}) B Dn1 D5 6 क्षयाय (for दु·खाय) — ^{d}) Cv आविर्भूत (for प्रादुर्भूत) — After 14, D5 reads 17

15 D5 reads 15-16 in marg — ^{a}) B3 कर्ण (for पुन) — ^{b}) Dn2 D3 6 11 12 इहार्हसि (for इहेच्छसि). S ह्या(T1 G1 3 om हि)चार्य क्षेप्तुमिच्छसि (G1 क्षन्तुमर्हसि) — ^{d})=4 44 17^{d} S नि शेष (G1 न शोक) कर्तुमर्ह(M4 °मिच्छ)ति

16 D5 reads 16 in marg (cf v l 15) — ^{a}) Dn2 D11 12 S Cn नैव (G1 न च), D5 नैन, Cs नैष (as in text) D5 6 S (except T2) देवा (for देवान्) K2 B (except B4) D2 5 6 S गधर्वा (for गन्धर्वान्) D8 न देवा न च गधर्वा — ^{b}) D8 S °सुरा (for °सुरान्) Dn2 D11. 12 पन्नगान्, D8 S राक्षसा (for राक्षसान्) D5 3

यं यमेषोऽभिसंक्रुद्धः संग्रामेऽभिपतिष्यति ।
वृक्षं गरुडवेगेन विनिहत्य तमेष्यति ॥ १७
त्वत्तो विशिष्टं वीर्येण धनुष्यमरराट्समम् ।
वासुदेवसमं युद्धे तं पार्थं को न पूजयेत् ॥ १८
दैवं दैवेन युध्येत मानुषेण च मानुषम् ।
अस्त्रेणास्त्रं समाहन्यात्कोऽर्जुनेन समः पुमान् ॥ १९
पुत्रादनन्तरः शिष्य इति धर्मविदो विदुः ।
एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ॥ २०
यथा त्वमकरोर्द्यूतमिन्द्रप्रस्थं यथाहरः ।
यथानैषीः सभां कृष्णां तथा युध्यस्व पाण्डवम् ॥ २१
अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्मस्य कोविदः ।
दुर्द्यूतदेवी गान्धारः शकुनिर्युध्यतामिह ॥ २२
नाक्षान्क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च ।
ज्वलतो निशितान्बाणांस्तीक्ष्णान्क्षिपति गाण्डिवम् ॥
न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्ध्रपत्राः सुतेजनाः ।
अन्तरेष्ववतिष्ठन्ति गिरीणामपि दारणाः ॥ २४
अन्तकः शमनो मृत्युस्तथाग्निर्वडवामुखः ।
कुर्युरेते क्वचिच्छेषं न तु क्रुद्धो धनंजयः ॥ २५
युध्यतां काममाचार्यो नाहं योत्स्ये धनंजयम् ।
मत्स्यो ह्यस्माभिरायोध्यो यद्यागच्छेद्गवां पदम् ॥ २६ C 4 1582 B 4 50 28 K 4 50 41

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

नासुरोरगराक्षसा — D8 om 16^c–17^b — ^c) D5 S युध्येरन् (M1 यु), Cs युध्येत (as in text) — ^d) D5 त पार्थं को न पूजयेत्, S कुती(T1 G2 पाडु)पुत्रेण धीमता

17 D5 reads 17 after 14, D8 om 17^ab (cf v l 16) — ^a) D7 9 S एको (for एषो) B Dn1 अति-, Dn2 D7 9 11 12 हि, S (except M1 2) अपि (for अभि) — ^b) B D (except D5 7 9, D8 om) G3 Ca c नि-, T2 G2 हि (for ऽभि) — Dn1 M3 om 17^cd — ^c) D7 9 त त (for वृक्ष) B1.5 गरुत्मान्वेगेन, B2 8 Dn2 D1–6 8 10–12 S गरुडवेगो (D2 गे) वा (G1 वा गरुडो वापि), D7 निहत्य वेगेन Ca cites गरुडो वा (cf Cc) — ^d) D1–3 8 समे (for तमे) Dn2 D11 12 निहत्य तमिहेष्यति, D7 9 वृक्ष तार्क्ष्यं इवेष्यति, T G2 विनिहत्यातमेष्यति, G1 न निहत्य तमेष्यति

18 ^a) S त्वया (for त्वत्तो) K D4 M1 विशिष्टो M3 सग्रामे (for वीर्येण) — ^b) B2 D2 M1 2 4 (inf lin as in text) स्वय (for -समम्) — ^c) Dn2 D11(m as in text) 12 वीर्ये (for युद्धे) — ^d) Ś1 K नु जीवयेत् (for न पूज°)

19 ^a) Ś1 K1 B2 4 Dn2 D8 G2 3 देव देवेन, B5 दैवेन देव, D2 4 6 7 दैवेन दैव (by transp), D9 देवेन दैव, T देव दैवेन, G1 M1 2 दैव देवेन Cn cites देवेन D8 युद्धेन, G1 युध्येरन् (for युध्येत) — ^b) K B5 D1–3 9 तु, D4 एव (for च) Ś1 K1 B1–3 D5 मानुष (K1 मनुष्य) मानुषेण च (K1 तु), G1 मनुष्यो मानुषेण वा — ^c) Ś1 K महद्धन्यात् (for समाह) B4 Dn1 अस्त्र ह्यस्त्रेण यो (B4 समा-) हन्यात्, Dn2 D11 12 S अस्त्रेण चास्त्रमा(T1 G M2–4 स्त्र को, T2 M1 5 स्त्र यो)हन्यात् — ^d) G1 3 om क S (except G3 M5) अधिक (for सम) — After 19, D7 (marg sec m) ins

845* एवमाभाष्य राधेय दुर्योधनमथाब्रवीत् ।

20 ^a) Ś1 B3–5 Dn1 अनतर, Dn2 D1 3 5 11 12 अनवर , S अनवम , Cc r as in text

21 ^c) S (by transp) सभा कृष्गा यथानैषी (G1 यथा कृष्णा सभा नीता) — ^d) D1 2 भारत (for पाण्डवम्) G2 (inf lin) यद् द्यूतस्थानमद्य हि

22 ^c) K गाधारे, D4 7–9 M3 गाधारि — ^d) D1–3 इति (for इह)

23 ^a) Ś1 S (except M3) गाडीवी, K गाडीवो (for गाण्डीव) — ^b) G1 न द्यूतस्थानमद्य वै (cf v l 21^d) — ^c) B4 ज्वलताग्निशिखाकारान्, T G ज्वलता(T1 लिता, G1 °लद)ग्निशिखान्बाणान्, M ज्वलितान्निशितान्बाणान् — ^d) Ś1 B1 5 Dn2 D1 11 12 तास्तान्, B4 नाराचान् (for तीक्ष्णान्) Ś1 M5 गाडिवी, K गाडिव , Dn2 D11 12 शत्रुषु, T G M1 2 पाडव (for गाण्डिवम्) — Ca cites the entire stanza as in text

24 ^b) Ś1 K2 गार्ध्रपक्षा , K1 गार्द्धपक्षा , D1–3 7 8 10 गार्धपत्रा , T G2 गृध्रपक्षा , G1 गृध्रवक्त्रा , G3 M गृध्रपत्रा D1–4 7–10 सुतेजस , S शिलाशिता (G1 3 शिलीमुखा) Dn2 D11 12 शरा ह्याशीविषोपमा — ^c) Dn D11.12 नातरेषु, Cc अन्तरेषु (as in text) B1–3 5 Dn D5 D11 12 T G2 M2–4 अव(Dn2 इव)तिष्ठते, B4 D4 G3 अपि तिष्ठते (B4 ति), D1 3 G1 एव (D3 चैव) तिष्ठति (G1 °ते), M1 5 अवतिष्ठतो

४६

C 4 15 3
B 4 51 1
K 4 51 2

भीष्म उवाच ।

साधु पश्यति वै द्रोणः कृपः साध्वनुपश्यति ।
कर्णस्तु क्षत्रधर्मेण यथावद्योद्धुमिच्छति ॥ १
आचार्यो नाभिषक्तव्यः पुरुषेण विजानता ।
देशकालौ तु संप्रेक्ष्य योद्धव्यमिति मे मतिः ॥ २
यस्य सूर्यसमाः पञ्च सपत्नाः स्युः प्रहारिणः ।
कथमभ्युदये तेषां न प्रमुह्येत पण्डितः ॥ ३
स्वार्थे सर्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः ।
तस्माद्राजन्ब्रवीम्येष वाक्यं ते यदि रोचते ॥ ४
कर्णो यदभ्यवोचन्नस्तेजःसंजननाय तत् ।
आचार्यपुत्रः क्षमतां महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ५
नायं कालो विरोधस्य कौन्तेये समुपस्थिते ।
क्षन्तव्यं भवता सर्वमाचार्येण कृपेण च ॥ ६
भवतां हि कृतास्त्रत्वं यथादित्ये प्रभा तथा ।

---

25 ^{a}) B5 D5 6 पवनो, Dn1 प्रति यो, D7–9 स्वसनो, Cs शमनो (as in text) — ^{b}) B4 पावको, D4 7–9 अथाग्नि, D5 पाताल (m अथ वा), G1 3 यथाग्नि (for तथाग्नि) — After 25^{ab}, B4 ins

846* क्षुरधारा विष सर्पो वह्निरित्येकत स्थिय ।

— ^{d}) G1 3 कुर्याद् (for क्रुद्धो) — After 25, Dn2 D11 12 ins

847* यथा सभाया द्यूत त्व मातुलेन सहाकरो ।
तथा युध्यस्व सग्रामे सौबलेन सुरक्षित ।

26 ^{b}) D1 2 न हि (for नाह) — ^{c}) S मात्स्यस्त्व (T2 मात्स्य अ, G3 मत्स्यस्त्व)स्त्वभिर् — After 26, D7 ins a passage given in App I (No 42)

Colophon D7 reads it in marg — *Sub-parvan* Ś1 K गोग्रह, B2 4 Dn D1–4, 6 8 10–12 उत्तरगोग्रह, M1 2 5 गोग्रहण — *Adhy name* B1 D5m T1 G2 M2 5 अश्वत्थामवाक्य (M2 5 °मवचन), B3 4 D3 4 7–10 अश्वत्थामा (D8 म्नो)वाक्य, B2 Dn1 D6 द्रौणिवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) B4 M3 4 48, D8 46, D5 10 44, D6 47, D7 43, T G M1 5 49, M2 58 — *S'loka no* G3 36

46

1 Before the ref, T G ins

848* वैशपायन ।
तत शातनवस्तत्र धर्मार्थकुशल हितम् ।
दुर्योधनमिद वाक्यमब्रवीत्कुरुससदि ।

— ^{a}) B2, 5 D (except D4 6 7 9) द्रौणि (for द्रोण) — ^{b}) K1 D10 साधु च, D6 च साधु, D8 साधु प्र (for साध्वनु°) G1 साधु पश्यति वै कृप. — After 1^{ab}, T G ins

849* आचार्यपुत्र सहज निश्चित साधु भाषते ।

— ^{c}) D6 M5 क्षात्र (for क्षत्र) — ^{d}) Dn1 केवल (for यथावद्) D1–3 8 S अर्हति (for इच्छति)

2 ^{a}) Ś1 K2 B1 Dn2 D10–12 नाभिवक्तव्य, B2–5 D5 6 Ca c नाभियोक्तव्य, Dn1 D4 5m 7 8 S नाव(Dn1 °भि)मतव्य Cr cites योक्तव्य, Crp (Dev) वक्तव्य, Cap क्षेप्तव्य — ^{b}) B4 कदाचन, T G2 विपश्चिता (for विजानता) — ^{c}) Ś1 K2 B2 4 D1–3 G3 च (for तु)

3 ^{c}) K D1 2 3 दयस्, G1 3 °दय (for दये) — ^{d}) Dn2 D11 12 पूरुष (for पण्डित)

4 D1 om 4^{a}–5^{b} — ^{a}) B2 4 D3 7 10 प्र° (for वि°) S स्वार्थे हि (T G2 M5 पि) सवे मुह्यति — ^{b}) M5 ये च (for येऽपि) — After 4^{ab}, S (M om lines 4–5) ins the following (all omitting 4^{cd} altogether)

850* तस्मात्त्व न जानाति यत्तु कार्य नराधिप ।
धार्तराष्ट्रो हि दुर्बुद्धि पश्यन्नपि धनजयम् ।
नैव पश्यति नाघ्राति मन्द क्रोधवश गत ।
वैशपायन ।
एवमुक्त्वा तु राजान पुनर्द्रौणिमुवाच ह ।
प्राञ्जलिर्भरतश्रेष्ठ साम्ना बुद्धिमता वर ।

— ^{c}) B2 D6 7 एतत् (for एष) — ^{d}) B2 वाच्य (for वाक्य) B3 यदि च (for ते यदि)

5 D1 (cf v 1 4) M om 5^{ab} Before 5, T1 G2 ins भीष्म — ^{a}) K2 B2 3 5 D2–4 8 9 ते, B4 त्वा, Dn2 D11 12 वै, D7 तत् (for न) Ś1 यत्कर्णो ह्यद्य वोचन्न, B1 कर्णो यदयमावोचत्, Dn1 Cn कर्णो हि यदवोचत्त्वा, D6 T G कर्णो यद्यदवोचद्धि (D6 न्न, G3 °त्त) — ^{b}) G1 °सदहनाय K1 यत्, K2 D4 च, D2 T G1 ते, D7 9 वै, D8 व, G2 न (for तत्) G3 पश्यन्नपि धनजय — ^{c}) K2 B1 D1 3 8 T2 M4 5 पुत्र

6 ^{d}) G1 3 कृपेणाचार्यसूनुना (G1 °जेन च) — After 6, T1 G1 3 ins. a variant of 11

यथा चन्द्रमसो लक्ष्म सर्वथा नापकृष्यते ।
एवं भवत्सु ब्राह्मण्यं ब्रह्मास्त्रं च प्रतिष्ठितम् ॥ ७
चत्वार एकतो वेदाः क्षात्रमेकत्र दृश्यते ।
नैतत्समस्तमुभयं कस्मिंश्चिदनुशुश्रुमः ॥ ८
अन्यत्र भारताचार्यात्सपुत्रादिति मे मतिः ।
ब्रह्मास्त्रं चैव वेदाश्च नैतदन्यत्र दृश्यते ॥ ९
आचार्यपुत्रः क्षमतां नायं कालः स्वभेदने ।
सर्वे संहत्य युध्यामः पाकशासनिमागतम् ॥ १०
बलस्य व्यसनानीह यान्युक्तानि मनीषिभिः ।
मुख्यो भेदो हि तेषां वै पापिष्ठो विदुषां मतः ॥ ११

अश्वत्थामोवाच ।

आचार्य एव क्षमतां शान्तिरत्र विधीयताम् ।
अभिषज्यमाने हि गुरौ तद्वृत्तं रोषकारितम् ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

ततो दुर्योधनो द्रोणं क्षमयामास भारत ।
सह कर्णेन भीष्मेण कृपेण च महात्मना ॥ १३

द्रोण उवाच ।

यदेव प्रथमं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् । C. 4 1606 B 4 51 18 K 4 51 20

851* बलस्य व्यसनान्याहुस्तानि धीरा मनीषिण ।
मुखे भेद च तेषा तु पापिष्ठ विदुषा मतम् ।
[(L 2) T1 मुख्ये (for मुखे)]

7 ^{a}) Dn2 D10–12 भवता च, S भवतोपि (T1 M3 तो हि) — ^{c}) K तथा (for यथा) B D (except D2 9) T G2 लक्ष्मी (for लक्ष्म) G1 3 यथा च सोमे लक्ष्मीश्च — ^{d}) Ś1 K2 D8 नावकृष्यते, D9 M2 नोप — Ś1 K1 om (? hapl) 7^{e}–9^{d} — ^{ef}) S ब्रह्मास्त्र ब्रह्म चैव (G1 3 ब्रह्मास्त्र ब्राह्मण्य च) (for ब्राह्मण्य ब्रह्मास्त्र च) K2 ब्रह्मास्त्रेश, D1–3 8 ब्रह्मास्त्र (D1 °स्त्र) त्व (for स्त्र च)

8 Ś1 K1 om 8 (cf v 1 7) — ^{a})=1 1 208^{a} S एकतश्चतुरो वेदा — ^{b}) K2 B2 D2 4 7 8 T1 G1 3 M2 3 क्षत्रम् (for क्षात्रम्) — M3 om 8^{c}–9^{d} — ^{d}) Dn2 D4 7 9 11 12 अपि, T2 उप (for अनु-) K2 B5 Dn D2 4 7 8 T G M5 -शुश्रुम (as in text), the rest -शुश्रुम

9 Ś1 K1 M3 om 9 (cf v 1 7, 8) — ^{a}) D7 T G2 3 M5 भरताचार्यात्, Cs as in text — After 9^{ab}, Dn D11. 12 ins

852* वेदान्ताश्च पुराणानि इतिहास पुरातनम् ।
जामदग्न्यमृते राजन्को द्रोणादधिको भवेत् ।

10 ^{a}) K2 B1 4 D8 10 T2 M आचार्यपुत्र — ^{b}) T G1 3 नैष (for नाय) M2 शातिरत्र (for नाय काल) B2 Dn2 D11 12 प्र, Dn1 S वि, D4 9 च (for स्व) — ^{c}) T G2 सगम्य (for संहत्य) B4 योत्स्याम (for युध्याम) — After 10, D11 ins 853* and erases it

11 Before 11, Dn2 D11 12 ins दुर्योधन उ° — For a variant of 11 in T1 G1 3, cf 851* (under v 1 6) — ^{c}) K1 मुख्यभेदे, K2 मुख्ये भेदे, T1 G2 मुखभगो, G1 मुख्यभेदो, G3 मुखे भेदो (for मुख्यो भेदो) B D G1 तु (B1 हि) (for वै)

12 B4 द्रौणि (for अश्वत्थामा) — After the ref, B Dn D8 (om lines 1–2) 5–7 10–12 ins

853* नैव न्याय्यमिद वाच्यमस्माक पुरुषर्षभ ।
किं तु रोषपरीतेन गुरुणा भाषिता गुणा ।
शत्रोरपि गुणा ग्राह्या दोषा वाच्या गुरोरपि ।
सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हित वदेत् ।
दुर्योधन उवाच ।

[(L 1) B4 5 D5–7 नैव, Cs नैव (as above) B4 5 Dn1 D7 10 इम कालम् B3 इद कालम्, D6 इद वाक्यम्, Cn इद वाच्यम् (as above) Ca cites वाच्य Dn2 D11 12 परमर्षभ (for पुरुषर्षभ) — (L 3) B (except B5) Dn2 D5 6 11 12 वाच्या (for ग्राह्या) — (L 4) Dn2 D11 12 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन (for prior half) Dn2 पुत्रै शिष्ये, D8 पुत्रै शिष्यै (for पुत्रे शिष्ये) — D3 10 om दुर्योधन उ°, D11 reads it in marg (*sec m*)]
— ^{a}) B Dn D6 12 T2 G2 3 एष (for एव) — ^{b}) B4 नीतिर् (for शान्तिर्) — ^{c}) Hypermetric! K2 अभिवाद्य, B1 Dn2 D11 12 अभिद्यमाने, B2 5 Dn1 D5 9 (cf Cv) आक्षिप्य, B3m Cnp sp अभिमृष्य, B4 प्रक्षिप्य, D1–3 7 8 Cc np s v अभिषह्य, D4 अविद्य°, D6 असह्य°, Ca vp अभिषज्यमाने (as in text) B Dn D4–7 9 11 12 तु (for हि) S प्रशाते हि गुरौ मे स्यात् — ^{d}) Dn2 D11 (marg *sec m* as in text) 12 न कृत, S निवृत्त (G1 3 प्रशात), Ca r v तद्वृत्त (as in text) Cc cites वृत्त D1 3 दोष°, D11 12 Cn (cf Cs) शेष, S कोप°, Ca (cf Cv) as in text

13 ^{d}) T G कृप चैव महाबल, M5 कृपेण द्रौणिना सह

14 ^{a}) Ś1 K1 B2 5 Dn D6 7 9 11 12 यदेतत्, K2 D4 यद्येतत्, B4 D8 यदेव, D10 T2 G1 3 M यदैव (for यदेव) — ^{c}) Ś1 K तत्राह च (Ś1 वै), Dn2 D11 12 एतेनाह, D10 G1 तदैवाह, T G2 3 M तदैवावा (for तेनैवाह) Ś1 प्रसन्नस्तु, K प्रसक्तस्तु, B2 D5 प्रसन्नोस्मि, Dn2 D11 12

C 4 1600 B 4 51 18 K 4 51 20 तेनैवाहं प्रसन्नो वै परमत्र विधीयताम् ॥ १४
यथा दुर्योधनेऽयत्ते नागः स्पृशति सैनिकान् ।
साहसाद्यदि वा मोहात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १५
वनवासे ह्यनिर्वृत्ते दर्शयेन्न धनंजयः ।
धनं वालभमानोऽत्र नाद्य नः क्षन्तुमर्हति ॥ १६
यथा नायं समायुज्याद्धार्तराष्ट्रान्कथंचन ।
यथा च न पराजय्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १७
उक्तं दुर्योधनेनापि पुरस्ताद्वाक्यमीदृशम् ।
तदनुस्मृत्य गाङ्गेय यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १८

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

भीष्म उवाच ।
कलांशास्तात युज्यन्ते मुहूर्ताश्च दिनानि च ।
अर्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ॥ १
ऋतवश्चापि युज्यन्ते तथा संवत्सरा अपि ।

प्रसन्नोसौ, T G3 M2 प्रसन्नौ वै, M1 5 प्रसन्नौ स्व (for प्रसन्नो वै) — d) B1 5 Dn D11 12 नीतिर्, Cc परम् (as in text)

15 D9 om 15 — a) B2 M1 2 तथा (for यथा) Ś1 K B3 D5 6 10 S दुर्योधनो, B1 2 4 5 Dn D11 12 धन (for धने) Ś1 K यत्तो, B1 2 4 5 Dn D9 11 12 पार्थो, B3 D8 पार्थं, D2 यत्नो, D3 यत्ने, D5 10 इद, D8 याते, S राजा (for ऽयत्ते) — b) Ś1 K1 B4 D2 4 नाप(B4 °व)स्पृश(K1 D4 श)ति, B1 5 D6 नोपसर्पति, B2 नोप युज्यत, B3 नोपसर्पेत, Dn D3 11 12 नाय पश्यति, D1 नापस्पृशति (for नाग स्पृशति) B (except B4) D6 सगरे, D4 सैनिका S न गच्छेत्काचिदापद — D6 repeats 15ab (v l नेदमाग for ऽयत्ते नाग) ❀Cr सैनिकान् षष्ठ्यर्थे। सैनिकाना मध्ये दुर्योधनमिदमाग अर्जुनेन सह युद्धम्॥ Cv द्रोणादीनाग भङ्गलक्षणोऽपराधो न स्पृशति। हे सैनिका यथा दुर्योधनो यत्तो यत्नवानमु दूरवर्तिनमर्जुन न स्पृशति॥❀

16 a) K1 ह्यतिवृत्ते, Dn1 D1-4 ह्यनिवृत्ते, S तु निर्वृत्ते (for ह्यनिर्वृत्ते) — b) T G दृश्यते च (T2 G2 तु), M2 5 दर्शयी(M2 ये)त (for दर्शयेन्न) B2 D5 स्वमर्जुन, D10 हि पाडव (for धनजय) M1 3 यदि बीभत्सुरागत — c) Ś1 K एव, Cr s धन (as in text) B1 D (except D2 4 6 10) S च (for वा) — d) T G नार्जुन, M4 नात्र तत् (for नाद्य न) B1 Dn2 D11 12 तत् (for न) T1 क्षेप्तुम् (for क्षन्तुम्) B4 न ह्येव कर्तुमर्हति

17 M3 om 17ab — a) Ś1 B1 2 5 Dn2 D11 12 Cn s °युज्यात्, B3 °युध्येत्, D6 युज्येत्, D10 सज्येत् (for °युज्यात्) B4 D1-5 7-9 T G1 2 M (M3 om) यथा नायशसा युज्येत् (D4 8 युध्येत्, D5 मुह्येत् [m युज्येत्], D7 G1 M1 2 5 युज्यात्, D9 M4 युज्यात्, T G2 युक्तो), G3 यथा नाशाय नो युज्यात् — b) K B3 4 D1-3 5 7 9 10 T G2 3 M (M3 om) धार्तराष्ट्र, B2 D6 राष्ट्र, D4 8 राष्ट्र (for राष्ट्रान्) — c) B1 न च सेना, B2 3 य(B3 त)था न च, B4 यथान्याय, Dn1 न च सेना, Dn2 D11 12 न वशेन (for यथा च न) B2 4 D5-7 परो जय्यात्, D9 T G2 M पराजैषीत्, Cr s पराजय्यात् (as in text) G1 3 यथा च नापरो(G1 रा)जैषीत् — d) D9 S पार्थो नस्तद्विधीयता

18 a) Ś1 अथ (for अपि) — b) B3 D6 पुनस्तद्, D1-3 तत्तथा, Cs पुरस्तात् (as in text) — c) Ś1 तदनुसत्य D1-4 6-9 S (except T1) गागेयो — d) D1-3 7 9 S वक्तुमर्हति

Colophon om in D7 — *Sub-parvan* Ś1 गोगृहे (sic), K गोग्रह, B Dn D1-4 6 8 9 11 12 उत्तरगोग्रह, M1 गोग्रहण, M2 गोहरण — *Adhy name* B4 5 M2 भीष्म वाक्य, D4 द्रोणप्रशसा, G2 द्रोणप्रसाद — *Adhy no* (figures, words or both) B4 D6 M2 4 49, D3 47, D5 10 45, D9 42, T G M1 5 50, M3 illegible — *S'loka no* D3 20, G3 23

47

1 a) Ś1 K1 कालशास्, B D5 10 Ca r कालतस्, D4 T1 G1 कालाशास्, G3 कलाश्च (for कलाशास्) K2 D7-9 कलाश्चात्र प्रयुज्यते, Dn D3 6 11 12 कला काष्ठाश्च यु° (cf Cs), D1 2 कलास्तास्तात (D1 सु) यु Cv कालतश्चात्र युज्यन्ते — b) S मुहूर्तानि (for °र्ताश्च)

2 b) B2 3 5 D5 संवत्सराणि, D6 °त्सरान् B3 च (for अपि)

3 a) Ś1 तस्मात्, K तथा, Cr v तेषा (as in text).

एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते ॥ २
तेषां कालातिरेकेण ज्योतिषां च व्यतिक्रमात् ।
पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावुपजायतः ॥ ३
तेषामभ्यधिका मासाः पञ्च द्वादश च क्षपाः ।
त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्तते मतिः ॥ ४
सर्वं यथावच्चरितं यद्यदेभिः परिश्रुतम् ।
एवमेतद्ध्रुवं ज्ञात्वा ततो बीभत्सुरागतः ॥ ५
सर्वे चैव महात्मानः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ।
येषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्धर्मेऽपराध्नुयुः ॥ ६
अलुब्धाश्चैव कौन्तेयाः कृतवन्तश्च दुष्करम् ।
न चापि केवलं राज्यमिच्छेयुस्तेऽनुपायतः ॥ ७
तदैव ते हि विक्रान्तुमीषुः कौरवनन्दनाः ।
धर्मपाशनिबद्धास्तु न चेलुः क्षत्रियव्रतात् ॥ ८
यच्चानृत इति ख्यायेद्यच्च गच्छेत्पराभवम् ।
वृणुयुर्मरणं पार्था नानृतत्वं कथंचन ॥ ९
प्राप्ते तु काले प्राप्तव्यं नोत्सृजेयुर्नरर्षभाः ।
अपि वज्रभृता गुप्तं तथावीर्या हि पाण्डवाः ॥ १०
प्रतियुध्याम समरे सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
तस्माद्यदत्र कल्याणं लोके सद्भिरनुष्ठितम् ।
तत्संविधीयतां क्षिप्रं मा नो ह्यर्थोऽतिगात्परान् ॥ ११ C 4 1617 B 4 52.11 K 4 52.14

— d) Ś1 K उपजायते, B3 (m as in text) 4 5 D5 6 Ca c rp उपचीयत, D4 10 उपजायेता, S अधिमासकौ, Cap rp उपचीयते, Cr उपजायत (as in text) D1 3 7–9 द्वौ जायेतेधिमासकौ (cf Cv)

4 a) B1 3 5 Dn D4–6 8 11 12 Ca c s v एषाम् (for तेषाम्) B (except B5) Dn1 D4–7 9 10 G2 Ca c अभ्यधिका, D8 T1 अध्य, M1 च द्य (for अभ्य) — b) B (except B4) Dn1 D5 6 G1 M1 Ca c r च द्वादश (by transp) — d) Ś1 K निश्चिता (for वर्तते) — Ca c cite the entire stanza — After 4, S ins

854* पूर्वेद्युरेव निर्वृत्ते ततो बीभत्सुरागत ।,

while D7 (marg) ins

855* गते वर्षद्वये चैव पञ्चपक्षे दिनद्वये ।
दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासक ।

5 b) K तद्यदेभि Ś1 B Dn1 D1–5 8–12 T G2 M4 5 प्रति (for परि) — c) Ś1 यथा, K तथा, Dn D11 12 द्रुत (for ध्रुव) Ś1 K1 श्रुत्वा, S मत्वा (for ज्ञात्वा)

6 a) S (except M5) पच (for चैव) — d) D1 3 5 कथ (for कस्माद्) K2 पराङ्मुख (for ऽपराध्नुयु) — After 6, T G2 ins

856* कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च कामक्रोधभयादपि ।
स्नेहाद्वा यदि वा मोहाद्धर्मं नात्येति धर्मज ।

7 d) D6 Cc अभ्युपायत, D10 च पापत, D11 12 उपायत, T G2 ह्यधर्मत, Cv अनुपायत (as in text)

8 a) Ś1 Dn1 D8 M3 तदेव, T2 तथैव (for तदैव) B3 4 D4 8 M1–3 Ca विक्रातम्, M5 तिम् D6 तदैव ते विनिष्क्राता, G1 यदैव हि बहिर्याता, G3 यदैव ते वन प्राप्ता — c) D7 पाशैर् B2–4 M3 ते (for तु) — d) K2 D6 M2 व्रता

9 a) K D4 8 T1 G2 M2 3 यश्च, B1 5 D5 6 7 m तच्च, D7 9 यथा, Cs यच्च (as in text) B (except B1) Dn1 D5 6 10 Cr अनृतम्, Cn s v अनृत (as in text) K B2 4 D5 ध्यायेत्, Dn2 D11 12 Cn s ख्यायात्, D1–3 ख्याय, T G ख्यात (for ख्यायेत्) — b) Ś1 B1–3 5 Dn1 D5 6 10 य स, K G1 3 M2 3 यश्च, B4 तच्च, D1–3 यत्र, D7 9 T G2 स च, D8 कुत्र (for यच्च) M परा गति (for पराभवम्) — c) T G2 3 वृणीयुर् — d) B4 D5–7 नानृत तु, Cv नानृतत्व (as in text)

10 a) B (except B4) Dn D1–3 5 6 8 10–12 प्राप्ते (B1–3 5 Dn1 D3 5 ह्य) काले तु (B3. 5 D3 च) (for प्राप्ते तु काले) D7 9 S स्वानर्थान् (for प्राप्तव्य) D4 प्राप्तव्य प्राप्तकाले तु — b) B4 कथचन (for नरर्षभा) — c) D1–3 चक्र (for वज्र) D7 9 S गुप्तान् (M1–3 गुप्ता)

11 a) B1 Dn2 D11 12 G1 3 प्रतियुध्येम, B3 4 युध्यामि, D7 9 योत्स्यति D10 प्रतियुध्यामहे पार्थ — b) K शास्त्र Dn1 वर, D7 9 वरा, G2 वर — After 11ab, B4 5 D6 ins

857* आगत फाल्गुन राजन्सर्वे तत्र न सशय ।

— c) K यत्र हि (for यदत्र) — e) B4 तथा विधीयता B (except B5) Dn D4–12 शीघ्र, D2 यत्न (for क्षिप्र) — f) K2 B1 2 D11 12 मा वो, Dn1 D1 3 मनो (for मा नो) Ś1 K ह्यर्थातिगो, B1 2 Dn D2 4 6–9 11 12 ह्यर्थोभ्य (Dn1 D4 8 3 त्य)गात्, T1 M3 व्यर्थोति(T1 रि)गात्, M1 2 त्वर्थोत्य(M2-त्वर्थोति)गात् Ca rp (Dev) अभिगात्, Cr अत्यगात्, Cvp अतिगात् (as in text) Ś1 B Dn1 D4–7 9 10 G2 Co r vp पर, D8 पर Cv मा नो ह्यर्थोऽत्यगात्पर

12 a) D8 समरे (for सङ्ग्रामे) — b) K1 गारव, K2

C 4 1617 B 4 52 12 K 4 52 15 न हि पश्यामि संग्रामे कदाचिदपि कौरव ।
एकान्तसिद्धिं राजेन्द्र संप्राप्तश्च धनंजयः ॥ १२
संप्रवृत्ते तु संग्रामे भावाभावौ जयाजयौ ।
अवश्यमेकं स्पृशतो दृष्टमेतदसंशयम् ॥ १३
तस्माद्युद्धावचरिकं कर्म वा धर्मसंहितम् ।
क्रियतामाशु राजेन्द्र संप्राप्तो हि धनंजयः ॥ १४

दुर्योधन उवाच ।

नाहं राज्यं प्रदास्यामि पाण्डवानां पितामह ।
युद्धावचारिकं यत्तु तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ १५

भीष्म उवाच ।

अत्र या मामकी बुद्धिः श्रूयतां यदि रोचते ।
क्षिप्रं बलचतुर्भागं गृह्य गच्छ पुरं प्रति ।
ततोऽपरश्चतुर्भागो गाः समादाय गच्छतु ॥ १६
वयं त्वर्धेन सैन्येन प्रतियोत्स्याम पाण्डवम् ।
मत्स्यं वा पुनरायातमथ वापि शतक्रतुम् ॥ १७
आचार्यो मध्यतस्तिष्ठत्वश्वत्थामा तु सव्यतः ।

गौरव, B3 G1 कौरवा (for कौरव) — ^{d})=(var) 14^d B3 अथ, B4 M3 5 हि (for च)

13 ^{a}) D1-3 सप्राप्तेपि (for सप्रवृत्ते) B3 अपि, D1-3 हि, T G2 3 च (for तु) G1 सम्यक्प्रवृत्ते सग्रामे — ^{c}) D3 10 G3 स्पृशते — ^{d}) Ś1 K B5 D7 M3 दिष्टम्, Ca इष्टम् (as in text) A few MSS न सशय, असशय etc

14 ^{a}) Cf 15^c D6 अस्माद् (for तस्माद्) K2 युद्धोवितर्कं वा, B1 Dn D11 12 Crp (Dev) युद्धोचित कर्म, B4 5 D5-10 S Ca c युद्धाव(B4 5 तु, D5 7-9 G1 3 य, T G2 °प)चरित, D1-4 युद्ध विचार्यैक (for युद्धावचरिक) ❀ Cr अपचरित ? युद्धोचितम्। (दे) अनुचरितम्।❀ — ^{b}) M5 कदाचिदपि कौरव — M3 om 14^c-15^d, M5 om 14^{cd} — ^{c}) Ś1 कौरव्य (for राजेन्द्र) — ^{d}) B1 2 5 Dn D11 12 M2 च, D1-3 G3 अथ (for हि) — S (except M3) ins after 14 (M5, which om 14^{cd}, after 14^{ab})

858* एकोऽपि समरे पार्थ पृथिवीं निर्दहेच्छरै ।
भ्रातृभि सहितस्तात किं पुन कौरवान्रणे ।
तस्मात्संधिं कुरुश्रेष्ठ कुरुष्व यदि मन्यसे ।

[(L 1) M. त्रैलोक्य (for पृथिवीं) G1 M5 अपि निर्दहेत् (for निर्दहेच्छरै) — (L 2) T G2 पार्थ, G1 3 M1 4 वीरै (for तात)]

15 M3 om 15 (cf v 1 14) — ^{a}) M1 न हि (for नाह) — ^{b}) S (M3 om) पाडवेभ्य — After 15^{ab}, T G ins

859* ग्राम सेना च दासीं च स्वल्प द्रव्यमपि प्रभो ।

— ^{c}) Cf 14^a Ś1 B2-5 D5 6 S (M3 om) युद्धाव(B5 तु, D5 T G M2 °य)चरित (T1 M2 तु), B1 Dn D11 12 युद्धोपचारिक, D1 3 युद्धाविचारिक, D2 4 7-9 Cv युद्धाधिकारिक (D4 3 °त) Ś1 यच्च (for यत्तु) — ^{d}) T G सर्वं (for शीघ्र) B1 Dn D11 12 प्र (for स) Ś1 D1 3 तत्तु शीघ्र विधी° — After 15, S (except M3) ins

860* वैशपायन ।
भीष्मस्योपरते वाक्ये तथा दुर्योधनस्य च ।
प्राप्तमर्थ्यं च यद्वाक्य द्रोणश्चाह द्विजोत्तम ।

16 S द्रोण (for भीष्म) — S ins after the ref (M3, which om 14^c-15^d, after 14^{ab})

861* यत्तु युद्धाय चरित भवेद्वा धर्मसहितम् ।
कस्त्वया सदृशो लोके भूयस्त्व वक्तुमर्हसि ।

[(L 1) M3 om line 1 M1 युद्धावचरितु धर्मं वा (for युद्धाय चरित भवेद्वा) — (L 2) T1 G3 M2 कर्तुम् (for वक्तुम्)]

— ^{a}) S इय तु (for अत्र या) Ś1 मामिकी, B1-3 Dn D1 5 6 9-12 S Co मामिका, D2-4 8 मामका S प्रज्ञा (for बुद्धि) — After 16^{ab}, all MSS except M ins

862* सर्वथा हि मया श्रेयो वक्तव्य कुरुनन्दन ।
[D1 G1 3 च, D2-4 तु (for हि)]

— ^{c}) S राजा (for क्षिप्र) K2 B2 4 5 Dn D11 12 G3 बल (for बल) — ^{d}) S क्षिप्रमादाय गच्छतु — G1 om 16^{ef}

17 ^{a}) G1 स्वय (for वय) B1-3 Dn D2 11 12 चार्धेन, B5 D7 9 S अर्धेन (G1 मध्येन), D3 तदर्धेन (hypermetric!) (for त्वर्धेन) Ś1 K B1 Dn1 D7 G1 सैन्यस्य (for सैन्येन) — ^{b}) S प्रतियोत्स्यामहेर्जुन — After 17^{ab}, N T1 G1 3 ins

863* अह द्रोणश्च कर्णश्च अश्वत्थामा कृपस्तथा ।
प्रतियोत्स्याम बीभत्सुमागत कृतनिश्चयम् ।

[(L 1) T1 G3 भीष्मश्च (for द्रोणश्च) D6 द्रोणि शारद्वतस्तथा (for the posterior half) — (L 2) G1 °योत्स्यति (for °योत्स्याम) T1 G1 3 सग्रामे (for आगत) T1 °निश्चया]

T1 G1 3 cont T2 G2 M ins after 17^{ab}

864* एव राजा सुगुप्त स्यान्न क्लैब्यमनुपश्यति ।
[T G2 M4 5 ह्यनु (for अनु°)]

— ^{c}) S मात्स्य Dn2 D11 12 S पुनरायात — ^{d}) N (except Ś1 K D7) आगत वा (for अथ वापि) D4 पुरदर — After 17, Dn1 ins

कृपः शारद्वतो धीमान्पार्श्वं रक्षतु दक्षिणम् ।। १८
अग्रतः सूतपुत्रस्तु कर्णस्तिष्ठतु दंशितः ।
अहं सर्वस्य सैन्यस्य पश्चात्स्थास्यामि पालयन् ।। १९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।। ४७ ।।

४८

वैशंपायन उवाच ।
तथा व्यूढेष्वनीकेषु कौरवेयैर्महारथैः ।
उपायादर्जुनस्तूर्णं रथघोषेण नादयन् ।। १
ददृशुस्ते ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च रथस्वनम् ।

C 4 1631
B 4 53 2
K 4 54 2

865* अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ।,
while S ins

866* युध्याम सह सहस्र पाकशासनिमागतम् ।
[=(var) 4 46 10^{cd} — T G सगम्य, M4 सगत्य (for सहस्र)]
M cont T G ins after 868*

867* वैशपायन ।
द्रोणस्योपरते वाक्ये भीष्म प्रोवाच बुद्धिमान् ।
N ins after 17 (Dn1, after 865*) T G1 after 866*

868* वैशपायन उवाच ।
तद्वाक्य रुरुचे तेषा भीष्मेणोक्त महात्मना ।
तथा हि कृतवान्राजा कौरवाणामनन्तरम् ।
भीष्म प्रस्थाप्य राजान गोधन तदनन्तरम् ।
सेनामुख्यान्व्यवस्थाप्य व्यूहितु सप्रचक्रमे ।
[T G om उवाच — (L 1) T G द्रोणेन (for भीष्मेण) — (L 2) D7 9 धनुर्धर (for अनन्तर) — (L 4) D1-4 8 10 T G अवस्थाप्य, D7 प्रतिष्ठाप्य (for व्यव°)]
Thereafter T G ins 867*

18 Before 18, all MSS except M ins भीष्म उवाच (T1 G1 3 वैश) Ś1 B1 5 Dn D8 आचार्यं मध्ये तिष्ठ त्व, D6 7 9 T1 G1 3 आचार्यो मध्यतस्तिष्ठेत्, D10 आचार्यं मध्यतस्तिष्ठ — ^{b}) B5 D4 7 9 10 च (for तु) B1.3 5 वामत , G3 मध्यत — After 18, S ins

869* विकर्णश्च महावीर्यो दुर्मुखश्च परतप ।
शकुनि सौबलश्चैव दु सहश्च महाबल ।
द्रोणस्य पार्श्वमजिता पालयन्तु महारथा ।

19 ^{a}) D7 T G2 M4 च (for तु) — ^{b}) K1 S दसित , C3 दशित (as in text) — ^{c}) D1-3 8 वै सर्व° (for सर्वस्य) — ^{d}) D1.2 पार्ष्णि (for पश्चात्) B4 तिष्ठामि (for स्थास्यामि) — After 19, S ins

870* सर्वे महारथा शूरा महेष्वासा महाबला ।
युध्यन्तु पाण्डवश्रेष्ठमागत यत्नतो युधि ।
वैशपायन ।
अभेद्य परसैन्याना व्यूह व्यूह्य कुरूत्तम ।
वज्रगर्भं व्रीहिमुख पद्मचन्द्रार्धमण्डलम् ।
तस्य व्यूहस्य पश्चार्धे भीष्मश्चाथोद्यतायुध ।
सौवर्णं तालमुच्छ्रित्य रथे तिष्ठन्नशोभत ।
[(L 4) M1 चक्रार्धे , M2 3 °चक्रात°, M4 5 °चद्रार्के° (for चन्द्रार्ध)]

Colophon om in D7 — *Sub-parvan* K1 गोग्रह, B2 4 Dn D1-3 6 8-12 उत्तरगोग्रह, M1 2 गोग्रहण — *Adhy name* B D5 भीष्मवाक्य, D4 दुर्योधनस्य गोधनस्य च प्रचलन , T G2 M2 भीष्म(M2 om it)व्यूहकरण — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D8 47, B4 M2-4 50, D5 46, D6 9 49, D10 45, T G M1 5 51 — *S'loka no* D1 24, G3 34

☞ In S, this adhy is followed by (the S version of) adhy 51

48

1 ^{a}) T2 G2 ततो (for तथा) — ^{b}) Dn D11 12 कौरवेयेषु भारत, D6 कौरवाणा महा

2 ^{a}) S तद् (for ते) D7 9 तु, S (except G1 3) ते (for वै) — ^{b}) K2 B D (except D6) महा (for रथ°) — D9 om 2^{cd} — ^{d}) D7 9 गाजीवस्य N नि स्वन — After 2, S ins

871* त्रिकोशमात्र गत्वा तु पाण्डव श्वेतवाहन ।
सेनामुखमभिप्रेक्ष्य पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
राजान नात्र पश्यामि रथानीके व्यवस्थितम् ।
दक्षिण पक्षमास्थाय कुरवो यान्त्युदङ्मुखा ।
उत्सृज्यैतद्रथानीक महेष्वासाभिरक्षितम् ।
गवाग्रमभितो याहि यावत्पश्यामि मे रिपुम् ।
गवाग्रमभितो गत्वा गाश्चाशु विनिवर्तय ।
यावदेते निवर्तन्ते कुरवो जवमास्थिता ।
तावदेव पशून्सर्वान्निवर्तिष्ये तवाभिभो ।
इत्युक्त्वा समरे पार्थो वैराटिमपराजित ।
सव्य पक्षमनुप्राप्य जवेनाश्वानचोदयत् ।

C 4 1631 B 4 53,2 K 4 54,2 दोधूयमानस्य भृशं गाण्डीवस्य च निस्वनम् ॥ २
ततस्तत्सर्वमालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ।
महारथमनुप्राप्तं दृष्ट्वा गाण्डीवधन्विनम् ॥ ३
एतद्ध्वजाग्रं पार्थस्य दूरतः संप्रकाशते ।
एष घोषः सजलदो रोरवीति च वानरः ॥ ४
एष तिष्ठन्रथश्रेष्ठो रथे रथवरप्रणुत् ।
उत्कर्षति धनुःश्रेष्ठं गाण्डीवमशनिस्वनम् ॥ ५
इमौ हि बाणौ सहितौ पादयोर्मे व्यवस्थितौ ।
अपरौ चाप्यतिक्रान्तौ कर्णौ संस्पृश्य मे शरौ ॥ ६
निरुष्य हि वने वासं कृत्वा कर्मातिमानुषम् ।

ततोऽभ्यवादयत्पार्थो भीष्म शातनव कृपम् ।
द्वाभ्या द्वाभ्या तथाचार्यं द्रोण च निशितै शरै ।

[(L 3) T1 यथानीक, T2 G2 M5 (*sup lin*) यथानीके (for रथा) — (L 4) M1 2 आश्रित्य (for आस्थाय) — M2 om line 6 — (L 7) M1–3 गाश्चैवाशु निव — (L 8) M1 2 निवर्तति — (L 13) M2 3 विशिखै (for निशितै) T G2 द्रोण प्रथमत क्रमात् (for the posterior half)]

T G2 cont

872* द्रोण कृप च भीष्म च पृषत्कैरभ्यवादयत् ।

3 ^{a}) T G2 सोपि (for ततस्) B1 Dn D11 12 तु, B4 ते, D9 त (for तत्) D6 तत सर्व समा — T1 ins after 3^{ab} G1 3, after 4

873* द्रोण ।
न कश्चिद्योद्धुमिच्छेत न च गुप्त स्वजीवितम् ।
अय वीरश्च शूरश्च दुर्धर्षश्चैव सयुगे ।

[(L 1) G1 3 सु (for स्व) — (L 2) G1 3 अय रथिवर शूर]

In G1 3, 873* is followed by line 4 of 874* (cf v 1 4), while the remaining three lines thereof follow stanza 3

4 Before 4, N ins द्रोण उ — After द्रोण उ, D6 (marg) ins 686* (v 1 प्रमाथी for किरीटी), cf also 4 41 19, and stanza 17 below — ^{b}) D3 सप्रकाशयेत्, S प्रतिदृश्यते (T2 G1 परिदृश्यते) — ^{c}) B (except B2) D (except Dn1 D4 10) Ca घोर (for घोष) B4 सनिनदो, Dn1 स रथजो, D1 3 त्वनिलजो, D2 4 Cap सजलजो, D5 7 9 जलदवत्, Ca सजलदो (as in text) S मेघ सविद्युत्स्तनितो — ^{d}) K2 B1 Dn D4 11 12 रौरवीति, Cc as in text D1–3 स (for च) — S ins after 4 (G1 3, after 3)

874* अवस्थाय रथ याति गाण्डीव विक्षिपन्धनु ।
अश्वाना स्तनता शब्दो वहता पाकशासनिम् ।
रथस्याम्बुधरस्येव श्रूयते भृशदारुण ।
दारयन्निव तेजस्वी वसुधा वासवात्मज ।

[G1 3 ins line 4 after 873*]

On the other hand, after 4, G1 3 ins 873*, while D3 (marg) ins

875* एष उदार आयाति रथे च रथिना वर ।

5 ^{a}) B4 तिष्ठत्येष (for एष तिष्ठन्) Ś1 K1 B Dn D1 4–7 9 11 12 G1 M1–3 रथश्रेष्ठे, D3 नरश्रेष्ठ, D8 T G2 3 रथिश्रेष्ठ — ^{b}) Ś1 रथी रथवर प्रणुत्, K2 D8 रथे रथवरप्रभु, B1 3 5 D6 रथी रथ, B2 4 (corrupt) रथी रथवरप्रभुत (B4 भूत्), Dn D3 11 12 रथे (Dn थी) च रथिना वर, D1 2 10 रथे पररथ(D2 थ)प्रणुत्, D5 रश्मी रथ, D5m 7 9 रथे रथ(D7 थि)वरोत्तम, T1 G2 M3–5 रथे रथशतप्र°, G1 रथे रथवर प्र°, G3 रथे रथवर प्र°, M1 2 युद्धे रथशतप्रणुत् Ca cites रथवरप्रणुत् — After 5^{ab}, S (which om 5^{cd}) ins

876* एष दृष्ट्वा रथानीकमस्माकमरिमर्दन ।
ह्रीमान्वदान्यो धृतिमान्सत्करोति च पाण्डव ।

— ^{c}) K1 D10 तत्कर्षति, D7 9 प्रकर्षति — ^{d}) D8 गाजीवम्

6 ^{ab}) B1 3 Dn D7 9 11 12 च, Cv हि (as in text) B5 D7 (m as in text) प्रहितौ (for सहि) S इमौ बाणा वनुप्राप्तौ पादयो प्रत्युपस्थितौ — After 6^{ab}, S ins

877* बन्धुराग्रौ निखातौ मे चित्रपुङ्खावजिह्मगौ ।

[G1 बधुरग्रे, M1 3 रथस्याग्रे]

— ^{c}) K अपरौ चास्य विक्रातौ, B1 3 5 D1 5 6 °रौ च व्यति, S इमौ चाप्यपरौ बाणौ — ^{d}) S अभित (M1 3 सुस्पर्शौ) कर्णमूलयो — After 6, S ins

878* सस्पृशन्तावतिक्रान्तौ पृष्ट्वेवानामय भृशम् ।

S cont B D (except D1 2 4 8–10, D7 marg *sec. m*) ins after 7

879* चिरदृष्टोऽयमस्माभि प्रज्ञावान्बान्धवप्रिय ।
अतीव ज्वलितो लक्ष्म्या पाण्डुपुत्रो धनजय ।

[(L 1) S धर्मज्ञो (for प्रज्ञावान्) — (L 2) S ज्वलते (for ज्वलितो), and पुत्र प्रतापवान्]

7 ^{a}) B1 3 4 D5 6 10 निर्वर्त्य (for निरुष्य) K2 स निरुष्य, D8 त निरुष्य (for निरुष्य हि) B4 S च (for हि) — ^{b}) S कृत्वा कर्म सु(G1 M1 2 च)दुष्कर — ^{d}) D5m 7 9 कुशल (for श्रोत्रे च) S पूजयन्मामरिंदम — After 7, D10 ins

880* कुशल परिपृष्ट्वा च गतास्ते कङ्कवासस ।,

while B D (except D1 2 4 8–10, D7 marg *sec m*)

अभिवादयते पार्थः श्रोत्रे च परिपृच्छति ॥ ७
अर्जुन उवाच ।
इषुपाते च सेनाया हयान्संयच्छ सारथे ।
यावत्समीक्षे सैन्येऽस्मिन्क्वासौ कुरुकुलाधमः ॥ ८
सर्वानन्याननादृत्य दृष्ट्वा तमतिमानिनम् ।
तस्य मूर्ध्नि पतिष्यामि तत एते पराजिताः ॥ ९
एष व्यवस्थितो द्रोणो द्रौणिश्च तदनन्तरम् ।
भीष्मः कृपश्च कर्णश्च महेष्वासा व्यवस्थिताः ॥ १०
राजानं नात्र पश्यामि गाः समादाय गच्छति ।
दक्षिणं मार्गमास्थाय शङ्के जीवपरायणः ॥ ११
उत्सृज्यैतद्रथानीकं गच्छ यत्र सुयोधनः ।
तत्रैव योत्स्ये वैराटे नास्ति युद्धं निरामिषम् । C 4 1645 B 4 53.14

---

ins 879* (cf v 1 6) Finally, S ins after 7,

881* अमर्षेणाभिसंपूर्णो दु खेन प्रतिबोधित ।
अद्येमा भारतीं सेनामेको नाशयते ध्रुवम् ।
अधिक दश उष्य वत्सराणा
स्वजनेनाविदितस्त्रयोदश च ।
ज्वलते रथमास्थित किरीटी
तम इव रात्रिजमभ्युदस्य सूर्य ।

[(L 1) M °र्षेण हि स — (L 5) M1 ज्वलति हि, M2 3 ज्वलयति (for ज्वलते)]

S cont K2 ins after 7 B D (except D1. 2 4 8-10, D7 marg *sec m*) ins after 879* (cf v 1 6)

882* रथी शरी चारुतली निषङ्गी
शङ्खी पताकी कवची किरीटी ।
खड्गी च धन्वी च विभाति पार्थ
शिखी वृत स्रुग्भिरिवाज्यसिक्त ।

[(L 1) K2 चारुकुली, D8 चारुतूणी, T M चारुमाली, चारुमहा — (L 2) K2 B4 D3 7 शिखी (for शङ्खी) — (L 3) K2 सुखड्गधारी च विभाति पार्थ°, D6 खड्गी च धन्वी चरितानि पा , S खड्गी च धन्वी च विराजते यथा (G1 3 °ते य) — (L 4) K2 शिखी घृतेनाग्निरिवावसिक्त , B3-5 शिखी घृतस्रुग्भिरिवाज्यसिक्त (B4 °भिषिक्त , B5 °ज्यषिक्त), D3 6 शिखी घृ(D3 घृ)त स्रुग्भिरिवावसि(D3 स)क्त , D7 शिखी घृताद्युद्भिरिवाभिवृद्ध , S शिखीव यज्ञेषु घृतावसिक्त (G1 घृते निषक्त , G3 घृतेन सिक्त)]

Thereafter S ins a colophon (*Adhy name* T G2 द्रोणाभिवादन (T2 °दिवदन), M2 3 अभिवाद्यशरविसर्ग — *Adhy no* T G M1 53, M2-3 52)

S cont

883* वैशंपायन ।
तमदूरमुपायान्त दृष्ट्वा पाण्डवमर्जुनम् ।
नाशय प्रेक्षितु शेकुस्तपस्यन्त यथा रविम् ।
स त दृष्ट्वा रथानीक पार्थ सारथिमब्रवीत् ।

[(L 2) T प्रतपत, G1 3 तपत हि (for तपस्यन्त) — (L 3) T1 G1 3 M1 2 4 तद् (for त)]

8 S om अर्जुन उ° — *a*) Ś1 D7 9 G इषुपातेन, K2 D10 °पातेषु, T1 M (hypermetric!) पातमात्रे, T2 पातेत्र B1, 2 Dn1 D4 सेनाया — *b*) S स्थापयाश्वानरिंदम — *c*) D7 9 द्रक्ष्यामि, D3 ससैन्यम् (for समीक्षे) D6 सैन्यस्य, D7 9 सैन्यानि, D3 ईक्षेस्मिन्, S व्यूहेस्मिन् D4 यावत्सैन्ये समस्तेस्मिन् — *d*) S मम शत्रु सुयोधन — After 8, S ins

884* रत्नवैडूर्यविकृत मणिप्रवरभूषितम् ।
परिजानाम्यह तस्य ध्वज दूरात्समुच्छ्रितम् ।
यद्येनमिह पश्यामि दुर्बुद्धिमतिमानिनम् ।
यमाय प्रेषयिष्यामि सहायोऽस्य यदीश्वर ।

9 M2 om 9*ab* — *a*) B2 5 सैन्यान्, Dn D5 11. 12 एतान् (for अन्यान्) D7 9 सर्वसैन्यानना — *b*) B4 D2 अभिमा° (for अतिमा°) — For 9*c*-12*f*, S (which om. 13-14) subst 885* (cf v 1 12)

10 For S cf. v 1 12 D3 om 10 — *a*) Ś1 व्यवसितो, D1. 2 3 चावस्थितो — *d*) B1 2 Dn D11 12 समागता (for व्यव)

11 For S cf. v 1 12 — *a*) Dn2 D11 12 पार्श्वम्, D6 पथम् (for मार्गम्) B5 आश्रित्य (for आस्था°) — *d*) D4 जीवितलिप्सया

12 *a*) Ś1 K B (except B4) Dn D1-3 7-9 11 12 उत्सृजैतद्, D10 तस्य ह्येतद् — *d*) Ś1 अनामिष, D3 निरामय, Ca c r v as in text — *e*) B4 हत्वा (for जित्वा) B1-3 D5 6 त निहत्य निवर्तिष्ये, Dn2 D11 12 त च जित्वा निव°, D1-4. 7 8 10 त हि जित्वा (D2 हि गत्वा, D7 विजित्वा) निवर्तिष्ये (D2 °तैंथा.), D5m त विजित्य निव° — *f*) D1 3 वै पुर, D6 सर्वश — For 9*c*-12*f*, S (which om 13-14) subst

885*
(9*c*) सिह क्षुद्रमृगस्येव पतिष्ये तस्य मूर्धनि ।
हनिष्यामि तमेवाशु शरैर्गाण्डीवनि सृतै ।
(9*d*) तस्मिन्हते भविष्यन्ति सर्वे एव पराजिता ।
शरै समर्पयिष्यामि धार्तराष्ट्र ससौबलम् ।
असभ्याना च वक्तार कुरूणा किल किल्बिषम् ।
(11*a*, 12*d*) राजान नेह पश्यामि निरामिषमिद बलम् ।

C 4 1646 B 4 53 14 K 4 55 44 तं जित्वा विनिवर्तिष्ये गाः समादाय वै पुनः ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स वैराटिर्हयान्संयम्य यत्नतः ।
नियम्य च ततो रश्मीन्यत्र ते कुरुपुंगवाः ।
अचोदयत्ततो वाहान्यतो दुर्योधनस्ततः ॥ १३
उत्सृज्य रथवंशं तु प्रयाते श्वेतवाहने ।
अभिप्रायं विदित्वास्य द्रोणो वचनमब्रवीत् ॥ १४
नैषोऽन्तरेण राजानं बीभत्सुः स्थातुमिच्छति ।
तस्य पार्ष्णिं ग्रहीष्यामो जवेनाभिप्रयास्यतः ॥ १५
न ह्येनमभिसंक्रुद्धमेको युध्येत संयुगे ।
अन्यो देवात्सहस्राक्षात्कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ॥ १६
किं नो गावः करिष्यन्ति धनं वा विपुलं तथा ।
दुर्योधनः पार्थजले पुरा नौरिव मज्जति ॥ १७
तथैव गत्वा बीभत्सुर्नाम विश्राव्य चात्मनः ।

अभिद्रवे ह राजान व्यक्तमित्यत्र निर्भय ।
(10ab) आस्थितो मध्यमाचार्यो ह्यश्वत्थामा त्वनन्तरम् ।
(10cd) कृपकर्णौ पुरस्तात्तु महेष्वासौ व्यवस्थितौ ।
भूरिश्रवा सोमदत्तो बाह्लीकश्च जयद्रथ ।
(11c) दक्षिण पक्षमाश्रित्य स्थिता युद्धविशारदा ।
साल्वराजो द्युमत्सेनो वृषसेनश्च सौबल ।
दशार्णश्चैव कालिङ्गो वाम पक्ष समाश्रिता ।
पृष्ठत कुरुमुख्यस्तु भीष्मस्तिष्ठति दंसित ।
अर्धसैन्येन बलवान्सर्वेषा न पितामह ।
(11ab) दुर्योधनं न पश्यामि क्क नु राजा स गच्छति ।
(12ab) उत्सृजैतद्रथानीक याहि यत्र सुयोधन ।
(12ef) त हत्वा विनिवर्तिष्ये गा स आदाय गच्छति ।
गवाग्रमभितो याहि यत्र राजा भविष्यति ।

[(L 5) T1 G1 3 M1 असह्याना, M4 असत्याना G1 पराणा (for कुरूणा) T2 G2 M3 5 कुल; G1 3 कुरु (for किल) — (L 8) T M3 4 यौप्यश्च, M1 2 यँ अश्व T1 M4 5 अपि, G हि (for तु), G1 3 M1–3 अनतर — (L 11) Om in M2 M1 3 आस्थाय (for आश्रित्य) G1 युद्धपिपासिता, G3 युद्धेषु पडिता, M3 5 युद्धनिवासिन M2 om line 12 — (L 15) G1 3 सार्धं, M1–3 सोर्धं (for अर्धं) — G1 3 om lines 17–19 — (L 18) T G2 M5 सनि (for विनि) — (L 19) M1 स तिष्ठति, M2 सुयोधन (for भवि°)]

— S cont

886* इत्युक्त्वा समरे पार्थो वैराटिमपराजित ।
सस्पृशानो धनुर्दिव्य त्वरमाणोऽगमत्तदा ।
ततो भीष्मोऽब्रवीद्वाक्य कुरुमध्ये परतप ।
चिरदृष्टोऽयमस्माभिर्धर्मज्ञो बान्धवप्रिय ।
अतीव ज्वलते लक्ष्म्या पाकशासनिरच्युत ।
एष दुर्योधन पार्थो मार्गते विकीर्तिं स्मरन् ।
सेनामत्यर्थमालोक्य त्वरते ग्रहणे कृतम् ।
मृग सिंह इवादातुमीक्षते पाकशासनि ।

[For lines 4–5 of 879* — (L 7) T2 M1 3 तु त, M5 भृश (for कृत), — (L 8) T2 G1 3 इच्छते (for ईक्षते)]

— After 12, B4 ins

887* पश्चादेते प्रदातव्या इति मे वर्तते मति ।

13 S om 13–14 — b) B4 D1–4 7 8 10 वाहान् (for हयान्) D1–4 8 10 सत्वर (for यत्नत) — d) B1 3 4 D6 कुरवो गता (for कुरु) — e) B4 अदेशयत्, Dn1 D1–3 7–9 अनो°, D5 प्राचो — f) B5 Dn D1–3 11 12 यत्र (for यतो) B5 D10 गत , D1 3 4 तदा (for तत) B1–3 D5 6 यत्र (D5 6 तो) राजा सुयोधन

14 S om 14 (cf v l, 13) — c) B2 Dn2 D5 11 12 तु, Dn1 अथ, D6 त (for अस्य) — d) Ś1 K B1 Dn D4 9 11 12 कृपो (for द्रोणो)

15 a) D1–3 8 10 एव, Ca एषो (as in text) — b) B4 D1–4 6 7 (m as in text) 8 10 S Ca अर्हति (for इच्छति) — c) Most MSS spell गृहीष्यामो — d) B4 रथेन (for जवेन) Dn2 D11 12 नाति प्र , D8 °नास्य प्र°, S °नाभिप्रधावत ,

16 a) Ś1 B Dn D3 6 9 11 12 अतिसक्रुद्ध, D10 अभिसबुद्ध, T2 G2 M5 अपि स , M3 इह स° — c) S महादेवात् (for सहस्रा) — After 16, Ś1 K B1 3 (marg) 5 Dn D7 (marg *sec m*) 11 12 ins

888* आचार्यप्रवराद्वापि भारद्वाजान्महारथात् ।

[B1 5 Dn D11 12 आचार्याच्च सपुत्राद्वा B3 °द्वाजाच्च गौतमात्]

17 b) S द्रव्य (for धन) D7 before corr महत्, and after corr (marg) तथा (as in text) — c) S °गत (for जले) — d) D2 यथा, Ca c r पुरा (as in text) B2 D5 (m as in text) सीदति, Cv मज्जति (as in text) S पुरा प्राणान्वि(G3 °न्प्र)मुचति — After 17, D10 ins 686* (cf also v l 4 41 19), while S ins

889* इत्युक्त्वा समरे भीष्म सेनया सह कौरव, ।
अन्वधावत्तदा पार्थं धार्तराष्ट्रस्य रक्षणे ।

शलभैरिव तां सेनां शरैः शीघ्रमवाकिरत् ॥ १८
कीर्यमाणाः शरौघैस्तु योधास्ते पार्थचोदितैः ।
नापश्यन्नावृतां भूमिमन्तरिक्षं च पत्रिभिः ॥ १९
तेषां नात्मनिनो युद्धे नापयानेऽभवन्मतिः ।
शीघ्रत्वमेव पार्थस्य पूजयन्ति स्म चेतसा ॥ २०
ततः शङ्खं प्रदध्मौ स द्विषतां लोमहर्षणम् ।
विस्फार्य च धनुःश्रेष्ठं ध्वजे भूतान्यचोदयत् ॥ २१
तस्य शङ्खस्य शब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
अमानुषाणां तेषां च भूतानां ध्वजवासिनाम् ॥ २२
ऊर्ध्वं पुच्छान्विधुन्वाना रेभमाणाः समन्ततः ।
गावः प्रतिन्यवर्तन्त दिशमास्थाय दक्षिणाम् ॥ २३ C 4 1659 B 4 53 25 K 4 55 36

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४८ ॥

वैशपायन ।
त्रिकोशमात्र गत्वा तु पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
इषुपातेन सेनाया स्थापयाश्वानरिंदम ।
एतदग्र गवा दृष्ट मन्द वाहय सारथे ।
याह्युत्तरेण सेनाया गाश्चैव प्रविभज्य च ।
परिक्षिप्य गवा यूथमत्र योत्स्ये सुयोधनम् ।
गच्छन्ति सत्वर गाव सगोपा परिमोचय ।
तत्र गत्वा पशून्वीर सगोपान्परिमोचय ।
अन्तरेण च सेनाया प्राङ्मुखो गच्छ चोत्तर ।
इमे त्वतिरथा सर्वे मम वीर्यपराक्रमम् ।
पश्यन्तु कुरवो युद्धे महेन्द्रस्येव दानवा ।

[(L 3) T_2 G_2 M_{1-3} विक्रोशमात्र (T_2 क्रोशमात्र तु, G_2 क्रोधमात्र तु) यात्वा तु — (L 4) Cf. 8^{ab} T_2 इषुपातेत्र से°, G_2 M (hypermetric!) इषुपातमात्रे से° — (L 6) $M_{1\ 3}$ अतरेण (for उत्त) T_2 G_2 गाश्चेह प्र , M_{1-3} गवा चाग्र वि°, $M_{4\ 5}$ गवा च प्र — T_2 transp lines 7 and 8 — (L 9) T_1 $G_{1\ 3}$ repeat line 7 in the place of line 9 M_1 निवर्तयाशु गावस्त्व, M_2 रथेनानेन वैराटि , M_3 पूर्वं गत्वा तु ता गाव (for the prior half) $M_{1\ 3}$ स्व- (for स) $M_{1\ 2}$ चोदय (for मोचय)]

18 ^{a}) S तत स रथिना श्रेष्ठो — After 18^{ab}, S ins

890* निशिताग्राञ्छरास्तीक्ष्णान्मुमोचान्तकसंनिभान् ।

— ^{c}) S ग्चाकाश (for ता सेना) — ^{d}) $D_{2\ 7\ 8\ 10}$ इवा किरत् (for अवा) S धाराभिरिव (G_2 $M_{4\ 5}$ रभि) पर्वत — After 18, S ins

891* निरावकाशमभवच्छरै क्षिप्तै किरीटिना ।
[$M_{1\ 3\ 4}$ तीक्ष्णै (for क्षिप्तै)]

$G_{1\ 3}$ cont T G_2 M ins after 19^{ab}

892* सा चापि बहुला सेना पार्थबाणाभिपीडिता ।

19 ^{a}) B_4 शरैस्तैस् (for शरौघैस्) $D_{1\ 3\ 10}$ च, D_8 ते (for तु) S विकीर्यमाणास्तु शरै — ^{b}) S transp योधा and ते S धार्तराष्ट्रिका (for पार्थचोदितै) B_4 योधा पार्थप्रदेशितै॰ — After 19^{ab}, T G_2 M ins. 892* — ^{c}) B_4 अपश्यन्, S (except G_3) Crp नापश्यद्, Cr अपश्यत् (for नापश्यन्) $D_{1-4\ 7\ 8\ 10}$ सवृता, S विवृता (G_1 विविधा), Cc नावृता (as in text) — ^{d}) $Ś_1$ $B_{1\ 3}$ Dn $D_{1-3\ 5\ 6\ 11\ 12}$ T_2 G_2 M_{1-3} नातरिक्ष, D_4 चातरिक्ष (for अन्तरिक्ष) Dn_1 $D_{11\ 12}$ पतत्रिभि , $D_{1-4\ 5m\ 7-10}$ दिशस्तथा, S दिशो(G_1 अथा)पि वा (for च पत्रिभि) — After 19, S ins

893* गाश्चैव हि न पश्यन्ति पार्थमुक्तैरजिह्मगै ।
अर्जुनस्तु तदा हृष्टो दर्शयन्वीर्यमात्मन ।
पीडयामास सैन्यानि गाण्डीवप्रसृतै शरै ।
[(L 3) M_{1-3} पीड्यमानानि (for पीडयामास)]

20 ^{a}) B_{1-4} Dn $D_{5\ 6\ 9\ 11\ 12}$ आपतता, B_5 $D_{1-4\ 8\ 10}$ तु मानिनां, D_7 आत्मनिना (for नात्मनिनो) S तेषा नैवाप (M_4 भि)याने च (G_1 वा) — ^{b}) S (except M_4) नाभि° (for नाप) Ca cites अपयाने — ^{c}) S शीघ्रताम् (for शीघ्रत्वम्) — ^{d}) B (except B_1) D_5 ते तदा, S विस्मिता (for चेतसा) — After 20, S ins

894* चन्द्रावदात सामुद्र कुरुसैन्यभयकरम् ।
[M सैन्य (for सैन्य)]

21 ^{a}) S उपाध्मासीत् (for प्रदध्मौ स) — ^{b}) Dn_2 $D_{11\ 12}$ S रोम (for लोम) — ^{cd}) Dn_2 $D_{11\ 12}$ ध्वज- (for ध्वजे) B_4 अदेशयत्, some MSS अनोद° (for अचोद) S ज्याघोषतलघोष च कृत्वा भूतान्यमोहयत्

22 ^{a}) B_2 Dn $D_{8\ 11}$ तत (for तस्य) M_4 घोषेण (for शब्देन) — D_8 om 22^{bc} — ^{b}) Dn_2 $D_{11\ 12}$ S धनुषो निस्वनेन च — N ins after 22^{ab} (D_8, which om 22^{bc} but reads 22^{cd} after 22^{d}, ins after 22)

895* गाण्डीवस्य च घोषेण पृथिवी समकम्पत ।
[B_{2-4} $D_{1\ 2}$ शब्देन (for घोषेण)]

— ^{cd}) D_1 मानुषाणां च (for अमानुषाणा) S शब्देन मानुषाणा च (for °) $B_{2\ 5}$ शब्देन भूताना, Dn $D_{1\ 2\ 11\ 12}$ भूताना तेषां च, D_6 सर्वेषा भूताना (for तेषा च भू) D_8 repeats 22^{cd} (with v l as in D_1) after 22^{d} and

४९

C 4 1660
B 4 54 1
K 4 55 45

वैशंपायन उवाच ।

स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य
गास्ता विजित्याथ धनुर्धराग्र्यः ।
दुर्योधनायाभिमुखं प्रयातो
भूयोऽर्जुनः प्रियमाजौ चिकीर्षन् ॥ १
गोषु प्रयातासु जवेन मत्स्या-
न्किरीटिनं कृतकार्यं च मत्वा ।
दुर्योधनायाभिमुखं प्रयान्तं

thereafter ins 895* — After 22, Ś1 ins

896* शब्देन महता राजन्सत्रस्त गोधन महत् ।,

while S ins

897* वियद्गताना देवाना मानुषाणा रवेण च ।

23 ª) B2 D8 G1 3 पुच्छ (for पुच्छान्) S विधून्वाना D7 ऊर्ध्वं पुच्छानि धुन्वाना — ᵇ) Ś1 रेफमाणा , K मेह माना , B8 वेष्ट्यमाना, B4 वाहसाहमाना (sic), Dn1 D5 चेष्टमाना , D6 धावमाना , S हेष(T1 G2 हर्ष-, T2 हेष)माणा , Cr रेटमाना , Cn s v rp (Arj, Dev) रेभ (as in text) ❀Ca रेभमाणा शब्द कुर्वाणा ।पाठान्तरमवद्यम् ।❀ D8 मुहुर्मुहु (for समन्तत) — ᶜᵈ) D8 8 10 निवर्तत, Cv as in text D4 दक्षिणा दिशमाश्रिता (for ᵈ) S गाव सवत्सा सत्रस्ता निवृत्ता दक्षिणा दिश — After 23, S ins a passage given in App I (No 43)

Colophon om in S, but cf v 1 4 49 2 — *Sub-parvan* Ś1 K1 गोग्रह, B1-4 Dn D1 3 6-12 उत्तर गोग्रह — *Adhy name* B2 4 5 D1 3-5 8-10 गोनिवर्तन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D3 48, B4 51, D6 50, D7 45, D9 42

49

1 S om the ref — ª) S ता (G1 तत्) (for स) B2 तत्र, D7 9 तस्य (for शत्रु-) G2 सहसा (for तरसा) M1 विजित्य (for प्रणुद्य) — ᵇ) S गाश्चैव (T2 G1 3 गाश्चापि) जित्वा धनुषा वरेण (T2 G1 3 M2 धनुषो रवेण) — S om 1ᶜᵈ and reads 2ᶜᵈ in its place — ᶜ) B2 Dn1 D2 4-6 10-12 मुख (for °मुख) — ᵈ) D5 m 7 9 पार्थस्तदा (for भूयोऽर्जुन) D8 Cv मन प्रियम् (for ऽर्जुन प्रियम्) K1 जयम् (for प्रियम्) B1 Dn D11 12 भूयो रण सोभिचिकीर्षमाण , B2 4 5 D5 6 मत्स्यस्य राज्ञ प्रियमा(B2 राज्ञाश्च प्रिय)चिकीर्षु , B8 भूयश्चिकीर्षु*****; D1-4 भूयो मन प्रीतिमसौ विकर्षन्, D7 m. 10 भूयो रणेसौ जय(D10 °णे सौष्ठव)माचिकीर्षन् Cv cites आजौ

2 ª) D7 9 नष्टप्रयातास्तु (for गोषु प्रयातासु) M2 बलेन (for जवेन), D7 9 योधान्, S (except M4 5) मात्स्या (for मत्स्यान्) — ᵇ) B2 4 D5 कार्यकृत, S प्रीतियुत (for कृतकार्यं) S दृष्ट्वा (for मत्वा) — After 2ᵃᵇ, S ins

898* पशून्समादाय ततो निवृत्ता
गोपागणा स्वान्प्रययुश्च राष्ट्रान् ।

[(L 2) T G2 समस्ता (for गणा स्वान्)]

Thereafter S ins a colophon (*adhy no* G1 3 M1 5 54, M2 4 53), and cont

899* वैशपायन ।

ततस्त्रीणि सहस्राणि रथाना च धनुष्मताम् ।
घोराणि कुरुवीराणा पर्यकीर्यन्त भारत ।
कर्णो रथसहस्रेण प्रत्यतिष्ठद्धनजयम् ।
भीष्म शातनवो धीमान्सहस्रेण पुरस्कृत ।
तथा रथसहस्रेण भ्रातृभि परिवारित ।
पश्चाद्दुर्योधनोऽतिष्ठद्धस्तावापी श्रिया ज्वलन् ।
अतिष्ठन्नवकाशेषु पादाता सह वाजिभि ।
भीमरूपाश्च मातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिता ।
तानि दृष्ट्वा ह्यनीकानि विततानि महात्मनाम् ।
वैराटिमुत्तर त तु प्रत्यभाषत पाण्डव ।

[(L 1) M1-3 ततोस्त्राणि, M4 5 ततो रथ- (for तत-स्त्रीणि) M1 2 5 शताना, M3 घोराणा, M4 जनाना (*sup lin* वाजीना) (for रथाना) — G1 ins after line 2 G3, after line 7

900* वर्मिता वाजिनोऽतिष्ठन्सहारूढै प्रहारिभि ।

— (L 3) M शत (for रथ) — (L 7) M °काशे तु (for °काशेषु) — After line 7, G3 ins 900* — After line 8, T1 ins

901* तत्र तत्रावकाशेषु पादाताश्च सहस्रश ।

— (L 10) T G2 दृष्ट्वा, G3 तत्र (for त तु)]

Then follows (the S version of) 4 50 4-23 (ending with a colophon), which is given in extenso at the end of the foot-notes of adhy 50, which in its turn is followed by a passage given in App I (No. 46) — S reads 2ᶜᵈ in the place of 1ᶜᵈ (cf v 1 1); — ᶜ) D5 7 9 दुर्योधनस्या° Ś1 K2 B (except B4) Dn D2 3 8 11 12 प्रयात (for प्रयान्त) — ᵈ) S °भ्य

कुरुप्रवीराः सहसाभिपेतुः ॥ २
तेषामनीकानि बहूनि गाढं
व्यूढानि दृष्ट्वा बहुलध्वजानि ।
मत्स्यस्य पुत्रं द्विषतां निहन्ता
वैराटिमामन्त्र्य ततोऽभ्युवाच ॥ ३
एतेन तूर्णं प्रतिपादयेमा-
ञ्श्वेतान्हयान्काञ्चनरश्मियोक्त्रान् ।
जवेन सर्वेण कुरु प्रयत्न-
मासादयैतद्रथसिंहवृन्दम् ॥ ४
गजो गजेनेव मया दुरात्मा
यो योद्धुमाकाङ्क्षति सूतपुत्रः ।
तमेव मां प्रापय राजपुत्र
दुर्योधनापाश्रयजातदर्पम् ॥ ५
स तैर्हयैर्वातजवैर्बृहद्भिः
पुत्रो विराटस्य सुवर्णकक्ष्यैः ।
विध्वंसयंस्तद्रथिनामनीकं C 4 1665 B 4 54 6 K 4 58. 10

(G1 M4 भि)गच्छन् (for °भिपेतु) D5 7 9 वैराटिरित्यर्जुनमाह हृष्ट — After 2, D5 7 9 ins

902* उत्तर उवाच ।
पुर प्रतिनिवर्तस्व पार्थ प्रहरता वर ।
गावस्त्वया जिताश्चेमा किं युद्धेनेति वै वृथा ।
सदिग्धेऽर्थे न युध्येत पुष्टे वापि बले सति ।
त्वयैकेन बहूना हि विग्रहेण तु किं वृथा ।
श्रुत्वैतदर्जुनो वाक्य वैराटेर्भीतवत्तदा । [5]
प्रहस्य प्राह त भूयो मा भै पश्येह कौतुकम् ।
बहूनि दृष्टपूर्वाणि प्राग्युद्धान्युत्तर त्वया ।
पश्येममेव सग्राम बहूनामेककेन यत् ।
ततो दुर्योधन यान्तमर्जुन तरसा तदा ।
रथाढ्यां कौरवेन्द्रस्य निपेतु सहसाखिला । [10]

Thereafter D5 7 9 *repeat* 2cd।

3 a) M2 निर्भिद्य सैन्यानि (for तेषामनीकानि) S (except T1) किरीटमाली (for बहूनि गाढ) Ś1 K1 पार्थो (for गाढ) — b) K1 तानि (for दृष्ट्वा) S (except T1) विपुल (for बहुल) — c) S (except T1) गाडीवधन्वा (for मत्स्यस्य पुत्र) — After 3, S ins

903* अर्जुन ।
सुसगृहीतैरथ रश्मिभिस्त्व
हयाञ्नियम्य प्रसमीक्ष्य यत्त ।
सप्रेषयाशु प्रतिवीरमेन
वैकर्तन योधयितु वृणोमि ।
या हस्तिकक्ष्या बहुधा विचित्रा [5]
स्तम्भे रथे पश्यसि दर्शनीयाम् ।
विवर्तमान ज्वलनप्रकाश
वैकर्तनस्यैतदनीकमग्र्यम् ।

[(L 6) G1 ता वीर पश्यस्यसि, G3 ता द्वैरथे पश्यसि (for स्तम्भे रथे पश्यसि) — (L 7) G3 M1–3 विवर्धं° (for विवर्त°) T2 G1 2 °माना and प्रकाशा]

4 a) G1 3 एतत्तु (for एतेन) S शीघ्र (for तूर्णं) B (except B5) D5 6 M1 2 प्रतिपादयैतान्, D1 2 पाद्यमान, D3 पादयस्व — b) Ś1 K B4 D4 6 9 रश्मियुक्तान्, S जाल(G2 वाजि)कक्ष्यान्, Ca (of Cs) रश्मियोक्त्रान् (as in text) — c) D6 गाढेन (for सर्वेण) S सर्व जव तत्र विदर्शय त्व (T1 G2 विदर्शयिष्ये, T2 यिष्यन्) — d) B1 2 5 Dn2 D3 11 12 आसादयेह, B3 D1 3 7 9 दयैन, B4 D5 6 10 Cv दयेय, Dn1 दयेम, D2 4 आसाद्य एन, G3 ह्यासाद (for आसादयैतद्) K रथवृदसिंह, B1 3 Dn D1–4 5m 7–12 कुरुसिहवृद, S रथवीरवृद

5 a) D7 9 गजोपमेनेव D1 3 यथा (for मया) B2 3 D5 महात्मा (D5m as in text) (for दुरात्मा) D3 महादुरासदो, S हि योद्धुकामो (for मया दुरात्मा) — b) B1 5 Dn D10–12 योद्धु समा°, T G2 मया सहा°, G1 3 M4 मया सदा°, M1–3 मया समा, M5 सदा मया (for यो योद्धुमा) D5 आशसति (m आकाङ्क्षति as in text) — After 5ab, M1 ins

904* तदद्य युद्ध कुरुवीरमध्ये
करोमि त याहि तथाप्रवृत्त ।

— M om 5c — d) T धनोपाश्रय°, G1 धन वा भृश — After 5, S (M4 om the posterior half) ins

905* त पातयिष्यामि रथस्य मध्ये
सहस्रनेत्रोऽशनिनेव वृत्रम् ।

[After the prior half, M1 2 ins

906* गाण्डीवमुक्तैरिषुभि सिताग्रै,

while M5 ins

907* शरै सुतीक्ष्णैर्हृदय विभिद्य]

6 M4 om 6 Before 6, S (M4 om) ins वैश — a) K सितैर्, B (except B4) D1–3 5 6 8 10 M2 ततो, G1 स वै (for स तैर्) T G M5 जात° (for वात) — b) Ś1 सुतो (for पुत्रो) B1 3 S (M4 om) हिरण्य, Co r सुवर्ण (as in text) — c) B Dn D1 3 6 9 व्यध्वसयत्तद्, D2 G1 विध्वसयत, D4 11 12 विध्वसयत्तद्,

C 4 1665 B 4 54 6 K 4 58 10 ततोऽवहत्पाण्डवमाजिमध्ये ॥ ६

तं चित्रसेनो विशिखैर्विपाठैः
संग्रामजिच्छत्रुसहो जयश्च ।
प्रत्युद्ययुर्भारतमापतन्तं
महारथाः कर्णमभीप्समानाः ॥ ७

ततः स तेषां पुरुषप्रवीरः
शरासनार्चिः शरवेगतापः ।
व्रातान्रथानामदहत्समन्यु-
र्वनं यथाग्निः कुरुपुंगवानाम् ॥ ८

तस्मिंस्तु युद्धे तुमुले प्रवृत्ते
पार्थं विकर्णोऽतिरथं रथेन ।
विपाठवर्षेण कुरुप्रवीरो
भीमेन भीमानुजमाससाद ॥ ९

ततो विकर्णस्य धनुर्विकृष्य
जाम्बूनदाग्र्योपचितं दृढज्यम् ।
अपातयद्ध्वजमस्य प्रमथ्य
छिन्नध्वजः सोऽप्यपयाज्जवेन ॥ १०

तं शात्रवाणां गणबाधितारं
कर्माणि कुर्वाणममानुषाणि ।
शत्रुंतपः कोपममृष्यमाणः
समर्पयत्कूर्मनखेन पार्थम् ॥ ११

स तेन राज्ञातिरथेन विद्धो

D10 व्यध्वसय तद् — [d]) K1 नय, K2 वहन् (for ऽवहत्) K1 Dn2 D11 12 आजिमध्य — S (which om 7–8) ins after 6 (M4, which om 6 also, ins after line 1 of 905*)

908* तमापतन्त परमेण तेजसा
समीक्ष्य वैकर्तनमभ्यरक्षन् ।
अभ्यद्रवस्ते रथवीरवृन्दा
व्याघ्रेण चाक्रान्तमिवर्षभ रणे ।
चित्राङ्गदश्चित्ररथश्च वीर
सग्रामजिद् सहचित्रसेनौ ।
विविंशतिर्दुर्जयदुर्मुखौ च
विकर्णदु शासनसौबलाश्च ।
शोणो निषेधश्च तमन्वयुस्ते
वैकर्तन शीघ्रतर युवान ।
पुत्रा ययुस्ते सहसोदराश्च
वैकर्तन पार्थगत समीक्ष्य ।
प्रगृह्य चापानि महाबला रणे
धनजय पर्यकिरञ्छरौघै ।
तेषा दृढज्याकृतनैकतन्त्रीं
प्रासोपवीणा शरसघकोणाम् ।
कराग्रयन्त्रा स्थिरचापदण्डा
वीणामुपावादयदाशु पार्थ ।

[(L 9) T1 G1 3 M5 शोणाश्वनामा च (M5 वाहस्तु) M1–4 शोणा निषेधश्च तमन्वयाच्च — (L 14) T1 G1 3 M4 5 शरार्चिभि (for शरौघै) — (L 15) T1 G1 3 M4 5 धनुर्ज्या (for दृढज्या) — (L 17) M2 3 शराग्र (for कराग्र) T2 M1 °यन्त्रस्थित (for यन्त्रा स्थिर°) M2–5 चारु (for चाप°)]

7 S om 7–8, but cf 908* above — [a]) Ś1 K2 D4 निशितैर् (for विशिखैर्) — [b]) Dn2 D11 12 शत्रुजयौ सहश्च — [c]) B4 D6 भ्रातरम् (for भारतम्) — [d]) Ś1 K Cv °रथ (for रथा) Ś1 K B2 Dn2 D6 8 11 12 Cv अभीप्समान, Cn s माना (as in text)

8 S om 8 (cf v 1 7) — [a]) B2 D6 च कुरु (for पुरुष°) — [c]) K2 B2 5 Dn1 D6 9 व्रात, Cn s व्रातान् (as in text) — [d]) B3–5 D1–4 8 पुगवाग्नि, D6 °पुगवाग्र्य

9 [a]) D4m 7 प्रवृद्धे (for त्ते) — [c]) D1 2 वेगेन (for °वर्षेण) B4 D6 °प्रवीर (for प्रवीरो) T G वरूथिना केतुमता नृसिंहो

10 [a]) D2 विदन्य, D5 विकृत्य, D7 8 विहृत्य, D7m S निकृत्य, D9 विहृत्य, Cs विकृष्य (as in text) — [b]) Ś1 K1 नदाग्र्यापचित, S नदेनोप(T2 नेव)हित D7 9 दृढाग, D8 दृढ च (for दृढज्यम्) — [c]) T1 G2 3 M2 3 व्यपात , T2 M1 5 न्यपात , G1 M4 निपात (for अपात°) K2 D1–4 8 10 केतुमपि प्रमथ्य, B1 Dn D11 12 त ध्वजमस्य मथ्य, B2 3 D6 च (B2 स) ध्वजमाप्रमथ्य, B4 च ध्वजमस्य मुख्य, B5 Cn त ध्वजमस्य प्रमथ्य, S तद् (T1 G1 2 त) ध्वजमस्य विध्वा (for ध्वजमस्य प्रमथ्य) — [d]) B4 अप्यपतत्, D4 व्यपयात्, D6 अभ्यपयात् (for अप्यपयात्) Cs cites अपयात्

11 [a]) D7 पार्थिवाणा (m शात्र° as in text) D7 युधि (for गण) G1 °शासि (for बाधि) — [b]) B1 4 5 Dn D1–3 7–12 M (except M3) कुर्वंतम् (for कुर्वाणम्) — [c]) G1 3 जयो (for तप) B1 3 5 Dn D1 3 4 8 11 12 पार्थम्, S वैरम् (for कोपम्) — [d]) Ś1 K B Dn D1 5 6 8 11 12 समा(Ś1 B4 D8 म)र्दयत्, D2 4 7 9 समार्पयत्,

विगाहमानो ध्वजिनीं कुरूणाम् ।
शत्रुंतपं पञ्चभिराशु विद्ध्वा
ततोऽस्य सूतं दशभिर्जघान ॥ १२
ततः स विद्धो भरतर्षभेण
बाणेन गात्रावरणातिगेन ।
गतासुराजौ निपपात भूमौ
नगो नगाग्रादिव वातरुग्णः ॥ १३
रथर्षभास्ते तु रथर्षभेण
वीरा रणे वीरतरेण भग्नाः ।
चकम्पिरे वातवशेन काले
प्रकम्पितानीव महावनानि ॥ १४
हतास्तु पार्थेन नरप्रवीरा
भूमौ युवानः सुषुपुः सुवेषाः ।
वसुप्रदा वासवतुल्यवीर्याः
पराजिता वासवजेन संख्ये ।
सुवर्णकार्ष्णायसवर्मनद्धा
नागा यथा हैमवताः प्रवृद्धाः ॥ १५
तथा स शत्रून्समरे विनिघ्न-
न्गाण्डीवधन्वा पुरुषप्रवीरः ।
चचार संख्ये प्रदिशो दिशश्च
दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते ॥ १६
प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते
विशातयित्वात्यनिलो नुदन्खे ।
तथा सपत्नान्विकिरन्किरीटी
चचार संख्येऽतिरथो रथेन ॥ १७
शोणाश्ववाहस्य हयान्निहत्य
वैकर्तनभ्रातुरदीनसत्त्वः ।
एकेन संग्राममितः शरेण
शिरो जहाराथ किरीटमाली ॥ १८
तस्मिन्हते भ्रातरि सूतपुत्रो C 4 1678 B 4 54 1- K 4 58 25

D10 समर्चयत् Ś1 K B1 5 Dn D11 12 शरवर्षेण, Ca v कूर्मनखेन (as in text) Cc cites कूर्मनखै

12 a) D7 9 राज्ञ (for राज्ञा) D6 अधिरथेन, D7 9 तनयेन, D8 अतिजवेन, M5 अभिहतेन (for अतिरथेन) — b) S परेषा (for कुरूणाम्) — c) D8 शत्रु तत°, G1 3 शत्रुजय (for शत्रुतप)

13 b) D1 3 गात्राति(D3 भि)बलातिगेन, S काया वरणाति, Cv as in text — c) B2 4 D5 मह्या, S (except T1) राजन् (for भूमौ) — d) D1 नगो नगाताद्, Ca नागो न, Cc v नगो न (as in text) Cs cites नग D7 9 वातभग्न, T G वायु(G1 जात)रुग्ण, Ca c as in text

14 a) Ś1 B1 3 4 Dn D1 2 11 12 T2 नर, M2 भरत (for रथ) Ś1 B1 3 4 Dn D1 11 12 T2 G2 तेन (for ते तु) Ś1 B Dn D1–3 11 12 T2 नर (for रथ°) K रथर्षभास्ते भरतर्षभेण — c) B2 जवेन, B8 रयेण, Dn1 °वर्षेण (for वशेन) — d) D6 प्रवेपि (for प्रकम्पि)

15 a) B4 S च (for तु) K रथ°, D10 G1 3 M1 3 4 (*inf lin* रथ) कुरु, G2 रथि (for नर) — b) B5 Dn D11 12 गतासवोर्व्यां, D6 भूमौ प्रधाना (for भूमौ युवान) — e) T2 G2 M5 कृष्णायस, G1 3 °कालायस (for °कार्ष्णायस) — f) T G हैमवते (T1 °ति), Cv as in text D4 8 प्रसिद्धा (for प्रवृद्धा)

16 a) B3 D6 निजघ्ने, D10 विनिघ्ने (for विनिघ्नन्) — b) D7 9 गाजीव (for गाण्डीव) — c) B1 5 Dn D2 11 12 G1 3 वि (for प्र) — d) K आतपेन, Cs आतपान्ते (as in text)

17 Ś1 om 17^{ab}, K1 M4 om (? hapl) 17^{a} — a) D4 प्रकीर्य, T1 सचीर्ण, T2 G M1–3 सुशीर्ण, M5 विशीर्ण° — b) K1 B3 विशातयेत्, B2 4 5 D1 4–6 8 विशातयन्, D3 विशर्जयन्, D7 विपातयन्, D10 वियातयत् (for विशातयित्वा) K1 वायुरुपातदन्वै, B1 Dn1 पवनोम्बुदाश्च, B2 वातरथो नुदन्खे, B3 D6 7 वायुरथो नु(D6 न्नु, D7 तु)दन्खे, B4 वायुरिवोन्नदन्खे, B5 वायुसखो नुदन्खे, Dn2 D11 12 पवनो नुदन्खे (Dn2 दन्मुखे), D1 वात्यनिलो नुदन्वै, D2 अत्यनिलोम्बुदाश्च, D3–5 वातनिलोनु(D5 °न्नु)दन्खे (D3 न्खै), D8 वायुरथो निदाघे, D10 वात्यनिलो नुदार्धे, M तु रजो नुदन् (M4 5 नुद) खे (for अत्यनिलो नुदन्खे) T G निशातयित्वा तु रजो नुदन्खे (T2 तु समीरण खे, G1 तुरगो मरु सुख, G3 तु रजोम्बुद खे) Text as in K2 D9! Cr cites उन्नदन् (see above) — c) D6 स तान् (for तथा)

18 d) B3 D5 6 T2 G1 2 आशु, D3 अस्य (for अथ)

19 b) Ś1 वीर्यमथादधान, D6 चाथमुपाददान, D8 वीर्यमथाजहार, S वीर्यमदप्रतापी — c) D1–5 7 9 10 प्रो° द्यम्य, G1 3 निगृह्य, Cv प्रगृह्य (as in text) Dn1 दति°

C 4 1678
B 4 54 19
K 4 58.25

वैकर्तनो वीर्यमथाददानः ।
प्रगृह्य दन्ताविव नागराजो
महर्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत् ॥ १९
स पाण्डवं द्वादशभिः पृषत्कै-
र्वैकर्तनः शीघ्रमुपाजघान ।
विव्याध गात्रेषु हयांश्च सर्वा-
न्विराटपुत्रं च शरैर्निजघ्ने ॥ २०
स हस्तिनेवाभिहतो गजेन्द्रः
प्रगृह्य भल्लान्निशितान्निषङ्गात् ।
आकर्णपूर्णं च धनुर्विकृष्य
विव्याध बाणैरथ सूतपुत्रम् ॥ २१

अथास्य बाहूरुशिरोललाटं
ग्रीवां रथाङ्गानि परावमर्दी ।
स्थितस्य बाणैर्युधि निर्बिभेद
गाण्डीवमुक्तैरशनिप्रकाशैः ॥ २२

स पार्थमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्नो
गजो गजेनेव जितस्तरस्वी ।
विहाय संग्राममशिरः प्रयातो
वैकर्तनः पाण्डवबाणतप्तः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्याय. ॥ ४९ ॥

५०

वैशंपायन उवाच ।
अपयाते तु राधेये दुर्योधनपुरोगमाः ।
अनीकेन यथास्वेन शरैरार्छन्त पाण्डवम् ॥ १
बहुधा तस्य सैन्यस्य व्यूढस्यापततः शरैः ।

(for नाग) — ^{d}) $Ś_{1}$ K महर्षभो व्याघ्र, $B_{2\ 3}$ $D_{5\ 6}$ महर्षभ सिंह , $D_{3\ 8\ 9}$ महर्षभ व्याघ्र, S महाबल सिंह (for महर्षभ व्याघ्र) Cv cites महर्षभ S आजगाम (for अभ्यधावत्)

20 ^{b}) B_{4} $D_{7\ 8}$ अथाजघान, B_{5} Dn $D_{1\ 3\ 11.12}$ अथो ज , $D_{2\ 4\ 9\ 10}$ इवाज (for उपाज°) — D_{8} om 20^{cd} — ^{c}) B_{4} आविध्य (for विव्याध) — ^{d}) B D (D_{8} om) करे (for शरैर्) $Ś_{1}$ K विजघ्ने, B_{4} जघान, G_{1} प्रजघ्ने (for निजघ्ने) — After 20, all MSS except $Ś_{1}$ K $D_{1\ 2\ 4\ 8}$ ins a passage given in App I (No 44), thereafter B_{3} *repeats* 20 — After line 40 of this passage (No 44), however, there is in S an insertion of 18 lines, which in turn is followed by adhy 55

21 D_{8} (which om 20^{cd}) transp 21^{a} and 21^{b}, and om 21^{c} — ^{c}) $Ś_{1}$ K आकर्णपूर स ($Ś_{1}$ च), T_{1} °पूर्णं तु, T_{2} G_{2} M_{3-5} °पूर्णेन, $G_{1\ 3}$ पूर्णं स, $M_{1\ 2}$ पूर्णैश्च D_{4} °पूर्णं धनु सनिकृष्य — ^{d}) D_{8} जघान (for विव्याध) $B_{1\ 5}$ Dn $D_{11\ 12}$ गात्रेष्वथ (for बाणैरथ)

22 ^{a}) S बाहू(M_{4} हु) सशिरो (for बाहूरुशिरो°) — ^{b}) $B_{1.2\ 5}$ Dn D_{5}(m शिरा) $_{6\ 11.12}$ वरांगानि (for रथाङ्गानि) Cs cites वराङ्ग B_{4} रथावमर्दी, Dn_{1} पराग°, D_{6} बलाव°, D_{10} रणाव° S ग्रीवामुरस्कधभुजातर च — ^{c}) $B_{1\ 2\ 5}$ Dn $D_{11\ 12}$ शितैश्च, S कर्णस्य (for स्थितस्य) S पार्थो (for बाणैर्) $D_{1-4\ 8}$ निशितैर्बिभेद (for युधि निर्बिभेद) — ^{d}) D_{9} गाजीव S वज्रैरिवाद्रिं भगवान् महे(T_{1} इवे)न्द्र

23 ^{a}) $D_{7\ 9}$ पार्थस्य (for स पार्थ) $Ś_{1}$ $B_{1\ 2}$ Dn $D_{11\ 12}$ इषुभि (for विशिखै) S स पार्थमुक्तानविषह्य बाणान् — ^{b}) B (except B_{1}) $D_{5-7\ 9\ 10}$ $G_{1\ 3}$ हतस् (for जितस्) — ^{c}) S °शिरोपयातो — ^{d}) S पार्थशराभितप्त

Colophon D_{7} reads it in marg — *Sub-parvan* $Ś_{1}$ K गोग्रह, B_{4} $D_{1\ 3-6\ 10}$ उत्तरगोग्रह — *Adhy name* $B_{1\ 3.5}$ Dn $D_{5\ 6\ 11\ 12}$ कर्णापयान, B_{2} कर्णायोपयान, B_{4} $D_{4\ 7-10}$ कर्णभग , D_{1-3} वैकर्तनभग , T G_{2} कर्णपलायन, G_{1} M_{1} कर्णपराजय — *Adhy no* (figures, words or both) K_{1} 49, D_{5} 48, D_{6} 51, S 57 (M_{2-4} 56) — *S'loka no* G_{3} 76

50

1 S om 1-3, T $M_{1\ 4\ 5}$ om the ref also — ^{a}) B_{4} अथापयाते (for अपयाते तु) — ^{c}) D_{6} समासाद्य (for

अभियानीयमाज्ञाय वैराटिरिदमब्रवीत् ॥ २
आस्थाय रुचिरं जिष्णो रथं सारथिना मया ।
कतमद्यास्यसेऽनीकमुक्तो यास्याम्यहं त्वया ॥ ३

अर्जुन उवाच ।

लोहिताक्षमरिष्टं यं वैयाघ्रमनुपश्यसि ।
नीलां पताकामाश्रित्य रथे तिष्ठन्तमुत्तर ॥ ४
कृपस्यैतद्रथानीकं प्रापयस्वैतदेव माम् ।
एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं दृढधन्विनः ॥ ५
कमण्डलुर्ध्वजे यस्य शातकुम्भमयः शुभः ।
आचार्य एष वै द्रोणः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ६
सुप्रसन्नमना वीर कुरुष्वैनं प्रदक्षिणम् ।
अत्रैव चाविरोधेन एष धर्मः सनातनः ॥ ७
यदि मे प्रथमं द्रोणः शरीरे प्रहरिष्यति ।
ततोऽस्य प्रहरिष्यामि नास्य कोपो भविष्यति ॥ ८
अस्याविदूरे तु धनुर्ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ।
आचार्यस्यैष पुत्रो वै अश्वत्थामा महारथः ॥ ९
सदा ममैष मान्यश्च सर्वशस्त्रभृतामपि ।
एतस्य त्वं रथं प्राप्य निवर्तेथाः पुनः पुनः ॥ १०
य एष तु रथानीके सुवर्णकवचावृतः ।
सेनाग्र्येण तृतीयेन व्यवहार्येण तिष्ठति ॥ ११ C 4 1746 B 4 55 48

यथा) — ^{d}) K1 B4 5 D1 2 शनैर् (for शरैर्) B4 D3 आर्दंत पाडव, D6 पाडवमार्दयन्, D7 9 आनर्छुरर्जुन, D8 आनर्छं पाडव Ca cites आर्दन्त, Cc आर्दयन्, Cs cp आर्छन्त

2 S om 2 (cf v l 1) — ^{b}) B4 D8 Cv व्यूहस्य, Cc व्यूढस्य (as in text) D1–4 शनै, Cc शरै (as in text) D7 (m as in text) 9 शरैराप(D9 °पा)तितैर्भृश — B Dn D5 6 11 12 (all by conflation) ins after 2^{ab} a passage given in App I (No 45), which S ins after passage No 46 of the same App — ^{c}) B1 3 5 D4 7 (marg *sec m*) 10 Cr cp अभिज्ञानीयमाज्ञाय, B2 D6 अभ्या(D6 प्रत्या)गमनमा°, B4 Dn2 D11 12 अभिप्राय समाज्ञात्वा (B4 °य), Dn1 D5 अभिज्ञानाय कौंतेय Cc cites अभिज्ञानाय, Cv अभियानीय — ^{d}) D6 पार्थम् (for इदम्) — Ca cites the entire stanza (v l अभिज्ञानीयम् for यानीयम्)

3 S om 3 (cf v l 1) — ^{c}) B (except B4) D (except D6) कतम (for कतमद्) — ^{d}) D8 वै (for अह)

☞ For 4–23, S subst a passage which is given at the end of this adhy in the foot-notes, where its points of agreement with the N version have been shown marginally, within parenthesis

4 ^{a}) Ś1 K2 लोहिताग्रम्, K1 °ताख्यम्, B1 4 Dn D10–12 ताश्वम् (for °ताक्षम्) D1 2 वै (for य) — ^{b}) D1 2 य व्याघ्रम्, Cr s वैयाघ्रम् (as in text) — ^{c}) Ś1 K सिता, D7 9 पीता (for नीला)

☞ D1, which is missing from 4^{cd} up to the end of adhy 51, is generally ignored here, in the critical apparatus, up to the end of the lacuna

5 ^{a}) D3 एव (for एतद्) B1 2 5 Dn2 D6 7 11 12 अनीकाग्र्य, Dn1 D4 5 8 9 अनीकाग्र (for रथानीक) — ^{b}) B4 D2 7 9 10 तद्, Cr एतद् (as in text) — ^{d}) Ś1 K1 धन्वन, B2 धर्मिता D6 शीघ्रास्त्रत्व महात्मन Cc cites शीघ्रास्त्र (as in text)

6 ^{a}) B4 Dn D2–4 7–12 (by transp) ध्वजे कमडलुर्यस्य — ^{b}) Ś1 K Dn2 D4 11 12 कौंभ (for कुम्भ) — ^{c}) B (except B3) Dn D3 5–7 9–12 हि (for वै) — After 6, B (except B2) Dn D2–4 7–12 ins, for the first time, 10^{ab} (v l तु for च in some MSS), repeating it in its proper place

7 ^{a}) B4 D2 वीर, D7 9 धीर (for वीर) B1 2 5 Dn2 D11 12 सुप्रसन्न महावीर Cc cites सुप्रसन्नमना (as in text) — ^{c}) B1 अत्र चैवावरोहैन, B2 5 Dn2 D11 12 Cn s अत्रैवावावरोहैन (B2 5 हेय), B3 अत्र चैवाविरोधेन, Dn1 D2–10 Cv अत्रैव चावरोहेय (Dn1 D7 °हैन, D10 °होय)

8 ^{c}) Ś1 K D6 ततोस्मै, D3 ततो ह, D8 तथैन (for ततोऽस्य) D10 निहनिष्यामि — ^{d}) B (except B5) Dn D4–6 11 12 भवेदिति (D5 त्तथा) (for भविष्यति)

9 D8 om 9 — ^{a}) B1 3 5 Dn D2 4 7–12 हि, B2 D5 6 च, B4 अपि (for तु) — ^{d}) Ś1 B2 °बल (for °रथ) D7 9 सर्वशस्त्रभृता वर (cf 10^{b})

10 ^{a}) B2 5 Dn1 D5 सखा (for सदा) B1 4 Dn D4 7 9 11 12 तु (for च) — ^{b}) D7 9 अश्वत्थामा महाबल (cf 9^{d}) — D8 reads 11^{cd} before 10^{cd} — ^{c}) D2 3 च (for त्व)

11 ^{a}) B2–4 D2 5 7 9 10 तुरगा°, D4 कवचा° (for तु

C. 4 1746 B 4 55. 49 यस्य नागो ध्वजाग्रे वै हेमकेतनसंश्रितः ।
धृतराष्ट्रात्मजः श्रीमानेष राजा सुयोधनः ॥ १२
एतस्याभिमुखं वीर रथं पररथारुजः ।
प्रापयस्वैष तेजोभिप्रमाथी युद्धदुर्मदः ॥ १३
एष द्रोणस्य शिष्याणां शीघ्रास्त्रः प्रथमो मतः ।
एतस्य दर्शयिष्यामि शीघ्रास्त्रं विपुलं शरैः ॥ १४
नागकक्ष्या तु रुचिरा ध्वजाग्रे यस्य तिष्ठति ।
एष वैकर्तनः कर्णो विदितः पूर्वमेव ते ॥ १५
एतस्य रथमास्थाय राधेयस्य दुरात्मनः ।
यत्तो भवेथाः संग्रामे स्पर्धत्येष मया सदा ॥ १६
यस्तु नीलानुसारेण पञ्चतारेण केतुना ।
हस्तावापी बृहद्धन्वा रथे तिष्ठति वीर्यवान् ॥ १७
यस्य तारार्कचित्रोऽसौ रथे ध्वजवरः स्थितः ।
यस्यैतत्पाण्डुरं छत्रं विमलं मूर्ध्नि तिष्ठति ॥ १८
महतो रथवंशस्य नानाध्वजपताकिनः ।
बलाहकाग्रे सूर्यो वा य एष प्रमुखे स्थितः ॥ १९
हैमं चन्द्रार्कसंकाशं कवचं यस्य दृश्यते ।
जातरूपशिरस्त्राणस्त्रासयन्निव मे मनः ॥ २०
एष शांतनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः ।
राजश्रियावबद्धस्तु दुर्योधनवशानुगः ॥ २१
पश्चादेष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत् ।
एतेन युध्यमानस्य यत्तः संयच्छ मे हयान् ॥ २२
ततोऽभ्यवहदव्यग्रो वैराटिः सव्यसाचिनम् ।
यत्रातिष्ठत्कृपो राजन्योत्स्यमानो धनंजयम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चाशोऽध्याय. ॥ ५० ॥

रथा) — ^{b}) Ś1 K B2 3 सौ(Ś1 B2 सु)वर्णकवचान्वि(B3 °वृ)त , D3 हिरण्य — ^{c}) Ś1 K B4 Dn1 D3 4 7 8 10 सेनाग्रेण Cv cites अग्र्येण Ca द्वितीयेन, Cv तृतीयेन (as in text) — ^{d}) K1 B (except B3) Dn2 D4 8 9 11 12 Ca n s v व्यावहार्येण

12 ^{a}) K ध्वजाग्रेण, B (except B2) Dn2 D2–5 7–12 °ग्रेसौ, Dn1 ग्रेषु — ^{b}) K B (except B2) Dn1 D2 3 5. 8 10 हे(K है)मकेतनसवृत , Dn2 D11 (m as in text) 12 केतनेन सम वृत , D4 सभृत , D4m 7 9 हिरण्यमणिभूषित Cc r cite केतन — ^{c}) D6 राष्ट्रसुत (for राष्ट्रात्मज)

13 ^{b}) K2 B Dn D4–6 8–12 रुज (for रुज) — ^{cd}) K2 B4 राजा वै प्रमाथी, B1–3 5 D (D1 missing) राजा हि प्र (for तेजोभिप्र°)

14 ^{a}) Dn2 D11(m as in text) 12 एको (for एष) D6 शिष्येषु (for शिष्याणा) — ^{b}) K2 B1 2 5 Dn D2 4 7–12 शीघ्रास्त्रे K परमो (for प्रथमो) — ^{d}) D3 शीघ्रत्व (for शीघ्रास्त्र) Ś1 विपुलै , D6 प्रथम B D (D1 missing) रणे (for शरै)

15 ^{a}) Most MSS & Comm कक्षा (for कक्ष्या) D2–4 7 8, 10 सु (for तु)

16 ^{a}) B4 D2–4 6–10 आसाद्य (for आस्थाय) — ^{b}) B4 महा° (for दुरा°) — ^{d}) B Dn D2 3 5 7–12 स्पर्धते हि, D4 °ते स, D6 °ते य॰ Ś1 सदा मम, B Dn D5–7 9. 11 12 सदा मया (by transp), D3 8 10 मया सह

17 ^{a}) D11(m as in text) 12 नीलाभि , Cc r s नीलानु (as in text) — ^{b}) B4 तालेन, Cr तारेण (as in text) D2–4 8 केतुना प्रविलक्ष्यते — Ca cites the entire stanza as in text

18 ^{a}) D2 यस्य बालार्कबिंबोसौ — ^{b}) B1 2 Dn D11 12 ध्वजो रथवरे स्थित

19 ^{c}) D2 3 10 बलाहकेषु (for हकाग्रे) K सूर्यें वा, B4 सूर्याभ , Ca c सूर्यो वा (as in text) — ^{d}) Ś1 K प्रमुख(Ś1 °ख)स्थित

20 ^{a}) Ś1 D4 5 हेम; K D9 हेम, Cv हैम (as in text) — ^{b}) K च य (sic) (for यस्य) — ^{c}) B1–3 Dn D10–12 स्त्राण (for स्त्राण) — ^{d}) D3 कपयन् (for त्रासयन्) Dn1 मनस्तापयतीव मे

21 ^{c}) K1 वरलब्ध , B1 Dn D11 12 Crp अभिवृद्ध ; B2 विवृद्ध , B3 5 D6 10 Cr प्रवृद्ध , B4 निबद्ध , D4 अप विद्ध , D5 विरुद्ध , D7 9 Ca rp (Dev) अवरुद्ध (for अवबद्ध) B1 3 Dn D11 12 च, D6 अय (for तु) — ^{d}) Ś1 B1 3 4 Dn D3 5 7–12 सुयोधन°

22 ^{d}) D3 10 यत्नात् (for यत्त) — After 22, D3 ins

909* एवमुक्तस्तदा तेन पार्थेनामित्रकर्शिना ।

☞ For 4–23, S subst the foll passage, inserting it after 899* (which, in its turn, is ins. after 4 49 2^{ab})

910* अर्जुन ।
जाम्बूनदमयी वेदी ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते ।
शोणाश्वाश्वा रथे युक्ता द्रोण एष प्रकाशते ।
आचार्यो निपुणो धीमान्ब्रह्मविच्छूरसत्तम ।
लाघवे चाप्रतिद्वन्द्वो दूरपाती महारथ ।
(7ab) सुप्रसन्नमना वीर कुरुष्वैन प्रदक्षिणम् ।
(7cd) अत्रैव चाविरोधेन एष धर्म सनातन ।
(8ab) यदि मे प्रहरेद्द्रोण शरीरे प्रहरिष्यत ।
(8cd) ततोऽस्मिन्प्रहरिष्यामि नान्यथा युद्धमस्ति मे ।
भारताचार्यमुख्येन ब्राह्मणेन महात्मना ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्द वाहय सारथे ।
ध्वजाग्रे सिंहलाङ्गूलो दिक्षु सर्वासु भासते ।
(9cd) भारताचार्यपुत्रस्तु सोऽश्वत्थामा विराजते ।
ध्वजाग्रे दृश्यते यस्य बालसूर्यसमप्रभ ।
दुर्जय सर्वसैन्याना देवैरपि सवासवै ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्द वाहय सारथे ।
ध्वजाग्रे वृषभो यस्य दिक्षु सर्वासु शोभते ।
आचार्यवरमुख्यस्तु कृप एष महारथ ।
द्रोणेन च समो वीर्ये पितुर्मे परम सखा ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्द वाहय सारथे ।
(15a) यस्य काञ्चनकम्बूभिर्हस्तिकक्ष्यापरिष्कृत ।
ध्वज प्रकाशते दूराद्रथे विद्युद्गुणोपम ।
(15c) एष वैकर्तन कर्ण प्रतिमान धनुष्मताम् ।
(16d) एष वै स्पर्धते नित्य मया सह सुदुर्जय ।
जामदग्न्यस्य रामस्य शिष्यो ह्येष महारथ ।
सर्वास्त्रकुशल कर्ण सर्वशस्त्रभृता वर ।
युद्धेऽप्रतिमवीर्यश्च दृढवेधी पराक्रमी ।
अद्याह युद्धमेतेन करिष्ये सूतबन्धुना ।
युद्धमेतत्तु द्रष्टासि बलिवासवयोरिव ।
महारथेन शूरेण सूतपुत्रेण धन्विना ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्द वाहय सारथे ।
(12ab) यस्य चैव रथोपस्थे नागो मणिमयो ध्वज ।
(12cd) एष दुर्योधनस्तत्र कौरवो यशसावृत ।
लब्धलक्षो दृढ वेधी लघुहस्त प्रतापवान् ।
तेन मे युध्यमानस्य मन्द वाहय सारथे ।
(17ab) यस्तु श्वेतावदातेन पञ्चतालेन केतुना ।
वैडूर्यदण्डेन तथा तालवृक्षेण राजते ।
(17cd) हस्तावापी बृहद्धन्वा सेना तिष्ठति हर्षयन् ।
रामेण जामदग्न्येन द्वैरथे न जित पुरा ।
शीघ्रश्च लघुवेधी च लघुहस्त प्रतापवान् ।
(21ab) एष शातनवो भीष्म सर्वेषा न पितामह ।
ककुद सर्वयोधाना सर्वशस्त्रभृता वर ।
(21cd) राजश्रियावबद्धस्तु सुयोधनवशानुग ।
(22ab) पश्चादेष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत् ।
(22cd) एतेन युध्यमानस्य यत्नात्संयच्छ मे हयान् ।
इत्येतास्त्वरित पार्थ कथयित्वा तु चोत्तरे ।
रूपतश्चिह्नतश्चैव युद्धाय त्वरते पुन ।

[(L 1) T2 G1 3 M4 यत्र (for यस्य) — (L 3) G1 M1 5 शूरसमत, G3 द्विजसत्तम (*sup lin* as in text) — (L 6) G1 3 अत्र वेच्छाविरोधेन (for अत्रैव चावि) — (L 10, 15, 19, and 30) G1 आवह (for वाहय) — (L 11) G1 3 दृश्यते, M5 शोभते (for भासते) T G2 काचनो हि विराजते (for the posterior half) — G1 om lines 13–14 — (L 13) T1 G2 3 M4 ध्वजाग्र M1–4 यत्र (for यस्य) T1 G2 3 M4 प्रभ (for प्रभ) — M2 3 om lines 16–17, M2 om 18–19 also — (L 16) G1 3 M5 काचनोभिविराजते (for the posterior half) — (L 20) G दृढेन (for कम्बूभि) — (L 22) G2 M1 3 मानो (for मान) — After 22, T ins

911* दृढवैरी सदास्माक नित्य कटुकभाषण ।
यस्याश्रयबलादेव धार्तराष्ट्र ससौबल ।
अस्मान्निरस्य राज्याच्च पुनरद्यापि योत्स्यति ।

— (L 24) M1.3 om हि — (L 26) T G2 3 अथ (for च) T G2 3 °धन्वा (for वेधी) — (L 28) T G2 द्रष्टा त्वमावयोर्युद्ध (for the prior half) — (L 29) M1 3 मानिना, M2 5 बधुना (for धन्विना) G3 M4 समरे सूतबधुना (for the posterior half) — (L 30) T G1 2 शीघ्र (for मन्द) — (L 31) T1 G1 M1–3 चैष (for चैव) — (L 33) T1 G2 3 दृढावेधी, M3 4 दृढवेधी (for दृढ वेधी) — (L 34) G शीघ्र (for मन्द) — (L 36) T1 G2 M4 राजता (for राजते) — (L 38) T2 थे निर्जित, G2 M1–3 थेनाजित (for थे न जित) — (L 39) M1–3 शीघ्र च (for शीघ्रश्च) — (L 42) T च बद्धस्, G2 अवरुद्धस्, G3 अभिबद्धस्, M1 4 (*sup lin*) अपविद्धस्, M2 बबधस्, M3 5 अनुबद्धस् (for अवबद्धस्) G1 जरया च श्रिया वृद्ध (for prior half) G3 M4 दुर्योधन (for सुयोधन) — G1 2 M om line 44 — (L 44) G3 वाहय सारथे (for संयच्छ मे हयान्) — T2 om lines 45–46 — (L 45) G1 3 इत्येतान्कथयित्वा तु त्वरित पार्थ उत्तरे]

Colophon missing in D1 — *Sub-parvan* Ś1 K1 गोग्रह, B1–4 Dn2 D3–6 8 10–12 उत्तरगोग्रह, M1 2 गोग्रहण — *Adhy name* Dn1 देवविमाननावर्णन, D2 3 7–10 ध्वजवर्णन, D4 ध्वजचिह्नलक्षण, T G2 द्रोणादिसज्ञापन, M2 कौरवसज्ञावचन, M3 कौरवसज्ञापन — *Adhy no* (figures, words or both) B4 53, D3 50, D6 52, D7 47, S 55 (M2–4 54) — *S'loka no* G3 28

५१

C 4. 1759
B 4 56 1

वैशंपायन उवाच ।

तान्यनीकान्यदृश्यन्त कुरूणामुग्रधन्विनाम् ।
संसर्पन्तो यथा मेघा घर्मान्ते मन्दमारुताः ॥ १
अभ्याशे वाजिनस्तस्थुः समारूढाः प्रहारिभिः ।
भीमरूपाश्च मातङ्गास्तोमराङ्कुशचोदिताः ॥ २
ततः शक्रः सुरगणैः समारुह्य सुदर्शनम् ।
सहोपायात्तदा राजन्विश्वाश्विमरुतां गणैः ॥ ३
तद्देवयक्षगन्धर्वमहोरगसमाकुलम् ।
शुशुभेऽभ्रविनिर्मुक्तं ग्रहैरिव नभस्तलम् ॥ ४
अस्त्राणां च बलं तेषां मानुषेषु प्रयुज्यताम् ।
तच्च घोरं महद्युद्धं भीष्मार्जुनसमागमे ॥ ५
शतं शतसहस्राणां यत्र स्थूणा हिरण्मयाः ।
मणिरत्नमयाश्चान्याः प्रासादमुपधारयन् ॥ ६
तत्र कामगमं दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् ।
विमानं देवराजस्य शुशुभे खेचरं तदा ॥ ७
तत्र देवास्त्रयस्त्रिंशत्तिष्ठन्ति सहवासवाः ।
गन्धर्वा राक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ ८
तथा राजा वसुमना बलाक्षः सुप्रतर्दनः ।

51

☞ The S version of this adhy, which is considerably different from the N version and found after adhy 47, is given *in extenso* at the end of the foot-notes of this adhy where its points of agreement with the N version have been shown marginally, within parenthesis — D1 is missing in this adhy (cf v l 4 50 5)

1 ^{a}) Ś1 तत्र (for तानि) — B2 om 1^{b}–2^{d} — ^{b}) B4 D10 अग्र (for उग्र) — ^{c}) Ś1 B1 Dn2 D4 11 12 ससर्पते

2 B2 om 2 (cf v l 1) — ^{a}) B3 4 D6 Crp आकाशे, Dn1 D3 4 7–10 अभ्यासे, Crp अवकाशे, Cr अभ्याशे (as in text) — ^{b}) Ś1 K D7 प्रहारिण — ^{c}) D3 4 भीमाश्च मत्तमातगा — ^{d}) B4 देशिता, Dn1 D2–4 7–10 नोदिता — After 2, B (except B2) Dn D3 5 10–12 ins

912* महामात्रै· समारूढा विचित्रकवचोज्वला ।

while D7 ins

912^{a} आरूढा युद्धकुशलै शिक्षितैर्गजसादिभि ।

3 D6 om 3–4 — ^{b}) K प्रदर्शन, Ca r s v सु° (as in text) — After 3^{ab}, B4 D3 ins

913* सर्वान्देवान्समारोप्य वैडूर्यकवचावृतम् ।

[D3 वैडूर्यफलकक्षित (for the posterior half)]

— ^{c}) K D3 4 10 सहो(D2 4 हा)पया(D2 य)त्, B3 समायात (for सहोपायात्) — ^{d}) K विश्वैश्च, B4 वस्वश्वि·; D7 विश्वेशो (m विश्वाश्वि·, विश्वाश्वै) (for विश्वाश्वि·) Ś1 K पति (for गणै) B4 विश्वेश· समरुद्गणै

4 D6 om 4 (cf v l 3), D4 om 4^{cd} — ^{c}) D2 ह्यभ्र°, D3 चद्र (for ऽभ्रवि) — ^{d}) B1. 5 Dn D11 12 ग्रहाणामिव मडल — After 4, D7 ins

914* दर्शनार्थं तदा सर्वे समेता वासवादय ।

5 ^{b}) K B3 D4 6 मनुष्येषु Ś1 B1. 5 Dn D11 12 Ca प्रयुजता, B2 प्रमुह्यता, B4 प्रमुच्यता — ^{c}) B5 Dn1 भीम (for घोर) B2 3 5 D7 9 महायुद्ध B4 D4 तच्च युद्ध महद्घोर — ^{d}) Ś1 °समागम, K D4 भीमार्जुनसमाकुल (D4 °गमे), B5 Dn1 D3 10 कृपार्जुनसमागमे (D10 °म), D2 °समाकुले — After 5, B (B3 marg) Dn D5 6 7 (marg *sec m*) 10–12 ins

915* द्रष्टुमभ्यागता देवा स्वविमानै पृथक्पृथक् ।

[B2 3 D5 6 विमानै स्वै, D10 स्वैर्वि (for स्ववि)]

6 ^{a}) D3 Ca कोटि (for शत)! — ^{b}) B2 4 D2 4–6 8 तत्र, D7 9 तस्मिन् (for यत्र) D2 7 9 स्तभा (for स्थूणा) B1 3 4 Dn D5 11 12 Ca हिरण्मयी (B4 Ca °यी) D10 नाकस्थाना हिरण्मयान् — ^{c}) Ś1 K मयान्यासन्, B1 2 Dn2 D11 12 मयी चान्या, B3 5 D5 °मयीश्चान्या, B4 Dn1 D10 मयाश्चान्यान्, D2 3 मयैश्चान्या D7 9 मणिमुक्तामयाश्चान्ये — ^{d}) K Dn1 D2–4 8 प्रसाद, B2 3 5 D6 10 प्रासादान्, B4 प्रसादान् B1 Dn D11 12 तदधारयत्, D2 4 8 तमधारयन् (D2 °यत्), D3 नामधारयत्, D7 9 समधारयन्, D10 तानधारयन्, Ca as in text

7 K2 (which om 7^{cd}) reads 7^{ab}, after 10^{ab} — ^{a}) K2 B2 Dn1 तत, B1 3–5 D4 5 8 तत्तु, D2 3 10 त तु, D6 यत्तु, D7 9 यच्च (for तत्र) — ^{c}) D10 transp विमान and शुशुभे (in ^{d}). D7 राज(m देव)राजस्य — K1 (hapl) om from 7^{d} up to 10^{c} — ^{d}) B2 3. 5 D5 6 Co शुभ, D4 दिवि, Cop सुभ (for तदा)

8 Ś1 om, 8–10, K1 om 8 (cf v l 7) — ^{c}) Dn1

अष्टकश्च शिबिश्चैव ययातिर्नहुषो गयः ॥ ९
मनुः क्षुपो रघुर्भानुः कृशाश्वः सगरः शलः ।
विमाने देवराजस्य समदृश्यन्त सुप्रभाः ॥ १०
अग्नेरीशस्य सोमस्य वरुणस्य प्रजापतेः ।
तथा धातुर्विधातुश्च कुबेरस्य यमस्य च ॥ ११
अलम्बुसोग्रसेनस्य गन्धर्वस्य च तुम्बुरोः ।
यथाभागं यथोद्देशं विमानानि चकाशिरे ॥ १२
सर्वदेवनिकायाश्च सिद्धाश्च परमर्षयः ।
अर्जुनस्य कुरूणां च द्रष्टुं युद्धमुपागताः ॥ १३
दिव्यानां तत्र माल्यानां गन्धः पुण्योऽथ सर्वशः ।
प्रससार वसन्ताग्रे वनानामिव पुष्पताम् ॥ १४
रक्तारक्तानि देवानां समदृश्यन्त तिष्ठताम् ।
आतपत्राणि वासांसि स्रजश्च व्यजनानि च ॥ १५
उपशाम्यद्रजो भौमं सर्वं व्याप्तं मरीचिभिः ।
दिव्यान्गन्धानुपादाय वायुर्योधानसेवत ॥ १६
प्रभासितमिवाकाशं चित्ररूपमलंकृतम् ।
संपतद्भिः स्थितैश्चैव नानारत्नावभासितैः ।
विमानैर्विविधैश्चित्रैरुपानीतैः सुरोत्तमैः ॥ १७ C 4 1777 B 4 50 18

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्याय ॥ ५१ ॥

D2 9 गाधर्वे K2 सिद्धा , D6 8 सर्वे (for सर्पा) — d) B2 4 D3 6 महर्षय , some MSS सहर्षिभि

9 Ś1 K1 om 9 (cf v 1 7, 8) — b) K2 बालाकि , D2 3 8 Cv बलाक , D4 5 m 7 9 हर्यश्व , Cvp बलाक्ष (as in text) K2 शुभ्रदर्शन , Dn1 D3 सुप्रदर्शन , D4 च सुदर्शन , Cvp as in text — c) B4 तथाष्टक (for अष्टकश्च) — d) D10 नल (for गय)

10 Ś1 om 10, K1 om 10^{abc} (cf v 1 7, 8) — a) K2 क्षिपो, B1 Dn D11 12 पूरु , B3 D8 क्षपो, D2 कृपो, D3 शिक्षो, D4 क्षेपो, Cv क्षुपो (as in text) — b) B (except B1) D5 (m as in text) 6 कृष्णाक्ष (for कृशाश्व) B1 Dn D9 11 12 नल , B2 स्वन , D3 7 शिल (for शल) — After 10^{ab}, K2 reads 7^{ab}

12 D3 transp some pādas here — a) K2 B Dn D3 5–8 10–12 Cc अलबुष- Cv cites अलम्बुस N (except D2 3 10, D1 missing) Cc सेनाना (for सेनस्य) — b) Some MSS तुबरो — c) Dn1 D10 मान (for °भाग)

13 a) K1 B3 5 सर्वे (for सर्व) — b) B (except B1) D5 6 सिद्धगधर्वराक्षसा (B2 पन्नगा), D3 सिद्धाश्च पुरतस्तथा — Ś1 K1 D3 om 13^{cd}, D3 om 14 also — d) B2 4 5 D5–7 9 transp. द्रष्टु and युद्ध K2 उपाययु , B4 D7 समागता (for उपागता)

14 D3 om 14 (cf v 1 13) — a) K1 B1 Dn D6 9 11 12 सर्व- (for तत्र) — b) Ś1 अतिशोभन (for अथ सर्वश) — c) K वनाताग्रे, D5 वसतादौ (for वसन्ताग्रे) — d) B1 Dn D6 11 12 भारत, B4 D2 4 7–10 Ca पुष्पिणा (for पुष्पताम्)

15 a) Ś1 D9 रक्तरक्तानि, B1 Dn D6 11 12 तत्र रत्नानि, D8 तत्र रक्तानि (for रक्तारक्तानि) — b) D7 (marg *sec m* by corr) विमानानि चकाशिरे (= 12^{d})

16 a) K1 B Dn D5 6 9–12 उपाशाम्यद् — c) B2 4 दिव्य- (for दिव्यान्) — d) D10 देवान् (for योधान्)

17 c) B1 2 5 Dn D2–6 8 10–12 चापि, B4 वापि (for चैव) — d) B1 3 रत्नविभूषितै , Dn D4 11 12 वर्णाव- भासितै In Ś1, the folios containing the portion of the text from 17^{ef} up to 4 56 4 are firmly stuck together and could not be collated — f) B4 D2 5 6 10 उपनीतै — After 17, B Dn D3 (om lines 2–3) 5 6 7 (marg *sec m*) 10–12 ins

916* वज्रभृच्छुशुभे तत्र विमानस्थ सुरैर्वृत ।
बिभ्रन्माला महातेजा पद्मोत्पलसमायुताम् ।
विप्रेक्ष्यमाणो बलभिन्नातृप्यत्सुमहाहवम् ।

[(L 1) B1 Dn D10–12 विमानस्थै D8 सुरै सह — (L 2) B4 युता शुभा, B5 D5 10 व(D10 प)रायुता, D6- गणायुता, D7 °मयी शुभां (for °समायुताम्) — (L 3) B2 5 सुमहाहवे, B4 D6 7 सुनुमाहवे (for सुमहाहवम्)]

☞ For this adhy , S subst the foll passage, reading it after adhy 47

917* वैशपायन ।
तत सुदर्शन नाम प्रासाद हरिवाहन ।
सर्वान्देवान्समारोप्य प्रययौ यत्र पाण्डव ।
स्थूणाराजिसहस्र तु यस्य मध्ये प्रतिष्ठितम् ।
तत्र सूर्यपथेऽतिष्ठद्विमला वासवी सभा ।
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च मरुद्गणा । [5]
तत्र श्वेतानि छत्राणि काञ्चनस्फाटिकानि च ।

५२

C. 4 1789
B 4 57 12
K 4 61 1

वैशंपायन उवाच।
एतस्मिन्नन्तरे तत्र महावीर्यपराक्रमः।
आजगाम महासत्त्वः कृपः शस्त्रभृतां वरः।
अर्जुनं प्रति संयोद्धुं युद्धार्थी स महारथः॥ १

मणिरत्नविचित्राणि नानारूपाणि भागश ।
आकाशे समदृश्यन्त भानुमन्ति शुभानि च।
(11ab) अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य वरुणस्य च।
(11cd) तथा धातुर्विधातुश्च मित्रस्य धनदस्य च।
रुद्रस्य विष्णो सवितुस्त्रिदशानां तथैव च।
काञ्चनानि च दामानि विविधाश्चोत्तमस्रज ।
दिव्यपुष्पाभिसवीतास्तत्र छत्राणि भेजिरे।
(6cd) तस्मिंश्च राजन्प्रासादे दिव्यरत्नविभूषिते।
दिव्यगन्धसमाविष्टा स्रजो दिव्याश्चकाशिरे।
(14ab) दिव्यश्च वायु प्रववौ गन्धमादाय सर्वश ।
ऋतव पुष्पमादाय समतिष्ठन्त भारत ।
प्रजाना पतयश्चैव सप्त चैव महर्षय ।
तत्र देवर्षयश्चैव ते च राजन्दिवौकस ।
इन्द्रेण सहिता सर्वे त्रिदशाश्च व्यवस्थिता ।
न पङ्को न रजस्तत्र प्रविवेश कथचन।
आदित्यश्चापि रूक्षोऽत्र नातिवेलमिवातपत्।
(16cd) दिव्य गन्ध समादाय वायुस्तत्राभिगच्छति।
आकाश च दिश सर्वा दर्शनीयमदृश्यत।
तत्र देवा समारुह्य त दिव्य सर्वत प्रभम्।
अम्बरे विमलेऽगच्छन्प्रासाद कामगामिनम्।
तत्र राजर्षयश्चैव समारूढा दिवौकस ।
(9ab) श्वेतो राजा वसुमनास्तथा भद्र प्रतर्दन ।
नृगो ययातिर्नहुषो मान्धाता भरत कुरु ।
अष्टकश्च शिबि पूरु स च राजा पुरूरवा ।
डम्भोद्भव कार्तवीर्या ह्यर्जुन सगरस्तथा।
दिलीपो भरत पूरु शर्याति सोमकस्तथा।
हरिश्चन्द्रश्च तेजस्वी रघुर्दशरथस्तथा।
भगीरथश्च राजर्षि सर्वे च जनमेजय।
पाण्डुश्चैव महाबाहुश्चामरव्यजनायुत ।
छत्रेण ध्रियमाणेन राजसूयश्रिया वृत ।
एते चान्ये च बहव पुण्यशीला शुचिव्रता ।
कीर्तिमन्तो महावीर्यास्तत्रैवासन्दिवि स्थिता ।
गणाश्चाप्सरसा सर्वे गन्धर्वाश्चापि सर्वश ।
दैत्यराक्षसयक्षाश्च सुपर्णा पन्नगास्तथा।
वासवप्रमुखा सर्वे देवाश्च सगणेश्वरा ।
आसस्तत्र समारूढा सङ्ग्राम त दिदृक्षव ।
इत्यम्बरे व्यवस्थाय प्रासादस्था दिवौकस ।
(13cd) एकस्य च बहूना च द्रष्टु युद्ध व्यवस्थिता ।

[(L 1) M1-3 वाहन (for वाहन) — (L. 4) T G M2 महती (for वासवी) — (L 6) G1 3 चित्राणि (for छत्राणि) M4 दिव्यरूपाणि भागश (m भारत) (for the posterior half) — After line 6, T G2 3 M5 ins

918* तथा चित्राणि छत्राणि दिव्यरूपाणि भारत।

— (L 7) M2 3 तथा चित्राणि छत्राणि (for prior half) — (L 12) T1 M1 2 विचित्राश्, G1 विविक्ताश् (for विविधाश्) — (L 18) G1 3 M3-5 पतय सप्त (for पतयश्चैव) G1 ब्रह्मर्षयस्तथा, G3 ब्रह्ममहर्षय (for चैव मह) — (L 23) M1, 5 अधिगच्छति (for अभिग) — (L 24) T G2 M3 प्रकाशते (for आकाश च) — (L 26) T G2 व्योमगामिन, M2 कामगामिक (for कामगामिनम्) — (L 27) T G2 3 समारुह्य (for रूढा) — (L 28) T1 G M2-5 भद्रप्रदर्शन (for भद्र प्रतर्दन) — (L 30) G1 3 चोभौ (for पूरु) — (L 32) G1 केरळ (for भरत) M1 4 5 चाबरीषश्च (for भरत पूरु) T1 G2 शर्याति (for शर्याति) — (L 36) T G2 M3 युत (for वृत) — (L 37) G3 M1 4 शुभ (for शुचि) — (L 39) M1 4 गणाश्चाप्सरसश्चैव (for the prior half) G1 सघश (for सर्वश) — (L 40) T1 G2 M1 सुपर्ण (for °र्णा) — M2 om lines 41-43 — (L 44) G1 3 M1 2 transp द्रष्टु and युद्ध

Colophon missing in Ś1 D1, D7 reads it in marg — *Sub-parvan* K1 गोग्रह, B1-4 Dn D2-6 8 10-12 उत्तरगोग्रह, M1-3 गोग्रहण — *Adhy name* D4 देवविमानदर्शन, D7-9 विमानदर्शन, T1 G2 धनजयदर्शन, M2 3 दिव्यसमागम — *Adhy no* (figures, words or both) B4 54, D3 M2-4 51, D5 10 49, D6 53, D7m 48, T G M1 5 52 — *S'loka no* G3 22

52

☞ This whole adhy is missing in Ś1 (cf v l 4 51 17)

1 Before the ref, D8 repeats 4 50 3 — After the ref, N (Ś1 missing, D1 missing for lines 1-8 only) ins a passage given in App I (No 47) — a) D3 4 7 9 विप्रो, B Dn D5 6 10-12 वीरो, D1 2 राजन्, D8 दर्पो (for तत्र) — M1 om 1bc — b) N (Ś1 missing) बलदर्प(Dn D11 12 वीर्य)समन्वित, G1 3

तौ रथौ सूर्यसंकाशौ योत्स्यमानौ महाबलौ ।
शारदाविव जीमूतौ व्यरोचेतां व्यवस्थितौ ॥ २
पार्थोऽपि विश्रुतं लोके गाण्डीवं परमायुधम् ।
विकृष्य चिक्षेप बहून्नाराचान्मर्मभेदिनः ॥ ३
तानप्राप्ताञ्शितैर्बाणैर्नाराचान्रक्तभोजनान् ।
कृपश्चिच्छेद पार्थस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४
ततः पार्थश्च संक्रुद्धश्चित्रान्मार्गान्प्रदर्शयन् ।
दिशः संछादयन्बाणैः प्रदिशश्च महारथः ॥ ५
एकच्छायमिवाकाशं प्रकुर्वन्सर्वतः प्रभुः ।
प्रच्छादयदमेयात्मा पार्थः शरशतैः कृपम् ॥ ६
स शरैरर्पितः क्रुद्धः शितैरग्निशिखोपमैः ।
तूर्णं शरसहस्रेण पार्थमप्रतिमौजसम् ।
अर्पयित्वा महात्मानं ननाद समरे कृपः ॥ ७
ततः कनकपुङ्खाग्रैर्वीरः संनतपर्वभिः । C 4 1799 B 4 57 22 K 4 61 13

महासत्वपराक्रम — After 1^{ab}, Dn1 ins

919* अर्जुन प्रति सरब्ध कृप परमदुर्जय ।

— c) T2 G M3 वीर्य (for सत्त्व) N (Ś1 missing) अमृष्यमाणस्त (D4 तत्) शब्द — d) N (Ś1 missing) कृप शारद्वतस्तथा (B3m 4 5 Dn1 D1 5 स्तदा, Dn2 D2 4 7–12 स्तत), M3 सर्वशस्त्रभृतां वर — e) B Dn D1–6 10–12 Cc सरब्धो, D7 9 सरोद्धु, S योद्धु वै (for सयोद्धु) — f) B5 युद्धार्थं स, T1 G M3 5 युद्धकामी, T2 M1 2 4 युद्धकामो (for युद्धार्थी स) B5 Dn1 D10 बल (for °रथ) — After 1, N (Ś1 missing) ins

920* महोदधिजमादाय दध्मौ वेगेन वीर्यवान् ।
स तु शब्देन लोकांस्त्रीनावृत्य रथिना वर ।
धनुरादाय सुमहज्ज्याशब्दमकरोत्तदा ।

[(L 1) K1 महोदधिसम शख, K2 समादाय, Dn1 °जमासाद्य Ca c r s cite महोदधिज D7 9 शख दध्मौ स वीर्यवान्]

On the other hand S ins after 1

921* अथ द्रौणे रथ त्यक्त्वा कृपस्य रथमुत्तमम् ।
आजगामार्जुनस्तूर्णं सूर्यवैश्वानरप्रभम् ।

2 a) B4 D5 S वीरौ (for रथौ) M4 वीर्यसपन्नौ (*inf lin* सकाशौ) (for सूर्य) — b) D3 बलौजसा, D4 5 7 महारथौ (for बलौ) — c) S वार्षिकौ (for शारदौ) — After 2, N (Ś1 missing) ins

922* तत शारद्वतस्तूर्णं पार्थं दशभिराशुगै ।
विव्याध परवीरघ्न निशितैर्मर्मभेदिभि ।
[(L 2) K B3 D3 10 परवीरघ्नो (for घ्न)]

3 ab) B3 D5 विदित (for विश्रुत) D9 गाजीव K B3 धनुरुत्तम (for परमायुधम्) S प्रगृह्य गाडिव लोके (G by transp लोके गाडीव) विश्रुत पुनरर्जुन — cd) K2 तस्मै चिक्षेप, Dn1 चिक्षेप वरान् (for चिक्षेप बहून्) D3 8 °भेदिभि (for °भेदिन) S अभ्ययाद्भरतश्रेष्ठो विनिघ्न ञ्शरमालया — After 3, S ins

923* कृपश्च धनुरादाय तथैवार्जुनमभ्ययात् ।

4 a) B4 D4 7 8 तान्प्राप्तान्निशितैर्बाणै, S प्रगृह्य बलवच्चाप Cc cites अप्राप्तान् — c) S कृपश्चिक्षेप पार्थाय — After 4, S ins

924* जीमूत इव घर्मान्ते शरवर्षं विमुञ्चति ।
नन्दयन्सुहृद सर्वान्प्रत्ययुध्यत फल्गुनम् ।
विकृष्य बलवच्चाप पाण्डवो भीमविक्रम ।

5 a) B Dn D4 5 7–12 तु, D1 8 स, D2 सु- (for च) S चचार समरे पार्थ — b) B4 (? gloss) बाणान् (for मार्गान्) B5 M वि (for प्र) B3 शीघ्रास्त्र तु प्रदर्शयन्, D1–6 8 10 शीघ्रास्त्रत्व वि(D1 4 प्र, D3 10 व्य)दर्शयन् (D5m as in text), G1 चित्रमार्गान्प्र, M3 चित्रमार्गं वि — c) D5 प्रच्छादयन्, G1 3 चापूरयन् (for सछा°) B5 D6 दिश प्र(B5 स)छादयामास, T G2 M1 5 सर्वांश्चैव दिशो बाणै, M2–4 स सर्वाश्च (M2 सर्वा वि-) दिशो बाणै — d) K रवै (for रथ) D6 बाणौघै प्रदिश तथा

6 b) B1 Dn D11 12 अकरोत् (for प्रकुर्वन्) B2–5 D1–6 8 10 कुर्वन्नथगत प्रभु, S सर्वत कृतवान्प्रभु — D10 om 6^{cd} — c) B Dn D3–5 7–9 11 12 S (except G1 M3) प्रा(B3 आ)च्छादयद् D6 तत प्रच्छादयामास — After 6, S ins

925* उद्धत समये मेघो धाराभिरिव पर्वतम् ।
[T2 G2 M2 समरे (for समये)]

7 a) K B Dn D5–7 9 11 12 आर्दित, D1–4 8 10 आचित, G1 अपि स- (for अर्पित) — b) D1 2 शतैर्, D4 M4 शरैर्, D10 चिच्छेद (for शितैर्) D8 विषो° (for °शिखो) — After 7^{ab}, S ins

926* कृपो बभूव समरे विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।

— c) D6 शरै, S तत (for तूर्णं) B1–4 D1–8 10 शत°, B5 Dn D9 11 12 दश° (for शर) — d) D4 पार्थस्यामित तेजस — e) N (Ś1 missing) अर्द(D1 दर्श)यित्वा D6 S महानाद (G1 °बाहु) — f) B1 5 Dn D11 12 ननर्द (for ननाद)

8 D1 om 8 — a) D4 कृप (for तत) B5 Dn

C 4 1600 B 4 57 22

त्वरन्गाण्डीवनिर्मुक्तैरर्जुनस्तस्य वाजिनः ।
चतुर्भिश्चतुरस्तीक्ष्णैरविध्यत्परमेषुभिः ॥ ८
ते हया निशितैर्विद्धा ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ।
उत्पेतुः सहसा सर्वे कृपः स्थानादथाच्यवत् ॥ ९
च्युतं तु गौतमं स्थानात्समीक्ष्य कुरुनन्दनः ।
नाविध्यत्परवीरघ्नो रक्षमाणोऽस्य गौरवम् ॥ १०
स तु लब्ध्वा पुनः स्थानं गौतमः सव्यसाचिनम् ।
विव्याध दशभिर्बाणैस्त्वरितः कङ्कपत्रिभिः ॥ ११
ततः पार्थो धनुस्तस्य भल्लेन निशितेन च ।
चिच्छेदैकेन भूयश्च हस्ताचापमथाहरत् ॥ १२
अथास्य कवचं बाणैर्निशितैर्मर्मभेदिभिः ।
व्यधमन्न च पार्थोऽस्य शरीरमवपीडयत् ॥ १३
तस्य निर्मुच्यमानस्य कवचात्काय आबभौ ।
समये मुच्यमानस्य सर्पस्येव तनुर्यथा ॥ १४
छिन्ने धनुषि पार्थेन सोऽन्यदादाय कार्मुकम् ।
चकार गौतमः सज्यं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १५
स तदप्यस्य कौन्तेयश्चिच्छेद नतपर्वणा ।
एवमन्यानि चापानि बहूनि कृतहस्तवत् ।
शारद्वतस्य चिच्छेद पाण्डवः परवीरहा ॥ १६
स छिन्नधनुरादाय अथ शक्तिं प्रतापवान् ।
प्राहिणोत्पाण्डुपुत्राय प्रदीप्तामशनीमिव ॥ १७
तामर्जुनस्तदायान्तीं शक्तिं हेमविभूषिताम् ।
वियद्गतां महोल्काभां चिच्छेद दशभिः शरैः ।
सापतद्दशधा छिन्ना भूमौ पार्थेन धीमता ॥ १८

D11 12 Cs पर्वाग्रै, S पुङ्खेन (for पुङ्खाग्रै) — ^{b}) S शरेण (M5 तेन) नतपर्वणा — After 8^{ab}, B1 3 D6 ins

927* धनुरादाय विव्याध पार्थं दशभिराशुगैः ।,

while S ins

928* बिभेद समरे पार्थः कृपस्य ध्वजमुत्तमम् ।
ततः पश्चान्महातेजा नाराचान्सूर्यसंनिभान् ।
जग्राह समरे पार्थो भूयो बहुशिलीमुखान् ।
तैस्तदानीं महाबाहुः कृपस्य रथरक्षिणः ।
जघान क्षत्रियश्रेष्ठान्युध्यमानान्महाबलान् ।
चन्द्रकेतुः सुकेतुश्च चित्राश्वो मणिमांस्तथा ।
मुञ्जमौली च विक्रान्तो हेमवर्मा भयावहः ।
सुरथोऽतिरथश्चैव सुषेणोऽरिष्ट एव च ।
नृकेतुश्च सहानीकास्ते निपेतुर्गतासवः ।

[(L 5) T2 G श्रेष्ठ (for श्रेष्ठान्) — (L 6) T G बली (for तथा) — (L 9) M1 3 सकेतन (for नृकेतुश्च) M2–5 निषेदुर् (for निपेतुर्)]

Thereafter S reads a variant version of 20^{a}–24^{b}, omitting altogether 8^{c}–16^{f} — ^{c}) D9 गाजीव°

9 S om 9 (cf v l 8) — ^{a}) B3 5 D5 6 विशिखै (for निशितै) B1 2 Dn D11 12 बाणै, B4 5 D5 6 स्पृष्टा°, D7 9 भिन्ना. (for विद्धा) — ^{b}) K इव पावकै, B2 4 5 D5 6 पावकोपमै (for इव पन्नगै) — ^{d}) D1 अवाच्यवत्, D4 अथ च्युत (for अथाच्यवत्) K कृप स्थानादपातयत्

10 S om 10 (cf v l 8) — ^{ab}) D3 च्यवत (for च्युत तु) D6 च्युत गौतममालोक्य स्थानात्कुंतीसुतस्तदा — D4 om 10^{cd}

12 S om 12 (cf v l 8) — ^{b}) B1 2 Dn D11 12 ह (for च) — ^{d}) K2 B (except B4) Dn2 D5 6 8 11 12 Cc हस्तावापम् (for हस्ताच्चापम्) D1 3 7 अपाहरत्, D10 अथाच्छिनत् (for अथाहरत्)

14 S om 14 (cf v l 8) — ^{b}) K कवच, Cc कवचात् (as in text) — ^{d}) K त्वच (K1 °चे) (for तनुर्) D6 यथा सर्पस्य वै तनु

16 S om 16 (cf v l 8) — ^{b}) B3 4 D5 10 आनतपर्वणा, D3 पाडवस्तदा, D7 9 नतपर्वभि, D8 निशितै शरै — ^{d}) B2 4 D5 दृढहस्तवत्, D6 दृढवति च, Cs कृत° (as in text)

17 S reads 17–18 after 24^{ab} — ^{a}) D9 शारद्वतस्तदादाय — ^{b}) B1–3 5 D2 5 7 8 10–12 Cc रथशक्ति, B4 Dn D1 3 4.6 9 रथाच्छक्तिं (D4 °च्छिन्न) (for अथ शक्ति) — ^{c}) D5 चापि पार्थाय (m पाण्डुपुत्राय as in text) — For 17, S subst

929* अथ शक्तिं परामृश्य सूर्यवैश्वानरप्रभाम् ।
चिक्षेप सहसा क्रुद्धः पार्थायाद्भुतकर्मणे ।

[(L 1) M3 4 रथशक्ति]

18 For S cf v l 17 — ^{a}) K1 तदायतीं, D1–4 7 8 10 समायांतीं, S तथारूपा — ^{b}) D3 विभूषणा, S परिष्कृता — ^{c}) B4 वियद्याता; S आपततीं — ^{ef}) Dn1 D1 om 18^{ef} K2 D4 8 भिन्ना, D2 भूत्वा (for छिन्ना) S सापतद्दश(T1 G2 °च्छत)धा भूमौ पार्थेन निहता शरै — After 18, S ins

930* शक्त्या तु विनिकृत्ताया विरथः शरपीडितः ।

युगमध्ये तु भल्लैस्तु ततः स सधनुः कृपः ।
तमाशु निशितैः पार्थं विभेद दशभिः शरैः ॥ १९
ततः पार्थो महातेजा विशिखानग्नितेजसः ।
चिक्षेप समरे क्रुद्धस्त्रयोदश शिलाशितान् ॥ २०
अथास्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
षष्ठेन च शिरः कायाच्छरेण रथसारथेः ॥ २१
त्रिभिस्त्रिवेणुं समरे द्वाभ्यामक्षौ महाबलः ।
द्वादशेन तु भल्लेन चकर्तास्य ध्वजं तथा ॥ २२
ततो वज्रनिकाशेन फल्गुनः प्रहसन्निव ।
त्रयोदशेनेन्द्रसमः कृपं वक्षस्यताडयत् ॥ २३
स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
गदापाणिरवप्लुत्य तूर्णं चिक्षेप तां गदाम् ॥ २४
सा तु मुक्ता गदा गुर्वी कृपेण सुपरिष्कृता ।
अर्जुनेन शरैर्नुन्ना प्रतिमार्गमथागमत् ॥ २५

C 4 1819
B 4 57 40
K. 4 61 26

[T1 G2 M3 °विक्षत (for पीडित)]

19 Dn1 D1. 2 S om 19 — ^{a}) K1 D3 युगमध्येन, B4 युगमस्य तु, Dn2 D11 12 युगपच्चैव (for युगमध्ये तु) Ca r v cite युगमध्ये (as in text) — ^{b}) B5 Dn2 D10–12 सज्यधनु , D6 सशधनु , D8 समधमत् (for स सधनु) B4 समकृतत्तत कृप , D4 7 9 ततस्तु (D7 आदाय, D9 सधाय) सशर धनु — After 19^{ab}, D4 ins

931* प्रगृहीत्वा रथस्तूर्णं रथादन्यन्महाधनु ।

— ^{cd}) D7 (marg sec m as in text) 9 तमेव (for तमाशु) K transp निशितै and दशभि D6 विव्याध (for बिभेद)

20 S (which for 20 subst 932*) reads 20^{a}–24^{b} after 928* (cf v 1 8) — ^{b}) B2 D5 शरानग्निशिखोपमान् — ^{c}) D4 चिच्छेद दशभि क्रुद्ध — For 20, S subst

932* तान्निहत्य तत पार्थो निमेषादिव भारत ।
पुनरन्यान्समादत्त त्रयोदश शिलीमुखान् ।

21 For S cf v 1 20 also — ^{c}) B4 एकेन D2 S तु (for च) S सत्ये (G2 M1–3 5 खे, G1 3 घे) (for कायात्) — ^{d}) B3 जहाराथ स सारथे , D5 सारथे पत्रिणा तथा, T G2 M1 2 4 कृपस्य रथसारथे , G1 3 M3 5 शरेण कृपसारथे

22 For S cf v 1 20 also — ^{a}) S बलवान् (for समरे) — ^{b}) B Dn D1–4 6 11 12 S अक्ष, D10 आछेन्, Cv अक्षौ (as in text) N (except K) रथ (for °बल) — ^{c}) B3–5 D2 4 6–10 च, D1 3 अथ, D5 अस्य (for तु) G2 बाणेन (for भल्लेन) — ^{d}) D4 महाध्वज, D6 ध्वजोत्तम, B4 Dn1 D9 ध्वज तदा (for ध्वज तथा) S कृपस्य सशर धनु

23 For S cf v 1 20 also — ^{a}) S छित्वा (for ततो) — ^{b}) N (Ś1 missing) फाल्गुन (for फल्गुन) T1 G2 (by transp) प्रहसन्निव फल्गुन — ^{c}) K D2 3 G3 सम (for सम) — ^{d}) B2 4 5 Dn1 D5 6 अविध्यत (for अताडयत्) S प्रत्यविध्यत्स्तनातरे

24 For S cf v 1 20 also — ^{a}) G2 M4 5 स (for स) — After 24^{ab}, S reads 17-18 — ^{c}) D6 खमुत्पत्य (for अवप्लुत्य) — For 24^{d}, S subst

933* रथात्तूर्णममित्रहा ।
गदा चिक्षेप सहसा पार्थायामिततेजसे ।

25 ^{a}) B5 Dn D7 11 12 च, G1 3 वि (for तु) — ^{c}) S अर्जुनस्य (for नेन) — ^{d}) Dn1 D5 6 अथा(D5 °थो)गता, S जगाम सा, Ca अथागमत् (as in text) Cn cites अगमत् — After 25, S ins

934* अथ खड्ग समुद्धृत्य शतचन्द्र च भानुमत् ।
इयेष पाण्डव हन्तु कृपोऽलघुपराक्रम ।
स शरद्वत्सुतस्तूर्णं महाचार्य सुशिक्षित ।
खेचरो विचचारैक क्रमाच्चर्मासिधृग्विभु ।
तत क्षुराग्रै कौन्तेयो दशभि खड्गचर्मणी । [5]
निमेषादिव चिच्छेद तदद्भुतमिवाभवत् ।
विषण्णवदनस्तत्र युद्धादपगतोद्यम ।
अश्वत्थाम्नस्तु स रथ कृप समभिपुप्लुवे ।
स्वस्रीयस्य महातेजा जग्राह च धनु पुन ।

[(L 2) After line 2, G3 ins

935* तदा गाण्डीवनिर्मुक्तै खड्ग तस्य न्यवारयत् ।

— (L 4) M1 2 खेचरीव, M3 खचरेव, M4 5 खेचरेव (for खेचरो वि) M1 2 भुवि (for विभु) — (L 7) T2 M3 विवर्ण (for विषण्ण) — After the prior half of line 7, T G2 ins

936* विनाशात्खड्गचर्मणो ।
दन्तैर्दन्तच्छदान्दष्ट्वा चुकोप हृदि दीर्घवत् ।
भवत्विति पुनश्चोक्त्वा

T G2 युद्धापगमनोद्यत (for the posterior half) — (L 9) M1 2 च पुनर्धनु , M4 (*inf lin* as in text) सशर धनु (for च धनु पुन)]

Thereafter S reads adhy 57

26 S om 26–28 — ^{a}) B1 5 Dn D3 7–9 11 12 त

C 4 1819 B 4 57 41 ततो योधाः परीप्सन्तः शारद्वतममर्षणम् ।
सर्वतः समरे पार्थं शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २६
ततो विराटस्य सुतः सव्यमावृत्य वाजिनः ।
यमक मण्डलं कृत्वा तान्योधान्प्रत्यवारयत् ॥ २७
ततः कृपमुपादाय विरथं ते नरर्षभाः ।
अपाजह्रुर्महावेगाः कुन्तीपुत्राद्धनंजयात् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

अर्जुन उवाच ।
यत्रैषा काञ्चनी वेदी प्रदीप्ताग्निशिखोपमा ।
उच्छ्रिता काञ्चने दण्डे पताकाभिरलंकृता ।
तत्र मां वह भद्रं ते द्रोणानीकाय मारिष ॥ १
अश्वाः शोणाः प्रकाशन्ते बृहन्तश्चारुवाहिनः ।
स्निग्धविद्रुमसंकाशास्ताम्रास्याः प्रियदर्शनाः ।
युक्ता रथवरे यस्य सर्वशिक्षाविशारदाः ॥ २
दीर्घबाहुर्महातेजा बलरूपसमन्वितः ।
सर्वलोकेषु विख्यातो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ३
बुद्ध्या तुल्यो ह्युशनसा बृहस्पतिसमो नये ।

तु, $B_{3\ 4}$ तत्र (for ततो) — ^{d}) D_6 व्रातैर् (for °वर्षैर्) B_2 इवाकिरन् (for अवा) D_4 सर्वत समवाकिरन्

27 S om 27 (cf v l 26) — ^{b}) B_5 Cn ऽसव्य, D_4 सर्वान्, C_8 सव्य (as in text) — ^{c}) D_5 m $_7$ (m as in text) $_9$ दक्षिण, $C_{c\ 8}$ यमक (as in text) — ^{d}) D_8 वेधयत् (for वारयत्)

28 S om 28 (cf v l 26) — ^{b}) $D_{1\ 8}$ रथ तेन (for विरथ ते) D_4 महारथा (for नरर्षभा) — ^{c}) K उपाजह्रुर्, $B_{1\ 2\ 5}$ Dn $D_{2\ 7\ 9-12}$ अपजह्रुर्, B_4 $D_{1\ 4}$ अपाजग्मुर्, Cc as in text B_3 D_{1-8} महावेगात्, $D_{5\ 7}$ महाभागा (D_7 ग)

Colophon missing in Ś$_1$, S om it — *Sub-parvan* K_1 गोग्रह, B Dn $D_{1-3\ 6\ 8\ 10-12}$ उत्तरगोग्रह — *Adhy name* $B_{1-3\ 5}$ Dn_1 D_5 कृपापयान, B_4 D_{10} कृपभग , $D_{4\ 7-9}$ कृपपराजय — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 52, $D_{5\ 10}$ 50, $D_{6\ 9}$ 54, D_7 49

53

☞ This whole adhy is missing in Ś$_1$ (cf v l 4 51 17)

1 Before the ref, N (Ś$_1$ missing, B_2 D_8 om lines 3–4, D_4 om 2–4) ins

937* वैशंपायन उवाच ।
कृपेऽपनीते द्रोणस्तु प्रगृह्य सुमहद्धनु ।
अभ्यद्रवदनाधृष्य शोणाश्व श्वेतवाहनम् ।
स तु रुक्मरथ दृष्ट्वा गुरुमायान्तमन्तिकात् ।
अर्जुनो रथिना श्रेष्ठ उत्तर वाक्यमब्रवीत् ।

[(L 1) $D_{2\ 8}$ वि (for प्र) B_1 Dn $D_{7\ 9\ 11\ 12}$ सशर, B_2 D_5 रुचिर, B_{3-5} D_6 विपुल (for सुमहद्) — (L 2) K_1 अनाधृष्य, $D_{7\ 9}$ दुराधर्ष (for अनाधृष्य) — For lines 3–4 cf 943* below — (L 4) B_1 Dn $D_{11\ 12}$ जयता (for रथिना)]

On the other hand, S ins before the ref a passage given in App I (No 48) — B_2 om 1–19 — K $D_{2\ 4\ 7-9}$ S om the ref — ^{a}) T_1 $G_{1\ 3}$ $M_{1-3\ 5}$ वेदि (for वेदी) — ^{b}) B_5 दीप्ता चाग्निशिखो , Dn_1 ध्वजे यस्य प्रकाशते, S दृश्यतेग्निशिखो° — ^{c}) K काचनैर्दंडै , $B_{1\ 4\ 5}$ Dn $D_{2\ 4-12}$ प्रवरे दडे, B_3 कूबरे दडे, $D_{1\ 3}$ प्रवरा येन (for काञ्चने दण्डे) — ^{e}) B_1 Dn_2 $D_{11\ 12}$ अत्र (for तत्र). — ^{f}) $B_{1\ 3}$ Dn_1 सारथे, $D_{4\ 7\ 9}$ मानद (for मारिष) S द्रोण यास्यामि सत्तम — After 1, S ins

938* भारद्वाजेन योत्स्येऽहमाचार्येण महात्मना ।

2 B_2 om 2 (cf v l 1) — ^{a}) S अमी (for अश्वा) — ^{b}) D_4 चारुदर्शना , D_{10} साधुवाहिन S तुरगा साधुवाहिन (G_2 हना) — S transp 2^{cd} and 2^{ef} — ^{c}) $B_{3\ 4}$ D_4 स्निग्धा वि , S वैडूर्यसकाश — ^{d}) $D_{4\ 10}$ ताम्राक्षा K B_4 चारुदर्शना S ताम्राक्ष प्रियदर्सन — After 2^{ef} (transposed), S ins

939* यत्तो रथवरे शूर सर्वशस्त्रभृता वर ।

3 B_2 om 3 (cf v l 1) — ^{ab}) S पीनदीर्घभुज श्रीमान् (T_2 G_2 आदित्य इव तेजस्वी) बलवीर्यसमन्वित T_1 *repeats* 3^{ab} (with v l as in T_2 G_2) — ^{cd}) $B_{1\ 5}$ Dn $D_{11\ 12}$ विक्रातो, D_8 विज्ञातो (for विख्यातो) S सर्वलोक-

वेदास्तथैव चत्वारो ब्रह्मचर्यं तथैव च ॥ ४
ससंहाराणि दिव्यानि सर्वाण्यस्त्राणि मारिष ।
धनुर्वेदश्च कार्त्स्न्येन यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितः ॥ ५
क्षमा दमश्च सत्यं च आनृशंस्यमथार्जवम् ।
एते चान्ये च बहवो गुणा यस्मिन्द्विजोत्तमे ॥ ६
तेनाहं योद्धुमिच्छामि महाभागेन संयुगे ।
तस्मात्त्वं प्रापयाचार्यं क्षिप्रमुत्तर वाहय ॥ ७
वैशंपायन उवाच ।
अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिर्हेमभूषितान् ।
चोदयामास तानश्वान्भारद्वाजरथं प्रति ॥ ८
तमापतन्तं वेगेन पाण्डवं रथिनां वरम् ।
द्रोणः प्रत्युद्ययौ पार्थं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ९
ततः प्राध्मापयच्छङ्खं भेरीशतनिनादितम् ।
प्रचुक्षुभे बलं सर्वमुद्धूत इव सागरः ॥ १०
अथ शोणान्सदश्वांस्तान्हंसवर्णैर्मनोजवैः ।
मिश्रितान्समरे दृष्ट्वा व्यस्मयन्त रणे जनाः ॥ ११
तौ रथौ वीर्यसंपन्नौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि ।
आचार्यशिष्यावजितौ कृतविद्यौ मनस्विनौ ॥ १२ C 4 1837 B 4 58 14 K 4 59 38

(M1-3 5 के)धनु श्रेष्ठ सर्वलोकेषु पूजित
4 B2 om 4 (cf v 1 1) — ab) S अगिरोशन सोस्तुल्यो नये बुद्धिमता वर — cd) D1-3 तथोत्तम (for तथैव च) S चत्वारो निखिला वेदा सागोपागा सलक्षणा
5 B2 om 5 (cf v 1 1) — S transp 5ab and 5cd — ab) D1 3 सतिष्ठति हि (for ससहाराणि) K B1 Dn D7 9 11 12 transp दिव्यानि and सर्वाणि B5 सारथे, D4 यान्युत, D5m यान्यपि, D7 9 यानि च, Cs मारिष (as in text) S भारद्वाजे समस्तानि सर्वाण्येतानि साप्रत — d) S ब्राह्म चास्त्र (T1 G2 M1 5 ब्रह्मास्त्र च, M2 ब्राह्ममस्त्र) प्रतिष्ठित — After 5cd, S ins
940* पुराणमितिहास च अर्थविद्या च मानवी।
[T2 M5 इतिहासश्च (for °स च)]
6 B2 om 6 (cf v 1 1) — a) D7 original धमार्जवश्च सत्य च is cancelled, and क्षमा दया शम सत्य is noted in marg G1 3 दया च (for दमश्च) — b) D7 orig दमानृशस्यमेव च is cancelled, and text reading is noted in marg S तेजो मार्दवमार्जव (M1 2 मार्दव ह्रीरचापल) — cd) B1 4 5 D यस्मिन्नित्य (D1-3 by transp नित्य यस्मिन्) द्विजे गुणा (D4 प्रतिष्ठिता) (for d) S प्रतिष्ठिता गुणा यस्मिन्बहवो द्विजसत्तमे — After 6, S ins
941* यस्याहमिष्ट सतत मम चेष्ट सदा च य ।
7 B2 om 7 (cf v 1 1) — ab) S क्षत्रधर्म पुरस्कृत्य तेन योत्स्यामि (M3 योत्स्ये ह) सयुगे — c) B1 5 D11 12 त, B3 मा (for त्व) D7 9 त (D7 त्व) मा सम्प्रापयाचार्य, S आचार्य प्रापयेदानीं — d) Dn1 D10 वाहन, D4 मे रथ (for वाहय) S ममोत्तर महारथ — After 7, S ins
942* अपर पश्य सग्राममद्भुत मम तस्य च।
8 B2 om 8 (cf v 1 1) T1 M om the ref — ab) B1 4 5 D (except D6) भूषणान् (for °भूषितान्) S उत्तरस्त्वे(M5 श्चै)वमुक्तोश्वाश्चोदयामास त (G3 स) प्रति — G2 M3 om 8cd — c) D1-4 7 9 नोदयामास, D8 प्रेरयामास S (G2 M3 om) आजगामार्जुनरथो
9 B2 om 9 (cf v 1 1) — a) M1 5 समेक्ष्य (for वेगेन) — b) S सरथ रणे (for रथिना वरम्) — c) K2 प्रत्याययौ, S ॰त्य(G2 द्य)भ्यद्रवत् (G1 3 पतत्) (for प्रत्युद्ययौ) D5 यत्तो, D6 क्रुद्धो (for पार्थ) — After 9, S ins
943* स तु रुक्मरथ दृष्ट्वा कौन्तेय समभिद्रुतम् ।
आचार्य त महाबाहु प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
[Cf lines 3-4 of 937*]
Thereafter S reads 16-17
10 B2 om 10 (cf v 1 1) — a) D1-5 8 G M3-5 प्रध्मापयच् — b) K B1 Dn1 D1 3 4 7 9-12 निनादिन S भेरीपणवनादित — c) S व्यक्षोभयद् (for प्रचुक्षुभे) — d) D1 3 S उद्धूतमिव सागर Cv cites उद्धूत इव (as in text) — After 10, S reads 18-19
11 B2 om 11 (cf v 1 1) — a) S अश्वाञ्शोणान्महावेगान् — b) G1 हयान्स्वर्णै D7 9 महाजवै , D10 हयोत्तमै , S तु (T G2 3 च) वाजिभि — d) D1 3 3 G1 3 विस्मयत S पृथग् (for रणे) K2 B1 3 4 D (except D5 7 9) नरा , B5 नृपा (for जना) — After 11, S reads 14, 13, 20
12 B2 om 12 (cf v 1 1) — a) S वीरौ (for रथौ) K सूर्यसकाशौ (for वीर्यसपन्नौ) — c) S रथिनौ (for अजितौ) — d) S तर (M4 *inf lin.* तप) (for मन)
13 B2 om 13 (cf v 1 1) — For sequence of S

C 4 1838 B 4 58 15 K 4 59 36 समाश्लिष्टौ तदान्योन्यं द्रोणपार्थौ महाबलौ ।
दृष्ट्वा प्राकम्पत मुहुर्भरतानां महद्बलम् ॥ १३
हर्षयुक्तस्तथा पार्थः प्रहसन्निव वीर्यवान् ।
रथं रथेन द्रोणस्य समासाद्य महारथः ॥ १४
अभिवाद्य महाबाहुः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेयः परवीरहा ॥ १५
उषिताः स्म वने वासं प्रतिकर्म चिकीर्षवः ।
कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ॥ १६
अहं तु प्रहृते पूर्वं प्रहरिष्यामि तेऽनघ ।
इति मे वर्तते बुद्धिस्तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ १७
ततोऽस्मै प्राहिणोद्द्रोणः शरानधिकविंशतिम् ।
अप्राप्तांश्चैव तान्पार्थश्चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ १८
ततः शरसहस्रेण रथं पार्थस्य वीर्यवान् ।
अवाकिरत्ततो द्रोणः शीघ्रमस्त्रं विदर्शयन् ॥ १९
एवं प्रववृते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः ।
समं विमुञ्चतोः संख्ये विशिखान्दीप्ततेजसः ॥ २०
तावुभौ ख्यातकर्माणावुभौ वायुसमौ जवे ।
उभौ दिव्यास्त्रविदुषावुभावुत्तमतेजसौ ।
क्षिपन्तौ शरजालानि मोहयामासतुर्नृपान् ॥ २१
व्यसयन्त ततो योधाः सर्वे तत्र समागताः ।

cf v l 11 — [a]) K समा°, B8 D7 9 (*sup lin* as in text) तथा°, S (except G1) इवा (for तदा) — [b]) K B4 D6 °रथौ (for बलौ) S द्रोणपाण्डवयोर्ध्वजौ — [c]) K1 प्रकपत, Cn प्राकम्पत्, Cs प्राकम्पयत् G1 चमू (for मुहु) — [d]) K2 D1 4 7 8 10 G3 M1 2 5 Cn भारताना K B8 (by transp) बल महत्, B4 5 D4 5 महाबल, S महाचमू (G1 मुहुर्मुहु)

14 B2 om 14 (cf v l 1) For sequence of S, cf v l 11 S transp 14[ab] and 14[cd] — [a]) B (B2 om) Dn D5–7 9 11 12 तत, D1–4 8 10 G1 3 M तदा (for तथा) S आचार्यं (for पार्थं) — [b]) S प्रत्यगृह्णत पाण्डव — [c]) S पार्थस्य (for द्रोणस्य) — [d]) S समाह (M1–3 प)त्य परतप

15 B2 (cf v l 1) S om 15 — [b]) B1 Dn2 D6 7 9 11 12 साम (for सान्त्व)

16 B2 om 16 (cf v l 1) For sequence of S, cf v l 11 — [a]) K B (B2 om) Dn D1 3–6 8 10–12 स्मो (for स्म) D5m उषितोस्मि — [b]) D5m 9 त्वत्प्रसादादिदम Cc s cite प्रतिकर्म, Cv प्रतिकर्म चिकीर्षव (as in text) — [c]) D2 त, D5m मे (for न) B5 D7 9 (by transp) कर्तुं न (D9 मे) D6 (by transp) कर्तुं नार्हसि कोप न — [d]) K G3 M3 दुर्मद (K2 M3 द), D1–3 दुर्जय, G1 दुर्दम

17 B2 om 17 (cf v l 1) For sequence of S, cf v l 11 — [a]) D6 त्वया (for अह) Dn2 D11 12 प्रहते, D4 प्रहत, D10 प्रकृते, S ताडित, Cc as in text — [b]) D8 अह तव (for तेऽनघ) S (except G1 3) प्रहरेय तवानघ — Ca cites 17[ab] as in text — [d]) S क्षतुमर्हति (M2 5 अनुमन्यता)

18 B2 om 18 (cf v l 1) For sequence of S, cf v l 11 M om 18–19 — [a]) B4 D11 12 अस्मिन्, D6 असौ, T G तु (for अस्मै) — K D10 (hapl) om 18[b]–19[a] — [b]) D1 3 विंशति, D5 G विंशतीन्, D7 8 विंशति, Cv as in text — [c]) B4 अपास्तान् (for अप्राप्तान्) T G एव (for चैव) — [d]) T1 G2 चिच्छेद लघुहस्तवान्

19 B2 M om 19 (cf v l 1, 18) K D10 om 19[abc] (cf v l 18) For sequence of S, cf v l 11 — [a]) Dn2 T1 G2 शत (for शर) — [c]) D1–3 अवाकिरन् D6 रणे (for ततो) D4 अमेयात्मा (for ततो द्रोण) — [d]) D10 शीघ्रास्त्रत्व (for शीघ्रमस्त्र) D6 T G1 2 हस्त, D7 9 शस्त्र (for अस्त्रम्) B3 D1–5 T2 G2 प्रदर्शयन्, Dn1 D10 व्यदर्शयन्, D7 9 उदीरयन् — After 19, N (Ś1 missing) ins

944* हयाश्च रजतप्रख्यान्कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ।
अवाकिरदमेयात्मा पार्थं सकोपयन्निव ।

20 For sequence of S, cf v l 11 — [ab]) D4 3 प्रवर्तिते, G1 प्रवर्तते (for प्रववृते) D4 युद्धे (for युद्ध) D2 एव प्रवर्तते बुद्धि M तत्तु युद्ध प्रववृते आचार्यस्यार्जुनस्य च — [c]) S विमुचतो शरानुग्रान् — [d]) M1–3 विविधान् (for विशिखान्) B2 D5 6 अग्नि (for दीप्त)

21 [a]) S उभौ विश्रुतकर्माणौ — [b]) D1 2 4 7–9 वात° (for वायु) S उभौ श्रमगतौ जये (M2 3 रणे) — [c]) B3 4 D5 6 7m °विद्वांसौ (for विदुषौ) S उभावतिरथौ लोके (G1 3 वीरौ) — [d]) D5 6 उभावतुलतेजसौ (D6 विक्रमौ), S उभौ परपुरजयौ — [e]) G ताञ्शरान्दृष्ट्वा (for शरजालानि) — [f]) B5 भृश, D3 नरान् (for नृपान्) T1 G2 M4 5 क्षत्रियान्मोह आविशत्, T2 G1 3 M1 2 क्षत्रिया

शरान्विसृजतोस्तूर्णं साधु साध्विति पूजयन् ॥ २२
द्रोणं हि समरे कोऽन्यो योद्धुमर्हति फल्गुनात् ।
रौद्रः क्षत्रियधर्मोऽयं गुरुणा यदयुध्यत ।
इत्यब्रुवञ्जनास्तत्र संग्रामशिरसि स्थिताः ॥ २३
वीरौ तावपि संरब्धौ संनिकृष्टौ महारथौ ।
छादयेतां शरव्रातैरन्योन्यमपराजितौ ॥ २४
विस्फार्य सुमहच्चापं हेमपृष्ठं दुरासदम् ।
संरब्धोऽथ भरद्वाजः फल्गुनं प्रत्ययुध्यत ॥ २५
स सायकमयैर्जालैरर्जुनस्य रथं प्रति ।
भानुमद्भिः शिलाधौतैर्भानोः प्रच्छादयत्प्रभाम् ॥ २६
पार्थं च स महाबाहुर्महावेगैर्महारथः ।
विव्याध निशितैर्बाणैर्मेघो वृष्ट्येव पर्वतम् ॥ २७
तथैव दिव्यं गाण्डीवं धनुरादाय पाण्डवः ।
शत्रुघ्नं वेगवद्धृष्टो भारसाधनमुत्तमम् ।
विससर्ज शरांश्चित्रान्सुवर्णविकृतान्बहून् ॥ २८
नाशयञ्शरवर्षाणि भारद्वाजस्य वीर्यवान् ।
तूर्णं चापविनिर्मुक्तैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
स रथेन चरन्पार्थः प्रेक्षणीयो धनंजयः । C 4 1857 B 4 58 33 K 4 59 52

मोहमाविशन्, M3 क्षत्रियाणा महामृधे — K2 ins after 21 D2 4 5 7–9, after 23^{ab}

945* अर्जुन वा विना द्रोणात्कोऽन्यो योद्धु रणेऽर्हति ।

22 ^{a}) D1–3 7–9 विस्मयत (D1 3 त) K रणे, B3 तदा (for ततो) S व्य(G1 2 वि)स्मयन्त जना सर्वे — ^{b}) B1 Dn D1–4 8 11 12 ये तत्रासन्, D10 ये च तत्र (for सर्वे तत्र) S द्रोणार्जुनसमागमे — ^{cd}) D6 शीघ्र (for तूर्णं) B Dn D2 4–8 10–12 अपूजयन् (for पूज) S नराणा सृजता (T2 G2 3 णा ब्रुवता, G1 शराणामब्रुवन्) वाक्य श्रूयते सुमहा(T1 स महा, G3 सुमहान्)स्वन

23 ^{a}) D7 द्रोण तु, D10 द्रोणेन (for द्रोण हि) — ^{b}) B1 3 D1–4 8 इच्छति (for अर्हति) S अथार्जुनात् (for फल्गुनात्) — After 23^{ab}, D2 4 5 7–9 ins 945* — ^{d}) S (except T G2) गुरु वै (for गुरुणा) B4 D10 यत्र युध्यत (D10 ते), D1 3 4 सह यु(D4 यो)ध्यते (D1 त), S यदयोधयत् (for यदयुध्यत) — ^{e}) Dn2 D11 12 इति ब्रुवञ्

24 ^{a}) D6 तौ वीरौ (by transp) B2 Dn D5 7 9 अभि, B5 D1–4 6 8 10 अति-, D11 12 अधि (for अपि) S तौ समीक्ष्य तु (G1 3 सु) स — ^{b}) K B2 सनिकृष्य, D7 (m as in text) 9 विष्टौ, G1 3 सहृष्टौ तौ Dn D11 12 महाभुजौ — ^{c}) D8 छादयतौ S शरौघैस्तौ — After 24, S ins

946* सयुगे सचकाशेता कालसूर्याविवोदितौ ।

25 ^{a}) T1 तन्, T2 G2 त (for सु-) G1 3 M (except M4) स विष्फार्य महच्चाप — ^{b}) T G2 M1 2 4 5 (*inf lin* as in text) °नम (for सदम्) — ^{c}) B1 2 5 Dn D1–5 8 10–12 भा(D4 भ)रद्वाजोथ (Dn1 पि) सक्रुद्ध (B5 D1–3 5 8 10 सरब्ध), S सरब्धस्तु (T G2 सुसरब्धस्) तथा (T2 G1 M5 तदा, G3 ततो) द्रोण — ^{d}) N (Ś1 missing) फाल्गुन (K1 फल्गुण) B1 Dn D1–4 7 9 11 12 प्रत्य(D4 सम)विध्यत S (by transp) प्रत्ययुध्यत फल्गुन (M1 पाडव)

26 ^{d}) S बाणै (M4 *sup lin* 5 द्रोण) (for भानो) B1 3 4 Dn2 D1 3 5–12 T2 M1–3 प्राच्छादयत्, B5 Dn1 D2 Cc आच्छाद° S दिश (M1 2 द्विज) (for प्रभाम्)

27 ^{a}) B1 3 5 D (except D6) सु- (for स) B2 D3 बाहो, B4 D7–9 बाहु S अर्जुनस्तु तदा (T1 G2 तथा, T2 G3 ततो) द्रोण — ^{b}) D1 3 वेगेन च, G1 3 महावेगो (for वेगै) — ^{c}) S शतशो (for निशितैर्) — ^{d}) S धाराभिरिव पर्वत — After 27, S ins

947* कालमेघ इवोष्णान्ते फल्गुन समवाकिरत् ।
तस्य जाम्बूनदमयै शितैश्चापच्युतै शरै ।
प्रच्छादयद्रथश्रेष्ठ भारद्वाजोऽर्जुनस्य वै ।

[(L 2) T1 G1 3 चित्रैश् (for शितैश्) — (L 3) T2 G2 प्राच्छादयद् M4 अमेयात्मा (for रथश्रेष्ठ)]

28 ^{a}) D9 गाजीव — ^{b}) T1 G3 M2 4 5 आयम्य, M1 3 उद्यम्य (for आदाय) B2 D5 6 T1 G1 3 M2 4 5 चार्जुन, B4 5 Dn2 D1–4 7–9 11 12 फाल्गुन, T2 G2 सोर्जुन (for पाण्डव) — ^{c}) B2 4 5 Dn1 D6 7 9 वेगवान् (for वद्) B2 D6 दृष्ट्वा, B3 4 दृष्ट, D10 कृत्या, M1 स्पृष्ट्वा, M2 स्रष्टु, M3 सृष्टो, M4 सृष्ट (for हृष्ट) — After 28^{cd}, S ins

948* शोभते स्म महाबाहुर्गाण्डीव विक्षिपन्धनु ।

— ^{e}) K B2 D10 तीक्ष्णान् (for चित्रान्) S शराश्च विसृजश्चित्रान्

29 ^{ab}) B2–4 D5 6 शमयञ्, Dn1 D1 2 3 10 नाशयच् D7 शरजालानि S प्र(T G2 प्रा)च्छादयदमेयात्मा भा(T1 G1 M4 5 भ)रद्वाजरथ प्रति (M4 तदा) — D4 om 29^{c}–30^{b}, D9 om 29^{c}–30^{d} — ^{cd}) B2–4 D5 6 विमुक्तानि

C 4 1656 B 4 58 33 K 4 59 52 युगपद्दिक्षु सर्वासु सर्वशस्त्राण्यदर्शयत् ॥ ३०

एकच्छायमिवाकाशं बाणैश्चक्रे समन्ततः ।
नादृश्यत तदा द्रोणो नीहारेणेव संवृतः ॥ ३१
तस्याभवत्तदा रूपं संवृतस्य शरोत्तमैः ।
जाज्वल्यमानस्य यथा पर्वतस्येव सर्वतः ॥ ३२
दृष्ट्वा तु पार्थस्य रणे शरैः स्वरथमावृतम् ।
स विस्फार्य धनुश्चित्रं मेघस्तनितनिस्वनम् ॥ ३३
अग्निचक्रोपमं घोरं विकर्षन्परमायुधम् ।
व्यशातयच्छरांस्तांस्तु द्रोणः समितिशोभनः ।
महानभूत्ततः शब्दो वंशानामिव दह्यताम् ॥ ३४
जाम्बूनदमयैः पुङ्खैश्चित्रचापवरातिगैः ।
प्राच्छादयदमेयात्मा दिशः सूर्यस्य च प्रभाम् ॥ ३५
ततः कनकपुङ्खानां शराणां नतपर्वणाम् ।
वियच्चराणां वियति दृश्यन्ते बहुशः प्रजाः ॥ ३६
द्रोणस्य पुङ्खसक्ताश्च प्रभवन्तः शरासनात् ।
एको दीर्घ इवादृश्यदाकाशे संहतः शरः ॥ ३७
एवं तौ स्वर्णविकृतान्विमुञ्चन्तौ महाशरान् ।
आकाशं संवृतं वीरावुल्काभिरिव चक्रतुः ॥ ३८

(for विनिर्मुक्तै) S द्रोणचापविनिर्मुक्तान्बाणैर्बाणानवारयत्

30 D_4 om 30^{ab}, $D_{8\ 9}$ om 30 (cf v l 29) — ^{a}) S सरथो व्यचरत् (G_1 विचरन्) पार्थ — ^{b}) D_5 बभूव ह, S महारथ (for धनजय) — ^{c}) D_7 बाणैश्च (for सर्वासु) — ^{d}) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{11\ 12}$ S सर्वतोस्त्राणि, $D_{1\ 2}$ सर्वशोस्त्राणि (for सर्वशस्त्राणि) K $B_{4\ 5}$ $D_{2\ 4-6\ 8\ 10}$ दर्शयन्, S अवासृजत् (G_1 M_5 °किरत्) (for अदर्शयत्) — After 30, S ins

949* आददान शरान्घोरान्सदधान च पाण्डवम् ।
विसृजन्त च कौन्तेय न स्म पश्यन्ति लाघवात् ।

31 ^{b}) B (except B_1) D_6 $M_{2\ 4\ 5}$ धनजय , $D_{5\ 7\ 9}$ स सर्वश (for समन्तत) — ^{c}) $D_{1-5\ 7\ 9\ 10}$ $G_{1\ 3}$ $M_{4\ 5}$ ततो (for तदा) — ^{d}) $G_{1\ 3}$ नीहारैरिव S पर्वत — After 31, S ins

950* मरीचिविकचस्येव राजन्भानुमतो वपु ।
आसीत्पार्थस्य सुमहद्वपु शरशतार्चिष ।
क्षिपत शरजालानि कौन्तेयस्य महात्मन ।
[(L 2) T $G_{2\ 3}$ शरशताचित (G_3 °त)]

32 S om 32^{a}–33^{b} — ^{c}) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{11\ 12}$ तदा (for यथा) D_6 यथा जाज्वल्यमानस्य (by transp) — ^{d}) B_4 D_6 सर्वश

33 S om 33^{ab} (cf v l 32) — ^{a}) D_{1-4} स दृष्ट्वा तु रणे पार्थ , D_6 (by transp) दृष्ट्वा पार्थस्य तु रणे — S reads 33^{cd} after 34^{ab} — ^{c}) D_8 विस्फार्य च (for स विस्फार्य) B_8 महच्चाप (for धनुश्चित्र) B_1 Dn $D_{1-5\ 8-12}$ श्रेष्ठ (for चित्र) S विकृष्य सुमहच् (G_2 M_{1-3} बलवच्) चाप — ^{d}) N (mostly) नि स्वन — After 33, S ins

951* असकृन्मुञ्चतो बाणान्ददृशु कुरवो युधि ।
दिक्षु सर्वासु विपुल शुश्रुवे चरतस्तदा ।
द्रोणस्यापि धनुर्घोषो विद्युत्स्तनितनिस्वन ।
अभवद्विस्मयकर सैन्याना भरतर्षभ ।
[(L 2) T_1 G_1 च रवस्तदा, T_2 G_2 थ जनैस्तदा (for चरतस्तदा) $M_{4\ 5}$ श्रूयते सुमहास्वन (for the posterior half)]

34 S transp 34^{ab} and 34^{cd} — ^{a}) $D_{5\,m\ 7\ 9}$ अग्निचक्रमिवाविद्ध — ^{b}) B Dn $D_{5\ 11\ 12}$ व्यकर्षत् (for विक) S म(G_1 कु)डलीकृतकार्मुक (T_1 माहवे, T_2 G °मव्रण) — ^{cd}) $D_{6\ 10}$ तीक्ष्णान् (for तास्तु) D_6 समर° (for समिति°) S तान्विधूय ($M_{1\ 2}$ धून्वन्) शरान्घोरान् (T_1 G_1 न्द्रोणो, M_4 न्वेगान्) द्रोणोपि (T_1 G_1 घोरान्स) समितिजय — After 34^{cd}, S (which om 34^{ef}) ins

952* बभासे तिमिर व्योम्नि विधूय सविता यथा ।

— ^{f}) D_4 दीर्यता (for दह्यताम्)

35 ^{ab}) Dn_1 corrupt D_1 कुम्भै (for पुङ्खै) B_1 Dn_2 D_{10-12} °विनिर्गतै , $D_{2\ 9}$ परातिगै (for वरातिगै) S तस्य जाबूनदमयैर्दीप्तैरग्निशिखोपमै — ^{c}) $G_{1\ 3}$ M प्रच्छादयद् — ^{d}) K_1 तदा (for दिश) D_{4-6} T G_2 M_2 प्रभा (for प्रभाम्)

36 ^{c}) S वियद्गताना चरता (T G_2 च तदा) — ^{d}) D_{10} नश्यते (for दृश्यन्ते) B D $G_{1\ 3}$ $M_{4\ 5}$ बहव (for बहुश) B D G_3 M_4 व्रजा , T_2 $G_{1\ 2}$ M_{1-3} प्रभा (for प्रजा)

37 ^{ab}) K °सक्तश्च, $D_{4\ 7\ 9}$ °ससक्ता S शरासनात्तु द्रोणस्य प्रभवति स्म सायका — ^{c}) T एक (for एको) K_1 $D_{1\ 2\ 5}$ अदृश्य , K_2 अदृश्य, $D_{4\ 7\ 9}$ आकाशे, D_8 अपश्यत्, S अपागात् (T_1 अपागा , G_2 अभात) (for अदृश्यत्) — ^{d}) K प्रकाश , D_4 दृश्यते (for आकाशे) S प्रदृश्यते (M_4 दृश्यते स्म) महाशरा — After 37, S ins

953* आकाशे समदृश्यन्त हसानामिव पङ्क्तय ।

38 ^{a}) S सुवर्ण° (for तौ स्वर्ण°) — ^{b}) T_1 $G_{2\ 3}$

शरास्तयोश्च विबभुः कङ्कबर्हिणवाससः ।
पङ्क्त्यः शरदि खस्थानां हंसानां चरतामिव ॥ ३९
युद्धं समभवत्तत्र सुसंरब्धं महात्मनोः ।
द्रोणपाण्डवयोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४०
तौ गजाविव चासाद्य विषाणाग्रैः परस्परम् ।
शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ४१
तौ व्यवाहरतां शूरौ संरब्धौ रणशोभिनौ ।
उदीरयन्तौ समरे दिव्यान्यस्त्राणि भागशः ॥ ४२
अथ त्वाचार्यमुख्येन शरान्सृष्टाञ्शिलाशितान् ।
न्यवारयच्छितैर्बाणैरर्जुनो जयतां वरः ॥ ४३
दर्शयन्नैन्द्रिरात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः ।
इषुभिस्तूर्णमाकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ ४४
जिघांसन्तं नरव्याघ्रमर्जुनं तिग्मतेजसम् ।
आचार्यमुख्यः समरे द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
अर्जुनेन सहाक्रीडच्छरैः संनतपर्वभिः ॥ ४५
दिव्यान्यस्त्राणि मुञ्चन्तं भारद्वाजं महारणे ।
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य फल्गुनः समयोधयत् ॥ ४६
तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्नरसिंहयोः ।
अमर्षिणोस्तदान्योन्यं देवदानवयोरिव ॥ ४७
ऐन्द्रं वायव्यमाग्नेयमस्त्रमस्त्रेण पाण्डवः । C 4 1876 B 4 58 52 K 4 59 75

शराञ्शितान्, T2 M4 5 शरान्बहून्, G1 शिताञ्शरान्, M1-3 बहूञ्शरान् (for महाशरान्) — c) D6 आवृत (for सवृत)

39 a) S transp शरा and तयो K ते, B1-3 Dn D11 12 तु (for च) T2 G2 बहुश, G1 3 बहव (for विबभु) — c) B3 D2 6 T2 G2 पक्ति (for पङ्क्त्य) K रम्याणा, T G2 हसाना, G1 3 M मत्ताना (for खस्थाना) D1 3 पक्तय शिरसिस्थाना, D4 पक्तयो हि शरत्काले — d) खगाना पक्षिणामिव, S सारसानामिवाम्बरे

40 a) B4 तयोर्युद्ध समभवत्, S तत्तु युद्ध पुनर्घोर (G3 M1 महाघोर, M4 5 महद्घोर) — b) D5 सरब्ध सु, D6 सुसवृद्ध (for सुसरब्ध) D5m 7 9 S तयो सरब्धयोर्महत् (D5m 7 9 °योरभूत्) — c) S अत्यद्भुतमचिंत्य च

41 a) K ससज्य, B3 D6 सरब्धौ, B4 D5 10 सक्रुद्धौ (for चासाद्य) B2 मत्ताविव सुसक्रुद्धौ, S महागजाविवासाद्य Cop cites मत्ताविव

42 S reads 42 after 45 (G2 M3, after 955*) — a) K B2 4 D5 6 व्यावहरता, D1 3 4 9 व्यवह, S व्य(G2 द)दारयता K शीघ्र, B5 Dn1 युद्धे, Dn2 D11 12 युद्ध, T1 G2 वीरौ (for शूरौ) B2 4 D5 6 उभौ व्यच(D5 प्रह)रता शूरौ — b) S सनद्धौ (for सरब्धौ) — c) D1 उदीर्यंता हि, D2 उदीरयेता, D3 उदीरयता S दिव्यानि (for समरे) — d) S ब्राह्मा(M1-3 सर्वा, M5 शस्त्रा) ण्यस्त्राणि (for दिव्यान्य) — After 42, S ins

954* पार्थस्तु समरे शूरो दर्शयन्वीर्यमात्मन ।
स महास्त्रैर्महात्मान द्रोण प्राच्छादयच्छरै ।
[(L 2) M1 3 5 महाबाहुर् (for त्मान)]

In S (which om 46^{ab}), 954* is followed by 46^{cd}

43 a) D1 3 om तु D2 7-9 स तथा (for अथ तु) — b) D1-3 7 9 शरासनात् (for शिला) — c) Dn2 D3 निवारयच्, S अवारयच् (M2 अवाकिरच्)

44 a) B Dn D5 6 11 12 वीक्षमाणाना, D1 3 इन्द्रमात्मान, D2 4 5m 7-9 रौद्रमात्मान, S ऐंद्रमात्मान — b) B Dn2 D6 11 12 अस्त्रम्, Dn1 शास्त्रम्, D5 शस्त्रम् (m as in text), Cv उग्रम् (as in text) Dn1 D5 8 °पराक्रम D3 समन्युश्च पराक्रम — d) G1 3 बीभत्सु (for बहुभि) B2 D5 6 स, T G तु (for च)

45 b) K T1 G M3 जयता वर, D7 T2 M1 2 भीमतेजस, M4 5 भीमदर्शन, Ca तिग्म (as in text) — After 45^{ab}, S (G2 om line 2) ins

955* विव्याध निशितैर्द्रोण शरै सनतपर्वभि ।
हृष्ट समभवद्द्रोणो रणशौण्ड प्रतापवान् ।

— S om 45^{cd}, G2 M3 om 45^{ef} also — e) D1 3 सह क्रीडन्, S (G2 M3 om) समाक्रीडन् D5 7 9 अवारयत्तदा वीर — S reads 42 after 45 (G2 M3, after 955*)

46 S om 46^{ab} — a) K वै द्रोण, Dn D9 11 12 वर्षंत, D7 च द्रोणो (for मुञ्चन्त) D1 3 दिव्यास्त्राणि विमुचत — b) K D7 प्र(D7 वि)मुचत, B D6 10 भारद्वाजो (B1 भवेद्राजा) (for भारद्वाज) Dn D9 11 12 तस्मिन्नेव तुमुले रणे — c) T G2 सहृत्य (for सवार्य) — d) B Dn D6 7 10-12 फाल्गुन K1 B3 5 प्रत्य, K2 प्रति° (for सम) S पार्थो द्रोणमवारयत्

47 c) B3 अमृष्यतोस्, D1 3 जयैषिणोस् (for अमर्षिणोस्) S अमृष्यमाणयो सख्ये — d) T G2 वृत्रवासव, G1 3 M बलिवासव° — After 47, S ins

956* दर्शयेता महास्त्राणि भारद्वाजार्जुनौ रणे ।

48 ab) M1 2 वारुणम् (for वायव्यम्) D3 repeats 48^{ab} with v l वितेरेश सरासनात् (for b) — c) B1 2 5 Dn D9 11 12 मुक्तमात्र (for मुक्त मुक्त) B4 D1-3 5 8 च

C 4 1877 B 4 58.52 K 4 59 75 द्रोणेन मुक्तं मुक्तं तु ग्रसते स पुनः पुनः ॥ ४८
एवं शूरौ महेष्वासौ विसृजन्तौ शिताञ्शरान् ।
एकच्छायं चक्रतुस्तावाकाशं शरवृष्टिभिः ॥ ४९
ततोऽर्जुनेन मुक्तानां पततां च शरीरिषु ।
पर्वतेष्विव वज्राणां शराणां श्रूयते स्वनः ॥ ५०
ततो नागा रथाश्चैव सादिनश्च विशां पते ।
शोणिताक्ता व्यदृश्यन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥५१
बाहुभिश्च सकेयूरैर्विचित्रैश्च महारथैः ।
सुवर्णचित्रैः कवचैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ॥ ५२
योधैश्च निहतैस्तत्र पार्थबाणप्रपीडितैः ।
बलमासीत्समुद्भ्रान्तं द्रोणार्जुनसमागमे ॥ ५३
विधुन्वानौ तु तौ वीरौ धनुषी भारसाधने ।
आच्छादयेतामन्योन्यं तितक्षन्तौ रणेषुभिः ॥ ५४
अथान्तरिक्षे नादोऽभूद्द्रोणं तत्र प्रशंसताम् ।
दुष्करं कृतवान्द्रोणो यदर्जुनमयोधयत् ॥ ५५
प्रमाथिनं महावीर्यं दृढमुष्टिं दुरासदम् ।
जेतारं देवदैत्यानां सर्पाणां च महारथम् ॥ ५६
अविश्रमं च शिक्षां च लाघवं दूरपातिताम् ।
पार्थस्य समरे दृष्ट्वा द्रोणस्याभूच्च विस्मयः ॥ ५७
अथ गाण्डीवमुद्यम्य दिव्यं धनुरमर्षणः ।
विचकर्ष रणे पार्थो बाहुभ्यां भरतर्षभ ॥ ५८
तस्य बाणमयं वर्षं शलभानामिवायतम् ।

(for तु) S मुक्त मुक्त द्रोणचापात् — ^{d}) B (except B_{4}) D T_{1} ग्रसति (for ते)

49 D_{8} om 49^{ab} — ^{a}) K_{1} शूर-, B (except B_{4}) D_{5}(m as in text) भूतौ, D_{1} वीरौ, D_{6} भूमौ (for शूरौ) — ^{b}) D_{4-6} सृजतौ नि, T G_{2} विसृजेता B_{5} $D_{2\ 8\ 10}$ $G_{1\ 8}$ शराञ्शितान् (by transp), T G_{2} M_{3} शिलाशितान्, M_{4} शरान्बहून् — ^{c}) S अकुर्वा(T_{2} °र्वी)ता (for चक्रतुस्तौ) — ^{d}) S गगन (for आकाश)

50 ^{a}) D (except $D_{2\ 6}$) T_{2} G_{2} तत्र (for ततो) — ^{b}) B_{2-4} $D_{5\ 6}$ पतिताना (for पतता च) $B_{1\ 5}$ Dn $D_{11\ 12}$ वै (for च) — ^{d}) G_{1} वीराणा (for शराणा) $D_{2\ 7}$(m as in text) $_{9}$ शुश्रुवे (for श्रूयते)

51 ^{a}) T_{1} G_{2} $M_{4\ 5}$ रथाश्वाश्च, T_{2} M_{1-3} रथाश्वाश्चा, G_{1} रथा ह्यश्वा, G_{3} रथानश्वान् (for रथाश्चैव) — ^{b}) $B_{1\ 2\ 5}$ Dn $D_{1-3\ 8\ 10-12}$ वाजिनश्च, D_{5}(m as in text) समुत्क्राता (for सादिनश्च) — ^{c}) M_{1} शोणिताद्रा B_{3} $D_{4\ 8}$ व्यरा जत, S च (M_{4} स्म) दृश्यते — After 51, B_{4} D_{6} ins

957* अशोकाना वनानीव छन्नानि कुसुमैर्नवै ।
रेजु पार्थशरैस्तत्र तदा सैन्यानि भारत ।

52 ^{b}) B_{3} $D_{1\ 2\ 5\ 6}$ विचक्रैश्, S निकृत्तैश् (for विचित्रैश्) — ^{d}) B_{2-4} D_{6} गजैश् (for ध्वजैश्) B_{2-4} $D_{5\ 6}$ अपि (for वि-)

53 ^{a}) D_{10} यानैश्, M यौधैश् (for योधैश्) — ^{b}) S °बाणाभि° — D_{8} reads 54^{cd} after 53^{ab} — ^{c}) B_{3} सुवित्रस्त, $D_{3\ 7\ 9\ 10}$ T_{2} $G_{1\ 3}$ सुसभ्रात, $D_{5\ 6}$ सुविभ्रात, Cc सुविद्राण (for समुद्भ्रान्त)

54 ^{a}) S विधून्वानौ $M_{1\ 2}$ कृतौ (for तु तौ) B_{5} Dn $D_{1-4\ 7-12}$ तत्र (for वीरौ) — D_{2} (hapl) om from 54^{b} up to the prior half of line 2 of 958* D_{8} reads 54^{cd} after 53^{ab} — ^{c}) $D_{4\ 10}$ आच्छादयतौ, S प्रच्छादयेताम् — ^{d}) K तितिक्षतौ, B Dn $D_{5\ 6\ 10-12}$ ततक्षतु, $D_{1\ 3}$ अन्वेक्षतौ, D_{4} विक्षिपतौ, $D_{7\ 9}$ वितक्षतौ, D_{8} Ca सतक्षतौ, S दिधक्षतौ B Dn $D_{1\ 3\ 5-12}$ रथे, D_{4} शिते, S वरे (for रणे) — After 54, N (Ś1 missing, D_{2} om line 1 and prior half of line 2) ins

958* तयो समभवद्युद्ध तुमुल भरतर्षभ ।
द्रोणकौन्तेययोस्तत्र बलिवासवयोरिव ।
अथ पूर्णायतोत्सृष्टै शरै सनतपर्वभि ।
व्यदारयेतामन्योन्य प्राणद्यूते प्रवर्तिते ।

[(L 1) B_{2-4} $D_{1\ 3-6}$ लोमहर्षण (for भरत) — (L 2) K B_{3} D_{7} वृत्र, D_{8} बल (for बलि) — (L 4) K B_{3} न्यवार, D_{5} अहार, D_{8} विदार (for व्यदार) K_{2} $B_{3\ 5}$ $D_{2\ 3\ 8\ 10}$ प्रवर्तते]

55 ^{a}) B_{3} अतरिक्षे च (for अथान्त) — ^{b}) K_{2} प्रपश्यता (for प्रश°)

56 ^{c}) K B_{2-4} D_{6} देवमर्त्याना, D_{5} $G_{1\ 3}$ सर्व(D_{5} देव)सैन्याना, T G_{2} M सर्वदेवाना (for देव) — ^{d}) K नागाना, B_{1} Dn $D_{7\ 9\ 11\ 12}$ S सर्वेषा K_{1} महाहव, K_{2} हवे, $D_{7\ 9}$ त्मना (for रथम्)

57 ^{a}) D_{3} च शिष्याणा, D_{8} च शिष्यस्य, T G_{2} सुशिक्षा च — ^{b}) K_{2} हस्तपातिता, S दूरपातन (G_{1} घातन) — ^{d}) $D_{5\ 7\ 10}$ S आसीच्च, D_{4} आसीत्सु- (for अभूच्च) — After 57, S ins

959* तत्प्रवृत्त चिर घोर तयोर्युद्ध महात्मनो ।
अवर्तत महारौद्र लोकसक्षोभकारकम् ।

58 ^{a}) B $D_{5\ 6}$ ततो (for अथ) — ^{d}) Some MSS

न च बाणान्तरे वायुरस्य शक्नोति सर्पितुम् ॥ ५९
अनिशं संदधानस्य शरानुत्सृजतस्तदा ।
ददृशे नान्तरं किंचित्पार्थस्याददतोऽपि च ॥ ६०
तथा शीघ्रास्त्रयुद्धे तु वर्तमाने सुदारुणे ।
शीघ्राच्छीघ्रतरं पार्थः शरानन्यानुदीरयत् ॥ ६१
ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
युगपत्प्रापतंस्तत्र द्रोणस्य रथमन्तिकात् ॥ ६२
अवकीर्यमाणे द्रोणे तु शरैर्गाण्डीवधन्वना ।
हाहाकारो महानासीत्सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ६३
पाण्डवस्य तु शीघ्रास्त्रं मघवान्समपूजयत् ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव ये च तत्र समागताः ॥ ६४
ततो वृन्देन महता रथानां रथयूथपः ।
आचार्यपुत्रः सहसा पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ६५
अश्वत्थामा तु तत्कर्म हृदयेन महात्मनः ।
पूजयामास पार्थस्य कोपं चास्याकरोद्भृशम् ॥ ६६
स मन्युवशमापन्नः पार्थमभ्यद्रवद्रणे ।
किरञ्शरसहस्राणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ६७
आवृत्य तु महाबाहुर्यतो द्रौणिस्ततो हयान् ।
अन्तरं प्रददौ पार्थो द्रोणस्य व्यपसर्पितुम् ॥ ६८
स तु लब्ध्वान्तरं तूर्णमपायाज्जवनैर्हयैः ।
छिन्नवर्मध्वजः शूरो निकृत्तः परमेषुभिः ॥ ६९　C 4 1900 B 4 58 76 K 4.59 97

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

भरतर्षभ
59 a) K तत्र (for तस्य) — b) B D (except D_{10}) Cn आयतिं, S अभवत् (for आयतम्) — After 59ab, B (except B_1, B_3 marg) Dn $D_{5\ 7\ 11\ 12}$ ins
960* दृष्ट्वा ते विस्मिता सर्वे साधु साध्वित्यपूजयन् ।
— c) B (except B_2) -च्यस्य, D_6 ड्यस्य, D_7 S तस्य (for वायु) — d) B (except B_2) D_7 S वायु, $D_{1-4\ 8\ 10}$ तस्य, D_6 राज्ञ (for अस्य) K शक्नोति स्म प्रसर्पितु
60 a) S अभीक्ष्ण (for अनिश) — b) T_2 G_2 M_{1-3} बाणान् (for शरान्) $B_{4\ 5}$ $D_{5\ 6}$ वि, D_4 स (for उत्-) B D T_1 G (except G_1) तथा (D_4 बहून्) — c) B_4 $D_{11\ 12}$ ददर्श (for ददृशे) D_{10} transp ददृशे and नान्तर B D (except D_6) T_1 G_2 M (except M_4) कश्चित् (for किंचित्) — d) K आदधतो, S आपततो
61 a) K च (for तु) $B_{2\ 4}$ D_5 अथास्त्र(B_4 तथास्त्र, D_5 अथास्य)युद्धे घोरे तु, S युद्धे तु कृतशीघ्रास्त्रे — c) Dn $D_{11\ 12}$ शीघ्र (for शीघ्रात्) B $D_{1-5\ 8}$ तर (for °तर) — d) K अचोदयत्, B (except B_1) D_6 $M_{1\ 2}$ उदैरयत्
62 c) K_1 द्रोणस्य (for युगपत्) — d) K_1 पार्थस्य (for द्रोणस्य) $D_{7\ 9}$ रथसंनिधौ (for मन्तिकात्)
63 a) Hypermetric! K B $D_{5\ 6}$ आ (K_1 अ°), $D_{7\ 9}$ S वि° (for अव) Dn $D_{11.\ 12}$ कीर्यमाणे तदा द्रोणे, $D_{1-4\ 8\ 10}$ द्रोणेव(D_4 वि)कीर्यमाणे तु The text reading अवकीर्यमाणे (hypermetric!) is found only in MS No 472 of the Vishrambag Collection I of the Govt MSS library at this Institute (=H of Utgikar's Tent Ed, cf p 415 there) fully collated but not included in our app crit, it being an inferior misch-codex — b) $D_{2\ 3\ 7\ 9}$ T_2 G_3 धन्विना (G_3 न)
64 a) $D_{7\ 9}$ तत्पाडवस्य (for पाण्डवस्य तु) B_2 $D_{1\ 3}$ T G_2 M (except M_5) च (for तु) — b) N (except D_{1-3}, $Ś_1$ missing) मघवा (for वान्) B D प्रत्य(D_2 सम्र)पूजयत् — d) B_2 वृतान्यत्र, $B_{3\ 4}$ D_6 तत्र तत्र, B_5 सर्वे तत्र, D_5 नृत्यत्यत्र (for ये च तत्र) — After 64, S ins
961* द्रोण युद्धार्णवे मग्न दृष्ट्वा पुत्र प्रतापवान् ।
65 b) T $G_{2\ 3}$ M रथिना (for रथाना) G_1 रथयूथेन यूथप — c) S तु शरै (for सहसा) — d) B_1 Dn $D_{11\ 12}$ T_2 पर्यवारयत्, M_2 सम
66 a) K कर्माणि (for तत्कर्म) — d) G_3 अपि (for अस्य) S तदाकरोत् (for अकरोद्भृशम्)
67 a) $D_{1-4\ 8\ 10}$ सोमर्षवश — b) K अभ्या° (for अभ्य) — c) K मुचन् (for किरन्)
68 a) D_3 S आवर्त्य (M_3 आपत्य, M_5 as in text) K $M_{1\ 3}$ च, T G $M_{2\ 4\ 5}$ स (for तु) — b) M_1 तमभ्ययात्, M_3 ततोभ्ययात् (for ततो हयान्)
69 b) D_2 अप (for अपा) — c) S ध्वजरथो (for ध्वज शूरो) — After 69, S ins
962* पराजिते रणे द्रोणे द्रोणपुत्र समागत ।
सदण्ड इव रक्ताक्ष कृतान्त समरे स्थित ।

५४

C 4. 1901
B 4 59 1
K 4 60 1

वैशंपायन उवाच ।
तं पार्थः प्रतिजग्राह वायुवेगमिवोद्धतम् ।
शरजालेन महता वर्षमाणमिवाम्बुदम् ॥ १
तयोर्देवासुरसमः संनिपातो महानभूत् ।
किरतोः शरजालानि वृत्रवासवयोरिव ॥ २
न स्म सूर्यस्तदा भाति न च वाति समीरणः ।
शरगाढे कृते व्योम्नि छायाभूते समन्ततः ॥ ३
महांश्चटचटाशब्दो योधयोर्हन्यमानयोः ।
दह्यतामिव वेणूनामासीत्परपुरंजय ॥ ४
हयानस्यार्जुनः सर्वान्कृतवानल्पजीवितान् ।
स राजन्न प्रजानाति दिशं कांचन मोहितः ॥ ५
ततो द्रौणिर्महावीर्यः पार्थस्य विचरिष्यतः ।
विवरं सूक्ष्ममालोक्य ज्यां चिच्छेद क्षुरेण ह ।
तदस्यापूजयन्देवाः कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् ॥ ६
ततो द्रौणिर्धनूंष्यष्टौ व्यपक्रम्य नरर्षभम् ।
पुनरभ्याहनत्पार्थं हृदये कङ्कपत्रिभिः ॥ ७

[(L 1) M1 3 4 प्रतापवान्, M2 समाहित (for समागत)]

Colophon missing in S1 — *Sub-parvan* K1 गोग्रह, B Dn2 D1 3 5 6 8–10 उत्तरगोग्रह, M2 गोग्रहण — *Adhy name* B1–3 5 Dn D5 6 11 12 द्रोणापयान, B4 D1 2 4 10 द्रोणभग, D7–9 T G1 2 M2 3 द्रोणपराजय — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D3 53, B4 56, D5 10 51, D8 55, D7 50, S 58 (M2–4 57) — *S'loka no* G3 91

54

☞ This whole adhy is missing in Ś1 (cf v l 4 51 17)

1 After the ref, N (Ś1 missing) ins

963* ततो द्रौणिर्महावीर्यं प्रययावर्जुनं प्रति ।

[D1 2 10 अथ (for ततो) Dn D4 3 9 11 12 महाराज, D1 2 10 महाभाग (D2 °ग) (for वीर्यं) B3 m 4 5 Dn D3 6–8 10–12 रणे (for प्रति)]

— b) B2 D5 6 तार्क्ष्यो नागम् (for वायुवेगम्) B1 D6 इवोद्धत, D4 7 9 T G2 M5 इवाचल B3 G1 3 M1–4 वायुवेग इवोद्ध(G1 3 °स्थि)त — c) D3 धारेण (for °जालेन) — d) B3–5 D6 G1 3 M वर्षमाण इवाम्बुद

2 a) D6 7 9 ततो (for तयोर्) — b) D6 तयोर् (for महान्)

3 a) B1–3. 5 D6 दिवा (for तदा) T G M4 (*inf lin*) प्रतपति (for तदा भाति) B4 (by transp) न स्म भाति तदा सूर्यो — b) K2 नापि (for न च) — c) B1 3 m शरपातै कृते, B2 5 सार्थै कृते, B3 व्रातै कृते, B4 D6 Cap °सचै चिते (D6 कृते), D1 2 3 शरगाधकृते, D4 7 9 °जालावृ(D7 9 चि)ते, D5 °साधैवृते, D10 °भूते कृते, G1 M2 जाले कृते, G3 जाले कृता, M1 °जाते कृते, Ca c शरै साद्रीकृते (for शरगाढे कृते) G3 भूमि (for व्योम्नि) — d) D6 हाहा (for छाया) S छायाभूतमिवाभवत्

4 b) M1 2 5 यौधयोर् B1–3 D3 5 6 8 S युध्य मानयो, B4 विध्य, B5 D1 2 वध्य, D4 7 भिद्य — K om 4cd — d) B1 2 4 D (except D4 5 8 10) परपुरंजय, S परमदारुण

5 a) D3 S तस्य (for अस्य) S सव्ये (G3 °व्ये) (for सर्वान्) — b) D4 7–9 अल्पजीविन, S अल्पतेज(G3 चेत)स — c) B4 D T G ते (for स) B1 Dn D1 4 9 11 12 T1 न प्रजानत, B2 D6 नाभिजाना(D6 न)ति, B4 D2 3 7 10 T2 G न प्रजानति, B5 प्रतिजानाति (for न प्रजानाति) — d) T G2 M दिश T2 M काश्चन, G1 केचन B1 4 D (except D4–6) T G मोहिता

6 a) B2 4 तथा, B3 अथ, D6 तदा (for ततो) — b) D7 9 चरतो रणे, M3 विचकर्षत (for °रिष्यत) — d) S नुनोद (for चिच्छेद) K D3 8 हि, B4 M4 च; D6 T G M1–3 स (for ह) — e) K G1 तत्तस्य (for तदस्य) — f) D1–3 transp कर्म and दृष्ट्वा — After 6, S ins

964* न शक्तोऽन्य पुमान्स्थातुमृते पार्थं धनजयम् ।

[M2 4 जेतु (M4 *inf lin* स्थातु as above) G3 द्रोणे, M4 (*inf lin*) युधि (for पार्थं)]

On the other hand, N (Ś1 missing) ins after 6

965* द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्चैव महारथ ।

[K D4 transp द्रोण and भीष्म D3 द्रोणभीष्मौ च K कृपश्चैव कर्णश्चैव (for च कर्णश्च कृपश्चैव) B (except B4) Dn2 D3 11 12 महारथा, D1 2 त्मन]

B1 2 3(marg) Dn D3 6 9(marg) 11 12 cont

966* साधु साध्विति भाषन्तो पूजयन्कर्म तस्य तत् ।

ततः पार्थो महाबाहुः प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
योजयामास नवया मौर्व्या गाण्डीवमोजसा ॥ ८
ततोऽर्धचन्द्रमावृत्य तेन पार्थः समागमत् ।
वारणेनेव मत्तेन मत्तो वारणयूथपः ॥ ९
ततः प्रववृते युद्धं पृथिव्यामेकवीरयोः ।
रणमध्ये द्वयोरेव सुमहल्लोमहर्षणम् ॥ १०
तौ वीरौ कुरवः सर्वे ददृशुर्विस्मयान्विताः ।
युध्यमानौ महात्मानौ यूथपाविव संगतौ ॥ ११
तौ समाजघ्नतुर्वीरावन्योन्यं पुरुषर्षभौ ।
शरैराशीविषाकारैर्ज्वलद्भिरिव पन्नगैः ॥ १२
अक्षय्याविषुधी दिव्यौ पाण्डवस्य महात्मनः ।
तेन पार्थो रणे शूरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १३
अश्वत्थाम्नः पुनर्बाणाः क्षिप्रमभ्यस्यतो रणे ।
जग्मुः परिक्षयं शीघ्रमभूत्तेनाधिकोऽर्जुनः ॥ १४
ततः कर्णो महच्चापं विकृष्याभ्यधिकं रुषा ।
अवाक्षिपत्ततः शब्दो हाहाकारो महानभूत् ॥ १५
तत्र चक्षुर्दधे पार्थो यत्र विस्फार्यते धनुः ।
ददर्श तत्र राधेयं तस्य कोपोऽत्यवीवृधत् ॥ १६
स रोषवशमापन्नः कर्णमेव जिघांसया ।
अवैक्षत विवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां कुरुपुंगवः ॥ १७
तथा तु विमुखे पार्थे द्रोणपुत्रस्य सायकान् ।
त्वरिताः पुरुषा राजन्नुपाजह्रुः सहस्रशः ॥ १८
उत्सृज्य च महाबाहुर्द्रोणपुत्रं धनंजयः ।
अभिदुद्राव सहसा कर्णमेव सपत्नजित् ॥ १९
तमभिद्रुत्य कौन्तेयः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
कामयन्द्वैरथे युद्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २० C. 4. 1922 B. 4. 59. 21

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

7 a) B1 Dn D11.12 धनुःश्रेष्ठं; D4 धनुः कृष्य; D7.9 धनुष्यस्य; Ca.r.v धनूंष्यष्टौ (as in text). — b) B1 Dn D11.12 अपकृष्य; B2.3.5 D3.6 Cv उपक्रम्य; D1.2 आक्रम्य तु; D4.5.8.10 Cr.vp अपक्रम्य; D9 व्युपक्रम्य; T1 व्यतिक्रम्य; G2 व्यपाक्रम्य. K1 B1 Dn D11.12 रथर्षभं; B2.3.5 D5.6 रथर्षभः; B4 च वीर्यवान्; D1.2 नरर्षभात्; D7.9 महारथः; D10 M4 नरर्षभ; T G M2.3.5 नरर्षभः; M1 परंतपः. — c) B D पुनरेवा°; S पुनरभ्य° (for पुनरभ्या°). — d) T G2 समरे (for हृदये).

8 b) D7.9 विहस्य; T G2 M3.4 प्रहसन् (for प्रहस्य). — c) S च तदा (for नवया). — d) K अंजसा (for ओजसा). — After 8, S (except M2) ins.:

967* तं दृष्ट्वा क्रुद्धमायान्तं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ।
क्रुद्धः समाह्वयामास द्रौणिर्युद्धाय भारत ।

9 M2 om. 9–10. — a) S (M2 om.) आहृत्य (for आवृत्य). — b) T G2.3 °गतः; G1 M (M2 om.) °हतः (for °गमत्). — After 9^{ab}, T G2 ins.:

968* चिच्छेद तस्य चापं च सूतं चाश्वान्रथस्य वै ।
विव्याध निशितैश्चापि शरैराशीविषोपमैः ।
सोऽन्यं रथं समास्थाय प्रत्ययाद्रथिपुंगवः ।

— c) D1–3.6 वारणेनैव.

10 M2 om. 10 (cf. v. l. 9). — c) B3 Dn1 D1–4.10 एवं (for एव). — d) S (M2 om.) रोम° (for लोम°).

11 ab) N (except K; Ś1 missing) transp. कुरवः and ददृशुः. D3 विस्मयं गताः (for विस्मयान्विताः). — c) B D (except D7.9) महावीर्यौ (for °त्मानौ). — d) S द्विरदाविव. B2 D5 संवृतौ; B4.5 संयुतौ; D6 संहतौ.

12 a) B3 (m as in text) D6.10 M2–4 समा(M3 °मं)जग्मतुर्. — b) S परस्परममर्षि(G1.3 °जयैषि)णौ. — d) B2 D2.5.7.9 S पावकैः (for पन्नगैः).

13 b) B5 गांडीवं च महद्धनुः.

14 a) K1 ततो बाणाः; K2 M5 ततो बाणान्; D3 सुपर्वाणः (for पुनर्बाणाः). — b) Dn D11.12 अप्यस्यतो; Ca अभ्य° (as in text). — c) D (except D5.7–10) तूर्णम् (for शीघ्रम्). — d) D1.2 transp. अधिकः and अर्जुनः.

15 S om. from 15 to end of this adhy. K2 om. 15^{a}–16^{b}. — a) K1 B1 Dn2 D9.11.12 महाचापं. — b) K1 Dn D11.12 तथा (for रुषा). — d) D4 ज्याघातेन; D6 m.9 गोधाघातो; Cv गोघातेन (for हाहाकारो).

16 S om. 16; K2 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — a) B1.4 Dn1 D6.8.11 (m as in text).12 ततश्; B2 D5.10 अथ (for तत्र). K1 D4.10 दधत् (for दधे). — d) B Dn D1.2.5.9–12 °व्य(B4 °प्य-; D6 °भ्य)वर्धत; D4 °भ्यवर्धयत्; D7.8 °प्य(D8 °भ्य)वीवृधत् (for ऽत्यवी°). D6

५५

C 4 1923
B 4 60 1
K 4 58 43

अर्जुन उवाच ।

कर्ण यत्ते सभामध्ये बहु वाचा विकत्थितम् ।
न मे युधि समोऽस्तीति तदिदं प्रत्युपस्थितम् ॥ १
अवोचः परुषा वाचो धर्ममुत्सृज्य केवलम् ।
इदं तु दुष्करं मन्ये यदिदं ते चिकीर्षितम् ॥ २
यत्त्वया कथितं पूर्वं मामनासाद्य किंचन ।
तदद्य कुरु राधेय कुरुमध्ये मया सह ॥ ३
यत्सभायां स्म पाञ्चालीं क्लिश्यमानां दुरात्मभिः ।
दृष्टवानसि तस्याद्य फलमाप्नुहि केवलम् ॥ ४
धर्मपाशनिबद्धेन यन्मया मर्षितं पुरा ।
तस्य राधेय कोपस्य विजयं पश्य मे मृधे ॥ ५
एहि कर्ण मया सार्धं प्रतिपद्यस्व संगरम् ।

कोपश्चास्य भवत्तत

17 S om 17 (cf v 1 15) — ^{a}) K कोप (for रोष) — ^{c}) B Dn D8 9 11 12 तमैक्षत (B4 अपैक्षत), D1 2 4 समैक्षत, D3 ततक्षत, D6 सप्रैक्षत, D7 अन्वैक्षत (for अवैक्षत) D4 अतिवक्राभ्या (for विवृत्ताभ्या) D10 तमेवैक्षत वृत्ताभ्या — ^{d}) D7 9 कुरुनदन

18 S om 18 (cf v 1 15) — ^{a}) K अपि (for तु) — ^{b}) B (except B4) Dn D9 11 12 सायकात् — ^{d}) Dn2 D11 12 अपाजह्नु, D6 उपानिन्यु K ततस्तत (for सहस्रश)

20 S om 20 (cf v 1 15) — ^{a}) D3 तत (for तम्) — ^{c}) B1 5 Dn D10–12 द्वैरथ तेन, B2–4 D1 2 5 (m as in text) द्वैरथेनैन, D3 4 6 द्वैरथेनैव (D3 व) (for द्वैरथे युद्ध) — ^{d}) B1 2 D4–6 11 12 युद्ध, Dn युद्धे (for इद)

Colophon missing in Ś1, K1 om it — *Subparvan* K2 Dn2 गोग्रह, B D1 3–6 8 10–12 उत्तरगोग्रह, M2 गोग्रहण — *Adhy name* B1 3 5 अश्वत्थामापयान, B2 4 D6 8 M2 अश्वत्थाम(D6 8 °मा)युद्ध, D1–4 7 9 10 अश्वत्थामा(D9 °म)भग, D5 G1 अश्वत्थाम(D5 मा)पराजय, T G2 अश्वत्थामबाणपरिक्षय — *Adhy no* (figures, words or both) B4 57, D3 54, D5 10 52, D8 55, D7 51, S 59 (M2 4 58) — *S'loka no* G3 16

☞ In S this adhy (54) is followed by adhy 52, see below also

55

☞ This adhy is missing in Ś1 (cf v 1 4 51 17) S reads this adhy after an insertion of 18 lines, which follows line 40 of passage No 44 of App I.

1 ^{a}) D3 य ते, D8 T1 G3 यत्त्व, T2 G1 2 M यत्तत् (for यत्ते) — ^{b}) S बह्वबद्ध (for बहु वाचा) D8 M1 विकत्थसे, T G M2–5 प्र(G2 ब)भाषसे (for विकत्थितम्) — ^{c}) K2 B2 D2 5 10 T2 G2 युद्धे (for युधि) — ^{d}) B D समुपस्थित (B2 तमुप, D3 4 पर्युप, D7 त्वामुप) — After 1, N (Ś1 missing) ins

969* सोऽद्य कर्ण मया सार्धं व्यवहृत्य महामृधे ।
ज्ञास्यस्यवरमात्मान न चान्यानवमन्यसे ।

[(L 1) D2 6 सोथ, D7 9 अद्य (for सोऽद्य) — (L 2) B3 4 Dn2 D3 4 6 8–10 ज्ञास्यसे (for °सि) B Dn D2 3 5 (m as in text) 6 10–12 अबलम् (for अवरम्) B4 D2–4 6 8 10 °मस्यसे (for °मन्यसे)]

2 ^{a}) D7 परमा (m परुषा as in text) S सभाया पौरुष प्रोच्य (M2 प्राप्य) — ^{cd}) S कर्तुमिच्छसि यत्कर्म तन्मन्ये दुष्कर त्वया (M5 तव)

3 ^{b}) D2–4 5 m 7–9 अनादृ(D2 धृ)त्य (for °साद्य) D2 4 5 7 9 सूतज (for किंचन) S नास्ति मत्सम इत्यपि — ^{c}) D8 तदिद, S तत्सत्य (M1 वं) (for तदद्य)

4 D1 om 4^{a}–5^{b} — ^{a}) K B2–4 Dn1 D5–7 9 T G2 च, Dn2 D2 11 12 स (for स्म) — ^{b}) D7 (marg *sec m* as in text) 9 कृष्यमाणा S तथा (T G2 अह) त्वया (for दुरात्मभि) — ^{c}) S (except G1) अस्मि (for असि) K1 (corrupt) दृष्ट्वा तद्योस्यफल, K2 दृष्टवानद्य सफल — ^{d}) K त्व तत् (for फल) K2 D2 3 6 8–10 प्राप्नुहि, D4 प्राप्त हि, D7 प्राप्नोषि, T2 G2 M4 अश्नुहि (for आप्नुहि) D4 T G2 दुर्मते (for केवलम्)

5 D1 om 5^{ab} (cf v 1 4) — ^{b}) S तव (G2 तप) (for पुरा) — ^{c}) D4 6 9 S तस्य पा(D4 6 9 को)पस्य राधेय — ^{d}) B5 विक्रम, D2 4 5 7 9 विमोक्ष, D3 6 8 विपाक (for विजय) S फल प्रा(T1 G3 आ)प्नुहि दुर्मते (T1 G2 साम्प्रत, T2 सप्रति) — After 5, B Dn D3 5 6 10–12 ins

970* वने द्वादश वर्षाणि यानि सोढानि दुर्मते ।

प्रेक्षकाः कुरवः सर्वे भवन्तु सहसैनिकाः ॥ ६

कर्ण उवाच ।

ब्रवीषि वाचा यत्पार्थ कर्मणा तत्समाचर ।
अतिशेते हि वै वाचं कर्मेति प्रथितं भुवि ॥ ७
यत्त्वया मर्षितं पूर्वं तदशक्तेन मर्षितम् ।
इति गृह्णामि तत्पार्थ तव दृष्ट्वापराक्रमम् ॥ ८
धर्मपाशनिबद्धेन यदि ते मर्षितं पुरा ।
तथैव बद्धमात्मानमबद्धमिव मन्यसे ॥ ९
यदि तावद्वने वासो यथोक्तश्चरितस्त्वया ।
तत्त्वं धर्मार्थवित्क्लिष्टः समयं भेत्तुमिच्छसि ॥ १०
यदि शक्रः स्वयं पार्थ युध्यते तव कारणात् ।
तथापि न व्यथा काचिन्मम स्याद्विक्रमिष्यतः ॥ ११
अयं कौन्तेय कामस्ते नचिरात्समुपस्थितः ।
योत्स्यसे त्वं मया सार्धमद्य द्रक्ष्यसि मे बलम् ॥ १२

अर्जुन उवाच ।

इदानीमेव तावत्त्वमपयातो रणान्मम ।
तेन जीवसि राधेय निहतस्त्वनुजस्तव ॥ १३
भ्रातरं घातयित्वा च त्यक्त्वा रणशिरश्च कः । C 4 1938 B 4 60 13 K 4 58 50

तस्याद्य प्रतिकोपस्य फल प्राप्नुहि सम्प्रति ।

[(L 1) D8 दुर्गमे (for दुर्मते) — (L 2) B4 प्राप्स्यसि (for प्राप्नुहि) B4 सयत, B5 केवल, D3 शसिन , D5 साम्प्रत, D6 सगरे (for सम्प्रति)]

6 [b]) B1 2 5 Dn D1–4 9–12 °युध्यस्व (for °पद्यस्व) Dn1 सयुगे, Dn2 D1–5 9 11 12 सगरे (for सगरम्) S इहाद्य कुरु वैशस — [c]) S सन्तु (for सर्वे) — [d]) S सर्वे ते (for भवन्तु) K सह सैनिकै , B D (except D1–4 7 8) तव (D10 मम) सैनिका , M4 बहुसैनिका — After 6, S reads 13–14

7 [b]) B2–4 एतत्, D6 एता (for तत्) Ca cites 7[cd] (v l ते वाक्य for वै वाच) — [c]) T G विशेष(G1 2 °षि)तो, M1–3 5 (*inf lin*) अविषह्यो, M4 5 अविशेषो (for अतिशेते) B1–3 5 Dn D6 10–12 हि ते, D5 7 9 सदा, M हि त्व (for हि वै) Cc cites ते B1–3 5 Dn D5 6 10–12 Cc s rp (D1), M वाचा, Cr v वाच (as in text) B4 D1–4 वाच वै (by transp), T G वाचा त्व — [d]) B1 2 5 Dn D10–12 एतत्, B3 D5 एव, D6 अति-, Cc इति (as in text) T G कर्मणाप्रतिमो (G2 3 °म) भुवि, M कर्म ना(M3 5 न, M4 चा)प्रतिम भुवि

8 [b]) G1 3 तदशक्त्या तु, Ccp तदाशक्तेन D5 8 9 पाडव (for मर्षितम्) — [c]) D8 प्रति (for इति) D10 गर्हामि (for गृह्णामि) B1 3 4 D1 5 6 10 ते (for तत्) B2 Dn D11 12 इतो गृह्णीमहे पार्थ, S इति (M यदि) गृह्णीम ते (G1 3 गृह्णामहे) पार्थ (G2 वाक्य, M5 वाच) — [d]) D5 पुनर्दृष्ट्वा, D6 दृष्ट्वा युधि, T G1 2 M1 3 तम (M1 3 मम) दृष्ट्वा (for तव दृष्ट्वा)

9 [a]) B4 निबधेन, D4 धर्मपाशे नि°, Cc as in text — [b]) B1 5 Dn D1. 2 4 10–12 S यत्त्व(Dn1 न त्व)या, D8 यदिद (for यदि ते) — [d]) B2 T1 G3 M अबद्ध D1–3 8 S इति, Cc अव- (for इव)

10 [a]) S न हि (for यदि) Cr वनेऽज्ञातो — [b]) G1 3 M4 5 यथोक्त, M1 2 यथावच् (for यथोक्तश्) — [c]) D5m न त्व, D8 स त्व (for तत्त्व) B (except B1) D1–3 5–7 9 Cc कृत्स्न, D4 कृत्य, D10 क्लिन्न (for क्लिष्ट) S अर्थलोभा(T1 लाभा)त्तु क्लिष्टस्त्व (M4 क्लीबत्व, M5 लुब्ध सन्) (M3 अर्थे लोभानुतुष्टस्त्व) — [d]) Dn2 D11 12 स मया, D10 सत्समा (for समय) B4 नेतु, Dn2 D10–12 योद्धु, D6 हतु, S छेत्तु (M3 जेतु), Cc भेत्तु (as in text) B4 D1 4 5m 6–9 G2 M3 4 अर्हसि (for इच्छसि) — D7 repeats 10 in marg

11 [a]) S चेंद्र (for शक्र) — [b]) B1 3 5 S तव युध्येत, B4 D4–8 युध्येत तव B1 3 5 D6 कारणे

12 [c]) K च, Dn D6 7 9 11 12 S हि (for त्व) T2 पार्थ (for सार्धम्) — [d]) D4 ज्ञास्यसे चात्मनो बल, S अत्र पश्यामि ते बल

13 S om the ref For sequence of S cf v l 6 — After the ref, D6 ins

971* खद्योतो द्योतते तावद्यावन्नोदयते शशी ।
उदिते च सहस्रांशौ न खद्योतो न चन्द्रमा ।
प्राकृतान्पुरुषाञ्जित्वा वृथा ते कर्ण गर्जितम् ।

— [b]) B (except B1) D1–10 व्यपयातो B3–5 D6 रणे मम, D4 रणाजिरात् — [c]) K1 D3 येन, T1 G2 M1 2 कस्मात्, T2 G1 3 M3–5 तस्मात् (for तेन) — [d]) D8 तथा (for तव)

14 For sequence of S cf v l 6 — [ab]) B1 Dn D6 11 12 क , B2–4 D5 8 तु (for the first च) D4 च य , D7 8 तथा (for च क) S यो (T1 यद्, M1 2 को) भ्रातर पातयित्वा कस्त्यक्त्वा च रणाजिर — [c]) B1 Dn D11 12 क पुमान् (for पुरुष) B4 कर्ण, D1 सत्यो, D2 सद्यो, D7

C 4 1938 B 4 60 16 K 4 58 50 त्वदन्यः पुरुषः सत्सु ब्रूयादेवं व्यवस्थितः ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

इति कर्णं ब्रुवन्नेव बीभत्सुरपराजितः ।
अभ्ययाद्विसृजन्बाणान्कायावरणभेदिनः ॥ १५
प्रतिजग्राह तान्कर्णः शरानग्निशिखोपमान् ।
शरवर्षेण महता वर्षमाण इवाम्बुदः ॥ १६
उत्पेतुः शरजालानि घोररूपाणि सर्वशः ।
अविध्यदश्वान्बाह्वोश्च हस्तावापं पृथक्पृथक् ॥ १७
सोऽमृष्यमाणः कर्णस्य निषङ्गस्यावलम्बनम् ।
चिच्छेद निशिताग्रेण शरेण नतपर्वणा ॥ १८
उपासङ्गादुपादाय कर्णो बाणानथापरान् ।
विव्याध पाण्डवं हस्ते तस्य मुष्टिरशीर्यत ॥ १९
ततः पार्थो महाबाहुः कर्णस्य धनुरच्छिनत् ।
स शक्तिं प्राहिणोत्तस्मै तां पार्थो व्यधमच्छरैः ॥ २०
ततोऽभिपेतुर्बहवो राधेयस्य पदानुगाः ।
तांश्च गाण्डीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २१

सम्यक्, D_8 कश्चित् (for सत्सु) — ^{d}) $B_{1\,8}$ धर्मे (for एव)

15 M_{1-3} om the ref — ^{a}) S कर्णो (for कर्णं) $B_{3\,4}$ D_6 वदन् (for ब्रुवन्) — ^{b}) S बीभत्सुमपराजित (G_2 $M_{1\,2}$ °त) — ^{c}) B_4 प्रत्य (for अभ्य)

16 K_1 om 16 and 17^{ab} up to रूपाणि — ^{a}) $D_{1\,2\,4\,8}$ अभि, D_{10} अपि, M_2 इति (for प्रति-) D (except $D_{4-7\,9}$) M त (for तान्) S पार्थ (for कर्ण) — ^{b}) Dn $D_{11\,12}$ S प्रीयमाणो महारथ, $D_{1-3\,10}$ प्रीयमाणो धनजय (D_3 °य), D_8 जृभमाणो धनजय — ^{c}) Dn $D_{11\,12}$ महता शरवर्षेण (by transp) — ^{d}) K_2 Dn $D_{1-4\,8\,10-12}$ वर्षमाणमिवाबुद, S पर्जन्य इव वृष्टिमान् — After 16, S (except T_2, M_2 om lines 1, 4, M_3 om line 4) ins

972* अभियाय हि बीभत्सुर्गाण्डीव विक्षिपन्धनु ।
जिघासु समरे कर्ण विससर्ज शरान्बहून् ।
(cf 16^{a}) त कर्ण प्रतिजग्राह वायुवेगमिवाचल ।
(cf 16^{cd}) शरजालेन महता वर्षमाणमिवाम्बुदम् ।
तयोर्देवासुरसम सनिपातोऽभवन्महान् ।
किरतो शरजालानि निराकाशमनन्तरम् ।

[(L 1) G_2 अभिधाय, G_3 अभियातो (for °याय) — (L 6) G_3 कृत्स्न व्योम निरतर, M_5 निरतरमनतर (for the posterior half)]

17 T_2 om 17–25 K_1 om up to रूपाणि (cf v l 16) — ^{a}) $D_{1\,2}$ शरवर्षाणि, S (T_2 om) मेघजालानि — ^{b}) D_3 सर्वत — After 17^{ab}, S (which om 17^{c}–19^{d}) ins

973* ववर्ष च रजो भौम कर्णपार्थसमागमे ।
न स्म सूर्य प्रतपति न च वाति समीरण ।
शरप्रच्छादित व्योम छायाभूतमिवाभवत् ।
गाण्डीवस्य च निर्घोष कर्णस्य धनुषस्तथा ।
दह्यतामिव वेणूनामासीत्परमदारुण ।
अर्जुनस्तु हयान्नागान्रथाश्च विनिपातयन् ।
क्षोभयामास तत्सैन्य कर्ण विव्याध चासकृत् ।

— ^{d}) B_4 D_{10} हस्तयोश्च, Dn_1 हस्तौ चाप, D_4 हस्तौ चैव, D_5 हस्तावापौ, $D_{8\,9}$ हस्ताच्चाप

18 S om 18 (cf v l 17) — ^{b}) K अवयस्तन, B_2 °लस्तन, D_3 बधन, Ca c r s अवलबन (as in text) — ^{c}) $B_{2\,4}$ $D_{5\,6}$ निशिताग्रेण चिच्छेद (by transp) — ^{d}) K_2 बाणेन (for शरेण) K_2 B_{2-4} Dn_2 $D_{2\,6\,11\,12}$ आनत (for नत°)

19 S om 19 (cf v l 17) — ^{b}) B $D_{5\,6}$ बाणम($B_{1\,5}$ बाणान)थापर, $D_{3\,4\,8\,10}$ बाणास्तथापरान्

20 T_2 om 20 (cf v l 17) — ^{a}) T_1 G_2 तेजा (for बाहु) — ^{b}) Dn_1 $D_{1\,3\,4\,6}$ आच्छिनत् — For 20^{cd}, S (T_2 om) subst

974* छिन्नधन्वा तत कर्ण शक्ति चिक्षेप वेगवान् ।
ता शक्तिं समरे पार्थश्चिच्छेद निशितै शरै ।

21 T_2 om 21 (cf v l 17), B_5 (hapl) om 21^{a}–24^{b} — ^{a}) $B_{1\,2\,4}$ $D_{11\,12}$ अनु, B_3 Dn D_{1-10} M_5 नि (for अभि) — ^{b}) $D_{7\,9}$ पदातय, G_3 वशानुगा — ^{c}) D_9 गाजीव° B (B_5 om) D_6 तान्गाडीवविनिर्मुक्तै — After 21, S (T_2 om) ins

975* अशोरतावृत्य महीं समग्रा
पार्थेषुमार्गेषु महाद्विपेन्द्रा ।
हिरण्यकक्ष्या शरजालचित्रा
यथा नगा पावकजालनद्धा ।
त शत्रुसेनाङ्ग निबर्हणानि
कर्माणि कुर्वन्तममानुषाणि ।
वैकर्तन पूर्वममृष्यमाण
समर्पयल्लक्षमिवाशु दूरात् ।

[(L 2) T_1 G मार्गेषु (G_2 °मार्गे नि) हता द्वि° — (L 6) T_1 G M_3 कुर्वाणम् (for कुर्वन्तम्) — (L 8) T_1 G पार्थ (for दूरात्)]

ततोऽस्याश्वाञ्शरैस्तीक्ष्णैर्बीभत्सुर्भारसाधनैः ।
आकर्णमुक्तैरभ्यघ्नंस्ते हताः प्रापतन्भुवि ॥ २२
अथापरेण बाणेन ज्वलितेन महाभुजः ।
विव्याध कर्णं कौन्तेयस्तीक्ष्णेनोरसि वीर्यवान् ॥ २३
तस्य भित्त्वा तनुत्राणं कायमभ्यपतच्छरः ।
ततः स तमसाविष्टो न स्म किंचित्प्रजज्ञिवान् ॥ २४
स गाढवेदनो हित्वा रणं प्रायादुदङ्मुखः ।
ततोऽर्जुन उपाक्रोशदुत्तरश्च महारथः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

वैशंपायन उवाच ।
ततो वैकर्तनं जित्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
एतन्मां प्रापयानीकं यत्र तालो हिरण्मयः ॥ १
अत्र शांतनवो भीष्मो रथेऽस्माकं पितामहः ।
काङ्क्षमाणो मया युद्धं तिष्ठत्यमरदर्शनः ।
आदास्याम्यहमेतस्य धनुर्ज्यामपि चाहवे ॥ २
असन्तं दिव्यमस्त्रं मां चित्रमद्य निशामय ।
शतह्रदामिवायान्तीं स्तनयित्नोरिवाम्बरे ॥ ३ C 4 1968 B 4 61 18 K 4 65 6

22 B_5 om 22 (cf v l 21) S om 22–25 — ^{a}) K अपि, B_5 D_5 च (for अस्य) B_4 $D_{1-6\ 8\ 10}$ दृढैस् (for शरैस्) $D_{7\ 9}$ तस्याश्वान्सुदृढैस्तीक्ष्णै — ^{b}) K बीभत्सुश्च महाधनै, D_1 नाराचै स तु वीर्यवान् — D_1 om. 22^c–23^d — ^{c}) K आ(K_1 व्या)कर्णपूरैर्, $D_{5\ 7\ 9}$ आकर्णपूर्णैर् B_{2-4} $D_{5\ 6}$ अहनत्, $D_{2-4\ 8\ 10}$ अवधीत् (for अभ्यघ्नन्) — ^{d}) B_3 $D_{2\ 3\ 6\ 8-10}$ हया (for हता)

23 B_5 D_1 S om 23 (cf v l 21, 22) — ^{a}) $D_{4\ 7\ 9}$ भल्लेन (for बाणेन) — ^{b}) B (B_5 om) Dn $D_{5\ 6\ 8\ 11\ 12}$ महौजसा (for महाभुज)

24 B_5 om 24^{ab}, S om 24 (cf v l 21, 22) — ^{b}) K_1 अध्यपतच्, B_{1-3} Dn $D_{1-5\ 7\ 9-12}$ अभ्यगमच्, B_4 अभ्यागमच्, D_5 अस्याविशच् — ^{c}) K_2 D_8 ततः शरसमाविष्टो, D_6 तत कर्णो महाबाहु

25 S om 25 (cf v l 22) — ^{a}) $D_{1\ 2}$ °वेदना विद्धो — ^{b}) $D_{1\ 2\ 8}$ रणात्, D_6 पार्थं (for रण) — ^{c}) B D (except D_9) Ca c उदक्रोशत् (D_7 both उद and उपा° as in text) — ^{d}) D_6 बल (for रथ) — After 25, $D_{7\ 9}$ ins

976* दृष्ट्वा कर्णं तदा राजन्नपयान्त रणाजिरात् ।

Colophon missing in Ś1, D_7 reads it in marg , S (which transp this adhy , cf v l 4 49 20) om it — *Sub-parvan* K गोग्रह, B_{1-4} Dn $D_{1\ 3\ 5\ 6\ 8\ 10-12}$ उत्तरगोग्रह — *Adhy name* $B_{1-3\ 5}$ $D_{1\ 2\ 4-6\ 10}$ कर्णापयान (D_2 °न), B_4 $D_{7\ 9}$ कर्णपलायन, D_3 कर्णापनयन , D_8 कर्णपराजय — *Adhy no* (figures, words or both) K_1 54, B_4 58, D_5 53, D_6 57, D_7 51

56

☞ Ś1 is missing up to 4 (cf v l 4 51 17)

1 ^{a}) S कर्णं पराजित दृष्ट्वा ($G_{1\ 3}$ मत्वा) — ^{c}) G_2 $M_{1\ 2}$ एत, M_5 रथ (for एतन्) G_2 $M_{3\ 5}$ मे (for मा) S इदानीं (for अनीक) — ^{d}) S रथवृंद प्रहारिणा

2 ^{a}) $B_{1\ 5}$ $D_{1-4\ 6-10}$ S यत्र (M_2 यत्तु), B_2 D_5 एष (for अत्र) — ^{b}) B_2 रणे (for रथे) S सर्वेषा न (for रथेऽस्माक) — ^{cd}) $D_{1\ 2\ 4\ 10}$ सार्धं (for युद्ध) K विक्रम , D_6 मर्दन (for दर्शन) S सुयुद्ध काक्षमाणो वै रथे तिष्ठति दसि(T_2 शि)त (M_3 वीर्यवान्) — After 2^{cd}, N (Ś1 missing) ins a passage given in App I (No 49), while S ins

977* तालोऽसौ काञ्चनो यत्र वज्रवैडूर्यभूषित ।
अतीव समरे भाति मातरिश्वप्रकम्पित ।
दारुण प्रहरिष्यामि रथवृन्दानि दारयन् ।

[(L 1) $G_{1\ 3}$ $M_{2\ 4}$ वै (for ऽसौ) — (L 3) $M_{3\ 4}$ प्रकरि (for प्रहरि°) T G धन्विना (for दारयन्)]
— ^{e}) B Dn $D_{5\ 6\ 7m\ 10-12}$ आच्छेत्स्यामि (for आदास्यामि) D_8 एवास्य, S एतेषा (for एतस्य) D_4 आदास्यामि धनुर्ज्याया — ^{f}) D_4 अक्षय्यमहमायुध, S धनुर्ज्या (M_{1-3} °ज्यां)वेष्टनानि च

3 D_3 om 3–4^{ab} — ^{a}) M_2 अस्य तद्, M_3 अस्य त, M_5 अस्यतो (for असन्त) K_1 चित्र (for दिव्यम्) K_1 अस्त्र वा, D_3 अस्त्र मे, S अस्त्राणि (M_4 णा) (for अस्त्र मा) — ^{b}) K दिव्यम् (for चित्रम्) S चित्रमुत्तर पश्यसि — ^{c}) K_1 G_3 M_4 शतह्रद, Cs °ह्रदा (as in text) S जृम्भमाणा (G_3 M_4 ण) (for इवायान्तीं) — ^{d}) $D_{1\ 2\ 4}$ अबरात् (for अम्बरे) S मेघस्था (G_3 मेघ स्थ) इव प्रावृषी

C 4 1669 B 4 61 19 K 4 65 6 सुवर्णपृष्ठं गाण्डीवं द्रक्ष्यन्ति कुरवो मम ।
दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण स्विदस्यति ।
इति मां संगताः सर्वे तर्कयिष्यन्ति शत्रवः ॥ ४
शोणितोदां रथावर्तां नागनक्रां दुरत्ययाम् ।
नदीं प्रस्यन्दयिष्यामि परलोकप्रवाहिनीम् ॥ ५
पाणिपादशिरःपृष्ठबाहुशाखानिरन्तरम् ।
वनं कुरूणां छेत्स्यामि भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ ६
जयतः कौरवीं सेनामेकस्य मम धन्विनः ।
शतं मार्गा भविष्यन्ति पावकस्येव कानने ।
मया चक्रमिवाविद्धं सैन्यं द्रक्ष्यसि केवलम् ॥ ७
असंभ्रान्तो रथे तिष्ठ समेषु विषमेषु च ।
दिवमावृत्य तिष्ठन्तं गिरिं भेत्स्यामि धारिभिः ॥ ८
अहमिन्द्रस्य वचनात्संग्रामेऽभ्यहनं पुरा ।
पौलोमान्कालखञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ ९
अहमिन्द्राद्दृढां मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ।
प्रगाढं तुमुलं चित्रमतिविद्धं प्रजापतेः ॥ १०
अहं पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजम् ।
जित्वा षष्टिसहस्राणि रथिनामुग्रधन्विनाम् ॥ ११

(T $G_{1\ 2}$ प्रावृषीव च)

4 D_8 om 4^{ab} (cf v 1 3) — ^{a}) D_9 गाजीव — ^{b}) D_4 द्रक्षतु, S पश्यतु (for द्रक्ष्यन्ति) $M_{1\ 2\ 4}$ (*inf lin* as in text) युधि (for मम) — ^{c}) K न दक्षिणेन वामेन — ^{d}) D_{10} S (except $M_{4\ 5}$) कतमेन (for कतरेण) K चि(K_2 वि)दस्यति, G_3 व्यवस्यति, Ca as in text Cv cites स्विद् — ^{e}) D_8 शकिता, S शत्रव॰, Ca सगता (as in text) — ^{f}) D_4 कथ (for तर्कं॰) S न विज्ञास्यति सारथे

5 $Ś_1$ resumes — ^{a}) S अक्षोदका शरावर्तां — ^{b}) S रथह्रदा (for दुरत्ययाम्) — ^{c}) All MSS except $Ś_1$ K D_{10} नदीं प्रस्कदयिष्यामि — ^{d}) D_{10} S (except G_3) परलोकापहारिणीं (D_{10} वाहिनीं)

6 ^{ab}) K पादजानु-, M_2 पाणिपाद (for पाणिपाद) D_4 शिर पृष्ठा, $G_{1\ 3}$ M_{2-4} शिर पृष्ठ (for शिर पृष्ठ) S -शखचराचर (for -शाखानिरन्तरम्) — ^{c}) T_1 G_1 भेत्स्यामि, M_2 ज्योत्स्नाभि, M_3 जेत्स्यामि, M_5 जेष्यामि (*inf lin* छेत्स्यामि as in text) — ^{d}) B D शरै (for भल्लै) — After 6, S ins

978* तूणीशया सुपुङ्खाग्रा निशिता दुन्दुभिस्वना ।
मया प्रमुक्ता सग्रामे कुरून्धक्ष्यन्ति सायका ।

Thereafter S reads 12

7 ^{a}) G_3 दहत (for जयत) S भारतीं (for कौरवीं) — ^{b}) S सयुगे (for धन्विन) — ^{f}) B_5 D_6 T_2 G_2 $M_{1\ 3\ 5}$ Co द्रक्ष्यति, T_1 प्रक्ष्यति, M_2 रक्षति (for द्रक्ष्यसि) — After 7, S reads 13, while N ins

979* इष्वस्त्रे शिक्षित चित्रमह दर्शयितास्मि ते ।

[$D_{4\ 9}$ इष्वस्त्र D_8 सशित (for शिक्षित) $Ś_1$ D_3 महद् (for अह)]

8 ^{a}) $D_{1\ 2\ 4}$ अप्रमत्तो (for असभ्रान्तो) $Ś_1$ K_1 D_{10} रणे (for रथे) $Ś_1$ K D_6 S तिष्ठन् (for तिष्ठ) — ^{c}) S मार्गम् (for दिवम्) — ^{d}) S अपि (for गिरि) K_2 सायकै, S पर्वत (for धारिभि) $Ś_1$ B D गिरि भिंद्या ($D_{1\ 2}$ द्यात्) स्म ($Ś_1$ च, $B_{4\ 5}$ Dn_1 स्व-) पत्रिभि ($D_{1-4\ 8}$ सहारिभि, D_{10} शरोर्मिभि) Text (with धारिभि) as in K_1 only!

9 ^{a}) S सग्रामे (for वचनात्) — ^{b}) K अभ्याहन, Dn_2 D_{11} (by corr) अभ्यहनन्, D_8 व्यहनत् (for अभ्यहन) Dn_2 D_8 परान् (for पुरा) S द्विषतो बलदर्पितान् — After 9^{ab}, S ins

980* मातलि सारथिं कृत्वा निवातकवचान्रणे ।
हतवान्सर्वत सर्वान्धावतो युध्यतस्तदा ।
निवातकवचान्हत्वा गाण्डीवास्त्रै सहस्रश ।

[(L 2) G_2 M_5 transp सर्वत and धावत]

Thereafter S reads 11 — ^{c}) $B_{4\ 5}$ Dn_2 $D_{3\ 6}$ कालकजाश्च, S केयाश्च — ^{d}) S समरे भृशदारुणान् — After 9, S ins

981* असुरानहन रौद्रान्रौद्रेणास्त्रेण सारथे ।

[$G_{1.3}$ घोरान् (for रौद्रान्) T_2 असुरानहमैंद्रेण हत्वा शस्त्रेण सारथे]

10 ^{a}) K_1 D_{10} दृढ, K_2 अय, Cc दृढा (as in text) G_1 अहमिंद्रस्य सग्रामे — ^{b}) G_1 दर्शयन् (for ब्रह्मण) S क्षिप्र (for कृत) D_6 ब्रह्मणश्च कृतास्त्रता — G_1 om 10^{cd} — ^{c}) B_1 विगाढ, D_6 Cn प्रगाढे, Cr s प्रगाढ (as in text) $D_{4\ 9}$ तुमल, S (G_1 om) निपुण (for तुमुल) — ^{d}) $B_{1\ 3}$ (m as in text) अलभ च, B_2 $D_{1\ 2\ 4\ 6-10}$ अभ्यशिक्ष ($D_{2\ 4}$ ष्य, D_7 ॰क्षत्, D_8 ख्यत्), $B_{4\ 5}$ अभिविद्ध, D_3 अभ्ययिष्य, T_1 अतिवृद्ध, $M_{1\ 4\ 5}$ अतिवेध्य (for अतिविद्ध) $M_{2\ 3}$ अतिविद्ध (M_2 त्स) प्रकाशते — After 10, S reads 14

ध्वजवृक्षं पत्तितृणं रथसिंहगणायुतम् ।
वनमादीपयिष्यामि कुरूणामस्त्रतेजसा ॥ १२
तानहं रथनीडेभ्यः शरैः संनतपर्वभिः ।
एकः संकालयिष्यामि वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ १३
रौद्रं रुद्रादहं ह्यस्त्रं वारुणं वरुणादपि ।
अस्त्रमाग्नेयमग्नेश्च वायव्यं मातरिश्वनः ।
वज्रादीनि तथास्त्राणि शक्रादहमवाप्तवान् ॥ १४
धार्तराष्ट्रवनं घोरं नरसिंहाभिरक्षितम् ।
अहमुत्पाटयिष्यामि वैराटे व्येतु ते भयम् ॥ १५
एवमाश्वासितस्तेन वैराटिः सव्यसाचिना । C. 4 1984 B 4 61 33 K 4 65 22

---

11 For sequence of S, cf v 1 9 — ^{a}) S पर (T1 परे) (for अह) — ^{b}) Ś1 K आव्रज (for आरुजम्) B Dn D1 3 4–7 9 11 12 पुरवासिना (D4 न) (for पुरमारुजम्) — ^{c}) D5 7 (m as in text) जघ्ने, S हत्वा, Cr जित्वा (as in text) B Dn2 D4–9 11 12 षष्टिं (for षष्टि) — ^{d}) S (except M5) रथानाम् (for रथिनाम्) — After 11, N ins

982* शीर्यमाणानि तूलानि प्रवृद्धेनेव वायुना ।
मया कुरूणा वृन्दानि पात्यमानानि पश्य वै ।

[(L 1) D8 वीर्यं , D7 9 दीर्यं (for शीर्य) B1 2 Dn D1–4 5m 7 9–12 कूलानि, B8 शूलानि, B5 तूर्णानि, D6 भूतानि (for तूलानि) D4 5m 7 9 वारिणा (for वायुना) — (L 2) Ś1 K D8 7 9 ह, D1 2 8 च (for वै) D4 पश्यसि (for पश्य वै)]

12 B1 om 12–23 For sequence of S, cf v 1 6 — ^{a}) B5 पत्तिशाख, D4 5 दतिनग (D5 °तृण), T M शरतृण, G1 2 शरत्राण, G3 शस्त्रतृण (for पत्तितृण) — ^{b}) Ś1 गजसिंहसमाकुल, B4 °गणाकुल, D4 रथसिंह नृपत्रिणा, S नागाश्वश्वापदाकुल (T1 रथसिंहगणैर्युत) — After 12^{ab}, S ins

983* रथसिंहगणैर्युक्त धनुर्वल्लीसमाकुलम् ।

— From 12^c, the sequence of K1 is 12^c, 13^d, 14^{abcd}, 12^d, 13^{ab}, 984*, 13^c, 14^{ef} etc

13 B1 om 13 (cf v 1 12) For sequence of K1, cf v 1 12, for that of S, cf v 1 7 — ^{a}) B3 m 4 5 Cr रथमध्येभ्य, D6 10 रथमध्यस्थान् (for रथनीडेभ्य) Cs cites नीड — ^{b}) S परलोकाय शात्रवान् — After 13^{ab}, N (B1 om) ins

984* यत्तान्सर्वानतिबलान्योत्स्यमानानवस्थितान् ।

[B3 पत्तीन्, B4 D8 यत्नात्, D7 9 10 योधान् (for यत्तान्)]

— ^{c}) B3–5 सन् काल(B4 पात)यिष्यामि, S प्रद्राव(G2 °व्राज)यिष्यामि — ^{d}) S (except M1 2) चक्र° (for वज्र°)

14 B1 om 14 (cf v 1 12) For sequence of K1, cf v 1 12 S reads 14 after 10 — ^{a}) K D4 M3 रौद्राद् (for रुद्राद्) Ś1 अस्त्रमह (for अह ह्यस्त्र) K1 अस्त्र, T G M3–5 वेद्मि (for ह्यस्त्र) M1 2 रौद्रो रौद्रमह वेद्मि — ^{b}) M1 2 5 अह (for अपि) D6 वरुणादपि वारुण — After 14^{ab}, T1 ins

985* सौर्यं सूर्यादह वेद्मि याम्य दण्डधराद पि ।

— ^{c}) D4 transp अस्त्रम् and आग्नेयम् D7 9 तु (for च) — After 14^{cd}, D4 7 ins

986* गारुड गरुडात्पाशुपत पशुपतेरहम् ।
नागास्त्र वासुकेश्चापि सर्पेभ्य सार्पबन्धनम् ।
गन्धर्वगुह्यकेभ्यश्च गान्धर्वं गौह्यक तथा ।
महामाया प्रसाद्याह मायास्त्र चाप्यशिक्षयम् ।
श्रीसूर्याच्चाक्षुषीं विद्या ब्रह्मास्त्र ब्रह्मणो मुखात् ।
ग्रहास्त्राणि ग्रहेभ्योऽह मोक्ष तत्तद्गुरोरपि ।
आदानसधानविकर्षणादि-
मोक्षोपसहारमुखास्तु पञ्च ।
दिव्यास्त्रयोगे खलु ये प्रकारा
स्तत्तद्गुरोर्मुखत शिक्षिता मे ।
प्रस्थापन यद्दिव्यास्त्र तथा सम्मोहनं परम् ।
वैकल्यकरणादीनि दिव्यान्यस्त्राण्यनेकश ।
पश्य मा शत्रुसैन्येषु प्रयुञ्जन्त प्रयोगत ।
प्राप्ते त्ववसरे तेषा यद्यद्योगेषु युञ्जताम् ।

On the other hand, S (which om 14^{ef}) ins after 14^{cd}.

987* अन्यैर्देवैरह प्राप्त को मा विषहते पुमान् ।
अद्य गाण्डीवनिर्मुक्तै शरौघै रोमहर्षणै ।
कुरूणा पातयिष्यामि रथवृन्दानि धन्विनाम् ।

— ^{f}) K अवाप्नुवान्, D8 अवाप्नुव (for अवाप्तवान्) — After 14, D4 7 ins

988* दिक्पाललोकपालादीन्प्रसाद्यार्चनसेवया ।
तपोभिश्चोग्ररूपैश्च चिरकाल जितेन्द्रिय ।
तन्निष्ठश्च निराहार स्थाणुभूतो निराश्रय ।
वर्षशीतातपसह प्राप्तवानस्त्रसचयम् ।

15 B1 (cf v 1 12) S om 15 — ^{a}) B2 D5 (m as in text) धार्तराष्ट्रबल, B4 Dn2 D1 °राष्ट्र वन — ^{b}) D4 नृसिंहै परिरक्षित — D8 om 15^c–16^d — ^{c}) B3 D5 6 उत्साद , B4 आवार (for उत्पाट)

C 4 1684 B 4 61 33 K 4 65 22

व्यगाहत रथानीकं भीमं भीष्मस्य धीमतः ॥ १६
तमायान्तं महाबाहुं जिगीषन्तं रणे परान् ।
अभ्यवारयदव्यग्रः क्रूरकर्मा धनंजयम् ॥ १७
तं चित्रमाल्याभरणाः कृतविद्या मनस्विनः ।
आगच्छन्भीमधन्वानं मौर्वीं पर्यस्य बाहुभिः ॥ १८
दुःशासनो विकर्णश्च दुःसहोऽथ विविंशतिः ।
आगत्य भीमधन्वानं बीभत्सुं पर्यवारयन् ॥ १९
दुःशासनस्तु भल्लेन विद्ध्वा वैराटिमुत्तरम् ।
द्वितीयेनार्जुनं वीरः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ २०
तस्य जिष्णुरुपावृत्य पृथुधारेण कार्मुकम् ।
चकर्त गार्ध्रपत्रेण जातरूपपरिष्कृतम् ॥ २१
अथैनं पञ्चभिः पश्चात्प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
सोऽपयातो रणं हित्वा पार्थबाणप्रपीडितः ॥ २२
त विकर्णः शरैस्तीक्ष्णैर्गार्ध्रपत्रैरजिह्मगैः ।

---

16 Before 16, K_2 B_{2-4} Dn $D_{5-8\ 10-12}$ S ins वैश उ° (resp वैश) B_1 D_8 om 16 (cf v 1 12, 15) — ^{c}) B_2 अभ्यगाहद्, $B_{4\ 5}$ Dn $D_{8\ 9\ 11\ 12}$ व्यव($B_{4\ 5}$ Dn_1 Cn वा)गाहद्, $D_{1\ 2\ 4-6}$ व्यगाहत्तद्, $D_{7\ 10}$ व्यगाहयद् (for व्यगाहत) — ^{d}) B (B_1 om) D (D_8 om) Cv भीष्माभिरक्षित, S भीष्मस्य वाजिभि (for भीष्मस्य धीमत)

17 B_1 om 17 (cf v 1 12) — ^{a}) D_6 तमापन्न महा°, S रथसिंहमनाधृष्य — ^{b}) B D कुरून् (for परान्) S परान् (M_5 *inf lin* रथान्) रणे (by transp) — ^{c}) T_1 G_3 M अभ्यधावत्तथै(G_3 M_{1-3} दै)वोग्रो, T_2 धावत्तथैव ज्या, G_1 °धावत्तदैकाग्र्यो, G_2 °धावस्तदैव ज्या — ^{d}) $B_{2\ 3\ 5}$ Dn $D_{5\ 6\ 11\ 12}$ क्रूरकर्मापगासुत , D_4 र्मा धनजय , D_{10} °र्मा विविंशति , T_1 $G_{1\ 3}$ M ज्या विकर्षन्धनजय (T_1 M_4 °य), T_2 G_2 विकर्षतो धनजय — After 17, N (B_1 om) ins

989* तस्य जिष्णुरुपावृत्य ध्वज मूले न्यपातयत् ।
विकृष्य कलधौताग्रै स विद्ध प्रापतद्रथात् ।

[(L 1) $Ś_1$ K उपाद्रुत्य, $D_{1\ 2}$ अपावृत्य, Cs उपावृत्य (as above) B_2 D_6 न्यकृतत, $B_{3\ 4}$ $D_{2\ 4}$ व्यपात°, Cc r न्यपात (as above) Dn D_{10-12} ध्वज मूलादपातयत, $D_{7\ 9}$ ध्वजमूलमपातयत् (for the posterior half) — (L 2) $Ś_1$ K_1 B (B_1 om) $D_{3-5\ 7}$ कलधौताग्र, Cs °ग्रै (as above) B (B_1 om) D_5(m as in text) $_6$ Cc r दृष्वस्र (for स विद्ध) B (B_1 om) $D_{3\ 5}$(m as in text) $_6$ प्रापयद् (for प्रापतद्) Cc प्राप B (B_1 om) D_5 Cc रथ, Dn $D_{1\ 2\ 4\ 5m\ 7-9\ 11\ 12}$ भुवि, Cr रथात् (as above)] On the other hand, S ins after 17

990* दु शासनोऽभ्ययात्तूर्णमर्जुन भरतर्षभ ।
अन्येऽपि चित्राभरणा युवानो मृष्टकुण्डला ।

18 B_1 om 18 (cf v 1 12) S om 18^{ab}, but of line 2 of 990* — ^{a}) B_{3-5} विचित्र° (for त चित्र°) D_8 °भरण (for °भरणा) — ^{c}) $Ś_1$ K आकृष्य ($Ś_1$ °ष्यन्), D_1 आयात, $G_{1\ 3}$ अभ्ययुर्, $M_{1\ 2\ 5}$ अगच्छन्, M_3 अभ्यर्चन् (for आगच्छन्) $D_{3\ 8}$ S धन्वान (for नम्) — ^{d}) $Ś_1$ आर्यं , (for मौर्वीं) K पार्थां पार्थां (K_2 मार्गां पर्यां) स्वबाहुभि , B (B_1 om) Dn $D_{5-7\ 9\ 11\ 12}$ चत्वारश्च ($B_{3\ 4}$ $D_{5\ 6}$ °रस्तु, $D_{5m\ 7\ 9}$ °र सु-)महाबला (D_5 °रथा), $D_{1\ 2\ 4}$ आराद्दृष्ट्वा धनजय, $D_{3\ 8\ 10}$ बीभत्सु पर्यवारयन् (=19^{d})

19 B_1 om 19 (cf v 1 12) — ^{b}) B_4 दु सहश्च, S वृषसेनो (for दु सहोऽथ) — ^{c}) S अभीता (T_2 अभितो) (for आगत्य) — ^{d}) S पांडव (for बीभत्सु) — After 19, S ins

991* तस्य दु शासन षष्टिं वामे पार्श्वे समर्पयत् ।
अस्यत प्रतिसधाय कुन्तीपुत्रस्य धीमत ।

[(L 2) T_1 G_2 ततस्तत्, T_2 तस्य तत् (for अस्यत)]

20 B_1 om 20 (cf v 1 12) — ^{a}) S पुनश्चैव स (T_2 G_3 तु, G_1 च, M_3 सु-) भल्लेन — ^{b}) $Ś_1$ भित्त्वा (for विद्ध्वा) — ^{c}) $Ś_1$ K तूर्णं, D_3 वीर, $D_{4\ 8}$ T G_2 M (except M_4) वीर (for वीर)

21 B_1 om 21 (cf v 1 12), Dn_1 D_1 (hapl) om 21^{a}–22^{b} — ^{a}) S उदावृत्य (for उपा°) — ^{b}) $D_{2-4\ 10}$ S क्षुर° (for पृथु°) — ^{c}) $Ś_1$ °पक्षेण (for °पत्रेण). S प्रा($M_{1\ 3-5}$ न्य)कृतद्गृध्रपत्रेण

22 B_1 om 22 (cf v 1 12), Dn_1 D_1 om 22^{ab} (cf v 1 21) — ^{a}) S बाणै (for पश्चात्) — ^{b}) K_1 प्रतिविध्यात्, D_7 अभ्यविध्यत्, D_8 प्रतिवि , D_{10} प्रत्यभिध्यत् — ^{c}) K $D_{1\ 2\ 4\ 8\ 10}$ सोपायात्तद् (for सोऽपयातो) D_6 रणे हित्वा, S रथोपस्थात् (for रण हित्वा) D_3 सोपयाद्द्रविण हत्वा — ^{d}) S °बाणाभिपीडित — After 22, S reads 28^{ab}

23 B_1 om 23 (cf v 1 12) — ^{a}) B_3 $D_{1\ 2}$ गाढ (for तीक्ष्णै) — ^{b}) $Ś_1$ K गार्ध्रपक्षै , $B_{2\ 5}$ Dn $D_{9\ 11\ 12}$ S (except $M_{4\ 5}$) गृध्रपत्रै. S शिलीमुखै ($M_{1\ 2\ 4\ 5}$ शिलाशितै) (for अजिह्मगै).

विव्याध परवीरघ्नमर्जुनं धृतराष्ट्रजः ॥ २३
ततस्तमपि कौन्तेयः शरेणानतपर्वणा ।
ललाटेऽभ्यहनत्तूर्णं स विद्धः प्रापतद्रथात् ॥ २४
ततः पार्थमभिद्रुत्य दुःसहः सविविंशतिः ।
अवाकिरच्छरैस्तीक्ष्णैः परीप्सन्भ्रातरं रणे ॥ २५
तावुभौ गार्ध्रपत्राभ्यां निशिताभ्यां धनंजयः ।
विद्ध्वा युगपदव्यग्रस्तयोर्वाहानसूदयत् ॥ २६
तौ हताश्वौ विविद्धाङ्गौ धृतराष्ट्रात्मजावुभौ ।
अभिपत्य रथैरन्यैरपनीतौ पदानुगैः ॥ २७
सर्वा दिशश्चाभ्यपतद्बीभत्सुरपराजितः ।
किरीटमाली कौन्तेयो लब्धलक्षो महाबलः ॥ २८ C 4 1997 B 4 61 46 K 4 65 37

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

---

24 [b]) K1 D1–3 7–9 S (except T2) नत (for आनत) — [c]) M5 बलाद् (for ललाटे) S गाढ (M1 पार्थं) (for तूर्णं) — [d]) D1 2 4 प्रापतद्भुवि, D3 T2 प्रापतद्रणात्, T1 G M प्राद्रवद्भयात्

25 [a]) K1 पार्थं (for पार्थम्) Ś1 K परिद्रुत्य, T G2 M1 2 4 उपद्रुत्य, G1 M3 उपा°, M5 उदावृत्य (for अभिद्रुत्य) — [b]) S (except T2) दुष्षह — [c]) Ś1 K तूर्णं, D6 उग्रै (for तीक्ष्णै) — [d]) B1 2 Dn2 D11 12 परीप्सुर् (for परीप्सन्)

26 [a]) Ś1 K गार्द्धपक्षाभ्या, S (except M5) गृध्र पत्राभ्या — [b]) G1 धनजयमुपाद्रवत् — [c]) S विव्याध युगपद्व्यग्र — [d]) B3 4 ततो (for तयोर्)

27 [a]) Ś1 G1 च विद्धागौ, B1 2 5 Dn D11 12 विभिन्नागौ, B3 निकृत्तागौ, D8 विनद्धागौ, M1 2 प्रविद्धागौ — [c]) B4 D5 6 °पद्य, G1 °द्रुत्य (for °पत्य) — [d]) G1 विद्रुतौ तु (for अपनीतौ) T रथा° (for पदा°) — After 27, K2 ins

992* तथैव क्रुद्ध सुबलस्य पुत्रो
बाणैश्च पीतैर्निशितैर्धनुर्धरम् ।
त्रिभिश्च विव्याध ननाद शूर
पुनश्च विव्याध त्रिभि पृषत्कै ।
स त दृष्ट्वा समायान्त नदन्त रणमूर्धनि ।
जग्राह शूरो निशितास्त्रयोदश शिलीमुखान् ।
एकेन चाप हस्ताच्च चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।
द्वाभ्या च मुकुट तस्य शिरस्त्वेकेन सारथि ।
रथ च द्वाभ्या तिलश कृतवानर्जुनो रणे ।
तथा तदैन हृदये त्रिभिर्बाणैरजिह्मगै ।
सोऽतिविद्धो बलवता अर्जुनेन महात्मना ।
हताश्व रथमुत्सृज्य गतो यत्र सुयोधन ।
ननाद तत्र बीभत्सुर्जित्वा राज्ञोऽनुजान्रणे ।,

while S ins

993* व्यद्रावयत्स शेषाश्च धृतराष्ट्रात्मजास्तदा ।
विद्राव्य च रणे पार्थो रणभूमिं व्यराजयत् ।

[(L 1) T2 G1 3 विद्रावयन्स (G1 3 यत) (for व्यद्रावयत्स) M4 °राष्ट्रसुतान्रणे (for the posterior half) — (L 2) M1 विराज , M2–4 पराज° (for व्यराज)]

28 S reads 28[ab] after 22 — [d]) S प्रतापवान् (for महाबल) — After 28[cd], S (M2 om lines 1–6) ins

994* पातयन्नुत्तमाङ्गानि बाहूश्च परिघोपमान् ।
अशोभत महातेजा शतशो रुक्ममालिन ।
कमलदिनकरेन्दुसनिभै
सितदशनै सुमुखाक्षिनासिकै ।
रुचिरमुकुटकुण्डलैर्मही
पुरुषशिरोभिरवास्तृता बभौ ।
सुनस चारु दीप्ताक्ष कृत्तश्मश्रु स्वलकृतम् ।
अदृश्यत शिरश्छिन्नमनीक हेमकुण्डलम् ।
एव तत्प्रहत सैन्य समन्तात्प्रद्रुत भयात् ।

[M1 3 4 ins after line 1 M5, before line 1

995* सर्वां दिशश्चानुदिश कौन्तेयस्याभितो रथम् ।

— (L 2) G2 M4 5 अशेरत (for अशोभत) M1 5 वीरा , M4 वीर्या (for तेजा) — After line 2, M1 reads lines 7–8 — After line 6, M1 ins

996* अर्जुनस्य शरास्तीक्ष्णा गाण्डीवात्तस्य नि सृता ।

— (L 7) T1 G सुनास (for सुनस) M1 रक्ताधरोष्ठं सुनस (for the prior half), and विभूषित (for स्वलकृतम्) — (L 8) M1 4 5 रजोध्वस्त सकुडल (for the posterior half) — After line 8, M1(om line 3) 4 5 ins

997* धावन्त इव पार्थस्य निरमित्र चिकीर्षव ।
ययु पुङ्खाग्रपातेन फल्गुनस्य पतत्रिण ।
आददाना रथेभ्यश्च प्राणान्बाहूञ्शिरासि च ।
आकाशे समदृश्यन्त हसानामिव पङ्क्तय ।
क्षिपतो लघु चित्र च सव्य दक्षिणमस्यत ।
पार्थस्य विशिखा जग्मु शतशोऽथ सहस्रश ।
प्रमथन्नुत्तमाङ्गानि सोत्सेधानि धनुष्मताम् ।
प्राहिणोन्निशित योधान्कुरूणामाततायिनाम् ।

५७

C. 4 1998
B 4.62 1
K 4 61 24

वैशंपायन उवाच ।
अथ संगम्य सर्वे तु कौरवाणां महारथाः ।
अर्जुनं सहिता यत्ताः प्रत्ययुध्यन्त भारत ॥ १
स सायकमयैर्जालैः सर्वतस्तान्महारथान् ।
प्राच्छादयदमेयात्मा नीहार इव पर्वतान् ॥ २
नदद्भिश्च महानागैर्हेषमाणैश्च वाजिभिः ।
भेरीशङ्खनिनादैश्च स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ३
नराश्वकायान्निर्भिद्य लोहानि कवचानि च ।
पार्थस्य शरजालानि विनिष्पेतुः सहस्रशः ॥ ४
त्वरमाणः शरानस्यन्पाण्डवः स बभौ रणे ।
मध्यंदिनगतोऽर्चिष्माञ्शरदीव दिवाकरः ॥ ५
उपप्लवन्त वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तदा ।
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ॥ ६
शरैः संताड्यमानानां कवचानां महात्मनाम् ।
ताम्रराजतलोहानां प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ७
छन्नमायोधन सर्वं शरीरैर्गतचेतसाम् ।

प्रवृत्तान्रथनीडेभ्य क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ ।
प्रगाढधन्वा कौन्तेयो लब्धलक्ष प्रतापवान् । [10]

Thereafter S reads adhy 58

Colophon om in S — *Sub-parvan* Ś1 K गोग्रह, B1-4 Dn D1-3 5 6 8-12 उत्तरगोग्रह — *Adhy name* B4 दु शासनभग , D4 उत्तरधृतराष्ट्रपुत्राणा पराजय , D7 धार्तराष्ट्राणा पराजय — *Adhy no* (figures, words or both) B4 D6 59, D3 56, D5 54, D7 53

57

☞ S reads this adhy after 934* (cf v l 4 52 25)

1 Before 1, T2 G2 ins

998* एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो भीष्मो द्रोणमथाब्रवीत् ।
दृष्ट्वा कृप फल्गुनेन पीडित च जित रणे ।
एकैकमस्मान्सग्रामे पराजयति फल्गुन ।
अह द्रोणश्च कर्णश्च द्रौणिर्गौतम एव च ।
अन्ये च बहव शूरा वय जेष्याम वासविम् ।

— S om the ref — ^{a}) B1 5 Dn D1 9 11 12 सर्वे ते, D2-4 ते सर्वे (for सर्वे तु) S समागम्य तु ते (T G2 तत) सर्वे भीष्मद्रोणमुखा रथा — ^{c}) D3 4 8 यत्नात् (for यत्ता)

2 ^{b}) Ś1 बबधैतान्महा° — Ś1 K om 2^{cd} — ^{c}) Dn1 T1 G1 3 M (except M1) प्रच्छाद , D6 7 9 आच्छाद (for प्राच्छाद) T G शरौघैस्तान् (T1 G1 3 स्तु), M4 5 रथौघास्तान् (for अमेयात्मा) — ^{d}) B1 5 Dn D11 12 नीहारेणेव (for नीहार इव)

3 D6 om 3 — ^{a}) Ś1 भागै (for नागै) — ^{b}) B Dn2 D1-3 9 11 12 M4 5 हेष (for हेष)

4 ^{a}) B4 D5-7 G1 3 नागाश्व, D8 M1-3 नरा(M3 °रा)श्च (for नराश्व) D10 उच्छिद्य (for निर्भिद्य) D4 योधकायान्विनिर्भिद्य — ^{b}) Ś1 B D (except D3 8) T2 M3 लौहानि (for लोहानि) — ^{c}) S वर्षाणि (M1 2 °वर्षेण) (for °जालानि) — ^{d}) B4 D1 2 4 7 विनिपेतु° (for ष्पेतु) D3 5 पेतु शतसहस्रश , S न्यपतञ्शतशः क्षितौ

5 ^{b}) S1 K च बभौ, B1 2 Dn D10-12 प्रबभौ, D7 9 अथ बभौ (for स बभौ) S पाडव स्म (T2 G1 3 स, M4 स) प्रकाशते — After 5, S ins

999* अविषह्य शरान्सर्वे पार्थचापच्युतान्रणे ।

6 ^{a}) Ś1 B D1-3 8 10 Cn उपप्लवते, D5 7 9 11 12 Cr °ति, D6 Cs त , S उदक्प्रयाति. T1 G विध्वस्ता — ^{b}) B3 Dn D1 2 6 11 12 T2 तथा (for तदा) G1 रथेभ्यो रथिना वरा — In D7, orig 6^{cd} is cancelled and rewritten in marg *sec m* (cf v l 7), D9 reads 6^{cd} after 8^{ab} — ^{d}) Dn D8 9 11 12 चैव, D7 याति (for चापि) D4 5 भूमिष्ठाश्च पदा

7 In D7, orig 7^{ab} is cancelled and rewritten in marg *sec m* (cf v l 6) — ^{a}) Dn D8 11 12 सछि- (D8 छा)द्य , S तु ताड्य — ^{c}) Ś1 B D (except D3 4 8) M5 लौहाना (for लोहाना)

8 ^{a}) S जज्ञे (for सर्वं) — ^{b}) D7 9 गतचेतनै — After 8^{ab}, D9 reads 6^{cd} — ^{c}) Dn D1 2 4 5 9-12 °सादिना (for °सादिभिस्) K2 D3 चैव (for तत्र) D8 गजाश्वसादिपत्तीनां — ^{d}) K2 गत, D1 2 4 पार्थ, D8 बभौ (for शित-) B D3 5-7 10 पार्थबाणप्रपीडितै — For 8^{cd}, S subst

1000* श्रान्त्या गलितशस्त्राणा पततामश्वसादिनाम् ।
[T2 शात्या, M श्राता (for श्रान्त्या),]

गजाश्वसादिभिस्तत्र शितबाणात्तजीवितैः ॥ ८
रथोपस्थाभिपतितैरास्तृता मानवैर्मही ।
प्रनृत्यदिव संग्रामे चापहस्तो धनंजयः ॥ ९
श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
त्रस्तानि सर्वभूतानि व्यगच्छन्त महाहवात् ॥ १०
कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपस्रजानि च ।
पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि रणमूर्धनि ॥ ११
विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्च सकार्मुकैः ।
सहस्ताभरणैश्चान्यैः प्रच्छन्ना भाति मेदिनी ॥ १२
शिरसां पात्यमानानामन्तरा निशितैः शरैः ।
अश्मवृष्टिरिवाकाशादभवद्भरतर्षभ ॥ १३
दर्शयित्वा तथात्मानं रौद्रं रुद्रपराक्रमः ।
अवरुद्धश्चरन्पार्थो दश वर्षाणि त्रीणि च ।
क्रोधाग्निमुत्सृजद्घोरं धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ॥ १४
तस्य तद्दहतः सैन्यं दृष्ट्वा चैव पराक्रमम् ।
सर्वे शान्तिपरा योधा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १५
वित्रासयित्वा तत्सैन्यं द्रावयित्वा महारथान् ।
अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः पर्यवर्तत भारत ॥ १६
प्रावर्तयन्नदीं घोरां शोणितौघतरङ्गिणीम् ।
अस्थिशैवलसंबाधां युगान्ते कालनिर्मिताम् ॥ १७ C 4 2015 B 4 62. 17 K 4 61 53

9 ^{a}) B2 D1-8 10 G1 3 रथोपस्थान्निपतितै , T G2 M शून्यान् कुर्वन्रथोपस्थान् (T2 कुर्वंश्च स रथान्) Cc cites अभिपतितै — ^{b}) G1 3 आस्तीर्णा (for आस्तृता) Ś1 K पूरयामास मेदिनी, T G2 M मनुष्यै(T2 M1-3 मानवै)रास्तृ (T2 वृ)णोन्महीं — G1 3 repeats 1000* and 9^{ab} — ^{c}) Ś1 K B3-5 D1 2 4-7 9 10 अनृत्यद्, B1 Dn D11 12 प्रनृत्यति, D3 S प्रनृत्यन्, D8 प्रनर्तन् (for प्रनृत्यद्) — After 9, S ins

1001* शिरास्यपातयत्सङ्ख्ये क्षत्रियाणा नरर्षभ ।

10 M2 om 10-13 — ^{b}) G1 3 M (M2 om) विष्फूर्जितम्, T G2 विस्फोटमशनेरिव — ^{c}) B1 Dn D1-4 5m 7 9-12 S (M2 om) सैन्यानि (for भूतानि) — ^{d}) B1-3 D व्यपा(B3 D9 प)गच्छन् (D8 व्यगमत) (for व्यगच्छन्त) Ś1 जवात्, D1 हवे (for हवात्) S (M2 om) व्यव(T1 प)लीयत भागश (G1 भारत)

11 M2 om 11 (cf v 1 10) — ^{a}) D7 चारूणि — ^{b}) Ś1 K °स्रजासि च, B4 °ध्वजानि च, Dn D11 12 °स्रजस्तथा, D10 शुभानि च Cc cites स्रजानि — ^{c}) D1 अपि, D4 च, D8 प्र (for स्म)

12 M2 om 12 (cf v 1 10) — ^{a}) Ś1 विशिखै पतितैर्गात्रै , K विशिखोत्पतितैर्गात्रै — ^{c}) Ś1 K छिन्नै , T1 G चैव (for चान्यै)

13 M2 om 13 (cf v 1 10) — ^{b}) D2 5 S (M2 om) समरे, Cc अन्तरा (as in text) — ^{c}) B (except B1) D6 आकाशे (for आकाशात्) — ^{d}) B2 4 D6 ह्यभवद्, D1 2 10 अपतद् (for अभवद्)

14 ^{a}) D1-4 7 8 10 T2 G2 तदा (for तथा) — ^{b}) D1 2 4 G2 M रौद्रपराक्रम , D3 रुद्रपराक्रम — After 14^{ab}, S ins

1002* जघान समरे योधाञ्शतशोऽथ सहस्रश ।
[M यौधान् (for योधान्)]

— D3 (hapl) om 14^{c}-15^{b} — ^{c}) K1 अवरुद्य, B3-5 अथ (B3 अव) क्रुद्ध , Cop अवरुद्ध, Cc अवरुद्ध (as in text) K B1 2 Dn D1 2 4 7-12 अचरत्, D6 शर (for चरन्) S तथावरुद्धश्चारण्ये — ^{d}) B1 2 5 Dn D11 12 वर्षाणि त्रिदशानि च, B3 D5-7 9 10 (by transp) वर्षाणि दश त्रीणि च (B3 D6 वै), B4 वर्षाण्यष्टौ च पच च, D1 2 वर्षाणि त्रीणि वै दश, D8 वर्षाणि दश पच च — D4 om 14^{e}-15^{b} — ^{e}) B1 Dn D1 2 7-12 उत्सृजन्, B2 D5 असृजद्, B3-5 D6 सोसृजद्, S उत्ससर्ज (for उत्सृजद्) B1 Dn D10-12 वीर , T1 G2 M2 आदौ, T2 M1 3-5 आजौ, G1 3 अथ (for घोर) — ^{f}) B3-5 धार्तराष्ट्रस्य

15 D3 4 om 15^{ab} (cf v 1 14) — ^{b}) D6 घोर, S चास्य (G2 च स्म) (for चैव) — ^{c}) M यौधा — ^{d}) T G M2 4 5 भारत (for पश्यत) M1 3 स्वचित्त नाभिजज्ञिरे — After 15, S ins

1003* यथा नलवन नाग प्रभिन्न षष्टिहायन ।
पर सर्वानपामृद्गादर्जुन शस्त्रतेजसा ।

16 ^{a}) Ś1 K1 विनाशयित्वा तत्सैन्य, B2 D6 वित्रास्य सर्वसैन्यानि, D5 वित्रासयित्वा सैन्यानि, S विद्राव्य भारत (M1-3 व्यापरत , M4 5 व्य पतता) सैन्य — ^{b}) Ś1 D3 धाव , K नाश°, S त्रास° (for द्राव) — ^{c}) D1-4 10 रथिना, D8 जयिना (for जयता) — ^{d}) D3 पर्यावर्तत भारत, D6 सयुगे पर्यवर्तत — After 16, T1 G1 3 ins

1004* तस्य मार्गान्विचरतो निघ्नतश्च रणाजिरे ।

17 ^{a}) T1 G1 प्रावर्तत नदी घोरा — ^{b}) B Dn D1 5-7 9-12 T2 G3 शोणितोदा, D3 ता च, D4 °तोद, D8 T1 G1 2 M °तान्न (for तौघ) T1 G1 तरङ्गिणी — ^{c})

C. 4 2015 B 4 62.18 K 4 61 53 शरचापप्लवां घोरां मांसशोणितकर्दमाम् ।
महारथमहाद्वीपां शङ्खदुन्दुभिनिस्वनाम् ।
चकार महतीं पार्थो नदीमुत्तरशोणिताम् ॥ १८

आददानस्य हि शरान्संधाय च विमुञ्चतः ।
विकर्षतश्च गाण्डीव न किंचिद्दृश्यतेऽन्तरम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्याय. ॥ ५७ ॥

K' सछन्ना, B3-5 D4 5 (m as in text) 6 7 9 10 केशशैवाल (D4 6 केशशैवल, D10 कचशैवल)सबाधा (D7 9 °सयुक्ता), Dn1 corrupt, Dn2 D1-3 8 11 12 T2 शैवाल , T1 G1 3 अस्थिसैकत , G2 हस्तिशैवल , M5 अस्थिशर्कर — d) S सग्रामे पार्थ(M5 सत्त्व)नि

18 D2 om 18^{ab} — a) T1 G1 रथोडुपा(G1 पला) चात्रसर्पा — b) B1 Dn D11 12 T1 G1 केशशैव(G1 वा)लशाद्वला (T1 G1 द्वला) T1 repeats 18^{ab} as in text — After 18^{ab}, N ins

1005* तनुत्रोष्णीषसबाधा नागकूर्ममहाद्विपाम् ।
मेदोवसासृक्प्रवहा महाभयविवर्धिनीम् ।
रौद्ररूपा महाभीमा श्वापदैरभिनादिताम् ।
तीक्ष्णशस्त्रमहाग्राहा क्रव्यादगणसेविताम् ।
मुक्ताहारोर्मिकलिला चित्रालकारभूषिताम् । [5]
शरसघमहावर्ता नागनक्रा दुरत्ययाम् ।

[(L 1) B2 नागनक्रा, B4 5 Dn (cf Cn) D6 7 नागकूर्मा, D2 क्षत्रकूर्म , D4 अश्वपूर्णा (for नागकूर्म) Ś1 K D1 3 महोडुपा, B (except B1) D2 6 7 10 रथोडुपा, D3 महद्दुपा, D4 गजोडुपा, D5 9 महोदया (for महाद्विपा) Cs cites उडुप — (L 2) D1-3 विवर्धनीं — K2 ins after line 2 Ś1, after line 3

1006* रौद्ररूपा महाभीमा शरदुन्दुभिनि स्वनाम् ।

— (L 3) Ś1 K2 B4 घोरा (for भीमा) Ś1 शखदुदुभि नि.स्वना (for the posterior half) — (L 5) B1 Dn D11 12 °बुद्बुदा, D5 °शोभिता (for °भूषिताम्) — (L 6) B4 शिर सघ°, D5 शरशख (for शरसघ°) K1 नागचक्र, B2 (cf Cc) नागकूर्म, D3 5-7 9 (cf Cr) नागनक्र (for नागनक्रा)]

On the other hand, S (T G M2 4 5 om line 1) ins

1007* प्रावर्तयन्नदीं घोरा पिशाचगणसेविताम् ।
करवालासिपाठीना चामरोष्णीषफेनिलाम् ।
अश्वग्रीवमहावर्ता कबन्धजलमानुषाम् ।
काककङ्करुता तीव्रा सारसक्रौञ्चनादिताम् ।

[(L 3) M1 अश्वग्रीवा गजावर्ता, M2 °ग्रीवहयानक्रा, M3 °ग्रीवभयावर्ता, M5 ग्रीवमहानक्रा (for the prior half) — (L 4) T1 G1 °रुता तीव्रा and नादिता]

— c) Ś1 K वीर (for रथ) — For 18^{cd}, S subst

1008* सिंहनादमहानादा शङ्खकम्बुकसकुलाम् ।

[T1 °शबूक , T2 शखस्वनमहास्वना, G1 °सघक°, M1 2 4 5 शखशकु(M2 सघ , M4 °कबु , M5 शुक्ति)समाकुला, M3 शकुल°]

— After 18^{cd}, S (T2 G2 om line 5 with 18^{ef}) ins .

1009* वीरोत्तमाङ्गपद्माढ्या शरचापमहानलाम् ।
पदातिमत्स्यकलिला गजशीर्षककच्छपाम् ।
गोमायुमृगसघुष्टा मासशोणितकर्दमाम् ।
प्रावर्तयन्नदीं घोरां पिशाचगणसेविताम् ।
अपारामनपारा च रक्तोदा सर्वतो वृताम् ।

[(L 2) T2 G1 3 M3 कलुषा (for °कलिला) — (L 3) T2 °व्रात , G3 °पक्ति°, M4 °वृक (for मृग) T2 G3 M3 5 °मज्जास्थि° (for °शोणित) — (L 4) G1 M1 3 शोणितात्रतरगिणीं (for the posterior half)]

— T2 G2 om 18^{ef} — e) B1 Dn D11 12 च तदा (for महतीं) Ś1 पार्श्वे, D3 सेना (for पार्थ) S (T2 G2 om) अभीक्ष्णमकरोत्पार्थ — f) Ś1 K D6 S (T2 G2 om) उत्तम , B1 2 4 Dn D1-5 7 8 10-12 दुस्तर , Ca r उत्तर° (as in text) D5m 9 केशशैव(D5m °वा)लशाद्व(D9 °द्व)ला — T1 ins after 18 T2 G2 (which om line 5 of 1009* and 18^{ef}) ins after line 4 of 1009*.

1010* गजवर्ष्ममहाद्वीपामश्वदेहमहाशिलाम् ।
पदातिदेहसघाटा रथावलिमहातरुम् ।
केशशाड्वलसच्छन्ना सुतरा भीतिदा नृणाम् ।
अगाधरक्तोदवहा यमसागरगामिनीम् ।
दुस्तरा भीरुमर्त्याना शूराणा सुतरा नृप । [5]
प्रावर्तयन्नदीमेव भीषणा पाकशासनि ।

19 a) B3 D3 7 8 च (for हि) D6 विशिखान् (for हि शरान्) S (except T2) तस्याददानस्य शरान् — b) M4 अपि (for च) G3 विचरिष्यत (for च विमुञ्चत) D4 10 T G2 सदधानस्य मुचत — d) B1 3 Dn D1-4 7-12 G1 3 M कश्चिद् (for किंचिद्) Dn D1-4 7-12 G1 3 M ददृशे (for दृश्यते) D8 नर (for ऽन्तरम्)

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K गोग्रह, B1-4 D उत्तरगोग्रह, M1 2 5 गोग्रहण — *Adhy name* D4 सर्वेषां कुरूणा पराजय , D7-9 युद्धवर्णन, T1 सैन्यपराजय , T2 G1, 2

५८

वैशंपायन उवाच ।
अथ दुर्योधनः कर्णो दुःशासनविविंशती ।
द्रोणश्च सह पुत्रेण कृपश्चातिरथो रणे ॥ १
पुनरीयुः सुसंरब्धा धनंजयजिघांसया ।
विस्फारयन्तश्चापानि बलवन्ति दृढानि च ॥ २
तान्प्रकीर्णपताकेन रथेनादित्यवर्चसा ।
प्रत्युद्ययौ महाराज समस्तान्वानरध्वजः ॥ ३
ततः कृपश्च कर्णश्च द्रोणश्च रथिनां वरः ।
तं महास्त्रैर्महावीर्यं परिवार्य धनंजयम् ॥ ४
शरौघान्सम्यगस्यन्तो जीमूता इव वार्षिकाः ।
ववर्षुः शरवर्षाणि प्रपतन्तं किरीटिनम् ॥ ५
इषुभिर्बहुभिस्तूर्णं समरे लोमवाहिभिः ।
अदूरात्पर्यवस्थाय पूरयामासुराहताः ॥ ६
तथावकीर्णस्य हि तैर्दिव्यैरस्त्रैः समन्ततः ।
न तस्य द्व्यङ्गुलमपि विवृतं समदृश्यत ॥ ७
ततः प्रहस्य बीभत्सुर्दिव्यमैन्द्रं महारथः । C. 4 2028 B. 4 63 8 K. 4. 65. 48

M2 कृप(M2 कृपादि)पराजय — *Adhy no* (figures, words or both) B4 T G M1 2 5 60, D3 57, D5 10 55, D6 M3 4 59, D7 54 — *S'loka no* G3 59

☞ After adhy 57, S ins a passage given in App I (No 50), which in its turn is immediately followed by adhy 59 (our adhy 58 being transposed)

58

☞ S reads this adhy after 994*, which is ins in S after adhy 56

1 S om the ref — [a]) Dn D3 4 7 8 11 12 ततो (for अथ) — [b]) D8 विशा पते (for °विविशती) T G2 शकुनि सौबलस्तथा (G2 °दा), G1 3 M3 सौबल शकुनिस्तथा, M1 भीष्म शकुनिरेव च, M2 4 5 भीष्मश्च रथिना वर — [c]) S द्रोणपुत्रश्च (for सह पुत्रेण) — [d]) K रथी (for रणे) Dn D11 12 कृपश्चापि महारथ

2 [ab]) B1–3 Dn1 D11(m as in text) 12 ययु (for ईयु) B1 2 Dn D11 12 च (for सु-) K1 B Dn D5–7 9 11 12 °जिघासव (for जिघांसया) S सहिता विजय (M2 °ये) तत्र (M1 2 5 यत्ता) योधयतो महारथा — [c]) S (except T2) विष्फारयतश्च — [d]) T G महाबला, M महाति च (for दृढानि च)

3 [a]) Ś1 Dn D11 12 तान्विकीर्ण, T G M2 3 तत कीर्ण, M1. 4 5 त प्रकीर्ण Cs cites प्रकीर्णा — [c]) S पुनरावृत्य (G2 दित्य-, G3 गत्य) मार्गस्थ (G1 न्त, G2 °स्था) — [d]) B (except B3) Dn D1 5 (m as in text) 6 11 12 समताद्, Cc समस्तान् (as in text) S ददृशुर्वानरध्वज

4 T G M3 om 4[ab], G1 om. 4[cd] also — [b]) M (M3 om) द्रोणो द्रौणिश्च सयुगे — [c]) T1 G2 3 M3 4 ते (for त) M1 महारथ (for त महास्त्रैर्) S (G1 om) महेष्वासा (for महावीर्यं) — After 4, S (except G1) ins

1011* अभ्यवर्षन्सुसक्रुद्धा महामेघा इवाचलम् ।

[G3 मेघा इव महाचल (for the posterior half)]

5 [b]) Ś1 K च क्षितौ, B2 4 D5 10 पर्वते (B4 त), B3 5 D3 6 7 (before corr) 8 T G1 M5 शारदा (for वार्षिका) — [c]) D1 2 °जालानि (for वर्षाणि) T G M3 4 युद्धे तस्थुर्महावीरा (M3 4 र्या), M1 2 5 त रथस्थ महेष्वासा. — [d]) Ś1 B1 Dn D11 12 Cs पातयतो, K1 प्रपतते, K2 प्रापतत, D2 3 5 6 8 9 M प्रतपत, D7 प्रतपति; T G प्रतपत B1 Dn D11 12 धनजय, B3 5 किरीटिन

6 [ab]) Ś1 transp बहुभि and समरे S विशिखै (for समरे) T G वापिभि, M1 वाजिभि, M2 बाहुभि (for वाहिभि) — [c]) K1 Dn D9 11 12 पर्यवस्थाप्य, S प्रत्यव(M4 त्युप)स्थाय (for पर्यवस्थाय) — [d]) B3 ओजसा (for आहता) S पाडव समयोधयन् — M2 4 5 ins after 6 M1, after 8

1012* नोत्तरस्य च गात्राणा चक्रयोर्न च वाजिनाम् ।

S (except M2 4 5) reads 8 after 6

7 S om 7[ab] — [a]) S1 तस्य, B2 अथ (for तथा) B D2–10 च (for हि) Dn D1 11 12 तथा तैरव(D1 च तस्य)कीर्णस्य — [cd]) T G M1–3 read 7[cd] after 1014*; M5 reads it after 1012*, M4 *repeats* 7[cd] (with v l.), reading it first after 1012* and again after 1014*। Dn D11 12 सम्प्रदृश्यते (for समदृश्यत) T G M1 3 अगुलाद् (T1 ल्या, G2 M1 °ल) द्व्यगुल (T M3 लाद्) वापि विवृत (T1 G2 विवर) प्रत्यदृश्यत (G1 विद्धमत्र

C 4 2028 B 4 63 8 K 4 65 48

अस्त्रमादित्यसंकाशं गाण्डीवे समयोजयत् ॥ ८

स रश्मिभिरिवादित्यः प्रतपन्समरे बली ।
किरीटमाली कौन्तेयः सर्वान्प्राच्छादयत्कुरून् ॥ ९

यथा बलाहके विद्युत्पावको वा शिलोच्चये ।
तथा गाण्डीवमभवदिन्द्रायुधमिवाततम् ॥ १०

यथा वर्षति पर्जन्ये विद्युद्विभ्राजते दिवि ।
तथा दश दिशः सर्वाः पतद्गाण्डीवमावृणोत् ॥ ११

त्रस्ताश्च रथिनः सर्वे बभूवुस्तत्र सर्वशः ।
सर्वे शान्तिपरा भूत्वा स्वचित्तानि न लेभिरे ।
संग्रामविमुखाः सर्वे योधास्ते हतचेतसः ॥ १२

एवं सर्वाणि सैन्यानि भग्नानि भरतर्षभ ।
प्राद्रवन्त दिशः सर्वा निराशानि स्वजीविते ॥ १३

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

न दृश्यते), M2 4 5 आसीद् (M4 राजन्) द्व्यगुलमात्र तु विवृत प्रत्यदृश्यत — After 7^{cd}, M1 ins 1013*

8 S (except M2 4 5) reads 8 after 6 — ^{b}) S तदैंद्र (T1 G2 तमैंद्र, G1 रौद्र तत्, G3 तथैंद्र, M3 तस्मेंद्र) प(M3 5 पा)चवार्षिक — ^{d}) D2 9 गाजीवे (for गाण्डीवे) — G3 M2 4 5 (the latter two hapl om lines 2–6) ins after 8 M1, after 7^{cd}

1013* मोहयित्वा तु तान्सर्वान्स तत्र ह्यस्त्रतेजसा ।
अर्दयामास वै बाणैरर्जुन समितिंजय ।
दुर्योधन त्रिसप्तत्या शकुनि पञ्चभि शरै ।
द्रोणमेकेन बाणेन कृप द्वाभ्या महाबल ।
अशीत्या सूतपुत्र तु षष्ट्या द्रौणिं तथैव च । [5]
दु शासनमुखान्सर्वान्स तत्र ह्यस्त्रतेजसा ।
अर्दयामास तैर्बाणै पाण्डवोऽस्त्रभृता वर ।

G3 M4 cont T G1 2 M3 ins after 8 M1 2, after 1012*

1014* नाक्षाणा न च चक्राणा न रथाना न वाजिनाम् ।
[G1 न नागाना न योधाना (for the prior half)]

— After 1014*, T G M1–3 read 7^{cd}

9 K om 9 — ^{a}) B1 2 D (except D3–9) शररश्मिभिरिवादित्य, S यथा रश्मिभिरादित्य — ^{b}) B1–3 Dn D9 11 12 प्रतस्थे (Dn1 °स्थौ) (for प्रतपन्) S वृणुते सर्वतो दिश (G1 आवृणोत्सकला मही) — ^{cd}) S एव किरीटिना मुक्त (G1 M2 5 °क्ता) सर्व (M2 शरा, M3 एव, M5 सर्वा) प्राच्छादयत् (G2 3 M5 °यन्) जगत् (M5 दिश)

10 ^{d}) T1 G2 3 M4 5 चक्रायुधम्, T2 M1–3 शक्रायुधम्, G1 छन्नाबुधम् (for इन्द्रायुधम्) D4 5 आरतम्, G1 आयतम् (for आततम्) D10 इन्द्रायुधसमप्रभ

11 ^{a}) Ś1 K2 D3–6 G1 3 M (except M3) पर्जन्यो (for पर्जन्ये) — ^{b}) D3 दिवि विद्युत्प्रभासते, S विद्युत्पतति पवते — After 11^{ab}, N (except Dn1 D1 2) M1 2 ins

1015* द्योतयन्ती दिश सर्वा पृथिवीं च समन्तत ।
[K योजयती, M1 2 विष्फूर्ज्य च (for द्योतयन्ती) M1 2 पृथिवीमनुनादयन् (for the posterior half)]

— ^{c}) T1 G2 M3–5 विष्फूजिता, T2 विस्फूर्जति, G1 3 विस्फूर्जितैर्, M1 2 तथा तथा (for तथा दश) D4 क्ष्मा च, D6 तत्र (for सर्वा) K1 तथा च विदिश सर्वा — ^{d}) S ज्वलद् (G1 ज्वाला) (for पतद्)

12 ^{a}) B1 Dn D11 12 नागाश्च (for त्रस्ताश्च) D6 तत्र (for सर्वे) — ^{b}) B1 3 Dh D11 12 मुमुहु(B3 बभूवु)स्तत्र भारत, D6 बभूवु सर्वतो रणे, S चैं(T2 ह्यैं, G1 ऐं)द्रमस्त्र वि(M4 प्र)कुर्वति — ^{c}) Dn D11 12 S यो(M यौ)धा (for भूत्वा) — ^{d}) B4 भेजिरे (for लेभिरे) S स्वचित्त नाभिजज्ञिरे (G1 नानुमेनिरे) — After 12^{cd}, D6 ins

1016* एव ते सैनिकास्तत्र धार्तराष्ट्रस्य पश्यत ।

— ^{ef}) B Dn D1–3 5–9 11 12 सग्रामे विमुखा (D7 विरथा, D8 विरता) सर्वे, D4 विमुखा सगरे सर्वे Ś1 चेतना (for चेतस) S सहिता द्रोणभीष्माभ्या प्रमोहगतचेतना (M4 °स) — D4 om 12^{f}–13^{e}

13 D4 om 13^{abc} (cf v 1 12) — ^{ab}) S तानि (for एव) G1 3 transp सर्वाणि and भग्नानि M1 2 transp सर्वाणि and सैन्यानि — ^{c}) B1–3 Dn1 व्यद्रवति, B4 5 Dn2 D3 5 6 9–12 व्यद्रवत, D1 2 7 8 विद्रवति, M द्रवति स्म (for प्राद्रवन्त) G1 प्राद्रवन्सैनिका सर्वे — ^{d}) B4 D7 8 10 स्म (for स्व-) S भयाद्वै सव्यसाचिन

Colophon. — *Sub-parvan* Ś1 K D11 गोग्रह, B1–3 Dn D1 2 4–10 12 उत्तरगोग्रह, M2 गोग्रहण — *Adhy. name* B1–3 D1–3 6 10 सेनाभग, B4 D4 कौरवसेना(D4 °सैन्य)भग, D7 समस्तयोधाना पराजय, D9 दुर्योधनप्रमुखयोधाना पराजय, T G2 M1 2 सर्वयो(M1 2 यौ)धपलायन, G1 योधपलायन — *Adhy no* (figures, words or both) B4 61, D5 10 56, D6 60, D7 55, S 64 (M2–4 63)

५९

वैशंपायन उवाच ।
ततः शांतनवो भीष्मो दुराधर्षः प्रतापवान् ।
वध्यमानेषु योधेषु धनंजयमुपाद्रवत् ॥ १
प्रगृह्य कार्मुकश्रेष्ठं जातरूपपरिष्कृतम् ।
शरानादाय तीक्ष्णाग्रान्मर्मभेदप्रमाथिनः ॥ २
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
शुशुभे स नरव्याघ्रो गिरिः सूर्योदये यथा ॥ ३
प्रध्माय शङ्खं गाङ्गेयो धार्तराष्ट्रान्प्रहर्षयन् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य बीभत्सुं समवारयत् ॥ ४
तमुद्वीक्ष्य तथायान्तं कौन्तेयः परवीरहा ।
प्रत्यगृह्णात्प्रहृष्टात्मा धाराधरमिवाचलः ॥ ५
ततो भीष्मः शरानष्टौ ध्वजे पार्थस्य वीर्यवान् ।
समर्पयन्महावेगाञ्श्वसमानानिवोरगान् ॥ ६
ते ध्वजं पाण्डुपुत्रस्य समासाद्य पतत्रिणः ।
ज्वलन्तः कपिमाजघ्नुर्ध्वजाग्रनिलयांश्च तान् ॥ ७
ततो भल्लेन महता पृथुधारेण पाण्डवः ।
छत्रं चिच्छेद भीष्मस्य तूर्णं तदपतद्भुवि ॥ ८
ध्वजं चैवास्य कौन्तेयः शरैरभ्यहनद्दृढम् ।　C 4 2043 B 4 64 9 K 4 63 4

59

1 Before 1, S ins a passage given in App I (No 50) — S (except M5) om the ref — a) S तदाभि(T2 तथाभि, G1 तथा हि)गुप्तये ते(M1-3 स्वे)षा — b) B2-5 D5 6 सुदुर्धर्ष (for दुरा) S पितामह (for प्रतापवान्). B1 Dn D11 12 भा(Dn भ)रतानां पितामह — c) B4 D1 2 विध्य , D7 8 युध्य , S हन्य (for वध्य) M1 2 सैन्येषु, M3 5 यौधेषु (for योधेषु)

2 a) Ś1 K Dn1 D1 7 कार्मुक श्रेष्ठ — d) S1 K B1-3 Dn D9 11 12 मर्मभेदान् प्रमाथिन (Ś1 प्रहारिण), B4 D7 मर्मभेदिप्र , B5 सुपुखान्मर्मभेदिन , D1 2 वर्मदेहप्र , D4 हेमवर्मप्र°, D8 देहमर्मप्र°, S मर्म(T G2 वर्मि)देहप्र° ❀Cc मर्मभेदान् वीरप्रमथनशीलान् ।❀

3 a) B4 S Ca पाडरेण — c) Ś1 महारथ समुन्नद्धो — After 3c, K repeats 1b and then ins महारथा समुन्नद्धो! — d) T1 G1 2 M सूर्योत्तरो (T1 °रे) (for सूर्योदये) G3 गिरिसानुर्यथेंदुना

4 a) B (except B4) D3 5-10 S प्रध्माप्य, Dn2 D11 12 प्राध्माय — b) B3 4 S (except T2) धार्तराष्ट्र — d) D3 5 8 10 पर्यवारयत्, D9 (sup lin) समधारयत्, T G2 प्रत्यवारयत्

5 a) Ś1 B Dn D6 8 11 12 तमुदीक्ष्य, D9 S स(D9 T1 M4 त)मवेक्ष्य B1 Dn D6 10-12 M3 4 समायात, B2-4 D5 T2 G2 तदायात, B5 T1 G1 3 M1 2 5 तमायात — b) Ś1 बीभत्सु (for कौन्तेय) — After 5ab, S (except M3) ins

1017* देवदत्त महाशङ्ख प्रदध्मौ युधि वीर्यवान् ।
तौ शङ्खनादावत्यर्थं भीष्मपाण्डवयोस्तदा ।
नादयामासतुर्द्यां च खं च भूमिं च सर्वश ।

[(L 2) T2 G तौ शखौ नादमत्यर्थं (for the prior half) — (L 3) T G2 तत्र, G1 3 शखौ (for द्या च)] Thereafter S (except M3) repeats 5ab (v l स हि दृष्ट्वा समा[T1 G2 M5 तमा , M1, 2 तदा , M4 तथा]यात) — c) K2 प्रत्यग्रहीत्, B4 D6 अभ्यगृह्णात्, D8 प्रतिगृह्णात् S अमेयात्मा (for प्रहृष्टात्मा) — d) S प्रियातिथिमिवागत — After 5, S ins a passage given in App I (No 51)

6 Before 6, S ins वैश° — ab) D1 2 4 10 धीमत (for वीर्यवान्) D8 ततो भीष्म **** बाणानष्टौ मुमोच ह — c) B1, 2 5 Dn2 D5 7 11 (m as in text) समार्पयन् — d) S श्वसत पन्नगानिव

7 a) Ś1 त (for ते) — c) Ś1 B D (except D1 2 5 10) S (except T1 G2) ज्वलत (B4 D4 त) (for ज्वलन्त) K आजग्मु (for घ्नु) — d) B5 तथा (for च तान्) D7 (before corr) 9 ध्वजाग्र किल लेभिरे, G1 °निलय च त, M4 निलये स्थित — After 7, S (M3 4 om lines 2-3) ins

1018* सारथि च हयाश्चास्य विव्याध दशभि शरै ।
उरस्यताडयत्पार्थं त्रिभिरेवायसै शरै ।
ततोऽर्जुन शरैस्तीक्ष्णैर्विद्ध्वा कुरुपितामहम् ।

[(L 1) T G2 3 चापि (for चास्य) T G2 3 निशितै , G1 नवभि (for दशभि) — (L 3) M1 5 अर्जुनोपि (for ततोऽर्जुन)]

8 S om 8 — a) D3 वेगेन (for महता) — b) D3 समासाद्येन (for पृथुधारेण) — d) K उदपतद्, D7-9 अभ्य(D9 °स्या)पतद् (for तदपतद्). D3 बली (for भुवि).

C 4 .043
B 4 64 9
शीघ्रकृद्रथवाहांश्च तथोभौ पार्ष्णिसारथी ॥ ९
तयोस्तद्भवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
भीष्मस्य सह पार्थेन बलिवासवयोरिव ॥ १०
भल्लैर्भल्लाः समागम्य भीष्मपाण्डवयोर्युधि ।
अन्तरिक्षे व्यराजन्त खद्योताः प्रावृषीव हि ॥ ११
अग्निचक्रमिवाविद्धं सव्यदक्षिणमस्यतः ।
गाण्डीवमभवद्राजन्पार्थस्य सृजतः शरान् ॥ १२
स तैः संछादयामास भीष्मं शरशतैः शितैः ।
पर्वतं वारिधाराभिश्छादयन्निव तोयदः ॥ १३
तां स वेलामिवोद्भूतां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ।
व्यधमत्सायकैर्भीष्मो अर्जुनं संनिवारयत् ॥ १४
ततस्तानि निकृत्तानि शरजालानि भागशः ।
समरेऽभिव्यशीर्यन्त फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ १५
ततः कनकपुङ्खानां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ।

---

9 M3 4 om 9 — ^{a}) S (M3 4 om) ध्वज च सारथि चास्य — ^{b}) B4 शीघ्रम् (for शरैर्) Ś1 K त्रिभि , B1–3 Dn D8 9 11 12 भृश (for दृढम्) S (M3 4 om) विव्याध दशभि शरै — S om 9^{cd} — ^{c}) D5 6 शीघ्र तद् (for शीघ्रकृद्) K1 D5 वाह , B4 5 D6 वाहौ , Cc वाहान् (as in text) — After 9, N (D10 om line 3) ins

1019* अमृष्यमाणस्तद्भीष्मो जानन्नपि च पाण्डवम् ।
दिव्येनास्त्रेण महता धनजयमवाकिरत् ।
तथैव पाण्डवो भीष्म दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ।
प्रत्यगृह्णाददीनात्मा महामेघमिवाचल ।

[(L 1) Dn D11 12 स (for च) — (L 2) D7 विधिना (for महता) K इ(K2 अ)वाकरोत् , D8 इवाकिरत् (for अवाकिरत्) — (L 3) Ś1 K1 भीष्मे , Dn1 भीष्मो (for भीष्म) K1 Dn2 D11 12 उदीरयत् (for यन्) — (L 4) K1 गृह्णद् , K2 गृह्यद् , Cc गृह्णाद् (as above) Ś1 B1–3 Dn D1 5 9 11 12 अमेयात्मा (for अदीनात्मा) K1 D3 8 अचल (for अचल) ❀Cc यथा महामेघोऽचल न्याप्नोतीत्यर्थं ।❀]

10 ^{a}) D7 9 समभवद् (for तदभवद्) S तद्युद्धम भवद्घोर — ^{b}) K सुमहल , D3 4 7 8 तुमल (for तुमुल) S रोमहर्षणमद्भुत (T G2 अद्भुत रोमहर्षण) — ^{c}) Ś1 B5 Dn D11 12 T1 भीष्मेण (for भीष्मस्य) — ^{d}) K2 D8 वृत्र , D2 7 बल (for बलि) — After 10, N ins

1020* प्रैक्षन्त कुरव सर्वे योधाश्च सहसैनिका ।

[Dn D2 प्रेक्षते (for प्रैक्षन्त) D1–4 10 देवा(D3 योधा)श्च सह चारणै , D7 9 योधाश्चैव समतत (for the posterior half) D7m 8 प्रेक्षते चातरिक्षस्था सर्वे देवास्तमाहव]

On the other hand, S ins after 10

1021* सतत शरमालाभिराकाश समपद्यत ।
अम्बुदैरिव धाराभिस्तयो कार्मुकनि सृतै ।

[(L 1) G1 वर्षत (for सतत) G1 धाराभि , M5 °जालाभि (*inf. lin* जालौघै) (for °मालाभि)]

11 ^{a}) K2 D7–9 भल्लान् , D1 2 भल्ल , D8 भल्ले (for भल्ला) B D5 6 10 समाविद्धा , D7 समाहत्य (for समागम्य) — ^{b}) B3 4 D6 इह (for युधि) S कुरुपांडवयो रणे — D3 om 11^{cd} — ^{c}) K व्यरोचत , T2 यथा राजन् (for व्यराजन्त) — ^{d}) G1 3 खद्योता इव प्रावृषि

12 ^{ab}) S अग्निचक्रोपम घोर मडलीकृतमाहवे (see below) — ^{c}) D3 7–9 गाजीवम् (for गाण्डीवम्) S जिष्णो (for राजन्) — ^{d}) S सव्य द (cf ^{b})

13 S transp 13^{ab} and 13^{cd} — ^{ab}) Ś1 स त , Dn D11 12 तत , D4 9 शरै (for स तै) S अर्जुनो(G2 जिष्णुरा)छादयन्भीष्म शरवर्षैरनेकश — ^{d}) D6 वर्षास्विव पयोधर

14 B5 om 14^{a}–16^{b} — ^{a}) D6 ततो वेलाम् , D7 9 ता सुवेलाम् , S ता समुद्रम् (T2 G2 द्र) (for ता स वेलाम्) K D7 9 उद्भूता (for उद्धूता) — ^{b}) Ś1 इवोत्थिता , B4 D1 2 4–6 उपस्थिता , D7 समुद्धता , D8 समुच्छ्रिता , G1 समुद्यता (for समुत्थि) — Ś1 K D6 om (hapl) 14^{c}–16^{b}, D9 reads them in marg — ^{c}) D8 विधमत् G1 3 तीक्ष्णै (for भीष्म) — ^{d}) B (B5 om) D2–5 7 8 10 पार्थं च , Dn D9 11 12 पाडव , T G2 M1–4 ह्यर्जुन ; M5 प्यर्जुन (for अर्जुन) B (B5 om) Dn D4 5 7–9 11 12 G1 Cc समवारयत् , D1–3 10 समवाकिरत् , T G2 (*inf lin*) M1 2 5 स (T2 G2 स-) न्यवारयत्

15 Ś1 K B5 D6 om 15 (cf v 1 14) — ^{a}) S वि(T2 नि- , G1 हि)सृष्टानि (G2 कृत्तानि) (for निकृत्तानि) — ^{b}) S (except T2) सघश — ^{c}) B1 2 Dn D9 11 12 च , D5 हि (for ऽभि-) S आहतानि व्य(G1 इह)शीर्यंत — ^{d}) B (B5 om) D (D6 om) फाल्गुनस्य , S (except M2) अर्जुनस्य (for फल्गुनस्य)

16 Ś1 K B5 D6 om 16^{ab} (cf v 1 14) — ^{a}) T G पुखाग्रै , M पुखैश्च (M3 पुखाभि) — ^{b}) B4 D4 5 8 Cc उपस्थिता (for समुत्थि) S शरै (M3 4 शितैः) सनतपर्वभि — For 16^{cdef}, S subst

पाण्डवस्य रथात्तूर्णं शलभानामिवायतिम् ।
व्यधमत्तां पुनस्तस्य भीष्मः शरशतैः शितैः ॥ १६
ततस्ते कुरवः सर्वे साधु साध्विति चाब्रुवन् ।
दुष्करं कृतवान्भीष्मो यदर्जुनमयोधयत् ॥ १७
बलवांस्तरुणो दक्षः क्षिप्रकारी च पाण्डवः ।
कोऽन्यः समर्थः पार्थस्य वेगं धारयितुं रणे ॥ १८
ऋते शांतनवाद्भीष्मात्कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ।
आचार्यप्रवराद्वापि भारद्वाजान्महाबलात् ॥ १९
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य क्रीडतः पुरुषर्षभौ ।
चक्षूंषि सर्वभूतानां मोहयन्तौ महाबलौ ॥ २०
प्राजापत्यं तथैवैन्द्रमाग्नेयं च सुदारुणम् ।
कौबेरं वारुणं चैव याम्यं वायव्यमेव च ।
प्रयुञ्जानौ महात्मानौ समरे तौ विचेरतुः ॥ २१
विस्मितान्यथ भूतानि तौ दृष्ट्वा संयुगे तदा ।
साधु पार्थ महाबाहो साधु भीष्मेति चाब्रुवन् ॥ २२
नेदं युक्तं मनुष्येषु योऽयं संदृश्यते महान् ।
महास्त्राणां संप्रयोगः समरे भीष्मपार्थयोः ॥ २३
एवं सर्वास्त्रविदुषोरस्त्रयुद्धमवर्तत ।
अथ जिष्णुरुपावृत्य पृथुधारेण कार्मुकम् ।
चकर्त भीष्मस्य तदा जातरूपपरिष्कृतम् ॥ २४
निमेषान्तरमात्रेण भीष्मोऽन्यत्कार्मुकं रणे ।
समादाय महाबाहुः सज्यं चक्रे महाबलः । C 4 2064 B 4 64 28 K 4 63.24

1022* पतद्भि खगवाजैश्च द्यौरासीत्संवृता शरै ।
तत आसृजदुग्राणि शरजालानि पाण्डव ।
तावन्ति शरजालानि भीष्म पार्थाय प्राहिणोत् ।
[(L 1) M5 ख विष्टै (for पतद्भि) T G खगवाजैश्च (G1 3 खगैरिवास्य) द्यौरासीत्संवृता शतश शरै]
S cont
1023* साश्वं ससूत सरथ च पार्थं
समाचिनोद्भारत वत्सदन्तै ।
प्रच्छादयामास दिशश्च सर्वा
नभश्च बाणैस्तपनीयपुङ्खै ।

17 a) S ततो देवर्षि(G3 देवा स)गधर्वा — b) Ś1 अथाब्रुवन्, B1-3 D1 4-6 S अपूजयन् (D1 G1 पूजयन्) (for चाब्रुवन्) — c) G1 3 M (except M5) कुरुते (for कृतवान्) — d) T1 G1 3 M2-4 अवारयत् (for अयोधयत्)

18 a) S अर्जुनो (for तरुणो) — b) Ś1 विप्र (for क्षिप्र) Ś1 Dn D11 12 धनजय (for च पाण्डव) — d) Ś1 K भुवि (for रणे)

19 D10 om 19 — c) S आचार्यवर(G1 र्यात्कृप) मुख्याद्वा — d) D5 m 9 रथात् (for °बलात्)

20 b) K2 B D G1 3 M1 2 4 5 क्रीडतौ, M3 क्रीडतु D1 2 4 5 10-12 भरतर्षभौ, S (except G1 M5) पुरुषोत्तमौ — c) T1 G1 3 मनासि (for चक्षूषि) G1 3 M5 सर्वेयो(M5 °यौ)धाना

21 Dn1 om 21 — b) Dn2 D9 11 12 रौद्रदारुण, G1 अथ वारुण (for च सुदारुणम्) M2 अस्त्रमस्त्रेण पाडव — c) D9 वैष्णव (for वारुण) D6 9 याम्य (for चैव) — d) D6 तथा (for याम्य) D9 वायवीयास्त्रमेव च, M5 वायव्यं याम्यमेव च — e) Ś1 महावीरौ (for °त्मानौ) — f) Ś1 D6 8 9 T1 G M3 4 वि(T1 G2 व्य)रेजतु (M4 inf lin as in text)

22 b) B D5 समरे, D8 सगमे (for सयुगे) — cd) M1-3 transp पार्थ and भीष्म

23 a) Dn D1-4 8-12 नाय युक्तो, S नैतदन्यो (T2 °दद्य, M1 3 दन्यन्) (for नेद युक्त) Cc cites युक्त G1 समर्थोस्ति (for मनुष्येषु) — b) Dn1 यो य परमदारुण, S प्रदर्शयितुमाहवे — c) B च सयोग, T1 M4 5 सप्रयोग, G3 समायोग — d) G1 समर्थौ (for समरे) D1-3 10 M3 पार्थभीष्मयो (by transp) — After 23, B4 5 ins an addl colophon (*adhy no* B4 62) D10 repeats 23 after 35

24 Before 24, all MSS except T1 G1 ins वैश उ (resp वैश) — D3 8 om 24^{ab} — b) K अस्त्रै युद्धम्, G1 तयोर्युद्धम्, Cc as in text — After 24^{ab}, N ins

1024* अस्त्रयुद्धे तु निर्वृत्ते शरयुद्धमवर्तत ।
[Ś1 K शरवर्षम्, D4-6 10 Cc शस्त्रयुद्धम् (for शरयुद्धम्) K अवर्धत (for अवर्तत)]
— c) S (except M5) उदावृत्य (G1 शितास्त्रेण) (for उपावृत्य) — d) Ś1 B Dn D5 6 9 11 12 G2 क्षुर, T G1 3 M शित (for पृथु) — e) S न्यकृतद्गृध्र(M4 5 °द्गार्ध्र) पत्रेण — f) M2 जाबुनद

25 M3 om 25^{b}–26^{a} — b) D8 सोप्यन्यत् (for भीष्मोऽन्यत्) — c) S (M3 om) नरव्याघ्र (for महाबाहु) — d) Most MSS सज्ज (for सज्य) B Dn

शरांश्च सुबहून्क्रुद्धो मुमोचाशु धनंजये ॥ २५
अर्जुनोऽपि शरांश्चित्रान्भीष्माय निशितान्बहून् ।
चिक्षेप सुमहातेजास्तथा भीष्मश्च पाण्डवे ॥ २६
तयोर्दिव्यास्त्रविदुषोरस्यतोरनिशं शरान् ।
न विशेषस्तदा राजल्लँक्ष्यते स्म महात्मनोः ॥ २७
अथावृणोद्दश दिशः शरैरतिरथस्तदा ।
किरीटमाली कौन्तेयः शूरः शांतनवस्तथा ॥ २८
अतीव पाण्डवो भीष्मं भीष्मश्चातीव पाण्डवम् ।
बभूव तस्मिन्संग्रामे राजल्लोँके तदद्भुतम् ॥ २९
पाण्डवेन हताः शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः ।
शेरते स्म तदा राजन्कौन्तेयस्याभितो रथम् ॥ ३०
ततो गाण्डीवनिर्मुक्ता निरमित्रं चिकीर्षवः ।
आगच्छन्पुङ्खसंश्लिष्टाः श्वेतवाहनपत्रिणः ॥ ३१
निष्पतन्तो रथात्तस्य धौता हैरण्यवाससः ।
आकाशे समदृश्यन्त हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ ३२
तस्य तद्दिव्यमस्त्रं हि प्रगाढं चित्रमस्यतः ।
प्रेक्षन्ते स्मान्तरिक्षस्थाः सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ३३
तद्दृष्ट्वा परमप्रीतो गन्धर्वश्चित्रमद्भुतम् ।
शशंस देवराजाय चित्रसेनः प्रतापवान् ॥ ३४
पश्येमानरिनिर्दारान्संसक्तानिव गच्छतः ।
चित्ररूपमिदं जिष्णोर्दिव्यमस्त्रमुदीर्यतः ॥ ३५
नेदं मनुष्याः श्रद्दध्युर्न हीदं तेषु विद्यते ।
पौराणानां महास्त्राणां विचित्रोऽयं समागमः ॥ ३६
मध्यंदिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवाम्बरे ।
न शक्नुवन्ति सैन्यानि पाण्डवं प्रतिवीक्षितुम् ॥ ३७
उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ युद्धविशारदौ ।

D5 6 11 12 रथ (for बल) — [e]) B3 D3 स शरान् सु(D3 च)बहून्क्रुद्ध — [f]) K D7 अथ (for आशु)

26 M3 om 26[a] (cf v l 25) — [a]) B1 2 5 D (except D3–5 7) S (M3 om) तीक्ष्णान् (for चित्रान्) — [c]) D4 च, M (except M4) स (for सु-)

27 [b]) B D T2 G1 3 निशितान् (D5m 7 सुबहून्) (for अनिश) — [c]) Ś1 K D4 निर्विशेषस्, D6 G1 3 न विशेष — [d]) D5 G1 3 M सु (for स्म)

28 [a]) B1 3 यथा, G1 ततो (for अथ) — [d]) B D6 शरै, D4 भीष्म (for शूर). K अपि च, B4 D4 तदा (for तथा) S शूर शातनव तदा (M4 *sup lin* रणे)

29 [c]) S बभूव तत्र सख्ये(T M4 ख्ये, G1 3 °घे)स्मिन् — [d]) S transp राजन् and लोके

30 [c]) G1 तत्र सर्वे (for शेरते स्म) B (except B4) D5 6 G1 महाराज (for तदा राजन्)

31 [b]) D7m नि सपत्न (for निरमित्र) — [c]) K D2 5 7 8 10 S (except T1 M3) अगच्छन् B4 पुख-ससृष्टा, D1 S ससक्ता (T G2 सक्तास्ते), D4 मुखसश्लिष्टा, D9 पुखसविष्टा — [d]) Ś1 K श्वेतवाहस्य प°, G1 बाणा-शत्रुविदारणा Cc cites श्वेतवाहन

32 [c]) G1 3 M4 5 प्रत्यदृश्यत

33 [b]) K2 B D (except D7) वि° (for प्र) G1 शत्रुवक्षसि (for चित्रमस्यत) — [c]) D5 Cc वीक्षते (for प्रेक्षन्ते)

34 [a]) K2 B4 Dn D2 3 5 9 11 12 T G2 M त (M2 स) (for तद्) — [b]) D3 उत्तमम् (for अद्भुतम्)

35 [a]) D2 7 M5 एतान् (for इमान्) Ś1 अनिर्श बाणान्, K1 अरिभिर्दाणान् (sic), K2 अरिभी वीरान्, B Cop रणनिर्दारान् (cf Cr रणनिर्दारणे शरणे), Dn D11 12 पार्थनिर्मुक्तान्, D3 अरिभिर्दूरात्, D5 शरनिर्द्रावान्, D6 रथ निर्हारान्, D8 परिवृदानि, M1 (*sup lin* as in text) इति तद्बाणान्, Cc रणनिर्हारान् (for अरिनिर्दारान्) — [b]) B4 G1 सयुक्तान् (for ससक्तान्) — [d]) D1–3 5 7 8 M1 उदीर्यते (for उदीर्यत) D9 (corrupt) दिव्यरूपमिवेपते — After 35, D10 repeats 23

36 [a]) Ś1 Dn D2 9 11 12 सदध्युर्, K1 अदधुर्, K2 च दधुर् (for श्रद्दध्युर्) — [c]) Ś1 K पौराणा (Ś1 ण) न, B D5 Cc r वा(B4 D5 Cc दा)रुणाना, D4 8 पौरवाणा, D6 वरुणाना, D9 पुराणाना, T2 G2 कौरवाणा (for पौराणाना) Ś1 K महास्त्र वा (for महास्त्राणा) — After 36, N ins

1025* आददानस्य हि शरान्सधाय च विमुञ्चत ।
विकर्षतश्च गाण्डीव नान्तर समदृश्यत ।

[=(var) 4 57 19 — (L 1) B (except B4) D2 4 6 10 च (for हि) D1–5 7 8 10 सदधानस्य मुचत (for the posterior half) — (L 2) D3 7 8 गाजीव (for गाण्डीव) Ś1 B3 4 D5 6 सम्प्रदृश्यते, K समदृश्यते, D1–4 7 10 स्म प्र(D4 न)दृश्यते]

37 Ś1 om 37[cd] — [c]) Dn D1 8 9 11 12 नाशक्नुवत सै° — [d]) B5 D7 पाडव प्रसमीक्षितु — After 37, N (except Ś1 K) ins

उभौ सदृशकर्माणावुभौ युधि दुरासदौ ॥ ३८
इत्युक्तो देवराजस्तु पार्थभीष्मसमागमम् ।
पूजयामास दिव्येन पुष्पवर्षेण भारत ॥ ३९
ततो भीष्मः शांतनवो वामे पार्श्वे समर्पयत् ।
अस्यतः प्रतिसंधाय विवृतं सव्यसाचिनः ॥ ४०
ततः प्रहस्य बीभत्सुः पृथुधारेण कार्मुकम् ।
न्यकृन्तद्गार्ध्रपत्रेण भीष्मस्यामिततेजसः ॥ ४१
अथैनं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
यतमानं पराक्रान्तं कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ ४२
स पीडितो महाबाहुर्गृहीत्वा रथकूबरम् ।
गाङ्गेयो युधि दुर्धर्षस्तस्थौ दीर्घमिवातुरः ॥ ४३
तं विसंज्ञमपोवाह संयन्ता रथवाजिनाम् ।
उपदेशमनुस्मृत्य रक्षमाणो महारथम् ॥ ४४ C 4 2085 B 4 64 49 K 4 63 50

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्याय. ॥ ५९ ॥

1026* तथैव भीष्म गाङ्गेय द्रष्टु नोत्सहते जन ।

38 D4 8 om (hapl) 38^{bc}, D7 reads it in marg *sec m* — b) Ś1 युधि विशारदौ, K D9 युधि दुरासदौ, B Dn D3 5–7 11 12 तीव्रपराक्रमौ, S वीरौ (G1 वीर्यं, M1–4 शूरौ) महीक्षिता (T2 G3 क्षितौ, M3 पते) — D1 2 9 10 G1 om (hapl) 38^{cd} — c) Ś1 K दिव्यास्त्रविदुषौ, M4 विश्रुतकर्माणौ — d) K B (except B4) M2 युद्धविशारदौ, Dn D11 12 युधि सुदुर्जयौ

39 a) B3 च, D6 अथ, T2 G2 त (for तु) — After 39, T1 G2 ins

1027* अश्वत्थामा ततोऽभ्येत्य द्रुत कर्णमभाषत ।
अश्वत्थामा ।
अहमेको हनिष्यामि समेतान्सर्वपाण्डवान् ।
इति कर्ण समक्ष न सभामध्ये त्वयोदितम् ।
न तु तत्कृतमेकस्मान्नीतो धावसि सूतज ।
वैचित्रवीर्यजा सर्वे त्वामाश्रित्य पृथासुतान् ।
जेतुमिच्छन्ति सग्रामे भवान्युध्यस्व फल्गुनम् ।
वैशपायन ।
अश्वत्थामोदित वाक्य श्रुत्वा दुर्योधनस्तदा ।
प्रत्युवाच रुषा द्रौणिं कर्णप्रियचिकीर्षया ।
मा मानभङ्ग विप्रेन्द्र कुरु विश्रुतकर्मण ।
मानभङ्गेन राज्ञा तु बलहानिर्भविष्यति ।
शूरा वदन्ति सग्रामे वाचा कर्माणि कुर्वते ।
पराक्रमन्ति सग्रामे स्वस्ववीर्यानुसारत ।
तस्मात्त नार्हसि भवान्गर्हितु शूरसमतम् ।]
राज्ञैवमुक्त स द्रौणिर्गतरोषोऽभवत्तदा ।

40 Before 40, T2 G2 ins वैश — a) Dn D10–12 transp भीष्म and शातनव — b) Ś1 Dn D8 11 12 वाम पार्श्वे, B1 2 5 वामे पार्थे, B4 T1 G1 3 बाण (T1 G1 3 °णान्) पार्श्वे, D1 2 4 6 9 T2 G2 M4 5 वामपार्श्वे K प्रदर्शयत्, B (except B4) D1 2 4 5 7 9 M1 Cc v समार्पयत्, Dn D11 12 अताडयत् — B5 om 40^{c}–42^{d} — c) Dn D11 12 पश्यत, M2 तस्य तत् (for अस्यत) — d) B1–3 Dn D11 12 विध्यत, D3 विवृत, T G2 विवरे, M1 5 Cv विवर, Ca c r विवृत (as in text)

41 B5 om 41 (cf v l 40) — b) M3 शित (for पृथु) — c) B1–3 निकृत्य, Dn D11 12 चिच्छेद, D5 6 चकर्त (for न्यकृन्तद्) Ś1 K गार्ध्रपक्षेण, S (except M4 5) गृध्रपत्रेण — d) Dn D11 12 आदित्य (for अमित) M1 जाबूनदपरिष्कृत

42 B5 om 42 (cf v l 40) — a) S पश्चात् (for बाणै) — c) G1 3 °मान °क्रात — d) T1 G2 परतप (for धनजय)

43 a) Ś1 K1 D3 8 M4 सपीडित, Crp (Cat) समाहि(ह?)त, Cr as in text — cd) B Dn D2 9–12 G1 युद्ध- (for युधि) B4 D1 2 4–7 9 गिरिर् (B4 D6 दीर्घे) इवाचल, B5 Dn D3 8 10–12 दीर्घमिवातर, Cc (in prose order) दीर्घमिवातुर (as in text) Ś1 K तस्थौ विसज्ञो गागेय सुदीर्घमिव चातु(Ś1 चात)र — After 43, K2 D1 2 4 5 9 ins

1028* तत पार्थोऽग्निसकाश ज्वलमानमिवोरगम् ।
निचखान ललाटाग्रे भीष्मस्य शरमुत्तमम् ।
व्यामुह्यत तदा भीष्मस्तस्थौ दीर्घमिवान्तरम् ।
[After line 2, D4 ins

1029* दीर्घस्वरेण चोवाच बीभत्सु कौरवान्प्रति ।
वृद्धार्थस्य प्रपश्यन्तु सुतार्थे श्रद्धमद्भुतम् ।
मान यथा ज्ञानिनोऽस्य चापल्य प्रतियुध्यत ।

— (L 3) D1 2 किंचिद् (for दीर्घम्) — After line 3, D4 ins

1030* पार्थोऽपि क्षात्रधर्मज्ञो विसज्ञ प्राहरत्तत ।]

44 b) D1 2 4 T2 G1 3 M स यता, T1 नियता (for सयन्ता) D3 सयतो रथसारथि — After 44,

६०

C 4 2086
B 4 65 1

वैशंपायन उवाच ।

भीष्मे तु संग्रामशिरो विहाय
पलायमाने धृतराष्ट्रपुत्रः ।
उच्छ्रित्य केतुं विनदन्महात्मा
स्वयं विगृह्यार्जुनमाससाद ॥ १
स भीमधन्वानमुदग्रवीर्यं
धनंजयं शत्रुगणे चरन्तम् ।
आकर्णपूर्णायतचोदितेन
भल्लेन विव्याध ललाटमध्ये ॥ २
स तेन बाणेन समर्पितेन
जाम्बूनदाभेन सुसंशितेन ।
रराज राजन्महनीयकर्मा
यथैकपर्वा रुचिरैकशृङ्गः ॥ ३
अथास्य बाणेन विदारितस्य
प्रादुर्बभूवासृगजस्रमुष्णम् ।
सा तस्य जाम्बूनदपुष्पचित्रा
मालेव चित्राभिविराजते स्म ॥ ४
स तेन बाणाभिहतस्तरस्वी

T G2 ins

1031* पराक्रमे च शौर्ये च वीर्ये सत्त्वे महारणे ।
शस्त्रास्त्रेषु च सर्वेषु लाघवे दूरपातने ।
यस्य नास्ति समो लोके पितृदत्तवरश्च य ।
जितश्रमो जितारातिर्निस्तन्द्रि खेदवर्जित ।
य स्वेच्छामरणो जात पितृशुश्रूषणे रत ।
दुर्योधनहितार्थाय युद्ध्वा पार्थेन संगरे ।
पृथासुतहितार्थाय पराजित इवाभवत् ।

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 K1 Dn2 D11 गोग्रह, B1-4 Dn1 D1 3-6 8 10 उत्तरगोग्रह, M1 2 गोग्रहण — *Adhy name* B2 3 5 Dn2 D5 6 10-12 भीष्मापयान, B4 भीष्मार्जुनयुद्धभंग, D1-4 8 भीष्मभंग, D7 भीष्मपराजय and भीष्मयुद्ध, D9 T G1 2 M4 भीष्मपराजय — *Adhy no* (figures, words or both) K2 D3 59, B4 T G M1 5 62, D5 10 57, D6 M2-4 61 — *S'loka no* G3 44

☞ After adhy 59, S ins an addl adhy given in App I (No 52)

60

☞ Before adhy 60, S ins a passage given in App I (No 53)

1 S om 1 — a) D6 9 अथ, D8 च (for तु) Ś1 भीष्मे तु संग्राममहासहाये — c) K2 Dn D1 2 4 9 11 12 Ca s उत्सृज्य, B4 उद्धृत्य, D3 उद्यम्य (for उच्छ्रित्य) B4 D6 चाप, Ca s केतु (as in text) — d) Ś1 K2 D (except D6 7) धनुर् (for स्वयं) B3 D10 विगाह्य, Cc विगृह्य (as in text)

2 a) G1 M5 (inf lin सा) त (for स) D1 2 4 8 उदारवीर्यं, S उदग्र(G3 उदार)वेग, Ca c उदग्रवीर्यं (as in text) — b) Ś1 धनंजये S गणैरजेय (for °गणे चरन्तम्) — c) Ś1 K1 लोचनेन, D1-4 7 8 °नोदितेन — d) Ś1 B1 2 Dn D11 12 transp भल्लेन and विव्याध D7 9 M2 बाणेन (for भल्लेन)

3 a) B1 2 T2 अथास्य (for स तेन) — b) N जाबूनदाग्रेण (for °भेन) Ś1 K स(Ś1 सु)दशितेन, Dn1 समोहि°, Dn2 D1 11 12 G3 सुसहि, D2 4 सुपुंखि°, D3 सुसमि°, D5 7 9 सुसधि, D8 सुशसि°, D10 सुसह, T1 सुसस्कृ°, G1 सुसयु, Cc as in text ❀Cc पाठान्तरे तिर्यक्पातेन ।❀ — c) S पार्थो (for राजन्) Ś1 रमणीय°, K कमनीय, Dn D1-4 7-9 11 12 Ca v र(Dn2 D12 व्र)जनीय°, S रुधिर क्षर(G1 वम)न्वै, Cap महनीय (as in text) Cr cites महनीय (Crp रजनीय) — d) S यथैकरश्मिर्भगवानिवार्कं (T1 °वान्दिनैक, G3 वास्तथार्कं)

4 a) B (except B1) D10 भल्लेन (for बाणेन) — b) D4 अतुल्यपूर, D6 अनल्पमुष्ण, D7 9 अथो समुष्ण (for अजस्रमुष्णम्) B3 उग्र (for उष्णम्) K2 प्रादुर्बभूवाप्य सृगल्पमुष्ण — c) B (except B3 4) Dn D3 6 8 11 12 T2 स (for सा) D7 9 तत स (for सा तस्य) B1 2 Dn D3 8 11 12 पुंखचित्र, B3 T G2 चित्रपुष्प (B3 °ष्पा), Cc °पुष्पचित्रा (as in text) — d) Ś1 तत्र, S धारा (for चित्रा) B3-5 D5 अति, T1 हि (for अभि-) K मालेव भालेमभि(K2 °व वि)राजते स्म, B1 2 Dn D3 4 8 11 12 भित्त्वा ललाट सुविराजते स्म, D7 9 10 मालेव चित्रोभि(D9 °त्रो वि-; D10 °त्रस्य)विराजति (D10 °ते) स्म

5 B1 2 om 5 — a) B3 D3 M2 बाणेन हतस् (for बाणाभिहतस्) D7 9 मनस्वी (for तरस्वी) — b) B5

दुर्योधनेनोद्धतमन्युवेगः ।
शरानुपादाय विषाग्निकल्पा-
न्विव्याध राजानमदीनसत्त्वः ॥ ५
दुर्योधनश्चापि तमुग्रतेजाः
पार्थश्च दुर्योधनमेकवीरः ।
अन्योन्यमाजौ पुरुषप्रवीरौ
समं समाजघ्नतुराजमीढौ ॥ ६
ततः प्रभिन्नेन महागजेन
महीधराभेन पुनर्विकर्णः ।
रथैश्चतुर्भिर्गजपादरक्षैः
कुन्तीसुतं जिष्णुमथाभ्यधावत् ॥ ७
तमापतन्तं त्वरितं गजेन्द्रं
धनंजयः कुम्भविभागमध्ये ।
आकर्णपूर्णेन दृढायसेन
बाणेन विव्याध महाजवेन ॥ ८
पार्थेन सृष्टः स तु गार्ध्रपत्र
आ पुङ्खदेशात्प्रविवेश नागम् ।
विदार्य शैलप्रवरप्रकाशं
यथाशनिः पर्वतमिन्द्रसृष्टः ॥ ९
शरप्रतप्तः स तु नागराजः
प्रवेपिताङ्गो व्यथितान्तरात्मा ।
संसीदमानो निपपात मह्यां
वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ १०
निपातिते दन्तिवरे पृथिव्यां
त्रासाद्विकर्णः सहसावतीर्य ।
तूर्णं पदान्यष्टशतानि गत्वा
विविंशतेः स्यन्दनमारुरोह ॥ ११
निहत्य नागं तु शरेण तेन
वज्रोपमेनाद्रिवराम्बुदाभम् ।
तथाविधेनैव शरेण पार्थो
दुर्योधनं वक्षसि निर्बिभेद ॥ १२
ततो गजे राजनि चैव भिन्ने
भग्ने विकर्णे च सपादरक्षे ।
गाण्डीवमुक्तैर्विशिखैः प्रणुन्ना-
स्ते योधमुख्याः सहसापजग्मुः ॥ १३
दृष्ट्वैव बाणेन हतं तु नागं C. 4 2099 B 4 65 13 K 4 66 34

उद्धूत°, D2 8 9 उद्धुत , Co उद्धत (as in text) — c) B5 om from दाय up to धरा in 7b — d) K अहीन° (for अदीन)

6 B5 om 6 (cf v 1 5) — a) D7 9 °कर्मा, D8 °धन्वा (for तेजा) — b) T1 G2 उग्रवीर्य (for एकवीर) — c) B2 8 तु युधि (for पुरुष) — d) K B4 Dn D11. 12 समौ (for सम) K B1 2 Dn D2 7 11 12 T2 M (except M5) जग्मतुर् (for °जघ्नतुर्)

7 B5 om 7ab up to धरा (cf v 1 5) — b) G1 3 M (except M3) धराभेण — c) Ś1 °पादकेन्द्रै — d) S पाडवमभ्यधावत् (for जिष्णुमथाभ्य)

8 a) D1 2 4 सहसा (for त्वरित) — b) S कुभ ललाटमध्ये — c) Ś1 D8 पूरेण (for °पूर्णेन) Ś1 सदा , Dn D11 12 महा° (for दृढा) — d) S भृश नृवीर (for महाजवेन)

9 a) Ś1 दृष्ट , G1 कृष्ट , M1 मुक्त°, Ca सृष्ट (as in text) Ś1 K D1 2 गार्ध्रपक्ष , D6 पत्त्रम्, T2 G गृध्रपत्र (for गार्ध्रपत्र) — b) S ह्यापुख° D1 2 काय (for नागम्) — c) B4 Dn1 D4–6 9 11 12 °प्रवर (for °प्रवर)

10 a) B8 शरै प्रतप्त , D1–4 शरप्रभिन्न , D5 शरेण तप्त — c) D1 2 4 8 स (D8 सु-) गाढविद्धो, D5 G3 M2 स सीद° (for ससीद) D5 m 7 9 दृढमाहतश्च, M विरराज मह्यां (for निपपात मह्या) — d) D5 m 7 9 पपात भूमौ भृशमुन्नदन्स

12 a) G3 शिलीमुखेन (for शरेण तेन) — b) D1 2 4 अप्रतिमप्रभाव , D5 6 अद्रिमिवाबुदाभ (D5 m अद्रिवरोपमेय), D7 9 मिवाशु वीर ; S अद्रिवरप्रकाश (G3 °श) Cc cites अम्बुदाभम्

13 a) B (except B4) D1 2 4 5 7 9 10 S Cop हते, D8 गते, Cc ततो (as in text) B3 4 D5 6 10 Co (?) भग्ने (for भिन्ने) — b) B8 D5 6 10 Co (?) तथा, B4 ततो (for भग्ने) — c) D9 गाजीव (for गाण्डीव) D7 9 च शरैर्विभिन्ना , G2 विशिखप्रणुन्ना (for विशिखै प्र) — d) K2 B4 D3 S (except T2) प्र° (G1 उप°) (for अप°)

C 4 2099
B 4 65 13
K 4 66 34

योधांश्च सर्वान्द्रवतो निशम्य ।
रथं समावृत्य कुरुप्रवीरो
रणात्प्रदुद्राव यतो न पार्थः ॥ १४
तं भीमरूपं त्वरितं द्रवन्तं
दुर्योधनं शत्रुसहो निषङ्गी ।
प्राक्ष्वेडयद्योद्धुमनाः किरीटी
बाणेन विद्धं रुधिरं वमन्तम् ॥ १५

अर्जुन उवाच ।

विहाय कीर्तिं विपुलं यशश्च
युद्धात्परावृत्य पलायसे किम् ।
न तेऽद्य तूर्याणि समाहतानि
यथावदुद्यान्ति गतस्य युद्धे ॥ १६
युधिष्ठिरस्यासि निदेशकारी
पार्थस्तृतीयो युधि च स्थिरोऽसि ।
तदर्थमावृत्य मुखं प्रयच्छ
नरेन्द्रवृत्तं स्मर धार्तराष्ट्र ॥ १७
मोघं तवेदं भुवि नामधेयं
दुर्योधनेतीह कृतं पुरस्तात् ।

---

14 a) B8 D5 चानेन, Dn D11 12 पार्थेन (for बाणेन) D (except D5 6 10) S (except M3) च (for तु) — b) S निरीक्ष्य (for निशम्य) — c) K1 D3 7 8 M4 (*inf lin*) °वर्त्य (D3 °चर्क्ष्य), B3 °साद्य, Cc वृत्य (as in text) — d) D6 द्रुत (for रणात्)

15 a) B4 D1 2 6 M1 3 4 भीत (for भीम°) T2 G2 3 M व्रजत (for द्रवन्त) G1 त वीक्ष्य भीत्या सहसा प्रयात — b) Ś1 K शत्रुसह निषिध्य, B (except B8) Dn D6 10–12 Cc सहोभि(B4 हि)षगात्, D5 (before corr) सहोपसगात् and (m by corr) गणप्रमाथी, S °गणावमर्दी (M2 गणैरजेय) (for °सहो निषङ्गी) Cr s cite अभिषङ्गात् — c) Ś1 B1 2 5 Dn D10–12 Cs प्रास्फोटयद्, K1 D7 9 प्रक्ष्वेडयद्, K2 समाह्वयद्, B4 D5 6 Cc प्राक्षेपयद्, T G2 3 M3 4 अन्वाह्वयद्, G1 अथाह्वयद्, M1 4 (*inf lin*) 5 अन्वागमद्, M2 असाहयद्, Ca r v as in text — d) B D1 5–7 10 बाणेन विद्धा, S बाणाति(T2 G1 भि)विद्ध (but see below) — After 15, S ins a passage given in App I (No 54), whose last pāda is a *repetition* of our 15d

16 K1 G1 om the ref — a) G3 M1 4 (*inf lin*) प्रहाय, M3 प्रयाहि (for विहाय) S च यशश्च लोके (for विपुल यशश्च) — b) Ś1 समावर्त्य (for परावृत्य) — c) D7 m (*sec m*) न तेद्य कार्याणि समाहितानि, S न ना(T G2 न)दयिष्यति तवाहतानि — d) D2 4 5 युद्धात् (for युद्धे) Ś1 K1 यथावदुद्यान(K1 त)गतस्य युद्धे, K2 यथावद्घुष्यति गतस्य युद्धे, B1 2 Dn D11 12 यथैव राज्यादवरोपितस्य, D7 9 10 यथावदुर्व्यां वि(D10 दुक्राति)गतस्य युद्धे, S तूर्याणि युद्धादवरोपितस्य — K2 D2 3 10 S ins after 16 (lines 3, 6–12 being om in K2 D3, and lines 3, 9–12 being om in D2 10) D5 7 9 (all om lines 3, 6–12) ins after 18.

1032* न भोक्ष्यसे सोऽद्य महीं समग्रा
यानानि वस्त्राण्यथ भोजनानि ।
कल्याणगन्धीनि च चन्दनानि
युद्धात्पराजित्य तु भोक्ष्यसे किम् ।
सुवर्णमाल्यानि च कुण्डलानि
हाराश्च वैडूर्यकृतोपधानान् ।
च्युतस्य युद्धान्न तु शङ्खशब्दा-
स्तथा भविष्यन्ति तवाद्य पाप ।
न भोगहेतोर्वरचन्दन च
स्त्रियश्च मुख्या मधुरप्रलापा ।
युद्धात्प्रयातस्य नरेन्द्रसूनो
परे च लोके फलता न चेह ।

[(L 1) D3 त्वर्थं, D7 9 चाद्य, T2 G2 किं च (for सोऽद्य) — (L 2) T2 G2 धामानि (for यानानि) — (L 4) D2 3 7 9 10 युद्धात्पलायन्धृतराष्ट्रपुत्र — (L 5) D2 3 7 9 10 सुवर्णमाला वरकुडलानि — (L 6) D2 10 कृतोपचारा (for °कृतोपधानान्) — (L 7) D2 10 च्युतस्य राज्यात्तव नाद्य राजन् — (L 8) T2 G1 3 नदिष्यति T1 M1–3 यथा (for तव) D2 10 यथा भविष्यति जितस्य तस्य — (L 9) T2 न भोक्ष्यसे त्व (for न भोगहेतोर्) — (L 11) G M3 परावृत्य, M1 2 पराजित्य (for प्रयातस्य) — (L 12) T2 परे च लोका वरदा न चेह, M5 परश्च लोको भविता न चेह]

17 a) B4 नियोगकारी, T1 G2 निदेशवर्ती, Ca निदेशकारी (as in text) — b) Ś1 B1 4 D5–7 10 G3 M4 (*inf lin* as in text) च स्थितो, B5 Dn D1 2 4 8 9 11 12 सस्थितो, M2 चार्थितो (for च स्थिरो) D2 अह (for असि) — c) B3 4 D10 तदेवम् (for तदर्थम्) D3 6 G2 M1 प्रयच्छन् — d) K2 शृणु (for स्मर)

18 a) B4 घोर, G3 मोह, Cc मोघ (as in text) B4 तदेव, D5 m 7 9 व्रतेद; G3 M (except M5) तवैतद् (for

न हीह दुर्योधनता तवास्ति
पलायमानस्य रणं विहाय ॥ १८
न ते पुरस्तादथ पृष्ठतो वा
पश्यामि दुर्योधन रक्षितारम् ।
परैहि युद्धेन कुरुप्रवीर
प्राणान्प्रियान्पाण्डवतोऽद्य रक्ष ॥ १९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

वैशंपायन उवाच ।
आहूयमानस्तु स तेन संख्ये
महामना धृतराष्ट्रस्य पुत्रः ।
निवर्तितस्तस्य गिराङ्कुशेन
गजो यथा मत्त इवाङ्कुशेन ॥ १
सोऽमृष्यमाणो वचसाभिमृष्टो
महारथेनातिरथस्तरस्वी ।
पर्याववर्ताथ रथेन वीरो
भोगी यथा पादतलाभिमृष्टः ॥ २
तं प्रेक्ष्य कर्णः परिवर्तमानं C 4 2107 B 4 66 8 K 4 67 7

तवेद) B4 T2 G2 युधि, D5m 7 9 तव, G1 रुचि (for भुवि) — b) D1–4 8 प्रथित, D7 9 इति कृत (for इह कृत) — After 18ab, S ins
1033* दुर्योधनस्त्व प्रथितोऽसि नाम्ना
सुयोधनस्त्व निकृतिप्रधान ।
[(L 1) M4 लोके (for नाम्ना) — (L 2) G2 8 M5 सन् (for त्व) T1 G1 वि° (for नि)]
— c) B8 4 D6 10 G8 न चेह (for न हीह) — After 18, D5 7 9 ins 1032*, omitting lines 3, 6–12 (cf v 1 16)
19 a) K1 अस्ति, K2 B4 D8 5 7 9 10 अपि, D4 M1 8 ते (for वा) — D8 reads 19cd twice, with different readings — c) K परैहिं, B1 8 अवेहि, B8m 4 D1 2 अपेहि, B5 D5 8 (second time) 9 T G2 M परीप्स, Dn D8 4 8 (first time) 10–12 अपैहि, G8 परीत्य, Cc परैहि (as in text) G1 परपरीयुर्न (for परैहि युद्धेन) Ś1 B1 2 4 Dn D1–4 8 (first time) 10–12 युद्धात्पुरुषप्रवीर (D4 षाधम त्व) (for युद्धेन कुरुप्रवीर) Cc cites युद्धेन — d) D7 9 रक्षन् (for रक्ष) D4 प्राणान्प्रियान्प्राप्नुहि मत्प्रदत्तान्, D5m 8 (second time) S प्राणान्मया बाण(D5 m 8 [second time] G1 8 बाहु-, G2 inf lin प्राण) बलाभि(D8 [second time] G8 ति)तप्तान् (D5m 8 [second time] सृष्टान्, G1 M2 °तप्त) Cc cites अद्य and रक्ष — After 19, D4 7 ins a passage given in App I (No 55)

Colophon om in D7 — *Sub-parvan* K Dn2 D11 गोग्रह, B1–4 Dn1 D1 8–6 9 10 उत्तरगोग्रह, G8 उत्तर गोग्रहण, M1 2 गोग्रहण — *Adhy name* B1–8 5 D5 10 दुर्योधनाह्वान, B4 Dn2 D11 दुर्योधनापयान, D1 राजा दुर्योधनपराजय , D2 8 दुर्योधनपराजय , D8 कुरुराजपराजय , D4 ऊरुरीभग , D6 दुर्योधनभग , D12 T G2 M2 8 दुर्योधन(T2 G2 धनादि)पलायन — *Adhy no* (figures, words or both) B4 63, D8 60, D5 10 58, D6 9 62, S 65 (M2–4 64) — *S'loka no* D1 19

61

1 a) Ś1 M5 transp तु and स Dn D8 11 12 च (for तु) M1 कुरुप्रवीरो (for स तेन सख्ये) — b) S1 D6 7 G8 महामना वै धृतराष्ट्रपुत्र , B1–8 4 Dn D8 5 (m as in text) 9 11 12 G1 M महात्मना वै (B4 नासौ) धृतराष्ट्र पुत्र , D1 2 4 8 पार्थेन राजा धृतराष्ट्रपुत्र , T G2 महौजसा वै धृतराष्ट्रसूनु — c) Ś1 K र्तितोप्यस्य, Dn1 तैमानस्य, D1 2 र्तितश्चैव, T1 G2 र्तितस्तेन, M2 °र्तितस्तत्र D2 निर°, D6 7 9 वचो — d) B D महागज (for गजो यथा) K इव प्रसह्य, D4 इवातियून (for इवाङ्कुशेन)
2 a) Ś1 K1 स मृष्य° K B (except B4) D1 6 7 सृष्टो (for °मृष्टो) — c) D1 2 जवेन (for रथेन) B1 रथी रथेन (for रथेन वीर) Ś1 K D1 2 भोगी, D8 वेग, D4 8 तेन (for वीर) B4 5 पर्यापतत्पार्थरथ प्रवीरो, D7 ववर्तातिरथो रथेन, T G2 तत स (G2 सु) वीरो विनिवृत्य तस्थौ, G1 8 M तत स पर्याववृते रथेन — d) Ś1 तलावसृष्ट , K तलेन मृष्ट , Dn D6 भिसृ(Dn2 °पृ)ष्ट Ca cites अभिमृष्ट (as in text), Cc अभिसृष्ट — After 2,

C. 4. 2107 B 4 66 3 K 4 67 7

निवर्त्य संस्तभ्य च विद्धगात्रः ।
दुर्योधनं दक्षिणतोऽभ्यगच्छ-
त्पार्थं नृवीरो युधि हेममाली ॥ ३
भीष्मस्ततः शांतनवो निवृत्य
हिरण्यकक्ष्यांस्त्वरयंस्तुरंगान् ।
दुर्योधनं पश्चिमतोऽभ्यरक्ष-
त्पार्थान्महाबाहुरधिज्यधन्वा ॥ ४
द्रोणः कृपश्चैव विविंशतिश्च
दुःशासनश्चैव निवृत्य शीघ्रम् ।
सर्वे पुरस्ताद्विततेषुचापा
दुर्योधनार्थं त्वरिताभ्युपेयुः ॥ ५
स तान्यनीकानि निवर्तमाना-
न्यालोक्य पूर्णौघनिभानि पार्थः ।
हंसो यथा मेघमिवापतन्तं
धनंजयः प्रत्यपतत्तरस्वी ॥ ६
ते सर्वतः संपरिवार्य पार्थ-
मस्त्राणि दिव्यानि समाददानाः ।
ववर्षुरभ्येत्य शरैः समन्ता-
न्मेघा यथा भूधरमम्बुवेगैः ॥ ७
ततोऽस्त्रमस्त्रेण निवार्य तेषां
गाण्डीवधन्वा कुरुपुंगवानाम् ।
संमोहनं शत्रुसहोऽन्यदस्त्रं

S ins

1034* ततो दुर्योधन क्रुद्धो विक्षिपन्धनुरुत्तमम् ।
धृतिं कृत्वा सुविपुला प्रत्युवाच धनजयम् ।
दुर्योधन ।
नाहमिन्द्रादपि क्रुद्धाद्बिभेमि भरतर्षभ ।
भुक्त्वा सुविपुल राज्य वित्तानि च सुखानि च ।
किमर्थं युद्धसमये पलायिष्ये नरोत्तम ।
वैशपायन ।
एवमुक्त्वा महाराज प्रत्ययुध्यत फल्गुनम् ।
सनिपत्य तु शीघ्राश्वस्तोत्त्रार्दित इव द्विप ।
आक्रान्तभोगस्तेजस्वी धनुर्वक्र इवोरग ।
रथ रथेन सगम्य योधयामास पाण्डवम् ।

[(L 1) M_2 क्षिप्तो (for क्रुद्धो) — (L 6) T_2 G_2 M_1 °बाहु (for राज) — (L 7) T_2 M_4 सनिवृत्य M_5 शीघ्राश्वस् — (L 9) $M_{1\ 2}$ फल्गुन (for पाण्डवम्)

3 a) K T G M_2 सप्रेक्ष्य, D_8 त प्रेष्य, Cc त प्रेक्ष्य (as in text) K_1 प्रतिवर्त्यमान — b) $Ś_1$ K_1 B_{1-3} D_4 M_3 विवृत्य, K_2 $D_{3\ 10}$ निवृत्य K_2 Dn_2 $D_{7\ 8\ 11\ 12}$ सस्तभ्य B_4 स (for च) K_2 B_{1-4} Dn $D_{3\ 5-9\ 11\ 12}$ M_3 विद्धगात्र B_5 त्वं सस्तभितविद्धगात्र, D_1 विवृत्य सष्टभ्य च गात्रविद्ध, D_2 निवृत्य सपुष्टविचित्रगात्र, T G विवृत्त(G_2 त्य)सस्तभित-(G_1 स्तभ्य च)सर्वगात्र, $M_{1\ 4\ 5}$ सस्तभ्य गात्राण्यतिविद्ध गात्र, M_2 (corrupt) सस्तभ्य चाभ्यत्रविविद्धगात्र — c) B D (except $D_{3\ 8}$) दुर्योधनस्योत्तरतो, M_5 °धन पश्चिमतो $D_{3\ 8}$ S ररक्ष (for ऽभ्यगच्छत्) — d) $D_{3\ 8}$ T $G_{1\ 3}$ $M_{1\ 3-5}$ पार्थान् (for पार्थं) $Ś_1$ K नृवीर, $D_{3\ 8}$ नृवीराद्, D_6 प्रवीरो. M_2 पार्थान्महाबाहुरधिज्यधन्वा

4 a) $Ś_1$ K_1 Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6\ 11\ 12}$ T $G_{2\ 3}$ M_3 Cr विवृत्य, D_5 $M_{2\ 5}$ निवर्त्य, $D_{7\ 9}$ निवृत्तो, Ca विघ्रत्य — b) K_2 B_{1-3} $D_{1\ 2\ 4\ 8\ 9}$ कक्षान् (cf Ca) G_2 त्वरया D_9 पिशगान् (for तुरगान्) $Ś_1$ °क्ष्यास्त्वरयस्त्वरग, $B_{4\ 5}$ $D_{5\ 6\ 10}$ क्षास्तुरगान्पिशगान्, Dn $D_{11\ 12}$ क्षस्त्वरयाभिषगी, D_7 क्षास्तु हयान्नियम्य, G_1 क्ष्य स्वरथ सुरम्य Cs cites अभिषङ्गी — c) D_8 चोत्तरतो, M_5 दक्षिणतो (for पश्चि) $Ś_1$ B_4 अभ्यगच्छत्, D_4 S ररक्ष — d) D_8 चाप (for पार्थान्) Cr cites अधिज्य- (as in text), Crp (Cat) अरिष्ट

5 b) $Ś_1$ K_1 B_{1-3} Dn_2 $D_{1-3\ 7\ 9\ 11\ 12}$ T_2 $G_{2\ 3}$ M_3 विवृत्य, D_6 M_2 निवर्त्य — c) D_1 विधृतेषुचापा, D_4 विततोरुचापा, S प्रणिधाय बाणान् (G_1 बाहु) — d) Some MSS नार्थे, D_9 नाग्रे $B_{4\ 5}$ $D_{1-3\ 5\ 6\ 8\ 10}$ त्वरया° (for त्वरिता) D_7 कुरुप्रवीरा युधि दु प्रसह्या

6 a) $Ś_1$ गतानि, S सर्वाणि (for स तानि) — $Ś_1$ K_1 विवर्त°, K_2 विवर्त्य, B_4 $D_{1-3\ 5-10}$ अनुवर्त, S निवर्ति तानि — b) $Ś_1$ अवेक्ष्य, S सप्रेक्ष्य (for आलोक्य) B_4 मेघौ (for पूर्णौ) — c) D_7 (marg *sec m*) पतन्खे (for पतन्त) — d) $Ś_1$ प्राप ततस्, K_2 B (except B_4) Dn_2 $D_{7-9\ 11\ 12}$ T_2 Cn प्रत्यतपत्

7 a) K D_8 M_2 त (for स) — b) B_4 D_6 M_2 शस्त्राणि (for अस्त्राणि) S सर्वाणि (for दिव्यानि) $Ś_1$ दधान, K $D_{1\ 2}$ °दधाना — d) K_1 $D_{3\ 8}$ M_{1-3} मेघो B_3 D_5 पर्वतम् (for भूधरम्) $Ś_1$ अबुवर्गैं, B $D_{5\ 10}$ °जालै, $D_{1\ 2\ 4\ 6-8}$ °वर्षै

8 a) K अस्त्रमन्त्रेण, M_5 महास्त्राणि (for अस्त्रमस्त्रेण)

प्रादुश्चकारैन्द्रिरपारणीयम् ॥ ८
ततो दिशश्चानुदिशो विवृत्य
शरैः सुधारैर्निशितैः सुपुङ्खैः ।
गाण्डीवघोषेण मनांसि तेषां
महाबलः प्रव्यथयांचकार ॥ ९
ततः पुनर्भीमरवं प्रगृह्य
दोर्भ्यां महाशङ्खमुदारघोषम् ।
व्यनादयत्स प्रदिशो दिशः खं
भुवं च पार्थो द्विषतां निहन्ता ॥ १०
ते शङ्खनादेन कुरुप्रवीराः
संमोहिताः पार्थसमीरितेन ।
उत्सृज्य चापानि दुरासदानि
सर्वे तदा शान्तिपरा बभूवुः ॥ ११
तथा विसंज्ञेषु परेषु पार्थः
स्मृत्वा तु वाक्यानि तथोत्तरायाः ।
निर्याहि मध्यादिति मत्स्यपुत्र-
मुवाच यावत्कुरवो विसंज्ञाः ॥ १२
आचार्यशारद्वतयोः सुशुक्ले
कर्णस्य पीतं रुचिरं च वस्त्रम् ।
द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीले
वस्त्रे समादत्स्व नरप्रवीर ॥ १३
भीष्मस्य संज्ञां तु तथैव मन्ये
जानाति मेऽस्त्रप्रतिघातमेषः ।
एतस्य वाहान्कुरु सव्यतस्त्व-
मेवं हि यातव्यममूढसंज्ञैः ॥ १४
रश्मीन्समुत्सृज्य ततो महात्मा　C 4 2119 B 4 66 13 K 4 67 21

B D5 10 विदार्य　D7 9 अस्त्रै प्रतिवार्य (for अस्त्रेण निवार्य) — c) D7 9 महास्त्र (for ऽन्यदस्त्र) — d) B3 4 D6 T G2 3 M Cc ऐंद्रम्, Dn1 G1 ऐंद्रिम्, D2 3 उग्रम्, Ccp ऐंद्रिर् (as in text)　B3 4 D5 6 10 S अवारणीय

9 a) B D5 6 10 स(D5 10 स)प्रदिशो, D7 सोनु° (for चानु°) D4 निवृत्य, S निवार्य, Cs विवृत्य (as in text) — b) M1 3 4 सुमुखै (for निशितै) Dn D1–4 11 12 सुपत्रै, D7 9 सुपीतै (for सुपुङ्खै) — c) T1 गाडीवशब्देन — d) Ś1 K1 D5m 7 9 M2 रथ (for बल)

10 a) S (except T2 G1) निगृह्य — b) G1 3 M मुदा (for महा) D9 उदारवेग — c) D3 8 विनादयन्, T2 स नाद (for व्यना°) K1 B1–3 5 D1 2 4 9 G1 3 स, B4 D5 ख (for स) M3 दिश (for दिश) B4 D5 10 T2 G2 च (for ख) — B4 om 10d

11 a) S (except G1 3) शखशब्देन Ś1 गुरुप्रवीरा — b) D1 2 सुसहता, Cv समो (as in text) — c) D8 समुच्छ्रितानि, S (except M3) दुरानमानि — d) M3 सदा (for तदा) T G2 मोहपरा G1 मोहमुपागताभवन् (for शान्तिपरा ब°) ❀Cv बूत्कारेण हनूमत प्रतिहतश्रोत्रा विचेष्टाङ्गका केचिच्छङ्खरवेण पेतुरपरे ज्यानादसमूर्छिता । केचिद्दर्शनतोऽपि यान्ति चकिता केचिच्च बाणाहता इत्थ कौरव सैनिका हरिसुतक्षोभाद्दिशो भेजिरे ॥ क्षेपकोऽयम् ।❀

12 a) Dn D7(m as in text) 9 11 12 बलेषु, D5 10 च तेषु (for परेषु) — b) K2 B Dn D3 5 7–12 च, D4 6 अथ (for तु) B D1 2 4–6 10 तदा (for तथा) S सस्मृत्य (M2 स्पृश्य) सदेशमथो — c) D4 शत्रून्, T1 वाहौ, T2 G2 3 M3–5 वाहात्, G1 M1 2 वाहान् (for मध्यात्) B4 T1 G1 M मात्स्य ❀Cc निर्याहीत्यादि पद्यार्धस्य स्थाने वैराटिमाभाष्येति पद्यार्धं क्वचित्पुस्तके ।❀

13 a) B4 D5 G2 3 तु शुक्ले, B5 D3 4 6 च शुक्ले, D8 सुरक्ते, D10 च मुक्त — b) Ś1 वास (for वस्त्र) — d) M2 सुमार्गस्व (for समा) D10 नरेंद्रपुत्र, M3 कुरुप्रवीर

14 a) D1 2 4 10 M2 सज्ञा T G2 3 भीष्म ससज्ञ K B4 च, D4 इति (for तु) — b) G3 कुर्याच्च (for जानाति) Ś1 K B1 2 5 Dn D11 12 T G2 सो (for मे) D7(m as in text) चैव (for मेऽस्त्र) Ś1 D5 एक (for एष) — d) K च यातव्यम्, T2 G1 2 M प्रयातव्यम्, G3 प्रयाहि त्वम् (for हि यातव्यम्) Cc cites हि D1–5 7 8 M1 °सज्ञे, G3 सज्ञ, Cc s °सज्ञै (as in text) T1 एव हि वै धर्ममाहुर्जितस्य ❀Cc अमूढसज्ञै । अस्माभिरिति वा पाठ ।❀

15 Before 15, M1 2 5 ins वैश — b) G3 स्कद्य (for °त्सृज्य) — After 15abc, T G2 ins

1035*　नानाविधान्यद्भुतवर्णकानि ।
महान्ति चीनांशुदुकूलकानि
पट्टांशुकानि विविधानि मनोज्ञकानि(!) ।
हाराश्च राज्ञा मणिभूषणानि
सुवर्णनिष्काभरणानि मारिष ।
माणिक्यबाह्वङ्गदकङ्कणानि
अन्यानि राज्ञा मणिभूषणानि ।

C 4 2119
B 4 66 15
K 4 67 21

रथादवप्लुत्य विराटपुत्रः ।
वस्त्राण्युपादाय महारथानां
तूर्णं पुनः स्वं रथमारुरोह ॥ १५
ततोऽन्वशासच्चतुरः सदश्वा-
न्पुत्रो विराटस्य हिरण्यकक्ष्यान् ।
ते तद्व्यतीयुर्ध्वजिनामनीकं
श्वेता वहन्तोऽर्जुनमाजिमध्यात् ॥ १६
तथा तु यान्तं पुरुषप्रवीरं
भीष्मः शरैरभ्यहनत्तरस्वी ।
स चापि भीष्मस्य हयान्निहत्य
विव्याध पार्श्वे दशभिः पृषत्कैः ॥ १७
ततोऽर्जुनो भीष्ममपास्य युद्धे
विद्ध्वास्य यन्तारमरिष्टधन्वा ।
तस्थौ विमुक्तो रथवृन्दमध्या-
द्राहुं विदार्येव सहस्ररश्मिः ॥ १८
लब्ध्वा तु संज्ञां च कुरुप्रवीरः
पार्थं समीक्ष्याथ महेन्द्रकल्पम् ।
रणाद्विमुक्तं स्थितमेकमाजौ
स धार्तराष्ट्रस्त्वरितो बभाषे ॥ १९
अयं कथंस्विद्भवतां विमुक्त-
स्तं वै प्रबध्नीत यथा न मुच्येत् ।
तमब्रवीच्छांतनवः प्रहस्य
क्व ते गता बुद्धिरभूत्क्व वीर्यम् ॥ २०
शान्तिं पराश्वस्य यथा स्थितोऽभू-
रुत्सृज्य बाणांश्च धनुश्च चित्रम् ।
न त्वेव बीभत्सुरलं नृशंसं

[(L 3) T_2 शुकान्येव दुकूलकानि — T G_2 *repeat* 15^c, after the last line]
— ^{d}) K_1 B_4 $D_{3\ 4\ 6}$ त, B_3 $D_{5\ 10}$ Cc तद्- (for स्व) — After 15, T G_2 ins

1036* राज्ञश्च सर्वान्मृतसंनिकाशा
न्संमोहनास्त्रेण विसंज्ञकल्पान् ।
नासाग्रविन्यस्तकराङ्गुलीक
पार्थो जहास स्मयमानचेता ।,

while D_4 ins a passage given in App I (No 56)

16 ^{a}) B_3 $D_{5\ 10}$ अन्वशाद्वै, T_1 G M_5 अन्वशात्तान्, $M_{3\ 4}$ अन्वगात्तान् (for अन्वशासत्) M_1 तुरगान् (for सदश्वान्) — ^{b}) $D_{1\ 2\ 4\ 8}$ सुवर्णकक्षान् Some other MSS also कक्षान् — ^{c}) $Ś_1$ K ते त, D_3 ततो, M_2 एतद्, M_4 नैते $D_{3\ 4}$ ध्वजिनीम्, T G M_5 द्विषताम् D_3 कुरूणा (for अनीक) — ^{d}) $D_{1\ 2\ 4}$ आजिमध्ये

17 ^{a}) K_2 $B_{1\ 2\ 4}$ Dn_2 $D_{1-4\ 9\ 11\ 12}$ T_2 अनुयातं, Dn_1 $D_{7\ 8}$ अनुयात, $D_{6\ 10}$ T_1 G M प्रयात (for तु यान्त) — ^{d}) $B_{1\ 2\ 5}$ D (except $D_{3-5\ 7\ 8}$) $G_{1\ 3}$ M पार्थं, T G_2 भीष्म (for पार्श्वे)

18 ^{b}) B_3m $_4$ D_5 अधिज्य°, Cv अरिष्ट (as in text) — ^{c}) $Ś_1$ K निवृत्तो (for विमुक्तो) — ^{d}) $Ś_1$ B Dn $D_{5\ 6\ 9-12}$ मेघ, D_7 मेघान् (for राहु) K विदीर्य

19 ^{a}) K $D_{3\ 4}$ $M_{4\ 5}$ च, B_4 D_9 अथ, Dn $D_{2\ 8\ 11\ 12}$ हि (for तु) $Ś_1$ K_2 Dn $D_{9\ 11\ 12}$ तु, B $D_{5-7\ 10}$ स (for च) S पुरुष° (for च कुरु) $Ś_1$ K_2 Dn_1 $D_{3\ 8\ 9\ 11}$ (before corr) प्रवीरा, B_{1-3} °प्रवीर — ^{b}) $Ś_1$ $B_{1\ 2}$ Dn $D_{3\ 9\ 11\ 12}$ T G_2 M_3 निरीक्ष्य (for समी) B D सुरेंद्र (D_3 नरेंद्र) (for महेन्द्र) — ^{c}) B_3m भीष्म, B_5 Dn $D_{11\ 12}$ रणे, D_6 रथाद् (for रणाद्) $D_{1\ 2\ 4\ 8}$ T G_2 रणात्प्रमुक्त $D_{1\ 2\ 4\ 8}$ स्थितमेकवीर, T_1 G_2 पुरुषप्रवीर $D_{7\ 9}$ शूर रणे सस्थितमेकमाजौ (D_7 मीक्ष्य) — After 19^{abc}, D_4 ins

1037* सर्वाञ्जितान्मुण्डितशीर्षकूर्चा-
न्पृथक्पृथग्भागविरूपरौद्रान् ।

— ^{d}) $B_{3\ 4}$ $D_{6\ 10}$ M_5 त, D_5 तान् (for स) D_7 °राष्ट्रान् $B_{1\ 2\ 5}$ Dn $D_{3\ 6\ 9\ 11\ 12}$ T $G_{2\ 3}$ M_4 त्वरित

20 Before 20, T_1 G_3 ins दुर्योधन — ^{a}) B_4 कथ वा, $D_{1\ 4-9}$ कथञ्चिद् $Ś_1$ Dn $D_{11\ 12}$ भवतो, K_1 B $D_{6\ 8\ 10}$ T G_3 $M_{1\ 2}$ भवता — ^{b}) B (except B_5) Dn $D_{1\ 5\ 11\ 12}$ तथा, D_2 तदा, $D_{7\ 9}$ गाढ (for त वै) $Ś_1$ $B_{1\ 2}$ Dn $D_{1\ 3\ 4\ 6\ 7\ 10-12}$ T_1 $M_{4\ 5}$ प्रमश्नीत, K_1 प्रमाथीत, B_3 निबध्नीहि, $B_{4\ 5}$ प्रमश्नीहि, D_5 निमश्नी(m °बध्नी)त, G_2 प्रबध्नीम, G_3 प्रमृद्नीत K न मुक्त, $D_{1\ 2}$ न मुचेत्, D_7(m as in text) $_9$ (*sup lin* as in text) निबध्येत्, M_2 न मुच्ये — ^{c}) G_1 अथ, $M_{1\ 2}$ तत (for तम्) — ^{d}) $Ś_1$ K पूर्वं क्व ते (for क्व ते गता) T G_2 उत (for अभूत्) K स्ववीर्यं (for क्व वीर्यं)

21 ^{a}) $Ś_1$ K_1 पुराश्वस्य, B Dn $D_{3\ 8-12}$ परा प्राप्य, $D_{1\ 2\ 6}$ पराश्वस्य, D_4 पराभाप्य, D_5m पराश्रित्य, D_7m त्वमाश्रित्य, G_1 $M_{1-3\ 5}$ परामृश्य, G_3 समासाद्य, M_4 परामेत्य

कर्तुं न पापेऽस्य मनो निविष्टम् ॥ २१
त्रैलोक्यहेतोर्न जहेत्स्वधर्मं
तस्मान्न सर्वे निहता रणेऽस्मिन् ।
क्षिप्रं कुरून्याहि कुरुप्रवीर
विजित्य गाश्च प्रतियातु पार्थः ॥ २२

दुर्योधनस्तस्य तु तन्निशम्य
पितामहस्यात्महितं वचोऽथ ।
अतीतकामो युधि सोऽत्यमर्षी
राजा विनिःश्वस्य बभूव तूष्णीम् ॥ २३

तद्भीष्मवाक्यं हितमीक्ष्य सर्वे
धनंजयाग्निं च विवर्धमानम् ।
निवर्तनायैव मनो निदध्यु-
र्दुर्योधनं ते परिरक्षमाणाः ॥ २४

C 4 2129
B 4 66 24
K 4 67 36

B D (except D1 2 4) T2 Cc यदा स्थितो Dn1 D3 4 11 12 अभूद्, T G2 असि, G1 3 M त्व (for अभू) — b) T G2 विसृज्य B1 2 Dn D11 12 G1 M2 वि (for च) — c) Ś1 B Dn1 D4 11 12 Cc न त्वेष (B4 तदैव), D1 मत्वेति, D2 नन्वेष, G3 न चैव, M2 न तत्र Ś1 K M2 °त्सुरण, M3 त्सुरय (for त्सुरल) — d) K M2 पापस्य (for पापेऽस्य) K Dn D11 12 विशिष्ट (for निविष्टम्)

22 a) Ś1 विजह्यात्र, K विजयत्, D6 न जहात् B4 स धर्मं S जह्यान्न धर्मं त्रिदिवस्य हेतो Cc cites the pāda as in text, in prose order — b) B1 2 Dn D11 12 T2 G2 transp तस्मात् and सर्वे D1 2 4 7–9 सर्वे स्थिता स्मो, T1 G1 3 M सर्वे तु (G1 °वैत्र) तस्मात् (for तस्मान्न सर्वे) D1–4 7–9 G1 M5 न हता (for निहता) — After 22ab, D8 ins

1038* अद्यापि चैतन्यमहो तवात्र
नास्त्येव राजन्गतचीरकस्य ।
सभालयात्मानममित्रसाह
क्व ते गत चीरमदीनसत्त्व ।
योधाश्च सर्वानभिवीक्ष्य नग्ना-
स्तस्मान्न वाच्य धृतराष्ट्रपुत्र ।

— cd) D4 transp 22c and 22d (reading आदाय for विजित्य) D1 2 8 निर्जित्य (for विजित्य) K ते, B3 D1 2 तु, B5 D3 5 6 स (for च) — After 22, D8 ins

1039* युष्मान्समेतान्कुपितो न हन्या-
त्तस्मात्पुर (ज)याम स नोऽस्तु लाभ ।

N ins after 22 (D8, after 1039*)

1040* मा ते स्वकोऽर्थो निपतेत मोहा-
त्तत्सविधातव्यमरिष्टधन्वन् ।

[(L 1) D1 2 Ccp मातेद्य कोपो, D3 मानेषु कोर्थो, D4 मा तेस्य कोपो, D10 मा ते स्वकोपो Cc cites स्वकोऽर्थो B4 निपतेच्च, D2 निपतेत्तु, Cc निपतेत (as above) — (L 2) Ś1 K तथा विचे(K2 धा)तव्यम्, Cc तत्सविधातव्यम् (as above) B1 Dn D11 12 C3 अरिष्टबध, D2 °धन्विन, D4 अहो प्रमत्तै]

Thereafter D10 ins an addl colophon (*adhy no* 59) — On the other hand, T G2 ins after 22

1041* समोहनास्त्रप्रतिमोहिता स्थ
यूय न जानीत धनापहारम् ।
पश्यात्मवस्त्राभरणानि राज-
न्विराटपुत्रेण समाहृतानि ।
नृपेषु सर्वेषु च मोहितेषु
हन्तु यदिच्छेत्स हनिष्यतीति ।
तदा तु धर्मात्मतया नृवीरो
न चाहनद्वो बलभित्तनूज ।
भाग्येन युष्मानवधीन्न पार्थो
सार्धं कुरूणामनुमन्यमान ।
तद्यात यूय सह सैनिकैश्च
हतावशिष्टैर्गजसाह्वय पुरम् ।
[(L 2) T2 यूय न जानीथ तदस्त्रयोग]

23 Before 23, all MSS except T1 M1 2 ins वैश उ° G1 om 23–24 — a) G3 कृत (for तु तन्) T G2 निशम्य वाक्य (for तु तन्निशम्य) — b) B5 वचो हि, D3 वचोद्य, T G2 प्रशस्य, M2 वचोक्त — After 23ab, D8 ins

1042* नीतानि वस्त्राणि च फाल्गुनेन
समीक्ष्य राजा हृदि लज्जितश्च ।

— c) K2 D7 अतीव, D3 8 व्यतीत°, M1 अपेत, M2–5 अवीत, Ca c अतीत (as in text) K D9 सोभ्यमर्षी, D5 चाप्रमर्षी, D6 चाप्यमर्षी, D8 सोप्य, G3 न प्रहर्षी — d) G2 रुजा, G3 राजन् D2 विनिश्विस्य, a few MSS विनिश्वस्य

24 G1 om 24 (cf v 1 23) — a) K हितमेव, B5 T G2 हि निशम्य, G3 प्रसमीक्ष्य, M1 हि समीक्ष्य Dn सर्वं, D2 सार्थं — b) D1 परि (for च वि°) T G2 धनजय चापि वि° — c) B3–5 D1 2 5–7 9 10 S (except T2, G1 om) मति, D8 मतीन् (for मनो) K1 विदधु, B4 D1–3 7 9 विदध्यु — d) S (except G3, G1 om) त

C 4 2130
B 4 66 25
K. 4 67 37

तान्प्रस्थितान्प्रीतमनाः स पार्थो
धनंजयः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीरान् ।
आभाषमाणोऽनुययौ मुहूर्तं
संपूजयंस्तत्र गुरून्महात्मा ॥ २५
पितामहं शांतनवं स वृद्धं
द्रोणं गुरुं च प्रतिपूज्य मूर्ध्ना ।
द्रौणिं कृपं चैव गुरूंश्च सर्वा-
ञ्शरैर्विचित्रैरभिवाद्य चैव ॥ २६
दुर्योधनस्योत्तमरत्नचित्रं
चिच्छेद पार्थो मुकुटं शरेण ।
आमन्त्र्य वीरांश्च तथैव मान्या-
न्गाण्डीवघोषेण विनाद्य लोकान् ॥ २७
स देवदत्तं सहसा विनाद्य
विदार्य वीरो द्विषतां मनांसि ।

(for ते) Some MSS रक्ष्य

25 After 25^{a}, G_{1} (which om 25^{bcd}) ins 1043* (see below) — ^{b}) S (G_{1} om) सर्वे (for प्रेक्ष्य) — ^{c}) B Dn $D_{5\,6\,9\,11\,12}$ अभाषमाणो, S (G_{1} om) आमन्त्र्य वीरो (M_{5} पार्थो), Cc आभाष° (as in text) $B_{1\,2}$ Dn $D_{11\,12}$ अनुनय, M_{1} प्रययौ, Cc अनुययौ (as in text) $Ś_{1}$ स पार्थं (for मुहूर्तं) — After 25^{c}, T $G_{2\,3}$ M read 27^{d}, then T $G_{2\,3}$ M ins after 27^{d} (transposed) G_{1} (which om 25^{bcd}) ins after 25^{a}

1043* तेषामनीकानि निरीक्ष्य पार्थो
विशीर्णतूर्यध्वजकार्मुकानि ।
गाण्डीवधन्वा प्रवर कुरूणा
शङ्ख प्रदध्मौ बलवान्बलेन ।
ते शङ्खशब्द तुमुल निशम्य
ध्वजस्य श्रुत्वा नदतोऽन्तरिक्षे ।
गाण्डीवशब्देन मुहुर्मुहुस्ते
भीता ययु सर्वधन विहाय ।
तानर्जुनो दूरतर विभज्य
धन च सर्वं निखिल निवर्त्य ।
आपृच्छय तान्दूरतरं प्रयात्वा

[(L 6) T_{2} G_{2} ध्वजस्य शब्देन ततोत° — (L 9) T_{2} G_{2} M_{5} प्रभज्य — After line 10, M (which om line 11) read 1044* (see below)]

— M om 25^{d} — ^{d}) T G धनजयस्, D_{8} तान्पूजयन् $Ś_{1}$ गुरुर्महात्मा, B_{3-5} $D_{1\,4\,6\,10}$ T G कुरून्म°, $D_{2\,5}$ कुरुप्रवीरान् $B_{1\,2}$ Dn $D_{7\,9\,11\,12}$ वचोब्रवीत्सपरिहृत्य ($D_{7\,9}$ °गृह्य) भूय Cs cites परिहृत्य — T G ins after 25^{d} M, after line 10 of 1043*

1044* गुरूश्च सर्वानभिवाद्य बाणै-
र्न्यवर्तततोदग्रमना शनै स ।

[(L 1) T_{1} $G_{1\,3}$ कुरून् (for गुरून्)]

26 ^{a}) $Ś_{1}$ स भीष्म, K_{2} B_{4} प्रवृद्ध, B_{1} D (except $D_{6\,10}$) च वृद्ध, S महात्मा — ^{b}) D_{4} त (for च) $Ś_{1}$ प्रतिनद्य, $B_{1\,2}$ Dn $D_{1-4\,5m\,7\,9\,11\,12}$ प्रणिपत्य, B_{3m} D_{10} प्रतिगृह्य, D_{6} प्रतिवद्य D_{8} S द्वाभ्या शराभ्यामभिवाद्य वीर (D_{8} G_{3} पार्थं) — After 26^{ab}, G_{1} (which om 26^{c}–29^{b}) ins lines 1–4 of a passage given in App I (No 57) — ^{c}) S (G_{1} om) द्रोण (for द्रौणिं) B Dn $D_{1-3\,5\,6\,7m\,9-12}$ S (except T_{2}, G_{1} om) कुरून् (for गुरून्) B Dn $D_{1-7\,9-12}$ T $G_{2\,3}$ M_{3} मान्यान् (for सर्वान्) D_{8} द्रोण गुरु त प्रणिपत्य मूर्ध्ना (cf ^{b}) — ^{d}) $D_{1\,2\,4}$ वीर, D_{9} पार्थं, S (G_{1} om) सख्ये (for चैव) D_{8} द्रौणिं कृप चैव कुरूश्च सर्वान् (cf ^{c})

27 G_{1} om 27 (cf v 1 26) — ^{b}) S (except T_{2}, G_{1} om) मकुट S (except M_{2}, G_{1} om) शरौघै (for शरेण) — After 27^{ab}, M_{1} ins

1045* तन्नाम विश्राव्य ततो निवृत्त ।

Lines 1–4 of a passage given in App I (No 57) are ins in S after 27^{ab} (in G_{1}, after 26^{ab}, in M_{1}, after 1045*), then S cont

1046* धनजय सिंहमिवात्तवक्त्र
गा वै विजित्याभिमुख प्रयान्तम् ।
उदीक्षितु पार्थिवास्ते न शेकु-
र्यथैव मध्याह्नगत तु सूर्यम् ।
रत्नानि वासांसि च तानि गृह्य
रणोत्कटो नाग इव प्रभिन्न ।
जित्वा च वैराटिमुवाच पार्थ
प्रहृष्टरूपो रथिना वरिष्ठ ।

[M_{2} om line 1 — (L 2) Om in $M_{2\,4\,5}$ T_{1} G_{2} गाव (for गा वै) — (L 5) T गृह्णन् (for गृह्य)]

— S (which transp 27^{d}) om 27^{c} — ^{c}) D_{4} transp वीरान् and मान्यान् D_{9} स (for च) — S (G_{1} om) reads 27^{d} after 25^{c} — ^{d}) $Ś_{1}$ विनद्य S (G_{1} om) लोक (for लोकान्)

28 S om 28^{a}–29^{b} — ^{b}) $D_{1\,2}$ विदारयित्वा (for °र्य वीरो) — ^{d}) Dn $D_{1\,2\,11\,12}$ हेममालेन D_{9m} मुमोद पार्थोथ विराटपुत्र — After 28, $D_{7\,9}$ ins 1047* (see below)

ध्वजेन सर्वानभिभूय शत्रू-
न्स हेमजालेन विराजमानः ॥ २८
दृष्ट्वा प्रयातांस्तु कुरून्किरीटी
हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रम् ।
आवर्तयाश्वान्पशवो जितास्ते
याताः परे याहि पुरं प्रहृष्टः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

वैशंपायन उवाच ।
ततो विजित्य संग्रामे कुरून्गोवृषभेक्षणः ।
समानयामास तदा विराटस्य धनं महत् ॥ १
गतेषु च प्रभग्नेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः । C 4 2167 B 4 67 2 K 4 68 2

29 S om 29^ab (cf v 1 28) — a) K स, D1-4 7-10 च (for तु) Ś1 तु वीरो, K च वीरो, D7 9 प्रहृष्टो (for किरीटी) — b) D7 9 वचो (for हृष्टो) K च (for स) — c) B4 प्रावर्तय, D1 2 4 निवर्तय, Ca c आव° (as in text) B5 कुरवो (for पशवो) — d) K पुरे (for परे) S प्रैहि (for याहि) K Dn1 M1 2 प्रविष्ट, G1 3 प्रवेष्टु, M3 प्रहृष्ट — After 29, D1 4 ins a passage given in App I (No 57), while K2 ins lines 1-4 only of that passage — B Dn D3 5 6 8 10-12 ins after 29 D7 9, after 28

1047* देवास्तु दृष्ट्वा महदद्भुतं तं
युद्धं कुरूणां सह फाल्गुनेन ।
जग्मुर्यथास्वं भवनं प्रतीता
पार्थस्य कर्माणि विचिन्तयन्त ।

[Ca cites entire stanza (with v 1 यद् for तद् in l 1), while Cc cites only यथास्व and प्रतीता — (L 1) D3 सदश्वदृष्टा, D6 हृष्टास्तु दृष्ट्वा, D7 देवाश्च दृष्ट्वा D7 8 च (for तद्) — (L 3) D3 5 8 10 तथा (for यथा-) D3 8 ते (for -स्व) D3 सुभवं, D8 भुवनं D3 प्रतीक्ष (for प्रतीता) — (L 4) D3 णि विचिंत्यमाना, D10 कर्म प्रतिचिंतयत·]

D9 cont

1048* स हेममालेन विराजमानो
रथेन वीरो रुधिरोक्षितेन ।

On the other hand, S ins after 29

1049* उद्घुष्यतां ते विजयोऽद्य शीघ्रं
गात्रं तु ते सेवतु माल्यगन्धान् ।
माता तु ते नन्दतु बान्धवाश्च
त्वामद्य दृष्ट्वैवमुदीर्णहर्षम् ।

[(L 2) T माल्यगंध, G3 गंधमाल्य]

T1 marg cont

1050* देवाश्च गन्धर्वगणाश्च पार्थं
राजर्षयश्चापि मुदं प्रतीताः ।
संपूजयन्तो जवमेव सर्वे
ययुः पुरस्कृत्य तदा महेन्द्रम् ।

Colophon om in D4 — *Sub-parvan* Ś1 K गोग्रह, B Dn D1-3 5 6 8 11 G1 3 उत्तरगोग्रह (G1 3 ग्रहण), D10 गोविजय, T1 M2-4 गोग्रहण — *Adhy name* B4 गो निवर्तन, Dn D11 12 समस्तकौरवपलायन, D1 2 7 कुरु पराजय, D3 वस्त्रग्रहण, D8 कौरवसैन्यप्रभंग, D9 सर्व कुरुपराजय, T1 G2 सर्वसैन्यसमोहनोपभीष्मसर्वोष्णीषापहर णसर्वसेनाविद्रावणपुनर्भीष्मपराजयपुनर्भीष्मद्रोणयोर्निशितै(G2 णयो शरै)रभिवादनामन्त्रणदुर्योधनमकुटभंग, T2 सर्वसैन्य समोहनसर्ववस्त्रभूषणाहरणभीष्मद्रोणादिवदनदुर्योधनमकुटभं ग, G1 वस्त्रापहरण, G3 मकुटच्छेद, M3 वस्त्रग्रहण — *Adhy no* (figures, words or both) B4 64, D5 59, D6 63, D7 57, D10 60, S 66 (M2-4 65) — *Śloka no* D1 30, G3 41

62

1 After वैश, D2 9 ins

1051* ततो हृष्टमना पार्थमुत्तरः प्रत्यभाषत ।
कुरून्पराजितान्दृष्ट्वा भ्राजमानं च पाण्डवम् ।
दिष्ट्या जयसि दुर्धर्ष महाबाहो धनंजय ।
प्रादुर्भावं जयं चैव दृष्ट्वा प्रीतोऽस्मि पाण्डव ।
निशम्य वचनं तस्य उत्तरस्य महात्मनः ।
अर्जुनः परवीरघ्नः प्रत्युवाचोत्तरं तदा ।
दिष्ट्या त्वमक्षतस्तात दिष्ट्या गावस्तवानघ ।
प्रत्यागता यथान्यायं शत्रवश्च जिता रणे ।
आवर्तय रथं शीघ्रं सदश्वान्सप्रणोदय ।
अपवर्तय गाः सर्वा याहि चैव शमीं प्रति ।

C 4 2187 B 4 67 2 K 4 68 2 वनान्निष्क्रम्य गहनाद्बहवः कुरुसैनिकाः ॥ २
भयात्संत्रस्तमनसः समाजग्मुस्ततस्ततः ।
मुक्तकेशा व्यदृश्यन्त स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ॥ ३
क्षुत्पिपासापरिश्रान्ता विदेशस्था विचेतसः ।
ऊचुः प्रणम्य संभ्रान्ताः पार्थ किं करवाम ते ॥ ४

अर्जुन उवाच ।

स्वस्ति व्रजत भद्रं वो न भेतव्यं कथचन ।
नाहमार्ताञ्जिघांसामि भृशमाश्वासयामि वः ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तामभयां वाचं श्रुत्वा योधाः समागताः ।
आयुःकीर्तियशोदाभिस्तमाशीर्भिरनन्दयन् ॥ ६
ततो निवृत्ताः कुरवः प्रभग्ना वशमास्थिताः ।
पन्थानमुपसंगम्य फल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
राजपुत्र प्रत्यवेक्ष समानीतानि सर्वशः ।
गोकुलानि महाबाहो वीर गोपालकैः सह ॥ ८
ततोऽपराह्णे यास्यामो विराटनगरं प्रति ।

— ^{a}) B $D_{5\ 6}$ विजित्य चैव (for ततो विजित्य) — ^{b}) $B_{2\ 3\ 5}$ Dn $D_{1\ 5\ 6\ 11\ 12}$ स, B_4 D_7 तान्, Ca c गो (as in text) — ^{c}) D_8 स आन° (for समान) — ^{d}) $D_{7\ 9}$ transp धन and महत्

2 ^{a}) B_4 $D_{3\ 5\ 6}$ M_2 तेषु (D_3 ते च) भग्नेषु, $D_{1\ 2\ 4\ 8}$ तेषु सर्वेषु, T G_2 चैव भग्नेषु, M_3 च प्रभिन्नेषु — ^{b}) K Dn $D_{11\ 12}$ सर्वत (for °श)

3 ^{a}) B_5 भयसन्त्रस्त°, T G_2 भयात्सभ्रात° — ^{b}) D_6 S (except $M_{1\ 2\ 5}$) इतस्तत — ^{c}) B_4 अवदृश्यत, Dn $D_{11\ 12}$ त्वदृश्यत, D_{10} अदृश्यत, S प्रदृश्यते — ^{d}) K_2 $D_{1\ 2\ 4\ 8}$ दर्शिता प्राजलिस्थिता

4 ^{a}) Ś$_1$ °सापरिक्लाता, D_{10} °सार्दिता शाता, G_1 °सातुरा दीना — ^{b}) Ś$_1$ विचेतना — ^{c}) K_1 B_5 सन्त्रस्ता (for सभ्रान्ता) K_2 $D_{3\ 4\ 8}$ S ऊचु प्राजलय सर्वे — ^{d}) $B_{4\ 5}$ $D_{8\ 10}$ पार्थं, G_3 M ब्रूहि (for पार्थ) Ś$_1$ करवाणि ते, K_2 B_5 $D_{1\ 2\ 4-9}$ $G_{1\ 3}$ M °वामहे — After 4, S ins ,

1052* प्राणानन्तर्मनोयातान्प्रयाचिष्यामहे वयम् ।
वय चार्जुन ते दासा ह्यनुरक्ष्या ह्यनाथका ।
अर्जुन ।
अनाथान्दु खितान्दीनान्कृशान्वृद्धान्पराजितान् ।
न्यस्तशस्त्रान्निराशाश्च नाह हन्मि कृताञ्जलीन् ।
भवन्तो यान्तु विस्रब्धा निर्भया अमृतास्तथा । [5]
मम पादरजोरक्ष्या जीवन्तु सुचिर भुवि ।

[(L 1) G_1 प्राणाना रक्षणार्थाय — (L 5) M_3 अकुतो भया (for अमृतास्तथा) — (L 6) T_2 लक्ष्या, G_2 °लक्ष्या (for °रक्ष्या)]

5 S om 5 — ^{a}) $D_{4\ 7-9}$ स्वस्था (for स्वस्ति) D_4 भवतु (for व्रजत) Dn $D_{11\ 12}$ transp भद्र and वो D_2 भवता (for भद्र वो) D_1 भवता व्रजत स्वस्ति — ^{b}) Ś$_1$ B_3(m as in text) $D_{4\ 8}$ कदा° (for कथ)

6 ^{b}) Some S MSS यौधा $D_{7\ 9}$ सहस्रश (for समा°) — ^{c}) Ś$_1$ °यशोद्याभि , K °यशस्याभि., D_{10} °यशश्रीभि , T_2 G_2 °युताभिस्ते, $G_{1\ 3}$ M यशोभिस्ते — ^{d}) $B_{1-3\ 5}$ $D_{1\ 5\ 6\ 10}$ transp त and आशीर्भि D_4 तदा (for तम्) D_4m $_7$(m as in text) $_9$ S अपूज° (for अनन्द) B_4 आशीर्भि समवादयन्, D_2 आशीर्भिस्तमनोदयन्, D_3 तेजसामभिनदयत् — A passage given in App I (No 57) is ins in B (B_5 has the first two lines only) Dn $D_{2\ 3\ 5-12}$ after 6 (but $D_{3\ 8}$ ins lines 1–4 after 4 61 29), in S (for lines 1–4 cf v l 4 61 26, 27), after 1053* below — S ins after 6 (T_1, after 1054*)

1053* स कर्म कृत्वा परमार्यकर्मा
निहत्य शत्रून्द्विषता निहन्ता ।

[(L 2) T_1 निर्जित्य, $M_{1\ 3}$ विजित्य (for निहत्य)]
On the other hand, after 6, T_1 reads 7^{ab} (for the first time), with v l, followed by

1054* प्रयाता सर्वतस्तत्र नमस्कृत्य धनजयम् ।,

which in its turn is followed by 1053*

7 Ś$_1$ om 7 B_5 om from 4 62 7 to 4 63 4, D_8 om 7^{ab} T_1 reads 7^{ab} (for the first time) after 6, followed by 1054*, 1053* and passage No 57 of App I, with a *repetition* of 7^{ab} — Before 7, B (B_5 om) D (except D_4) S (except T_1 $M_{1\ 2\ 4}$) ins वैश उ (resp वैश) — ^{a}) D_7 G_2 यतो (for ततो) — ^{b}) T_1 भग्नाश्च (for प्रभग्ना) D_1 बलम्, D_2 जवम्, $D_{3-5\ 8}$ मौनम्, T_1 दिवम्, S (T_1 *sup lin*) शमम् (for वशम्) K_1 ग्ना यशसा स्थिता , D_6 °ग्नाश्च समागता , D_{10} °ग्नबलमास्थिता — After 7^{ab}, Dn $D_{3\ 5\ 7\ 8\ 11\ 12}$ ins

1055* हस्तिनापुरमुद्दिश्य सर्वे दीना ययुस्तदा ।

— ^{d}) K B (B_5 om) D T_2 Cr फाल्गुनो (for फल्गुनो)

8 B_5 om 8 (cf v l 7) — Before 8, M_4 ins अर्जुन — ^{a}) K_1 B_1 Dn_1 D_{10-12} प्रत्यवेक्ष्य, K_2 समीक्षस्व , S प्रपद्यस्व — ^{b}) Ś$_1$ सर्वत , G_3 भागश . — ^{c}) Ś$_1$

आश्वास्य पाययित्वा च परिप्लाव्य च वाजिनः ॥ ९
गच्छन्तु त्वरिताश्चैव गोपालाः प्रेषितास्त्वया ।
नगरे प्रियमाख्यातुं घोषयन्तु च ते जयम् ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।
उत्तरस्त्वरमाणोऽथ दूतानाज्ञापयत्ततः ।
वचनादर्जुनस्यैव आचक्षध्वं जयं मम ॥ ११

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ समाप्त गोग्रहणपर्व ॥

६३

वैशंपायन उवाच ।
अवजित्य धनं चापि विराटो वाहिनीपतिः ।
प्राविशन्नगरं हृष्टश्चतुर्भिः सह पाण्डवैः ॥ १
जित्वा त्रिगर्तान्संग्रामे गाश्चैवादाय केवलाः । C 4 2161 B. 4 68.2 K. 4 69.2

D6 गोधनानि, D8 कुलानि च, G1 गोमूलानि, Cr गोकु° (as in text) — After 8, D7 ins

1056* अर्जुन ।
अग्रे प्रयान्तु नगर घोषयन्तु च ते जयम् ।
(cf 10^cd)

9 B5 om 9 (cf v 1 7) — ^a) Ś1 K अथ, D6 इतो (for ततो) B8 4 D1 5 आस्मावो — ^b) Ś1 K वैराटे नगर — ^c) B1 गाश्चापि (for आश्वास्य), B4 D5 6 आप, D8 G1 तु (for च) D1 आश्वासयित्वा च श्रीमान्

10 B5 om 10 (cf v 1 7) — ^a) B1 2 Dn D11 12 चैमे, D6 तत्र, S दूता (for चैव) — ^b) D1 प्रेरितास्, D2 प्रहितास्, D4 नगर (for प्रेषि°) D4 प्रति (for त्वया) — ^c) D4 विराट, D7 8–10 नगर — ^d) K तु (for च)

11 B5 om 11 (cf v 1 7) S om वैश — ^b) T G (except G1) तदा (for तत) — ^d) T G2 ह्याचक्षध्व — For 11, N subst

1057* अथोत्तरस्त्वरमाण स दूता
नाज्ञापयद्वचनात्फाल्गुनस्य ।
आचक्षध्व विजय पार्थिवस्य
भग्ना परे विजिताश्चापि गाव ।

[(L 1) K2 स्म, B1 D7 9 च, D8 तु, D8 अथ (for स) — (L 2) Ś1 फल्गुणस्य, B8 4 D1 2 4–6 10 अर्जुनस्य (for फाल्गु)]

D7 cont (in parenthesis) D4 ins after वैश उ° of 4 63 1

1058* प्रहृष्टास्तेऽथ गोपाला प्रविश्य नगर तत ।
ऊचुर्जय विराटस्य दिष्ट्या गोधनमाहृतम् ।

D7 cont B (B5 om) Dn (Dn1 om lines 1-4) D1 2 5 6 9–12 ins after 1057*

1059* वैशपायन उवाच ।
इत्येव तौ भारतमत्स्यवीरौ
समन्त्र्य सगम्य तत शमीं ताम् ।
अभ्येत्य भूयो विजयेन तृप्ता
वुत्सृष्टमारोपयता स्वभाण्डम् ।
स शत्रुसेनामभिभूय सर्वा- [5]
माच्छिद्य सर्वं च धन कुरुभ्य ।
वैराटिरायान्नगर प्रतीतो
बृहन्नलासारथिरेकवीर ।

[(L 1) B1–3 एव तु, D2 10 इत्येव B1 3 4 D5 °मत्स्यपुत्रौ, D9 पाडवमत्स्य — (L 3) B4 विजयेन दृष्टौ, D1 2 6 10 विजने(D6 10 °ये)न हृष्टौ, D5m 7 9 विजने नृसिंहौ — (L 4) B4 द्रव्य समारोपयताम्स्वभाड Cs cites भाण्ड — (L 5) D1 2 स ताञ्शत्रूनभि° — (L 7) Cs cites प्रतीत — (L 8) B1 2 Dn D11 12 °थिना प्रवीर]

— After 11, Ś1 (om lines 1-4) K2 (transp those four lines) ins a passage given in App I (No 57)

Colophon om in B5 D7 — *Sub-parvan* Ś1 K2 G2 गोग्रह, B2 4 Dn D1 3–6 8 9 11 12 T1 उत्तरगोग्रह (T1 °ग्रहण), D10 गोविजय, M1 2 गोग्रहण, Ś1 B2 D3–5 8 9 cont समाप्त — *Adhy name* B4 [उत्त]रागमन, T G2 दूतप्रस्थापन — *Adhy no* (figures, words or both) B4 65, D5 60, D6 64, D10 61, S 67 (M2–4 66)

63

1 B5 om 1-4 (cf v 1 4 62 7) — After वैश°, D4 ins 1058* (cf v 1 4 62 11) — ^a) B(B5 om) D धन चापि विजित्याजौ (B1 Dn D11 12 विजित्याशु, D8 विनिर्जित्य, D1 विजित्वाजौ), M1 4 5 विजित्य गोधन चापि — ^c) Dn D11 12 विवेश, D8 प्रविश्य (for प्रावि°) — ^d) B (B5 om) D transp सह and पाण्डवै

2 B5 om 2 (cf v 1 1), D6 (hapl) om 2-3

C. 4 2161
B 4 68 2
V 4 69 2

अशोभत महाराजः सह पार्थैः श्रिया वृतः ॥ २
तमासनगतं वीर सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ।
उपतस्थुः प्रकृतयः समस्ता ब्राह्मणैः सह ॥ ३
सभाजितः ससैन्यस्तु प्रतिनन्द्याथ मत्स्यराट् ।
विसर्जयामास तदा द्विजांश्च प्रकृतीस्तथा ॥ ४
ततः स राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।
उत्तरं परिपप्रच्छ क्व यात इति चाब्रवीत् ॥ ५
आचख्युस्तस्य संहृष्टाः स्त्रियः कन्याश्च वेश्मनि ।
अन्तःपुरचराश्चैव कुरुभिर्गोधनं हृतम् ॥ ६
विजेतुमभिसंरब्ध एक एवातिसाहसात् ।
बृहन्नडासहायश्च निर्यातः पृथिवीजयः ॥ ७
उपयातानतिरथान्द्रोणं शांतनवं कृपम् ।
कर्णं दुर्योधनं चैव द्रोणपुत्रं च षड्रथान् ॥ ८
राजा विराटोऽथ भृशं प्रतप्तः
श्रुत्वा सुतं ह्येकरथेन यातम् ।
बृहन्नडासारथिमाजिवर्धनं
प्रोवाच सर्वानथ मन्त्रिमुख्यान् ॥ ९
सर्वथा कुरवस्ते हि ये चान्ये वसुधाधिपाः ।
त्रिगर्तान्निर्जिताञ्श्रुत्वा न स्थास्यन्ति कदाचन ॥ १०
तस्माद्गच्छन्तु मे योधा बलेन महता वृताः ।
उत्तरस्य परीप्सार्थं ये त्रिगर्तैरविक्षताः ॥ ११
हयांश्च नागांश्च रथांश्च शीघ्रं

— [b]) D1 2 7–9 समादाय, D10 चादायैव, S चैवानाय्य (G1 °नीय) Dn D11 12 सर्वंश, Cr केवला (as in text) — [c]) Ś1 K2 B1–3 Dn D1–5 8 10–12 T2 M3 5 महाराज, D7 9 महाबाहु — [d]) Dn D11 12 सहपार्थं B4 समावृत, D5 श्रिया युत॰

3 B5 D6 om 3 (cf v 1 1, 2) — [a]) D1 2 प्राविशन्नगर (D2 रीं) वीर — [b]) Dn D11 12 दा हर्षं, D7 9 °दा प्रिय, G1 दानद, G3 M दा नदि — After 3[ab], Ś1 K Dn D4 5 7 11 12 ins

1060* उपासाचक्रिरे सर्वे पाण्डवा सह सैनिकै ।

[D4 5 7 सहसैनिका Dn D11 12 सह पार्थैं परतपा (for the posterior half)]

— [c]) B (B5 om) D1–5 7–10 समाजग्मु (for उपतस्थु) — [d]) B4 D3 7 9 T1 G2 M (except M3) समताद् (for समस्ता)

4 B5 om 4 (cf v 1 1) — [a]) T G2 समासीन, Ca r सभाजित (as in text) Ś1 तु सैन्याश्च, D5 M स ताभिश्च, D6 ससैन्योथ, T G सभासद्भि — [b]) K2 D6 G1 3 M स, D2 च (for अथ) — [d]) D8 M1–3 तदा

5 [a]) Ś1 Dn D11 12 तथा (for तत) T2 मात्स्याना — After 5[ab], T G2 ins

1061* प्रविश्यान्त पुर रम्य स्त्रीशतैरुपशोभितम् ।

— [c]) T G2 उत्तर तत्र नापश्यत्

6 D3 om 6[ab] — [a]) K D4 T2 G2 M4 तत्र (for तस्य) Dn D10–12 तत्सर्वं (Dn1 र्वां, Dn2 °र्वैं) (for सहृष्टा॰)

7 [a]) S ताञ्जेतुम् (for विजेतुम्) K B3 M1 3 5 अति॰, T G2 इह, G1 इव (for अभि) — [c]) Many MSS °न्नला — [d]) Dn2 D11 12 निर्गत (for निर्यात)

8 [a]) D3 7 9 उपयातो, D4 उपायतश्च, Ca व्युपायातान्; Cr उपायात, Crp व्युपायात D3 ह्यतिरथान्, D4 चातिर°, D7 9 नरव्याघ्रान्, D8 अतिरथ — [b]) Dn D10–12 भीष्म (for द्रोण) M3 भीष्मद्रोणमुखान्कुरून् — [c]) Dn D10–12 द्रोण (for चैव) — [d]) Dn1 पुत्र तस्य (for द्रोण) D1 2 सगतान्, Ca षड्रथान् (as in text)

9 D3 om 9[a]–12[d] — Before 9, N M3. 5 ins वैश° उ° (resp वैश) — [a]) B Dn2 D1 2 4–12 भृशाभि- (D4 °ति)तप्त Dn1 राजा विराटो भृशमाभितप्त, S ततो विराट परमाभितप्त — [b]) K सुत श्रुत (for श्रुत्वा सुत) Ś1 B1 2 5 Dn D10–12 तु (for हि) S पुत्र निशम्यैकरथेन यात (T G2 रथ प्रयात, M2 रथोपयात) — [c]) K °वर्धन, G1 3 M °मर्दन D1 2 8 °सारथिनाजिमध्ये (D8 जिवर्धन) — T G2 (which also transp 10 and 11) ins after 9 G1 3 M, after 10

1062* राजा ।
गवा शतसहस्राणि अभिभूय ममात्मजम् ।
कुरव कालयन्ति स्म सर्वे युद्धविशारदा ।

10 T G2 transp 10 and 11 D3 om 10 (cf v 1 9) Before 10, K2 D5 7–9 ins विराट उ , S (except G1 M5) कक — [a]) G1 3 M1–3 च (for ते) S (except M4 5) अपि (for हि) — [c]) Ś1 K त्रैगर्तान् K D1 2 विजितान्, Dn D11 12 G3 नि सृतान् (for निर्जि) — [d]) Ś1 T G M2 कथचन, M3–5 इति मे मति

12 D3 om 12 (cf v 1 9) Before 12, T2 G2 ins वैश° — [a]) K तूर्णं, B3 4 D5 (m as in text) सर्वान् (for शीघ्र) — [bc]) T G2 transp पदातिसघाश्च

पदातिसंघांश्च ततः प्रवीरान् ।
प्रस्थापयामास सुतस्य हेतो-
र्विचित्रशस्त्राभरणोपपन्नान् ॥ १२
एवं स राजा मत्स्यानां विराटोऽक्षौहिणीपतिः ।
व्यादिदेशाथ तां क्षिप्रं वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥ १३
कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा न वा ।
यस्य यन्ता गतः षण्ढो मन्येऽहं न स जीवति ॥ १४
तमब्रवीद्धर्मराजः प्रहस्य
विराटमार्तं कुरुभिः प्रतप्तम् ।
बृहन्नडा सारथिश्चेन्नरेन्द्र
परे न नेष्यन्ति तवाद्य गास्ताः ॥ १५
सर्वान्महीपान्सहितान्कुरूंश्च
तथैव देवासुरयक्षनागान् ।
अलं विजेतुं समरे सुतस्ते
स्वनुष्ठितः सारथिना हि तेन ॥ १६
अथोत्तरेण प्रहिता दूतास्ते शीघ्रगामिनः ।
विराटनगरं प्राप्य जयमावेदयंस्तदा ॥ १७
राज्ञस्ततः समाचख्यौ मन्त्री विजयमुत्तमम् ।
पराजयं कुरूणां चाप्युपायान्तं तथोत्तरम् ॥ १८
सर्वा विनिर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।
उत्तरः सह सूतेन कुशली च परंतप ॥ १९

कङ्क उवाच ।

दिष्ट्या ते निर्जिता गावः कुरवश्च पराजिताः ।
दिष्ट्या ते जीवितः पुत्रः श्रूयते पार्थिवर्षभ ॥ २० K.4 69.21

---

and प्रस्थापयामास G_1 M वादित्र (for पदाति) $Ś_1$ च तत प्रवीर, $B_{1\,3}$ पुरुषप्रवीरान्, $B_{4\,5}$ $D_{1\,2\,6}$ च युधि प्रवी, D_4 च भटप्रवी, D_8 च रणप्रवी, S च तत प्रभूतान् $Ś_1$ प्रास्थाप — ^{d}) $D_{2\,4\,10}$ T G_2 वस्त्रा, D_8 सर्वा, G_1 M °चित्रा, G_3 °नाना° (for शस्त्रा°)

13 D_1 om 13–16 — Before 13, K_2 B (except B_3) $D_{2\,4-8}$ G_3 M_{3-5} ins वैश उ (resp वैश) — ^{a}) S (except $M_{1\,2\,4\,5}$) मात्स्याना — ^{b}) $Ś_1$ B Dn $D_{3\,5\,6\,9-12}$ विराटो वाहिनीपति, D_2 S महानक्षौ, D_4 °टो ध्व जिनी° — ^{c}) K_1 $D_{4\,6}$ आदिदेश K च (for अथ) S स (for ता)

14 D_1 om 14 (cf v l 13) — ^{d}) $Ś_1$ वै न, K_1 नैव, K_2 नैव (for ऽहं न) B_5 Dn $D_{3\,9\,11\,12}$ transp न and स — After 14, D_2 ins

1063* मत्सैन्य त्वरित गत्वा कुरून्प्राप्य च चोत्तरम् ।
दृष्ट्वा यदि जिता गावो विजयेनाभ्यनन्दत ।

15 D_1 om 15 (cf v l 13) Before 15, B_3 Dn D_{10-12} T G ins वैश उ° (resp वैश°) — ^{a}) T_2 G_2 ततोब्र° $B_{4\,5}$ S धर्मसुत Dn D_{10-12} विहस्य, S विराट (for प्रहस्य) — ^{b}) Dn $D_{10\,11}$(m as in text) $_{12}$ विराटराज तु भृशाभितप्त, S आर्तं विदित्वा कुरुभि प्र° — Before 15^{cd}, T_1 G_2 ins कक — ^{d}) $Ś_1$ K तथा, D_{10} तदा (for तव) K transp गा and ता D_7(m as in text) $_9$ गाव, S गाश्च

16 $D_{1\,3}$ om 16 (cf v l 13) — ^{a}) $D_{7\,9}$ सर्वान्सभीष्माश्च समाहितान्कुरून् — ^{b}) Dn $D_{11\,12}$ °सुर-सिद्धयक्षान्, $D_{3\,4}$ सुरयक्षपन्नगान्, S सुरनागयक्षान् — ^{d}) B_4 युधि स्थित, $D_{2\,4\,5\,10}$ स्वधिष्ठित, G_3 सुनिष्ठित

17 Before 17, K B D (except $D_{2\,5}$) S (except T_1) ins वैश° उ (resp वैश) — ^{b}) $Ś_1$ शीघ्रकारिण — ^{d}) D_6(m as in text) आघोषयन्, S प्रावेदयन् $Ś_1$ B D_{1-10} तयो, T_1 G_3 तथा Dn $D_{11\,12}$ विजय समवेदयन्

18 K_1 om 18^{a}–19^{b} — ^{a}) $Ś_1$ तत्र (for तत) K_2 समाचख्यु B Dn $D_{1\,2\,5\,6\,10-12}$ राज्ञस्तत्सर्वमाचख्यौ (D_6 क्षौ), T G_2 राजान (T_2 राज्ञे तद्) वृत्तमाचख्यु, G_1 आ राजान तथा चख्यु, G_3 राज्ञे तत समाचख्यु, M राजान तत्र ($M_{1\,2}$ तत) आचख्यु (M_4 चाचख्यु) — ^{b}) $M_{1\,2}$ मन्त्रीन् K_2 मन्त्रिणा जय, T G मन्त्रिभिर्जय, $M_{3\,4}$ मन्त्रिणो जय, M_5 सुतस्य जय — ^{d}) $Ś_1$ ह्युपयात, K_2 व्युपायात, B_3 D_3 G_3 $M_{1\,3\,4}$ अप्युपायात, D_8 व्यपयात, T_1 उपायात, T_2 G_2 उपयात, G_1 M_2 व्यपायात (for अप्युपायान्त) $D_{1\,6}$ G_3 M_5 अथो, G_1 ततो (for तथो)

19 K_1 om 19^{ab} (cf v l 18) — ^{a}) D_4 सर्वाभिर्निर्जिता, D_7 सर्वास्ता विजिता, D_9 सर्वा समाहृता, G_1 सर्वा हि निर्जिता — ^{b}) $Ś_1$ विनिर्जिता (for पराजिता) — D_8 M_2 om (hapl) 19^{c}–20^{b} — ^{d}) $B_{3\,4}$ $D_{2\,4-6}$ ते, B_5 $D_{1\,10}$ इति, M_1 स (for च) K_2 $B_{2\,5}$ D (except $D_{2\,4\,5\,7}$, D_8 om) G_3 $M_{1\,3\,5}$ परतप

20 D_8 M_2 om 20^{ab} (cf v l 19) B D (except D_4, D_8 om) युधिष्ठिर (for कङ्क) — ^{a}) Dn $D_{3\,11\,12}$ विनिर्जिता, $D_{1\,2}$ ते विजिता, D_6 वो निर्जिता — ^{b}) B_3 Dn $D_{11\,12}$ पलायिता, D_{10} त्वया जिता — $B_{1\,2}$ Dn

C 4 2180 B 4 68.20 K 4.69 22 नाद्भुतं त्वेव मन्येऽहं यत्ते पुत्रोऽजयत्कुरून् ।
ध्रुव एव जयस्तस्य यस्य यन्ता बृहन्नडा ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

ततो विराटो नृपतिः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
श्रुत्वा तु विजयं तस्य कुमारस्यामितौजसः ।
आच्छादयित्वा दूतांस्तान्मन्त्रिणः सोऽभ्यचोदयत् ॥
राजमार्गाः क्रियन्तां मे पताकाभिरलंकृताः ।
पुष्पोपहारैरर्च्यन्तां देवताश्चापि सर्वशः ॥ २३
कुमारा योधमुख्याश्च गणिकाश्च स्वलंकृताः ।
वादित्राणि च सर्वाणि प्रत्युद्यान्तु सुतं मम ॥ २४
घण्टापणवकः शीघ्रं मत्तमारुह्य वारणम् ।
शृङ्गाटकेषु सर्वेषु आख्यातु विजयं मम ॥ २५
उत्तरा च कुमारीभिर्बह्वीभिरभिसंवृता ।
शृङ्गारवेषाभरणा प्रत्युद्यातु बृहन्नडाम् ॥ २६

श्रुत्वा तु तद्वचनं पार्थिवस्य
सर्वे पुनः स्वस्तिकपाणयश्च ।
भेर्यश्च तूर्याणि च वारिजाश्च
वेषैः परार्ध्यैः प्रमदाः शुभाश्च ॥ २७

D11 12 om 20cd — c) D1 2 दिष्ट्या ते जीवति सुत, D8 T G2 ष्ट्या ते विजयी (D8 य) पुत्र, G1 3 M ष्ट्या जीवति पुत्रस्ते — d) D3 श्रूयता D1 2 र्षभ, D8 नरपुगव, D8 च नराधिप, D10 पुरुषर्षभ

21 a) D4 5 8 च (for तु) T G1 2 M इह (for एव) G3 नाद्भुत तदह मन्ये — b) T G2 transp यत्ते and पुत्रो — c) Ś1 K1 D7–9 ध्रुवम् D8 तत्र (for तस्य) D3 ध्रुव जयस्तु तस्य स्याद् — d) D8 यत्र (for यस्य) Ś1 सूत (for यन्ता) — After 21, T G2 ins.

1064* देवेन्द्रसारथिश्चैव मातलि ख्यातविक्रम ।
कृष्णस्य सारथिश्चैव न बृहन्नलया समौ ।

22 K1 om वैश उ — D1 om 22cd — c) Ś1 K वै, B5 D (except D5 6 10, D1 om) स (for तु) — e) B4 प्रच्छाद, D1 पूजयामास, D6 आश्वास, T1 G2 सतोष, Ca s आच्छाद° (as in text) B4 तान्सर्वान्, T2 G2 दूताश्च — f) B (except B4) D11 12 मन्त्रिण D3 4.8 चाभ्यनोदयत्, D7 9 सोभ्यभाषत T G2 3 M धन(T हेम, G2 3 धनै)रत्नैश्च सर्वश, G1 वासोरत्नाकरैर्धनै — After 22, S ins

1065* गते त्वनुबले तस्मिन्दूतवाक्य निशाम्य तु ।
उत्तरस्य जयात्प्रीतो विराट प्रत्यभाषत ।

[(L 1) T1 G2 3 त्वनुजने G3 हर्षेण महताविष्टो (for the prior half) M च (for तु) — (L 2) G1 M1–3 जयप्रीतो, M5 (sup lin as in text) जय वीरो]

23 Before 23, S (except G1 M3) ins विराट — a) M वै (for मे) — b) K2 स्वलकृता — D9 (hapl) om 23c–24b — c) K2 D3 4 7 8 पूज्यता (for अर्च्यन्ता) — d) Ś1 सर्वत

24 D9 om. 24ab (cf v l. 23) — c) D7 (marg sec m as in text) 9 वाद्यता (for सर्वाणि) — d) D4 प्रवाद्यता च मे सुत, D7 (marg sec m. as in text) 9 सर्वाणि च सुत मम, M3–5 प्रत्युद्गच्छतु मे सुत — After 24, S ins

1066* भवन्तु ते लब्धजये सुते मे
पौराश्च नार्यश्च पुरे च मर्त्या ।
ते शुक्लवस्त्रा प्रभवन्तु मार्गे
सुगन्धमाल्याभरणाश्च नार्य ।
भजन्तु सर्वा गणिका सुत मे
नार्यश्च सर्वा सहसैनिकाश्च ।
स्वलकृतास्ता सुभगाश्च वेश्या
पुत्रस्य पन्थानमनुव्रजन्तु ।

[M3 om from नार्यश्च (in line 2) up to सुत मे (in line 5) — (L 3) G1 शुक्लाबराढ्या (for ते शुक्ल) — (L 5) T G1 2 प्रयातु (for भजन्तु) — (L 6) M कन्या (for सर्वा)]

25 a) K1 घवामानस्य च क (sic), K2 घटामानवका, B1–3 घटाया मानव, B3 m 4 5 Dn D1 2 5 7 (marg sec m) 10–12 Ca घटावान्मानव, D3 घटावाणवका, D4 8 9 घटामाणवका (D9 °क), T G3 M4 5 °पणवका, G2 सघटापणव, M3 °पणवक — b) Ś1 वै गज, K1 मार्गण (sic) (for वारणम्) D3.4 8 मत्तानारुह्य वारणान् — c) D10 चतुष्पथेषु, Ca r s v शृगाटकेषु (as in text) — d) Ś1 Dn1 आख्यातु, K ख्यारयातु, D4 व्याख्यातु, D8 9 आख्यात D6 S समारयातु (G2 3 रयातु) जय मम, D7 m घोषयतु जय मम

26 b) B4 सर्वाभिर् (for बह्वीभिर्) Dn D7–9 11 12 परिवारिता, D1 अभिमन्त्रिता S वह्वा(T G2 3 सर्वा)भरणभूषिता — c) S सर्खी वि(T G2 सखीभिर्)जितसग्रामा — d) D4 प्रतियातु, G1 प्रत्यायातु Ś1 K D (except D1 2 5 6 10) सुत मम (for बृहन्नडाम्)

27 Before 27, Dn D2 11 12 ins वैश° उ° For S, cf v l., 28 — a) B1 तदेतद्, B5 एतद्वै, Dn D11 12

तथैव सूताः सह मागधैश्च
नन्दीवाद्याः पणवास्तूर्यवाद्याः ।
पुराद्विराटस्य महाबलस्य
प्रत्युद्ययुः पुत्रमनन्तवीर्यम् ॥ २८
प्रस्थाप्य सेनां कन्याश्च गणिकाश्च स्वलंकृताः ।
मत्स्यराजो महाप्राज्ञः प्रहृष्ट इदमब्रवीत् ।
अक्षानाहर सैरन्ध्रि कङ्क द्यूतं प्रवर्तताम् ॥ २९
तं तथा वादिनं दृष्ट्वा पाण्डवः प्रत्यभाषत ।
न देवितव्यं हृष्टेन कितवेनेति नः श्रुतम् ॥ ३०
न त्वामद्य मुदा युक्तमहं देवितुमुत्सहे ।
प्रियं तु ते चिकीर्षामि वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३१
विराट उवाच ।
स्त्रियो गावो हिरण्यं च यच्चान्यद्वसु किंचन ।
न मे किंचित्त्वया रक्ष्यमन्तरेणापि देवितुम् ॥ ३२ C 4 2194 B 4 68 32 K 4 70 6

चेद्, D1 3 वै तद्, D2 4 चैतद्, D6 10 एतद्, D8 एतत्ते, D9 एव तद् (for तु तद्) B2–4 D5 श्रुत्वा तदेतद्वचन नृपस्य — b) B1–3 Dn D1 2 5–7 9 11 12 सर्वं पुर, B4 5 D3 8 Ca सर्वे पुर, D10 पुर सरा B1 2 Dn D11 12 °पाणिभूत, Ca पाणयश्च (as in text) — d) Ś1 दाश्च ताश्च, D4 दागणाश्च, D9 दाजनाश्च (for दा शुभाश्च)

28 For S see below — a) N (except K) सूतै — b) K B Dn D3 5 7 9 11 12 Cr s नादीवाद्या (B3 m नादीप्रवाद्या, B4 नादीप्रधानै), D2 सनदीवाद्यै, D4 नादीव वाद्या, D8 वीणावाद्या B3 D2 5–7 तूर्यवाद्य, B4 च वाद्या, Cs तूर्यवाद्या (as in text) D1 वीणाश्च वाद्या पाणवतूर्य° ताडव — c) B4 D8 पुरो (for पुराद्) — d) D7 9 °द्ययुस्ते नृपशासनेन — For 27–28, S subst

1067* श्रुत्वा तु वचन राज्ञ पौरा स्वस्तिकपाणय ।
सूताश्च सर्वे सह मागधाश्च
हृष्टा विराटस्य पुरे जनौघा ।
भेर्यश्च तूर्याणि च वारिजाश्च
वेषै परार्ध्यै प्रमदाजनाश्च ।
वन्दिप्रवादै पणवानकैश्च
तथैव वाद्यानि च शङ्खशब्दा ।
सकास्यताल मधुर च गीत
आदाय नार्यो नगरात्तदीयात् ।
प्रत्युद्ययु पुत्रमनन्तवीर्यं
ते ब्राह्मणा शान्तिपरा प्रधाना ।
स्वाध्यायवेदाध्ययनक्रमज्ञा
स्वस्तिक्रियागीतजयप्रधाना ।

[(L 1) T G2 3 तस्य (for राज्ञ) T G2 पार्थिवस्य महात्मन (for the posterior half) — After line 1, M1 2 ins

1068* सर्वे सुप्रीतमनस प्रतिजग्मुर्यथोचितम् ।

— (L 4) G1 3 वारिजाश्च, M1 वैणवाश्च — (L 6) T1 G3 °प्रवादा°, G1 °प्रणादै M °वानकाश्च — Lines 9–13 are lost in M3 on a missing fol]

Thereafter S ins a colophon (*adhy no* T G M1 5 68, M2 4 67, M3 missing)

☞ In M3, the portion from 29 to the end of this parvan is lost on missing fol, the MS is mostly ignored in the sequel

29 Before 29, B1 3 4 D (except D1 2 5 10) S (M3 missing) ins वैश° उ (resp वैश) M2 om 29^{a}–40^{b} — b) T2 का समलकृता — After 29^{ab}, T1 G3 ins

1069* अभ्यभाषत मत्स्याना राजा कङ्कममित्रहा ।
त्रिगर्ता कुरव सर्वे सग्रामे निर्जिता मया ।
प्रविश्यान्त पुर हृष्टौ द्यूत देव्यामहे वयम् ।
[(L 3) T1 द्यूत देव्याम ब्राह्मण]

— c) D1 2 तेजा (for प्राज्ञ) — d) Ś1 K T2 G2 इद वचनमब्र — Before 29^{ef}, M4 ins विराट — e) B4 सैरिंध्री — After 29^{e}, T1 G3 (both of which om 29^{f}) ins

1070* आसन चोपकल्पय ।
आदाय व्यजन त्व च पार्श्वतोऽनन्तरा भव ।

30 M2 om 30 (cf v 1 29) — a) D3 4 7 8 10 तथा मुदित

31 M2 om 31 (cf v 1 29) — a) B4 D5 10 स, B5 Dn D11 12 त (for न) Ś1 K इदम्, B4 D5 10 त्वम्, D3 4 7 8 एवम्, D9 त्वया (for त्वाम्) B4 उक्तो, D4 उक्ते (for अद्य) Ś1 K शक्य, B4 5 D5 10 युक्तो, D4 7 युक्ते D7 (before corr) नेह मेद्य मुदा शक्य — b) Ś1 K B4 5 D (except D2–4 8) नाह (for अह) — d) D4 S (M2 om) रोचते (for मन्यसे) — After 31, T G ins

1071* द्यूत कर्तुं न वाञ्छामि नरेन्द्र तव ससदि ।

32 M2 om 32 (cf v 1 29) — D3 transp 32 and 33 — After 32^{a}, T2 ins

1072* धान्य युग्यमजाविकम् ।
विविधानि च रत्नानि

C 4 2195
B 4 68 33
K 4 70 7

कङ्क उवाच ।

किं ते द्यूतेन राजेन्द्र बहुदोषेण मानद ।
देवने बहवो दोषास्तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ३३
श्रुतस्ते यदि वा दृष्टः पाण्डवो वै युधिष्ठिरः ।
स राज्यं सुमहत्स्फीतं भ्रातॄंश्च त्रिदशोपमान् ॥ ३४
द्यूते हारितवान्सर्वं तस्माद्द्यूतं न रोचये ।
अथ वा मन्यसे राजन्दीव्याव यदि रोचते ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

प्रवर्तमाने द्यूते तु मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत् ।
पश्य पुत्रेण मे युद्धे तादृशाः कुरवो जिताः ॥ ३६
ततोऽब्रवीन्मत्स्यराजं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
बृहन्नडा यस्य यन्ता कथं स न विजेष्यति ॥ ३७
इत्युक्तः कुपितो राजा मत्स्यः पाण्डवमब्रवीत् ।
समं पुत्रेण मे षण्ढं ब्रह्मबन्धो प्रशंससि ॥ ३८

— ^b) D1 7–10 वस्तु (for वसु) D8 विद्यते (for किंचन) — ^c) T2 G2 कार्यं (for रक्ष्य) K1 न च मे किंचित्त्वारक्ष्य, B1 2 5 Dn D11 12 न मे किंचित्तु रक्ष्य ते — ^d) G1 दैवत, G2 M4 (*sup lin*) देवित, G8 M4 जीवित

34 M2 om 34 (cf v 1 29) — ^b) B5 Dn D10–12 M1 4 5 पाडवेयो, D8 पाडवो यो, D4 वो वा, D6 °वो हि — ^c) B (except B4) Dn D7 8 11 12 स राष्ट्रं, D6 राज्य च S (M2 om) धनमक्षय्य (for सुमहत्स्फीत) — After 34^c, S (M2 om) ins

1073* पणमेकमसन्यत ।
कृष्णा च भार्या दयिता

— After 34, S ins

1074* निःसशय च कितव पश्चात्तप्यति पाण्डव ।
विविधाना च रत्नाना धनाना च पराजये ।
अभक्षितविनाशश्च वाक्पारुष्यमनन्तरम् ।
अविश्वास्य बुधैर्नित्यमेकाह्ना द्रव्यनाशनम् ।

[(L 1) M1 4 5 स (for च) G8 M1 4 5 तपति — (L. 3) T2 G2 अभीप्सित°, G8 असिन्क्षिति (for अभक्षित°)]

35 B5 M2 om 35 (cf v 1 29) — ^a) Dn D11 12 राज्य (for द्यूते) — ^b) B4 कारये, D1 देवयेत्, D2 8 10 रोचयेत् — ^c) Ś1 K रोचते (for मन्यसे) — ^d) B1–3 Dn D1 8 11 12 दीव्याम, D8 6. 10 दीव्यावो, T G2 3 M5 दीव्यतां Ś1 K Dn2 मन्यसे (for रोचते) — T1 G1 M1 4 ins after 35 T2 G2 3 M5 ins after वैश (of 36, om उवाच)

1075* एवमाभाष्य वाक्यैस्तु क्रीडतुस्तौ नरोत्तमौ ।
[T क्रीडमानौ, G2 क्रीडितास्तौ, G8 क्रीडतौ तौ]

36 M2 om 36 (cf v 1 29) T1 G1 M1. 4 om वैश° उ° — After वैश°, T2 G2 3 M5 (which all om उवाच) ins 1075* (cf v 1 35) — ^b) S (except G1, M2 om) मात्स्य· D4 मत्स्यराट् ककमब्रवीत् — ^d) D1. 2 M5 हता· (for जिता) — After 36, S (M2 om) ins

1076* कुरवोऽतिरथा सर्वे देवैरपि सुदुर्जया ।

37 M2 om 37 (cf v 1 29) — ^a) Ś1 Dn D11. 12 महात्मा स, S (M2 om) धर्मराजो (for मत्स्य) — ^b) Dn D11 12 एन राजा, S (M2 om) द्यूते मात्स्य (for धर्म°) — After 37^ab, S (M2 om, M8 missing) ins

1077* कङ्क ।
दिष्ट्या ते विजिता गाव कुरवश्च पराजिता ।
अत्यद्भुतमह मन्ये उत्तरश्चेत्कुरूञ्जयेत् ।

G1 3 M1 4 5 cont T G2 ins after 37

1078* ततो विराट क्षुभितो मन्युनाभिपरिप्लुत ।
उवाच वचन क्रुद्ध परिव्राजमनन्तरम् ।
तादृशेन तु योधेन महेष्वासेन धीमता ।
कुरवो निर्जिता युद्धे तत्र किं ब्राह्मणाद्भुतम् ।
कङ्क ।
यन्ता तथाविधो यस्य रथे तिष्ठति वीर्यवान् । [5]
यदेतद्दुष्कर कुर्यात्तत्र कि नाद्भुत भवेत् ।
विराट ।
पुमासो बहवो दृष्टा सूताश्च बलिनो मया ।
विक्रम्य यन्ता योद्धा च न मे दृष्ट कदाचन ।
विप्रिय नाचरेद्राज्ञामानुकूल्य प्रिय वदेत् ।
आचरन्विप्रिय राज्ञा न जातु सुखमेधते । [10]

[(L. 1) M1. 4 कुपितो (for क्षुभितो) T2 मन्युनांत परि — M1 4 5 युधिष्ठिर (for कङ्क) — (L 6) T2 M1 4 5 यदि तद्दु° — T1 ins lines 7–10 after 39^ab — (L 7) M1 4 बहवो (for बलिनो) — (L 9) M1 4. 5 अनुकूल]

— G1 3 M om 37^c–39^d — ^c) D1 transp बृह and यस्य T G2 transp बृहन्नडा यस्य and यन्ता — ^d) Cf 39^d Dn1 D4 6 7 10 transp कथ and स B1–3 D5 8 transp स and न B (except B5) D5 6 विजेष्यते, Dn D11 12 जयेद्युधि, D10 अजयद्युधि T G2 स कथचिद्विजेष्यते. — After 37, T G2 ins 1078*

38 G1 3 M om. 38 (cf v 1 37), T2 G2 om 38–

वाच्यावाच्यं न जानीषे नूनं मामवमन्यसे ।
भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्कस्मान्न स विजेष्यति ॥ ३९
वयस्यत्वात्तु ते ब्रह्मन्नपराधमिमं क्षमे ।
नेदृशं ते पुनर्वाच्यं यदि जीवितुमिच्छसि ॥ ४०

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्र द्रोणस्तथा भीष्मो द्रौणिर्वैकर्तनः कृपः ।
दुर्योधनश्च राजेन्द्र तथान्ये च महारथाः ॥ ४१
मरुद्गणैः परिवृतः साक्षादपि शतक्रतुः ।
कोऽन्यो बृहन्नडायास्तान्प्रतियुध्येत संगतान् ॥ ४२

विराट उवाच ।

बहुशः प्रतिषिद्धोऽसि न च वाचं नियच्छसि ।
नियन्ता चेन्न विद्येत न कश्चिद्धर्ममाचरेत् ॥ ४३ C 4 2207 B 4 68.45 K 4 70 37

39, T_1 om 38^{ab} — ^{c}) $Ś_1$ स मे (for सम) T_1 सम षढेन मे पुत्र

39 T_2 G M om 39 (cf v l 37, 38) — After 39^{ab}, T_1 (which om 39^{cd}) ins lines 7–10 of 1078* (cf v l 37) — ^{c}) Dn_1 शूरान् (for सर्वान्) — ^{d}) Cf 37^{d} $Ś_1$ K B_3m D_5 कथ (for कस्मान्) $Ś_1$ K D_3 transp न and स B_3m D_5 षढो (for न स) $B_{1\ 4}$ $D_{5\ 6\ 10}$ विजेष्यते

40 M_2 om 40^{ab} (cf v l 29) — ^{a}) K D_3 वा(K_2 व)यस्यकात्त, $D_{7\ 9}$ व(D_7 वा)यस्यकत्वात्, C_s v as in text S (M_2 om) सर्वम् (for ब्रह्मन्) — ^{c}) K_2 Dn $D_{3.4\ 8-12}$ तु (for ते) S नेदृशीं प्रवदेर्वाच (G_1 M_1 °देद्वाच) — ^{d}) K_1 अर्हसि (for इच्छसि) — After 40, S ins

1079* ततोऽब्रवीत्पुन कङ्क प्रहस्य कुरुवर्धन ।
बृहन्नलाया राजेन्द्र घुष्यता नगरे जय ।
उत्तरेण तु सारथ्य कृत नून भविष्यति ।
निमित्त किंचिदुत्पन्न तर्कश्चापि दृढो मम ।
यतो जानामि राजेन्द्र नान्यथा तद्भविष्यति । [5]
कुरवोऽपि महावीर्या देवैरपि सुदुर्जया ।
ससोमवरुणादित्यै सकुबेरहुताशनै ।

[M_2 om lines 1–2 — (L 1) T_2 G_2 M_4 °वर्धन]

41 S om युधि° उ° — ^{ab}) S यत्र शातनवो भीष्मो द्रोणकर्णौ च (T_1 $G_{1\ 2}$ M_1 सु-) दुर्जयौ — After 41^{ab}, S ins

1080* अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तो जयद्रथ ।
भूरिश्रवा शलो भूरिर्जलसन्धिश्च वीर्यवान् ।
दुर्योधनो दुष्पसहो दु शासनविविंशती ।
वृषसेनोऽश्वसेनश्च वातवेगसुवर्चसौ ।
बाह्लीको भूरिसेनश्च युयुत्सुश्च परतप । [5]
सौबल शकुनिश्चैव द्युमत्सेनश्च सात्वराट् ।
अन्ये च बहव शूरा नानाजनपदेश्वरा ।
कृपेणाचार्यमुख्येन सहिता कुरवो नृप ।
सज्जकार्मुकनिस्त्रिंशा रथिनो रथयूथपा ।

[(L 5) M शूरसेन (for भूरि) — (L 6) $M_{1\ 5}$ (*sup lin* as in text) वीर्यवान् (for साल्व)]

— ^{c}) $Ś_1$ B D (except $D_{1\ 9\ 10}$) राजेद्र S अन्ये चैव महावीर्या — ^{d}) $B_{3\ 4}$ $D_{2\ 5-7\ 9}$ एवान्ये, D_1 एव च (for अन्ये च) $Ś_1$ K $D_{4\ 8}$ सु- (for च) T_2 G_2 बला (for रथा)

42 ^{b}) Dn $D_{11\ 12}$ मरुत्पति , D_{10} S पुरदर (for शतक्रतु) — After 42^{ab}, S ins

1081* तद्बल न जयेत्क्रुद्धो भीष्मद्रोणादिभिर्वृतम् ।

— ^{cd}) $Ś_1$ सगरे, D_8 सयुगे (for सगतान्) S कस्तद् (T_1 कश्चिद्, G_1 न तद्, G_3 $M_{1\ 2}$ कस्तान्) बृहन्नळादन्यो मनुष्य प्रतियोत्स्यति — After 42, all MSS except M ins

1082* यस्य बाहुबले तुल्यो न भूतो न भविष्यति ।
अतीव समर दृष्ट्वा हर्षो यस्योपजायते ।

[(L 1) T G_2 न भविष्यति कश्चन, G_3 न भूमौ विद्यते क्वचित् (for the posterior half) — (L 2) Om in G_1 K कृत्वा (for दृष्ट्वा) G_3 देवासुरे वा सग्रामे (for the prior half) T $G_{2\ 3}$ अभिवर्धते (for उपजा)]

N cont

1083* योऽजयत्सहितान्सर्वान्सुरासुरमहोरगान् ।
तादृशेन सहायेन कस्मात्स न विजेष्यते ।

[(L 1) K D_3 यो जयेत्, $D_{4\ 5}$ योधयत् D (except $D_{1\ 2\ 5\ 6}$) सगतान् (for सहितान्) Dn $D_{11\ 12}$ ससुरासुरमानवान् (for the posterior half) — (L 2) B (except B_1) D_5 कथ, D_{10} तस्मात् (for कस्मात्) D_6 transp कस्मात् and स $D_{1\ 2\ 4\ 5}$ transp स and न $Ś_1$ K_2 $B_{1\ 2\ 5}$ $D_{1\ 2\ 4\ 7-9}$ °ष्यति]

On the other hand, T G_2 ins after 1082*

1084* किमेव पुरुषो लोके दिवि वा भुवि विद्यते ।,

while $G_{1\ 3}$ ins

1085* किं पुनर्मानुषेणेह विजिता त्विह विद्यते ।

— T G_2 ins after 1084* $G_{1\ 3}$, after 1085* M, after 42

1086* वैशपायन ।
तेन सक्षुभितो राजा दीर्यमाणेन चेतसा ।
अब्रवीद्वचन तात अजानन्वै युधिष्ठिरम् ।

C. 4. 2208
B. 4. 68. 46
K 4 70 37

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रकुपितो राजा तमक्षेणाहनद्भृशम् ।
मुखे युधिष्ठिरं कोपान्नैवमित्येव भर्त्सयन् ॥ ४४
बलवत्प्रतिविद्धस्य नस्तः शोणितमागमत् ।
तदप्राप्तं महीं पार्थः पाणिभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ ४५
अवैक्षत च धर्मात्मा द्रौपदीं पार्श्वतः स्थिताम् ।
सा वेद तमभिप्रायं भर्तुश्चित्तवशानुगा ॥ ४६
पूरयित्वा च सौवर्णं पात्रं कांस्यमनिन्दिता ।
तच्छोणितं प्रत्यगृह्णाद्यत्प्रसुस्राव पाण्डवात् ॥ ४७
अथोत्तरः शुभैर्गन्धैर्माल्यैश्च विविधैस्तथा ।

कङ्क मा मा ब्रवीर्वाक्यं प्रतिकूलं द्विजोत्तम ।
[(L. 2) T1 G1 3 राजा (for तात) — (L 3) T2 G2 द्विजाधम (for द्विजो°)]

43 S om विराट उ — a) D6 शतश (for बहुश) D4 अपि, T G M1 2 त्व (for असि) — b) S चेद् (for च) Ś1 K प्रयच्छसि

44 S om वैश उ° — a) S प्रक्षुभितो — b) D2 S स (for तम्), and अभ्यहनद् (for अहनद्) B D (except Dn D10–12) दृढ (for भृशम्) K2 तमक्षेणा(भ्य)हनद्भृश — After 44ab, S ins

1087* तस्य तक्षकभोगाभं बाहुमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विराट प्राहरत्क्रुद्ध कर्णमाश्रित्य दक्षिणम् ।
[(L 1) M1.4 (*sup lin* as in text) बाहु (for तस्य) T2 M5 उत्क्षिप्य (for उद्यम्य) M1 2 4 उत्क्षिप्य समलंकृत (for the posterior half)]

— c) D5 7 9 ललाटे पार्थिव कोपात् — d) D1 2 5 6 S (except T1) भा (for न) D8 G2 अभि-; T G1 M अव- (for एव)

45 a) Ś1 D6 बलेन, D2 बलात्स-, Cv बलवत् (as in text) D1.7 m प्रतिरुद्धस्य, D8 3 प्रहतस्यास्य, D7 9 प्रतिरुद्धं च, Ca v प्रतिविद्धस्य (as in text) — b) K2 B (except B3) D1, 3 7 (m as in text) आगत, Dn D10–12 आवहत्, T M1. 2 आपतत्, G2 3 M4 5 आस्रवत् — After 45ab, S ins

1088* अक्षेणाभिहतो राजा विराटेन महीपति ।
तूष्णीमासीन्महाबाहु कृष्णा समेक्ष्य दु खित ।
तस्य रक्तोत्पलनिभ शिरस शोणित तदा ।
आवर्तत महाबाहोरभिघातान्महात्मन ।
[(L 1) T2 G2 युधिष्ठिर· (for मही°) — (L. 2) M4. 5 दु खितां]

— d) Ś1 प्रत्यगृह्णात, K2 प्रतिगृह्य त, B D1. 2 5 6 अप्रहीत्तदा; S समधारयत्

46 a) K2 B Dn D1–6 7 m 8 10–12 स (for च) D7 9 अवैक्षीत्तत्र ध° — b) D8 द्रौपदीमात्मपार्श्वगाम् — c) B4. 5 Dn D10–12 ज्ञात्वा, D1 2 वेद (for वेद) Ś1 सा वेदिताभिप्राया च; S सा वेदनाभि(T2 G2 °नां तु)विज्ञाय — d) D8 राज्ञस्तस्य महात्मन — After 46, S ins

1089* सा विषण्णा च भीता च क्रुद्धा च द्रुपदात्मजा ।
बाष्पं नियम्य दु ख च भर्तुर्निःश्रेयकारिणी ।
उत्तरीयेण सूक्ष्मेण तूर्णं जग्राह शोणितम् ।
निगृह्य रक्त वस्त्रेण सैरन्ध्री दु खमोहिता ।
[(L 2) T2 G2 कृच्छ्रेण (for दु ख च) T G2 श्रेय सैषिणी, M4 °श्रेयकाक्षिणी — (L 3) T G2 तूष्णीं (for तूर्णं)]

47 a) Ś1 अस्य, D4 7 9 10 तु (for च) B Dn D1 2 5 6 11 12 पात्र गृहीत्वा (D2 ins here तु) सौ°, D3. 8 सा गृहीत्वा तु सौ , S सौवर्णं गृह्य भृङ्गार — b) Ś1 पार्थ कास्यम्, B Dn D1. 5 6 11. 12 जलपूर्णम्, D3. 8 पानपात्रम्, D4 10 पानकास्यम्, D7 पात्र काश्यम् Cr cites पात्र, Crp (Dev) कास्य D2 पानीयस्य भाजनदिता (*sic*), S शोणित तदपामृजत् — After 47ab, D8 ins

1090* पूरयित्वा च सौवर्णं पानीयस्य च भाजनम् ।
[֍Cv सौवर्णं भाजन कच्चोलक पानीयस्य पानीयेन पूरयित्वा । ֍]

— c) S युधिष्ठिरस्य राजेंद्र — d) D4 प्रति (for यत्प्र-) Ś1 K1 पाडव , Dn D10–12 Cs नस्तत (for पाण्डवात्) S द्रुपदस्य सुता तदा — After 47, S ins a passage given in App I (No 58), while D6 ins

1091* विराटोऽस्याब्रवीत्तत्र किमेतत्क्रियतामिति ।
सैरन्ध्रि ब्रूहि तत्त्वेन मम प्रश्नमशेषत ।
सैरन्ध्र्युवाच ।
यदिदं शोणितं राजन्कङ्कस्य पतति क्षितौ ।
इदं च राष्ट्रं ते क्षिप्रं विनश्येत न सशय ।
न च द्वादश वर्षाणि वर्षेयेत पुरदर ।
ईतयश्च प्रवर्तन्ते न सस्य जायते क्वचित् ।
अशुभ स्याच्च राजेन्द्र नृपस्य च पुरस्य च ।

48 a) S आपूर्यमाणो माल्यैश्च — b) S गधैश्च (for माल्यैश्च) D4 पुन , D6 अपि, S शुभै (for तथा) — c) Hypermetric! K B3 D1. 5 6 9 आकीर्यमाण , D8 विकीर्यमाण, D4 प्रकीर्यमाण S सपूज्यमानो लोकेन — d) S नगरद्वारम् (for नगर स्वैरम्) B1–3 Dn D11 12 आगत·; D8 आगत, D4 आविशत् — After 48, S ins .

बलवत्प्रतिविद्धस्य नस्तः शोणितमागमत् ।
तदप्राप्तं महीं पार्थः पाणिभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ ४. ६३. ४५.

अवकीर्यमाणः संहृष्टो नगरं स्वैरमागमत् ॥ ४८
सभाज्यमानः पौरैश्च स्त्रीभिर्जानपदैस्तथा ।
आसाद्य भवनद्वारं पित्रे स प्रत्यहारयत् ॥ ४९
ततो द्वाःस्थः प्रविश्यैव विराटमिदमब्रवीत् ।
बृहन्नडासहायस्ते पुत्रो द्वार्युत्तरः स्थितः ॥ ५०
ततो हृष्टो मत्स्यराजः क्षत्तारमिदमब्रवीत् ।
प्रवेश्यतामुभौ तूर्णं दर्शनेप्सुरहं तयोः ॥ ५१
क्षत्तारं कुरुराजस्तु शनैः कर्ण उपाजपत् ।
उत्तरः प्रविशत्वेको न प्रवेश्या बृहन्नडा ॥ ५२
एतस्य हि महाबाहो व्रतमेतत्समाहितम् ।
यो ममाङ्गे व्रणं कुर्याच्छोणितं वापि दर्शयेत् ।
अन्यत्र संग्रामगतान्न स जीवेदसंशयम् ॥ ५३
न मृष्याद्भृशसंक्रुद्धो मां दृष्ट्वैव सशोणितम् ।
विराटमिह सामात्यं हन्यात्सबलवाहनम् ॥ ५४ C 4 2219 B 4 63.56 K 4 72.8

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

1092* भेर्यश्च तूर्याणि च वेणवश्च
विचित्रवेष प्रमदाजनश्च ।
पुराद्विराटस्य महाबलस्य
निष्क्रम्य भूमिंजयमभ्यनन्दन् ।
प्रशस्यमानस्तु जयेन तत्र
पुत्रो विराटस्य न हृष्यति स्म ।
सभाष्यमाणस्तु जनेन तेन
सोऽन्तर्मना पाण्डवमीक्षमाण ।
पुत्रो विराटस्य ततो वराणि
वस्त्राण्यदात्पाण्डुसुत सखीभ्य ।
सभाजयश्चापि समागतास्ता
दिष्ट्याजयन्तच्च बल कुमार्य ।

Colophon

[(L 1) T1 M1.2 5 वैणवा — (L 2) M1 om line 2 M2 प्रवादयतो वचनेन पौरा — (L 3) T1 G2 M1 पुरा, G1 पुरो, G3 पौरा, M2 पुरे (for पुरात्) — After line 4, M1 (which om line 2) ins

1093* बृहन्नलासारथिन प्रशस्य ।

— (L 5) M2 5 प्रशस्यमानस्य (for °नस्तु) T2 G2 M5 जनेन (for जयेन) T2 M2 पुत्रो, M5 तेन (for तत्र) — (L 6) M2 विराटराजस्य न गृह्यते स्म — (L 9) T1 G2 M1 4 पुत्र्यै, G1 3 M5 पुत्र्या (for पुत्रो) — (L 11) T2 G2 अपूजयन्, M2 समागत (for सभा) — (L 12) G3 दृष्ट्वा बल तस्य जय कुमार्यै, M5 ऊचुश्च तस्मिन्निहितां बृहन्नला — Colophon *Adhy no* T G M1 5 70, M2 4 69]

49 Before 49, S ins वैश° — a) D1 आभाष्यमाण, D8 सभाष्यमान D5 सूतै, D5m 9 शूरै (for पौरै) — b) D4–6 जनपदैस् S अपि (for तथा) — c) S °द्यात पुरद्वार — d) Ś1 B D5 6 G1.3 सम्प्रत्यहारयत्, Dn D4 8 11 12 T G2 M सम्प्रत्यवेदयत्, D1.2 सम्प्रत्यपादयत्, D3 सम्यग्न्यवेदयत्, D7 (before corr as in text) स प्रत्यवेदयत् Ca cites आहारयत्, Cr प्रत्यहारयत् (as in text)

50 a) MSS द्वास्थ and द्वार्स्थ S समागम्य (for प्रविश्यैव) — After 50a, S ins

1094* प्रणिपत्य कृताञ्जलि ।
वर्धयित्वा जयाशीर्भिर्

— b) S इद वचनमब्र — After 50b, S ins

1095* द्वा स्थ ।
राजन्पृथुयशास्तुभ्य जित्वा शत्रून्समागत ।

— K2 D3 (hapl) om 50c–51b — cd) Dn D10–12 च, D1.2 3 तु (for ते) S उत्तर सह सूतेन द्वारि तिष्ठति ते सुत (G1 M1–4 वारित) — After 50, S ins

1096* कुमारो योधमुख्यैश्च गणिकाभिश्च सवृत ।
पौरजानपदैर्युक्त पूज्यमानो जयाशिषा ।

51 K2 D3 om 51ab (cf v l 50) — a) Ś1 मत्स्यराजा, S महीपाल D10 श्रुत्वैव द्वास्थवचन — b) D10 विराट (for क्षत्तारम्) — Before 51cd, S ins विराट — c) Dn1 D2 4 प्रविश्यताम्, D7 प्रविश्येताम्, D10 प्रवेश्येताम् (for प्रवेश्यताम्, a solecism !) D7 9 शीघ्र (for तूर्णं) D3 प्रवेश्यैतावुभौ तूष्णीं, D5 प्रवेश्यैतावुभौ शीघ्र, D6 8 प्रविश्यै(D8 °श्ये)तावुभौ तूर्णं, S प्रवेशयोभौ तौ तूर्णं (G1 प्रवेशयाशु तौ वीरौ, G3 प्रवेशयोभौ तूर्णं तु)

52 a) D4 इत्युक्ते, Ca क्षत्तार (as in text) Ś1 K1 D1 2 5 6 धर्मं (for कुरु) D3 8 च (for तु) — b) Ś1 K1 B4 Dn D1 3 5 7–9 11 12 G2 कर्णम्, Cs कर्णे (as in text) K2 D7–9 उपागमत् (for उपाजपत्) D4 कर्णे क्षत्तारमब्रवीत् — Before 52cd, T1 G2 3 ins कक — d) Some MSS न्नला

53 a) K एतस्येह, D2 3 10 एतस्या हि, T2 एतस्यैव M1 2 4 °बाहोर् — b) S व्रत नित्य महात्मन — d) B3 4 चापि द°, D1 4 6 7 T2 G2 M वा प्रद° — e) Ś1 D10

६४

C. 4 2220
B 4 68 57
K 4.72.12

वैशंपायन उवाच ।

ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत्पृथिवीजयः ।
सोऽभिवाद्य पितुः पादौ धर्मराजमपश्यत ॥ १
स तं रुधिरसंसिक्तमनेकाग्रमनागसम् ।
भूमावासीनमेकान्ते सैरन्ध्र्या समुपस्थितम् ॥ २

ततः पप्रच्छ पितरं त्वरमाण इवोत्तरः ।
केनायं ताडितो राजन्केन पापमिदं कृतम् ॥ ३

विराट उवाच ।

मयायं ताडितो जिह्मो न चाप्येतावदर्हति ।
प्रशस्यमाने यः शूरे त्वयि षण्ढं प्रशंसति ॥ ४

सग्रामगतो, K गतौ, D1 चापि सग्रामात्, M1 2 गत — f) B1 2 Dn D10-12 S कथचन, B4 न सशय

54 D8 om 54 — a) B4 न मृष्यात्स भृश क्रुद्धो, D4 न स मृष्यद्भृश कुद्धो, D10 द्रेष्टा च भृश , T G M2 5 व्यक्त भृश सुसक्रुद्धो, M1 4 व्यक्त स (M4 तु) भृशस — b) B4 Dn D3 7 11 12 तु, D1 एव, D10 च (for एव) — c) B5 विराट तु सहामात्य, D3 विराटमिह सापत्य — d) D5(m as in text) हन्यादेषोविचारयन् — After 54, D4 ins

1097* उत्तरस्त्वेक एवास्मात्प्रवेश्यो न बृहन्नडा ।

(cf 52de), while S ins

1098* इन्द्र वापि कुबेर वा यम वा वरुण तथा ।
मम शोणितकर्तार मृह्णीयात्कि पुनर्नरम् ।
क्षणमात्र तु तत्रैव द्वारि तिष्ठतु वीर्यवान् ।
इति प्रोवाच धर्मात्मा युधिष्ठिर उदारधी ।
इत्युक्त्वा क्षमया युक्तो धर्मराजो युधिष्ठिर ।
सभाया सह मात्स्येन तूष्णीमुपविवेश ह ।

Colophon om in S — *Sub-parvan* K गोग्रह, B4 D1 उत्तरगोग्रह — *Adhy name* B4 उत्तरप्रत्यागमन, D1 2 बृहन्नडा(D2 °डाया)नगरप्रवेश , D3 4 7 उत्तरप्रवेश , D8 उत्तरबृहन्नडाप्रवेश , D9 उत्तरागमन — *Adhy no* (figures, words or both) B4 66, D5 61, D9 65 — *S'loka no* D1 53

64

☞ M8 is missing for the entire adhy (cf v l 4 63 29) The MS is completely ignored here after in the critical apparatus

1 S om वैश उ — a) S राज (for राज्ञ) G3 राजन् (for ज्येष्ठ) D7(m as in text) 9 ततो विराटस्य सुत — b) B4 D1 4 7(m as in text) 9 प्रविश्य (for प्राविशद्) D4 पृथिवीपति — c) T G2 ववदे स (for सोऽभि°) — d) Dn D10-12 कक चाप्युपतिष्ठत, T G1 2 M1 4 5 धर्मराजस्य पश्यत , M2 धर्मराजोभ्यपद्यत — After 1, T G2 ins

1099* पश्यन्युधिष्ठिर दृष्ट्वा वक्रया चरणौ पितु ।

2 a) K2 पुन, B1 2 Dn D9-12 G1 3 M ततो, B3-5 D1-8 तथा (for स त) Ś1 D4 ससक्त, Dn D11 12 सयुक्त, D7 9 G1 3 M सिक्ताग T G2 सोभिवाद्य ततो दृष्ट्वा — b) D3 एकाग्रगतमानस, T G2 ककास्य रुधिरा(G2 र)क्षुत — After 2^{ab}, T G2 (both of which om 2^{c}–4^{b}) ins

1100* हृदयेऽदह्यत तदा मृत्युग्रस्त इवोत्तर ।
को वा जिगमिषन्मृत्यु केन स्पृष्ट पदोरग ।
श्रोत्रियो ब्राह्मणश्रेष्ठ इन्द्रासनरतिक्षम ।
पूजनीयोऽभिवाद्यश्च न प्रबाध्योऽयमीदृश ।
वैशपायन ।
स पुत्रवचन श्रुत्वा विराटो राष्ट्रवर्धन । [5]
प्रत्युवाचोत्तर वाक्य साध्वसाकुलमानस ।
विराट ।
पुत्र ते विजय श्रुत्वा प्रहृष्टोऽह महाभुज ।
अक्षक्रीडनयानेन कालक्षेपमकारिषम् ।
ततोऽजयत्कुरून्सर्वानुत्तरो राष्ट्रवर्धन ।
इत्युक्त हि मया पुत्र नेति कङ्को बृहन्नला । [10]
अजयत्सा कुरून्सर्वानिति मामब्रवीन्मुहु ।
प्रशसिते मया पुत्र विजये तव विश्रुते ।
बृहन्नलाया विजय कङ्कस्तु वदते रुषा ।

[G1 3 ins lines 3–4 after stanza 3 of the text — Line 5 = (var) 6^{ab}]

— c) G1 3 M भूमावेकातमा(M1 4 त आ)सीन — d) B4 सैरिंध्र्या B D प्रत्युपस्थित (D8 पर्युपस्थिते, D6 प्रत्युपासित)

3 T G2 om 3 (cf v l 2) — a) M (M5 *sup lin* as in text) दृष्ट्वा (for तत) G1 3 M राजान (for पितर) — c) G1 M1 2 वीर, G3 M4 5 वीर (for राजन्) — After 3, G1 3 ins lines 3–4 of 1100* (v 1 in line 3 G3 लोके धर्मभृता श्रेष्ठ for the prior half)

उत्तर उवाच ।

अकार्यं ते कृतं राजन्क्षिप्रमेव प्रसाद्यताम् ।
मा त्वा ब्रह्मविषं घोर समूलमपि निर्दहेत् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

स पुत्रस्य वचः श्रुत्वा विराटो राष्ट्रवर्धनः ।
क्षमयामास कौन्तेयं भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ६
क्षमयन्तं तु राजानं पाण्डवः प्रत्यभाषत ।
चिरं क्षान्तमिदं राजन्न मन्युर्विद्यते मम ॥ ७
यदि ह्येतत्पतेद्भूमौ रुधिरं मम नस्ततः ।
सराष्ट्रस्त्वं महाराज विनश्येथा न संशयः ॥ ८
न दूषयामि ते राजन्यच्च हन्याददूषकम् ।
बलवन्तं महाराज क्षिप्रं दारुणमाप्नुयात् ॥ ९
शोणिते तु व्यतिक्रान्ते प्रविवेश बृहन्नडा ।
अभिवाद्य विराटं च कङ्कं चाप्युपतिष्ठत ॥ १०
क्षमयित्वा तु कौरव्यं रणादुत्तरमागतम् ।
प्रशशंस ततो मत्स्यः शृण्वतः सव्यसाचिनः ॥ ११ C 4 2230 B 4 68 67 K 4 72 82

---

4 T G2 om 4^{ab} (cf v l 2), D8 om 4^{abc} — ^{a}) G1 3 M जाल्मो (M4 *sup lin* विप्रो, M5 *sup lin* जातो) (for जिह्मो) — ^{b}) D4 योसावेतावदर्हति — ^{c}) Ś1 K D1 2 4 9 प्रशासमाने B (except B5) Dn D1 9 11 12 यच् (for य) S मया प्रशस्यमानेपि (T G1 2 ने तु) — ^{d}) Ś1 S षण्ड D5 षढमेव प्रश — After 4, S ins (T G2 in reverse order)

1101* ताडितोऽय मया पुत्र दुरात्मा शत्रुपक्षकृत् ।
बृहन्नलाप्रशसाभिरभ्यसूयाम्यह तदा ।

[(L 2) G1 अभ्यसूयास्पद तदा, G3 M2 अभ्यसूयमह त्विम (M2 तयो), M4 अभ्यसूयाभवन्मम]

T G2 cont

1102* वैशपायन ।
श्रुत्वा पितुर्भृश क्रुद्ध पितर वाक्यमब्रवीत् ।

5 ^{a}) D6 कर्म (for राजन्) D8 सात्वयित्वा यथान्याय — ^{b}) D6 शीघ्रम् (for क्षिप्रम्) B1 3 4 D5–7 G2 3 M2 4 5 एष (for एव) D3 8 प्रशाम्यतां — ^{c}) K2 B D (except Dn1) M1 2 त्वा (for त्वा) D3 4 T1 G3 M1 2 4 ब्रह्मद्विष — ^{d}) B5 Dn D9 11 12 इह, D10 इव, T2 अव-, G2 उप- (for अपि) — After 5, T2 G2 ins

1103* यावन्न क्षयमायाति कुल सर्वमशेषत ।
स्फीत वृद्ध च मात्स्यानामय तावत्प्रधक्ष्यति ।
प्रणम्य पादयोरस्य दण्डवत्क्षितिमण्डले ।
प्रगृह्य पादौ पाणिभ्यामय तावत्प्रसाद्यताम् ।

6 ^{a}) T G2 पुत्रेणैवमभिहितो — ^{b}) D4 पृथिवीपति, D10 रोषवर्धन, T G2 साध्वसाकुल — ^{c}) D3 8 10 क्षामयामास B3 4 D7–9 कौरव्य — ^{d}) S छन्न ब्राह्मणवर्चसा

7 ^{a}) Ś1 K क्षमावास्त, D8 क्षमयान, D7–9 क्षामयान, D10 M1 2 क्षामयत, G1 क्षमया त D10 च (for तु) — ^{b}) G1 3 ब्राह्मण (for पाण्डव) — Before 7^{cd}, K2 D7 9 ins युधिष्ठिर उ, D4 कक उ — ^{c}) D2 7 S मया (for इद) — ^{d}) B (except B4) D5 7 मयि (for मम) S मन्युर्मम न विद्यते (G1 मन्युर्मनसि वर्तते)

8 ^{a}) D3 तु, D10 ते, S स्म (for हि) D10 S तत् (M1 2 नि) (for एतत्) — ^{b}) D3 8 S पार्थिव, Cr नस्तत (as in text) — ^{c}) D5 महाबाहो, T G2 इतो नाशम्, G1 3 M इहोच्छेदम् (for महाराज) — K (hapl) om 8^d–9^c — ^{d}) S आपद्येथा नरर्षभ (M1 नराधिप)

9 K om 9^{abc} (cf v l 8) — ^{a}) D3 च दूयामि, Cr s दूष (as in text) D10 ते वास, S राजेद्र (for ते राजन्) — ^{b}) B (except B5) D1–6 8 10 Cr S य, Cs यत् (as in text) B3 Dn D9 11 12 वै, S तु, Cr च (as in text) D7 यत्प्रहार कृतो मम — ^{c}) D10 बलवत्स, S फल तस्य, Cnp sp कलयत, Cs बलवत (as in text) — ^{d}) G1 तत्फलम् (for दारुणम्) — After 9, D5 ins

1104* इत्युक्त्वा मार्जयामास शोणित स नराधिप ।

10 Before 10, Dn D4 10–12 S (except T1) ins वैश उ (resp वैश) — After 10^a, T1 (in which 10^b–12^b is lost on a damaged fol) ins

1105* पुत्रो राजानमब्रवीत् ।
न युक्तमिव तस्यात्र द्वारि स्थातु महात्मन ।
अनुत्तमभुजस्यास्य श्लाघ्यस्याद्भुतकर्मण ।
* * * * * * * *

— ^{c}) S (T1 broken) महाराज (for विराट च) B4 सा, B5 Dn D11 12 तु, D3 त, D8 स (for च) — ^{d}) B1 D10 S (T1 broken) चाप्यु(M2 5 भ्यु)पतिष्ठति D4 राजान चोपतस्थिवान्

11 T1 broken (cf v l 10) — ^{a}) Ś1 B3 5 Dn1 D1 7–9 11 12 क्षाम D4 8 राजान (for कौरव्य) — After 11^{ab}, S (T1 broken) ins

1106* परिष्वज्य दृढ राजा प्रवेश्य भवनोत्तमम् ।
[M प्रविश्य]

— ^{c}) D4 राजा, S (T1 broken) मात्स्य — ^{d}) K शृणुत D4 विराटो वाहिनीपति

C. 4 2281 B. 4.68.68 K 4 72.33 त्वया दायादवानस्मि कैकेयीनन्दिवर्धन ।
त्वया मे सदृशः पुत्रो न भूतो न भविष्यति ॥ १२
पदं पदसहस्रेण यश्चरन्नापराध्नुयात् ।
तेन कर्णेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १३
मनुष्यलोके सकले यस्य तुल्यो न विद्यते ।
यः समुद्र इवाक्षोभ्यः कालाग्निरिव दुःसहः ।
तेन भीष्मेण ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १४
आचार्यो वृष्णिवीराणां पाण्डवानां च यो द्विजः ।
सर्वक्षत्रस्य चाचार्यः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
तेन द्रोणेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १५
आचार्यपुत्रो यः शूरः सर्वशस्त्रभृतामपि ।
अश्वत्थामेति विख्यातः कथं तेन समागमः ॥ १६
रणे यं प्रेक्ष्य सीदन्ति हृतस्वा वणिजो यथा ।
कृपेण तेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १७
पर्वतं योऽभिविध्येत राजपुत्रो महेषुभिः ।
दुर्योधनेन ते तात कथमासीत्समागमः ॥ १८

---

12 T1 broken up to 12^{b} (cf v l 10) — Before 12, D4 G3 M1 ins विराट उ° (resp विराट) — ^{b}) Ś1 K कैकेयीनाभिवर्धन, D4 °यी वीरसूस्त्वया, D8 T2 G2 °य्यानद — ^{c}) D4 त्वया सदृक्ष पुत्रो मे

13 ^{a}) K पाद पद , B4 पद पदसहस्रेषु, D5 Cnp rp पद पद स°, Cap पद पदौ स , Cr s v as in text — ^{b}) G1 स॰, G2 यच् (for यश्) D4 G3 अपराध्यति (for °ध्नुयात्) D1, 2 10 यश्चरतमवाप्नुयात् — After 13^{ab}, T1 ins

1107* शूरश्च लघुहस्तश्च कर्णो लघुपराक्रम ।

— Ca cites the entire stanza as in text

14 The sequence of S for stanzas 14 to 18, is 17, 18, 15 (all om in M2), 14 (see below), and 16 — Dn D11 12 om 14^{cd}, D9 reads 14^{cd} after 15^{ab} — For 14, S subst

1108* यस्य तद्विश्रुत लोके महद्व्रतमनुत्तमम् ।
पितु कृते कृत घोर ब्रह्मचर्यं सुदुष्करम् ।
येन युद्ध कृत पूर्वं जामदग्न्येन वै सह ।
भीष्मेण पुरुषव्याघ्र न च युद्धे पराजित ।
पराक्रमी वै दुर्धर्षो विद्वाञ्शूरो जितेन्द्रिय ।
क्षिप्रकारी दृढ वेधी विश्रुत सर्वकर्मसु ।
तेन ते सह भीष्मेण कुरुवृद्धेन सयुगे ।
युद्धमासीत्कथ तात सर्वमेतद्ब्रवीहि मे ।

[(L 2) T G2 M4 5 व्रत (for कृत) G2 M4 च दुष्कर, M5 अनुत्तम (for सुदुष्करम्)]

— After 14, D7 (marg *sec m*) ins

1109* राम यो जितवान्सख्ये भार्गव सुमहाबलम् ।
क्षत्रियान्तकर वीर तेजोराशिं दुरासदम् ।
ब्रह्मशिष्य महाबाहुमजेय दैवतैरपि ।
कालाग्निरुद्रसकाश कथमासीत्समागम ।

15 M2 om 15 — ^{a}) D2 G3 M1 कुरु° (for वृष्णि°) — ^{b}) Ś1 K2 D (except D1 2 4-8) कौरवाणां, S (M2 om) पाचालाना (for पाण्डवाना) D2 गुरु , S (M2 om) प्रभु (for द्विज) — After 15^{ab}, D7 repeats, and D9 reads 14^{cd} — ^{c}) D8 सर्वेषा क्षत्रियाणा च — ^{d}) D2 शूर सर्वधनुष्मतां — ^{e}) D7 transp तेन and द्रोणेन

16 ^{a}) B (except B4) D1 2 5 6 पुत्रोतिबल — ^{b}) B1 2 4 D4-6 S वर (for अपि) — ^{c}) S तेन वीरेण ते तात — ^{d}) Dn D10-12 तेनासीत्सगर कथ, D1 2 S कथमासीत्समागम — After 16, S ins .

1110* सर्वे चैव महावीर्या धार्तराष्ट्रा महाबला ।
तैश्च वीरैश्च ते तात कथमासीत्समागम ।

17 M2 om 17-18 — ^{b}) S (M2 om) हतवीर्यपराक्रमा — ^{c}) B5 Dn1 transp कृपेण and तेन

18 G1 M2 om 18 (cf v l 17) — ^{a}) B3 (m as in text) D6 अभिभिंद्येत, D1 विभिद्येत, D2 हि भिद्येत, D10 विभिंद्याच्च, S (G1 M2 om) विभिद्यात्तु (for ऽभिविध्येत) Ś1 K धन्विनो ये (Ś1 यो) भविष्यति (Ś1 व्येत). — ^{b}) Ś1 K1 T2 G2 राजपुत्र Ś1 K1 B (except B4) D1 2 5-7 9 10 रथेषुभि , S (G1 M2 om) वरेषुभि — ^{d}) D4 तेन (for आसीत्) — After 18, N T1 ins

1111* अवगाढा द्विषन्तो मे सुखो वातोऽभिवाति माम् ।
यस्त्व धनमथाजैषी कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ।
तेषा भयाभिभूताना सर्वेषा बाहुशालिनाम् ।
नून प्रकाल्य तान्सर्वांस्त्वया युद्धे नरर्षभान् ।
आच्छिन्न गोधन सर्वं शार्दूलानामिवामिषम् ।

[(L 1) T1 broken K मुखे, Ca सुखो (as above) Ś1 K1 न वाति (for ऽभिवाति) K D4 मे (for माम्) B4 सुतबालो विजित्यवान्, D10 मुग्धो बालोभिमानवान्, Cvp as above — (L 2) T1 broken K D1 2 यत् (for यस्) K D1-4 9 अवाजैषी B3 4 D5 6 यस्त्व मे (D6 गो-) धनमाजैषी B4 हृतम्, D6 ग्रहम् (for ग्रस्तम्) D1 कुरुग्रस्त महाहवे — (L 3) Om in D6, T1 broken Dn D11 12 °भिपन्नाना, D10 °भितप्ताना K रण°, B Dn

उत्तर उवाच ।

न मया निर्जिता गावो न मया निर्जिताः परे ।
कृतं तु कर्म तत्सर्वं देवपुत्रेण केनचित् ॥ १९
स हि भीतं द्रवन्तं मां देवपुत्रो न्यवारयत् ।
स चातिष्ठद्रथोपस्थे वज्रहस्तनिभो युवा ॥ २०
तेन ता निर्जिता गावस्तेन ते कुरवो जिताः ।
तस्य तत्कर्म वीरस्य न मया तात तत्कृतम् ॥ २१
स हि शारद्वतं द्रोणं द्रोणपुत्रं च वीर्यवान् ।
सूतपुत्रं च भीष्मं च चकार विमुखाञ्शरैः ॥ २२
दुर्योधनं च समरे सनागमिव यूथपम् ।
प्रभग्नमब्रवीद्भीतं राजपुत्रं महाबलम् ॥ २३
न हास्तिनपुरे त्राणं तव पश्यामि किंचन ।
व्यायामेन परीप्सस्व जीवितं कौरवात्मज ॥ २४
न मोक्ष्यसे पलायंस्त्वं राजन्युद्धे मनः कुरु ।
पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा हतो वा स्वर्गमाप्स्यसि ॥ २५
स निवृत्तो नरव्याघ्रो मुञ्चन्वज्रनिभाञ्शरान् ।
सचिवैः संवृतो राजा रथे नाग इव श्वसन् ॥ २६
तत्र मे रोमहर्षोऽभूदूरुस्तम्भश्च मारिष । C 4 2249 B 4 69 9 K 4 72.52

D10-12 वल (for बाहु) — (L 4) T1 resumes Ś1 प्रधर्ष्य, D3 प्रद्राव्य, C3 प्रकाल्य (as above) Ś1 K Dn D7-12 युधि (for युद्धे) B4 Dn D4 11 12 नरर्षभ, T1 नराधिपा — (L 5) Dn D2 3 8 10-12 शार्दूले(D2 °ला)नामिष यथा Cr cites शार्दूलाना as above]

Thereafter K2 Dn D3 4 7 8 10-12 ins a colophon (*adhy no* K2 64, D10 63), while T1 ins

1112* परिगृह्य विनिर्मुक्ता लब्धवान्बलवान्पुन ।
उत्तर क्षत्रियश्रेष्ठ केनोपायेन शात्रवान् ।
विनिर्जयसि सङ्ग्रामे * * * * * * * * ।

On the other hand, T2 ins after 18

1113* सर्वे चैव महावीर्या धार्तराष्ट्रा महाबला ।
तैश्च वीरैश्च ते तात कथमासीत्समागम ।

19 [a]) B (except B4) D1 2 5 6 S विजिता (for निर्जिता) — [b]) B (except B4) D1 2 5 6 विजिता (for निर्जिता) S न मया कुरवो जिता — G1 (hapl) om 19[c]-21[b] — [c]) B2 S (G1 om) च (for तु) Dn D10-12 कृत तत्सकल तेन

20 G1 om 20 (cf v 1 19) — [a]) B5 T2 मा (for मां) — After 20[a], G2 ins

1114* भीष्मद्रोणमुखान्कुरून् ।
दृष्ट्वा विषण्ण सङ्ग्रामे

— [b]) D4 न्यवर्त° (for न्यवार°) — [c]) S (G1 om) हि तिष्ठन् (for चातिष्ठद्) — [d]) B1-3 5 Dn D9 11 12 °सनहनो, B4 D5-8 10 Ca °सहननो, D3 सनिहितो, D4 G3 °हस्तसमो, T G2 °पाणिनिभो, M1 2 हस्तोपमो (for °हस्तनिभो)

21 G1 om 21[ab] (cf v 1 19) — [a]) B2 3 D4-6 G3 M1 4 ते (for ता) B2 3 D4-6 विजिता — [b]) Dn D10-12 कुरवश्चैं पराजिता, D4 तेन ते विजिता परे — [d]) D4 न मया कृतमित्युत

22 [b]) Dn D10-12 षड्रथान्, D1 2 पार्थिव (for वीर्य) — [d]) D4 रणे (for शरै)

23 [a]) Ś1 सौबल च, K च सौवर्णं, Dn D11 12 विकर्णं च, D3 तु समरे, D8 स समरे — [b]) D1 नागानाम्, D2 नागेंद्रम्, D8 सदानम्, S प्रभिन्नम् (for सनागम्) Dn1 D1 10 11 (before corr) 12 यूथप, D8 T2 G2 कुजरम् — [c]) D3 4 5m 7-9 प्रयातम्, G1 प्रहसन् (for प्रभग्नम्) — [d]) B4 5 D1 5 6 देवपुत्रो, D2 राजपुत्रो B D (except D3 7-9) महाबल, M4 रथ

24 [a]) G1 2 हस्तिन° D6 द्रोण (for त्राण) — [b]) D3 4 G3 न च (for तव) D6 transp तव and पश्यामि Ś1 कचन, K केचन — After 24[ab], T G2 3 ins

1115* न हास्तिनपुरे भोगा भोक्तु शक्या पलायता ।

— [d]) T2 G2 विजेतु (for जीवित) D9 कौरवात्मन, T1 कौरवेश्वर

25 [b]) D5 युधि (for युद्धे) S राजन्युद्धमना भव — [d]) D1 मृतो (for हतो) Ś1 आमुहि (for आप्स्यसि) G1 हत स्वर्गमवाप्स्यसि

26 [a]) Ś1 स निवृत्तैर्, K D4 सनिवृत्तो D1 2 महा व्याघ्रो — [b]) D7 9 बहुविधाञ्, G3 वज्रसमाञ् — D10 om 26[cd] — [c]) D7m (*sec m*) सरथै (orig सचिवै being cancelled) B4 सहितो, D3 स वृतो Dn1 राजन् — [d]) K1 गजराज इव श्वसन्, K2 D3 4 7-9 यथा नागो विनि श्व°, S भीष्मद्रोणकृपादिभि

27 D3 om 27 — [a]) B1 2 Dn D10-12 त दृष्ट्वा, B5 D4 ततो मे — [b]) Ś1 ऊरूस्पदश्च, K1 उरूरुष्कश्च, B1-3 5 Dn D10-12 ऊरूकपश्च, G3 वेपथुश्चापि D2 7-9 S मे भवत्, D10 पश्यत (for मारिष) B4 गात्रस्तभो व्यजायते, D4 ऊरुस्तभस्तथा भृश — [c]) Ś1 D4 यदत्र घन°, B1-3 Dn

C 4 2249 B 4 59 9 K 4 72.53 यदभ्रघनसंकाशमनीकं व्यधमच्छरैः ॥ २७
तत्प्रणुद्य रथानीकं सिंहसंहननो युवा ।
कुरूंस्तान्प्रहसन्राजन्वासांस्यपहरद्बली ॥ २८
एकेन तेन वीरेण षड्रथाः परिवारिताः ।
शार्दूलेनेव मत्तेन मृगास्तृणचरा वने ॥ २९

विराट उवाच ।

क्व स वीरो महाबाहुर्देवपुत्रो महायशाः ।
यो मे धनमवाजैषीत्कुरुभिर्ग्रस्तमाहवे ॥ ३०
इच्छामि तमहं द्रष्टुमर्चितुं च महाबलम् ।
येन मे त्वं च गावश्च रक्षिता देवसूनुना ॥ ३१

उत्तर उवाच ।

अन्तर्धानं गतस्तात देवपुत्रः प्रतापवान् ।
स तु श्वो वा परश्वो वा मन्ये प्रादुर्भविष्यति ॥ ३२

वैशंपायन उवाच ।

एवमाख्यायमानं तु छन्नं सत्रेण पाण्डवम् ।
वसन्तं तत्र नाज्ञासीद्विराटः पार्थमर्जुनम् ॥ ३३

D_{10-12} स तत्र सिह , B_4 यदभ्रचय , B_5 तदभ्रघन , D_5 तदभ्रचय , D_6 यदस्रघन , $D_{7\ 9}$ यदस्य घन , G_1 नील जीमूत , Ca अनभ्रघन Cr cites अभ्रघन

28 [a]) $D_{7\ 9}$ स (for तत्) — [b]) D_1 सिह सिंहस्वनो, $D_{3\ 4\ 8\ 9}$ S सिंहदर्पसमो — [c]) S transp कुरून् and तान् B_4 $D_{3\ 7}$ प्राहसन्, S द्रावयद् (T_2 G_2 $M_{1\ 2}$ °न्) — [d]) $Ś_1$ K B (except B_4) Dn D_{10-12} सस्थितान् (K_1 D_{10} °हतान्, K_2 हसान्) हतवासस , $D_{1\ 2}$ स्यपहरन्बली, $D_{7\ 9}$ हताभरणवासस , S रणे नाग (M_4 नागान्सिह) इव श्वसन्

29 [a]) D_{10} एकैक (for एकेन) $Ś_1$ K वीरास्ते, $D_{3\ 8}$ ते वीरा , S शूरेण (for वीरेण) — [b]) $Ś_1$ विनिवारिता , B_1 प्रति°, B_2 Dn $D_{2\ 8\ 11\ 12}$ S परिनिर्जि(M_2 कीर्ति)ता , B_3 प्रतिबाधिता , B_5 D_3 वै (D_3 च) पराजिता , D_5m (orig as in text) $_{7\ 9}$ युधि निर्जिता , D_{10} सनिवा — [c]) D_4 T_2 G_2 च (for इव) — [d]) $D_{4\ 7-9}$ G_3 वन (for तृण) $D_{4\ 7-9}$ S यथा (for वने) Dn D_{10-12} यथा वनचरा मृगा — After 29, D_{10} ins an addl colophon (*adhy no* 68), while $D_{2\ 7}$ (both showing lines 1 and 2 *only*) S (G_3 hapl om lines 5–8) ins

1116* हयाना च गजानां च शूराणा च धनुष्मताम् ।
निहतानि सहस्राणि भग्ना च कुरुवाहिनी ।
सूतपुत्र शरैर्विद्ध्वा हयान्हत्वा महारथ ।
देवपुत्रसम सख्ये रक्त वस्त्र समाददे ।
चतुर्भि पुनरानर्च्छन्भीष्म शातवन रणे ।
त विद्ध्वाथ हयाश्चास्य शुक्ल वस्त्र समाददे ।
दुर्योधन च बलवान्बाणैर्विव्याध सप्तभि ।
त स विद्ध्वा हयाश्चास्य पीत वस्त्र समाददे ।
द्रोण कृप च बलवान्सोमदत्त जयद्रथम् ।
भूरिश्रवसमिन्द्राभ शकुनिं च महारथम् ।
त्रिभिस्त्रिभि स विद्ध्वा तु दु शासनमुखानपि ।
विविधानि च वस्त्राणि महार्हाण्याजहार स ।
द्वाभ्या शराभ्या विद्ध्वा तु तथाचार्यसुत रणे ।
चाप छित्वा विकर्णस्य नीले चादत्त वाससी ।

[(L 4) T_2 G_2 अस्त्रेण मोहयित्वा त, M_1 पुत्रोपम सख्ये — T_2 G_2 read lines 5–8 after line 12 — (L 5) $M_{4\ 5}$ दशभि (for चतुर्भि) — (L 6) G_1 M_1 स तान्विध्वा, M_3 शत विध्वा, M_4 स त विध्वा, M_5 सर्वान्विध्वा (for त विद्ध्वाथ) G_1 $M_{1\ 2}$ तत्र, M_4 एव (for अस्य) M_2 शुक्लवस्त्र, $M_{4\ 5}$ नास्य वस्त्र — (L 11) T_2 समाविध्वा, G_3 स विव्याध (for स विद्ध्वा तु) — (L 12) G_1 $M_{1\ 2}$ रुचिराणि (for महार्हाणि)]

30 [a]) D_1 क्वासौ, $D_{2\ 7\ 9}$ कोसौ (for क्व स) D_7(m as in text) पुत्रो (for वीरो) — [b]) $B_{1\ 3}$ बल (for °यशा) — [c]) $Ś_1$ $B_{1-3\ 5}$ Dn_2 $D_{4\ 6-8\ 11\ 12}$ अथाजै° (for अवाजै) B_4 Dn_1 D_5 यो मे गोधनमाजैषीत्, D_3 (corrupt) यो मे न धनवाजैषीत्, S यो ममामोचयत्पुत्र — [d]) $D_{1\ 2}$ $M_{1\ 2}$ कुरुग्रस्त (M_1 °भ्यस्तु) महाहवे

31 [a]) $D_{7\ 9}$ ज्ञातु (for द्रष्टु) S °मि तममित्रघ्न — [b]) K_1 Dn_2 $D_{4\ 6\ 8\ 11}$ (before corr) $_{12}$ अर्चित, D_3 अर्द्धित D_{10} परतप (for महा°) S द्रष्टुमर्चितुमेव च (T_2 G_2 M_5 वा) — [c]) K_2 ता गावो (for गावश्च) S (except G_1) मोक्षिता (for रक्षिता) — After 31, T $G_{1\ 2}$ ins

1117* तस्मै दास्यामि ता पुत्रीं ग्रामाश्चैव तु हाटकान् ।
स्फुरित कटिसूत्र च स्त्रीसहस्रशतानि च ।

32 [a]) $D_{2\ 8}$ T_2 G_2 अतर्धान- B (except B_4) Dn D_{10-12} तत्र (for तात) — [b]) Dn $D_{7\ 9-12}$ महाबल (for प्रतापवान्) — [c]) K मत्त, D_3 S अद्य, D_7 स न (for स तु) D_3 परेद्युर्, Cr परश्वो (as in text)

33 [a]) T G_2 $M_{1\ 2\ 5}$ मानस्, G_3 माने B_5 D_{3-5} त (for तु) G_1 एवमुक्तस्तु त तत्र — [b]) D_3 छन्ने, D_4 छिन्न, Ca छन्न (as in text) $Ś_1$ G_3 पुत्रेण, D_4 सैन्येन, G_1 वस्त्रेण, Ca सत्रेण (as in text) — [d]) Dn D_{10-12}

ततः पार्थोऽभ्यनुज्ञातो विराटेन महात्मना ।
प्रददौ तानि वासांसि विराटदुहितुः स्वयम् ॥ ३४
उत्तरा तु महार्हाणि विविधानि तनूनि च ।
प्रतिगृह्याभवत्प्रीता तानि वासांसि भामिनी ॥ ३५

मन्त्रयित्वा तु कौन्तेय उत्तरेण रहस्तदा ।
इतिकर्तव्यतां सर्वां राजन्यथ युधिष्ठिरे ॥ ३६
ततस्तथा तद्व्यदधाद्यथावत्पुरुषर्षभ ।
सह पुत्रेण मत्स्यस्य प्रहृष्टो भरतर्षभः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तृतीये दिवसे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
स्नाताः शुक्लाम्बरधराः समये चरितव्रताः ॥ १
युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य सर्वाभरणभूषिताः । C 4 2261 B 4 70 2 K 4 74 2

विराटो वाहिनीपति

34 ^{a}) $G_{2\,3}$ ह्यनु (for ऽभ्यनु) — After 34^{ab}, S ins

1118* सह पुत्रेण मात्स्यस्य मन्त्रयित्वा धनंजय ।
इत्येव ब्रूहि राजानं विराटस्य युधिष्ठिरम् ।
इत्युक्त्वा सहसा पार्थं प्रविश्यान्तःपुरं शुभम् ।

[After line 1, T_1 ins

1119* आमन्त्रयित्वा कौन्तेयमुत्तरो वाक्यमब्रवीत् ।
इति राज्ञः प्रवक्ष्यामि धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

— (L 2) G_2 श्व इतो (for इत्येव) T_2 G_2 विराटं च युधि°, $G_{1.3}$ °ट समुपस्थित]

— ^{b}) D_{10} तस्य (for तानि) T_2 G_1 M_1 ददौ वस्त्राणि रत्नानि, $G_{2\,3}$ $M_{2\,4\,5}$ ददौ रत्नानि वस्त्राणि (M_2 वासांसि)

35 ^{b}) $D_{7\,9}$ रक्तानि च (for विवि°) Dn $D_{11\,12}$ नवानि, Ca तनूनि (as in text) S वस्त्राण्याभरणानि च — ^{c}) $B_{3\,5}$ $D_{1\,2\,5\,6}$ प्रत्यगृह्णात्तत प्रीता, S प्रगृह्य तानि वस्त्राणि (G_1 $M_{4\,5}$ सर्वाणि) — ^{d}) B Dn_2 $D_{5\,6\,10-12}$ भाविनी S प्रीता सानुचराभवत् — After 35, S ins an addl colophon (*adhy no* T G $M_{1\,5}$ 71, $M_{2\,4}$ 70), and thereafter a passage given in App I (No 59)

36 For S cf v l 37 — ^{b}) B (except B_4) Dn $D_{11\,12}$ महात्मना, D_7 तदा रह°, D_9 तदा सह (for रहस्तदा) $Ś_1$ इतिकर्तव्यता तत (see below) — ^{c}) $D_{1\,3\,8}$ सर्वं, D_5 सर्वों (for सर्वां) $Ś_1$ उत्तरेण रह सर्वं (see above) — ^{d}) K B (except B_4) Dn $D_{11\,12}$ राजन्पार्थे (K_2 Dn_1 °र्थो), D_8 राजन्यपि

37 For S see below — ^{a}) K D_7 तदा (for तथा) — ^{b}) K_2 B (except B_4) $D_{1\,2}$ °र्षभ, Dn_2 D_{11} °र्षभा, D_5 भरतर्षभ D_4 यथाह स नरर्षभ — ^{c}) B_4 मत्स्यश्च, $D_{7\,9}$ मत्स्यस्तु — ^{d}) Dn_2 $D_{11\,12}$ प्रहृष्टा K_1 Dn_1 D_{10} भरतर्षभ, Dn_2 $D_{11\,12}$ °भा B_4 D_{1-9} सम्प्रहृष्टो नरर्षभ (B_4 $D_{7\,8}$ °भ) — For 36–37, S subst

1120* इतिकर्तव्यता सर्वे मन्त्रयित्वा तु पाण्डवा ।
न्यवसंश्चैव तां रात्रिं पाण्डवा धर्मवत्सला ।
पुत्रेण सह मात्स्यस्तु सम्प्रहृष्टो नराधिप ।
तां रात्रिमवसद्धीमान्समाश्वस्तेन चेतसा ।

[(L 1) $M_{1\,5}$ विनिश्चय, $M_{2\,4}$ महारथा (for तु पाण्डवा) — M_2 om lines 2–3 — (L 2) T G_2 धर्मज्ञा (for पाण्डवा) — (L 4) T G_2 M_4 श्रीमान् (for धीमान्) T G_2 सम्प्रहृष्टेन (for समाश्व°)]

Colophon (M_3 missing) — *Sub-parvan* K_1 गोग्रह, Dn $D_{11\,12}$ उत्तरगोग्रह, M_5 गोग्रहण — *Adhy name* B_4 उत्तरप्रशंसा, $D_{3\,4}$ पांडवाभ्युदय, D_5 उत्तरप्रवेश, D_7 उत्तरोत्तर, D_8 उत्तरवाक्य, D_9 मत्स्योत्तरसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 D_9 67, D_4 62, D_5 64, S 72 (T_2 $M_{2\,4}$ 71, M_3 missing) — *S'loka no* G_3 18

65

☞ M_3 missing for the entire adhy (cf v l 4 63 29) The MS is entirely ignored hereafter in the critical apparatus

1 ^{a}) $Ś_1$ तृतीयदिवसे, S द्वितीये दिवसे — After 1^{ab}, K_2 (partly corrupt) ins

1121* स्वमन्त्रितेति विज्ञाय हर्षेणोत्फुल्ललोचना ।
विराटस्य सभां जग्मुस्ते तीर्णा व्रतमुत्तमम् ।

C. 4 2261 B 4 70 2 K. 4 74 2 अभिपद्मा यथा नागा भ्राजमाना महारथाः ॥ २
विराटस्य सभां गत्वा भूमिपालासनेष्वथ ।
निषेदुः पावकप्रख्याः सर्वे धिष्ण्येष्विवाग्नयः ॥ ३
तेषु तत्रोपविष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः ।
आजगाम सभां कर्तुं राजकार्याणि सर्वशः ॥ ४
श्रीमतः पाण्डवान्दृष्ट्वा ज्वलतः पावकानिव ।
अथ मत्स्योऽब्रवीत्कङ्कं देवरूपमवस्थितम् ।
मरुद्गणैरुपासीनं त्रिदशानामिवेश्वरम् ॥ ५
स किलाक्षातिवापस्त्वं सभास्तारो मया कृतः ।
अथ राजासने कस्मादुपविष्टोऽस्यलंकृतः ॥ ६
परिहासेप्सया वाक्यं विराटस्य निशम्य तत् ।
स्मयमानोऽर्जुनो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ७

जगृहुश्च तथा सर्वं राज्ञो धर्मसुतस्य च ।
समये ते तु त दृष्ट्वा चार्जुनश्छत्रमाददे ।
चामर भीमसेनेन माद्रेयौ च वरायुधान् ।
वरं ताम्बूलसपूर्णं द्रौपदी च स्वभाजनम् ।
ययौ तस्य सुता हृष्टा परचर्याकृते स्थिता ।

— c) K स्नाता शुक्लाबरा सर्वे — d) D8 4 10 S सर्वे सु- (for समये)

2 b) B4 D1. 2 5 राजाभरण° — c) K अभिपद्म, B D2 4–6 10 T2 G M4 5 Cr अभिपद्मा, Dn D9 11 12 द्वारि मत्ता, D3 अभिजात्य, D8 °पद्म, T1 महापद्मा, Cv (cf Ca) अभिपद्मा (as in text) G1 यथाकाम, G3 महानागा — d) T2 °बला (for °रथा)

3 a) S प्राप्य (for गत्वा) — b) K D1 2 4 6 च (for अथ) B4 °सने सुख

4 After 4ab, T G ins

1122* तस्या राज्या व्यतीताया प्रात कृत्य समाप्य च ।
गोसुवर्णादिक दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ।

— c) M4 जगामात्मसभा S राजा (for कर्तुं) — d) K2 नित्यश (for सर्वश) S उत्तरेण सह प्रभो — D7 ins after 4 D4, after 5ab D5 6, after 1124*

1123* अचिन्तयत्कथमिमे सभामागम्य भूषिता ।
अतिष्ठन्देवसकाशा कथमन्वाविशन्निह ।
[(L 2) D7 कथ नु प्राविशन्निह]

5 a) Dn1 D4 8 11 12 श्रीमत° D4 8 पाडवास्तत्र B D1 2 6 श्रीमत पाडव दृष्ट्वा, S स तान्दृष्ट्वा महासत्वान् — b) Ś1 K ज्वल(K2 °लि)तान्, Dn D4 5 8 9 11 12 G3 ज्वलत ꙮCr उपादाय ज्वलन्त (?) ।ꙮ Dn2 D4 8 11 12 पावका इव, D5 7 9 इव पावकान् B D1 2 6 ज्वलत-मिव पावक, M5 श्वसत पन्नगानिव — After 5ab, D4 ins 1123*, while B4 D5 6 S ins

1124* राजवेषानुपादाय पार्थिवो विस्मितोऽभवत् ।
किमिद को विधिस्त्वेष भयार्त इव पार्थिव ।

[(L. 1) D6 राजवेश्मनि आयातो (for the prior half)] Thereafter D5 6 ins 1123* (cf. v 1 4), while S ins .

1125* पुरुषप्रवरान्दृष्ट्वा विषादमगमन्नृप ।
[T2 M1 पर (for नृप)]

On the other hand, after 5ab, D10 ins

1126* राजासनगत दृष्ट्वा नृपतिर्विस्मितोऽभवत् ।

D10 cont B4 ins after 1124* Ś1 K B5 Dn D1–3 7–9 11 12, after 5ab D4–6, after 1123*

1127* मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सरोष पृथिवीपति ।
[Ś1 K अपि (for इव) D3 4 10 स (for च) D5 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा Dn D7–9 11 12 स राजा, D8 सजोष (for सरोष)]

— c) D7 9 तदा (for अथ) S (except M1. 2) मात्स्य — d) D8 देवराजम् Ś1 BD1–3 6–9 11. 12 T G2 3 M4 इव (D6 इवा) स्थित, G1 उपस्थित (for अव°) — e) Ś1 K परिवृत, D4 5 सहासीन (for उपा) D7 9 मरुद्भि सवृत देव

6 ab) K D7 8 T1 G2 3 M1 5 न, D8 भो, D10 मत्, M2 त्व (for स) M1 खलु (for किल) K1 अक्षमवापस्, K2 अक्षणमापस्, D3 अक्षनिवासे, D4 अक्षप्रवापस्, D9 10 T G1 3 M4 5 अक्षनिवापस्, D11 (*sup lin* as in text) 12 अक्षाभिवापस्, G2 अक्षान्निवापस्, Ca अक्षवापकस्, Cs (cf Cn) अक्षातिवापस् (as in text) M2 तु (for त्व) B3 5 D1 2 5 6 Cr अह लक्ष्मीनिवासस्त्व, B4 यदि कको भवान्विप्र , Crp (Dev) अहो अक्षनिवापस्त्व (for a) Crp (Dev, and Ke ?) त्वमक्षवापो (? for त्व सभास्तारो) Ś1 K2 B (except B3) Dn D5 7 9–12 वृत , D8 धृत (for कृत) — c) D7 अद्य (for अथ) — d) Ś1 B1–3 5 Dn2 D11 12 °विष्टस्त्वलकृत , K1 Dn1 D3 4 10 °विष्ट स्वल°, B4 °विष्टोभ्यल , D2 8 9 T2 °ष्टोस्य(T2 °ष्टो ह्य)लकृते, T1 G1 2 M °ष्टोस्य लघने — After 6, B5 ins an addl colophon

7 Before 7, all MSS except Dn1 D8 G1 ins वैश° उ° (resp वैश°) — a) G1 परिहासवचो, G3 Ca °हासेच्छया Ś1 योग्य, K शक्य, S राज्ञो (for वाक्य) — cd) S स्मयमानोब्रवीत् (G1 °र्जुन) वाक्यम् (T G1 2 पार्थ) अर्जुन (T G2 ह्यर्जुन , G1 अब्रवीत्) परवीरहा

8 Before 8, N (except K1 D9 10) G3 M4 ins.

इन्द्रस्याप्यासनं राजन्नयमारोढुमर्हति ।
ब्रह्मण्यः श्रुतवांस्त्यागी यज्ञशीलो दृढव्रतः ॥ ८
अयं कुरूणामृषभः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अस्य कीर्तिः स्थिता लोके सूर्यस्येवोद्यतः प्रभा ॥ ९
समरन्ति दिशः सर्वा यशसोऽस्य गभस्तयः ।
उदितस्येव सूर्यस्य तेजसोऽनु गभस्तयः ॥ १०
एनं दश सहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
अन्वयुः पृष्ठतो राजन्यावदध्यावसत्कुरून् ॥ ११
त्रिंशदेनं सहस्राणि रथाः काञ्चनमालिनः ।
सदश्वैरुपसंपन्नाः पृष्ठतोऽनुययुः सदा ॥ १२

C 4 2279
B 4 70 19
K 4 74 21

अर्जुन उ (resp अर्जुन) — ^{a}) Ś1 B (except B4) Dn D5 11 12 S अर्धासन, K D7 8 अप्यासने — ^{c}) D1 10 सत्य (for श्रुत) — ^{d}) D10 जितेंद्रिय (for दृढ) S सर्वलोकाभिपूजित — After 8, N ins

1128* एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवता वर ।
एष बुद्ध्याधिको लोके तपसा च परायणम् ।
एषोऽस्त्रविच्च सग्रामे त्रैलोक्ये सचराचरे ।
न चैवान्य पुमान्वेत्ति न वेत्स्यति कदाचन ।
न देवा नासुरा केचिन्न मनुष्या न राक्षसा । [5]
गन्धर्वयक्षप्रवरा किंनरा समहोरगा ।
दीर्घदर्शी महातेजा पौरजानपदप्रिय ।
पाण्डवानामतिरथो यज्ञधर्मपरो वशी ।
महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुत ।
बलवान्धृतिमान्सौम्य सत्यवादी जितेन्द्रिय । [10]
धनैश्च सचयैश्चैव शक्रवैश्रवणोपम ।
यथा मनुर्महातेजा लोकाना परिरक्षिता ।
एवमेष महातेजा प्रजानुग्रहकारक ।

[(L 1) Ś1 निग्रह (for विग्रह) — (L 2) K विद्या, B4 पुण्या (for बुद्ध्या) Ś1 K B3-5 D1 8 10 परायण — (L 3) B1-3 5 Dn D10-12 एषोऽस्त्र विविध वेत्ति, B4 D1 2 4-7 9 एषोऽस्त्रविद्वान् (D1 2 योद्धा) सग्रामे — (L 4) K B4 D1-4 एवम्, B5 D5 6 8 एनम् (for चव) D1 2 धन्वी (for वेत्ति) D3 कथचन, D10 च कश्चन (for कदा) B4 न च वेत्स्यति केचन, D4 7 9 न च वेत्स्यति कश्चन — (L 5) D3 8 मनुष्या न च राक्षसा — (L 6) B4 गधर्वयक्षाप्सरस D1-8 न (for स) B Dn D10-12 सकिनर(B4 किंनरा वा)महोरगा — (L 7) D7 9 °बाहु (for तेजा) Dn2 D11 12 om lines 8-9 — (L 8) K धर्मयज्ञपरो वशी, B4 Dn1 D1-4 6 10 यज्वा (B4 योद्धा) धर्मपरो वशी, D5 यज्वा धर्मपरायण, D5m 7 9 यज्वा दानपतिर्वशी — (L 9) B (except B4) Dn1 D7 9 10 सर्वे (for त्रिषु) — (L 10) Ś1 K धृतिवान् D5 transp बलवान् and धृतिमान् B (except B4) Dn D10-12 दक्ष, D9 सम्यक् (for सौम्य) D1 यतेंद्रिय — (L 11) ❀Cr सचयै सम्यग्यज्ञै । शक्रदृष्टान्तमादाय।❀ — (L 12) B4 परिरक्षक, D4 परिकीर्तिता — (L 13) Om in D10 D7-9 transp एव and एष D4 लोका (for प्रजा)]

9 ^{a}) D2 4 अधिप (for ऋषभ) D10 एष वै धर्म राजस्तु — ^{b}) Dn D11 12 धर्मराजो, D10 पाडवेयो (for कुन्ती) — After 9^{ab}, D4 7 ins

1129* अस्य प्रभावात्सर्वेऽपि भ्रातरोऽमी वय नृप ।
महाप्रभावसयुक्ता महाबलपराक्रमा ।
अस्यैव तपसास्माक प्रभावा सन्त्यनेकश ।
विनास्य मनुजैस्तुल्या वय सर्वे भवाम भो ।
यावदेतस्य चादेश तिष्ठामो वयमादृता ।
पालयन्त सुरैस्तावदभिपूज्यतमाश्च ह ।

— ^{c}) S (except T2) यस्य (for अस्य) B3-5 D1-3 5-7 9 transp कीर्ति and लोके B3 5 D5 G1 स्थिरा (for स्थिता) — ^{d}) K तता, B3 D1 दिवा, B4 5 D5 6 दिवि, D2 उत्थिता (for उद्यत)

10 ^{a}) D1 2 5m 7 9 सचरति, D4 T1 G2 प्रस, D8 सरभति, G3 ससर्पति — ^{b}) B5 Dn D4 7-9 11 12 इवा शव, D8 सदाशव (for गभस्तय) Ś1 K प्रदिशश्च नरा धिप (Ś1 नरर्षभ) — D10 G1 3 M4 5 om (hapl) 10^{cd} — ^{c}) K1 चाकाशे, K2 मेरोर्हि (for सूर्यस्य) — ^{d}) K सूर्यस्य (for तेजसो) K इव, D7 9 T2 G2 अथ, D8 T1 M1 2 अस्य (for अनु) — After 10, D8 reads 14^{cd} for the first time, repeating it in its proper place

☞ In Ś1, the portion from stanza 11 up to the end of this parvan is lost on missing fol, the MS is ignored hereafter in the critical apparatus

11 D8 om 11 — ^{a}) K1 Dn1 D1 2 6 T1 एव, G2 एत, M5 येन (*sup lin* एन as in text) K D7 8 सप्त सह, S त्रिंशत्सह — ^{c}) D10 अन्वगच्छस्ततो राजन् — ^{d}) D5m 7 9 एष च (for यावद्) K1 अस्यावसत्, K2 अध्या सित, D9 M1 2 5 अध्यवसत्, T G2 अन्वावसत्, Ca अध्या° (as in text) T2 क्रमात् (for कुरून्) G3 सहस्राण्य नुगच्छत

12 ^{a}) B5 Dn1 D4 7 8 10 एव, S चैव (for एन) D8 एन सप्त सह — ^{b}) D7 9 रथा वै हेममालिन, S रथाना रथिना वर — ^{c}) G3 उपपन्नानि, M1 2 5 उपपन्नाना, M4

C 4 2279 B 4 70.20 K 4 74 22 एनमष्टशताः सूताः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
अस्तुवन्मागधैः सार्धं पुरा शक्रमिवर्षयः ॥ १३
एनं नित्यमुपासन्त कुरवः किंकरा यथा ।
सर्वे च राजन्राजानो धनेश्वरमिवामराः ॥ १४
एष सर्वान्महीपालान्करमाहारयत्तदा ।
वैश्यानिव महाराज विवशान्स्ववशानपि ॥ १५
अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
उपजीवन्ति राजानमेनं सुचरितव्रतम् ॥ १६
एष वृद्धाननाथांश्च व्यङ्गान्पङ्गूंश्च मानवान् ।
पुत्रवत्पालयामास प्रजा धर्मेण चाभिभो ॥ १७
एष धर्मे दमे चैव क्रोधे चापि यतव्रतः ।
महाप्रसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः ॥ १८
श्रीप्रतापेन चैतस्य तप्यते स सुयोधनः ।
सगणः सह कर्णेन सौबलेनापि वा विभुः ॥ १९
न शक्यन्ते ह्यस्य गुणाः प्रसंख्यातुं नरेश्वर ।
एष धर्मपरो नित्यमानृशंस्यश्च पाण्डवः ॥ २०
एवंयुक्तो महाराजः पाण्डवः पार्थिवर्षभः ।
कथं नार्हति राजार्हमासनं पृथिवीपतिः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

उपसपन्न — d) K (corrupt) अन्वययुस् B1 2 Dn D6 8–12 T G2 3 M तदा, D3 तथा (for सदा) G1 पृष्ठतैन यथु सदा — After 12, S ins

1130* वाजिना च शत राजन्सहस्राण्यन्वयुस्तदा ।

[T2 तथा, G2 तदा (for शत) T1 G1 3 M4 अयुत (for अन्वयुस्) T1 G1 3 तथा (for तदा)]

13 a) S इमम् (for एनम्) D7 9 S अष्टशत (G1 अष्टादश) M1 2 राजन् (for सूता°) — c) B1–3 Dn D11 12 अब्रुवन्, S तुष्टुवुर् (for अस्तु)

14 a) B3–5 D1 2 4–6 8 S इम, D3 इमे, D10 एव (for एन) D1 2 5 6 10 S उपातिष्ठन्, D3 4 7 8 उपासते — b) M1 5 राजान (for कुरव) D4 7 9 इव, S सदा (G1 M4 तदा) (for यथा) — After 14ab, G1 repeats 1130* (with v l) — D3 repeats 14cd (cf v l 10) — c) G1 M नृप (for राजन्) M1 2 5 राजान (for नो) T G2 सर्वे चैव नृपा राजन्, G3 सर्वे चैव तु राजान

15 b) D3 5 सदा, D7 9 स्वय, G1 तथा (for तदा) Dn D10–12 करदान्समकारयत् — c) K B (except B2) D4–6 9 10 महाराजो, Dn D11 12 महाभागो — d) D7 9 करदानिव सर्वश , G1 M2 4 विवशा स्ववशा अपि Cr cites विवशान् स्ववशान् (as in text)

16 b) D3 4 दिने दिने (for महात्मनाम्) — c) D4 °तिष्ठति (for °जीवन्ति) — d) D8 धर्मात्मान महीपते

17 b) B Dn D10–12 पङ्गू(B4 व्यगा)नधाश्च मान°, D4 वृद्धपत्वधदु खितान् — After 17ab, D4 (corrupt) ins

1131* मूकमिम्मिणिरोग्यादीन्दीनेडव्यद्धिरादिकान् ।

— c) D4 °वत्पालयश्चित्य — d) K1 (corrupt) चर्वितु; K2 स्वर्चित; B1. 2 Dn D11 12 वै विभु°, B3–5 D1. 2 5 वीर्यवान्, D3 चाभित , D4 M1 2 चाभिभो , D6 धर्मवित्, D7 T2 चाभिभु° , D8 वै प्रभु , D9 वा विभु , D10 वै विभु, T1 G चाभिभू°

18 D9 om 18 — a) K धने, D8 धुरि (for दमे) D4 दाने, D8 प्रोक्त (for चैव) — b) B D1 2 5 6 यत सदा, Dn D7 8 11 12 जितव्रत S दाने सत्ये रत सदा (T1 G2 M4 5 तदा, G1 3 तथा) — c) D2 M2 महाप्रभावो K D4. 5 m 7 धर्मज्ञ (for ब्रह्मण्य) — d) D4 6 जितेंद्रिय , D5 m 7 प्रियवद , M4 5 च पाडव

19 a) Dn D11 12 शीघ्र तापेन, Ca r श्रीप्र (as in text) B Dn1 D1 2 5 6 8 चैवास्य, S वै यस्य — b) D3 दीप्यते, D4 व्यथते (for तप्यते) D2 3 च, D4 स्म, D5 असौ (for स) — c) B4 D1 5 6 सबल , M2 सानुज (for सगण) — d) K सौबलेनैव चानघ, B1–3. 5 D5 6 °लेन तथा (D6 च वा) विभो, B4 D3 4 7–9 सह दु शासनेन च, D1 2 °लेयेन वा विभो (D2 °भो), S °लेन च वीर्यवान् Ca rp (Dev) cites अभिभू , Cr विभो

20 a) D5 अस्य च (for ह्यस्य) K गुणान् T1 G2 न शक्यते त्वस्य गुणान्, G1 3 M न शक्यमेतस्य गुणान् — c) T1 G2 3 धर्मरतो — d) K1 अक्षससश्च, K2 अज्ञससश्च, B (except B4) D1–3 5 6 8 T2 आनृशसश्च (D1 2 °सस्तु), T1 G3 M आनृशसी च, G1 शस्ये च K G1 पार्थिव (for पाण्डव) D7 9 आनृशस्यपरस्तथा, G2 °शसी सुशीलवान्

21 a) D1–3 G1 M महाराज D5 m 7 9 एष (D5 m एव) सर्वगुणोपेत , G2 एवविधगुणो राजा — b) B D1–6 S पुरुषर्षभ (G1 M5 °भ) D5 m 7 9 पार्थिव पार्थिवर्षभ — c) D4 राजाढ्य — d) B1 Dn D11 12 °पते, D7 9

६६

विराट उवाच ।
यद्येष राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
कतमोऽस्यार्जुनो भ्राता भीमश्च कतमो बली ॥ १
नकुलः सहदेवो वा द्रौपदी वा यशस्विनी ।
यदा द्यूते जिताः पार्था न प्राज्ञायन्त ते क्वचित् ॥ २
अर्जुन उवाच ।
य एष बल्लवो ब्रूते सूदस्तव नराधिप ।
एष भीमो महाबाहुर्भीमवेगपराक्रमः ॥ ३
एष क्रोधवशान्हत्वा पर्वते गन्धमादने ।
सौगन्धिकानि दिव्यानि कृष्णार्थे समुपाहरत् ॥ ४
गन्धर्व एष वै हन्ता कीचकानां दुरात्मनाम् ।
व्याघ्रानृक्षान्वराहांश्च हतवान्स्त्रीपुरे तव ॥ ५
यश्चासीदश्वबन्धस्ते नकुलोऽयं परंतप ।
गोसंख्यः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ महारथौ ॥ ६
शृङ्गारवेषाभरणौ रूपवन्तौ यशस्विनौ ।
नानारथसहस्राणां समर्थौ पुरुषर्षभौ ॥ ७ C 4 2295 B 4 71 7 K 4 75.8

जगतीपति — After 21, D_4 (om lines 7–8) $_7$ ins

1132* छलेन यावद्रिपुभि सत्यपाशेन बन्धित ।
अभूत्तावन्मनुष्येषु सर्वसाधारणो ह्ययम् ।
त्रयोदशमवर्षस्य नष्टचर्याव्रत त्विदम् ।
पारित त्वत्समक्ष वै तन्निस्तीर्णोऽद्य पाण्डव ।
यथावद्व्रतचीर्णोऽय मेघमध्याद्यथा रवि ।
भवेत्प्रतापासह्यस्तु तद्वत्पश्यैनमप्यहो ।
योग्यस्त्वय नरपतिर्मन्ये शक्रासनस्य च ।
तस्मान्मा विस्मयस्तेऽस्तु न मृषा प्रब्रवीमि ते ।

Colophon ($Ś_1$ M_8 missing) — *Sub-parvan* K_1 गोग्रह, Dn_1 $D_{1\ 9}$ उत्तरगोग्रह — *Adhy name* B_4 युधिष्ठिराभिषेक $D_{1\ 2}$ पाडवप्रकटन, D_8 सभाया पाण्डव दर्शन, D_4 पाडवाना त्रयोदशवर्षनष्टचर्याव्रतविसर्ग, D_5 पाडवप्राकट्य, D_7 युधिष्ठिरप्रकटन, D_9 अर्जुनकृत धर्मस्तवन, $M_{2\ 5}$ पाडवप्रकाश — *Adhy no* (figures, words or both) B_4 D_9 68, D_5 63, D_6 67, D_{10} 66, S 73 (T_2 70, $M_{2\ 4}$ 72) — *S'loka no* G_8 23

66

☞ $Ś_1$ M_8 missing for entire adhy (cf v 1 4 63 29, 65 11) The MSS are ignored hereafter in the critical apparatus

1 ^{c}) K $D_{1\ 2\ 10}$ च, G_8 हि (for अस्य) — ^{d}) Dn $D_{11\ 12}$ युधि (for बली) K भीमसेनो महाबली

2 ^{a}) K B_4 $D_{4\ 5\ 10}$ च (for वा) — ^{b}) K $D_{4\ 7\ 10}$ च (for वा) — ^{c}) N (except K_1 B_4 D_5) द्यूत- (for द्यूते) S यतो (M_5 गता) ह्यक्षैर्जिता (T_1 G_2 °क्षजिता) ह्येते (G_1 एते, G_8 स्त्वेते, M_5 -स्ते वै) — ^{d}) Dn_1 D_8 प्रज्ञा°, D_6 प्राज्ञायत K $D_{1\ 2\ 4\ 8}$ प्रज्ञायते (D_1 प्राज्ञायत, $D_{2\ 8}$ प्रज्ञायत) न ते क्वचित्, S नातरा श्रूयते कथा

3 ^{a}) B_4 $D_{1\ 6}$ बल्लव, S वल्लो T_2 नाम (for ब्रूते) — ^{b}) S सूपकारश्च ते नृप — ^{c}) Dn $D_{8\ 8-12}$ T $G_{2\ 8}$ $M_{1\ 2\ 5}$ महाराज, D_7 महाभाग, G_1 महौजाश्च D_4 स एव भीमो मत्स्येश — ^{d}) D_8 भीमवीर्य, D_4 श्रीमन्वेग, D_8 श्रीमानुरु, G_1 भीमाकार°, M_5 सिहतुल्य

4 D_8 om 4 — ^{a}) K वेगवशान्, B_4 क्रोधवशाद्; Cs as in text B_4 युध्वा (for हत्वा) $D_{4\ 8}$ सयक्षान्रा- क्षसाञ्जित्वा (D_8 न्भित्वा) — ^{c}) B_4 शतश, $D_{4\ 9}$ m पद्मानि, S पुष्पाणि (for दिव्यानि) — ^{d}) S (except G_1) समुपानयत्

5 ^{a}) $D_{1\ 2}$ चैष (for एष) D_7 गधर्वाणामय हता — ^{b}) $D_{1\ 10}$ T_2 M_2 महात्मना, D_6 महामना — ^{c}) B_5 वृकान्, D_4 यक्षान् (for ऋक्षान्) S गजाश्चैव (for वरा हाश्च) K_1 व्याघ्ररूक्षान् रजाश्चैव (sic) — ^{d}) T_2 $G_{1\ 2}$ च पुरे, Ca स्त्रीपुरे (as in text) — After 5, S ins

1133* हिडिम्ब च बक चैव किर्मीर च जटासुरम् ।
हत्वा निष्कण्टक चक्रे अरण्य सर्वत सुखम् ।

6 D_2 om 6 — ^{a}) D_{10} om च — ^{b}) K सनातन (K_2 न), Dn_1 M_4 परतप, D_4 स पार्थिव — ^{c}) Dn $D_{11\ 12}$ गोसख्ये, Ca गोसस्थ — ^{d}) K माद्रीपुत्रश्च वीर्यवान्, B $D_{1\ 5\ 6}$ S त्रौ महाबलौ (G_8 परतपौ)

7 ^{a}) K अगारकेशाभरणौ, M षाभरणे — ^{b}) M उपपन्नौ $D_{4\ 6}$ S मनस्विनौ — ^{c}) K नानारत्नसमुत्थाने; Dn $D_{4\ 8\ 11\ 12}$ महारथ — ^{d}) D_5 m $_{7\ 9}$ जेतारौ B D (except $D_{3\ 4\ 8}$) T G_2 $M_{1\ 2\ 4}$ भरतर्षभौ, $G_{1\ 8}$ रक्षणे नृप

8 ^{a}) G_1 पद्मविशालाक्षी — ^{c}) B_4 D_6 सैरिंध्री — ^{d}) B_4 Dn $D_{4,\ 10-12}$ यस्यार्थे, $D_{2\ 5\ 7-9}$ T G_2 यदर्थे G_1 $M_{1\ 2\ 5}$ कीचको हत — After 8, S (which om 9) ins

C 4.2296 B 4.71.8 K 4.75.9 एषा पद्मपलाशाक्षी सुमध्या चारुहासिनी ।
सैरन्ध्री द्रौपदी राजन्यत्कृते कीचका हताः ॥ ८
अर्जुनोऽहं महाराज व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
भीमादवरजः पार्थो यमाभ्यां चापि पूर्वजः ॥ ९
उषिताः स्म महाराज सुखं तव निवेशने ।
अज्ञातवासमुषिता गर्भवास इव प्रजाः ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

यदार्जुनेन ते वीराः कथिताः पञ्च पाण्डवाः ।
तदार्जुनस्य वैराटिः कथयामास विक्रमम् ॥ ११
अयं स द्विषतां मध्ये मृगाणामिव केसरी ।

1134* द्रुपदस्य प्रिया पुत्री धृष्टद्युम्नस्य चानुजा ।
अग्निकुण्डात्समुद्भूता द्रौपदीत्यवगम्यताम् ।
भीम ।
असज्ञो दुर्लभ कश्चित्केवल पृथिवीमनु ।
धनु स्पृशा तथा श्रेष्ठ कौन्तेयोऽय धनजय ।
एतेन खाण्डव यस्य अकामस्य शतक्रतो ।
दग्ध नागवन चैव सह नागैर्नराधिप ।
वर्षं च शरवर्षेण वारित दुर्जयेन वै ।
करमाहारिता सर्वे पार्थिवा पृथिवीपते ।
क्लीवेष कृतवानेष तव राजन्निवेशने ।
बृहन्नलेति यामाहुरर्जुन जयता वर ।

[(L 4) G2 M2 धनुर्भृता T2 धनु , G2 अय (for तथा) — (L 5) M2 दग्ध्वा (for यस्य) — M2 om line 10]

9 S om 9 — a) B5 °नोय, D7 9 अस्म्यर्जुनो (for नोऽह) — b) D1 2 यदि, Cr व्यक्त (as in text) — D4 om 9cd — d) K1 B4 D5 6 om च D2 10 पूजित (for पूर्वज) D8 यमलाभ्या च पूर्वज

10 D2 om 10a, M2 om 10ab — a) K2 B (except B5) D (except D1 3 6, D2 om) स्मो S (M2 om) सुख सर्वे (for महाराज) — b) D10 चिर (for सुख) S (M2 om) तव राजन् (for सुख तव) — c) = 4 1 1c K1 D6 वासान्निभृता, B3 वासे नियता, B4 °वास- निरता, B5 D1 5 7 वास (D1 वास) निहिता, D4 9 °वास विहिता, D8 वास रहिता, S वासे निहिता — d) K D6 वासम्, Cr वासे (as in text)

11 All N MSS except B4 5 D1 (Ś1 missing) *repeat* (at different points) 11cd, while D2 6 repeat (the whole of) 11, for details see below — a) K यद्, M3 4 यथा (for यदा) — b) D7 9 तत्र (for पञ्च) — After 11ab, B4 5 D1 2 ins 1136* (see below) — c) K B4 5 D1-8 तत , M3 4 तथा (for तदा) — B4 5 D9 ins after 11cd D4 7 8, after the *repetition* of 11cd D5, after 1142*

1135* महेन्द्रकल्पस्य तदा समहृष्टतनूरुह ।
N ins after (the *first* occurrence of) 11 (B4 5 D1 2, after 11ab D9, after 1135*)

1136* पुनरेव तु तान्पार्थान्दर्शयामास चोत्तर ।
उत्तर उवाच ।
य एष जाम्बूनदशुद्धगौर-
तनुर्महासिह इव प्रवृद्ध ।
प्रचण्डघोण पृथुदीर्घनेत्र
स्ताम्रायताक्ष कुरुराज एष ।
अय पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी
प्रतप्तचामीकरशुद्धगौर ।
पृथ्वायतासो गुरुदीर्घबाहु-
र्वृकोदर पश्यत पश्यतैनम् ।
यस्त्वेष पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मा-
ञ्श्यामो युवा वारणयूथपोपम ।
सिहोन्नतासो गजराजगामी
पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीर ।
राज्ञ समीपे पुरुषोत्तमौ यौ
यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पौ ।
मनुष्यलोके सकले समोऽस्ति
ययोर्न रूपे न बले न शीले ।
आभ्या तु पार्श्वे कनकोत्तमाङ्गी
यैषा प्रभा मूर्तिमतीव गौरी ।
नीलोत्पलाभा सुरदेवतेव
कृष्णा स्थिता मूर्तिमतीव लक्ष्मी ।

[(L 1) D6 om line 1 K2 B1 2 Dn D4 9-12 च, D3 हि (for तु) D8 कथ (for दर्श) — (L 3) K1 B1 2 Dn D7 9 11 12 महान्सिह B4 D4 8 प्रसिद्ध (for प्रवृद्ध) — (L 4) Cv प्रलबघोण D4 5m 9 बाहुस्, Cc नेत्रस् (as above) — (L 5) K B5 D5(m as above) °यतास्य , Cc यताक्ष (as above) — (L 9) D4 °दर सोयमिति प्रताप , D5 (marg , orig as above) 7 9 ताम्रायताक्ष स वृकोदरोय — (L 10) B Dn2 D11 12 एव (for एष) — (L 12) K D3-7 9 10 गजखेलगामी, B4 D1 2 गजलील° — (L 14) B (except B4) Dn D1-8 11 12 तु, D4 वा, D6 8 तौ (for यौ) — (L 15) K यमौ च तौ, B4 5 D1 2 4-6 एतौ यमौ (for यमाविमौ) D2 3 °महेंद्रतुल्यौ — (L 17) Dn1 D10 11 (before corr) 12

अचरद्रथवृन्देषु निघ्नंस्तेषां वरान्वरान् ॥ १२
अनेन विद्धो मातङ्गो महानेकेषुणा हतः ।
हिरण्यकक्ष्यः संग्रामे दन्ताभ्यामगमन्महीम् ॥ १३
अनेन विजिता गावो जिताश्च कुरवो युधि ।
अस्य शङ्खप्रणादेन कर्णौ मे बधिरीकृतौ ॥ १४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् ।
उत्तरं प्रत्युवाचेदमभिपन्नो युधिष्ठिरे ॥ १५
प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये ।
उत्तरां च प्रयच्छामि पार्थाय यदि ते मतम् ॥ १६

उत्तर उवाच ।

अर्च्याः पूज्याश्च मान्याश्च प्राप्तकालं च मे मतम् ।
पूज्यन्तां पूजनार्हाश्च महाभागाश्च पाण्डवाः ॥ १७ C 4 2312 B 4 71 24 K 4 76 8

गुरुत्वे (for न रूपे) $B_{4\ 5}$ $D_{4\ 5\ 8}$ न कुले (Cr cites कुले) (for न बले) D_{7} (before corr as above) ययोर्न रूपेण कुलेन तुल्य — (L 18) $D_{7\ 9}$ राज्ञ , Cc आभ्या (as above) D_{1} समीपे (for तु पार्श्व) K $D_{8\ 5\ 7-9}$ कनको (${D_{5\ 7}}$ प्रमदो)त्तमाढ्या, Cr as above — (L 19) K_{1} B_{4} $D_{1\ 4}$ Cc r सैरी, D_{2} शुद्धा, D_{9} लक्ष्मी , Cop rp गौरी (as above)]

K cont

1137* वैशपायन उवाच ।
एव निवेद्य तान्पार्थान्पाण्डवान्पञ्च भूपते ।

(a line curiously enough reproduced in almost all old printed ed), and thereafter *repeats* 11[cd] — On the other hand, after 1136*, $B_{1\ 8}$ Dn $D_{8\ 5\ 9-12}$ *repeat* 11[cd], while B_{2} D_{6} *repeat* (the whole of) 11 Furthermore after 1136*, $B_{4\ 5}$ read and $D_{4\ 7\ 8}$ *repeat* 11[cd], which is followed by 1135* Finally, after 11[cd] (see above), $D_{1\ 2}$ ins

1138* भूतपूर्वं न कस्यापि हर्षेणोत्फुल्ललोचन ।,

while after the *repetition* of 11[cd], D_{10} ins

1139* विराटनृपतेरग्रे यथादृष्ट कुरून्प्रति ।

12 Before 12, K B D (except $D_{7\ 9}$) G_{3} ins उत्तर उ (resp उत्तर) — After उत्तर उ , D_{5} ins 1142* — [a]) K विजयो (for अय स) $D_{1\ 2}$ विद्विषा (for द्विषतां) B Dn $D_{1-4\ 5m\ 6\ 10-12}$ हता (for मध्ये) — [c]) B_{2} $D_{5\ 6}$ व्यचरद् G_{3} दृढवृदेषु — [d]) D_{6} विनिघ्नस्तान् (for निघ्नस्तेषा) B (except $B_{1\ 8}$) Dn $D_{5\ 10-12}$ तास्तान् (for तेषा) $B_{4\ 5}$ D_{10} धुरधरान्, Dn_{1} महारथान्, G_{3} रथान्वरान् D_{8} निघ्नते साधुरापरान्

13 [ab]) D_{8} नृप (for हत) S अनेन विद्धा मातगा महामेघोपमास्तदा — [c]) B_{1-3} Dn D_{9-12} सुवर्णकक्ष , $B_{4\ 5}$ D_{1-3} Ca c हिरण्यकक्ष , S °कक्ष्या $D_{1\ 2}$ सनद्ध (for सग्रामे) — [d]) $D_{1\ 2}$ सपताकोगमन्महीं — After 13, D_{7} (marg) ins 1142*

14 [a]) K D_{9} ता जिता, G_{3} निर्जिता — [b]) K जितास्ते, S निर्जिता — After 14[ab], $D_{1\ 2}$ ins

1140* तस्य तत्कर्म वीरस्य न मया तात तत्कृतम् ।,

which is followed by lines 3–4 of 1142* — [c]) B_{4} शखनिनादेन, T G_{2} शखस्य शब्देन — T G_{2} ins after 14

1141* जायते रोमहर्षो मे सस्मृत्यास्य धनुर्ध्वनिम् ।
ध्वजस्य वानर भूतैराक्रोशन्त सहानुगै ।
नाददान शरान्घोरान्न मुञ्चन्त शरोत्करान् ।
न कार्मुक विकर्षन्तमेन पश्यामि सयुगे ।
एतद्धनु प्रमुक्ताश्च शरा पुङ्खानुपुङ्खिन ।
नालक्ष्येषु रणे पेतुर्नाराचा रक्तभोजना ।
तीक्ष्णनाराचसकृत्तशिरोबाहूरुवक्षसाम् ।
कलेवराणि दृश्यन्ते योधाना साश्वसादिनाम् ।
अनेन तटिनी तत्र शोणिताम्बुप्रवाहिनी ।
प्रवर्तिता भीमरूपा या स्मृत्वाद्यापि मे मन ।
प्रकम्पते चण्डवायुकम्पिता कदली यथा ।

T G_{2} cont $G_{1\ 3}$ M ins after 14 $D_{1,\ 2}$ (both om lines 1–2), after 1140* D_{5}, (after उत्तर उ°, which is ins in some MSS) before 12 D_{7}, after 13

1142* अनेन तात वीरेण भीष्मद्रोणमुखा रथा ।
दुर्योधनेन सहिता निर्जिता भीमकर्मणा ।
अय द्रवन्त भीत मा देवपुत्रो न्यवारयत् ।
अस्य बाहुबलेनास्मि जीवन्प्रत्यागत पुन ।

[(L 1) S राजन् (for तात) — (L 2) T_{1} भीमरूपिणा — (L 3) $D_{1\ 2}$ T_{1} एष (T_{1} रथाद्) भीत द्रवत मा — (L 4) $D_{1\ 2}$ अभ्या° (for प्रत्या°)]

☞ For 15–26, S subst a passage which contains some additions and transpositions The text of the Southern passage is given separately, with variants, under v l 26

15 For S cf v l 26 — [d]) K B_{4} अभिपन्ने, D_{8} उपपन्न, D_{5} Cc प्रतिपन्नो, Cr cp अभिपन्नो (as in text)

16 For S cf v l 26 B_{5} om 16 — [a]) B_{4} प्रसाद पाडवस्यैव, $D_{1\ 2\ 5m\ 7}$ प्रसादन पाडवेये ($D_{5m\ 7}$ °वाना), $D_{9\ 10}$ प्रसाद पाडवेयस्य (D_{9} वाना च) — [b]) K च (for हि) K D_{8} रोचते — [d]) K मे मत, B (except B_{4}) Dn $D_{2-4\ 8\ 10-12}$ मन्यसे, $D_{7\ 9}$ रोचते

C 4 2313
B 4 71 25
K 4 76 5

विराट उवाच ।
अहं खल्वपि संग्रामे शत्रूणां वशमागतः ।
मोक्षितो भीमसेनेन गावश्च विजितास्तथा ॥ १८
एतेषां बाहुवीर्येण यदस्माकं जयो मृधे ।
वयं सर्वे सहामात्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
प्रसादयामो भद्रं ते सानुजं पाण्डवर्षभम् ॥ १९
यदस्माभिरजानद्भिः किंचिदुक्तो नराधिपः ।
क्षन्तुमर्हति तत्सर्वं धर्मात्मा ह्येष पाण्डवः ॥ २०
वैशंपायन उवाच ।
ततो विराटः परमाभितुष्टः
समेत्य राज्ञा समयं चकार ।
राज्यं च सर्वं विससर्ज तस्मै
सदण्डकोशं सपुरं महात्मा ॥ २१
पाण्डवांश्च ततः सर्वान्मत्स्यराजः प्रतापवान् ।
धनंजयं पुरस्कृत्य दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ २२
समुपाघ्राय मूर्धानं संश्लिष्य च पुनः पुनः ।
युधिष्ठिरं च भीमं च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २३
नातृप्यद्दर्शने तेषां विराटो वाहिनीपतिः ।
संप्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ २४
दिष्ट्या भवन्तः संप्राप्ताः सर्वे कुशलिनो वनात् ।
दिष्ट्या च पारितं कृच्छ्रमज्ञातं वै दुरात्मभिः ॥ २५
इदं च राज्यं नः पार्था यच्चान्यद्वसु किंचन ।

---

17 For S cf v l 26 — ^{a}) B2 5 Cop आर्यां°, Cc (cf Cv) °अचर्यां (as in text) — ^{b}) K प्राप्ते काले, Cr प्राप्तकाल (as in text) K D4 हि (for च) — ^{c}) B4 D1 2 पूज्याना D10 पूज्यता चैव पूज्यार्हां

18 For S cf v l 26 — ^{d}) B Dn D1 3 10–12 गावश्चापि जितास्तथा (D3 पराजिता), D3 4 9 गाश्चापि (D9 °श्चैव) विजितास्तथा

19 For S cf v l 26 — ^{a}) B D (except D5 7 9) बाहुवीर्यं तद् (B4 तु, D1 च) — ^{b}) K यदास्माक, D4 यद्यस्माक B3 D4 जयो रणे, D5 रणे जय — ^{c}) B1 2 Dn D11 12 एव (for वय) — ^{d}) K पुत्रे ष्ठिरे — ^{e}) K2 D5 प्रसादयाम

20 For S cf v l 26 — ^{b}) K2 B4 उक्त B3 4 D1 5–8 नराधिप — ^{c}) B4 D4–6 अर्हसि — ^{d}) B4 D5 6 स्मा ह्यसि पाडव

21 For S cf v l 26 — ^{a}) K2 परमाभितृप्त, B4 5 D6 प्रथम (B5 °म) प्रहृष्ट, D5 परमप्रहृष्ट, D10 प्रथमोभिरुष्ट D4 ततो विराटोपि पराभि° — ^{b}) K राज्ञ, B (except B4) D (except D1 3–6 8 10) राजा — ^{c}) D5 transp सर्वं and तस्मै — ^{d}) B (except B5) D5 6 11 12 °कोष D3 देश च कोश च पुर महात्मा

23 For S cf v l 26 — ^{a}) B4 Dn1 D1 3–7 9 मूर्ध्न्यैतान्, D2 तान्मूर्ध्नि D8 मूर्ध्नि तान्समुपाघ्राय — ^{b}) B4 D1 2 समाश्लिष्य, D4 सश्लाघ्य च, D8 सश्लिषश्च

24 For S cf v l 26 — ^{c}) B (except B4) D (except Dn1 D3–7) स (for सं°)

25 For S cf v l 26 K om 25^{cd} — ^{c}) B1–3 5 Dn D9 11 12 Cop सपालित, B4 D10 च पालित (for च पारित) Cc cites पारित — ^{d}) D1 2 5 अज्ञातैश् B4 D1 2 5 6 च, D7 तैर् (for वै) D3 4 दुरासद — After 25, D4 7 ins

1143* पृच्छेऽह कारण किंचिदुच्यता तद्यथातथम् ।
देवानामपि शक्तिर्वो रूपप्रावर्तकारिणी ।
मन्येऽप्यह यथा पूर्वं रूप वो नाधुना तथा ।
यदा मनुष्यसामान्यमभूदेतर्हि देववत् ।
रूप कान्ति बल धैर्यं गुणा सर्वेऽप्यनीदृशा ।
सूर्याग्निरुद्रवज्जाता यूय देवोपमा क्षणात् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यशौचतपोभिना गुणै प्रीता सुरा ददु ।
धर्मदुर्गाप्रभृतयो रूपप्रावर्तकृद्गुणान् ।

26 For S see below — ^{a}) B4 D2 7 transp च and राज्य B (except B4) Dn D1 9–12 पार्थाय, D2–6 व पार्था, D7 पार्था मे, D8 पार्था वो (for न पार्था), — ^{b}) B D (except D2 5) अपि (for वसु) — ^{cd}) B5 D1 2 5 6 यच्च वक्ष्यामि तत्कार्यं (B5 तत्सर्वं) कौंतेये (D5 अर्जुने) नाविशकया

☞ For 15–26, S subst

1144* वैशपायन ।
(15^{ab}) तस्य तद्वचन श्रुत्वा मत्स्यराज प्रतापवान् ।
(22^{ca},23) धनजय परिष्वज्य पाडवानथ सर्वश ।
नमस्कृत्वा तु राजान राजन्राज्येऽभिषेचितम् ।
(24^{ab}) नातृप्यद्दर्शने तेषा विराटो वाहिनीपति ।
(24^{cd}) सप्रीयमाणो राजान युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ।
(25^{ab}) दिष्ट्या भवन्त सप्राप्ता सर्वे कुशलिनो वनात् ।
(25^{cd}) दिष्ट्या च चरित कृच्छ्रमज्ञात तैर्दुरात्मभि ।
(26^{ab}) इद राज्य च व सर्वं यच्चास्ति वसु किंचन ।

प्रतिगृह्णन्तु तत्सर्वं कौन्तेया अविशङ्कया ॥ २६
उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनंजयः ।
अयं ह्यौपयिको भर्ता तस्याः पुरुषसत्तमः ॥ २७
एवमुक्तो धर्मराजः पार्थमैक्षद्धनंजयम् ।
ईक्षितश्चार्जुनो भ्रात्रा मत्स्यं वचनमब्रवीत् ॥ २८
प्रतिगृह्णाम्यहं राजन्स्नुषां दुहितरं तव ।
युक्तश्चावां हि संबन्धो मत्स्यभारतसत्तमौ ॥ २९ C 4 2325 B 4 71 35 K 4.77 6

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

(26^cd) अविभक्तमतेङ्कवता नोत्कण्ठा कर्तुमर्हथ ।
Colophon
वैशपायन ।
विराटस्य वच श्रुत्वा पार्थस्य च महात्मन ।
(15^cd) उत्तर प्रत्युवाचेदमभिपन्नो युधिष्ठिरे ।
(16^ab) प्रसादन प्राप्तकाल पाण्डवस्याभिरोचये ।
तेजस्वी बलवाञ्शूरो राजराजेश्वर प्रभु ।
(16^cd) {उत्तरा च वरारोहा पार्थस्यामित्रकर्शन ।
प्रणिपत्य प्रयच्छामस्तत शिष्टा भवामहे ।
(19^cd) वय च सर्वे सामात्या कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम् ।
प्रसाद्य ह्युपतिष्ठामो राजन्कि करवामहे ।
(18^a,^e) राजस्त्वमसि सग्रामे गृहीतस्तेन मोक्षित ।
(19^a,18^d) एतेषा बाहुवीर्येण गावश्च विजितास्त्वया ।
कुरवो निर्जिता यस्मात्सग्रामेऽमिततेजस ।
एष तत्सर्वमकरोत्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
(17^a) अर्च्या पूज्याश्च मान्याश्च प्रत्युत्थेयाश्च पाण्डवा ।
(17^b) अर्घ्यार्हाश्चाभिवाद्याश्च प्राप्तकाल च मे मतम् ।
(17^cd) पूज्यन्ता पूजनीयाश्च महाभागाश्च पाण्डवा ।
न ह्येते कुपिता शेष कुर्युराशीविषोपमा ।
तस्माच्छीघ्र प्रपद्याम कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम् ।
(19^e) प्रसादयाम भद्र ते सह पार्थैर्महात्मभि ।
उत्तरामग्रत कृत्वा शिर स्नातामलकृताम् ।
जानाम्यहमिद सर्वमेषा तु बलपौरुषम् ।
कुले च जन्म महति फल्गुनस्य च विक्रमम् ।
उत्तरात्पाण्डवाञ्श्रुत्वा विराटो दु खमोहित ।
उत्तरां चापि सप्रेक्ष्य प्राप्तकालमचिन्तयत् ।
ततो विराट सामात्य सकलत्र सबान्धव ।
उत्तरामग्रत कृत्वा शिर स्नाता कृताञ्जलि ।
भूमौ निपतितस्तूर्ण पाण्डवस्य समीपत ।
विराट ।
प्रसीदतु महाराजो धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
प्रच्छन्नरूपवेषत्वान्नाभिर्दिष्टस्तृणैर्वृत ।
शिरसाभिप्रपन्नोऽस्मि सपुत्रपरिचारक ।
(20^ab) यदस्माभिरजानद्भिरधिक्षिप्तो महीपति ।
अवमत्य कृत सर्वमयुक्त प्राकृतो यथा ।
(20^cd) क्षन्तुमर्हति तत्सर्वं धर्मज्ञो बन्धुवत्सल ।
यदिद मामक राष्ट्र पुर राज्य च पार्थिव ।
सदण्डकोश विसृजे तव भृत्योऽस्मि पार्थिव ।
वय च सर्वे सामात्या भवन्त शरण गता ।
वैशपायन ।
त धर्मराज पतित महीतले
सबन्धुवर्गं प्रसमीक्ष्य पार्थिवम् ।
उवाच वाक्य परलोकदर्शन
प्रनष्टमन्युर्गतशोकमत्सर ।
युधिष्ठिर ।
न ते भय पार्थिव विद्यते मयि
प्रतीतरूपोऽस्म्यनुचिन्त्य मानसम् ।
एतत्त्वया सम्यगिहोपपादित
द्विजैरमात्यै सदृशैश्च पण्डितै ।
इमा च कन्या समलकृता भृश
समीक्ष्य तुष्टोऽस्मि नरेन्द्रसत्तम ।
क्षान्तमेतन्महाबाहो यन्मा वदसि पार्थिव ।
न चैव किंचित्पश्यामि विकृत ते नराधिप ।
वैशपायन ।
(21^a) ततो विराट परमाभितुष्ट
(21^b) समेत्य राज्ञा समय चकार ।
(21^c) राज्य च सर्वं विससर्ज तस्मै
(21^d) सदण्डकोश सपुर महात्मा ।
Colophon
विराट ।
यच्च वक्ष्यामि ते सर्वं मा शङ्केथा युधिष्ठिर ।
इद सनगर राष्ट्र सवन सवधूजनम् ।
युष्मभ्य सप्रदास्यामि भोक्ष्याम्युच्छिष्टमेव च ।
अह वृद्धैश्चिर राजन्भुक्तभोगश्चिर सुखम् ।
राज्य दत्त्वा तु युष्मभ्य प्रव्रजिष्यामि काननम् ।

[(L 7) G1 प्रचरित, M1 2 विच , M4 दुश्चरित (for च चरित) — (L. 8) M1 2 अन्यद् (for अस्ति) — (L 9) Hypermetric! G1 2 M1 2 विभक्तम् (for अवि) T1 हि (for एतद्) — Colophon *Adhy no* T G M1 4 5 74, M2 73 — (L 10) T G पार्थिवस्य (for पार्थस्य च).

६७

C 4 2326
B. 4 72 1
K 4 77 7

विराट उवाच ।
किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ भार्यां दुहितरं मम ।
प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मया दत्तामिहेच्छसि ॥ १
अर्जुन उवाच ।
अन्तःपुरेऽहमुषितः सदा पश्यन्सुतां तव ।
रहस्यं च प्रकाशं च विश्वस्ता पितृवन्मयि ॥ २
प्रियो बहुमतश्चाहं नर्तको गीतकोविदः ।
आचार्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ॥ ३
वयःस्थया तया राजन्सह संवत्सरोषितः ।
अतिशङ्का भवेत्स्थाने तव लोकस्य चाभिभो ॥ ४

— (L 11) T2 G2 3 अतिभीतो (for अभिपन्नो) — (L 14) T1 G1 कर्शन, G3 कर्शिन, M1 2 घातिन M4 पार्थायामित्रकर्शिने, M5 स्यामिततेजस — (L 15) G2 M4 प्रयच्छाम, M5 प्रदास्याम T1 G2 तुष्टा, T2 त्विष्टा — (L 16) G1 सर्वे वय च सामात्या, G2 वय सर्वे सहामात्या, M4 वय सर्वे च सामात्या — (L 17) G1 3 प्रसाद्याभ्युप — (L 20) M1 2 विजिता (for निर्जिता) G1 सर्वे (for यस्मात्) — M1 2 om lines 23–24 — (L 23) G1 आर्यांश्चैवाभि, M4 5 अर्घ्यांश्चैवाभि — (L 32) T2 उत्तर — (L 40) T G अज्ञानात् (for अयुक्त) — (L 41) M5 अर्हसि — (L 45) G1 3 स (for त) — (L 47) T2 G2 परलोकदर्शी, G1 3 M5 दर्शन — (L 50) M1 आत्मन (for मानसम्) — (L 52) T1 M1 2 सुहृदेश्च, G1 सवयोथ, M4 5 सचिवैश्च (for सदृशैश्च) — (L 55) G1 यथा, G2 M4 5 यन्मा, M2 यद्वा (for यन्मा) — (L 57) T2 परमाभितृप्त, G2 भितृप्यन् — Colophon *Adhy no* T G M1 4 75, M2 5 74 — (L 61) G1 3 तत् (for ते) — (L 64) G3 अह वृद्धश्च राजेन्द्र, M1 अह वृद्धश्च राज्य तु G1 भुक्तभोग प्रिय सुख, G2 भोगसुखश्चिर, M2 भोज्यश्च वै सुख]

27 b) D4 परतप (for धनजय) — d) D4 9 10 सत्तम D8 मत्स्याना पुरुषर्षभ

28 Before 28, S read वैश — a) K1 महाराज, K2 D6 महाराज — b) D6 धनजयमवैक्षत — c) D7 9 स ईक्षितस्तदा भ्राता, S ईक्षित (T1 G1 3 तश्च) चार्जुनो ज्ञात्वा — d) S (except M1 2) मात्स्य — After 28, S (M4 hapl om line 2) ins

1145* वय वनान्तरात्प्राप्ता न ते राज्य गृहामहे ।
कि तु दुर्योधनादीना राज्ञा राज्य गृहामहे ।

[(L 1) G1 2 वनातात्सप्राप्ता, G3 वनादिह प्राप्ता, M1 वनातरे प्राप्ता]

29 a) B4 D6 चैता, D5 इमा (for राजन्) — b) D4 मम (for तव) — c) T2 G2 हि (for च) Dn1 D2 वां, D3 एव, Cc r आवा (as in text) D1 च (for हि) D6 युक्त एवावयोरेष, T1 युक्तोय वा हि स, G1 युक्तो हि राजन्स, G3 युक्तो विवाहस, M युक्तरूपो हि स Ca cites 29c as in text — d) Dn D1–3 9 11 12 मत्स्यभारतयोरपि (D8 योस्तथा, D9 योरय), D6 सबध कुरुमत्स्ययो, S मा(T1 G2 म)त्स्यभारतवशयो, Ca c r as in text

Colophon (Ś1 M3 missing) T G M1 2 4 5 om it — *Sub–parvan* B1 3 4 D1 2 5 6 अभिमन्युविवाह, D3 7 उत्तराप्रदान (D3 दापन), D4 परस्परप्रीतिसवाद, D8 मत्स्यवाक्य D9 उत्तरावरप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) K1 66, D5 65, D6 68, D10 62 — *S'loka no* D1 37

67

☞ Ś1 M3 missing (for the entire adhy (cf v 1 4 64 29, 65 11) The MSS are completely ignored here, in the critical apparatus

2 c) D1 वयस्थया तया राजन्, D2 M1 4 5 रहस्ये च प्रकाशे च, D5 रहश्चेव प्रकाश च — d) K2 B5 Dn D9 11 12 T1 विश्वस्ता, D1 सहस्त

3 a) T2 G2 भूयो (for प्रियो) B (except B4) Dn1 D1 2 9–12 T G1 बहुतमश्च BD (except D2 4 6 7) S (except T2 G2) आस (for अह) — b) D4 S नर्तने (D4 को) गीतवादित्ते (D4 T2 G1 3 °वादने)

4 a) S (except T1) वयस्थया Cc cites वय स्था G1 3 अनया (for तया) — b) D3 सोह, D4 5 10 अह (for सह) — c) K इति, D1 4–6 9 10 Cc r अभि, D2 अवि (for अति) D5 6 T1 G1 M तत, Cr s भवेत् (as in text) T1 G1 M1 2 5 अस्थाने, G3 तस्या (for स्थाने) — d) D3 भवेत् (for तव) K D3 चोभयो, B Dn D1 2 5 6 8 10–12 वा विभो (B4 वावुभौ), D7 वाभिभो, S च (M1 2 वा) प्रभो

5 a) Dn1 D6 न मन्त्रये, D1–4 7 9 S Cr आमन्त्रये, Ca c n s निमन्त्रये (as in text) B1 3–5 D8 अह त्वा, B2 Dn D11 12 अय ते, D1 2 6 हि त्वा, D3 4 अह ते, D5 त्वा तु, D10 अय त्वा, S त्वा हि (G1 त्वाद्य) (for त्वाह)

तस्मान्निमन्त्रये त्वाहं दुहितुः पृथिवीपते ।
शुद्धो जितेन्द्रियो दान्तस्तस्याः शुद्धिः कृता मया ॥५
स्नुषाया दुहितुर्वापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः ।
अत्र शङ्कां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥ ६
अभिषङ्गादहं भीतो मिथ्याचारात्परतप ।
स्नुषार्थमुत्तरां राजन्प्रतिगृह्णामि ते सुताम् ॥ ७
स्वस्रीयो वासुदेवस्य साक्षाद्देवशिशुर्यथा ।
दयितश्चक्रहस्तस्य बाल एवास्त्रकोविदः ॥ ८
अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशां पते ।
जामाता तव युक्तो वै भर्ता च दुहितुस्तव ॥ ९

विराट उवाच ।

उपपन्नं कुरुश्रेष्ठे कुन्तीपुत्रे धनंजये ।
य एवं धर्मनित्यश्च जातज्ञानश्च पाण्डवः ॥ १०
यत्कृत्यं मन्यसे पार्थ क्रियतां तदनन्तरम् ।
सर्वे कामाः समृद्धा मे संबन्धी यस्य मेऽर्जुनः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

एव ब्रुवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अन्वजानात्स संयोगं समये मत्स्यपार्थयोः ॥ १२ C 4 2347 B 4 72 13 K 4 77 18

Cc cites अह and त्वा D9 तस्मादामन्त्रयेथा — b) D1 Cn दुहिता, D7 8 Crp (Dev) दुहित्रा, Cr दुहितु (as in text) B1 8 दुहित्रर्थे महीपते, B2 Dn D3 4 11 12 दुहिता (D4 ता) मनुजाधिप, D9 (hypermetric!) दुहित्रर्थे पृथिवी°, D10 दुहितार नराधिप, S दुहित्रर्थं (G1 पुत्रार्थं मे) विशा पते — c) B (except B4) D1 2 5 6 S Ca शुद्ध, D3 योद्ध, D9 शुद्धा, Cc s शुद्ध (as in text) B (except B4) D5 6 8 S जितेद्रिय, D1 2 यतेद्रिय, D9 जितेद्रिया, Cc as in text K1 क्षत्त, B1-3 5 D1 2 5m 8 Ca rp दात, B4 Cc शात, D5 6 Cr शात, S मन्ये, Cc दात (as in text) — d) K इति, B1-3 D1 2 6 8 10 G1 M1 2 5 तस्य, Ca c r तस्या (as in text) K transp कृता and मया

6 a) K2 B1-3 5 G1 8 M1 Cc स्नुषाया, Ca r स्नुषाया (as in text) D1 2 च (for वा) B4 D5 स्नुषाया दुहितरि वा Ca c r cite दुहितु — b) D4 पुत्री, D3 तुल्ये, M1 2 4 पित्रे, Ca c r पुत्रे (as in text) D4 G1 M1 4 वा (for च) D6 पुत्रेण (for पुत्रे च) D1 मयि, Cr पुन (as in text) — c) B1 4 5 D1 2 5 6 Cr अभिशका, D4 7 S Ca c अतिशका — d) D3 तस्य, Cc तेन (as in text)

7 a) K1 B1-3 5 Dn D11 12 Cs अभिशापात्, B4 D5 (m as in text) 6 अभिशकात् (cf Cr), Cc अतिषगात्; Ccp अतिशकात् (cf Ca), Crp अभिषगात् (as in text) — b) B1-3 Dn D3-12 T G2 मिथ्यावादात्, Ca c (cf Cr) मिथ्याचारात् (as in text)

8 a) K स्वस्रेयो, Ca c स्वस्रीयो (as in text) — b) K T2 G2 3 देवसुतो D1 प्रिय (for यथा) D2 साक्षाद्देव सुतोपम — c) M4 दयितश्च कृतस्तस्य — d) B2 5 सर्वास्त्रेषु च कोविद, Dn2 D11 12 एक एवास्त्रको°, S बलवानस्त्रको

9 a) D5 (m as in text) 6 राज (for बाहु) — c) B4 D5 6 असौ, D1 2 अय (for वै) — d) B4 D3 5 तु, D3 अपि, T1 M अथ, G3 स (for च)

10 a) D1 3 7-9 T1 G3 M2 5 कुरुश्रेष्ठ, D10 सर्वमिद — b) K1 D1 3 9 G1 पुत्रो, B4 पुत्र B4 D9 °जय, D1 जय — c) Dn1 D2 5 6 9 10 य एष, T1 यदैव, T2 G1 2 सदैव, G3 M यदेव (for य एव) D5 धर्मनिष्ठश्च, G2 धर्मनित्य च B4 एष धर्मश्च नित्यश्च, D3 य एव धर्म निश्चित्य — d) D5 M ज्ञातज्ञेयश्च, D7 T1 ज्ञातज्ञानश्च, T2 G1 2 शास्त्रज्ञान च D3 T2 G1 2 M4 पाडव

11 a) K D3 4 8 Crp कृत, Cc r कृत्य (as in text) G1 यत्कर्तव्य च ते पार्थ — c) D10 समृध्यता — d) K D2 4 5 G3 च (for मे) M2 5 भवान् (for ऽर्जुन)

12 a) Dn2 D10 राजेंद्रो, G1 M1 4 राजेद्र, M2 5 मात्स्ये तु — c) B2 D1 2 5 अन्वजानीत, B4 D6 अनुजानीत, B5 Dn D7 11 12 अन्वशासत्स, S अन्वजानत (G3 जानाच्च) (for अन्वजानात्स) Cs op cite अन्वशासत्, Cc अन्व जानात् ❀Ca अनुनोत् अनुमतवान्।❀ B (except B5) D1 2 5 6 S सबध (for सयोग) — d) S समये कृष्ण मात्स्ययो

13 a) T G3 M5 (*sup lin*) दूतान्, G1 M4 5 युक्त, G2 दूता, M1 2 युक्त- (for ततो) D10 transp मित्रेषु and सर्वेषु G1 सबध (for सर्वेषु) — b) B1 3 5 T1 वासुदेव K च शीघ्रगान्, B2 4 D5 च पार्थिव, D1 निमत्रण, D3 च भारत, D6 च पाडवा — c) D3 दूताश्च (for कौन्तेयो) — d) D4 विराटश्चैव भारत, D3 कौरव्येपि विराटक — After 13, S ins a passage given in App I (No 60), ending with an addl colophon (*adhy no* 76) — For a repetition of 13 (with v l) in S cf v l 14

C. 4. 2248 B 4. 72 13 K 4 77 19

ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवे च भारत ।
प्रेषयामामास कौन्तेयो विराटश्च महीपतिः ॥ १३
ततस्त्रयोदशे वर्षे निवृत्ते पञ्च पाण्डवाः ।
उपप्लव्ये विराटस्य समपद्यन्त सर्वशः ॥ १४
तस्मिन्वसंश्च बीभत्सुरानिनाय जनार्दनम् ।
आनर्तेभ्योऽपि दाशार्हानभिमन्युं च पाण्डवः ॥ १५
काशिराजश्च शैब्यश्च प्रीयमाणौ युधिष्ठिरे ।
अक्षौहिणीभ्यां सहितावागतौ पृथिवीपते ॥ १६
अक्षौहिण्या च तेजस्वी यज्ञसेनो महाबलः ।
द्रौपद्याश्च सुता वीराः शिखण्डी चापराजितः ॥ १७
धृष्टद्युम्नश्च दुर्धर्षः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
समस्ताक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणाः ।
सर्वे शस्त्रास्त्रसंपन्नाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः ॥ १८
तानागतानभिप्रेक्ष्य मत्स्यो धर्मभृतां वरः ।
प्रीतोऽभवद्दुहितरं दत्त्वा तामभिमन्यवे ॥ १९
ततः प्रत्युपयातेषु पार्थिवेषु ततस्ततः ।
तत्रागमद्वासुदेवो वनमाली हलायुधः ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यो युयुधानश्च सात्यकिः ॥ २०

---

14 Before 14, S ins वैश — [a]) D1 T1 G3 तत्र (for ततस्) — [c]) K D3 उपप्लवे, B Dn D1 5 6 8–12 Cc 8 उपप्लव्य, S उपप्लाव्ये — [d]) S वास चक्रु पुरोत्तमे — After 14, T G2 3 ins

1146* विराटेन सपुत्रेण पूज्यमाना समावसन् ।

T G2 3 cont G1 M (which om 15) ins after 14

1147* दूतान्मित्रेषु सर्वेषु ज्ञातिसबन्धिकेष्वपि ।
प्रेषयामास कौन्तेयो विराटश्च महीपति ।

[=(var) 13 — (L 1) G1 M ततो (for दूतान्)] Thereafter G1 M read 20, and T G2 3 read 20[abcd] (cf v 1 20 also)

15 G1 M om 15 — [ab]) B1–3 Dn D10–12 अभिमन्यु च, D2–4 7–9 तस्मिन्वसत्सु B4 D5 6 स (for च) — For 15[abcd], T G2 3 subst

1148* अभिमन्यु समादाय रामेण सहितस्तदा ।
सर्वयादवमुख्यैश्च सवृत परवीरहा ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्विराटनगर ययौ ।,

followed by 20[ef] — [c]) K D7 8 हि, D5 6 अथ (for अपि) D2 दाशार्हं, Ca दाशार्हान् (as in text) D4 आनिन्येथ्यौय दा — [d]) B (except B4) Dn D7 8 10–12 आनयामास (for अभिमन्यु च) K2 D3 पाडव

16 S transp 16–19 (G1 M om altogether 17[c]–18[b]) and 20–24 — [a]) T1 चैद्यश्च (for शैब्यश्च) — [b]) T2 G1 2 M2 4 5 भजमानौ, M1 महात्मानौ (for प्रीयमाणौ) D8 S (except G1) छिरं — D3 10 om (hapl) 16[cd] — [c]) D1 अक्षौहिणीसमायुक्तौ — [d]) K1 Dn D1 2 7 9 11 12 T2 G1 °वीपती

17 For sequence in S cf v 1 16. — [a]) B (except B4) Dn D10–12 सहित° (for तेजस्वी) S अक्षौहिणीभि (G2 °भ्या) पाचाल (G3 M5 °ल्य.). — [b]) T1 G2 3 तिसृभिश्च, T2 ते त्रिभिश्च, G1 M त्रिभिरेव, Ca c यज्ञसेन (as in text) M4 (sup lin) 5 समन्वित (for महाबल) — After 17[ab], G1 M1 4 5 ins

1149* सह पुत्रैर्महावीर्यैर्धृष्टद्युम्नशिखण्डिभि ।

G1 M1 4 5 (which om 17[c]–18[b]) cont M2 (om line 1) ins after 17[ab] T G2 3 ins after 18[ab] (T2 ins line 1, for the first time, after 1149*)

1150* उपप्लाव्य ययु शीघ्र पाण्डवार्थे महाबला ।
तत शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
समीपमभिवर्तन्ते योधा यौधिष्ठिर बलम् ।
समुद्रमिव घर्मान्ते स्रोत श्रेष्ठा पृथक्पृथक् ।

[(L 3) M4 अभ्यवर्तंत, M5 अभिवर्तंत — (L 4) G1 प्रावृट्काले यथा सिधु (for the prior half)] — G1 M om 17[c]–18[b] — [c]) K पिता (for सुता) K2 वीर (for वीरा)

18 For sequence in S cf v 1 16 G1 M om 18[ab] (cf v 1 17) — After 18[ab], T G2 3 ins 1150* (cf v 1 17) — [c]) B4 समस्ताक्षौहिणीयुक्ता, S आ(T1 G3 अ)पूरयन्महीपाला — [d]) G1 M सर्वे पाडुसुत तदा — K1 om 18[c], G3 om 18[ef] — [e]) B1–3 5 Dn1 D2 9 11 12 T G2 वेदावभृथसपन्ना, B4 D1 सर्वशास्त्रास्त्र, Dn1 D5 (m as in text) 6 10 Cnp वेदाध्ययन° — [f]) T G2 transp सर्वे and शूरा D3 सर्वे युद्धविशारदा

19 For sequence in S cf v 1 16 (G1 M read 19 after 1162*) — D2 om 19[ab] — [a]) D4 5 समालोक्य (for अभिप्रेक्ष्य) G1 M तत्रस्थाया (M4 निविष्टाया) तु सेनाया — [b]) G1 M मात्स्यो T G2 3 पार्थो ज्ञानभृतां (G3 °वता) वर — After 19[ab], B D (except D1–3 8) T G2 3 ins

1151* पूजयामास विधिवत्सभृत्यबलवाहनान् ।

अनाधृष्टिस्तथाक्रूरः साम्बो निशठ एव च ।
अभिमन्युमुपादाय सह मात्रा परंतपाः ॥ २१
इन्द्रसेनादयश्चैव रथैस्तैः सुसमाहितैः ।
आययुः सहिताः सर्वे परिसंवत्सरोषिताः ॥ २२
दश नागसहस्राणि हयानां च शतायुतम् ।
रथानामर्बुदं पूर्णं निखर्वं च पदातिनाम् ॥ २३
वृष्ण्यन्धकाश्च बहवो भोजाश्च परमौजसः ।
अन्वयुर्वृष्णिशार्दूलं वासुदेवं महाद्युतिम् ॥ २४
पारिबर्हं ददौ कृष्णः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
स्त्रियो रत्नानि वासांसि पृथक्पृथगनेकशः ।
ततो विवाहो विधिवद्ववृते मत्स्यपार्थयोः ॥ २५
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च गोमुखाडम्बरास्तथा ।
पार्थैः संयुज्यमानस्य नेदुर्मत्स्यस्य वेश्मनि ॥ २६
उच्चावचान्मृगाञ्जघ्नुर्मेध्यांश्च शतशः पशून् । C 4 63 B. 4 72 28 K 4 78 31

[T G2 3 यथार्हं राजसत्तमान् (for the posterior half)] — T om 19cd — cd) G M प्रीतो दुहितरं गृह्य प्रददावभिमन्यवे

20 S reads 20 after 1147* (T G2 3, however, reads 20ef after 1148*) For S cf v 1 16 also — a) S तेषु तत्रोपविष्टेषु — b) S (M4 sup lin) प्रेषितेषु (M4 orig प्रेषयत्सु) (for पार्थिवेषु) G2 3 इतस्ततः — c) D1 2 अथ (for तत्र) B4 D5 6 आगच्छद् (for आगमद्) S महाबाहुर् (for वासुदेवो) — d) T2 G2 3 बलानुज (for हला) — After 20cd, T1 G3 ins

1152* ते दूता द्वारकामेत्य दृष्ट्वा वृष्णीन्महारथान् ।
ऊचु प्राञ्जलयस्तत्र पाण्डवाना मत तदा ।

[(L 1) T1 कृष्ण महाबल (for वृष्णीन्महा)] T1 G3 cont T2 G2 ins after 20cd

1153* तस्मिन्काले निशम्याथ दूतवाक्य जनार्दन ।
दयित स्वस्त्रिय पुत्र सुभद्राया सुमानितम् ।

Thereafter T G2 3 read 1148*

21 For sequence in S cf v 1 16 — a) S (except G1) अथ (for तथा) D3 शूर (for अक्रूर) — b) Some MSS शाबो — After 21ab, D4 7 ins

1154* अन्येऽपि बहव शूरा नृपा प्रीतिपरायणा ।
विभ्यन्केऽपि समाजग्मु पाण्डवेभ्यो हितैषिण ।,

while S ins

1155* प्रद्युम्नश्च महाबाहुरुल्मुकश्च महाबल ।

— d) K transp सह and मात्रा M3 भ्रात्रा (for मात्रा) D2 4 8 9 परतप — After 21, T G2 3 ins

1156* कृष्णेन सहिता सर्वे पाण्डवान्द्रष्टुमागता ।

22 For sequence in S cf v 1 16 — a) D1 M इन्द्रसेनमुखाश्चैव, G1 इन्द्रसेनवायुधैश्चापै — b) B4 D3 रथस्थै, D1 2 रथैस्ते, D8 रथाश्चै K D1 2 तु समाहितै, B4 सुसमावृतै — c) T G2 3 उपेयु, G1 M1 2 4 प्रययु T G1 3 सादिन (for सहिता) — d) D5 6 सवत्सरमथो (D6 °सुपो)षिता —

23 For sequence in S cf v 1 16 — a) D4 5 m 7 9 त्रिशत् (for दश) — b) B4 रथाना (for हयाना) B1 3 Dn D1-4 5m 6-12 दशायुत, B2 4 D5 तथायुत G1 हयाना द्विगुण तथा — c) B4 हयानाम्, Dn1 अश्वानाम् (for रथानाम्) K अयुत, G1 नियुत (for अर्बुद) B4 T2 तूर्ण — d) Dn1 D10 निर्बुद च, D2 खर्व चैव, G2 नियुत च S (except G3) पदातय

24 For sequence in S cf v 1 16 — a) B (except B5) D1 2 5 6 G1 3 M शतशो, T G2 ते सर्वे (for बहवो) — b) D1 2 भोजाश्चैव महौजस — d) B4 5 D6 महामति, D5 जनार्दन — After 24, T G2 3 ins a passage given in App I (No 61)

25 Dn2 D11 om 25ab — a) B5 D1 6 10 T1 Ca o r परिबर्ह, D3 परिग्रह — c) D3 दास्यो (for स्त्रियो) — After 25cd, D3-5 7-9 ins a passage given in App I (No 62), while T G2 3 ins

1157* राजानो राजपुत्राश्च निवृत्ते समये तदा ।
यथार्हं पाण्डवश्रेष्ठे ह्यवर्तन्ताभिपूजिता ।
आसन्प्रहृष्टमनस पारिबर्हं ददुस्तदा ।

T1 G3 cont G1 M ins after 25cd

1158* वैशपायन ।
तेषु तत्र समेतेषु राजानो वृष्णिभि सह ।

[T1 तेषु तत्रोपविष्टेषु, G1 सर्वेषु समवेतेषु T1 G1 3 राजभि, M1 (marg) राजन्वै (for राजानो) M2 पांडवेषु महात्मसु]

— e) G1 3 M विवाहो विधिवद्राजन् — f) B1-3 5 Dn D1-8 9-12 S ववृधे (G2 चक्रिरे), B4 D3 निवृत्तो K2 वृष्णिपार्थयो, S कुरुमात्स्ययो

26 a) D1 2 S तत शखा (G3 M4 5 °ख) मृदगाश्च — b) D1 2 गोमुख D1 डबरास्, D2 S डिंडिमास् K D10 गोमुखो(K2 खौ)दुबरास्तथा, B D3 5 6 8 पणवानक(B4 श्चापि)गोमुखा — c) K वाद्यान्यायुज्यमानस्य, Dn1 D9 पार्थै सयुज्यमानाश्च (D9 °नैस्तु), D2-4 7 8 G2 M1 2 4

C 4 2364 B 4 72 28 K 4 78 31 सुरामैरेयपानानि प्रभूतान्यभ्यहारयन् ॥ २७
गायनाख्यानशीलाश्च नटा वैतालिकास्तथा ।
स्तुवन्तस्तानुपातिष्ठन्सूताश्च सह मागधैः ॥ २८
सुदेष्णां च पुरस्कृत्य मत्स्यानां च वरस्त्रियः ।
आजग्मुश्चारुसर्वाङ्ग्यः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ २९
वर्णोपपन्नास्ता नार्यो रूपवत्यः स्वलंकृताः ।
सर्वाश्चाभ्यभवत्कृष्णा रूपेण यशसा श्रिया ॥ ३०
परिवार्योत्तरां तास्तु राजपुत्रीमलंकृताम् ।
सुतामिव महेन्द्रस्य पुरस्कृत्योपतस्थिरे ॥ ३१
तां प्रत्यगृह्णात्कौन्तेयः सुतस्यार्थे धनंजयः ।
सौभद्रस्यानवद्याङ्गीं विराटतनयां तदा ॥ ३२
तत्रातिष्ठन्महाराजो रूपमिन्द्रस्य धारयन् ।
स्नुषां तां प्रतिजग्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३३
प्रतिगृह्य च तां पार्थः पुरस्कृत्य जनार्दनम् ।
विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महात्मनः ॥ ३४
तस्मै सप्त सहस्राणि हयानां वातरंहसाम् ।

पार्थै स(D_{4} तु)पूज्यमानस्य (D_{4} °नैस्तु, D_{8} °नास्तु), T G_{3} अभिमन्योविवाहे तु, G_{1} पणवाश्च मृदगाश्च — ^{d}) $G_{2\ 3}$ $M_{1\ 2\ 4}$ मात्स्यस्य G_{1} विनेदुस्तस्य वेश्मनि, M_{5} व्यनद न्पार्थवेश्मनि

27 ^{b}) $D_{1\ 2}$ बहव (for शतश) G_{3} शतशस्तथा — ^{c}) $G_{1\ 3}$ M भक्ष्यान्नभोज्यपानानि — ^{d}) D_{2} अव , D_{5} उप°, Co अभ्य° (as in text) G_{3} प्रभूतान्नान्यकारयन्

28 ^{b}) $D_{3\ 7\ 12}$ T_{2} नट- (for नटा) — ^{c}) D_{6} चापि (for तान्) $D_{4\ 7\ 9}$ उपातिष्ठत तत्रैव — After 28, S ins

1159* स्त्रियो वृद्धा कुटुम्बिन्य उत्सवज्ञाश्च मङ्गलै ।
द्रौपद्यन्त पुरे चैव विराटस्य गृहे स्त्रिय ।
[(L 1) T_{2} $G_{1\ 2}$ M_{5} मगले (for मङ्गलै)]

29 ^{a}) K_{1} सुदोष्णा D_{6} $G_{1\ 3}$ M तु (for च) — ^{b}) $B_{1\ 3}$ $D_{4\ 7}$ (m as in text) $_{9}$ च पुरस्त्रिय , S केवला स्त्रिय — ^{c}) S चारुपीनाग्य

30 Dn_{1} om 30^{b}–31^{a} K_{1} (hapl) om 30^{c}–31^{b} — ^{c}) Dn_{2} $D_{4\ 11\ 12}$ सर्वास्ता, D_{8} सर्वाभ्यश्च, G_{1} सर्वासा (for सर्वाश्च) K_{2} B Dn_{2} $D_{2\ 3\ 5\ 7\ 9-12}$ G_{3} $M_{4\ 5}$ Cn s अभ्यभवन्, D_{6} T_{2} अभ्यद्रवन्, D_{8} चाभवत्, T_{1} अभ्यजयत्, G_{1} ह्यभवत्, G_{2} अभ्यद्रवत्, M_{1} (*sup lin*) अप्यभवन्, Ca c as in text D_{6} T_{2} G_{2} कृष्णा — ^{d}) D_{2} वयसा, S वपुषा (for यशसा) D_{8} T_{2} G_{2} स्त्रिय , Ca श्रिया (as in text)

31 K_{1} om 31^{ab}, Dn_{1} om 31^{a} (cf v l 30) — ^{a}) $D_{1\ 2}$ तस्थु , T $G_{2\ 3}$ $M_{1\ 4\ 5}$ श्लाघ्या, G_{1} ता च (for तास्तु) — ^{b}) D_{8} यशस्विनी, G_{2} अनिदिता (for अलकृता) — ^{c}) M_{2} शचीम् (for सुताम्) — T_{1} ins after 31 G_{3}, after 1162*

1160* धौम्यो महर्षिभिस्तत्र समाधाय च पावकम् ।
जुहाव विधिवद्विद्वान्पाण्डवानां पुरोहित ।
T_{1} cont. T_{2} $G_{2\ 3}$ ins. after 31

1161* भृङ्गार तु समादाय सौवर्णं जलपूरितम् ।
पार्थस्य हस्ते सहसा सतामिन्दीवरेक्षणाम् ।
स्नुषार्थं प्राक्षिपद्धारि विराटो वाहिनीपति ।
[(L 1) G_{3} कलश (for भृङ्गार)]

32 ^{b}) $B_{1.3\ 4}$ $M_{1\ 2\ 4}$ महात्मन , T G M_{5} महामना (for धन) — ^{c}) Dn_{1} आजग्मुश्चारुसर्वाग्यो, D_{8} द्रस्याथ बीभत्सु , G_{1} नयत्यक समानीय — ^{d}) D_{8} T_{2} विराटस्य सुता तदा

33 ^{a}) T गृहीत्वा तु, G_{2} महातेजा (for महाराज) — ^{c}) D_{4} transp स्नुषा and ता G_{1} सुता (for स्नुषा) D_{6} स- (for ता) B_{4} गृह्णात्स, S °गृह्णान (for जग्राह) — ^{d}) G_{3} धनजय (for युधि) — G M ins after 33 T_{1}, after 1174*

1162* द्रुपदश्च विराटश्च शिखण्डी च महायशा ।
काशिराजश्च शैब्यश्च धृष्टद्युम्नश्च सात्यकि ।
सप्तैतेऽक्षौहिणीपाला यज्वानो भूरिदक्षिणा ।
परिवार्यं पाण्डव सर्वे निवेश चक्रिरे तदा ।
Thereafter G_{1} M read 19, while G_{2} *repeats* 19^{ab} (v l तत्रस्थाया तु सेनाया for the prior half), followed by 19^{cd} On the other hand, after 1162*, G_{3} ins 1160*, and thereafter *repeats* 19^{ab} (with v l as in G_{2}), followed by 19^{cd}

34 ^{a}) D_{3} प्रत्यगृह्णाच्च, $D_{7\ 8}$ परिगृह्य च K D_{5} तु ता, T अथ ता, G_{1} उत्तरा (for च ता) $G_{2\ 3}$ M मुदा गृह्योत्तरा पार्थं — ^{b}) G_{1} M आनाय्य च जना° — After 34, T_{1} ins

1163* धौम्य शिष्यै परिवृतो भानुमानिव रश्मिभि ।
T_{1} cont G M ins after 34

1164* ततो विवाहो ववृधे स्फीत सर्वगुणान्वित ।
सौभद्रस्याद्भुतश्चैव पितुस्तव पितुस्तदा ।
[(L 1) T_{1} $M_{2\ 4\ 5}$ ववृते G_{2} स्थित (for स्फीत)]
$G_{2\ 3}$ cont T_{2} ins after 34

द्वे च नागशते मुख्ये प्रादाद्बहु धनं तदा ॥ ३५
कृते विवाहे तु तदा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं यदुपाहरदच्युतः ॥ ३६
गोसहस्राणि रत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ।
भूषणानि च मुख्यानि यानानि शयनानि च ॥ ३७
तन्महोत्सवसंकाशं हृष्टपुष्टजनावृतम् ।
नगरं मत्स्यराजस्य शुशुभे भरतर्षभ ॥ ३८ 　C 4 2376 B 4 72. 40 K 4 78. 52

इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

॥ समाप्तं वैवाहिकपर्व ॥

॥ समाप्तं विराटपर्व ॥

1165* धौम्य शिष्यै परिवृतो जुहावाग्नौ विधानत ।
अग्नि प्रदक्षिण कुर्वन्सौभद्र पाणिमग्रहीत् ।
Thereafter G2 3 repeat 32^{c}–33^{b} Then G2 3 cont T1 G1 M ins after 1164*
1166* तत पार्थाय सहृष्टो मात्स्यराजो धन महत् ।
35 ^{d}) D1 2 T G2 धन, D3 ददौ (for प्रादाद्) D1 2 T G2 3 विध (for धन) K D1 2 5 10 T तथा (for तदा) G1 M विराट प्रददौ तदा — After 35, D1 2 3 T G2 3 ins
1167* प्रादान्मत्स्यपतिर्हृष्ट कन्याधनमनुत्तमम् ।
[G2 प्रादान्मात्स्य प्रहृष्टोथ D1 2 3 प्रीत्यर्थमभिमन्यवे (for the posterior half)]
T1 G2 3 cont G1 M ins after 35
1168* पारिबर्हं च पार्थस्य प्रददौ मत्स्यपुगव ।
कृष्णेन सह कौन्तेय प्रत्यगृह्णात्प्रभूतवत् ।
[(L 1) M परिबर्हं — (L 2) G1 प्रतापवान् (for प्रभूतवत्)]
On the other hand, B D (except D1–3 8 10) ins after 35
1169* हुत्वा सम्यक्समिद्धाग्निमर्चयित्वा द्विजन्मन ।
राज्य बल च कोश च सर्वमात्मानमेव च ।
[(L 1) D4 7 9 द्विजानथ (for द्विजन्मन) — (L 2) D4 7 9 सदडकोश (for बल च कोश)]
B4 D4–7 9 cont
1170* न्यवेदयन्पाण्डवेभ्यो विराट प्रीतिमांस्तदा ।

36 ^{a}) G1 दत्वा रत्नानि सर्वाणि — ^{b}) D3 T2 G2 3 M5 राजो (for पुत्रो)
37 ^{ab}) K B4 D2 3 transp रत्नानि and वस्त्राणि D5 वासासि (for वस्त्राणि) T2 विविधानि च रत्नानि, G1 तथा सुवर्णरत्नानि (for ^{a}) — Dn1 (hapl) om 37^{cd} — ^{c}) D4 भूषणाना D4 7 9 रत्नानि, D6 चित्राणि, S सर्वाणि (for मुख्यानि) D8 भूषणानि परार्ध्यानि — ^{d}) K2 G1 विविधानि (for शयनानि) — After 37, T2 G3 ins
1171* पट्टवासासि चित्राणि दासीदासान्बहून्ददौ ।
T2 G3 cont T1 G2 ins after 37
1172* नागरान्प्रीतिभिर्दिव्यैस्तर्पयामास भूपति ।
[T1 प्रीतिदैर्, T2 बहुभिर् T2 द्रव्यै (for दिव्यै)]
On the other hand, N ins after 37
1173* भोजनानि च हृद्यानि पानानि विविधानि च ।
[B4 D1 2 5 6 8 दिव्यानि, D3 खाद्यानि, D4 7 9 मुख्यानि (for हृद्यानि) K D5 सुरभीणि (for विविधानि)]
38 ^{b}) B1 3 D8 G1 (*inf lin*) °जनाकुल, B2 हृष्ट पुष्ट समाकुल, B4 जनान्वित, Dn D1 2 10–12 G2 3 जना(Dn1 °जनैर्)युत, G1 कृतवन्तो यदुत्तर — ^{c}) B4 मत्स्यराजस्य भवन, D3 मत्स्यराजस्य शुशुभे, G1 युधिष्ठिरस्य राज्ञस्तु — ^{d}) G3 M1 2 4 (*sup lin* as in text) र्षभै D3 नगर वै महात्मन , D5 शुशुभे खेचर यथा, Ccp खेचर भरतर्षभ — After 38, T G2 3 ins
1174* पुरोहितैरमात्यैश्च पौरैर्जानपदैरपि ।

विराटनृपति श्रीमान्सौभद्रायाभिमन्यवे ।
ता सुतामुत्तरा दत्त्वा मुमुदे परम तदा ।

Thereafter T1 ins 1162*, and cont

1175* एव वृत्ते विवाहे तु पार्थसूनो परतप ।
पुराद्बहिरुपप्लाव्य ऊषु पाण्डुसुतास्तदा ।

T1 cont   T2 G2 3 ins after 1174*   G1 M, after 38

1176*   जनमेजय ।
वृत्ते विवाहे हृष्टात्मा यदुवाच युधिष्ठिर ।
तत्सर्वं कथयस्वेह कृतवन्तो यदुत्तरम् ।

[(L 1) T1 G3 धर्मात्मा (for हृष्टात्मा) — (L 2) G1 पाडवाश्च महात्मान (for the prior half)]

Colophon (Ś1 M3 missing) — *Sub-parvan* Dn उत्तरगोग्रह — *Adhy name* K B D5-9 11 12 G2 3 M1 4 5 अभिमन्युविवाह, Dn2 G1 उत्तराविवाह, D3 विवाह, D10 अभिमन्यूत्तराविवाह — MSS mostly add समाप्त after the major parvan, sub-parvan, or adhy name, some add it twice — *Adhy no* (figures, words or both) K1 D3 (as in text!) 67 (D3 in words 9!), B4 70, D5 65, D6 69, D7 63, S 77 — *S'loka no* D1 40, G3 62

After the colophon, K1 ins विराटपर्वण्यमी वृत्तान्ता । धौम्यशिक्षा । विराटनगरप्रवेश । रूपविन्यास । मल्लयुद्ध । कीचकवध । उत्तरनिर्यान । कुरुभिर्गोग्रह । आयुधवर्णन । कुरुभिर्युद्ध । कुरुपराजय । युधिष्ठिराभिषेक । वासुदेवाभिगमन । अभिमन्युविवाहश्चेति । Then follow the stanzas (cf 1 2 134 f.)

1177* चतुर्थमेतद्विपुल वैराट पर्ववर्णनम् ।
अत्रापि परिसंख्याता अध्यायाना महात्मना ।
सप्तषष्टिरथो पूर्णा श्लोकानामपि मे शृणु ।
श्लोकाना द्वे सहस्रे तु त्रीणि श्लोकशतानि च ।
पर्वण्यस्मिन्समाख्यात सख्यान परमर्षिणा ।
विराटपर्वे देयानि वासासि विविधानि च ।

शुभमस्तु । Then it cont अस्यानूद्योगपर्वं भविष्यति । यस्याय प्रतिसधि । परमुद्योगपर्वं । तस्याय आद्य श्लोक ।

1178* कृत्वा विवाह तु कुरुप्रवीरा
स्तदाभिमन्योर्मुदितस्य पक्षा ।
विश्रम्य चत्वार्युषस प्रतीता
सभा विराटस्य ततोऽभिजग्मु ॥,

the first st of the Udyogaparvan

— K2 ins after the colophon, the latter part of the last passage, namely, from अस्यानूद्योगपर्वं up to ततोऽभिजग्मु*, and then it enumerates Vrttantas as in K1, followed by 1177*, then it cont शुभाय भवत्विद पव । सवत् १८२८ ज्येष्ठमासे शुभे कृष्णपक्षे १० भृगुवासरे लिपिकृत मिश्र जयकृष्ण नगरभर[त]पुरमध्ये । शुभमस्तु । मगल ददातु ॥

— B4 ins after the colophon इत परमुद्योगपर्व । तस्यायमाद्य श्लोक । Then follows 1178* (with v 1 मुदिता सपक्षा । विश्रम्य रात्रावुषसि प्रतीता) And, finally श्रीराम ॥ ॐ तत्सत् । ॐ तत्सत् । ॐ तत्सत् ॥ समाप्तोऽय ग्रन्थ ॥ श्रीव्रजनाथदेवशर्मणो लिपिरिय पुस्तक च ॥

यत्नेन लिखित ग्रन्थ यश्चोरयति मानव ।
शूकरी तस्य माता च पिता तस्य च गर्दभ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ गुरवे नम ॥ यथा दृष्ट तथा लिखित लिखको नास्ति दोषकम् । श्रीश्रीराम ॥

— Dn2 ins after the colophon 1178* (with v 1) It is dated सवत् १६७० समये येष्ट वदि १२

— D4 ins after the colophon अत परमुद्यमपर्व । तस्य प्रतिसधिर * * * क, then follows 1178* (with v 1) Then it cont (cf 1 2 134 f)

विराटपर्वण्यथ सख्यान व्यासेनोक्त महात्मना ।
अध्याया सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र सख्यया ।
द्वे * * त्र सहस्राणि श्लोका पञ्चशतानि च ।

अस्मिन्विराटपर्वण्यमी वृत्तान्ता । धौम्यशिष्या । विराटनगरागमन । रूपविन्यास । सभाप्रवेश । जीमूतवध । कीचकानावध । चारप्रत्याचार । त्रिगर्तै सह गोग्रहे युद्ध । उत्तरवाक्य । शमीगमन । आयुधवर्णन । कुरुभिर्युद्ध । कुरुपराजय । विराटसभाया पाडवदर्शन । अभिमन्युविवाह । इति वृत्तान्ता । सवत् १७०० वर्षे वैशाखमासे शुक्लपक्षे पौर्णमास्या पुण्यतिथौ शनिवासरे लिखितमिद पुस्तक ।

यादृश पुस्तके दृष्ट तादृश लिखित मया ।
यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते ॥

परोपकाराय भटमोहनेन लिखितमिद पुस्तकम् । श्रीरस्तु कथकस्य ॥

— D5 ins after the colophon सवत् १७१६ वर्षे भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे प्रतिपदाया लिखितमिद पुस्तकम् । जीवेनात्मपठनार्थं । शुभमस्तु ॥

— D6 ins after the colophon अस्यानतरमुद्योगपर्व भविता । तस्याय अभिसधि । Then follows 1178* (with v 1), and, finally अस्मिन्पर्वण्यमी वृत्तान्ता । अज्ञातवास । धौम्यवाक्य । आयुधन्यास । विराटनगरे प्रवेश । जीमूतवध । कीचकवध । दक्षिणगोग्रह । उत्तरगोग्रह । अभिमन्युविवाहश्चेति वृत्तान्ता । सवत् १७४५ वर्षे सह कृष्ण ७ लेख पूर्ण ॥

— D7 ins after the colophon 1178* (with v 1), then विराटपर्वण्यथ सख्यान व्यासेनोक्त महात्मना ।

अध्याया सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र सख्यया ॥
द्वे चैवात्र सहस्रे तु श्लोका पञ्च शतानि च ॥

Then the वृत्तान्ता The MS is dated सवत् १५५३ वर्षे वैशाख शु २ भृगुवारेऽद्येह राजपुरग्रामवास्तव्यमेवाड पडितजागाकेन विराटपर्वस्य लिखितम् । शुभमस्तु ॥

— D8 ins after the colophon 1178* (with v l), and the वृत्तान्ता The MS is dated सवत् १५९५ वर्षे फा० वदि ९ भौमे And finally (cf 1 2 135)

अध्याया सप्ततिर्ज्ञेया तथा द्वौ प्रतिसख्यया ।
श्लोकाना द्वे सहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ॥

— D9 has after the colophon 6 stanzas of *phalas'ruti*, followed by 1178* (with v l), then enumeration of adhy and s'lokas as in D7, then follow the वृत्तान्ता, as in D6 No date

— D10 has after the colophon the foll s'lokas

भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयत ।
श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषत ॥
चतुर्थमेतद्विपुल वैराट पर्व वर्णितम् ।
अत्रापि परिसख्यानमध्यायाना महात्मना ॥
सप्तषष्टिरथा पूर्णा श्लोकानामपि मे श्रृणु ।
श्लोकाना द्वे सहस्रे तु तथा पञ्च शतानि च ॥

Then again 4 stanzas of *phalas'ruti*

— D11 12 is after the colophon, 1178* (with v l)

— T1 ins after the colophon

करकृतमपराध क्षन्तुमर्हति सत ।
धूपगुट शकरप्पन्नाशिन विराटपर्व सपूर्ण । सीता लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमत्समेतश्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे नम ॥

— T2 ins after the colophon इति विराटपर्व समाप्त । श्रीकृष्णार्पणमस्तु । श्रीरामार्पणमस्तु ॥

— G1 ins after the colophon हरि ओम् । विराटपर्व सपूर्ण । रक्ताक्षिवर्ष मीनमास नाला तेदि सुब्रह्मण्येन लिखित विराटपर्व । सुब्रह्मण्यस्वामिने नम । वेदातशास्त्रिण अय पुस्तक ॥

— G2 ins after the colophon हरि ओ । विराटपर्व समाप्त । हरि ओम् शुभमस्तु ॥

— G3 ins after the colophon श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नम । हरि ओम् ॥

— M1 2 ins after the colophon विराटपर्व समाप्त । शुभ भूयात् ॥

— M4 ins after the colophon विराटपर्व समाप्तम् । श्लोक ३५०० । १००६ आमत धनुमास १४ आ तेदि एलुति तीर्नु । अनेन विराटपर्वलेखनेन श्रीमन्मध्वान्तर्गतश्रीगोपालकृष्ण प्रीयता । श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु । यत्कीर्तन यच्छ्रवण यदर्हण यद्वन्दन यत्स्मरण यदीक्षण । लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मष । तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नम ।

कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यश ।
केशवाराधने सा स्याजन्मजन्मान्तरेष्वपि ।

ग्रन्थ मलेञ्चेरियुडे ॥ The date of completion is given here as Kollam 1006 [ca A D 1830-31], on the 14th of the month of Dhanus The Ms belongs to Maleñceri

— M5 ins after the colophon कोल्ल १००३ आमत चिङ्ङ जायर २१ तेदि चोव्याळचयु चतयतु पौर्णमासियु कूटिय दिवस तिरुवन्नूरनिन्न एलुति तीर्नु । चेवायूर नाणु पटिञ्ञारे कोविलकत्ते विराटपर्व ग्रन्थम् ॥ The date of completion is given here as Kollam 1003 [ca A D 1827-28] on Tuesday, the 21st day of the month of Simha, which was a full-moon day, and the place is given as the village of Tiruvannur

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS which have been cited in the foregoing foot notes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso They are mainly passages which were too long to be included in the foot notes, but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accomodated in the foot-notes, but which, being found in single MSS or in a very small group of cognate MSS have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text, in other words, the variants of monosyllabic verse filling particles (such as च-वै-तु-हि) and adverbs (such as तथा-तदा-तत, एव-एव), discrepant readings of single MSS, corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected Furthermore, the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here

1

M_1 ins after 4 1 1 $M_{2\,4\,5}$, after 4 1 3 D_4, after 4 1 4 T_1 G, after 9*

वैशपायन ।

धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाता पाण्डवा सत्यविक्रमा ।
अज्ञातवास वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ।
उपोपविश्य विद्वास स्नातका सशितव्रता ।
ये तद्भक्ता वसन्ति स्म वनवासे तपस्विन ।
तानब्रुवन्महात्मान शिष्टा प्राञ्जलयस्तदा ।
अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तद्विवास धृतव्रता ।
विदित भवता सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ।
छद्मना हृतराज्याश्च नि स्वाश्च बहुश कृता ।
उषिताश्च वने वास यथा द्वादश वत्सरान् ।
भवद्भिरेव सहिता वन्याहारा द्विजोत्तमा ।
अज्ञातवाससमय शेष वर्षं त्रयोदशम् ।
तद्वत्स्यामो वय छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ।
दुर्योधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबल ।
जानन्तो विषम कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिण ।
युक्ताचाराश्च युक्ताश्च क्षये स्वस्य जनस्य च ।
दुरात्मना हि कस्तेषा विश्वास गन्तुमर्हति ।
अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वय ब्राह्मणै सह ।
समस्तेष्वेव राष्ट्रेषु स्वराज्य स्थापयेमहि ।
इत्युक्त्वा दु खशोकार्त शुचिर्धर्मसुतस्तदा ।
सम्मूर्छितोऽभवद्राजा साश्रुकण्ठो युधिष्ठिर ।
तमथाश्वासयन्सर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभि सह ।
अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्य महार्थं नृपतिं तदा ।
राजन्विद्वान्भवान्दान्त सत्यसधो जितेन्द्रिय ।
नैवविधा प्रमुह्यन्ति नरा कस्याचिदापदि ।
देवैरप्यापद प्राप्ताश्छन्नैश्च बहुभिस्तदा ।
तत्र तत्र सपत्नाना निग्रहार्थं महात्मभि ।
इन्द्रेण निषध प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा ।
छन्नेनोष्य कृत कर्म द्विषता बलनिग्रहे ।
दिते पुत्रैर्हृते राज्ये देवराजोऽतिदु खित ।
ब्राह्मण तोषयिष्यश्च ब्रह्मरूप विधाय च ।
प्रसादाद्ब्रह्मणो राजन्दिते पुत्रान्महाबलान् ।
निर्जित्य तरसा शत्रून्पुनर्लोकाञ्जुगोप ह ।
विष्णुनाश्मगिरि प्राप्य तदादित्या निवत्स्यता ।
गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषित चिरम् ।
प्रोष्य वामनरूपेण प्रच्छन्न ब्रह्मचारिणा ।
बलेर्यथा हृत राज्य विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ।
और्वेण वसता छन्नमूरौ ब्रह्मर्षिणा तदा ।
यत्कृत तात लोकेषु तच्च सर्वं श्रुत त्वया ।
प्रच्छन्न चापि धर्मज्ञ हरिणा वृत्रनिग्रहे ।
वज्र प्रविश्य शक्रस्य यत्कृत तच्च ते श्रुतम् ।
हुताशनेन यच्चाप प्रविश्य छन्नमासता ।
विबुधाना हित कर्म कृत तच्चापि ते श्रुतम् ।
तथा विवस्वता तात छन्नेनोत्तमतेजसा ।
निर्दग्धा शत्रव सर्वे वसता गवि वर्षश ।
विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य च ।
दशग्रीवो हतश्छन्न सयुगे भीमकर्मणा ।
एवमेते महात्मान प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह ।
अजयञ्छात्रवान्युद्धे तथा त्वमपि जेष्यसि ।
इति धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यै सपरिहर्षित ।
शास्त्रबुद्धि पुनर्भूत्वा व्यष्टम्भत युधिष्ठिर ।
अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबल ।
राजान बलिना श्रेष्ठो गिरा सपरिहर्षयन् ।
अवेक्षय महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
धर्मानुगतया बुद्ध्या न किंचित्साहस कृतम् ।
सहदेवो मया नित्य नकुलश्च निवारित ।
शक्तौ विध्वसने तेषा शत्रुघ्नौ भीमविक्रमौ ।
न वय वर्त्म हास्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ।
तद्विधत्ता भवान्सर्वं क्षिप्र जेष्यामहे परान् ।
इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणा परमाशिष ।
प्रयुज्यापृच्छ्य भरतान्यथास्वान्प्रययुर्गृहान् ।
सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तदा ।
आशीरुक्त्वा यथान्याय पुनर्दर्शनकाङ्क्षिण ।
ते तु भृत्याश्च दूताश्च शिल्पिन परिचारका ।
अनुज्ञाप्य यथान्याय पुनर्दर्शनकाङ्क्षिण ।
सह धौम्येन विद्वासस्तथा ते पञ्च पाण्डवा ।
उत्थाय प्रययुर्वीरा कृष्णामादाय भारत ।
क्रोशमात्रमतिक्रम्य तस्माद्वासान्निमित्तत ।
श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्छन्नवासार्थमुद्यता ।
पृथक् शास्त्रविद सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदा ।
सधिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ।

Colophon

☞ The above passage is nothing more than (the S version of) the *last adhy of our Āranyaka* After the colophon S begins a new adhy (2) with 8*, followed in T_1 G by a *repetition* of 5^{ab}, a repetition which suggests that the passage is *misplaced* in S, cf Luders, *Ueber die Grantharecension*, p 54

1

D_4 M (M_8 missing) om वैश° — D_4 reads lines 1-2 after 4 1 2^{ab} | — (L 1) $M_{1\,4\,5}$ °वादिन (for विक्रमा) — (L 3) D_4 अथोपविष्टा (for उपो) M (M_8 missing) सहिता (for स्नातका) D_4 स्नातकैर्ब्राह्मणै सह — G_1 om lines 4-6 — (L 4) T_1 $G_{2\,3}$ तु (for तद्)

2

After 4 5 14, K_2 ins

एषा शमी पापहरा सदैव
यात्रोत्सवाना विजयाय हेतु ।
अत्रायुधाना कृतसनिवेशे
कृतार्थकामा जयमङ्गल च ।
प्रदक्षिणीकृत्य शमीलता ते
प्रणम्य चानर्चुरथ प्रवीरा ।
मृत्पिण्डमादाय निजाञ्चलेन
स्तुति चकार प्रथम किरीटी ।
शमी शमयते पाप शमी शमयते रिपून् ।
शमी शमयते रोगाञ्छमी सर्वार्थसाधना ।
राम सीता समादाय स्वत्प्रसादाच्छमीतले ।
कृतकृत्य पुरे प्राप्त प्रसादात्ते तथास्तु मे ।

3

After 4 5 24, S ins

आयुधानि कलापाश्च गदाश्च विपुलास्तथा ।
तानि सर्वाणि सनह्य वासोभि परिवेष्ट्य च ।
आरुह्य यावदेतानि निधातु विहगैर्वृताम् ।
शमीमारुह्य महतीं निक्षिपाम्यायुधानि न ।

वैशपायन ।
स हि धर्मेण धर्मात्मा तदा घोरतरे वने ।
अरणीपर्वण काले वरदत्त परतप ।
तान्यायुधान्युपादाय कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
स वच पुरुषव्याघ्र प्रोवाच मधुराक्षरम् ।
युधिष्ठिर शुचिर्भूत्वा मनसाभिप्रणम्य च ।
युधिष्ठिर ।
ब्रह्माणमिन्द्र वरद कुबेर वरुणानिलौ ।
रुद्र यम च विष्णु च सोमार्कौ धर्ममेव च ।
पृथिवीमन्तरिक्ष च दिशश्चोपदिशस्तथा ।
वसूश्च मरुतश्चैव ज्वलन चातितेजसम् ।
दिवाचरा रात्रिचराणि चापि
यानीह भूतान्यनुकीर्तितानि ।
तेभ्यो नमस्कृत्य च सुव्रतेभ्य
प्रणम्य तेषा शरण गतोऽहम् ।
सर्वायुधानीह महाबलानि
न्यास महादेवसमीपतो वै ।
न्यस्याम्यह वायुसमीपतश्च
वनस्पतीना च सपर्वतानाम् ।
एष न्यासो मया दत्त सूर्यसोमानिलान्तिके ।
मह्य पार्थाय वा देय पूर्णे वर्षे त्रयोदशे ।

— (L 5) D_4 तानभ्यच्य महाभागान् (for the prior half), and पार्थां (for शिष्टा) — (L 6) T_1 G_2 तान्, $M_{1\,4}$ त (for तद्) — For line 6, D_4 subst

उवाचैन महाप्राज्ञो धर्मराजो युधिष्ठिर ।

— (L 8) D_4 परिक्लिष्टा सदा बहु (for the posterior half) — (L. 9) D_4 स (for च), and कृच्छ्र (for वास) D_4 वर्षाणि द्वादशैव तु (for the posterior half) — (L 13) M (M_3 missing) सुयो° (for दुर्यो) — (L 15) G_1 धूर्ता , $M_{1\,4}$ यत्ता (for युक्ता) D_4 (corrupt) मुक्ताचारा श्चापकुर्युरस्मान्प्रतिकुरुष्वय — (L 17) D_4 समये च गते भूयो यद्वय ब्राह्मणर्षभा — (L 18) D_4 $M_{1\,2\,5}$ समस्ता स्वेषु रा D_4 $M_{2\,5}$ स्वराज्यस्था (D_4 सर्वै सह) वसेमहि — (L 19) T_1 G दु खमोहार्त $G_{2\,3}$ पर (for सुत) D_4 राजा धर्मभृतां वर (for the posterior half) — (L 20) D_4 विवक्तु नाशकत्किंचित् (for the prior half) D_4 सन्नकठो, T_1 G सास्र° — After line 20, T_1 G_3 ins

प्रबुद्धदु खो मोहार्तो धौम्य धर्मभृतां वरम् ।
प्रावैक्षत तदा राजा सास्रकण्ठो धृतव्रत ।

— (L 21) D_4 भ्रातृश्च ब्राह्मणै सह (for the posterior half), see below — After line 22, T_1 G ins

आश्वासयस्तथाभूत भ्रातृश्च ब्राह्मणै सह ।

Thereafter G_1 ins 6*, preceded by जनमेजय — (L 24) T_1 $G_{2\,3}$ धीरा (for नरा) — M om lines 29–32 — (L 29) G_1 तदा शत्रु सुदु खित (for the posterior half) — (L 32) G_1 पुनर्लेभे जगत्प्रभु — (L 36) $G_{2\,3}$ तज्जनै (for तच्च ते) — (L 37) $M_{2\,4}$ पुरा (for तदा) — (L 39) T_1 न्नेन हि, G_1 °न्नेनापि — M_1 om lines 41–42 — (L 41) $G_{2\,3}$ M_4 श्य छद्मनासता — (L 49) G_1 भाषित , $G_{2\,3}$ °तोषित (for हर्षित) — (L 50) G_2 शास्त्रदृष्टि G_3 M_5 शास्त्रबुध्या G_3 $M_{1\,2\,5}$ बुध्वा — G_1 om lines 58–60 — (L 59) $G_{2\,3}$ M_1 इत्युक्तो T_1 $G_{2\,3}$ धर्मराजो युधिष्ठिर (for the posterior half) — After line 59, T_1 $G_{2\,3}$ *repeat* lines 3–5, 7–9, 11–12 [v l सुखोपविष्टो विद्वद्भिस्तापसै सशितव्रतै (for line 3) ये तद्भक्त्या भवस्तस्मिन् (for the prior half of line 4) तानब्रवीन्महा प्राज्ञ शिष्टान्राजा कृताञ्जलि (for line 5)] Then these MSS cont

इत्युक्तो धर्मराजेन ब्राह्मणा परमाशिष ।

— (L 60) T_1 $G_{2\,3}$ M_4 स्व (for स्वान्) — M_2 om lines 63–64

3

(L 3) T आरोह, G_1 $M_{1-3\,4}$(*sup lin*) आरोहे — (L 4) T_2 निक्षिपाथ, M_1 निक्षिप्स्यामि — (L 8) M (except M_5) सु (for स) — (L 14) M_1 राश्च (for °राणि) M_1 ये च, $M_{2\,3}$ यानि, M_5 येपि (for चापि) T_1

नेद भीमे प्रदातव्यमय क्रुद्धो वृकोदर ।
अमर्षान्नित्यसरब्धो धृतराष्ट्रसुतान्प्रति ।
अपूर्णकाले प्रहरेत्क्रोधसजातमत्सर ।
पुन प्रवेशो न स्यात्तु वनवासाय सर्वथा ।
समये परिपूर्णे तु धार्तराष्ट्रान्निहन्महे ।
एष चार्थश्च धर्मश्च काम कीर्ति कुल यश ।
ममायत्तमिद सर्वं जीवित च न सशय ।
वैशपायन ।
सोऽवतीर्य महाप्राज्ञ पाण्डव सत्यविक्रम ।
भीम कण्ठे परिष्वज्य चालुनीय नराधिप ।
दैवतेभ्यो नमस्कृत्वा शमीं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
नगर गन्तुमायाता सर्वे ते भ्रातर सह ।

4

The Durgāstava

(A)

After 4 5 29, D_{2} (marg) ins

तत्र ते वै महात्मानो दुर्गां भक्तिपुरस्कृता ।
स्मरन्त पूजयाचक्रुर्देवीं दुर्गविनाशिनीम् ।
सा पूजिता तदा सर्वै पाण्डवैश्च समाहितै ।
प्रसन्ना वागुवाचाथ स्मयन्ती वियति स्थिता ।
न भेतव्य महाभागा दुर्गमेतत्तरिष्यथ ।
कृतीष्णा * * * * * आयुधान्युपलप्स्यथ ।
तीर्णप्रतिज्ञा सुधिय शत्रूनपि विजेष्यथ ।
इत्युक्त्वान्तर्हिता सद्य पाण्डवा विस्मय ययु ।

(B)

After 4 5 29, D_{6} ins

वैशपायन उवाच ।
विराटनगर रम्य प्रविशन्नेव भूपते ।
स्तुनोति मनसा देवीं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिर ।
भ्रातृभि सहितो राजस्तथैव प्रपितामह ।
दु खशोकेन सतप्तो द्रौपद्या सह भारत ।
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा वनवासाद्विनिर्गत ।
भक्त्या परमया युक्तो दुर्गां दुर्गतिनाशिनीम् ।
महिषासुरदर्पघ्नीं सर्वलोकनमस्कृताम् ।
शैलराजसुता गौरीं वरदामभयप्रदाम् ।

Cf Luders, *Ueber die Grantharecension*, p 55, f n 2.

(C)

D_{4} $_{10}$ ins after 4 5 30 D_{5}, after adhy 5

विराटनगर रम्य गच्छमानो युधिष्ठिर ।
तुष्टाव मनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।
यशोदागर्भसभूता देवस्य भगिनीं प्रियाम् ।
नन्दगोपकुले जाता मङ्गल्या कुलवर्धिनीम् ।
कसविद्रावणकरीमसुराणा क्षयकरीम् ।
शिलातलसमुत्क्षिप्तामाकाशान्तरगामिनीम् ।
वासुदेव स्मरन्तीं च दिव्या मायाकरी वराम् ।
भारावतरणे पुण्ये ये स्मरन्ति सदा शिवाम् ।
तान्वै तारयते पापात्पङ्के गामिव दुर्बलाम् ।
ॐ नमोऽस्तु वरदे देवि कुमारि प्रियदर्शने ।
बालभावासुरेन्द्राणि घण्टाली विकटोत्कटे ।
चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे चतुर्दंष्ट्रे महासुरि ।
महादेवि महेष्वासे जयन्ति विजयप्रदे ।
भूतरात्रि महारौद्रे चाष्टमीनवमीप्रिये ।
कपिले पिङ्गले ज्वाले हिरण्यकनकप्रदे ।
शशिसूर्यमहाभागे विद्युज्ज्वलितकुण्डले ।
मेरुविन्ध्यान्तरगते अप्सरोगणसेविते ।
कालि कालि महाकालि खड्गखट्वाङ्गधारिणि ।
त्रिशूलवरदे देवि त्रिनेत्रे भुवनेश्वरि ।

दिवा च रात्रौ च चराणि वापि, T_{2} G_{1} दिवाचरा रात्रिचराचराणि — (L 20) T_{1} G_{1} $_{3}$ M_{1} $_{3}$ न्यसामि — (L 22) T_{2} न्यस्त (for दत्त) — (L 23) G_{1} M मम (for मह्य) — (L 24) T_{1} G_{1} महाक्रुद्धो, M_{1} अतिकु°, M_{2} $_{3}$ स हि कु° (for अय क्रुद्धो) — (L 25) T G_{1} सक्रुद्धो (for सरब्धो) M_{1} om line 27, M om 28 — (L 28) T_{2} न्महि — After line 28, T_{1} ins

मया न प्रविजानीयुर्मनुष्या नात्र सशय ।

— M om line 34

4

(C)

After line 9, D_{5} ins

स्तोत्र प्रचक्रमे भूयो विविधै स्तोत्रसंभवै ।

आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी देवीं राजा सहानुज ।

— (L 20) D_{5} देवि त्व पूज्यसे देवै (for the prior half) — After line 20, D_{5} ins

दुर्गे तारय मां भद्रे बन्धनाना महार्णवात् ।

— (L 23) D_{4} सत्ये सत्या भवस्व न (for the posterior half) — After line 23, D_{10} ins

दशन तु गता देवि दुर्गा त्रिभुवनेश्वरी ।

— (L 28) D_{5} भक्त्या (for लोका)

(D)

The v 1 of D_{7} are as follows — (L 13) तनुर्मध्ये (for चतुर्वक्त्रे) — (L 19) पात्र च पकज घटामसिं चर्म च बिभ्रती (marg *sec m*) — (L 50) क्षि सर्वसपत्प्रदायिनी — (L. 56) क्षोभयिष्यसि संप्राप्तां समेता कुरुवाहिनीं

देवि देवाश्च पूजन्ति पूर्णमासीं चतुर्दशीम् ।
सोऽहं राज्यपरिभ्रष्टस्त्वशक्तश्च विशेषत ।
अहं शरणमापन्नस्तव देवि सुरेश्वरि ।
त्राहि मां पद्मपत्राक्षि सत्येन स्वामिनी भव ।
श्रीदेवी उवाच ।
शृणु वत्स महाबाहो सङ्ग्रामे विजयस्तव ।
मत्प्रसादाद्विनिर्मुक्तो हत्वा कौरववाहिनीम् ।
निष्कण्टक कृत राज्य भोक्ष्यसे भ्रातृभि सह ।
इति गुह्यतम स्तोत्र पवित्र पापनाशनम् ।
कीर्तयिष्यन्ति ये लोका न तेषा विद्यते भयम् ।
सङ्ग्रामे शत्रुसबाधे विवादे चौरसकटे ।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा य कश्चिन्मा स्मरिष्यति ।
तस्याह सर्वकार्याणि साधयिष्यामि पाण्डव ।
वैशपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा पाण्डव देवी तत्रैवान्तरधीयत ।

In D5 10, the passage is followed by a colophon (*adhy no* D5 6)

(D)

The Vulgate Version

After adhy 5, Dn D7 (om lines 23-27, 31-42, 44-47, 51, 60-67) 11 12 T2 ins the foll adhy

वैशपायन उवाच ।
विराटनगर रम्य गच्छमानो युधिष्ठिर ।
अस्तुवन्मनसा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।
यशोदागर्भसभूता नारायणवरप्रियाम् ।
नन्दगोपकुले जाता मङ्गल्या कुलवर्धिनीम् ।
कसविद्रावणकरीमसुराणा क्षयकरीम् ।
शिलातटविनिक्षिप्तामाकाश प्रति गामिनीम् ।
वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमाल्यविभूषिताम् ।
दिव्याम्बरधरा देवीं खड्गखेटकधारिणीम् ।
स्तोतु प्रचक्रमे भूयो विविधै स्तोत्रसभवै ।
आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी राजा देवीं सहानुज ।
नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कुमारि ब्रह्मचारिणि ।
बालार्कसदृशाकारे पूर्णचन्द्रनिभानने ।
चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे ।
मयूरपिच्छवलये केयूराङ्गदधारिणि ।
भासि देवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रह ।
स्वरूप ब्रह्मचर्यं च विशद तव खेचरि ।
कृष्णच्छविसमा कृष्णा सकर्षणसमानना ।
बिभ्रती विपुलौ बाहू शक्रध्वजसमुच्छ्रयौ ।
पात्री च पङ्कजी घण्टी स्त्रीविशुद्धा च या भुवि ।
पाश धनुर्महाचक्र विविधान्यायुधानि च ।
कुण्डलाभ्या सुपूर्णाभ्या कर्णाभ्या च विभूषिता ।
चन्द्रविस्पर्धिना देवि मुखेन त्व विराजसे ।
मुकुटेन विचित्रेण केशबन्धेन शोभिना ।
भुजगाभोगवासेन श्रोणिसूत्रेण राजता ।
विभ्राजसे चाबद्धेन भोगेनेवेह मन्दर ।
ध्वजेन शिखिपिच्छानामुच्छ्रितेन विराजसे ।
कौमार व्रतमास्थाय त्रिदिव पावित त्वया ।
तेन त्व स्तूयसे देवि त्रिदशै पूज्यसेऽपि च ।
त्रैलोक्यरक्षणार्थाय महिषासुरनाशिनि ।
प्रसन्ना मे सुरश्रेष्ठे दया कुरु शिवा भव ।
जया त्व विजया चैव सङ्ग्रामे च जयप्रदा ।
ममापि विजय देहि वरदा त्व च साम्प्रतम् ।
विन्ध्ये चैव नगश्रेष्ठे तव स्थान हि शाश्वतम् ।
कालि कालि महाकालि सीधुमासपशुप्रिये ।
कृतानुयात्रा भूतैस्त्व वरदा कामचारिणि ।
भारावतारे ये च त्वा सस्मरिष्यन्ति मानवा ।
प्रणमन्ति च ये त्वां हि प्रभाते तु नरा भुवि ।
न तेषा दुर्लभ किंचित्पुत्रतो धनतोऽपि वा ।
दुर्गात्तारयसे दुर्गे तत्त्व दुर्गा स्मृता जनै ।
कान्तारेष्ववसन्नाना मग्नाना च महार्णवे ।
दस्युभिर्वा निरुद्धाना त्व गति परमा नृणाम् ।
जलप्रतरणे चैव कान्तारेष्वटवीषु च ।
ये स्मरन्ति महादेवि न च सीदन्ति ते नरा ।
त्व कीर्ति श्रीर्धृति सिद्धिर्ह्रीर्विद्या सततिर्मति ।
सध्या रात्रि प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कान्ति क्षमा दया ।
नृणा च बन्धन मोह पुत्रनाश धनक्षयम् ।
व्याधि मृत्यु भय चैव पूजिता नाशयिष्यसि ।
सोऽह राज्यात्परिभ्रष्ट शरण त्वां प्रपन्नवान् ।
प्रणतश्च यथा मूर्ध्ना तव देवि सुरेश्वरि ।
त्राहि मा पद्मपत्राक्षि सत्ये सत्या भवस्व न. ।
शरण भव मे दुर्गे शरण्ये भक्तवत्सले ।
एव स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पाण्डवम् ।
उपगम्य तु राजानमिद वचनमब्रवीत् ।
देव्युवाच ।
शृणु राजन्महाबाहो मदीय वचन प्रभो ।
भविष्यत्यचिरादेव सङ्ग्रामे विजयस्तव ।
मम प्रसादान्निर्जित्य हत्वा कौरववाहिनीम् ।
राज्य निष्कण्टक कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनीं पुन ।
भ्रातृभि सहितो राजन्प्रीतिं प्राप्स्यसि पुष्कलाम् ।
मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्य च भविष्यति ।
ये च सकीर्तयिष्यन्ति लोके विगतकल्मषा ।
तेषा तुष्टा प्रदास्यामि राज्यमायुर्वपु सुतम् ।
प्रवासे नगरे चापि सङ्ग्रामे शत्रुसकटे ।
अटव्यां दुर्गकान्तारे सागरे गहने गिरौ ।
ये स्मरिष्यन्ति मा राजन्यथाह भवता स्मृता ।
न तेषा दुर्लभ किंचिदस्मिँल्लोके भविष्यति ।
इद स्तोत्रवर भक्त्या शृणुयाद्वापठेत वा ।

तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं यास्यन्ति पाण्डवा ।
मत्प्रसादाच्च व सर्वान्विराटनगरे स्थितान् ।
न प्रज्ञास्यन्ति कुरवो नरा वा तन्निवासिन ।
वैशपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा वरदा देवी युधिष्ठिरमरिंदमम् ।
रक्षा कृत्वा च पाण्डूना तत्रैवान्तरधीयत ।

Colophon

(E)

After adhy 5, D_3 ins the foll adhy

वैशपायन उवाच ।
विराटनगर रम्य गच्छमानो युधिष्ठिर ।
स्तूयमानस्तदा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।
यशोदागर्भसभूता नारायणवलिप्रियाम् ।
नन्दगोपकुले जाता माङ्गल्या कुलवर्धनीम् ।
कसविद्रावणकरीमसुराणा निवर्हणीम् ।
शिलातले समाक्षिप्तामाकाशान्तरगामिनीम् ।
वासुदेव च स्मरतीं दिव्या मायाधरा वराम् ।
भारावतरणे पुण्ये ये स्मरन्ति सदा शिवाम् ।
तान्वै तारयते पापात्पङ्के गामिव दुर्बलाम् ।
स्तोत्र प्रचक्रमे भूयो विविधै स्तोत्रसभवै ।
आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी देवीं राजा सहानुज ।
नमोऽस्तु वरदे देवि कुमारि प्रियदर्शने ।
बालबाला सुरेन्द्राणा घण्टालि विघटोत्कटे ।
चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे चतुर्दंष्ट्रे महासुरि ।
महादेवि महेष्वासे जयश्रीविजयप्रदे ।
भूतरात्रि महारौद्रे अष्टमीनवमीप्रिये ।
कपिले पिङ्गले ज्वाले हिरण्यकनकप्रदे ।
शशिसूर्यसमाभासे विद्युज्ज्वलितकुण्डले ।
मेरुविन्ध्यान्तरगते अप्सरोगणसेविते ।
कालि कालि महाकालि खड्गखेटकधारिणि ।
त्रिशूलवरदे देवि त्रिनेत्रे भुवनेश्वरि ।
देवि त्व पूज्यसे देवि पूर्णमासीं चतुर्दशीम् ।
सोऽह राज्यपरिभ्रष्टस्त्वद्भक्तश्च विशेषत ।
अह शरणमापन्नस्तव देवि सुरेश्वरि ।
त्राहि मा पद्मपत्राक्षि सत्येन स्वामिनी भव ।
श्रीदेव्युवाच ।
शृणु वत्स महाबाहो सग्रामे विजयस्तव ।
मत्प्रसादाद्विनिर्मुक्तो जित्वा कौरववाहिनीम् ।
निष्कण्टक कृत राज्य भोक्ष्यसे भ्रातृभि सह ।
इद च मे गुह्यतम पवित्र पापनाशनम् ।
कीर्तयिष्यन्ति ये भक्त्या न तेषा विद्यते भयम् ।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा य कश्चिन्मा करिष्यति ।
तस्याह सर्वकार्याणि साधयिष्यामि पाण्डव ।
इत्युक्त्वा पाण्डव देवी तत्रैवान्तरधीयत ।

Colophon

(F)

D_6 (besides inserting version B after 4 5 29) ins after adhy 5, on a suppl fol, the foll adhy

वैशपायन उवाच ।
विराटनगर रम्य गच्छमानो युधिष्ठिर ।
तुष्टाव स तदा देवीं दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।
शिलातटविनिक्षिप्तामाकाशतलगामिनीम् ।
वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमालाविभूषिताम् ।
यशोदागर्भसभूता देवस्य भगिनीं प्रियाम् ।
नन्दगोपकुले जाता दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् ।
कसविद्रावणकरीमसुराणा क्षयकरीम् ।
दिव्याम्बरधरा देवीं खड्गखेटकधारिणीम् ।
स्तोतु प्रचक्रमे भूयो विविधै स्तोत्रसभवै ।
आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी देवीं राजा सहानुज ।
नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कौमारव्रतचारिणि ।
बालार्कसदृशच्छाये पूर्णचन्द्रनिभानने ।
चतुर्भुजे तनुमध्ये पीनश्रोणिपयोधरे ।
मयूरपिच्छच्छत्रे च चक्रासिगदधारिणि ।
भासि देवि यथा पद्मा नारायणपरिग्रह ।
सुरूप ब्रह्मचर्य ते अविरुद्ध च चेष्टितम् ।
भारावतारिणीं पुण्यां ये स्मरन्ति सदा शिवाम् ।
तान्वै तारयसे पापात्पङ्के गामिव दुर्बलाम् ।
कृष्णविस्मयविच्छाया सकर्षणनिभानना ।
बिभ्रती विपुलौ बाहू शक्रध्वजमिवोच्छ्रितौ ।
त्रिशाख शूलमुद्यम्य दानवान्विनिकृन्तसि ।
पादौ नूपुरकेयूरैर्घण्टाभरणभूषितौ ।
वसामेदान्वित वस्त्र पीतेनोरसि वाससा ।
शशिरश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि लम्बिना ।
तप्तकाञ्चनवर्णाभ्या कुण्डलाभ्या विराजता ।
चन्द्रबिम्बसमेन त्व मुखेनेह विराजसे ।
मुकुटेन विचित्रेण केशबन्धेन शोभसे ।
भुजगाभोगकल्पेन श्रोणिसूत्रेण राजता ।
भ्राजसे चावबद्धेन नागेनेव हि मन्दर ।
कौमारव्रतमास्थाय त्रिदिव पालित त्वया ।
तेन त्व पूज्यसे देवि ऋषिभि पूज्यसे सदा ।
सुरेश्वरि महादेवि महिषासुरनाशिनि ।
प्रपन्नोऽह सुरश्रेष्ठे दया कुरु शिवा भव ।
जया त्व विजया चैव सग्रामे विजयप्रदा ।
भविष्यसि च सुप्रीता वर्तस्व मम साप्रतम् ।
विन्ध्ये चैव नगश्रेष्ठे तत्र स्थान हि शाश्वतम् ।
कालि कालि महाकालि सीधुमासवसाप्रिये ।
वदास्थिता त्व भूताना भक्ताना कामदायिनि ।
भयत्रस्ता * ये च त्वा सस्मरिष्यन्ति मानवा ।
प्रणमन्ति च ये नित्य तेषा च वरदा भव ।
न तेषा दुर्लभ किंचित्पुत्रतो धनतोऽपि च ।

दुर्गात्तारयसे नित्य तेन दुर्गा स्मृता वरा।
कान्तारेष्वपि मग्नाना मग्नाना च महार्णवे।
दस्युभि सनिधानाना त्व गति परमा भव।
जलप्रतरणे चैव कान्तारेष्वटवीषु च।
सस्मरिष्यन्ति ये देवी नावसीदन्ति ते नरा ।
सध्या रात्रि प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना क्षान्ति क्षमा दया।
येषा बन्धवधक्लेश पुत्रदारधनक्षयम्।
व्याधिमृत्युभय चैव पूजिता नाशयिष्यसि।
सोऽह राज्यात्परिभ्रष्ट शरण त्वामुपागत ।
प्रणतश्च तथा मूर्ध्ना तव देवि सुरेश्वरि।
त्राहि पद्मपलाशाक्षि सत्ये सत्या भवस्व न ।
शरण मे दु खदुर्गे शरणागतवत्सले।
पर स्तुता हि सा देवी दर्शयामास पाण्डवम्।
उपगम्य च राजान वचन चेदमब्रवीत्।

श्रीदेव्युवाच।

श्रृणु राजन्महाबाहो श्रद्दधस्व च मे वच ।
भविष्यत्यचिरादेव सग्रामे विजयस्तव।
क्षोभयिष्यसि सप्राप्ता समेता कुरुवाहिनीम्।
राज्य निष्कण्टक कृत्वा भोक्ष्यसे मेदिनी पुन ।
भ्रातृभि सहितो राजन्धृति प्राप्स्यसि पुष्कलाम्।
मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्य च भविष्यति।
ये च मा कीर्तयिष्यन्ति लोके विगतमत्सरा ।
तेषा तुष्टि प्रदास्यामि राज्यमायुर्बल सुतान्।
ग्रामे वा नगरे वाथ सग्रामे शत्रुसकटे।
अटव्या दुर्गकान्तारे समुद्रे गिरिगह्वरे।
ये स्मरिष्यन्ति मा राजन्यथाह भवता स्मृता।
तेषा न दुर्लभ किंचिदस्मिँल्लोके भविष्यति।
इद स्तोत्रवर पुण्य शृणुयाद्वा पठेत वा।
तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धि यास्यन्ति पाण्डव।
मत्प्रसादाच्च ते सर्वे विराटवसतिं स्थिता ।
न प्रज्ञास्यन्ति कुरवो नरा वा तत्र वासिन ।

वैशपायन उवाच।

इत्युक्त्वा सा तदा देवी युधिष्ठिरमरिंदमम्।
रक्षा कृत्वा च पाण्डूना तत्रैवान्तरधीयत।

Colophon

(G)

After adhy 5, D9 ins the foll adhy

वैशपायन उवाच।

विराटनगर रम्य गच्छमानो युधिष्ठिर ।
अस्तुवन्मनसा देवी दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम्।
यशोदागर्भसभूता नारायणवरप्रियाम्।
नन्दगोपकुले जाता मङ्गल्यां कुलवर्धनीम्।
कसविद्रावणकरीमसुराणा भयकरीम्।
शिलातटविनिक्षिप्तामाकाशान्तरगामिनीम्।
वासुदेवस्य भगिनीं दिव्यमाल्यविभूषिताम्।
दिव्याम्बरधरा देवीं खड्गखेटकधारिणीम्।
स्तोतु प्रचक्रमे भूयो विविधै स्तोत्रसभवै ।
आमन्त्र्य दर्शनाकाङ्क्षी राजा देवीं सहानुज ।
नमोऽस्तु वरदे कृष्णे कौमारव्रतचारिणि।
बालार्कसदृशच्छाये पूर्णचन्द्रनिभानने।
चतुर्भुजे चतुर्वक्त्रे पीनश्रोणिपयोधरे।
मयूरपिच्छवलये गदाचक्रासिधारिणि।
नमस्तेऽम्बुजपत्राक्षि नमस्ते त्रिदशार्चिते।
सुरारिणि नमस्तुभ्य नम पशुपतिप्रिये।
दैत्यदानवदर्पघ्नी दैत्यदानवपूजिते।
शैलराजसुते देवि नमस्ते विन्ध्यवासिनि।
सर्वप्रहरणोपेते सर्वज्ञे सर्वगे ध्रुवे।
अजिते विजये भद्रे भद्रकालि रणप्रिये।
कृष्णे देवि नमस्तुभ्य नम कैटभमर्दिनि।
नमो गायत्रि सावित्रि नमस्ते जातवेदसि।
वागीश्वरि नमस्तुभ्य मेनकाया सुते नम ।
शकरार्धशरीरस्थे नमस्ते विष्णुपूजिते।
नमो ब्रह्माणि रुद्राणि नमो नारायणप्रिये।
नमस्त्रैलोक्यविख्याते नमस्तेऽमरपूजिते।
पद्मकिञ्जल्कवर्णाभे चारुपद्मनिभानने।
महासिहरथारूढे महाशार्दूलवाहिनि।
महेन्द्राणि नमस्तुभ्य नमस्ते भक्तवत्सले।
महिषासुरदर्पघ्नि कसासुरभयकरि।
कालरात्रि महारात्रि यशस्करि शुभानने।
कौमार व्रतमास्थाय त्रिदिव पालित त्वया।
तेन त्व स्तूयसे देवि त्रिदशै पूज्यसेऽपि च।
सुरेश्वरि महादेवि महिषासुरघातिनि।
प्रसन्ना मा सुरश्रेष्ठे दया कुरु शिवा भव।
जया त्व विजया त्व च सग्रामे विजयप्रदा।
भविष्यसि सुसप्रीता वरदा भव सांप्रतम्।
विन्ध्याचले नगश्रेष्ठे तव स्थान हि शाश्वतम्।
कालि कालि महाकालि सीधुमासवसाप्रिये।
त्रैलोक्यमातर्जननि ममेह वरदा भव।
भारावतरणे ये त्वा सस्मरिष्यन्ति मानवा ।
प्रणमन्ति च ये नित्य प्रभाते च नरा भुवि।
न तेषा दुर्लभ किंचित्पुत्रतो धनतोऽपि च।
दुर्गात्तारयसे नित्य तेन दुर्गा स्मृता पुरा।
कान्तारेष्ववसन्नाना मग्नाना च महार्णवे।
दस्युभि सनिरुद्धाना त्व गति परमा नृणाम्।
जलप्रतरणे देवि कान्तारेष्वटवीषु च।
ये स्मरन्ति महादेवीं नैव सीदन्ति ते नरा ।
त्व कीर्ति श्रीर्धृति सिद्धिर्ह्रीर्विद्या सततिर्मति ।
सध्या रात्रि प्रभा निद्रा ज्योत्स्ना कान्ति क्षमा दया।
नृणा बन्धवधक्लेश पुत्रदारधनक्षयम्।

व्याधिमृत्युभय घोर पूजिता नाशयिष्यसि ।
सोऽह राज्यपरिभ्रष्ट शरण त्वामुपागत ।
प्रणतश्च तथा मूर्ध्ना चरणौ ते सुरेश्वरि ।
त्राहि मा पद्मपत्राक्षि सत्ये सत्या भवस्व न ।
शरण भव मे दुर्गे शरण्ये भक्तवत्सले ।
आपन्महार्णवे घोरे अस्मिन्विषमदुर्गमे ।
दुस्तरे त्राहि मा भद्रे परकीयनिवेशने ।
यथा न जानाति नरोऽत्र कश्चि-
द्युधिष्ठिरोऽत्रावसतीति दुर्गे ।
तथा कुरु स्वर्गसदा वरिष्ठे
त्वच्चारुपादाब्जपुर स्थितोऽहम् ।
दु खान्वितोऽह प्रलपामि दुर्गे
उन्मत्तवद्दीनमना निराश ।
प्रसीद दुर्गे मम सानुजस्य
समीहित तत्कुरुते नमोऽस्तु ।
एव स्तुता तदा देवी दर्शयामास पाण्डवम् ।
उपसगम्य राजान वचन चेदमब्रवीत् ।

देव्युवाच ।
शृणु राजन्महाबाहो मदीय वचन प्रभो ।
भविष्यत्यचिरादेव सग्रामे विजयस्तव ।
क्षोभयिष्यसि सग्रामे समस्ता कुरुवाहिनीम् ।
राज्य निष्कण्टक कृत्वा भोक्ष्यसे पृथिवीं पुन ।
भ्रातृभि सहितो वीर वृद्धि प्राप्स्यसि पुष्कलाम् ।
मत्प्रसादाच्च ते सौख्यमारोग्य च भविष्यति ।
ये च मा कीर्तयिष्यन्ति लोके विगतमत्सरा ।
तेषा तुष्टि प्रदास्यामि राज्यमायुर्बल सुतान् ।
प्रवासे नगरे वापि सग्रामे शत्रुसकटे ।
अटव्या दुर्गकान्तारे सागरे गिरिगह्वरे ।
ये स्मरिष्यन्ति मां राजन्यथाह भवता स्मृता ।
न तेषा दुर्लभ किंचिदस्मिँल्लोके भविष्यति ।
इद स्तोत्रवर भक्त्या शृणुयाद्वा पठेत वा ।
तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धि यास्यन्ति पाण्डव ।
मत्प्रसादाच्च व सर्वान्विराटनगरे स्थितान् ।
नैव ज्ञास्यन्ति कुरवो नरा वा तन्निवासिन ।

वैशपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा सा तदा देवी युधिष्ठिरमरिंदमम् ।
रक्षा कृत्वा च पाण्डूना तत्रैवान्तरधीयत ।
Colophon

5

After वैश° (v 1 of वैश° उ°) of 4 6 1, S ins ·

ततस्तु ते पुण्यतमा शिवा शुभा
महर्षिगन्धर्वनिषेवितोदकाम् ।
त्रिलोककान्तामवतीर्य जाह्नवी-
मृषींश्च देवाश्च पितॄनतर्पयन् ।
वरप्रदान ह्यनुचिन्त्य पार्थिवो
हुताग्निहोत्र कृतजप्यमङ्गल ।
दिश तथैन्द्रीमभित प्रपेदिवा-
न्कृताञ्जलिर्धर्ममुपाह्वयच्छनै ।
युधिष्ठिर ।
वरप्रदान मम दत्तवान्पिता
प्रसन्नचेता वरद प्रजापति ।
जलार्थिनो मे तृषितस्य सोदरा
मया प्रयुक्ता विविशुर्जलाशयम् ।
निपातिता यक्षवरेण ते वने
महाहवे वज्रभृतेव दानवा ।
मया च गत्वा वरदोऽभितोषितो
विवक्षता प्रश्नसमुच्चय गुरु ।
स मे प्रसन्नो भगवान्वर ददौ
परिष्वजश्चाह तथैव सौहृदात् ।
वृणीष्व यद्वाञ्छसि पाण्डुनन्दन
स्थितोऽन्तरिक्षे वरदोऽस्मि पश्य माम् ।
स वै मयोक्तो वरद पिता प्रभु
सदैव मे धर्मरता मतिर्भवेत् ।
इमे च जीवन्तु ममानुजा प्रभो
वयश्च रूप च बल तथायुषु ।
क्षमा च कीर्तिश्च यथेष्टतो भवे-
द्व्रत च सत्य च समाधिरेव च ।
वरो ममैषोऽस्तु यथानुकीर्तितो
न तन्मृषा देववरो यदब्रवीत् ।
वैशपायन. ।
स वै द्विजातिस्तरुणस्त्रिदण्डभृ-
त्कमण्डलुर्तूणीषधरोऽन्वजायत ।
सुरक्तमाञ्जिष्ठवराम्बर शिखी
पवित्रपाणिर्ददृशे तदद्भुतम् ।
तथैव तेषामपि धर्मचारिणा
यथेप्सिता ह्याभरणाम्बरस्रज ।
क्षणेन राजन्नभवन्महात्मना

5

(L. 1) $G_{1.3}$ पुण्यजला, G_2 पुण्यजलै — (L 7) M ततो दिश चैंद्रमभिप्र° — (L 11) G_2 M_{2-4} भ्रातरो (for सोदरा) — (L. 14) T_2 G_1 °वे विस्मितदेवदानवा — (L 18) M (M_4 *sup lin* as above) जश्चानपगेन चेतसा — (L 26) T_1 $M_{4\,5}$ व्रतस्य, M_1 धृतिश्च, M_2 व्रतश्च, M_3 व्रत तु T_1 सत्यस्य, G_3 M सत्येन — After वैश , T G_2 3 ins ,

इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्ममेवानुचिन्तयन् ।

प्रशस्तधर्मार्थफलाभिकाङ्क्षिणाम् ।
नवेन रूपेण विशा पतिर्वृतं
स्वधर्मरूपेण तथा प्रतापवान् ।

6

T G M_1 (om lines 12-16) ins after 4 8 7^{ab} M_{2-5} ins after 4 8 7 (for transpositions and omissions in M_{2-5} see below)

स्त्रीभिश्च पुरुषैश्चापि सर्वत परिवारिताम् ।
विराटभार्या ता देवीं कारुण्याज्जातसभ्रमा ।
अप्रेषयत्समीपस्था स्त्रियो वृद्धाश्च तत्परा ।
अपनीय तत सर्वा आनयध्वमिहैव ताम् ।
यदा दृष्टा मया साध्वी कम्पते मे मनस्तदा ।
तस्माच्छीघ्रमिहानाय्य दर्शयध्व यदीच्छथ ।
तास्तथोक्ता उपागम्य द्रौपदी परिसगताम् ।
आनीय सर्वथा त्वेनामब्रुवन्मधुरा गिरम् ।
भद्रे त्वा द्रष्टुमिच्छन्ती सुदेष्णा हर्म्यभूतले ।
स्थिता तदर्थं हि वय त्वत्समीपमिहागता ।
अथ सा छिन्नपट्टाभ्या वल्कलाजिनसवृता ।
राजवेश्म उपागम्य यत्राग्रमहिषी स्थिता ।
सुदेष्णामगमत्कृष्णा राजभार्या यशस्विनीम् ।
कृष्णान्केशान्मृदून्दीर्घान्समुद्रथ्यायतेक्षणा ।
कुञ्चिताग्रान्सुसूक्ष्मास्तान्दर्शनीयान्निबध्य च ।
जुगूह दक्षिणे पार्श्वे मृदूनसितलोचना ।
सा प्रविश्य विराटस्य द्रौपद्यन्त पुर शुभा ।
ह्रीनिषेधान्विता बाला कम्पमाना लतेव सा ।
अभिगम्य च सुश्रोणी सर्वलक्षणसयुता ।
ददर्शावस्थिता हैमे पीठे रत्नपरिच्छदे ।
रक्तसूक्ष्माशुकधरा मेघे सौदामिनीमिव ।
नानावर्णविचित्रा च सर्वाभरणभूषिताम् ।
सुभ्रू सुकेशीं सुश्रोणीं कुब्जवामनमध्यगाम् ।
बहुपुष्पोपकीर्णाया भूम्या वेदिमिवाध्वरे ।
सुदेष्णा राजमहिषी सर्वालकारभूषिताम् ।
श्रीमतीं राजपुत्रीणा शतेन परिवारिताम् ।
ता सर्वा द्रौपदीं दृष्ट्वा सतप्ता परमाङ्गना ।
त्वरिताश्चोपतस्थुस्ता सहसोत्थाय चासनात् ।
निरीक्षमाणास्ता सर्वा शची देवीमिवागताम् ।
गूढगुल्फा वरारोहा कृष्णा ताम्रायतेक्षणाम् ।
अतिसर्वानवद्याङ्गीं नतगात्रीं सुमध्यमाम् ।
नह्रस्वा नातिमहतीं जातां बहुतृणे वने ।
ऋश्यरोहीमिवानिन्द्या सुकेशीं मृगलोचनाम् ।
ता मृगीमिव वित्रस्ता यूथभ्रष्टामिव द्विपाम् ।
लक्ष्मीमिव विशालाक्षीं विद्यामिव यशस्विनीम् ।
रोहिणीमिव ताराणा दीप्तामग्निशिखामिव ।
पार्वतीमिव रुद्राणीं वेलामिव महोदधे ।
सुलभामिव नागीना मृगीणामिव किनरीम् ।
गङ्गामिव विशुद्धाङ्गीं शारदीमिव शर्वरीम् ।
तामचिन्त्यतमा लोके इलामिव यशस्विनीम् ।
सावित्रीमिव दुर्धर्षा ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्विताम् ।
सुदेष्णा पर्यपृच्छत्ता विस्मयोत्फुल्ललोचना ।
का त्व सर्वानवद्याङ्गी कुतोऽसि त्वमिहागता ।
कस्य वा त्व विशालाक्षि किं वा ते करवाण्यहम् ।

तदैव तत्प्रसादेन रूपमेवाभजत्स्वकम् ।

— (L 30) T व्यजायत, G_1 व्यराजत, $G_{2\,3}$ ह्यजायत — (L 38) T_1 त्वधर्म्यं, G_3 त्वधर्मं, M_1 तथा च, M_{2-5} त्वथव $G_{2\,3}$ वृतान् (for तथा)

6

G_1 om lines 1-2, M_2 reads lines 1-10 after line 17, M_{3-5} om lines 1-10 — (L 2) $M_{1\,2}$ ता दृष्ट्वैव तदा देवी (for the prior half) — (L 4) T_2 $G_{1\,3}$ अनुनीय — (L 7) $M_{1\,2}$ °संगता — (L 10) G_2 स्थित्वा T_1 G_2 त्वदर्थे G_3 तदथ हि वय सर्वा°, $M_{1\,2}$ त्वदर्थं प्रेषयच्चास्मान् (for the prior half) G_2 उपागता $M_{1\,2}$ द्रष्टु ता त्व यदीच्छसि (for the posterior half) — After line 10, $M_{1\,2}$ ins

आयाह्यस्माभिरेवाद्य रक्ष्यमाणा यथेष्टत ।
तच्छ्रुत्वा द्रौपदी तासा वचन वाक्यकोविदा ।
ईप्सितार्था हि लाभेन ह्यथायाता गृहोत्तमम् ।

— M_2 repeats line 11 after line 18 — (L 12) T_1 G_2 °श्म तदागम्य, G_1 श्मन्युपाक्रम्य, G_3 °श्मन्यपक्रम्य, $M_{2\,3}$ °श्ममुपागम्य, M_4 श्म उपक्रम्य — (L 16) G_1 M_2 जगृहे (for जुगूह) — (L 24) T_1 G_1 M_{1-3} वेदी — (L 25) T_1 G_2 °सयुता, G_3 °सवृता (for °भूषिता) — (L 29) M शची (for शची) — (L 32) $M_{1\,3}$ न गौरीं न च कालिका (for the posterior half) — (L 33) $M_{1\,3}$ नीलोत्पलदलश्यामा (for the prior half) — After the prior half, M_2 ins

न गौरा न च कालिकाम् ।
नीलोत्पलदलश्यामा

— (L 38) T M (except M_4) केसरी (for किनरीम्) — (L 41) T_1 G_2 M_4 समावृता (for सम) — After line 41, T_1 G_2 ins

सीतामिव सतीं शुद्धामरुन्धतिमिव प्रियाम् ।

— (L 43) Some MSS °द्यागि — (L 44) A few MSS °लाक्षी

7

After 4 8 19^{ab}, S ins

कृष्णा कमलपत्राक्षी सा मे प्राणसमा सखी ।
न चाहं चिरमिच्छामि क्वचिद्वस्तु शुभानने ।
व्रतं किलैतदस्माकं कुलधर्मोऽयमीदृश ।
यो ह्यस्माकं हरेद्द्रव्यं देशं वसनमेव वा ।
न क्रोद्धव्यं किलास्माभिरसद्भुरुररोषण ।
साहं वनानि दुर्गाणि तीर्थानि च सरांसि च ।
शैलांश्च विविधान्रम्यान्सरितश्च समुद्रगा ।
भर्तृशोकपरीताङ्गी भर्तृसब्रह्मचारिणी ।
विचरामि महीं दुर्गां यत्र सायनिवेशना ।
वीरपत्नी यदा देवी चरमाणेषु भर्तृषु ।
साहं विवत्सा विधिना गन्धमादनपर्वतात् ।
शृणोमि तव सौशील्यं भर्तुर्मधुरभाषिणि ।
माहात्म्यं च ततं श्रुत्वा ब्राह्मणाना समीपत ।
त्वामुपस्थातुमिच्छामि ततश्चाहमिहागता ।
गुरवो मम धर्मश्च वायु शक्रस्तथाश्विनौ ।
तेषा प्रसादाच्च न मा कश्चिद्धर्षयते पुमान् ।

8

For 4 9 $1\text{-}4^{ab}$, S subst

वैशंपायन ।

अथापरोऽदृश्यत वै शशी यथा
हुतो हविर्भिर्हि यथाध्वरे शिखी ।
तथा समालक्ष्यत चारुदर्शन
प्रकाशवान्सूर्य इवाचिरोदित ।
तमाव्रजन्त सहदेवमग्रणी
र्नृपो विराटो नचिरात्समैक्षत ।
प्रैक्षन्त त तत्र पृथक्समागता
सभासद सर्वमनोहरप्रभम् ।
युवानमायान्तममित्रकर्शन
प्रमुक्तमभ्रादिव चन्द्रमण्डलम् ।
यष्ट्या प्रमाणान्वितया सुदर्शन
दामानि पाशं च निबध्य पृष्ठत ।
मौञ्जीं च तन्त्रीं महतीं सुसंहिता
बालैश्च दामैर्बहुभि समावृताम् ।
स चापि राजानमुवाच वीर्यवा
न्कुरुष्व मां पार्थिव गोष्ववस्थितम् ।
मया हि गुप्ता पशवो भवन्तु ते
प्रनष्टनिद्रा प्रभवोऽस्मि बल्लव ।
न श्वापदेभ्यो न च रोगतो भय
न चापि तासामुत तस्कराद्भयम् ।
पय प्रभूता बहुला निरामया
भवन्ति गाव सुभृता नराधिप ।
निशम्य राजा सहदेवभाषित
निरीक्ष्य माद्रीसुतमभ्यनन्दत ।
उवाच तुष्टो मुदितेन चेतसा
न बल्लवत्व त्वयि वीर लक्षये ।
धैर्याद्वपु क्षात्रमिवेह ते दृढ
प्रकाशते कौरववंशजस्य वा ।
नापण्डितेयं तव दृश्यते तनु
र्भवेह राज्ये मम मन्त्रधर्मभृत् ।
प्रशाधि मत्स्यान्सहराजकानिमा
न्बृहस्पति शक्रयुतानिवामरान् ।
बलं च मे रक्ष सुवेष सर्वशो
गृहाण खड्गं प्रतिरूपमात्मन ।
अनीककर्णाग्रधरो बलस्य मे
प्रभुर्भवानस्तु गृहाण कार्मुकम् ।
विराटराज्ञाभिहित कुरूत्तम
प्रशस्य राजानमभिप्रणम्य च ।
उवाच मत्स्यप्रवर महामति
शृणुष्व राजन्मम वाक्यमुत्तमम् ।
बालो ह्यहं जातिविशेषदूषित
कुतोऽद्य मे नीतिषु युक्तमन्त्रिता ।
स्वकर्मतुष्टाश्च वयं नराधिप
प्रशाधि मा गा परिरक्षणेऽनघ ।

9

After 4 10 4, S ins

विराट ।

गजेन्द्रलीलो मृगराजगामी
वृषेक्षणो देवसुतोग्रतेजा ।
पीनांसबाहु कनकावदात
कोऽयं नरो मे नगरं प्रविष्ट ।
किमेष देवेन्द्रसुत किमेष
ब्रह्मात्मजो वा किमयं स्वयंभू ।

8

(L 1) $M_{1,5}$ खे (for वै) — (L 6) G समीक्षत — (L 12) G_3 पाशानि, $M_{1,4}$ (*sup lin* as in text) $_5$ कीलाश्च — (L 13) T M सुमहता — (L 16) M (except M_4) मा (for मा) — (L 17) G_3 M मयाभिगुप्ता — (L 18) G प्रसन्न (for प्रनष्ट°) — (L 40) T_1 स्व वाक्य मम राजसत्तम — (L 42) T_1 G_3 M_4 °मन्त्रता — (L 43) T स्वकर्मयुक्ताश्च — (L 44) M_{1-3} मा (for मां) T_1 G_2 M_4 गो (for गा) T_1 °रक्षणेन वै; T_2 G_1 $M_{3,4}$ (*sup lin*) प्रतिरक्षणेन च, $M_{1,2,5}$ °रक्षणे तव.

उमासुतो वैश्रवणात्मजो वा
प्रेक्ष्यैनमासीदिति मे प्रतर्क ।
वैशपायन ।
सभामतिक्रम्य च वासवोपमो
निरीक्ष्यमाणो बहुभि समागतै ।
स तत्र राजानममित्रहाब्रवी
बृहन्नलाह नरदेव नर्तना ।
वेणीं प्रकुर्यां रुचिरे च कुण्डले
ग्रथे स्रज प्रावरणानि सहरे ।
स्नान रचेय विमृजे च दर्पण
विशेषकेष्वेव च कौशल मम ।
क्लीबेषु बालेषु जलेषु नर्तने
शिक्षाप्रदानेषु च योग्यता मम ।
करोमि वेणीषु च पुष्पपूरका
स्र मे स्त्रिय कर्मणि कौशलाधिका ।
तमब्रवीत्पाशुमुदीक्ष्य विस्मितो
विराटराजोपसृत महायशा ।

10

After 4 12 16^{ab}, S (G_1 om lines 1-6) ins

अवाङ्मुखाश्च भीताश्च मल्लाश्चान्ये विचेतस ।
व्यसुत्वमपरे चैव वाञ्छन्तीव प्रविह्वला ।
गा प्रवेष्टुमिवेच्छन्ति ख गन्तुमिव चोत्थिता ।
त्रस्ता शान्ता विषण्णाङ्गा नि शब्दा विह्वलेक्षणा ।
विराटराजमल्लास्ते भग्नचित्ता हतप्रभा ।
मल्लेन्द्रनिहता सर्वे न किंचित्प्रवदन्ति ते ।
मल्ल उद्वीक्ष्य तान्मल्लास्तांस्तान्वाक्यमुवाच ह ।
आगत मल्लराज मा कृत्स्ने पृथिविमण्डले ।
सिहव्याघ्रगजै सार्धं क्रीडन्त विद्धि भूपते ।
मल्लेन्द्रस्य वच श्रुत्वा बलदर्पसमन्वितम् ।
विराटो वीक्ष्य तान्मल्लास्तान्वाक्यमुवाच ह ।
अनेन सह मल्लेन को योद्धु शक्तिमान्नर ।
ततो युधिष्ठिरोऽवादीच्छ्रुत्वा मत्स्यपतेर्वच ।
अस्ति मल्लो महाराज मया दृष्टो युधिष्ठिरे ।
अनेन सह मल्लेन योद्धु शक्नोति भूपते ।
योऽसौ मल्लो मया दृष्ट पूर्वं यौधिष्ठिरे पुरे ।
सोऽय मल्लो वसत्येष राजस्तव महानसे ।
युधिष्ठिरवच श्रुत्वा व्यक्तमाहेति पार्थिव ।
सोऽप्यथाहूयता क्षिप्र योद्धु मल्लेन ससदि ।
भीमसेनो विराटेन आहूतश्चोदितस्तदा ।
योद्धु ततोऽब्रवीद्वाक्य योद्धु शक्नोमि भूपते ।
नरेन्द्र ते प्रभावेन श्रिया शक्त्या च शासनात् ।
अनेन सह मल्लेन योद्धु राजेन्द्र शक्नुयाम् ।
युधिष्ठिरकृत ज्ञात्वा श्रिया तव विशा पते ।
महादेवस्य भक्त्या च त मल्ल पातयाम्यहम् ।
चोदितो भीमसेनस्तु मल्लमाहूय मण्डले ।

11

N ins after 4 12 20 T_2, after line 2 of 253*

ततस्तौ नरशार्दूलौ बाहुयुद्धे समीयतु ।
वीरौ परमसहृष्टावन्योन्यजयकाङ्क्षिणौ ।
आसीत्सुभीम सपातो वज्रपर्वतयोरिव ।
उभौ परमसहृष्टौ बलेनातिबलावुभौ ।
अन्योन्यस्यान्तर प्रेप्सू परस्परजयैषिणौ ।
उभौ परमसहृष्टौ मत्ताविव महागजौ ।
कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सुसकटै ।
सनिपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ।
क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्वनै ।
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ।
शलाकानखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणै ।
जानुभिश्चाश्मनिर्घोषै शिरोभिश्चावघट्टितै ।
तद्युद्धमभवद्धोरमशस्त्र बाहुतेजसा ।

9

(L 1) $G_{2\,3}$ गजेद्रतुल्यो — (L 2) Some MSS तोऽय° — (L 7) G M_1 उतासुरो, $M_{2\,5}$ हुताशनो (for उमा°) — After line 20, T_1 ins

इत्यर्जुनस्त नरदेवमोजसा
विशाप्य तस्थौ विधिनात्मन क्रियाम् ।

10

(L 9) T_2 G_2 मृगै, G_1 M_5 °गणे (for °गजै) — After line 12, T_1 ins

इत्युक्तास्ते विराटेन सर्वे मल्ला विशा पते ।
तूष्णीमासस्ततो राजा क्रोधाविष्ट उवाच स ।
ग्रामाश्च वेतनान्येषां मल्लाना हारयाम्यहम् ।

— (L. 21) M_{1-3} योद्धुकामो (for योद्धु ततो) — (L 24) G_2 कृत कृत्वा, M कृतशत्वात् — (L 26) M (except M_4) त (for तु) — After line 26, T G_2 ins

योद्धु व्यवस्थितो वीरो रेणु समृज्य हस्तयो ।

11

(L 1) $B_{3\,5}$ Dn_2 $D_{1-3\,9-12}$ T_2 युद्ध — (L 2) Om in D_{1-3} D_3 बलेनातिबलावुभौ (for the posterior half) — After line 2, $Ś_1$ K ins

तद्युद्धमभवद्धोर तयोस्तत्र समागमे ।

— (L 3) Om in D_{1-3} Dn_2 $D_{11\,12}$ T_2 भीमश्च (for सुभीम) — (L 4) Om in K_2 $D_{3\,7}$ $D_{1\,2}$ वीरौ (for उभौ) — (L 5) Om in K_2 $D_{3\,7}$ $Ś_1$ Dn_1 $D_{1,2}$ D_4

बलप्राणेन शूराणा समाजोत्सवसनिधौ ।
अरज्यत जन सर्व सोत्कुष्टनिनदोत्थित ।
बलिनो सयुगे राजन्वृत्रवासवयोरिव ।
प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणै ।
आकर्षतुरथान्योन्य जानुभिश्चाभिजघ्नतु ।
तत शब्देन महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ।
व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ ।
बाहुभि समसज्जेतामायसै परिघैरिव ।

12

B D (except D$_{1\ 2\ 4\ 8}$) T$_2$ ins after 4 13 10 K$_2$, after 4 14 1

का त्व कस्यासि कल्याणि कुतो वा त्व वरानने ।
प्राप्ता विराटनगर तत्त्वमाचक्ष्व शोभने ।
रूपमग्र्य तथा कान्ति सौकुमार्यमनुत्तमम् ।
कान्त्या विभाति वक्त्र ते शशाङ्क इव निर्मलम् ।
नेत्रे सुविपुले सुभ्रु पद्मपत्रनिभे शुभे ।
वाक्य ते चारुसर्वाङ्गि परपुष्टरुतोपमम् ।
एवरूपा मया नारी काचिदन्या महीतले ।
न दृष्टपूर्वा सुश्रोणि यादृशी त्वमनिन्दिते ।
लक्ष्मी पद्मालया कि त्वमथ भूति सुमध्यमे ।
ह्री श्री कीर्तिरथो कान्तिरासा का त्व वरानने ।
अतीव रूपिणी कि त्वमनङ्गाङ्गविहारिणी ।
अतीव भ्राजसे सुभ्रु प्रभेवेन्दोरनुत्तमा ।
अपि चेक्षणपक्ष्माण स्मितज्योत्स्नोपम शुभम् ।
दिव्याशुरश्मिभिर्वृत्त दिव्यकान्तिमनोरमम् ।
निरीक्ष्य वक्त्रचन्द्र ते लक्ष्म्यानुपमया युतम् ।
कृत्स्ने जगति को नेह कामस्य वशगो भवेत् ।

अतर D$_{5\ 6}$ न्यमतरप्रेप्सू D$_{7\ 10}$ परस्परवधै — After line 5, Ś$_1$ reads lines 17–18, and K$_1$ reads lines 16–20, while D$_4$ ins

उभावपि सुसरब्धौ यथा शैलोच्चयौ तथा ।

— (L 6) Om in D$_4$ — After line 6, D$_{1-3\ 7\ 9}$ ins

उभाभ्यामेव घर्षोऽभूद्यथा शैलमयस्तथा ।

— (L 7) Ś$_1$ सुककजै, K$_1$ सककणै, K$_2$ B$_2$ D$_4$ Cc np sp सकटकै, Dn$_2$ D$_8$ ससकटै, D$_6$m $_{7\ 9\ 10}$ Cr सककटै, D$_6$ (orig) सताकुशै, Cn s as above D$_{1-3}$ भि परिघोपमै, D$_5$ °भिश्चलककटै — (L 8) D$_4$ पातैश्च (for धूतैश्च) Ś$_1$ K B$_3$ प्रमाथो माथनैस्तथा, B$_4$ D$_4$ प्रमथो मथनैस्तथा (D$_4$ नै सह), D$_{10}$ मथितैस्तथा Cn s quote the line as above — (L 9) K$_2$ क्षेपणोन्माथनश्चैव K$_2$ वाह्वोरुधतु नि स्वनै, D$_{1-3}$ क्ष्वेडितोत्कृष्टनि स्वनै, D$_{5\ 6}$ वराहोद्धृत Cn s cite the line as above — (L 11) D$_{1\ 3}$ नखघातैश्च, D$_4$ शिलाकासनिपातैश्च, D$_{7\ 9}$ अरत्निकरपातैश्च, D$_8$ शिलाकानखपातैश्च, Ca c n s as above — (L 12) B$_{1\ 2\ 5}$ Dn D$_{5\ 11\ 12}$ T$_2$ Crp (Dev) °घट्टनै, Cr as above — (L 13) D$_{1-3}$ सुमहद् (for अशब्द) — (L 14) D$_{1-3}$ बलप्राणविनित्साद्य, Ca c s as above — (L 15) Ś$_1$ असज्यत, K$_1$ D$_4$ सरज्यत, B$_4$ अवद्यत, D$_{1\ 3}$ सलक्षते, D$_2$ सरज्यते D$_{1-3}$ निनादोत्कृष्ट उत्थित — After line 15, D$_{1-3\ 6}$ ins

कीचकोऽपि यदा मल्ल न विशेषयते बली ।,

then D$_{1-3}$ *repeat* 16^b–20^d (followed by lines 1–4, 13), while D$_6$ *repeats* 16^{cd} — (L 17) B$_{3\ 4}$ D$_{1-3\ 7}$ Cr प्र(D$_{1\ 3}$ आ)कर्षणाकर्षणाभ्या, Crp as above Ś$_1$ K अभिकर्ष°, D$_{1\ 3}$ मत्वाकृत्यतिकर्षणै Ca c s cite the line as above — (L 18) Ś$_1$ K B$_{2-4}$ D$_5$ आकर्षेता, D$_{1-4,\ 7}$ आकर्षैता, D$_8$ अवकर्ष्यं, D$_{10}$ अवकृष्य D$_4$ यथा, D$_{8\ 10}$ तथा (for अथ) B$_5$ D$_6$ आकर्षयेतामन्योन्य D$_{8\ 10}$ जानुभ्या (om. च) K B$_2$ Dn$_2$ D$_{11\ 12}$ T$_2$ अपि, B$_{1\ 3}$ Dn$_1$ D$_5$ अव- D$_{1-3}$ अनु (for अभि) — (L 19) D$_{8\ 10}$ भीष° (for भर्त्स°)

12

Cv does *not* comment on a single word of this passage! — Before line 1, K$_2$ B$_{3-5}$ D$_{6\ 7\ 9}$ ins कीचक उ° — (L 1) D$_{7\ 9}$ सुश्रोणि (for कल्याणि), and तनुमध्यमे (for त्व वरा) — (L 2) K$_2$ D$_{5\ 7\ 9}$ विराटभवने (K$_2$ °न) K$_2$ भामिनि D$_{7\ 9}$ मे शुभे (for शोभने) — (L 3) K$_2$ D$_6$ उग्र, D$_{7\ 9}$ चाग्र्य, Cc अग्र्य (as above) D$_{7\ 9}$ वपु (for तथा) D$_6$ अनुवृत D$_{7\ 9}$ मनोरम (for अनुत्तमम्) — (L 4) D$_{7\ 9}$ का त्व शशाकवदने विभासि च वरानने — (L 6) D$_{7\ 9}$ च वरारोहे (for चारु) Cs cites परपुष्ट — (L 8) K$_2$ दृष्टा कापि D$_{10}$ दृष्टरूपा D$_{7\ 9}$ दृष्टपूर्वा न कल्याणि (for the prior half) — (L 9) Dn D$_{11\ 12}$ T$_2$ का (for किं) — (L 10) D$_5$ आसां त्व कतमा शुभे, D$_{7\ 9}$ उन ज्योतिर्वरानने — (L 11) K$_2$ रतिस्वरूपिणी, B$_{2-4}$ D$_{3.\ 5\ 6}$ रतीव रू°, D$_{7\ 9}$ रतिर्वा रू° K$_2$ त्वमनगानुकारिणी, B$_3$ (marg) अनगाक°, D$_{3\ 5\ 7\ 9\ 10}$ अनगाग(D$_{10}$ °गा)विचा°, Cs as above — (L 13) B$_4$ °पक्ष्माक्ष, Dn$_1$ °पक्ष्माणां D$_{10}$ Cnp लक्ष्माण, Cn पक्ष्मणा (cf Cs) Cr cites पक्ष्मांक (cf Cc) K$_2$ शुभेक्षणे सुपक्ष्माक्षि, D$_{7\ 9}$ शशपक्ष्मणलक्ष्माण, Dn$_1$ D$_{3\ 6\ 10}$ स्मित, Cc r (cf Cn s) स्मित (as above) K$_2$ शीतज्योत्स्नोज्वल मुख, D$_{7\ 9}$ °त्स्नानुलेपन Ca cites the entire line as above — (L 14) D$_{10}$ दिव्याग Cr cites दिव्याशु D$_5$ युक्त, D$_6$ व्याप्त (for वृत्त) K$_2$ सुदिव्य रश्मिसयुक्त, B Ca दिव्याशु रश्मिसवीत, D$_{7\ 9}$ दिव्यरश्मिसुसपन्न K$_2$ B D$_{3\ 5\ 6}$ Ca कातिमनुत्तम, D$_{7\ 9}$ कातिसमन्वित — (L 15) K$_2$ क्ष्य मुखचद्र च Ca cites वक्त्रचन्द्र B$_{2\ 4}$ D$_{5\ 6\ 10}$ परमया (for अनुप°).

हारालंकारयोग्यौ तु स्तनौ चोभौ सुशोभनौ ।
सुजातौ सहितौ लक्ष्म्या पीनौ वृत्तौ निरन्तरौ ।
कुड्मलाम्बुरुहाकारौ तव सुभ्रु पयोधरौ ।
कामप्रतोदाविव मां तुदतश्चारुहासिनि ।
वलीविभङ्गचतुरं स्तनभारविनामितम् ।
कराग्रसंमितं मध्यं तवेदं तनुमध्यमे ।
दृष्ट्वैव चारु जघनं सरित्पुलिनसंनिभम् ।
कामव्याधिरसाध्यो मामप्याक्रामति भामिनि ।
जज्वाल चाग्निमदनो दावाग्निरिव निर्दयः ।
त्वत्संगमाभिसंकल्पविवृद्धो मे दहत्ययम् ।
आत्मप्रदानवर्षेण संगमाम्भोधरेण च ।
शमयस्व वरारोहे ज्वलन्तं मन्मथानलम् ।
मच्चित्तोन्मादनकरा मन्मथस्य शरोत्कराः ।
त्वत्संगमाशानिशितास्तीव्राः शशिनिभानने ।
मह्यं विदार्य हृदयमिदं निर्दयवेगिताः ।
प्रविष्टा ह्यसितापाङ्गि प्रचण्डाश्चण्डदारुणाः ।
अत्युन्मादसमारम्भाः प्रीत्युन्मादकरा मम ।
आत्मप्रदानसंभोगैर्मामुद्धर्तुमिहार्हसि ।
चित्रमाल्याम्बरधरा सर्वाभरणभूषिता ।
कामं प्रकामं सेव त्वं मया सह विलासिनि ।
नार्हसीहासुखं वस्तुं सुखार्हा सुखवर्जिता ।
प्राप्नुह्यनुत्तमं सौख्यं मत्तस्त्वं मत्तगामिनि ।
स्वादून्यमृतकल्पानि पेयानि विविधानि च ।
पिबमाना मनोज्ञानि रममाणा यथासुखम् ।
भोगोपचारान्विविधान्सौभाग्यं चाप्यनुत्तमम् ।
पानं पिब महाभागे भोगैश्चानुत्तमैः शुभैः ।

13

After 267* (cf. v. l. 4. 13. 12), S ins.:

देवं प्रपद्ये शरणं वृषध्वजं
त्रिलोचनं दक्षमखप्रणाशनम् ।
हरं भवं स्थाणुमुमापतिं प्रभुं

K2 लक्ष्म्या चोपमयाशुभं; D9 लक्ष्म्या अनुपमाकृतिं. — (L. 17) K2 B5 D6 °योग्यो (D6 °योग्यौ) ते; B2–4 D5 °योर्योग्यौ (B4 °ग्ये); D7.9 °योग्यासि; D10 °संयोग्यौ. K2 स्तनौ पीनोन्नतौ शुभे; B2.3 D5 उभौ चारुस्तनौ शुभौ; B4 समावेतौ स्तनौ शुभौ; B5 स्तनावेतौ समावुभौ; D6 स्तनावेतौ समौ शुभे; D7.9 पीनोन्नतशुभस्तनी; D10 उभौ स्तनौ समौ शुभौ. — (L. 18) B2 संवृतौ (for सहितौ). K2 समसुजातौ सहितौ; D5 समौ सुजातौ लक्ष्म्या च; D7.9 सौम्यौ सुकांती सुघनौ. Cs cites सुजातौ. K2 लक्षोपेतौ; B2 पीनावति-; D7.9 गुरुपीनौ (for पीनौ वृत्तौ). Cc cites वृत्तौ. — (L. 19) D10 कुड्मलाब्जनिभाकारौ (cf. Cs). Cr पयोऽधरौ (=पयोरहितौ!). — (L. 20) Om. in D7. K2 कामप्रसाददावंतौ; D8 कामप्रवाददावेनौ. Cc cites प्रतोदाविव. K2 स्तनौ ते (for तुदतः). — (L. 21) K2 D7.9 त्रिवलीभंग°; D10 वलीविभाग°. Cc analyses वलीविभंग°. K2 भ्राजते नाभिमंडलं. — (L. 24) B3 m.4 असौ मां; D7.9 असह्यो; Cc असाध्यो (as above). K2 B5 अयं; B3 m.4 च (for माम्). K2 मन्येहमिति प्रार्थये; B2.4 बाधतेतीव भाविनि. — (L. 25) B D5.6.10 ज्वालावानद्य मदनो; D8 जज्वाल वाद्य मदनो; D7.9 संतापयत्यपि वनं. B2 मां दहेत्; D5.7.9 निर्दहन्. — (L. 26) Cr cites संकल्पः. B2.4.5 Dn1 D6 मां (for मे). B1.3 त्वत्संगमाशा(B3 m °भि)संकल्पविवृद्धार्चिर्दहत्ययं. — (L. 28) B2.4 D7.9 शमय त्वं (for °यस्व). — (L. 29) K2 मदोत्कराः; B3 D5–7.9 शरोत्तमाः. — (L. 30) Dn D11.12 T2 त्वत्संगमेन शमिताः; D7.9 त्वत्संगमर्मनिहताः. Cr cites निशिताः. K2 शराः; B (except B5) D3.5.6.10 Cr पीताः; D7.9 नष्टाः (for तीव्राः). D7.9 शशिवराननें. — (L. 31) Om. in Dn D11.12 T2. D7.9 अथावदार्य. — (L. 32) B3 D3.6.7.9.10 च (for हि). D7.9 अनवद्यांगि (for असिता°). B2.4 D3.7.9.10 च सुदारुणाः. — (L. 33) K2 त्वं प्राप्य समारंभं. B3 (m as above) रत्युन्मा°; B4 रत्युन्मादकरारभाः; D6 प्रत्युन्मादकरास्ते; D7.9 मृत्युपाशसमा°. K2 प्रत्युत्साहकरं; B2.3 m Cr साक्षात्कारकराः; B4 प्रत्युत्पादकराः; D3.5 प्रीत्युत्पादकराः; D6 प्रत्युन्माथकराः; D7.9 मृत्यून्माद°. Cc cites काराः. B2 Cr इव (for मम). — (L. 34) K2 B2–4 D3.5.10 °भोगात्. K2 D7.9 मां समुद्धर्तुमर्हसि; B2–4 D3.10 मामुद्धर्तुं त्वमर्हसि; D5 मां त्वमुद्धर्तुमर्हसि. — (L. 35) K2 विचित्रपुष्पाभरणा; D7 दिव्यमाल्यां°. D7.9 दिव्या° (for सर्वा°). — (L. 36) K2 मां दत्स्व; B3 m D6.7.9 सेवस्व (for सेव त्वं). — (L. 37) K2 कर्तुं (for वस्तुं). D7.9 तथैवार्हा सुखं वस्तुं. — (L. 38) Dn2 D11.12 T2 प्राप्नुं हि; D10 प्राप्य च; Cn.r (commenting on line 41) प्राप्नुहि (as above). K2 प्राप्नुया उत्तमं सौ°. K2 मंदगामिनि; B2–4 D6 गजगा°; B3 m D5 (after corr.).7 मत्तकाशिनि. — (L. 39) K2 B (except B1) D5–7.9.10 पानानि (for पेयानि). — (L. 40) K2 पिब त्वं हि (for पिब°), and रमयस्व (for रममाणा). — (L. 41) K2 भोगान्भजस्व विपुलान्. D7.9 यशस्विनि (for चाप्य°). — After line 41, K2 (which om. line 42) ins.:

निर्गयस्व वरारोहे भूपद्रविणसंपदाम् ।,

repeating thereafter 4. 14. 1[ab]. — (L. 42) B2.4.5 D3.10 Ca.c(?).r पाहि; Crp (Cat.) पिब (as above). D7.10 मानयस्व वरारोहे. B3–5 D3.5–7.9.10 om. च.

13

(L. 3) T1 G1 शिवं; G3 M3 विभुं (for प्रभुं). — (L. 10 G2 स्थालं प्रियत्वं; M1.4.5 स्थालः प्रिय°. M मेदिनीं (for भामिनि). — (L. 12) G2 M4.5 °ग्रसरोसि. — (L. 17) M

त्वयाद्य मे सुभ्रु ददातु सगमम् ।
त्वया समागम्य तु चारुलोचने
षडानन द्वादशदीप्तलोचनम् ।
वर वराहँ वरद वरेश्वर
वरेण तुष्टो वरगाग्नि तोषये ।
अथ तु राजा परसैन्यवारण
स्यालप्रियत्वान्मम चाद्य भामिनि ।
करिष्यते काममय यथेष्टतो
ह्यनीककर्णाग्रधरोऽस्मि तस्य वै ।
अप्राप्य तु त्वामहमद्य शोभने
श्रिय समृद्धामिव पापमाचरन् ।
अजेयमिन्द्रस्य निवेशन शुभे
त्वया विसृष्टो ह्यपुनर्भवा गतिम् ।
प्रियाश्च दारान्ससुतान्कुल धन
यशश्च कीर्तिह्यथ वापि जीवितम् ।
त्यजामि सर्वं सुकृत च यत्कृत
प्रिये त्वदर्थं च जिजीविषाम्यहम् ।
अपारयन्त बत शोकमुद्यत
समुद्रवेगोपममातुर भृशम् ।
भजस्व मामद्य शुभेन चेतसा
यथा न शुष्ये न पताम्यचेतन ।
यथा न गच्छेयमह यमक्षय
तथा कुरुष्वाद्य विशाललोचने ।
अह हि कान्ते त्वदधीनजीवित
स्त्वया वियुक्तो न चिर जिजीविषे ।
Colophon

वैशपायन ।
एवमुक्तानवद्याङ्गी कीचकेन दुरात्मना ।
द्रौपदी तमुवाचेद सेरन्ध्रीवेषधारिणी ।
Then follows 4 13 13

14

After 4 13 16, K_2 B Dn D_{8} 5–7 10–12 ins

वैशपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु सैरन्ध्र्या कीचक काममोहित ।
जानन्नपि सुदुर्बुद्धि परदाराभिमर्षणे ।
दोषान्बहून्प्राणहरान्सर्वलोकविगर्हितान् ।
प्रोवाचेद सुदुर्बुद्धिर्द्रौपदीमजितेन्द्रिय ।
नार्हस्येव वरारोहे प्रत्याख्यातु वरानने ।
मा मन्मथसमाविष्ट त्वत्कृते चारुहासिनि ।
प्रत्याख्याय हि मा भीरु वशग प्रियवादिनम् ।
नून त्वमसितापाङ्गि पश्चात्ताप करिष्यसि ।
अह हि सुभ्रु राज्यस्य कृत्स्नस्यास्य सुमध्यमे ।
प्रभुर्वासयिता चैव वीर्ये चाप्रतिम क्षितौ ।
पृथिव्या मत्समो नास्ति कश्चिदन्य पुमानिह ।
रूपयौवनसौभाग्यैर्भोगैश्चानुत्तमै शुभे ।
सर्वकामसमृद्धेषु भोगेष्वनुपमेष्विह ।
भोक्तव्येषु च कल्याणि कस्माद्दास्ये रता ह्यसि ।
मया दत्तमिद राज्य स्वामिन्यस्मिञ्शुभानने ।
भजस्व मा वरारोहे भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान् ।
एवमुक्ता तु सा साध्वी कीचकेनाशुभ वच ।
कीचक प्रत्युवाचेद गर्हयन्त्यस्य तद्वच ।

15

After 4 14 2, S ins

यदीयमनवद्याङ्गि न मामद्याभिकाङ्क्षते ।
चेतसाभिप्रपन्नेन गतोऽस्मि यमसादनम् ।
वैशपायन ।
तमुवाच परिष्वज्य सुदेष्णा भ्रातर प्रियम् ।
शरणागतेय सुश्रोणी मया दत्ताभया च सा ।
शुभाचारा च भद्र ते नैना वक्तुमिहोत्सहे ।
नैषा शक्या हि चान्येन स्प्रष्टु पापेन चेतसा ।

प्रियाणि दाराणि सुतान् (M_5 णि ससुत) कुल धन — (L 18) G_2 M_{4} 5 कीर्ति — (L 21) M_{1-8} अवारयत, M_5 अपारणीय T_2 आस्थित, G_2 M_5 उत्थित, M_{1-4} उद्धत (for उद्यत) — (L 24) T_2 G_2 M_4 तपामि (for पतामि) — Colophon *Adhy no* 15 — M om lines 29–30 (with वैश°)

14

No commentary except **Ca** comments on this passage, **Ca** explains only त्वत्कृते in l 6 — (L 1) K_2 D_{8} 10 सूतनदन (for काम°) — (L 7) K_2 प्रत्याख्यातु, Dn_2 D_{7} 9 11 12 °ख्याहि K_2 Dn_2 D_{7} 9 11 12 न, Dn_1 D_8 च, D_6 स (for हि) — (L 8) D_{7} 9 गाढ (for नून) B D_{5} 7 9 गमिष्यसि — (L 10) B_4 D_6 प्रभू रक्षयिता B_3 चासि, D_5 चापि (for चैव) — (L 12) K_2 D_{10} गुणै (for भोगै) K_2 उत्तमजै, B_{3} 4 अनुपमै (for अनुत्तमै) — (L 15) Dn_1 D_{8} 5 10 असि (for अस्मिन्) D_{8} 5 10 वरानने, D_{7} 9 भवानघे — After line 17, B_4 ins

उवाच परमक्रुद्धा सैरन्ध्री कीचक वच ।

15

(L 1) T_2 M_{4} 5 °द्यांगी T_2 G_1 अपि (for अभि) — (L 2) G_3 M गतोस्म्यद्य यमक्षय — After line 3, T_1 G_2 ins

भ्रातुर्जीवितरक्षार्थं समाश्वास्यासितेक्षणा ।

— (L 6) T G_2 M_4 त्वया (for हि च) G_{1} 3 नैषा च शक्या अन्येन G_{1} 3 M_5 दुष्टेन (for पापेन) — (L 8) T G_2

गन्धर्वाः किल पञ्चैनां रक्षन्ति रमयन्ति च ।
एवमेषा समाचष्ट तथा प्रथमसंगमे ।
तथैव गजनासोरु सत्यमाह ममान्तिके ।
ते हि क्रुद्धा महात्मानो नाशयेयुर्हि जीवितम् ।
राजा चैव समीक्ष्यैनां समोहं गतवानिह ।
मया च सत्यवचनैरनुनीतो महीपतिः ।
सोऽप्येनामनिशं दृष्ट्वा मनसैवाभ्यनन्दत ।
भयाद्गन्धर्वमुख्यानां जीवितस्योपघातिनाम् ।
मनसापि ततस्त्वेनां न चिन्तयति पार्थिवः ।
ते हि क्रुद्धा महात्मानो गरुडानिलतेजसः ।
दहेयुरपि लोकांस्त्रीन्युगान्तेष्विव भास्कराः ।
सैरन्ध्र्या ह्येतदाख्यातं मम तेषां महद्बलम् ।
तव चाहमिदं गुह्यं स्नेहादाख्यामि बन्धुवत् ।
मा गमिष्यसि वै कृच्छ्रां गतिं परमदुर्गमाम् ।
बलिनस्ते रुजं कुर्युः कुलस्य च जनस्य च ।
तस्मात्त्वास्यां मनः कर्तुं यदि प्राणाः प्रियास्तव ।
मा चिन्तयेथा मा गास्त्वं मत्प्रियं च यदीच्छसि ।
एवमुक्तस्तु दुष्टात्मा भगिनीं कीचकोऽब्रवीत् ।
गन्धर्वाणां शतं वापि सहस्रमयुतानि वा ।
अहमेको हनिष्यामि गन्धर्वान्पञ्च किं पुनः ।
न च त्वमभिजानीषे स्त्रीणां गुह्यमनुत्तमम् ।
पुत्रं वा किल पौत्रं वा भ्रातरं वा मनस्विनी ।
रहसीह नरं दृष्ट्वा नानागन्धविभूषितम् ।
योनिरुत्क्लिद्यते स्त्रीणामसतीनां मया श्रुतम् ।
सा त्वं ध्रुवं ब्रूहि चैनां मम चेच्छसि जीवितम् ।
एवमुक्ता सुदेष्णा तु शोकेनाभिप्रपीडिता ।
अहो नु खमहो कृच्छ्रमहो पापमिति स्म ह ।
प्रारुदत्कृशदुःखार्ता विपाकं तस्य वीक्ष्य सा ।
पातालेषु पतत्येष विलपन्वडवामुखे ।
त्वत्कृते विनशिष्यन्ति भ्रातरः सुहृदश्च मे ।
किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमेवमभिद्रुतः ।
न च श्रेयोऽभिजानीषे काममेवानुवर्तसे ।
ध्रुवं गतायुस्त्वं पाप यदेवं काममोहितः ।
अकर्तव्ये हि मां पापे वियुनङ्क्षि नराधम ।
अपि चैतत्पुरा प्रोक्तं निपुणैर्मनुजोत्तमैः ।
एकस्तु कुरुते पापं स्वजातिस्तेन हन्यते ।
गतस्त्वं धर्मराजस्य विषयं नात्र संशयः ।
अदूषकमिमं सर्वं स्वजनं घातयिष्यसि ।
एतत्तु मे दुःखतरं येनाहं भ्रातृसौहृदात् ।
विदितार्था करिष्यामि तुष्टो भव कुलक्षयात् ।
गच्छ शीघ्रमितस्त्वं हि स्वमेव भवनं शुभम् ।

16

After 4 15 14, S ins

द्रौपदी ।

प्रजारक्षणशीलानां राज्ञां ह्यमिततेजसाम् ।
कार्यानुपालनान्नित्यं धर्मे सत्ये च तिष्ठताम् ।
स्वप्रजायां प्रजायां च विशेषं नाधिगच्छताम् ।
प्रियेष्वपि च द्वेष्येषु समत्वं ये समाश्रिताः ।
विवादेषु प्रवृत्तेषु समकार्यानुदर्शिनाम् ।
राज्ञां धर्मासनस्थेन जितौ लोकावुभावपि ।
राजन्धर्मासनस्थोऽसि रक्ष मां त्वमनागसीम् ।
अहं त्वनपराध्यन्ती कीचकेन दुरात्मना ।
पश्यतस्ते महाराज हता पादेन दासिवत् ।
त्वत्समक्षं नरश्रेष्ठ निष्पिष्टा वसुधातले ।
अनागसीं कृपार्हां मां स्त्रियं त्वं परिपालय ।
रक्ष मां कीचकाद्भीतां धर्मं रक्ष नरेश्वर ।
मत्स्याधिप प्रजा रक्ष पिता पुत्रानिवौरसान् ।
यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहाद्वा कुरुते नृपः ।
अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ।
मत्स्यानां कुलजस्त्वं हि तेषां सत्यं परायणम् ।
त्वं किलैवंविधो जातः कुले धर्मपरायणे ।

समाचष्ट, $G_{1\ 3}$ तथाचष्ट — (L 12) M (except M_4) महामति (for मही°) — (L 17) T_1 G भास्कर — (L 18) T_2 G_2 M (except M_4) बलाबलं (for महद्बलम्) — (L 20) T G_2 दुःखां, M_5 कष्टां (for कृच्छ्रां) — (L 21) T_1 M (except M_5) रुजां, T_2 G_2 बलं (for रुजं) T_2 G_2 दुर्बलस्य (for कुलस्य च) — M om lines 22-23 — (L 22) T om न — (L 25) M_{1-3} °युतं तथा — (L 28) T_1 भ्रातरं चैव मातुलं, M °रं वा यशः($M_{4\ 5}$ मनः)स्विनं — (L 29) M ना($M_{1\ 5}$ स्ना)नागरं° — (L 30) T_1 $G_{1\ 3}$ °रुत्स्विद्यते, T_2 °रुत्क्लिद्यते, G_2 °रुद्रवते — After line 30, T_1 G_3 ins

मां निरीक्ष्यानुलिप्ताङ्गं सर्वाभरणभूषितम् ।
वशमेष्यति सैरन्ध्री मन्मथेनाभिपीडिता ।

— (L 31) T दृष्ट्वा, G_1 द्रष्टुं, $G_{2\ 3}$ धृष्ट M_4 द्रुतं (for ध्रुवं) G_3 $M_{1-3\ 5}$ वदस्व, M_4 ब्रुवस्व (for ब्रूहि च) T_2 G_1 मम चेज्जीवितं प्रियं, M_4 जीवितं मा यदीच्छसि, M_5 मम चेदिच्छसि प्रियं — (L 33) M ब्रुवन् (for स ह) — (L 34) M transp तस्य and वीक्ष्य — (L 35) T सबद्धो (for विलपन्) — (L. 42) T_2 G M_5 स (for स्व) — (L. 44) T G_2 अदूषितम्, $G_{1\ 3}$ अदुष्टकम्

16

(L 1) M °शीलेन T_2 G_2 राज्ञाममित, M राज्ञा ह्यमिततेजसा — (L 2) M तिष्ठता — (L 3) M गच्छता — (L 4) M य (for ये), and श्रित (for श्रिता) — (L 5) T_1 G_1 सम, T_2 सम्यक् (for सम) — (L 10) M नृपश्रेष्ठ — (L 14) T_2 G_1 M (except M_4) नृप

अतस्त्वाहमभिक्रन्दे शरणार्थं नराधिप ।
त्राहि मामद्य राजेन्द्र कीचकात्पापपूरुषात् ।
अनाथामिति मा ज्ञात्वा कीचक पुरुषाधम ।
प्रहरत्येव नीचात्मा न च धर्ममवेक्षते ।
अकार्याणामनारम्भात्कार्याणामनुपालनात् ।
प्रजासु ये सुवृत्तास्ते स्वर्गमायान्ति भूमिपा ।
कार्याकार्यविशेषज्ञा कामकारेण पार्थिवा ।
प्रजासु किल्बिष कृत्वा नरक यान्त्यधोमुखा ।
नैव यज्ञैर्न वा दानैर्न गुरोरुपसेवनात् ।
प्राप्नुवन्ति तथा धर्मं यथा कार्यानुपालनात् ।
अपि चेद पुरा ब्रह्मा प्रोवाचेन्द्राय पृच्छते ।
द्वन्द्व कार्यमकार्यं च लोकेष्वासीत्परं यथा ।
धर्माधर्मौ पुनर्द्वन्द्व विनियुक्तमथापि वा ।
क्रियायामक्रियाया च प्रापणे पुण्यपापयो ।
प्रजाया सृज्यमानाया पुरा ह्येतदुदाहृतम् ।
एतद्वो मानुषा सम्यक्कार्यं द्वन्द्वत्रय भुवि ।
अस्मिन्सुनीते दुर्नीते लभते कर्मज फलम् ।
कल्याणकारी कल्याण पापकारी तु पापकम् ।
तेन गच्छन्ति ससर्गं स्वर्गाय नरकाय वा ।
एवमुक्त्वा पर वाक्य विससर्ज शतक्रतुम् ।
शक्रोऽप्यापृच्छ्य ब्रह्माण देवराज्यमपालयत् ।
यथोक्त देवदेवेन ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र कार्याकार्ये स्थिरो भव ।

Colophon

वैशपायन ।

एव विलपमानाया पाञ्चाल्या मत्स्यपुगव ।
अशक्त कीचक तत्र शासितु बलदर्पितम् ।
विराटराज सूत तु सान्त्वेनैव न्यवारयत् ।
कीचक मत्स्यराजेन कृतागसमनिन्दिता ।
नापराधानुरूपेण दण्डेन प्रतिपादितम् ।
पाञ्चालराजस्य सुता दृष्ट्वा सुरसुतोपमा ।
धर्मज्ञा व्यवहाराणा कीचक कृतकिल्बिषम् ।
पुन प्रोवाच राजान स्मरन्ती धर्ममुत्तमम् ।
सम्प्रेक्ष्य च वरारोहा सर्वांस्तत्र सभासद ।
विराट चाह पाञ्चाली दु खेनाविष्टचेतना ।

Then follow 4 15 24–27

17

S ins after 4 15 33 (T_1, which hapl om st 33 and lines 1–8 of the foll passage, ins after 32)

श्रूयता ते सुकेशान्ते मोक्षधर्माश्रया कथा ।
यथा धर्म कुलस्त्रीणा दृष्टो धर्मानुरोधनात् ।
नास्ति यज्ञ स्त्रिय कश्चिन्न श्राद्ध नाप्युपोषणम् ।
या तु भर्तरि शुश्रूषा सा स्वर्गायाभिजायते ।
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।
अनुरुध्यमाना भर्तार दृश्यन्ते वीरपत्नय ।
शुश्रूषया क्लिश्यमाना पतिलोक जयन्त्युत ।
भर्तृन्प्रति तथा पत्न्यो न क्रुध्यन्ति कदाचन ।
बहुभिश्च परिक्लेशैरविज्ञाताश्च शत्रुभि ।
अनन्यभावशुश्रूषा पतिलोक जयन्त्युत ।
न क्रोधकाल नियत पश्यन्ति पतयस्तव ।
न क्रुद्धान्प्रतियायाद्धि पतींस्ते वृत्रहा अपि ।
तेन त्वा नाभिधावन्ति गन्धर्वा कामरूपिण ।
यदि ते समय कश्चित्कृतो ह्यायतलोचने ।
त स्मरस्व क्षमाशीले क्षमा धर्मो ह्यनुत्तम ।
क्षमा धर्म क्षमा सत्य क्षमा दान क्षमा तप ।
त्र्यशिनो द्वादशाङ्गस्य चतुर्विंशतिपर्वण ।
कश्चित्षष्टिशतारस्य मासोनस्याक्षमी भवेत् ।

वैशपायन ।

इत्येवमुक्ते तिष्ठन्ती पुनरेवाह धर्मराट् ।

— (L 20) M_{1-3} मत्वा मा, $M_{4\ 5}$ मां मत्वा (for मा ज्ञात्वा) — (L 23) $M_{1\ 5}$ स्यु , $M_{2\ 3\ 4}$ (*sup lin* as in text) तु (for ते) — (L 26) M तपोदानैर् (for न वा दानैर्) — (L 28) M एतत् (for इद) — (L. 31) $G_{1.3}$ क्रियाणामक्रियाणा च, M_{1-3} अक्रियाया क्रियाया च — (L 36) M नि संग (for ससर्गं) — After line 36, T G ins

सुकृत दुष्कृत वापि कृत्वा मोहेन मानव ।
पश्चात्तापेन तप्येत स्वबुद्ध्या मरण गत ।

— (L. 38) T_1 G देवान्पालयते प्रभु , T_2 देवान्प्रभुरपालयत् — (L. 40) $G_{1.2}$ यतो (for स्थिरो) — Colophon *Adhy no* 18 — (L. 43) M °नैवाभ्यवारयत् — (L. 46) M transp. पाञ्चाल° सुता and दृष्ट्वा — (L. 47) M °हारस्य — After line 49, T G_2 ins

राजानुवर्तनपरान्कीचक च कृतागसम् ।

17

Lines 5–6 = Manu 9 3 — Lines 7–8 = (var) 4 15 32 — (L 7) Hypermetric ! T_2 G_3 आराध्य° (for अनु°) — $G_{1\ 3}$ om line 8 — (L 9) $M_{1\ 2}$ भीरु (M2 भर्तुर्) भर्तृभयात्पत्न्यो, M_{3-5} (corrupt) भर्तृभीरुभयात्पत्न्यो — (L 10) T_1 $M_{1.2\ 5}$ अवशा , G_3 परिशा° $G_{1\ 3}$ बधुभि (for शत्रुभि) — (L 11) G_1 M_1 परलोक, $M_{2\ 4}$ पुण्यलोक $G_{1\ 3}$ M (except M_3) व्रजति (for जयन्ति) — (L. 18) T_1 $G_{1.3}$ त्रिंशिनो , T_2 M_2 त्र्यशिनो

18

After 4 15 41, S (M_{2-5} om lines 13-19) ins

भ्रातु प्रयच्छ त्वरिता जीवश्राद्ध तमद्य वै ।
सुदृष्ट कुरु चैवैन नासून्मन्ये धरिष्यति ।
तेषा हि मम भर्तॄणा पञ्चाना धर्मचारिणाम् ।
एको दुर्मर्षणोऽत्यर्थं बले चाप्रतिमो भुवि ।
निर्मनुष्यमिम लोक कुर्यात्क्रुद्धो निशामिमाम् ।
न च सक्रुध्यते तावद्गन्धर्वं कामरूपधृक् ।
नून ज्ञास्यति यावद्धि ममैतत्पादघातनम् ।
तत्क्षणात्कीचक पाप सपुत्रभ्रातृबान्धव ।
विनशिष्यति दुष्टात्मा यथा दुष्कृतकर्मकृत् ।
अपि चैतत्पुरा प्रोक्त निपुणैर्मनुजोत्तमै ।
एकस्तु कुरुते पाप कालपाशवश गत ।
नीचो ह्यात्मापराधेन कुल येन विनश्यति ।
सुदेष्णामेवमुक्त्वा तु सैरन्ध्री दु खमोहिता ।
कीचकस्य वधार्थाय व्रतदीक्षामुपागमत् ।
अभ्यर्थिता च नारीभिर्मानिता च सुदेष्णया ।
न च स्नाति न चाश्नाति पासून्न परिमार्जति ।
रुधिरक्लिन्नवसना बभूव मृदितेक्षणा ।
ता तथा शोकसतप्ता दृष्ट्वा प्ररुरुदु स्त्रिय ।
कीचकस्य वध सर्वा मनोभिश्चाशशसिरे ।

19

The foll (addl) adhy is ins after adhy 15 in S (except $M_{2\,3\,5}$, M_4 marg ins lines 1-3 here and the whole adhy after the end of this parvan)

जनमेजय ।
अहो दु खतर प्राप्ता कीचकेन समाहता ।
पतिव्रता महाभागा द्रौपदी योषिता वरा ।
दु शला मानयन्ती या भर्तॄणा भगिनीं शुभाम् ।
नाशपत्सिन्धुराज सा बलात्कारेण वाहिता ।
किमर्थमिह सप्राप्ता कीचकेन दुरात्मना ।
नाशपत्त महाभागा कृष्णा पादेन ताडिता ।
तेजोराशिरिय देवी धर्मज्ञा सत्यवादिनी ।
केशपक्षे परामृष्टा मर्षयिष्यत्यशक्तवत् ।
नैतत्कारणमल्प हि श्रोतुकामोऽस्मि सत्तम ।
कृष्णायास्तु परिक्लेशान्मनो मे दूयते भृशम् ।
कस्य वशे समुद्भूत स च दुर्ललितो मुने ।
बलोन्मत्त कथ चासीत्स्यालो मात्स्यस्य कीचक ।
दृष्ट्वापि ता प्रिया भार्यां सूतपुत्रेण ताडिताम् ।
नैव चुक्षुभिरे वीरा किमकुर्वन्त त प्रति ।
वैशपायन ।
त्वदुक्तोऽयमनुप्रश्न कुरूणा कीर्तिवर्धन ।
एतत्सर्वं यथा वक्ष्ये विस्तरेणेह पार्थिव ।
ब्राह्मण्या क्षत्रियाज्जात सूतो भवति पार्थिव ।
प्रातिलोम्येन जाताना स ह्येको द्विज एव तु ।
रथकारमितीम हि क्रियायुक्त द्विजन्मनाम् ।
क्षत्रियादवरो वैश्याद्विशिष्टमिति चक्षते ।
सह सूतेन सबन्ध कृत पूर्वं नराधिपै ।
तेन तु प्रातिलोम्येन राजशब्दो न लभ्यते ।
तेषा तु सूतविषय सूताना नामत कृत ।
उपजीव्य च यत्क्षत्र लब्ध सूतेन यत्पुरा ।
सूतानामधिपो राजा केकयो नाम विश्रुत ।
राजकन्यासमुद्भूत सारथ्येऽनुपमोऽभवत् ।
पुत्रास्तस्य कुरुश्रेष्ठ मालव्या जज्ञिरे तदा ।
कीचका इति विख्याता शत षट् चैव भारत ।
तेषामासीद्बलश्रेष्ठ कीचक सर्वजित्प्रभो ।
अग्रजो बलसमत्तस्तेनासीत्सूतषट्शतम् ।
मालव्या एव कौरव्य तत्र ह्यवरजाभवत् ।
तस्यां केकयराजस्तु सुदेष्णा दुहिताभवत् ।
ता विराटस्य मात्स्यस्य केकय प्रददौ मुदा ।
सुरथाया मृताया तु कौसल्या श्वेतमातरि ।
श्वेते विनष्टे शङ्खे च गते मातुलवेश्मनि ।
सुदेष्णा महिषीं लब्ध्वा राजा दु खमपानुदत् ।
उत्तर चोत्तरा चैव विराटात्पृथिवीपते ।
सुदेष्णा सुषुवे देवी कैकेयी कुलवृद्धये ।
मातृष्वसृसुता राजन्कीचकस्तामनिन्दिताम् ।
सदा परिचरन्प्रीत्या विराटे न्यवसत्सुखी ।

18

(L 2) M (except M_1) न स (for नासून्) — (L 12) T $G_{1\,2}$ तेन (for येन) — (L 17) T_1 G_1 °क्लिन्नवदना G_1 °व मदिरेक्षणा G_2 °वासुदिते°, G_3 °व रुदिते°, M_1 °व रुधिरोक्षिता — (L 18) T_2 प्ररुदिता , G_3 प्ररुरुदु , M_1 प्ररुदिता — (L 19) $G_{1\,3}$ °श्च शशसिरे, G_2 श्चाशशकिरे

19

After the prior half of line 2, $G_{1\,3}$ read the posterior half of line 6, then lines 7-8, 3-5 and the prior half of line 6, followed by the posterior half of line 2 — In G_3 lines 7-8 are repeated — (L 9) Cf 1 56 4^{ab} $G_{1\,3}$ M_1 कृतपूर्वो $G_{1\,3}$ विशा स्मृत , $M_{1\,4}$ नरेश्वरै (for नरा) — (L 22) Om in $G_{1\,3}$ $M_{1\,4}$ तथापि तैर्महीपालै (M_4 °नैरव्याघ्र) — (L 24) Om in G_2 T_2 $G_{1\,3}$ क्षेत्र, and राजन् (for लब्ध) — (L 25) Om in G_2 $M_{1\,4}$ कीचको (for केकयो) — (L 28) Om in $M_{1\,4}$ — (L 29) T G_2 अपि (for आसीद्) G_1 कुलश्रेष्ठ , G_3 बल श्रेष्ठ , M_4 बल श्रेष्ठ M_1 तेषामतिबलो ज्येष्ठ — (L 31) M_1 द्वितीयाया तु मालव्या (for

भ्रातरश्चास्य विक्रान्ता सर्वे च तमनुव्रता ।
विराटस्यैव सहृष्टा बल कोश च वर्धयन् ।
कालेया नाम दैतेया प्रायशो भुवि विश्रुता ।
जज्ञिरे कीचका राजन्बाणो ज्येष्ठस्ततोऽभवत् ।
स हि सर्वास्त्रसपन्नो बलवान्भीमविक्रम ।
कीचको नष्टमर्यादो बभूव भयदो नृणाम् ।
त प्राप्य बलसमत्त विराट पृथिवीपति ।
जिगाय सर्वांश्च रिपून्यथेन्द्रो दानवान्पुरा ।
मेखलाश्च त्रिगर्तांश्च दशार्णांश्च कशेरुकान् ।
मालवान्यवनांश्चैव पुलिन्दान्काशिकोसलान् ।
अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च तङ्गणान्परतङ्गणान् ।
करदांश्च निषिद्धांश्च शिवान्मच्छिल्लिकास्तथा ।
अन्ये च बहव शूरा नानाजनपदेश्वरा ।
कीचकेन रणे भग्ना व्यद्रवन्त दिशो दश ।
तमेव वीर्यसपन्न नानायुतसम बले ।
विराटस्तत्र सेनायाश्चकार पतिमात्मन ।
विराटभ्रातरश्चैव दश दाशरथोपमा ।
ते चैनानन्ववर्तन्त कीचकान्बलवत्तरान् ।
एवविधबलो भीम कीचकास्ते च तद्विधा ।
राज्ञ स्याला महात्मानो विराटस्य हितैषिण ।
एतत्ते कथित सर्वं कीचकस्य पराक्रमम् ।
द्रौपदी न शशापैन यस्मात्तद्वदत शृणु ।
विक्षरन्ति तप क्रोधादृषयो न शपन्ति च ।
जानन्ती तद्यथातत्त्व द्रौपदी न शशाप तम् ।
क्षमा धर्म क्षमा दान क्षमा यज्ञ क्षमा यश ।
क्षमा सत्य क्षमा शील क्षमा कीर्ति क्षमा परम् ।
क्षमा पुण्य क्षमा तीर्थं क्षमा सर्वमिति श्रुति ।
क्षमावतामय लोक परश्चैव क्षमावताम् ।
एतत्सर्वं विजानन्ती सा क्षमामन्वपद्यत ।
भर्तॄणा मतमाज्ञाय क्षमिणा धर्मचारिणाम् ।
नाशपत्त विशालाक्षी सती शक्तापि भारत ।
पाण्डवाश्चापि ते सर्वे द्रौपदी प्रेक्ष्य दु खिताम् ।
क्रोधाग्निना व्यदह्यन्त तदा लज्जान्यपेक्षया ।
अथ भीमो महाबाहु सूदयिष्यस्तु कीचकम् ।
वारितो धर्मपुत्रेण वेलयेव महोदधि ।
सधार्य मनसा रोष दिवारात्र विनि श्वसन् ।
महानसे तदा कृच्छ्रात्सुष्वाप रजनीं च ताम् ।
Colophon

20

After 4 17 19, T_1 ins

सहस्र वालखिल्याना सहस्रमुदवासिनाम् ।
सहस्रमश्मकुट्टाना सहस्र वायुभोजिनाम् ।
सहस्र भुवि पत्नीना सहस्र ब्रह्मचारिणाम् ।
सहस्र वानप्रस्थाना सहस्र गृहमेधिनाम् ।
हसा परमहसाश्च योगिनश्च द्विजातय ।
कुटीचका परिव्राजो ये चान्ये वनचारिण ।
नित्य भक्तात्मकाश्चैव बहवश्चोर्ध्वरेतस ।
चतुर्वेदविदो विप्रा शिक्षामीमासयो स्थिरा ।
पदक्रमपरा विप्रा सामाध्ययनिकाश्च ये ।

21

B Dn $D_{4-7\ 9-12}$ ins after 4 20 24^{ab} (B_5, after 4 20 22) K_2 D_8, after 4 20 24

अथ मा तत्र कैकेयी प्रेषयत्प्रेषणेन तु ।
तेनैव चोदिता पूर्वं भ्रातृप्रियचिकीर्षया ।
सुरामानय सैरन्ध्रि कीचकस्य निवेशनात् ।
सूतपुत्रस्तु मा दृष्ट्वा महत्सान्त्वमवर्तयत् ।
सान्त्वे प्रतिहते क्रुद्ध परामर्शमनाभवत् ।
विदित्वा तस्य सकल्प कीचकस्य दुरात्मन ।
तथाहृ राजशरण जवेनैव प्रधाविता ।
सदर्शने तु मा राज्ञ सूतपुत्र परामृशत् ।
पातयित्वा तु दुष्टात्मा पदाहृ तेन ताडिता ।
प्रेक्षते स्म विराटस्तु कङ्कश्च बहवो जना ।

the prior half) $M_{1\ 4}$ चित्रा (for तत्र) — (L 32) $M_{1\ 4}$ ता सुदेष्णेति वै प्राहुर्विराटमहिषी प्रिया — (L 33) $M_{1\ 4}$ कीचक (for केकय) — After line 51, $M_{1\ 4}$ ins

मलदान्निषधांश्चैव तुण्टिकेरांश्च कोङ्कणान् ।

— (L 52) T G_2 किरातान् (for करदान्) T_1 M_1 मल्पि ह्लिकान्, T_2 G_2 मत्सिह्लिकान् G_1 शिथिला मह्‌कास्तथा — (L 55) M_1 युतबल रणे — (L 63) T_2 G_2 रक्षति च, $M_{1\ 4}$ क्षरतीति $G_{1\ 3}$ नाशयति (for न शपन्ति) — (L 64) M_1 पांचाली (for द्रौपदी) — G_1 om line 66 $M_{1\ 4}$ om the posterior half of line 66 and the prior half of line 67. — (L 72) $G_{1\ 3}$ $M_{1\ 4}$ दु खिता — (L 73) M_4 काल° (for लज्जा°). — Colophon *Adhy no* 20.

21

(L 1) B $D_{5\ 6}$ Cr प्रैषयत्, D_8 अप्रैषीत् B (except B_3) Dn $D_{4\ 11\ 12}$ Cr प्रणयेन (for प्रेष) — (L 2) $D_{6\ 7}$ तया (for तेन) K_2 $D_{4\ 7-9}$ नोदिता B_4 प्रेषिता, Dn D_{10-12} देशिता $D_{7\ 9}$ तूण, D_{10} पूर्वे Dn_2 $D_{8\ 10\ 11}$ भ्रातु (for भ्रातृ) — (L 3) Dn $D_{8\ 11\ 12}$ कल्याणि, a few MSS सैरिंध्रि K_2 निकेतनात् — (L 5) Cv क्रुद्ध (as above), Cvp क्षुद्र — (L 6) D_6 त भाव (for सकल्प), and महा° (for दुरा) — (L 7) B_4 राजसदन, Cs as above. — (L 9) B_4 D_4 बाधिता (for ताडिता) K_2 पदा तेनैव बाधिता, D_6 स तदा मां पदावधीत् — (L 10) K_2 वीक्षते K_2 B_3 $D_{6\ 10}$ स (for स्म) B_2 ततो वीक्ष्य, B_4 तत्प्रेक्षको ;

रथिन पीठमर्दाश्च हस्त्यारोहाश्च नैगमा ।
उपालब्धो मया राजा कङ्कश्चापि पुन पुन ।
ततो न वारितो राज्ञा न तस्याविनय कृत ।
योऽय राज्ञो विराटस्य कीचको नाम सारथि ।
त्यक्तधर्मा नृशसश्च तरस्वी समत प्रिय ।
शूरोऽभिमानी पापात्मा सर्वार्थेषु च मुग्धवान् ।
दारामर्शी महाभाग लभतेऽर्थान्बहूनपि ।
हरेदपि च वित्तानि परेषा क्रोशतामपि ।

Thereafter D_8 *repeats* 24^{cd}

22

After 4 21 6, D_9 ins

अथ ज्ञात्वा विराटोऽपि कृष्णासख्य तु कीचकम् ।
अब्रवीत्स प्रतीहार द्वा स्थ आनय कीचकम् ।
प्रहित स विराटेन द्वा स्थ कीचकमन्दिरम् ।
गत्वा तमब्रवीत्सूत मत्स्यस्त्वा द्रष्टुमिच्छति ।
कीचकोऽपि नृपादेशान्मत्स्यस्य भवन ययौ ।
उवाच मत्स्यराजस्य प्रणिपत्य प्रविश्य च ।
आगतोऽह महाराज विराट वचनात्तव ।
वदस्व यदि वक्तव्य श्रुत्वा यास्यामि वै गृहम् ।
विराट उवाच ।
कलत्रे वाथ वा मित्रे भृत्ये राज्ञि यथापि वा ।
निवेदिते सुखे दु खे सुख भवति कीचक ।
त्वमेव शरण मह्य राज्य च त्वत्प्रसादत ।
सखा वापि ममैव त्व तेन त्वा प्रतिपेदिरे ।
पश्याम्यहर्निश दु ख विपरीत तु मण्डलम् ।
सधूम ज्वलन मन्ये वैमनस्य च वाजिनाम् ।
शृणोमि च शिवा घोरामशिवा प्रतिभाषिणीम् ।
रात्रौ बलिभुज सघाच्छन्न सूर्यस्य मण्डलम् ।
अन्यच्च सप्रभाषन्ते दैवज्ञा मम कीचक ।
मम द्वादशग सौरिर्जन्मर्क्षे तव कीचक ।
पश्यामि हर्म्यपतन कीचक प्रावृष विना ।
जानाम्येतैर्महोत्पातैर्युगान्तप्रतिमैरलम् ।
मृत्युस्ते भविता तथ्यमथ वा मम कीचक ।
शृणोमि वीर सैरन्ध्र्या शूरा साहसकारिण ।
गन्धर्वा पतय पञ्च सन्ति देवेन्द्रवल्लभा ।
मुनिना केनचिच्छप्ताश्चरन्तीमा वसुधराम् ।
रक्षमाणाश्च सैरन्ध्रीं भार्यां स्वीया पतिव्रताम् ।
तेषा तु भार्यां त्व वत्स सैरन्ध्रीं कर्तुमिच्छसि ।
न च शक्या त्वया भोक्तुमेषा गन्धर्वरक्षिता ।
त्व वातीव कामार्त कार्यमेतन्न बुध्यसे ।
विद्युत्पातैरिमै सौम्य मर्तव्य भवता ध्रुवम् ।
कान्या चैवविधा नारी चरेद्वै क्षितिमण्डले ।
विना सैरन्ध्री भद्र ते स्वय गन्धर्वरक्षिताम् ।
वृद्धो वा यदि वा स्वामी यदि वा भगिनीपति ।
राजा पूज्य सदा मान्य कर्तव्य वचन मम ।
कैकेयपुत्र तन्मात्रा त्यज सैरन्ध्रिजा कथाम् ।
कृत्यैषा महती भाति रूपेणातीव कीचक ।
त्यक्त्वा काम सैरन्ध्र्या त्व मदीया ध्वजिनीं भवान् ।
सपालयस्व विश्रब्धो मद्वाक्यात्कैकयात्मज ।
कीचक उवाच ।
सर्वथा भवदीय मे कर्तव्य वचन तथा ।
तथाप्येषा मयावश्य भोक्तव्या तनुमध्यमा ।
सैरन्ध्री यदि मे पार्श्वे श्लिष्टा स्नेहेन भामिनी ।
शेते न शयने मत्स्य तदा मन्ये मृत स्वयम् ।
बाधते मा भृश काम सैरन्ध्र्यर्थं नराधिप ।
जीवित तृणवत्त्यक्त्वा भोक्तव्या हि मया शुभा ।
न स्तोकमपि गन्धर्वा मयि शक्ता विशा पते ।
वैशपायन ।
स मन्मथार्तो नृपतिं गतस्तु
त्यक्त्वा तु वाक्य नृपतेर्नरेन्द्र ।
सयोगमिच्छन्द्रुपदात्मजाया
सधायमानो विदित स मृत्युम् ।
Colophon (*adhy no* 22)

23

After 4 21 49, N ins

कीचकाना तु मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ।
अन्योन्यमभिसरब्धौ परस्परवधैषिणौ ।
वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रो पुरेव कपिसिंहयो ।
तत समुद्यम्य भुजौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।
नखदष्ट्राभिरन्योन्य घ्नत क्रोधविषोद्धतौ ।

$D_{7\,9}$ तत्प्रैक्षत (for प्रेक्षते स) Some MSS (incl Dn) तु (for च) D_3 प्रेक्षतस्तु विराटस्य D_8 प्राक्रोशन् (for कङ्कश्च) — (L 13) K_2 D_8 सूनो न, $D_{7\,9}$ न तेन (for ततो न) K_2 D_{5-10} $Ca\ r$ विनय , B_3 नियम (for अविनय) — (L 15) K_2 $B_{1\,3}$ Dn $D_{5\,8\,10}$ धर्मो K_2 न तस्य समत Cn analyses नरस्त्रीसमत (cf Cs) — (L 16) K_2 शूरो चमानी, B_4 $D_{8\,10}$ शूरमानी च, B_5 D_9 शूराभिमानी K_2 अपि मौनमान्, B_2 च लोभवान्, B_4 D_8 च मुरयवान्, $D_{7\,9}$ तथा धने (for च मुग्धवान्) Cr cites लोभवान्, Crp (Dev) मुख्यवान्, $Ca\ c\ s\ rp$ मुग्धवान् — (L 17) K_2 दारानर्थी, $D_4 m\ 7$ दारा हषान्, some MSS °मषा — (L 18) K_2 $D_{8\,10}$ उद्धरेदपि, Dn $D_{11\,12}$ आहरेदपि (for हरेदपि च)

23

Lines 2 and 3 are transp in B_4 Dn $D_{5\,11\,12}$ — (L 2) Om in D_8 B (except B_2) $D_{2\,10-12}$ °न्यमपि सरब्धौ, $D_{1\,3}$ न्य जयसरभात्, D_4 °न्य तौ सुसरब्धौ, $D_{7\,9}$ न्यमभिसरभात् K $B_{1\,5}$ Dn D_5(m as above) $_{11\,12}$ °जयै° (for °वधै) — (L 3) $D_{1\,3\,7\,9}$ पुरा वा नरसिंहयो ,

वेगेनाभिहतो भीम कीचकेन बलीयसा ।
स्थिरप्रतिज्ञ स रणे पदान्न चलित पदम् ।
तावन्योन्य समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
उभावपि प्रकाशेते प्रवृद्धौ वृषभाविव ।
तयोर्ह्यासीत्सुतुमुल सम्प्रहार सुदारुण ।
नखदन्तायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयो ।
अभिपत्याथ बाहुभ्या प्रत्यगृह्णादमर्षित ।
मातङ्ग इव मातङ्ग प्रभिन्नकरटामुखम् ।
स चाप्येन तदा भीम प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।
तमाक्षिपत्कीचकोऽथ बलेन बलिना वर ।
तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
शब्द समभवद्धोरो वेणुस्फोटसमो युधि ।
अथैनमाक्षिप्य बलाद्गृहमध्ये वृकोदर ।
धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ।
भीमेन च परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे ।
व्यस्पन्दत यथाप्राण विचकर्ष च पाण्डवम् ।

24

After 4 21 58, N ins

तत एन परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदर ।
योक्त्रयामास बाहुभ्या पशु रशनया यथा ।
नदन्त च महानाद भिन्नभेरीसमस्वनम् ।
भ्रामयामास सुचिर विस्फुरन्तमचेतसम् ।
प्रगृह्य तरसा दोर्भ्या कण्ठ तस्य वृकोदर ।
अपीडयत कृष्णायास्तदा कोपोपशान्तये ।
अथ त भग्नसर्वाङ्ग व्याविद्धनयनाम्बरम् ।
आक्रम्य च कटीदेशे जानुना कीचकाधमम् ।
अपीडयत बाहुभ्या पशुमारममारयत् ।
त विषीदन्तमाज्ञाय कीचक पाण्डुनन्दन ।
भूतले भ्रामयामास वाक्य चेदमुवाच ह ।
अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुर्भार्यापहारिणम् ।
शान्ति लब्धास्मि परमा हत्वा सैरन्ध्रिकण्टकम् ।

इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर
 स्त कीचक क्रोधसरागनेत्र ।
आस्रस्तवस्त्राभरण स्फुरन्त-
 मुद्भ्रान्तचित्त व्यसुमुत्ससर्ज ।

निष्पिष्य पाणिना पाणि सदष्टौष्ठपुटो बली ।
समाक्रम्य च सक्रुद्धो बलेन बलिना वर ।

D8 पुरेव कपिमुख्ययो — After line 3, D6 ins

बाहुभि समसज्जेतामायसै परिघैरिव।

— (L 4) K D4 5 7 9 Co तत सहत्य (K सवर्त्य D4 सवृत्य) मुष्टि (D5 °ष्टी) च (D4 5 तु, D7 स), B (except B1) D6 तत सप्रेत्य (B4 D6 क्ष्य) मुदितौ, D8 तत समेत्य तु करै K D2 4 7 9 Co शीर्षमिवोरगम्, D8 शीर्षैरिवोरगै — (L 5) Om in Ś1 K1 D1-4 7 9 D8 अन्योन्यमभिसरब्धौ (for the prior half) K2 B3-5 D5 6 8 जग्मतु क्रोधमूर्छितौ (K2 B4 D8 क्रोधसगतौ, B3 कोपमूर्छितौ), B2 ह्यत पार्थजीवकौ (sic), D11 12 ह्यत क्रोधविवर्धनौ — D8 om line 6, Ś1 K1 D1 2 4 om line 7 — (L 8) D1 8 महाबलौ (for परस्परम्) — (L 10) Some MSS om हि — (L 11) K B2 4 D1 2 8 10 दष्ट्रायुध . — (L 12) K अमूर्च्छित (for अमर्षित) — (L 13) A few MSS मुख , Ca as above (cf Cr) Cs v cite करटामुख — (L 14) K स चाप्येव हतो भीम — (L 15) K तमाविध्यत्, D8 7 9 समाक्षिपत् — (L 17) B4 वज्रस्फोट Dn2 D11 12 अभवत् (for युधि) — (L 20) Om in D8 B2 Dn2 D2 भीमसेनपरा , D5 स भीमेन परा° — (L 21) Om in D8 K1 Dn2 D8-10 व्यसदत, Dn1 प्रस्पदत, D1 व्यसीदत, D2 व्यस्कदत, D4 7 विस्पदत, D5 व्यस्पदच्च, Ca व्यकपत, Cv as above.

24

(L. 1) D4 उपालभ्य, D7 9(m as above) उपावृत्य — (L 2) Ś1 B (except B2) Dn D1 2 7 9-12 Cr योजयामास, K2 योध , D2 3 पीड°, Ca.c n s rp (Cat , Dev) as above B4 D1 3-6 10 Ca रसनया Co s as above — After line 2, D1 2 ins

गृहीत्वा कीचक भीमो विरराम महाबल ।

D1 marg cont

किंचिच्छेषा यदा रात्रिर्बभूव पुरुषर्षभ ।

— (L 3) D4 7 9 महाराव D1 3 महास्वन, D4 भीमभेरी , D8 °समस्वरं, D10 सम च तत् — After line 4, B2 D1 4 6 7 read line 10 — (L 5) D1 3 10 निगृह्य D4 पशुमारममारयत् (for the posterior half), cf line 9 — After line 5, D6 ins

जग्राह जयता श्रेष्ठ केशेष्वेव पुनर्भृशम् ।

— (L 6) Om in Dn1 D4 Ś1 K D6 तदा कोपप्रशातये, D2 7 8 कोपिताया प्रशातये — (L 7) Om in Dn1 D4 Ś1 छिन्न , K भिन्न D2 3 सवभग्नाग Ś1 K व्यावृत्त , D1 10 ह्याविद्ध , Cv as above — (L 8) K आक्रामत् (for आक्रम्य) — Ś1 K transp lines 9 and 10 — (L 9) Om in D4 K2 अपीडयत्स D6 10 आपीड Ś1 K1 प्रगृह्य तरसा दोर्भ्या (for the prior half) Co cites बाहुभ्या — B2 D1 4 6 7 read line 10 after line 4 (B2 D1 6 *repeat* it here) — (L 11) D1 3 7 भ्रामयित्वा तु, D4 पिष°, D5 पेष° — (L 12) B2 D8 भ्रातृभार्याप°, D2 4 भ्रातृ(D4 भ्रातुर्)भार्याप्र — (L 13) Ś1 K लब्धास्मि D1 3

25

After line 3 of 448* (cf v 1 4 21 58), T G2 ins

महतोत्प्लुत्य वेगेन कीचकोरसि वीर्यवान्।
जानुभ्या ताडयामास सोऽपि पादौ प्रगृह्य च।
भ्रामयामास वेगेन ताडयामास च क्षितौ।
भीमोऽपि लाघवात्पादौ मोचयित्वोरुविक्रम ।
उत्प्लुत्य सोर्ध्वमपतत्कीचकस्य शिरोपरि।
केशे गृहीत्वा चाकृष्य विचकर्ष स सर्वत ।
हस्तौ गृहीत्वा भीमस्य कीचको बलगर्वित ।
मोचयित्वा केशपक्ष गले जग्राह पाण्डवम्।
गृहीतकण्ठावन्योन्य पातयामासतू रणे।
हुकारफूत्कृतोच्छ्वासौ मार्जाराविव कोपितौ।
कीचकोपरि कौन्तेय कौन्तेयोपरि कीचक ।
अन्योन्य पातयित्वैव मुहूर्त सूतपाण्डवौ।
पुनरुत्थाय तौ वीरावन्योन्य बाहुशालिनौ।
बाहुयुद्धमयुध्येतामुपतापप्रकोपितौ।
पादाभ्या चैव जानुभ्या मुष्टिभ्या च परस्परम्।
एव तयो प्रहरतोर्भीमकीचकयोस्तदा।
स्वन समभवद्घोरो विस्फूर्जितमिवाशने ।
लब्धान्तरमथो भीम पाणिभ्या कीचक बली।
हीयमान समुद्वीक्ष्य बभञ्जालिङ्ग्य मध्यत ।
उत्तान पातयित्वैन पादाभ्यामुरसि स्थित ।
समृज्य पाणिना पासु दक्षिणेन दृढाकृति ।
मुष्टि गृहीत्वा वेगेन शिरस्यभिजघान ह।
मुष्टिघातेन तेनासौ निर्यज्जिह्वाक्षितारक ।
विसृजन्मलमूत्रे च क्रोशन्महिषवत्स्वरम्।

26

After 4 22 26, T G2 ins

मा खिदस्त्व याज्ञसेनि पातिव्रत्यव्रते स्थिता।
पातिव्रत्यस्थिता नारी व्रत रक्षेत्सदात्मन ।
पुरा स्त्री देवरातस्य पतिप्रीता शिरोमणि ।
कदाचिद्भर्तृरूपेण रक्षसापहृता सती।
कस्यचित्सरसस्तीरे ता निवेश्य स राक्षस ।
तद्भर्तृरूप सत्यज्य रक्षो भूत्वा सुदारुणम्।
साम्ना दानेन भेदेन सा यदा नान्वमन्यत।
तदा ता पातयित्वा स मैथुनायोपचक्रमे।
तत सा धैर्यमास्थाय विवर न ददौ तदा।
तत स खड्गमुत्कृष्य भीषयामास ता सतीम्।
साभिव्यक्तभया साध्वी प्राणत्यागे सुनिश्चिता।
प्रतिज्ञामकरोत्कृष्णे पतिव्रतपरायणा।
आराधितो यदि मया भर्ता मे दैवत महत्।
कर्मणा मनसा वाचा गुरवस्तोषिता मया।
तेन सत्येन योनिर्मे भवत्वद्य शिला दृढा।
एव तया प्रतिज्ञाते तद्योनि सा शिलाभवत्।
अन्तरा नाभिजान्वोर्यत्तत्सर्व च शिलाभवत्।
तत स खड्गमुत्कृष्य वेगेनास्या शिरोऽहरत्।
जया नाम सखी साभूत्पार्वत्या नखमासवत्।
तस्मात्पतिव्रतायाश्च दु खमल्प सुख बहु।

27

S ins after 4 28 14 (G1 M4, which om st 13–14, ins after 12)

वैशपायन ।
ततो दुर्योधनो वाक्य श्रुत्वा तेषा महात्मनाम्।
मुहूर्तमिव सचिन्त्य सचिवानिदमब्रवीत्।
श्रुत ह्येतन्मया पूर्व कथासु जनससदि।
धीराणा शास्त्रविदुषा प्राज्ञाना मतिनिश्चये।
कृतीना सारफल्गुत्वे जानामि नयचक्षुषा।
सत्वे बाहुबले धैर्ये प्राणे शारीरसभवे।
साप्रत मानुषे लोके सदैत्यनरराक्षसे।
चत्वारस्तु नरव्याघ्रा बले शक्रोपमा भुवि।
उत्तमा प्राणिना तेषा नास्ति कश्चिद्बले सम ।
समप्राणबला नित्य सपूर्णबलपौरुषा ।
बलदेवश्च भीमश्च मद्रराजश्च वीर्यवान्।
चतुर्थ कीचकस्तेषा पञ्चम नानुशुश्रुम ।
अन्योन्यानन्तरबला परस्परजयैषिण ।
बाहुयुद्धमभीप्सन्तो नित्य सरब्धमानसा ।
तेनाहमवगच्छामि प्रत्ययेन वृकोदरम्।
मनस्यभिनिविष्ट मे व्यक्त जीवन्ति पाण्डवा ।

सौख्य प्राप्स्यामि परम (for the prior half) — (L. 15) Ś1 K क्रोधसनाथ — (L 17) B1 Dn D11 12 उद्भ्रातनेत्र, D2 8 विभ्रात — (L 18) B2 विष्पिष्य, D6 निघृष्य B (except B8) Dn D1 9 11 12 °पुट (B4 पुटौ) बली, D8 °बलीयसा — After line 18, D6 *repeats* line 10 — After line 18, B4 ins

अभ्याहनन्महाराज पदाघातैश्च दारुणै ।

— After line 19, D6 ins

अभ्याहनन्महाबाहु पादाष्ठीलै सुदारुणै ।

(a v l of the previous insertion)

27

After वैश°, T1 ins

भीष्मद्रोणकृपैरुक्तै कर्णदु शासनादिभि ।

— (L 4) T1 G वीराणा (for धीराणा) T1 G1 8 शास्त्र (for शास्त्र) — (L 5) T2 G2 फल्गुत्व — (L 12) T1

तत्राह कीचक मन्ये भीमसेनेन मारितम्।
सैरन्ध्रीं द्रौपदीं मन्ये नात्र कार्या विचारणा।
शङ्के कृष्णानिमित्त तु भीमसेनेन कीचक ।
गन्धर्वव्यपदेशेन हतो निशि महाबल ।
को हि शक्तोऽपरो भीमात्कीचक हन्तुमोजसा।
शस्त्र विना बाहुवीर्यात्तथा सर्वाङ्गचूर्णितम्।
मर्दितु वा तथा शीघ्र चर्ममासास्थिचूर्णितम्।
रूपमन्यत्समास्थाय भीमस्यैतद्धिचेष्टितम्।
ध्रुव कृष्णानिमित्त तु भीमसेनेन सूतज ।
गन्धर्वव्यपदेशेन हतो निशि न सशय ।
पितामहेन ये चोक्ता देशस्य च जनस्य च।
गुणास्ते मत्स्यराष्ट्रेषु बहुशोऽपि मया श्रुता ।
विराटनगरे मन्ये पाण्डवाश्छन्नचारिण ।
निवसन्ति पुरे रम्ये तत्र यात्रा विधीयताम्।
मत्स्यराष्ट्र गमिष्यामो ग्रहीष्यामश्च गोधनम्।
गृहीते गोधने नून तेऽपि योत्स्यन्ति पाण्डवा ।
अपूर्णे समये चापि यदि पश्याम पाण्डवान्।
द्वादशान्यानि वर्षाणि प्रवेक्ष्यन्ति पुनर्वनम्।
तस्मादन्यतरेणापि लाभोऽस्माक भविष्यति।
कोशवृद्धिरिहास्माक शत्रूणा निधन भवेत्।
कथ सुयोधन गच्छेद्युधिष्ठिरभृत पुरा।
एतच्चापि वदत्येष मात्स्य परिभवान्मयि।
तस्मात्कर्तव्यमेतद्धि तस्मिन्यात्रा विधीयताम्।
एतत्सुनीत मन्येऽह सर्वेषां यदि रोचते।

28

After 4 29 19, D_4(marg) $_5$(on suppl fol) $_9$(marg) ins

दुर्योधन उवाच।

उक्तमेतद्विधेय वा वाक्यमुक्त त्वयानघ।
यदैव चारै प्रहितैरिहागम्य निवेदितम्।
निधन सूतपुत्रस्य कीचकस्य बलीयस ।
तदैव हि महाचिन्ता हृदि पाण्डुसुतान्प्रति।
कीचक बलसपन्न नान्यो हन्ता वृकोदरात्।
नित्यमेव हि पार्थाना विराट प्रियमिच्छति।
तस्मिस्ते चापि विश्वस्ता निवासाय स्थिता ध्रुवम्।
पितामहेन यच्चोक्त चिह्न पार्थाभिवेदने।
तद्धि राज्ञो विराटस्य श्रूयते विषये किल।
तत्तत्र गत्वा कणाशु विराट गोधन वयम्।
गृह्णीमस्तस्य राष्ट्र च प्रमथ्य स्वबलैर्युता ।
अनुयास्यन्ति ते चास्मान्विराटस्य हितैषिण ।
तत्र वेत्स्यामहे तान्वै बुद्ध्वा चैषा यथागतिम्।
अपूर्णसमयान्भूयो वनाय गमयामहे।
हत्वापि चैतास्तत्रैव सुख भोक्ष्याम मेदिनीम्।
अल्पावशिष्ट कालोऽस्य समयश्च विभाति मे।
उद्योजयाम सैन्यानि श्वोभूते गमन प्रति।

कर्ण उवाच।

यदि तत्र स्म ते पार्था भवेयू राजसत्तम।
सिद्धि चोभयकीं तत्स्यात्तथापि खलु यास्यथ।
निग्रहाद्वा विराटस्य पाण्डवाना प्रबोधनम्।
दीनास्ते कोशहीनाश्च वनवासेन कर्शिता ।
सुखेन हन्तुमर्हन्ति अथ प्रव्राजनाय वै।

29

After 4 30 3, S ins

तत शब्दो महानासीद्रेणुश्च दिवमस्पृशत्।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषो भेरीणा च महास्वन ।
गवाश्वरथनागाना नराणा च पदातिनाम्।
एव तैस्त्वभिनिर्याय मत्स्यराजस्य गोधने।
त्रिगर्तैर्गृह्यमाणे तु गोपाला प्रत्यषेधयन्।
अथ त्रिगर्ता बहव परिगृह्य धन बहु।
परिक्षिप्य हयै शीघ्रै रथव्रातैश्च भारत।
गोपालान्प्रत्ययुध्यन्त रणे कृत्वा जये धृतिम्।
ते हन्यमाना बहुभि प्रासतोमरपाणिभि ।

M (except M_4) शुश्रुम — (L 17) T G_2 पातित (for मारितम्) — (L 20) M_3 न सशय (for महा) — $G_{1,2}$ om line 23 — (L 24) M ममानेतु (for समास्थाय) T G_2 तथा भीमस्य चेष्टित (for the posterior half) — (L 25) T_1 कीच्चक , $G_{1,3}$ कीचका , $M_{1,2,5}$ सूतजा — (L 26) T_1 $M_{1,2,3}$ हता (for हतो) T_2 G_2 युधि (for निशि) — (L 28) T G_2 मात्स्य°, M °राष्ट्रस्य (M_5 °राष्ट्रेपि) — (L. 31) T $M_{1,4,5}$ हनि° (for गमि°) — (L 33) T_2 G_3 M_4 पश्येम — (L. 38) G_1 °हृत, G_3 °कृत, M_2 °हृत (for °भृत) $G_{1,3}$ पुन (for पुरा) — (L. 39) G M_5 न्तत्र (for तस्मि)

28

Cf the previous passage (No 27), which is similar in sense Here are the v l of D_9 — (L 1) युक्तमुक्त हि राधेय वाक्यमेतत्त्वयानघ — (L 13) यथालिंग यथामति (for the posterior half) — (L 22) सुखसाध्या भविष्यति पांडवा इति मे मति

29

(L 2) G_1 घोषश्च, $M_{1,2}$ निर्घोषा, M_3 घोषाश्च M_{1-3} °स्वना M om line 3 — (L 9) T_1 G_3 $M_{1,2,5}$ रथिभि (for बहुभि) T_1 G_3 M सादिभि प्रासपाणि(T_1 G_3 °धारि)भि — (L 14) T_2 G_2 गोपान्विद्रावयन्रणे , $G_{1,3}$ गोपालान्द्रावयन्रणे,

गोपाला गोकुले भक्ता वारयामासुरोजसा ।
परश्वधैश्च मुसलैर्भिण्डिपालैश्च मुद्गरैः ।
गोपाला कर्षणैश्चित्रैर्जघ्नुरश्वान्समन्ततः ।
ते हन्यमाना सक्रुद्धास्त्रिगर्ता रथयोधिनः ।
विसृज्य शरवर्षाणि गोपान्व्यद्रावयन्रणे ।
ततो युवान सभीता श्वसन्तो रेणुगुण्ठिता ।

30

After 4 31 19, D4 ins

अयुध्यन्त रणे वीरा शूरा परिघबाहव ।
कबन्धा समरे हन्तु महायोधा प्रचक्रमु ।
हन्यता हन्यतामेव शिरासि पतितान्यपि ।
कबन्धान्प्रेरयामासुर्हुंकारोच्चारणादिभि ।
विराटश्च महाश्चर्यं दृष्ट्वा कौतुकमागतम् ।
हर्षं लेभे पर राजा ममाप्येवविधा नरा ।
कबन्धेन शत योधा पातिता रणमूर्धनि ।
तत कबन्ध पतित पुष्पवर्षैं सहैव तु ।
विमान प्रेरित देवैरप्सरोभि समावृतम् ।
समक्ष सर्वयोधाना तत्रारूढो दिव ययौ ।
न शेकुरिति सक्रुद्धा शूरा कर्तुं पराङ्मुखान् ।

This is followed by 11-14, 578*, 582*, 20, 21 etc

31

After 4 32 21, Dn D5 (on suppl fol) 7 9 11 12 ins

वैशपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु वेगेन भीमसेनो महाबल ।
गृहीत्वा तु धनु श्रेष्ठ जवेन सुमहाजव ।
विमुञ्चञ्छरवर्षाणि सतोय इव तोयद ।
त भीमो भीमकर्माण सुशर्माणमथाद्रवत् ।
विराट समवीक्ष्यैन तिष्ठ तिष्ठेति चावदत् ।
सुशर्मा चिन्तयामास कालान्तकयमोपमम् ।
तिष्ठ तिष्ठेति भाषन्त पृष्ठतो रथपुगव ।
पश्यता सुमहत्कर्म महद्युद्धमुपस्थितम् ।
परावृत्तो धनुर्गृह्य सुशर्मा भ्रातृभि सह ।
निमेषान्तरमात्रेण भीमसेनेन ते रथा ।
पातिता भीमसेनेन विराटस्य समीपत ।
रथाना च गजाना च वाजिना च ससादिनाम् ।
सहस्रशतसघाता शूराणामुग्रधन्विनाम् ।
पत्तयो निहताशेषा गदा गृह्य महात्मना ।
तद्दृष्ट्वा तादृश युद्ध सुशर्मा युद्धदुर्मद ।
चिन्तयामास मनसा किंशेष हि बलस्य मे ।
अपरो दृश्यते सैन्ये पुरा मग्नो महाबले ।
आकर्णपूर्णेन तदा धनुषा प्रत्यदृश्यत ।
सुशर्मा सायकास्तीक्ष्णान्क्षिपते च पुन पुन ।

32

Ś1 K ins after 604* (for sequence see below) B D, after 4 32 35^{ab}

विराटस्य महात्मान परिक्लेशविनाशना ।
स्थिता समक्ष ते सर्वे त्वथ भीमोऽभ्यभाषत ।
नाय पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
किं नु शक्य मया कर्तुं यद्राजा सतत घृणी ।
गले गृहीत्वा राजानमानीय विवश वशम् ।

M विमुखेषु विशा पते (M5 गोपालान्प्रत्यकालयन्) — After line 14, T1 ins

हन्यमानेषु गोपेषु विमुखेषु विशा पते ।

— (L 15) Om in G1 M4 5 T1 G3 रेणुकुण्ठिता, T2 G2 °मूर्च्छिता

31

Of the comm only Cn s comment on some of these lines (Cn on lines 7-8, 10, 16-18, Cs on lines 5, 16) — D5 om line 2 — (L. 3) Dn2 D7 9 विमुचन् — (L. 4) D5 7 9 अभिद्र (for अथाद्र°) — (L 5) D5 7 9 विराटमभिसवीक्ष्य D5 चाब्रवीत्, D7 9 चासकृत् — (L 7) D5 7 9 मामुक्त्वा (for भाषन्त), and क एष रथिपुगव (for the posterior half) — (L 13) After line 10, D5 9 11 12 read line 13 D5 7 9 सबाधा (for सघाता) D5 सुनाराचसुधन्वनाम्, D7 णा च सुधन्वि° — (L. 17) D5 7 9 अथ मत्स्यस्य सैन्येषु पुरा मग्ने तथा बले — (L. 19) D5 7 चिक्षेप (for क्षिपते)

32

The sequence of the lines in Ś1 K (which om altogether lines 2-4, 11-12) is as follows Ś1 6, 5, 7-10, 13-21, (lines 33^{ab}, 34, 35^{ab} of text), 1, 22-23, (line 35^{cd} of text), K 6, 5, 7-10, 13-21, (stanzas 33-34 of text), 22, (line 35^{ab} of text), 1, (line 35^{cd} of text) These transpositions and omissions are mostly ignored in the foll notes — (L 1) Om in D4 K महाराजा, Dn2 D11 12 महाराज — (L 2) B2 D6 भीमसेनोऽब्रवीदिद (for the posterior half) D4 न्यवारयत्तदा भीम स चोवाच महाबल Cop rp प्राह भीमो महाबाहुरिद वचनमर्थवत्, Crp (Cat) as above After line 2, B3 ins a line which is given as a v l in Cop rp for line 2 — (L 5) B1 3 5 D6 Cc rp (Cat) मौलौ, Cr गले (as above) D3 त्रैगर्तम् (for राजानम्) Dn2 D4 11 12 आनयामास चैव हि, D1 अवश स्ववशे तत, D3 अवश पाशुगुठित — (L 6) Ś1 K

तत एन विचेष्टन्त बद्ध्वा पार्थो वृकोदर ।
रथमारोपयामास विसंज्ञ पांसुगुण्ठितम् ।
अभ्येत्य रणमध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ।
दर्शयामास भीमस्तु तामवस्थां सुशर्मण ।
प्रोवाच पुरुषव्याघ्रो भीममाहवशोभिनम् ।
त राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतां वै नराधम ।
एवमुक्तोऽब्रवीद्भीम सुशर्माणं महाबलम् ।
जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं ते वदत शृणु ।
दासोऽस्मीति त्वया वाच्य ससत्सु च सभासु च ।
एव ते जीवित दद्यामेष युद्धजितो विधि ।
तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणय वच ।
मुञ्चेममधमाचार प्रमाण यदि ते वयम् ।
दासभाव गतो ह्येष विराटस्य महीपते ।
अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैव कार्षी पुन क्वचित् ।
एवमुक्ते तु सव्रीड सुशर्मासीदधोमुख ।
स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य प्रतस्थिवान् ।
प्रमुच्य च सुशर्माण पाण्डवास्ते हतद्विष ।
स्वबाहुबलसपन्ना ह्रीनिषेवा यतव्रता ।

☞ This is a badly fitting *replica* of a scene at the end of the Jayadratha vimoksaṇa in the Āranyaka (cf B 3 272 7-24), from which another short passage has been utilized by the interpolater earlier in the course of this parvan (cf v l 4 15 6) — Lines 22-23 are a *variant* of 4 32 34^{cd}–35^{ab}, a sure sign of interpolation!

33

After 4 32 47^{ab}, S ins

पुनरेव विराटश्च राजा कङ्कमभाषत ।
अहो शूद्रस्य कर्माणि वल्लस्य द्विजोत्तम ।
सोऽहं शूद्रेण सग्रामे वल्लेनाभिरक्षित ।
त्वत्कृते सर्वमेवैतदुपपन्न ममानघ ।
वर वृणीष्व भद्र ते ब्रूहि किं करवाणि ते ।
ददानि ते महाप्रीत्या रत्नान्युच्चावचान्यपि ।
शयनासनयानानि कन्याश्च समलकृता ।
हस्त्यश्वरथसघाश्च राष्ट्राणि विविधानि च ।
तथैव च मम प्रीत्या प्रतिगृह्ण ममान्तिके ।
वैशपायन ।
त तथा वादिन तत्र कौरव्य प्रत्यभाषत ।
एषैव तु मम प्रीतिर्यत्त्व मुक्तोऽसि शत्रुभि ।
प्रतीतश्चेत्पुनस्तुष्ट प्रवेक्ष्यसि तदानघ ।
दारै पुत्रैश्च सश्लिष्य सा हि प्रीतिर्ममातुला ।
सुशर्माण तु राजेन्द्र सभृत्यबलवाहनम् ।
विसर्जय नरश्रेष्ठ वरमेतदह वृणे ।
एवमुक्तस्तु कङ्केन विराटो राजसत्तम ।
प्रत्युवाच तत कङ्क सुशर्मा यातु चेष्टत ।

34

After 624* (cf v l 4 34 12), G1 ins

एतेन वै सारथिना तदार्जुन
स देवगन्धर्वमहोरगासुरान् ।

प्र(Ś1 स)कामभयपीडित (for the posterior half) — (L 7) D1–3 विवश (for विसञ्ज्ञ) — (L 8) Ś1 K कृत्वा त रथमध्यस्थ Cr cites अभ्येत्य — (L 9) D7 (before corr) 9 तदावस्था Ś1 K B1 5 Dn D11 12 सुशर्माण नराधिप (for the posterior half) — (L 10) Some MSS व्याघ्र Ś1 उवाच च ततो भीम, K D6 तमुवाच ततो ज्येष्ठो Ś1 K1 मुचासु वै महाबल, K2 मुच मुच महाबल — (L 11) D6 त्रिगर्तं (for त राजा) B3 D1–6 10 प्रहसन्, B4 D3 प्राहसन् D2 आह (for दृष्ट्वा) D3 Cv नराधिप — (L 12) Om in Ś1 K B2 Dn D1 3 4 10–12 D5 7–9 ततो भीमोऽब्रवीन्मूढ (D8 वीद्वाक्य) त्रिगर्ताना नराधिप — After line 12, D2 (marg) ins

उवाच पुरुषव्याघ्र नृपस्य वचने रत ।

— (L 13) Ś1 जीव चेदिच्छसे मूढ, K2 (corrupt) जीवितु मिच्छसि चेन्मूढ, D4 7 (m as above) 9 जीवमिच्छसि चेन्मूढ Ś1 मे (for ते) B2 Dn1 D1 2 4 5 10 गदत (for वदत) — (L 14) Ś1 K सदा (for त्वया) — (L 16) Ś1 K तदा (for ततो), and भ्राता भीम महाबल Ca cites सप्रणय — (L 17) Om in B2 Dn1 मुच मुच, D4 7–10 मुचैनम् B3 Dn1 D4–7 9 Ca c rp (Cat) प्रमाणा , Cr op as above — (L 19) Dn1 D8 कदाचन (for पुन क्वचित्) — After line 19, Dn1 alone ins a colophon, followed by वैश° उ , which is copied by most of the printed editions! — (L 20) Ś1 K B5 D6 उक्तस्तु, D1 2 स उक्त , D8 स मुक्त (for उक्ते तु) Ś1 K तूष्णीं किंचिदधोमुख — (L 22) Om in D4 Ś1 Dn1 विसृज्य तु, B1 3 5 Dn2 D6 10–12 अवमुच्य, D5 7 9 प्रमुच्याथ — After line 22, D6 *repeats* line 1 K B2 4 D1–5 7–10 om line 23, which is itself a *repetition* (with v l) of 35^{ab}

33

(L 2) G1 शूरस्य (for शूद्रस्य) — (L 6) M5 ददामि — (L 9) G1 3 M5 एतानि च, M4 (*sup lin* as in text) सर्वमेव (for तथैव च) — (L 12) M1–3 प्रविशाद्य परतप (for the posterior half) — (L 15) M1–3 नृपं° (for नर°)

सर्वाणि भूतान्यजयत्स वीर्यवान्
अतर्पयच्चापि हिरण्यरेतसम् ।
यदस्य सख्यामपि तस्य सयुगे
जानामि वीर्यं परवीर्यमध्यग ।
सगृह्य रश्मीनपि वार्यं वीर्यवान्
आदाय चाप प्रययौ रथे स्थित ।
न सर्वभूतानि न देवदानवा
न चापि सर्वे कुरव समागता ।
धन हरेयुस्तव जातु धन्विनो
बृहन्नला तूत्तरसारथिर्यदि ।

35

After 4 36 40, D4 ins the foll passage, of which D8 ins, at the some point, lines 2-3 only

प्रगृह्यैतद्धन सर्वं मुञ्च मा त्व बृहन्नडे ।
आरनालेन जीविष्ये न मे गोभि प्रयोजनम् ।
जीवन्प्राप्स्यामि गा ह्यन्या निवर्तस्व बृहन्नडे ।
अर्जुन उवाच ।
यशो हि कल्पान्तशतैकसाक्षि
न जीवित कुञ्जरकर्णलोलम् ।
क्षितिपालसूनो भव रङ्गमध्ये
लज्जामहे सगररङ्गभङ्गात् ।
उत्तर उवाच ।
या कीर्तिरुत्सर्पति देहनाशे
धिग्दु खदा मूलविनाशिनीं ताम् ।
विक्रीय देह द्रविणेन को नु
यात्राकृत देवकुले करोति ।

36

T1 ins after 4 37 10^{ab} G2 (which om 10-11), after 4 37 9

ये जेतारो महीपानाममुना बहवो हता ।
यस्मिस्तेजो महत्कृत्स्न निर्भरोच्छ्वसित भवेत् ।
येन मे दक्षिणा दत्ता बद्ध्वा द्रुपदमोजसा ।
विद्ध्वा वियद्गत लक्ष्य विनिर्जित्य च पार्थिवान् ।
निर्जितानेन पाञ्चाली पुरानेन स्वयवरे ।
खाण्डवे येन सतृप्तो वह्निर्जित्वा सुरासुरान् ।
परिणीता सुभद्रा च येन निर्जित्य यादवान् ।
निर्जितो येन युद्धेन त्रिपुरारि स्मरार्दन ।
गत्वा त्रिविष्टप येन जितेन्द्रा दानवा युधि ।
निवातकवचा राजन्दानवाना त्रिकोटय ।
निर्जिता कालकेयाश्च हिरण्यपुरवासिन ।
येन त्व मोचितो बद्धश्चित्रसेनेन तद्वने ।
येन गत्वोत्तर मेरोरानिनाय महद्धनम् ।
याजितो धर्मसूनुश्च नृपान्सर्वान्विजित्य च ।
यस्मिञ्शौर्यं च वीर्यं च तेजो धैर्यं पराक्रम ।
औदार्यं चैव गाम्भीर्यं ह्री श्रीर्धर्मो दयार्जवम् ।
एवमादिगुणोपेत सोऽय पार्थो न सशय ।

37

After 4 39 19, S (which om st 20) ins

माता मम पृथा नाम तेन मा पार्थमब्रुवन् ।
देवदानवगन्धर्वान्पिशाचोरगराक्षसान् ।
अह पुरा रणे जित्वा खाण्डवेऽग्निमतर्पयम् ।
हुताशन तर्पयित्वा सहित शार्ङ्गधन्वना ।
त्रिविष्टपगतौ दृष्ट्वा पितामहमहेश्वरौ ।
मूर्च्छया पतित भूमावागतौ देवसत्तमौ ।
दृष्ट्वा तौ वरदौ देवौ सज्ञा लब्ध्वोत्थित पुन ।
मूर्ध्नाभिप्रणत भूमौ तौ तदा वरदौ वरौ ।
कृष्णेत्येकादश नाम प्रीत्या मे तत्र चक्रतु ।
तुष्टौ च मम वीर्येण कर्मणा चाभिराधितौ ।
सर्वैर्देवै परिवृतौ भूयो मा स्वयमूचतु ।
वर तात वृणीष्वेति यत्प्रार्थयसि पाण्डव ।
ततोऽहमस्त्राण्यलभ दिव्यानि च दृढानि च ।
ब्राह्म पाशुपत चैव स्थूणाकर्णं च दुर्जयम् ।
ऐन्द्र वारुणमाग्नेय वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ततोऽहमजय भूयो रथेनैन्द्रेण दुर्जयान् ।
मातलिं सारथिं कृत्वा निवातकवचान्रणे ।
अवध्यकवचान्देवैर्वरदत्तान्महासुरान् ।
तिस्र कोटीर्दानवाना सयुगेष्वनिवर्तिनाम् ।
एको निर्जित्य सग्रामे भूयो देवानतोषयम् ।
ततो मे भगवानिन्द्र किरीटमददात्स्वयम् ।
देवाश्च शङ्खमददु शत्रुसैन्यनिवारणम् ।
अह पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरवासिनाम् ।

35

(L 2) C8 cites आरनाल

37

(L 7) G1 लब्धेरित, M4 °स्थित — (L 8) M1-3 मूर्धभि प्रणत, M4 मूर्ध्ना निपतितो — (L 10) M1 2 4 (*sup lin* as above) चाभितोषितौ, M5 नदितौ — (L 12) T1 G य (for यत्) — (L. 18) T1 G सर्वान्हत्वा महारथान् (for the posterior half) — (L 20) M समरे (for सग्रामे) — (L 21) T1 G प्रददात् (for अददात्) — (L. 22) T1 G M5 (*sup lin* as above) विदा (for निवा) — (L 23)=(var) 4 56 11^{ab} M2 4

हत्वा षष्टिसहस्राणि जय सग्रासवानहम् ।
असम्भ्रान्तो रथे तिष्ठन्सहस्रेषु शतेषु च ।
शत्रुमध्ये दुराधर्षो न मुह्यन्ति च मे दिश ।
अह गन्धवराजेन ह्रियमाण सुयोधनम् ।
भ्रातृभि सहित तात गन्धर्वैं समरे जितम् ।
चतुर्दश सहस्राणि हत्वा चैनममोचयम् ।
मा भैर्विगतसन्त्रास कुरूनेतान्समागतान् ।
सुयोधनस्य मिषत कर्णस्य च कृपस्य च ।
पितामहस्य भीष्मस्य द्रौणेर्द्रोणस्य च स्वयम् ।
सर्वानेव कुरूञ्जित्वा प्रत्यानेष्यामि ते पशून् ।
Colophon

38

After 4 39 23, D_9 ins

न स्मर्तव्य त्वया वीर लोकपालसमो ह्यसि ।
प्रसादये महाबाहो पूर्वं यत्स्खलित मम ।
तावन्मेऽभूद्भय पार्थ यावत्त्वां नावलोकये ।
विभयो दर्शनात्तुभ्य कस्त्वा योत्स्येजिजीविषु ।
एव प्रहृष्टरोमासौ ब्रूते मत्स्यसुतोऽर्जुनम् ।
प्राञ्जलि समुपातिष्ठद्वासवो द्रुहिण यथा ।
ततोऽर्जुन समाश्वास्य मत्स्य वैराटिमब्रवीत् ।
उवाच मुदित काले तमो हत्वा यथा रवि ।
आश्वास्य पुत्र मत्स्यस्य धनुर्विस्फार्य गाण्डिवम् ।
प्रेक्षणीयतमो भूत्वा तस्थौ दीप्तो रविर्यथा ।

39

After 4 40 27, N (D_1 missing) ins

उत्तर उवाच ।
एकस्त्व पाण्डवश्रेष्ठ बहूनेतान्महारथान् ।
कथ जेष्यसि सग्रामे सर्वशस्त्रास्त्रपारगान् ।
असहायोऽसि कौन्तेय ससहायाश्च कौरवा ।
अत एव महाबाहो भीतस्तिष्ठामि तेऽग्रत ।
वैशपायन उवाच ।
उवाच पार्थो मा भैषी प्रहस्य स्वनवत्तदा ।
युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैं सुमहाबलै ।
सहायो घोषयात्राया कस्तदासीत्सखा मम ।
तथा प्रतिभये तस्मिन्देवदानवसकुले ।
खाण्डवे युध्यमानस्य कस्तदासीत्सखा मम ।
निवातकवचै सार्धं पौलोमैश्च महाबलै ।
युध्यतो देवराजार्थे क सहायस्तदाभवत् ।
स्वयवरे तु पाञ्चाल्या राजभि सह सयुगे ।
युध्यतो बहुभिस्तात क सहायस्तदाभवत् ।
उपजीव्य गुरु द्रोण शक्र वैश्रवण यमम् ।
वरुण पावक चैव कृप कृष्ण च माधवम् ।
पिनाकपाणिन चैव कथमेतान्न योधये ।
रथ वाहय मे शीघ्र व्येतु ते मानसो ज्वर ।

40

This passage of 27 lines, which has been placed by oversight in this App , is only a part of the foll adhy (4 43 10–20), which was wrongly copied here by the scribe of B_5 and subsequently *omitted* by him in its proper place The passage, which is ins after 4 42 28 begins with धार्तराष्ट्राय दास्यामि (cf 4 43 10^{c}) and ends with अद्य पश्यन्तु कौरवा (=4 43 20^{d}), followed by a *repetition* of 4 42 28 It needs only to be noted that the passage contains 822*, and 826*, but not 823* (a Southern stanza which is found interpolated in some N MSS including B_1)

(*sup lin* as above) °पुरमारुज — (L 24) Cf 4 56 11^{cd} T_2 G विजय प्राप्तवानपि — (L 25) $M_{2\ 5}$ समेषु विषमेषु च (for the posterior half) — (L 26) M_5 आपनत्सु (for शत्रुमध्ये) — After line 29, T_1 ins

मन्नामकथन कीर्तिं प्राप्यान्यैश्च प्रकीर्तितम् ।
एतानि मम नामानि योऽहन्यहनि कीर्तयेत् ।
त न पश्यन्ति सत्त्वानि न त निघ्नन्ति शत्रव ।
अद्य पश्य महाबाहो मम वीर्यं सुदु सहम् ।

— (L 30) M_5 दृष्ट्वा (for एतान्) — Colophon *Adhy no* S 42 ($M_{2\ 4}$ 41)

39

Of the comm only Cr cites स्वयवरे from line 12 — (L 1) Ś$_1$ K कथम् (for बहून्) — (L 2) K बहून् (for कथ) K समेत्य, Dn$_2$ $D_{4\ 6}$ जेष्यामि Ś$_1$ समेत्य पार्थ सग्रामे Ś$_1$ K सवशा(Ś$_1$ °श)स्त्रविशारदान् — (L 3) S$_1$ K कौरव्य (for कौन्तेय), and सहायाश्चापि कौ° — (L 4) D_8 अत एव हि तिष्ठामि भीत पार्थ तवाग्रत — (L 5) K धीमान् D_8 जिष्णुर् (for पार्थो) K कौन्तेय (for मा भैषी) — (L 7) Ś$_1$ K $D_{2\ 9}$ सखे मम D_8 सहायता — D_8 reads lines 8–9 after line 11 — (L 9) B_8 अयात्, B_8m $D_{5-7\ 9}$ अगात् (for आसीत्) $B_{8\ 5}$ $D_{2\ 4-7\ 9\ 10}$ सहायता (for सखा मम) Ś$_1$ K D_8 क सहायस्तदाभवत् — K_1 reads lines 10–11 after 13 — (L 14) Ś$_1$ K व्य रणे रुद्र — Ś$_1$ K_2 B_4 (om the second line) ins after line 15 $D_{4\ 5\ 7\ 9}$ (all om the second line), after line 16 K_1, after line 17

समासाद्य च वार्ष्णेय योगानामीश्वर प्रभुम् ।
कृष्ण च देवकीपुत्र न भीमांमुपयास्यति ।

41

Before 4 45 1 (that is, after adhy 44), S ins

वैशपायन ।

कृपस्य तु वच श्रुत्वा कर्णो राजन्युधा पति ।
पुन प्रोवाच सक्रुद्धो गर्हयन्ब्राह्मण कृपम् ।
लक्षयाम्यहमाचार्य भयाच्छक्ति गत रिपौ ।
भीतेन हि न योद्धव्यमह योत्स्ये धनजयम् ।
ननु वारुणमाग्नेय याम्य वायव्यमेव च ।
अस्त्र ब्रह्मशिरश्चैव सत्वहीनस्य ते वृथा ।
मित्रकार्य कृतमिद पितापुत्रैर्महारथै ।
भर्तृपिण्डश्च निर्दिष्टो यथेष्ट गन्तुमर्हथ ।
भिक्षा हरस्व त्व नित्य यज्ञाननुचरस्व च ।
आमन्त्रण हि भुङ्क्ष्वाद्य मास्मान्युद्धेन भीषय ।
भार्गवास्त्र मया मुक्त निर्दहेत्पृथिवीमिमाम् ।
कि पुन पाण्डुपुत्राणामेकमर्जुनमाहवे ।
आगमिष्यन्ति पदवीं मात्स्या पाण्डवमाश्रिता ।
तानह निहनिष्यामि भवता गम्यता गृहम् ।
तस्य तद्वचन श्रुत्वा अश्वत्थामा प्रतापवान् ।
उवाच वदता श्रेष्ठो दुर्योधनमवेक्ष्य च ।

42

After 4 45 26, D7 ins

कर्ण उवाच ।

सदैव द्रोणपुत्रोऽय पापात्मा पापपौरुष ।
किमत्र कार्य पार्थेन कथ वा स प्रशस्यते ।
अन्यत्र कामान्मोहाद्वा लोभाद्वास्मासु केवलात् ।
प्रशसति दुरात्मान पाण्डव पापपौरुषम् ।
मा चापि निन्दते नित्य द्विषतस्यैव काम्यया ।
तस्मादय सुदुर्बुद्धि पश्यता मम पौरुषम् ।

अश्वत्थामोवाच ।

वाक्छूरा ब्राह्मणा प्रोक्ता बाहुशूराश्च क्षत्रिया ।
धनुषा चार्जुन शूर कर्ण शूरो मनोरथै ।

कर्ण उवाच ।

सदा भीषयते सर्वा वाहिनीं ब्राह्मणो गुरु ।
प्रीत्या च पाण्डुपुत्राणा दर्शयन्नहित तव ।
सदा च वायवो वान्ति नित्य वर्षति वासव ।
अर्जुन समरे जित्वा लब्ध्वा च विजय महत् ।
ततश्छेत्स्यामि खड्गेन शिरस्ते ब्राह्मणाधम ।

वैशपायन उवाच ।

एवमुक्ते तु वचने कर्णेनामित्रसूदन ।
अश्वत्थामा ततो राजन्खड्ग जग्राह चर्म च ।
गृहीत्वा विमल खड्ग चर्म चादाय सुप्रभम् ।
दुद्राव योद्धु त कर्ण सिह क्षुद्रमृग यथा ।
तस्मिन्गृहीते खड्गे तु कर्णोऽपि रथिना वर ।
उत्ततार रथात्तूर्ण गृह्णन्खड्ग स वीर्यवान् ।
ततस्तौ तु महावीर्यौ धृतास्त्रौ युद्धदुर्मदौ ।
अन्योन्यस्य वध प्रेप्सू सिहाविव मदोत्कटौ ।
तौ दृष्ट्वा सुमहावीर्यौ युद्धाय समवस्थितौ ।
दुर्योधनस्ततस्तूर्ण रथादुत्तीर्य वेगवान् ।
अभिगम्य गुरो पुत्रमश्वत्थामानमब्रवीत् ।
अश्वत्थामन्गुरो पुत्र क्षम्यता द्विजसत्तम ।
कर्णो वक्तु न जानाति ब्राह्मणाश्चातिकोपना ।
त्वयि सनिहितो भारो युद्धस्यैष विनिश्चय ।
स तथाभिहितो राजन्राज्ञा चैव निवारित ।
स्वरथ प्राप्य तूर्ण वै न च किचिदुवाच ह ।
कर्णोऽपि स्व रथ तूर्णमारुरोह नृपाज्ञया ।

43

After 4 48 23, S ins

तत स समरे वीरो बीभत्सु शत्रुपूगहा ।
गोपालाश्चोदयामास गाश्चैताश्चोदयेति च ।
उत्तर चाह बीभत्सुर्हर्षयन्पाण्डुनन्दन ।
गवामग्र समीक्षस्व गाश्चैवाशु निवर्तय ।
यावदेते निवर्तन्ते कुरवो जवमास्थिता ।
याह्युत्तरेण गाश्चैता सैन्याना च नृपात्मज ।
पश्यन्तु कुरव सर्वे मम वीर्यपराक्रमम् ।
ते लाभमिव मन्वाना कुरवोऽर्जुनमाहवे ।
दृष्ट्वा यान्तमदूरस्थ क्षिप्रमभ्यपतन्रथै ।
हस्त्यश्वपरिवारेण महताभिविराजता ।
योधै प्रासासिहस्तैश्च चापबाणोद्यतायुधै ।
तान्यनीकान्यशोभन्त कुरूणामाततायिनाम् ।
ससर्पन्त इवाकाशे विद्युत्वन्तो बलाहका ।
तानि दृष्ट्वा ह्यनीकानि निवर्तितरथानि च ।
पार्थोऽपि वायुवद्धोर सैन्याग्र व्यधुनोच्छरै ।

41

(L 2) M सरब्धो (for सक्रुद्धो) — (L 8) M (except M5) निर्विष्टो (for निर्दिष्टो) — (L 10) M आमन्त्रणानि (for °ण हि) — After line 14, T ins

कि वेदवादिना कार्य परस्नेहानुभाषिणाम् ।

42

(L 2-3)=(var) 4 42 25 — (L 11)=4 42 24^{ab}

43

(L 1) T2 धीरो, M शूरो (for वीरो) — (L 2) T2 M गावश्चोदयतेति च (for the posterior half) — (L 10) T1 G1 8 ता चापि राजता — M om line 14 — (L 15) T1 G1 8 सैन्याभ्र

44

After 4 49 20, all MSS except Ś1 K D1 2 4 8 ins

तमापतन्त सहसा किरीटी
वैकर्तन वै तरसाभिपत्य ।
प्रगृह्य वेग न्यपतजवेन
नाग गरुत्मानिव चित्रपक्ष ।
तावुत्तमौ सर्वधनुर्धराणा
महाबलौ सर्वसपत्नसाहौ ।
कर्णस्य पार्थस्य निशम्य युद्ध
दिदृक्षमाणा कुरवोऽभितस्थु ।
स पाण्डवस्तूर्णमुदीर्णकोप
कृतागस कर्णमुदीक्ष्य हर्षात् ।
क्षणेन साश्व सरथ ससारथि
मन्तर्दधे घोरशरौघवृष्ट्या ।
तत सुविद्धा सरथा सनागा
योधा विनेदुर्भरतर्षभाणाम् ।
अन्तर्हिता भीष्ममुखा सहाश्वा
किरीटिना कीर्णरथा पृषत्कै ।
स चापि तानर्जुनबाहुमुक्ता
ञ्शराञ्शरौघै प्रतिहत्य कर्ण ।
तस्थौ महात्मा सधनु सबाण
सविस्फुलिङ्गोऽग्निरिवाशु कर्ण ।
ततस्तु जज्ञे तलतालशब्द
सशङ्खभेरीपणवप्रणाद ।
प्रक्ष्वेडितज्यातलनिस्वन त
वैकर्तन पूजयता कुरूणाम् ।
उद्धूतलाङ्गूलमहापताक
ध्वजोत्तम साकुलभीषयन्तम् ।
गाण्डीवनिर्ह्रादकृतप्रणाद
किरीटिन प्रेक्ष्य ननाद कर्ण ।
स चापि वैकर्तनमर्दयित्वा
साश्व ससूत सरथ पृषत्कै ।
तमाववर्ष प्रसभ किरीटी
पितामह द्रोणकृपौ च दृष्ट्वा ।
स चापि पार्थं बहुभि पृषत्कै

44

(L 1) B1 3 त्वरित, S समरे (for सहसा) — (L 2) B2 4 5 D3 7 9 सहसा (for तरसा) S न सर्वसमृद्धतेजा — After line 2, S ins

प्रच्छादयामास महाधनुष्मा
न्व्यषेधयच्छत्रुगणाश्च वीर ।
निहत्य कर्णस्य तथा किरीटी
पुर सराश्चापि च पृष्ठगोपान् ।

— (L 3) S प्रती(G1 समी)पमभ्यागमदप्रमेयो — (L 4) S वितत्य पक्षौ गरुडो यथोरग (M ङेव नाग) — D7 om lines 7–9 — (L 7) D6 ततस्तयोर्युद्धमतीव घोर, S कर्ण च पार्थ च निश(T2 M2–4 शा)म्य रथ्यौ C3 cites निशम्य — (L 8) B (except B1) D5 6 S °वोवतस्थु — (L 9) S त (for स), and स्पष्टम् (for तूर्णम्) — (L 10) B5 G M5 कोपात्, D6 सख्ये (for हर्षात्) — D3 om lines 11–13 — (L 11) B (except B1) D5 7 9 सकेतुम्, S ससूतम् (for ससारथिम्) — (L 12) S धे मेघ इवाभि(T1 G2 शु, T2 G3 M4 *sup lin* श्म, G1 भ्र, M5 °ति)वृष्ट्या —(L 13) S °युग्या (for °विद्धा) — (L 15) B3 D4 °र्हिते, T2 G2 3 M र्हित, G1 मुख D6 च योधा, D9 समस्ता, S समीक्ष्य (M3 निरीक्ष्य) (for सहाश्वा) — (L 16) B3 D3 9 कर्णरथे, B4 D7 कर्णरथ, Dn2 D10 S कर्णरथ, D5 कीर्णरथे, D6 कीर्णरथ — (L 18) Dn1 D10 वीर, S तूर्णं (for कर्ण) — (L 19) B D3 5 6 9 ततो, S बभौ (for तस्थौ) — (L 20) S अथ (for आशु) — After line 20, B3 4 D5 ins *

अन्तदधे पाथमिषुप्रवर्षै
र्भृश तदा चुक्रुशुराशु योधा ।

— (L 21) B1 2 Dn D10–12 अभूद्वै, D3 7 तेषा (for जज्ञे) S तलतालघोष (M3 तुमुल सघोष) — (L 22) B3 D6 7 भेरीपटहप्रणाद (D6 हा प्रणेदु), B4 शखस्य भेरी, D3 शखाश्च भेरीपटह, S भेरीपणवाकुलस्तु — D7 om lines 23–52 — (L 23) Om in D9 Dn2 D11 12 प्रक्ष्वेलन Cr प्रचडित, Cn प्रक्ष्वेडित (as above) S प्रक्ष्वेळितास्फोटित सिंहनादैर् Ca cites lines 25–28 (with v l वीक्ष्य for प्रेक्ष्य in line 28) — (L 25) S आधूत (for उद्धूत) — (L 26) D10 ध्वजोत्तमान् Dn2 D11 12 भीषण त B3 m D3 9 Cr ध्वजोत्तमस्या(D9 त्तमो क्या)कुलभीषण त, B3 m Crp °त्तमास्याकुलभीषयत (Crp णा त), B3 m Crp त्तमाशाकुल भीषण (B3 m °य) त, B3 m 4 Dn1 D5 6 Co rp °त्तमाना कुलभीषय(Dn1 Co °ण)त, B5 Cn s त्तमासाकुलभीषणात S रथोत्तम श्रेष्ठतम कुरूणां, Crp °त्तमास्याकुलभीषणान्त and °त्तम साकुलभीषयत (as above) — ❀Cr अजुनमिश्रस्तु साकुल यथा स्यात् बिन्दुलोप आष इत्याह ।❀ — (L 27) B2 D6 निर्घोष°, Cr as above — (L 29) D6 पार्थोथ, S पार्थोपि (for स चापि) — (L 30) T1 G1 3 M4 5 °केतु (for °सूत) D9 स्वशरै (for सरथ) D9 प्रयुक्तै, T1 G1 3 M4 5 ससूत, T2 G2 M1–3 सकेतु (for पृषत्कै) D6 च पृषत्कवर्षै (for सरथ पृष°) — D3 om lines 31–36 — (L 31) B4 असौ ववषाथ किरीटमाली, S ननाद हर्षात्सहसा कि° — (L 33) S सिषेच (for स चापि), and शरौघैर् (for पृषत्कैर्) — D9 om 34–36 — (L 34) S °तैन सयति तीक्ष्णवेगै (T2

वैकर्तनो मेघ इवाभ्यवर्षत् ।
तथैव कर्णं च किरीटमाली
सछादयामास शितैः पृषत्कैः ।
तयोः सुतीक्ष्णान्सृजतोः शरौघा
न्महाशरौघास्त्रविवर्धने रणे ।
रथे विलग्नाविव चन्द्रसूर्यौ
घनान्तरेणानुददर्श लोकः ।
अथाशुकारी चतुरो हयांश्च
विव्याध कर्णो निशितैः किरीटिनः ।
त्रिभिश्च यन्तारममृष्यमाणो
विव्याध तूर्णं त्रिभिरस्य केतुम् ।
तेनातिविद्धः समरावमर्दी
प्रबोधितः सिंह इव प्रसुप्तः ।
गाण्डीवधन्वा ऋषभः कुरूणा-
मजिह्मगैः कर्णमियाय जिष्णुः ।
शरास्त्रवृष्ट्या निहतो महात्मा
प्रादुश्चकारातिमनुष्यकर्म ।
प्राच्छादयत्कर्णरथं पृषत्कै-
र्लोकानिमान्सूर्य इवांशुजालैः ।

धारे) — (L 35) S वैकर्तनं चापि किरी — (L 36) S (except T2) प्रच्छाद Dn1 शरैः पृषत्कैः, D6 G1 3 M शितैः शरौघैः, T G2 महेंद्रकल्पः — (L 37) S अमोघान् (for सुतीक्ष्णान्) — (L 38) B1 3 5 महाशरौघास्त्रमहाविमर्दे (B5 र्दै), B2 D6 अन्योन्यघोरास्त्रविमर्दनिष्ठे, B4 आसीत्सुघोरास्त्रमहाविमर्दे, D3 महासुघोरस्तुमुलो विमदः, D5 महान्सुघोरास्त्रमहाविमर्दे, D9 सहावुभौघोरमहाविमर्दे, S अ(G2 श)स्त्रघ्नयोरास महान्विमर्दे, cf Cs Cr cites विमदः — (L 39) S राहुप्रमुक्ताविव चंद्र — (L 40) T1 G क्षणांतरेण D10 T1 G1 3 आशु (for अनु) Co r cite घनान्तरेण — After line 40, S ins

हतास्तु पार्थेन नरप्रवीरा
भूमौ शयाना सुमुखाः सुकेशाः ।
सुवर्णलोहायसवर्मगात्रा
वृक्षा यथा हैमवता निकृत्ताः ।
तथा स शत्रून्समरे विनिघ्न
गाण्डीवधन्वा व्यधमत्सपत्नान् ।
चचार सव्ये विदिशो दिशश्च
दहन्निवाग्निर्वनमातपान्ते ।
प्रकीर्णपर्णानि यथा वसन्ते
विधूनयन्वायुरिवाल्पसारान् ।
तथा सपत्नान्विधमन्किरीटी
चचार सव्येऽतिरथो रथेन ।
शत्रून्निघ्नन्द्‌ समरे किरीटी
व्यद्रावयत्तद्रथसिंहवृन्दम् ।
प्रच्छादयञ्चारुररिष्टधन्वा
रथेषुभिः शत्रुगणाननेकान् ।
कर्णं त्वथोवाच किरीटमाली
शूरः कुरूणां प्रवरोऽभिगर्जन् ।

Thereafter S reads our adhy 55, and cont

अवीरत्तावृत्य महीं समग्रां
पार्थेषुमार्गेषु महाद्विपेन्द्राः ।
हिरण्यकक्ष्या शरजालचित्रा
यथा नगा पावकजालनद्धाः ।
त शत्रुसेनाङ्गनिबर्हणानि
कर्माणि कुर्वं तममानुषाणि ।
वैकर्तनं पूर्वममृष्यमाण
समर्पयल्लक्ष्यमिवाशु दूरात् ।

[Lines 1–12 are a repetition (with v l) of 4 49 15^{a}–17^{d} — (L 2) T2 G2 M4 युवान (for शयाना) T G2 M2 4 सुपुपु (for सुमुखा) — (L 3) M1 (*sup lin* as above) 5 वर्मनद्धा — (L 6) T2 G2 द्विषता निहता (for व्यधमत्सप) — (L 7) T2 G2 प्रदिशो (for विदि°) — (L 11) T1 G1 3 विकिरन् (for विध) — (L 14) T2 G2 M4 5 विद्राव्य तत्, M1–3 विद्रावयन् (for व्यद्रा) M °वीर (for सिंह) — (L 15) T2 प्राच्छा — (L 16) G2 परेषु, M1–3 वरेषु (for रथेषु)]

— (L 41) D6 तुरगान् (for हयांश्च) S ततश्चतुर्भिस्तुरगान्निकृष्य — (L 42) D6 पार्थस्य विव्याध शरैस्तु कर्ण, S °ध कर्णोथ धनजयस्य — D3 om lines 43–44 — (L 43) S षड्भिश्च सूत दशभिर्हयाश्च — (L 44) S षष्ट्या च पार्थं (for विव्याध तूर्णं) — After line 44, S ins

सविष्फुलिङ्गोज्ज्वलभीमघोष
कोपेन्धन केतुशिख शरार्चिः ।
कर्णाग्निरस्त्रानिलभीमवेगो
बभौ दिधक्षन्निव पार्थकक्षम् ।
स्वनेमिशङ्खस्वनभीमघोष
श्चलत्पताकोज्ज्वलभीमविद्युत् ।
पार्थाम्बुदः शस्त्रशराम्बुधार
कर्णानल सद्यमयाचकार ।

— (L 45) B5 Dn D11 12 ततो (for तेन), and अभि° (for अति) S समरे किरीटी (for समरा) — D3 om lines 47–51 — (L 47) B2 D6 S प्रवर (for ऋषभ) — (L 48) D9 जघान कर्णं निशितैश्च जिष्णुः, S प्रतत्वरे कर्णवधाय जिष्णुः — (L 49) B1 3 4 D5 6 10 सहास्त्र° (for शरास्त्र°) B2 4 5 D5 6 10 अभि (for नि°) S स ब्राह्ममस्त्र युधि सव्यसाची — (L 50) S अद्भुतवीर्य(T G2 घोर, G3 भीम)कर्मा — (L 51) B2 Dn2 D5 9 प्रच्छाद°, S सताप. M

45

B Dn D5 6 11 12 (all probably by conflation) ins after 4 50 2^{ab} S ins after passage No 46 of this App

तत प्रहस्य बीभत्सु कौन्तेय श्वेतवाहन ।
दिव्यमस्त्र प्रकुर्वाण प्रत्ययाद्रथसत्तमान् ।
यथा रश्मिभिरादित्य प्रच्छादयति मेदिनीम् ।
तथा गाण्डीवनिर्मुक्ताश्छादयन्ति शरा दिश ।
न रथाना न चाश्वाना न ध्वजाना न वर्मणाम् ।
अतिविद्धै शितैर्बाणैरासीद्व्यङ्गुलमन्तरम् ।

B2 5 Dn2 D6 11 12 (all om lines 9–15) S cont

दैवयोगाद्धि पार्थस्य हयानामुत्तरस्य च ।
शिक्षाबलोपपन्नत्वादस्त्राणा च परिक्रमात् ।
ध्वजगाण्डीवयोश्चापि देवी मायाकृतेति च ।
इतस्ततश्च सयाने दूरे वाप्यथ वान्तिके ।
दुर्गे विषमजाते वा स्थले निम्ने तथा क्षितौ ।
न च रुध्येद्गतिस्तस्य रथस्य मनसो यथा ।
समरेषु तु विद्वासस्तस्य तास्तान्पराक्रमान् ।
वीर्यमत्यद्भुत दृष्ट्वा तथा पार्थस्य तद्बलम् ।
त्रेसुरेव परे भीता पराङ्मुखरथा अपि ।
कालाग्निमिव बीभत्सु निर्दहन्तमिव प्रजा ।
नाशय प्रेक्षितु शेकुर्ज्वलन्तमिव पावकम् ।
तानि भिन्नान्यनीकानि रेजुरर्जुनमार्गणै ।
तिग्माशोश्च वनाग्राणि व्याप्तानीव गभस्तिभि ।
अशोकाना वनानीव सचितै कुसुमै शुभै ।
पार्थ सरञ्जयामास रुधिरेणाकुल बलम् ।

Dn2 D11 12 (all om lines 26–27, 32–33, 39, 41, 44–49, 74–75, 79–81, 85, 89, 95–99) S cont

सहस्रशोऽर्जुनशरैश्छिन्नान्युच्चावचानि च ।
छत्राणि च पताकाश्च खेऽभ्युवाह सदागति ।
ये ह्यर्जुनबलत्रस्ता परिपेतुर्दिशो दश ।
रथाङ्गदेशमुत्सृज्य पार्थच्छिन्नयुगा हया ।
निकृत्तपूर्वचरणास्ते निपेतु शितै शरै ।
शिरोभि प्रथम जग्मुर्मेदिनी जघनैर्हया ।
चक्षुर्नखविषाणेषु दन्तवेष्टेषु च द्विपान् ।
मर्मस्वन्येषु चाहत्य तथा निघ्नन्गजोत्तमान् ।
कौरवाणा गजाना तु शरीरैर्गतचेतसाम् ।
क्षणेन सवृता भूमिर्मेघैरिव नभस्तलम् ।

(except M8) शरौघैर् (for पृषत्कैर्) — (L. 52) S माली (for °जालै)

45

Before line 1 (that is, after 4 50 2^{ab}), B Dn D5 6 11 12 ins

अधारयत वेग स वेलेव तु महोदधे ।

— M2 om lines 2–4 — (L 2) B2 5 S (except T2 G2, M2 om , M4 *sup lin*) विकु (for प्रकु) B2 8 Dn D5 6 11 12 Co s प्रत्यायाद् B Dn D5 6 11 12 सत्तम — (L. 4) B Dn D5 6 11 12 T G2 निर्मुक्ते (for निर्मुक्ता) B1 2 4 Dn D5 11 12 शरै पार्थो B8 D6 अच्छादयत् (for छादयन्ति) B Dn D5 6 11 12 G1 8 M1 दिशो (for शरा) B Dn D5 6 11 12 दश (for दिश) T G2 शरै प्रच्छादयद्दिश — (L. 5) B (except B1) Dn D5 11 12 गजाना (for ध्वजाना) — (L 6) B D6 Cn s अनिविद्ध (B8 अनिर्भिन्न), Dn1 D5 अनाविद्ध, Dn2 D11 12 अतिविद्ध, T G2 अनाविद्ध, G1 8 अविद्ध तु G1 शरैर् (for शितैर्) T1 G1 8 M1–3 नासीद् (for आसीद्) T1 G1 द्व्यगुलिम्, M1 व्यतरम्, M2–4 विवरम् (for द्व्यङ्गुलम्) M1 अगुलम् (for अन्त) — (L 7) B2 5 D6 °योगाच्च, Dn2 D11 12 दिव्ययोगाच्च G1 दैवयोगेन — (L 8) B2 निक्तसिल्पोप , B5 शिक्षाकल्पोप°, Dn2 D6 11 12 Cn शिक्षाशिल्पोप° — After line 8, B Dn D5 6 11 12 ins

वीर्यतस्त्व द्भुतं चाग्र्य दृष्ट्वा जिष्णोरपूजयन् ।

❀Cr व्यूढस्यापतत शरै इत्यनन्तरम् अधारयत वेग स इत्यादि दृष्ट्वा तस्याथ विक्रमम् इत्यन्त श्लोकचतुष्टय दी अ सृ समतम् ।❀ — (L 9) B2 5 Dn2 D6 11 12 om lines 9–15 T G2 दैव्या शक्त्या च (T2 स) मायया — (L 12) M8 न निरुध्येद्, M4 न रुध्येत, M5 न च रुद्धा — (L 14) M1–3 पार्थस्यापि च तद्बलम् — (L 15) G1 त्रेसुश्चैव, M1 2 वितत्रसु G1 M3 4 अपरे (for परे) G1 8 कुरवश्च पराङ्मुखा (for the posterior half) — (L 19) B2 5 Dn2 D6 11 12 Cn s शैल प्रतिबला(B2 5 D6 नवा)भ्राणि, G1 3 शोरिव गात्राणि B2 5 Dn2 D6 11 12 व्याप्तानीवार्करश्मिभि (B2 5 श्मय) — (L 20) B2 कुदानि, B5 D6 फुल्लानि Dn2 D11 12 छन्नानि, G1 सहते ; G8 भ्रसितै (for सचितै) Dn2 D11 12 बहुश (for कुसुमै) — (L 21) B2 5 Dn2 D6 11 12 रेजु पार्थशरैस्तत्र तदा सैन्यानि भारत — For omissions of Dn2 D11 12 see above — (L 22) Dn2 D11 12 (cf Cn s) स्त्रनोजुनशरे शीर्णे शुष्यत्पुष्प हिरण्मय — (L 23) Dn2 D11 12 Cn s दधार (for ऽभ्युवाह) — (L 24) Dn2 D11 12 स्वबलत्राम नात्रस्ता — (L 25) Dn2 D11 12 Cn s देशानादाय (for मुत्सृज्य) — (L 27) G3 पर, M1–3 परे, M5 पुन (for हया) — (L 28) Dn2 D11 12 कर्णकक्षविषाणेषु अतरोष्ठेषु चैव ह — (L 29) Dn2 D11 12 मर्मस्वगेषु Dn2 D11 12 पातयत्समरे गजान्, M5 तदा जघ्नुर्गजो — (L 30) Dn2 D11 12 कौरवाग्र्यगजाना T2 G च (for तु) — (L 31) T1 G M1 2 नभ स्थलम् — After line 31, T G2 ins

सछिन्नपरपादाश्च गजानेव व्यनाशयत् ।

अस्त्रैर्दिव्यैर्महाबाहुरर्जुन प्रदहन्निव ।
वडवामुखसंभूत कालाग्निरिव सर्वत ।
यथा युगान्तसमये सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।
कालपक्वमशेषेण धक्ष्येदुग्रशिख शिखी ।
तद्वत्पार्थोऽस्त्रतेजोभिर्धनुषो निस्वनेन च ।
दैवाद्वीर्याच्च बीभत्सुस्तस्मिन्दौर्योधने बले ।
रणशक्तिममित्राणा प्रायेणापनिनाय स ।
• चेष्टा प्रायेण भूताना रात्रि प्राणभृतामिव ।
सोऽतीयात्सहसा शत्रून्सहसा चाभिपेदिवान् ।
शीघ्र दूर दृढामोघमस्त्रमस्यातिमानुषम् ।
खगयानाभिसवीतै खविष्टै खगमैरिव ।
अर्जुनेन खमावव्रे लोहितप्राणपै खगै ।
अर्जुनास्त्रविनिर्मुक्ता शरा गाण्डीवधन्वन ।
तार्क्ष्यवेगा इवाकाशे न ससर्जु परात्मसु ।
वर्माणि सारथींश्चैव हैमजालानि वाजिनाम् ।
किरीट सूर्यसकाश वैयाघ्रमथ चर्म च ।
तस्य सर्वाणि गात्राणि रथस्य द्विषता शरै ।
नीहारेणेव भूतानि छन्नानीव चकाशिरे ।
सकृदेव न त शेकू रथमभ्यसितु परे ।
अनभ्यस्त पुनस्तैर्हि रथ सोऽतिपपात तान् ।
तच्छरा द्विट्शरीरेषु यथैव न ससञ्जिरे ।
द्विडनीकेषु बीभत्सोर्न ससञ्ज रथस्तथा ।
स तद्विक्षोभयामास विगाह्यारिबल रथी ।
अनन्तवेगो भुजग क्रीडन्निव महार्णवे ।
अस्यतो नित्यमत्यर्थं सर्वघोषातिगस्तथा ।
सतत श्रूयते भूतैर्धनुषश्च किरीटिन ।
सच्छिन्नास्तत्र मातङ्गा बाणैरल्पान्तरान्तरे ।
सस्यूतास्तत्र दृश्यन्ते मेघा इव गभस्तिभि ।
दिशोऽनुभ्रमत सर्वा सव्य दक्षिणमस्यत ।
सतत दृश्यते युद्धे सायकासनमण्डलम् ।
पतन्त्यरूपेषु यथा चक्षूषि न कदाचन ।
नालक्ष्येषु शरा पेतुस्तथा गाण्डीवधन्वन ।
मार्गो गजसहस्रस्य युगपन्मर्दतो वनम् ।
कौन्तेयरथमार्गस्तु रणे घोरतरोऽभवत् ।
नून पार्थजयैषित्वाच्छक्र सर्वामरै सह ।
हन्त्यस्मानिति मन्यन्ते पार्थेनैवार्दिता परे ।

क्षुरप्रैर्निशितैरन्यान्मेघपर्वतसनिभान् ।
एकदन्ताक्षिचरणान्गजान्पार्थो व्यदारयत् ।
ऊर्ध्वमुद्धृतशुण्डाग्रान्विपुलास्तान्सभूरुहान् ।
वक्त्रमारभ्य जघनमुपर्यर्धं व्यदारयत् ।

— (L 34) Dn2 D11 12 read यथा after सर्वं — (L 35) Dn2 D11 12 Cn s कालक्षयम् Dn2 D11 12 दहत्यग्र , G1 8 धक्ष्यत्युग्र° Cn s cite अग्रशिख — (L 36) Dn2 D11 12 त्वद्वत्पार्थो महाराज ददाह समरे रिपून् — After line 36, Dn2 D11 12 ins

तत सर्वास्त्रतेजोभिर्धनुषो निस्वनेन च ।
शब्देनामानुषाणा च भूताना ध्वजवासिनाम् ।
भैरव शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कुर्वत ।

— (L 37) Dn2 D11 12 (of Cn s) दैवारिपाच्च — After line 37, Dn2 D11. 12 ins

भयमुत्पादयामास बलवानरिमर्दन ।

— (L 38) T2 रणे, G1 रथ (for रण) Dn2 D11 12 (of Cn s) रथशक्तिममित्राणा प्रागेव निपतद्भुवि Cnp शक्ति — (L 40) Dn2 D11. 12 Cn s सोपयात्, T1 G1 2 सोत्ययात् Dn2 D11 12 Cn s पश्चात् (for शत्रून्) Dn2 D11 12 Cn s साहसात्, T2 G2 बहुधा (for सहसा) Dn2 D11 12 T2 चाभ्युपेयिवान्, G1 तेभिपेदिरे, G3 अभिप्रपेदिवान्, M3 चाभिपेदिरे Cn s cite उपेयिवान् — (L 41) M2 3 5 °स्त्रमस्यन्नमा — After line 41, T G2 ins

दृष्ट्वा ते कौरवा भीता अतिमानुषविक्रमम् ।

— (L 42) Dn2 D11 12 शरव्रातै सुतीक्ष्णाग्रै समादिष्टै खगैरिव — (L 43) Dn2 D11 12 अर्जुनस्तु (for अर्जुनेन) Dn2 D11 12 लोहितप्राशनै — After line 43, Dn2 D11 12 (of Cn s) ins

अत्र मध्ये यथार्कस्य रश्मयस्तिग्मतेजस ।
दिशासु च तथा राजन्नसख्याता शरास्तदा ।

— (L 44) T G मुक्त and शरो T G2 नि सृत , G1 °सयुत , G3 °सहत , M1 सयुता (for °धन्वन) — (L 45) T1 G1 ससर्जे, T2 G2 ससज्ज, M4 ससज्ञु — (L 47) T2 G2 M वैयाघ्रस्य (M1 2 प्र तु, M3 प्र च, M4 5 प्रक) रथस्य च — (L 49) T G छन्नानि प्र(G1 च, G3 न)चकाशिरे. — (L 50) Dn2 D11 12 Cn s सकृदेवानत शेकु , T1 व न सशेकु , G1 3 °व तु सशेकु , M3 °वकृत शे , M4 5 व तु त शे T1 अभ्यर्दितु, G1 2 अभ्यासितु, Cn s as in text — (L 51) Dn2 D11 12 (of Cn s) अलभ्य पुनरश्वैस्तु Dn2 D11 12 (of Cn s) रथात्सोतिप्रपादयेत्, G1 रथ सोतीव वायुवत् — (L 52) Dn2 D11 12 ते शरा T2 G2 M4 5 Cn s ससज्जिरे — (L 54) Dn2 D11 12 ह्यरातिबलमञ्जसा (for the posterior half) — (L 55) Dn2 D11 12 G3 Cn s अनतभोगो — (L 56) Dn2 D11 12 Cn s सवमेवा (for सवघोषा°) — (L 57) Dn2 D11 12 अश्रुत , T1 G1. 3 सनाद (for सतत) M शब्दो (for भूतैर्) Dn2 D11 12 T2 धनुर्घोष (for धनुषश्च) — (L 58) Dn2 D11 12 सततास्, G1 2 सछन्नास् — (L 59) Dn2 D11 12 संवृतास्तेन (for सस्यूतास्तत्र) — (L 60) Some MSS सव्य (for सव्य) — (L 64) Dn2 D11 12 गच्छतो वने, T2 नर्दतो वन — (L 65) Dn2 D11 12 यथा भवेत्तथा जज्ञे रथमार्ग किरीटिन — (L 67) Dn2 D11 12 सानित्यमन्यत पार्थेन निहता परे

घ्नन्तमत्यर्थमहितान्सव्यसाचि तु मेनिरे ।
कालमर्जुनरूपेण ग्रसन्तमिव च प्रजा ।
कुरुसेनाशरीराणि पार्थेनानाहतान्यपि ।
पेतु पार्थहतानीव पार्थकर्मानुदर्शनात् ।
ओषधीना शिरासीव कालपक्तिसमन्वयात् ।
अवनेमु कुरूणा हि वीर्याद्रर्जुनजाद्भयात् ।
बाह्वोरथास्फोटयतो प्रध्माते शङ्खमर्जुने ।
चकार चार्जुन क्रोधाद्विमुखान्प्रुषितानपि ।
अर्जुनेन विभिन्नानि बलाग्राणि पुन क्वचित् ।
चक्रुर्लोहितधाराभिर्धरणीं लोहितोत्तराम् ।
लोहितेनापि सपृक्तै पासुभि पवनोद्धतै ।
तेनैव च समुद्धूतै सूक्ष्मैर्लोहितबिन्दुभि ।
लोहितार्द्रै प्रहरणैर्निमग्ना लोहितोक्षिता ।
लोहितेषु निमग्नास्ते निहताश्च किरीटिना ।
बभूवुर्लोहितास्तत्र भृशमादित्यरश्मय ।
सार्कं तत्तत्क्षणेनासीत्सध्याभ्रमिव लोहितम् ।
अप्यस्त प्राप्य चादित्यो निवर्तेत न पाण्डव ।
निवर्तेत न जित्वारीनित्यजल्पन्विचक्षणा ।
तान्सर्वान्समरे शूरान्पौरुषे पर्यवस्थितान् ।
दिव्यैरस्त्रैरमेयात्मा सर्वानाच्छेद्धनुर्धरान् ।
स तु द्रोण त्रिसप्तत्या क्षुद्रकाणा समर्पयत् ।
अशीत्या शकुनिं चैव द्रौणिमप्याशु सप्तभि ।
दु षह दशभिर्बाणैरर्जुन. समविध्यत ।
दु शासन द्वादशभि कृप शारद्वत त्रिभि ।
भीष्म शातनव षष्ट्या प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
स कर्णं कर्णिनाविध्यत्पीतेन निशितेन च ।
वासविर्द्विषता मध्ये विव्याध परमेषु च ।
स कर्णं सतनुत्राण निर्भिद्य निशितै शरै ।
अगच्छद्दारयन्भूमिं चोदितो दृढधन्वना ।
ततोऽस्य वाहान्व्यहनच्चतुर्भिश्च क्षुरेण तु ।
सारथेश्च शिर कायादपाहरदरिंदम ।
अर्धचन्द्रेण चिच्छेद चाप तस्य करे स्थितम् ।
तस्मिन्विद्धे महाभागे कर्णे सर्वास्त्रपारगे ।
हताश्वसूते विरथे ततोऽनीकमभज्यत ।

Colophon (in S only)

वैशपायन ।

तत्प्रभग्न बल सर्वं विपुलौघबल तथा ।

S cont

भीष्ममासाद्य सतस्थौ वेलामिव महोदधि ।
तानि सर्वाणि गाङ्गेय समाश्वास्य परतप ।
ततो व्यूह महाबाहु समरेष्वपराजित ।
रथनागाश्वकलिल युयुधे युद्धकोविद ।
अभेद्य परसैन्याना शूरैरथ समीक्षितम् ।
आचार्यदुर्योधनसूतपुत्रै
कृपेण भीष्मेण च पालितानि ।
अवध्यकल्पानि दुरासदानि
नराश्वमातङ्गसमाकुलानि ।

☞ Then S reads 4 49 3–20, followed by a passage given in App I (No 44) In the course of the latter passage, namely, No 44, S reads our adhy 55

— (L 68) M_{1-3} अत्यतम् (for अत्यर्थम्) $G_{1\ 3}$ घ्नतमत्यर्थ भीतास्ते, M_4 घ्नतमित्यहिता सर्वे Dn_2 $D_{11\ 12}$ (cf Cn s) विजय तत्र मे , $G_{1\ 3}$ मेनिरे सव्यसाचिन — (L 69) Dn_2 $D_{11\ 12}$ सहरतमिव प्रजा — (L 70) Dn_2 $D_{11\ 12}$ (cf Cn s) पार्थेनैवाहतान्यपि — (L 71) Dn_2 $D_{11\ 12}$ $M_{2\ 4}$ Cn s सेदु , M_3 नेदु (for पेतु) Dn_2 $D_{11\ 12}$ नुशासनात — (L 72) Dn_2 $D_{11\ 12}$ द्विषच्छीर्षाणि सोन्वयात्, T_2 $G_{2\ 3}$ कालपक्ति , G_1 काले पक्क , $M_{1\ 2}$ काले पक्ति° — (L 73) Dn_2 $D_{11\ 12}$ Cn अवनेशु , M_3 अवनेमु Dn_2 $D_{11\ 12}$ T_2 G_2 वीर्याण्यजु , $G_{1\ 3}$ M_5 शिरास्यजु — (L 76) Dn_2 $D_{11\ 12}$ अजुनानिलभिन्नानि वनान्यर्जुनविद्विषा — (L 77) Dn_2 $D_{11\ 12}$ लोहितातरा, M_1 °तोदका, M_2 तोत्तर , M_5 °तोक्षिता — (L 78) Dn_2 $D_{11\ 12}$ तेन समायुक्तै पा° पवनोद्धतै — (L 83) Dn_2 $D_{11\ 12}$ T_1 सार्कं ख, T_2 G_2 आकाश $G_{1.3}$ तत्र (for तत्तत्) Dn_2 $D_{11\ 12}$ सध्यायाम् (for °भ्रम्) — (L 84) Dn_2 $D_{11\ 12}$ सूर्योपि (for चादित्यो) — (L. 85) T_1 G_2 तैंताविजित्वारीन्, $M_{1\ 2}$ °तैंते त्वजित्वारीन् — (L. 86) T_2 G_2 M_5 स (for तान्) Dn_2 $D_{11\ 12}$ G_3 शूर , Dn_2 $D_{11\ 12}$ सम (for पर्य) — (L 87) Dn_2 $D_{11\ 12}$ अचिंत्यात्मा (for अमेया°) — (L 88) Dn_2 $D_{11\ 12}$ T_2 क्षुरप्राणा, $G_{1\ 3}$ नाराचाना Dn_2 $D_{11\ 12}$ समार्पयत् — (L 90) Dn_2 $D_{11\ 12}$ दु मह, and द्रौणिमष्टाभिरेव च (for the posterior half) — (L 92) Dn_2 $D_{11\ 12}$ राजान च शतेन ह (for the posterior half) — (L 93) Dn_2 $D_{11\ 12}$ कर्णं च कर्णिना कर्णे, and om the posterior half of this line and the prior half of the next line M तनुत्राण शितै शरै (for the posterior half) — (L 94) Om in M The prior half is om in Dn_2 $D_{11\ 12}$ Dn_2 $D_{11\ 12}$ परवीरहा (for परमेषु च) — Dn_2 $D_{11\ 12}$ M om lines 95 and 97 — (L 100) Dn_2 $D_{11\ 12}$ $M_{2\ 5}$ महेष्वासे, $G_{1\ 3}$ महाबाहौ Dn_2 $D_{11\ 12}$ कोविदे (for °पारगे) — Colophon *Adhy no* S 56 ($M_{2\ 3}$ 55) — (L 102) Dn_2 $D_{11\ 12}$ तत्प्रभग्न बल दृष्ट्वा T G_2 निभ, $G_{1\ 3}$ °स्वन (for बल) T G_2 महत् (for तथा) Dn_2 $D_{11\ 12}$ पार्थमाजिस्थित पुन — (L 106) T_2 G_2 $M_{4\ 5}$ युयुजे — (L. 107) $M_{1\ 2\ 5}$ शूरैरभिस — (L 111) T G_2

46

After its version of 4 50 4-23, S ins

वैशपायन ।
अश्वत्थामा तत कर्णं तत्र सप्रेक्ष्य वीर्यवान् ।
उवाच स्मयमानो वै सूतपुत्रमिदंमम् ।
कर्ण यत्तत्सभामध्ये बह्वबद्ध विकत्थसे ।
न मे युधि समोऽस्तीति तदिद प्रत्युपस्थितम् ।
एषोऽन्तक इव क्रुद्ध सर्वभूतावमर्दन ।
सग्रामशिरसो मध्ये जृम्भते केसरी यथा ।
शूरोऽसि यदि सग्रामे दर्शयस्व सभा विना ।
यद्यशक्तोसि वीरेण पार्थेनाद्भुतकर्मणा ।
पुनरेव सभा गत्वा धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
मातुल प्रतिगृह्याशु मन्त्रयस्व यथासुखम् ।
एवमुक्तस्तदा कर्ण क्रोधादुद्वृत्य लोचने ।
द्रोणपुत्रमिद वाक्यमुवाच कुरुसनिधौ ।
नाह बिभेमि बीभत्सोर्न कृष्णाद्देवकीसुतात् ।
पाण्डवेभ्योऽपि सर्वेभ्य क्षत्रधर्ममनुव्रत ।
सत्त्वाधिकानां पुसा हि धनुर्वेदोपजीविनाम् ।
गर्जता जायते दर्प स्वरश्च न विषीदति ।
पश्यत्वाचार्यपुत्रो मामर्जुनेन चिर सह ।
युध्यमान सुसयत्त जयो वै मय्यवस्थित ।
तत प्रहस्य बीभत्सु कौन्तेय श्वेतवाहन ।
दिव्यमस्त्र विकुर्वाण प्रत्ययाद्रथसत्तमान् ।
महामना मन्दबुद्धिर्नि श्वसन्धृतराष्ट्रज ।
उवाच स महाराज राजा दुर्योधनस्तदा ।
न विद्म ह्यर्जुन तत्र वसन्त मात्स्यवेश्मनि ।
तेनेद कर्ण मात्स्यानामग्रहीष्म धन बहु ।
एतश्चेत्तर्हि गच्छामो विसृजन्तो धन बहु ।
अयशो नातिवर्तेत लोकयोरुभयोरपि ।
न च युद्धात्पर नास्ति क्षत्रियाणा सुखावहम् ।
तस्मात्पार्थेन सग्राम कुर्महे न पलायनम् ।
एतावदुक्त्वा राजा वै अभियानमियेष स ।
तानि पञ्च सहस्राणि वीराणा हि धनुष्मताम् ।
अभ्यद्रवस्तदा पार्थं शलभा इव पावकम् ।
वर्मिता वाजिनस्तत्र सभृताश्च पदातिभि ।
भीमरूपाश्च मातङ्गास्तोमराङ्कुशपाणिभि ।
अधिष्ठिता सुसयत्तैर्हस्तिशिक्षाविशारदै ।
अभ्यद्रवन्त सक्रुद्धाश्चापहस्तोद्यतायुधै ।
पञ्च चैन रथोदग्रास्त्वरिता पर्यवारयन् ।
द्रोणो भीष्मश्च कर्णश्च कुरुराजश्च वीर्यवान् ।
अश्वत्थामा महाबाहुर्धनुर्वेदपरायण ।
इषूर्न्वै सम्यगस्यन्तो जीमूता इव वार्षिका ।
ते लाभमिव मन्वाना प्रत्यगृह्णन्धनजयम् ।
शरौघानभिवर्षन्तो नादयन्तो दिशो दश ।

☞ Then follows passage No 45 of this Appendix

47

After वैश° उ° of 4 52 1, N (Ś1 missing, D1 missing for lines 1-8) ins

दृष्ट्वा व्यूढान्यनीकानि कुरूणा कुरुनन्दन ।
तत्र वैराटिमाभाष्य पाण्डवोऽथाब्रवीदिदम् ।
जाम्बूनदमयी वेदी ध्वजे यस्य प्रकाशते ।
तस्य दक्षिणतो याहि कृप° शारद्वतो यतः ।
धनजयवच श्रुत्वा वैराटिस्त्वरितस्तदा ।
हयान्रजतसकाशान्हेमभाण्डानचोदयत् ।
आनुपूर्व्या तु तदञ्शूर आस्थाय जवमुत्तमम् ।
प्राहिणोच्चन्द्रसकाशान्कुपितानिव तान्हयान् ।

M1 4 रथाश्व° (for नराश्व)

46

(L 3) T2 G3 त्व (for तत्) — (L 10) T2 G2 M4, 5 परि° (for प्रति°) — (L 11) G1 M1 4 उद्वृत्तलोचन , G3 उद्वृत्य चक्षुषी, M2 5 उद्धृत्य लोचने — (L 16) G1 M गर्जनाज् (for गर्जता) — (L 17) G1 M1 3 4 पर, M5 रणे (for चिर) G2 °नेनातिरहसा, M2 नेनावर सह T2 G2 रथि सत्तम , G1 रथिना वर, G3 रथसत्तम , M2 3 रथसत्तम — (L 24) T2 M4 5 मत्स्याना — (L 25) G3 एतस्यैव हि, M3 तच्चेदात्त हि, M4 इत पर चेद्, M5 एव चेत्तर्हि — (L 29) T2 °यातुम् (for °यानम्) — (L 31) T G1 2 अनल शलभा इव (for the posterior half) — (L 32) G1 सभ्रांताश्, G3 M1 3 सवृताश्, M2 4 5 सभूताश् — (L. 36) T G2 त्वरित, G3 परित — After line 38, G3 ins

कृपप्रभृतयश्चान्ये शकुनिर्धृतराष्ट्रजा ।

— (L. 39) T इषूस्ते, G इषुभि , M4 इषूश्च (*sup lin* इषव)

47

(L 1) Dn2 D3 5 7 9 11 12 कुरुनदन, D6 पाडु — (L 2) B1-3 Dn D5 11 12 आमन्त्र्य (for आभाष्य) B1 Dn D11 12 पार्थो वचनमब्रवीत्, D6 पाडवो वाक्यमब्रवीत् — (L 3) Dn D11 12 प्रदृश्यते, D6 प्रभासते (for प्रका) B5 D3 ध्वजाग्रे यस्य दृश्यते — (L 5) B4 5 Dn D7 11 12 तत (for तदा) — (L 6) B2 4 5 D5 6 हेमदण्डेन चोदयत्, D4 5m 7 9 हेमभांड(D4 °कुभ, D5m भार)परिच्छदान् (for the posterior half) Ca c v cite हेमभाण्डान्, Cs भाण्ड — (L 7) B Dn D6 11 12 Cr आनुपूर्व्यास्तु तत्सर्वं B2 D3 4(m as in text) रथम् (for जवम्) B1 3 Dn2 D6 11 12 जवमास्थाय चोत्तम — (L 16) B1 Dn D2 4 8

स गत्वा कुरुसेनाया समीप हयकोविद ।
पुनरावर्तयामास तान्हयान्वातरहस ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य मण्डल सव्यमेव च ।
कुरून्समोहयामास मत्स्यो यानेन तत्त्ववित् ।
कृपस्य रथमास्थाय वैराटिरकुतोभय ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ।
ततोऽर्जुन शङ्खवर देवदत्त महारवम् ।
प्रदध्मौ रथमास्थाय नाम विश्राव्य चात्मन ।
तस्य शब्दो महानासीद्धम्यमानस्य जिष्णुना ।
तथा वीर्यवता सख्ये पर्वतस्येव दीर्यत ।
पूजयाचक्रिरे शङ्ख कुरवस्ते ससैनिका ।
अर्जुनेन तथा ध्मात शतधा यन्न दीर्यते ।
दिवमावृत्य शब्दस्तु निवृत्त शुश्रुवे पुन ।
सृष्टो मघवता वज्र प्रपतन्निव पर्वते ।

48

Before the ref of 4 53 1, S ins

वैशपायन ।

जित वैकर्तन दृष्ट्वा पार्थो वैराटिमब्रवीत् ।
स्थिरो भव त्व सग्रामे जयोऽस्माक नृपात्मज ।
यावच्छङ्खमुपाध्मास्ये द्विषता रोमहर्षणम् ।
अविक्लवमसभ्रान्तमव्यग्रहृदयेक्षणम् ।
याहि शीघ्र यतो द्रोणो ममाचार्यो महारथ ।
तथा सक्रीडमानस्य अर्जुनस्य रणाजिरे ।
बल सत्त्व च तेजश्च लाघव चाप्यवर्धत ।
तच्चाद्भुतमभिप्रेक्ष्य भयमुत्तरमाविशत् ।

उत्तर ।

अस्त्राणा तव दिव्याना शरौघान्क्षिपतश्च ते ।
मनो मे मुह्यतेऽत्यर्थं तव दृष्ट्वा पराक्रमम् ।
द्वैधीभूत मनो मह्य भयाद्भरतसत्तम ।
अदृष्टपूर्वं पश्यामि तव गाण्डीवनिस्वनम् ।
तव बाहुबल चैव धनु प्राकर्षतो बहु ।
तव तेजो दुराधर्षं यथा विष्णोस्त्रिविक्रमे ।

वैशपायन ।

तमुत्तरश्चिन्नमवेक्ष्य गाण्डिव
शराश्च मुक्तान्सहसा किरीटिना ।
भीतोऽब्रवीदर्जुनमाजिमध्ये
नाह तवाश्वान्विषहे नियन्तुम् ।
तमब्रवीदीषदिव प्रहस्य
गाण्डीवधन्वा द्विषता निहन्ता ।
मया सहायेन कुतोऽस्ति ते भय
मैह्युत्तराश्वानुपमन्त्र्य वाहय ।
आश्वासितस्तेन धनजयेन
वैराटिरश्वान्प्रतुतोद शीघ्रम् ।
धनजयश्चापि निकृष्य चाप
विष्फारयामास महेन्द्रकल्प ।
उत्तर चैव बीभत्सुरब्रवीत्पुनरर्जुन ।
न भेतव्य मया सार्धं तात सग्राममूर्धनि ।
राजपुत्रोऽसि भद्र ते कुले महति मात्स्यके ।
जातस्त्व क्षत्रियकुले न विषीदितुमर्हसि ।
धृति कृत्वा सुविपुला राजपुत्र रथ मम ।
युध्यमानस्य समरे शत्रुभि सह वाहय ।
उक्त्वा तमेव बीभत्सुरर्जुन पुनरब्रवीत् ।
पाण्डवो रथिना श्रेष्ठो भारद्वाज समीक्ष्य तु ।

49

After 4 56 2^{ed}, N (Ś$_1$ missing) ins

अथ सैन्य महद्दृष्ट्वा रथनागहयाकुलम् ।
अब्रवीदुत्तर पार्थं प्रतिविद्ध शरैर्भृशम् ।
नाह शक्ष्यामि वीरेह नियन्तु ते हयोत्तमान् ।
विषीदन्ति मम प्राणा मनो विह्वलतीव मे ।
अस्त्राणामिह दिव्याना प्रभावात्सप्रयुज्यताम् ।
त्वया च कुरुभिश्चैव भ्रमन्तीव दिशो दश ।
गन्धेन मूर्छितश्चास्मि वसारुधिरमेदसाम् ।
द्वैधीभूत मनो मेऽद्य त्रास चैव प्रपश्यत ।
अदृष्टपूर्वं शूराणा महासख्ये समागम ।

$_{10-12}$ बलम् (for रथम्) K पाडव (for चात्मन) — (L. 18) B $D_{11\ 12}$ तथा वीर्यवन, $D_{1\ 2\ 4\ 10}$ महावीयवता (D_2 ता) Cc cites वीर्यवत — (L 19) B_1 Dn $D_{6\ 11\ 12}$ सह, B_4 तेन, $D_{1-3\ 7-10}$ ते च (for ते स)

48

(L 7) M_{1-3} चाभ्यवधत — (L 13) T_1 G M_5 मुहु (for बहु) — (L 22) T_2 G_2 $M_{2\ 5}$ प्रेक्षु°

49

(L 2) B_1 Dn $D_{9\ 11\ 12}$ अप° (for प्रति°) $D_{4\ 7\ 9}$ दृढ (for भृशम्) — (L 3) $D_{2\ 4\ 8\ 10}$ इमान् (for इह) — (L 5) K गतागत च दिव्याना K अस्त्राणा, B_1 Dn_2 $D_{9,\ 11\ 12}$ प्रभाव — (L 6) K B_1 Dn_2 $D_{4\ 9-12}$ द्रवति (for भ्रमति) B_{3-5} D_{10} मम (for दश) — (L 7) B_1 Dn $D_{4\ 11\ 12}$ चाह, D_1 चास (for चास्मि) — (L 8) B (except B_1) $D_{5\ 6}$ मह्य (for मेऽद्य) B_1 Dn $D_{11\ 12}$ तव B_{2-5} $D_{5-7\ 9}$ त्रास $D_{3\ 4\ 10}$ प्रपश्य मे, Co as above $D_{1\ 2}$ सत्रास चैव पश्य मे — (L 9) K_1 $B_{2\ 5}$ Dn_1 D_6 पूर्वं K B_1 Dn D_{10-12} मया सख्ये K B_1 Cr समागम $B_{2\ 4\ 5}$ D_6 महत्सैन्यसमागम, B_3 Ca (of Cc) महत्संयत्तसमागम; B_3m महासशयमागत, D_5 महासपत्नसमागम, $D_{8\ 9}$ महासख्यस

गोधाघातेन महता शङ्खाना निनदेन च ।
सिंहनादैश्च शूराणा गजाना बृंहितैस्तथा ।
गाण्डीवशब्देन भृशमशनिप्रतिमेन च ।
श्रुति स्मृतिश्च मे वीर प्रनष्टा मूढचेतस ।
अलातचक्रप्रतिम मण्डल सतत त्वया ।
व्याक्षिप्यमाण समरे गाण्डीव च प्रपश्यत ।
दृष्टिर्विचलिता वीर हृदय दीर्यतीव मे ।
वपुश्चोग्र तव रणे क्रुद्धस्येव पिनाकिन ।
व्यायच्छतस्तव भुज दृष्ट्वा भीर्मे भवत्यपि ।
नाददान न सधान न मुञ्चन्त शरोत्तमान् ।
त्वामह सप्रपश्यामि पश्यन्नपि विचेतन ।
अवसीदन्ति मे प्राणा भूरिय चलतीव मे ।
न च प्रतोद नाभीषून्सयन्तु शक्तिरस्ति मे ।
अर्जुन उवाच ।
मा भैषी स्तम्भयात्मान त्वयापि नरपुगव ।
अत्यद्भुतानि कर्माणि कृतानि रणमूर्धनि ।
राजपुत्रोऽसि भद्र ते कुले मत्स्यस्य विश्रुते ।
जातस्त्व शत्रुदमने न विषीदितुमर्हसि ।
धृति कृत्वा सुविपुला राजपुत्र रथे मम ।
युध्यमानस्य समरे हयान्सयच्छ शत्रुहन् ।
वैशपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैराटि रथसत्तम ।
अर्जुनो रथिना श्रेष्ठ पुनरेवेदमब्रवीत् ।
सेनाग्रमाशु भीष्मस्य प्रापयस्वैतदेव माम् ।

50

Before 4 59 1, which is transp in S (in other words, after adhy 57), S ins

वैशपायन ।
एव विद्राव्य तत्सैन्य पार्थो भीष्ममुपाद्रवत् ।
अस्तेषु सर्वसैन्येषु कौरव्यस्य महात्मन ।
नरसिंहमुपायान्त जिगीषन्त पराक्रमे ।
वृषसेनोऽभ्ययात्तूर्णं योद्धुकामो धनजयम् ।
तस्य पार्थस्तदा क्षिप्र क्षुरधारेण कार्मुकम् ।
न्यकृन्तद्रुक्मपत्त्रेण जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
अथैन पञ्चभिर्भूय प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
स पार्थबाणाभिहतो रथात्प्रस्कन्द्य प्राद्रवत् ।
दु शासनो विकर्णश्च शकुनिश्च विविंशति ।
आयान्त भीमधन्वान पर्यकीयन्त पाण्डवम् ।
तेषा पार्थो रणे क्रुद्ध शरै सनतपर्वभि ।
युग ध्वजमथैषा च चिच्छेद तरसा रणे ।
ते निकृत्तध्वजा सर्वे छिन्नकार्मुकवेष्टना ।
रणमध्यादपययु पार्थबाणाभिपीडिता ।
तत प्रहस्य बीभत्सुर्वैराटिमिदमब्रवीत् ।

— (L 10) B4 Dn D11 12 गदापातेन, D1 योधाह्वानेन, D2 गोधाघोषेण, D3. 5 7 योधाघातेन, D4 योधघोषेण, Ca as above Dn D6 11 12 निःस्वनेन च — (L 12) B2 D6 गाडीवस्य च घोषेण वज्रघोषसमेन च — (L 14) D1-4 10 च कृत (for सतत) — (L 15) K व्यमान, D7 व्याकृष्य°, D9m आकृष्य° D1 व्याक्षिप्य समरे पार्थे Dn1 च कर्षत, Dn2 D11 12 प्रकर्षत, D7 9 प्रदृश्यते D2 गाडीवस्य च पश्यत — (L 16) B1 2 4 Dn D4 9 11 12 प्रचलिता — (L 17) B2 D6 वपुश्चोग्र च ते वीर Dn2 D11 12 om lines 18–20 — (L 18) K शरगण, B4 शरान्राजन्, B5 D3 4 6 8 शतभुज, D1 2 7 शरभुज, D5 7 (marg sec m) 9 तव भुजौ D2 दृष्ट्वा भीतोसि फाल्गुन, D9 °ष्ट्वा भीमौ महद्भु, D10 भीतभीतो भवस्त्वयि ꕥCv तव व्यायच्छत शतभुजमिव दृष्ट्वा मे मम भीर्भवति । शतभुजमिव युध्यत° ।ꕥ — (L 19) B3(m as above) D1 2 10 Ccp संदधान Co n r cite सधान (as above) — (L 20) K भवत (for त्वामह) B2 5 न चेतन, D3 विचेतन — (L 21) B1-3 Dn D1 2 5 6 11 12 च (for मे) — (L 22) B1 Dn D1 3 11 12 रश्मींश्च (for नाभीषून्) Ca 3 cite अभीषून् (as above) K2 न प्रतोदेन मे वीर, B2 4 5 D5 6 न प्रतोद न चाभीषून्, D4 नैव प्रतोद नो अश्वान् K2 D1-4. 8 10 नियतु (for सयतु) — (L 25) B विश्रुत — (L 26) B4 D2 4 6 9 °दमनो, Cv °दमने (as above) B1 5 Dn2 D11 12 नावसीदितुम्, Dn1 न च सीदितुम्, Cv as above Ca विषीदितुमिच्छसि — (L 27) D1-4 10 transp कृत्वा and सुविपुला — After line 28, K ins a colophon (*adhy no* K1 55) — (L 29) B1 3 4 Dn D6 11 12 नरसत्तम, D1 पार्थ — (L 30) B1-3 Dn D11 12 उत्तर वाक्यम् (for पुनरेवेदम्) — (L 31) K अत्र (for आशु)

50

After line 2, T G2 ins

बाणान्धनुषि सधाय चतुर पाकशासनि ।
भीष्म च प्राहिणोद्धीतस्त द्वाभ्यामभ्यवादयत् ।
तस्य कर्णान्तिक गत्वा द्वावत्रर्ता च कौशलम् ।
सोऽप्याशीरवदद्भीष्म कौन्तेयो जयतामिति ।

— After line 4, T G2 ins

वैकर्तनात्मजो वीर सग्रामे लोकविश्रुत ।
शौर्यवीर्यादिभि कर्णाद्बिम्बाद्बिम्ब इवोदित ।
आत्मना युध्यतस्तस्य वृषसेनस्य पाण्डव ।
मुहूर्त तस्य तद्दृष्ट्वा हस्तलाघवपौरुषे ।
तुतोष च तत पार्थो वृषसेनपराक्रमम् ।

— (L 7) G1 3 बाणै (for भूय) — (L 12) T1 युगान्ध्वजान्रथाक्षांश्च, T2 G1 3 धनु(T2 युग)र्ध्वजमथाक्ष च, G2 युगान्ध्वजमथोक्षांश्च, M2 5 युग ध्वजरथाक्ष (M5 रथैषा) च T

एत मे प्रापयेदानी ताल सौवर्णमुच्छ्रितम् ।
मेघमध्ये यथा विद्युदुच्चरन्ती पुन पुन ।
असौ शातनवो भीष्मस्तत्र याहि परतप ।
अस्त्राणि तस्य दिव्यानि दर्शयिष्यामि सयुगे ।
घोररूपाणि चित्राणि लघूनि च गुरूणि च ।
तस्य तद्वचन श्रुत्वा वैराटि पार्थसारथि ।
वाहयच्चोदितस्तेन रथ भीष्मरथ प्रति ।
अथ त चोदित दृष्ट्वा फल्गुनस्य रथोत्तमम् ।
वायुनेव महामेघ सहसाभिसमीरितम् ।
त प्रत्ययाच्च गाङ्गेयो रथेनादित्यवर्चसा ।
आयान्तमर्जुन दृष्ट्वा भीष्म परपुरजय ।
प्रत्युजगाम युद्धार्थी महर्षभ इवर्षभम् ।

51

After 4 59 5, S ins

अन्तरिक्षे प्रजल्पन्ति सर्वे देवा सवासवा ।
यदर्जुन कुरून्सर्वान्प्राक्रन्तच्छस्त्रतेजसा ।
कुरुश्रेष्ठाविमौ वीरौ रणे भीष्मधनजयौ ।
सर्वास्त्रकुशलौ लोके एतावतिरथावुभौ ।
उभौ देवमनुष्येषु विश्रुतौ स्वपराक्रमै ।
उभौ परमसरब्धावुभौ दीप्तधनुर्धरौ ।
समागतौ नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव तरस्विनौ ।
उभौ सदृशकर्माणौ सूर्यस्याग्नेश्च भास्त ।
वासुदेवस्य सदृशौ कार्तवीर्यसमावुभौ ।
उभौ विश्रुतकर्माणावुभौ शूरौ महाबलौ ।
सर्वास्त्रविदुषा श्रेष्ठौ सर्वशस्त्रभृता वरौ ।
अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य यमस्य धनदस्य च ।
अनयो सदृश वीर्यं मित्रस्य वरुणस्य च ।
को वा कुन्तीसुत युद्धे द्वैरथेनोपयास्यति ।
ऋते शातनवादन्य क्षत्रियो भुवि विद्यते ।
इति सपूजयामासुर्भीष्म दृष्ट्वार्जुन गतम् ।
रणे सप्रहरिष्यन्त दृष्ट्वा देवा सवासवा ।
अथ बहुविधशङ्खतूर्यघोषै-
विविधरवै सह सिहनादमिश्रै ।
कुरुवृषभमपूजयत्कुरूणा
बलममराधिपसैन्यसप्रभ तत् ।

Colophon

(*Adhy no* T G $M_{1\,5}$ 61, M_{2-4} 60)

52

After adhy 59, S ins the foll addl adhy

वैशपायन ।

गास्ता विजित्य सग्रामे कुरूणा मिषता वने ।
ततो योद्धुमना पार्थ प्रायात्पञ्च रथान्प्रति ।
आददानश्च नाराचान्व्यामृशन्निषुधी अपि ।
सस्पृशानश्च गाण्डीव भूय कर्ण समभ्ययात् ।

अश्वत्थामा ।

कर्ण यत्तत्सभामध्ये बह्वबद्ध प्रभाषसे ।
न मे युधि समोऽस्तीति तदिद प्रत्युपस्थितम् ।
एषोऽन्तक इव क्रुद्ध सर्वभूतावमर्दन ।
अदूरात्प्रत्युपस्थाय जृम्भते केसरी यथा ।

कर्ण ।

नाह बिभेमि बीभत्सो कृष्णाद्वा देवकीसुतात् ।
पाण्डवेभ्योऽपि सर्वेभ्य क्षत्रधर्ममनुव्रत ।
सत्त्वाधिकाना पुसा तु धनुर्वेदोपजीविनाम् ।
दर्शनाज्जायते दर्प स्वरश्च न विषीदति ।
पश्यत्वाचार्यपुत्रो मामर्जुनेन रणे सह ।
युध्यमान सुसयत्त दैव तु दुरतिक्रमम् ।

G_2 वली (for रणे) — (L 17) $G_{1\,3}$ चलतीव (for उच्च) — M_2 om lines 19-21 — (L 20) T G_2 दृढानि (for गुरूणि) — After line 20, T G_2 ins

अस्माक पोषको नित्यमा बाल्यान्मात्स्यभूमिप ।
श्रेयस्कामी सदास्माक योगक्षेमकर सदा ।
तस्याङ्के वर्धितो बाल्ये तद्योत्स्येऽनेन सांप्रतम् ।
अस्माक धार्तराष्ट्राणा शमकामो दिवानिशम् ।

— M_3 om lines 21-23 — (L 22) $M_{1\,4\,5}$ उवाह (for वाह°) — (L 23) $G_{1\,3}$ त रथ, M_5 त रणे (for अथ त) $M_{1\,2\,4}$ तमायात (M_4 त वै महा) रथ दृष्ट्वा

52

(L. 2) M_{3-5} युद्धमना — (L 3) T_2 M_5 विमृश°, $G_{1\,3}$ आमृश° — (L 5) T_2 G_2 M_3 त्व (for तत्) G_3 विकत्थसे, M_5 बभाषसे — T_2 om lines 6-8. — (L 7) T_1 $M_{1\,3}$ सम॰ (for इव) — After the prior half of line 7, G_1 ins

क्षत्रधर्ममनुव्रत ।
वडवाग्निसम पार्थ

— (L 8) $G_{1\,3}$ M_3 प्रत्यवस्थाय M_2 सग्रामशिरसो मध्ये (for the prior half) — T_1 G_2 ins after line 8 T_2 (which om lines 6-8), after line 5

न पलायस्व शूरश्चेत्स्थित्वा युध्यस्व फल्गुनम् ।

— (L 12) M गर्ज° (for दर्श) $G_{1\,3}$ $M_{1\,5}$ सत्त्व (for दर्प) — After line 14, T G_2 ins

अश्वत्थामा ।

को दोष कर्ण शूराणा वाचा साक हि पौरुषम् ।
विद्यते यदि तल्लोके गुणोत्तरमिहोच्यते ।
युध्यस्व त्वमभी पार्थ प्रपलायस्व मा रणात् ।
उक्त वच सरन्कर्ण नाहमित्यादि सयुगे ।

वैशपायन ।
त समन्ताद्रथा पञ्च परिवार्य धनजयम् ।
त इषून्सम्यगस्यन्तो मुमुक्षन्तोऽपि जीवितम् ।
ते लाभमिव मन्वाना क्षिप्रमार्छन्धनजयम् ।
शरौघान्सम्यगस्यन्तो जीमूता इव वार्षिका ।
बहुभिर्विविधैर्बाणैर्निशितैर्लोमवाहिभि ।
आद्रवन्प्रत्यवस्थाय प्रत्यविध्यन्धनजयम् ।
तत प्रहस्य बीभत्सु सर्वशस्त्रभृता वर ।
दिव्यमस्त्र विकुर्वाण प्रत्ययाद्रथसत्तमान् ।
यथा रश्मिभिरादित्य प्रच्छादयति मेदिनीम् ।
एव गाण्डीवनिर्मुक्तै शरै प्राच्छादयद्दिश ।
न रथाना न नागाना न ध्वजाना न वाजिनाम् ।
अविद्ध निशितैर्बाणैरासीद्द्व्यङ्गुलमन्तरम् ।
सर्वे शान्तिपरा योधा स्वचित्त नाभिजज्ञिरे ।
हस्तिनोऽश्वाश्च वित्रस्ता व्यवलीयन्त सर्वश ।
यथा नलवन नाग प्रभिन्न षाष्टिहायन ।
एव सर्वानपाम्रुद्गादर्जुन शस्त्रतेजसा ।
गाण्डीवस्य तु घोषेण पृथिवी समकम्पत ।
मनासि धार्तराष्ट्राणामभ्यकृन्तद्धनजय ।
ततो विगाह्य सैन्याना मध्य शस्त्रभृता वर ।
सारथिं समरे शूरमभ्यभाषत वीर्यवान् ।
सनियम्य हयानेतान्मन्द वाहय सारथे ।
आचार्यपुत्र समरे योधयिष्येऽपराजितम् ।
पुरा ह्येष मया मुक्त स मे भवति पृष्ठत ।
एवमुक्तोऽर्जुनेनाजावश्वत्थामरथ प्रति ।
विराटपुत्रो जवनान्भृशमश्वानचोदयत् ।
कर्ण ।
एषोपयाति बीभत्सुर्व्यथितो गाढवेदन ।
त तु तत्रैव यास्यामि नाय मुच्येत जीवितात् ।
द्रोण ।
नैषो भयेन निर्यातो महात्मा पाकशासनि ।
एव भीता निवर्तन्ते न पुनर्गाढवेदना ।
यद्येनमभिसरब्ध पुनरेवाभियास्यसि ।
बहून्यस्त्राणि जानीते न पुनर्मोक्ष्यते भवान् ।
दिष्ट्या दुर्योधनो मुक्तो दिष्ट्या गाव पलायिता ।
मुक्तमुष्टिषु सग्रामे किं रणेन करिष्यसि ।
क्रोशमात्रमतिक्रम्य बलमन्वानयामहे ।
अन्वागतबला पार्थं पुनरेवाभियास्यथ ।
Colophon

☞ Most of lines 5–39 above recur (with v 1) in passages No 45 and 46 of this Appendix, and elsewhere

53

Before adhy 60 (or after adhy 58), S ins

अर्जुन ।
दक्षिणामेव तु दिश हयानुत्तर वाहय ।
पुरा सार्थीभवत्येषामय शब्दोऽत्र तिष्ठताम् ।
अश्वत्थाम्न प्रतिरथ प्राचीमुद्याहि सारथे ।
अचिराद्द्रष्टुमिच्छामि गुरुपुत्र यशस्विनम् ।
वैशपायन ।
मोहयित्वा तु तान्सर्वान्धनुर्घोषेण पाण्डव ।
प्रसव्य चैवमावृत्य क्रोशार्धं प्राद्रवत्तत ।
यथा सुसस्कृतो बाण सुपर्णश्चापि शीघ्रग ।
तथा पार्थरथ शीघ्रमाकाशे पर्यवर्तत ।
मुहूर्तोपरते शब्दे प्रतियाते धनजये ।
हस्त्यश्वरथपादात पुरस्कृत्य महारथा ।
द्रोणभीष्ममुखा सर्वे सैन्याना जघने ययु ।
यत्ता पार्थमपश्यन्त सहिता शरविक्षता ।
सैनिका ।
दिष्ट्या दुर्योधनो मुक्त सैन्य भूयिष्ठमागतम् ।
क्रोशमात्रमतिक्रम्य बलमन्वानयामहे ।

— (L 18) G1 M (except M4) शारदा (for वार्षिका) — (L 19) M1 2 transp विविधैर् and निशितैर् M3 विशिखैर् (for विविधैर्), and विविधैर् (for निशितैर्) T2 M (except M2) लोमवाहिभि — (L 20) G1 3 अथ ते, M (except M3) अदूरात् (for आद्र°) — (L 25) T G2 चाश्वानां (for नागानां) T G2 M2 3 वर्मणां (for वाजिनाम्) — (L 26) M3–5 अतीव (for अविद्ध) G1 3 अनिर्विद्ध शितैर्बा°, M1 2 अतिविद्धै शितैर्बा° T1 G1 M1, 2 नासीद् (for आसीद्) M3 अविध्यद्व्युलमतर — (L 27) G3 M यौधा — (L 28) T G2 दतिनो (for हस्तिनो) M1–3 आगत्य (for सर्वश) — (L. 32) T1 अभ्यकपद्, T2 G2 3 अभ्यकृतद् (for अभ्य°) — M2 om lines 36–39 — (L. 37) M3 4 हि मे (for मया) T1 M3 4 शब्द (for मुक्त). M1 5 पुरा सार्थीभवत्येषां T1 साधुर्, M4 सार्थी (for स मे) M1 4 अय शब्दोत्र तिष्ठता — For lines 38–39, M1 subst

अर्जुनेनैवमुक्तस्तु वैराटिरपराजित ।
चोदयामास तानश्वानश्वत्थामरथ प्रति ।,

while M3–5 subst

अश्वत्थाम्न प्रति रथ भृशमश्वानचोदयत् ।

— (L 41) T2 योत्स्यामि, M1–3 यास्यामो — (L 43) T2 G2 M3 नैव (for एव) — (L 47) G2 मुक्तो दिष्ट्या च सं°, M1 (*sup lin*) मुक्तस्त्वसाच्च सं — Colophon *Adhy no* T G M1 3 5 63, M2 4 62

53

(L 12) G3 यत्तात्पश्यति कौतेय शरविक्षतसैनिका — (L 13)

थाम यत्र वन गुल्म नदीमन्वइमका प्रति।
वैशपायन ।
अथ दुर्योधनो दृष्ट्वा भग्न स्वबलमाहवे।
अमृष्यमाण कोपेन परिमार्गन्धनजयम्।
न्यवर्तत कुरुश्रेष्ठ स्वेनानीकेन सवृत ।
वार्यमाणो दुराधर्षैर्भीष्मद्रोणकृपैर्भृशम्।
ततोऽर्जुनश्चित्रमुदारवेग
समीक्ष्य गाण्डीवमुवाच वाक्यम्।
इद त्विदानीमनय कुरूणा
शिव धनु शत्रुनिबर्हण च।
अत्याशुग वेगवदाशुकर्तृ
अवारणीय महते रणाय।
प्रदारण शत्रुवरूथिनीना-
मनीकभित्स्यति वज्रकल्पम्।
प्रयाहि यत्रैष सुयोधनो हि
त पातयिष्यामि शरै सुतीक्ष्णै ।
आचार्यपुत्र च पितामह च
सुयोधन सूतसुत च सख्ये।
द्रोण कृप चैव निवार्य युद्धे
शिरो हरिष्यामि सुयोधनस्य।
समुत्तरश्चित्रमुदारवेग
धनुश्च दृष्ट्वा निशिताञ्शराश्च।
भीतोऽब्रवीदर्जुनमाजिमध्ये
नाह तवाश्वान्विषहे नियन्तुम्।
तमब्रवीन्मात्स्यसुत प्रहस्य
गाण्डीवधन्वा द्विषता निहन्ता।
मया सहायेन कुतोऽस्ति ते भय
प्रैहुत्तराश्वानुपमन्त्रयस्व।
आश्वासितस्तेन धनजयेन
वैराटिरश्वान्प्रतुतोद शीघ्रम्।
विष्फारयस्तद्धनुरुग्रवेग
युयुत्समान पुनरेव जिष्णु ।
गाण्डीवशब्देन तु तत्र योधा
भूमौ निपेतुर्बहवोऽतिवेलम्।
शङ्खस्य शब्देन तु वानरस्य
शब्देन ते योधवरा समन्तात्।
अर्जुन ।
एषोऽतिमानी धृतराष्ट्रसूनु
सेनामुखे सर्वसमृद्धतेजा ।
पराजय नित्यममृष्यमाणो
निवर्तते युद्धमना पुरस्तात्।
तमेव याहि प्रसमीक्ष्य यत्त
सुयोधन तत्र सहानुज च।
वैशपायन ।
तमापतन्त प्रसमीक्ष्य सर्वे
कुरुप्रवीरा सहसाभ्यगच्छन्।
प्रहस्य वीर स तु तानतीत्य
दुर्योधने द्वौ निचखान बाणौ।
तेनार्दितो नाग इव प्रभिन्न
पार्थेन विद्धो धृतराष्ट्रसूनु ।
युयुत्समानोऽतिरथेन सख्ये
स्वय निगृह्यार्जुनमाससाद।

54

After 4 60 15, S ins

तस्मिन्महेष्वासवरेऽतिविद्धे
धनजयेनाप्रतिमेन युद्धे।
सर्वाणि सैन्यानि भयार्दितानि
त्रास ययु पार्थमुदीक्ष्य तानि।
ततस्तु ते शान्तिपराश्च सर्वे
दृष्ट्वार्जुन नागमिव प्रभिन्नम्।
उच्चैर्नदन्त बलवन्तमाजौ
मध्ये स्थित सिहमिवर्षभाणाम्।
गाण्डीवशब्देन तु पाण्डवस्य
योधा निपेतु सहसा रथेभ्य ।
भयार्दिता पार्थशराभितप्ता
सिंहाभिपन्ना इव वारणेन्द्रा ।
सरक्तनेत्र पुनरिन्द्रकर्मा

M_2 भग्न स्वबलमाहवे, M_3 दिष्ट्या गाव पलायिता (for the posterior half) — (L 15) $G_{1.3}$ M_3 यात (for याम) $M_{1.2.4.5}$ °श्मर्की, M_3 °इमका — (L 17) T_2 G_1 M_4 क्रोधेन (for कोपेन) $M_{1.2}$ प्रतिमार्ग — (L 19) M_1 °कृपादिभि, $M_{2.3}$ °मुखैर्भृश — After line 21, T_1 G_2 ins

भोगेन्द्रकल्प भुवनेषु रूढ
ममेषमच्छेद्यमदाह्यमाजौ।

— (L 27) M_1 अनीकजित् — After line 27, T_1 G_2 ins

वैधव्यद शत्रुनितम्बिनीना
सुखप्रद कौरववशजानाम्।

— (L 36) T_2 $G_{1.3}$ $M_{1.4}$ उग्रवेग (for आजिमध्ये) — (L 40) T G_2 $M_{4.5}$ भय ते (for ऽस्ति ते भय) — (L 41) G_1 अभिमन्त्र्य वाहय, M_{1-3} उपमन्त्र्य वाहय (for उपमन्त्रयस्व) — (L 43) T G_2 M_5 अतुदज्जवेन (for प्रतुतोद शीघ्रम्) — (L 44) T_1 G_2 $M_{2.3}$ (*sup lin* as above) उग्रघोष, T_2 उग्रघोर — (L 46) M (except M_5) तत्र (for योधा) — (L 47) M (except M_5) यौधा (for भूमौ)

वैकर्तन द्वादशभि पृषत्कै ।
विद्राव्य तेषा द्रवता समीक्ष्य
दु शासन चैकरथेन पार्थ ।
कर्णोऽब्रवीत्पार्थशराभितप्तो
दुर्योधन दुष्प्रसह च दृष्ट्वा ।
दृष्टोऽर्जुनोऽय प्रतियाम शीघ्र
श्रेयो विधास्याम इतो गतेन ।
मन्ये त्वया तात कृत च कार्य
यदर्जुनोऽस्माभिरिहाद्य दृष्ट ।
भूयो वन गच्छतु सव्यसाची
पश्यामि पूर्ण समय न तेषाम् ।
शरार्दितास्ते युधि पाण्डवेन
प्रसस्रुरन्योन्यमथाह्वयन्त ।
कर्णोऽब्रवीदापतत्येष जिष्णु
दुर्योधन सपरिवार्य याम ।
सर्वास्त्रविद्वारणयूथपाभ
काले प्रहर्ता युधि शात्रवाणाम् ।
अय च पार्थ पुनरागतो नो
मूल च रक्ष्य भरतर्षभाणाम् ।
समीक्ष्य पार्थं तरसापतन्त
दुर्योधन कालमिवात्तशस्त्रम् ।
भयार्तरूप शरण प्रपेदे
द्रोण च कर्ण च कृप च भीष्मम् ।
त भीतरूप शरण व्रजन्त
दुर्योधन शत्रुसहो निषङ्गी ।
इत्यब्रवीत्प्रीतमना किरीटी
बाणेन विद्ध रुधिर वमन्तम् ।

55

After 4 60 19, $D_{4\,7}$ ins

भीत विवस्त्र विरथ यतोऽह
विसञ्ज्ञमाजौ विकल विवस्त्रम् ।
विमुक्तकेश च पलायमान
प्राप्त तवाह शरण वदन्तम् ।
तवास्मि चेति प्रलपन्तमेव
रक्षेति मा वादिनमेव वादीन् ।
पराङ्मुखान्नाहमहो निहन्मि
यतस्ततो जीव सुयोधन त्वम् ।
वचासि चेत्त्व स्मरसि स्वकीया
न्युक्तान्यहो द्यूतजये सभायाम् ।
ऊरु स्वक दर्शयता समक्ष-
मस्मान्समाक्षिप्य जगाद कृष्णाम् ।
मृता यथैते किल पाण्डुपुत्रा
व्याघ्रा यथा चर्ममयाश्च सर्पा ।
प्रभग्नदंष्ट्राश्च सकूर्चषण्ढा
स्तिला यथारण्यभवास्तथैते ।
जनो यथा काकयवाञ्जगाद
पाण्डूंस्तथा नामधरास्तु विद्धि ।
समाविशस्त्वङ्कमिम ममेति
राज्यस्य मेऽलकरण भव त्वम् ।
द्रोणस्य भीष्मस्य कृपस्य चैव
यच्छृण्वतस्त्व बहुधालपन्नो ।
तदेहि भो न त्वकजस्व सैन्यै
सहापि मामेकरथ रथै स्वै ।
सर्वै स्वयोधैर्बहुभि सम त्व
युध्यस्व मामेकमपीह वीरम् ।
जीवन्विमोक्षे न पलायमानो
मन्द स्वयुक्त स्मर तत्सभायाम् ।
परीप्स युद्धेन कुरून्समक्ष
प्राणान्मया बाहुबलाभिसृष्टान् ।

56

After 4 61 15, D_4 ins

ततोऽर्जुनो स्वापनमस्त्रमुग्र
कोदण्डमारोप्य कुरून्प्रतीह ।
भीष्म गुरु पुत्रयुत कृप च
मुक्त्वा मुमोचान्यशिरस्यमर्षी ।
शिरासि तेषामथ तत्प्रपद्य
प्रस्वापनास्त्र कुरुपुगवानाम् ।
एकैकश कूर्चशिरोऽर्धमर्ध
पृथक्पृथग्वा लुनदन्यमन्यम् ।
भाग शिर कूर्चभव विमुण्ड्य
प्रत्याययौ पाथकर तदस्त्रम् ।
तत प्रहृष्ट पुरुषप्रवीरो
गुरून्नमस्कृत्य जगाद चोच्चै ।
प्रयान्तु भोऽन्त पुरमाशु वीरा
स्व स्व प्रियाणा प्रतिदर्शयन्तु ।
प्राणानुपादाय मयाद्य मुक्ता
मोक्ष्यामि रोष पुनरप्यहो स्वम् ।

54

(L 15) G_8 विन्याथ (for विद्राव्य) — (L 16) $M_{1\,8}$ चैव रथेन, M_2 चैव धरेण, M_5 चैकशरेण — (L 27) T_2 आह्वयति (for आपतति) T $G_{1\,2}$ एव (for एष) — (L 33) T G_2 सहसा (for तरसा) — (L 40)=4 60 15^d, $M_{2\,8}$ बाणातिविद्ध, M_4(*sup lin* as above) $_5$ बाणेन विध्वा

57

B (B_5 has lines 1–2 only) Dn $D_{2\ 5-7\ 9-12}$ ins the foll passage after 4 62 6 $D_{1\ 4}$ ins it after 4 61 29 Ś1 om lines 1–4 of the passage, and ins the rest after 4 62 11 K_2 ins lines 1–4 after 4 61 29, and the rest after 4 62 11 D_8 ins lines 1–4 after 4 61 29, and the rest after 4 62 6 S (for lines 1–4, cf v l 4 61 26–27) ins after 1053* (cf v l 4 62 6)

ततोऽर्जुन नागमिव प्रभिन्न-
मुत्सृज्य शत्रून्विनिवर्तमानम् ।
विराटराष्ट्राभिमुख प्रयान्त
नाशक्नुवस्त कुरवोऽभियातुम् ।
तत स त मेघमिवापतन्त
विद्राव्य पार्थं कुरुमेघसैन्यम् ।
त मत्स्यपुत्र द्विषता निहन्ता
वचोऽब्रवीत्सपरिगृह्य भूय ।
पितु सकाशे तव तात सर्वे
वसन्ति पार्था विदित तवैव ।
तान्मा प्रशसेर्नगर प्रविश्य
भीत प्रणश्येत स मत्स्यराज ।
मया जिता सा ध्वजिनी कुरूणां
मया च गावो विजिता द्विषद्भ्य ।
एव तु काम नगर प्रविश्य
त्वमात्मना कर्म कृत ब्रवीहि ।
उत्तर उवाच ।
यत्ते कृत कर्म न पारणीय
तत्कर्म कर्तुं मम नास्ति शक्ति ।
न त्वा प्रवक्ष्यामि पितु सकाशे
यावन्न मां वक्ष्यसि सव्यसाचिन् ।
वैशपायन उवाच ।
स शत्रुसेनामवजित्य जिष्णु-
राच्छिद्य सर्वं च धन कुरुभ्य ।
श्मशानमागम्य पुन शमीं ता-
मभ्येत्य तस्थौ शरविक्षताङ्ग ।
तत स वह्निप्रतिमो महाकपि
सहैव भूतैर्दिवमुत्पपात ।
तथैव माया विहिता बभूव
ध्वज च सिंह युयुजे रथे पुन ।
निधाय तच्चायुधमाजिवर्धन
कुरूत्तमानामिषुधीर्ध्वजांस्तथा ।
प्रायात्स मत्स्यो नगर प्रहृष्ट

57

G_1 om lines 1–2 — (L 1) T $G_{2\ 3}$ M_{1-4} धनजय (for ततोऽर्जुन) M_4(*sup lin*) $_5$ धनजयो नाग इव प्रभिन्न — (L 2) D_4 M विजित्य, T G_2 विवृत्य, G_3 विसृज्य (for उत्सृ) K_2 $D_{1\ 4\ 9}$ S (G_1 om) परिवर्तमान — (L 3) S गास्ता विजित्या° (for विराटराष्ट्रा°) — (L 4) K_2 $D_{1\ 7\ 10}$ T $G_{1\ 2}$ ते, M_5 वै (for त) K_2 $D_{1\ 4\ 6\ 9}$ भिगतु, T G_2 $M_{1\ 3}$ प्रयातु, G_1 प्रवीरा , G_3 प्रधाना , M_5 भिसर्तुं — After line 4, D_8 ins

विषण्णरूपा भयपीडिताङ्गा
जग्मु पुरस्कृत्य यथाप्रदेशम् ।

T_2 G_2 M_3 om lines 5–6 — (L 5) T_1 G_3 M (M_3 om) वात (for तत) $B_{1\ 2}$ Dn_2 $D_{7-9\ 11\ 12}$ स तन्, $M_{1\ 2}$ यथा (for स त) $B_{3\ 4}$ D_2 मिंहम्, D_6 सिंह (for मेघम्) D_5 महावात, T_1 G_3 $M_{4\ 5}$ महामेघम् (for स त मेघम्) $D_{1\ 4\ 8}$ T_1 $G_{1\ 3}$ $M_{1\ 4\ 5}$ आतपाते, D_5 अभ्रवृद, D_6 प्रभूत, M_2 आपतते — (L 6) $B_{3\ 5}$ $D_{2\ 5\ 6\ 10}$ M_4 कुरु सैन्यवृद, $D_{1\ 4\ 8}$ -च कुरुप्रवीरान्, D_7 युधि शत्रुसैन्य , T_1 कुरुराज°, $G_{1\ 3}$ $M_{2\ 5}$ कुरुसैन्यमेक , M_1 कुरुसैन्यमेघ — (L 7) B_{1-3} Dn $D_{8\ 11\ 12}$ मत्स्यस्य पुत्र, S त मात्स्य° — (L 8) $B_{1\ 2}$ $D_{1\ 3.4\ 8}$ सपरिरभ्य, B_4 सप्रतिगृह्य, Dn D_{10-12} सपरिष्वज्य S राजन् (for भूय) — (L. 10) K_2 $B_{1\ 3\ 4}$ $D_{2\ 5\ 6\ 10}$ $M_{1\ 2.4}$(*sup lin*) $_5$ विदिता , D_8 नगरे (for विदित) B_1 त्वयैव, $B_{3\ 4}$ $D_{6\ 10}$ तथैव, $D_{1\ 4}$ तवेद, D_2 तथैव ते, $D_{3\ 7\ 9}$ G_1 तवैतत्, D_8 तवासिन्, T_1 G_3 तवेति, T_2 G_2 M त्वयेति (for तवैव) — (L 11) B_3 $D_{2\ 5}$ तस्मात्, D_1 न तान्, $D_{4\ 6}$ तन्मा, $D_{7\ 9\ 10}$ न मा D_8 T G_1 M त-मा B_3 $D_{3\ 5\ 6}$ न शसेर्, S न (T_1 G_2 स) शसीर् — (L 12) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{11\ 12}$ प्रणश्येद्धि, T G_2 $M_{1\ 2\ 5}$ प्रणश्येत्स, $G_{1\ 3}$ $M_{3\ 4}$ प्रणश्येन्न T G_3 $M_{1-3\ 5}$ च, G_2 हि (for स) — (L 15) K_2 $B_{3\ 4}$ $D_{7\ 9\ 10}$ प्रीत , $B_{1\ 2}$ Dn $D_{5\ 11\ 12}$ पितु , D_6 प्रीति (for एव) K_2 तु चेम, $B_{1\ 2}$ Dn $D_{11\ 12}$ सकाश, $D_{1\ 4\ 8}$ च राज्ञो, D_3 स राजा (for तु काम) D_2 स प्राप्तकाम — (L 16) $B_{1\ 2}$ Dn $D_{6\ 7\ 9\ 11\ 12}$ $G_{1\ 2}$ त्मन $D_{1\ 4.\ 8\ 9}$ वदेथा , Cv ब्रवीहि (as above) — (L 17) S (except M_3) वार (for पार°) — (L 19) M त्वा (for त्वां) — (L 20) D_6 यावत्स्वय वक्ष्यसि न प्रवीर — (L 21) K_2 तत स शत्रून् (for स शत्रु) $D_{5\ 10}$ अभिजित्य जिष्णुर्, S (except T_1) तरसा विजित्य — (L 22) D_1 S कुरूणा (for कुरुभ्य) — (L 23) $B_{1\ 2\ 4}$ Dn $D_{4\ 8\ 9\ 11\ 12}$ T_2 $M_{1\ 2}$ आगत्य (for आगम्य) — (L 27) $D_{1\ 3\ 4\ 7-9}$ सकलाश्च ता वै, T_2 M विहिता बभूव सा — (L 28) B_4 Dn $D_{5\ 7\ 9\ 11\ 12}$ T_2 M_{1-3} C_s सैंह (for सिंह) D_3 om lines 29–31 — (L 29) Some MSS (incl Dn) विधाय $D_{7\ 10}$ °वर्धन , S मर्दन — (L 30) K_2 $D_{4\ 5\ 7-9}$ इषुधीन् Dn $D_{9\ 11.\ 12}$ शरान्, T_2 G_2 ध्वज — (L 31) B_1 D_7 S मात्स्यो

किरीटिना सारथिना महात्मा ।
पार्थश्च कृत्वा परमार्यकर्म
निहत्य शत्रून्द्विषता निहन्ता ।
विधाय वेणीं च तथैव भूयो
जग्राह रश्मीन्पुनरुत्तरस्य ।
विवेश हृष्टो नगर महात्मा
बृहन्नलारूपमुपेत्य सारथि ।

58

After 4 63 47, S (M8 missing) ins

विराट ।
सैरन्ध्रि किमिद रक्तमुत्तरीयेण गृह्यते ।
कोऽत्र हेतुर्विशालाक्षि तन्ममाचक्ष्व पृच्छत ।
सैरन्ध्री ।
रक्तबिन्दूनि कङ्कस्य यावन्ति धरणीमियु ।
तावद्वर्षाणि राष्ट्रे ते अनावृष्टिर्भविष्यति ।
एतन्निमित्त राजेन्द्र कङ्कस्य रुधिर मया ।
गृहीतमुत्तरीयेण विनाशो मा भवेत्तव ।
Colophon
जनमेजय ।
युद्ध त्वमानुष द्रष्टुमागतास्त्रिदशा पुन ।
किमकुर्वन्त ते पश्चात्कथयस्व ममानघ ।
वैशपायन ।
वासवप्रमुखा सर्वे देवा सर्षिपुरोगमा ।
यक्षगन्धर्वसघाश्च गणा ह्यप्सरसा तथा ।
युद्ध त्वमानुष दृष्ट्वा कुरूणा फल्गुनस्य च ।
एकस्य च बहूना च रौद्रमत्युग्रदर्शनम् ।
अस्त्राणामथ दिव्याना प्रयोगानथ सग्रहान् ।
लघु सुष्ठु च चित्र च कृतीना च प्रयत्नत ।
भीष्म शारद्वत द्रोण कर्णं गाण्डीवधन्वना ।
जितानन्याश्च भूपालान्दृष्ट्वा जग्मुर्दिवौकस ।
सर्वे ते परितुष्टाश्च प्रशस्य च मुहुर्मुहु ।
असङ्गगतिना तेन विमानेनाशुगामिना ।
प्रतिजग्मुरसङ्गेन त्रिदिव च दिवौकस ।
कुरवोऽर्जुनबाणैश्च ताडिता शरविक्षता ।
कुरूनभिमुखा याता समग्रबलवाहना ।
विराटनगराच्चैव गजाश्वरथसकुला ।
योधै क्षत्रियदायादैर्बलवद्भिरधिष्ठिता ।
विराटप्रहिता सेना नगराच्छीघ्रयायिनी ।
उत्तर सह सूतेन प्रत्ययात्तमरिंदमम् ।
तस्मिंस्तूर्यशताकीर्णे हस्त्यश्वरथसकुले ।
प्रहर्ष स्त्रीकुमाराणा तुमुल समपद्यत ।
अर्जुन ।
नगरे तुमुल शब्दो रेणुश्चाक्रमते नभ ।
किं नु खल्वपयातास्ते कुरवो नगर गता ।
ते चैव निर्जितास्माभिर्महेष्वासा सचेतस ।
आमुञ्च कवच वीर चोदयस्व च वाजिन ।
जवेनाभिप्रपद्यस्व विराटनगर प्रति ।
न तावत्तलनिर्घोष गाण्डीवस्य च निस्वनम् ।
ध्वज वा दर्शयिष्यामि कदाचित्स्वजनो भवेत् ।
उत्तर ।
सेनाग्रमेतन्मात्स्याना गणिकाश्च स्वलकृता ।
कन्या रथेषु दृश्यन्ते योधा विविधवासस ।
उत्तरामत्र पश्यामि सखीभि परिवारिताम् ।

D2 प्रविष्ट , S प्रवेष्टु — (L 32) B1 Dn D7 9 11 12 महात्मना (for महात्मा) — (L 33) Om in D8 Some MSS तु (for च) — (L 35) Dn D11 12 चकार (for विधाय) K2 T G2 3 M भूय , D1 3 8 वेष (for वेणीं) K2 रूप D1 3 8 G3 M1 2 4 5 वेणी, D4 T G2 वेष, M8 वेण्य (for भूयो) G1 भूयश्च मूल ग्रथिताग्र्यवेणी — (L 37–38) Om in M B1–3 Dn D1 9 11 12 महामना (for महात्मा) D7 9 बृहन्नडा सारथिरूपमेत्य (for line 38) S बृहन्नला रूप(G1 3 वेष)मथो विहाय प्रायात्समात्स्यो (G1 3 स मात्स्य) नगर प्रवेष्टु

58

(L 2) G3 M1 2 4 तत्वत (for पृच्छ) — (L 3) G2 3 ययु (for इयु) — (L 4) T G2 तावद्वर्षसहस्राणि — After line 4, G2 (which om lines 5–6) ins

यो यतीश नियम्येत सहस्र यातना यमे ।
यतौ रक्त दशयति यावन्त पासु गृह्णति ।
तावन्त पितृलोकस्था पितर प्रपतन्त्यध ।
इति ज्ञात्वा विराटेन्द्र धृत रक्त च वाससा ।
मया तव हितार्थाय त्वयि प्रणयकारणात् ।

G2 om lines 5–6 — Colophon *Adhy no* T G M1 5 69, M2 4 68 — G1 om lines 7–9 — (L 16) T G2 विजितान्भूमिपालश्च, G1 याश्च वै भूपान्, G3 M5 न्या भूमिपा — (L 19) T G2 सगास्ते, M1 2 सरयेन — After line 19, G2 ins

कुरवो निर्जिता सर्वे भीष्मद्रोणकृपादय ।
अजय्यास्त्रिदशै सर्वै सेन्द्रै सर्वे सुरासुरे ।
पार्थेनैकेन सग्रामे विसयो नो महानहो ।
कस्मिन्मुहूर्ते सजात कस्य धर्मस्य वा फलम् ।
किमाश्चर्यं फल्गुनेऽस्मिन्यो रुद्रेण न्ययोधयत् ।
निवातकवचानाजौ यस्त्रिशत्कोटिसमितान् ।
तस्य चैतत्किमाश्चर्य स्तुवन्त इति ते सुरा ।

अनीकानि प्रकाशन्ते हस्तिनोऽश्वाश्च वर्मिता ।
रथिनश्च पदाताश्च बहवो न च शस्त्रिण ।
विरागवसना सर्वे सहृष्टा प्रतिभाति मे।
न च मेऽत्र प्रतीघातश्चित्तस्य स्वजने यथा।
वैशपायन ।
तत शीघ्र समागम्य उत्तर स्वजन बहु ।
परस्परममित्रघ्न सस्वजे त समागतम्।
प्रीतिमान्पुरुषव्याघ्रो हर्षयुक्त पुन पुन ।
दिष्ट्या जयसि भद्र ते दिष्ट्या सूतो बृहन्नला।
दिष्ट्या सग्राममागम्य भय तव न किंचन।
उत्तर ।
अजैषीदेष ताञ्जिष्णु कुरूनेकरथो रणे।
एतस्य बाहुवीर्येण यद्गावो विजिता मया।
कुरवो निर्जिता यस्मात्सग्रामेऽमिततेजस ।
अकार्षीदेष तत्कर्म देवपुत्रोपमो युवा।
एष तत्पुरुषव्याघ्रो विक्षोभ्य कुरुमण्डलम्।
गाव प्रसह्य विजिता रणे मा चाभ्यपालयत्।
वैशपायन ।
उत्तरस्य वच श्रुत्वा शसमानस्य चार्जुनम्।
चोदिता राजपुत्रेण जयमङ्गलवादिन ।
ततो गन्धैश्च माल्यैश्च धूपैश्चैव सुसभृतै ।
कन्या पार्थममित्रघ्न किरन्त्य समपूजयन्।

59

After 4 64 35, S (M_3 missing) ins

वैशपायन ।
प्रदाय वस्त्राणि किरीटमाली
विराटगेहे मुदित सखिभ्य ।
कृत्वा महत्कर्म तदाजिमध्ये
दिदृक्षया सोऽभिजगाम पार्थम्।
त प्रेक्षमाणस्त्वथ धर्मराज
प्रपच्छ पार्थोऽथ स भीमसेनम्।
कि धर्मराजो हि यथापुर मा
मुख प्रतिच्छाद्य न चाह किंचित्।
तमेवमुक्त्वा परिशङ्कमान
दृष्ट्वार्जुन भीमसेन च राजा।
तत्राब्रवीत्तावभिवीक्ष्य वीरौ
युधिष्ठिरस्तत्परिमृज्य रक्तम्।
दुरात्मना त्वय्यभिपूज्यमाने
विराटराज्ञाभिहतोऽस्मि पार्थ।
तस्मात्प्रहाराद्रुधिरस्य बिन्दू-
न्पश्यन्न चेमे पृथिवीं स्पृशेयु ।
इति प्रतिच्छाद्य मुख ततोऽह
मन्यु नियच्छन्नुपविष्ट आसम्।
क्रुद्धे तु वीरे त्वयि चाप्रतीते
राजा विराटो न लभेत शर्म।
अजानता तेन तवैव वीर्य
छन्नस्य सत्रेण बल च पार्थ।
इद विराटेन मयि प्रयुक्त
त्वा वीक्षमाणो न गतोऽस्मि हर्षम्।
तेनाप्रमेयेन महाबलेन
तस्मिस्तथोक्ते शममाश्रितेन।
त भीमसेनो बलवानमर्षी
धनजय क्रुद्ध उवाच वाक्यम्।
न पार्थ नित्य क्षमकालमाह
बृहस्पतिर्ज्ञानवता वरिष्ठ ।
क्षमी हि सर्वै परिभूयते हि
यथा भुजगो विषवीर्यहीन ।
विराटमद्यैव निहत्य शीघ्र
सपुत्रपौत्र सकुल ससैन्यम्।
योक्ष्यामहे धर्मसुत तु राज्ये
अद्यैव शीघ्र त्वरिरेष मात्स्य ।
अनेन पाञ्चालसुताथ कृष्णा
उपेक्षिता कीचकेनानुयाता।
तस्मादय नार्हति राजशब्द
राजा भव त्व तव पार्थ वीर्यात्।

जग्मु सुरालय हृष्टा विस्मयाविष्टचेतस ।
— (L 40) T_1 G_2 विराग(G_2 ट)वचनात्सर्वे, T_2 G_1 विराट प्रमुखा सर्वे G_3 त्रिकामवसना सर्वे, M_2 वदना सर्वे T_2 G_2 ह्यागता (for सहृ) T $M_{4\ 5}$ भाति — (L 42) G_1 समासाद्य, G_3 उपागम्य $M_{1\ 2\ 5}$ उत्तर $M_{1\ 2\ 4\ 5}$ (*sup lin* as above) स्वजन G_3 प्रति, $M_{4\ 5}$ (*sup lin* as above) च ह (for बहु) — (L 43) T_1 M (M_3 missing) °मित्रघ्न — (L 48) T_2 G_2 °वीर्यं तथेन गावो जिता मम — (L 52) $M_{1\ 2\ 5}$ जितवान् (for निर्जिता)

59

(L 2) T_2 $M_{4\ 5}$ सखीभ्य — (L 11) $G_{1\ 3}$ $M_{1\ 2}$ राजा, $M_{4\ 5}$ राजन् (for वीरौ) — After line 18, G° ins

शुभाह राष्ट्र निखिलीकृत भवे
द्वय हि यस्मिन्सुखिनो भवाम ।

— (L 21) $G_{1\ 3}$ M (M_3 missing) अजानता तेनघ (G_1 न च G_3 न हि, M_5 न तु) शौर्यमद्य (M_5 °मुग्र) — (L 26) $G_{1\ 3}$ M_5 आस्थि° (for आश्रि) — (L 36) T G_2 रिपुरेष, G_1 न भवेत्स (for त्वरिरेष)

राजा कुरूणा च युधिष्ठिरोऽय
मात्स्येषु राजा भवतु प्रतीत ।
तस्याद्य देह शतधा भिनद्मि
कुम्भ घनेनेव यथाम्बुपूर्णम् ।
अर्जुन ।
भवत क्षमया राजन्सर्वे दोषाश्च नोऽभवन् ।
तस्मादेन च हत्वा वै सबल सहबान्धवम् ।
पश्चाच्चैव कुरून्सर्वान्हनिष्यामो न सशय ।
वैशपायन ।
भीमसेनश्च ये चान्ये तथैवेति तमब्रुवन् ।
तमब्रवीद्धर्मसुतो महात्मा
क्षमी वदान्य कुपित च भीमम् ।
न प्रत्युपस्थास्यति चेत्सदार
प्रसादने सम्यगथास्तु वध्य ।
न हन्तव्यो दुरात्माय कुरवश्चापि तेऽर्जुन ।
श्व प्रभाते प्रवेक्ष्याम सभा सिहासनेष्विह ।
राजवेषेण सयुक्तान्यदि तत्र न मस्यते ।
पश्चाद्वध्यामहे सर्वान्विराटेन सबान्धवान् ।

60

After 4 67 13, S (M8 missing) ins

प्रतिगृह्य स्नुषार्थं वै दर्शयन्वृत्तमात्मन ।
शीलशौचसमाचार लोकस्यावेद्य फल्गुन ।
लोके विख्याप्य माहात्म्य यशश्च स परतप ।
कृतार्थं शुचिरव्यग्रस्तुष्टिमानभवत्तदा ।
युधिष्ठिर ।
राजन्प्रीतोऽस्मि भद्र ते सखा मेऽसि परतप ।
सुखमध्युषिता सर्वे अज्ञातास्त्वयि पार्थिव ।
वैशपायन ।
विराटनगरे राजा धर्मात्मा सशितव्रत ।
पूजितश्चाभिषिक्तश्च रत्नैश्च शतशश्चित ।
तथा ब्रुवन्त प्रसमीक्ष्य राजा
पर प्रहृष्ट स्वजनेन तेन ।
स्नेहात्परिष्वज्य नृपो भुजाभ्या
ददौ तमर्थं कुरुपुगवानाम् ।
युद्धात्प्रयाता कुरवो हि मार्गे
समेत्य सर्वे हितमेव तत्र ।
आचार्यपुत्र शकुनिश्च राजा
दुर्योधन सूतपुत्रश्च कर्ण ।
समन्त्र्य राजन्सहिता समर्था
समादिशन्दूतमथो समग्रा ।
युधिष्ठिरश्चापि सुसप्रहृष्टो
दुर्योधनाद्दूतमपश्यदागतम् ।
स चाब्रवीद्धर्मराज समेत्य
युधिष्ठिर पाण्डवमुग्रवीर्यम् ।
धनजयेनासि पुनर्वनाय
प्रव्राजित समये तिष्ठ पार्थ ।
त्रयोदशे ह्येष किरीटमाली
सवत्सरे पाण्डवेयोऽद्य दृष्ट ।
ततोऽब्रवीद्धर्मसुत प्रहस्य
क्षिप्र गत्वा ब्रूहि सुयोधन तम् ।
पितामह शातनवो ब्रवीतु
यद्यत्र पूर्णोऽद्य त्रयोदशो न ।
सवत्सरान्ते तु धनजयेन
विस्फारित गाण्डिवमाजिमध्ये ।
पूर्णो न पूर्णो न इति ब्रवीतु
यदस्य सत्य मम तत्प्रमाणम् ।
तेनैवमुक्त स निवृत्य दूतो
दुर्योधन प्राप्य शशस तत्त्वम् ।
समेत्य दूतेन स राजपुत्रो
दुर्योधनो मन्त्रयामास तत्र ।
भीष्मेण कर्णेन कृपेण चैव
द्रोणेन भूरिश्रवसा च सार्धम् ।
समन्त्र्य रात्रौ बहुभि सुहृद्भि
भीष्मोऽब्रवीद्धार्तराष्ट्र महात्मा ।
तीर्णप्रतिज्ञेन धनजयेन

— G1 om lines 41–44, G3 om lines 43–44 — (L 43) T G2 त मात्स्यदेह — (L 47) G1 3 हनिष्यामि — (L 53) T2 G1 2 विराट (for कुरव) — (L 55) After the prior half of line 55, G2 ins

स्थानमस्य स्वलकृता ।
विराटो यदि तत्रस्थान्राजालकारशोभितान् ।
राजलक्षणसपन्नान्

G3 यद्यस्मात्रवजानते, M1 2 5 यदि नो नानुमस्यते (for the posterior half)

60

T G2 3 M5 read lines 7–8 after line 12 — (L 8) T G1 2 शतशोर्चित, M1 विविधैश्चित, M5 बहुभिश्चित — (L 12) M2 4 5 °पाडवाना (for पुगवाना) — After line 12, M2 4 ins a colophon (*adhy no* 75), followed by वैश — (L 16) T2 G1 2 सुतश्च (for °पुत्रश्च) — (L 17) M (M8 missing) समेत्य (for समन्त्र्य) G3 च सर्वे, M1 3 सुहृद्भि (for समथा) — M2 om lines 30–33 — (L 30) T2 G2 न तु यत्र तत्स्यात् (for अद्य त्रयोदशो न)

विष्फारित गाण्डिवमाजिमध्ये ।
ते धार्तराष्ट्रा समय निशम्य
तीर्णप्रतिज्ञस्य धनंजयस्य ।
सचिन्त्य सर्वे सहिता सुहृद्भि
सपार्थिवा स्वानि गृहाणि जग्मु ।
Colophon

61

After 4 67 24, T G2 3 (om lines 2–4) ins

वासुदेव तथायान्त दृष्ट्वा पाण्डुसुतास्तदा ।
मात्स्येन सहिता सर्वे प्रत्युद्याता जनार्दनम् ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मङ्गल्यैश्च जनार्दनम् ।
ववन्दुर्मुदिता सर्वे पादयोस्तस्य पाण्डवा ।
मात्स्येन सहिता सर्वे आनन्दाश्रुपरिप्लुता ।
पाण्डवा ।
एव तव प्रसादाद्धि वर्षाण्येतानि सर्वश ।
त्रयोदशापि दाशार्ह यथा स समय कृत ।
उषिता स्मो जगन्नाथ त्व नाथो नो जनार्दन ।
रक्षस्व देवदेवेश त्वामद्य शरण गता ।
वैशपायन ।
तान्वन्दमानान्सहसा परिष्वज्य जनार्दन ।
विराटस्य सहायास्तान्सर्वयादवसवृत ।
यथार्ह पूजयामास मुदा परमया युत ।
वृष्णिवीराश्च तान्सर्वान्यथार्ह प्रतिपेदिरे ।
कृष्णा च देवकीपुत्र ववन्दे पादयोस्तथा ।
तामुद्यम्य सुकेशान्ता नयने परिमृज्य च ।
उवाच वाक्य देवेश सर्वयादवसनिधौ ।
मा शोक कुरु कल्याणि धार्तराष्ट्रान्समाहितान् ।
अचिराद्घातयित्वाह पार्थेन सहित क्षितिम् ।
युधिष्ठिराय दास्यामि व्येतु ते मानसो ज्वर ।
अभिमन्युना च पार्थेन रौक्मिणेयेन ते शपे ।
सत्यमेतद्वचो मह्यमवैहि त्वमनिन्दिते ।
इत्युक्त्वा ता विसृज्याथ प्रीयमाणो युधिष्ठिरम् ।
अन्वास्त वृष्णिशार्दूल सह वृष्ण्यन्धकैस्तदा ।

62

After 4 67 25^cd, D3–5 7–9 ins

अनेकश समाजग्मुर्नानादिग्भ्यो नराधिपा ।
विराटनगर प्राप्य हस्त्यश्वरथसादिन ।
नानादेशोद्भवाश्चैव रत्नानि सुबहून्यपि ।
वस्त्राणि च महार्हाणि मणीना निचयानि च ।
रौक्म चोच्चावच वस्त्र श्लक्ष्णानीव मृदूनि च ।

— After line 44, T G2 3 ins

नेच्छन्त्यसत्येन सुरेन्द्रलोक
पाण्डो सुता ब्रह्मणश्चापि लोकम् ।
तथ्य च ते पथ्यमह ब्रवीमि
स्वर्ग्य यशस्य परलोकपथ्यम् ।
कुन्तीसुतैस्त्व समुपैहि सधि
भुङ्क्ष्व स्वराज्य सह पाण्डवेयै ।
युध्यस्व नोचेत्स्थिरबुद्धिराजौ
कुन्तीसुतैर्यद्यपि राज्यमिच्छे ।
आन्त न शक्य कपटेन भोक्तु
राज्य परेषा हि महाबलानाम् ।
जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्य समग्र
हतो भवान्भोक्ष्यसि स्वर्गलोकम् ।
वैशपायन ।
तत स भागीरथिसूनुवाक्य
निशम्य गान्धारितनूद्भवो नृप ।
उवाच भीष्म प्रमुखे च पित्रो
महीं न दद्यादणुमात्रिकानपि ।
निहन्मि पाण्डूदरसभवान्वा
हतोऽस्मि तैर्वा सुरलोकमेमि ।

— *Colophon* *Adhy no* (in *all* S MSS) 76 ।

61

(L 3) T1 मङ्गलैश्च — After line 5, T1 ins

तत प्राञ्जलय सर्वे पाण्डो पुत्रा जगत्पतिम् ।
ऊचु सहृष्टमनसो युधिष्ठिरपुरोगमा ।

— (L 6) T2 G2 तव कृष्ण (for एव तव) — (L 11) T2 सभा यात , G3 सभा गत्वा (for सहायास्तान्) — After line 12, T1 ins

विराटस्य सुता कृष्ण * * * * [द]दर्श ह ।
सहासीनो विराटेन महार्हे परमासने ।
न्यविशत्सप्रहृष्टात्मा यादवाना यशस्कर ।
* * मात्स्य समायान्त नमन्त प्राञ्जलिं तदा ।
आशीर्भिरभिनन्द्याथ सपरिष्वज्य पाण्डवा ।

— After line 14, T1 ins

त्राहि त्राहीति रुदती बाष्पगद्गदभाषिणी ।
तत कृष्णा च पतिता पादयोजगदीश्वर ।

— (L 17) T1 सबान्धवान् (for समा) — (L 20) T1 भामिनि (for ते शपे) — After line 20, T1 ins

युधिष्ठिरेण रामेण वसुदेवेन ते शपे ।

— (L 22) G3 ऊयाशु कृष्णस्तत्र मुदा ययौ

62

(L 1) D3 समाजग्मुर्महात्मानो (for the prior half) — (L 2) D3 8 9 रथदतिन — (L 3) D5 7 द्भवाश्चै D4 7 8 च (for अपि) — (L 5) D3 रुक्ममुच्चावच चैव वस्त्राणि च मृदूयपि — (L 7) D3 अश्वास्तित्तिर , D4 अश्वास्तित्तिर

मणिकाञ्चनचित्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
अश्वास्तित्तिरकल्माषाञ्श्वेताश्वाश्चैव सर्वश ।
विवाहार्थमनुप्राप्ता सौभद्रस्य महात्मन ।
मङ्गलेन च सयुक्त ब्रह्मघोषेण नादितम् ।
वेदोद्गीतै सामभिश्च स्तुतिभिर्ब्रह्मचारिणाम् ।
वेदी विरचिता तत्र सर्वरत्नविभूषिता ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णा सर्वश शुक्लवासस ।
नानादेशोद्भवाश्चैव गायनास्तत्र चागता ।
समेता सर्वशस्तत्र ब्राह्मणा वेदपारगा ।

प्रख्यांश्च, D7 अश्वाश्च तित्तिरप्रख्यान् D3 8 9 श्वेताश्वाश्च सहस्रश , D5 श्वैताश्वान्यान्सहस्रश — (L 9) D5 विवाह सनिरीक्षितु, D8 ब्रह्मघोषसमन्वित, D9 घोषैर्निनादित — (L 12) D3 9 कीर्ण D3 5 सर्वश शुक्लवाससा D9 सवशुक्ला च वासमा

APPENDIX II

This Appendix is a list of Sanskrit excerpts culled from Dr Juynboll's edition of the Javanese Version of the Virata, but emended in the light of the variants given by him as well as of the Javanese paraphrase, and further compared with the Critical Text published here Complete identity between the passages compared is shown by the sign of equality (=), difference between them is indicated by either ± or ~ the former shows close proximity (implying only some trifling addition or omission or both), the latter rather remote resemblance (implying free paraphrase) A few passages included in this list, it will be seen, have nothing corresponding to them in our edition, or for that matter in other printed editions and even in our MSS The excellent book of Dr Kurt Wulff on the Javanese Version of the Virata, *Den oldjavanske Wirātaparwa og dens Sanskrit-original* (Kopenhagen 1916) has been utilized and was immensely helpful The majority of the emendations of the Javanese text adopted here agrees with those proposed by Dr Wulff, but not all

As the fifth column shows, *the Javanese text is based on a misch-codex*, the base being of the Northern type When in the fifth column, "N" stands alone, it signifies that either the excerpt is an exclusively Northern feature or it has a definite Northern trait (large or small), similarly "S" When there is no entry in this column, it should be understood that the excerpt is common to the two recensions, or, in the case of corruptions, could have been derived from either

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll s Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit Ed	Specific source (N or S)	Remarks
		I			
1	8 22–23	कथ विराटनगरे	= 1 1^{a}		
		मम पूर्वपितामहा ।	= 1^{b}		
		अज्ञातवर्षमुपेता	~ 1^{c}		The variation वर्षमुपेता not shown by any of our MSS
		दुर्योधन भयार्दिता ॥	= 1^{d}		
2	10 3–4	चेदिमत्स्याश्च	Cf 9^{c}	N	
		शूरसेना पटच्चरा ।	= 9^{d}	N	
		दशार्णा नवराष्ट्राश्च	± 9^{e}	N	
		मल्ला शाल्वा युगधरा ॥	= 9^{f}	N	
3	5	कुन्तिराष्ट्र च	Cf 13* 1	N	

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit Ed	Specific source (N or S)	Remarks
	10 5	अवन्ति	Cf 13* 1	N	See above
4	21-22	मृदुर्वदान्यो ह्रीमांश्च	= 1 17^{a}		
		धार्मिक सत्यविक्रम (?)।	= 17^{b}	N	धाम्मिक preserved in old Javanese paraphrase.
		राजस्त्व तपसा क्लिष्ट	~ 17^{c}	N+S	
		कि करिष्यसि पाण्डव ॥	= 17^{d}	N	
5	12 37	विदिते चापि वक्तव्य	= 4 6^{a}		
		सुहृद्भिरनुरागिभि ।	± 6^{b}		रागिभि not shown by any of our MSS
	13 1	अतोऽहमपि वक्ष्यामि	= 6^{c}		
		हेतुमत्र निबोधत ॥	± 6^{d}		But one S MS also has हेतुमत्र
6	14 14-15	अनुशिष्टा स्म भद्र ते	= 45^{a}	N	
		नैतद्वक्तास्ति कश्चन ।	= 45^{b}		
		कुन्तीमृते मातर नो	= 45^{c}		
		विदुर वा महामतिम् ॥	± 45^{d}	N	
7	16 1-2	जयो जयन्तो विजयो	= 5 30^{a}	N	
		जयत्सेनो जयद्वल ।	= 30^{b}		
		इति गुह्यानि नामानि	= 30^{c}	N	
		चक्रे तेषा युधिष्ठिर ॥	= 30^{d}	N	
		II			
8	17 1-3	कस्यासि (?) राज्ञो (?) विषयादिहागत ।	= 6 9^{b}		
	4-5	गोत्र च नामापि [च] शस तत्त्वत	= 9^{c}	N	
	6	किं चापि शिल्प तव विद्यते कृतम् ॥	= 9^{d}	N	
9	9	युधिष्ठिरस्यासमह पुरा सखा	= 10^{a}	N	
	10-11	वैयाघ्रपद्य पुनरस्मि ब्राह्मण ।	= 10^{b}	N	
	12	अक्षान्प्रवक्तु कुशलोऽस्मि देविता	± 10^{c}	N	
	13	नाम्नास्मि कङ्केति	Cf 10^{d}	N	
10	19 25-26	जयतीन्दु सुख तस्या गतिर्हंस स्मित श्रियम् । मृदुत्व च लता सेय कथ दासी भविष्यति ॥		Nil	Not found in any of our sources
11	37	सैरन्ध्री तु भुजिष्यास्मि	= 8 15^{c}	N	
		सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।	= 15^{d}	N	
12	20 3	अहसेतन् सुमालिनीम् (?)	Cf. 19^{a}		Corrupt ?

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit Ed	Specific source (N or S)	Remarks
13	20 11	गन्धर्वा पतयो मह्य	= 8 25^{c}	N	
		युवान पञ्च कामिनि ।	± 25^{d}	N	कामिनि not shown by any of our MSS
14	21 5	कुतोऽसि कस्यासि कथ त्वमागत	= 11 5^{c}		
15	9–11	मातलिरिव देवपते	= 242* 1^{a}	S	
		दशरथनृपते सुमन्त्रो यन्ता ।	± 1^{b}	S	
		सोह (?) इव जामदग्न्यस्य	± 2^{a}	S	Old Jav para मह, which is shown by three of our S MSS
		तथा च ते शिक्षयाम्यश्वान् ॥	± 2^{b}	S	
		III			
16	22 17–18	आगत राजमल्लेन (?)	± App I, No 10, lines 8–9	S	
		कृत्स्ने भूर्भुवमण्डले ।			
		सिहव्याघ्रगजा वापि (?)			
		क्रीडन्ति (?) विद्धि भूपते ॥			
		IV			
17	23 34	स तु चित्ताग्निसतप्त	± 13 5^{a}	N	Old Jav para has काम, just as in N चित्त is not shown by any of our MSS
18	24 3–4	नेय पुरा जातु मयेह दृष्टा	= 6^{a}	N	
		राज्ञो विराटस्य निवेशनेषु ।	± 6^{b}		
	8–9	रूपेण चोन्मादयतीति मा भृश	± 6^{c}	N	
		गन्धेन जाता मदिरेव भाविनी ॥	± 6^{d}	N	
19	27–28	लक्ष्मी पद्मालया का त्व	~ App I, No 12, lines 9–11	N	T2 (an inferior S MS) has also these lines!
		त्व देवी किं सुमध्यमे ।			
		ह्री श्री कीर्तिरथो कान्ति			
		रासा का त्व वरानने ॥			
20	34	रतिर्वा रूपिणीति त्वम्			
21	25 4–5	लज्जोन्मादो मामर्दनो (?)	~ Ibid lines 25–26	N	T2 has also these lines, of the last extract
		दावाग्निरिव निर्दहन् (?) ।			
		त्वत्सगमाशासकल्प· (?)			
		मिथ्याग्निर्निर्दहत्यपि (?) ॥			
22	21	परदारे न ते बुद्धि	= 13 15^{a}		
		र्जातु कार्या कथचन ।	= 15^{b}	N	
	24	विवर्जन ह्यकार्याणा	= 15^{c}	N	
		मेतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥	= 15^{d}		
23	26 16–17	किं मातुरङ्के शयितो यथा शिशु	= 21^{c}	N	

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit Ed	Specific source (N or S)	Remarks
		श्वन्द्र जिघृक्षन्निव मन्यसे हि माम् ।	± 13 21[d]	N	
24	27 11	उत्तिष्ठ गच्छ सैरन्ध्रि	= 14 10[a]	N	
		कीचकस्य निवेशनम् ।	= 10[b]		
25	15	पिपासा मा प्रबाधते	= 10[d]	N	
26	34–35	तपोधना सतत तु		Nil	
		गुरुवश्या पतिव्रताम् ।		Nil	
		सत्येन (?) रक्षिता व्यक्त	~ 18[c]		
		मा कुर्यात् (?) कीचको वशे ॥	~ 18[d]		
27	28 3–4	देवा रक्षन्तु मामिह		Nil	But cf 297*
28	29 14–16	केचित्प्राशसन्ता वधू	± 331* 1[a]	S	
		केचिन्निन्दन्ति कीचकम् ।	= 1[b]	S	
		केचिन्निन्दन्ति राजान	= 2[a]	S	
		केचिद्देवीं च ते नरा ॥	= 2[b]	S	
29	26–27	भर्तारमनुरुध्यन्त्य	= 15 32[a]	N	
		क्लिश्यन्ते वीरपत्न्य ।	= 32[b]	N	
		शुश्रूषया क्लिश्यमाना	= 32[c]		
		पतिलोक जयन्त्युत ॥	= 32[d]		
30	31 25–26	न चेत् कीचक (?) हन्यास्त्व	± 357* 3[a]	S	
		ग्रीवा बद्ध्वा जले म्रिये ।	± 3[b]	S	
		विषमालोड्य पास्यामि	= 4[a]	S	N (20 33[c]) has also
		प्रवेक्ष्येऽप्यथवानलम् ॥	± 4[b]	S	this pāda
31	30	अस्त्रेणाङ्ग च भेत्स्यामि	± 6[a]	S	अस्त्रेण is a corruption for शस्त्रेण of S Old Jav para has कड्ग, 'sword'
32	32 1	महान् क सोपशासनम् (?)		Nil	Old Jav para does not help in the reconstruction
33	17	कूपेऽग्निरिव सवृत	= 18 10[d]		
34	29–30	अनित्या (?) किल मर्त्यानाम्	= 19 3[a]		Old Jav para, which extends to the next pāda, is after N
35	34 31–33	समय रक्षमाणाना	= 20 26[c]		
		रम्भस्तस्य (?) भविष्यति ।	~ 26[d]		Old Jav para has क्रोध
		भार्याया रक्ष्यमाणाया	= 27[a]		मात्सर्य Evidently the text
		प्रजा भवति रक्षिता ।	= 27[b]		has got corrupted

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed.	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed.		Specific source (N or S)	Remarks
		प्रजायां रक्ष्यमाणाया-	=	20. 27^c		
		मात्मा भवति रक्षितः ॥	=	27^d		
36	34. 34	वदतां (?) वर्णधर्मांश्च	=	28^a		
		ब्राह्मणानां हि मे (?) श्रुतम् ।	=	28^b		
37	35. 11–12	कीचकस्यापि नष्टस्य मुखं हस्तौ च मस्तकम् । भङ्क्त्वा सर्वाणि रूपाणि गात्रे प्रवेशयाम्यहम् ॥			Nil	These lines are an anticipation of 21. 59, here put in the mouth of Bhīma (in between 21. 1^{ab} and 1^{cd}).
38	37. 19	दण्डपाणिरिवान्तकः.	~	21. 51^d	N	
39	38. 13–14	क्वास्य ग्रीवा क्व चरणौ	=	67^a		
		क्व पाणी क्व शिरश्च दृक् ।	±	67^b	S	
40	35	जयो जयन्तो विजयो	=	22. 12^a	N	
		जयत्सेनो जयद्बलः ।	=	12^b		
41	39. 26–27	एवं ते (?) भीरु वध्यन्ते	=	27^a		
		ये त्वां हिंसन्ति मानवाः ।	~	27^b	S	
42	40. 1–2	यथा वज्रेण वै भिन्नं (?)	=	23. 2^a	S	
		पर्वतस्य महच्छिरः ।	=	2^b		
		विनिकीर्णं प्रदृश्यन्ते	±	2^c		
		तथा सूता महीतले ॥	=	2^d		
43	16–17	गच्छ सैरन्ध्रि भद्रं ते	=	9^a		
		यथाकामं चराबले ।	=	9^b		
		राजा बिभेति सुश्रोणि	±	9^c	N	
		गन्धर्वेभ्यः पराभवात् ॥	=	9^d		
		V				
44	41. 29–30	कृतोऽस्माभिः परो यत्न-	=	24. 9^a		
		स्तेषामन्वेषणे सदा ।	=	9^b		
		पाण्डवानां मनुष्येन्द्र	=	9^c		
		तस्मिन्महति कानने ॥	=	9^d		
45	43. 13–14	शूराश्च कृतविद्याश्च	=	26. 2^a		
		बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः ।	=	2^b		

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll s Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit Ed	Specific source (N or S)	Remarks
		धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च	= 26 2ᶜ	N	
		राजान चाप्यनुव्रता ॥	~ 2ᵈ		
46	44 22–23	नावज्ञेयो ह्यरिस्तात	± 28 4ᵃ		
		प्राकृतोऽपि बुभूषता ।	= 4ᵇ		
		कि पुन पाण्डवांस्तेन (?)	± 4ᶜ		Old Jav para does not help in the reconstruction of this pada
		सत्य विज्ञातुमन्तत (?) ॥			
47	29	स्वराष्ट्रे परराष्ट्रेषु	± 6ᵃ	N	
		ज्ञातव्य बलमात्मन ।	= 6ᵇ		
48	45 1–2	सधिश्च विग्रहश्चैव			Cf Manu 7 160
		आयन आसनैव च ।			
		द्वैधीभाव सश्रयश्च			
		षड्गुण चिन्तयेत्सदा ॥			
49	10–11	स्वाम्यमात्यो जनपदो			Cf *Ibid* 9 294
		दुर्गो द्रविणसचय ।			
		दण्डनीतिश्च मित्र च			
		सप्त प्रकृतयो मता ॥			
		VI			
50	47 20	क्षरन्त इव जीमूता	= 30 26ᶜ		
51	22	चलन्त इव पर्वता	= 27ᵈ	N	
52	34	रथै रथा समाजग्मु	± 31 8ᵃ	S	
		पत्तिभिश्च पदातय ।	± 8ᵇ		पत्तिभिश्च is shown by the extreme South M group !
	48 1	सादिभि सादिन सार्धं	± 8ᶜ		साध is shown by none of our MSS
		गजाश्चापि महागजै ॥	± 8ᵈ		
53	7	आदित्योऽन्तरधीयत	= 6ᵇ		
54	49 1–2	अथा(?)न्धकार प्रणुद	± 32 2ᵃ		
		न्नुदतिष्ठत्तथांशुमान् ।	~ 2ᵇ	S	अंशुमान् only in M¹ नरा and ऋषभ (in pāda 4) are not shown by any of our MSS
		कुर्वाणो विमलां रात्रिं	= 2ᶜ		
		नन्दयन्क्षत्रियर्षभान् ॥	± 2ᵈ		
55	16–17	तस्मिन्गृहीते विरथे	= 10ᵃ	N	
		विराटे बलवत्तरे (?) ।	= 10ᵇ		

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll s Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit Ed	Specific source (N or S)	Remarks
		बल सर्वेषु भग्न च	± 558* 1^{a}	S	
		निरुत्साह निरर्थकम् (?) ॥	± 1^{b}	S	
56	31	एनमेव समारुह्य	= 32 16^{c}	N	
		द्राव[यिष्या]मि शात्रवान् ।	= 16^{d}		
57	50 24	वृद्धोऽपि तरुणो यथा	= 31^{f}		
58	51 10-11	युष्माक विक्रमादद्य	= 39^{a}		
		मुक्तोऽह स्वस्तिमानिह (?) ।	= 39^{b}	N	
		तस्माद्भवन्तो मत्स्याना	= 39^{c}		
		मीश्वरा सर्व एव ते (?) ॥	± 39^{d}		
59	54 27-28	गीत वा यदि वा नृत्त	= 35 15^{a}	N	
		वादित्र [वा] पृथग्विधम् ।	= 15^{b}		
		तत्करिष्यामि भद्र ते	= 15^{c}		
		सारथ्य तु कुतो मम ॥	± 15^{d}		
		VII			
60	55 35	द्युतिमन्तो महेष्वासा	= 36 12^{c}	N	
		सर्वे युद्धविशारदा ।	= 12^{d}		
61	56 9	प्रतियोद्धु न शक्नोमि	± 16^{c}	S	
		निवर्तस्व बृहन्नले ।	= 16^{d}	N	
62	20	किमर्थं च न योत्स्यसे	± 20^{d}	S	
63	57 1-2	नैष पूर्वस्मृतो धर्म	± 26^{a}	S	
		क्षत्रियस्य पलायनम् ।	= 26^{b}		
		श्रेयो हि मरण युद्धे	± 26^{c}	S	
		क्षत्रियस्य पलायनात् ॥	~ 26^{d}	S	
64	58 14	[यत्ता] भवन्तस्तिष्ठन्तु	= 37 7^{c}		Cf old Jav pua यत्ता
65	21-22	क्लेशितो वनवासेन	~ 11^{a}		
		वासवेन च शिक्षित ।	= 11^{b}		
		अमर्षवशमापन्नो	= 11^{c}		
		योत्स्यते नात्र सशय ॥	= 11^{d}		
66	59 22	तदह राजपुत्र सन्	= 38 9^{c}		
		स्पृशेय पाणिना कथम् ।	= 9^{d}		

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit Ed	Specific source (N or S)	Remarks
67	59 29–30	दायाद मत्स्यराजस्य	= 38 13^{a}		तिशयस्य is hopelessly corrupt Mbh MSS uniformly show कुले जात, with which may be compared old Jav para कुलवङ्शन्त डरन्यु सिनङ्हू क्षत्रियजमा
		तिशयस्य (?) मनस्विनम् ।	~ 13^{b}		
		कथ तन्निन्दित कर्म	± 13^{c}		
		कारयेत्स (?) नृपात्मज ॥	± 13^{d}		
68	61 1–2	भ्रातुर्नियोगाज्ज्येष्ठस्य	= 40 12^{a}		
		सवत्सरमिद व्रतम् ।	= 12^{b}		
		चराणि (?) ब्रह्मचर्यं वै	± 12^{c}		
		सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥	= 12^{d}		
69	27–28	अहमस्म्यर्जुन पार्थ	= 39 5^{a}	N	
		सभास्तारो युधिष्ठिर ।	= 5^{b}	N	
		बल्लवो भीमसेनस्तु	= 5^{c}	N	
		पितुस्ते रसपाचक ॥	= 5^{d}	N	
70	62 1–2	अश्वबन्धोऽथ नकुल	= 6^{a}	N	
		सहदेवस्तु गोकुले ।	= 6^{b}	N	
		सैरन्ध्रीं द्रौपदीं विद्धि	= 6^{c}		
		यस्यार्थे कीचको हत ॥	± 6^{d}		
71	15	दश पार्थस्य नामानि	= 7^{a}		
72	17–18	अर्जुन फाल्गुनो जिष्णु	= 8^{c}		There is no old Jav para. to this stanza
		किरीटी श्वेतवाहन ।	= 8^{d}		
		बीभत्सुर्विजय कृष्ण	= 8^{e}	N	Only T_2 among S MSS agrees with N !
		सव्यसाची धनजय ॥	= 8^{f}		
73	24	तेन मामर्जुन विदु	= 18^{d}		
74	29	तेन मा फाल्गुन विदु	± 14^{d}		
75	33	जिष्णुनामेति विश्रुत	± 19^{d}		इति is not shown by any of our MSS
76	63 4	तस्मान्माहु किरीटिनम्	± 15^{d}		तस्मात् is not shown by any of our MSS
77	8	तेनाह श्वेतवाहन	= 13^{d}		
78	12	तस्माद्बीभत्सुसज्ञक	~ 16^{d}		The line is differently cast in our MSS
79	16	तेन मां विजय विदु	= 12^{d}		

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll s Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit Ed	Specific source (N or S)	Remarks
80	63 20	कृष्ण इत्येव सज्ञा मे	~ 39 20^{a}	N	
81	25	तेनाहु सव्यसाचीं माम्	~ 17^{d}		Again differently cast in our MSS
82	31	तस्मादाहुर्धनजयम्	± 11^{d}	S	तस्माद् only in the extreme South M group!
83	64 3	दासोऽह ते भविष्यामि	= 748* 1^{a}	S	
	4	पश्य मामनुकम्पया ।	= 1^{b}	S	
84	65 6	नैवविध (?) पुरा दृष्ट	~ 41 14^{a}		
		न श्रुत वा कथचन ।	~ 14^{b}		
85	15–16	सर्वेर्योद्धव्यमस्माभि	= 42 15^{c}		
		रिति न समय कृत ।	= 15^{d}		
		अथ कस्मात्स्थिता ह्येते	= 16^{a}		
		रथेषु रथसत्तमा ॥	= 16^{b}		
86	22	नान्यत्र युद्धाच्छ्रेयोऽस्ति	= 17^{c}		
87	66 9	धार्तराष्ट्राय दास्यामि	= 43 10^{c}	N	
		निहत्य समरेऽर्जुनम् ।	= 10^{d}		
88	19–20	अद्य दुर्योधनस्याह	= 19^{a}		
		शल्य हृदि चिरस्थितम् ।	= 19^{b}	N	
		समूलमुद्धरिष्यामि	= 19	N	
		बीभत्सु पातयन्नथात् ॥	= 19^{d}	N	
89	33	भार हि रथकारस्य	= 44 4^{c}		
		न व्यवस्यन्ति पण्डिता ।	= 4^{d}		
90	67 17–18	अकृतास्त्र कृतास्त्र च	± 16^{a}		
		बलवन्त सुदुर्बल ।	= 16^{b}		
		तादृश कर्ण य पार्थ	= 16^{c}		
		योद्धुमिच्छसि दुर्मति ॥	± 16^{d}		
91	35–36	पचत्यग्निरवाक्यस्तु	= 45 3^{a}		
		तूष्णीं भाति लिवाकर ।	= 3^{b}		
		तूष्णीं धारयते लोका	= 3^{c}		
		न्वसुधा सचराचरान् ॥	= 3^{d}		
92	69 10	दुर्योधन पार्थजले	= 48 17^{c}	N	

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit Ed	Specific source (N or S)	Remarks
		पुरा नौरिव मज्जति ।	= 48 17^d	N	
93	70 34	एतन्निरन्तर (?) शूरो	~ 52 1^a		शूरो not shown by any of our MSS
		बलदर्पसमन्वित ।	~ 1^b	N	
94	37	धनुषो राजा विव्याध	~ 927* 1^a	N	राजा not shown by any of our 3 MSS which have this line —For शरै of old Jav para प्रमङ्क (Skt पृषत्क)
		पार्थं [स] दशभि शरै (?) ।	~ 1^b	N	
95	71 15	समये मुच्यमानस्य	= 52 14^c	N	
		सर्पस्येव तनुर्यथा ।	= 14^d	N	
96	33	प्रतिमार्गमथागमत्	= 25^d	N	
97	72 12–13	उषिता स्मो वने वास	± 53 16^a		
		प्रतिकर्मचिकीर्षव ।	= 16^b		
		कोप नार्हसि न कर्तुं	= 16^c		
		सदा समरदुर्मद (?) ॥	± 16^d		
98	20	अह तु प्रहृत पूर्वं	± 17^a	N	°हृत (nom sing) is not shown by any of our MSS
		प्रहरिष्यामि तेऽनघ ।	= 17^b	N	
99	73 13–14	द्रोणमुक्त प्रसेत्पार्थं }	Cf 48^{cd}		
		पार्थमुक्त प्रसेद्द्विज । }			
100	19	शोणिताक्ता स्म दृश्यन्ते	± 51^c	S	
		पुष्पिता इव किंशुका ।	= 51^d		
101	74 20	तस्य कोपो ऽव्यवर्धत (?)	± 54 16^d	N	
102	21–22	तमैक्षत विवृत्ताभ्या	± 17^c	N	
		नेत्राभ्या कुरुपुगव ।	= 17^d	N	
103	31–32	कर्ण यत्ते सभामध्ये	= 55 1^a	N	
		बहु वाचा विकत्थितम् ।	= 1^b	N	
		न मे युधि समोऽस्तीति	= 1^c		
		तदिद समुपस्थितम् ॥	± 1^d	N	
104	75 19–20	यदि तावद्वने वासो	= 10^a	N	
		यथोक्तश्चरितस्त्वया (?) ।	= 10^b		
		तस्य धर्मार्थविक्लिष्ट (?)	= 10^c		
		समय भेत्तुमिच्छसि (?) ॥	= 10^d	N	

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll s Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit Ed	Specific source (N or S)	Remarks
105	76 21–22	नाह शक्योऽपि तवेमान् (?) ।	± App I, No 49 line 3^a	N	
		नयितु (?) ते हयोत्तमान् ।	± 3^b	N	The sequence of lines 2–4 is supported by old Jav para
		विषीदन्ति मम प्राणा	= 4^a	N	
		मनो विह्वलतीव (?) मे ॥	= 4^b	N	
106	30	न च प्रतोद न पाशान् (?)	± 22^a	N	
		सयन्तु शक्तिरस्ति मे ।	= 22^b	N	
107	35	* * * स्तम्भयात्मान	Cf 23^a	N	
		धारये(?)न्नरपुगव ।	± 23^b	N	
108	78 7	तत शातनवो भीष्मो	= 59 1^a	N	
		दुराधर्ष प्रतापवान् ।	= 1^b	N	
109	79 24	मोघ तवेद भुवि नामधेयम्	= 60 18^a		
110	30	निवर्तितस्तद्वच[न]ाङ्कुशेन	± 61 1^c		तद्वचन is not shown by any of our MSS
		महागजो मत्त इवाङ्कुशेन ।	± 1^d	N	
111	80 17–20	आचार्यशारद्वतयोस्तु शुक्ले	± 13^a		
		कर्णस्य पीत रुचिर च वस्त्रम् ।	= 13^b		
		द्रौणेश्च राज्ञश्च तथैव नीले	= 13^c		
		वस्त्रे समादत्स्व रथिप्रवीर (?) ॥	± 13^d		रथि is not shown by any of our MSS
112	27	जानाति मेऽस्त्रप्रतिघातमेष (?)	= 14^b		
113	81 12	क्व ते गता बुद्धिरभूत्क्व वीर्यम्	= 20^d		
114	17	अपापेऽस्य मनो निविष्टम् (?)	± 21^d		Cf end of the pāda अपापे is not shown by any of our MSS
115	19	सर्वे स्थिता स्मो निहता रणेऽस्मिन्	± 22^b	N	
	21	क्षिप्र कुरून्याहि कुरुप्रवीर ।	= 22^c		
116	31–34	तान्प्रस्थितान् [प्रीत]मना स पार्थो	= 25^a		
		धनजय सर्वकुरुप्रवीरान् ।	= 25^b	S	
		आभाषमाणोऽनुययौ मुहूर्त	= 25^c	N	अनुययौ and सपूजयन् are supported by old Jav para रणे is not shown by any of our MSS
		सपूजय[स्तत्र] रणे महात्मा ॥	± 25^d	N	
117	82 12	हृष्टोऽब्रवीत्तत्र स मत्स्यपुत्रम्	= 29^b	N	
118	24	पार्थ किं करवाम ते	= 62 4^d		

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit Ed	Specific source (N or S)	Remarks
119	28	वय चार्जुन ते दासा	= 1052* 1^a	S	
		पण पूर्वं च देवने ।		Nil	
120	35–36	अनाथान्दु खितान्दीनान्	= 3^a	S	
		कृशान्वृद्धान्पराजितान् ।	= 3^b	S	
		त्यक्ताखान्निराशाश्चैव	± 4^a	S	त्यक्ताखान् is not shown by any of our MSS
		नाह हन्मि कृताञ्जलीन् ॥	= 4^b	S	
121	83 10	स्वस्ति व्रजत भद्र [वो]	= 62 5^a	N	
		न भेतव्य कथचन ।	= 5^b	N	
122	84 23–24	कुमारमाशु जानीत	= 63 14^a		
		यदि जीवति वा न वा ।	= 14^b		
		यस्य यन्ता गत षण्ढो	= 14^c		
		स मन्येऽह न जीवति ॥	± 14^d		
123	86 14	कि ते द्यूतेन राजेन्द्र	= 33^a		
		बहुदोषेण मानद ।	= 33^b		
124	17	श्रुतस्ते यदि वा दृष्ट	= 34^a		
125	19	तस्मात्तत्परिवर्जयेत्	= 33^d		
126	26	पश्य पुत्रेण मे युद्धे	= 36^c		पश्य is supported by old Jav para
		तादृशा कुरवो जिता ।	= 36^d		
127	31–32	दिष्ट्या च निर्जिता गाव	± 20^a		
		कुरवश्च पराजिता ।	= 20^b		
		दिष्ट्या ते जीवित पुत्र	= 20^c	N	
		श्रूयते पार्थिवर्षभ ॥	= 20^d		
128	87 33	उत्तर प्रवेश्यस्त्वया	± 52^c		
		न प्रवेश्या बृहन्नला ।	= 52^d		
129	88 11	पूजनीयोऽभिवाद्यश्च	= 1100* 4^a	S	
130	22–23	अकार्यं ते कृत राजन्	= 64 5^a		
		क्षिप्रमेव प्रसाद्यताम् (?) ।	= 5^b		
		मा त्वा ब्रह्मविष घोर (?)	± 5^c		
		समूलमपि निर्दहेत् ॥	= 5^d		

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll's Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit Ed	Specific source (N or S)	Remarks
131	89 7–8	यदि वैतत्पतेद्भूमौ	± 8^{a}		वा and मस्तकात् are not shown by any of our MSS
		रुधिर मम मस्तकात् ।	± 8^{b}	N (?)	
		सराष्ट्रस्त्व महाराज	= 8^{c}	N	
		विनश्येथा नरर्षभ ॥	± 8^{d}	N+S	
132	14–15	त्वया दायादवानस्मि	= 12^{a}		
		कैकेयीनन्दिवर्धन ।	= 12^{b}		
		त्वया मे सदृश पुत्रो	= 12^{c}		
		न भूतो न भविष्यति ॥	= 12^{d}		
133	27–28	न मया निर्जिता गावो	= 19^{a}	N	
		न मया निर्जिता परे ।	= 19^{b}	N	
		कृत तु कर्म तत्सर्व	= 19^{c}	N	
		देवपुत्रेण केनचित् ॥	= 19^{d}		
134	90 3–4	न मया कर्म तत्कृतम् (?)	± 21^{d}		
135	15	पृथिवीं भोक्ष्यसे जित्वा	= 25^{c}		
		हतो वा स्वर्गमेष्यसि ।	± 25^{d}		एष्यसि is not shown by any of our MSS
136	31–32	तस्मै दास्यामि ता पुत्रीं	= 1117* 1^{a}	S	
		ग्राम वै काञ्चनान्यथो ।	± 1^{b}	S	
		स्फुरित च कटीसूत्र	± 2^{a}	S	
		स्त्रीसहस्र शतानि च ॥	± 2^{b}	S	
137	91 18–19	ततस्तृतीये दिवसे	= 65 1^{a}	N	
		भ्रातर पञ्च पाण्डवा ।	= 1^{b}		
		स्नाता शुक्लाम्बरधरा	= 1^{c}		
		समये चरितव्रता ॥	= 1^{d}	N	
138	92 4–5	ससरन्ति दिश सर्वा	= 10^{a}		Old Jav para runs "who knows not the *teja* of *S'as'ānka*, when the *dig mandala* is lighted up by the *candrakānti* Just as the brilliance of *Mrga lānchana* is *vyāpaka* in the *das'ades'a*, so is his *yas'a* spread wide in the *trilokamandala*"
		यथा सोम्य तथा विधि ।		Nil	
		यशासि यस्य वै लोके		Nil	
		ख्यातानि सर्वपूरुषै ॥		Nil	
139	37	उषिता स्म सुख राजन्	± 66 10^{a}		
		वय तव निवेशने ।	± 10^{b}		वय is not shown by any of our MSS
	93 1	अज्ञातवासे निहिता	± 10^{c}		
		गर्भवासे प्रजा इव ॥	± 10^{d}		
140	32–33	दिष्ट्या भवन्त सम्प्राप्ता·	= 25^{a}		

Serial numbers	Pages and lines of Juynboll s Ed	Sanskrit citations (emended)	Correspondences with the Crit. Ed	Specific source (N or S)	Remarks
		सर्वे कुशलिनो वनात् ।	= 66 25[b]		
		दिष्ट्या विचरित कृच्छ्र	± 25[c]	S	
		मज्ञात वै(?) दुरात्मभि ॥	= 25[d]		
141	94 9-10	अपि वृद्धश्चिर राजन्	± 1144* 64[a]	S	Emendations in padas 2 and 4 are after old Jav para
		भुक्तभोगश्चिर प्रभु ।	± 64[b]	S	
		राज्य दत्वा तु युष्मभ्य	= 65[a]	S	
		प्रव्रजिष्यामि काननम् ॥	= 65[b]	S	
142	31	अतिविश्वासदा त्वम्	Cf 67 2[d]		
143	96 3-4	पारिबर्ह ददौ कृष्ण	= 25[a]		
		पाण्डवाना महात्मनाम् ।	= 25[b]		
		स्त्रियो रत्नानि वासासि	= 25[c]		
		पृथक् पृथगनेकश (?) ॥	= 25[d]		
144	36	गोसहस्राणि रत्नानि	= 37[a]		
		वस्त्राणि विविधानि च ।	= 37[b]		
	97 1	भूषणानि च मुख्यानि (?)	= 37[c]		
		यानानि शयनानि च ॥	= 37[d]		
145	7-8	एव रथोद्भवाधारे (?) वसन्ति स्म तदा नृपा । अज्ञातवासे कालेन यन्मा त्व परिपृच्छसि ॥		Nil	
146	18-21	विराटपर्व शृणुयात्पठेद्वा नर सदा मुच्यते पापकर्मण । स्वकार्यसिद्धि लभते च सतति जय तथाप्नोति समेत्य बन्धुभि ॥		Nil	सतति supported by old Jav para

Readings of Javanese MSS noted by Juynboll in his edition of the Javanese Version of the Virātaparvan

N B It should be understood that when no MSS are mentioned in the following list, the reading cited is the *concordant* reading of all MSS collated for his edition by Juynboll Figures refer to the Serial numbers of the preceding table

1, ^{c}) °मुपेत — ^{d}) मयाधिक

2 ^{b}) ABCE पञ्चोर DGH पञ्चेर (for पटञ्चरा)

3 कुन्तिवरङ्ग (for कुन्तिराष्ट्र च)

4 मृदु वरेन्ये हिमाश्च धर्मासत्येति विक्रम । राज त्व तापसा क्षिष्ट किङ्करस्यस पदव But in his Introduction (pp 10–11) to *Drie Boeken van het Oudjavaansche Mahābhārata*, Juynboll registers the reading of F as follows मृदु वद्रेड्ये हीमाश्र धर्म सत्येति विक्रमा । राज त्व हमस क्षिष्ट किङ्करश्यस पाण्डव In the latter half of the first line, the emendation धर्मसत्योऽतिविक्रम would be very near to the MSS, though it is not shown by our Mbh MSS

5 ^{a}) वधिते (for विदिते) — ^{d}) अत्क निवोधत

6 ^{a}) सु (for स) — ^{c}) मतरन्त (for मातर नो) — ^{d}) महापति

7 ^{d}) तत्रे (for चक्रे)

8 ^{a}) का सञ्ज्ञा (for कस्यासि राज्ञो) विमयादि अगत — ^{b}) नाम्नोपि सत्व (for शस) — ^{c}) किञ्चापिदिशिल्पान्तर विद्यते यम्

9 ^{a}) युधिष्ठिरस्य समुहम्पुरसका — ^{b}) वैयाग्रपाद्य पुररश्मि — ^{c}) अक्ष प्रवक्त कुशलोसि देहिना — ^{d}) नाम्नासा (for नाम्नासि)

10 ^{b}) गतिहङ्सस्मित — ^{c}) लत (for लता) — ^{d}) कथन्दघी भविष्यति

11 ^{a}) सैरन्द्रि and भुजस्यासि — ^{b}) त्रिविमि

13 ^{a}) गन्धर्व्वपतियो — ^{b}) युद्धान

15 ^{a}) °पके (for पतेर्) — ^{b}) सुमञ्च य त

16 ^{d}) विधि भूवते

17 चेताग्नि°

18 ^{ab}) देय पुर जतु मयेहि कृष्ण रज्ञो विरस्ये नितवेत्वमेय्य — ^{c}) वोन्मदयतिति म धृष

19 ^{b}) तन्देविङ्कि समथमम्

21 ^{a}) ममार्दन — ^{cd}) त्वत्सङ्गमासासङ्कल्प इद्धाग्निन्द निहत्यपि

22 ^{ab}) परधाराम्य ते बुद्धि जातु कार्य्यम् — ^{cd}) विसाज्जन ह्यपकाय्यमेतत् सात्पुरुस

23 ^{a}) कि तत्तुरङ्के सपुको — ^{b}) चाद्यक्षनिव मन्यसे हे (short ĕ)म्

24 ^{a}) गन्ध सैरन्द्रि — ^{b}) निवेशना

25 पिपास मा प्रवाचके

26 ^{ab}) तपो यज्ञ महात तु गुरुवस्य पतोमता — ^{c}) सकेश्च (for मलेन) — ^{d}) अभवङ् (for मा कुर्यात्)

28 ^{ab}) All MSS except E प्रशङ्श (for प्राशसन्) and कैचक — ^{c}) All MSS except E निन्दन्त E विरत (to be emended to विराट), other MSS राजन (for राजान)

29 ^{a}) भास्कराम् (for भर्तारम्) — ^{b}) विरपातय (for वीरपत्नय) — ^{cd}) क्षिणमन पातिलोकश्चायन्तुन

30 ^{ab}) भवे कुण्ड तु हन्यस्त्वा ग्रीव बद्धजले प्रिये — ^{d}) प्रवक्ष्योपेथ

31 अक्षेभङ्गश्च भेक्स्यामि

34 अनित्य कि तु मार्त्यानि

36 चित्ताना वर्णधर्मश्च ब्राह्मनान महाश्रुति

37 ^{ab}) कैचकस्यापि नास्तश्य मुकहस्तो व — ^{c}) भुङ्क्त — ^{d}) प्रवेगयसहम्

40 ^{a}) जया जयान्तो — ^{b}) °सेन जयद्वाल

41 ^{a}) लभ ते (for एव ते) — ^{b}) हिङ्शन्ति

42 ^{a}) वज्रेग भित्राना — ^{c}) दर्श्यन्ते (for दृश्यन्ते) — ^{d}) सुति (for सुता)

43 ^{b}) °कामाचराच्चलै — ^{c}) विभेति

44 ^{b}) अद्वेषते (for अन्वेषणे) — ^{c}) मनुष्यन्द्र

45 ^{a}) °विद्या च — ^{b}) जितेन्द्रिय — ^{d}) राजा नाश्चाप्यनुग्रह

46 ^{a}) ह्यरिष्टक — ^{b}) प्राकृतापि विभूषित — ^{c}) पाण्डव तेन — ^{d}) सत्य विज्ञातुमान्तत

47 ^{a}) राष्ट्रेषु

49 a) सोम्यवाक्यो (for स्वाम्यमाल्यो)

52 a) रथो रथ समजग्म — c) सादिभिश्चदिना सार्धं — d) गजश्र

53 आदित्यो तरदिग्भय

54 ab) कथ (for अथा) प्रबुद दद्यात्तिष्टात्तथाङ्शुमान् — c) °मल रग्निं — d) क्षत्रियार्षजन्

55 a) गृहीत्वे विराट — b) अवलान्तरे

56 एवमेव समरुप्य द्रवमि शात्रवात्

58 a) युष्माक व्विक्रम दद्यात् — b) अहम् (for इह) — d) इश्वरस्सर्व्वद्रवते

59 a) यादि — b) मादित्य पूर्वग्विद — c) तात्करिस्यामि

60 a) महेश्वर — b) सर्व्वायुद्धविसारद

61 प्रतियोद्ध न सक्नोमि निव्वातश्च वृहन्नल

62 योक्ष्यते (for योत्स्यसे)

63 a) पूर्व्वस्मृतिधर्म्मं — b) फलायनि — c) श्रियो हि and युद्ध — d) फलायनात्

64 भगवन्तस्

65 a) वाशवाशेना — b) वाशवेनवगीक्षित — c) अमर्ष नाशमपिन्तो

66 तदह राजपुत्रस्यान्सवृक्षेयपणिसक

67 a) दयद्यम् — b) मनसिकम् — c) कशन्तन्निन्दित कूर्म्मा — d) करयेत्स नृपा°

68 a) भातु वियोग° — c) चारनि माह्मचार्य्यं वै — d) सत्यपेदातुविमि ते

69 b) सभास्थाने — d) पातुस् and पावक

70 a) अश्वबन्धो — c) सैरान्द्री द्रोपदी — d) यच्चार्थं कीचक वदेत्

72 c) विभात्सर् — d) सव्यशचि

73 तेन नामर्ज्जुन विधु

74 तेन नाम्न फल्गुण व्विदु

75 जिष्णुकमीति

76 तस्मात्साङ्ग.

83 दासोहन्तो भविष्यति पाण्यमासानुकम्पय

84 a) वैन शुद्ध परम्

85 a) यधनेम् (for योद्धव्यम्) — c) तस्मात् and हेते — d) रथेम रथसाग्नमि

86 युद्धान्

88 a) °स्याद्दा (for °स्याह) — b) विरस्तितम् — d) विबत्स्य पातय

89 a) भारद्ध हि रत — b) °सन्ति पण्डित

90 a) कृतास्ति च — b) बलावन्तास् — d) इचासि

91 a) पवल्याग्निवाच्यस् — b) तुर्ख्रि नाहि (?)

92 b) पूर णोरिव माञ्जति

93 a) एताब्रिरा तर — b) वला (for बल°)

94 a) धनुसे राज विव्यथा — b) दशभिच्छिदर

95 a) मूचमनस्य — b) सार्प्पसै च तनुसार्थं

97 a) उसे (short ध) वक्षो वदे वशम् — b) पुन्तिकर्म्मं ब्रिनिसर्व्वं — c) कोपिनहार्जिव काकुद्द — d) सदा षमार दुर्पाद

98 b) नष

100 a) शोनितात्क स्या — b) पुष्पितद्

101 तस्यां कोपां परिवृतात्

102 Juynboll notes °प्राकृनम् (but for which word?)

103 a) यलैस्सभामाङ्से — c) शुद्धि समो ल्पिरम् — d) त्यादिद समुपस्तित

104 b) यथोक्त स्वभिमात्मद्दा — c) नातिधर्मैश्वरविष्ट — d) इच्छति

105 a) नाह शक्त्यापि करेमान् — b) विसदान्ति मम प्रण — c) मन विशाल्यतिवा मे — d) नवितु ते भयोत्तम

106 a) व (for च) and नापिसन् (for न पाशान्) — b) साय त्व and अस्त

107 a) स्याम्बयात्मनन् — b) धारयेत् नरपुङ्गव

108 b) दूरधर्म्मे

109 मोघान्तमिदम्भवि नामदेय On page 16 of his *Drie Boeken van het oudjavaansche Mahābhārata*, Juynboll notes for the MS F मेघम् तमिदम्भुवि नामधेय दुर्योधन

110 a) °त तद्दचाङ्कुशेना — b) गज मत्तमिवा

111 a) °सारद्रतयोस् — c) द्रोणस्य राजश्च and नील — d) रथश्च वीर

112 स्रि (for स्त्र°) and आम (for एष)

113 बुद्धिम्

114 आपप्यास्य and विविष्ट

115 a) सर्व्वस्तित स्त्रो and रने तस्मिन् — b) याय (H

om) for याहि and विरे (for °वीर)

116 ^{a}) तन्प्रस्तितमानसम् — ^{c}) ननायु (for ऽनुययौ) — ^{d}) सम्पूर्णजया रणे महात्म्यम्

117 ववीत्तात्र

118 क तुर थम ते

119 ^{b}) पर्ण्णे and चेदने

121 ^{a}) वृजत दुन — ^{b}) भोक्तव्य कतश्चन

122 ^{a}) आसु जानिस — ^{b}) पदि (for यदि) — ^{c}) यन्तर् and सण्डे — ^{d}) साधान्ये हन जिवति

123 ^{a}) कितु चूते राजेन्द्राश्च — ^{b}) मानदा

124 त्रे यवि (for ते यदि)

125 Juynboll's note reads AB °तत्परिवर्ज्जय, C °तपेरिवर्ज्जयत्, E तसत्°, F om , G ज्जयेत्, DH ज्जयत्

126 ^{a}) मत्स्य (for पश्य) — ^{b}) जित

127 ^{a}) दिस्त्याश्च निर्जिता — ^{c}) जीवत — ^{d}) श्रुयते प्रतिवर्स्भा

128 ^{a}) वश (for °वेश्यस्) — ^{b}) न प्रवेशात् वृहन्नाल

129 भवेद्यश्च (for ऽभि)

130 ^{b}) क्षिप्र भाषति यो नर — ^{c}) न त्व माह्माद्विपद्द ध्योरम्.

131 ^{a}) वेतत्पतो (for वैतत्पतेद्) — ^{c}) सरोऽस्त्वा — ^{d}) विनास्त्वेद्या नरस्सभा

132 ^{a}) आसिन् (for असि) — ^{b}) वन्धिन (for °वर्धन) — ^{c}) वक्र (for पुत्रो?)

133 ^{a}) गवा — ^{b}) मयो निर्ज्जित — ^{d}) कादचित्

134 नामर्षाया कर्म्मात्कुल

135 ^{a}) पृथिवी चोक्षते — ^{b}) अथ (for हतो) and एष्यमि

136 ^{b}) ग्राममेकञ्च अन्यते — ^{c}) घूरिकञ्च कनिपुत्रि

137 ^{a}) तत कृतिनिये दमै — ^{b}) भार्त्तर — ^{d}) यम योधनितमत

138 ^{a}) शशङ्कन्ति दिशा सर्व्वे — ^{c}) यशाशि — ^{d}) पुरुसा

139 ^{a}) उसिकासात्सुके(short ĕ)म् राजान् — ^{b}) वयम् and निवेशनै — ^{c}) अज्ञतावाश नियन्त — ^{d}) गर्भवाश प्रजाङ्कव

140 ^{a}) कवन्त — ^{b}) सर्व्वे — ^{c}) अवचरित कुत्स्न- — ^{d}) यज्ञक दे दुरात्मसि

141 ^{a}) चिर — ^{b}) भ्रातरोपश्चिर — ^{c}) युष्माभ्यां — ^{d}) प्रायश्चित्तशमीकृत

143 ^{a}) परिवर्षे — ^{b}) महात्मने — ^{d}) जनमिलोकत (for पृथगनेकश)

144 ^{a}) रत्नादि — ^{b}) वस्त्रस विविधान — ^{c}) सुकन्य (for मुख्यानि)

145 ^{b}) वमन्तिन्म तदानृप — ^{cd}) कथानम्यत्मा (for कालेन यन्मा)

146 ^{a}) °पर्व्वे — ^{c}) °सिद्धिर् and वशान्तित (for च सतति) — ^{d}) जयन्तवाप्नोति and वन्दुभि

ADDENDA ET CORRIGENDA

1

1 जनमेजय उवाच It should be noted that here and in the sequel, S *always* om उवाच Ś1, though a a N MS, retains उवाच only occasionally

3 ^{c}) अरणीसहित तस्मै The important v l for तस्मै are भाण्ड and मन्थ

(a) सहित, "a pair", not understood, hence तस्मै changed in S (except two MSS) to भाण्ड — Dr अरणीयुगुल after Crp Cv reads as text अरणीयुग्म This युग्म is actually used as *gloss* by Arjuna, who reads अरणीसहित अरणीयुग्म

(b) This compound occurs in the Āraṇyaka-parvan no less than five times (in the Vulgate) — (i) B 3 311 8^{ab} अरणीसहित मन्थ (v l भाण्ड) ब्राह्मणस्य तपस्विन, but stanzas 7–10 appear to be a later addition, since in our collations about 12 MSS omit them — (ii) B 3 311 12^{ab} अरणीसहित मन्थ (v l भाण्ड, मह्य) समासक्त वनस्पतौ The v l मह्य in 6 MSS is very significant (dat for gen मम)—counter part of तस्य, यस्य, अस्य of the following passages — (iii) B 3 314 12^{ab} अरणीसहित यस्य मृगो ह्यादाय गच्छति Here सहित is replaced in S by तु हृता (with मृगेण वदता वर *or* ता वृणे वदता वर for ^{b}), thus getting rid of the very awkward word — (iv) B 3 314 13^{ab} अरणीसहित ह्यस्य ब्राह्मणस्य हृत मया S has the very convenient substitute आरणेयमिद तस्य (for ^{a}), taken over from B 3 314 27^{cd} आरणेय ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने — (v) B 3 314 20^{ab} अरणीसहित चेद ब्राह्मणाय प्रयच्छत S भाण्ड for चेद

9 ^{b}) परित कुरून्, "lying about the Kuru-land" For the location of Das'arnas, Pañcālas, Yakṛllomas and Śūrasenas with reference to Matsyas, see 4 5 3–4

20 ^{d}) प्रियदेविता Cf 4 6 10^{c} देविता (all MSS, only K वेदिता, B1 देविना, D2–4 s देवने), 15 35^{d} अक्षदेविता (entire N, only K वेदिता), 17 22^{c} देविता (entire N, including even K!)

2

5 ^{e}) निहनिष्यामि, "shall strike down", in con tradistinction to हनिष्यामि "shall kill", in the next line Parallels are नियोत्स्यामि and नियोधका in the previous line Elsewhere नि + √हन् means "to kill", e g see 4 13 18^{c}, 20 19^{e}, 22 28^{b}, 29^{a}, 23 1^{a}

22 ^{a}) प्रतिमुच्य, in the older sense, "putting on"

3

2 ^{ab}) For N अश्वबन्ध and ग्रन्थिक, against S अश्वाध्यक्ष and दामग्रन्थी, cf 4 11 4^{d} and 5^{b} (अश्वसूत in N, अश्वबन्ध in most S), 11 8^{d} (ग्रन्थिक in all MSS), 18 32^{b} and 30 19^{d} दामग्रन्थि (in almost all MSS)

4

8 ^{d}) परिवत्सरम्, "a full year"

33 ^{ab}) निगृहीत, "thrown out of favour" प्रगृहीत, in 33^{a}, "favoured"

5

2 ^{c}) गिरिदुर्गेषु There are no hills on the banks of the Yamunā!!

23 In the footnotes, for "(=164^{f})" read "(=164*)"

31 ^{a}) यथाप्रतिज्ञाभि S reads यथासमाज्ञप्त But cf 4 11 13^{b} यथाप्रतिज्ञाभि in *all* MSS — In the foot-notes (p 33, column 2) under ☞, for "C, D, E, F, G", read "D, E, F, G"

6

15 Under 180*, in line 97, read तस्योषितवानह

7

1 ^{c}) खज च दर्वी च Cf Bhāratamañjarī, Virātap, st 35, दर्वीखण्डलाञ्छन (? read खज)

2 Under 183*, in line 2, read रात्रिमिवावभासयन्

3 Under 185*, in line 11, read मतिर्ममेति च

— In the v l of line 16 of the same passage, read सभागत for समागत

7 In the footnotes, add "S om 7^{cd}"

8

19 ^{d}) In the footnotes, for "Ś1 K1 सुदेष्णा" read "Ś1 K सुदेष्णा"

10

5 ^{d}) अपिनह्य कुण्डले, "having unfastened the kundalas"

11

3 In the footnotes, 241*, together with "—For 4, S subst " and the variants given in [ ] should have come after st 4 and not after st 3, as printed

12

2 In the last line of the variants given in [ ], for "ऽअवसन" read "ऽवसन्"

13

14 ^{a}) परदारासि = परदारा + असि (double crasis!) or परदारा (fem sing) + असि? Mark the masc sg परदारे in 15^{a}

14

5 ^{a}) पविणी त्व Cf Bhāratamañjarī, Virātap, st 77 कृतोत्सव त्वा

7 ^{d}) For सुपरिस्रुताम्, cf परिस्रुत in 4 15 5^{b} and its v l

17 ^{ab}) कार्स्यं हिरण्मयम् The word कास्य had already lost its original sense, and had come to mean simply "a vessel"

15

15 ^{b}) पदा भूमिमुपस्पृशन्, "a mortal" (acc to Deva bodha, in another place) Ksemendra (Virātap, st 98), however, substitutes for it Śakra

सुख न शेते शक्रोऽपि येषा वैरिपद श्रित ।

34 Before 336*, read "S (which om 34^{ef}) ins after 34^{ab} (transposed)" instead of "S after 34^{cd}", as erroneously printed.

18

25 ^{a}) यस्मिन् = यस्मिन् कृते सतीत्यर्थं (Arj.)

20

4 Under ☞, for "4 21 21^{a}" read "4 21 21"

32 ^{b}) भिन्धि कुम्भमिवाश्मनि A vedic simile which occurs also in the Atharvaveda, Paippalāda Samhitā

21

46 Under 443*, in line 1, read गुणान्विताम्

66 In the footnotes, with reference to 454*, for "After 68", read "After 66"

25

2 ^{b}) अन्तत It is worth noting that S generally avoids अन्तत , cf 4 25 3^{b}, 27 25^{d}, 34 3^{b}

26

9 ^{e}) तेजोराशिरसंख्येय असख्येय, "not to be looked at"? A Prakritism? Cf the vedic verb स + √क्ष्या, "to see" Maitrāyani Samhitā, *passim*

29

27 ^{d}) घर्मपक्ष is the "warm fortnight", i e, the dark fortnight Cf शीतरश्मि and its synonyms as the names of the moon

31

1 In the footnotes, for "569*" read "569^{a}*"

35

23 ^{a}) पाञ्चालिकार्थे Cf Bhāratamañjarī, Virātap, st 214 मत्कैलिपुत्रिकाहेतो

36

30 ^{ab}) In the footnotes add "D2 5 6 10 B4 क्रिया (for क्रिय)"

37

8 For lines 2-5 of 683*, cf also 794*

67

In the post-colophon statements, the following corrections are necessary — P 294, col 2, line 2, after "कृष्णपक्षे" add "तिथौ" — P 295, col 1, line 4, after "१५५३" add "(or १५५०, or १५५७)" At the end of the same line, add "ज्ञाती" after "मेवाड" — On the same page (295), col 1, line 7 from bottom, read "ins" for "is"

ERRATA

☞ *Only mistakes in the constituted text have been listed here For other corrections see the Addenda et Corrigenda*

Adhy & Śl	No				
9	10	Remove the wavy line under the last pada			
17	7	On the left hand top margin (p 80) the reference should read C 4 529			
21	44	For	सत्सवँ	read	तत्सवँ
30	28	„	पष्टि	„	षष्टि
36	40	„	हेमण्दड	„	हेमदण्ड
38	25	„	उपासगे	„	उपासङ्गे
63	32	„	देबितुम्	„	देवितुम्
66	27	„	अय	„	अय